

वीर सेवा मन्दिर
दिल्ली

★

१७८६

क्रम संख्या

२४१.११

काल नं०

दया

खण्ड

यजुर्वेदभाष्ये ॥

अथैकादशोऽध्यायः ॥

विश्वानि देव सवितर्दुरितानि परांसुव । यद्
तन्तु आसुव ॥

युञ्जानइत्यस्य प्रजापतिर्ऋषिः । सविता देवता । विरा
नुष्टुप्छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

अथ योगाभ्यासभूगर्भविद्योपदेशमाह ॥

अब ग्यारहवें अध्याय का आरम्भ किया जाता है । इस के प्रथममन्त्र
योगाभ्यास और भूगर्भ विद्या का उपदेश किया है ॥

युञ्जानः प्रथमं मनस्तत्त्वाय सविता धियः ।

ग्नेज्योतिर्निचक्षतं तद्विद्वान्महामताम् ॥ १

यत्तन्मन्त्रः

धियः) धारणात्मिकाऽन्तःकरणवृत्तीः (अग्नेः) पृथिव्यादिस्था
या विद्युतः (ज्योतिः) प्रकाशम् (निचाय्य) निश्चित्य (पृथि-
व्याः) भूमेः (अधि) उपरि (आ) समन्तात् (अभरत्) धरेत् ॥१॥

अन्वयः—यः सविता मनुष्यस्तत्त्वाय प्रथमं मनो धियश्च युं-
जानोऽग्नेर्ज्योतिर्निचाय्य पृथिव्या अध्याभरत्स योगी पदार्थ वि-
द्याविच्च जायेत ॥ १ ॥

भावार्थः—यो जनो योगं भूगर्भविद्यां च चिकीर्षेत्स यमादि-
भिः क्रियाकौशलैश्चाऽन्तःकरणं पवित्रीकृत्य तत्त्वानां विज्ञानाय प्र-
ज्ञां समज्यैतानि गुणकर्मस्वभावतो विदित्वोपपुंजीत पुनर्यत्प्रका-
शमानानां सूर्यादीनां प्रकाशकं ब्रह्मास्ति तादृज्ञाय स्वात्मनि निश्चि-
त्य सर्वाणि स्वपरप्रयोजनानि साधुयात् ॥१॥

पदार्थः—जो (सविता) ऐश्वर्य्य को चाहने वाला मनुष्य (तत्त्वाय) उन पर-
मेश्वर आदि पदार्थों के ज्ञान होने के लिये (प्रथमम्) पहिले (मनः) विचार स्वरूप अ-
न्तःकरण की वृत्तियों को (युंजानः) योगाभ्यास और भूगर्भ विद्या में युक्त करता हुआ
(अग्नेः) पृथिवी आदि में रहने वाली बिजुली के (ज्योतिः) प्रकाश को (निचाय्य)
(अग्ने के (अधि) ऊपर (आभरत्) अच्छे प्रकार धारण
करना होवे ॥ १ ॥

—किया चाह वह यम आ-

—दि

पिनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर भी उक्त विषय ही अगले मंत्र में कहा है ॥

युक्तेन मनसा वयं देवस्य सवितुः सवे । स्वर्ग्या-
य शक्त्या ॥ २ ॥

युक्तेन । मनसा । वयम् । देवस्य । सवितुः । सवे ।
स्वर्ग्यायेति स्वःऽग्याय । शक्त्या ॥ २ ॥

पदार्थः—(युक्तेन) कृतयोगाभ्यासेन (मनसा) विज्ञानेन (व-
यम्) योगिनः (देवस्य) सर्वद्योतकस्य (सवितुः) अखिल-
जगदुत्पादकस्य जगदीश्वरस्य (सवे) जगदाख्येऽस्मिन्नेश्वर्य्ये
(स्वर्ग्याय) स्वः सुखं गच्छति येन तद्भावाय (शक्त्या) सा-
मर्थ्येन ॥ २ ॥

अन्वयः—हे योगं तत्त्वविद्यां च जिज्ञासवो मनुष्या यथा
वयं युक्तेन मनसा शक्त्या च देवस्य सवितुः सवे स्वर्ग्याय ज्योति-
राभरेम तथा यूयमप्याभरेत ॥ २ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकतुः—यदि मनुष्याः परमेश्वरस्य सृष्टौ
समाहिताः सन्तो योगं तत्त्वं विद्यां च यथाशक्ति सेवेरैस्तेषु प्रका-
शितात्मानः सन्तो योगं पदार्थविज्ञानं चाभ्यस्येयुस्तर्हि सिद्धिः
कथं न प्राप्नुयुः ॥ २ ॥

पदार्थः—हे योग और तत्त्वविद्या को जानने की इच्छा करने वाले मनुष्यो
जैसे (वयम्) हम योगी लोग (युक्तेन) योगाभ्यास किये (मनसा) विज्ञान और
(शक्त्या) सामर्थ्य से (देवस्य) सब को चिताने तथा (सवितुः) समग्र संसार को
उत्पन्न करने वाले ईश्वर के (सवे) जगत् रूप इस ऐश्वर्य्य में (स्वर्ग्याय) सुख

गासि के लिये प्रकाश की अधिकार से धारण करें वैसे तुमलोग भी प्रकाश को धारण करो ॥ २ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में वाचकलु० जो मनुष्य परमेश्वर की इस सृष्टि में समाहित हुए योगाभ्यास और तत्त्वविद्या को यथाशक्ति सेवन करें उन में सुन्दर आत्मज्ञान के प्रकाश से युक्त हुए योग और पदार्थविद्या का अभ्यास करें तो अवश्य जसिद्धियों को प्राप्त हो जावें ॥ २ ॥

युक्त्वायेत्यस्य प्रजापितर्यष्टिभिः । सविता देवता । निचृदनुष्टुप् छन्दः गान्धारः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर भी उक्त विषय अगले मंत्र में कहा है ॥

युक्त्वाय सविता देवान्तस्त्वर्यतो धिया दिवम् ।
बृहज्ज्योतिः करिष्यतः सविता प्रसुवाति तान् ॥३॥
युक्त्वाय । सविता । देवान् । स्वः । यतः । धिया ।
दिवम् । बृहत् । ज्योतिः । करिष्यतः । सवि-
ता । प्र । सुवाति । तान् ॥ ३ ॥

पदार्थः—(युक्त्वाय) युक्त कृत्वा (सविता) योगपदार्थ-ज्ञानस्य प्रसविता (देवान्) दिव्यान् गुणान् (स्वः) सुखस्य (यतः) प्रापकान् (धिया) प्रज्ञया (दिवम्) विद्याप्रकाशम् (बृहत्) महत् (ज्योतिः) विज्ञानम् (करिष्यतः) ये करिष्यन्ति तान् (सविता) प्रेरकः (प्र) (सुवाति) उत्पादयेत् (तान्) ॥३॥

श्रन्वयः—यान् सविता परमात्मनि मनो युक्त्वाय धिया दिवं स्वर्यतो बृहज्ज्योतिः करिष्यतो देवान् प्रसुवाति तानन्योऽपि सविता प्रसुवेत् ॥ ३ ॥

भावार्थः—ये योग पदार्थविये अभ्यस्यन्ति तेऽविद्यादिक्लेशानां निवारकान् शुद्धान् गुणान् जनितुं शक्नुवन्ति । य उपदेशकाद्योगं तत्त्वज्ञानं च प्राप्यैवमभ्यस्येत्सोऽप्ये तान्प्राप्नुयात् ॥ ३ ॥

पदार्थः—जिन को (सविता) योग के पदर्थों के ज्ञान के चरने हारा जन परमात्मा में मन को (युक्त्वाय) युक्त करके (धिया) बुद्धि से (दिवम्) विद्या के प्रकाश को (स्वः) सुख को (यतः) प्राप्त कराने वाले (बृहत्) बड़े (ज्योतिः) विज्ञान को (करिष्यतः) जो करेंगे उन (देवान्) दिव्य गुणों को (प्रमुनाति) उत्पन्न करे (तान्) उन को अन्य भी उत्पादक जन उत्पन्न करे ॥ ३ ॥

भावार्थः—जो पुरुष योगाभ्यास करते हैं वे अविद्या आदि क्लेशों को हटाने वाले शुद्ध गुणों को प्रकट कर सकते हैं । जो उपदेशक पुरुष से योग और तत्त्वज्ञान को प्राप्त होके ऐसा अभ्यास करे वह भी इन गुणों को प्राप्त होवे ॥ ३ ॥

युञ्जतइत्यस्य प्रजापतिर्ऋषिः । सविता देवता जगती छन्दः । निषादः स्वरः ॥

योगाभ्यासं कृत्वा मनुष्याः किं कुर्युरित्याह ॥

योगाभ्यास करके मनुष्य क्या करें यह वि० ॥

युञ्जते मनं उत युञ्जते धियो विप्रा विप्रस्य बृहतो विपश्चितः । वि होत्रा दधे वयुनाविदेक इन्मही देवस्य सवितुः परिप्लुतिः ॥ ४ ॥

युञ्जते । मनः । उत । युञ्जते । धिवः । विप्राः । विप्रस्य । बृहतः । विपश्चितइति विपःचितः । वि । होत्राः । दधे । वयुनावित् । वयुनाविदिति वयुनऽवित् ।

एकः । इत् । मही । देवस्य । सवितुः । परिष्टुतिः । परि-
स्तुतिरिति परिऽस्तुतिः ॥ ४ ॥

पदार्थः—(युंजते) परमात्मानं तत्त्वविज्ञाने वा समादधते (मनः)

चित्तम् (उत) अपि (युंजते) (धियः) बुद्धीः (विप्राः) मेधाविनः

(विप्रस्य) सर्वशास्त्रविदो मेधाविनः (बृहतः) महतो गुणान् प्राप्तस्य

(विपश्चितः) अखिलविद्यायुक्तस्याप्तस्येव वर्त्तमानस्य (वि) (होत्राः)

दातुं ग्रहीतुं शीलाः (दधे) (व्युनावित्) यो व्युनानि प्रज्ञानानि

वेत्ति सः । अत्रान्येषामपीति दीर्घः (एकः) असहायः (इत्) एव

(मही) महती (देवस्य) सर्वप्रकाशकस्य (सवितुः) सर्वस्य जगतः

प्रसवितुरीश्वरस्य (परिष्टुतिः) परितः सर्वतः स्तुवन्ति यथा सा ॥ १ ॥

अन्वयः—ये होत्रा विप्रा यस्य बृहतो विपश्चित इव वर्त्त-

मानस्य विप्रस्य सकाशात्प्राप्तविद्याः सन्तो या सवितुर्देवस्य जग-

दीश्वरस्य मही परिष्टुतिरस्ति तत्र यथा मनो युंजते धियो युञ्जते

तथा व्युनाविदेकोऽहं विदधे ॥ ४ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु० ये युक्ताहारविहारा एकान्ते दे-

शे परमात्मानं युंजते ते तत्त्वविज्ञानं प्राप्य नित्यं सुखं यान्ति ॥ ४ ॥

पदार्थः—जो (होत्राः) दान देने लेने के स्वभाव वाले (विप्राः) बुद्धिमान

पुरुष जिस (बृहतः) बड़े (विपश्चितः) सम्पूर्ण विद्याओं से युक्त आप्त पुरुष के

समान वर्त्तमान (विप्रस्य) सब शास्त्रों के जानने हारे बुद्धिमान् पुरुष से विद्याओं को

प्राप्त हुए विद्वानों से विज्ञान युक्त जन (सवितुः) सब जगत् को उत्पन्न और (दे-

वस्य) सब के प्रकाशक जगदीश्वर की (मही) बड़ी (परिष्टुतिः) सब प्रकार की

स्तुति है उस तत्त्वज्ञान के विषय में जैसे (मनः) अपने चित्त को (युंजते) समा-

धान करते और (धियः) अपनी बुद्धियों को युक्त करते हैं वैसे ही (व्युनावित्)

प्रकृष्टज्ञान वाला (एकः) अन्य के सहाय की अपेक्षा से रहित (इत्) ही मैं (विदधे) विधान करता हूँ ॥ ४ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में वाचकलु० जो नियम से आहार विहार करने हारे जितेन्द्रिय पुरुष एकान्त देश में परमात्मा के साथ अपने आत्मा को युक्त करते हैं वे तत्त्वज्ञान को प्राप्त होकर नित्य ही सुख योगते हैं ॥ ४ ॥

युजेवामित्यस्य प्रजापतिर्ऋषिः । सविता देवता । विराडार्षी
त्रिष्टुप्छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

मनुष्याः परब्रह्मप्राप्तिं कथं कुर्युरेत्यु० ॥

मनुष्य लोग ईश्वर की प्राप्ति कैसे करें इस वि० ॥

युजे वां ब्रह्मं पूर्वं नमोभिर्विश्लोकं एतु पथ्येव
सूरेः । शृण्वन्तु विश्वे अमृतस्य पुत्रा आये धामा-
नि दिव्यानि तस्थुः ॥ ५ ॥

युजे । वाम् । ब्रह्मं । पूर्वम् । नमोभिरिति नमः-
ऽभिः । वि । श्लोकः । एतु । पथ्येवेति पथ्याऽइव
सूरेः । शृण्वन्तु । विश्वे । अमृतस्य । पुत्राः । आ ।
ये । धामानि । दिव्यानि तस्थुः ॥ ५ ॥

पदार्थः—(युजे) आत्मनि समादधे (वाम्) युवयोर्गो-
गानुष्ठानपदशेकयोः सकाशाच्छ्रुतवन्तौ (ब्रह्म) बृहद्व्यापकम्
(पूर्वम्) पूर्वैर्गोभिः प्रत्यक्षीकृतम् (नमोभिः) सत्कारैः (वि)
विधिधेऽर्थे । (श्लोकः) सत्यवाक्संयुक्तः (एतु) प्राप्नोतु (प-
थ्येव) यथा पथि साध्वी गतिः (सूरेः) विदुषः (शृण्वन्तु)
(विश्वे) सर्वे (अमृतस्य) अविनाशिनो जगदीश्वरस्य (पुत्राः)

सुसन्ताना आज्ञापालका इव (आ) (ये) (धामानि) स्थानानि (दिव्यानि) दिवि सुखप्रकाशो भवानि (तस्थुः) आस्थितवन्तः ॥ ५ ॥

अन्वयः—हे योगजिज्ञासु जना भवन्तो यथा श्लोकोऽहं नमोभिर्पूज्य ब्रह्म युजे तद्वां सुरैः पथ्येव व्येतु । यथा विश्वे पुत्राः प्राप्तमोक्षा विद्वांसोऽमृतस्य योगेन दिव्यानि धामान्यातस्थुस्तेभ्य वेदि एतां योगविद्यां शृण्वन्तु ॥ ५ ॥

भावार्थः—अत्रोपमालंकारः । योगं जिज्ञासुभिराता योगागस्तु कृता विद्वांसः संगन्तव्याः । तत्संगेन योगविधिं विज्ञाय ब्रह्माभ्यासनीयम् । यथा विद्वत्प्रकाशितो धर्ममार्गः सर्वान् सुखेन प्राप्नोति तथैव कृतयोगाभ्यासानां संगद्योगविधिः सहजतया प्राप्नोति नहि कश्चिदेतत्संगमकृत्वा ब्रह्माभ्यासेन विनाऽऽत्मा पवित्रो भूत्वा सर्वं सुखमश्नुते । तस्माद्योगविधिना सहैव सर्वं परं ब्रह्मोपासताम् ॥ ५ ॥

पदार्थः—हे योगशास्त्र के ज्ञान की इच्छा करने वाले मनुष्यो आप लोग जैसे (श्लोकः) सत्य वाणी से संयुक्त मैं (नमोभिः) सत्कारों से जिस (पूज्यम्) पूर्व के योगियों ने प्रत्यक्ष किये (ब्रह्म) सब से बड़े व्यापक ईश्वर को (युजे) अपने आत्मा में युक्त करता हूँ वह ईश्वर (वाम्) तुम योग के अनुष्ठान और उपदेश करने हारे दोनों को (सुरैः) विद्वान् को (पथ्येव) उत्तम गति के अर्थ मार्ग प्राप्त होता है वैसे (व्येतु) विविध प्रकार से प्राप्त होवे । जैसे (विश्वे) सब (पुत्राः) अच्छे सन्तानों के तुल्य आज्ञाकारी मोक्ष को प्राप्त हुए विद्वान् लोग (अमृतस्य) अविनाशी ईश्वर के योग से (दिव्यानि) सुख के प्रकाश में होने वाले (धामानि) स्थानों को (आतस्थुः) अच्छे प्रकार प्राप्त होते हैं वैसे मैं भी उन को प्राप्त हूँ ॥ ५ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में उपमालं०—योगाभ्यास के ज्ञान को चाहने वाले मनुष्यों को चाहिये कि योग में कुशल विद्वानों का सङ्ग करें । उन के सङ्ग से योग की

विधिको ज्ञान के ब्रह्मज्ञान का अभ्यास करें जैसे विद्वान् का प्रकाशित किया हुआ म सब को सुख से प्राप्त होता है वैसे ही योगाभ्यासियों के संग से योग विधि सहज में प्र होती है । कोई भी जीवात्मा इस संग और ब्रह्मज्ञान के अभ्यास के बिना पवित्र कर सब सुखों को प्राप्त नहीं हो सकता इस लिये उस योगविधि के साथ ही सब म प्य परब्रह्म की उपासना करें ॥ ५ ॥

मनुष्याः कस्योपासनं कुर्युरित्याह ॥

मनुष्य किस की उपासना करें यह वि० ॥

यस्य प्रयाणमन्वन्य इद्युर्देवा देवस्य महिमा-
नमोजसा । यः पार्थिवानि विममे स एतं शो रजां
शंसि देवः सविता महित्वना ॥ ६ ॥

यस्य । प्रयाणम् । प्रयानमिति प्रयानम् । अ-
नु । अन्ये । इत् । ययुः । देवाः । देवस्य । महि
मानम् । ओजसा । यः । पार्थिवानि । विममइति
विममे । सः । एतशः । रजांशंसि देवः । सविता ।
महित्वनेति महित्वना ॥ ६ ॥

पदार्थः—(यस्य) परमेश्वरस्य (प्रयाणम्) प्रयान्ति सर्वा
णि सुखानि येन तत्प्रकृष्टं प्राणम् (अनु) पश्चात् (अन्ये
जीवादयः (इत्) एव (ययुः) प्राप्नुयुः (देवाः) विद्वांसः (दे
वस्य) सर्वसुखप्रदातुः (महिमानम्) स्तुतिविषयम् (ओजसा
पराक्रमेण (यः) परमेश्वरः (पार्थिवानि) पृथिव्यां विदितानि
(विममे) विमानयानवन्निर्मिमीते (सः) (एतशः) सर्व जगदितः

स्वर्वाप्स्य प्रातः । इणस्तशतसुनौ उ० १ । १४७ (रजांसि)
 सर्वान् लोकान् (देवः) दिव्यस्वरूपः (सविता) सर्वस्य जग-
 त्स्य निर्माता (महित्वना) स्वमहिम्ना । अत्र बाहुलकादौणादिकं
 त्वनिः प्रत्ययः ॥ ६ ॥

जगत् । अन्वयः—हे योगिनो युष्माभिर्यस्य देवस्य महिमानं प्रयाणम-
 यत्स्वन्पदेवा ययुः । एतशः सविता देवो भगवान् महित्वनौजसापा-
 र्थिवानी रजांसि सद्देव सततमुपास्यो मन्तव्यः ॥ ६ ॥

विद्वान् । भावार्थः—ये विद्वान् सर्वस्य जगतोऽन्तरिक्षेऽनन्तबलेन धर्तारं
 इति निर्मातारं सुखप्रदं शुद्धं सर्वशक्तिमन्तं सर्वान्तर्यामिणामीश्वर-
 म् उपासते तएव सुखयन्ति नेतरे ॥ ६ ॥

६ पदार्थः—हे योगी पुरुषो तुम को चाहिये कि (यस्य) जिस (देवस्य)
 का सुख देने हारे ईश्वर के (महिमानम्) स्तुति विषय को (प्रयाणम्) कि जिस
 में सब सुख प्राप्त होवे उस के (अनु) पीछे (अन्ये) जीवादि और (देवाः) विद्वान्
 लोग (ययुः) प्राप्त होवें (यः) जो (एतशः) सब जगत् में अपनी व्याप्ति से प्रा-
 प्त हुआ (सविता) सब जगत् का रचने हारा (देवः) शुद्धस्वरूप भगवान् (महि-
 त्वना) अपनी महिमा और (ओजसा) पराक्रम से (पार्थिवानी) पृथिवी पर प्रसि-
 द्ध (रजांसि) सब लोकों को (विममे) विमान आदि यानों के समान रचता है वह
 इत) ही निरन्तर उपासनीय मानो ॥ ६ ॥

पु । भावार्थः—जो विद्वान् लोग सब जगत् के बीच २ पोल में अपने अनन्त
 बल से धारण करने, रचने और सुख देने हारे शुद्ध सर्वकिमान् सब के हृदयों में व्या-
 प्त ईश्वर की उपासना करते हैं वेही सुख पाते हैं अन्य नहीं ॥ ६ ॥

क । देवसवितरित्यस्य प्रजापतिर्ऋषिः । सविता देवता । आर्षी
 त्रिष्टुप्छन्दः धैवतः स्वरः ॥

अथ किमर्थं परमेश्वर उपास्यः प्रार्थनीयश्चास्तीत्याह ॥

अथ किस लिये परमेश्वर की उपासन और श्राधना करनी चाहिये यह वि० ॥

देव सवितः प्र सुव यज्ञं प्र सुव यज्ञपतिं भगाय ।
दिव्यो गन्धर्वः केतपूः केतन्नः पुनातु वाचस्पति-
र्वाचं नः स्वदतु ॥ ७ ॥

देव । सवितरितिसवितः । प्र । सुव । यज्ञम् । प्र ।
सुव । यज्ञपतिमिति यज्ञऽपतिम् । भगाय । दि-
व्यः । गन्धर्वः । केतपूरिति केतऽपूः । केतम् । नः ।
पुनातु । वाचः । पतिः । वाचम् । नः । स्वदतु ॥ ७ ॥

पदार्थः—(देव) दिव्य विज्ञानप्रद (सवितः) सर्वसिद्ध्युत्पादक (प्र) (सुव) उत्पादय (यज्ञम्) सुखानां संगमव्यवहारम् (प्र) (सुव) (यज्ञ पतिम्) एतस्य यज्ञस्य पालकम् (भगाय) अखिलैश्वर्याय (दिव्यः) दिवि शुद्धगुणकर्मसु साधु (गन्धर्वः) यो गां पृथिवीं धरति सः (केतपूः) यः केतेन विज्ञानेन पुनाति (केतम्) विज्ञानम् (नः) अस्माकम् (पुनातु) पवित्रीकरोतु (वाचः) सत्यवियान्विताया वेदवाण्याः (पतिः) प्रचारेण रक्षकः (वाचम्) वाणीम् (नः) अस्माकम् (स्वदतु) स्वदतां स्वादिष्टां करोतु अथ व्यत्ययेन परस्मैपदम् ॥ ७ ॥

अन्वयः—हे देव सत्ययोगविधयोपासनीय सवितर्भगवैस्त्वं

नो भगाय यज्ञं प्रमुव यज्ञपतिं प्रमुव । गन्धर्वो दिव्यः केतुर्मवा-
या नोऽस्माकं केतं पुनातु । वाचस्पतिर्मवान्नो वाचं स्वदतु ॥ ७ ॥

भावार्थः—ये सकलैश्वर्योपपन्नं शुद्धं ब्रह्मोपासते योगप्राप्तये
॥ अर्थयन्ते तेऽखिलैश्वर्यं शुद्धात्मानं कर्तुं योगं च प्राप्तुं शक्नुवन्ति ।
जगदीश्वरवाग्दत्तस्ववाचं शुद्धान्ति ते सत्यवाचः सन्तः सर्वकि-
फलान्याप्नुवन्ति ॥ ७ ॥

पदार्थः—हे (देव) सत्ययोग विद्या से उपासना के योग्य शुद्ध ज्ञान देने (स-
तः) और सब सिद्धियों को उत्पन्न करने वाले परमेश्वर आप (नः) हमारे (यज्ञम्)
केतुओं को प्राप्त कराने वाले व्यवहार को (प्रमुव) उत्पन्न कीजिये तथा (यज्ञपतिम्) इ-
शानुसुखदायक व्यवहार के रक्षक जन को (प्रमुव) उत्पन्न कीजिये (गन्धर्वः) पृथिवी
पर करने (दिव्यः) शुद्ध गुण कर्म और स्वभावों में उत्तम और (केतपूः) विज्ञान से
पवित्र करने वाले आप (नः) हमारे (केतम्) विज्ञान को (पुनातु) पवित्र कीजिये
आप (वाचस्पतिः) सत्य विद्याओं से युक्त वेदवाणी के प्रचार से रक्षा करने वाले आप
(नः) हमारी (वाचम्) वाणी को स्वादिष्ट अर्थात् कोमल मधुर कीजिये ॥ ७ ॥

भावार्थः—जो पुरुष सम्पूर्ण ऐश्वर्य से युक्त शुद्ध निर्मल ब्रह्म की उपासना
और योग विद्या की प्राप्ति के लिये प्रार्थना करते हैं वे सब ऐश्वर्य को प्राप्त अपने आ-
त्मा को शुद्ध और योग विद्या को सिद्ध कर सकते हैं वे सत्यवादी हो के सब क्रिया-
शुद्ध के फलों को प्राप्त होते हैं ॥ ७ ॥

इमं न इत्यस्य प्रजापतिर्ऋषिः । सविता देवता । शक्ती छ-
न्दः धैवतः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी विषय को अगले मंत्र में कहा है ॥

इमं नो देव सवितर्यज्ञं प्रणय देवाव्यं १० सखिवि-
दं १० सत्राजितं न्धनजितं १० स्वरजितं । ऋचा स्तोम-

ॐसमर्धय गायत्रेण रथन्तरं बृहद्गायत्रवर्त्तनि
स्वाहा ॥ ८ ॥

इमम् । नः । देव । सवितः । यज्ञम् । प्र । नय ।
देवाव्युमिति देवऽअव्युम् । सखिविदुमिति सखि-
ऽविदम् । सत्राजितमिति सत्राऽजितम् । धनजि-
तमिति धनऽजितम् । स्वर्जितमिति स्वऽजि-
तम् ऋचा । स्तोमम् । सम् । अर्धय । गाय-
त्रेण । रथन्तरमिति रथम्ऽतरम् । बृहत् । गायत्र-
वर्त्तनीति गायत्रऽवर्त्तनि । स्वाहा ॥ ८ ॥

पदार्थः—(इमम्) उक्तं वक्ष्यमाणं च (नः) अस्माक-
म् (देव) सत्यकामनाप्रद (सवितः) अन्तर्यामिरूपेण प्रेरक
(यज्ञम्) विद्याधर्मसंगमयितारम् (प्र) (नय) प्रापय (देवा-
व्यम्) देवान् दिव्यान् विदुषो गुणान् वाऽवन्ति येन स देवावी-
स्तम् । अत्रौणादिक ईप्रत्ययः । (सखिविदम्) सखीन् सुहृदो
विन्दति येन तम् (सत्राजितम्) सत्रा सत्यं जयत्युत्कर्षति येन
तम् (धनजितम्) धनं जयत्युत्कर्षति येन तम् (स्वर्जितम्) स्वः
सुखं जयत्युत्कर्षति येन तम् (ऋचा) ऋग्वेदेन (स्तोमम्) स्तूयते
यस्तम् (सम्) (अर्धय) वर्धय (गायत्रेण) गायत्रीप्रभृतिछन्दसैव
(रथन्तरम्) रथैरमणीयैर्यानेस्तरन्ति येन तत् (गायत्रवर्त्तनि)

गायत्रस्य वर्त्तनिर्मार्गो वर्त्तनं यस्मिन् तत् (बृहत्) महत् (स्वा-
हाहा) सत्यक्रियया वाचा वा ॥ ८ ॥

अथ अन्वयः—हे देव सवितर्जगदीश त्वं न इमं देवाव्यं सखि-
विदं सत्राजितं धनजितं स्वर्जितमृचा स्तोमं यज्ञं स्वाहा प्रणय गा-
यत्रेण गायत्रवर्त्तनि बृहद्रथन्तरं च समर्धय ॥ ८ ॥

भावार्थः—ये जना ईर्ष्याद्वेषादिदोषान्विहायेश्वर इव सर्वैः सह
सुहृद्भावमाचरन्ति ते सम्बर्धितुं शक्नुवन्ति ॥ ८ ॥

पदार्थः—हे (देव) सत्य कामनाओं को पूर्ण करने और (सवितः) अ-
शतर्यामि रूप से प्रेरणा करने हारे जगदीश्वर आप (नः) हमारे (इमम्) पाँछे
कहे और आगे जिस को कहेंगे उस (देवाव्यम्) दिव्य विद्वान् वा दिव्य गुरुओं की
जिस से रक्षा हो (सखिविदम्) मित्रों को जिस से प्राप्त हों (सत्राजितम्) सत्य
को जिस से जीतें (धनजितम्) धन की जिससे प्रउन्नति होवे (स्वर्जितम्) मुख को
जिस से बढ़ावें । और (ऋचा) ऋग्वेद से जिस की (स्तोमम्) स्तुति हो उस
(यज्ञम्) विद्या और धर्म का संयोग कराने हारे यज्ञ को (स्वाहा) सत्य क्रिया
के साथ (प्रणय) प्राप्त कीजिये (गायत्रेण) गायत्री आदि छन्द से (गायत्रवर्त्तनि)
गायत्री आदि छन्दों की गान विद्या (बृहत्) बड़े (रथन्तरम्) अच्छे २ यानों
से जिस के पार हों उस मार्ग को (समर्धय) अच्छे प्रकार बढ़ाइये ॥ ८ ॥

भावार्थः—जो मनुष्य ईर्ष्या द्वेष आदि दोषों को छोड़ ईश्वर के समान सब
जीवों के साथ मित्र भाव रखते हैं । वे संपत्को प्राप्त होते हैं ॥ ८ ॥

देवस्येत्यस्य प्रजापतिर्ऋषिः । सविता देवता । भुरिगति-
शक्नोति छन्दः । पंचमः स्वरः ॥

मनुष्या भूमितत्त्वादिभ्यो विद्युतं स्वीकुर्युरित्याह ॥

यत्तुभ्य भूमि आदि तत्त्वों से बिजुली का ग्रहण करें यह वि० ॥

देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो-
हस्ताभ्याम् । आददे गायत्रेण छन्दसाङ्गिरस्वत्पृ-
थिव्याः सधस्थादग्निपुरीष्यमङ्गिरस्वदाभर त्रैष्टु-
भेन छन्दसाङ्गिरस्वत् ॥ ९ ॥

देवस्य । त्वा । सवितुः । प्रसवद्विप्रसवे । अ-
श्विनोः । बाहुभ्याम् । पूष्णः । हस्ताभ्याम् । आ ।
ददे । गायत्रेण । छन्दसा । अङ्गिरस्वत् । पृ-
थिव्याः । सधस्थादिति सधस्थात् । अग्निम् ।
पुरीष्यम् । अङ्गिरस्वत् । आ । भर । त्रैष्टुभेन ।
त्रैष्टुभेनेति त्रैऽस्तुभेन । छन्दसा । अङ्गिर-
स्वत् ॥ ९ ॥

पदार्थः—(देवस्य) सूर्यादिजगते प्रदीपकस्य (त्वा) त्वाम्
(सवितुः) सर्वेषामैश्वर्यव्यवस्थां प्रति प्रेरकस्य (प्रसवे) निष्पन्नै-
श्वर्ये (अश्विनोः) प्राणोदानयोः (बाहुभ्याम्) बलाकर्षणाभ्याम्
(पूष्णः) पुष्टिकर्त्र्या (हस्ताभ्याम्) धारणाकर्षणाभ्याम् (आ) (ददे)
स्वीकरोमि (गायत्रेण) गायत्रीनिर्मितेनार्थेन (छन्दसा) (अङ्गिर-
स्वत्) अङ्गिरोभिरङ्गारैस्तुल्यम् (पृथिव्याः) (सधस्थात्) सहस्थाना-
त्तलात् (अग्निम्) विद्युदादिस्वरूपम् (पुरीष्यम्) पुरीषउदके सा-

धुम् । अत्र पृथातोरीणादिकर्षणकिञ्च । पुरीषमित्युदकना० निधं
 १ । १२ । (अङ्गिरस्वत्) अङ्गिरोभिः प्राणैस्तुल्यम् (आ) (भर)
 धर (त्रैष्टुभेन) त्रिष्टुभा निर्मितेनार्थेन (छन्दसा) स्वच्छन्देन (अ-
 ङ्गिरस्वत्) अङ्गिरोभिरङ्गै स्तुल्यम् ॥ ९ ॥

अन्वयः—हे विद्वन् हं यं त्वा देवस्य सवितुः प्रसवेऽअश्विनो-
 र्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यामंगिरस्वदाददे स त्वं गायत्रेण छन्दसा
 पृथिव्याः सधस्थादाङ्गिरस्वत् त्रैष्टुभेन छन्दसाऽगिरस्वत्पुरीष्यम-
 ग्निमाभर ॥ ९ ॥

भावार्थः—अत्रापमालङ्कारः—मनुष्यैरोश्वरसृष्टिगुणाविदं विद्वा-
 सं संसेव्य पृथिव्यादिस्थाऽग्निः स्वीकार्यः ॥ ९ ॥

पदार्थः—हे विद्वन् पुरुष मैं जिस (त्वा) आप को (देवस्य) सूर्य आदि सब जगत्
 के प्रकाश करने और (सवितुः) सब ऐश्वर्य में (अश्विनोः) प्राण और उदान के (बाहुभ्याम्)
 गायत्रि और आकर्षण से तथा (पूष्णः) पुष्टि कारक बिजुली के (हस्ताभ्याम्) धारण और
 आकर्षण (अङ्गिरस्वत्) अंगारों के समान (आददे) ग्रहण करता हूं सो आप (गायत्रेण)
 गायत्री मंत्र से निकले (छन्दसा) आनन्द दायक अर्थ के साथ (पृथिव्याः) पृथिवी
 के (सधस्थात्) एकस्थान से (अङ्गिरस्वत्) प्राणों के तुल्य और (त्रैष्टुभेन) त्रिष्टुप् मंत्र
 से निकले (छन्दसा) स्वतंत्र अर्थ के साथ (अङ्गिरस्वत्) चिन्हों के सदृश (पुरीष्यम्)
 जल को उत्पन्न करने वाले (अग्निम्) बिजुली आदि तीन प्रकारके अग्नि को (आभर)
 धारण कीजिये ॥९॥

भावार्थः—इस मंत्र में उपमालंकार है । मनुष्यों को चाहिये कि ईश्वर की
 सृष्टि के गुणों को जानने होर विद्वान् की अच्छे प्रकार सेवा करने और पृथिवी आ-
 दि पदार्थों में रहने वाले अग्नि को स्वीकार करें ॥९॥

अभिरसीत्यस्य प्रजापतिर्ऋषिः सविता देवता । भुरिगनुष्टुप् छन्दः । गांधारः स्वरः ॥

मनुष्यैः कथं भूम्यादेः सुवर्णादीनि प्राप्तव्यानीत्याह ॥

मनुष्य लोग भूमि आदि से सुवर्ण आदि पदार्थों को कैसे प्राप्त करें यह वि०॥

अभिरसि नार्यसि त्वया वयम् अग्निं शक्रे स्वर्नितु-
 ष्ठं सधस्थ आ जागतेन छन्दसा ङ्गिरस्वत् ॥ १० ॥
 अभिः । असि । नारी । असि । त्वया । वयम् ।
 अग्निम् । शक्रे । स्वर्नितुम् । सधस्थ इति सधस्थे ।
 आ । जागतेन । छन्दसा । ङ्गिरस्वत् ॥ १० ॥

पदार्थः—(अभिः) अयोमयं स्वननसाधनम् (असि) अस्ति (नारी) नरस्य स्त्रीव साध्यसाधिका (असि) अस्ति (त्वया) यया (वयम्)(अग्निम्) विद्युदादिम् (शक्रे) शक्नुयाम(स्वर्नितुम्) (सधस्थे) समानस्थाने (आ) (जागतेन) जगत्या विहितेन साधनेन (छन्दसा) (अङ्गिरस्वत्)प्राप्तैस्तुल्यम् ॥१०॥

अन्वयः—हे शिल्पिस्त्वया सह सधस्थे वर्तमाना वयं या-
 ऽभिरसि नार्यसि यां गृहीत्वा जागतेन छन्दसा ङ्गिरस्वदग्निं
 स्वनितुं शक्नुयाम तां त्वं निर्मिमीष्व ॥ १० ॥

भावार्थः—मनुष्यैः सुसाधनैः पृथिवीं स्वनित्वाऽग्निना संयो-

६०६ ज्य सुवर्णादीनि निर्मातव्यानि । परन्तु पूर्वं भूगर्भतत्त्वविद्यां प्रा-
धुम्यैवं कर्तुं शक्यमिति वेदितव्यम् ॥ १० ॥

१ । पदार्थः—हे कारीगर पुरुष जो (त्वया) तेरे साथ (सधस्थे) एकस्था-
धरा में वर्तमान (वयम्) हमलोग जो (अग्निः) भूमि खोदने और (नारी) विवा-
हकृत उत्तम स्त्री के समान कार्यों को सिद्ध करने हारी लोहे आदि की कसी (असि)
जिस से कारीगर लोग भूगर्भ विद्या को जान सकें उस को ग्रहण करके (जागतेन)
गती मंत्र से विधान किये (छन्दसा) सुखदायक स्वतन्त्र साधन से (अङ्गिरस्वत्)
वाणों के तुल्य (अग्निम्) विद्युत् आदि आग्नि को (खनित्रुं) खोदने के लिये (आ-
ग्रेमे) सब प्रकार समर्थ हों उस को तू बना ॥ १० ॥

पृष्ठि भावार्थः—मनुष्यों को उचित है कि अच्छे खोदने के साधनों से पृथिवी
मि खोद और आग्नि के साथ संयुक्त कर के सुवर्ण आदि पदार्थों को बनावें । परन्तु
हालिले भूगर्भ की तत्त्व विद्या को प्राप्त हो के ऐसा कर सकते हैं ऐसा निश्चित जान-
ना चाहिये ॥ १० ॥

स हस्तद्वयस्य प्रजापतिर्ऋषिः । सविता देवता । आर्षो छ-
न्दः । पंचमः स्वरः ॥

के पुनः स एव विषय उच्यते ॥

बत फिर भी उसी उक्त वि० ॥

अ हस्त आधाय सविता बिभृदग्निं हिरण्ययीम् ।
अग्नेज्योतिर्निचाय्यं पृथिव्या अध्याभरदानुष्टु-
भे छन्दसाङ्गिरस्वत् ॥ ११ ॥

हस्तै । अधायेत्याऽधाय । सविता । बिभृत् । अ-
ग्निम् । हिरण्ययीम् । अग्नेः । ज्योतिः । निचाय्येति-

निचाय्येतिनिऽचाय्यं । पृथिव्याः । अधि । आ ।
 अभरत् । आनुष्टुभेन । आनुस्तुभेनेत्यानुऽस्तुभेन ।
 छन्दसा । अङ्गिरस्वत् ॥ ११ ॥

पदार्थः—(हस्ते) करे (आधाय) (सविता) ऐश्वर्य्य-
 वान् (विभ्रत) धरन् (अभ्रिम्) खननसाधकं शस्त्रम् (हिर-
 ण्ययीम्) तेजोमयीम् (अग्नेः) विद्युदादेः (ज्योतिः) द्योतमा-
 नम् (निचाय्य) (पृथिव्याः) (अधि) (आ) (अभरत्)
 धरेत् (आनुष्टुभेन) अनुष्टुप्विहितार्थयुक्तेन (छन्दसा) (अ-
 ङ्गिरस्वत्) अङ्गिरसा प्राणेन तुल्यस्य ॥ ११ ॥

अन्वयः—सविता ऐश्वर्य्यप्रसावकः शिल्प्यानुष्टुभेन छन्दस
 हिरण्ययीमभिं हस्ते आधाय विभ्रत्सन्नङ्गिरस्वदग्नेज्योतिर्निचाय्य
 पृथिव्या अध्याभरत् ॥ ११ ॥

भावार्थः—मनुष्यैर्यथाऽपसि पाषाणे च विद्युर्हर्तते तथैव स-
 र्वत्र पदार्थेषु प्रविष्टास्ति तद्दिक्षां विज्ञाय कार्येषूपयुज्य भूमावा
 ग्न्येयादीन्यस्त्राणि विमानादीनि यानानि वा साधनीयानि ॥ ११ ॥

पदार्थः—(सविता) ऐश्वर्य्य का उत्पन्न करने हारा कारीगर मनुष्य (आ-
 नुष्टुभेन) अनुष्टुप् छन्द में कहे हुए (छन्दसा) स्वतंत्र अर्थ के योग से (हिरण्य-
 यीम्) तेजोमय शुद्ध धातु से बने (अभ्रिम्) खोदने के शस्त्र को (हस्ते) हाथ में
 लिये हुए अङ्गिरस्वत् प्राण के तुल्य (अग्नेः) विद्युत् आदि अग्नि के (ज्योतिः)
 तेज को (निचाय्य) निश्चय करके (पृथिव्याः) पृथिवी के (अधि) ऊपर (आ-
 भरत्) अच्छे प्रकार धारण करे ॥ ११ ॥

भावार्थः—मनुष्यों को चाहिये कि जैसे लोहे और पत्थरों में बिजुली रहती वैसे ही सब पदार्थों में प्रवेश कर रही है। उस की विद्या को ठीक९ जान और का-
में उपयुक्त कर के इस पृथिवी पर आग्नेय आदि अस्त्र और विमान आदि यानोंको
बढ़ करें ॥ ११ ॥

प्रतूर्त्तमित्यस्यनाभानेदिष्टऋषिः । वाजी देवता । आस्तारपङ्-
क्तेश्छन्दः । पंचमःस्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर भी वही वि०॥

प्रतूर्त्तं वाजिन्ना द्रव वरिष्ठामनु सम्बतम् । दिवि
ते जन्म परममन्तरिक्षे तव नाभिः पृथिव्यामधि
योनिरित् ॥ १२ ॥

प्रतूर्त्तमिति प्रतूर्त्तम् । वाजिन् । आ । द्रव ।
वरिष्ठाम् । अनु । सम्बतमिति समऽबतम् । दिवि ।
ते । जन्म । परमम् । अन्तरिक्षे । तव । नाभिः ।
पृथिव्याम् । अधि । योनिः । इत् ॥ १२ ॥

पदार्थः—(प्रतूर्त्तम्) अतितूर्णम् (वाजिन्)प्रशस्तज्ञानयुक्त
वेदन् (आ) (द्रव) आगच्छ (वरिष्ठाम्) अतिशयेन वरां
गतिम् (अनु) (सम्बतम्) सम्यग्विभक्ताम् (दिवि) सूर्यप्र-
काशे (ते) तव (जन्म) प्रादुर्भावः (परमम्) (अन्तरिक्षे)
अवकाशे (तव) (नाभिः) (पृथिव्याम्) (अधि) उपरि
(योनिः) निमित्तं प्रयोजनम् (इत्) एव ॥ १२ ॥

अन्वयः—हे वाजिन् यस्य ते तव शिल्पविद्यया दिवि परमं जन्म तवाऽन्तरिक्षे नाभिः पृथिव्यां योनिरस्ति स त्वं विमानान्वधिष्ठाय वरिष्ठां सम्बतं गतिं प्रतूर्तमिदम्वाद्रव ॥ १२ ॥

भावार्थः—यदा मनुष्या विद्या हस्तक्रिययोर्मध्ये परमप्रयत्नेन प्रादुर्भूत्वा विमानादीनि यानानि विधाय गतानुगतं शीघ्रं कुर्वन्ति तदा तेषां श्रीः सुलभा भवति ॥ १२ ॥

पदार्थः—हे (वाजिन्) प्रशंसित ज्ञान से युक्त विद्वान् जिस (ते) आप का शिल्प विद्या से (दिवि) सूर्य के प्रकाश में (परमम्) उत्तम (जन्म) प्रसिद्धि (तव) आप का (अन्तरिक्षे) आकाश में (नाभिः) बन्धन और (पृथिव्याम्) इस पृथिवी में (योनिः) निमित्त प्रयोजन है सो आप विमानादि यानों के अधिष्ठाता होकर (वरिष्ठाम्) अत्यन्त उत्तम (सम्बतम्) अच्छे प्रकार विभाग की हुई गति को (प्रतूर्तम्) अतिशीघ्र (इत्) ही (अनु) पश्चात् (आ) (द्रव) अच्छे प्रकार चालिये ॥ १२ ॥

भावार्थः—जब मनुष्य लोग विद्या और क्रिया के बीच में परम प्रयत्न के साथ प्रसिद्ध हो और विमान आदि यानों को रच के शीघ्र जाना आना करते हैं तब उन को धन की प्राप्ति सुगम होती है ॥ १२ ॥

युंजाथामित्यस्य कुश्रिर्ऋषिः । वाजी देवता । गायत्री छंदः । षड्जः स्वरः ॥

पुनर्मेनुष्यैः किं क योजनीयमित्याह ॥

फिर मनुष्यों को क्या कहाँ जोड़ना चाहिये यह वि० ॥

युंजाथां रासभं युवमस्मिन् यामे वृषणवसू । अग्निं भरन्तमस्मयुम् ॥ १३ ॥

युंजाथाम् । रासभम् । युवम् । अस्मिन् । यामे । वृषणवसू इति वृषणवसू । अग्निम् । भरन्तम् । अस्मयुमित्यस्मयुम् ॥ १३ ॥

पदार्थः—(युंजाथाम्) (रासभम्) जलाग्न्योर्बेगगुणा-
ख्यमश्वम् (युवम्) युवां शिल्पितस्त्वामिनौ (अस्मिन्) (यामे)
यान्ति येन यानेन तास्मिन् (वृषण्वसू) वर्षकौ वसन्तौ च (अ-
ग्निम्) प्रसिद्धं विद्युतं वा (भरन्तम्) धरन्तम् (अस्मयुवम्)
अस्मान् यापयितारम् । अत्रास्मदुपपदाद्याधातौरोणादिकः कुः ।
छान्दसो वर्णलोपो वेति दलोपः ॥ १३ ॥

अन्वयः—हे वृषण्वसू सूर्यवायुइव शिल्पिनौ युवमस्मिन्
यामे रासभमस्मयुं भरन्तमग्निं युंजाथाम् ॥ १३ ॥

भावार्थः—यैर्मनुष्यैर्यस्मिन् याने यंत्रकलाजलाग्निप्रयोगाः
क्रियन्ते ते सुखेन देशान्तरं गन्तुं शक्नुवन्ति ॥ १३ ॥

पदार्थः—हे (वृषण्वसू) सूर्य और वायु के समान सुख वर्षाने वा सुख
में वसने होरे कारीगर तथा उस के स्वामी लोगो (युवम्) तुम दोनों (अस्मिन्)
इस (यामे) यान में (रासभम्) जल और अग्नि के बेगगुणरूप अश्व तथा (अयु-
स्मम्) हम को लेचलने तथा (भरन्तम्) धारण करने होरे (अग्निम्) प्रसिद्ध वा
विजुली रूप अग्नि को (युंजाथाम्) युक्त करो ॥ १३ ॥

भावार्थः—जो मनुष्य इस विमान आदि यान में यंत्र कला जल और अ-
ग्नि के प्रयोग करते हैं वे सुख से दूसरे देशों में जाने को समर्थ होते हैं ॥ १३ ॥

**योगेयोगइत्यस्य शुनःशेष ऋषिः क्षत्रपतिर्देवता गायत्रीछ-
न्दः । षड्जः स्वरः ॥**

प्रजाजनाः कीदृशं राजानमङ्गीकुर्युरेत्याह ॥

प्रजाजन कैसे पुरुष को राजा माने यह वि० ॥

**योगे योगे त्वस्तं वार्जेवाजे हवामहे । सखाय
इन्द्रमूतये ॥ १४ ॥**

योगेयोगइति योगेऽयोगे । तवस्तरमिति तवऽ-
तरम् । वाजेवाजइतिवाजेऽवाजे । हवामहे । स-
खायः । इन्द्रम् । उतये ॥ १४ ॥

पदार्थः—(योगेयोगे) युंजते यस्मिन् यस्मिन् (तवस्तरम्)
अत्यन्तं बलयुक्तम् । तवइति बलना० निघं० २ । १ । ततस्तरप्
(वाजेवाजे) सङ्ग्रामे सङ्ग्रामे (हवामहे) आह्वयगामहे (सखायः)
परस्परं सहृदः सन्तः (इन्द्रम्) परमैश्वर्ययुक्तं राजानम् (उतये)
रक्षाणाद्याय ॥ १४ ॥

अन्वयः—हे सखायो यथावयमूतये योगेयोगे वाजेवाजे तव-
स्तरमिन्द्रं हवामहे तथा यूयमप्येतमाह्वयत ॥ १४ ॥

भावार्थः—ये परस्परं मित्रा भूत्वाऽन्योन्यस्य रक्षार्थं बलिष्ठं धा-
मिकं राजानं स्वीकुर्वन्ति ते निर्विघनाः सन्तः सुखमेधन्ते ॥ १४ ॥

पदार्थः—ह (सखायः) परस्पर मित्रता रखने हारे लोगो जैसे हमलोग (उत-
ये) रक्षा आदि के लिये (योगेयोगे) जिस २ में (वाजेवाजे) हों सङ्ग्राम २ के बीच
(तवस्तरम्) अत्यन्त बलवान् (इन्द्रम्) परमैश्वर्य युक्त पुरुष को राजा (हवामहे) मानते
हैं वैसे ही तुमलोग भी मानो ॥ १४ ॥

भावार्थः—जो मनुष्य परस्पर मित्र हो के एक दूसरे की रक्षा के लिये अत्य-
न्त बलवान् धर्मात्मा पुरुष को राजा मानते हैं वे सब बिघों से अलग हो के सुख की
उन्नति कर सकते हैं ॥ १४ ॥

प्रतूर्वनित्यस्य शुनाशेष ऋषिः । गणपतिर्देवता । आर्षी ज-
गती छन्दः । निषादः स्वरः ॥

पुनाराजा किं कृत्वा किं प्राप्नुयादित्याह ॥

फिर राजा क्या करके किस को प्राप्त हो यह वि० ॥

प्रतूर्वन्नेह्यवक्रामन्नशस्तीरुद्रस्य गाणपत्यं मयोभू-
रेहि । उर्वन्तरिक्षं व्रीहि स्वस्तिगव्यूतिरभयानि
कृण्वन्पूष्णा सयुजा सह ॥ १५ ॥

प्रतूर्वन्निति प्रतूर्वन् । आ । इहि । अवक्रामन्नि-
त्यवक्रामन् । अशस्तीः । रुद्रस्य । गाणपत्यमि-
तिगाणपत्यम् । मयोभूरिति मयःभूः । आ ।
इहि । उरु । अन्तरिक्षम् । वि । इहि । स्वस्तिग-
व्यूतिरितिस्वस्तिगव्यूति । अभयानि । कृण्वन् ।
पूष्णा । सयुजेतिसयुजा । सह ॥ १५ ॥

पदार्थः—(प्रतूर्वन्) हिंसन् (आ) (इहि) आगच्छ (अव-
क्रामन्) देशदेशान्तरानुल्लंघयन् (अशस्तीः) अप्रशस्ताः शत्रु-
सेनाः (रुद्रस्य) शत्रुरादिकस्य स्वसेनापतेः (गाणपत्यम्) गणानां
सेनासमूहानां पतित्वम् (मयोभूः) मयः सुखं भावयन् (आ) (इहि)
(उरु) (अन्तरिक्षम्) आकाशम् (वि) (इहि) विविध-
तया गच्छ (स्वस्तिगव्यूतिः) स्वस्ति सुखेन सह गव्यूतिर्मार्गो
यस्य सः (अभयानि) स्वराज्ये सेनायां चाविद्यमानं भयं येषु
तानि (कृण्वन्) सम्पादयन् (पूष्णा) पुष्टेन स्वकीयेन सैन्ये-
न (सयुजा) यत्समानं युनक्ति तेन सहितः (सह) साकम् ॥ १५ ॥

अन्वयः—हे राजन् स्वस्तिगव्यतिस्त्वं पूष्णा सयुजा सहा
शस्तीः प्रतूर्वजेहि शत्रुदेशानवक्रामजेहि मयोभूस्त्वं रुद्रस्य गाणपत्य
मेहि । अमयानि कृण्वन् सन्नन्तरिक्षमुरु वीहि ॥ १५ ॥

भावार्थः—राजा सदैव स्वसेनां सुशिक्षितां हृष्टां पुष्टां रक्षे
त् । यदाऽग्निभिः सह योद्धुमिच्छेत्तदा स्वराज्यमनुपद्रवं संरक्ष्य यु
क्त्या बलेन च शत्रून् हिंसेत् वा श्रेष्ठान् पालयित्वा सर्वत्र स
त्कीर्तिं प्रसारयेत् ॥ १५ ॥

पदार्थः—हे राजन् (स्वस्तिगव्यतिः) मुख के साथ जिस का मार्ग है ऐं
आप (सयुजा) एक साथ युक्त करने वाली (पूष्णा) बल पुष्टि से युक्त अपनी सेना
के (सह) साथ (शस्तीः) निन्दित शत्रुओं की सेनाओं को (प्रतूर्वन्) मारते हुए
(एहि) प्राप्त हूजिये । शत्रुओं के देशों का (अवक्रामन्) उल्लङ्घन करते हुए (एहि
आइये (मयोभूः) मुख को उत्पन्न करते आप (रुद्रस्य) शत्रुओं को रूलाने हो
अपने सेनापति के (गाणपत्यम्) सेना समूह के स्वामी पन को (एहि) प्राप्त हूजिये
और (अमयानि) अपने राज्य में सब प्राणियों को भय रहित (कृण्वन्) करते हुए (अ
न्तरिक्षम्) (उरु) परिपूर्ण आकाश को (वीहि) विविध प्रकार से प्राप्त हूजिये ॥ १५ ॥

भावार्थः—राजा को अति उचित है कि अपनी सेना को सदैव अच्छी शि
क्षा हर्ष उत्साह और पोषण से युक्त रखे । जब शत्रुओं के साथ युद्ध किया जावे तब
अपने राज्य को उपद्रव रहित कर युक्ति तथा बल से शत्रुओं को मारे और सज्जनों को
रक्षा करके सर्वत्र सुन्दर कीर्ति फैलावे ॥ १५ ॥

पृथिव्यादित्यस्य गुनःशोप ऋषिः । अग्निर्देवता । निचृदापी
त्रिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

मनुष्यैः कस्माद्द्विद्युत्स्वीकार्येत्याह ॥

मनुष्य किस पदार्थ से बिजली का ग्रहण करें यह वि०॥

पृथिव्याः सधस्थादग्निं पुरीष्यमद्भिरस्वदाभरा-

ग्निं पुरीष्यमङ्गिरस्वदच्छेमोऽग्निं पुरीष्यमङ्गिर-
स्वद्वरिष्यामः ॥ १६ ॥

पृथिव्याः । सधस्थादिति सधऽस्थात् । अग्निम् ।

पुरीष्यम् । अङ्गिरस्वत् । आ । भर । अग्निम् ।

पुरीष्यम् । अङ्गिरस्वत् । अच्छ । इमः । अग्निम् ।

पुरीष्यम् । अङ्गिरस्वत् । भरिष्यामः ॥ १६ ॥

पदार्थः—(पृथिव्याः) भूमेरन्तरिक्षस्य वा (सधस्थात्)
तहस्थानात् (अग्निम्) भूमिस्थं विद्युतं वा (पुरीष्यम्) यः
मुखं पृणाति स पुरीषस्तत्र साधुम् (अङ्गिरस्वत्) अङ्गिरसा मू-
र्ण तुल्यम् (आ) (भर) धर (अग्निम्) अन्तरिक्षे वायु-
मग्निदिस्थम् (पुरीष्यम्) (अङ्गिरस्वत्) (अच्छ) उत्तमरीत्या
इमः) प्राप्नुमः (अग्निम्) (पुरीष्यम्) (अङ्गिरस्वत्)
भरिष्यामः) धरिष्यामः ॥ १६ ॥

अन्वयः—हे विद्वन् यथा वयं पृथिव्याः सधस्थादङ्गिरस्वत्पु-
रिष्यमग्निमच्छेमः । यथा चाऽङ्गिरस्वत्पुरीष्यमग्निं भरिष्यामस्तथा
त्वमप्यङ्गिरस्वत्पुरीष्यमग्निमा भर ॥ १६ ॥

भावार्थः—अत्रोपमावाचकलुप्तोपमालं०—मनुष्यैर्विदुषामेवा-
नुकरणं कर्तव्यम् नाऽविदुषाम् । सर्वदोत्साहेनाग्न्यादिपदार्थविद्यां
गृहीत्वा सुखं वर्द्धनीयम् ॥ १६ ॥

पदार्थः—हे विद्वन् जैसे हम लोग (पृथिव्याः) भूमि और अन्तरिक्ष के
सधस्थात्) एक स्थान से (अङ्गिरस्वत्) प्राणों के समान (पुरीष्यम्) अच्छा
मुख देने हारे (अग्निम्) भूमि मण्डल की बिजुली को (अच्छ) उत्तम रीति

से (इमः) प्राप्त होते और जैसे (अङ्गिरस्वत्) प्राणों के समान (पुरीष्यम्) उत्तम सुख दायक (अग्निम्) अन्तरिक्षस्थ बिजुली को (भरिष्यामः) धारण करें जैसे आप भी (अङ्गिरस्वत्) सूर्य के समान (पुरीष्यम्) उत्तम सुख देनेवाले (अग्निम्) पृथिवी पर वर्तमान अग्नि को (आभर) अच्छे प्रकार धारण कीजिये ॥ १६

भावार्थः—इस मन्त्र में उपमा और वाचकलु०—मनुष्यों को चाहिये कि विद्वानों के समान काम करें मूर्खवत् नहीं । और सब काल में उत्साह के साथ अग्नि आदि की पदार्थविद्या का ग्रहण करके सुख बढ़ाते रहें ॥ १६ ॥

अन्वग्निरित्यस्य पुरोधो ऋषिः । अग्निर्देवता । निचृदाषीं
त्रिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ।

विद्वांसः किंवत्किं कुर्युरित्यु० ॥

विद्वान् लोग किस के समान कया करें यह वि० ॥

अन्वग्निरुपसामग्रमरूपदन्वहानि प्रथमो जात-
वेदाः । अनुसूर्यस्य पुरुत्रा च रश्मीननु द्यावापृ-
थिवी आतंतन्थ ॥ १७ ॥

अनु । अग्निः उपसाम् । अग्रम् । अरूपत् ।
अनु । अहानि । प्रथमः । जातवेदाइति जातः-
वेदाः । अनु । सूर्यस्य । पुरुत्रेति पुरुऽत्रा । च ।
रश्मीन् । अनु । द्यावापृथिवी इति द्यावापृथिवी
आ । ततन्थ ॥ १७ ॥

पदार्थः—(अनु) (अग्निः) पावकः (उपसाम्) (अग्रम्)

पूर्वम् (अरुण्यत्) प्ररुणातो भवति (अनु) (अहानि) दिनानि
 (प्रथमः) (जातवेदाः) यो जातेषु विद्यते स सूर्यः (अनु)
 (सूर्यस्य) (पुरुत्रा) बहून् (च) (रश्मीन्) (अनु) (द्यावा)
 पृथिवी) (आ) (ततन्ध) तनोति ॥ १७ ॥

अन्वयः—हे विद्वन् त्वं यथा प्रथमो जातवेदा अग्निरुपसाम-
 ग्रमहान्पन्वख्यत् । सूर्यस्याग्रं पुरुत्रा रश्मीन्वाततन्ध । द्यावापृ-
 थिवी च तथा विद्याव्यवहारानन्वातनुहि ॥ १७ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—यथा कारणकार्यारूपो विद्युद-
 ग्निरनुपूर्व सवित्रुषो दिनानि कृत्वा पृथिव्यादीनि प्रकाशयति तथा
 विद्वद्भिः सुशिक्षां कृत्वा ब्रह्मचर्यविद्याधर्माऽनुष्ठानसुशीलानि सर्वत्र
 प्रचार्य सर्वे ज्ञानानन्दाभ्यां प्रकाशनीयाः ॥ १७ ॥

पदार्थः—हे विद्वन् आप जैसे (प्रथमः) (जातवेदाः) उत्पन्न हुए पदार्थों
 से पहिले ही विद्यमान सूर्य लोक और (अग्निः) (उपसाम्) उपःकाल से (अग्रम्)
 बिभाहिले ही (अहानि) दिनों को (अन्वख्यात्) प्रसिद्ध करता है (सूर्यस्य) सूर्य
 के (अग्रम्) पहिले (पुरुत्रा) बहुत (रश्मीन्) किरणों को (अन्वाततन्ध) फैलाता
 तथा (द्यावापृथिवी) सूर्य और पृथिवी लोक को प्रसिद्ध करता है । वैसे विद्या के व्यवहारों
 की प्रवृत्ति कीजिये ॥ १७ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकलु०—जैसे कारण रूप विद्युत् और कार्य रूप
 प्रसिद्ध अग्नि क्रम से सूर्य, उपःकाल और दिनों को उत्पन्न करके पृथिवी आदि पदा-
 र्थों को प्रकाशित करते हैं । वैसे ही विद्वानों को चाहिये कि सुन्दर शिक्षा दे ब्रह्मचर्य
 विद्या धर्म के अनुष्ठान और अच्छे स्वभाव आदि का सर्वत्र प्रचार करके सब मनुष्यों
 को ज्ञान और आनन्द से प्रकाश युक्त करें ॥ १७ ॥

आगत्येत्यस्य मयोभूऋषिः । अग्निर्देवता । निचूदनुष्टुप्छन्दः ।

—गान्धारः स्वरः ॥

अथ समेशः किंवत्किंकुर्व्यादित्याह ॥

अथ सभापति राजा किस के समान कचा करें यह वि०

आगत्य वाज्यध्वान् सर्वा मृधो वि धूनुते । अ-
ग्निं सधस्थे महति चक्षुषा निचिकीषते ॥ १८ ॥
आगत्येत्यागत्य । वाजी । अध्वानम् । सर्वाः ।
मृधः । वि । धूनुते । अग्निम् । सधस्थइति सध-
स्थे । महति । चक्षुषा । नि । चिकीषते ॥ १८ ॥

पदार्थः—(आगत्य) (वाजी) वेगवानश्वः (अध्वानम्)
मार्गम् (सर्वाः) (मृधः) सङ्ग्रामान् (वि) (धूनुते) कम्प-
यति (अग्निम्) (सधस्थे) सहस्थाने (महति) विशाले (च-
क्षुषा) नेत्रेण (नि) चिकीषते चेतुमिच्छति ॥ १८ ॥

अन्वयः—हे विहज्राजन् भवान् यथा वाज्यश्वोऽध्वानमाग-
त्य सर्वा मृधो विधूनुते यथा गृहस्थश्चक्षुषा महति सधस्थेऽग्निं
निचिकीषते तथा सर्वान्संग्रामान् विधूनोतु । गृहे गृहे विद्यानिचयं
च करोतु ॥ १८ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—गृहस्था अश्ववदुत्वागत्य श-
त्रून् जित्वाग्नेयास्त्रादिविद्यां संपाद्य बलाबलं पर्यालोच्य रागेष्ट्या
दीन् शमित्वाऽधार्मिकान् शत्रून् जयेयुः ॥ १८ ॥

पदार्थः—हे राजन् आप जैसे (वाजी) वेगवान् जोड़ा (अध्वानम्) अपने
मार्ग को (आगत्य) प्राप्त हो के (सर्वाः) सब (मृधः) सङ्ग्रामों को (विधूनुते)

कंपाता है और जैसे गृहस्थ पुरुष (वसुधा) नेत्रों से (महति) सुन्दर (सवस्थे) एक स्थान में (अग्निम्) अग्नि का (निचिकीपते) चयन किया चाहता है । वैसे सब सङ्गमों को कंसाइये और घर ९ में विद्या का प्रचार कीजिये ॥ १८ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकुलु०—गृहस्थों को चाहिये कि घोड़ों के समान जाना आना कर, शत्रुओं को जीत, आग्नेयादि अस्त्रविद्या को सिद्ध कर, अपने बलाऽबल को विचार और राग द्वेष आदि दोषों की शान्ति करके अधर्मी शत्रुओं को जीतें ॥ १८ ॥

आक्रमयेत्यस्य मयोभूर्ऋषिः । अग्निर्देवता । निचृदनुष्टुप् छन्दः ।
गान्धारः स्वरः ॥

मनुष्यजन्म प्राप्य विद्यामधीत्यातः किं कर्त्तव्यमित्याह ॥

मनुष्य जन्म पा, और विद्या पढ़ के पश्चात् क्या करे यह वि० ॥

आक्रम्यं वाजिन्पृथिवीमग्निमिच्छ रुचा त्वम् ।

भूम्या वृत्वायं नो ब्रूहि यतः खनेम तं वयम् ॥ १९ ॥

आक्रम्येत्याऽक्रम्यं । वाजिन् । पृथिवीम् । अग्नि-

म् । इच्छ । रुचा । त्वम् । भूम्याः । वृत्वायं । नः ।

ब्रूहि । यतः । खनेम । तम् । वयम् ॥ १९ ॥

पदार्थः—(आक्रम्य) (वाजिन्) प्रशस्तविज्ञानवान् (पृथिवीम्) भूमिराज्यम् (अग्निम्) अग्निविद्याम् (इच्छ) (रुचा) प्रीत्या (त्वम्) (भूम्याः) क्षितेर्मध्ये (वृत्वायं) स्वीकृत्य ।
अत्र क्तोपगति यगागमः (नः) अस्मान् (ब्रूहि) भूगर्भाग्नि विद्यामुपदिश (यतः) (खनेम) (तम्) भूगोलम् (वयम्) ॥ १९ ॥

अन्वयः—हे वाजिन् बिहन्सभेश राजैस्त्वं रुचा शत्रूनाक्रम्य पृथिवीमग्निं चेच्छ भूम्या नो वृत्वाय ब्रूहि यतो वयं तं खनेम॥१९॥

भावार्थः—मनुष्यैर्भूगर्भाग्निवेद्यया पार्थिवान् पदार्थान् सुपरीक्ष्य सुवर्णादीनि रत्नान्पुत्साहेन प्राप्तव्यानि । ये खनितारो भृत्याः सन्ति तान् प्रति तद्विद्योपदेष्टव्या ॥ १९ ॥

पदार्थः—हे (वाजिन्) प्रशंसित ज्ञान वाले समापति विद्वान् राजा (त्वम्) आप (रुचा) प्रीति से शत्रुओं को (आक्रम्य) पादाक्रान्त कर (पृथिवीम्) भूमि के राज्य और (अग्निम्) विद्या की (इच्छ) इच्छा कीजिये । और (भूम्याः) पृथिवी के बीच (नः) हमलोगों को (वृत्वाय) स्वीकार करके हमारे लिये (ब्रूहि) भूगर्भ और अग्नि विद्या का उपदेश कीजिये । यतः) जिस से (वयम्) हमलोग (तम्) उस विद्या में (खनेम) प्राविष्ट होवें ॥ १९ ॥

भावार्थः—मनुष्यों को चाहिये कि भूगर्भ और अग्नि विद्या से पृथिवी के पदार्थों को अच्छे प्रकार परीक्षा करके सुवर्ण आदि रत्नों को उत्साह के साथ प्राप्त होवें । और जो पृथिवी को खोदने वाले नौकर चाकर हैं उन को इस विद्या का उपदेश करें ॥ १९ ॥

द्यौस्तद्वत्पृथ्वी मयोभूऋषिः । क्षत्रपतिर्देवता । निचृदार्थी बृहती छन्दः । मध्यमः स्वरः ॥

मनुष्याः किं साधुयुरित्याह ॥

मनुष्य कथा करके कथा सिद्ध करें यह वि० ॥

द्यौस्तै पृष्ठं पृथिवीसधस्थमात्मान्तरिक्षं समुद्रो योनिः । विख्याय चक्षुषा त्वमभितिष्ठ पृतन्यतः ॥ २० ॥

द्यौः । ते । पृष्ठम् । पृथिवी । सधस्थमिति सध-

ऽस्थम् । आत्मः । अन्तरिक्षम् । समुद्रः । यो-
निः । विख्यायेति विऽख्याय । चक्षुषा । त्वम् ।
अभि । तिष्ठ । पृतन्यतः ॥ २० ॥

पदार्थः—(द्यौः) प्रकाश इव विनयः (ते) तव (पृष्ठम्)
अर्वाग्यवहारः (पृथिवी) भूमिरिव) (सधस्थम्) सहस्थानम्
(आत्मा) स्वस्वरूपं (अन्तरिक्षम्) आकाश इवाक्षयोऽक्षोमः
(समुद्रः) सागर इव (योनिः) निमित्तम् (विख्याय) प्रसिद्धी-
कृत्य (चक्षुषा) लोचनेन (त्वम्) (अभि) आभिमुख्ये (तिष्ठ)
(पृतन्यतः) आत्मनः पृतनामिच्छतो जनस्य ॥ २० ॥

अन्वयः—हे विद्वन् राजन् यस्य ते तव द्यौः पृष्ठं पृथिवी
सधस्थमन्तरिक्षमात्मा समुद्रो योनिरस्ति स त्वं चक्षुषा विख्याय
पृतन्यतोऽभितिष्ठ ॥ २० ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०--यो न्यायपथानुगामी दृढोत्सा-
हस्थानात्मा यस्य प्रयोजनानि विवेकसाध्यानि सन्ति तस्य वीरसे-
ना जायते स ध्रुवं विजयं कर्तुं शक्नुयात् ॥ २० ॥

पदार्थः—हे विद्वन् राजन् जिस (ते) आप का (द्यौः) प्रकाश के तुल्य
विनय (पृष्ठम्) इधर का व्यवहार (पृथिवी) भूमि के समान (सधस्थम्) साथ स्थि-
ति (अन्तरिक्षम्) आकाश के समान अविनाशी धैर्य युक्त (आत्मा) अपना स्वरूप
और (समुद्रः) समुद्र के तुल्य (योनिः) निमित्त है सो (त्वम्) आप (चक्षुषा)
विचार के साथ (विख्याय) अपना ऐश्वर्य प्रसिद्ध कर के (पृतन्यतः) अपनी सेना
को लड़ाने की इच्छा करते हुए मनुष्य के (अभि) समुल्ल (तिष्ठ) स्थित हूँजिये ॥ २० ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकलु०--जो पुरुष न्याय मार्ग के अनुसार उत्साह
स्थान, और आत्मा जिस के दृढ़ हों विचार से सिद्ध करने योग्य जिस के प्रयोजन हो
उस का सेना वीर होती है वह निरवल विजय करने को समर्थ होते ॥ २० ॥

उत्क्रामेत्पस्य मयोभूर्कषिः । द्रविणोदा देवता । आपी प-
क्षिशब्दः । पञ्चमः स्वरः ॥

मनुष्यैरिह परमपुरुषार्थेनैश्वर्यं जनितव्यमित्याह ॥

मनुष्यों को योग्य है कि इस संसार में परम पुरुषार्थ से ऐश्वर्य
उत्पन्न करें यह वि० ॥

उत्क्राम महते सौभगायास्मादास्थानाद् द्रविणोदा
वाजिन् । वयमस्याम सुमतौ पृथिव्या अग्निं
खनन्त उपस्थे अस्याः ॥ २१ ॥

उत् । क्राम । महते । सौभगाय । अस्मात् । आ-
स्थानादित्याऽस्थानात् । द्रविणोदा इति द्रविणः
ऽदाः । वाजिन् । वयम् । स्याम् । सुमताविति सु-
ऽमतौ । पृथिव्याः । अग्निम् । खनन्तः । उप-
स्थइत्युपऽस्थे । अस्याः ॥ २१ ॥

पदार्थः—(उत्) (क्राम) (महते) (सौभगाय) शोभ-
नैश्वर्याय (अस्मात्) (आस्थानात्) निवासस्थानस्य सका-
शात् (द्रविणोदाः) धनप्रदः (वाजिन्) प्रातैश्वर्यं (वयम्)
(स्याम्) (सुमतौ) शोभनप्रज्ञायाम् (पृथिव्याः) भूमेः (अ-
ग्निम्) (खनन्तः) (उपस्थे) सामीप्ये (अस्याः) ॥ २१ ॥

अन्वयः—हे वाजिन् विहन् यथा द्रविणोदा अस्याः पृथि-
व्या अस्मादास्थानादुपस्थेग्निं खनन्तो वयं महते सौभगाय सुम-
तौ प्रवृत्ताः स्याम तथा त्वमुत्क्राम ॥ २१ ॥

भावार्थः—मनुष्या इहैश्वर्यप्राप्तये सततमुचिच्छेदन् । अस्परं सम्मत्या पृथिव्यादेः सकाशाद्रत्नानि प्राप्नुयुः ॥ २१ ॥

पदार्थः—हे (वाजिन्) ऐश्वर्य को प्राप्त हुए विद्वन् जैसे (द्रविणोदाः) धन दाता (अस्याः) इस (पृथिव्याः) भूमि के (अस्मात्) इस (आस्थानात्) निवास के स्थान से (उपस्थे) समीप में (अग्निम्) अग्नि विद्या का (खनन्तः) खोज करते हुए (वयम्) हम लोग (महते) बड़े (सौभगाय) सुन्दर ऐश्वर्य के लिये (सुमती) अच्छी बुद्धि में प्रवृत्त (स्याम) होंगे वैसे आप (उत्क्राम) उन्नति को प्राप्त हुईये ॥ २१ ॥

भावार्थः—मनुष्यों को उचित है कि इस संसार में ऐश्वर्य पाने के लिये निरन्तर उद्यत रहें । और आपस में हिल मिल के पृथिवी आदि पदार्थों से खजानों को प्राप्त होंगे ॥ २१ ॥

उदक्रमोदित्यस्य मयोभूर्ऋषिः । द्रविणोदा देवता । निचूदार्थी
विष्टुपच्छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

मनुष्या इह किंवद्वृत्त्वा किं प्राप्नुयुरित्याह ॥

मनुष्य इस संसार में किस के समान हो के किस को प्राप्त हों यह वि० ॥

उदक्रमोदित्यस्य मयोभूर्ऋषिः । द्रविणोदा वाज्यर्वाकः सुलोकं सुकृतं पृथिव्याम् । ततः खनेम सुप्रतीकमग्निं स्वो रुहाणा अधिनाकमुत्तमम् ॥ २२ ॥

उत् । अक्रमोत् । द्रविणोदा इति द्रविणः ऽदाः । वाजी । अर्वा । अकरित्यकः । सु । लोकम् । सुकृतमिति सु ऽकृतम् । पृथिव्याम् । ततः । खनेम् । सुप्रतीकमिति सु ऽप्रतीकम् । अग्निम् । स्वो ततिस्वः ।

रुहाणाः । अधिनाकमा उत्तममिच्छुत्तमम् ॥२२॥

पदार्थः—(उत्) (अकमीत्) उत्तमतया क्रमणं कुर्यात्
(द्रविणोदाः) धनदाता (बाजी) वेगवान् (अर्वा) अश्वइव
(अकः) कुर्यात् (सु) (लोकम्) द्रष्टव्यम् (सुकृतम्) धर्मा-
चरोण प्राप्त्यम् (पृथिव्याम्) (ततः) (खनेम) (सुप्रतीकम्)
शोभना प्रीतिर्यस्य तम् (अग्निम्) व्यापकं विद्युदाख्यम् (स्वः)
सुखम् (रुहाणाः) प्रादुर्भवन्तः (अधि) (नाकम्) अविद्यमान-
दुःखम् (उत्तमम्) अतिश्रेष्ठम् ॥ २२ ॥

अन्वयः—हे भूगर्भविद्याविहिद्वन् द्रविणोदा भवान् यथा
वाज्यर्वा तथा पृथिव्यामध्युदकमीत् सुलोकं सुकृतमुत्तमं नाकम-
कः सिद्धं कुर्यात् । ततःस्वो रुहाणा वयमप्यस्यां सुप्रतीकमग्निं
खनेम ॥ २२ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलुः—हे मनुष्याः सर्वे वयं मिलित्वा
यथा पृथिव्यामश्वोविक्रमते तथा पुरुषार्थिनो भूत्वा पृथिव्यादि
विद्यां प्राप्य दुःखान्मुक्ताभ्यः सर्वोत्तमं सुखं प्राप्नुयामः ॥ २२ ॥

पदार्थः—हे भूगर्भ विद्या के जानने हारे विद्वान् (द्रविणोदाः) धन दाता
आप जैसे (बाजी) बल वाला (अर्वा) घोड़ा ऊपर को उड़लता है जैसे (पृथि-
व्याम्) पृथिवी के बीच (अधि) (उदकमीत्) सब से अधिक उन्नति को प्राप्त झूँजये
(सुकृतम्) धर्माचरण से प्राप्त होने योग्य (सुलोकम्) अच्छा देखने योग्य (उत्त-
मम्) अतिश्रेष्ठ (नाकम्) सब दुःखों से रहित सुख को (अकः) सिद्ध कीजिये
(ततः) इस के पश्चात् (स्वः) सुख पूर्वक (रुहाणाः) प्रकट होते हुए हम लोग
भी इस पृथिवी पर (सुप्रतीकम्) सुन्दर प्रीति का विषय (अग्निम्) व्यापक बिजुली
रूप अग्नि का (खनेम) खोज करें ॥ २२ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकलु०—हे मनुष्यो जैसे पृथिवी पर बोड़े अच्छीर चाल चलते हैं वैसे हम तुम सब मिल कर पुरुषार्थी हो पृथिवी आदि की पदार्थ विद्या को प्राप्त हो और दुःखों को दूर करके सब से उत्तम सुख को प्राप्त हों ॥ २२ ॥

आत्वेत्यस्य गृत्समदऋषिः । प्रजापतिर्देवता । आर्षी त्रिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

मनुष्या व्यापिनं वायुं केन जानीयुरित्याह ॥

मनुष्य व्यापक वायु को किस साधन से जाने यह वि० ॥

आ त्वां जिघर्षिं मनसा घृतेन प्रतिक्षियन्तं भुवनानि विश्वा । पृथुं तिरश्चा वयसा बृहन्तं व्यचिष्टमन्नैरभसं दृशानम् ॥ २३ ॥

आ । त्वा । जिघर्षिं । मनसा । घृतेन । प्रतिक्षियन्तमिति प्रतिऽक्षियन्तम् । भुवनानि । विश्वा । पृथुम् । तिरश्चा । वयसा । बृहन्तम् । व्यचिष्टम् । अन्नैः । अभसम् । दृशानम् ॥ ३२ ॥

पदार्थः—(आ) (त्वा) त्वाम् (जिघर्षिं) (मनसा) (घृतेन) आज्येन (प्रतिक्षियन्तम्) प्रत्यक्षं निवसन्तं (भुवनानि) भवन्ति येषु तानि वस्तूनि (विश्वा) सर्वाणि (पृथुम्) विस्तीर्णम् (तिरश्चा) येन तिरोऽङ्गच्छति तेन (वयसा) जीवनेन (बृहन्तम्) महान्तम् (व्यचिष्टम्) अतिशयेन विचितारं प्रक्षेप्तारम् (अन्नैः) यवादिभिः (रभसम्) वेगवन्तम् (दृशानम्) संप्रेक्षणीयम् ॥ २३ ॥

अन्वयः—हे जिज्ञासो यथाऽहं मनसा धृतेन सह विश्वा भुवनानि प्रतिक्रियन्तं तिरश्चा वयसा पृथुं बृहन्तमनैः सह रभसं व्यचिष्टं दृशानं वायुमाजिघर्षिं तथा त्वामप्येनं धारयामि ॥ २३ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—मनुष्या अग्निद्वारा सुगन्धधादीनि द्रव्याणि वायौ प्रक्षिप्य तेन युक्तसुगन्धेनारोगीकृत्य दीर्घं जीवनं प्राप्नुवन्तु ॥ २३ ॥

पदार्थः— हे ज्ञान चाहने वाले पुरुष जैसे मैं (मनसा) मन तथा (धृतेन) धी के साथ (विश्वा) सब (भुवनानि) लोकस्थ वस्तुओं में (प्रतिक्रियन्तम्) प्रत्यक्ष निवास और निश्चय कारक (तिरश्चा) तिरछे चलने रूप (वयसा) जीवन से (पृथुम्) विस्तार युक्त (बृहन्तम्) बड़े (अनैः) जो आदि अन्तों के साथ (रभसम्) बल वाले (व्यचिष्टम्) अतिशय करके फेंकने वाले (दृशानम्) देखने योग्य वायु के गुणों को (आजिघर्षिं) अच्छे प्रकार प्रकाशित करताहूं वैसे (त्वाम्) आप को भी इस वायु के गुणों का धारण कराता हूं ॥ २३ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकलु०—मनुष्य अग्नि के द्वारा सुगन्धि आदि द्रव्यों को वायु में पहुँचा उस सुगन्ध से रोगों को दूर कर अधिक अवस्था को प्राप्त होवें ॥ २३ ॥

आविश्वतइत्यस्य गृत्समद ऋषिः । अग्निर्देवता । आर्षोप-
इक्तिश्छन्दः । पञ्चमः स्वरः ॥

पुनः कीदृशौ वाद्यवर्गौ स्त इत्याह ॥

फिर वायु और अग्नि कैसे गुण वाले हैं इस वि० ॥

आ विश्वतः प्रत्यञ्चं जियर्म्यरक्षसामनसा तज्जु-
षेत । मर्ध्यश्रीः स्पृहयद्वर्णो अग्निर्नाभिमृशे तन्वा-
जर्भुराणः ॥ २४ ॥

आ । विश्वतः । प्रत्यञ्चम् । जिघर्मि । अरक्षसा ।
मनसा । तत् । जुषेत् । मर्त्यश्रीरिति मर्त्यऽश्रीः ।
स्पृहयद्दण्डेति स्पृहयत्स्वर्णः । अग्निः । न । अभि-
मृश इत्यभिऽमृशे । तन्वा । जर्भुराणः ॥ २४ ॥

पदार्थः—(आ) (विश्वतः) सर्वतः (प्रत्यञ्चम्) प्रत्यगञ्चतीति
शरीरस्थं वायुम् (जिघर्मि) (अरक्षसा) रक्षोवद्दुष्टतारहितेन
(मनसा) चित्तेन (तत्) तेजः (जुषेत्) (मर्त्यश्रीः) मर्त्याणां
मनुष्याणां श्रीरिव (स्पृहयद्दण्डः) यः स्पृहयद्भिर्वर्ण्यते स्वीक्रियते
स इव (अग्निः) शरीरस्था विद्युत्(न) इव (अभिमृशे) अभिमुख्येन
मृशन्ति सहन्ते येन तस्मै (तन्वा) शरीरेण (जर्भुराणः)
भृशं गात्राणि विनामयत् । अत्र जृम्भीधातोरौणादिक उरानन्
प्रत्ययः ॥ २४ ॥

अन्वयः—मनुष्यो न यथा विश्वतोऽग्निर्वापुश्चाभिमृशेऽस्ति
यथा तन्वा जर्भुराणः स्पृहयद्दण्डो मर्त्यश्रीरहं यं प्रत्यञ्चमरक्षसा मन-
साऽऽजिघर्मि तथा तज्जुषेत् ॥ २४ ॥

भावार्थः—अत्रोपमावाचकलु ०—हे मनुष्या यूयं लक्ष्मीप्रा-
पकैरग्न्यादिपदार्थैर्विदितैः कार्येषु संयुक्तैः श्रीमन्तो भवत ॥ २४ ॥

पदार्थः—हे मनुष्य (न) जैसे (विश्वतः) सब ओर से (अग्निः) बिजुली
और प्राण वायु शरीर में व्यापक होके (अभिमृशे) सहने वाले के लिये हितकारी
हैं जैसे (तन्वा) शरीर से (जर्भुराणः) शीघ्र हाथ पांव आदि अङ्गों को चलाता
मनुष्य (स्पृहयद्दण्डः) इच्छा वालों ने स्वीकार किये हुए के समान (मर्त्यश्रीः)

गुह्यो को वाजपतिः के तुल्य वायु के समान वेग वाला होके मैं जिस (प्रत्यञ्चम्) शरीर के वायु को निरन्तर चलाने वाली विद्युत् को (अरक्षसा) राक्षसों की दुष्टता से रहित (मनसा) चित्त से (आजिषार्थे) प्रकाशित करता हूँ वैसे (तत्) उस तेज को (जुषेत) सेवन कर ॥ २४ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में उपमा और वाचकुल० । हे मनुष्यो तुम लोग लक्ष्मी प्राप्त कराने हारे अग्नि आदि पदार्थों को जान और उन को कार्यों में संयुक्त कर के धनवान् होओ ॥ २४ ॥

परिवाजपतिरित्यस्य सोमक ऋषिः । अग्निर्देवता । निचृद्गायत्री छन्दः । षड्जः स्वरः ॥

पुनर्यहस्यः कोदृशो भवेदित्याह ॥

फिर वह कैसा होवे यह वि० ॥

परि वाजपतिः कविरग्निर्हव्यान्यक्रमीत् । दधत् रत्नानि दाशुषे ॥ २५ ॥

परि । वाजपतिरिति वाजपतिः । कविः । अग्निः । हव्यानि । अक्रमीत् । दधत् । रत्नानि । दाशुषे ॥ २५ ॥

पदार्थः—(परि) सर्वतः (वाजपतिः) अनादिरक्षको गृहस्थदेव (कवि.) क्रान्तदर्शनः (अग्निः) प्रकाशमानः (हव्यानि) होतुं गृहीतुं योग्यानि वस्तूनि (अक्रमीत्) क्रामनि (दधत्) धरन् (रत्नानि) सुवर्णादीनि (दाशुषे) दातुं योग्याय विदुषे ॥ २५ ॥

अन्वयः—हे विद्वन् यो वाजपतिः कविर्दाता गृहस्थो दाशुषे रत्नानि दधदिवाग्निर्हव्यानि पर्यक्रामन्ति त्वं जानीहि ॥ २५ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—विद्वानग्निना पृथिवीस्थपदा
र्थेभ्यो धनं प्राप्य सुमार्गे सत्पात्रेभ्यो दत्त्वा विद्याप्रचारेण सर्वान्
सुखयेत् ॥ २५ ॥

पदार्थः—हे विद्वन् जो (वाजपतिः) अन्न आदि की रक्षा करने हारे गृ-
हस्थों के समान (कविः) बहु दर्शी दाता गृहस्थ पुरुष (दाशुषे) दान देने योग्य
विद्वान् के लिये (रत्नानि) सुवर्ण आदि उत्तम पदार्थ (दधत्) धारण करते हुए
के समान (अग्निः) प्रकाशमान पुरुष (हव्यानि) देने योग्य वस्तुओं को (परि)
सब ओर से (अक्रीत्) प्राप्त होता है उस को तू जान ॥ २५ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकलु०—विद्वान् पुरुष को चाहिये कि अग्नि वि-
द्या के सहाय से पृथिवी के पदार्थों से धन को प्राप्त हो अच्छे मार्ग में खर्च कर और
धर्मात्माओं को दान दे के विद्या के प्रचार से सब को सुख पहुंचावै ॥ २५ ॥

परित्वेत्यस्य पायुर्कपिः । अग्निर्देवता । अनुष्टुप् छन्दः ।
प्र गान्धारः स्वरः ॥

कीदृशः सेनापतिः कार्य्यइत्याह ॥

कैसा सेनापति करना चाहिये इस वि०

परित्वाग्नेपुरं वयं विप्रं सहस्य धीमहि । धृष-
द्वर्णं दिवेदिवे हन्तारं भङ्गुरावताम् ॥ २६ ॥
परिं । त्वा । अग्ने । पुरंम् । वयम् । विप्रम् । स-
हस्य । धीमहि । धृषद्वर्णमिति धृषत्स्वर्णम् । दि-
वेदिवद्वर्णमिति दिवेऽदिवे । हन्तारम् । भङ्गुरावताम् ।

भङ्गुरवतामिति भङ्गुरवताम् ॥ २६ ॥

पदार्थः—(परि) (त्वा) त्वाम् (अग्ने) विद्यया प्रकाशमान (पुरम्) येन सर्वान् पिपति तत् (वयम्) (विप्रम्) विद्वांसम् (सहस्य) य आत्मनः सहो बलमिच्छति तत्सम्बुद्धौ (धीमहि) धरेन । अत्र दुधात्र्धातोर्लिङ्आर्धधातुकत्वाच्छबभावः (धृषद्वर्णम्) धृषत्प्रगल्भो दृढो वर्णो यस्य तम् (दिवेदिवे) प्रतिदिनम् (हन्तारम्) (भङ्गुरावताम्) कुत्सिता भङ्गुराः प्रहताः प्रकृतयो विद्यन्ते येषां तेषाम् ॥ २६ ॥

अन्वयः—हे सहस्थाऽग्ने यथा वयं दिवेदिवे भङ्गुरावतां पुरमग्निमिव हन्तारं धृषद्वर्णं विप्रं त्वा परिधीमहि तथा त्वमस्मान्धर ॥ २६ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—राजप्रजाजनैर्न्यायेन प्रजारक्षकोऽग्निवच्छत्रुहन्ता सर्वदा सुखप्रदः सेनेशो विधेयः ॥ २६ ॥

पदार्थः—हे (सहस्य) अपने को बल चाहने वाले (अग्नि) अग्निवत् विद्या से प्रकाशमान विद्वान् पुरुष जैसे (वयम्) हम लोग (दिवेदिवे) प्रतिदिन (भङ्गुरावताम्) खोटे स्वभाव वालों के (पुरम्) नगर को अग्नि के समान (हन्तारम्) मारने (धृषद्वर्णम्) दृढ़ सुन्दर वर्ण से युक्त (विप्रम्) विद्वान् (त्वा) आप को (परि) सब प्रकार से (धीमहि) धारण करें वैसे तू हम को धारण कर ॥ २६ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकलु०—राजा और प्रजा के पुरुषों को चाहिये कि न्याय से प्रजा की रक्षा करने अग्नि के समान शत्रुओं को मारने और सब काल में सुख देने हारे पुरुष को सेनापति करें ॥ २६ ॥

त्वमग्नइत्यस्य गृत्समद ऋषिः । अग्निर्देवता पङ्क्तिश्छन्दः ।

पञ्चमः स्वरः ॥

पुनः समेशः कीदृशो भवेदित्याह ॥

किं सभाध्यक्ष कैसा होना चाहिये यह वि० ॥

त्वमग्ने द्युभिस्त्वमाशुशुक्षणिस्त्वमश्मन्परि ।
त्वं वनेभ्यस्त्वमोषधीभ्यस्त्वं नृणां नृपते जायसे
शुचिः ॥ २७ ॥

त्वम् । अग्ने । द्युभिरिति द्युऽभिः । त्वम् । आशुशु
क्षणिः । त्वम् । अद्भ्य इत्यत्स्भ्यः । त्वम् । अ-
श्मनः । परि । त्वम् । वनेभ्यः । त्वम् । ओषधी-
भावाय, —
भ्यः । त्वम् । नृणाम् । नृपत इति नृऽपते । जायसे ।

शुचिः ॥ २७ ॥

पदार्थः—(त्वम्) (अग्ने) अग्निवत्प्रकाशमान न्याया-
धीश राजन् (द्युभिः) दिनैरिव प्रकाशमानैर्न्यायादिगुणैः (त्वम्)
(आशुशुक्षणिः) शीघ्रं २ दुष्टान् क्षणोति हिनस्तीव (त्वम्)
(अद्भ्यः) वायुभ्यो जलेभ्यो वा (त्वम्) (अश्मनः) मेघा-
त्पाषाणाद्वा । अश्मन्ति मेघना० निघ्नं० १ । १० (परि) सर्व-
तोभावे (त्वम्) (वनेभ्यः) जङ्गलेभ्यो रश्मिभ्यो वा (त्वम्)
(ओषधीभ्यः) सोमलतादिभ्यः (त्वम्) (नृणाम्) मनुष्या-
णाम् (नृपते) नृणां पालक (जायसे) प्रादुर्भवसि (शुचिः)
पवित्रः ॥ २७ ॥

इमं मन्त्रं यास्कमुनिरेवंवाचष्टे । त्वमग्ने द्युभिरहोभिस्त्वमाशु-
शुक्षणिराशुइति च शुं इति च क्षिप्रनामनी भवतः क्षणिरुत्तरः

क्षणोतेराशु शुचा क्षणोतीति वा सनोती वा शुक् शोचतेः पञ्चम्य-
र्थे वा प्रथमा तथाहि वाक्यसंयोग आइत्याकार उपसर्गः पुरस्ताच्चि-
कीर्षितेऽनुत्तर आशुशोचयिषुरिति शुचिः शोचतेर्ज्वलतिकर्मणोऽय-
मपीतरः शुचिरेतस्मादेव निष्पिक्तमस्मात्पापकमिति नैरुक्ताः ।
निरु० ६ । १ ॥

अन्वयः—हे नृपते अग्ने सभाध्यक्ष राजन् यस्त्वं द्युभिः सू-
र्य्यैव त्वमाशुशुक्लणिस्त्वमद्भ्यस्त्वमश्मनस्त्वं वनेभ्यस्त्वमोषधी-
भ्यस्त्वं नृणां मध्ये शुचिः परिजायसे तस्मात्त्वामाश्रित्य वयमप्ये-
वं भूता भवेम ॥ २७ ॥

भावार्थः—यो राजा सभ्यः प्रजाजनो वा सर्वेभ्यः पदार्थेभ्यो
गुणग्रहणविद्याक्रियाकौशलान्यामुपकारान् ग्रहीतुं शक्नोति धर्मा-
चरणेन पवित्रः शीघ्रकारी च भवति स सर्वाणि सुखानि प्राप्नोति
नेतरोऽलसः ॥ २७ ॥

पदार्थः—हे (नृपते) मनुष्यों के पालने हारे (अग्ने) अग्नि के समान
प्रकाशमान न्यायाधीश राजन् (त्वम्) आप (द्युभिः) दिनों के समान प्रकाशमान
न्याय आदि गुणों से सूर्य के समान (त्वम्) आप (आशुशुक्लणिः) शीघ्र २ दुष्टों
को मारने हारे (त्वम्) आप (अद्भ्यः) वायु वा जलों से (त्वम्) आप (अ-
श्मनः) मेष वा पाषाणादि से (त्वम्) आप (वनेभ्यः) जङ्गल वा किरणों से (त्व-
म्) आप (ओषधिभ्यः) सोमलता आदि ओषधियों से (त्वम्) आप (नृणाम्)
मनुष्यों के बीच (शुचिः) पवित्र (परि) सब प्रकार (जायसे) प्रसिद्ध होते हो
इस कारण आप का आश्रय लेके हम लोग भी ऐसे ही हों ॥ २७ ॥

भावार्थः—जो राजा सभासद् वा प्रजा का पुरुष सब पदार्थों से गुण ग्रहण
और विद्या तथा क्रिया की कुशलता से उपकार ले सकता धर्म के आचरण से पवित्र तथा

शीघ्रकारी होता है वही सब सुखों को प्राप्त होसकता है अन्य आत्मी पुरुष नहीं ॥२७॥

देवस्य त्वेत्यस्य गृत्समदम्नपिः । अग्निर्देवता । मुरिकू प्रकृ-
तिश्छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

मनुष्याः किं कृत्वा कस्माद्विद्युतं गृहीयुरित्याह ॥

मनुष्य क्या करके किस पदार्थ से बिजुली का ग्रहण करें यह वि० ॥

देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो
हस्ताभ्याम् । पृथिव्याः सधस्थादग्निं पुरीष्यम-
ङ्गिरस्वत्स्वनामि । ज्योतिष्मन्तं त्वाग्ने सुप्रतीक-
मजस्त्रेण भानुना दीद्यतम् । शिवं प्रजाभ्योऽहिं
सन्तं पृथिव्याः सधस्थादग्निं पुरीष्यमङ्गिरस्वत्स्व-
नामः ॥ २८ ॥

देवस्य । त्वा । सवितुः । प्रसव इति प्रऽसवे । अ-
श्विनोः । बाहुभ्याम् । पूष्णः । हस्ताभ्याम् ।
पृथिव्याः । सधस्थादिति सधऽस्थात् । अग्निम् ।
पुरीष्यम् । अङ्गिरस्वत् । स्वनामि । ज्योतिष्मन्तम् ।
त्वा । अग्ने । सुप्रतीकमिति सुऽप्रतीकम् । अजस्त्रेण ।
भानुना । दीद्यतम् । शिवम् । प्रजाभ्य इति प्रऽजाभ्यः ।

अहिं० सन्तम् । पृथिव्याः । सधस्थादिति सधऽस्था-
ता । अग्निमापुरीष्यमाऽङ्गिरस्वत् । खनामः ॥ २८ ॥

पदार्थः—(देवस्य) प्रकाशमानस्य (त्वा) त्वाम् (सवितुः)
सर्वस्योत्पादकस्येश्वरस्य (प्रसवे) प्रसूतेऽस्मिन् संसारे (अश्विनोः)
द्यावापृथिव्योराकर्षणधारणाम्यामिव (बाहुभ्याम्) (पूष्णः) प्रा-
णस्य बलपराक्रमाभ्यामिव (हस्ताभ्याम्) (पृथिव्याः) (सधस्थात्)
सहस्थानात् (अग्निम्) विद्युतम् (पुरीष्यम्) सुखैः पुरकेषु भवम्
(अङ्गिरस्वत्) वायुवद्वर्त्तमानम् (खनामि) निष्पादयामि (ज्यो-
तिष्मन्तम्) बहूनि ज्योतीषि विद्यन्ते यस्मिन्तम् (त्वा) त्वाम्
(अग्ने) भूगर्भादिविद्याविद्देवदत्तम् (सुप्रतीकम्) सुष्ठुप्रतियन्ति
सुखानि यस्मात्तम् (अजस्रेण) निरन्तरेण (भानुना) दीप्त्या (दी-
द्यतम्) देदीप्यमानम् (शिवम्) मङ्गलमयम् (प्रजाभ्यः) प्र-
सूताभ्यः (अहिंसन्तम्) अताडयन्तम् (पृथिव्याः) अन्तरिक्षात्
(सधस्थात्) सहस्थानात् (अग्निम्) वायुस्थं विद्युतम् (पुरीष्यम्)
पालकेषु साधनेषु साधुम् (अङ्गिरस्वत्) सूत्रात्मवायुवद्वर्त्तमानम्
(खनामः) विलिखामः ॥ २८ ॥

अन्वयः—हे अग्ने शिल्पविद्याविद्देवदत्तयाऽहं सवितुर्देवस्य
प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यां त्वा पुरस्कृत्य पृथिव्याः स-
धस्थात्पुरीष्यं ज्योतिष्मन्तमजस्रेण भानुना दीद्यतं पुरीष्यमाग्निम-
ङ्गिरस्वत्खनामि तथा त्वामाश्रिता वयं पृथिव्याः सधस्थादङ्गिरस्वद-
हिंसन्तं पुरीष्यं प्रजाभ्यः शिवमग्निं खनामस्तथा सर्वं आचरन्तु ॥ २८ ॥

भावार्थः—ये राजप्रजाजनाः सर्वत्र स्थितं विद्युद्रूपमग्निं स-

वैभ्यः पदार्थेभ्यः साधनोपसाधनैः प्रसिद्धीकृत्य कार्येषु प्रयुज्यते ते
शंकरमैश्वर्यं लभन्ते । नहि किञ्चिदपि प्रजातं वस्तु विद्युद्व्या-
त्या विना वर्तत इति विजानन्तु ॥ २८ ॥

पदार्थः—हे (अग्ने) भूगर्भ तथा शिल्प विद्या के जानने हारे विद्वान्
जैसे मैं (सवितुः) सब जगत् के उत्पन्न करने हारे (देवस्य) प्रकाशमान ईश्वर के
(प्रसवे) उत्पन्न किये संसार में (अश्विनोः) आकाश और पृथिवी के (बाहुभ्याम्)
आकर्षण तथा धारण रूप बाहुओं के समान और (पूष्णः) प्राण के (हस्ताभ्याम्)
बल और पराक्रम के तुल्य (त्वा) आप को आगे करके (पृथिव्याः) भूमि के
(सधस्थात्) एक स्थान से (पुरीष्यम्) पूर्ण सुख देने हारे (ज्योतिष्मन्तम्) बहुत
ज्योति वाले (अजस्रेण) निरन्तर (भानुना) दीप्ति से (दीद्यतम्) अत्यन्त प्रका-
शमान (पुरीष्यम्) सुन्दर रत्ना करने (अग्निम्) वायु में रहने वाली बिजुली को
(अङ्गिरस्वत्) वायु के समान (खनामि) सिद्ध करता हूँ । और जैसे (त्वा) आप
का आश्रय लेके हम लोग (पृथिव्याः) अन्तरिक्ष के (सधस्थात्) एक प्रदेश से
(अङ्गिरस्वत्) सूत्रात्मवायु के समान वर्तमान (अहिसन्तम्) जो कि ताड़ना न
करे ऐसे (पुरीष्यम्) पालनेहारे पदार्थों में उत्तम (प्रजाम्यः) प्रजा के लिये (शि-
वम्) मङ्गल कारक (अग्निम्) अग्नि का (खनामः) प्रकट करते हैं वैसे सब लोग किया
करें ॥ २८ ॥

भावार्थः—जो राज्य और प्रजा के पुरुष सर्वत्र रहने वाले बिजुली रूपी
अग्नि को सब पदार्थों से साधन तथा उपसाधनों के द्वारा प्रसिद्ध करके कार्यों में प्र-
युक्त करते हैं वे कल्याण कारक ऐश्वर्य को प्राप्त होते हैं । कोई भी उत्पन्न हुआ
पदार्थ बिजुली की व्याप्ति के बिना खाली नहीं रहता ऐसा तुम सब लोग जानो ॥ २८ ॥

अपांष्टमित्यस्य गृत्समदक्त्राभिः । अग्निर्देवता । स्वराट्प
क्षिश्चन्दः । पञ्चमः स्वरः ॥

पुनर्भनुष्याः कीदृशं गृहीयुरित्याह ॥

फिर मनुष्य कैसी बिजुली का ग्रहण करें यह वि० ॥

अपां पृष्ठमसि योनिर्ऋग्नेः समुद्रमभितः पिन्व-
मानम् । वर्धमानो महौ २ आ च पुष्करे दिवो
मात्रया वरिम्णा प्रथस्व ॥ २९ ॥

अपाम् । पृष्ठम् । असि । योनिः । अग्नेः । समु-
द्रम् । अभितः । पिन्वमानम् । वर्धमानः । महा-
न् । आ । च । पुष्करे । दिवः । मात्रया । वरि-
म्णा । प्रथस्व ॥ २९ ॥

पदार्थः—(अपाम्) जलानाम् (पृष्ठम्) आधारः (अ-
सि) (योनिः) संयोगविभागवित् (अग्नेः) सर्वतोऽभिव्याप्त-
स्य विद्युद्रूपस्य सकाशात्प्रचलन्तम् (समुद्रम्) सम्यगूर्ध्वं द्रव-
न्त्यापो यस्मात्सागरात्तम् (अभितः) सर्वतः (पिन्वमानम्)
सिञ्चन्तम् (वर्धमानः) यो विद्यया क्रियाकौशलेन नित्यं वर्धते (म-
हान्) पूज्यः (आ) (च) सर्वमूर्त्तद्रव्यसमुच्चये (पुष्करे)
अन्तरिक्षे वर्त्तमानायाः । पुष्करमित्यन्तरिक्षना० निघ० १ । ३ (दि-
वः) दीप्तेः (मात्रया) विभागेन (वरिम्णा) उरोर्बहोर्भावेन
(प्रथस्व) विस्तृतसुखो भव ॥ २९ ॥

अन्वयः—हे विहन् यतोऽग्नेर्योनिर्महान् वर्धमानस्त्वमसि त-
स्मादभितः पिन्वमानमपां पृष्ठं पुष्करे दिवो मात्रया वर्धमानं समुद्रं
तत्स्थान् पदार्थाश्च विदित्वा वरिम्णाऽऽप्रथस्व ॥ २९ ॥

भावार्थः—हे मनुष्या यूपं यथा मूर्त्तेषु पृथिव्यादिषु पदार्थेषु

विद्युहर्त्तते तथाऽप्स्वपि मत्वा तामुपकृत्य विस्तृतानि सुखानि संपादयत ॥ २९ ॥

पदार्थः—हे विद्वन् जिस कारण (अग्नेः) सर्वत्र अभिव्याप्त बिजुली रूप अग्नि के (योनिः) संयोग वियोगों के जानने (महान्) पूजनार्थ (वर्धमानः) विद्या तथा क्रिया की कुशलता से नित्य बढ़ने वाले आप (असि) हैं। इस लिये (अभितः) सब ओर से (पिन्वमानम्) जल वर्षाते हुए (अपाम्) जलों के (पृष्ठम्) आधार भूत (पुष्करे) अन्तरिक्ष में वर्तमान (दिवः) दीप्ति के (मात्रया) विभाग बड़े हुए (समुद्रम्) अच्छे प्रकार जिस में ऊपर को जल उठते हैं उस समुद्र (च) और वहां के सब पदार्थों को जान के (वरिष्णा) बहुत्व के साथ (आप्रथस्व) अच्छे प्रकार सुखों को विस्तार करने वाले नृजिये ॥ २९ ॥

भावार्थः—हे मनुष्यो तुम लोग पृथिवी आदि स्थूल पदार्थों में बिजुली जिस प्रकार वर्तमान है वैसे ही जलों में भी है ऐसा समझ और उस से उपकार ले के बड़े ९ विस्तार युक्त सुखों को सिद्ध करो ॥ २९ ॥

शर्मचेत्यस्य गृत्समद ऋषिः । दम्पती देवते । विराडापर्यनु
पुपञ्चन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

अथ स्त्रीपुरुषाभ्यां गृहे स्थित्वा किं साधनीयमित्याह ॥

अब स्त्री और पुरुष घर में रह के क्या ९ सिद्ध करें यह वि० ॥

शर्म च स्थो वर्म च स्थोऽर्द्धिद्रे बहुले उभे । व्य-
चस्वती संवसार्थां भृतमग्निं पुरीष्युम् ॥ ३० ॥

शर्म । च । स्थः । वर्म । च । स्थः । अर्द्धिद्रे इत्य-
र्द्धिद्रे । बहुले इति बहुले । उभे । इत्युभे । व्यच-
स्वती इति व्यचस्वती । सम । वसार्थाम् । भृतम् ।

अग्निम् । पुरीष्युम् ॥ ३० ॥

पदार्थः—(शर्म) गृहम् (च) तत्सामग्रीम् (स्थः) भवतः (वर्म) सर्वतो रक्षणम् (च) तत्सहायान् (स्थः) (अचिद्ध्रे) अदोषे (बहुले) बहूनर्थान् लान्ति याम्यां ते (उभे) हे (व्यचस्वती) सुखव्याप्तियुक्ते (सम) (वसाथाम्) आच्छादयतम् (भृतम्) धृतम् (अग्निम्) (पुरीष्यम्) पालनेषु साधुम् ॥ ३० ॥

अन्वयः—हे स्त्रीपुरुषौ युवां शर्म च प्राप्तौ स्थः वर्म चोभे बहुले व्यचस्वती अचिद्ध्रे विद्युदन्तरिक्षइव स्थः । तत्र गृहे भृतं पुरीष्यमग्निं गृहीत्वा संवसाथाम् ॥ ३० ॥

भावार्थः—गृहस्थैर्ब्रह्मचर्येण सत्करणोपकरणक्रियाकुशलां विधां संगृह्यबहुद्वाराणिसर्वतुसुखप्रदानि सर्वतोभिरक्षान्वितान्यग्न्यादिसाधनोपेतानिगृहाणि निर्माय तत्र सुखेन वसितव्यम् ॥ ३० ॥

पदार्थः—हे स्त्री पुरुषो तुम दोनों (शर्म) गृहाश्रम (च) और उस की सामग्री को प्राप्त हुए (स्थः) हो (वर्म) सब ओर उस के सहायकारी पदार्थों को (उभे) दो (बहुले) बहुत अर्थों को ग्रहण करने हारे (व्यचस्वती) सुख की व्याप्ति से युक्त (अचिद्ध्रे) निर्दोष विजुली और अन्तरिक्ष के समान जिस घर में धर्म अर्थ के कार्य (स्थः) हैं । उस घर में (भृतम्) पोषण करने हारे (पुरीष्यम्) रक्षा करने में उत्तम (अग्निम्) अग्नि को ग्रहण करके (संवसाथाम्) अच्छे प्रकार आच्छादन करके बसो ॥ ३० ॥

भावार्थः—गृहस्थ लोगों को चाहिये कि ब्रह्मचर्य के साथ सत्कार और उपकार पूर्वक क्रिया की कुशलता और विद्या का ग्रहण कर बहुत द्वारों से युक्त सब अट्टाओं में सुखदायक सब ओर की रक्षा और अग्नि आदि साधनों से युक्त घरों को बना के उन में सुख पूर्वक निवास करें ॥ ३० ॥

संवसाथामित्यस्य गृहसमदृष्टिः । जायापती देवते । निचृदनुष्टुपछन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

पुनस्तमेवविषयमाह ॥

फिर भी वही उक्त वि० ॥

सं वसाथाऽस्वर्विदा समीचीउरसात्मना । अ-
ग्निमन्तभरिष्यन्ती ज्योतिष्मन्तमजस्रमित् ॥ ३१ ॥
सम् । वसाथाम् । स्वर्विदेति स्वऽविदा । समी-
चीइति समीची । उरसा । त्मना । अग्निम् । अ-
न्तः । भरिष्यन्तीइति भरिष्यन्ती । ज्योतिष्म-
न्तम् । अजस्रम् । इत् ॥ ३१ ॥

पदार्थः—(सम्) सम्यक् (वसाथाम्) आच्छादयतम्
(स्वर्विदा) यौ सुखं विन्दतस्तौ (समीची) यौ सम्यगञ्चतो
विजानीतस्तौ (उरसा) अन्तःकरणेन (त्मना) आत्मना (अ-
ग्निम्) विद्युतम् (अन्तः) सर्वेषां मध्ये वर्तमानम् (भरिष्य-
न्ती) सर्वान् पालयन्ती (ज्योतिष्मन्तम्) प्रशस्तज्योतिर्युक्तम्
(अजस्रम्) निरन्तरम् (इत्) एव ॥ ३१ ॥

अन्वयः—हे स्त्रीपुरुषौ युवां यदि समीची भरिष्यन्ती स्व-
र्विदा सन्तौ ज्योतिष्मन्तमन्तरगुनिमित् त्मनोरसाऽजस्रं संवसाथां
तर्हि श्रियमश्नुवाताम् ॥ ३१ ॥

भावार्थः—ये मनुष्या विद्युतमुत्पाद्य स्वीकर्तुं शक्नुवन्ति न
च ते व्यवहारे दरिद्रा भवन्ति ॥ ३१ ॥

पदार्थः—हे स्त्री पुरुषो तुम दोनों जो (समीची) अच्छे प्रकार पदार्थों को
जानने (भरिष्यन्ती) और सब का पालन करने हारे (स्वर्विदा) सुख को प्राप्त हो-
ते हुए (ज्योतिष्मन्तम्) अच्छे प्रकार से युक्त (अन्तः) सब पदार्थों के बीच व-
र्तमान (अग्निम्) बिजुली को (इत्) ही (त्मना) उरसा) अपने अन्तःकरण
से (अजस्रम्) निरन्तर (संवसाथाम्) अच्छीतरह आच्छादन करो तो लक्ष्मी
को भोग सको ॥ ३१ ॥

भावार्थः—जो गृहस्थ मनुष्य विजुली को उत्पन्न करके ग्रहण कर सकते हैं वे व्यवहार में दरिद्र कभी नहीं होते ॥ ३१ ॥

पुरीष्यइत्यस्य भारद्वाज ऋषिः । अग्निर्देवता । त्रिष्टुप्छन्दः ।
धैवतः स्वरः ॥

विद्वान्विद्युतं कथमुत्पादयेदित्याह ॥

विद्वान् पुरुष विजुली को कैसे उत्पन्न करे यह वि० ॥

पुरीष्योऽसि विश्वभरा अथर्वा त्वा प्रथमो निर-
मन्थदग्ने । त्वामग्ने पुष्करादध्यथर्वा निरमन्थत ।
मूर्ध्नो विश्वस्य वाघतः ॥ ३२ ॥

पुरीष्यः । असि । विश्वभरा इति विश्वभराः । अथ-
र्वा । त्वा । प्रथमः । निः । अमन्थत् । अग्ने ।
त्वाम् । अग्ने । पुष्करात् । अधि । अथर्वा । निः ।
अमन्थत् । मूर्ध्नः । विश्वस्य । वाघतः ॥ ३२ ॥

पदार्थः—(पुरीष्यः) पुरीषेषु पशुषु साधुः (असि) (विश्वभराः)
यो विश्वं विभक्तिं सः (अथर्वा) अहिंसको विद्वान् (त्वा) त्वाम्
(प्रथमः) आद्यः (निः) नितराम् (अमन्थत्) (अग्ने) संपादित
क्रियाकौशल (त्वाम्) (अग्ने) विद्वन् (पुष्करात्) अन्तरिक्षात्
(अधि) (अथर्वा) हिंसादिदोषरहितः (निः) (अमन्थत्)
(मूर्ध्नः) मूर्धेव वर्तमानस्य विश्वस्य समग्रस्य संसारस्य (वाघतः)
मेधावी । वाघतइति मेधाविना० निघं० ३ । १५ । ३२ ॥

अन्वयः—हे अग्ने विद्वन् यो वाघतो भवान् पुरीष्योऽसि-

तं त्वाऽथर्वा प्रथमो विश्वभरा विश्वस्य मूर्ध्नो वर्त्तमानात्पुष्करा-
दध्यग्निं निरमन्यत्सऐश्वर्यमाप्नोति ॥ ३२ ॥

भावार्थः—येऽस्मिन् जगति विहांसो भवेयुस्ते सुविचारपु-
रुषार्थाभ्यामग्न्यादिविद्यां प्रसिद्धाकृत्य सर्वेभ्यः शिक्षेरन् ॥ ३२ ॥

पदार्थः—हे (अग्ने) क्रिया की कुशलता को सिद्ध करने हारे विद्वन्
जो (वाघतः) शास्त्रवित् आप (पुरीष्यः) पशुओं को सुख देने हारे (असि) हैं
उस (त्वा) आप को (अथर्वा) रत्नक (प्रथमः) उत्तम (विश्वभराः) सब का
पोषक विद्वान् (विश्वस्य) सब संसार के (मूर्ध्नः) ऊपर वर्त्तमान (पुष्करात्) अन्त-
रिक्षसे (अधि) समीप अग्नि को (निरमन्यत्) नित्य मन्थन करके ग्रहण करता है
वह ऐश्वर्य को प्राप्त होता है ॥ ३२ ॥

भावार्थः—जो इस जगत् में विद्वान् पुरुष होवें वे अपने अच्छे विचार
और पुरुषार्थ से अग्नि आदि की पदार्थ विद्या को प्रसिद्ध करके सब मनुष्यों को
शिक्षा करें ॥ ३२ ॥

तमुत्त्रेत्यस्य भारद्वाज ऋषिः । अग्निर्देवता । निचूदगायत्री
छन्दः । षड्जः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर भी उक्त वि० ॥

तमुं त्वा दध्यङ्ङृषिः पुत्र ईधे अथर्वणः । वृत्र-
हणं पुरन्दरम् ॥ ३३ ॥

तम् । उद्भूत्यू । त्वा । दध्यङ् । ऋषिः । पुत्रः । ई-
धे । अथर्वणः । वृत्रहणम् । वृत्रहनमिति वृत्रऽहनम् ।
पुरन्दरमिति पुरम्ऽदरम् ॥ ३३ ॥

पदार्थः—(तम्) (उ) वितर्के (त्वा) त्वाम् (दध्यङ्) यो दधीन् सुखधारकानग्न्यादिपदार्थानञ्चति सः (ऋषिः) वेदार्थवित् (पुत्रः) पवित्रः शिष्यः (ईधे) प्रदीपयेत् । अत्र लोपस्तत्रात्मनेपदेष्विति तकारलोपः (अथर्वणः) अहिंसकस्य विदुषः (वृत्रहणम्) यथा सूर्यो वृत्रं हन्ति तथा शत्रुहन्तारम् (पुरन्दरम्) यः शत्रूणां पुराणि दृणाति तम् ॥ ३३ ॥

अन्वयः—हे राजन्यथाऽथर्वणः पुत्रो दध्यङ्गिरु सकलविद्याविद्वृत्रहणं पुरन्दरमीधे तथैतं सर्वे विद्वांसो विद्याविनयाभ्यां वर्द्धयन्तु ॥ ३३ ॥

भावार्थः—ये याश्च साङ्गोपाङ्गान् वेदानधीत्याविद्वांसो विदुष्यश्च भवेयुस्ते ताश्च राजपुत्रादीन् राजकन्यादींश्च विदुषो विदुषीश्च संपाद्य ताभिर्धर्मेण राजप्रजाव्यवहारान् कारयेयुः ॥ ३३ ॥

पदार्थः—हे राजन् जैसे (अथर्वणः) रक्षक विद्वान् का (पुत्रः) पवित्र शिष्य (दध्यङ्) सुख दायक अग्नि आदि पदार्थों को प्राप्त हुआ (ऋषिः) वेदार्थ जानने हारा (उ) तर्क वितर्क के साथ संपूर्ण विद्याओं का वेत्ता जिस (वृत्रहणम्) सूर्य के समान शत्रुओं को मारने और (पुरन्दरम्) शत्रुओं के नगरों को नष्ट करने वाले आप को (ईधे) तेजस्वी करता है वैसे उन आप को सब विद्वान् लोग विद्या और विनय से उत्तति युक्त करें ॥ ३३ ॥

भावार्थः—जो पुरुष वा स्त्री साङ्गोपाङ्ग सार्थक वेदों को पढ़ के विद्वान् वा विदुषी हों वे राजपुत्र और राजकन्याओं को विद्वान् और विदुषी करके उन से धर्मा नुकूल राज्य तथा प्रजा का व्यवहार करवावें ॥ ३३ ॥

तमुत्वेत्यस्य भारद्वाज ऋषिः । अग्निर्देवता । निचृदायती छन्दः । षड्जः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर भी उक्त वि० ॥

तम् त्वा पाथ्यो वृषा समीधे दस्युहन्तमम् । धन-
ञ्जयश्चरणेरणे ॥ ३४ ॥

तम् । ऊइत्थू । त्वा । पाथ्यः । वृषा । सम् । ईधे ।
दस्युहन्तममिति दस्युहनूऽतमम् । धनञ्जयमिति ।
धनम्ऽञ्जयम् । रणैरणइति रणैऽरणे ॥ ३४ ॥

पदार्थः—(तम्) पूर्वोक्तं पदार्थविद्याविदम् (उ) (त्वा)
त्वाम् (पाथ्यः) पाथस्तु जलानादिपदार्थेषु साधुः (वृषा) वीर्य-
वान् (सम्) (ईधे) राजधर्मशिक्षया प्रदीप्यताम् (दस्युहन्तमम्)
अतिशयेन दस्यूनां हन्तारम् (धनञ्जयम्) यः शत्रुभ्यो धनं जय-
ति तम् (रणैरणे) युद्धेयुद्धे ॥ ३४ ॥

अन्वयः—हे वीर यस्त्वं पाथ्यो वृषा रणैरणे विद्वान् शी-
र्योदिगुणयुक्तोऽसि तं धनञ्जयमुदस्युहन्तमं त्वा त्वां वीरसेनया स-
मीधे ॥ ३४ ॥

भावार्थः—राजादयो राजपुरुषा आप्तेभ्यो विद्वद्भ्यो विनयं
शुद्धविद्यां प्राप्य प्रजारक्षायै चोरान् हत्वा शत्रून् विजित्य परमैश्व-
र्यमुन्नयेयुः ॥ ३४ ॥

पदार्थः—हे वीर पुरुष जो आप (पाथ्यः) अन्न जल आदि पदार्थों की
सिद्धि में कुशल (वृषा) पराक्रमी शूरता आदि युक्त विद्वान् हैं (तम्) पूर्वोक्त पदार्थ

विद्या जानने (धनंजयम्) शत्रुओं से धन जीतने (उ) और (दस्युहन्तम्) अ-
तिशय करके डाकुओं को मारने वाले (त्वा) आप को वीरों की सेना राज धर्म की
शिक्षा से (समीधे) प्रदीप्त करें ॥ ३४ ॥

भावार्थः—राजा तथा राज पुरुषों को चाहिये कि आप धर्मात्मा विद्वानों
से विनय और युद्ध विद्या को प्राप्त हो प्रजा की रक्षा के लिये चोरों को मार शत्रुओं
को जीत कर परम ऐश्वर्य की उन्नति करें ॥ ३४ ॥

सीदेत्यस्य देवश्रवोदेववातावृषी । होतादेवता । निचृतिषट्पु-
प्लवन्दः । धैवतः स्वरः ॥

पुनर्विदुषः किं कृत्यमस्तीत्याह ॥

फिर विद्वान् का क्या काम है यह वि० ॥

सीदं होतः स्वउं लोके चिकित्वान्त्सादया यज्ञ-
सुसुक्रुतस्य योनौ । देवावीरिदेवान् हविषा यज्ञास्य-
ग्ने बृहद्यजमाने वयोधाः ॥ ३५ ॥

सीदं । होतरिति होतः । स्वे । ऊँइत्थूँ । लोके ।
चिकित्वान् । सादयं । यज्ञम् । सुसुक्रुतस्येति सुसुक्रु-
तस्यं । योनौ । देवावीरिति देवऽअवीः । देवान् ।
हविषा । यज्ञासि । अग्ने । बृहत् । यजमाने ।
वयः । धाः ॥ ३५ ॥

पदार्थः—(सीद) अवस्थितो भव (होतः) दातृर्गृहीतः (स्वे)
सुखे (उ) (लोके) लोकनाये चिकित्वा विज्ञानयुक्तः (सादय) ग-
मय । अत्र अन्येषामपीति दीर्घः (यज्ञम्) धर्म्यं राजप्रजाव्यवहारम्

(सुकृतस्य) सुष्ठुकृतस्य धार्मिकस्य (योनौ) कारणे (देवावीः) देवैरक्षितः शिक्षितश्च (देवान्) विदुषो दिव्यगुणान्वा (हविषा) दानग्रहणयोग्येन न्यायेन (यजासि) याजयेः (अग्ने) विद्वन् (बृहत्) महत् (यजमाने) राजादौ जने चिरंजीविनम् (वयः) दीर्घं जीवनम् (धाः) धेहि ॥ ३५ ॥

अन्वयः—हे अग्ने होतश्चिकित्वाँस्त्वंस्वेलोके सीद । सुकृतस्य योनौ यज्ञं सादय । देवावीः सँस्त्वं हविषा देवान् यजासि यजमाने वयोधाः ॥ ३५ ॥

भावार्थः—विद्वद्विरस्मिन् जगति हे कर्मणी सततं कार्य्ये । आद्यं ब्रह्मचर्य्यजितेन्द्रियत्वादिशिक्षया शरीरारोग्यबलदियुक्तंचिरं-जीवनमुत्तरं विद्याक्रियाकौशलग्रहणेनात्मवलं च संसाध्यम् यतः सर्वे मनुष्या शरीरात्मवलयुक्ताः सन्तः सर्वदानन्देयुः ॥ ३५ ॥

पदार्थः—हे (अग्ने) तेजस्वी विद्वन् (होतः) दान देने वाले (चिकित्वा-न्) विज्ञान से युक्त आप (लोके) देखने योग्य (स्वे) सुख में (सीद) स्थित हू-जिये (सुकृतस्य) अच्छे करने योग्य कर्म करने हारे धर्मात्मा के (योनौ) कारण में (यज्ञम्) धर्म युक्त राज्य और प्रजा के व्यवहार को (सादय) प्राप्त कराइये (हविषा) देने लेने योग्य न्याय से (देवान्) विद्वानों वा दिव्य गुणों को (यजासि) सत्कार से-वा संयोग कीजिये (यजमाने) राजा आदि मनुष्यों में (वयः) बड़ी उमर को (धाः) धारण कीजिये ॥ ३५ ॥

भावार्थः—विद्वान् लोगों को चाहिये कि इस जगत् में दो कर्म निरन्तर करें । प्रथम ब्रह्मचर्य्य और जितेन्द्रियता आदि की शिक्षा से शरीर को रोग राहित बल से युक्त और पूर्ण अवस्थावाला करें । दूसरे विद्या और क्रिया की कुशलता के ग्रहण से आत्मा का बल अच्छे प्रकार साधें कि जिस से सब मनुष्य शरीर और आत्मा के बल से युक्त हुए सब काल में आनन्द भोगें ॥ ३५ ॥

निहोतेत्यस्य गृहसमद ऋषिः । अग्निर्देवता । त्रिष्टुप्छन्दः । पै-
वतः स्वरः ॥

पुनर्मनुष्यकृत्यमाह ॥

किं मनुष्यो का कर्तव्य अग० ॥

निहोता होतृषदने विदानस्त्वेषोदीदिवाँ २ अ-
सदत्सुदक्षः । अदब्धव्रतप्रमतिर्वसिष्ठः सहस्रम्भ-
रः शुचिंजिह्वो अग्निः ॥ ३६ ॥

नि । होता । होतृषदने । होतृसदनेइति होतृ-
ऽसदने । विदानः । त्वेषः । दीदिवानिति दीदिऽ-
वान् । असदत् । सुदक्षइतिसुऽदक्षः । अदब्धव्र-
तप्रमतिरित्यदब्धव्रतऽप्रमतिः । वसिष्ठः । सहस्र-
म्भरइतिसहस्रम्भरः । शुचिंजिह्वइतिशुचिंजि-
ह्वः । अग्निः ॥ ३६ ॥

पदार्थः—(नि) नितराम् (होता) शुभगुणग्रहीता (हो-
तृषदने) दातृणां विदुषां स्थाने (विदानः) विविदिषुः सन् (त्वेषः)
शुभगुणैर्दीप्यमानः (दीदिवान्) धर्म्यं व्यवहारं चिकीर्षुः (असदत्)
सीदेत् (सुदक्षः) सुष्ठुदक्षो बलं यस्य सः (अदब्धव्रतप्रमतिः)
अदब्धैरहितनीपैर्वैतैर्धर्माचरणैः प्रकृष्टामतिर्मेधा यस्य सः (वसिष्ठः)
अतिशयेन वसिता (सहस्रम्भरः) यः सहस्रमसंख्यं शुभगुणसमूहं
विभक्तिं सः (शुचिंजिह्वः) शुचिः पवित्रा सत्यभाषणेन जिह्वा
वाग् यस्य सः (अग्निः) पावक इव वर्त्तमानः ॥ ३६ ॥

अन्वयः—यदि नरो मनुष्यजन्म प्राप्य होतृषदने दीदिवाम् त्वेषो विदानः शुचिजिह्वः सुदत्तोऽदब्धव्रतप्रमतिर्वसिष्ठः सहस्रम्भरो होता सतनं न्यसदत्तार्हं समग्रं सुखं प्राप्नुयात् ॥ ३६ ॥

भावार्थः—यदा मातापितरः स्वपुत्रान् कन्याश्च सुशिक्ष्य पुनर्विदुषो विदुष्यश्च समीपे चिरं संस्थाप्याध्यापयेयुस्तदा ताः सूर्यइव कुलदेशोदीपकाः स्युः ॥ ३६ ॥

पदार्थः—जो जन मनुष्यजन्म को पा के (होतृषदने) दान शील विद्वानों के स्थान में (दीदिवान्) धर्म युक्त व्यवहार का चाहने (त्वेषः) शुभ गुणों से प्रकाशमान (विदानः) ज्ञान बढ़ाने की इच्छा रखने (शुचिजिह्वः) सत्य भाषण से पवित्रवाणी युक्त (सुदत्तः) अच्छे बल वाला (अदब्धव्रतप्रमतिः) रक्षा करने योग्य धर्माचरण रूपी व्रतों से उत्तम बुद्धि युक्त (वसिष्ठः) अत्यन्त वसने (सहस्रम्भरः) असंख्य शुभगुणों को धारण करने वाला (होता) शुभगुणों का ग्राहक पुरुष, निरन्तर (न्यसदत्त) स्थित होवे तो वह संपूर्ण सुख को प्राप्त होजावे ॥ ३६ ॥

भावार्थः—जब माता पिता अपने पुत्र तथा कन्याओं को अच्छी शिक्षा देने पीछे विद्वान् और विदुषी के समीप बहुत काल तक स्थिति पूर्वक पढ़ावें तब वे कन्या और पुत्र सूर्य के समान अपने कुल और देश के प्रकाशक हों ॥ ३६ ॥

संसीदस्वेत्येतस्य प्रस्कण्व ऋषिः । अग्निर्देवता । निचृदार्षी
बृहती छन्दः । मध्यमः स्वरः ॥

अथेहाध्यापकः कीदृशः स्यादित्याह ॥

इस पठन पाठन विषय में अध्यापक कैसा होवे यह वि० ॥

स० सीदस्व महौ २ असि शोचस्व देववीतमः ॥

विधूममग्ने अरुषं मियेध्य सृजप्रशस्त दर्शतम् ॥ ३७ ॥

सम् सीदस्व । महान् । असि । शोचस्व । देववी-

तंमइति देवऽवीतमः । वि । धूमम् । अग्ने । अरु-
षम् । मियेध्य । सृज । प्रशस्तेति प्रशस्त ।
दर्शतम् ॥ ३७ ॥

पदार्थः—(सम्) (सीदस्व) अध्यापने आस्व (महान्) महागुणविशिष्टः (असि) (शोचस्व) पवित्रो भव (देववीतमः) देवैर्विद्वद्भिः कमनीयतमः (विधूमम्) विगतमलम् (अग्ने) विद्वत्तम (अरुषम्) शोभनस्वरूपम् । अरुषामिति रूपना० निघं० ३ । ७ । (मियेध्य) मिनोति प्रक्षिपति दुष्टान् तत्सम्बुद्धौ । अत्र बाहुलकादौणादिक एध्य प्रत्ययः किञ्च (सृज) निष्पद्यस्व (प्रशस्त) श्लाघ्य (दर्शतम्) द्रष्टव्यम् ॥ ३७ ॥

अन्वयः—हे प्रशस्त मियेध्याग्ने देववीतमस्त्वं विधूमं दर्शत-
मरुषं सृज शोचस्व च यतस्त्वं महान् विद्वानसि तस्मादध्यापने
संसीदस्व ॥ ३७ ॥

भावार्थः—यो मनुष्यो विदुषां प्रियतमः सुरूपगुणलावण्य-
संपन्नः पवित्रोपचितो महानाप्तो विद्वान् भवेत्स एव शास्त्राण्यध्या-
पायितुं शक्नोति ॥ ३७ ॥

पदार्थः—हे (प्रशस्त) प्रशंसा के योग्य (मियेध्य) दुष्टों को पृथक् करने
वाले (अग्ने) तेजस्वी विद्वान् (देववीतमः) विद्वानों को अत्यन्त इष्ट आप (विधू-
मम्) निर्मल (दर्शतम्) देखने योग्य (अरुषम्) सुन्दर रूप को (सृज) सिद्ध की-
जिये तथा (शोचस्व) पवित्र हूजिये । जिस कारण आप (महान्) बड़े २ गुणों में यु-
क्त विद्वान् (असि) हैं । इस लिये पढ़ाने की गद्दी पर (संसीदस्व) अच्छे प्रकार
स्थित हूजिये ॥ ३७ ॥

भावार्थः—जो मनुष्य विद्वानों का अत्यन्त प्रिय अङ्गड़े रूपगुण और ज्ञानयय से युक्त पवित्र बड़ा धर्मात्मा आस विद्वान् होवे वही राज्यों के पढ़ाने को समर्थ होता है ॥ ३७ ॥

अप्रोदेवीरित्यस्य सिन्धुद्वीप ऋषिः । आपो देवताः । न्यङ्कु-
सारिणी बृहती छन्दः । मध्यमः स्वरः ॥

अथ जलादिपदार्थशोधनेन प्रजासु किं जायतइत्याह ॥

आगे जल आदि पदार्थों के शोधने से प्रजा में क्या होता है इस वि० ॥

अप्रो देवीरुपं सृज मधुमतीरियक्ष्माय प्रजाभ्यः ।
तासामास्थानादुज्जिहतामोषधयः सुपिप्पलाः ॥ ३८ ॥
अपः । देवीः । उप । सृज । मधुमतीरिति मधु-
ऽमतीः । अयक्ष्माय । प्रजाभ्यइतिप्रजाभ्यः ।
तासाम् । आस्थानादित्याऽस्थानात् । उत् । जि-
हताम् । ओषधयः । सुपिप्पला इति सुऽपिप्प-
लाः ॥ ३८ ॥

पदार्थः—(अपः) जलानि (देवीः) दिव्यानि पवित्राणि
(उप) (सृज) निष्पादय (मधुमतीः) प्रशस्ता मधवो म-
धुरादयो गुणा विद्यन्ते यासु ताः (अयक्ष्माय) यक्षमादिशोगानिवा-
रणाय (प्रजाभ्यः) पालनीयान्यः (तासाम्) अपाम् (आ-
स्थानात्) आस्थायाः (उत्) (जिहताम्) प्राप्नुवन्तु (ओष-
धयः) सोमादयः (सुपिप्पलाः) शोभनानि पिप्पलानि फलानि
यासां ताः ॥ ३८ ॥

अन्वयः—हे सहैष त्वं मधुमतीर्देवीरप उपसृज यतस्तासा-
मास्थानात्सुपिपला ओषधयः प्रजाभ्योऽयक्ष्मायोजिहताम् ॥ ३८ ॥

भावार्थः—राज्ञा विविधा वैद्याः संरक्षणीयाः । एके सुगन्धा-
दिहोमेन वायुवृष्टयोषधीः शुद्धाः संपादयेयुः । अपरे सन्तो भिष-
जो विहांतो निदानादिद्वारा सर्वान् प्राणिनोऽरोगान् सततं रक्षे-
युः । नैतत्कर्मणा विना समष्टिसुखं कदाचित्संपद्यते ॥ ३८ ॥

पदार्थः—हे श्रेष्ठ वैद्य पुरुष आप (मधुमतीः) प्रशंसित मधुर आदि गुण
युक्त (देवीः) पवित्र (अपः) जलों को (उपसृज) उत्पन्न कीजिये जिस से (तासाम्)
उन जलों के (अस्थानात्) आश्रय से (सुपिपलाः) सुन्दर फलों वाली (ओषधयः)
सोमलता आदि ओषधियों को (प्रजाभ्यः) रक्षा करने योग्य प्राणियों के (अयक्ष्माय)
यक्ष्मा आदि रोगों की निवृत्ति के लिये (उजिहताम्) प्राप्त हूजिये ॥ ३८ ॥

भावार्थः—राजा को चाहिये कि दो प्रकार के वैद्य रखे । एक तो सुगन्ध
आदि पदार्थों के होम से वायु वर्षा जल और ओषधियों को शुद्ध करें । दूसरे श्रेष्ठ
विद्वान् वैद्य होकर निदान आदि के द्वारा सब प्राणियों को रोग रहित रखें । इस कर्म
के बिना संसार में सार्वजनिक सुख नहीं होसकता ॥ ३८ ॥

सन्तइत्यस्य सिन्धुद्वीप ऋषिः । वायुर्देवता । विराट्त्रिष्टुप्-
छन्दः, धैवतः स्वरः ॥

अथ स्त्रीपुरुषयोः कर्त्तव्यकर्माह ॥

अब स्त्रीपुरुष का कर्त्तव्य कर्म अगले मन्त्र में कहा है ॥

सन्ते वायुर्मातरिश्वा दधातूत्तानाया हृदयं यद्विक-
स्तम् । यो देवानां चरसि प्राणथैनकस्मै देव
वषट्स्तु तुभ्यम् ॥ ३९ ॥

सम् । ते । वायुः । मातरिश्वा । दधातु । उत्ताना-

याः । हृदयम् । यत् । विकस्तमिति विऽकस्तम् ।
 यः । देवानाम् । चरसि । प्राणथेन । कस्मै । देव
 । वषट् । अस्तु । तुभ्यम् ॥ ३९ ॥

पदार्थः—(सम्) (ते) तव (वायुः) पवनः (मातरिश्वा)
 यो मातर्घ्यन्तरिक्षे श्वसिति सः (दधानु) धरतु पुष्पातु वा (उ-
 त्तानायाः) उत्कृष्टस्तानः शुभलक्षणविस्तारो यस्या राज्ञ्यास्त-
 स्याः (हृदयम्) अन्तःकरणम् (यत्) (विकस्तम्) विविध-
 तया कस्यते शिष्यते यत् तत् (यः) विद्वान् (देवानाम्) धा-
 र्मिकाणां विदुषाम् (चरसि) गच्छसि प्राप्नोसि (प्राणथेन) ये-
 न प्राणन्ति सुखयन्ति तेन (कस्मै) सुखस्वरूपाय (देव) दि-
 व्यसुखप्रद (वषट्) क्रियाकौशलम् (अस्तु) (तुभ्यम्) ॥ ॥ ३९

अन्वयः—हे पति उत्तानायास्ते यद्विकस्तं हृदयं तद्यज्ञ शो-
 धितो मातरिश्वा वायुः संदधानु हे देवपते स्वामिन् यस्त्वं प्राण-
 न देवानां यद्विकस्तं हृदयं चरसि तस्मै कस्मै तुभ्यं मत्तो वष-
 स्तु ॥ ३९ ॥

भावार्थः—पूर्णयुवा पुरुषो ब्रह्मचारिण्या सह विवाहं कुर्या-
 स्या अप्रियं कदाचिन्नाचरेत् । या स्त्री कन्या ब्रह्मचारिणा स-
 पयमं कुर्यात्तस्यानिष्टं मनसापि न चिन्तयेत् । एवं प्रमुदितौ
 तौ परस्परं संप्रीत्या गृहकृत्यानि संसाधयेताम् ॥ ३९ ॥

पदार्थः—हे पति राणी (उत्तानायाः) बड़े शुभलक्षणों के विस्तार से यु-
 ते) आप का (यत्) जो (विकस्तम्) अनेक प्रकार से शिक्षा को प्राप्त हुआ

(हृदयम्) अन्तःकरण हो उस को यज्ञ से शुद्ध हुआ (मातरिषा) आकाश में चलने वाला (वायुः) पवन (संदधातु) अच्छे प्रकार पुष्ट करे हे (देव) अच्छे सुख देने हारे पति स्वामी (यः) जो विद्वान् आप (प्राणथेन) सुख के हेतु प्राण वायु से (देवानाम्) धर्मात्मा विद्वानों का जिस अनेक प्रकार से शिद्धित हृदय को (चरसि) प्राप्त होते हो उस (कस्मै) सुखस्वरूप (तुभ्यम्) आप के लिये मुझ से (वषट्) किया की कुशलता (अस्तु) प्राप्त होवे ॥ ३६ ॥

भावार्थः—पूर्ण जवान पुरुष जिस ब्रह्मचारिणी कुमारी कन्या के साथ विवाह करे उस के साथ विरुद्ध कभी न करे । जो कन्या पूर्ण युवती स्त्री जिस कुमार ब्रह्मचारी के साथ विवाह करे उस का अनिष्ट कभी मन से भी न विचारे इस प्रकार दोनों परस्पर प्रसन्न हुए प्रीति के साथ घर कार्य्य संभालें ॥ ३६ ॥

सुजातइत्यस्य सिन्धुद्वीप ऋषिः । अग्निर्देवता । भुरिगनुष्टुप् छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर भी उक्त विषय का उपदेश अ० ॥

सुजातो ज्योतिषा सह शर्म वरूथ मासदत्स्वुः ।
वासो अग्ने विश्वरूपं संव्ययस्व विभावसो ॥४०॥
सुजातइति सुजातः । ज्योतिषा । सह । शर्मम् ।
वरूथम् । आ । असदत् । स्वरिति स्वुः । वासः ।
अग्ने । विश्वरूपमिति विश्वरूपम् । सम् । व्य-
यस्व । विभावसो इति विभावसो ॥ ४० ॥

पदार्थः—(सुजातः) सुष्ठुप्रसिद्ध (ज्योतिषा) विद्याप्रकाशेन (सह) (शर्म) गृहम् (वरूथम्) वरम् (आ) (अस-

दत्) सीदं (स्वः) सुखम् (वासः) वस्त्रम् (अग्ने) अग्निरिव
प्रकाशमान (विश्वरूपम्) विविधस्वरूपम् (सम्) (व्ययस्व)
धरस्व (विभावसो) विविधया भया दीप्त्या सहितं वसु धनं यस्य
तदसम्बुद्धौ ॥ ४० ॥

अन्वयः—हे विभावसोऽग्ने ज्योतिषा सह सुजातस्त्वं सर्व-
रूपं शर्मासदत्सीद विश्वरूपं वासो संव्ययस्व ॥ ४० ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—विवाहिता स्त्रीपुरुषौ यथा सूर्यो
भास्वरतया सर्वं प्रकाशते तथा सुवस्त्रालंकारैरुज्ज्वलौ भूत्वा गृहा-
दीनि वस्तूनि सदा पवित्राणि रक्षेताम् ॥ ४० ॥

पदार्थः—हे (विभावसो) प्रकाश सहित धन से युक्त (अग्ने) अग्नि के
तुल्य तेजस्वी (ज्योतिषा) विद्या प्रकाश के साथ (सुजातः) अच्छे प्रसिद्ध आप
(स्वः) सुखदायक (वरूपम्) श्रेष्ठ (शर्म) घर को (आसदत्) अच्छे प्रकार
प्राप्त हूनिye (विश्वरूपम्) अनेक चित्र विचित्ररूपां (वासः) वस्त्र को (संव्ययस्व)
धारण कीजिये ॥ ४० ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकलु०—विवाहित स्त्री पुरुषों को चाहिये कि
जैसे सूर्य अपने प्रकाश से सब जगत् को प्रकाशित करता है वैसे ही अपने सुन्दर वस्त्र
और आभूषणों से शोभायमान हो के घर आदि वस्तुओं को सदा पवित्र रक्खें ॥ ४० ॥

उदुतिष्ठेत्यस्य विश्वमना ऋषिः । अग्निर्देवता । भुरिगनुष्टुप्
छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

पुनर्विहृत्यमाह ॥

फिर भी विद्वानों का कृत्यअगले मन्त्र में कहा है ॥

उदु तिष्ठ स्वध्वरावा नो देव्या धिया । दृशे च

भासा बृहता सुशुक्कनिरागने याहि सुशस्तिभिः ॥ ४१ ॥
 उत् । ऊँ इत्यूँ । तिष्ठ । स्वध्वरेति सुअध्वर । अवं ।
 नः । देव्या । धिया । दृशे । च । भासा बृहता ।
 सुशुक्कनिरिति सुशुक्कनिः । आ । अग्नेः । या-
 हि । सुशस्तिभिरिति सुशस्तिभिः ॥ ४१ ॥

पदार्थः—(उत्) (उ) (तिष्ठ) (स्वध्वर) शोभना
 अध्वरा अहिंसनीया माननीया व्यवहारा यस्य तत्सम्बुद्धौ (अ-
 व) रत्न । अत्र ह्यचोतस्तिङ् इति दीर्घः (नः) अस्मान् (देव्या)
 शुद्धविद्या । शिक्षापन्नया (धिया) प्रज्ञया क्रियया वा (दृशे)
 द्रष्टुम् (च) (भासा) प्रकाशेन (बृहता) महता (सुशुक्कनिः)
 सुष्ठु शुचां पवित्राणां वनिः संभक्ता (आ) (अग्ने) विद्वन्
 (याहि) प्राप्नुहि (सुशस्तिभिः) शोभनैः प्रशंसितैर्गुणैः ॥ ४१ ॥

अन्वयः—हे स्वध्वर सज्जन विद्वन् गृहस्थ त्वं सततमुत्तिष्ठ
 सर्वदा प्रयतस्व । देव्या धिया नोऽव । हे अग्ने अग्निवत्प्रकाशमान
 सुशुक्कनिस्त्वमु दृशे बृहता भासा सूर्य्येव सुशस्तिभिः सर्वा विद्या
 याहि । अस्माँश्च प्रापय ॥ ४१ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—विद्वद्भिः शुद्धविद्याप्रज्ञादानेन
 सर्वे सततं संरक्ष्याः । नहि सुशिक्षामन्तरा मनष्याणां सुखायान्यत्
 किञ्चिच्छरणमस्ति तस्मादालस्यकपटादीनि कुक्कुर्मणि विहाय वि-
 द्याप्रचाराय सदा प्रयतितव्यम् ॥ ४१ ॥

मन्वागार

पदार्थः— हे (त्वध्वर) अच्छे माननीय व्यवहार करने वाले सज्जन विद्व-
न् गृहस्थ आप निरन्तर (उत्तिष्ठ) पुरुषार्थ से उन्नति को प्राप्त हो के अन्य मनुष्यों
को प्राप्त सदा किया कीजिये (देव्या) शुद्ध विद्या और शिक्षा से युक्त (धिया) बु-
द्धि वा क्रिया से (नः) हम लोगों की (अव) रक्षा कीजिये हे (अग्ने) अग्नि के
समान प्रकाशमान (मुशकनिः) अच्छे पवित्र पदार्थों के विभाग करने हारे आप (उ)
तर्क के साथ (द्रो) देखने को (बृहता) बड़े (भासा) प्रकाश रूप सूर्य के तुल्य
(मुशस्तिभिः) सुन्दर प्रशंसित गुणों के साथ सब विद्याओं को (याहि) प्राप्त कीजिये ।
और हमारे लिये भी सब विद्याओं को प्राप्त कीजिये ॥ ४१ ॥

भावार्थः— इस मन्त्र में वाचकलुप-विद्वान् लोगों को चाहिये कि शुद्ध विद्या
और बुद्धि के दान से सब मनुष्यों की निरन्तर रक्षा करें । क्यों कि अच्छी शिक्षा के
बिना मनुष्यों के सुख के लिये और कोई भी आश्रय नहीं है । इस लिये सब को उ-
चित है कि आलस्य और कपट आदि कुकर्मों को छोड़ के विद्या के प्रचार के लिये
सदा प्रयत्न किया करें ॥ ४१ ॥

ऊर्ध्वइत्यस्य कएवऋपिः । अग्निर्देवता । उपरिष्ठाद्बृहती छ-
न्दः । मध्यमः स्वरः ॥

पुनर्विद्वत्कृत्यमाह ॥

फिर भी उक्त विषय अगले मन्त्र में कहा है ॥

ऊर्ध्व ऊपुण ऊतये तिष्ठा देवो न संविता ।
ऊर्ध्वो वाजस्य सनितायदञ्जिभिर्वाघदभिर्विह्व-
यामहे ॥ ४२ ॥

ऊर्ध्वः । ऊँइत्थूँ । सु । नः । ऊतये । तिष्ठ । देवः ।
न । सविता । ऊर्ध्वः । वाजस्य । सनिता ।
यत् । अञ्जिभिरित्यञ्जिभिः । वाघदभिरिति

वाघत्ऽभिः । विह्वयामह इति विह्वयामहे ॥४२॥

पदार्थः—(ऊर्ध्वः) उपरिस्थः (उ) (सु) (नः) अस्माकम् (ऊतये) रक्षणायाय (तिष्ठ) इद्यच्चोऽतस्तिडइति दीर्घः (देवः) द्योतकः (न) इव (सविता) भास्करः (ऊर्ध्वः) उत्कृष्टः (वाजस्य) विज्ञानस्य (सनिता) संभाजकः (यत्) यः (अजिभिः) व्यक्तिकारकैः किरणैः (वाघद्भिः) युद्धविद्याकुशलैर्मघाविभिः (विह्वयामहे) विशेषेण स्पर्द्धामहे ॥ ४२ ॥

अन्वयः—हे विह्वज्ज्यापक त्वमूर्ध्वः सविता देवो न न ऊतये सुतिष्ठ सुस्थिरो भव । यद्यस्त्वमजिभिर्वाघद्भिः सह वाजस्य सनिता भव तमु वयं विह्वयामहे ॥ ४२ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु० अध्यापकोपदेशका जना यथा सविता भूमिचन्द्रादिभ्य उपरिस्थः सन् स्वज्योतिषा सर्वं संरक्ष्य प्रकाशयति तथोत्कृष्टगुणैर्विद्यान्पायं प्रकाशय सर्वा प्रजाः सदा सुशोभयेयुः ॥ ४२ ॥

पदार्थः—हे अध्यापक विद्वान् आप (ऊर्ध्वः) ऊपर आकाश में रहने वाले (देवः) प्रकाशक (सविता) सूर्य के (न) समान (नः) हमारी (ऊतये) रक्षा आदि के लिये (सुतिष्ठ) अच्छे प्रकार स्थित हूजिये (यत्) जो आप (अजिभिः) प्रकट करने हारे किरणों के सदृश (वाघद्भिः) युद्ध विद्या में कुशल बुद्धिमानों के साथ (वाजस्य) विज्ञान के (सनिता) सेवन हारे हूजिये (उ) उसी को हम लोग (विह्वयामहे) विशेष करके बुलाते हैं ॥ ४२ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकलु० अध्यापक और उपदेशक विद्वान् को चाहिये कि जैसे सूर्य भूमि और चन्द्रमा आदि लोकों से ऊपर स्थित होके अपनी कि-

रणों से सब जगत्की रक्षा के लिये प्रकाश करता है । वैसे उत्तम गुणों से विद्या और न्याय का प्रकाश करके सब प्रजाओं को सदा सुशोभित करें ॥ ४२ ॥

सजात इत्यस्य त्रित ऋषिः । अग्निर्देवता । विराट्तिष्ठुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

अथ जनकापत्यव्यवहारमाह ॥

अत्र पिता पुत्र का व्यवहार अगले मन्त्र में कहा है ॥

सजातो गर्भो असिरोदस्योऽग्नेचारुर्विभृत ओ-
षधीषु । चित्रः शिशुः परितमांश्चस्यक्तून् प्रमातृ-
भ्यो अधि कनिक्रदद्गाः ॥ ४३ ॥

सः । जातः । गर्भः । अग्निः । रोदस्योः । अग्ने ।
चारुः । विभृतइति विभृतः । ओषधीषु । चित्रः ।
शिशुः । परि । तमांश्चसि । अक्तून् । प्र । मातृ-
भ्यइति मातृभ्यः । अधि । कनिक्रदत् । गाः ॥ ४३ ॥

पदार्थः—(सः) (जातः) प्रसिद्धः (गर्भः) यो गीर्यते स्वीक्रिय-
ते सः (असि) (रोदस्योः) द्यावापृथिव्योः (अग्ने) विहन् (चारुः)
सुन्दरः (विभृतः) विशेषेण धृतः पोषितो वा (ओषधीषु) सो-
मादिषु (चित्रः) अद्भुतः (शिशुः) बालकः (परि) (तमांसि) रात्रीः
(अक्तून्) अन्धकारान् (प्र) (मातृभ्यः) मान्यकर्त्रीभ्यः (अ-
धि) (कनिक्रदत्) गच्छन् (गाः) गच्छति । अत्राऽडभावः ॥ ४३ ॥

अन्वयः—हे अग्ने यस्त्वं यथा रोदस्योर्जातश्चारुोषधीषु विभृ-
ताश्चित्तो गर्भोऽर्को मातृभ्यस्तमांस्यक्तून् पर्यधिकनिक्रदत्सन् गा
गच्छति तथाभूतः शिशुर्गा विद्याः प्राप्नुहि ॥ ४३ ॥

भावार्थः—यथा ब्रह्मचर्यादिसुनियमैर्जनितः पुत्रो विद्या अ-
धीत्य पितरौ सुखयति तथैव जनकौ प्रजाः सुखयेताम् ॥ ४३ ॥

पदार्थः—हे (अग्ने) विद्वन् जो आप जैसे (रोदस्योः) आकाश और पृ-
थिवी में (जातः) प्रसिद्ध (चारुः) सुन्दर (ओषधीषु) सोमलतादि ओषधियों में
(विभृतः) विशेष करके धारण वा पोषण क्रिया (चित्रः) आश्चर्य्य रूप (गर्भः)
स्वीकार करने योग्य मूर्त्य (मातृभ्यः) मान्य करने हारी माता अर्थात् किरणों से (त-
मांसि) रात्रियों तथा (अक्तून्) अन्धेरो को (पर्यधिकनिक्रदत्) सब ओर से अधि-
क करके चलता हुआ (गाः) चलाता है वैसे ही (शिशुः) बालक (गाः) विद्या
को प्राप्त होवे ॥ ४२ ॥

भावार्थः—जैसे ब्रह्मचर्य्य आदि अच्छे नियमों से उत्पन्न किया पुत्र विद्या
पद के माता पिता को सुख देता है वैसे ही माता-पिता को चाहिये कि प्रजा को सु-
ख देवे ॥ ४३ ॥

स्थिरो भवेत्यस्य त्रित ऋषिः अग्निर्देवता विराडनुष्टुप्छन्दः
गान्धारः स्वरः ॥

अथ पितरौ स्वापत्यानि कथं शिक्षेयातामित्यु० ॥

अब मात पिता अपने सन्तानों को किस प्रकार शिक्षा करें यह वि० ॥

स्थिरो भव वीड्वङ्ग आशुर्भव वाज्यूर्वन । पृथुर्भ-
वसुषदस्त्वमग्नेः पुरीषवाहणः ॥ ४४ ॥

स्थिरः । भव । वीड्वङ्ग इति वीडुऽङ्गः । आशुः ।

भव । वाजी । अर्वन् । पृथुः । भव । सुषदः ।
 सुसदइति सुसदः । त्वम् । अग्नेः । पुरीषवाहणः ।
 पुरीषवाहनइति पुरीषऽवाहनः ॥ ४४ ॥

पदार्थः—(स्थिरः) निश्चलः (भव) (वीड्वङ्गः) वीडूनि
 दृढानि बलिष्ठान्यङ्गानि यस्य सः (आशुः) शीघ्रकारी (भव) (वा-
 जी) प्राप्तनीतिः (अर्वन्) विज्ञानयुक्त (पृथुः) विस्तृतमुखः (भ-
 व) (सुषदः) यः शोभनेषु व्यवहारेषु सीदति सः (त्वम्)
 (अग्नेः) पावकस्य (पुरीषवाहणः) यः पुरीषाणि पालनादी-
 नि कर्माणि वाहयति प्रापयति सः ॥ ४४ ॥

अन्वयः—हे अर्वन् पुत्र त्वं विद्याग्रहणाय स्थिरो भव वा-
 जी वीड्वङ्ग आशुर्भव । त्वमग्नेः सुषदः पुरीषवाहणः पृथुर्भव ॥ ४४ ॥

भावार्थः—हे सुसन्ताना युष्माभिर्ब्रह्मचर्येण शरीरबलं विद्या
 सुशिक्षाभ्यामात्मबलं पूर्णं दृढं कृत्वा स्थिरतया रक्षा विधेया । आ-
 ग्नेयाऽस्त्रादिना शत्रुविनाशश्चेति मातापितरः स्वसन्तानान् सुशि-
 क्षेयुः ॥ ४४ ॥

पदार्थः—हे (अर्वन्) विज्ञान युक्त पुत्र तू विद्या ग्रहण के लिये (स्थिरः)
 दृढ़ (भव) हो (वाजी) नीति को प्राप्त होके (वीड्वङ्गः) दृढ़ अति बलवान् अ-
 वयवों से युक्त (आशुः) शीघ्र कर्म करने वाला (भव) हो तू (अग्नेः) अग्नी सं-
 बन्धी (सुषदः) सुन्दर व्यवहारों में स्थित और (पुरीषवाहणः) पालन आदि शु-
 भ कर्मों को प्राप्त कराने वाला (पृथुः) सुख का विस्तार करने हारा (भव) हो ॥ ४४ ॥

भावार्थः—हे अच्छे सन्तानों तुम को चाहिये कि ब्रह्मचर्य सेवन से शरीर
 का बल और विद्या तथा अच्छी शिक्षा से आत्मा का बल पूर्ण दृढ़ कर स्थिरता से

रक्षा करो और आग्नेय आदि अस्त्र विद्या से शत्रुओं का विनाश करो इस प्रकार माता पिता अपने सन्तानों को शिक्षा करें ॥ ४४ ॥

शिवइत्यस्य चित्र ऋषिः । अग्निर्देवता । विराट्पथ्या बृह-
ती छन्दः । मध्यमः स्वरः ॥

पुनस्तैः प्रजासु कथं वर्तितव्यमित्याह ॥

फिर उन को प्रजा में कैसे वर्तना चाहिये इस वि० ॥

शिवो भव प्रजाभ्यो मानुषीभ्यस्त्वमाङ्गिरः । मा
द्यावापृथिवी अभि शोचीर्मान्तरिक्षं मा वनस्पतीन्
॥ ४५ ॥

शिवः । भव । प्रजाभ्यइति प्रजाभ्यः । मानुषी-
भ्यः । त्वम् । अङ्गिरः । मा । द्यावापृथिवीइति-
द्यावापृथिवी । अभि । शोचीः । मा । अन्तरि-
क्षम् । मा । वनस्पतीन् ॥ ४५ ॥

पदार्थः—(शिवः) कल्याणकरो मङ्गलमयः (भव) (प्रजाभ्यः)
प्रसिद्धाभ्यः (मानुषीभ्यः) मनुष्यादिभ्यः (त्वम्) (अङ्गिरः)
प्राणइव प्रिय (मा) निषेधे (द्यावापृथिवी) विद्युद्भूमी (अभि)
आभ्यन्तरे (शोचीः) शोकं कुर्याः (मा) (अन्तरिक्षम्) अवका-
शम् (मा) वनस्पतीन् वटादीन् ॥ ४५ ॥

अन्वयः—हे अङ्गिरस्त्वं मानुषीभ्यः प्रजाभ्यः शिवो भव द्या-
वापृथिवी माभिः शोचीरन्तरिक्षं माभिः शोचीर्वनस्पतीन् माभिः शोचीः
॥ ४५ ॥

भावार्थः—सन्तानैः प्रजाः प्रति मङ्गलाचरणेन भूत्वा पृथिव्या-
दीनां मध्ये निःशोकैः स्थातव्यम् । किन्त्वेतेषां रक्षां विधायोपका-
रायोत्साहतया प्रयतितव्यम् ॥ ४५ ॥

पदार्थः—हे (अङ्गिरः) प्राणों के समान प्रियसुसन्तान तू (मानुषीभ्यः) मनुष्य
आदि (प्रजाभ्यः) प्रसिद्ध प्रजाओं के लिये (शिवः) कल्याणकारी मङ्गलमय (भ-
व) हो (द्यावापृथिवी) बिजुली और भूमि के विषय में (मा) मत (अभिशोचिः)
अतिशोच मत कर (अन्तरिक्षम्) अवकाश के विषय में (मा) मत शोच कर और
(वनस्पतीन्) बट आदि वनस्पतियों का शोच मतकर ॥ ४५ ॥

भावार्थः—सुसन्तानों को चाहिये कि प्रजा के प्रति मङ्गलाचारी हो के पृथिवी
आदि पदार्थों के विषय में शोक रहित हों । किन्तु इन सब पदार्थों की रक्षा विधान कर
उपकार के लिये उत्साह के साथ प्रयत्न करें ॥ ४५ ॥

प्रेतुवाजीत्यस्य प्रित ऋषिः । अग्निर्देवता । ब्राह्मी बृहती
छन्दः । मध्यमः स्वरः ॥

पुनः स एव विषय उपदिश्यते ॥

फिर भी उक्त वि० ॥

प्रेतुं वाजी कनिक्रदन्नानंदद्रासंभः पत्वा । भरन्न-
ग्निं पुरीष्यं मा पाद्यायुषः पुरा । वृषाग्निं वृषणं
भरन्नपां गर्भं शुशुमुद्रियम् । अग्न आयाहि वि-
तये ॥ ४६ ॥

प्र । एतु । वाजी । कनिक्रदत् । नानंदत् । रासं-
भः । पत्वा । भरन् । अग्निम् । पुरीष्यम् ।

मा । पादि । आयुषः । पुरा । वृषा । अग्निम् ।
वृषणम् । भरन् । अपाम् । गर्भम् । समुद्रियम् ।
अग्ने । आ । याहि । वीतये ॥ ४६ ॥

पदार्थः—(प्र) (एतु) गच्छतु (वाजी) अश्वः (क-
निक्रदत्) गच्छन् (नानदत्) भृशं शब्दं कुर्वन् (रासभः) दा-
तुं योग्यः (पत्वा) पतति गच्छतीति (भरन्) धरन् (अग्नि-
म्) विद्युतम् (पुरीष्यम्) पुरीषेषु पालनेषु साधुम् (मा) (पादि) ग-
च्छ (आयुषः) नियतवर्षाञ्जविनात् (पुरा) पूर्वम् (वृषा) वलिष्ठः
(अग्निम्) सूर्यारूढम् (वृषणम्) वर्षवितारम् (भरन्) (अपा-
म्) जलानाम् (गर्भम्) (समुद्रियम्) समुद्रे भवम् (अग्ने)
विद्वन् (आ) याहि प्राप्नुहि (वीतये) विविधसुखानां व्याप्तये ॥ ४६ ॥

अन्वयः—हे अग्ने सुसन्तान भवान् कनिक्रदन्नानदद्रासभः प-
त्वा वाजीवायुषः पुरा मा प्रेतु । पुरीष्यमग्निं भरन्मा पादि । इतस्त-
तो मागच्छ वृषापां गर्भं समुद्रियं वृषणमग्निं भरन् सन् वीतय आ-
याहि ॥ ४६ ॥

भावार्थः—मनुष्या विषयलोलुपतात्यागेन ब्रह्मचर्येण पूर्ण
जीवनं धृत्वाऽग्न्यादिपदार्थविज्ञानाद्धर्म्य व्यवहारमुन्मयेयुः ॥ ४६ ॥

पदार्थः—हे (अग्ने) विद्वन् उत्तम सन्तान तू (कनिक्रदत्) चलते और (ना-
नदत्) शीघ्र शब्द करते हुए (रासभः) देने योग्य (पत्वा) चलने वाले वा (वाजी)
घोडा के समान (आयुषः) नियत वर्षों की अवस्था से (पुरा) पहिले (मा) न (प्रै-
तु) मेरे (पुरीष्यम्) रक्षा के हेतु पदार्थों में उत्तम (अग्निम्) बिजुली (भरन्) धारण

करता हुआ (माषादि) इधर उधर मत भाग जैसे (वृषा) अतिबलवान् (अश्वाम्) जलों के (समुद्रियम्) समुद्र में हुए (गर्भम्) स्वीकार करने योग्य (वृषणम्) वर्षाकरने हारे (अग्निम्) सूर्य को (भरन्) धारणकरता हुआ (वीतये) सुखों की व्याप्ति के लिये (आयाहि) अच्छे प्रकार प्राप्त हो ॥ ४६ ॥

भावार्थः—राजा आदि मनुष्यों को योग्य है कि अपने सन्तानों को विषयों की लोलुपता से छुड़ा के ब्रह्मचर्य के साथ पूर्ण अवस्था को धारण कर अग्नि आदि पदार्थों के विज्ञान से धर्म युक्त व्यवहार की उन्नति करावें ॥ ४६ ॥

ऋतामित्यस्य त्रितऋषिः । अग्निर्देवता । विराड्बाह्यी त्रिष्टु-
प्लन्दः । धैवतः स्वरः ॥

मनुष्यैः किं किमाचरणीयं किं किं च त्यक्तव्यमित्याह ॥

मनुष्यों को क्या २ आचारण करना और क्या २ छोड़ना चाहिये यह वि० ॥

ऋत० सत्यमृत० सत्यमग्निं पुरीष्यमङ्गिरस्वद्-
भरामः । ओषधयः प्रतिमोदध्वमग्निमेत० शिव-
मायन्तमभ्यत्रं युष्माः । व्यस्यन् विश्वा अनिरा-
अमीवा निषीदन्तो अप दुर्मतिं जहि ॥ ४७ ॥

ऋतम् । सत्यम् । ऋतम् । सत्यम् । अग्निम् । पु-
रीष्यम् । अङ्गिरस्वत् । भरामः । ओषधयः । प्र-
ति । मोदध्वम् । अग्निम् । एतम् । शिवम् । आ-
यन्तमित्याऽयन्तम् । अभि । अत्र । युष्माः । व्य-
स्यन्निति विऽअस्यन् । विश्वाः । अनिराः ।

अमीवाः । निषीदन् । निसीदन्निति निऽसीदन् ।

नः । अप । दुर्मतिमिति दुःऽमतिम् । जहि ॥४७॥

पदार्थः—(ऋतम्) यथार्थम् (सत्यम्) अविनश्वरम् (ऋतम्) अल्पभिचारी (सत्यम्) सत्सु पुरुषेषु साधु सत्यं मानं भाषणं कर्म च (अग्निम्) विद्युतम् (पुरीष्यम्) पालनसाधनेषु भवम् (अङ्गिरस्वत्) वायुवत् (भरामः) धरामः (ओषधयः) यवादयः (प्रति) (मोदध्वम्) सुखयत (अग्निम्) (एतम्) पूर्वोक्तम् (शिवम्) मङ्गलकारिणम् (आयन्तम्) प्राप्नुवन्तम् (अभि) आभिमुख्ये (अत्र) (युष्माः) युष्मान् । अत्र वाच्छन्दसीति शसो नादेशाभावः (व्यस्यन्) विविधतया प्रक्षिपन् (विश्वाः) सर्वाः (अनिराः) नितरां दातुमयोग्याः (अमीवाः) रोगपीडाः (निषीदन्) अवस्थितः सन् (नः) अस्माकम् (अप) दूरीकरणे (दुर्मतिम्) दुष्टां मतिम् (जहि) नाशय ॥ ४७ ॥

अन्वयः—हे सन्ताना यथा वयमृतं सत्यमृतं सत्यं पुरीष्यमग्निमङ्गिरस्वद्वरामः । एतमायन्तं शिवमग्निं भृत्वा यूगमप्यभिमोदध्वम् । या ओषधयो युष्माः प्रति प्राप्नुवन्ति ता वयं भरामः । हे वैद्य त्वं विश्वा अनिरा अमीवा व्यस्यन्नत्र निषीदन्नो दुर्मतिमपजहि दूरीकुर्वित्येनं प्रार्थयत ॥ ४७ ॥

भावार्थः—मनुष्या ऋतं सत्यं परं सत्यं कारणं ब्रह्मापरमृतं सत्यमव्यक्तं जीवाख्यं सत्यभाषणादिकं प्रकृतिजमन्योषधिसमूहं च

विद्यया शरीरस्य ज्वरादिरोगानात्मनोऽविद्यादींश्च निरस्य मादकद्र-
व्यव्यागेन सुमतिं संपाद्य सुखं प्राप्य नित्यं मोदन्तां मा कदाचिदे-
तद्विपरीताचरणेन सुखं हित्वा दुःखसागरे पतन्तु ॥ ४७ ॥

पदार्थः—हे सुसन्तानो जैसे हम लोग (ऋतम्) यथार्थ (सत्यम्) नाश
रहित (ऋतम्) अव्यभिचारी (सत्यम्) सत्पुरुषों में श्रेष्ठ तथा सत्य मानना बोलना
और करना (पुरीष्यम्) रक्षा के साधनों में उत्तम (अग्निम्) बिजुली को (अङ्गि-
रस्वत्) वायु के तुल्य (मरामः) धारण करते हैं (एतम्) इस पूर्वोक्त (आयन्तम्)
प्राप्त हुए (शिवम्) मङ्गल कारी (अग्निम्) बिजुली को प्राप्त हो के तुम लोग
भी (अभिमोदध्वम्) आनन्दित रहो जो (ओषधयः) जौ आदि ओषधि (युष्माः)
तुम्हारे (प्रति) लिये प्राप्त होवें उन को हम लोग धारण करते हैं वैसे तुम भी करो ।
हे वैद्य आप (विश्वाः) सब (अनिराः) जो निरन्तर देने योग्य न हों (अमीवाः)
ऐसी रोगों की पीड़ा (व्यम्यन्) अनेक प्रकार से अलग करते और (अत्र) इस
आयुर्वेद विद्या में (निषीदन्) स्थित हो के (नः) हम लोगों की (दुर्मतिम्)
दुष्ट बुद्धि को (अपजहि) सब प्रकार दूर कीजिये इस प्रकार इस वैद्य की प्रार्थना
करो ॥ ४७ ॥

भावार्थः—हे मनुष्यो तुम लोगों को उचित है कि यथार्थ अविनाशी परका-
रण ब्रह्म दूसरा कारण यथार्थ अविनाशी अव्यक्त जीव सत्य भाषणादि तथा प्रकृति
से उत्पन्न हुए अग्नि और ओषधि आदि पदार्थों के धारण से शरीर के ज्वर आदि
रोगों और आत्मा के अविद्या आदि दोषों को छुड़ा के मद्य आदि द्रव्यों के त्याग से
अच्छी बुद्धि कर और सुख को प्राप्त हो के नित्य आनन्द में रहो । और कभी इस
से विपरीत आचरण कर सुख को छोड़ के दुःख सागर में मत गिरो ॥ ४७ ॥

ओषधय इत्यस्य त्रित ऋषिः । अग्निर्देवता । भुरिगनुष्टुप्
छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

स्त्रियोपि किं किमाचरेयुरित्याह ॥

स्त्रियों को क्या २ आचरण करना चाहिये यह वि० ॥

ओषधयः प्रतिगृह्णीत पुष्पवतीः सुपिप्पलाः ।
 अयं वो गर्भं ऋत्वियः प्रत्नं सधस्थमासदत् ॥४८॥
 ओषधयः । प्रति । गृह्णीत । पुष्पवतीरिति पु-
 ष्पवतीः । सुपिप्पलाइति सुपिप्पलाः । अय-
 म् । वः । गर्भः । ऋत्वियः । प्रत्नम् । सधस्थ-
 मिति सधस्थम् । अ । असदत् ॥ ४८ ॥

पदार्थः— (ओषधयः) सोमादयः (प्रति) (गृह्णीत)
 गृह्णीत (पुष्पवतीः) श्रेष्ठानि पुष्पाणि यासां ताः (सुपिप्पलाः)
 शोभनफलाः (अयम्) (वः) युष्माकम्) (गर्भः) (ऋ-
 त्वियः) ऋतुः प्राप्तोऽस्य सः (प्रत्नम्) पुरातनम् (सधस्थम्)
 सहस्थानम् (आ) (असदत्) प्राप्नुयात् ॥ ४८ ॥

अन्वयः—हे स्त्रियो यूयं या ओषधयः सन्ति याभ्योऽयमृ-
 त्वियो गर्भो वः प्रत्नं सधस्थं गर्भाशयमासदत्ताः पुष्पवतीः सुपि-
 प्पला ओषधीः प्रति गृह्णीत ॥ ४८ ॥

भावार्थः—मातापितृभ्यां कन्याभ्यो व्याकरणादिकमध्याप्य
 वैद्यकशास्त्रमप्यध्यापनीयम् । यत इमा आरोग्यकारिका गर्भसंपा-
 दिनीरोषधीर्विज्ञाय सुसन्तानान्युत्पाद्य सततं प्रमोदेरन् ॥ ४८ ॥

पदार्थः—हे स्त्रियो तुम लोग जो (ओषधयः) सोमलता आदि ओषधि हैं
 जिन से (अयम्) यह (ऋत्वियः) ठीक ऋतु काल को प्राप्त हुआ (गर्भः) ग-
 र्भ (वः) तुम्हारे (प्रत्नम्) प्राचीन (सधस्थम्) नियत स्थान गर्भाशय को प्राप्त

होवे उन (पुष्पवतीः) श्रेष्ठ पुष्पों वाली (सुपिप्पलाः) सुन्दर फलोंसे युक्त ओषधियों को (प्रतिगृम्णीत) निश्चय करके ग्रहण करो ॥ ४८ ॥

भावार्थः—माता पिता को चाहिये कि अपनी कन्याओं को व्याकरण आदि शास्त्र पढ़ा के वैद्यक शास्त्र पढ़ावें । जिस से ये कन्या लोग रोगों का नाश और गर्भ का स्थापन करने वाली ओषधियों को जान और अच्छे सन्तानों को उत्पन्न करके निरन्तर आनन्द भोगें ॥ ४८ ॥

विपाजसेत्यस्योत्कील ऋषिः । अग्निर्देवता । त्रिष्टुप्छन्दः ।
धैवतः स्वरः ॥

विवाहसमये स्त्रीपुरुषौ किं किं प्रतिजानीयातामित्यु० ॥

विवाह के समय स्त्री और पुरुष क्या २ प्रतिज्ञा करें यह वि० ॥

विपाजसा पृथुना शोशुचानो बाधस्व द्विषो रक्ष-

सो अमीवाः । सुशर्मणो बृहतः शर्माणि स्याम-
ग्नेरहं सुहवस्य प्रणीतौ ॥ ४९ ॥

वि । पाजसा । पृथुना । शोशुचानः । बाधस्व ।
द्विषः । रक्षसः । अमीवाः । सुशर्मण इति सु-
शर्मणः । बृहतः । शर्माणि । स्याम । अग्नेः । अ-
हम् । सुहवस्येति सुहवस्य । प्रणीतौ । प्रणीता-
विति प्रणीतौ ॥ ४९ ॥

पदार्थः—(वि) विविधेन (पाजसा) बलेन । पातेर्बले जुट्च
उ० ४ । २१० । इत्थसुन् पाजइति बलना० निधं० २ । १ (पृथुना)
विस्तीर्णेन (शोशुचानः) भृशं शुचिः सन् (बाधस्व) (द्विषः)

शत्रुभूता व्यभिचारिणीर्विषलीः (रत्नसः) दुष्टाः (अमीवाः) रोगइव प्राणिनां पीडकाः (सुशर्मणः) सुशोभितगृहस्य (बृहतः) महतः (शर्मणि) सुखकारके गृहे (स्याम्) वर्त्तेय (अग्नेः) अग्निवद्देदीप्यमानस्य (अहम्) पत्नी (सुहवस्य) शोभनो हवो ग्रहणं दानं वा यस्य तस्य (प्रणीतौ) प्रकृष्टायां धर्म्यायां नीतौ ॥ ४९ ॥

अन्वयः—हे पते यदि त्वं पृथुना विपाजसा बलेन सह शो-
शुचानः सदा वर्त्तेथा अमीवा रत्नसो द्विषो बाधस्व तर्हि बृहतः सु-
शर्मणः सुहवस्याग्नेस्ते शर्मणि प्रणीतौ चाहं पत्नी स्याम् ॥ ४९ ॥

भावार्थः—विवाहसमये पुरुषेण स्त्रिया च व्यभिचारत्यागस्य प्रतिज्ञां कृत्वा व्यभिचारिणीनां स्त्रीणां लम्पटानां पुरुषाणां च स-
र्वथा संगं त्यक्त्वा परस्परमप्यतिविषयासक्तिं विहाय ऋतुगामिनौ
भूत्वान्योऽन्यं प्रीत्या वीर्यवन्त्यपत्यान्पुत्पादयेताम् । नहि व्यभिचारेण
तुल्यं स्त्रियाः पुरुषस्य चाप्रियमनायुष्यमकीर्तिकरं कर्म विद्यते त-
स्मादेतत्सर्वथा त्यक्त्वा धर्माचारिणौ भूत्वा दीर्घायुषौ स्याताम् ॥ ४९ ॥

पदार्थः—हे पते जो आप (पृथुना) विस्तृत (वि) विविध प्रकार के
(पाजसा) बल के साथ (शोशुचानः) शीघ्र शुद्ध सदा वर्त्ते और (अमीवाः)
रोगों के समान प्राणियों की पीड़ा देने वाली (रत्नसः) दुष्ट (द्विषः) शत्रु रूप व्यभि-
चारिणी स्त्रियों को (बाधस्व) ताड़ना दें तो मैं (बृहतः) बड़े (सुशर्मणः) अ-
च्छे शोभायमान (सुहवस्य) सुन्दर लेना देना व्यवहार जिस में हो ऐसे (अग्नेः)
अग्नि के तुल्य प्रकाश मान आप के (शर्मणि) सुख कारक घर में और (प्रणीतौ)
उत्तम धर्म युक्त नीति में आप की स्त्री (स्याम्) होऊँ ॥ ४९ ॥

भावार्थः—विवाह समय में स्त्री पुरुष को चाहिये कि व्यभिचार छोड़ने की
प्रतिज्ञा कर व्यभिचारिणी स्त्री और लम्पट पुरुषों का संग सर्वथा छोड़ आपस में भी

अति विषया साक्ति को छोड़ और ऋतुगामी होके परस्पर प्रीति के साथ पराक्रम वाले सन्तानों को उत्पन्न करें । क्योंकि स्त्री वा पुरुष के लिये अप्रिय आयु का नाशक निन्दा के योग्य कर्म व्याभिचार के समान दूसरा कोई भी नहीं है इस लिये इस व्याभिचार कर्म को सब प्रकार छोड़ और धर्माचरण करने वाला हो के पूर्ण अवस्था के सुख को-भोगें ॥ ४९ ॥

आपोहिष्ठेत्यस्य सिन्धुद्वीप ऋषिः । आपो देवता । गायत्री छन्दः । षड्जः स्वरः ॥

अथ कृतविवाहाः स्त्रीपुरुषा अन्योन्यं कथं वर्तेरन्नित्याह ॥

अब विवाह किये स्त्री और पुरुष आपस में कैसे वर्ते यह वि० ॥

आपो हिष्ठा मयोभुवस्तान् ऊर्जे दधातन । महे रणाय चक्षसे ॥ ५० ॥

आपः । हि । स्थ । मयोभुवइति मयःऽभुवः । ताः ।

नः । ऊर्जे । दधातन । महे । रणाय । चक्षसे ॥ ५० ॥

पदार्थः—(आपः) आपइव शुभगुणव्यापिकाः (हि) खलु (स्थ) भवत । अत्रान्येषामपीति दीर्घः (मयोभुवः) सुखं भावुकाः (ताः) (नः) अस्माकम् (ऊर्जे) बलयुक्ताय (दधातन) धरत (महे) महते (रणाय) संग्रामाय (चक्षसे) ख्यातुं योग्याय ॥ ५० ॥

अन्वयः—हे जलवर्द्धमाना आपइव याः स्त्रियो यूयं मयो-भुवः स्थ ता ऊर्जे महे रणाय चक्षसे नो दधातन ॥ ५० ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—यथा स्त्रियः स्वपतीन् प्रीणयेयु-स्तथैव पतयः स्वस्त्रियः सदा सुखयन्तु । एते युद्धकर्मण्यपि पृथङ् न वसेयुरर्थात्सहैव सदा वर्तेरन् ॥ ५० ॥

पदार्थः—हे (आपः) जलों के समान शुभ गुणों में व्याप्त होने वाली श्रेष्ठ स्त्रियो जो तुम लोग (मयोभुवः) सुख भोगने वाली (स्थ) हो (ताः) वे तुम (ऊर्जे) बलयुक्त पराक्रम और (महे) बड़े १ (चक्षुसे) कहने योग्य (रणाय) संग्राम के लिये (नः) हम लोगों को (हि) निश्चय करके (दधातुन) चारण करो ॥ ५० ॥

भावार्थः—इस मंत्र में वाचकलु०—जैसे स्त्री अपने पतिपों को रक्षें वैसे पति भी अपनी १ स्त्रियों को सदा सुख दें। ये दोनों युद्ध कर्म में भी पृथक् २ न बसें। अर्थात् इकट्ठे ही मदा वर्त्ताव रक्षें ॥ ५० ॥

योवद्व्यस्य सिन्धुद्वीप ऋषिः । आपो देवताः । गायत्रीछन्दः
षड्जः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर भी वही उक्त विषय अगले मंत्र में कहा है ॥

यो वः शिवतमो रसस्तस्य भाजयतेह नः । उश-
तीरिव मातरः ॥ ५१ ॥

यः । वः । शिवतममिति शिवस्तमः । रसः । तस्य ।
भाजयत । इह । नः । उशतीरिवेत्युशतीऽइव ।
मातरः ॥ ५१ ॥

पदार्थः—(यः) (वः) युष्माकम् (शिवतमः) अति-
शयेन सुखकारी (रसः) आनन्दः (तस्य) (भाजयत) सेव-
यत (इह) अस्मिन् गृहाश्रमे (नः) अस्माकमस्मान् वा (उश-
तीरिव) यथा कामयमानाः (मातरः) जनन्यः ॥ ५१ ॥

अन्वयः—हे स्त्रियो वो न इह यः शिवतमो रसोऽस्ति तस्य
मातरः पुत्रानुशतीरिव भाजयत ॥ ५१ ॥

भावार्थः—स्त्रीभिर्मतापितरौ पुत्रानिव स्वंस्वं पतिं स्वा स्वा पत्नी प्रीत्या सेवताम् । एवमेव स्वां स्वां स्त्रियं पतिश्च यथा जलानि तृषातुरान् प्राणिनस्तृप्यन्ति तथैव सुशीलतयानन्देन तृप्ताः सन्तु ॥ ५१ ॥

पदार्थः—हे स्त्रियो (वः) तुम्हारा और (नः) हमारा (इह) इस गृहा-श्रम में जो (शिवतमः) अत्यन्त सुखकारी (रसः) कर्त्तव्य आनन्द है (तस्य) उस का (मातरः) (उग्रतीरिव) जैसे कामयमान माता अपने पुत्रों को सेवन करती हैं वैसे (मानयत) सेवन करो ॥ ५१ ॥

भावार्थः—स्त्रियों को चाहिये कि जैसे माता पिता अपने पुत्रों का सेवन करते हैं वैसे अपने २ पतियों की प्रीति पूर्वक सेवा करें । ऐसे ही अपनी २ स्त्रियों की पति भी सेवा करें । जैसे प्यासे प्राणियों को जल तृप्त करता है वैसे अच्छे स्वभाव के आनन्द से स्त्री पुरुष भी परस्पर प्रसन्न रहें ॥ ५१ ॥

तस्मादित्यस्य सिन्धुद्विपि ऋषिः । आपो देवताः । गायत्री छन्दः । षड्जः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

किर भी उक्त विषय का उपदेश अगले मंत्र में किया है ॥

तस्मा अरंङ्गमाम वो यस्य क्षयाय जिन्वथ । आपो जनयथा च नः ॥ ५२ ॥

तस्मै । अरंम् । गमाम् । वः । यस्य । क्षयाय । जिन्वथ । आपः । जनयथ । च । नः ॥ ५२ ॥

पदार्थः—(तस्मै) वक्ष्यमाणाय (अरम्)अलम् । अत्र कपिल-कादित्वास्तृत्वम् (गमाम्) गच्छेम (वः) युष्मान् (यस्य) जन-त्य (क्षयाय) निवासार्थाय गृहाय (जिन्वथ) प्रीणयत (आपः)

जलानीव (जनयथ) उत्पादयत । अभ्रान्येषामपीति दीर्घः (च)
सुखादीनांसमुच्चये (नः) अस्माकम् ॥ ५२ ॥

अन्वयः—हे आपो जलवहर्त्तमानाः या यूयं नः क्षयाय जि-
न्वथ जनयथ च ता वो युष्मान्वयमरं गमाम यस्य प्रतिज्ञातस्य ध-
र्म्यव्यवहारस्य पालिका भवत तस्यैव वयमपि भवेम ॥ ५२ ॥

भावार्थः—पुरुषो यस्याः स्त्रियः पतिर्यस्य पुरुषस्य या स्त्रीपत्नी
भवेत्स सा च परस्परस्यानिष्टं कदापि न कुर्यात् । एवं सुखस-
न्तानैरलंकृतौ भूत्वा धर्मेण गृहकृत्यानि कुर्याताम् ॥ ५२ ॥

पदार्थः—हे (आपः) जलों के समान शान्त स्वभाव से वर्तमान स्त्रियो जो
तुम लोग (नः) हम लोगों के (क्षयाय) निवासस्थान के लिये (जिन्वथ) तुम
और (जनयथ) अच्छे सन्तान उत्पन्न करो उन (वः) तुम लोगों को हम लोग (अ-
रम्) सामर्थ्य के साथ (गमाम) प्राप्त होवें । जिस धर्म युक्त व्यवहार की प्रतिज्ञा
करो उस का पालन करने वाली होओ और उसी का पालन करने वाले हम लोग
भी होवें ॥ ५२ ॥

भावार्थः—जिस पुरुष की जो स्त्री वा जिस स्त्री का जो पुरुष हो वे आ-
पस में किसी का अनिष्ट चिन्तन कदापि न करें ऐसे ही सुख और सन्तानों से शोभा-
यमान हो के धर्म से घर के कार्य करें ॥ ५२ ॥

मित्रइत्यस्य सिन्धुद्वीप ऋषिः । मितो देवता । उपरिष्ठावबृ-
हती छन्दः । मध्यमः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर भी वही विषय अगले मन्त्र में कहा है ॥

मित्रः सृष्टुं सृज्यं पृथिवीं भूमिं च ज्योतिषा सह ।

सुजातं जातेवदसमयत्तमाय त्वा सृष्टुं सृजामि प्र-
जाभ्यः ॥ ५३ ॥

मित्रः । स॒ष्टु॑ज्येति॒ सम॑ऽसृज्य । पृथि॒वाम् । भू-
मिम् । च । ज्योति॑षा । सह । सुज॑त॒मिति॒ सु-
ज॑तम् । जा॒तवे॑दस॒मिति॒ जा॒तवे॑दसम् । अ॒य
क्ष्माय॑ । त्वा । सम् । सृ॒जामि॒ । प्र॒जाभ्य॑इति॒प्र॒जा-
भ्यः ॥ ५३ ॥

पदार्थः—(मित्रः) सर्वेषां सुदृष्टम् (संसृज्य) संसर्गी
भूत्वा (पृथिवीम्) अन्तरिक्षम् (भूमिम्) ज्ञितिम् (च) (ज्यो-
तिषा) विद्याभ्याससु शिक्षाप्रकाशेन (सह) (सुजातम्) सुप्र-
प्रसिद्धम् (जातवेदसम्) उत्पन्नं वेद विज्ञानम् (अयक्ष्माय)
आरोग्याय (त्वा) त्वाम् (सम) (सृजामि) निष्पादयामि (प्र-
जाभ्यः) पालनीयाभ्यः ॥ ५३ ॥

अन्वयः—हे पते यस्त्वं मित्रः प्रजाभ्योऽयक्ष्माय ज्योतिषा स-
ह पृथिवीं भूमिं च संसृज्य मां सुखयसि । तं सुजातं जात वेदसं
त्वाऽहमप्यतदर्थं संसृजामि ॥ ५३ ॥

भावार्थः—स्त्रीपुरुषाभ्यां सद्गुणविद्ददासंगाच्छ्रेष्ठाचारं कृत्वा
शरीरात्मनोरारोग्यं संपाद्य सुप्रजा उत्पादनीयाः ॥ ५३ ॥

पदार्थः—हे पते जो आप (मित्रः) सब के हो के मित्र (प्रजाभ्यः) पालने योग्य
प्रजाओं को (अयक्ष्माय) आरोग्य के लिये (ज्योतिषा) विद्या और न्याय को अ-
च्छी शिक्षा के प्रकाश के (सह) साथ (पृथिवीम् अन्तरिक्ष (च) और (भूमिम्) पृ-
थिवी के साथ (संसृज्य) सम्बन्ध करके मुझ का सुत्र देते हो । उस (सुजातम्) अ-
च्छे प्रकार प्रसिद्ध (जातवेदसम्) वेदों के जानने हारे (त्वा) आप की मैं (सृजामि)
प्रसिद्ध करती हूँ ॥ ५३ ॥

भावार्थः—स्त्रीपुरुषों को चाहिये कि श्रेष्ठ गुणवान् विद्वानों के संग से शुद्ध आचार का ग्रहण कर शरीर और आत्मा के आरोग्य को प्राप्त हो के अच्छे २ सन्तानों को उत्पन्न करें ॥ ५३ ॥

रुद्रा इत्यस्य सिन्धुर्दीप ऋषिः । रुद्रा देवताः । अनुष्टुप् छन्दः ।
गान्धारः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर भी वही वि० ॥

रुद्राः स॒सृज्यं पृथि॒वीं बृहज्ज्योतिः॑ समी॒धिरे ।
तेषां भानुरज॑स्र इच्छु॒क्रो दे॒वेषु॑ रोचते ॥ ५४ ॥

रुद्राः । स॒सृज्येति॑ स॒मसृज्यं । पृथि॒वीम् । बृह-
त । ज्योतिः॑ । स॒म् । ई॒धिरे । तेषा॑म् । भानुः ।
अज॑स्रः । इत् । शु॒क्रः । दे॒वेषु॑ । रोच॑ते ॥ ५४ ॥

पदार्थः— (रुद्राः) यथा प्राणरूपा वायवः (संसृज्य) सूर्यमुत्पाद्य (पृथिवीम्) भूमिम् (बृहत) महत् (ज्योतिः) प्रकाशम् (सम्) (ईधिरे) दीपयन्ति (तेषाम्) वायूनां सकाशादुत्पाद्य (भानुः) सूर्यः (अजस्रः) बहुरजस्रं प्रकाशो निरन्तरः विद्यते यास्मिन् सः । अत्र अर्शः प्रादित्वादच् (इत्) इव (शुक्रः) भास्वरः (देवेषु) दिव्येषु प्रथिव्यादिषु (रोचते) प्रकाशते ॥ ५४ ॥

अन्वयः—हे स्त्रीपुरुषा यथा रुद्राः सूर्यं संसृज्य पृथिवीं बृहज्ज्योतिः समीधिरे तेषां सकाशादुत्पन्नः शुक्रो भानुर्देवेष्वज-

स्रो रोचतइदिव विद्यान्यायार्कमुत्पाद्य प्रजाजनान् प्रकाशयतै तेभ्यः
प्रजासु दिव्यानि सुखानि प्रचारयत ॥ ५४ ॥

भावार्थः—अत्रोपमालं०—यथा वायुः सूर्यस्य सूर्यः प्रकाशस्य
प्रकाशश्चाक्षुषव्यवहारस्य च कारणमस्ति तथैव स्त्रीपुरुषाः परस्परस्य
सुखस्य साधनोपसाधनकारिणो भूत्वा सुखानि साधयेयुः ॥ ५४ ॥

पदार्थः—हे स्त्रीपुरुषो (इत्) जैसे (रुद्राः) प्राण वायु के अवयव रूप
समानादि वायु (संसृज्य) सूर्य को उत्पन्न कर के (पृथिवीम्) भूमिको (बृहत्)
बड़े (ज्योतिः) प्रकाश के साथ (समीधिरे) प्रकाशित करते हैं (तेषाम्) उन से
उत्पन्न हुआ (शुक्रः) कान्तिमान् (भानुः) सूर्य (देवेषु) दिव्य पृथिवी आदि
में (अजस्रः) निरन्तर (रोचते) प्रकाश करता है वैसे ही विद्या रूपी न्याय सूर्य
को उत्पन्न कर के प्रजा पुरुषों को प्रकाशित और उन से प्रजाओं में दिव्य सुख का
प्रचार करो ॥ ५४ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में उपमालं०—जैसे वायु सूर्य का सूर्य प्रकाश का
प्रकाश नेत्रों से देखने के व्यवहार का कारण है वैसे ही स्त्री पुरुष आपस के सुख के
साधन उपसाधन करने वाले हो के सुखों को सिद्ध करें ॥ ५४ ॥

संसृष्टामित्यस्य सिन्धुद्वीपकृषिः । सिनीवाली देवता । वि-
राडनुष्टुप्छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

स्त्रीभिः किं भूताः सेविका रक्षणीया इत्याह ॥

स्त्रियों को कैसी दासी रखनी चाहिये यह वि० ॥

स० संसृष्टां वसुंभी रुद्रैः धीरैः कर्मण्यां मृदम् । ह-
स्ताभ्यां मृद्वी कृत्वा सिनीवाली कृणोतुताम् ॥ ५५ ॥

स० संसृष्टामिनि सन्सृष्टाम् । वसुंभिरिति वसुंऽ

रुद्रैः । धीरैः । कर्मण्याम् । मृदम् । हस्ता-
भ्याम् । मृद्वीम् । कृत्वा । सिनीवाली । कृणोतु ।
ताम् ॥ ५५ ॥

पदार्थः—(संसृष्टाम्) सम्यक् सुशिक्षया निष्पादिताम् (व-
सुभिः) कृतेन चतुर्विंशतिवर्षब्रह्मचर्येण प्राप्तिविधेः (रुद्रैः) से-
वितेन चतुश्चत्वारिंशद्वर्षब्रह्मचर्येण विद्याबलपुक्तैः (धीरैः) सु-
संगमैः (कर्मण्याम्) या कर्मभिः संपद्यते ताम् । अत्र कर्मवेषा-
द्यव । अ० ५ । १ । १०० इति कर्मशब्दात् संपादिन्यर्थे यत्
(मृदम्) कोमलाङ्गीम् (हस्ताभ्याम्) (मृद्वीम्) मृदुगुणस्वभा-
वाम् (कृत्वा) (सिनीवाली) या सिनीः प्रेमवद्धाः कन्या बलय-
ति सा (कृणोतु) करोतु (ताम्) ॥ ५५ ॥

अन्वयः—हे पते भवान् शिल्पी हस्ताभ्यां कर्मण्यां मृदमिव
धीरैर्वसुभीरुद्रैर्यां शिक्षया संसृष्टां मृद्वीं कृणोतु या सिनीवाली वर्त्त-
ते तां स्त्रियं कृत्वा सुखयतु ॥ ५५ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—यथा कुलालादिभिः शिल्पिभि-
र्जलेन मृत्तिकां कोमलां कृत्वा तत्संभूतान् घटादीन् रचयित्वा
सुखकार्याणि साध्नुवन्ति तथैव विद्वद्भिर्मातापितृभिः शिक्षिता
हृद्याः कन्याः ब्रह्मचारिणो विवाहाय संगृह्य गृहकृत्यानि साध्नु-
वन्तु ॥ ५५ ॥

पदार्थः—हे पते आप जैसे कारीगर मनुष्य (हस्ताभ्याम्) हाथों से (कर्म-
ण्याम्) किया से सिद्ध की हुई (मृदम्) मृद्वी को योग्य करता है वैसे (धीरैः) अच्छा

संयम रखने (वसुभिः) जो चौबीस वर्ष ब्रह्मचर्य के सेवन से विद्या को प्राप्त हुए (रुद्रैः) और जिन्होंने चत्वारिंश वर्ष ब्रह्मचर्य के सेवन से विद्या बल को पूर्ण किया हो उन्होंने से (संसृष्टम्) अच्छड़ी शिक्षा को प्राप्त हुई हो उस ब्रह्मचारिणी युवती को (सुद्वीम्) कोमल गुण स्वभाव वाली (कृणोतु) कीजिये और जो स्त्री (सिनीवाली) प्रेमवद्ध कन्याओं को बलवान् करने वाली है (ताम्) उस को अपनी स्त्री करके सुखी कीजिये ॥ ५५ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में वाचकलुः—जैसे कुम्हार आदि कारीगर लोग जल मट्टी को कोमल कर उस से घड़े आदि पदार्थ बना के सुख के काम सिद्ध करते हैं वैसे ही विद्वान् माता पिता से शिक्षा को प्राप्त हुई हृदय को प्रिय ब्रह्मचारिणी कन्याओं को पुरुष लोग विवाह के लिये ग्रहण कर के सब काम सिद्ध करें ॥ ५५ ॥

सिनीवालीत्यस्य सिन्धुद्वीप ऋषिः । आदितिर्देवता । विराड-
नुष्टुप्छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

पुनस्तदेवाह ॥

फिर भी पूर्वोक्त वि० ॥

सिनीवाली सुकपर्दा सुकुरीरा स्वौपशा । सा तुभ्यं-
मदिते मद्गोखादधातु हस्तयोः ॥ ५६ ॥

सिनीवाली । सुकपर्देति सुऽकपर्दा । सुकुरीरेति
सुऽकुरीरा । स्वौपशेति सुऽश्रौपशा । सा । तुभ्यं-
म् । अदिते । मद्गि । आ । उखाम् । दधातु ।
हस्तयोः ॥ ५६ ॥

पदार्थः—(सिनीवाली) प्रेमास्पदाढ्या (सुकपर्दा) सुकेशी
(सुकुरीरा) कोमलानि कुरीराण्यलंकृतान्पाभूषणानि यथा सा

कृत्र उच्च । उ० ४ । ३४ इति । ईरन्प्रत्ययः (स्वौपशा) उप-
समीपे द्रवति तनूकरोति यथा पाकक्रियया सोपशा तस्या इदं क-
र्मः औपशं तच्छोभनं विद्यते यस्याः सा (सा) (तुभ्यम्) (अ-
दिते) अखण्डितानन्दे (महि) पूज्ये (आ) (उखाम्) सू-
पादिसाधनीं स्थालीम् (दधातु) (हस्तयोः) ॥ ५६ ॥

अन्वयः—हे मह्यदिते या सिनीवाली सुकपर्दा सुकुरीरा स्वौ-
पशा यस्यै तुभ्यं हस्तयोरुखां दधातु सा त्वया संसेव्या ॥ ५६ ॥

भावार्थः—सतीभिः स्त्रीभिः सुशिक्षिताश्चतुराः परिचारिका
रक्षणीयाः । यतः सर्वाः पाचकादिसेवा यथाकालं स्युः ॥ ५६ ॥

पदार्थः—हे (महि) सत्कार के योग्य (अदिते) अखण्डित आनन्द
भोगने वाली स्त्री जो (सिनीवाली) प्रेम से युक्त (सुकपर्दा) अच्छे केशों वाली
(सुकुरीरा) सुन्दर श्रेष्ठ कर्मों को सेवने वाली और (स्वौपशा) अच्छे स्वादिष्ट भो-
जन के पदार्थ बनाने वाली जिस (तुभ्यम्) तेरे (हस्तयोः) हाथों में (उखाम्)
दाल आदि रांधने की बटलोई को (दधातु) धारण करे (सा) उस का तू
सेवन कर ॥ ५६ ॥

भावार्थः—श्रेष्ठ स्त्रियों को उचित है कि अच्छी शिक्षित चतुर दासियों को
रखें कि जिस से सब पाक आदि की सेवा ठीक १ समय पर होती रहे ॥ ५६ ॥

उखामित्यस्य सिन्धुर्हाप ऋषिः । अदितिर्देवता । भुरिगृह-
हती छन्दः । मध्यमः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर भी वही वि० ॥

उखां कृणोतु शक्त्या बाहुभ्यामादितिर्धिया । माता

पुत्रं यथोपस्थे साग्निं बिभर्तुर्गर्भश्चा मखस्य शि-
रोऽसि ॥ ५७ ॥

उखाम् । कृणोतु । शक्त्या । बाहुभ्यामिति । बाहुभ्याम्
। आदितिः । धिया । माता । पुत्रम् । यथा । उ-
पस्थे इत्युपस्थे । सा । अग्निम् । बिभर्तु । गर्भे ।
आ । मखस्य । शिरः । असि ॥ ५७ ॥

पदार्थः—(उखाम्) पाकस्थालीम् (कृणोतु) (शक्त्या)
पाकविद्यासामर्थ्येन (बाहुभ्याम्) (आदितिः) जननी (धिया)
प्रज्ञया कर्मणा वा (माता) (पुत्रम्) (यथा) (उपस्थे) स्वा-
ङ्के (सा) पत्नी (अग्निम्) अग्निमिव वर्त्तमानं वीर्यम् (बि-
भर्तु) (गर्भे) कुत्रौ (आ) (मखस्य) यज्ञस्य (शिरः)
उत्तमाङ्गवद्वर्त्तमानः (असि) ॥ ५७ ॥

अन्वयः—हे गृहस्थ यतस्त्वं मखस्य शिरोऽसि तस्माद्भवान्
त्रेया शक्त्या बाहुभ्यामुखां कृणोतु । याऽदितिस्ते स्त्री वर्त्तते सा
र्भे यथा मातोपस्थे पुत्रं धरति तथाऽग्निमाबिभर्तु ॥ ५७ ॥

भावार्थः—अत्रोपमालं०—कुमारौ कन्यावरौ ब्रह्मचर्येण वि-
सृष्टीक्षे पूर्णे कृत्वाबलबुद्धिपराक्रमयुक्तसन्तानोत्पादनाय विवाहं
त्वा वैद्यकशास्त्ररीत्या महौषधिजं पाकं विधाय विधिवदूर्ध्वानं
त्वोत्तरपथं विदध्याताम् । परस्परं सुदत्तया वर्त्तित्वाऽपत्यस्य ग-
धानादिकर्माणि कुर्याताम् ॥ ५७ ॥

पदार्थः—हे गृहस्थ पुरुष जित् कारण तू (मखस्य) यज्ञ के (शिरः)

उत्तमाङ्ग के समान (असि) है इस कारण आप (धिया) बुद्धि वा कर्म से तथा (शक्त्या) पाक विद्या के सामर्थ्य और (बाहुभ्याम्) दोनों बाहुओं से (उत्ताम्) पकाने की बटलोई को (कृणोतु) सिद्ध कर जो (अदितिः) जननी आप की स्त्री है (सा) वह (गर्भे) अपनी कोख में (यथा) जैसे माता (उपस्थे) अपनी गोद में (पुत्रम्) पुत्र को सुख पूर्वक बैठावे वैसे (अग्निम्) अग्नि के समान तेजस्वी वीर्य को (विमर्तु) धारण करे ॥ ५७ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में उपमालं०—कुमार स्त्रीपुरुषों को योग्य है कि ब्रह्मचर्य के साथ विद्या और अच्छी शिक्षा को पूर्ण कर बल बुद्धि और पराक्रम युक्त सन्तान उत्पन्न होने के लिये वैद्यकशास्त्र की रीति से बड़ी २ ओषधियों से पाक बना के और विधिपूर्वक गर्भाधान करके पीछे पश्य से रहें । और आपस में मित्रता के साथ वर्त्त के पुत्रों के गर्भाधानादि कर्म किया करें ॥ ५७ ॥

वसवस्त्वेत्यस्य सिंधुर्दीप ऋषिः । वसुरुद्रादित्यविश्वेदेवा देवताः । पूर्वाद्धिस्योत्तरार्द्धस्य चोत्कृती छन्दसी । षड्जः स्वरः ॥

पुनर्दम्पती किङ्कृत्वा किङ्कुर्वातामित्यु० ॥

फिर स्त्री पुरुष क्या कर के क्या करें यह वि० ॥

वसवस्त्वा कृण्वन्तु गायत्रेण छन्दसाऽङ्गिरस्वद्-
रुवासिं पृथिव्यासि धारया मयि प्रजा१रायस्पो-
षद्गौपत्य१सुवीर्य्य१सजातान् यजमानाय रुद्रा-
स्त्वा कृण्वन्तु त्रैष्टुभेन छन्दसाऽङ्गिरस्वद्गौवास्य-
न्तरिक्षमसि धारया मयि प्रजा१रायस्पोषद्गौप-
त्य१सुवीर्य्य१सजातान् यजमानायाऽऽदित्या-
स्त्वा कृण्वन्तु जागतेन छन्दसाऽङ्गिरस्वद्गौवासि
द्यौरसि धारया मयि प्रजा१रायस्पोषद्गौपत्य१

सुवीर्य्यं॑ स॒जा॒ता॒न् य॒ज॒मा॒ना॒य वि॒श्वे॑ त्वा दे॒वा
वै॒श्वान॒राः कृ॒ण्व॒न्त्वा॒नु॒ष्टु॒भेन॒ छ॒न्द॒सा॒ङ्गि॒र॒स्व॒द्भु॒वा-
सि दि॒शो॑ऽसि धा॒र॒या म॒यि प्र॒जा॒॑रा॒य॒स्पोष॑-
ङ्गो॒प॒त्यं॑ सु॒वीर्य्यं॑ स॒जा॒ता॒न् य॒ज॒मा॒ना॒य ॥ ५८ ॥

वस॑वः । त्वा । कृण॑वन्तु । गा॒य॒त्रेण॑ । छ॒न्द॒सा ।
अ॒ङ्गि॒र॒स्वत् । ध्रु॒वा । अ॒सि । पृ॒थि॒वी । अ॒सि । धा॒र॒यं ।
म॒यि । प्र॒जा॒मि॒ति॒प्र॒जाम् । रा॒यः । पोष॑म् । गो॒-
प॒त्यम् । सु॒वीर्य्य॑मि॒ति॒सु॒वीर्य्य॑म् । स॒जा॒ता॒नि॒ति॒-
स॒जा॒ता॒न् । य॒ज॒मा॒ना॒य । रु॒द्राः । त्वा । कृण॑व॒-
न्तु । त्रै॒ष्टु॒भेन॑ । त्रै॒स्तु॒भेनेति॑ त्रै॒स्तु॒भेन॑ । छ॒न्द॒सा ।
अ॒ङ्गि॒र॒स्वत् । ध्रु॒वा । अ॒सि । अ॒न्तरि॑क्षम् । अ॒सि ।
धा॒र॒यं । म॒यि । प्र॒जा॒मि॒ति॒प्र॒जाम् । रा॒यः । पोष॑म् ।
गो॒प॒त्यम् । सु॒वीर्य्य॑मि॒ति॒सु॒वीर्य्य॑म् । स॒जा॒ता॒नि॒-
ति॒स॒जा॒ता॒न् । य॒ज॒मा॒ना॒य । आ॒दि॒त्याः । त्वा ।
कृण॑वन्तु । जा॒ग॒तेन॑ । छ॒न्द॒सा । अ॒ङ्गि॒र॒स्वत् ।
ध्रु॒वा । अ॒सि । द्यौः । अ॒सि । धा॒र॒यं । म॒यि ।
प्र॒जा॒मि॒ति॒प्र॒जाम् । रा॒यः । पोष॑म् । गो॒प॒त्यम् ।

सुवीर्यमिति सुवीर्यम् । सजातानिति सजातान् ।
यजमानाय । विश्वे । त्वा । देवाः । वैश्वानराः ।
कृण्वन्तु । आनुष्टुभेन । आनुष्टुभेनेत्यानुष्टुभे-
न । छन्दसा । अङ्गिरस्वत् । ध्रुवा । असिदिशः ।
असि । धारय । मयि । प्रजामिति प्रजाम् । रायः ।
पोषम् । गौपत्यम् । सुवीर्यमिति सुवीर्यम् । स-
जातानिति सजातान् । यजमानाय ॥ ५८ ॥

पदार्थः—(वसवः) वसुसंज्ञका विद्वांसः (त्वा) त्वाम्
(कृण्वन्तु) (गायत्रेण) वेदविहितेन (छन्दसा) (अङ्गिरस्वत्)
धनंजयप्राणवत् (ध्रुवा) निश्चला (असि) (पृथिवी) पृथु-
सुखकारिणी (असि) (धारय) स्थापय । अभ्रान्येषामपीति
दीर्घः (मयि) त्वत्प्रीतायां पत्न्याम् (प्रजाम्) सुसन्तानम्
(रायः) धनस्य (पोषम्) पुष्टिम् (गौपत्यम्) गोर्धेनोः पृथि-
व्या वाचो वा पतिस्तस्य भावम् (सुवीर्यम्) शोभनं च तद्दी-
र्यं च तत् (सजातान्) समानात्प्रादुर्भावादुत्पन्नान् (यजमा-
नाय) विद्यासंगमयित्राचार्याय (रुद्राः) रुद्रसंज्ञका विद्वांसः
(त्वा) (कृण्वन्तु) (तैष्टुभेन) (छन्दसा) (अङ्गिरस्वत्)
आकाशवत् (ध्रुवा) अत्रुब्धा (असि) (अन्तरिक्षम्) अ-
क्षयप्रेमयुक्ता (असि) (धारय) (मयि) (प्रजाम्) सत्य-
बलधर्मयुक्ताम् (रायः) राजश्रियः (पोषम्) (गौपत्यम्)

अध्यापकत्वम् (सुवीर्यम्) सुष्ठुपराक्रमम् (सजातान्)
 (यजमानाय) साङ्गोपाङ्गवेदाध्यापकाय (आदित्याः) पूर्ण-
 विद्याबलप्राप्त्या विपश्चितः (त्वा) (कृण्वन्तु) (जागतेन)
 (छन्दसा) (अङ्गिरस्वत्) (ध्रुवा) निष्कम्पा (असि)
 (द्यौः) सूर्यदेव वर्तमानः (असि) (धारय) (मयि) (प्र-
 जाम्) सुप्रजाताम् (रायः) चक्रवर्तिराज्यलक्ष्म्याः (पोषम्)
 (गौपत्यम्) सकलविद्याधिस्वामित्वम् (सुवीर्यम्) (सजातान्)
 (यजमानाय) क्रियाकौशलसहितानां सर्वासां विद्यानां प्रवक्त्रे
 (विश्वे) सर्वे (त्वा) (देवाः) उपदेशका विद्वांसः (वैश्वानराः)
 ये विश्वेषु नायकेषु राजन्ते (कृण्वन्तु) (आनुष्टुभेन) (छन्दसा)
 (अङ्गिरस्वत्) सूतात्मप्राणवत् (ध्रुवा) सुस्थिरा (असि) (दिशः)
 सर्वासु दिक्षु व्यातकीर्तिः (असि) (धारय) (मयि) (प्रजाम्)
 (रायः) समग्रैश्वर्यस्य (पोषम्) (गौपत्यम्) वाक्चानुर्यम्
 (सुवीर्यम्) (सजातान्) (यजमानाय) सत्योपदेशकाय ॥ ५८ ॥

अन्वयः—हे ब्रह्मचारिणि कुमारिके या त्वमङ्गिरस्वद्ध्रुवासि
 पृथिव्यसि तां त्वा गायत्रेण छन्दसा वसवो मम स्त्रियं कृण्वन्तु ।
 हे कुमार ब्रह्मचारिन् यस्त्वमङ्गिरस्वद्ध्रुवोऽसि भूमिवत् क्षमावा-
 नसि यं त्वा वसवो गायत्रेण छन्दसा मम पतिं कृण्वन्तु स त्वं मयि
 प्रजां रायस्पोषं गौपत्यं सुवीर्यं च धारय । आवां सजातान् संता-
 नान् सर्वान्यजमानाय विद्याग्रहणार्थं समर्पयेव । हे स्त्रिय या त्वम-
 ङ्गिरस्वद्ध्रुवास्यन्तरिक्षमसि तां त्वा रुद्रास्त्रैष्टुभेन छन्दसा मम पत्नी
 कृण्वन्तु । हे वीर यस्त्वमङ्गिरस्वद्ध्रुवोऽस्यन्तरिक्षमसि यं त्वा

रुद्रास्त्रैष्टुभेन छन्दसा मम स्वामिनं कृण्वन्तु । स त्वं मयि प्रजां
 रायस्पोषं गौपत्यं सुवीर्यं च धारय । आवां सजातान् सुशिक्ष्य
 वेदशिक्षाध्ययनाय यजमानाय प्रदद्याव । हे विदुषि या त्वमङ्गिर
 स्वद्भ्रुवाऽसि घौरसि तां त्वादित्या जागतेन छन्दसा मम भार्या
 कृण्वन्तु । हे विहन् यस्त्वमङ्गिरस्वद्भ्रुवोऽसि घौरसि यं त्वादित्या
 जागतेन छन्दसा ममाधिष्ठातार कृण्वन्तु । स त्वं मयि प्रजां रायस्पो-
 षं गौपत्यं सुवीर्यं च धारय । आवां सजातान् जन्मतः सूपदिश्य
 सर्वविद्याग्रहणार्थं यजमानाय समर्पयेव । हे सुभगे या त्वमङ्गिर-
 स्वद्भ्रुवासि दिशोऽसि तां त्वा वैश्वानरा विश्वे देवा आनष्टुभेन छ-
 न्दसामदधीनां कृण्वन्तु । हे पुरुष यस्त्वमङ्गिरस्वद्भ्रुवोऽसि दिशो-
 ऽसि यं त्वा वैश्वानरा विश्वे देवा मदधीनं कृण्वन्तु स त्वं मयि
 प्रजां रायस्पोषं गौपत्यं सुवीर्यं च धारय । आवां सूपदेशार्थं स-
 जातान् यजमानाय समर्पयेव ॥ ५८ ॥

भावार्थः—अत्रोपमालं०—यदा स्त्रीपुरुषौ परस्परं परीक्षां कृ-
 त्वाऽन्धेन्यं दृढप्रीतौ स्याताम् । तदा वेदविधिना यज्ञं प्रतप्य वेदो
 क्तनियमान् स्वीकृत्य विवाहं विधाय धर्मेण संतानान्युत्पाद्य यावद-
 ष्टवार्षिकाः पुत्राः पुत्र्यश्च भवेयुस्तावन्मातापितरौ तान् सुशिक्ष-
 येतामत ऊर्ध्वं ब्रह्मचर्यं ग्राहयित्वा विद्याध्ययनाय स्वगृहादतिदूरे
 आप्तानां विदुषां विदुषीणां च पाठशालासु प्रेषयेताम् । अत्र यावतो
 धनस्य व्ययः कर्तुं योग्योऽस्ति तावन्तं कुर्याताम् । नहि संताना-
 नां विद्यादानमन्तरा कश्चिदुपकारो धर्मश्चास्ति । तस्मादेतत्सततं
 समाचरेताम् ॥ ५८ ॥

पदार्थः—हे ब्रह्मचारिणी कुमारी स्त्री जो तू (अंगिरस्वत्) धनंजय प्राण वा

यु के समतुल्य (ध्रुवा) निश्चल (असि) है और (पृथिव्यसि) विस्तृत सुख करने हारी है उस (त्वा) तुभ्य को (गायत्रेण) वेद में विधान किये (छन्दसा) गायत्री आदि छन्दों से (वसवः) चौबीसवर्ष ब्रह्मचर्य्य रहने वाले विद्वान् लोग मेरी स्त्री (कृण्वन्तु) करें । हे कुमार ब्रह्मचारी पुरुष जो तू (अंगिरस्वत्) प्राण वायु के समान निश्चल है और (पृथिवी) पृथिवी के समान क्षमा युक्त (असि) है जिस (त्वा) तुभ्य को (वसवः) उक्त वसु संज्ञक विद्वान् लोग (गायत्रेण) वेद में प्रतिपादन किये (छन्दसा) गायत्री आदि छन्दों से मेरा पति (कृण्वन्तु) करें । सो तू (मायि) अपनी प्रिय पत्नी मुझ में (प्रजाम्) सुन्दर सन्तानों (रायः) धन की (पोषम्) पुष्टि (गौपत्यम्) गौ पृथिवी वा वाणी के स्वामीपन और (सुवीर्य्यम्) सुन्दर पराक्रम को (धारय) स्थापन कर । मैं तू दोनों (सजातान्) एक गर्भाशय से उत्पन्न हुए सब सन्तानों को (यजमानाय) विद्या देने हारे आचार्य्य को विद्या ग्रहण के लिये समर्पण करें । हे त्रि जो तू (अङ्गिरस्वत्) आकाश के समान (ध्रुवा) निश्चल (असि) है और (अन्तरिक्षम्) अविनाशी प्रेम युक्त (असि) है उस (त्वा) तुभ्य को (रुद्राः) रुद्र संज्ञक चत्वारिंशवर्ष ब्रह्मचर्य्य से बने हारे विद्वान् लोग (त्रैष्टुभेन) वेद में कहे हुए (छन्दसा) त्रिष्टुप् छन्द से मेरी स्त्री (कृण्वन्तु) करें । हे गिर पुरुष जो तू आकाश के समान निश्चल है और दृढ़ प्रेम से युक्त है जिस तुभ्य को चत्वारिंशवर्ष ब्रह्मचर्य्य करने हारे विद्वान् लोग वेद में प्रतिपादन किये त्रिष्टुप् छन्द से मेरा स्वामी करें । वह तू (मायि) अपनी प्रिय पत्नी मुझ में (प्रजाम्) बल तथा सत्य धर्म से युक्त सन्तानों (रायः) राज्यलक्ष्मी की (पोषम्) पुष्टि (गौपत्यम्) पढ़ाने के अधिष्ठानृत्व और (सुवीर्य्यम्) अचङ्के पराक्रम को (धारय) धारण कर मैं तू दोनों (सजातान्) एक उदर से उत्पन्न हुए सब सन्तानों को अच्छी शिक्षा देकर वेद विद्या की शिक्षा होने के लिये (यजमानाय) अङ्ग उपाङ्गों के सहित वेद पढ़ाने हारे अध्यापक को दें । हे विद्वान् स्त्री जो तू (अंगिरस्वत्) आकाश के समान (ध्रुवा) अचल (असि) है (द्यौः) सूर्य्य के सदृश प्रकाशमान (असि) है उस (त्वा) तुभ्य को (आदित्याः) अड़तालीशवर्ष ब्रह्मचर्य्य कर के पूर्ण विद्या और बल की प्राप्ति से आप्त सत्यवादी धर्मात्मा विद्वान् लोग (जागतेन) वेद में कहे (छन्दसा) जगती छन्द से मेरी पत्नी (कृण्वन्तु) करें । हे विद्वान् पुरुष जो तू आकाश के तुल्य दृढ़ और सूर्य्य के तुल्य तेजस्वी है उस तुभ्य को अड़तालीशवर्ष ब्रह्मचर्य्य से बने वाले पूर्ण विद्या से युक्त धर्मात्मा विद्वान् । लोग वेदोक्त

जगती छन्द से मेरा पति करें। वह तू (मयि) अपनी प्रिय मार्या मुझ में (प्रजाम्) शुभ गुणों से युक्त सन्तानों (रायः) चक्रवर्ति राज्य लक्ष्मी को (पोषम्) पुष्टि (गौपत्यम्) संपूर्ण विद्या के स्वामीपन और (सुवीर्यम्) सुन्दर पराक्रम को (धारय) धारण कर। मैं तू दोनों (सजातान्) अपने सन्तानों को जन्म से उपदेश करके सब विद्या ग्रहण करने के लिये (यजमानाय) किया कौशल के सहित सब विद्याओं के पढ़ाने हारे आचार्य को समर्पण करें। हे सुन्दर ऐश्वर्य युक्त पति जो तू (अक्षिरस्वत्) सूत्रात्मा प्राण वायु के समान (ध्रुवा) निश्चल (असि) है और (दिशः) सब दिशाओं में कीर्तिवाली (असि) है। उस तुझ को (वैश्वानराः) सब मनुष्यों में शोभायमान (विश्वे) सब (देवाः) उपदेशक विद्वान् लोग (आनुष्टुभेन) वेद में कहे (छन्दसा) अनुष्टुप्छन्द से मेरे आधीन (कृण्वन्तु) करें। हे पुरुष जो तू सूत्रात्मा वायु के सहश स्थित है (दिशः) सब दिशाओं में कीर्तिवाला (असि) है जिस (त्वा) तुझ को सब प्रजा में शोभायमान सब विद्वान् लोग मेरे आधीन करें। सो आप (मयि) मुझ में (प्रजाम्) शुभ लक्षण युक्त सन्तानों (रायः) सब ऐश्वर्य की (पोषम्) पुष्टि (गौपत्यम्) वाणी की चतुराई और (सुवीर्यम्) सुन्दर पराक्रम को (धारय) धारण कर। मैं तू दोनों जने अच्छा उपदेश होने के लिये (सजातान्) अपने सन्तानों को (यजमानाय) सत्य के उपदेशक अध्यापक के समीप समर्पण करें ॥ ५८ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में उपमालंकार है। जब स्त्री पुरुष एक दूसरे की परीक्षा करके आपस में दृढ़ प्रीति वाले होवें। तब वेदोक्त रीति से यज्ञ का विस्तार और वेदोक्त नियमाऽनुसार विवाह करके धर्म से सन्तानों को उत्पन्न करें। जब कन्या पुत्र आठ वर्ष के हों तब माता पिता उनको अच्छी शिक्षा दें। इसके पीछे ब्रह्मचर्य धारण करा के विद्या पढ़ने के लिये अपने घर से बहुत दूर आप विद्वान् पुरुषों और आप विद्वान् स्त्रियों की पाठशालाओं में भेज दें। वहां पाठशाला में जितने धन का खर्च करना उचित हो उतना करें। क्योंकि सन्तानों को विद्या दान के बिना कोई उपकार वा धर्म नहीं बन सकता। इस लिये इस का निरन्तर अनुष्ठान किया करें ॥ ५८ ॥

आदित्या इत्यस्य सिन्धुद्वीप ऋषिः। आदितिर्देवता। आर्षी त्रिष्टुप् छन्दः। धैवतः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

किं भी वही वि० ॥

अदित्यै रास्नास्यदितिष्टे बिलं गृभ्णातु । कृत्वा-
यसा महीमुखाम्मृन्मयीं योनिमग्नये । पुत्रेभ्यः
प्रायच्छददितिः श्रपयानिति ॥ ५९ ॥

अदित्यै । रास्ना । असि । अदितिः । ते । बिल-
म् । गृभ्णातु । कृत्वाय । सा । महीम् । उखाम् ।
मृन्मयीमिति मृत्मयीम् । योनिम् । अग्नये । पुत्रेभ्यः ।
प्र । अयच्छत् । अदितिः । श्रपयान् । इति ॥ ५९ ॥

पदार्थः—(अदित्यै) दिवे विद्याप्रकाशाय (रास्ना) दात्री
(असि) (अदितिः) पुत्रः पुत्री च (ते) तत्र सकाशात् (बिलम्)
भरणं धारणम् । बिलं मरुं भवति बिभर्तेः । निरु० २ । १७
(गृभ्णातु) गृह्णातु (कृत्वाय) (सा) (महीम्) महतीम्
(उखाम्) पाकस्थालीम् (मृन्मयीम्) मृद्विकाराम् (योनिम्)
मिश्रिताम् (अग्नये) अग्निसम्बन्धे स्थापनाय (पुत्रेभ्यः) स-
न्तानेभ्यः (प्र) (अयच्छत्) दद्यात् (अदितिः) माता (श्र-
पयान्) श्रपयन्तु परिपाचयन्तु (इति) अनेन प्रकारेण ॥ ५९ ॥

अन्वयः—हे अध्यापिके विदुषि यतस्त्वमदित्यै रास्नासि त-
स्मा ते तत्र सकाशाद्बलं ब्रह्मचर्यधारणं कृत्वायादिति विद्या गृ-
भ्णातु साऽदितिर्भवती मृन्मयीं योनिं महीमुखामग्नये पुत्रेभ्यश्च

प्रायच्छत् । विद्यासुशीलाम्यां युक्ता भूत्वोत्तामिति श्रपयानन्ना-
दि पाकं कुर्वन्तु ॥ ५९ ॥

भावार्थः—कुमाराः पुरुषशालां कुमार्यश्च स्त्रीशालां गत्वा
ब्रह्मचर्यं विधाय सुशीलतया विद्याः पाकविधिं च गृह्णीयुः । आ-
हारविहारानपि सुनियमेन सेवयेयुः । न कदाचिद्विषयकथां शृणुयुः ।
मद्यमांसालस्यातिनिद्रां विहायाध्यापकसेवानुकूलताभ्यां वर्त्तिन्वा सु-
व्रतानि धरेयुः ॥ ५९ ॥

पदार्थः—हे पढ़ाने वाली विद्वान् स्त्री जिस कारण तू (अदित्यै) विद्या
प्रकाश के लिये (रास्ना) दानशील (असि) है इस लिये (ते) तुझ से (विलम्)
ब्रह्मचर्य को धारण (कृत्वाय) करके (अदितिः) पुत्र और कन्या विद्या को (गु-
ह्यातु) ग्रहण करें सो (सा) तू (अदितिः) माता (मृन्मयीम्) मट्टी की (यो-
निम्) मिली और पृथक् (महीम्) बड़ी (उत्ताम्) पकाने की बटलोई को (अग्नेय)
आग्नि के निकट (पुत्रेभ्यः) पुत्रों को (प्रायच्छत्) देवे विद्या और अच्छी शिक्षा
से युक्त हो कर बटलोई में (इति) इस प्रकार (श्रपयान्) अन्नादि पदार्थों को
पकाओ ॥ ५९ ॥

भावार्थः—लड़के पुरुषों और लड़कियां स्त्रियों की पाठशाला में जा ब्रह्म-
चर्य की विधिपूर्वक सुशीलता से विद्या और मोजन बनाने की क्रिया सीखें और आहार
विहार भी अच्छे नियम से सेवें । कभी विषय की कथा न सुनें । मद्य मांस आलस्य
और अत्यन्त निद्रा को त्याग के पढ़ाने वाले की सेवा और उस के अनुकूल वर्त्त के
अच्छे नियमों को धारण करें ॥ ५९ ॥

वसवस्त्वेत्यस्य सिन्धुद्वीप ऋषिः । वस्वादयो मन्त्रोक्ता देवता ।

स्वराट् संकृतिश्छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

पुनर्विद्वांसोऽध्येतृनुपदेश्यान्मनुष्यान् कथं २ शोधयेयुरित्याह ॥

फिर विद्वान् लोग पढ़ने हारे और उपदेश के योग्य मनुष्यों
को कैसे शुद्ध करें यह वि० ॥

वसंवस्त्वा धूपयन्तु गायत्रेण छन्दसाङ्गिरस्वद्रुद्रा-
 स्त्वा धूपयन्तु त्रैष्टुभेन छन्दसाङ्गिरस्वदादि-
 त्यास्त्वा धूपयन्तु जागतेन छन्दसाङ्गिरस्वन्त ।
 विश्वे त्वा देवा वैश्वानरा धूपयन्त्वानुष्टुभेन छ-
 न्दसाङ्गिरस्वदिन्द्रस्त्वा धूपयतु वरुणस्त्वाधूपयतु
 विष्णुस्त्वा धूपयतु ॥ ६० ॥

वसंवः । त्वा । धूपयन्तु । गायत्रेण । छन्दसा ।
 आङ्गिरस्वत् । रुद्राः । त्वा । धूपयन्तु । त्रैष्टुभेन ।
 त्रैस्तुभेनेतित्रैऽस्तुभेन । छन्दसा आङ्गिरस्वत् ।
 आदित्याः । त्वा । धूपयन्तु । जागतेन । छन्दसा ।
 आङ्गिरस्वत् । विश्वे । त्वा । देवाः । वैश्वानराः ।
 धूपयन्तु । आनुष्टुभेन । आनुस्तुभेनेत्यानुऽस्तुभे-
 न । छन्दसा । अङ्गिरस्वत् । इन्द्रः । त्वा । धूप-
 यतु । वरुणः । त्वा । धूपयतु । विष्णुः । त्वा ।
 धूपयतु ॥ ६० ॥

पदार्थः—(वसवः) आदिमा बिद्वांसः (त्वा) त्वाम् (धूपयन्तु)
 सुगन्धानादिभिः संस्कुर्वन्तु (गायत्रेण) वेदस्थेन (छन्दसा) (आङ्गि-

रस्वत्) प्राणैस्तुल्यम् (रुद्राः) मध्यमाविपश्चितः (त्वा) (धूपयन्तु)
 विद्यासुशिखाभ्यां संस्कुर्वन्तु (वैष्टुमेन) (छन्दसा) (अङ्गिरस्वत्)
 विज्ञानवत् (आदित्याः) उत्तमाविद्वांसोऽध्यापकाः (त्वा) (धूप-
 यन्तु) सत्यव्यवहारग्रहणेन संस्कुर्वन्तु (जागतेन) (छन्दसा)
 (अङ्गिरस्वत्) ब्रह्माण्डस्थगुहवायुवत् (विश्वे) सर्वे (त्वा)
 (देवाः) सत्योपदेशका विद्वांसः (वैश्वानराः) सर्वेषु मनुष्ये
 ष्विमे सत्यधर्मविद्याप्रकाशकाः (धूपयन्तु) सत्योपदेशेन संस्कु-
 र्वन्तु (आनुष्टुमेन) (छन्दसा) (अङ्गिरस्वत्) विद्युहत् (इ-
 न्द्रः) परमैश्वर्यवान् राजा (त्वा) (धूपयतु) राजविद्यया सं-
 स्करोतु (वरुणः) वरो न्यायाधीशः (त्वा) (धूपयतु) राजनी-
 त्या संस्करोतु (विष्णुः) सकलविद्यायोगाङ्गव्यापी योगिराजः
 (त्वा) (धूपयतु) योगविद्याङ्गैः संस्करोतु ॥ ६० ॥

अन्वयः—हे ब्रह्मचारिन् हे ब्रह्मचारिणि वा ये वसवो गाय
 त्रेण छन्दसा त्वाङ्गिरस्वद् धूपयन्तु । रुद्रास्त्रैष्टुमेन छन्दसा त्वाङ्गि-
 रस्वद् धूपयन्तु । आदित्या जागतेन छन्दसा त्वाङ्गिरस्वद् धूपय-
 न्तु । वैश्वानरा विश्वे देवा आनुष्टुमेन छन्दसा त्वाङ्गिरस्वद् धूप-
 यन्तु । इन्द्रस्त्वा धूपयतु । वरुणस्त्वा धूपयतु । विष्णुस्त्वा धूपय-
 त्वेतेऽस्त्वं सततं सेवस्व ॥ ६० ॥

भावार्थः—सर्वेऽध्यापका अखिला अध्यापिकाश्च सर्वाभिः
 सत्क्रियाभिर्ब्रह्मचारिणो ब्रह्मचारिणीश्च विद्यासुशिखाभ्यां युक्ताः
 सद्यः संपादयेयुः । यतएते कृतपूर्णब्रह्मचर्या गृहाश्रमादीन् यथा-
 कालमाचरेयुः ॥ ६० ॥

पदार्थः—हे ब्रह्मचारिणि जो (वसवः) प्रथम विद्वान् लोग (गायत्रेण) वेद के (छन्दसा) गायत्री छन्द से (त्वा) तुझ को (अङ्गिरस्वत्) प्राणों के तुल्य सुगन्धित भस्मादि पदार्थों के समान (धूपयन्तु) संस्कार युक्त करें (रुद्राः) मध्यम विद्वान् लोग (त्रैष्टुभेन) वेदोक्त (छन्दसा) त्रिष्टुप् छन्द से (अङ्गिरस्वत्) विज्ञान के समान (त्वा) तेरा (धूपयन्तु) विद्या और अच्छी शिक्षा से संस्कार करें । (आदित्याः) सर्वोत्तम अध्यापक विद्वान् लोग (जागतेन) (छन्दसा) वेदोक्त ज गती छन्द से (अङ्गिरस्वत्) ब्रह्माण्ड के शुद्ध वायु के सदृश (त्वा) तेरा (धूपयन्तु) धर्म युक्त व्यवहार के ग्रहण से संस्कार करें (वैश्वानराः) सब मनुष्यों में सत्य धर्म और विद्या के प्रकाश करने वाले (विश्वे) सब (देवाः) सत्योपदेश विद्वान् लोग (अनुष्टुभेन) वेदोक्त अनुष्टुप् (छन्दसा) छन्द से (अङ्गिरस्वत्) विजुली के समान (त्वा) तेरा (धूपयन्तु) सत्योपदेश से संस्कार करें (इन्द्रः) परम ऐश्वर्य युक्त राजा (त्वा) तेरा (धूपयन्तु) राजनीति विद्या से संस्कार करे । (वरुणः) श्रेष्ठ न्यायाधीश (त्वा) तुझ को (धूपयन्तु) न्याय क्रिया से संयुक्त करे । और (विष्णुः) सब विद्या और योगाङ्गों का वेत्ता योगी जन (त्वा) तुझ को (धूपयन्तु) योग विद्या से संस्कार युक्त करे तू इन सब की सेवा किया कर ॥ ६० ॥

भावार्थः—सब अध्यापक स्त्री और पुरुषों को चाहिये कि सब श्रेष्ठ क्रियाओं से कन्या पुत्रों को विद्या और शिक्षा से युक्त शीघ्र करें । जिस से ये पूर्ण ब्रह्मवर्त्य ही कर के गृहश्रम आदि का यथोक्त काल में आचरण करें ॥ ६० ॥

अदितिष्ठेत्यस्य सिन्धुद्वीप ऋषिः । अदित्यादयो लिंगोक्ता देवताः । भुरिक्वृतिश्छन्दः । निषादः स्वरः । उल्लेखरुचीत्युत्तरस्य प्रकृतिश्छन्दः । धैवत स्वरः ॥

विदुष्यः स्त्रियः कन्याः सुशिक्ष्य धार्मिकीर्विदुषीः

कृत्वैहिकपारलौकिकसुखे प्रापयेयुरित्याह ॥

विद्वान् स्त्रियों कन्याओं को उत्तम शिक्षा से धर्मात्मा विद्या युक्त कर के इस लोक और परलोक के सुखों को प्राप्त करावे यह वि० ॥

अदितिर्वा देवी विश्वदेव्यावती पृथिव्याः सध-
स्थे अङ्गिरस्वत्खनत्ववट देवानां त्वा पत्नीर्देवी-
विश्वदेव्यावतीः पृथिव्याः सधस्थे अङ्गिरस्वदध-
तूखे ॥ धिषणांस्त्वा देवीर्विश्वदेव्यावतीः पृथिव्याः
सधस्थे अङ्गिरस्वदभीन्धतामुखे वरून्वीष्टा देवी-
विश्वदेव्यावतीः पृथिव्याः सधस्थे अङ्गिरस्वच्छ-
पधन्तूखे ग्नास्त्वा देवीर्विश्वदेव्यावतीः पृथिव्याः
सधस्थे अङ्गिरस्वत्पंचन्तूखे जनयस्त्वाऽर्द्धिन्नपत्रा
देवीर्विश्वदेव्यावतीः पृथिव्याः सधस्थे अङ्गिर-
स्वत्पंचन्तूखे ॥ ६१ ॥

अदितिः । त्वा । देवी । विश्वदेव्यावती । विश्वदे-
व्यावतीति विश्वदेव्यावती । पृथिव्याः । सधस्थइ-
ति सधस्थे । अङ्गिरस्वत् । खनतु । अवट । देवा-
नाम् । त्वा । पत्नीः । देवीः । विश्वदेव्यावतीः ।
विश्वदेव्यावतीरिति विश्वदेव्यावतीः । पृथिव्याः ।
सधस्थइतिसधस्थे । अङ्गिरस्वत् । दधतु । उखे ।

धिषणाः । त्वा । देवीः । विश्वदेव्यावतीः । विश्व-
 देव्यवतीरिति विश्वदेव्यऽवतीः । पृथिव्याः । सध-
 स्थेइतिसधऽस्थे । अगिरस्वत् । अभि । इन्धता-
 म् । उखे । वरून्त्रीः । त्वा । देवीः । विश्वदेव्या-
 वतीः । विश्वदेव्यवतीरिति विश्वदेव्यऽवतीः । पृ-
 थिव्याः । सधस्थेइतिसधऽस्थे । अगिरस्वत् । श-
 पयन्तु । उखे । माः । त्वा । देवीः । विश्वदेव्या-
 वतीः । विश्वदेव्यवतीरिति विश्वदेव्यऽवतीः । पृ-
 थिव्याः । सधस्थेइतिसधऽस्थे । अगिरस्वत् । पच-
 न्तु । उखे । जनयः । त्वा । अच्छिन्नपत्रा इत्यच्छि-
 न्नऽपत्राः । देवीः । विश्वदेव्यावतीः । विश्वदेव्या-
 वती रिति विश्वदेव्यऽवतीः । पृथिव्याः सधस्थेइ-
 तिसधऽस्थे । अगिरस्वत् । पचन्तु । उखे ॥ ६१ ॥

पदार्थः—(अदितिः) अध्यापिका (त्वा) त्वाम् (देवी)
 विदुषी (विश्वदेव्यावती) विश्वेषु देवेषु विद्वत्सु भवं विज्ञानं प्रशस्तं
 विद्यते यस्यां सा । अत्र सोमाश्वेन्द्रियविश्वदेव्यस्य मतौ । अ०
 ६ । ३ । १३१ इति दीर्घत्वम् (पृथिव्याः) भूमेः (सधस्थे)
 सहस्थाने (अगिरस्वत्) अग्निवत् (पचन्तु) भूमिं खनित्वा

कूपजलवह्नियुक्ताभिष्पादयतु (अवट) अपरिभाषितानिन्दित
 (देवानाम्) विदुषाम् (त्वा) (पत्नीः) स्त्रीः (देवीः) विदुषीः
 (विश्वदेव्यावतीः) (पृथिव्याः) (सधस्थे) (अङ्गिरस्वत्)
 प्राणवत् (दधतु) (उखे) ज्ञानयुक्ते (धियणाः) प्रशंसितवा-
 ग्युक्ता धियः (त्वा) (देवीः) विद्यायुक्ताः (विश्वदेव्यावतीः)
 (पृथिव्याः) (सधस्थे) (अङ्गिरस्वत्) (अभि) आभिमु-
 ख्यं (इन्धताम्) प्रदीपयन्तु (उखे) विज्ञानमिच्छुके (वरूणीः)
 वराः (त्वा) (देवीः) कमनीयाः (विश्वदेव्यावतीः) (पृथि-
 व्याः) (सधस्थे) (अङ्गिरस्वत्) आदित्यवत् (अपयन्तु)
 पाचयन्तु (उखे) अनाधारास्थालीव विधाधारे (ग्नाः) वेद-
 धावः । ग्नाङ्गानि वाङ्मना • निधं • १ । ११ (त्वा) (देवीः)
 दिव्यविद्यासम्पन्नाः (विश्वदेव्यावतीः) (पृथिव्याः) अन्तिरि-
 क्षस्य (सधस्थे) (अङ्गिरस्वत्) विद्युद्दत् (पचन्तु) परिपक्वां
 कुर्वन्तु (उखे) ज्ञानयुक्ते (जनयः) शुभगुणैः प्रसिद्धाः (त्वा)
 (अचिञ्चपताः) अखण्डितानि पत्राणिवस्त्राणि यानानि वा या-
 सां ताः (देवीः) दिव्यगुणप्रदाः (विश्वदेव्यावतीः) (पृथिव्याः)
 (सधस्थे) (अङ्गिरस्वत्) आपाविरसवत् (पचन्तु) (उखे)
 जिज्ञासो ॥ ६१ ॥

अन्वयः—हे अवट शिशो विश्वदेव्यावत्यदितिर्देवी पृथिव्याः
 सधस्थे त्वाङ्गिरस्वत्स्वनतु । हे उखे कन्ये देवानां पत्नीर्विश्वदेव्या-
 वतीर्देवीः पृथिव्याः सधस्थे त्वाङ्गिरस्वद्दधतु । हे उखे विश्वदेव्याव-
 तीर्धिषणा देवीः पृथिव्याः सधस्थे त्वाङ्गिरस्वदभीन्धताम् । हे उखे

विश्वदेव्यावतीर्वरूचीर्देवीः पृथिव्याः सधस्थे त्वाङ्गिरस्वच्छपयन्तु ।
हे उखे विश्वदेव्यावतीर्देवीर्माः पृथिव्याः सधस्थे त्वाङ्गिरस्वत् पच-
न्तु । हे उखे विश्वदेव्यावतीरच्छिन्नपत्रा जनपो देवीः पृथिव्याः
सधस्थे त्वाङ्गिरस्वत् पचन्तु । हे उखे त्वमेताभ्यः सर्वाभ्यो ब्रह्मच-
र्येण विद्यां गृहाण ॥ ६१ ॥

भ. वार्थः—मातापित्राचार्यातिथिभर्यथा चतुराः पाचकाः स्था-
नान्नादीनि संस्कृत्योत्तमानि संपाद्यन्ते तथैव वाल्यावस्था-
स्यादेव । न पूर्व कुमाराः कुमार्यश्चात्युत्तमा भावयन्तु ॥ ६१ ॥
मारभ्य विवाहादि

पदार्थः—हे (अष्ट) बगई और निन्दा रहित बालक (विश्वदेव्यावती)
सम्पूर्ण विद्वानों में प्रशस्त ज्ञानवाली (अदितिः) अखण्ड विद्या पढ़ाने हारी (देवी)
विद्वान् स्त्री (पृथिव्याः) भूमि के (सधस्थे) एक शुभस्थान में (त्वा) तुम्ह को
(अङ्गिरस्वत्) अग्नि के समान (खनतु) जैसे भूमि को खोद के कुल जन निष्पन्न
करते हैं वैसे विद्यायुक्त करे । हे (उखे) ज्ञानयुक्त कुमारी (देवानाम्) विद्वानों की
(पत्नीः) स्त्री जो (विश्वदेव्यावतीः) संपूर्ण विद्वानों में अधिक विद्यायुक्त (देवीः)
विदुषी (पृथिव्याः) पृथिवी के (सधस्थे) एक स्थान में (अङ्गिरस्वत्) प्राण के स-
दृश (त्वा) तुम्ह को (दधतु) धारण करें । हे (उखे) विज्ञान की इच्छा करने
वाली (विश्वदेव्यावतीः) सब विद्वानों में उत्तम (विषणाः) प्रशंसित वाणीयुक्त बु-
द्धिमती (देवीः) विद्यायुक्त स्त्री लोग (पृथिव्याः) पृथिवी के (सधस्थे) एक स्थान
में (त्वा) तुम्ह को (अङ्गिरस्वत्) प्राण के तुल्य (अभीन्धताम्) प्रदीप्त करें । हे
(उखे) अन्न आदि पकाने की बटलोई के समान विद्या का धारण करने हारी कन्ये
(विश्वदेव्यावतीः) उत्तम विदुषी (वरूचीः) विद्या ग्रहण के लिये स्वीकार करने
योग्य (देवीः) रूपवती स्त्री लोग (पृथिव्याः) भूमि के (सधस्थे) एक शुद्ध स्थान
में (त्वा) तुम्ह को (अङ्गिरस्वत्) सूर्य के तुल्य (अपयन्तु) शुद्ध तेजस्विनी करें ।
हे (उखे) ज्ञान चाहने हारी कुमारी (विश्वदेव्यावतीः) बहुत विद्यावानों में उत्तम
(देवीः) शुद्ध विद्या से युक्त (ग्नाः) वेदवाणी को जानने वाली स्त्री लोग (पृथिव्याः)
भूमि के एक (सधस्थे) उत्तम स्थान में (त्वा) तुम्ह को (अङ्गिरस्वत्) बिजुली

के तुल्य (पचन्तु) इदं बलधारिणी करे । हे (उल्ले) ज्ञान की इच्छा रखने वाली कुमारी (विश्वदेव्यावतीः) उत्तम विद्या पढ़ी (अच्छिन्नपत्राः) अखण्डित नवीन शुद्ध वस्त्रों को धारने वा यानों में चलने वाली (जनयः) शुभगुणों से प्रसिद्ध (देवीः) दिव्य गुणों की देने वाली स्त्री लोग (पृथिव्याः) पृथिवी के (सधस्थे) उत्तम प्रदेश में (स्वा) तुम्हें को (अङ्गिरस्वत्) आपवियों के रस के समान (पचन्तु) संस्कार युक्त करें । हे कुमारी कन्ये तू इन पूर्वोक्त सब स्त्रियों से ब्रह्मचर्य के साथ विद्या ग्रहण कर ॥ ६१ ॥

भाष्यार्थः—माता पिता आचार्य और अतिथि अर्थात् भ्रमणशील विरक्त पुरुषों को चाहिये कि जैसे रसोइया बटलोई आदि पात्रों में अन्न का संस्कार कर के उत्तम सिद्ध करते हैं । वैसे ही गान्धावस्था से लेके विवाह से पहिले २ लड़कों और लड़कियों को उत्तम विद्या और शिक्षा से सम्पन्न करें ॥ ६१ ॥

मित्रस्येत्यस्य विश्वामित्र ऋषिः । मित्रो देवता । निचृद्गायत्री छन्दः । षड्जः स्वरः ॥

या यस्य स्त्री भवेत्सा तस्यैश्वर्यं सततं रक्षेदित्याह ॥

जो जिस पुरुष की स्त्री होवे वह उस के ऐश्वर्य की निरन्तर

रक्षा करे यह वि० ॥

मित्रस्य चर्षणीधृतोऽवो देवस्य सानसि । द्युम्नं चित्रश्रवस्तमम् ॥ ६२ ॥

मित्रस्य । चर्षणीधृतइति चर्षणिऽधृतः । अवः । देवस्य । सानसि । द्युम्नम् । चित्रश्रवस्तममिति चित्रश्रवःस्तमम् ॥ ६२ ॥

पदार्थः—(मित्रस्य) सुहृदः (चर्षणीधृतः) सुशिक्षया मनुष्याणां धर्तुः (अवः) रत्न (देवस्य) कमनीयस्य पत्युः (सानसि) तन्मक्तव्यं पुराणम् (द्युम्नम्) धनम् (चित्रश्रवस्तमम्) चित्राण्या-

अर्थभूतानि अवांस्यन्नादीनि यस्मात् तम् ॥ ६२ ॥

अन्वयः—हे स्त्री त्वं चर्षणीधृतो मित्रस्य देवस्य पत्न्युश्चित्र-
अवस्तमं सानसि द्युम्नमवः ॥ ६२ ॥

भावार्थः—गृहृष्टाकुशलया स्थिता सर्वाण्यन्तर्गृहकृत्यानि
स्वाधीनानि रक्षित्वा यथावदुन्नेयानि ॥ ६२ ॥

पदार्थः—हे स्त्री तू (चर्षणीधृतः) अच्छी शिक्ता से मनुष्यों का धारण क-
रने हारे (मित्रस्य) मित्र (देवस्य) कमनीय अपने पति के (चित्रश्रवन्मम्) आ-
श्चर्य रूप अज्ञावि पदार्थ जिस से हों ऐसे (सानसि) मेवने योग्य प्राचीन (द्युम्नम्)
माँ कर ॥ ६२ ॥

पदार्थः—हे (स्त्री)—तू (चर्षणीधृतः) अच्छी शिक्ता से मनुष्यों का धारण क-
रने हारे (मित्रस्य) मित्र (देवस्य) कमनीय अपने पति के (चित्रश्रवन्मम्) आ-
श्चर्य रूप अज्ञावि पदार्थ जिस से हों ऐसे (सानसि) मेवने योग्य प्राचीन (द्युम्नम्)
माँ कर ॥ ६२ ॥

भावार्थः—घर के काम करने में कुशल होकर ॥ ६२ ॥
के सम्पत्ति अपने आधीन रख के ठीक २ बढ़ाया कर ॥ ६२ ॥
देवस्त्वेत्यस्य विश्वामित्र ऋषिः । सविता देवता । भुरिगृ-
हतीक्ष्णः । मध्यमः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

किं भी वही विषय अगले मन्त्र में कहा है ॥

देवस्त्वां सवितोद्वपतु सुपाणिः स्वङ्गुरिः सुबाहु-
रुत शक्त्या । अव्यथमाना पृथिव्यामाशा दिशः
आपृण ॥ ६३ ॥

देवः । त्वा । सविता । उत । वपतु । सुपाणिरि-
तिसुपाणिः । स्वङ्गुरिरिति सुङ्गुरिः । सुबा-
हुरिति सुबाहुः । उत । शक्त्या । अव्यथमाना ।
पृथिव्याम् । आशाः । दिशः । आ । पृण ॥ ६३ ॥

पदार्थः—(देवः) दिव्यगुणकर्मत्वभावः पतिः (त्वा) त्वाम् (सविता) सूर्यदेवैश्वर्यप्रदः (उत) उत्तरुष्टतया (वपतु) बीजवत् संतनोतु (सुपाणिः) प्रशस्तहस्तः (स्वङ्गुरिः) शोभनाः अङ्गुली यस्य सः । कपिलकादित्वाल्लत्वम् (सुवाहुः) शोभनभुजः (उत) अपि (शक्त्या) सामर्थ्येन सह वर्त्तमानो वर्त्तमाना वा (अव्यथमाना) अभीताऽचलिता सती (पृथिव्याम्) पृथिवीस्थायाम् (आशाः) इच्छाः (दिशः) काष्ठाः (आ) (पृण) पिपूद्धि ॥ ६३ ॥

अन्वयः—हे त्वि सुवाहुः सुपाणिः स्वङ्गुरिः सवितेव देवः पतिः शक्त्या पृथिव्यां त्वोद्वपतु शक्त्याऽव्यथमाना सती त्वं पत्युः सेवनेन स्वकीया आशा यशसा दिशश्च आपृण ॥ ६३ ॥

भावार्थः—स्त्रीपुरुषौ परस्परं प्रीतौ हृद्यौ सुपरीक्षितौ स्वेच्छया स्वयम्बरं विवाहं कृत्वाऽतिविषयासक्तिं विहाय ऋतुगामिनौ सन्तौ सामर्थ्यहानिं कदाचिन्न कुर्वन्ताम् । नहि जितेन्द्रिययोः स्त्रीपुरुषयो- रोगप्रादुर्भावो बलहानिश्च जायते । तस्मादेतदनतिष्ठेताम् ॥ ६३ ॥

पदार्थः—हे त्वि (सुवाहुः) अच्छे जिस के भुजा (सुपाणिः) सुन्दर हाथ और (स्वङ्गुरिः) शोभायुक्त जिस की अंगुली हों ऐमा (सविता) सूर्य के समान ऐश्वर्य दाता (देवः) अच्छे गुण कर्म और स्वभावों से युक्त पति (शक्त्या) अपने सामर्थ्य से (पृथिव्यां) पृथिवी पर स्थित (त्वा) तुझ को (उद्वपतु) वृद्धि के साथ गर्भवती करे । और तू भी अपने सामर्थ्य से (अव्यथमाना) निर्भय हुई पति के सेवन से अपनी (आशाः) इच्छा और कीर्ति से सब (दिशः) दिशाओं को (आ-पृण) पूरण कर ॥ ६३ ॥

भावार्थः—स्त्रीपुरुषों को चाहिये कि आपस में प्रसन्न एक दूसरे को हृदय से चाहने वाले परस्पर परीक्षा कर अपनी २ इच्छा से स्वयम्बर विवाह कर अत्यन्त

विषयासक्ति को त्याग श्रुत काल में गमन करने वाले हो कर अपने सामर्थ्य की हानि कभी न करें । क्योंकि इसी से जितेन्द्रिय स्त्री पुरुषों के शरीर में कोई रोग प्रगट और बल की हानि भी नहीं होती । इस लिये इस का अनुष्ठान अवश्य करना चाहिये ॥ ६३ ॥

उत्थायेत्यस्य विश्वामित्र ऋषिः । अनुष्टुप्छन्दः । गान्धारःस्वरः ॥

पुनः सा कीदृशीत्यु०

फिर वह कैसी होवे यह वि० ॥

उत्थायं बृहती भवोदुतिष्ठ ध्रुवा त्वम् । मित्रैतां
तत्स्वां परि ददाम्यभित्या एवा मा भेदि ॥ ६४ ॥

उत्थायं । बृहती । भव । उत् । ऊँइत्थूँ । तिष्ठ ।

ध्रुवा । त्वम् । मित्र । एताम् । ते । उस्वाम् । परि
ददामि । अभित्यै । एवा । मा भेदि ॥ ६४ ॥

पदार्थः—(उत्थाय) आलस्यं विहाय (बृहती) महापुरु-
षार्थयुक्ता (भव) (उत्) (उ) (तिष्ठ) (ध्रुवा) मङ्गलका-
र्येषु कृतनिश्चया (त्वम्) (मित्र) सुहृद् (एताम्) (ते) तुभ्यम्
(उस्वाम्) प्राप्तव्यां कन्याम् (परि) सर्वतः (ददामि) (अ-
भित्यै) भयराहित्याय (एवा) प्रत्यक्षप्राप्ता पत्नी (मा) निषे-
धे (भेदि) भिद्यताम् ॥ ६४ ॥

अन्वयः— हे विदुषि कन्ये त्वं ध्रुवा बृहती भव विवाहा-
योत्तिष्ठ । उत्थायेतं पतिं स्वीकुरु । हे मित्र त एतामुस्वामभित्यै
परिददामि । उत्त्वयैषा मा भेदि ॥ ६४ ॥

भावार्थः— कन्या वरश्च स्वप्रियं पुरुषं स्वकान्तां कन्यां च

स्वयं परीक्ष्य स्वीकर्तुमिच्छेत् । यदा ह्यगोविवाहकरणे निश्चयः
स्यात् तदेव मातापित्राचार्यादय एतयोर्विवाहं कुर्युरेतौ परस्परं
भेदभावं व्यभिचारं च कदाचिन्न कुर्याताम् । किं तु स्वस्तीव्रतः
पुमान् स्वपतिव्रता स्त्री च संगतौ स्याताम् ॥ ६४ ॥

पदार्थः—हे विदुषि कन्ये तू (ध्रुवा) मङ्गल कार्यों में निश्चित बुद्धिवाली
और (बृहती) बड़े पुरुषार्थ से युक्त (भव) हो । विवाह करने के लिये (उत्तिष्ठ)
उत्तिष्ठ उद्यत हो (उत्थाय) आलस्य छोड़ के उठ कर इस पान का स्वीकार कर ।
हे (मित्र) मित्र (ते) तेरे लिये (एवाम्) इस (उखाम्) प्राप्त होने योग्य क-
न्या को (अभित्यै) मयरहित होने के लिये (परिददामि) सब प्रकार देता हूँ (उ)
इस लिये तू (एषा) इन प्रत्यक्ष प्राप्त हुई स्त्री को (मा भेदि) भिन्न मत कर ॥ ६४ ॥

भावार्थः—कन्या और वर को चाहिये कि अपनी २ प्रसन्नता से कन्या पुरु-
ष की और पुरुष कन्या की आप ही परीक्षा कर के ग्रहण करने की इच्छा करें जब
दोनों का विवाह करने में निश्चय होवे तभी माता पिता और आचार्य आदि इन दोनों
का विवाह करें और ये दोनों आपस में भेद वा व्यभिचार कभी न करें । किन्तु अप-
नी स्त्री के नियम में पुरुष और पतिव्रता स्त्री हो कर मिल के चलें ॥ ६४ ॥

वसवस्त्वेत्यस्य विश्वामित्रं ऋषिः । वस्वादयो लिङ्गोक्ता
देवताः । धृतिश्छन्दः । पङ्कजः स्वरः ॥

पुनस्तौ स्त्रीपुरुषौ प्रति विद्वांसः किं कुर्युरित्याह ॥

फिर उन स्त्री पुरुषों के प्रति विद्वान् लोग क्या करें इस वि० ॥

वसवस्त्वा छन्दन्तु गायत्रेण छन्दसा ऽङ्गिरस्वदुद्रा-
स्त्वा छन्दन्तु त्रैष्टुभेन छन्दसा ऽङ्गिरस्वदादित्या-
स्त्वा छन्दन्तु जागतेन छन्दसा ऽङ्गिरस्वद्विद्वे त्वा
देवा वैश्वानरा आछन्दन्त्वानुष्टुभेन छन्दसा ऽङ्गिर-
स्वत् ॥ ६५ ॥

वसवः । त्वा । आ । छृन्दन्तु । गायत्रेण । छन्द-
 सा । अङ्गिरस्वत् । रुद्राः । त्वा । आ । छृन्दन्तु ।
 वैष्टुमेन । वैस्तुमेनेति त्रैस्तुमेन । छन्दसा । अङ्गि-
 रस्वत् । आदित्याः । त्वा । आ । छृन्दन्तु । जागतन ।
 छन्दसा । अङ्गिरस्वत् । विश्वे । त्वा । देवाः । वैश्वा-
 नराः । आ । छृन्दन्तु । आनुष्टुमेन । आनुस्तुमे-
 नेत्यानुस्तुमेन । छन्दसा । अङ्गिरस्वत् ॥ ६५ ॥

पदार्थः—(वसवः) आदिमा विद्वांसः (त्वा) त्वां पुमांसं
 स्तित्वं च (आ) समन्तात् (छृन्दन्तु) प्रदीप्यन्ताम् (गायत्रेण)
 गायन्ति सद्विद्यां येन तेन वेदस्थाविभक्तेन स्तोत्रेण (छन्दसा)
 (अङ्गिरस्वत्) अग्निवत् (रुद्राः) मध्यमा विद्वांसः (त्वा) (आ)
 (छृन्दन्तु) (वैष्टुमेन) त्रीणि कर्मापासनाज्ञानानि स्तोमन्ते स्थिरी
 कुर्वन्ति येन (छन्दसा) (अङ्गिरस्वत्) प्राणवत् (आदित्याः)
 उत्तमा विपश्चितः (त्वा) (आ) (छृन्दन्तु) (जागतन) जगद्
 विद्याप्रकाशकेन (छन्दसा) (अङ्गिरस्वत्) सूर्यवत् (विश्वे) सर्वे (त्वा)
 (देवाः) सदुपदेशप्रदातारः (वैश्वानराः) सर्वेषु नरेषु राजन्तः (आ)
 (छृन्दन्तु) (आनुष्टुमेन) विद्यां गृहीत्वा पश्चादुत्त्वानि स्तम्भु-
 वन्ति येन तेन (छन्दसा) अङ्गिरस्वत्) समस्तौषधिरस्वत् ॥ ६५ ॥

अन्वयः—हे छि पुरुष वा वसवो गायत्रेण छन्दसा यां यं त्वा-
 ऽङ्गिरस्वदाछृन्दन्तु रुद्राः छैष्टुमेन छन्दसा त्वाऽङ्गिरस्वदाछृन्दन्तु । आ-

दित्या जागतेन छन्दसा त्वाऽङ्गिरस्वदाच्छन्दन्तु । वैश्वानरा विश्वे-
देवा आनुष्टुभेन छन्दसा त्वाऽङ्गिरस्वदाच्छन्दन्तु ॥ ६५ ॥

भावार्थः—अत्रोपमालं०— हे स्त्रीपुरुषौ युवां ये पाश्च विद्वां-
सः विदुष्यश्च शरीरात्मबलकारोपदेशेन सुशोभयेयुस्तेषामेव सेवास-
ह्यौ सततं कुर्याताम् । नेतरेषां क्षुद्राणाम् ॥ ६५ ॥

पदार्थः—हे स्त्री वा पुरुष (वसवः) प्रथम विद्वान् लोग (गायत्रेण) श्रेष्ठ
विद्याओं का जिस से गान किया जावे उस वेद के विभाग रूप स्तोत्र (छन्दसा) गाय-
त्री छन्द से जिस (त्वा) तुम्ह को (अङ्गिरस्वत्) अग्नि के तुल्य (आच्छन्दन्तु)
प्रकाशमान करें (रुद्राः) मध्यम विद्वान् लोग (त्रैष्टुभेन) कर्म उपासना और ज्ञान जिस
से स्थिर हों उस (छन्दसा) वेद के स्तोत्र भाग से (अङ्गिरस्वत्) प्राण के समान
(त्वा) तुम्ह को (आच्छन्दन्तु) प्रज्वालित करें (आदित्याः) उत्तम विद्वान् लोग
(जागतेन) जगत् की विद्या प्रकाश करने हारे (छन्दसा) वेद के स्तोत्र भाग से
(त्वा) तुम्ह को (अङ्गिरस्वत्) सूर्य के सदृश तेज धारी (आच्छन्दन्तु) शुद्ध करें
(वैश्वानराः) सम्पूर्ण मनुष्यों में शोभायमान (देवाः) सत्य उपदेश देने हारे (विश्वे)
सब विद्वान् लोग (आनुष्टुभेन) विद्या ग्रहण के पश्चात् जिस से दुःखों को छुड़ावे
उस (छन्दसा) वेद भाग से (त्वा) तुम्ह को (अङ्गिरस्वत्) समस्त ओषधियों के
रस के समान (आच्छन्दन्तु) शुद्ध संपादित करें ॥ ६५ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में उपमालं०— हे स्त्रीपुरुषो तुम दोनों को चाहिये कि जो
विद्वान् स्त्री लोग तुम को शरीर और अत्मा का बल कराने हारे उपदेश से सुशोभित
करें उन की सेवा और सत्सङ्ग निरन्तर करो और अन्य तुच्छ बुद्धि वाले पुरुषों वा
स्त्रियों का सङ्ग कभी मत करो ॥ ६५ ॥

आकूतिमित्यस्य विश्वामित्र ऋषिः । अग्रन्पादयो मंत्रोक्तादे-
वताः । विराड्ब्राह्मी त्रिष्टुप्छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

पुनस्ते स्त्रीपुरुषाः किं कुर्युरित्याह ॥

फिर वे स्त्री पुरुष क्या करें इस वि० ॥

आकूतिमग्निमप्रयुज॑ स्वाहा मनो मेधामग्निमप्र-
 युज॑ स्वाहा चित्तं विज्ञातमग्निं प्रयुज॑ स्वाहा
 वाचो विधृतिमग्निमप्रयुज॑ स्वाहा । प्रजापतये
 मनवे स्वाहाऽग्नये वैश्वानराय स्वाहा ॥ ६६ ॥
 आकूतिमित्याऽकूतिम् । अग्निम् । प्रयुजमितिप्र-
 युजम् । स्वाहा । मनः । मेधाम् । अग्निम् ।
 प्रयुजमितिप्रयुजम् । स्वाहा । चित्तम् । विज्ञात-
 मिति विज्ञातम् । अग्निम् । प्रयुजमितिप्रयुजम् ।
 स्वाहा । वाचः । विधृतिमिति विधृतिम् । अग्निम् ।
 प्रयुजमितिप्रयुजम् । स्वाहा । प्रजापतयइतिप्र-
 जापतये । मनवे । स्वाहा । अग्नये । वैश्वानराय ।
 स्वाहा ॥ ६६ ॥

पदार्थः—(आकूतिम्) उत्साहकारिका क्रियाम् (अग्निम्)
 प्रसिद्धं पावकम् (प्रयुजम्) यः सर्वान् युनक्ति तम् (स्वाहा)
 सत्यया क्रियया (मनः) इच्छातन्धनम् (मेधाम्) प्रज्ञाम् (अग्निम्)
 विद्युतम् (प्रयुजम्) (स्वाहा) सत्यया वाचा (चित्तम्) चेतति
 येन तत् (विज्ञातम्) (अग्निम्) अग्निमिव भास्वरम् (प्रयुजम्)
 व्यवहारेषु प्रयुक्तम् (स्वाहा) सत्येन व्यवहारेण (वाचः) वाण्याः

(विधृतिम्) विविधं धारणम् (अग्निम्) योगाभ्यासजनितां विद्यु-
तम् (प्रयुजम्) संप्रयुक्तम् (स्वाहा) क्रियायोगरीत्या (प्राजा-
पतये) प्रजास्वामिने (मनवे) मननशीलाय (स्वाहा) सत्यां
वाणीम् (अग्नये) विज्ञानस्वरूपाय (वैश्वानराय) विश्वेषु त-
रेषु राजमानाय जगदीश्वराय (स्वाहा) धर्म्यां क्रियाम् ॥ ६६ ॥

अन्वयः—हे स्त्रीपुरुषा भवन्तो वेदस्यैर्गायत्र्याभिदृष्टन्दोभिः
स्वाहा आकृतिं प्रयुजमग्निं स्वाहा मनो मेधां प्रयुजमग्निं स्वाहा
चित्तं विज्ञातं प्रयुजमग्निं मनवे प्रजापतये स्वाहाऽग्नये वैश्वानराय
स्वाहा च प्राप्य सततमाहृन्दन्तु ॥ ६६ ॥

भावार्थः—अथाऽऽहृन्दन्त्विति पदं पूर्वमंशानुवर्तते । मनु-
ष्याः पुरुषार्थेन वेदादिशास्त्राण्यधीत्योत्साहादीनुच्चीय व्यवहारपर-
मार्थक्रियाप्रयोगेणाभ्युदयिकनिःश्रेयसे समाप्नुवन्तु ॥ ६६ ॥

पदार्थः—हे स्त्री पुरुषो तुम लोग वेद के गायत्री आदि मंत्रों से (स्वाहा)
सत्य क्रिया से (आकृतिम्) उत्साह देने वाली क्रिया के (प्रयुजम्) प्रेरणा करने
हार (अग्निम्) प्रसिद्ध अग्नि को (स्वाहा) सत्यवाणी से (मनः) इच्छा के साधन
को (मेधाम्) बुद्धि और (प्रयुजम्) सम्बन्ध करने हारी (अग्निम्) विजुली को
(स्वाहा) सत्य व्यवहारों से (विज्ञातम्) जाने हुए विषय के (प्रयुजम्) व्यव-
हारों में प्रयोग किये (अग्निम्) अग्नि के समान प्रकाशित (चित्तम्) चित्त को
(स्वाहा) योग क्रिया की रीति से (वाचः) वाणिज्य के (विधृतिम्) विविध प्रकार
की धारणा को (प्रयुजम्) संप्रयोग किये हुए (अग्निम्) योगाभ्यास से उत्पन्न
हुई विजुली को (प्रजापतये) प्रजा के स्वामी (मनवे) मननशील पुरुष के लिये (स्वा-
हा) सत्यवाणी को और (अग्नये) विज्ञान स्वरूप (वैश्वानराय) सब मनुष्यों के
बीच प्रकाशमान जगदीश्वर के लिये (स्वाहा) धर्म युक्त क्रिया को युक्त करा के
निरन्तर (आहृन्दन्तु) अच्छे प्रकार शुद्ध करो ॥ ६६ ॥

भावार्थः—यहां पूर्व मंत्र से (आबृन्दन्तु) इस पद की अनुवृत्ति आती है । मनुष्यों को चाहिये कि पुरुषार्थ से वेदादि शास्त्रों को पढ़ और उत्साह आदि को बढ़ा कर व्यवहार परमार्थ की क्रियाओं के सम्बन्ध से इस लोक और परलोक के सुखों को प्राप्त हों ॥ ६६ ॥

विश्वो देवस्येत्यस्यात्रैयम्नस्यः । सविता देवता । अनुष्टुप्-
न्दः । गान्धारः स्वरः ॥

पुनर्गृहस्थैः किं कार्यमित्याह ॥

किं गृहस्थों को क्या करना चाहिये यह वि० ॥

विश्वो देवस्य नेतुर्मर्तो बुरीत सख्यम् । विश्वो राय
इपुध्यति युम्नं वृणीत पुष्यसे स्वाहा ॥ ६७ ॥

विश्वः । देवस्य । नेतुः । मर्तः । बुरीत । सख्यम् ।
विश्वः । राये । इपुध्यति । युम्नम् । वृणीत । पु-
ष्यसे । स्वाहा ॥ ६७ ॥

पदार्थः—(विश्वः) सर्वः (देवस्य) सर्वजगत्प्रकाशकस्य
परमेश्वरस्य (नेतुः) सर्वनायकस्य (मर्तः) मनुष्यः (बुरीत)
स्वीकुर्यात् (सख्यम्) सख्युर्भावं कर्म वा (विश्वः) अखिलः (रा-
ये) श्रियै (इपुध्यति) शरादीनि शस्त्राणि धत्ते । लेट्प्रयोगो-
ऽयम् (युम्नम्) प्रकाशयुक्तं यशोऽन्नं वा । युम्नं द्योततेर्यशोऽन्नं
वा । निरु० ५ । ५ (वृणीत) स्वीकुर्यात् (पुष्यसे) पुष्टो भवेः
(स्वाहा) सत्यां वाचम् ॥ ६७ ॥

अन्वयः—यथा विद्वान्स्तथा विश्वो मर्तो नेतुर्देवस्य सख्यं बु-
रीत विश्वो मनुष्यो राय इपुध्यति । स्वाहा युम्नं वृणीत यथा चै-
तेन त्वं पुष्यसे तथा वयमपि भवेम ॥ ६७ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०— गृहस्थैर्मनुष्यैः परमेश्वरेण सह मैत्रीं कृत्वा सत्येन व्यवहारेण श्रियं प्राप्य यशस्वीनिकर्माणि नित्यं कार्याणि ॥ ६७ ॥

पदार्थः—जैसे विद्वान् लोग ग्रहण करते हैं (विश्वः) सत् (मर्तः) मनुष्य (नेतुः) सब के नायक (देवस्य) सब जगत् का प्रकाशक परमेश्वर के (सख्यम्) मित्रता को (बुरीत) स्वीकार करें (विश्वः) सत् मनुष्य (राये) शोभा वा लक्ष्मी के लिये (इषुष्यति) वाणादि आयुधों को धारण करें (स्वाहा) सत्य वाणी और (ह्यमृतम्) प्रकाश युक्त यश वा अन्न को (वृणीत) ग्रहण करें । और जैसे इस से नू (पुण्यसे) पुष्ट होता है वैसे हम लोग भी होंगे ॥ ६७ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में वाचकलु०— गृहस्थ मनुष्य को चाहिये कि परमेश्वर के साथ मित्रता कर सत्य व्यवहार से धन को प्राप्त हो के कीर्त्ति कराने हारे कर्मों को नित्य किया करें ॥ ६७ ॥

मास्वित्यस्य आग्नेयऋषिः । अम्बा देवता । गायत्री छन्दः ।
पङ्कजः स्वरः ॥

पुनर्मातापितरौ प्रति पुत्रादयः किं किं ब्रूयुरित्याह ॥

किं माता पिता के प्रति पुत्रादि क्या २ कहें यह वि०॥

मा सु भित्था मा सु रिषोऽम्बधृष्णवीरयस्व सु ।
अग्निश्चेदं करिष्यथः ॥ ६८ ॥

मा । सु । भित्थाः । मा । सु । रिषिः । अम्ब ।
धृष्णु । वीरयस्व । सु । अग्निः । च । इदम् ।
करिष्यथः ॥ ६८ ॥

पदार्थः—(मा) (सु) (भित्था) भेदं कुर्याः (मा)
(सु) (रिषः) हिंसयाः (अम्ब) मातः (धृष्णु) दाढर्यम् (वीर-

यस्य) आरब्धस्य कर्मणा समाप्तिमाचर (सु) (अग्निः)
पावकइव (च) (इदम्) (करिष्यथः) करिष्यमाणं साधयि-
ष्यथः ॥ ६८ ॥

अन्वयः—हे अम्ब त्वमस्मान् विद्यातो मा सु भित्था मा
सुरिषो धृष्ण सुवीरयस्व चैव कुर्वन्तो युवां मातापुत्रावग्निरिवेदं
करिष्यथः ॥ ६८ ॥

भावार्थः—माता सुसन्तानान् सुशिक्षेत यत इमे परस्परं प्री-
ता भवेयुर्वीराश्च यत्कर्त्तव्यं तत्कुर्गुरकर्त्तव्यं च नाचरेयुः ॥ ६८ ॥

पदार्थः—हे (अम्ब) माता तू हम को विद्या से (मा) मत (सुभित्थाः)
छुड़ावे और (मा) मत (सुरिषः) दुःख दे (धृष्ण) दृढ़ता से (सुवीरयस्व)
सुन्दर आरम्भ किये कर्म की समाप्ति कर । ऐसे करते हुए तुम माता और पुत्र दोनों
(अग्निः) अग्नि के समान (च) (इदम्) करने योग्य इस सब कर्म को (करि-
ष्यथः) आचरण करो ॥ ६८ ॥

भावार्थः—माता को चाहिये कि अपने सन्तानों को अच्छी शिक्षा देवे जि-
स से ये परस्पर प्रीति युक्त और वीर हों । और जो करने योग्य है वही करें न
करने योग्य कभी न करें ॥ ६८ ॥

दंहस्वेत्पस्यात्रेयऋषिः । अम्बा देवता । त्रिष्टुप्छन्दः ।
धैवतः स्वरः ॥

पुनः पतिः स्वपत्नीं प्राति किं किं वदेदित्याह ॥

किं पति अपनी स्त्री से क्या २ कहे यह वि० ॥

दृष्ट्वंहस्व देविष्ठथिवि स्वस्तयं आसुरी माया
स्वधया कृतासि । जुष्टं देवेभ्यं इदमस्तु हव्यमरि-
ष्टा त्वमुदिहियज्ञे अस्मिन् ॥ ६९ ॥

दृ॒ष्ट्व॑ह॒स्व । दे॒वि । पृ॒थि॒वि । स्व॒स्तये॑ । आ॒-
सु॒री । मा॒या । स्व॒धया॑ । कृ॒ता । अ॒सि । जुष्ट॑म् ।
दे॒वेभ्यः॑ । इ॒दम् । अ॒स्तु । ह॒व्यम् । अ॒रि॒ष्टा । त्व॒-
म् । उ॒त् । इ॒हि । य॒ज्ञे । अ॒स्मिन् ॥ ६९ ॥

पदार्थः— (दृष्ट्वहस्व) वर्द्धस्व (देवि) विद्यायुक्ते (पृथिवि)
भूमिरिव पृथुविद्ये (स्वस्तये) सुखाय (आसुरी) येऽसुषु प्राणेषु
रमन्ते तेषां स्वा (माया) प्रज्ञा (स्वधया) उदकेनानेन वा (कृता)
निष्पादिता (अस्ति) (जुष्टम्) सेवितम् (देवेभ्यः) विद्वद्भ्यो
दिव्येभ्यो गुणेभ्यो वा (इदम्) (अस्तु) (हव्यम्) दातुं योग्यं
विज्ञानम् (अरिष्टा) अहिंसिता (त्वम्) (उत्) (इहि) प्रा॒-
मुहि (यज्ञे) संगन्तव्ये गृहाश्रमे (अस्मिन्) वर्तमाने ॥ ६९ ॥

अन्वयः—हे पृथिवि देवि पत्नि त्वया स्वस्तये स्वधया याऽऽ॒-
सुरी मायाऽस्ति सा कृतासि तया त्वं मां पतिं दृष्ट्वाऽरिष्टा सत्य॒-
स्मिन् यज्ञ उदिहि । यत् त्वयेदं जुष्टं कृतमस्ति तद्देवेभ्योऽस्तु ॥ ६९ ॥

भावार्थः—या स्त्री पतिं प्राप्य गृहे वर्तते तया सुबुद्ध्या सु॒-
खाय प्रयत्नो विधेयः । सुसंस्कृतं सर्वमन्नादिप्रीतिकरं संपादनीय॒-
म् । न कदाचित्कस्यचिद्धिंसावैरबुद्धिर्वा कचित्कार्या ॥ ६९ ॥

पदार्थः—हे (पृथिवि) भूमि के समान विद्या के विस्तार को प्राप्त हुई (दे॒-
वि) विद्या स युक्त पक्षि तू ने (स्वस्तये) मुल के लिये (स्वधया) अन्न वा जल से जो
(आसुरी) प्राणपोषक पुरुषों की (माया) बुद्धि है उस को (कृता) सिद्ध की (अस्ति)

है । उस से तू मुझ पति को (दंष्ट्रस्व) उन्नति दे (अरिष्टा) हिंसा रहित हुई (अ-
स्मिन्) इस (यज्ञे) संग करने योग्य गृहाश्रम में (उदिहि) प्रकाश को प्राप्त हो
जो तू ने (जुष्टम्) सेवन किया (इदम्) यह (हव्यम्) देने लेने योग्य पदार्थ है
वह (देवेभ्यः) विद्वानों वा उत्तम गुण होने के लिये (अस्तु) होवे ॥६६॥

भावार्थः—जो स्त्री पति को प्राप्ति हो के घर में वर्तनी है वह अच्छी बु-
द्धि से सुख के लिये प्रयत्न करे । सब भन्न आदि खाने पीने के पदार्थ रुचि कारक
बनवावे वा बनावे । और किसी को दुःख वा किसी को साथ बैशुद्धि कभी न करे ॥६६॥

द्रवन्न इत्यस्य सोमाहुतिर्ऋषिः । अग्निर्देवता । विराड्गायत्री
छन्दः । षड्जः स्वरः ॥

पुनः सा स्वभर्तारं प्रति कथं कथं संवदेतेत्याह ॥

किर वह स्त्री अपने पति से कैसे २ कहै यह वि० ॥

द्रवन्नः सर्पिरासुतिः प्रतनो होता वरेण्यः । सह-
सस्पुत्रो अद्भुतः ॥ ७० ॥

द्रवन्न इति द्रुऽन्नः । सर्पिरासुतिरिति सर्पिः ऽत्रा-
सुतिः । प्रतनः । होता । वरेण्यः । सहसः । पुत्रः ।
अद्भुतः ॥ ७० ॥

पदार्थः—(द्रवन्नः) द्रवो वृक्षादय ओषधयोऽन्नानि वा यस्य
सः (सर्पिरासुतिः) सर्पिषो घृतादेरासुतिः सवनं यस्य सः (प्र-
तनः) पुरातनः (होता) दाता गृहीता (वरेण्यः) स्वीकर्तुमर्हः
(सहसः) बलवतः (पुत्रः) अपत्यम् (अद्भुतः) आश्चर्य-
गुणकर्मस्वभावः ॥ ७० ॥

अन्वयः—हे पते दूजः सर्पिरासुतिः प्रत्नो होता वरेण्यः सहस्रपुत्रोऽद्भुतस्त्वं स्वस्तयेऽस्मिन् यज्ञ उदिहि उदितो भव ॥७०॥

भावार्थः—अतः स्वस्तये अस्मिन् यज्ञ उदिहीति पदचतुष्टयं पूर्वतोऽनुवर्तते । कन्यया यस्य पिता कृतब्रह्मचर्यो बलवान् भवेद्यः पुरुषार्थेन बहून्पत्न्यादीन्पर्जयितुं शक्नुयात् । पवित्रस्वभावः पुरुषो भवेत्तेन साकं विवाहं कृत्वा सततं सुखं मोक्तव्यम् ॥७०॥

पदार्थः—हे पते (दूजः) वृक्षादि ओषधि ही जिन के अन्न हैं ऐसे (सर्पिरासुतिः) घृण आदि पदार्थों को गोश्रने वाले (प्रत्नः) सनातन (होता) देने लेने हारे (वरेण्यः) स्वीकार करने योग्य (सहस्रः) बलवान् के (पुत्रः) पुत्र (अद्भुतः) आश्चर्य्य गुण कर्म और स्वभाव में युक्त आप सुख होने के लिये इस गृहाश्रम के बीच शोभायमान हूजिये ॥ ७० ॥

भावार्थः—यहां पूर्व मंत्र से (स्वस्तये) (अस्मिन्) (यज्ञे) (उदिहि) इन चार पदों की अनुवृत्ति आती है । कन्या को उचित है कि जिस का पिता ब्रह्मचर्य्य से बलवान् हो और जो पुरुषार्थ से बहुत अन्नादि पदार्थों को इकट्ठा कर सके उस शुद्ध स्वभाव में युक्त पुरुष के साथ विवाह करके निरन्तर सुख भोगे ॥७०॥

परस्याइत्यस्य विरूपऋषिः । अग्निर्देवताः । विराड्गायत्री छन्दः । षड्जः स्वरः ॥

पुनः पतिः स्वपत्नीं प्रति किं किमुपदिशेदित्याह ॥

किं पति अपनी स्त्री को क्या २ उपदेश करे यह वि० ॥

परस्या अधि संवतोऽवरां २ । अभ्यातर । यत्राहमस्मि तां २ । अत्र ॥ ७१ ॥

परस्याः । अधि । सम्बतइतिसम्भवतः । अवरान् ।

अभि । आ । तर । यत्र । अहम् । अस्मि । ता-
न । अव ॥ ७१ ॥

पदार्थः— (परस्याः) प्रकृष्टयायाः कन्यायाः (अधि)
(सम्बतः) संविभक्तान् (अवरान्) नीचाननुकृष्टगुणस्वभा-
वान् (अभि) (आ) (तर) पुत्र (यत्र) (अहम्) (अ-
स्मि) (तान्) (अव) ॥ ७१ ॥

अन्वयः—हे कन्ये यस्याः परस्यास्तवाहमधिष्ठाता भवितुमि-
च्छामि सा त्वं सम्बतोऽवरानभ्यातर यत्र कुलेऽहमस्मि तानव ॥ ७१ ॥

भावार्थः—कन्यया स्वस्या उत्कृष्टस्तुल्यो वा वरः स्वीका-
र्यः न नीचः । यस्य पालिग्रहणं कुर्यात्तस्य सम्बन्धिनो मित्रा-
णि च सर्वदा सन्तोषणीयानि ॥ ७१ ॥

पदार्थः—हे कन्ये जिस (परस्याः) उत्तम कन्या तेरा मैं (अधि) स्ता-
मी हुआ चाहता हूं सो तू (सम्बतः) संविभाग को प्राप्त हुए (अवरान्) नीच
स्वभावों का (अभ्यातर) उल्लंघन और (यत्र) जिस कु। में (अहम्) मैं (अ-
स्मि) हम (तान्) उन उत्तम मनुष्यों की (अव) रक्षा कर ॥ ७१ ॥

भावार्थः—कन्या को चाहिये कि अपने से अधिक बल और विद्या वाले
वा बराबर के पति का स्वीकार करे किन्तु छोटे वा न्यून विद्या वाले को नहीं । जिस
के साथ विवाह करे उस के सम्बन्धी और मित्रों को सब काल में प्रसन्न रखे ॥ ७१ ॥

परमस्याइत्यस्य वारुणिकर्तृभिः । अग्निर्देवता । भुरिगुणिक
छन्दः । ऋषयः स्वतः ॥

पुनः सा स्वस्वामिनं प्राति किंकिमादिशेदित्याह ॥

किर वह स्त्री अपने स्वामी से क्या २ कहे इस वि० ॥

परमस्याः परावर्तो रोहिदंश्च इहा गंहि । पुरीष्युः

पुरुप्रियोऽग्ने त्वं तरा मृधः ॥ ७२ ॥

परमस्याः । परावतइतिरराऽवतः । रोहिदंश्चइतिरो-

हितऽश्वः । इह । आ । गहि । पुरीष्यः । पुरुप्रिय-

इतिपुरुऽप्रियः । अग्ने । त्वम् । तर । मृधः ॥ ७२ ॥

पदार्थः—(परमस्याः) अनुत्तमगुणरूपशीलायाः(परावतः) दूरदेशात् (रोहिदश्वः) रोहितोऽग्न्यादयोऽश्वावाहनानि यस्य सः (इह) (आ) (गहि) आगच्छ (पुरीष्यः) पुरीषेषु पालनेषु साथः (पुरुप्रियः) पुरुषा वहुनां जनानां मध्ये प्रियः प्रीतः (अग्ने) अग्निप्रकाशवद्भिज्ञानयुक्त (त्वम्) (तर) उल्लंघ । अथ इत्य-
चोतस्तिष्ठइति दीर्घः (मृधः) परपदार्थामिकाक्षिणः शत्रून् ॥ ७२ ॥

अन्वयः—हे अग्ने पावक इव तेजस्विन् स्वामिन् रोहिदश्वः पुरीष्यः पुरुप्रियस्त्वमिह परावतो देशात् परमस्याः कन्यायाः कीर्तिं श्रुत्वाऽऽगहि तया प्रातया सह मृधस्तर ॥ ७२ ॥

भावार्थः—मनुष्यैः स्वस्याः कन्यायाः पुत्रस्य वा समीपदेशे विवाहः कदाचिन्नेव कार्यः । यावद्दूरे विवाहः क्रियते तावदेवाऽ-
धिकं सुखं जायेत निकटे कलह एव ॥ ७२ ॥

पदार्थः—हे (अग्ने) पावक के समान तेजस्विन् विज्ञान युक्त पते (रोहि-
दश्वः) अग्नि आदि पदार्थों से युक्त वाहनों से युक्त (पुरीष्यः) पालने में श्रेष्ठ (पुरु-
प्रियः) बहुत मनुष्यों की प्रीति रखने वाले (त्वम्) आप (इह) इस गृहाश्रम में
(परावतः) दूर देश से (परमस्याः) अति उत्तम गुण रूप और स्वभाव वाली क-
न्या की कीर्ति सुन के (आगहि) आइये और उस के साथ (मृधः) दूरों के प-
दार्थों की आकांक्षा करने हारे शत्रुओं का (तर) तिरस्कार कीजिये ॥ ७२ ॥

भावार्थः—मनुष्यों को चाहिये कि अपनी कन्या वा पुत्र का समीप देश में विवाह कभी न करें । जितना ही दूर विवाह किया जावे उतना ही अधिक मुल होवे निकट करने में कलह ही होता है ॥ ७२ ॥

यदग्ने इत्यस्य जमदग्निर्ऋषिः । अग्निर्देवता । निचृदनुष्टुप् छन्दः । गांधारः स्वरः ॥

पुनः स्त्री पुरुषौ प्रति सम्बन्धिनः किं किं
प्रतिजानीरन्नित्याह ॥

फिर स्त्रीपुरुषों के प्रति सम्बन्धी लोग क्या २ प्रतिज्ञा करें और
करावें यह वि० ॥

यदग्ने कानि कानि चिदा ते दारुणि दध्मसि ।
सर्वं तदस्तु ते घृतं तज्जुपस्व यविष्ठ्य ॥ ७३ ॥
यत् । अग्ने । कानि । कानि । चित् । आ । ते ।
दारुणि । दध्मसि । सर्वम् । तत् । अस्तु । ते ।
घृतम् । तत् । जुपस्व । यविष्ठ्य ॥ ७३ ॥

पदार्थः—(यत्) (अग्ने) अग्निरिव वर्तमान (कानि)
(कानि) (चित्) अपि (आ) (ते) तुभ्यं तव वा (दारुणि)
काष्ठे (दध्मसि) धरामः (सर्वम्) (तत्) (अस्तु) (ते) तव
(घृतम्) आज्यम् (तत्) (जुपस्व) (यविष्ठ्य) अतिशयेन
युवा यविष्ठः स एव तत्सम्बुद्धौ ॥ ७३ ॥

अन्वयः—हे यविष्ठयाग्ने विद्वान् पते स्त्रि वा यथा कानि
कानि चिद्वस्तूनि ते सन्ति तद्वद्वयं दारुण्यादध्मसि । यदस्माकं

वस्त्वस्ति तत्सर्वं तेऽस्तु यदस्माकं घृतं तत्त्वं जुषस्व । यत्ते वस्त्व-
स्ति तत्सर्वमस्माकमस्तु । यत्ते घृतादिकं वस्त्वस्ति यदयं गृह्णीमः ॥ ७३ ॥

भावार्थः—ब्रह्मचर्यादिभिर्मनुष्यैः स्वकीयाः सर्वे पदार्थाः स-
र्वार्था निधातव्याः । न कदाचिदीर्ष्या परस्परं भेदव्यं यतः सर्वे-
षां सर्वाणि सुखानि वर्धेरन् बिघ्नाश्च नोत्तिष्ठेरन्नेवं स्त्रीपुरुषावपि
परस्परं वर्त्तेयाताम् ॥ ७३ ॥

पदार्थः—हे (यविष्ठच) अत्यन्त युवावस्था को प्राप्त हुए (अग्ने) अग्नि
के समान तेजस्वी विद्वान् पुरुष वा स्त्री आप जैसे (कानि कानि चित्) कोई २ भी
वस्तु (ते) तेरी हैं वे हम लोग (पुरुषि) काष्ठ के पात्र में (दध्मसि) धारण करें ।
(यत्) जो कुछ हमारी चीज़ है (तत्) सो (सर्वम्) सब (ते) तेरी (अस्तु)
होवे जो हमारा (घृतम्) घृतादि उत्तम पदार्थ है (तत्) उस को तू (जुषस्व)
सेवन कर । जो कुछ तेरा पदार्थ है सो सब हमारा हो जो तेरा घृतादि पदार्थ है उस
को हम ग्रहण करें ॥ ७३ ॥

भावार्थः—ब्रह्मचारी आदि मनुष्य अपने सब पदार्थ सबके उपकार के लिये
रखें । किन्तु ईर्ष्या से आपस में कभी भेद न करें जिस से सब के लिये सब सुखों की
वृद्धि होवे । और विघ्न न उठे इसी प्रकार स्त्री पुरुष भी परस्पर वर्त्ते ॥ ७३ ॥

यदत्तीत्यस्य जमदग्निर्ऋषिः । अग्निर्देवता । विराडनुष्टुप्
छन्दः । गांधारः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर भी वही विषय अगले मंत्र में कहा है ॥

यदत्त्युपजिह्विका यद्वस्रो अतिसर्पति । सर्वं तदस्तु
ते घृतं तज्जुषस्व यविष्ठ्य ॥ ७४ ॥

यत् । अति । उपजिह्विकेत्युपजिह्विका । यत् ।

वम्रः । अतिसर्पतीत्यतिऽसर्पति । सर्वम् । तत् ।

अस्तु । ते । घृतम् । तत् । जुषस्व । यविष्ठ्य ॥ ७४ ॥

पदार्थः—(यत्) (अति) मूढे (उपजिह्विका) उपग-
ताऽनुकूला जिह्वा यस्याः पत्न्याः सा (यत्) (वम्रः) उद्गालि-
तोदानः (अतिसर्पति) अतिशयेन गच्छति (सर्वम्) (तत्)
(अस्तु) (ते) (घृतम्) (तत्) (जुषस्व) (यविष्ठ्य ॥ ७४ ॥

अन्वयः—हे यविष्ठ्य त्वमुपजिह्विका च यदस्ति वम्रो यद-
स्ति सर्पति तत्सर्वं तेऽस्तु यत्तं घृतमस्ति तत्त्वं जुषस्व ॥ ७४ ॥

भावार्थः—यत्प्रति पतिः प्रवर्त्तते स्त्री वा तदनुकूलौ दम्पती
स्याताम् । यत्स्त्रियाः स्वं तत्पुरुषस्य यत्पुरुषस्य तत्स्त्रिया भवतु नात्र
कथं चिद्देहो विधेयः किंतु परस्परं मिलित्वाऽऽनन्दं भुंजीयाताम्
॥ ७४ ॥

पदार्थः—हे (यविष्ठ्य) अत्यन्त युवावस्था को प्राप्त होए पति आप
और (उपजिह्विका) जिस की जिह्वा इन्द्रिय अनुकूल अर्थात् वर में हो ऐसी स्त्री
(यत्) जो (अति) भोजन करे (यत्) जो (वम्रः) मुख से बाहर निकाला
प्रणय वायु (अतिसर्पति) अत्यन्त चलता है (तत्) वह (सर्वम्) सब (ते) तेरा
(अस्तु) होवे । जो तेरा (घृतम्) भी आदि उत्तम पदार्थ है (तत्) उस को (जु-
षस्व) सेवन किया कर ॥ ७४ ॥

भावार्थः—जिस पुरुष से पुरुष वा स्त्री का व्यवहार सिद्ध होता हो उस के
अनुकूल स्त्री पुरुष दोनों बनें । जो स्त्री का पदार्थ है वह पुरुष का और जो पुरुष का
है वह स्त्री का भी होवे । इस विषय में कभी द्वेष नहीं करना चाहिये किन्तु आपस में
प्रेम के आनन्द भोगें ॥ ७४ ॥

अहरहरित्यस्य नामानेदिक्काणिः । अग्निर्देवता । विराट्बिष्टुष्क-
न्दः । धैवतः स्वरः ॥

पुनर्यहस्थाः परस्परं कथं वर्त्तेरन्नित्याह ॥

किं गृहस्थ लोग आपस में कैसे वर्त्ते यह वि० ॥

अहरहरप्रयावं भरन्तोऽश्वायेव तिष्ठते घासमस्मै ।
रायस्पोषेण समिषा मदन्तोऽग्ने मा ते प्रतिवेशा
रिषाम ॥ ७५ ॥

अहरहरित्यहःऽअहः । अप्रयावमित्यत्रऽयावम् ।
भरन्तः । अश्वायेवेत्यश्वायऽइव । तिष्ठते । घा-
सम् । अस्मै । रायः । पोषेणसम् । इषा । मद-
न्तः । अग्ने । मा । ते । प्रतिवेशा इति प्रतिवेशाः ।
रिषाम् ॥ ७५ ॥

पदार्थः—(अहरहः) प्रतिदिनम् (अप्रयावम्) प्रयुक्त-
व्यापं यस्मिन् स प्रयावो न विद्यते प्रयावो यस्मिन् गृहाश्रमे तम्
(भरन्तः) धरन्तः (अश्वायेव) यथाश्वाय (तिष्ठते) वर्त्तमा-
नाय (घासम्) मक्षयम् (अस्मै) गृहाश्रमाय (रायः) घनस्य
(पोषेण) पुष्ट्या (सम्) (इषा) अन्नादिना (मदन्तः) ह-
र्षन्तः (अग्ने) विद्वन् (मा) (ते) तव (प्रतिवेशाः) प्रती-
ता वेशा धर्मप्रवेशा येषां ते (रिषाम) हिंस्याम् । अत्र लिट्ठये
बुद्धिः ॥ ७५ ॥

अन्वयः—हे अग्नेऽहरहरतिष्ठतेश्वायेवास्मा अप्रयावं घासं

भरन्तो रायस्पोषेणेषा संमदन्तः प्रतिवेशाः सन्तो वयं त एष्वर्घ्यं म
रिषाम ॥ ७५ ॥

भावार्थः—अत्रोपमालं०— गृहस्था यथा अश्वानि पशूः
भोजनार्थं यवदुग्धादिकमश्वपालकाः नित्यं संचिन्वन्ति तथैश्वर्य
समुन्नीय सुखयेयुः । धनमदेन केन चित्सहेर्ष्या कदाचिन्ना कुर्व्यु
परस्योत्कर्षं श्रुत्वा दृष्ट्वा च सदा हृष्येयुः ॥ ७५ ॥

पदार्थः—हे (अग्ने) विद्वन्पुरुष (अहरहः) नित्यप्राप्ति (तिष्ठते) :
त्तमान (अश्वान्येव) जैसे घोड़े के लिये घास आदि खाने का पदार्थ आगे धरते
वैसे (अस्मै) इस गृहस्थ पुरुष के लिये (अप्रयायम्) अन्याय से पृथक् महाश्व
के योग्य (वासम्) भोगने योग्य पदार्थों को (भरन्तः) धारण करते हुए (रायः) धन
की (पोषेण) पुष्टि तथा (इषा) अन्नादि से (संमदन्तः) सम्यक् आनन्द को प्रा
प्त्यु (प्रतिवेशाः) धर्म विषयक प्रवेश के निश्चित हम लोग (ते) तेरे ऐश्वर्य के
(मरिषाम) कभी नष्ट न करें ॥ ७५ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में उपमालं०—गृहस्थ मनुष्यों को चाहिये कि जैसे घो
ड़े आदि पशुओं के खाने के लिये जो दूध आदि पदार्थों का पशुओं के पालक नित्य
इकट्ठे करते हैं वैसे अपने ऐश्वर्य को बढ़ा के मुक्त दें । और धन के अहंकार से
किसी के साथ ईर्ष्या कभी न करें किन्तु दूसरों की वृद्धि वा धन देख के सदा आन
न्द मानें ॥ ७५ ॥

नाभेत्यस्य नाभानेदिक्रिषिः । अग्निर्देवता । स्वराडार्षी त्रिष्टुप्
छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

पुनरेते परस्परं कथं संवदेरन्नित्याह ॥

फिर ये मनुष्य लोग आपस में कैसे संवाद करें यह वि० ॥

नामा एथिव्याः संमिधाने अग्नौ रायस्पोषाय बृ
हते हवामहे । इरम्मदं बृहदुक्तं यजत्रं जेतारम
ग्निं एतनासु सासहिम् ॥ ७६ ॥

नाभा । पृथिव्याः । समिधानइतिसमऽ इधाने ।
 अग्नौ । रायः । पोषाय । बृहते । हवामहे । इ-
 रम्मदमिति रमऽमदम् । बृहदुक्थमिति बृहत्ऽउक्-
 थम् । यजत्रम् । जेतारम् । अग्निम् । पृतनासु ।
 सासहिम् । ससहिमिति ससहिम् ॥ ७६ ॥

पदार्थः—(नाभा) नाभौ मध्ये (पृथिव्याः) (समिधाने)
 सत्यक् प्रदीप्ते (अग्नौ) अन्हौ (रायः) श्रियः (पोषाय) पो-
 षणकराय (बृहते) महते (हवामहे) स्पर्द्धामहे (इरम्मदम्)
 य इरयाऽजेन माद्यति दृष्यति तम् । उग्रं पश्ये रम्मदपाणिन्धमाश्च ॥
 अ० ॥ १ । २ । ३७ ॥ इति खश् प्रत्ययान्तो निपातः (बृहदु-
 क्थम्) बृहन्महदुक्थं प्रशंसनं यस्य तम् (यजत्रम्) संगन्तव्यम्
 (जेतारम्) जयशीलम् (अग्निम्) विद्युद्दहर्त्तमानम् (पृतना-
 सु) सेनासु (सासहिम्) अतिशयेन सोढारम् ॥ ७६ ॥

अन्वयः—हे गृहिणो यथा वयं बृहते रायस्पोषाय पृथिव्या
 नाभा समिधानेऽग्नौ पृतनासु सासहिमिरम्मदं बृहदुक्थं यजत्रम-
 न्निमिव जेतारं सेनापतिं हवामहे तथा यूयमप्याह्वयत ॥ ७६ ॥

भावार्थः—भूमिराज्यं कुर्वद्भिर्जनैः शस्त्रास्त्राणि संचित्य पूर्ण-
 बुद्धिविद्याशरीरात्मबलसहितं पुरुषं सेनापतिं विधाय निर्मयतया
 वर्तन्ताम् ॥ ७६ ॥

पदार्थः—हे गृही लोगो जैसे हम लोग (बृहते) बड़े (रायः) लक्ष्मी के (पोषाय) पुष्ट करने हारे पुरुष के लिये (पृथिव्याः) पृथिवी के (नामा) बी-च (समिधाने) अच्छे प्रकार प्रज्वलित हुए (अग्नौ) अग्नि में और (पृतनासु) सेनाओं में (सासहिम्) अत्यन्त सहन शील (इरम्पदम्) अन्न से आनन्दित होने वाले (बृहदुक्थम्) बड़ी प्रशंसा से युक्त (यजत्रम्) सम्प्राप्त करने योग्य (अग्निम्) विजुली के समान शक्तिता करने हारे (जेतारम्) विजय शील सेनापति पुरुष को (हवामहे) बुलाते हैं । वैसे तुम लोग भी इस को बुलाओ ॥ ७६ ॥

भावार्थः—पृथिवी का राज्य करते हुए मनुष्यों को चाहिये कि आग्नेय आदि अस्त्रों और तलवार आदि शस्त्रों का संचय कर और पूर्ण बुद्धि तथा शरीर बल से युक्त पुरुष को सेनापति कर के निर्भयता के साथ वर्त्ते ॥ ७६ ॥

याः सेनाइत्यस्य नामानेदिर्ऋषिः । अग्निर्देवता । भुरिगनुष्टुप् छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

पुनः पुनरेते चोरादीन् प्रयत्नेन निवार्त्तयेयुरित्याह ॥

राज पुरुषों को योग्य है कि अपने प्रयत्न से चोर आदि दुष्टों का

बार २ निवारण करें यह वि० ॥

याः सेनाः अभीत्वरीराव्याधिनीरुगणाउत । ये स्तेना ये च तस्कंरास्तांस्तै अग्नेऽपि दधाम्यास्ये ॥ ७७ ॥

याः । सेनाः । अभीत्वरीरित्याभिऽइत्वरीः । आ-
व्याधिनीरित्याऽव्याधिनीः । उगणाः । उत । ये ।
स्तेनाः । ये । च । तस्कंराः । तान् । ते । अग्ने ।
अपि । दधामि । आस्ये ॥ ७७ ॥

पदार्थः—(याः) (सेनाः) (अभीत्वरीः) आभिमुख्यं राजविरोधं कुर्वतीः (आव्याधिनीः) समन्ताद्बहुरोगयुक्तास्ताडितुं शीला वा (उगणाः) उद्यतायुधसमूहाः । पृषोदरादित्वादभीष्टसिद्धिः (उत) अपि (ये) (स्तेनाः) सुरङ्गं दत्त्वापरपदार्थापहारिणः (ये) (च) दस्यवः (तस्कराः) द्यूतादिकापट्येन परपदार्थापहर्त्तारः (तान्) (ते) अस्य । अत्र व्यत्ययः (अग्ने) पावकस्य (अपि) (दधामि) प्रक्षिपामि (आस्ये) प्रज्वालिते ज्वालासमूहेऽग्नौ ॥ ७७ ॥

अन्वयः—हे सेनासभापते यथाऽहं या अभीत्वरीराव्याधिनी-रुगणाः सेनाः सन्ति ता उत ये स्तेनाये तस्कराश्च सन्ति तौस्तेऽस्याग्नेः पावकस्यास्येऽपि दधामि तथा त्वमेतानिह धेहि ॥ ७७ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—धार्मिकैराजपुरुषैर्या अनुकूलाः सेनाः प्रजाश्च सन्ति ताः सततं संपूज्य या विरोधिभ्यो ये च दस्यवादयश्चोरा दुष्टवाचोऽनृतवादिनो व्यभिचारिणो मनुष्या भवेयुस्तानग्निदाहाद्युद्देजनकरैर्दण्डैर्भृशं ताडयित्वा वशं नेयाः ॥ ७७ ॥

पदार्थः—हे सेना और सभा के स्वामी जैसे मैं (याः) जो (अभीत्वरीः) संमुख हो के युद्ध करने हारी (आव्याधिनीः) बहुत रोगों से युक्त वा ताड़ना देने वाली (उगणाः) शस्त्रों को लेके विरोध में उद्यत हुई (सेनाः) सेना हैं उन (उत) और (ये) जो (स्तेनाः) सुरङ्ग लगा के दूसरों के पदार्थों को हरने वाले (च) और (ये) जो (तस्कराः) द्यूत आदि कपट से दूसरों के पदार्थ लेने हारे हैं (तान्) उन को (ते) इस (अग्ने) अग्नि के (आस्ये) जलती हुई लपट में (अपि दधामि) गेरवा हूँ वैसे तू भी इन को इस में धरा कर ॥ ७७ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में वाचकलु०—धर्मात्मा राजपुरुषों को चाहिये कि जो अपने अनुकूल सेना और प्रजा हों उन का निरन्तर सत्कार करें और जो सेना तथा प्रजा विरोधी हों तथा डाकू चोर खोटे वचन बोलने हारे मिथ्यावादी व्यभिचारी मनु-

प्य होवें उन को आग्नि से जलाने आदि भयंकर दण्डों से शीघ्र ताड़ना देकर बरमे करें ॥ ७७ ॥

दंष्ट्राभ्यामित्यस्य नामानेदिर्भविः । अग्निर्देवता । भुरिगुणि-
कच्छन्दः । अस्यभः स्वरः ॥

पुनस्तान् कथं ताडयेयुरित्याह ॥

फिर उन दुष्टों को किस २ प्रकार ताड़ना करें, यह वि० ॥

दंष्ट्राभ्यां मलिमलून् जम्भ्यैस्तस्करां २ । उत ।
हनुभ्यां स्तेनान् भगवस्तांस्त्वं खाद सुखादिता-
न् ॥ ७८ ॥

दंष्ट्राभ्याम् । मलिमलून् । जम्भ्यैः । तस्करान् ।
उत । हनुभ्यामिति हनुभ्याम् । स्तेनान् । भगव-
इति भगवः । तान् । त्वम् । खाद । सुखादिता-
निति सुखादितान् ॥ ७८ ॥

पदार्थः—(दंष्ट्राभ्याम्) तीक्ष्णाग्राभ्यां कृन्ताभ्याम् (मलिमलून्)
मलिनाचारान् सिंहादीन् (जम्भ्यैः) जम्भेषु सुखेषु भवैर्जिह्वादिभिः
(तस्करान्) चोर इव वर्त्तमानान् (उत) अपि (हनुभ्याम्)
श्रोष्ठमूलाभ्याम् (स्तेनान्) परपदार्थापहर्तृन् (भगवः) ऐश्वर्य-
संपन्न राजन् (तान्) (त्वम्) (खाद) विनाशय (सुखादितान्)
अन्यायेन परपदार्थानां भोक्तृन् ॥ ७८ ॥

अन्वयः—हे भगवः समासेनेति यथा त्वं जम्भ्यैर्दंष्ट्राभ्यां यान्

मलिम्लून तस्करान् हनुम्यां मूखादितान् स्तेनान् खादविनाश
येस्तान् वयमुत विनाशयेम ॥७८॥

भावार्थः—राजपुरुषैर्ये गवादिहिंसकाः पशवः पुरुषाश्च ये च
स्तेनास्ते विविधेन बन्धनेन ताडनेन नाशनेन वा वशं नेयाः ॥७८॥

पदार्थः—हे (भगवः) ऐश्वर्य्य वाले सभा सेना के स्वामी जैसे (त्वम) आप
(जन्म्यैः) मुख के जीभ आदि अवयवों और (दंष्ट्राम्याम्) तीक्ष्ण दांतों से जिन (म-
लिम्लून) मलीन आचरण वाले सिंह आदि को और (हनुम्याम्) मसूड़ों से (तस्करा-
न्) चोरों के मयान वर्तमान (मुखादितान्) अन्याय से दूमरों के पदार्थों को भोगने
और (स्तेनान्) रात में भीति आदि फाड़ तोड़ के पराया माल मारने हारे मनुष्यों
को (खाद) जड़ से नष्ट करें वैसे (तान् : उन को हम लोग (उत) भी नष्ट करें ॥७८॥

भावार्थः—राज पुरुषों को चाहिये कि जो गौ आदि बड़े उपकार के पशुओं
को मारने वाले सिंह आदि वा मनुष्य हों उन तथा जो चोर आदि मनुष्य हैं उन को
अनेक प्रकार के बन्धनों से बांध ताड़ना दे नष्ट कर वश में लावें ॥ ७८ ॥

ये जनेष्वित्यस्य नाभानेदिर्कापिः । सेनापतिर्देवता । निचूदनु-
ष्टुप्छन्दः । गांधारः स्वरः ॥

पुनरेतं कौत्सरान् निवर्त्तयेयुरित्याह ॥

फिर ये राज पुरुष किस २ का निवारण करें यह वि० ॥

ये जनेषु मलिम्लवस्तेनासस्तस्करा वने । ये कक्षे-
ष्वघायवस्तांस्ते दधामि जम्भयाः ॥ ७९ ॥

ये । जनेषु । मलिम्लवः । स्तेनासः । तस्कराः ।
वने । ये । कक्षेषु । अघायवः । अघायव इत्यंघः-

यवः । तान् । ते । दधामि । जम्भयोः ॥ ७९ ॥

पदार्थः—(ये) (जनेषु) मनुष्येषु (मलिमूलवः) ये म-
लिनः सन्तो मूलोचन्ति गच्छन्ति ते (स्तेनासः) गुप्ताश्वोराः (त-
स्कराः) प्रसिद्धाः (वने) अरण्ये (ये) (कक्षेषु) सामन्तेषु
(अघायवः) आत्मनोऽघेन पापिनायुरिच्छवः (तान्) (ते) तव (द-
धामि) (जम्भयोः) बन्धने मुखमध्ये ग्रासमिव ॥ ७९ ॥

अन्वयः—हे समेश सेनापतिरहं ये जनेषु मलिमूलवः स्तेना-
सो ये वनेतस्करा ये कक्षेष्वघायवः सन्ति तौस्ते जम्भयोग्रासमिव
दधामि ॥ ७९ ॥

भावार्थः—सेनापत्यादिराजपुरुषाणामिदमेव कर्त्तव्यमस्ति य-
द्ग्रामारण्यस्थाः प्रसिद्धा अप्रसिद्धाश्वोराः पापाचाराश्च पुरुषाः स-
न्ति तेषां राजाधीनत्वं कुर्युरिति ॥ ७९ ॥

पदार्थः—हे सभापते मैं सेनाध्यक्ष (ये) जो (जनेषु) मनुष्यों में (मलिमूलवः)
मलीन स्वभाव से आते जाते (स्तेनासः) गुप्त चोर जो (वने) वन में (तस्कराः)
प्रसिद्ध चोर लुटेरे और (ये) जो (कक्षेषु) कटरी आदि में (अघायवः) पाप क-
रते हुए जीवन की इच्छा करने वाले हैं (तान्) उन को (ते) आपके (जम्भयोः)
फेलाये मुख में ग्रास के समान (दधामि) धरता हूं ॥ ७९ ॥

भावार्थः—सेनापति आदि राजपुरुषों को यही मुख्य कर्त्तव्य है कि जो ग्रा-
म और वनों में प्रसिद्ध चोर तथा लुटेरे आदि पापी पुरुष हैं उन को राजा के आ-
धीन करें ॥ ७९ ॥

योऽस्मभ्यमित्यस्य नाभानेदिर्ऋषिः । अध्यापकोपदेशकौ दे-
वते । अनुष्टुप्छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर भी वही वि० ॥

यो अस्मभ्यमरातीयाद्यश्च नो द्वेषते जनः । निन्दा-
द्यो अस्मान्धिप्साञ्च सर्वं तं भस्मसा कुरु ॥ ८० ॥
यः । अस्मभ्यम् । अरातीयात् । अरातियादित्य-
रातिऽयात् । यः । च । नः । द्वेषते । जनः । निन्दात्
यः । अस्मान् । धिप्सात् । च । सर्वम् । तम् । भ-
स्मसा । कुरु ॥ ८० ॥

पदार्थः—(यः) मनुष्यः (अस्मभ्यम्) धार्मिकेभ्यः (अ-
रातीयात्) शत्रुत्वमाचरेत् (यः) (च) (नः) अस्मान् (द्वेषते)
अप्रतिपत्ति । अत्र बहुलं छन्दसीति शपो लुगभावः (जनः)
(निन्दात्) निन्देत् (यः) (अस्मान्) (धिप्सात्) दम्भितुमि-
च्छेत् (च) (सर्वम्) (तम्) (भस्मसा) कृत्स्नभस्ममेति भस्म-
सा । अत्र छान्दसो वर्णलोपइति तलोपः (कुरु) संपादय ॥ ८० ॥

अन्वयः—हे समासेनेश त्वं यो जनोऽस्मभ्यमरातीयाद्यो नो
द्वेषते निन्दाञ्च योऽस्मान् धिप्साच्छलेच्च तं सर्वं भस्मसा कुरु ॥ ८० ॥

भावार्थः—अध्यापकोपदेशकराजपुरुषाणामिदं योग्यमस्ति

पदध्यापनेन शिष्योपदेशेन दण्डेन च विरोधस्य सततं विनाश-
करणमिति ॥८०॥

पदार्थः—हे सभा और सेना के स्वामिन् आप (यः) जो (जनः)
मनुष्य (अस्मभ्यम्) हम धर्मात्माओं के लिये (अरानीयात्) शत्रुता करे (यः)
जों (नः) हमारे साथ (द्वेषते) दुश्मता करे (च) और हमारी (निन्दात्)
निन्दा करे (यः) जो (अस्मान्) हम को (क्षिप्नात्) दम्भ दिखावे और हमारे
साथ झल करे (तम्) उस (सर्वम्) सब को (भस्मसा) जला के संपूर्ण यस्म
(कुरु) कीजिये ॥ ८० ॥

भावार्थः—अध्यापक उपदेशक और राजपुरुषों को चाहिये कि पढ़ाने
शिष्या उपदेश और दण्ड से निरन्तर विरोध का विनाश करें ॥८०॥

सांशितमित्यस्य नामानेदिर्ऋषिः । पुरोहितयजमानौ देवते ।
निचृदार्षो पंक्तिश्छन्दः । पंचमः स्वरः ॥ १ ॥

अथ पुरोहितो यजमानादिभ्यः किं किमिच्छेत्कुर्याच्चेत्प्राह

अथ पुरोहित यजमान आदि से किम २ पदार्थ की इच्छा करे ॥

संशितं मे ब्रह्म संशितं वीर्यं बलम् । स
शितं क्षत्रं जिष्णु यस्याहमस्मिं पुरोहितः ॥८१॥
संशितमिति सम्शितम् । मे । ब्रह्म । संश-
शितमिति सम्शितम् । वीर्यम् । बलम् । संश-
शितमिति सम्शितम् । क्षत्रम् । जिष्णु । यस्य ।
अहम् । अस्मिं । पुरोहितइति पुरःशितः ॥ ८१ ॥

पदार्थः—(संशितम्) प्रशंसनीयम् (मे) मम यजमानस्य (ब्रह्म) वेदविज्ञानम् (संशितम्) (वीर्यम्) पराक्रमः (बलम्) (संशितम्) (क्षत्रम्) क्षत्रियकुलम् (जिष्णु) जयशीलम् (यस्य) जनस्य (अहम्) (अस्मि) (पुरोहितः) यं यजमानः पुरः पूर्वं दधाति सः । पुरोहितः पुरएनं दधाति निरु० २ । १२ । ॥ ८१ ॥

श्रन्वयः—अहं यस्य पुरोहितोऽस्मि तस्य मे मम तस्य च संशितं ब्रह्म मे तस्य च संशितं वीर्यं संशितं बलं संशितं जिष्णु क्षत्रं चास्तु ॥ ८१ ॥

भावार्थः—यो यस्य पुरोहितो यजमानश्च भवेत्तावन्योऽन्यस्य यया विद्यया योगबलेन धर्माचरणेन चात्मोन्नतिर्ब्रह्मचर्येण जितेन्द्रियत्वेनारोग्येण च शरीरस्य बलं वर्धेत तदेव कर्म सततं कुर्याताम् ॥ ८१ ॥

पदार्थः—(अहम्) मैं (यस्य) जिस यजमान पुरुष का (पुरोहितः) प्रथम धारण करने हारा (अस्मि) हूं उस का और (मे) मेरा (संशितम्) प्रशंसा के योग्य (ब्रह्म) वेद का विज्ञान । और उस यजमान का (संशितम्) प्रशंसा के योग्य (वीर्यम्) पराक्रम प्रशंसित (बलम्) बल (संशितम्) और प्रशंसा के योग्य (जिष्णु) जय का सम्भाव वाला (क्षत्रम्) क्षत्रिय कुल होवे ॥ ८१ ॥

भावार्थः—जो जिस का पुरोहित और जो जिस का यजमान हो वे दोनों आपस में जिस विद्या के योग बल और धर्माचरण से आत्मा की उन्नति और ब्रह्मचर्य जितेन्द्रियता तथा आरोग्यता से शरीर का बल बढ़े वही कर्म निरन्तर किया करें ॥ ८१ ॥

उदेषामित्यस्य नाभानेदिर्केषिः । सभापतिर्यजमानो देवता ।
विराडनुष्टुप्छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

पुनर्यजमानः पुरोहितं प्रति कथं वर्त्तेतेत्याह ॥

फिर यजमान पुरोहित के साथ कैसे वर्त्ते यह वि० ॥

उदेषां बाहू अतिरमुद्वर्चो अथो बलम् । क्षिणोमि
ब्रह्मणामित्रानुन्नयामिस्वाँ २ ॥ अहम् ॥ ८२ ॥
उत् । एषाम् । बाहूइतिबाहू । अतिरम् । उत् ।
वर्चः । अथोइत्यथो । बलम् । क्षिणोमि । ब्रह्मणा ।
अमित्रान् । उत् । नयामि । स्वान् । अहम् ॥ ८२ ॥

पदार्थः—(उत्) (एषाम्) पूर्वोक्तानां चोरादीनां दुष्क-
र्मकारिणाम् (बाहू) बलवीर्यं (अतिरम्) सन्तरेयमुल्लङ्घे-
यम् (उत्) (वर्चः) तेजः (अथो) आनन्तर्यं (बलम्) सा-
मर्थ्यम् (क्षिणोमि) हिनस्मि (ब्रह्मणा) वेदेश्वराविज्ञानप्रदानेन
(अमित्रान्) शत्रून् (उत्) (नयामि) ऊर्ध्वं वध्नामि (स्वान्)
स्वकीयान् (अहम्) ॥ ८२ ॥

अन्वयः—अहं यजमानः पुरोहितो वा ब्रह्मणेषां बाहू उद-
तिरम् । वर्चो बलममित्रांश्च क्षिणोम्यथो स्वान् सुहृदो वर्चो बलं
शोचयामि प्रापयामि ॥ ८२ ॥

भावार्थः—राजादिभिर्यजमानैः पुरोहितादिभिश्च पापिनां स-
र्वैस्वक्षयो धर्मात्मनां सर्वस्ववृद्धिश्चै सर्वथा कार्य्या ॥ ८२ ॥

पदार्थः—(अहम्) मैं यजमान वा पुरोहित (ब्रह्मणा) वेद और ईश्वर के ज्ञान देने से (एकम्) इन पूर्वोक्त चोर आदि दुष्टों के (बाहू) बल और पराक्रम को (उदतिरम्) अच्छे प्रकार उल्लङ्घन करूं (वर्षः) तेज तथा (बलम्) सामर्थ्य के और (अमित्रान्) शत्रुओं को (उत्क्षिप्योमि) मारता हूं (अथो) इस के पश्चात् (स्वान्) अपने मित्रों के तेज और सामर्थ्य को (उन्नयामि) वृद्धि के साथ प्राप्त करूं ॥ ८२ ॥

भावार्थः—राजा आदि यजमान तथा पुरोहितों को चाहिये कि पापियों के सब पदार्थों का नाश और धर्मात्माओं के सब पदार्थों की वृद्धि सदैव सब प्रकार से किया करें ॥ ८२ ॥

अन्नपतइत्यस्य नामानेदिर्भूषिः । यजमानपुरोहितौ देवते ।
उपरिष्ठाद्वृहती छन्दः । मध्यमः स्वरः ॥

अथ मनुष्यैः कथंकथं वर्तितव्यमित्यु० ॥

अब मनुष्यों को इस संसार में कैसे वर्तना इस वि० ॥

अन्नपतेऽन्नस्यनोदेह्यनमीवस्य शुष्मिणः । प्रप्र
दातारं तारिष ऊर्जं नो धेहि द्विपदे चतुष्पदे ॥ ८३ ॥

अन्नपतइत्यन्नस्य । नः । देहि । अन्नमीवस्य । शुष्मिणः । प्रप्रेतिप्रऽप्र । दातारम् । तारिषः । ऊर्जम् । नः । धेहि । द्विपदइतिद्विऽपदे । चतुष्पदे । चतुःपदइतिचतुःऽपदे ॥ ८३ ॥

पदार्थः—(अन्नपते) अन्नानां पालक (अन्नस्य) (नः) अस्मभ्यम् (देहि) (अन्नमीवस्य) रोगराहितस्य सुखकरस्य (शुष्मिणः) बहु शुष्म बलं भवति यस्मात्तस्य (प्रप्र) अतिप्रकृष्टतया (दातारम्)

(तारिषः) संतर (ऊर्जम्) पगक्रमम् (नः) अस्माकम् (धेहि)
 (द्विपदे) द्वौ पादौ यस्य मनुष्यादेस्तस्मै (चतुष्पदे) चत्वारः
 पादा यस्य गवादेस्तस्मै ॥ ८३ ॥

श्रान्वयः—हे अन्नपते यजमान पुरोहित वा त्वं नोऽनमीवस्य
 शुष्मिणोऽन्नस्य प्रप्रदेहि । अस्याऽन्नस्य दातारं तारिषः । नोऽस्माकं
 द्विपदे चतुष्पदे ऊर्जं धेहि ॥ ८३ ॥

भावार्थः—मनुष्ये सदैवारोग्यबलकारकमन्नं स्वेभ्योक्तव्यम-
 न्येभ्यः प्रदातव्यं च । मनुष्याणां पशूनां च । सुखबले संवर्धनीये यत्
 ईश्वरसृष्टिक्रमानुकूलाचरणेन सर्वेषां सुखोन्नतिः सदा वर्धेत ॥ ८३ ॥

अत्र गृहस्थराजपुरोहितमभ्यर्चयित्वा तन्निधिशिप्रजोऽन्नं कर्ज्यकर्मणि-
 वर्णनादेतदध्यायोक्तार्थस्य पूर्वाध्यायोक्तार्थेन सह संगतिरस्तीत्यवम-
 न्तव्यम् ॥

इति श्रीमद्दिद्वरपरिब्राजकाचार्यश्रीविरजानन्दसरस्वती-
 स्वामिनां शिष्येण श्रीमद्दिद्वरदयानन्दसरस्वतीस्वा-
 मिना निर्मिते संस्कृताध्यैभाषाभ्यां विभूषितेमुप्र-
 माणयुक्ते यजुर्वेदभाष्ये एकादशोऽध्यायः

पूर्तिमगमत् ॥ ११ ॥

पदार्थः—हे (अन्नपते) ओषधि अन्नो के पालन करने हारे यजमान वा
 पुरोहित आप (नः) हमारे लिये (अनमीवस्य) रोगों के नाश से सुख को बढ़ाने
 (शुष्मिणः) बहुत बलकारी (अन्नस्य) अन्न को (प्रप्रदेहि) अतिप्रकर्ष के साथ
 दीजिये । और इस अन्न के (दातारम्) देने हारे को (तारिषः) तृप्त कर तथा (नः) हमारे
 (द्विपदे) दोपगवाले मनुष्यादि तथा (चतुष्पदे) चार पगवाले गौ आदि पशुओं के
 लिये (ऊर्जम्) पराक्रम को (धेहि) धारण कर ॥ ८३ ॥

भावार्थः—मनुष्यों को चाहिये कि सदैव बलकारी आरोग्य अन्न आप से-
वें और दूसरों को देवें । मनुष्य तथा पशुओं के सुख और बल बढ़ावें । जिस से ईश्वर
की सृष्टिक्रमाऽनुकूल आचरण से सब के सुखों की सदा उन्नति होवे ॥ ८३ ॥

इस अध्याय में गृहस्थ राजा के पुरोहित सभा और सेना के अध्यक्ष और प्र-
जा के मनुष्यों को करने योग्य कर्म आदि के वर्णन से इस अध्याय में कहे अर्थ की
पूर्व अध्याय के अर्थ के साथ संगति जाननी चाहिये ॥

यह यजुर्वेद भाष्य का ग्यारहवां ११ अध्याय पूरा हुआ ॥ * ॥

— * —

अथ द्वादशाध्यायारम्भः

— * —

विश्वानि देव सवितर्दुरितानि परांसुव । यद्भद्रं
तन्न आसुव ॥ १ ॥

दृशानइत्यस्य वरसप्रीकृपिः । अग्निर्देवता । भुरिक्पङ्क्तिश्च -
न्दः । पञ्चमः स्वरः ॥

तत्रादौ विद्गुणानाह ॥

अब बारहवें अध्याय का आरम्भ किया जाता है उस के प्रथम
मन्त्र में विद्वानों के गुणों का उपदेश किया है ॥

दृशानोरुक्म उर्व्याव्यद्यौर्दुर्मर्षमायुः श्रियेरुचानः ।
 अग्निरमृतो अभवद्वयोभिर्यदेनं द्यौरजनयत्सुरेताः
 ॥ १ ॥

दृशानः । रुक्मः । उर्व्या । वि । अद्यौत् । दुर्मर्ष-
 मितिदुःसमर्षम् । आयुः । श्रिये । रुचानः । अ-
 ग्निः । अमृतः । अभवत् । वयोभिरिति वयःसभिः ।
 यत् । एनम् । द्यौः । अजनयत् । सुरेताइतिसु-
 रेताः ॥ १ ॥

पदार्थः—(दृशानः) दर्शकः (रुक्मः) दीप्तिमान् (उर्व्या)
 महत्या पृथिव्या सह (वि) (अद्यौत्) द्योतयति (दुर्मर्षम्)
 दुःखेन मर्षितुं षोडुं शीलम् (आयुः) अन्नम् । आयुरित्यन्ना-
 निधं • २ । ७ (श्रिये) शोभायै (रुचानः) रोचकः (अग्निः)
 कारणाख्यः पावकः (अमृतः) नाशरहितः (अभवत्) भवति
 (वयोभिः) यावज्जीवनैः (यत्) यम् (एनम्) (द्यौः) विज्ञानादि-
 भिः प्रकाशमानः (अजनयत्) जनयति (सुरेताः) शोभनानि रेतांसि
 वीर्याणि यस्य सः ॥ १ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या यथा दृशानो द्यौरग्निः सूर्य उर्व्या सह
 सर्वान्मूर्तान् पदार्थान् व्यद्यौत्तथा यः श्रिये रुचानो रुक्मो जनोऽ-
 भवद्यश्च सुरेता अमृतो दुर्मर्षमायुरजनयद्वयोभिः सह यमेनं विद्वा-
 समजनयत्तं यूयं सततं सेवध्वम् ॥ १ ॥

भावार्थः—अत्रवाचकलु •—यथाऽस्मिन् जगति सूर्यादयः

सर्वे पदार्थाः स्वदृष्टान्तैः परमेश्वरं निश्चाययन्ति तथा मनुष्या
अपि भवेयुः ॥ १ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो जैसे (दृशानः) दिखलाने हारा (द्यौः) स्वयं प्रकाश स्वरूप
(अग्निः) सूर्यरूप अग्नि (उर्व्या) अतिस्थूल भूमि के साथ सब मूर्तिमान् पदार्थों को
(व्यथीत्) विविध प्रकार से प्रकाशित करता है वैसे जो (श्रिये) (रुचानः)
सौभाग्य लक्ष्मी के अर्थ रुचि कर्ता (रुक्मः) सुशोभित जन (अभवत्) होता
और जो (सुरेताः) उत्तम वीर्य युक्त (अमृतः) नाशरहित (दुर्मर्षम्) शत्रुओं के
दुख से निवारण के योग्य (आयुः) जीवन को (अजनयत्) प्रकट करता है (वयो-
भिः) अवस्थाओं के साथ (एनम्) इस विद्वान् पुरुष को प्रकट करता हो उस को
तुम सदा निरन्तर सेवन करो ॥ १ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकलु०—जैसे इस जगत् में सूर्य आदि सब प-
दार्थ अपने २ दृष्टान्त से परमेश्वर को निश्चय कराते हैं । वैसे ही मनुष्यों को होना
चाहिये ॥ १ ॥

नक्तोषासेत्यस्य कुत्सश्रुतिः । अग्निर्देवता । भुरिगार्षीतिष्टु-
पञ्चन्दः । धैवतः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषय माह ॥

फिर भी वही वि० ॥

नक्तोषासा समनसा विरूपे धापयेतेशिशुमेकं
समीची । द्यावाक्षामा रुक्मो अन्तर्विभातिदेवा-
अग्निन्धारयन्द्रविणोदाः ॥ २ ॥

नक्तोषासा । नक्तोषसेति नक्तोषसा । समनसेतिस-
मनसा । विरूपे इति विरूपे । धापयेत इति धापयेते ।
शिशुम् । एकम् । समीची इति समीची । द्यावाक्षामा

रुक्मः। अन्तः। वि। भाति। देवाः। अग्निम्। धारयन्।
द्रविणोदाइतिद्रविणः। दाः ॥ २ ॥

पदार्थः—(नक्तोपासा) नक्तं रात्रिचोपा दिनं च ते (समनसा) समानं मनो विज्ञानं ययोस्ते (विरूपे) तमः प्रकाशाभ्यां विरुद्धरूपे (धापयेते) पापयतः (शिशुम्) बालकम् (एकम्) असहायं (समीची) ये सम्यगुच्यतः सर्वान् प्राप्तुस्तस्ते (द्यावाक्षामा) प्रकाशभूमी अतान्येषामपीति दीर्घः (रुक्मः) रुचिकारः (अन्तः) आश्वन्तरे (वि) (भाति) प्रकाशते (देवाः) दिव्याः प्राणाः (अग्निम्) विद्युतम् (धारयन्) धारयेयुः द्रविणोदाः ये द्रविणं बलं ददति ते द्रविणोदाः कस्माद्धनं द्रविणमुच्यते यदेनदभिद्रवन्ति बलं वा द्रविणं यदेनेनाभिद्रवन्ति तस्य दाता द्रविणोदाः । निरु० ८। १ ॥ २ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या यमग्निं द्रविणोदा देवा धारयन् यो रुक्मः सन्नन्तर्विभाति यः समनसा विरूपे समीची द्यावाक्षामा नक्तोपासा यथैकं शिशुं हे मातरौ धापयेते तथा वर्त्तमानं तं विजानन्तु ॥ २ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु—यथा जननी धात्री च बालकं पालयतस्तथाहोरात्रौ सर्वान् पालयतः । यश्च विद्युद्रूपेणामिव्यासोऽस्ति सोऽग्निः सूर्यादेः कारणमस्तीति सर्वे निश्चिन्वन्तु ॥ २ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो जिस (अग्निम्) बिजुली को (द्रविणोदाः) बलदाता (देवाः) दिव्य प्राण (धारयन्) धारण करें जो (रुक्मः) रुचिकारक हो के (अन्तः) अन्तःकरण में (विभाति) प्रकाशित होता है जो (समनसा) एक विचार से विदित (विरूपे) अन्वकार और प्रकाश से विरुद्ध युक्त (समीची)

प्रकार सब को प्राप्त होने वाली (धावाक्षाया) प्रकाश और भूमि तथा (नक्तो-
॥) रात्रि और दिन जैसे (एकम्) एक (शिशुम्) बालक को दो माता (धापयेन)
पिलाती हैं वैसे उस को तुम लोग जानो ॥ २ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकलुः—जैसे जननी माता और धायी बालक
दूध पिलाती हैं वैसे ही दिन और रात्रि सब की रक्षा करती है और जो बिजुली
स्वरूप से सर्वत्र व्यापक है इस बात का तुम सब निश्चय करो ॥ २ ॥

विश्वारूपाणीत्यस्य दयावाश्वक्रपिः । सविता देवता । वि-
ह्वजगती छन्दः । निपादः स्वरः ॥

अथाग्रे परमात्मनः कृत्यमुपदिश्यते ॥

अन अगले मन्त्र में परमेश्वर के कर्तव्य का उपदेश किया है ॥

विश्वां रूपाणि प्रतिमुञ्चते कविः प्रासावीद्भद्रं
द्विपदे चतुष्पदे विनाकमस्यत्सविता वरेण्योऽनु-
प्रयाणमुपसो विराजति ॥ ३ ॥

विश्वां । रूपाणि । प्रति । मुञ्चते । कविः । प्र ।
असावीत् । भद्रम् । द्विपदइतिद्विऽपदे । चतुष्पदे ।
चतुः पदइतिचतुःऽपदे । वि । नाकम् । अस्यत् ।
सविता । वरेण्यः । अनु । प्रयाणम् । प्रयानमि-
तिप्रऽयानम् । उपसः । वि । राजति ॥ ३ ॥

पदार्थः— (विश्वा) सर्वाणि (रूपाणि) (प्रति) (मुञ्चते)
(कविः) कान्तदर्शनः कान्तप्रज्ञः सर्वज्ञो वा (प्र) (असावीत्)

उत्पादयति (भद्रम्) जननीयं सुखम् (द्विपदे) मनुष्याद्याय
(चतुष्पदे) गवाद्याय (वि) (नाकम्) सर्वदुःखरहितम् (अरूपत्)
प्रकाशयति (सविता) सकलजगत्प्रसविता जगदीश्वरः सूर्यो वा
(वरेण्यः) स्वीकर्तुमर्हः (अनु) (प्रयाणम्) प्रकृष्टं प्रापणम् (उपसः)
प्रभातस्य (वि) (राजति) प्रकाशते ॥ १ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या यो वरेण्यः कविः सवितोपसः प्रयाणमनुविराजति विश्वा रूपाणि प्रतिमुञ्चते । द्विपदे चतुष्पदे नाकं व्यरूपत् भद्रं प्राप्तावीत्तमीदृशमुत्पादकं सूर्य परमेष्ठ्यं विजानीत ॥ ३ ॥

भावार्थः—अत्र श्लोपालं०—येन जगदीश्वरेण सकलरूपप्रकाशकः प्राणिनां सुखहेतुः प्रकाशमानः सूर्यो रचितस्तस्यैव मन्त्रि सर्वे मनुष्याः कुर्वन्तिविति ॥ १ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो जो (वरेण्यः) ग्रहण करने योग्य (कविः) जिस की दृष्टि और बुद्धि सर्वत्र है वा सर्वज्ञ (सविता) सब संसार का उत्पादक जगदीश्वर वा सूर्य (उपसः) प्रातःकाल का समय (प्रयाणम्) : न करने को (अनुविराजति) प्रकाशित होता है (विश्वा) सब (रूपाणि) पदार्थों के स्वरूप (प्रतिमुञ्चते) प्रसिद्ध करता है और (द्विपदे) मनुष्यादि दो पग वाले (चतुष्पदे) तथा गौ आदि चार पग वाले प्राणियों के लिये (नाकम्) सब दुःखों में पृथक् (भद्रम्) सेवने योग्य सुख को (व्यरूपत्) प्रकाशित करता और (प्राप्तावीत्) उत्पन्न करता है ऐसे उस सूर्य लोक को उत्पन्न करने वाले ईश्वर को तुम लोग जानो ॥ १ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में श्लोपालं०—जिस परमेश्वर ने संपूर्ण रूपवान् द्रव्यों का प्रकाशक प्राणियों के सुख का हेतु प्रकाशमान सूर्य लोक रचा है उसी की श्रुति सब मनुष्य करें ॥ १ ॥

सुपर्णोऽसीत्यस्य श्यावाश्व ऋषिः । गरुत्मान् देवता । धृति-
श्रुन्दः । ऋषमः स्वराः ॥

पुनर्विद्वद्गुण उपदिश्यन्ते ॥

किर विद्वानो के गुणो का उप० ॥

सुप॒र्णोऽसि ग॒रु॒त्मो॑स्त्रि॒वृ॒त्ते शिरो॑ गाय॒त्रं चक्षु॑-
बृ॒ह॒द्र॒थ॒न्त॒रे प॒क्षौ स्तोमं॑ आ॒त्मा छ॒न्दा॑स्य॒ङ्गा-
नि यजूं॑षि नाम । सामं ते त॒नू॒र्वाम॑दे॒व्यं य॒ज्ञा-
य॒ज्ञियं पु॒च्छं॑धि॒ष्ण॒धाः श॒फाः । सुप॒र्णोऽसि ग॒रु-
त्मा॒न्दि॒वं ग॒च्छ॒स्वः प॒त ॥ ४ ॥

सुप॒र्णइति॑सु॒ऽप॒र्णः । अ॒सि । ग॒रु॒त्मा॒न् । त्रि॒वृ॒दि-
ति॒त्रि॒वृ॒त् । ते । शिरोः॑ । गाय॒त्रम् । चक्षुः॑ । बृ॒ह॒द्र॒-
थ॒न्त॒रेइति॑बृ॒हत् ऽर॒थ॒न्त॒रे । प॒क्षौ । स्तोमः॑ । आ॒-
त्मा । छ॒न्दा॑सि । अ॒ङ्गा॒नि । यजूं॑षि । नाम ।
सामं । ते । त॒नूः । वाम॑दे॒व्यमिति॑वाम॒ऽदे॒व्यम् ।
य॒ज्ञाय॒ज्ञियमिति॑य॒ज्ञाऽय॒ज्ञियम् । पु॒च्छम् । धि-
ष्ण॒धाः । श॒फाः । सुप॒र्णइति॑सु॒ऽप॒र्णः । अ॒सि ।
ग॒रु॒त्मा॒न् । दि॒वं । ग॒च्छ । स्व॑रिति॒स्वः । प॒-
त ॥ ४ ॥

पदार्थः—(सुपर्णः) शोभनानि पर्णानि लक्षणानि यस्य सः
(असि) (गरुत्मान्) गुर्वात्मा (त्रिवृत्) त्रीणि कर्मोपासनाज्ञानानि

वर्त्तन्ते यस्मिन् तत् (ते) तव (शिरः) शृणोति हिनस्ति दुःखानि
 येन तत् (गायत्रम्) गायत्र्या विहितं विज्ञानम् (चक्षुः) नेत्रमिव
 (बृहद्रथन्तरे) बृहद्भीरयेस्तरन्ति दुःखानि याभ्यां सामभ्यां ते
 (पक्षौ) पार्श्वमिव (स्तोमः) स्तोतुमर्ह ऋग्वेदः (आत्मा) स्वरूपम्
 (छन्दांसि) उष्णिगादीनि (अङ्गानि) श्रोत्रादीनि (यजूंषि) यजुः-
 श्रुतयः (नाम) आख्या (साम) तृतीयोवेदः (ते) तव (तनूः) शरीरम्
 (वामदेव्यम्) वामदेवेन दृष्टं विज्ञातं विज्ञापितं वा (यज्ञाय-
 ज्ञियम्) यज्ञाः संगन्तव्या व्यवहारा अयज्ञास्त्यक्तव्याश्च तान्
 यदर्हति तत् (पुच्छम्) पुच्छमिवान्त्योऽवयवः (धिष्ण्याः) दिधि-
 पति शब्दयन्ति यैस्ते धिषणाः खुरोपरिभागास्तेषु साधवः (शफाः)
 खुराः (सुपर्णाः) शोभनपतनशीलः (असि) अस्ति (गरुत्मान्)
 गरुतः शष्पा विद्यन्ते यस्य सः (दिवम्) दिव्यं विज्ञानम् (गच्छ)
 प्राप्नुहि (स्वः) सुखम् (पत) गृहाण ॥ ४ ॥

अन्वयः—हे विद्वन् यतस्ते तव विद्वन् शिरो गायत्रं चक्षुर्वृ-
 हद्रथन्तरे पक्षौ स्तोम आत्मा छन्दांस्यङ्गानि यजूंषि नाम यज्ञाय-
 ज्ञियं वामदेव्यं साम ते तनूश्चास्ति तस्मात् त्वं गरुत्मान् सुपर्णो-
 ऽस्मस्ति स इव त्वं दिवं गच्छ स्वः पत ॥ ४ ॥

भावार्थः—अथ वाचकलु०—यथा सुन्दरशाखापत्रपुष्पफल-
 मृत्ता वृक्षाः शोभन्ते तथा वेदादिशास्त्राऽध्येतारोऽध्यापकाः सुरोच-
 न्ते यथा पशवः पुच्छावयवैः स्वकार्याणि साधनुवन्ति । यथा च
 पक्षौ पक्षाभ्यामाकाशमार्गेण गत्वाऽऽगत्य च मोदते तथा मनुष्या
 विद्यासुशिक्षाः प्राप्य पुरुषार्थेन सुखान्याप्नुवन्तु ॥ ४ ॥

पदार्थः—हे विद्वन् जिस से (ते) आपका (विवृत्) तीन कर्म उपासना और ज्ञानों से युक्त (शिरः) दुखों का जिस से नाश हो (गायत्रम्) गायत्री छन्द से कहे विज्ञानरूप अर्थ (वक्षुः) नेत्र (वृहद्रथन्तरे) बड़े रथों के सहाय से दुःखों को छुड़ाने वाले (पक्षी) इधर उधर के अवयव (स्तोमः) स्तुति के योग्य ऋग्वेद (आत्मा) अपना स्वरूप (छन्दांसि) उष्णिह आदि छन्द (अङ्गानि) कान आदि (यजूंषि) यजुर्वेद के मन्त्र (नाम) नाम (यज्ञायज्ञियम्) ग्रहण करने और छोड़ने योग्य व्यवहारों के योग्य (वामदेवम्) वामदेव ऋषिनेत्रानं वा पदार्थ (साम) तीसरे सामवेद (ते) आपका (तनूः) शरीर है इससे आप (गरुत्मान्) महामा (सुपर्णः) सुन्दर संपूर्ण लक्ष्णों से युक्त (असि) हैं। जिस से (विष्ण्याः) शब्द करने के हेतुओं में साधु (शुक्रा) खुर तथा (पुच्छम्) बड़ी पंख के समान अन्त्य का अवयव है उम के समान जो (गरुत्मान्) प्रशंसित शब्दोच्चारण से युक्त (सुपर्ण) सुन्दर उड़ने वाले (असि) है उम पक्षी के समान आप (दिवम्) सुन्दर विज्ञान को (गच्छ) प्राप्त हूँजिये और (स्वः) सुख को (पत) ग्रहण कीजिये ॥ ४ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकलु०—जैसे सुन्दर शाखा पत्र पुष्प फल और मूलों से युक्त वृक्ष शोभित होते हैं। वैसेही वेदादि शास्त्रों के पढ़ने और पढ़ाने हारे सुशोभित होते हैं। जैसे पशु पंख आदि अवयवों से अपने काम करते और जैसे पक्षी पंखों से आकाश मार्ग से जाते आते आनन्दित होते हैं वैसे मनुष्य विद्या और अच्छी शिक्षा को प्राप्त हो पुरुषार्थ के साथ सुखों को प्राप्त हों ॥ ४ ॥

विष्णोः क्रमोऽसि सपत्नहा गायत्रं छन्द आरौह
पृथिवीमनु विक्रमस्व विष्णोः क्रमोऽस्यभिमानीहा

पुनागजधर्ममाह ॥

फिर भी अगले मन्त्र में राजधर्म का उपदेश किया है ॥

विष्णो क्रमोऽसि सपत्नहा गायत्रं छन्द आरौह
पृथिवीमनु विक्रमस्व विष्णोः क्रमोऽस्यभिमानीहा

त्रैष्टुभं छन्द आरौहान्तरिक्षमनु विक्रमस्व । वि-
 ण्णोः क्रमोऽस्यरातीयतो हन्ता जागतं छन्द आ-
 रौह दिवमनुविक्रमस्व विण्णोः क्रमोऽसि शत्रूयतो
 हन्ताऽऽनुष्टुभं छन्द आरौह दिशोऽनुविक्रमस्व ॥ ५ ॥
 विण्णोः । क्रमः । अमि । सपत्नहेतिसपत्नऽहा ।
 गायत्रम् । छन्दः । आ । रोह । पृथिवीम् । अनु-
 वि । क्रमस्व । विण्णोः । क्रमः । अमि । अभिमा-
 तिहेत्यभिमातिऽहा । त्रैष्टुभम् । त्रैस्तुभमिति त्रैऽ-
 स्तुभम् । छन्दः । आ । रोह । अन्तरिक्षम् । अ-
 नु । वि । क्रमस्व । विण्णोः । क्रमः । अमि । अ-
 रातीयतः । अरातियतइत्यरातिऽयतः । हन्ता ।
 जागतम् । छन्दः । आ । रोह । दिवम् । अनु । वि ।
 क्रमस्व । विण्णोः । क्रमः । असि । शत्रूयत । श-
 त्रूयतइति शत्रुऽयतः । हन्ता । आनुष्टुभम् । आनुस्तुभ-
 मित्यानुऽस्तुभम् । छन्दः । आ । रोह । दिशः ।
 अनु । वि । क्रमस्व ॥ ५ ॥

पदार्थः—(विष्णोः) व्यापकस्य जगदीश्वरस्य (क्रमः) व्यव-
हारः (आसि) (सपत्नहा) यः सपत्नानरीन् हन्ति सः (गाय-
त्रम्) गायत्रीनिष्पन्नमर्थम् (छन्दः) स्वच्छम् (आ) (रोह)
आरूढो भव (पृथिवीम्) पृथिव्यादिकम् (अनु) (वि) (क्र-
मस्व) व्यवहर (विष्णोः) व्यापकस्य कारणस्य (क्रमः) अ-
वस्थान्तरम् (आसि) (अभिमातिहा) योऽभिमातीनभिमानयु-
क्तान् हन्ति (त्रैष्टुभम्) त्रिभिः मुखैः संवद्धम् (छन्दः) बलप्रदम् (आ)
(रोह) (अन्तरिक्षम्) आकाशम् (अनु) (वि) (क्रमस्व) (विष्णोः)
व्याप्तुं शीलस्य विद्युद्रूपाग्नेः (क्रमः) (आसि) (अरातीयतः) विद्या-
दिदानं कर्तुमनिच्छतः (हन्ता) नाशकः (जागतम्) जगज्जा-
नाति येन तत् (छन्दः) सृष्टिविद्याबलकरम् (आ) (रोह)
(दिवम्) सूर्याद्यग्निम् (अनु) (वि) (क्रमस्व) (विष्णोः)
हिरण्यगर्भस्य वायोः (क्रमः) (आसि) (शत्रूयतः) आरमनः श-
त्रुमाचरतः (हन्ता) (आनुष्टुभम्) अनुकूलतया स्तोभते सुखं
बध्नाति येन तत् (छन्दः) आनन्दकरम् (आ) (रोह) (दिशः) पूर्वा-
दीन् (अनु) (वि) (क्रमस्व) प्रयतस्व ॥ ५ ॥

अन्वयः—हे विद्वन् यतस्त्वं विष्णोः क्रमः सपत्नहाऽसि ।
तस्माद्गायत्रं छन्द आरोह । पृथिवीमनुविक्रमस्व । यतस्त्वं विष्णोः
क्रमोऽभिमातिहासि तस्मात्त्वं त्रैष्टुभं छन्द आरोहान्तरिक्षमनुविक्र-
मस्व यतस्त्वं विष्णोः क्रमोऽरातीयहन्ताऽसि तस्माज्जागतं छन्द

आरोह दिवमनुविक्रमस्व यस्त्वं विष्णोः क्रमः शत्रूयतो हन्ताऽसि
स त्वमानुष्टुभं छन्द आरोह दिशोऽनुविक्रमस्व ॥ ५ ॥

भावार्थः—मनुष्यैर्वेदविद्या भूगर्भादिविद्या निश्चित्य पराक-
मेणोन्नीय रोगाः शत्रवश्च निहन्तव्याः ॥ ५ ॥

पदार्थः—हे विद्वन् पुरुष जिस से आप (विष्णोः) व्यापक जगदीश्वर
के (क्रमः) व्यवहार से शोधक (सपत्नहा) और शत्रुओं के मारने हारे (असि)
हो इस से (गायत्रम्) गायत्री मन्त्र में निकले (छन्दः) शुद्ध अर्थ पर (आरोह)
आरूढ़ हूजिये (पृथिवीम्) पृथिव्यादि पदार्थों से (अनुविक्रमस्व) अपने अनुकूल व्य-
वहार साधिये तथा जिस कारण आप (विष्णोः) व्यापक कारण के (क्रमः) का-
र्य्य रूप (अभिमातिहा) अभिमानियों को मारने हारे (असि) हैं इस से आप
(त्रैष्टुभम्) तीन प्रकार के मुक्तों से संयुक्त (छन्दः) बलदायक वेदार्थ को (आ-
रोह) ग्रहण और (अन्तरिक्षम्) आकाश को (अनुविक्रमस्व) अनुकूलव्यवहार
में युक्त कीजिये जिस से आप (विष्णोः) व्यापनशील बिजुली रूप अग्नि के (क्रमः)
जानने हारे (अरातीयतः) विद्या आदि दान के विरोधी पुरुष के (हन्ता) नाश
करने हारे (असि) हैं इस से आप (जगत्तम्) जगत् को जानने का हेतु (छन्दः)
सृष्टि विद्या को बलयुक्त करने हारे विज्ञान को (आरोह) प्राप्त हूजिये और (दिव-
म्) सूर्य आदि अग्नि को (अनुविक्रमस्व) अनुक्रम से उपयुक्त कीजिये जो आप
(विष्णोः) हिरण्यगर्भ वायु के (क्रमः) ज्ञापक तथा (शत्रूयतः) अपने को शत्रु
का आचण करने वाले पुरुषों के (हन्ता) मारने वाले (असि) हैं सो आप (आ-
नुष्टुभम्) अनुकूलता के साथ सुख सम्बन्ध के हेतु (छन्दः) आनन्द कारक वेद
भाग को (आरोह) उपयुक्त कीजिये और (दिशः) पूर्व आदि दिशाओं के (अनु-
विक्रमस्व) अनुकूल प्रयत्न कीजिये ॥ ५ ॥

भावार्थः—मनुष्यों को चाहिये कि वेद विद्या से भूगर्भ विद्याओं का निश्चय
तथा पराक्रम से उन की उन्नति करके रोग और शत्रुओं का नाश करें ॥ ५ ॥

अक्रन्ददित्यस्य वत्सप्रीष्टपिः । अग्निर्देवता । निचृदार्षी
प्रिष्टुपूछन्दः । धैवतः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

किं भी बही वि० ॥

अक्रन्ददग्निस्तनयन्निवद्योः क्षामा रेरिहद्वीरुधः
समञ्जन् । सद्यो जज्ञानो विहीमिद्धो अख्यदा
रोदसी भानुना भात्यन्तः ॥ ६ ॥

अक्रन्दत् । अग्निः । स्तनयन्निवेति स्तनयन्ऽइ-
व । द्यौः । क्षामा । रेरिहत् । वीरुधः । समञ्ज-
न्निति समऽअञ्जन् । सद्यः । जज्ञानः । वि ।
हि । ईम् । इद्धः । अख्यत् । आ । रोदसीइतिरो-
दसी । भानुना । भाति । अन्तरित्यन्तः ॥ ६ ॥

पदार्थः—(अक्रन्दत्) प्राप्नोति (अग्निः) विद्युत् (स्तनयन्निव)
यथा दिव्यंशब्दं कुर्वन् (द्यौः) सूर्यप्रकाशः (क्षामा) क्षामा
पृथिवी । क्षमेति पृथिवीना० निध० १ । १ । अभान्येषामपीत्युपधा-
दीर्घः (रेरिहत्) भृशं फलानि ददाति (वीरुधः) वृक्षान् (समञ्जन्)
सम्यक् प्रकाशयन् (सद्यः) समानेऽग्निः (जज्ञानः) प्रादुर्भूतः सन्
(वि) (हि) खलु (ईम्) सर्वतः (इद्धः) प्रदीप्तः (अख्यत्)
प्रकाशयति (आ) (रोदसी) आवापृथिव्यौ (भानुना) स्वदीप्त्या
(भाति) प्रकाशते (अन्तः) मध्ये वर्तमानः सन् ॥ ६ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या यः समेशः सद्यो जज्ञानो द्यौरग्निः स्त-
नयन्निवारीनाक्रन्दद्यथा क्षामा वीरुधस्तथा प्रजाभ्यः सुखानि रेरिह-

त यथा सवितेद्धः समंजन् रोदसी व्यस्यद्भानुनाऽन्तरामाति तथा
यः शुभगुणकर्मस्वभाविः प्रकाशते तं हि राजकर्मसु प्रयुङ्गधुम् ॥६॥

भावार्थः—अत्रोपमवाचकलु०—हे मनुष्या यथा सूर्यः सर्वलो-
कमध्यस्थः सर्वान् प्रकाश्याकर्षति यथा पृथिवी बहुफलदा वर्तते
तथाभूतः पुरुषः राज्यकार्येषु सम्यगुपयोक्तव्यः ॥ ६ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो जो सभापति (सखः) एक दिन में (जज्ञानः) प्रसिद्ध
हुआ (द्यौः) सूर्य प्रकाश रूप (अग्निः) विद्युत् अग्नि के समान (स्तनयन्निव) शब्द
करता हुआ शत्रुओं को (अक्रन्दत्) प्राप्त होता है जैसे (क्षामा) पृथिवी (वीरुवः)
वृक्षों को फल फूलों से युक्त करती है वैसे प्रजाओं के लिये सुखों को (रेरिहत)
अच्छे बुरे कर्मों का शीघ्र फल देता है जैसे सूर्य (इद्धः) प्रदीप्त और (समंजन्)
सम्यक् पदार्थों को प्रकाशित करता हुआ (रोदसी) आकाश और पृथिवी को (व्य-
स्यत्) प्रसिद्ध करता और (भानुना) अपनी दीप्ति के साथ (अन्तः) सब लोकों के बी-
च (आमाति) प्रकाशित होता है । वैसे जो सभापति शुभ गुण कर्मों से प्रकाशित हो
उस को तुम लोग राज कार्यों में संयुक्त करो ॥ ६ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में उपमा और वाचकलु०—हे मनुष्यो जैसे सूर्य सब
लोकों के बीच में स्थित हुआ सब को प्रकाशित और आकर्षण करता है और जैसे पृ-
थिवी बहुत फलों को देती है । वैसे ही मनुष्य को राज्य के कार्यों में अच्छे प्रकार से
उपयुक्त करो ॥ ६ ॥

अग्निइत्यस्य वत्सप्री ऋषिः । अग्निर्देवता । भुरिषार्षेनुष्टु-
प् छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

पुनर्विद्गुणानुपविशति ॥

फिर विद्वानों के गुणों का उपदेश अगले मंत्र में करता है ॥

अग्नेऽभ्यावर्तिन्मभि मा नि वर्तस्वायुषा वर्चसा

प्रजया धनेन । सन्या मेधया रय्या पोषेण ॥७॥
 अग्ने । अभ्यावर्तिन्नित्यंभिः प्रावर्तिन् । अभि ।
 मा । नि । वर्तस्व । आयुषा । वचसा । प्रजयेति-
 प्रजया । धनेन । सन्या । मेधया । रय्या । पो-
 षेण ॥ ७ ॥

पदार्थः—(अग्ने) विद्वन् (अभ्यावर्तिन्) अभिमुख्येन
 वर्तिषु शीलमस्य तत्सम्बुद्धौ (अभि) (मा) माम् (नि) नितराम्
 (वर्तस्व) (आयुषा) चिरंजीवनेन (वचसा) अन्नाध्ययनादिना
 (प्रजया) सन्तानेन (धनेन) (सन्या) सर्वासां विद्यानां संवि-
 भागकर्त्र्या (मेधया) प्रज्ञया (रय्या) विद्याश्रिया (पोषेण) पुष्ट्या ॥७॥

अन्वयः—हे अभ्यावर्तिनग्ने पुरुषार्थिन् विद्वंस्त्वमायुषा
 वचसा प्रजया धनेन सन्या मेधया रय्या पोषेण च सहाभिनिवर्तस्व
 मां चैतैः संयोजय ॥ ७ ॥

भावार्थः—मनुष्यैर्भूगर्भादिविद्यया विनैश्वर्यं प्राप्तुं नैव शक्येत
 न प्रज्ञया विना विद्याभवितुं शक्या ॥ ७ ॥

पदार्थः—हे (अभ्यावर्तिन्) सन्मुख हो के वर्तने वाले (अग्ने) तेजस्वी
 पुरुषार्थी विद्वान् पुरुष आप (आयुषा) बड़े जीवन (वचसा) अन्न तथा पढ़ने आ-
 दि (प्रजया) सन्तानों (धनेन) धन (सन्या) सब विद्याओं का विभाग करने हा-
 ती (मेधया) बुद्धि (रय्या) विद्या की शोभा और (पोषेण) पुष्टि के साथ (अ-
 भिनिवर्तस्व) निरन्तर वर्तमान हूजिये और (मा) मुझ को भी इन उक्त पदार्थों
 से संयुक्त कीजिये ॥ ७ ॥

भावार्थः—मनुष्य लोग भूगर्भादि विद्या के बिना ऐश्वर्य्य को प्राप्त और बुद्धि के बिना विद्या भी नहीं हो सकती ॥ ७ ॥

अग्नेऽग्निर्गिरइत्यस्य वत्सप्रीऋषिः । अग्निर्देवता । आर्षोऽग्नि-
ष्टुप्छन्दः । निषादः स्वरः ॥

पुनर्विद्याभ्यासमाह ॥

किं विद्याभ्यास करना चाहिये यह वि० ॥

अग्ने अङ्गिरः शतं ते सन्त्वावृतः सहस्रं त उ-
पावृतः । अधा पोषस्य पोषेण पुनर्नो नष्टमा कृधि
पुनर्नो रयिमा कृधि ॥ ८ ॥

अग्ने । अङ्गिरः । शतम् । ते । सन्तु । आवृत इ-
त्यावृतः । सहस्रम् । ते । उपावृतइत्युपआवृ-
तः । अध । पोषस्य । पोषेण । पुनः । नः । न-
ष्टम् । आ । कृधि । पुनः । नः । रयिम् । आ ।
कृधि ॥ ८ ॥

पदार्थः—(अग्ने) पदार्थविद्यावित् (अङ्गिरः) विद्यारसयुक्त
(शतम्) (ते) तव (सन्तु) (आवृतः) आवृत्तिरूपाः क्रियाः
(सहस्रम्) (ते) (उपावृतः) ये भोगा उपावर्तन्ते (अध) अथ
निपातस्यचेति दीर्घः (पोषस्य) पोषकस्य जनस्य (पोषेण)
पालनेन (पुनः) (नः) अस्मभ्यम् (नष्टम्) अष्टष्टं विज्ञानम् (आ)
समन्तात् (कृधि) कुरु (पुनः) (नः) अस्मभ्यम् (रयिम्) प्रशस्तां
श्रियम् (आ) (कृधि) कुरु ॥ ८ ॥

अन्वयः—हे अग्नेऽङ्गिरो विद्वन् यस्य पुरुषार्थिनस्ते तथाऽग्नेरिव शतमावृतः सहस्रं ते तवोपावृतः सन्तु । अध त्वमेतैः पोषस्य पोषेण नष्टमपि नः पुनराकृधि रयिं पुनराकृधि ॥ ८ ॥

भावार्थः—मनुष्यैर्विद्यासु शतश आवृत्तीः कृत्वा शिल्पविद्यासु सहस्रमुपावृत्तीश्च गुप्तागुप्ता विद्याः प्रकाश्य सर्वेषां श्रीसुखं जननीयम् ॥ ८ ॥

पदार्थः—हे (अग्ने) पदार्थ विद्या के जानने हारे (अङ्गिरः) विद्या के रसिक विद्वान् पुरुष जिस पुरुषार्थी (ने) आप की आग्नि के समान (शतम्) सैकड़ों (आवृतः) आवृत्तिरूप किया और (सहस्रम्) हजारह (ते) आप के (उपावृतः) आवृत्ति रूप सुखों के भोग (सन्तु) हों (अध) इस के पश्चात् आप इन से (पोषस्य) पोषक मनुष्य की (पोषेण) रक्षा से (नष्टम्) परोक्ष भी विज्ञान को (नः) हमारे लिये (पुनः) फिर भी (आकृधि) अच्छे प्रकार कीजिये तथा बिगड़ी हुई (रयिम्) प्रशंसित शोभा को (पुनः) फिर भी (नः) हमारे अर्थ (आकृधि) अच्छे प्रकार कीजिये ॥ ८ ॥

भावार्थः—मनुष्यों को योग्य है कि विद्याओं में सैकड़ों आवृत्ति और शिल्प विद्याओं में हजारह प्रकार की प्रवृत्ति से विद्याओं का प्रकाश करके सब प्राणियों के लिये लक्ष्मी और सुख उत्पन्न करें ॥ ८ ॥

पुनरूर्जेत्यस्य वत्सप्री ऋषिः । अग्निदेवता । निचृदार्षिगा-
यत्री छन्दः । षड्जः स्वरः ॥

पुनरध्यापककृत्यमाह ॥

फिर पढ़ाने हारे का कर्त्तव्य अगले मंत्र में कहा है ॥

पुनरूर्जा निर्वर्त्तस्व पुनरग्न इषायुषा । पुनर्नः

पाह्यश्चहंसः ॥ ९ ॥

पुनः । ऊर्जा । नि । वर्त्तस्व । पुनः । अग्ने । इषा ।

आयुषा । पुनः । नः । पाहि । अंहसः ॥ ९ ॥

पदार्थः—(पुनः) (ऊर्जा) पराक्रमयुक्तानि कर्माणि (नि)
(वर्त्तस्व) (पुनः) (अग्ने) विहन् (इषा) इच्छया (आयुषा)
अनेन (पुनः) (नः) अस्मान् (पाहि) रक्ष (अंहसः)
पापात् ॥ ९ ॥

अन्वयः—हे अग्ने त्वं नोऽस्मानंहसः पुनर्निवर्त्तस्व पुनरस्मा-
न् पाहि पुनरिषाऽऽयुषोर्जा प्रापय ॥ ९ ॥

भावार्थः—विद्वांसः सर्वानुपदेशान् मनुष्यान् पापात्सततं नि-
वर्त्य शरीरात्मबलयुक्तान् संपादयन्तु स्वयं च पापानिवृत्ताः पर-
मपुरुषार्थिनः स्युः ॥ ९ ॥

पदार्थः—हे (अग्ने) अग्नि के समान तेजस्वी अध्यापक विद्वान् जन आ-
प (नः) हम लोगों को (अंहसः) पापों से (पुनः) बार २ (निवर्त्तस्व) बचा-
ह्ये (पुनः) फिर हम लोगों की (पाहि) रक्षा कीजिये और (पुनः) फिर
(इषा) इच्छा तथा (आयुषा) अन्न से (ऊर्जा) पराक्रमयुक्त कर्मों को प्राप्त की-
जिये ॥ ९ ॥

भावार्थः—विद्वान् लोगों को चाहिये कि सब उपदेश के योग्य मनुष्यों को
पापों से निरन्तर हटा के शरीर और आत्मा के बल से युक्त करें और आप भी पा-
पों से बच के परम पुरुषार्थी होवे ॥ ९ ॥

सह रथेत्यस्य वत्सप्री ऋषिः । अग्निर्देवता । निचृद्गायत्री
छन्दः । षड्जः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर भी उक्त वि० ॥

सह रथया निवर्त्तस्वाग्ने पिन्वस्व धारया । विश्व-
प्सन्या विश्वतस्परि ॥ १० ॥

सह । रय्या । नि । वर्तस्व । अग्ने । पिन्वस्व ।
धारया । विश्वप्सन्वेति विश्वप्सन्या । विश्वतः ।
परि ॥ १० ॥

पदार्थः—(सह) (रय्या) धनेन (नि) (वर्तस्व) (अग्ने)
। इन् (पिन्वस्व) सेवस्व (धारया) धरति सकला विद्या यया सा
। क् तथा । धारोति वाङ्मना • निघं • १ । ११ (विश्वप्सन्या) विश्वं
। र्वं भोग्यं वस्तुप्सायते भक्ष्यते यया (विश्वतः) सर्वतः (परि) ॥ १० ॥

अन्वयः—हे अग्ने विद्वैस्त्वं दुष्टादव्यवहारान्निवर्तस्व विश्व-
न्या धारया रय्या च सह विश्वतः परिपिन्विस्व सर्वदा सुखानि
। वस्व ॥ १० ॥

भावार्थः—न खलु विद्वांसः कदाचिदप्यधर्ममाचरेयुः । न
शान्यानुपदिशेयुः । एवं सकलज्ञास्त्रविद्ययाधिराजमानाः सन्तः
। शंसिताः स्युः ॥ १० ॥

पदार्थः—हे (अग्ने) तेजस्वी विद्वान् पुरुष आप दुष्ट व्यवहारों से (नि-
वर्तस्व) पृथक् हूजिये (विश्वप्सन्या) सब भोगने योग्य पदार्थों की भुगवाने हा-
। (धारया) संपूर्ण विद्याओं के धारण करने का हेतु वाणी तथा (रय्या) धन
। (सह) साथ (विश्वतः) सब ओर से (परि) सब प्रकार (पिन्वस्व) सु-
। र्वों का सेवन कीजिये ॥ १० ॥

भावार्थः—विद्वान् पुरुषों को चाहिये कि कभी अधर्म का आचरण न
रें । और दूसरों को वैसा उपदेश भी न करें इस प्रकार सब शास्त्र और विद्याओं
। धिराजमान हुए प्रशंसा के योग्य हों ॥ १० ॥

अश्वेत्यस्य ध्रुव ऋषिः । अग्निर्देवता । आर्षेणुष्टुप्छन्दः ।
गांधारः स्वरः ॥

पुनः प्रजाकर्ममाह ॥

फिर राजा और प्रजा के कर्मों का उपदेश अगले मंत्र में किया है

आ त्वाहार्षमन्तरभूर्ध्रुवस्तिष्ठविचाचलिः । विश-
स्त्वा सर्वा वाञ्छन्तु मा त्वद्राष्ट्रमधिभ्रशत् ॥ ११ ॥
आ । त्वा । अहार्षम् । अन्तः । अभूः । ध्रुवः ।
तिष्ठ । अविचाचलिरित्यविचाचलिः । विशः ।
त्वा । सर्वाः । वाञ्छन्तु । मा । त्वत् । राष्ट्रम् ।
अधि । भ्रशत् ॥ ११ ॥

पदार्थः—(आ) (त्वा) त्वां राजानम् (अहार्षम्) ह-
रेयम् (अन्तः) समामध्ये (अभूः) भवेः (ध्रुवः) न्यायेन रा-
ज्यपालने निश्चितः (तिष्ठ) स्थिरो भव (अविचाचलिः) सर्व-
था निश्चलः । (विशः) प्रजाः (त्वा) त्वाम् (सर्वाः) अ-
खिलाः (वाञ्छन्तु) अविलपन्तु (मा) न (त्वत्) (राष्ट्र-
म्) राज्यम् (अधि) (भ्रशत्) नष्टं स्यात् ॥ ११ ॥

अन्वयः—हे शुभगुणलक्षणसभेश राजन् त्वा राज्यपालना-
याहमन्तराहार्षम् । त्वमन्तरभूः । अविचाचलिर्ध्रुवस्तिष्ठ । सर्वा
विशस्त्वा वाञ्छन्तु । त्वत् तवसकाशाद्राष्ट्रं माऽधिभ्रशत् ॥ ११ ॥

भावार्थः—उत्तमाः प्रजाजनाः सर्वोत्तमं पुरुषं समाध्यक्षं
राजानं कृत्वाऽनूपदिशन्तु । त्वं जितेन्द्रियः सन् सर्वदा धर्मात्मा

पुरुषार्थी भवेः । न तवानाचाराद्राष्ट्रं कदाचिन्नष्टं भवेद्यतः सर्वाः
प्रजास्त्वदनुकूलाः स्युः ॥ ११ ॥

पदार्थः—इ श्रुत गुण और लक्षणों से युक्त समापति राजा (त्वा) आप
को राज्य की रक्षा के लिये मैं (अन्तः) सभा के बीच (आहार्षम्) अच्छे प्रकार
ग्रहण करूँ । आप समा में (अभूः) विराजमान हूँजिये (अविषाचलिः) सर्वथा
निश्चल (ध्रुवः) श्याय से राज्य पालन में निश्चित बुद्धि हो कर (तिष्ठ) स्थिर
हूँजिये (सर्वाः) संपूर्ण (विशः) प्रजा (त्वा) आप को (वाञ्छन्तुः) चाहना
करें (त्वत्) आप के पालने से (राष्ट्रम्) राज्य (माधिभ्रशत्) नष्टभ्रष्ट न
होवे ॥ ११ ॥

भावार्थः—उत्तम प्रजाजनों को चाहिये कि सब से उत्तम पुरुष को सभा-
ध्यक्ष राजा मान के उस को उपदेश करें कि आप जितेन्द्रिय हुए सब काल में धा-
र्मिक पुरुषार्थी हूँजिये । आप के बुरे आचरणों से राज्य कभी नष्ट न होवे । जिस
से सब प्रजा पुरुष आप के अनुकूल वर्तें ॥ ११ ॥

उदुत्तममित्यस्य गुणः शोष ऋषिः । वरुणो देवता । विराडा-
र्षी बिष्टुच्छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

किं भी वही वि० ॥

उदुत्तमं वरुण पाशमस्मदवाधिमं वि मध्यमं श्र-
थाय । अथावयमादित्य ब्रते तवानांगसो अदि-
तये स्याम ॥ १२ ॥

उत् । उत्तममित्युत्तमम् । वरुण । पाशम् । अ-
स्मत् । अथ । अधमम् । वि । मध्यमम् । श्रथाय ।
अथयेति श्रथय । अथ । वयम् । आदित्य । ब्रते ।

तव । अनागसः । अदितये । स्याम ॥ १२ ॥

पदार्थः—(उत्) (उत्तमम्) (वरुण) शशूणा बन्धक
(पाशम्) बन्धनम् (अस्मत्) अस्माकं सकाशात् (अथ)
(अधमम्) निकृष्टम् (वि) (मध्यमम्) मध्यस्थम् (अ-
थाय) विमोचय (अथ) पश्चात् । अत्र निपातस्यचेति दीर्घः
(वयम्) प्रजास्थाः (आदित्य) अविनाशिस्वरूपसूर्यइव स-
त्यन्याय प्रकाशक (ब्रते) सत्यन्यायपालननियमे (तव) (अ-
नागसः) अनपराधिनः (अदितये) पृथिवीराज्याय । अदिति-
रिति पृथिवीना०निधं० १ । १ (स्याम) भवेम ॥ १२ ॥

अन्वयः—हे वरुणादित्य त्वमस्मद्वयम् मध्यममुत्तमं पाशमु-
द्वविश्रथायाथ वयमदितये तव ब्रतेऽनागसः स्याम ॥ १२ ॥

भावार्थः—यथेश्वरस्य गुणकर्मस्वभावानुकूला धार्मिका जनाः
सत्याचरणे वर्त्तमानाः सन्तः पापबन्धान्मुक्ता सुखिनो भवन्ति त-
थैवोत्तमं राजानं प्राप्य प्रजाजना आनन्दिता जायन्ते ॥ १२ ॥

पदार्थः—हे (वरुण) शत्रुओं को बांधे; (आदित्य) स्वरूप से अ-
विनाशी सूर्य के समान सत्य न्याय का प्रकाशक सभापति विद्वान् आप (अस्मत्)
हम से (अधमम्) निकृष्ट (मध्यमम्) मध्यस्थ और (उत्तमम्) उत्तम (पाशम्)
बन्धन को (उद्विश्रथाय) विविध प्रकार से छुड़ाइये (अथ) इस के पश्चात्
(वयम्) हम प्रजा के पुरुष (अदितये) पृथिवी के अस्मिन्निद राज्या के लिये (तव)
आप के (ब्रते) सत्य न्याय के पालन रूप नियम में (अनागसः) अपराध रहित
(स्याम) होंगे ॥ १२ ॥

भावार्थः—जैसे ईश्वर के गुण कर्म और स्वभाव के अनुकूल सत्य आच-
रणों में वर्त्तमान हुए धर्मात्मा अनुप्य पाप के बन्धनों से छूट के सुखी होते हैं वैसे ही
उत्तम राजा को प्राप्त हो के प्रजा के पुरुष आनन्दित होते हैं ॥ १२ ॥

अग्नेवृहन्नित्यस्य प्रितऋषिः । अग्निर्देवता । भुसिगार्गी ।
पंक्तिश्छन्दः । पञ्चमः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर भी वही वि० ॥

अग्ने बृहन्नुपसामूर्ध्वो अस्थान्निर्जगन्वान् तमसो
ज्योतिषागात् । अग्निर्भानुना रुशता स्वङ्ग आ-
जातो विश्वासदमान्यप्राः ॥ १३ ॥

अग्ने । बृहन् । उपसाम् । ऊर्ध्वः । अस्थात् । नि-
र्जगन्वानितिमिःऽजगन्वान् । तमसः । ज्योतिषा ।
आ । अगात् । अग्निः । भानुना । रुशता । स्व-
ङ्गङ्गतिःसुऽअङ्गः । आ । जातः । विश्वा । सद्मा-
नि । अप्राः ॥ १३ ॥

पदार्थः—(अग्ने) प्रथमतः (बृहन्) महन् (उपसाम्) प्र-
भातानाम् (ऊर्ध्वः) उपर्ध्याकाशस्थः (अस्थात्) तिष्ठति (निर्ज-
गन्वान्) निर्गतः सन् (तमसः) अन्धकारात् (ज्योतिषा) प्रकाशेन
(आ) (अगात्) प्राप्नोति (अग्निः) पावकः (भानुना) दीप्त्या
(रुशता) सुरूपेण (स्वङ्गः) शोभनान्यङ्गानि यस्य सः (आ) (जातः)
निष्पन्नः (विश्वा) (सद्मानि) साकाराणि स्थानानि (अप्राः)
व्याप्नोति ॥ १३ ॥

अन्वयः—हे राजन् यस्त्वमग्ने यथा सूर्यः स्वङ्ग आजातो
बृहन्नुपसामूर्ध्वोऽस्थादुशता भानुना ज्योतिषा तमसो निर्जगन्वान्स-
न्नागादिश्वा सद्मान्यप्रास्तद्वत्प्रजायां भव ॥ १३ ॥

भावार्थः—यः सूर्यवत्सद्गुणैर्मेहान् सत्पुरुषाणां शिक्षयोत्कृष्टो दुर्व्यसनेभ्यः पृथग्दर्शमानः सत्यन्यायप्रकाशितः सुन्दराङ्गः प्रसिद्धः सर्वैः सत्कर्तुं योग्यो विदितवेदितव्यो दूतैः सर्वजनहृदयाशयाविच्छ्र-
भन्यायेन प्रजा व्याप्नोति स एव राजा भवितुं योग्यः ॥ १२ ॥

पदार्थः—हे राजन् जो आप (अग्रे) पाँहले से जैसे सूर्य (स्वर्गः) सुन्दर अ-
वस्था में युक्त (अज्ञातः) प्रकट हुआ (बृहन्) बड़ा (उपसाम्) प्रभातों के (उर्ध्वः)
ऊपर आकाश में (अस्थात्) स्थिर होता और (स्थिता) सुन्दर (मानुना) बीसि
तथा (उपेतिषा) प्रकाश से (तमसः) अन्धकार की (निर्गमः) निरन्तर पृथक् क-
रता हुआ (आगात्) सब लोक लोकान्तों को प्राप्त होता है (विश्वा) सब (सम्पानि)
स्थूलस्थानों को (अप्राः) प्राप्त होता है उसके समान प्रजा के बीच आप ब्रजिये ॥ १२ ॥

भावार्थः—जो सूर्य के समान श्रेष्ठ गुणों से प्रकाशित सत्पुरुषों की शिक्षा
से उत्कृष्ट बुरे व्यसनों से अलग सत्य न्याय से प्रकाशित सुन्दर अवस्था वाला सर्वत्र
प्रसिद्ध सब के सत्कार और जानने योग्य व्यवहारों का ज्ञाता और दूतों के द्वारा सब
मनुष्यों के आशय को जानने वाला शुद्ध न्याय से प्रजाओं में प्रवेश करता है वही
पुरुष राजा होने के योग्य होता है ॥ १२ ॥

हंसइत्यस्य त्रितऋषिः जीवेश्वरौ देवत । स्वराड्जगती
छन्दः । निषादः स्वरः ॥

अथात्मलक्षणान्याह ॥

अब अगले मन्त्र में परमात्मा और जीव के लक्षण कहे हैं ॥

ह॒ंसः शु॒चिप॒द्मसु॒रन्तरि॒ जस॒द्भोता॑ वेदि॒पद॑तिथि-
दु॒रोण॑सत् । नृ॒षद्वर॑सद्व॒त्सद्व्योम॑सद्व॒जा गो॒जा
ऋ॒त॒जा श्र॑द्रि॒जा ऋ॒त बृ॒हत् ॥ १४ ॥

ह॒ंसः । शु॒चिप॒त् । शु॒चिस॑दिति॒ शुचि॑ऽसत् ।

वसुः । अन्तरिक्षसदित्यन्तरिक्षऽसत् । होता । वे-
दिषत् । वेदिसदिति वेदिऽसत् । अतिथिः । दुरो-
णसदिति दुरोणऽसत् । नृषत् । नृसदितिनृऽसत् ।
वरसदिति वरऽसत् । ऋतसदित्यृतऽसत् । व्योम
सदितिव्योमऽसत् । अञ्जाइत्यप्ऽजाः । गोजाइ-
तिगोऽजाः । ऋनजाइत्यृतऽजाः । अद्रिजाइत्यद्रि-
ऽजाः । ऋतम् । बृहत् ॥ १४ ॥

पदार्थः—(हंसः) दुष्टकर्महन्ता (शुचिषत्) शुचिषु प-
वित्रेषु व्यवहारेषु वर्त्तमानः (वसुः) सज्जनेषु निवस्ता तेषां नि-
वासयिता वा (अन्तरिक्षत्) यो धर्मावकाशो सीदति (होता)
सत्यस्य ग्रहीता ग्राहयिता वा (वेदिषत्) यो वेद्यां जगत्यां यज्ञ
शालायां वा सीदति (अतिथिः) अविद्यमाना तिथिर्पितृस्य स रा-
ज्यरक्षणाय यथासमयं भ्रमणकर्त्ता (दुरोणसत्) यो दुरोणे सर्व-
सुखप्रापके गृहे सीदति सः (नृषत्) यो नायकेषु सीदति सः
(वरसत्) य उत्तमेषु विह्वत्सु सीदति (ऋतसत्) य ऋते स-
त्ये संस्थितः (व्योमसत्) यो व्योमवद्व्यापके परमेश्वरे सीदति
(अञ्जाः) योऽपः प्राणान् जनयति (गोजाः) यो गाव इन्द्रि-
याणि पशून् वा जनयति (ऋनजाः) यः ऋतं सत्यं ज्ञानं जनयति
सः (अद्रिजाः) योऽद्रीन्मेघान् जनयति (ऋतम्) सत्यम्
(बृहत्) महत् ॥ १४ ॥

अन्वयः—हे प्रजाजना यूयं यो हंसः शुचिषदसुरन्तरिक्ष-
क्षोता वेदिषदतिथिर्दुरोणसन्नृषद्वरसद्व्योमसदञ्जा गोजा ऋत-

जा अद्रिजा ऋतं बृहद्ब्रह्म जीवश्चास्ति यस्तौ जानीयात् तं सभा-
धीशं राजानं कृत्वा सततमानन्दत ॥ १४ ॥

भावार्थः—य ईश्वरवत्प्रजाः पालयितुं सुखयितुं शक्नुयात्स एव
राजा भवितुं योग्यः स्यान्न राजा विना प्रजाः सुखिन्यो भवितु-
मर्हन्ति ॥ १४ ॥

पदार्थः—हे प्रजा के पुरुषो तुम लोग जो (हंसः) दुष्ट कर्मों का नाशक
(शुचिषत्) पवित्र व्यवहारों में वत्तमान (वसुः) सज्जनों में वसने वा उन को वसाने
वाला (अन्तरिक्षसत्) धर्म के अवकाश में स्थित (होता) सत्य का प्रहण करने
और कराने वाला (वेदिषत्) सब पृथिवी वा यज्ञ के स्थान में स्थित (अतिथिः)
पूजनीय वा राज्य की रक्षा के लिये यथोचित समय में त्रमण करने वाला (दुरोण-
सत्) ऋतुओं में सुखदायक आकाश में वात वा गर में रहने वाला (नृपत्) से-
ना आदि के नायकों का अधिष्ठाता (वरमन्) उत्तम विद्वानों की आज्ञा में स्थित
(ऋतसत्) सत्याचरणों में आरुढ (व्योममन्) आकाश के समान सर्व व्यापक
ईश्वर वा जीव स्थित (अञ्जनाः) प्राणों के प्रकट करने हारा (गोजाः) इन्द्रिय वा
पशुओं को प्रसिद्ध करने हारा (ऋतजाः) सत्य विज्ञान को उत्पन्न करने हारा
(अद्रिजाः) मेघों का वर्णन वाला विद्वान् (ऋतम्) सत्य स्वरूप (बृहत्)
अनन्तब्रह्म और जीव को जाने उस पुरुष को सभा का स्वामी राजा बना के निरन्तर
आनन्द में रहे ॥ १४ ॥

भावार्थः—जो पुरुष ईश्वर के समान प्रजाओं को पालने और सुख देने को
समर्थ हो वही राजा होने के योग्य होता है । और ऐसे राजा के बिना प्रजाओं के
सुख भी नहीं हो सकता ॥ १४ ॥

सीद त्वमित्यस्य त्रितक्रपिः । अग्निर्देवता । विराट् त्रिष्टुप्-
छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

पुनर्मातृकृत्यमाह ॥

माता का कर्म अग० ॥

सीद त्वं मातुरस्या उपस्थे विश्वान्यग्ने व्युनानि

विद्वान् । मैनां तपसा मार्चिषाऽभिः शोचीरन्तर-
स्याऽंशुकज्योतिर्वि भाहि ॥ १५ ॥

सीदं । त्वम् । मातुः । अस्याः । उपस्थ इत्युप-
स्थे । विश्वानि । अग्ने । वयुनानि । विद्वान् ।
मा । एनाम् । तपसा । मा । अर्चिषां । अभि ।
शोचीः । अन्तः । अस्याम् । शुकज्योतिरिति शु-
क्रज्योतिः । वि । भाहि ॥ १५ ॥

पदार्थः—(सीदं) तिष्ठ (त्वम्) (मातुः) जनन्याः (अस्याः)

प्रत्यक्षाया भूमेरिव (उपस्थे) समीपे (विश्वानि) सर्वाणि
(अग्ने) विद्यामभीप्सो (वयुनानि) प्रज्ञानानि (विद्वान्)
यो वेत्ति सः (मा) (एनाम्) (तपसा) सन्तापेन (मा)
(अर्चिषा) तेजसा (अभि) (शोचीः) शोकयुक्तां कुर्याः
(अन्तः) आभ्यन्तरे (अस्याम्) मातरि (शुकज्योतिः) शुक्रं
शुद्धाचरणं ज्योतिः प्रकाशो यस्य सः (वि)(भाहि) प्रकाशः ॥ १५ ॥

अन्वयः—हे अग्ने त्वमस्यां मातरि सत्यां विभाहि प्रका-
शितो भवास्या भूमेरिव शुकज्योतिर्विद्वान् मातुरुपस्थे सीद ।
अस्याः सकाशाद्विश्वानि वयुनानि प्राप्नुहि । एनामन्तर्मा तपसा-
र्चिषामभिः शोचीः किन्वेतच्छ्रुत्वा प्राप्य विभाहि ॥ १५ ॥

भावार्थः—यो विदुष्या मात्रा विद्यासुशिक्षां प्रापितो मातृसेव-
को जननीवत् प्रजाः पालयेत् स राज्यैश्वर्येण प्रकाशेत ॥ १४ ॥

पदार्थः—हे (अग्ने) विद्या को चाहने वाले पुरुष (त्वम्) आप (अस्याम्)
इस माता के विद्यमान होने में (विमाहि) प्रकाशित हो (शुक्रज्योतिः) शुद्ध आ-
चरणों के प्रकाश से युक्त (विद्वान्) विद्यावान् आप पृथिवी के समान आधार (मा-
तुः) इस माता की (उपस्थे) गोद में (सीद्) स्थित हूजिये । इस माता से (वि-
श्वानि) सब प्रकार की (वयुनानि) बुद्धियों को प्राप्त हूजिये । इस माता को (अन्तः)
अन्तःकरण में (मा) मत (तपसा) सन्ताप से तथा (अर्चिषा) तेज से (मा)
मत (अभिरोचीः) शोक युक्त कीजिये । किन्तु इस माता से शिक्षा को प्राप्त होके
प्रकाशित हूजिये ॥ १५ ॥

भावार्थः—जो विद्वान् माता ने विद्या और अच्छी शिक्षा से युक्त किया
माता का सेवक जैसे माता पुत्रों को पालती है वैसे प्रजाओं का पालन करे वह पु-
रुष राजा के ऐश्वर्य से प्रकाशित होवे ॥ १५ ॥

अन्तरग्नदत्यस्य त्रितक्रुपिः । अग्निर्देवता । विराडनुष्टुप्-
छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

पुनाराजकर्मोह ॥

फिर राजा क्या करे इस वि० ॥

अन्तरग्ने रुचा त्वमुखायाः सदनं स्वे । तस्यास्त्वहं-
हरं सा तपञ्जातं वेदः शिवो भव ॥ १६ ॥

अन्तः । अग्ने । रुचा । त्वम् । उखायाः । सदनं-
ने । स्वे । तस्याः । त्वम् । हरंसा । तपञ् । जा-
तं वेद इति जातं वेदः । शिवः । भव ॥ १६ ॥

पदार्थः—(अन्तः) मध्ये (अग्ने) विहन् (रुचा) प्री-
त्या (त्वम्) (उखायाः) प्राप्तायाः प्रजायाः (सद्ने) अध-
यनस्थाने (स्वे) स्वकीये (तस्याः) (त्वम्) (हरसा) ज्व-
लनेन । हर इति ज्वलतो ना० निघं० १ । १७ (तपन्) श-
शुन् सन्तापयन् (जातवेदः) जाता विदिता वेदा यस्य तत्संबुद्धौ-
(शिवः) मङ्गलकारी (भव) ॥ १६ ॥

अन्वयः—हे जातवेदोऽग्ने यस्त्वं यस्याः उखाया अधोऽग्नि-
रिव स्वे सद्ने तपन् सन्तारुचा वर्तेथास्तस्या हरसा सन्तप्यैस्त्वं
शिवो भव ॥ १६ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—यथा सभाष्यको राजा न्यायासने
स्थित्वा परमरुच्या राज्यपालनकृत्यानि कुर्यात्तथा प्रजा राजानं सु-
खयन्ती सती दुष्टान् संतापयेत् ॥ १६ ॥

पदार्थः—हे (जातवेदः) वेदों के ज्ञाता (अग्ने) तेजस्वी विह्वान् आप जित
(उखायाः) प्राप्त हुई प्रजा के नीचे से अग्नि के सपान (स्वे) अपने (सद्ने) प-
ड़ने के स्थान में (तपन्) शशुओं को संताप कराते हुए (अन्तः) मध्य में (रुचा) प्रीति
से वर्त्ता (तस्याः) उस प्रजा के (हरसा) प्रज्वलित तेज से आप शशुओं का निरा-
रण करते हुए (शिवः) मङ्गलकारी (भव) कृजिये ॥ १६ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकलु०—जैसे सभाष्यक राजा को चाहिये कि न्याय
करने की गद्दी पर बैठ के अत्यन्त प्रीति के साथ राज्य के पालन रूप कार्यों को करे
वैसे प्रजाओं को चाहिये कि राजा को सुख देती हुई दुष्टों को ताड़ना करे ॥ १६ ॥

शिवो भूत्वेत्यस्य भित्तश्रुतिः । अग्निर्देवता । विराडनुष्टुप्छ-
न्दः । गान्धारः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर भी वही वि० ॥

शिवो भूत्वा मह्यमग्ने अथो सीद शिवस्त्वम् । शि-
वाः कृत्वा दिशः सर्वाः स्वं योनिमिहासदः ॥१७॥
शिवः । भूत्वा । मह्यम् । अग्ने । अथो इत्यथो ।
सीद । शिवः । त्वम् । शिवाः । कृत्वा । दिशः ।
सर्वाः । स्वम् । योनिम् । इह । आ । असदः
॥ १७ ॥

पदार्थः—(शिवः) स्वयं मङ्गलाचारी (भूत्वा) (मह्यम्)
प्रजाजनाय (अग्ने) शत्रुविदारक (अथो) (सीद) (शिवः) मङ्गलकारी
(त्वम्) (शिवाः) मङ्गलचारिणी (कृत्वा) (दिशः) या दिव्यन्त उप-
दिश्यन्ते दिग्भिः सह चरिताः प्रजाः (सर्वाः) (स्वम्) (योनि-
म्) राजधर्मासनम् (इह) अस्मिन् जगति (आ) (असदः) आस्व ॥ १६ ॥

अन्वयः—हे अग्ने त्वं मह्यं शिवो भूत्वेह शिवः सन् सर्वा
दिशः शिवाः कृत्वा स्वं योनिमासदोऽथो राजधर्मे सीद ॥ १७ ॥

भावार्थः—राजा स्वयं धार्मिको भूत्वा प्रजाजनानपि धार्मि-
कान् संपाद्य न्यायासनमपिष्ठाय सततं न्यायं कुर्यात् ॥ १७ ॥

पदार्थः—हे (अग्ने) अग्नि के समान शत्रुओं को जलाने वाले विद्वान् पुरु-
ष (त्वम्) आप (मह्यम्) हम प्रजाजनों के लिये (शिवः) मङ्गलाचार्य करने वाले

(भूत्वा) होकर (इह) इस संसार में (शिवः) मङ्गलकारी हुए (सर्वाः) सब (दि-
शः) दिशाओं में रहने वाली प्रजाओं को (शिवाः) मङ्गलाचरण से युक्त (कृत्वा)
करके (स्वम्) अपने (योनिम्) राजधर्म के आसन पर (आसदः) बैठिये। और
(अथो) इस के पश्चात् राजधर्म में (सीद) स्थिर रहिये ॥ १७ ॥

भावार्थः—राजा को चाहिये कि आप धर्मात्मा हो के प्रजा के मनुष्यों को
धार्मिक कर और न्याय की गद्दी पर बैठ के निरन्तर न्याय किया करे ॥ १७ ॥
दिवस्परीत्यस्य वत्सप्रीकषिः । अग्निर्देवता । निचृदार्षी भिष्टुपञ्चन्दः
धैवता स्वरः ॥

पुनाराजविषयमाह ॥

किं राजधर्म का उपदेश अगले मन्त्र में किया है ॥

दिवस्परीं प्रथमं जज्ञे अग्निरस्मद्वितीयं परि
जातवेदाः । तृतीयमप्सु नमणा अजस्त्रमिन्धान
एनं जरते स्वाधीः ॥ १८ ॥

दिवः । परि । प्रथमम् । जज्ञे । अग्निः । अस्मत् ।
द्वितीयम् । परि । जातवेदा इति जातवेदाः । तृती-
यम् । अप्स्वित्यप्सु । नमणा । नमना इति
नमनाः । अजस्त्रम् । इन्धानः । एनम् । जरते ।
स्वाधीरिति सुऽआधीः ॥ १८ ॥

पदार्थः—(दिवः) विद्युतः (परि) उपरि (प्रथमम्) (जज्ञे)
जायते (अग्निः) (अस्मत्) अस्माकं सकाशात् (द्वितीयम्)

(परि) (जातवेदाः) जातप्रज्ञानः (तृतीयम्) (अप्सु) प्राणपु
जलेषु वा (नृमणाः) नृषु नायकेषु मनो यस्य सः (अजस्रम्)
निरन्तरम् (इन्धानः) प्रदीपयन् (एनम्) (जरते) स्तौति (स्वाधीः)
शोभनाभ्यानयुक्ताः प्रजाः ॥ १८ ॥

अन्वयः—हे सभेश योऽग्निरिव त्वं दिवस्परीजज्ञे तमेनं प्र-
थमं यो जातवेदारस्वमस्मज्जज्ञे तमेनं द्वितीयं यो नृमणास्त्वमप्सु
जज्ञे तमेनं तृतीयमस्त्रमिन्धानो विद्वान् परिजरते स त्वं स्वाधीः
प्रजाः स्तुहि ॥ १८ ॥

भावार्थः—मनुष्यैरादो ब्रह्मचर्येण विद्यासुशिक्षा द्वितीयेन
गृहाश्रमेणैश्वर्यं तृतीयेन वानप्रस्थेन तपश्चरणंचतुर्थेन संन्यासाश्र-
मेण नित्यं वेदविद्याधर्मप्रकाशनं च कर्त्तव्यम् ॥ १८ ॥

पदार्थः—हे सभापति राजन् जो (आग्निः) अग्नि के समान आप (अस्मत्)
हम लोगों से (दिवः) बिजुली के (परि) ऊपर (जज्ञे) प्रकट होते हैं उन (एनम्) आप
को (प्रथमम्) पहिले जो (जातवेदाः) बुद्धिमानों में प्रसिद्ध उत्पन्न हुए उस आ-
प को (द्वितीयम्) दूसरे जो (नृमणाः) मनुष्यों में विचारशील आप (तृतीयम्)
तीसरे (अप्सु) प्राण वा जल क्रियाओं में विदित हुए उस आप को (अजस्र-
म्) निरन्तर (इन्धानः) प्रकाशित करता हुआ विद्वान् (जरते) सब प्र-
कार स्तुति करता है सो आप (स्वाधीः) सुन्दर ध्यान से युक्त प्रजाओं को प्रकाशित
कीजिये ॥ १८ ॥

भावार्थः—मनुष्यों को चाहिये कि प्रथम ब्रह्मचर्याश्रम के सहित विद्यातथा
शिक्षा का ग्रहण दूसरे गृहाश्रम से धनका संचय तीसरे वानप्रस्थ आश्रम से तप का
आचरण और चौथे संन्यास लेकर वेदविद्या और धर्म का नित्य प्रकाश करें ॥ १८ ॥

विद्यातद्वत्तस्य वत्सप्री ऋषिः । अग्निर्देवता । निचूदाधीं वि-
ष्टुपूछन्दः । धैवतः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

किं भी षही वि० ॥

विद्वा ते अग्ने त्रेधा त्रयाणि विद्वा ते धाम विभृ-
ता पुरुत्रा । विद्वा ते नामं परमं गुहा यद्विद्वा
तमुत्सं यतं आजगन्थं ॥ १९ ॥

विद्वा । ते । अग्ने । त्रेधा । त्रयाणि । विद्वा । ते ।
धामं । विभृतेति विभृता । पुरुत्रेति पुरुत्रा ।
विद्वा । ते । नामं । परमम् । गुहां । यत् । विद्वा ।
तम् । उत्सम् । यतः । आजगन्थेत्यांजगन्थं ॥ १९ ॥

पदार्थः—(विद्वा) जानीयाम । अत्र चतसृषु क्रियासु सं-
हितायां ह्यचोऽतस्तिङ् इति दीर्घः । विदोलटावेति णलादयश्चा-
देशाः (ते) तव (अग्ने) विद्वन् (त्रेधा) त्रिभिः प्रकारैः
(त्रयाणि) त्रीणि (विद्वा) (ते) तव (धाम) धामानि
(विभृता) विशेषेण धर्तुं योग्यानि (पुरुत्रा) पुरुषाणि बहूनि
(विद्वा) (ते) (नाम) (परमम्) (गुहा) गुहायां स्थितं
गुप्तम् (यत्) (विद्वा) (तम्) (उत्सम्) कूपइवादीकरम् ।
उत्सइति कूपना० विधं० १ । २१ (यतः) यस्मात् (आज-
गन्थ) आगच्छे ॥ १९ ॥

अन्वयः—हे अग्ने ते तव यानि त्रेधा त्रयाणि कर्माणि स-
न्ति तानि धर्मं विद्वा । हे स्यानेश ते यानि विभृता पुरुत्रा धाम

सन्ति तानि वयं विद्म । हे विद्वंस्ते तव यद्गुहा परमं नामास्ति
तद्वयं विद्म । यतस्त्वमाजगन्थ तं स्वामुत्समिव विद्म विजानीमः ॥ १९ ॥

भावार्थः—प्रजास्यैर्जनैराज्ञा च राजनीतिकर्माणि स्थानानि
सर्वेषां नामानि च विज्ञेयानि । यथा कृषीष्वलाः कूपाज्जलमुत्कृष्य
क्षेत्रादीनि तर्पयन्ति तथैव प्रजास्यैर्धनादिभीराजा तर्पणीयो राज्ञा
प्रजाश्च तर्पणीयाः ॥ १९ ॥

पदार्थः—हे (अग्ने) विद्वान् पुरुष (ते) आप के जो (त्रेधा) तीन
प्रकार से (त्रयाणि) तीन कर्म हैं उन को हम लोग (विद्म) जानें । हे स्थानों के
स्वामी (ते) आप के जो (त्रिभूत) विशेष कर के धारण करने योग्य (पुरुत्रा)
बहुत (धाम) नाम जन्म और स्थान रूप हैं उन को हम लोग (विद्म) जानें हे वि-
द्वान् पुरुष (ते) आप का (यत्) जो (गुहा) बुद्धि में स्थित गुप्त (परमम् , श्रेष्ठ
(नाम) नाम है उस को हम लोग (विद्म) जानें (यतः) जिस कारण आप (आज-
गन्थ) अच्छे प्रकार प्राप्त होवें (तम्) उस (उत्तम्) कूप के मुख्य तर करने हारे
आप को (विद्म) हम लोग जानें ॥ १९ ॥

भावार्थः—प्रजा के पुरुष और राजा को योग्य है कि राजनीति के कामों सब
स्थानों और सब पदार्थों के नामों को जानें । जैसे कुएँ से जल निकाल खेत आदि को तृप्त
करते हैं वैसे ही धनादि पदार्थों से प्रजा राजा को और राजा प्रजाओं को तृप्त करे ॥ १९ ॥

समुद्रइत्यस्य वत्सप्री ऋषिः । अग्निर्देवता । निचृदार्षी त्रि-
ष्टुप्छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

पुनाराजप्रजासम्बन्धमाह ॥

फिर भी राजा और प्रजा के सम्बन्ध का उप० ॥

समुद्रे त्वां नृमणां अप्सवृन्तर्नृचक्षां ईधे दिवो अ-
ग्नऊर्ध्वन् । तृतीयं त्वा रजासे तस्थिवा० सम्पा-
मुपस्थं माहिषा अवर्धन् ॥ २० ॥

समुद्रे । त्वा । नृमणाः । नृमनाइति नृमनाः ।
 अपस्वित्यप्सु । अन्तः । नृचक्षा इति नृचक्षाः ।
 ईधे । दिवः । अग्ने । ऊधन् । तृतीये । त्वा । र-
 जसि । तस्थिवांसमिति तस्थिवांसम् । उ-
 पस्थइत्युपस्थे । महिषाः । अवर्धन् ॥ २० ॥

पदार्थः—(समुद्रे) अन्तरिक्षे (त्वा) त्वाम् (नृमणाः)
 नायकेषु मनो यस्य सः (अप्सु) अग्नेषु जलेषु वा (अन्तः) मध्ये
 (नृचक्षाः) नृषु मनुष्येषु चक्षो दर्शनं यस्य सः (ईधे) प्रदीपये
 (दिवः) सूर्यप्रकाशस्य (अग्ने) विद्वान् (ऊधन्) ऊधानि उपसि ।
 ऊधइत्युपसोना० निघं० १ । ८ (तृतीये) त्रयाणां दूरके (त्वा)
 त्वाम् (रजसि) लोके (तस्थिवांसम्) तिष्ठन्तम् (अपाम्) जलानाम्
 (उपस्थे) समीपे (महिषाः) महान्तो विद्वांसः । महिषइति ।
 महन्ना० निघं० ३ । ३ (अवर्धन्) वर्धेरन् ॥ २० ॥

अन्वयः—हे अग्ने नृमणा अहं यं त्वा समुद्रेऽग्निमिवेधे
 नृचक्षा अहमप्स्वन्तरीधे दिवऊधनीधे तृतीये रजसि तस्थिवांसं
 सूर्यमिव यं त्वामपामुपस्थे महिषा अवर्धन् स त्वमस्मान् सततं
 वर्धय ॥ २० ॥

भावार्थः—प्रजासु वर्तमानाः सर्वे प्रधानपुरुषा राजवर्गं नित्यं
 वर्द्धयेयुः । राजपुरुषा प्रजापुरुषाश्च ॥ २० ॥

पदार्थः—हे (अग्ने) विद्वान् पुरुष (नृमणाः) नायक पुरुषों को विचारने वाला मैं जिस (त्वा) आप को (समुद्रे) आकाश में अग्नि के समान (ईधे) प्रदीप्त करता हूँ (नृचक्षः) बहुत मनुष्यों का देखने वाला मैं (अप्सु) अन्न वा जलों के (अन्तः) बीच प्रकाशित करता हूँ दिवः) सूर्य के प्रकाश के (उधन्) प्रातःकाल में प्रकाशित करता हूँ (तृतीये) तीसरे (रजसि) लोक में (तस्थिवांसम्) स्थित हुए सूर्य के तुल्य जिस आप को (अपाम्) जलों के (उपस्थे) समीप (महिषः) महात्मा विद्वान् लोग (अवर्धन्) उन्नति को प्राप्त करें सो आप हम लोगों की निरन्तर उन्नति कीजिये ॥ २० ॥

भावार्थः—प्रजा के बीच वर्तमान सब श्रेष्ठ पुरुष राजकार्यों को और राजपुरुष प्रजा पुरुषों को नित्य बढ़ाते रहें ॥ २० ॥

अक्रन्ददित्यस्य तत्संप्रीत्यपि । अग्निर्देवता । निचुदर्षी
त्रिष्टुब्धन्दः । धैवतः स्वरः ॥

अथ मनुष्याः कीदृशा भवेयुरित्यु० ॥

अथ मनुष्यों को कैसा होना चाहिये यह वि० ॥

अक्रन्ददग्निस्तनयान्निव द्यौः क्षामरेरिहद्वीरुधः-
समञ्जन् । सद्यो जज्ञानो विहीमिद्वो अरूयदा रो-
दसी भानुना भात्यन्तः ॥ २१ ॥

अक्रन्दत् । अग्निः । स्तनयन्निवेति स्तनयन्-
इव । द्यौः । क्षामा । रेरिहत् । वीरुधः । सम-
ञ्जन्निति समऽअञ्जन् । सद्यः । जज्ञानः । वि ।
हि । ईम् । इद्वः । अरूयत् । आ । रोदसीद्वतिरोदसी

भानुना । भाति । अन्तरित्यन्तः ॥ २१ ॥

पदार्थः—(अक्रन्दत) गमयति (आग्निः) विद्युत् (स्तन-
यन्निव) यथा शब्दयन् (द्यौः) सूर्यः) क्षामाः) पृथिवीम् ।
अत्रान्पेषामपीत्युपधादीर्घः । सुषामिति विभक्तिलोपः (रेरिहत्)
ताडयति (वीरुधः) ओषधीः । वीरुधोपधयो भवन्ति विरोह-
णात् । निरु० ६ । ३ (समञ्जन्) प्रकटयन् (सद्यः) शीघ्रम्
(जज्ञानः) जायमानः (वि) (हि) प्रविद्धौ (ईम्) सर्वतः
(इद्धः) प्रदीप्यमानः (अरुयत्) ख्याति (आ) (रोदसी)
प्रकाशभूमी (भानुना) किरणसमूहेन (भाति) राजति (अन्तः)
मध्ये ॥ २१ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या यूयं यथा द्यौः सूर्योऽग्निस्तनयन्निव
वीरुधः समञ्जन् सन् सद्योऽह्यक्रन्दत् । क्षामा रेरिहदयं जज्ञानइद्धः
सन् भानुना रोदसी ई व्यख्यत् । ब्रह्माण्डस्यान्तराभातीति तथा
भवत ॥ २१ ॥

भावार्थः—ईश्वरेण यदर्थः सूर्यउत्पादितः स विद्युदिव सर्वान्
लोकानारुण्य संप्रकाशयौषध्यादिवृद्धिहेतुः सन् सर्वभूगोलानां मध्ये
यथा विराजते तथा राजादिभिर्भवितव्यम् ॥ २१ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो जेसे (द्यौः) सूर्य लोक (आग्निः) विद्युत् आग्नि
(स्तनयन्निव) शब्द करते हुए के समान (वीरुधः) ओषधियों को (समञ्जन्)
प्रकट करता हुआ (सद्यः) शीघ्र (हि) ही (अक्रन्दत्) पदार्थों को इधर उधर
चलाता (क्षामा) पृथिवी को (रेरिहत्) कंपाता और यह (जज्ञानः) प्राप्तिद्ध
हुआ (इद्धः) प्रकाशमान हो कर (भानुना) किरणों के साथ (रोदसी) प्रकाश

और दुष्टों को (हृम्) सब ओर से (व्यस्यत्) विख्यात करता है । और ब्रह्मा-
ण्ड के (अन्तः) बीच (आमाति) अच्छे प्रकार शोभायमान होता है । वैसे तुम
लोग भी होओ ॥ २१ ॥

भावार्थः—ईश्वर ने जिस लिये सूर्य लोक को उत्पन्न किया है इसी लिये
यह विजुली के समान सब लोकों का आकर्षण कर और ओषधि आदि पदार्थों को
बढ़ाने का हेतु और सब भूगोलों के बीच जैसे शोभायमान होता है वैसे राजा आदि
पुरुषों को भी होना चाहिये ॥ २१ ॥

श्रीणामित्यस्य वत्सप्रीकृष्टाभिः । अग्निर्देवता । निचृदार्षाभि-
ष्टुब्धन्दः । धैवतः स्वरः ॥

मत्र राजकर्मणि कीदृग्जनोऽभिप्रेजनीयइत्याह ॥

अकर्म...

इन राजकायों में कस पुरुष को राजा बनावें यह वि० ॥

श्रीणामुदारो धरुणो रयीणां मनीषाणां प्रार्पणः
सोमगोपाः । वसुः सूनुः सहसो अप्सु राजा वि
भात्यग्रं उपसामिधानः ॥ २२ ॥

श्रीणाम् । उदारइत्युत् आरः । धरुणः । रयीणाम् ।
मनीषाणाम् । प्रार्पणइति प्राऽअर्पणः । सोमगो-
पाइतिसोमऽ गोपाः । वसुः । सूनुः । सहसः । अ-
प्स्वित्यप्सु । राजा । वि । भाति । अग्रे । उप-
साम् । इधानः ॥ २२ ॥

पदार्थः—(श्रीणाम्) लक्ष्मीणां मध्ये (उदारः) य उत्कृष्टम् परीक्ष्य ऋच्छति ददाति (धरुणः) धर्त्ताऽऽधारमृतः (रयीणाम्) धनानाम् (मनीषाणाम्) प्रज्ञानाम् । याभिर्मन्यन्ते जानन्ति ता मनीषाः प्रज्ञास्तासाम् (प्रार्पणः) प्रापकः (सोमगोपाः) सोमानामोषधीनापैश्वर्याणां वा रक्षकः (वसुः) कृतब्रह्मचर्यः (सनुः) सुतः (सहसः) बलवतः पितुः (अप्सु) प्राणेषु (राजा) प्रकाशमानः (वि) (भाति) प्रदीप्यते (अग्रे) संमुखे (उपसाम्) प्रभातानाम् (इधानः) प्रदीप्यमानः ॥ २२ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या यूयं यो जन उपसामग्र इधानः सूर्य इव श्रीणामुदारो रयीणां धरुणो मनीषाणां प्रार्पणः सोमगोपाः सहसः सनुर्वसुः सनप्सु राजा विभाति तं सर्वाध्यक्षं कुरुत ॥ २२ ॥

भा(वार्थः—मनुष्यैर्यः सुपात्रेभ्यो दाता धनस्य व्यर्थव्ययस्याकर्त्ता सर्वेषां विद्याबुद्धिप्रदः कृतब्रह्मचर्यस्य जितेन्द्रियस्य तनयो योगाङ्गानुष्ठानेन प्रकाशमानः सूर्यवत् शत्रुगुणकर्मस्वभावानां मध्ये देदीप्यमानो पितृवत् प्रजापालको जनोऽस्ति स राज्यकरणायाभिषेचनीयः ॥ २२ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो तुम लोगों को चाहिये कि जो पुरुष (उपसाम्) प्रभात समय के (अग्रे) आरम्भ में (इधानः) प्रदीप्यमान सूर्य के समान (श्रीणाम्) सब उत्तम लक्ष्मियों के मध्य (उदारः) परीक्षित पदार्थों का देने (रयीणाम्) धनों का (धरुणः) धारण करने (मनीषाणाम्) बुद्धियों का (प्रार्पणः) प्राप्त कराने और (सोमगोपाः) ओषधियों वा ऐश्वर्यों की रक्षा करने (सहसः) ब्रह्मचर्य किये जितेन्द्रिय बलवान् पिता का (सनुः) पुत्र (वसुः) ब्रह्मचर्याश्रम करता हुआ (अप्सु) प्राणों में (राजा) प्र-

काशयुक्त हो कर (विभाति) शुभ गुणों का प्रकाश करता हो उस को सब का अभ्यक्ष करो ॥ २२ ॥

भावार्थः—सब मनुष्यों को उचित है कि सुपात्रों को दान देने धन का व्यर्थ खर्च न करने सब को विद्या बुद्धि देने जिसने ब्रह्मचर्याश्रम सेवन किया हो अपने इन्द्रिय जिस के वश में हो योग के यम आदि आठ अङ्गों के सेवन से प्रकाशमान सूर्य के समान अच्छे गुण कर्म और स्वभावों से सुशोभित और पिता के समान अच्छे प्रजाओं का पालन करने हारा पुरुष हो उस को राज्य करने के लिये स्थापित करें ॥ २२ ॥

विश्वस्येत्यस्य वत्सप्रीऋषिः । अग्निदेवता । आर्चीन्निष्ठुप्लन्दः । धैवतः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर भी वही वि० ॥

विश्वस्य केतुर्भुवनस्य गर्भ आ रोदसी अष्ट-
णाजायमानः । वीडुं चिद्रिमभिनत् परायन्
जना यदग्निमयजन्त पञ्च ॥ २३ ॥

विश्वस्य । केतुः । भुवनस्य । गर्भः । आ । रोदसी
इति रोदसी । अष्टणात् । जायमानः । वीडुम् ।
चित् । अद्रिम् । अभिनत् । परायन्निति परा-
यन् । जनाः । यत् । अग्निम् । अयजन्त ।
पञ्च ॥ २३ ॥

पदार्थः—(विश्वस्य) (केतुः) (भुवनस्य) भवन्ति भू-
तानि यस्मिँस्तस्य लोकमात्रस्य (गर्भः) अन्तःस्थः (आ) (रोद-
सी) प्रकाशभूमी (अष्टणात्) प्रपूर्णात् (जायमानः) उत्पद्यमा-
नः (वीडुम्) दृढबलम् (चित्) इव (अद्रिम्) मेघम् (अभिनत्)

मिन्धात् (परायन्) परेतः सन् (जनाः) (यत्) यः (अग्निम्)
विद्युतम् (अयजन्त) संगमयन्ति (पञ्च) प्राणाः ॥ २३ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या यद्यो विद्वान् विश्वस्य भुवनस्य केतु-
गर्भो जायमानः परायन् रोदसी आश्रणाद्दीडुमद्रिमभिनत् पञ्चजना
अग्निमयजन्त चिदिव विद्यादिशुभगुणान् प्रकाशयेत्तं न्यायाधीशं
मन्यध्वम् ॥ २३ ॥

भावार्थः—अत्रोपमालं०—यथा भुवनस्य मध्ये सूर्यआकर्ष-
णेन सर्वविद्याप्रापको राज्यधर्ता शत्रुच्छेदकः सुखानां जनयिता
गर्भस्य मातेव प्रजापालको विद्वान् भवेत् तं राज्याधिकारिणं
कुर्यात् ॥ २३ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो तुम लोग (यत्) जो विद्वान् (विश्वस्य) सब (भुवनस्य)
लोकों का (केतुः) पिता के समान रक्त प्रकाशने हारा (गर्भः) उन के मध्य में रहने
(जायमानः) उत्पन्न होने वाला (परायन्) शत्रुओं को प्राप्त होता हुआ (रोद-
सी) प्रकाश और पृथिवी को (आश्रणात्) पूरण कर्ता हो (दीडुम्) अत्यन्त ब-
लवान् (अद्रिम्) मेघ को (अभिनत्) छिन्न भिन्न करे (पञ्च) पांच (जनाः)
प्राण (अग्निम्) बिजुली को (अयजन्त) संयुक्त करते हैं (चित्) इसी प्रकार
जो विद्या आदिशुभ गुणों का प्रकाश करे उस को न्यायाधीश राजा मानो ॥ २३ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में उपमालं०—जैसे ब्रह्माण्ड के बीच सूर्य लोक अप-
नी आकर्षण शक्ति से सब का धारण करता और मेघ को काटने वाला तथा प्राणों
से प्रसिद्ध हुए के समान सब विद्याओं को जताने और जैसे माता गर्भ की रक्षा करे
वैसे प्रजा का पालने हारा विद्वान् पुरुष हो उस को राज्याधिकार देना
चाहिये ॥ २३ ॥

उशिगित्यस्य वत्सप्री ऋषिः । अग्निर्देवता । निचृदार्षी
त्रिष्टुप्छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

पुनर्मनुष्यैः किं कर्तव्यमित्याह ॥

किं मनुष्यो को क्या करना चाहिये यह वि० ॥

उ॒शिक् पा॒वको अ॒रतिः सु॒मेधा म॒र्त्येष्व॒ग्निर॒मृ॒-
तो नि॒धायि । इय॑र्त्तिधूमम॒रुप॒म्भरि॑भृदुच्छु॒क्रेण॑
शोचि॒षा द्यामि॑नक्षन् ॥ २४ ॥

उ॒शिक् । पा॒वकः । अ॒रतिः । सु॒मेधा इति॑ सु॒मेधाः ।
म॒र्त्येषु । अ॒ग्निः । अ॒मृतः । नि । धा॒यि । इय॑र्त्ति ।
धूम॑म् । अ॒रुप॑म् । भ॒रिभ्र॑त् । उ॒त् । शु॒क्रेण॑ । शो॒-
चि॒षा । द्या॑म् । इ॒नक्ष॑न् ॥ २४ ॥

पदार्थः—(उशिक्) कामयमानः (पावकः) पवित्रकर्त्ता
(अरतिः) ज्ञाता (सुमेधाः) शोभनप्रज्ञः (मर्त्येषु) (अग्निः) कार-
णरूपः (अमृतः) अविनाशी (नि) (धायि) निधीयते (इयर्त्ति)
प्राप्नोति (धूमम्) (अरुपम्) रूपम् (भरिभ्रत्) अत्यन्तं धरन्
पुष्पन् (उत्) (शुक्रेण) आशुक्रेण (शोचिषा) दीप्त्या (द्याम्) सूर्यम्
(इनक्षन्) व्याप्नुवन् । इनक्षतीति व्याप्तिकर्म० निध० २।१।८॥२४॥

अन्वयः—हे मनुष्या यूयमीश्वरेण मर्त्येषु य उशिक् पावको-
ऽरतिः सुमेधाऽमृतोऽग्निर्निधायि यः शुक्रेण शोचिषा द्यामिनक्षन्
धूममरुपं भरिभ्रदुदियर्त्ति तमीश्वरमुपाध्वमुपकुरुत वा ॥ २४ ॥

भावार्थः—मनुष्यैरीश्वरसृष्टानां पदार्थानां कारणकार्यपुर-
स्सरं विज्ञानं कृत्वा प्रज्ञोन्नेया ॥ २४ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो तुम लोग ईश्वर ने (मर्त्येषु मनुष्यों में जो (उशिक्) मानने योग्य (पावकः) पवित्र करने हारा (अरतिः) ज्ञान वाला (मुमेधाः) अ-च्छी बुद्धि से युक्त (अमृतः) मरण धर्म रहित (अग्निः) आकाररूप ज्ञान का प्रकाश (निधायि) स्थापित किया है जो (शूक्रेण) शोधिकारी (शोचिषा) प्रकाश से (द्याम्) सूर्यलोक को (इनक्षन्) व्याप्त होता हुआ (धूमन्) धुएँ (अरुणम्) रूप को (भरिभ्रत्) अत्यन्त धारण वा पुष्ट करता हुआ (उदियत्ति) प्राप्त होता है उसी ईश्वर की उपासना करो वा उस अग्नि से उपकार लेओ ॥ २४ ॥

भावार्थः—मनुष्यों को चाहिये कि कार्य कारण के अनुसार ईश्वर के रचे हुए सब पदार्थों को ठीक २ जान के अपनी बुद्धि बढ़ावे ॥ २४ ॥

दृशानइत्यस्य वत्सप्रीऋषिः । अग्निर्देवता । भुरिकपङ्क्तिश्छन्दः । पञ्चमः स्वरः ॥

पुनर्नरैः किं किं वेद्यमित्याह ॥

फिर मनुष्यों को क्या २ जानना चाहिये यह वि० ॥

दृशानो रुक्म उर्व्या व्यद्यौ दुर्मर्षमायुः श्रिये रुचानः अग्निरमृतो अभवद्वयोभिर्यदेन द्यौरजनयत्सुरेताः ॥ २५ ॥

दृशानः । रुक्मः । उर्व्या । वि । अद्यौत् । दुर्मर्ष-
मितिदुःमर्षम् । आयुः । श्रिये । रुचानः । अ-
ग्निः । अमृतः । अभवत् । वयोभिरितिवयःऽभिः ।
यत् । एनम् । द्यौः । अजनयत् । सुरेता इति-
सुऽरेताः ॥ २५ ॥

पदार्थः—(दृशानः) दर्शकः (रुक्मः) (उर्व्या) पृथिव्या सह (वि) (अद्यौत्) प्रकाशयति (दुर्मर्षम्) दुर्गतो मर्षः

सेचनं यस्मात्तत् (आयुः) जीवनम् (श्रिये) शोभायै (रु-
चानः) प्रदीपकः (अग्निः) तेजः (अमृतः) नाशरहितः (अ-
भवत्) (वयोभिः) व्यापकैर्गुणैः (यत्) यस्मात् (एनम्)
(द्यौः) स्वप्रकाशः (अजनयत्) जनयति (सुरेताः) शोभ-
नानि रेतंसि वीर्याणि यस्य सः ॥ २५ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या यूयं यद्यो दृशानो रुक्मः श्रिये रुचा-
नोऽमृतो दुर्मर्षमायुः कुर्वन्नमृतोऽग्निरुर्व्यासह व्यद्यौद्वयोभिः सहा-
भवत् । तद्यौः सुरेता जगदीश्वरो यदेनमजनयत् तत्तां च विजा-
नीत ॥ २५ ॥

भावार्थः—ये मनुष्या जगत्स्रष्टारमनादिमीश्वरमनादिजगत्
कारणं गुणकर्मस्वभावैः सह विज्ञायोपासत उपयुञ्जते च ते दीर्घा-
युषः श्रीमन्तो जायन्ते ॥ २५ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो नुमलोग (यत्) जिस कारण (दृशानः) दिखाने
हारा (रुक्मः) रुचिका हेतु (श्रिये) शोभा का (रुचानः) प्रकाशक (दुर्मर्षम्)
सब दुःखों से रहित (आयुः) जीवन करता हुआ (अमृतः) नाशरहित (अग्निः)
तेजस्वरूप (उर्व्या) पृथिवी के साथ (व्यद्यौत्) प्रकाशित होता है (वयोभिः)
व्यापक गुणों के साथ (अभवत्) उत्पन्न होता और जो (द्यौः) प्रकाशक (सुरे-
ताः) सुन्दर पराक्रम बाला जगदीश्वर (यत्) जिस के लिये (एनम्) इस अग्नि
को (अजनयत्) उत्पन्न करता है उस ईश्वर आयु और विद्युत् रूप अग्नि को
जानो ॥ २५ ॥

भावार्थः—जो मनुष्य गुण कर्म और स्वभावों के सहित जगत् रचने वाले
अनादि ईश्वर और जगत् के कारण को ठीक १ जान के उपासना करते और
उपयोग लेते हैं वे चिरंजीव होकर लक्ष्मी को प्राप्त होते हैं ॥ २५ ॥

यस्तद्वत्स्य वत्सप्रीकृषिः । अग्निर्देवता । विराडाप्यो तिन्दु-
प्लवन्दः धैवतः स्वरः ॥

पुनर्विद्वद्भिः कीदृशः पाचकः स्वीकार्यइत्याह ॥

फिर विद्वान् लोग कैसे रसेइया का स्वीकार करें यह वि०

यस्ते अद्य कृणवद्भद्रशोचेऽपूपं देव घृतवन्तम-
ग्ने । प्र तं नय प्रतरं वस्यो अच्छाभिसुमनं
देवभक्तं यविष्ठ ॥ २६ ॥

यः । ते । अद्य । कृणवत् । भद्रशोचइतिभ-
द्रशोचे । अपूपम् । देव । घृतवन्तमिति घृत-
वन्तम् । अग्ने । प्र । तम् । नय । प्रतरमिति-
प्रतरम् । वस्यः । अच्छ । अभि । सुमनम् ।
देवभक्तमितिदेवभक्तम् । यविष्ठ ॥ २६ ॥

पदार्थः—(यः) (ते) तव (अद्य) (कृणवत्) कुर्वा-
त् (भद्रशोचे) भद्रा भजनीया शोचिर्दोषिर्यस्य तत्सम्बुद्धौ (अपू-
पम्) (देव) दिव्यभोगप्रद (घृतवन्तम्) बहु घृतं विद्यते यस्मिन्
तम् (अग्ने) विहन् (प्र) (तम्) (नय) प्राप्नुहि (प्रतर-
म्) पाकस्य संतारकम् (वस्यः) अतिशयितं वसु तत् (अच्छ)
(अभि) (सुमनम्) सुखस्वरूपम् (देवभक्तम्) देवैर्विद्वद्भिः
सेवितम् (यविष्ठ) अतिशयेन युवन् ॥ २६ ॥

अन्वयः—हे भद्रशोचे यविष्ठ देवाग्ने यस्ते तव घृतवन्तम-
भिसुमनं वस्यो देवभक्तमपूपमच्छ कृणवत्तं प्रतरं पाककर्तारं त्व-
मद्य प्रणय ॥ २६ ॥

भावार्थः—मनुष्यैर्विद्वत्सुशिक्षितोऽत्युत्तमानां व्यञ्जनानां सुस्वा-
दिष्टानामन्तानां रुचिकराणां गिर्नाता पाककर्त्ता संग्राह्यः ॥ २६ ॥

पदार्थः—हे (भद्रशोभे) सेवने योग्य दीप्ति से युक्त (यविष्ट) तरुण
अवस्था वाले (देव) दिव्य भोगों के दाता (अग्ने) विद्वान् पुरुष (यः) जो (ते)
आपका (घृतवन्तम्) बहुत घृत आदि पदार्थों से संयुक्त (अभि) सब प्रकार से
(सुमनम्) सुस्वरूप (देवमक्तम्) विद्वानों के सेवने योग्य (अपूपम्) भोजन के यो-
ग्य पदार्थों वाला (वस्यः) अत्यन्त भोग्य (अच्छुः) अच्छे पदार्थों को (कृणवत्) ब-
नावे (तम्) उस (प्रतरम्) पाक बनाने हारे पुरुष को आप (अद्य) आज (प्र-
णय) प्राप्त हूँजिये ॥ २६ ॥

भावार्थः—मनुष्यों को चाहिये कि विद्वानों से अच्छी शिक्षा को प्राप्त हुए
अति उत्तम व्यञ्जन और शङ्कुली आदि तथा शाक आदि स्वाद से युक्त रुचिकारक
पदार्थों को बनाने वाले पाचक पुरुष का ग्रहण करें ॥ २६ ॥

आतमित्यस्य वत्सप्रीतिः । अग्निर्देवता । विराडाधी विष्ट-
पृच्छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर वही वि०

आतं भज सौश्रवसेष्वग्न उक्थउक्थआ भज
शस्यमाने । प्रियः सूर्यै प्रियो अग्ना भवा-
त्युज्जातेन भिनददुज्जनित्वैः ॥ २७ ॥

आ । तम् । भज । सौश्रवसेषु । अग्ने । उक्थउ-
क्थइत्युक्थेऽउक्थे । आ । भज । शस्यमाने । प्रियः ।
सूर्यै । प्रियः । अग्ना । भवाति । उत् । जातेन ।

भिनदत् । उत् । जनित्वैरितिजनिऽत्त्वैः ॥ २७ ॥

पदार्थः—(आ) (तम्) (भज) सेवस्व (सौश्रवसेषु)
(अग्ने) विद्वन् (उक्थउक्थे) वक्तुं योग्ये २ व्यवहारे (आ)
(भज) (शस्यमाने) स्तूयमाने (प्रियः) कान्तः (सूर्ये)
सूरिषु स्तोत्रेषु भवे (प्रियः) सेवनीयः (अग्ना) अग्नौ (भ-
वाति) भवेत् (उत्) (जातेन) (भिनदत्) भिन्नात् (उत्)
(जनित्वैः) जनिष्यमाणैः ॥ २७ ॥

अन्वयः—हे अग्ने विद्वस्त्वं यः सौश्रवसेषु वर्त्तमानस्तमा-
भज यः शस्यमानउक्थउक्थे प्रियः सूर्येऽग्ना च प्रियो जातेन ज-
नित्वैः सहोद्भवात्पुद्गिनदत्तं त्वमामज ॥ २७ ॥

भावार्थः—मनुष्यैः पाककरणे साधुः सर्वस्य प्रियोऽनव्यञ्ज-
नानां भेदकः पाचको भवेत्तस्वीकर्त्तव्यः ॥ २७ ॥

पदार्थः—हे (अग्ने) विद्वान् पुरुष आप जो (सौश्रवसेषु) सुन्दर धन-
वालों में वर्त्तमान हो (तम्) उस को (आभज) सेवन कीजिये जो (शस्यमाने)
स्तुति के योग्य (उक्थे उक्थे) अत्यन्त कहने योग्य व्यवहार में (प्रियः) प्रीति
रक्खे (सूर्ये) स्तुति कारक पुरुषों में हुए व्यवहार (अग्ना) और अग्नि विद्या में
(प्रियः) सेवने योग्य (जातेन) उत्पन्न हुए और (जनित्वैः) उत्पन्न होने वालों
के साथ (उद्भवाति) उत्पन्न होवे और शत्रुओं को (उद्गिनदत्) उच्छिन्न मित्र करे
(तम्) उस को आप (आभज) सेवन कीजिये ॥ २७ ॥

भावार्थः—मनुष्यों को चाहिये कि जो पाक करने में साधु सब का हितका-
री अन्न और व्यंजनों को अच्छे प्रकार बनावे उस को अवश्य ग्रहण करें ॥ २७ ॥

त्वामग्नइत्यस्य वत्सप्री ऋषिः । अग्निर्देवता । विराडाधी
निष्टुष्टुन्दः । धैवतः स्वरः ॥

धुनर्मनुष्यैर्विद्याः कथं वर्द्धनीया इत्याह ॥

फिर मनुष्य लोग विद्या को किस प्रकार बढ़ावें इस वि०

त्वामग्ने यजमाना अनु द्यून् विश्वा वसु दधिरे
वार्याणि । त्वया सह द्रविणमिच्छमाना ब्रजं गो-
मन्तमुशिजो विवव्रुः ॥ २८ ॥

त्वाम् । अग्ने । यजमानः । अनु । द्यून् । विश्वा ।
वसु । दधिरे । वार्याणि । त्वया । सह । द्रविण-
म् । इच्छमानाः । ब्रजम् । गोमन्तमिति गोमन्त-
म् । उशिजः । वि । वव्रुः ॥ २८ ॥

पदार्थः—(त्वाम्) (अग्ने) विद्वन् (यजमानाः) संग-
न्तारः (अनु) (द्यून्) दिनानि (विश्वा) सर्वाणि (वसु) व-
सूनि द्रव्याणि (दधिरे) धेर्युः (वार्याणि) स्वीकर्तुमर्होणि (त्वया)
(सह) साकम् (द्रविणम्) धनम् (इच्छमानाः) व्यत्ययेना-
ऽत्रात्मनेपदम् (ब्रजम्) मेघम् (गोमन्तम्) प्रशस्ता गावः कि-
रणा यस्मिन्तम् (उशिजः) मेधाविनः । उशिगिति मेधाविना०
निघं० ३ । १५ (वि) (वव्रुः) वृणुयुः ॥ २८ ॥

अन्वयः—हे अग्ने विद्वन् यन्त्वामाश्रित्योशिजो यजमाना-
स्त्वया सह याननुद्यून् विश्वा वार्याणि वसु दधिरे द्रविणमिच्छमा-
ना गोमन्तं ब्रजं विवव्रुस्तथा भूता वयमपि भवेम ॥ २८ ॥

भावार्थः—मनुष्यैः प्रयतमानानां विदुषां संगतपुरुषार्थेन प्रतिदिनं विद्यासुखे वर्द्धनीये ॥ २८ ॥

पदार्थः—हे (अग्ने) विद्वान् पुरुष जिस (त्वम्) आपका आश्रय ले कर (उशिजः) बुद्धिमान् (यजमानाः) संगतिकारक लोग (त्वया) आप के (सह) साथ (विश्वा) सब (वार्याणि) ग्रहण करने योग्य (अनुद्यन्) दिनों में (वसु) द्रव्यों को (दधिरे) धारण करें (द्रविणम्) धन की (इच्छमानाः) इच्छा करते हुए (गोमन्तम्) सुन्दर किरणों के रूप से युक्त (व्रजम्) मेव वा गोस्थान को (विववुः) विविध प्रकार से ग्रहण करें वैसे हम लोग भी होंगे ॥ २८ ॥

भावार्थः—मनुष्यों को चाहिये कि प्रयत्नशील विद्वानों के सङ्ग से पुरुषार्थ के साथ विद्या और सुख को नित्य प्रति बढ़ाते जावें ॥ २८ ॥

अस्तावीत्यस्य वत्सप्रीऋषिः । अग्निर्देवता । विराडाषीतिष्टुप्छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

पुनस्तत्संगेन किं भवतीत्याह ॥

फिर उन विद्वानों के संग से क्या होता है यह वि० ॥

अस्तावीत्यग्निर्नरा सुशेवो वैश्वानर ऋषिभिः सोमगोपाः । अद्वेपे द्यावापृथिवी हुवेम देवा धत्त रयिमस्मे सुवीरम् ॥ २९ ॥

अस्तावि । अग्निः । नराम् । सुशेवइतिसुशेवः । वैश्वानरः । ऋषिभिरित्यृषिभिः । सोमगोपाइति सोमऽगोपाः । अद्वेपेइत्यद्वेपे । द्यावापृथिवीइति द्यावापृथिवी । हुवेम । देवाः । धत्त । रयिम् । अस्मेइत्यस्मे । सुवीरमिति सुवीरम् ॥ २९ ॥

पदार्थः—(अस्तावि) स्तूयते (अग्निः) परमेश्वरः (नराम्) नायकानां विदुषाम् (सुशेवः) सुप्रसुखः । शिवमिति सुखना० निधं० ३ । ६ । (वैश्वानरः) विश्वे सर्वे नरा यस्मिन् स एव (ऋषिभिः) वेदविद्विर्विद्वद्भिः (सोमगोपाः) ऐश्वर्यपालकाः (अद्वेषे) हेष्टुमनर्हे प्रीतिविषये (द्यावापृथिवी) राजनीतिभूराज्ये (हुवेम) स्वीकुर्याम (देवाः) शत्रून् विजिगीषमाणाः (धत्त) धरत (रयिम्) राज्यश्रियम् (अस्मे) अस्मभ्यम् (सुवीरम्) शोभना वीरा यस्मात्तम् ॥ २९ ॥

अन्वयः—हे देवा यैर्युष्माभिर्ऋषिभिर्यो नरा सुशेवो वैश्वानरोऽग्निरस्तावि ये यूयमस्मे सुवीरं धत्त तदाश्रिताः सोमगोपा वयमद्वेषे द्यावापृथिवी हुवेम ॥ २९ ॥

भावार्थः—ये सच्चिदानन्दस्वरूपेश्वरसेवका धार्मिका विद्वांसः सन्ति ते परोपकारकत्वादाता भवन्ति नहीदृशानां संगमन्तरा सुस्थिरे विद्याराज्ये कर्तुं शक्नुवन्ति ॥ २९ ॥

पदार्थः—हे (देवाः) शत्रुओं को जीतने की इच्छा वाले विद्वानो जिन (ऋषिः) ऋषि तुम लोगोंने (नराम्) नायक विद्वानों में (सुशेवः) सुन्दरसुख युक्त (वैश्वानरः) सब मनुष्यों के आधार (अग्निः) परमेश्वर की (अस्तावि) स्तुति की है जो तुम लोग (अस्मे) हमारे लिये (सुवीरम्) जिस से सुन्दर वीर पुरुष हों उस (रयिम्) राज्यलक्ष्मी को (धत्त) धारण करो उस के आश्रित (सोमगोपाः) ऐश्वर्य के रक्षक हम लोग (अद्वेषे) द्वेष करने के अयोग्य प्रीति के विषय में (द्यावापृथिवी) प्रकाश रूप राजनीति और पृथिवी के राज्य का (हुवेम) ग्रहण करें ॥ २९ ॥

भावार्थः—जो सच्चिदानन्द स्वरूप ईश्वर के सेवक धर्मात्मा विद्वान् लोग हैं वे परोपकारी होने से आस यथार्थ बक्ता होते हैं ऐसे पुरुषों के सत्संग के बिना स्थिर विद्या और राज्य को कोई भी नहीं कर सकता ॥ २९ ॥

समिधाग्निमित्यस्य विरूपाक्षऋषिः । अग्निर्देवता । गायत्री छन्दः । षड्जः स्वरः ॥

पुनर्मनुष्याणां के सेवनीयाः सन्तीत्याह ॥

फिर मनुष्य किन का सेवन करें यह वि० ॥

समिधाग्निं दुवस्यत घृतैर्बोधयतातिथिम् । अ-
स्मिन् हव्या जुहोतन ॥ ३० ॥

समिधेति सम्इधा । अग्निम् । दुवस्यत । घृतैः । बो-
धयत । अतिथिम् । आ । अस्मिन् । हव्या । जुहो-
तन ॥ ३० ॥

पदार्थः—(समिधा) सम्यग्ग्निसंस्कृतेनाग्नादिना (अग्निम्) उपदेशकं विद्वांसम् (दुवस्यत) सेवध्वम् (घृतैः) घृतादिभिः (बोधयत) चेतयत (अतिथिम्) अनियततिथिमुपदेशकम् (आ) (अस्मिन्) (हव्या) दातुमर्हाणि (जुहोतन) दत्त ॥ ३० ॥

अन्वयः—हे गृहस्था यूयं समिधाग्निमिवान्नादिनोपदेशकं दुव-
स्यत घृतैरतिथिं बोधयत । अस्मिन् हव्याजुहोतन ॥ ३० ॥

भावार्थः—मनुष्यैः सत्पुरुषाणामेव सेवा कार्या सत्पात्रेभ्य एव दानं च देयम् । यथाग्नौ घृतादिकं हुत्वा संसारोपकारं जनयन्ति तथैव विद्वत्सूतमानि दानानि संस्थाप्यैतैर्जगति विद्यासुशिक्षे वर्ध-
नीये ॥ ३० ॥

पदार्थः—हे गृहस्थो तुमलोग जैसे (समिधा) अच्छे प्रकार इन्धनों से (अग्निम्) अग्नि को प्रकाशित करते हैं वैसे उपदेश करनेवाले विद्वान् पुरुष को (दुवस्यत) सेवा करो और जैसे सुसंस्कृत अन्न तथा (घृतैः) घी आदि पदार्थों से अग्नि में होम करके जगदुपकार करते हैं वैसे (अतिथिम्) जिस के आने जाने के समय का नियम न हो उस उपदेशक पुरुष को (बोधयत) स्वागत उत्साहादि से चैतन्य करो और (अस्मिन्) इस जगत् में (हव्या) देने योग्य पदार्थों को (आजुहोतन) अच्छे प्रकार दिया करो ॥ ३० ॥

भावार्थः—मनुष्यों को चाहिये कि सत्पुरुषों ही की सेवा और सुपात्रों ही को दान दिया करें जैसे अग्नि में घी आदि पदार्थों का हवन करके संसार का उपकार करते हैं वैसे ही विद्वानों में उत्तम पदार्थों का दान करके जगत् में विद्या और अच्छी शिक्षा को बढ़ा के विश्व को सुखी करें ॥ ३० ॥

उदुत्वेत्यस्य तापसऋषिः । अग्निर्देवता । विराडनुष्टुप् छन्दः ।
गांधारः स्वरः ॥

विद्वान् स्वतुल्यानन्यान् विदुषः कुर्यात् ॥

विद्वान् पुरुष को चाहिये कि अपने तुल्य अन्य मनुष्यों को
विद्वान् करे यह वि०

उदु त्वा विश्वे देवा अग्ने भरन्तु चित्तिभिः । स नो
भव शिवस्त्व१ सुप्रतीको विभावसुः ॥ ३१ ॥
उत् । ऊँइत्यू । त्वा । विश्वे । देवाः । अग्ने । भरन्तु । चि-
त्तिभिरिति चित्तिऽभिः । सः । नः । भव । शिवः । त्वम् ।
सुप्रतीकइति सुऽप्रतीकः विभावसुरीतिविभाऽवसुः ॥ ३१ ॥

पदार्थः—(उत) (उ) (त्वा) (विश्वे) सर्वे (देवाः)
विद्वांसः (अग्ने) विद्वन् (भरन्तु) पुष्पन्तु (चित्तिभिः) सम्पग-
विज्ञानैस्सह (सः) (नः) अस्मभ्यम् (भव) (शिवः) मङ्ग-
लोपदेष्टा (त्वम्) (सुप्रतीकः) शोभनानि प्रतीकानि लक्षणानि
यस्य सः (विभावसुः) येन विविधा मा विद्यादीतिर्वास्यते ॥ ३१ ॥

अन्वयः—हे अग्ने विद्वन् यं त्वा विश्वे देवाश्चित्तिभिरुदुभ-
रन्तु स विभावसुः सुप्रतीकस्त्वं नः शिवो भव ॥ ३१ ॥

भावार्थः—यो यथा विद्वद्भ्यो विद्यां संचिनोति तथैवान्वान्
विद्यासंचितान् संपादयेत् ॥ ३१ ॥

पदार्थः—हे (अग्ने) विद्वन् जिस (त्वा) आप को (विश्वे) सब (देवाः)
विद्वान् लोग (चित्तिभिः) अच्छे विद्वानों के साथ अग्नि के समान (उदुभरन्तु)
पुष्ट करें (सः) मो (विभावसुः) जिन से विविध प्रकार की शोभा वा विद्या प्रका-
शित हों (सुप्रतीकः) सुन्दर लक्षणों से युक्त (त्वम्) आप (नः) हम लोगों के
लिये (शिवः) मङ्गलमय वचनों के उपदेशक (भव) हूँजिये ॥ ३१ ॥

भावार्थः—जो मनुष्य जैसे विद्वानों से विद्या का संचय करता है वह वैसे
ही दूसरों के लिये विद्या का प्रचार करे ॥ ३१ ॥

प्रेदग्ने इत्यस्य तापस ऋषिः । अग्निर्देवता । त्रिराडनुष्टुप्-
छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

पुनाराजा किंरुत्वा किं प्राप्नुयादित्याह ॥

फिर राजा क्या करके किसको प्राप्त होवे यह वि० ॥

प्रेदग्ने ज्योतिष्मान् याहि शिवेभिर्चिभिष्टुम् ।
बृहद्भिर्भानुभिर्भासन् । माहिंसीस्तन्वा प्रजाः
॥ ३२ ॥

प्र । इत् । अग्ने । ज्योतिष्मान् । याहि । शिवेभिः ।
 अर्चिभिरित्यर्चिऽभिः । त्वम् । बृहद्भिरिति बृहत्-
 ऽभिः । भानुभिरिति भानुऽभिः । मासन् । मा ।
 हिंसीः । तन्वा । प्रजाइति प्रऽजाः ॥ ३२ ॥

पदार्थः—(प्र) (इत्) (अग्ने) विद्याप्रकाशक (ज्यो-
 तिष्मान्) बहूनि ज्योतीषि विज्ञानानि विद्यन्ते यस्य सः (याहि)
 प्राप्नुहि (शिवेभिः) मङ्गलकारकैः (अर्चिभिः) पूजितैः (त्वम्)
 (बृहद्भिः) महद्भिः (भानुभिः) विद्याप्रकाशकैर्गुणैः (मासन्)
 प्रकाशकः सन् (मा) (हिंसीः) हिंस्याः (तन्वा) शरीरेण (प्रजाः)
 पालनीयाः ॥ ३२ ॥

अन्वयः—हे अग्ने विहंस्त्वं यथा ज्योतिष्मान् सूर्यः शिवे-
 भिरर्चिभिर्बृहद्भिर्भानुभिरिदेव मासन्वर्त्तते तथा प्रयाहि तन्वा प्र-
 जा माहिंसीः ॥ ३२ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—हे सराजपुरुषराजंस्त्वं शरीरेणा-
 नपराधिनः कस्यापि प्राणिनो हिंसामकृत्वा विद्यान्यायप्रकाशेन
 प्रजाः पालयन् जीवन्मभ्युदयं मृत्वा मुक्तिसुखं प्राप्नुयाः ॥ ३२ ॥

पदार्थः—हे (अग्ने) विद्या प्रकाश करने हारे विद्वन् (त्वम्) तू जैसे
 (ज्योतिष्मान्) सूर्य ज्योतिषों से युक्त (शिवेभिः) मङ्गलकारी (अर्चिभिः) सत्का-
 र के साधन (बृहद्भिः) बड़े २ (भानुभिः) प्रकाशगुणों से (इत्) ही (मासन्)
 प्रकाशमान है जैसे (प्रयाहि) सुखों को प्राप्त हुआये और (तन्वा) शरीर से (प्रजाः)
 पालने योग्य प्राणियों को (मा) मत (हिंसीः) मारिये ॥ ३२ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में वाचकलु०—हे सेनापति आदि राज पुरुषों के सहित राजन् आप अपने शरीर से किसी अनपराधी प्राणी को न मार के विद्या और न्याय के प्रकाश से प्रजाओं का पालन करके जीवने हुए संसार के सुख को और शरीर छूटने के पश्चात् मुक्ति के सुख को प्राप्त हूजिये ॥ १२ ॥

अक्रन्ददित्यस्य वत्सप्रीत्यपि । अग्निर्देवता । निचृदार्थी भि-
ष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

राज्यप्रबन्धः कथं कार्यं इत्यु० ॥

राज्य का प्रबन्ध कैसे करे यह वि० ॥

अक्रन्ददग्निस्तनयन्निव द्यौः क्षामा रेरिहद्वीरु-
धः समञ्जन् । सद्यो जज्ञानोविहीमिद्वो अरूप्यदा-
रोदसी भानुना भात्यन्तः ॥ ३३ ॥

अक्रन्दत् । अग्निः । स्तनयन्निवेतिस्तनयन्ऽइव ।
द्यौः । क्षामा । रेरिहत् । वीरुधः । समञ्जन्नितिस-
मऽअञ्जन् । सद्यः । जज्ञानः । वि । हि । ईम् ।
इद्वः । अरूप्यत् । आ । रोदसीद्वितिरोदसी । भा-
नुना । भाति । अन्तरित्यन्तः ॥ ३३ ॥

पदार्थः—(अक्रन्दत्) भिजानाति (अग्निः) शत्रुदाहको
विहान् (स्तनयन्निव) विष्णुहृद्गर्जयन् (द्यौः) विद्यान्यायप्रकाशकः
(क्षामा) भूमिम् (रेरिहत्) भृशं युध्यस्व (वीरुधः) वनस्थान् वृ-
क्षान् (समञ्जन्) सम्यक् रक्षन् (सद्यः) तूर्णम् (जज्ञानः) राज-
नीत्या प्रादुर्भूतः (वि) (हि) खलु (ईम्) सर्वतः (इद्वः) शु-
भलक्षणैः प्रकाशितः (अरूप्यत्) धर्म्यानुप्रदेशान् प्रकथयेः (आ)

(रोदसी) अग्निभूमी (मानुना) पुरुषार्थप्रकाशेन (माति) (अन्तः) राजधर्ममध्ये स्थितः ॥ ३३ ॥

अन्वयः—हे प्रजाजना युष्माभिर्यथा द्यौराग्निः स्तनयन्निवा-
कन्द्वीरुधः समञ्जन् क्षामा रेरिहत् जज्ञानइद्धः सद्यो व्यस्यत् भा-
नुना हि रोदसी अन्तराभाति तथा स राजा भवितुं योग्योऽस्तीति
वेद्यम् ॥ ३३ ॥

भावार्थः—अत्रोपमावाचकलु०—नहि वनवृक्षरक्षणेन दृष्टि
बाहुल्यमारोग्यं तडिद्वयवहारवदूरसमाचारग्रहणेन शत्रुविनाशनेन
राज्ये विद्यान्यायप्रकाशेन च विना सुराज्यं च जायते ॥ ३३ ॥

पदार्थः—हे प्रजा के लोगो तुम लोगों को चाहिये कि जैसे (द्यौः) सूर्यप्र-
काश कर्ता है वैसे विद्या और न्याय का प्रकाश करने और (अग्निः) पावक के तुल्य
शत्रुओं का नष्ट करने हारा विद्वान् (स्तनयन्निव) विजुली के समान (अकन्दत्) ग-
र्जता और (वीरुधः) वन के वृक्षों की (समञ्जन्) अच्छे प्रकार रक्षा करता हुआ
(क्षामा) पृथिवी पर (रेरिहत्) युद्ध करे (जज्ञानः) राजनीति से प्रसिद्ध हुआ
(इद्धः) शुभ लक्षणों से प्रकाशित (सद्यः) शीघ्र (व्यस्यत्) धर्मयुक्त उपदेश करे
तथा (मानुना) पुरुषार्थ के प्रकाश से (हि) ही (रोदसी) अग्नि और भूमि को
(अन्तः) राजधर्म में स्थिर करता हुआ (आभाति) अच्छे प्रकार प्रकाश करता है व-
ह पुरुष राजा होने के योग्य है ऐसा निश्चित जानो ॥ ३३ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में उपमा और वाचकलु०—वन के वृक्षों की रक्षा के
बिना बहुत वर्षा और रोगों की न्यूनता नहीं होती और विजुली के तुल्य दूर के समा-
चारों से शत्रुओं को मारने और विद्या तथा न्याय के प्रकाश के बिना अच्छा स्थिर रा-
ज्य ही नहीं हो सकता ॥ ३३ ॥

प्रप्रायमित्यस्य वसिष्ठ ऋषिः । अग्निर्देवता । आपूर्वातिष्ठुप् छन्दः ।

वैवतः स्वरः ॥

पुनः कीदृशं जनं राजव्यवहारे नियुञ्जीरन्नित्याह ॥

फिर कैसे पुरुष को राजव्यवहार में नियुक्त करें यह वि० ॥

प्रप्रायमग्निभरतस्य शृण्वे वियत्सूर्यो न रोचते
बृहद्भाः । अभि यः पूरुं पृतनासु तस्थौ दीदाय
दैव्यो अतिथिः शिवो नः ॥ ३४ ॥

प्रप्रेतिप्रऽप्रं । अयम् । अग्निः । भरतस्य । शृ-
ण्वे । वि । यत् । सूर्यः । न । रोचते । बहत् ।
भाः । अभि । यः । पूरुम् । पृतनासु । तस्थौ । दी-
दाय । दैव्यः । अतिथिः । शिवः । नः ॥ ३४ ॥

पदार्थः—(प्रप्र)अतिप्रकर्षण (अयम्) (अग्निः) सेनेशः
(भरतस्य) पालितव्यस्य राजस्य (शृण्वे) (वि) (यत्)यः
(सूर्यः) सविता (न) इव (रोचते) प्रकाशते (बृहद्भाः)
महाप्रकाशः (अभि) (यः) (पूरुम्) पूर्णबलं सेनाध्यक्षम् ।
पूरवद्वति मनुष्य ना० निघं० २ । ३ (पृतनासु) सेनासु (तस्थौ)
तिष्ठेत् (दीदाय) धर्मं प्रकाशयेत् (दैव्यः) देवेषु विद्वत्सु प्रीतः
(अतिथिः) नित्यं भ्रमणकर्त्ता विद्वान् (शिवः) मङ्गलप्रदः
(नः) परमान् ॥ ३४ ॥

अन्वयः—हे राजप्रजाजनायूयं यद्योऽयमग्निः सूर्यो न बृहद्भाः
प्रप्ररोचते । यो नः पृतनासु पूरुमभि तस्थौ दैव्योऽतिथिः शिवो

को प्रसन्न करें उन को (प्रतिगृह्णीत) स्वीकार करो तथा उन को सुख युक्त (कृ-
गुध्वम्) करो जो (एतत्) यह (भस्म) प्रकाशक तेज है (तस्मै) उस के लिये
जो (सुपत्नीः) सुन्दर (जनयः) विद्या और अच्छी शिक्षा से प्रसिद्ध हुई स्त्री न-
मती हैं उन के प्रति आप लोग भी (नमन्ताम्) नम्र हूँजिये (उ) और तुम स्त्रीपु-
रुष दोनों मिल के (पुत्रम्) पुत्र को (मातेव) माता के तुल्य (अप्सु) प्राणों में (एनत्)
इस पुत्र को (बिभृत) धारण करो ॥ ३५ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में उपमालं०-मनुष्यों को चाहिये कि परस्पर प्रसन्न-
ता के साथ सत्यंवर विवाह धर्म के अनुसार पुत्रों को उत्पन्न और उन को विद्वान्
करके गृहाश्रम के ऐश्वर्य की उन्नति करें ॥ ३५ ॥

अप्स्वग्नइत्यस्य विरूप ऋषिः । अग्निर्देवता । निचृद्गाय-
त्री छन्दः । षड्जः स्वरः ॥

अथ जीवाः कथं २ पुनर्जन्मप्राप्नुवन्तीत्याह ॥

अब जीव किस २ प्रकार पुनर्जन्म को प्राप्त होते हैं यह वि० ॥

अप्स्वृग्ने सधिष्ठव सौषधीरनुं रुध्यसे । गर्भे सन्
जायसे पुनः ॥ ३६ ॥

अप्स्वित्यप्सु । अग्ने । सधिः । तव । सः । ओ-
षधीः । अनुं । रुध्यसे । गर्भे । सन् । जायसे ।
पुनरिति पुनः ॥ ३६ ॥

पदार्थः—(अप्सु) जलेषु (अग्ने) अग्निवद्वर्त्तमान विद्-
वन् (सधिः) षोढा । अत्र वर्णव्यत्ययेन हस्य धः । इक्ष्वप्रत्ययः (त-
व) (सः) सोऽचिलोपे चेत्यादपूरणमिति सन्धिः (ओषधीः) सोमादी-
न् (अनु) (रुध्यसे) (गर्भे) कुक्षौ (सन्) (जायसे) (पुनः) ॥ ३६ ॥

अन्वयः—हे अग्ने अग्निरिव जीव सधिर्यस्त्वमप्सु गर्भे ओषधिरनुरुध्यसे स त्वं गर्भे स्थितः सन् पुनर्जायसे । इमावेककमानुक्रमौ तव स्त इति जानीहि ॥ ३६ ॥

भावार्थः—ये जीवाः शरीरं त्यजन्ति ते वायवोषध्यादिषु च भ्रान्त्वा गर्भं प्राप्य यथासमयं सशरीरा भूत्वा पुनर्जायन्ते ॥ ३६ ॥

पदार्थः—हे (अग्ने) अग्नि के तुल्य विद्वन् जीव जो तू (सधिः) सहनशील (अप्सु) जलों में (ओषधीः) सोमलता आदि ओषधियों को (अनुरुध्यसे) प्राप्त होता है (सः) गर्भ में (सन्) स्थित हो कर (पुनः) फिर २ जन्म मरण (तव) मेरे हैं ऐसा जान ॥ ३६ ॥

भावार्थः—जो जीव शरीर का छोड़ते हैं वे वायु और ओषधि आदि पदार्थों में भ्रमण करते २ गर्भाशय को प्राप्त होकर नियत समय पर शरीर धारण कर के प्रकट होते हैं ॥ ३६ ॥

गर्भोऽप्रसीत्यस्य विरूप ऋषिः । अग्निर्देवता । भुरिगाधु-
ष्णिक् छन्दः । ऋषभः स्वरः ॥

पुनर्जीवस्य क २ गतिर्भवतीत्याह ॥

फिर जीव कहां २ जाता है यह वि० ॥

गर्भोऽस्योषधीनां गर्भो वनस्पतीनाम् । गर्भो
विश्वस्य भूतस्यः अग्ने गर्भोऽप्रामंसि ॥ ३७ ॥

गर्भः । असि । ओषधीनाम् । गर्भः । वनस्पती-
नाम् । गर्भः । विश्वस्य । भूतस्य । अग्ने । गर्भः ।
अप्राम । असि ॥ ३७ ॥

पदार्थः—(गर्भः) योऽनर्थान् गिरति विनाशयति सः । गर्भो

गृभेर्गृष्टात्सर्वे गिस्त्यनर्थानिति यदा हि स्त्री गुणान् गृह्णाति गुणाश्चास्या गृह्यन्तेऽथ गर्भो भवति । निरु० १० । ३३ (असि) (ओषधीनाम्) सोमयवादीनाम् (गर्भः) (वनस्पतीनाम्) अश्वत्थादीनाम् (गर्भः) (विश्वस्य) सर्वस्य (भूतस्य) उत्पन्नस्य (अग्ने) देहान्तप्रापक जीव (गर्भः) (अपाम्) प्राणानां जलानां वा (असि) ॥ ३७ ॥

अन्वयः—हे अग्ने अग्नितुल्यजीव यतस्त्वमग्निरिवौषधीनां गर्भो वनस्पतीनां गर्भः । विश्वस्य भूतस्य गर्भोऽपामां गर्भश्चासि तस्मात्त्वमजोऽसि ॥ ३७ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०— हे मनुष्या ये विद्युद्वत्सर्वान्तर्गता जीवा जन्मवन्तः सन्ति तान् जानन्तिवति ॥ ३७ ॥

पदार्थः—हे (अग्ने) दूसरे शरीर को प्राप्त होने वाले जीव जिस से तू अग्नि के समान जो (ओषधीनाम्) सोमलता आदि वा यवादि ओषधियों के (गर्भः) दोषों के मध्य (गर्भः) गर्भ (वनस्पतीनाम्) पीपल आदि वनस्पतियों के बीच (गर्भः) शोधक (विश्वस्य) सब (भूतस्य) उत्पन्न हुए संसार के मध्य (गर्भः) ग्रहण करने हारा और जो (अपाम्) प्राण वा जलों का (गर्भः) गर्भे रूपा भीतर रहने हारा (असि) है इस लिये तू अज अर्थात् स्वयं जन्म रहित (असि) है ॥ ३७ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में वाचकलु०—हे मनुष्यो तुम लोगों को चाहिये कि जो बिजुली के समान सब के अन्तर्गत जीव जन्म लेने वाले हैं उन को जानो ॥ ३७ ॥

प्रसद्येत्यस्य विरूपश्रुतिः । अग्निदेवता । निचृदार्ष्यनुष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

मरणान्ते शरीरस्य का गतिः कार्थ्येत्याह ॥

मरण समय में शरीर का क्या होना चाहिये यह वि० ॥

प्रसद्य भस्मना योनिमपश्च पृथिवीमग्ने ।

स॒ष्टु॒सृज्यं॑ मा॒तृभि॒ष्ट्वं ज्योति॑ष्मा॒न्युन॒रास॑दः॥३८॥

प्र॒सद्येति॑प्र॒सद्यं॑ । भस्म॑ना । योनि॑म् । अ॒पः । च ।

पृथि॑वीम् । अ॒ग्ने । स॒ष्टु॒सृज्येति॑स॒म॒सृज्यं॑ । मा॒

तृभि॑रिति॒मान्ऽभिः॑ । त्वम् । ज्योति॑ष्मान् । पु॒

नः । आ । अ॒सदः॑ ॥ ३८ ॥

पदार्थः—(प्रसद्य) प्रगत्य (भस्मना) दग्धेन (योनिम्) देहधारणकारणम् (अपः) (च) अग्न्यादिकम् (पृथिवीम्) (अग्ने) प्रकाशमान (संसृज्य) समर्गीभूत्वा (मातृभिः) (त्वम्) (ज्योतिष्मान्) प्रशस्तप्रकाशयुक्तः (पुनः) पश्चात् (आ) (असदः) प्राप्नोषि ॥ ३८ ॥

अन्वयः—हे अग्ने सूर्य्यइव ज्योतिष्माँस्त्वं भस्मना पृथिवीं चापश्च योनिं प्रसद्य मातृभिः सह संसृज्य पुनरासदः ॥ ३८ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु.—हे जीवा भवन्तो यदा शरीरं त्यजत तदैतद्भस्मीभूतं सत्पृथिव्यादिना सह संयुनक्तु यूयमात्मानश्चाभ्वाशरीरेषु गर्भाशयं प्रविश्य पुनः सशरीराः सन्तो विद्यमाना भवन्त्विति ॥ ३८ ॥

पदार्थः—हे (अग्ने) प्रकाशमान पुरुष सूर्य्य के समान (ज्योतिष्मान्) प्रशंसित प्रकाश से युक्त जीव तू (भस्मना) शरीर दाह के पीछे (पृथिवीम्) पृथिवी (च) अग्नि आदि और (अपः) जलों के बीच (योनिम्) देह धारण के कारण

को (प्रसद्य) प्राप्त हो और (मातृभिः) माताओं के उदर में वास करके (पुनः) फिर (आसद्यः) शरीर को प्राप्त होता है ॥ ३८ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में वाचकल०—हे जीवो तुमलोग जब शरीर को छोड़ो तब यह शरीर राख रूप करके पृथिवी आदि पांच भूतों के साथ युक्त करो। तुम और तुम्हारे आत्मा माता के शरीर में गर्भाशय में पहुँच फिर शरीर धारण किये हुए विद्यमान होते हो ॥ ३८ ॥

पुनरासद्येत्यस्य त्रिरूपश्रष्टपिः । अग्निदेवता । निचृदनुष्टुप्-
छन्दः । गांधारः स्वरः ॥

अथ मातापित्रपत्यानि परस्परं कथं वर्त्तेरन्नित्याह ॥

अब माता पिता और पुत्र आपस में कैसे वर्त्ते यह वि० ॥

पुनरासद्य सदनमपश्यं पृथिवीमग्ने । शेषं मातु-
र्यथोपस्थेऽन्तरस्यां शिवतमः ॥ ३९ ॥

पुनः । आसद्येत्याऽसद्यं । सदनम् । अपः । च ।
पृथिवीम् । अग्ने । शेषं । मातुः । यथा । उप-
स्थेऽत्युपस्थे । अस्याम् । शिवतमइतिशिवऽ-
तमः ॥ ३९ ॥

पदार्थः—(पुनः) (आसद्य) आगत्य (सदनम्) गर्भस्थानम्
(अपः) (च) भोजनादिकम् (पृथिवीम्) भूमितलम् (अग्ने)
इच्छादिगुणप्रकाशित (शेषे) स्वपिपि (मातुः) जनन्याः (यथा)
(उपस्थे) उत्संगे (अन्तः) आभ्यन्तरे (अस्याम्) मातरि (शिवतमः)
अतिशयेन मङ्गलकारी ॥ ३९ ॥

अन्वयः— हे अग्ने यतस्त्वमपः पृथिवीं च सदनं पुनरासद्य
स्यामन्तः शिवतमः सन् यथा बालो मातुरुपस्थे शेषे तस्मादस्यां
शिवतमो भव ॥ ३९ ॥

भावार्थः—पुत्रैर्यथा मातरः स्वापत्यानि सुखयन्ति तथैवानुकू-
लया सेवया स्वमातरः सततमानंदयितव्याः । न कदाचिन्मातापि-
तृभ्यां विरोधः समाचरणीयः । न च मातापितृभ्यामेतेऽधर्मकुशि-
क्षायुक्ताः कदाचित्कार्याः ॥ ३९ ॥

पदार्थः—हे (अग्ने) इच्छा आदि गुणों से प्रकाशित जनजिस कारण तू
(पुनः) फिर (आसद्य) प्राप्त हो के (अस्याम्) इस माता के (अन्तः) गर्-
भाशय में (शिवतमः) मंगलकारी हो के (यथा) जैसे बालक (मातुः) माता की
(उपस्थे) गोद में (शेषे) सोता है वैसे ही माता की सेवा में मङ्गलकारी हो ॥ ३९ ॥

भावार्थः—पुत्रों को चाहिये कि जैसे माता अपने पुत्रों को सुख देती है वै-
से ही अनुकूल सेवा से अपनी माताओं को निरन्तर आनंदित करें । और माता पिता
के साथ विरोध कभी न करें । और माता पिता को भी चाहिये कि अपने पुत्रों को अधर्म
और कुशिक्षा से युक्त कभी न करें ॥ ३९ ॥

पुनरूर्जेत्यस्य वत्सप्रीकृपिः । अग्निर्देवता । निचृदार्षिगायत्री
छन्दः । षड्जः स्वरः ॥

पुनर्जनकजनन्यां परस्परं वर्तमानं योग्यं कार्यमित्याह ॥

फिर पुत्रों को माता पिता के विषय में परस्पर योग्यवर्तमान करना
चाहिये यह वि० ॥

पुनरूर्जा निवर्त्तस्व पुनरग्नइषायुषा । पुनर्नः पा-
ह्यहंसः ॥ ४० ॥

पुनः । ऊर्जा । नि । वर्त्तस्व । पुनः । अग्ने । इषा ।

आयुषा । पुनः । नः । पाहि । अंहसः ॥ ४० ॥

पदार्थः—(पुनः) (ऊर्जा) पराक्रमेण (नि) (वर्तस्व)
(पुनः) (अग्ने) (इषा) अग्नेन (आयुषा) जीवनेन (पुनः)
(नः) अस्मभ्यम् (पाहि) (अंहसः) पापाचरणात् ॥ ४० ॥

अन्वयः—हे अग्ने मातः पितश्च त्वमिषायुषा सह नो वर्धय
पुनरंहसः पाहि । हे पुत्र त्वमूर्जा सह निवर्तस्व । पुनर्नोऽस्मानंह-
सः पाहि ॥ ४० ॥

भावार्थः—यथा विद्वांसो मातापितरः सुसन्तानान् विद्यया सु-
शिक्षया दुष्टाचारात् पृथग्रक्षेयुस्तथाऽपत्यान्यप्येतान् पापाचरणा-
त्सततं पृथग्रक्षेयुः । नैवं विना सर्वं धर्माचारिणो भवितुं शक्नुव-
न्ति ॥ ४० ॥

पदार्थः—हे (अग्ने) तेनस्मिन् माता पिता आप (इषायुषा) अन्न और
जीवन के साथ (नः) हम लोगों को बढ़ाइये (पुनः) बारंबार (अंहसः) दुष्ट आ-
चरणों से (पाहि) रक्षा कीजिये । हे पुत्र तू (ऊर्जा) पराक्रम के साथ पापों से (नि-
वर्तस्व) अलग हूजिये और (पुनः) फिर हम लोगों को भी पापों से पृथक् रखिये ॥ ४० ॥

भावार्थः—जैसे विद्वान् माता पिता अपने सन्तानों को विद्या और अच्छी शि-
क्षा से दुष्टाचारों से पृथक् रखें वैसे ही सन्तानों को भी चाहिये कि इन माता पिता-
ओं को बुरे व्यवहारों से निरन्तर बचावें । क्योंकि इस प्रकार किये बिना सब मनुष्य
धर्मात्मा नहीं हो सकते ॥ ४० ॥

सह रघ्येत्यस्य वत्सप्री ऋषिः । अग्निर्देवता । निचृद्गायत्री
छन्दः । षड्जः स्वरः ॥

विद्वद्भिः कथं वर्तितव्यमित्याह ॥

विद्वानों को कैसे वर्तना चाहिये यह० ॥

सह रय्या निवर्त्तस्वाग्नेपिन्वस्व धारया विश्वप्स्न्या
विश्वतस्परि ॥ ४१ ॥

सह । रय्या । नि । वर्त्तस्व । अग्ने । पिन्वस्व
धारया । विश्वप्स्न्येति विश्वप्स्न्या । विश्वतः ।
परि ॥ ४१ ॥

पदार्थः—(सह) (रय्या) प्राश्रीपिकया (नि) (वर्त्तस्व)
(अग्ने) विद्वन् (पिन्वस्व) सेवस्व (धारया) सुसंस्कृतया वाचा
(विश्वप्स्न्या) विश्वान् सर्वान् भोगान् यथा प्ताति तथा (विश्वतः)
सर्वस्य जगतः (परि) मध्ये ॥ ४१ ॥

अन्वयः—हे अग्ने त्वं विश्वप्स्न्या रय्या धारया सह विश्व-
तस्परि निवर्त्तस्वास्मान् पिन्वस्व च ॥ ४१ ॥

भावार्थः—विद्वद्भिर्भुङ्क्ष्यैरास्मिन् जगति सुबुद्ध्या पुरुषार्थेन-
श्रीमन्तो भूत्वाऽन्येपि धनवन्तः संपादनीयाः ॥ ४१ ॥

पदार्थः—हे (अग्ने) विद्वान् पुरुष आप (विश्वप्स्न्या) सब पदार्थों के
भोगने का साधन (धारया) अच्छी संस्कृतवाणी के (सह) साथ (विश्वतस्परि)
सब संसार के बीच (नि) निरन्तर (वर्त्तस्व) वर्तमान हुआये और हम लोगों का
(पिन्वस्व) सेवन कीजिये ॥ ४१ ॥

भावार्थः—विद्वान् मनुष्यों को चाहिये कि इस जगत् में अच्छी बुद्धि और
पुरुषार्थ के साथ श्रीमान् हो कर अन्य मनुष्यों को भी धनवान् करें ॥ ४१ ॥

बोधामदृत्यस्य दीर्घतमाश्रयः । अग्निर्देवता । विराडापी ति-
प्पुप्लुन्दः । धैवतः स्वरः ॥

मनुष्याः परस्परमध्ययनाध्यापनं कथं कुर्युस्तिहाह ॥

मनुष्य लोग आपस में कैसे पढ़ें और पढ़ावें इस वि०॥

बोधा मे अस्य वचसो यविष्ठ म० हिष्ठस्य प्रभृत-
स्य स्वधावः । पीयंति त्वो अनु त्वो गृणाति वन्दारु-
रुष्टेत्तुं वन्दे अग्ने ॥ ४२ ॥

बोध । मे । अस्य । वचसः । यविष्ठ । म० हिष्ठस्य ।

स्येति प्रभृतस्य । स्वधावइति स्वधावः ।
प्रभृतस्येति ।

पीयंति । त्वः । अनु । त्वः । गृणाति । वन्दारुः । ते

तन्वम् । वन्दे । अग्ने ॥ ४२ ॥

पदार्थः— (बोध) अवगच्छ । अत्र इचोऽतस्तिङइति दीर्घः
(मे) मम (अस्य) वर्तमानस्य (वचसः) (यविष्ठ) अति-
शयेन युषन् (मं हिष्ठस्य) अतिशयेन भाषितुं योग्यस्य महतः (प्र-
भृतस्य) प्रकर्षेण धारकस्य पोषकस्य वा (स्वधावः) प्रशस्ता स्व-
धा वहून्पन्नानि विद्यन्ते यस्य सः (पीयति) निन्देत् । अप्रानेका-
धा अपि धातवोभवन्तीति निन्दार्थः (त्वः) कश्चित् निन्दकः अनु-
पश्चात् (त्वः) कश्चित् (गृणाति) स्तुयात् (वन्दारुः) अभिवा-
दनशीलः (ते) तव (तन्वम्) गरीरम् (वन्दे) स्तुवे (अग्ने)

श्रोतः ॥ ४२ ॥

अन्वयः—हे यविष्ठ स्वधावोऽग्ने त्वं मे मम प्रभृतस्य मंहि-
ष्ठस्यास्य वचसोऽभिप्रायं वोच । यदि त्वो यं त्वां पीयति निन्देत्वो-
ऽनुगृणाति स्तुयात् तस्य ते तव तन्वं वन्दारुरहं वन्दे ॥ ४२ ॥

भावार्थः—यदा कश्चित्कंचिदध्यापयेदुपदिशेद्वा तदाऽध्येता
श्रोता च ध्यानं दत्वाऽधीयीत शृणुयाच्च यदा सत्यासत्ययोर्निर्णयः
स्यात्तदा सत्यं गृह्णीयादसत्यं त्यजेदेवं कृते सति कश्चिन्निन्धात्
कश्चित्स्तुयात्तर्ह्यपि कदाचित्सत्यं न त्यजेदनृतं च न भजेदिदमेव
मनुष्यस्यासाधारणो गुणः ॥ ४२ ॥

पदार्थः—हे (यविष्ठ) अत्यन्त ज्ञान (स्वधावः) प्रशंसित बहुत अज्ञों-
वाले (अग्ने) उपदेश के योग्य श्रोता जन तू (मे) मेरे (प्रभृतस्य) अच्छे प्रकार
से धारण वा पोषण करने वाले (मंहिष्ठस्य) अत्यन्त कहने योग्य बड़े तेरी जो (त्वः)
यह निन्दक पुरुष (पीयति) निन्दा करे (त्वः) कोई (अनु) परोक्ष में (गृणाति)
स्तुति करे उस (ते) आप के (तन्वम्) शरीर को (वन्दारुः) अभिवादन शील मैं
स्तुति करता हूँ ॥ ४२ ॥

भावार्थः—जब कोई किसी को पढ़ावे वा उपदेश करे तब पढ़नेवाला ध्यान
देकर पढ़े वा सुने । जब सत्य वा मिथ्या का निश्चय हो जावे तब सत्य ग्रहण और
असत्य का त्याग कर देवे । ऐसे करने में कोई निन्दा और कोई स्तुति करे तो कभी
न छोड़े और मिथ्या का ग्रहण कभी न करे । यही मनुष्यों के लिये विशेष गुण है ॥ ४२ ॥

स बोधीत्यस्य सोमाहुतिर्ऋषिः । अग्निर्देवता । आर्चीपंक्ति-
श्छन्दः । पंचमः स्वरः ॥

मनुष्याः किं कृत्वा किं प्राप्नुयुरित्याह ॥

मनुष्य लोग क्या करके किस को प्राप्त हों यह वि० ॥

सबोधि सूरिर्मघवा वसुपते वसुंदावनू । युयोध्यु-
स्मद्द्वेषांॐसि विश्वकर्मणे स्वाहा ॥ ४३ ॥

सः । बोधि । सूरिः । मघवेतिमघवा । वसुपतइ-
तिवसुपते । वसुदावन्निति वसुदावन् । युयोधि ।
अस्मत् । द्वेषांसि । विश्वकर्मण इति विश्वकर्म-
णे । स्वाहा ॥ ४३ ॥

पदार्थः—(सः) श्रोता वक्ता च (बोधि) बुध्येत (सूरिः)
मेधावी (मघवा) पूजितविद्यायुक्तः (वसुपते) वसूनां धनानां पा-
लक (वसुदावन्) वसूनि धनानि सुपात्रेभ्यो ददाति तत्संबुद्धौ
(युयोधि) वियोजय (अस्मत्) अस्माकं सकाशात् (द्वेषांसि)
द्वेषयुक्तानि कर्माणि (विश्वकर्मणे) अखिलशुभकर्मानुष्ठानाय
(स्वाहा) सर्वान् कर्माणि ॥ ४३ ॥

अन्वयः—हे वसुपते वसुदावन् यो मघवा सूरिर्भवान्सत्यं बो-
धि स विश्वकर्मणे स्वाहा मुपदिशान्संस्त्वमस्मद्वेषांसि वियुयो-
धि सततं दूरीकुरु ॥ ४३ ॥

भावार्थः—ये मनुष्या ब्रह्मचर्येण जितेन्द्रिया भूत्वा द्वेषं वि-
हाय धर्मेणोपदिश्य श्रुत्वा च प्रयतन्ते त एव धार्मिका त्रिह्रांसोऽखि-
लं सत्यासत्यं ज्ञातुमुपदेष्टुं चार्हन्ति नेतरे हठाभिमानयुक्ताः जुद्रा-
शयाः ॥ ४३ ॥

पदार्थः—हे (वसुपते) धनों के पालक (वसुदावन्) सुपुत्रों के लिये धन
देने वाले जो (मघवा) प्रशंसित विद्या से युक्त (सूरिः) बुद्धिमान् आप सत्य को
(बोधि) जानें (सः) सो आप (विश्वकर्मणे) संपूर्ण शुभ कर्मों के अनुष्ठान के लिये
(स्वाहा) सत्य वाणी का उपदेश करते हुए आप (अस्मत्) हम से (द्वेषांसि) द्वेष
युक्त कर्मों को (वियुयोधि) दृष्ट् कीजिये ॥ ४३ ॥

भावार्थः—जो मनुष्य ब्रह्मचर्य के साथ जितेन्द्रिय हो द्वेष को छोड़ धर्मा-नुसार उपदेश कर और सुन के प्रयत्न करते हैं वे ही धर्मात्मा विद्वान् लोग संपूर्ण सत्य असत्य के जानने और उपदेश करने के योग्य होते हैं और अन्य हठ अभिमान युक्त क्षुद्र पुरुष नहीं ॥ ४३ ॥

पुनस्त्वेत्यस्य सोमाहुतिर्ऋषिः । अग्निर्देवता । स्वराडापी-
त्रिष्टुप्छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

कीदृशा मनुष्याः सत्यसंकल्पा भवन्तीत्यु० ॥

कैसे मनुष्यों के संकल्प सिद्ध होते हैं इम वि० ॥

पुनस्त्वाऽऽदित्या रुद्रा वसवः समिन्धतां पुनर्ब्र-
ह्माणो वसुनीथ यज्ञैः । घृतेन त्वं तन्वुं वर्धयस्व
सत्याः सन्तु यजमानस्य कामाः ॥ ४४ ॥

पुनरितिपुनः । त्वा । आदित्याः रुद्राः । वसवः ।
सम् । इन्धताम् । पुनः । ब्रह्माणः । वसुनीथे-
तिवसुनीथ । यज्ञैः । घृतेन । त्वम् । तन्वुम् ।
वर्धयस्व । सत्याः । सन्तु । यजमानस्य । कामाः ॥ ४४ ॥

पदार्थः—(पुनः) अध्ययनाध्यापनाभ्यां पश्चात् (त्वा)त्वाम्
(आदित्याः) पूर्णविद्याबलयुक्ताः (रुद्राः) मध्यस्थाः (वसवः)
प्रथमे च विद्वांसः (सम्) (इन्धताम्) प्रकाशयन्तु (पुनः) (ब्रह्माणः)
चतुर्वेदाध्ययनेन ब्रह्मादिति संज्ञां प्राप्ताः (वसुनीथ) वेदादिशा-
स्त्रबोधारूपं सुवर्णादिधनं च यो नयति तत्सम्बुद्धौ (यज्ञैः) अध्य-

यनाध्यापनादिक्रियामयैः (घृतेन) सुसंस्कृतेनाज्यादिना जलेन वा (त्वम्) अध्यापकः श्रोता वा (तन्वम्) शरीरम् (वर्धयस्व) (सत्याः) सत्सु धर्मेषु साधवः (सन्तु) भवन्तु (यजमानस्य) यष्टुं संगन्तुं विदुषः पूजितुं च शीलं यस्य तस्य (कामाः) अभिलाषाः ॥४४॥

अन्वयः—हे वसुनीथ त्वं यज्ञैर्घृतेन च तन्वं शरीरं नित्यं वर्धयस्व पुनस्त्वामादित्या रुद्रा वसवो ब्रह्माणः समिन्धताम् । एवमनुष्ठानायजमानस्य कामाः सत्याः सन्तु ॥ ४४ ॥

भावार्थः—ये प्रयत्नेन सर्वा विद्याअधीत्याध्याप्य च पुनः पुनः सत्संगं कुर्वन्ति । कुपथ्यविषयत्यागेन शरीरात्मनोरारोग्यं वर्धयित्वा नित्यं पुरुषार्थमनुतिष्ठन्ति तेषामेव संकल्पाः सत्याः भवन्ति नेतरेषाम् ॥ ४४ ॥

पदार्थः—हे (वसुनीथ) वेदादि शास्त्रों के बोधरूप और सुवर्णादि धन प्राप्त कराने वाले आप (यज्ञः) पढ़ने पढ़ाने आदि क्रियारूप यज्ञों और (घृतेन) अच्छे संस्कार किये हुए गी आदि वा जल से (तन्वम्) शरीर को नित्य (वर्धयस्व) बढ़ा-इये (पुनः) पढ़ने पढ़ाने के पीछे (त्वा) आप को (आदित्याः) पूर्ण विद्या के बल से युक्त (रुद्राः) मध्यस्थ विद्वान् और (वसवः) प्रथम विद्वान् लोग (ब्रह्माणः) चार वेदों को पढ़ के ब्रह्मा की पदवी को प्राप्त हुए विद्वान् (समिन्धताम्) सम्यक् प्रकाशित करें । इस प्रकार के अनुष्ठान से (यजमानस्य) यज्ञ सत्संग और विद्वानों का सत्कार करने वाले पुरुष की (कामाः) कामना (सत्याः) सत्य (सन्तु) होंवें ॥ ४४ ॥

भावार्थः—जो मनुष्य प्रयत्न के साथ सब विद्याओं को पढ़ और पढ़ा के बारंबार सत्संग करते हैं कुपथ्य और विषय के त्याग से शरीर तथा आत्मा के रोग को हटा के नित्य पुरुषार्थ का अनुष्ठान करते हैं उन्हीं के संकल्प सत्य होते हैं दूसरों के नहीं ॥ ४४ ॥

अपेतेत्यस्य सोमाहुतिर्ऋषिः । पितरो देवताः । निचृदार्षी

त्रिष्टुप्छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

अथ जन्यजनकाः किं किं कर्माचरेयुरित्याह ॥

सन्तान और पिता माता परस्परकिनर कर्मों का आचरण करें यह वि०

अपे॒त॒वी॒त॒ वि च॑ सर्प॒ता तो॒ येऽत्र॒स्थ पु॒रा॒णा ये
च॒ नू॒त॒नाः । अ॒दा॒द्य॒मोऽव॒सानं॑ पृथि॒व्या अ॒क्र॒न्नि॒-
मं पि॒त॒रो लो॒क॒म॒स्मै ॥ ४५ ॥

अप॑ । इ॒त॒ । वि । इ॒त॒ । वि । च॑ । सर्प॑त॒ । अ॒तः ।
ये । अ॒त्र । स्थ॑ । पु॒रा॒णाः । ये । च॑ । नू॒त॒नाः ।
अ॒दा॒त् । य॒मः । अ॒व॒सा॒न॒मि॒त्य॒व॒सा॒नं॒म् । पृथि॒-
व्याः । अ॒क्र॒न् । इ॒म॒म् । पि॒त॒रः । लो॒क॒म् । अ॒-
स्मै ॥ ४५ ॥

पदार्थः—(अप) (इत) त्यजत (वि) (इत) विविधतया
प्राप्तुत (वि) (च) (सर्पत) गच्छत (अतः) कारणात् (ये)
(अत्र) अस्मिन्समये (स्थ) भवथ (पुराणाः) प्रागधीतविद्याः (ये)
(च) (नूतनाः) संप्रतिगृहीतविद्याः (अदात्) दद्यात् (यमः)
उपरतः परीक्षकः (अवसानम्) अवकाशमधिकारं वा (पृथिव्याः)
भूमेर्मध्ये वर्त्तमानाः (अक्रन्) कुर्वन्तु (इमम्) प्रत्यक्षम् (पितरः)
जनका अध्यापका उपदेशकाः परीक्षका वा (लोकम्) आर्षं
दर्शनम् (अस्मै) सत्यसंकल्पाय ॥ ४५ ॥

अन्वयः—हे विद्वांसो येऽत्र पृथिव्या मध्ये पुराणा ये च नू-
तनाः पितरः स्थ तेऽस्मै इमं लोकमक्रन् । यान् युष्मान्यमोऽवसान-

मदात्ते यूयमतोऽधमदिपेतधर्मं वीतांश्व च विसर्पत ॥ ४५ ॥

भावार्थः—अयमेव मातापित्राचार्याणां परमो धर्मोऽस्ति यत्सन्तानेभ्यो विद्यासुशिक्षाप्राप्तिकारणं येऽधर्मान्मुक्ता धर्मेण युक्ताः परोपकारप्रिया वृद्धा युवानश्च विद्वांसः सन्ति ते सततं सत्योपदेशेनाविद्यां निवर्त्य विद्यां जनयित्वा कृतकृत्या भवन्तु ॥ ४५ ॥

पादार्थः—हे विद्वान् लोगो (ये) जो (अत्र) इस समय (पृथिव्याः) भूमि के बीच वर्तमान (पुराणाः) प्रथम विद्या पढ़ चुके (च) और (ये) जो (नूतनाः) वर्तमान समय में विद्याभ्यास करने हारे (पिनरः) पिता पढ़ने उपदेश करने और परीक्षा करने वाले (स्य) होवें (ते) वे (अस्मै) इस सत्यसंकल्पी मनुष्य के लिये (इमम्) इस (लोकम्) वैदिक ज्ञान सिद्ध लोक को (अक्रन्) सिद्ध करें जिन तुम लोगों को (यमः) प्राप्त हुआ परीक्षक पुरुष (अवसानम्) अवकाश वा अधिकार को (अदात्) देवे वे तुम लोग (अतः) इस अधर्म से (अपेत) पृथक् रहो और धर्म को (वीत) विशेष कर प्राप्त होओ (अत्र) और इसी में (विसर्पत) विशेषता से गमन करो ॥ ४५ ॥

भावार्थः—माता पिता और आचार्य का यही परम धर्म है जो सन्तानों के लिये विद्या और अच्छी शिक्षा का प्राप्त कराना । जो अधर्म से पृथक् और धर्म से युक्त परोपकार में प्रीति रखने वाले वृद्ध और जवान विद्वान् लोग हैं वे निरन्तर सत्य उपदेश से अविद्या का निवारण और विद्या की प्रवृत्ति करके कृतकृत्य होवें ॥ ४५ ॥

संज्ञानमित्यस्य सोमाहुतिर्ऋषिः । अग्निर्देवता ।

भुरिगार्षी त्रिष्टुप्छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

अध्येत्रध्यापकाः किं कृत्वा सुखिनः स्युरित्याह ॥

पढ़ने पढ़ाने वाले क्या करके सुखी हों इस वि० ॥

संज्ञानंमसि कामधरणम्मयि ते कामधरणम्भूया-
त् । अग्नेर्भस्मास्यग्नेः पुरीषमसि चितस्थ परि-
चित ऊर्ध्वचितः श्रयध्वम् ॥ ४६ ॥

संज्ञानमिति सम्ज्ञानम् । असि । कामधरणमिति-
कामधरणम् । मयि । ते । कामधरणमिति काम-
धरणम् । भूयात् । अग्नेः । भस्म । असि । अग्नेः ।
पुरीषम् । असि । चितः । स्थ । परिचितइति प-
रिचितः । ऊर्ध्वचितइत्यूर्ध्वचितः । श्रयध्वम् ॥ ४६ ॥

पदार्थः—(संज्ञानम्) सम्पग्विज्ञानम् (असि) (कामधरण-
म्) संकल्पानामाधरणम् (मयि) (ते) तव (कामधरणम्) (भूया-
त्) (अग्नेः) पावकस्य (भस्म) दग्धदोषः (असि) (अग्नेः)
विद्युतः (पुरीषम्) पूर्णं बलम् (असि) (चितः) संचिताः (स्थ)
भवत (परिचितः) परितः सर्वतः संचेतारः (ऊर्ध्वचितः) ऊर्ध्व
संचिन्वन्तः (श्रयध्वम्) सेवध्वम् ॥ ४६ ॥

अन्वयः—हे विद्ंस्त्वं यत्संज्ञानं प्राप्नोऽसि । यत्त्वमग्नेर्भस्मास्या-
ग्नेर्यत्पुरीषमाप्नोसि तन्मां प्रापय । यस्य ते तव यत्कामधरणमस्ति
तत्कामधरणं मयि भूयाद्यथा यूयं विद्यादिशुभगुणैश्चितः परिचित
ऊर्ध्वचितः स्थ पुरुषार्थं चाश्रयध्वं तथा वयमपि भवेम ॥ ४६ ॥

भावार्थः—जिज्ञासवः सदा विदुषां सकाशाद्विद्याः प्रार्थ्य पृ-
च्छेयुर्वाषट्पुमासु पदार्थविज्ञानमस्ति तावत्सर्वमस्मासु घत्त । या-
वतीर्हस्तक्रिया भवन्तो जानन्ति तावतीरस्मान् शिक्षत यथा वयं
भवदाश्रिता भवेम तथैव भवन्तोऽप्यस्माकमाश्रयाः सन्तु ॥ ४६ ॥

पदार्थः—हे विद्वन् आप जिस (संज्ञानम्) पूरे विज्ञान को प्राप्त (असि) हुए हो जो आप (अग्नेः) अग्नि से हुई (भस्म) राख के समान दोषों को मम्म करता (असि) हो (अग्नेः) विनुली के जिस (पुरीषम्) पूर्ण बल को प्राप्त हुए (असि) हो उस विज्ञान भस्म और बल को मेरे लिये भी दीजिये जिस (ते) आप का जो (कामघरणम्) संकल्पों का आधार अन्तःकरण है वह (कामघरणम्) कामना का आधार (मयि) मुझ में (भूयात्) होवे । जैसे तुम लोग विद्या आदि शुभगुणों से (चितः) इकट्ठे हुए (परिचितः) सब पदार्थों को सब और से इकट्ठे करने हारे (ऊर्ध्वचितः) उत्कृष्ट गुणों के संचय कर्त्ता पुरुषार्थ को (श्रयध्वम्) सेवन करो वैसे हमलोग भी करें ॥ ४६ ॥

भावार्थः—जिज्ञासु मनुष्यों को चाहिये कि सदैव विद्वानों से विद्याकी इच्छा कर प्रश्न किया करें कि जितना तुम लोगों में पदार्थों का विज्ञान है उतना सब तुम लोग हम लोगों में धारण करो । और जितनी हस्तक्रिया आप जानते हैं उतनी सब हम लोगों को दिखाइये ॥ ४६ ॥

अयंसइत्यस्य विश्वामित्त ऋषिः । अग्निर्देवता । आर्षी त्रि-
ष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

मनुष्यैरुत्तमाचरणानुकरणं कार्यमित्याह ॥

मनुष्यों को उत्तम आचरणों के अनुसार वर्त्तना चाहिये यह वि० ॥

अयं० सो अग्निर्यस्मिन्सोममिन्द्रः सुतं दधे ज-
ठरै वावशानः । सहस्त्रियं वाजमत्यं न सत्ति०-
ससवान्तसन्तस्तूयसे जातवेदः ॥ ४७ ॥

अयम् । सः । अग्निः । यस्मिन् । सोमम् । इ-
न्द्रः । सुतम् । दधे । जठरै । वावशानः । सह-
स्त्रियम् । वाजम् । अत्यम् । न । सत्तिम् ।

ससवानिति ससवान् । सन् । स्तूयसे । जातवे-
द इति जातवेदः ॥ ४७ ॥

पदार्थः—(अयम्) (सः) (अग्निः) (यस्मिन्) (सोमम्)
सर्वोपधादिरसम् (इन्द्रः) सूर्यः (सुतम्) निष्पन्नम् (दधे) धरे
(जठरे) उदरे । जठरमुदरम् भवति जग्धमस्मिन् ध्रियते धीयते वा ।
निरु० ४ । ७ (वावशानः) भृशं कामयमानः (सहस्त्रियम्) स-
हप्राप्तम् भार्याम् (वाजम्) अनादिकम् (अत्यम्) अतितुं
व्याप्तुं योग्यम् (न) इव (सप्तिम्) अश्वम् (ससवान्) ददत्
(सन्) (स्तूयसे) प्रशस्यसे (जातवेदः) उत्पन्नविज्ञान ॥४७॥

अन्वयः—हे जातवेदो यथा ससवान्सँस्त्वं स्तूयसेऽयमग्निरि-
न्द्रश्च यस्मिन् सोमं दधानि यं सुतं जठरेऽहं दधे । सोऽहं वावशानः
सन् सहस्त्रियं दधे । त्वया सह वाजमत्यं न सप्तिं दधे । तादृश-
स्त्वं भव ॥ ४७ ॥

भावार्थः—अतोपमावाचकलु०—यथा विद्युत्सूर्यौ सर्वान् रसान्
गृहीत्वा जगद्रसयतो यथा पत्या सह स्त्री स्त्रिया सह पतिश्चानन्दं
भुङ्क्ते तथाऽहमेतदधे । यथा सद्गुणैर्युक्तस्त्वं स्तूयसे तथाऽहमपि
प्रशंसितो भवेयम् ॥ ४७ ॥

पदार्थः—हे (जातवेदः) विज्ञान को प्राप्त हुए विद्वान् जैसे (ससवान्) दा-
न देते (सन्) हुए आप (स्तूयसे) प्रशंसा के योग्य हो (अयम्) यह (अग्निः)
अग्नि और (इन्द्रः) सूर्य (यस्मिन्) जिस में (सोमम्) सब ओषधियों के रस को
धारण करता है जिस (सुतम्) सिद्ध हुए पदार्थ को (जठरे) पेट में मैं (दधे) धारण
करता हूँ (सः) वह मैं (वावशानः) शीघ्र कामना करता हुआ (सहस्त्रियम्) साथ

वर्तमान अपनी स्त्री को धारण करता हूं आप के साथ (वाजम्) अन्न आदि पदा
थों को (अस्यम्) व्याप्त होने योग्य के (न) समान (सप्तिम्) बोड़े को (दधे)
धारण करता हूं वैसा ही तू भी हो ॥ ४७ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में वाचकलुप्तोप० और उपमालं०—जैसे विजुली और
सूर्य, सब रसों का ग्रहण कर जगत् को रसयुक्त करते हैं वा जैसे पति के साथ स्त्री
और स्त्री के साथ पति आनन्द भोगते हैं वैसे मैं इस सब का धारण करता हूं जैसे
श्रेष्ठ गुणों से युक्त आप प्रशंसा के योग्य हो वैसे मैं भी प्रशंसा के योग्य होऊं ॥ ४७ ॥

अग्नेयत्त इत्यस्य विश्वामित्र ऋषिः । अग्निर्देवता । भुरिगा-
र्षी पङ्क्तिश्छन्दः । पञ्चमः स्वरः ॥ ४७ ॥

अध्यापकैर्निष्कपटत्वेन सर्वे विद्यार्थिनः पाटनीया इत्याह ॥

अध्यापक लोगों को निष्कपट से सब विद्यार्थीजन पढ़ाने चाहिये यह वि० ॥

अग्ने यत्ते दिवि वर्चः पृथिव्यां यदोपधीष्व-
प्स्वा यजत्र । येनान्तरिक्षमुर्णवो नृचक्षाः ॥ ४८ ॥

अग्ने । यत् । ते । दिवि । वर्चः । पृथिव्याम् ।
यत् । ओपधीषु । अप्सि स्वत्यप्सु । आ । यजत्र ।
येन । अन्तरिक्षम् । उरु । आततन्धेत्याऽततन्धे । त्वेषः ।
सः । भानुः । अर्णवः । नृचक्षा इति नृचक्षाः ॥ ४८ ॥

पदार्थः—(अग्ने) विद्वन् (यत्) यस्य (ते) तव (दिवि)
द्योतनात्मके विद्युदादौ (वर्चः) विज्ञानप्रकाशः (पृथिव्याम्) भूमौ
(यत्) (ओपधीषु) यवादिषु (अप्सु) प्राणेषु जलेषु वा (आ)

(यजत्र) संगन्तुं योग्य (येन) (अन्तरिक्षम्) आकाशम् (उरु)
बहु (आ, ततन्थ) समन्तात्तनु (त्वेषः) प्रकाशः (सः) (मानुः)
प्रमाकरः (अर्णवः) अर्णासि बहून्युदकानि विद्यन्ते यस्मिन्
सः । अर्णसो लोपश्च । अ० । ५ । २ । १०९ इति मत्वर्थे वः स-
लोपश्च (नृचक्षाः) यो नृन् चक्षते सः ॥ ४८ ॥

अन्वयः—हे यजत्राग्ने यद्यस्य ते तवाऽग्नेरिव दिवि वर्चः यत्
पृथिव्यामोषधीष्वप्सु वर्चोऽस्ति येन नृचक्षा भानुरर्णवो येनान्तरि-
क्षमुर्वाततन्थ तथा स त्वं तदस्मासु धेहि ॥ ४८ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—अस्मिन् जगति यस्य सृष्टि-
दार्थविज्ञानं यादृशं स्यात्तादृशं सद्योऽन्यान् ग्राहयेत् । यदि न ग्रा-
हयेत्तर्हि तच्चष्टं सदन्यैः प्राप्तुमशक्यं स्यात् ॥ ४८ ॥

पदार्थः—हे (यजत्र) संगम करने योग्य (अग्ने) विद्वन् (यत्) जिस
(ते) आप का अग्नि के समान (दिवि) द्यौतन शील आत्मा में (वर्चः) विज्ञान
का प्रकाश (यत्) जो (पृथिव्याम्) पृथिवी (ओषधिषु) यवादि ओषधीयों और (अप्सु)
प्राणों वा जलों में (वर्चः) तेज है (येन) जिस से (नृचक्षाः) मनुष्यों को दिखाने
वाला (मानुः) सूर्य (अर्णवः) बहुत जलों को वर्णने हारा (त्वेषः) प्रकाश है (येन)
जिस से (अन्तरिक्षम्) आकाश को (उरु) बहुत (आ, ततन्थ) विस्तार युक्त करते
हो (सः) सो आप वह सब हम लोगों में धारण कीजिये ॥ ४८ ॥

भावार्थः—यहां वाचकलु०—इस जगत् में जिस को सृष्टि के पदार्थों का वि-
ज्ञान जैसा होवे वैसा ही शीघ्र दूसरों को बतावे जो कदाचित् दूसरों को न बतावे तो
वह नष्ट हुआ किसी को प्राप्त नहीं हो सके ॥ ४८ ॥

अग्नेदिव इत्यस्य विश्वामित्रश्रष्टभिः । अग्निर्देवता । भुरिगार्धो
पङ्क्तिश्छन्दः । पञ्चमः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर वही वि० ॥

अग्ने दिवो अर्णमच्छा जिगास्यच्छादेवाँ ॥२॥
ऊचिषे धिष्ण्या ये । यारोचनेपरस्तात्सूर्यस्य या
श्रावस्तादुपतिष्ठन्त आपः ॥ ४९ ॥

अग्ने । दिवः । अर्णम् । अच्छ । जिगासि ।
अच्छ । देवान् । ऊचिषे । धिष्ण्याः । ये । याः ।
रोचने । परस्तात् । सूर्यस्य । याः । च । श्रावस्ता-
त् । उपतिष्ठन्त इत्युपतिष्ठन्ते । आपः ॥ ४९ ॥

पदार्थः—(अग्ने) विद्वन् (दिवः) प्रकाशात् (अर्ण-
म्) विज्ञानम् (अच्छ) (जिगासि) स्तौषि (अच्छ) (दे-
वान्) दिव्यगुणान् विदुषो विद्यार्थिनो वा (ऊचिषे) वक्ति (धि-
ष्ण्याः) ये धिषिषन्ति ब्रुवन्ति ते धिषाणस्तेषु साधवः । अत्र
धिधातोर्बाहुलकादौणादिकः कनिन् ततो यत् (ये) (याः) (रोच-
ने) प्रकाशे (परस्तात्) पराः (सूर्यस्य) (याः) (च) (श्रा-
वस्तात्) अधस्थाः (उपतिष्ठन्ते) (आपः) प्राणा जलानि वा ॥ ४९ ॥

अन्वयः—हे अग्ने यस्त्वं दिवोर्णं या आपः सूर्यस्य रोचने
परस्ताद्याश्रावस्तादुपतिष्ठन्ते ता अच्छ जिगासि । ये धिष्ण्याः
सन्ति तान् देवान् प्रत्यर्णमच्छोचिषे स त्वमस्माकमुपदेष्टा भव ॥ ४९ ॥

भावार्थः—ये सुविचारेण विद्युतः सूर्यकिरणेषूपवर्धधः स्थानां

जलानां वायूनां च बोधं यथा प्राप्नुवन्ति तेऽन्यान् प्रति सम्यगु-
पदिशन्तु ॥ ४९ ॥

पदार्थः—हे (अग्ने) विद्वान् जो आप (दिवः) प्रकाश से (अर्णम्)
विज्ञान को (याः) जो (आपः) प्राण वा जल (सूर्यस्य) सूर्य के (रोचने)
प्रकाश में (परस्तात्) पर है (च) और (याः) जो (अवस्तात्) नीचे (उप-
तिष्ठन्ते) समीप में स्थित हैं उन को (अच्छ) सम्यक् (जिगासि) स्तुति करते हो (ये)
जो (धिष्ण्याः) बोलने वाले हैं उन (देवान्) दिव्यगुण विद्यार्थियों वा विद्वानों के प्रति
विज्ञान को (अच्छ) अच्छे प्रकार (उचिषे) कहते हो सो आप हमारे लिये उपदेश
कीजिये ॥ ४९ ॥

भावार्थः—जो अच्छे विचार से बिजुली और सूर्य के किरणों में ऊपर नीचे
रहने वाले जलों और वायुओं के बोध को प्राप्त होते हैं वे दूसरों को निरन्तर उपदे-
श करें ॥ ४९ ॥

पुरीष्यास इत्यस्य विश्वामित्र ऋषिः । अग्निर्देवता । आर्ची
पङ्क्तिश्छन्दः । पञ्चमः स्वरः ॥

मनुष्यैर्देषादिकं विहायानन्दितव्यमित्यु० ॥

मनुष्यों को द्वेषादिक छोड़ के आनन्द में रहना चाहिये इस विषय का उपदेश
अगले मंत्र में किया है ॥

पुरीष्यासो अग्नयः प्रावणेभिः सजोषसः । जु-
षन्तां यज्ञमद्रुहोऽनमीवा इषो महीः ॥ ५० ॥

पुरीष्यासः । अग्नयः । प्रवणेभिरिति प्रवणे-
भिः । सजोषस इति सजोषसः । जुषन्ताम् । यज्ञ-
म् । अद्रुहः । अनमीवाः । इषः । महीः ॥ ५० ॥

पदार्थः—(पुरीष्यासः) पूर्णासु गुणक्रियासु भवाः (अग्नयः) वह्नय इव वर्तमाना विद्वांसः (प्रावणेभिः) विज्ञानैः । अत्रान्येषामपीति दीर्घत्वम् (सजोषसः) समानसेवाप्रीतयः (जुषन्ताम्) सेवन्ताम् (यज्ञम्) विद्याविज्ञानदानग्रहणारूपम् (अद्रुहः) द्रोहरहिताः (अनमीवाः) अरोगाः (इषः) इच्छाः (महीः) महतीः ॥ ५० ॥

अन्वयः—सर्वे मनुष्याः प्रावणेभिः सह वर्तमाना अनमीवा अद्रुहः सजोषसः पुरीष्यासोऽग्नय इव सन्तो यज्ञं महीरिषो जुषन्ताम् ॥ ५० ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—यथा विद्युदविरुद्धा सती समानसत्तया सर्वान् पदार्थान् सेवते तथैव रोगद्रोहादिदोषैरहिताः परस्परं प्रीतिमन्तो भूत्वा विज्ञानवृद्धिकरं यज्ञं प्रत्य महांति सुखानि सततं भुञ्जीरन् ॥ ५० ॥

पदार्थः—सब मनुष्यों को चाहिये कि (प्रावणेभिः) विज्ञानों के साथ वर्तमान हुए (अनमीवाः) रोगरहित (अद्रुहः) द्रोह से पृथक् (सजोषसः) एक प्रकार की सेवा और प्रीति वाले (पुरीष्यासः) पूर्ण गुणक्रियाओं में निपुण (अग्नयः) अग्नि के समान वर्तमान तेजस्वी विद्वान् लोग (यज्ञम्) विद्याविज्ञान दान और ग्रहणरूप यज्ञ और (महीः) बड़ी २ (इषः) इच्छाओं को (जुषन्ताम्) सेवन करें ॥ ५० ॥

भावार्थः—इस मंत्र में वाचकलु०—जैसे बिजुली अनुकूल हुई समान भाव से सब पदार्थों का सेवन करती है वैसे ही रोग द्रोहादि दोषों से रहित आपस में प्रीति वाले हो के विद्वान् लोग विज्ञान बढ़ाने वाले यज्ञ को विस्तृत करके बड़े २ सुखों को निरन्तर भोगें ॥ ५० ॥

इडामग्न इत्यस्य विश्वामित ऋषिः । अग्निर्देवता । भुरिगार्गी पङ्क्तिश्छन्दः । पञ्चमः स्वरः ॥

मनुष्यैर्गर्भाधानादिसंस्कारैरपत्यानि संस्कर्तव्यानीत्याह ॥

मनुष्य गर्भाधानादि संस्कारों से बालकों का संस्कार करें इस वि० ॥

इडामग्ने पुरुदं॑सं॑सनि॑गोः शश्वत्तम॑
हव॑मानाय साध । स्यान्नः॑ सूनुः॑ स्तन॑यो विजा-
वा॑ऽग्ने सा ते॑ सुम॒तिभू॑त्व॒स्मे ॥ ५१ ॥

इडाम् । अग्ने । पुरुदं॑समिति॑ पुरु॑दं॑स-
म् । स॒निम् । गोः । श॒श्वत्त॑ममिति॑ शश्वत्॑स्तमम् ।
हव॑मानाय । सा॒ध । स्यात् । नः । सूनुः । तन॑यः ।
विजा॑वेति॑ विजा॑वा । अग्ने । सा । ते । सुम॒ति-
रिति॑ सु॒मतिः । भूतु । अ॒स्मे इत्य॑स्मे ॥ ५१ ॥

पदार्थः—(इडाम्) स्तोतुमर्हा वाचम् (अग्ने) विद्वन् (पु-
रुदंसम्) पुरुषि बहूनि दंसानि कर्माणि भवन्ति यस्मात् (सनिम्)
संविभागम् (गोः) वाचः (शश्वत्तमम्) अतिशयितमनादिरू-
पं वेदबोधम् (हवमानाय) विद्यां स्पृष्टमानाय (साध) साधुहि ।
अत्र व्यत्ययेन शप् (स्यात्) भवेत् (नः) अस्माकं (सूनुः) उत्पन्नः
(तनयः) पुत्रः (विजावा) विविधैश्वर्यजनकः (अग्ने) अध्यापक
(सा) (ते) तव (सुमतिः) शोमना प्रज्ञा (भूतु) भवतु । अत्र
शपो लुक् । भूसुवोस्तिङीति गुणाभावः (अस्मे) अस्माकम् ॥ ५१ ॥

अन्वयः—हे अग्ने ते सा सुमतिरस्मे भूतु यया ते नोस्माकं

च यो विजावा तनयः स्यात् । तथा त्वं तस्मै हवमानायैडा गोः
शश्वत्तमं पुरुदंसं सनिं साधाने वयं च साधुयाम ॥ ५१ ॥

भावार्थः—मातापितृभ्यामाचार्येण च सावधानतया गर्भा-
धानादिसंस्काररीत्या सुसन्तानानुत्पाद्य वेदेश्वरविद्यायुक्ता धीरुत्पा-
द्या। नहीदृशोऽन्यो धर्मोऽपत्यसुखनिधिर्वर्त्तत इति निश्चेतव्यम् ॥ ५१ ॥

पदार्थः—हे (अग्ने) विद्वान् (ते) आप की (सा) वह (सुमतिः) सुन्दर
बुद्धि (अस्मे) हम लोगों के लिये (भूतु) हो वे जिस से आपका (नः) और ह-
मारा जो (विजावा) विविध प्रकार के ऐश्वर्यों का उत्पादक (सूनुः) उत्पन्न होने
वाला (तनयः) पुत्र (स्यात्) होवे उस बुद्धि से उस (हवमानाय) विद्या ग्रहण क-
रते हुए के लिये (इडाम्) स्तुति के योग्य वाणी को (गोः) वाणी के संबन्धी (श-
श्वत्तमम्) अनादि रूप अत्यन्त वेदज्ञान को और (पुरुदंसम्) बहुत कर्म जिस से
सिद्ध हों ऐसे (सनिम्) ऋग्वेदादि वेदविभाग को (साध) सिद्ध कीजिये और हे
अध्यापक हम लोग भी सिद्ध करें ॥ ५१ ॥

भावार्थः—माता पिता और आचार्य को चाहिये कि सावधानी से गर्भाधान
आदि संस्कारों की रीति के अनुकूल अच्छे सन्तान उत्पन्न करके उन में वेद ईश्वर
और विद्या युक्त बुद्धि उत्पन्न करें क्योंकि ऐसा अन्यधर्म अपत्य मुख का हितकारी कोई
नहीं है ऐसा निश्चय रखना चाहिये ॥ ५१ ॥

अयंत इत्यस्य विश्वामित्र ऋषिः । अग्निर्देवता । निचृदा-
प्यनुष्टुप्छन्दः । गांधारः स्वरः ॥

अथ जन्यजनकानां कर्त्तव्यं कर्माह ॥

अब माता पिता और पुत्रादिकों को परस्पर क्या करना चाहिये यह वि० ॥

**अयन्ते योनिर्ऋत्वियो यतो जातो अरोचथाः
तं जानन्नं आ रोहाथानो वर्धायरयिम् ॥ ५२ ॥**

अयम् । ते । योनिः । ऋत्विषः । यतः । जातः । अ-
रोचथाः । तम् । जानन् । अग्ने । आ । रोह । अ-
थ । नः । वर्धय । रयिम् ॥ ५२ ॥

पदार्थः—(अयम्) (ते) तव (योनिः) दुःखवियोजकः
सुखसंयोजको षण्वहारः (ऋत्विषः) ऋतुसमयोऽस्य प्राप्तः । अथ
छन्दसि घसिति घस् प्रत्ययः (यतः) यस्मात् (जातः) प्रादुर्भूतः
सन् (अरोचथाः) प्रदीप्येथा. (तम्) (जानन्) (अग्ने) अ-
ग्निरिव स्वच्छात्मन् (आ) (रोह) आरूढो भव (अथ) अनन्त-
रम् । अथ निपातस्य चेति संहितायां दीर्घः (नः) अस्मभ्यम् (व-
र्धय) अत्राम्येषामपीति संहितायां दीर्घत्वम् (रयिम्) प्रशस्तांश्चि-
यम् ॥ ५२ ॥

अन्वयः—हे अग्ने त्वं यस्ते तव ऋत्विषोऽयं योनिरस्ति यतो
जातस्त्वमरोचथाः । तं जानँस्त्वमारोहाथ नो रयिं वर्धय ॥ ५२ ॥

भावार्थः—हे मातापित्राचार्या यूयं पुत्रान् पुत्रींश्च धर्म्येण
ब्रह्मचर्येण सेवितेन सद्दिद्या जनयित्वोपदिशत । हे सन्ताना यूयं
सद्दिद्यया सदाचारेणास्मान् सुसेवया धनेन च सततं सुखयतेति ॥ ५२ ॥

पदार्थः—हे (अग्ने) अग्नि के समान शुद्ध अन्तःकरण वाले विद्वान् पु-
रुष जो (ते) आप का (ऋत्विषः) ऋतु काल में प्राप्त हुआ (अयम्) यह प्र-
त्यक्ष (योनिः) दुःखों का नाशक और सुखदायक व्यवहार है (यतः) जिस से (जातः)
उत्पन्न हुए आप (अरोचथाः) प्रकाशित हों (तम्) उसे को (जानन्) जानते
हुए आप (आरोह) शूमशूर्णों पर आरूढ़ हूँजिये (अथ) इस के पश्चात् (नः)
हम लोगों के लिये (रयिम्) प्रशंसित लक्ष्मी को (वर्धय) बढ़ाइये ॥ ५२ ॥

भावार्थः—हे माता पिता और आचार्य्य! तुम लोग पुत्र और कन्याओं को धर्मानुकूल सेवन किये ब्रह्मचर्य से श्रेष्ठविद्या को प्रसिद्ध कर उपदेश करो । हे सन्तानो ! तुम लोग सत्यविद्या और सदाचार के साथ हम को अच्छी सेवा और धन से निरन्तर सुख युक्त करो ॥ ५२ ॥

चिदसीत्यस्य विश्वामित्र ऋषिः । अग्निर्देवता स्वराडनुष्टुप् छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

कन्याभिः किं कृत्वा किं कार्यमित्याह ॥

कन्याओं को क्या करके क्या करना चाहिये यह वि० ॥

चिदसि तया देवतयाङ्गिरस्वद् ध्रुवा सीद ।
परिचिदसि तया देवतयाङ्गिरस्वद् ध्रुवा सीद ॥५३॥
चित् । असि । तया । देवतया । अङ्गिरस्वत् ।
ध्रुवा । सीद । परिचिदिति परिचित् । असि ।
तया । देवतया । अङ्गिरस्वत् । ध्रुवा । सीद ॥५३॥

पदार्थः—(चित्) संज्ञप्ता (असि) (तया) (देवतया) दि-
व्यगुणप्रापिकया (अङ्गिरस्वत्) प्राणवत् (ध्रुवा) निश्चला (सी-
द) भव (परिचित्) विद्यापरिचयं प्राप्ता (असि) (तया) धर्मानु-
ष्ठानयुक्तया क्रियया (देवतया) दिव्यसुखप्रदया (अङ्गिरस्वत्)
हिरण्यगर्भवत् (ध्रुवा) निष्कम्पा (सीद) अवतिष्ठस्व ॥ ५३ ॥

अन्वयः—हे कन्ये या चिदसि सा त्वं तया देवतया सहस्र-
-

रस्वत् ध्रुवा सीद । हे ब्रह्मचारिणि या त्वं परिचिदसि सा तथा दे-
वतया सहाङ्गिरस्वद् ध्रुवा सीद ॥ ५३ ॥

भावार्थः—सर्वैर्मातापित्रादिभिरध्यापिकाभिर्विदुषीभिश्च क-
न्याः संबोधनीयाः भो कन्या यूयं यदि पूर्णेनाखण्डितेन ब्रह्मचर्ये-
णाखिलाविद्याः सुशिक्षाः प्राप्य युवतयो भूत्वा स्वसदृशैर्वैः स्वयं-
वरं विवाहं कृत्वा गृहाश्रमं कुर्यात् तर्हि सर्वाणि सुखानि लभेध्वम्
सन्तानाश्च जायेरन् ॥ ५३ ॥

पदार्थः—हे कन्ये जो तू (चित्) चिताई (असि) हुई (तथा) उस
(देवतया) दिव्यगुण प्राप्त कराने हारी विद्वान् स्त्री के साथ (अङ्गिरस्वत्) प्राणों के
तुल्य (ध्रुवा) निश्चल (सीद) स्थिर हो । हे ब्रह्मचारिणी जो तू (परिचित्) विविध
विद्या को प्राप्त हुई (असि) है सो तू (तथा) उस (देवतया) धर्मानुष्ठान से
युक्तदिव्यसुखदायक क्रिया के साथ (अङ्गिरस्वत्) ईश्वर के समान (ध्रुवा) अचल
(सीद) अवस्थित हो ॥ ५३ ॥

भावार्थः—सब माता पिता और पढ़ानेहारी विद्वान् स्त्रियों को सा-
दिये कि कन्याओं को सम्यक् बुद्धिमती करें । हे कन्यालोगो तुम जो पूर्ण अखंडित
ब्रह्मचर्य से संपूर्ण विद्या और अच्छी शिक्षा को प्राप्त युवति होकर अपने तुल्य वरों
के साथ स्वयंवर विवाह करके गृहाश्रम का सेवन करो तो सब सुखों को प्राप्त हो और
सन्तान भी अच्छे होवें ॥ ५३ ॥

लोकं पृणेत्यस्य विश्वामित्र ऋषिः । अग्निर्देवता । विराड-
नुष्टुप् छन्दः गांधारः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर भी वही विषय अगले मंत्र में कहा है ॥

लोकं पृण छिद्रं पृणार्थो सीद ध्रुवा त्वम् । इन्द्रा-
ग्नी त्वा बृहस्पतिरस्मिन् योनावसीषदन् ॥ ५४ ॥

लोकम् । पृण । छिद्रम् । पृण । अथोइत्य-
थौ । सीद । ध्रुवा । त्वम् । इन्द्राग्नी इतीन्द्राग्नी ।
त्वा । बृहस्पतिः । अस्मिन् । योनौ । असीषद-
न् । असीषदन्नित्यसीसदन् ॥ ५४ ॥

पदार्थः—(लोकम्) संप्रेक्षितव्यम् (पृण) तर्पय (छि-
द्रम्) छिनत्ति यत्तन् (पृण) पिपूहि (अथो) (सीद) (ध्रु-
वा) दृढनिश्चया (त्वम्) (इन्द्राग्नी) मातापितरौ (त्वा)
त्वाम् (बृहस्पतिः) बृहत्या वेदवाचः पातिकाध्यापिका (अ-
स्मिन् विद्याबोधे (योनौ) बन्धच्छेदके मोक्षप्रापके (असीष-
दन्) प्रापयन्तु ॥ ५४ ॥

अन्वयः—हे कन्ये यां त्वा योनावस्मिन्निन्द्राग्नी बृहस्पतिश्चा-
सीषदन् तस्मिन् त्वं ध्रुवा सीदाथोछिद्रं पृण लोकं पृण ॥ ५४ ॥

भावार्थः—मातापिताचार्यैरीदृशी धर्म्या विद्याशिक्षा क्रियेत
यां स्वीकृत्य सर्वाः कन्या निश्चिन्ता भूत्वा सर्वाणि दुर्व्यसनानि
त्यक्त्वा समावर्तनानन्तरं स्वयंवरं विवाहं कृत्वा सुपुरुषार्थनान-
न्दयेयुः ॥ ५४ ॥

पदार्थः—हे कन्ये जिस (त्वा) तुझ को (योनौ) बन्ध के छेदक मोक्ष
प्राप्ति के हेतु (अस्मिन्) हम विद्या के बोध में (इन्द्राग्नी) माता पिता तथा (बृ-
हस्पतिः) बड़ी २ वेदवाणियों की रक्षा करने वाली अध्यापिका स्त्री (असीषदन्)
प्राप्त करावें उस में (त्वम्) तू (ध्रुवा) दृढ़ निश्चय के साथ (सीद) स्थित हो
(अथो) इस के अनन्तर (छिद्रम्) छिद्र को (पृण) पूर्ण कर और (लोकम्)
देखने योग्य प्राणियों को (पृण) तृप्त कर ॥ ५४ ॥

भावार्थः—माता पिता और आचार्यों को चाहिये कि इस प्रकार की धर्मगुक्त विद्या और शिक्षा करें कि जिस को ग्रहण कर कन्या लोग चिन्ता रहित हों सन नुरे व्यसनों को त्याग और समानार्तन संस्कार के पश्चात् स्वयंवर विवाह करके पुरुषार्थ के साथ आनन्दमें रहें ॥ ५४ ॥

ताअस्येत्यस्य प्रियमेधा ऋषिः । आपो देवता । विराडनुष्टु-
प् छन्दः गान्धारः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

किर भी उमी विषय का उद्देश अगले मंत्र में किया है ॥

ता अस्य सूददोहसः सोमं श्रीणन्ति पृ-
श्नयः । जन्मन् देवानां विशंस्त्रिष्व रोचने
दिवः ॥ ५५ ॥

ताः । अस्य । सूददोहस इति सूददोहसः ।
सोमम् । श्रीणन्ति । पृश्नयः । जन्मन् । देवाना-
म् । विशः । त्रिषु । आ । रोचने । दिवः ॥ ५५ ॥

पदार्थः—(ताः) ब्रह्मचारिणीः (अस्य) गृहाश्रमस्य (सू-
ददोहसः) सूदाः सुष्ठु पाचका दोहसो गवादिदोग्धारश्च यासां
ताः (सोमम्) सोमसान्वितं पाकम् (श्रीणन्ति) पारिपकं कु-
र्वन्ति (पृश्नयः) सुस्पर्शास्तन्वद्भ्यः । अत्र स्पृशधोतानिः प्रत्ययः
सलोपश्च (जन्मन्) जन्मनि प्रादुर्भावे (देवानाम्) दिव्यानां विदुषां

पतीनाम् (विशः) प्रजाः(त्रिषु)भूतमधिष्यद्वर्तमानेषु कालावयवेषु
(आ) (रोचने) रुचिकरे व्यवहारे (दिवः) दिव्यस्य ॥ ५५ ॥

अन्वयः—या देवानां सूददाहेसःपृश्नयःपत्न्यो जन्मन् द्वितीये
विद्याजन्मनि विदुष्यो भूत्वा दिवोस्य सोमं श्रीणन्ति ता आरोच-
ने त्रिषु सुखदा भवन्ति विशश्च प्राप्नुवन्ति ॥ ५५ ॥

भावार्थः—यदा सुशिक्षितानां विदुषां यूनां स्वसदृशा रूपगु-
णसम्पन्नाः स्त्रियो भवेयुस्तदा गृहाश्रमे सर्वदा सुखं सुसन्तानाश्च
जायेरन् । नह्येवं विना वर्तमानेऽभ्युदयो मरणानन्तरं निःश्रेयसं न
प्राप्तुं शक्यम् ॥ ५५ ॥

पदार्थः—जो (देवानाम्) दिव्य विद्वान् पत्नियों की (सूददाहेसः) सुन्दर
रसोया और गौ आदि के दूहने वाले सेवकों वाली (पृश्नयः) कोमल शरीर सूक्ष्म
अङ्ग युक्त स्त्री दूसरे (जन्मन्) विद्यारूप जन्म में विदुषी हो के (दिवः) दिव्य (अ-
स्य) इस गृहाश्रम के (सोमम्) उत्तम ओषधियों के रस से युक्त भोजन (श्रीणन्ति)
पकाती हैं (ताः) वे ब्रह्मचारिणी (आरोचने) अच्छी रुचिकारक व्यवहार में(त्रिषु)
तीनों अर्थात् गत आगामी और वर्तमान काल विभागों में सुख देने वाली होती तथा
(विशः) उत्तम सन्तानों को भी प्राप्त होती है ॥ ५५ ॥

भावार्थः—जब अच्छी शिक्षा को प्राप्त हुए युवा विद्वानों की अपने सदृश
रूप और गुण से युक्त स्त्री हों तो गृहाश्रम में सर्वदा सुख और अच्छे सन्तान उ-
त्पन्न हों । इस प्रकार किये बिना संसार का सुख और शरीर छूटने के पश्चात् मोक्ष
कभी प्राप्त नहीं हो सकता ॥ ५५ ॥

इन्द्रं विश्वेत्यस्य सुतजेतृमधुच्छन्दा ऋषिः । इन्द्रो देवता ।
निचृदनुष्टुप्छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

कुमारकुमारीभिरित्थं कर्तव्यमित्याह ॥

कुमार और कुमारियों को इसे प्रकार करना चाहिये यह विषय अगले मंत्र में कहा है ॥

इन्द्रं विश्वा अवीरुधन्तसमुद्रव्यचसं गिरः । र-
थीतमश्नुरथीनां वाजानां सत्पतिं पतिम् ॥ ५६ ॥

इन्द्रम् । विश्वाः । अवीरुधन् । समुद्रव्यचस-
मिति समुद्रव्यचसम् । गिरः । रथीतमम् । र-
थितममिति रथितमम् । रथीनाम् । रथिनामि-
ति रथिनाम् । वाजानाम् । सत्पतिमिति सत्प-
तिम् । पतिम् ॥ ५६ ॥

पदार्थः—(इन्द्रम्) परमैश्वर्यम् (विश्वाः) अखिलाः (अवी-
रुधन्) वर्धयुः (समुद्रव्यचसम्) समुद्रस्य व्यचसो व्याप्तय इव
यस्मिँस्तम् (गिरः) वेदविद्यासंस्कृता वाचः (रथीतमम्) अति-
शयेन प्रशस्तरथयुक्तम् (रथीनाम्) प्रशस्तानां वीराणाम् । अत्र
छन्दसीवनिपातिताकारः (वाजानाम्) संग्रामाणां मध्ये (सत्पतिम्)
सत ईश्वरस्य वेदस्य धर्मस्य जनस्य वा पालकम् (पतिम्) अखिलै-
श्वर्यं स्वामिनम् ॥ ५६ ॥

अन्वयः—हे स्त्रीपुरुषा यूयं यथा विश्वा गिरः समुद्रव्यचसं
वाजानां रथीनां मध्ये रथीतमं सत्पतिं पतिमवीरुधँस्तथा सर्वा-
न्वर्धयत ॥ ५६ ॥

भावार्थः—ये कुमारा याश्च कुमार्यो दीर्घेण ब्रह्मचर्येण
सांगोपाङ्गान् वेदानधीत्य स्वप्रसन्नतया स्वयंवरं विवाहं कृत्वैश्वर्या-
य प्रयतेरन् । धर्म्येणव्यवहारेणाव्यभिचारतया सुसन्तानानुत्पाद्य प-
रोपकारे प्रवर्तेरँस्त इहामुत्र सुखमश्नुवीरन् नचेतरेऽविद्वांसः ॥ ५६ ॥

पदार्थः—हे स्त्री पुरुषो जैसे (विश्वाः) सद्य (गिरः) वेदविद्या से संस्कार की हुई वाणी (समुद्रव्यचसम्) समुद्र की व्याप्ति के समान व्याप्ति जिस में हो उन (वाजानाम्) संग्रामों और (रथीनाम्) प्रशंसित रथों वाले वीर पुरुषों में (रथीतमम्) अत्यन्त प्रशंसित रथवाले (सत्पतिम्) सत्य ईश्वर वेद धर्म वा श्रेष्ठ पुरुषों के रक्षक (पतिम्) सब ऐश्वर्य के स्वामी को (अवीवृषन्) बढ़ावे और (इन्द्रम्) परम ऐश्वर्य को बढ़ावे वैसे सब प्राणियों को बढ़ाओ ॥ ५६ ॥

भावार्थः—जो कुमार और कुमारी दीर्घ ब्रह्मचर्य सेवन से साङ्गोपाङ्ग वेदों को पढ़ और अपनी २ प्रसन्नता से स्वयंवर विवाह करके ऐश्वर्य के लिये प्रयत्न करें । धर्मयुक्त व्यवहार से व्यभिचार को छोड़ के सुन्दर सन्तानों को उत्पन्न करके परोपकार करने में प्रयत्न करें वे इस संसार और परलोक में सुख पायेंगे । और इन से विरुद्ध जनों को नहीं हो सकता ॥ ५६ ॥

समितमित्यस्य मधुच्छन्दा ऋषिः । अग्निर्देवता । भुरिगुणिक्
छन्दः । ऋषभः स्वरः ॥

अथ विवाहं कृत्वा कथं वर्तितव्यमित्याह ॥

पश्चात् विवाह करके कैसे वर्त्ते इस विषय का उपदेश अगले मंत्र में किया है ॥

समित॑संकल्पे॒थाम् संप्रि॑यौ रोचि॒ष्णू सु॒मन॒-
स्यमा॑नौ । इ॒पम॒जैम॒भि सं॒वसा॑नौ ॥ ५७ ॥

सम् । इ॒तम् । सम् । क॒ल्पे॒थाम् । संप्रि॑यावि॒-
ति॒ सम्प्रि॑यौ । रोचि॒ष्णू इति॑ रोचि॒ष्णू । सु॒मन॒-
स्यमा॑ना॒विति॑ सु॒मन॒स्यमा॑नौ । इ॒पम् । ऊ॒जैम् ।
अ॒भि । सं॒वसा॑ना॒विति॑ सम्॒वसा॑नौ ॥ ५७ ॥

पदार्थः—(सम्) एकीभावम् (इतम्) प्राप्तम् (सम्)
समानाभिप्राये (कल्पेथाम्) समर्थयताम् (संप्रियौ) परस्परं

सम्यक्प्रीतियुक्तौ (रोचिष्णू) विषयासक्तिविरहत्वेन वेदीप्यमानौ (सुमनस्यमानौ) सुमनसौ सखायौ विद्वांसाविवाचरन्तौ (इषम्) इच्छाम् (उर्जम्) पराक्रमम् (संवसानौ) सम्यक्सुवस्त्रालंकारैराच्छादितौ ॥ ५७ ॥

अन्वयः—हे विवाहितौ स्त्री पुरुषौ युवां संप्रियौ रोचिष्णू सुमनस्यमानौ संवसानौ सन्ताविषं समितमूर्जमभि संकल्पेथाम् ॥ ५७ ॥

भावार्थः—यदि स्त्रीपुरुषौ सर्वथा विरोधं विहायान्योन्यस्य प्रियाचरणे रतौ विद्याविचारयुक्तौ सुवस्त्रालंकृतौ भूत्वा प्रयतेतां तदा गृहे कल्याणमारोग्यं वर्धेताम् । यदि च विद्वेषिणौ भवेतां तदा दुःखसागरे संमग्नौ भवेताम् ॥ ५७ ॥

पदार्थः—हे विवाहित स्त्रीपुरुषो त्वम् (संप्रियौ) आपस में सम्यक् प्रीति वाले (रोचिष्णू) विषयासक्ति से पृथक् प्रकाशमान (सुमनस्यमानौ) मित्र विद्वान् पुरुषों के समान वर्तमान (सम्बसानौ) सुन्दर वस्त्र और आभूषणों से युक्त हुए (इषम्) इच्छा को (समितम्) इकट्ठे प्राप्त होओ और (उर्जम्) पराक्रम को (अभि) सन्मुख (संकल्पेथाम्) एक अभिप्राय में समर्पित करो ॥ ५७ ॥

भावार्थः—जो स्त्रीपुरुष सर्वथा विरोध को छोड़ के एक दूसरे की प्रीति में तत्पर, विद्या के विचार से युक्त तथा अच्छे २ वस्त्र और आभूषण धारण करने वाले हो के प्रयत्न करें तो घर में कल्याण और आरोग्य बढ़े । और जो परस्पर विरोधी हों तो दुःखसागर में अवश्य डूबें ॥ ५७ ॥

संवामित्यस्य मधुच्छन्दा ऋषिः । अग्निर्देवता । भुरिगुपरिष्ठा-
द्वृहती छन्दः । मध्यमः स्वरः ॥

अध्यापकोपदेशका यावत्सामर्थ्यं तावद् वेदाध्ययनो-

पदेशौ कुर्युरित्याह ॥

अध्यापक और उपदेशक लोगों को चाहिये कि जितना सामर्थ्य हो उतना ही वेदों को पढ़ावे और उपदेश करें यह विषय अगले मंत्र में कहा है ॥

सं वां मनांसि सं व्रता समुचितान्याकरम्

अग्ने पुरीष्याधिपा भव त्वं न इषमूर्जं य-
जमानाय धेहि ॥ ५८ ॥

सम् । वाम् । मनांसि । सम् । व्रता । सम् ।
ऊँ इत्यूँ । चित्तानि । आ । अकरम् । अग्ने । पुरी-
ष्य । अधिपा इत्यधिपाः । भव । त्वम् । नः
इषम् । ऊर्जम् । यजमानाय । धेहि ॥ ५८ ॥

पदार्थः—(सम्) एकस्मिन् धर्मे (वाम्) युवयोः (म-
नांसि) संकल्पविकल्पाया अन्तःकरणवृत्तयः (सम्) (व्रता)
सत्यभाषणादीनि (सम्) (उ) समुच्चये (चित्तानि) संज्ञाता-
नि धर्म्याणि कर्माणि (आ) समन्तात् (अकरम्) कुर्याम्
(अग्ने) उपदेशकाचार्य (पुरीष्य) पुरीषेषु पालकेषु व्यवहा-
रेषु भवस्तत्संबुद्धौ (अधिपाः) अधिकः पालकः (भव) (त्व-
म्) (नः) अस्माकम् (इषम्) अनाविकम् (ऊर्जम्) श-
रीरात्मबलम् (यजमानाय) धर्मेण संगन्तुं शीलाय (धेहि) ॥ ५८ ॥

अन्वयः—हे स्त्रीपुरुषौ यथाऽहमाचार्यो वां समनांसि संव्रतो-
संचित्तान्याकरं तथा युवां मम प्रियमाचरेतं हे पुरीष्याग्ने त्वं नोऽ-
धिपा भव यजमानावेषमूर्जं च धेहि ॥ ५८ ॥

भावार्थः—उपदेशका यावच्छक्यन्तावत् सर्वेषामेकधर्म्यमे-
कधर्म्यमेकनिष्ठां तुल्यसुखदुःखे यथा स्यात्तथा शिक्षयेयुः । सर्वे
स्त्रीपुरुषा आसविद्वांसमेवोपदेष्टारमध्यापकं सेवेरन् स चैतेषामे-

श्वर्यपराक्रमवर्द्धिं कुर्यात् । नैकधर्मादिभिर्विनाऽत्मसु सौहार्दं जायते । नैतेन विना सततं सुखं च ॥ ५८ ॥

पदार्थः—हे स्त्रीपुरुषो जैसे मैं आचार्य (वाम्) तुम दोनों के (संमनांसि) एकधर्म में तथा संकल्प विकल्प आदि अन्तःकरण की वृत्तियों को (संव्रता) सत्य-माषणादि (उ) और (सम्, चित्तानि) सम्यक् जाने हुए कर्मों में (आ) अच्छे प्रकार (अकरम्) करूँ । वैसे तुम दोनों मेरी प्रीति के अनुकूल विचारो हे (पुरीष्य) रक्षा के योग्य व्यवहारों में हुए (अग्ने) उपदेशक आचार्य वा राजन् (त्वम्) आप (नः) हमारे (अभिषाः) अधिक रक्षा करने हारे (मव) हमिये (यजमानाय) धर्मानुकूल सत्संग के स्वभाव वाले पुरुष वा ऐसी स्त्री के लिये (इषम्) भक्त आदि उत्तम पदार्थ और (जनेम्) शरीर तथा आत्मा के बल को (धेहि) धारण कीजिये ॥ ५८ ॥

भावार्थः—उपदेशक मनुष्यों को चाहिये कि जितना सामर्थ्य हो उतना सब मनुष्यों का एक धर्म एक कर्म एक प्रकार की चित्तवृत्ति और बराबर सुख दुःख जैसे हों वैसे ही शिक्षा करें । सब स्त्री पुरुषों को योग्य है कि आप विद्वान् ही को उपदेशक और अध्यापक मान के सेवन करें और उपदेशक वा अध्यापक इन के ऐश्वर्य और पराक्रम को बढ़ावें । और सब मनुष्यों के एक धर्म आदि के बिना आत्माओं में मित्रता नहीं होती और मित्रता के बिना निरन्तर सुख भी नहीं हो सकता ॥ ५८ ॥

अग्ने त्वमित्यस्य मधुच्छन्दा ऋषिः । अग्निर्देवता । भुरिगु-
ष्णिक् छन्दः । ऋषभः स्वरः ॥

केऽध्यापनोपदेशाय नियोजनीया इत्याह ॥

किन को पढ़ाने और उपदेश के लिये नियुक्त करना चाहि० ॥

अग्ने त्वं पुरीष्यो रयिमान् पुंष्टिमाँ २ ॥ अ-
सि शिवाः कृत्वा दिशः सर्वाः स्वं योनिमिहासदः ॥ ५९ ॥

अग्ने । त्वम् । पुरीष्युः । रयिमानिति रयि-
मान् । पुष्टिमानिति पुष्टिमान् । असि । शिवाः ।
कृत्वा । दिशः । सर्वाः । स्वम् । योनिम् । इह ।
आ । असदः ॥ ५९ ॥

पदार्थः—(अग्ने) उपदेशक विद्वन् (त्वम्) (पुरीष्यः) ऐ-
कमत्यपालनेषु भवः (रयिमान्) विद्याविज्ञानधनयुक्तः (पुष्टिमा-
न्) प्रशस्तशरीरात्मबलसहितः (असि) (शिवाः) कल्याणोपदे-
शयुक्ताः (कृत्वा) (दिशः) उपदेष्टव्याः प्रजाः (सर्वाः) समग्राः
(स्वम्) स्वकीयम् (योनिम्) सुखसाधकं दुःखविच्छेदकमुपदेशम्
(इह) अस्मिन् संसारे (आ) (असदः) आस्व ॥ ५९ ॥

अन्वयः—हे अग्ने यतस्त्वभिहपुरीष्यो रयिमान् पुष्टिमानसि
नस्मात्सर्वा दिशः शिवाः कृत्वा स्वं योनिमासदः ॥ ५९ ॥

भावार्थः—राजप्रजाजनै र्येऽत्र जितेन्द्रिया धार्मिकाः परोपकार
प्रिया विद्वांसो भवेयुस्ते प्रजासु धर्मोपदेशाय नियोजनीयाः । उपदे-
शकाश्च प्रयत्नेन सर्वान् शिन्नैकधर्मयुक्तान् सततमविरोधिनः सु-
खिनः संपादयेयुः ॥ ५९ ॥

पदार्थः—हे (अग्ने) उपदेशक विद्वन् जिस से (त्वम्) आप (इह) इस संसार
में (पुरीष्यः) एक मन के पालने में तत्पर (रयिमान्) विद्या विज्ञान और धन से
युक्त और (पुष्टिमान्) प्रशंसित शरीर और आत्मा के बल से सहित (असि) हैं
इस लिये (सर्वाः) सब (दिशः) उपदेश के योग्य प्रजा (शिवाः) कल्याणरूपी
उपदेश से युक्त (कृत्वा) करके (स्वम्) अपने (योनिम्) सुखदायक दुःखनाशक
उपदेश के घर को (आसदः) प्राप्त हूँ लिये ॥ ५९ ॥

भावार्थः—राजा और प्रजापतियों को चाहिये कि जो जितेन्द्रिय धर्मात्मा परोपकार में प्रीति रखने वाले विद्वान् हों उन को प्रजा में धर्मोपदेश के लिये नियुक्त करें और उपदेशकों को चाहिये कि प्रयत्न के साथ सब को अच्छी शिक्षा से एकधर्म में निरन्तर विरोध को छोड़ के सुली करें ॥ ५९ ॥

भवतन्न इत्यस्य मधुच्छन्दा ऋषिः । दम्पती देवता । आर्षो पङ्क्तिश्छन्दः पञ्चमः स्वरः ॥

पुनः सर्वैर्विद्याप्रदानायासा विद्वांसः प्रार्थनीया इत्याह ॥
फिर सब को चाहिये कि विद्या देने के लिये आप विद्वानों की प्रार्थना करें इस वि० ॥

भवतन्नः समनसौ सचेतसावरेपसौ । मा य-
ज्ञं हिंसिष्टं मा यज्ञपतिं जातवेदसौ शिवौ
भवतमद्य नः ॥ ६० ॥

भवतम् । नः । समनसाविति सऽमनसौ । सचेत-
सावितिसऽचेतसौ । अरेपसौ । मा । यज्ञम् । हिंसि-
ष्टम् । मा । यज्ञपतिमिति यज्ञऽपतिम् । जातवेदसाविति
जातऽवेदसौ । शिवौ । भवतम् । अद्य । नः ॥ ६० ॥

पदार्थः—(भवतम्) (नः) अस्मभ्यम् (समनसौ) स-
मानविचारौ (सचेतसौ) समानसंज्ञानौ (अरेपसौ) अनपरा-
धिनी (मा) (यज्ञम्) संगन्तव्यं धर्मम् (हिंसिष्टम्) हिंस्या-
ताम् (मा) (यज्ञपतिम्) उपदेशेन धर्मरक्षकम् (जातवेदसौ)
उत्पन्नाऽखिलविज्ञानौ (शिवौ) मंगलकारिणौ (भवतम्) (अ-
द्य) (नः) अस्मभ्यम् ॥ ६० ॥

अन्वयः—हे विवाहितौ स्त्रीपुरुषौ युवां नः समनसौ सचेत-
सावरेपसौ भवतम् । यज्ञं माहिसिष्टं यज्ञपतिं मा हिंसिष्टम् । अथ
नो जातवेदसौ शिवौ भवतम् ॥ ६० ॥

भावार्थः—स्त्रीपुरुषजनैः सत्योपदेशायाध्यापनाय पूर्णविद्याः
प्रगल्भाः निष्कपटा आस्ता नित्यं प्रार्थनीया विद्वांसस्तु सर्वेभ्य एव
मुपदिशेयुर्यतः सर्वे धर्माचारिणः स्युः ॥ ६० ॥

पदार्थः—हे विवाह किये हुए स्त्रीपुरुषो तुम दोनों (नः) हम लोगों के
लिये (समनसौ) एक से विचार और (सचेतसौ) एक से बोध वाले (अरेपसौ)
अपराध रहित (भवतम्) हूजिये (यज्ञम्) प्राप्त होने योग्य धर्म को (मा) मत
(हिंसिष्टम्) बिगाड़ो और (यज्ञपतिम्) उपदेश से धर्म के रक्षक पुरुष को (मा)
मत मारो (अथ) आज (नः) हमारे लिये (जातवेदसौ) संपूर्ण विज्ञान को प्राप्त
हुए (शिवौ) मंगलकारी (भवतम्) हूजिये ॥ ६० ॥

भावार्थः—स्त्रीपुरुषजनों को चाहिये कि सत्य उपदेश और पढ़ाने के लिये सब
विद्याओं से युक्त प्रगल्भ निष्कपट धर्मात्मा सत्यप्रिय पुरुषों की नित्य प्रार्थना और
उन की सेवा करें । और विद्वान् लोग सब के लिये ऐसा उपदेश करें कि जिस से सब
धर्माचरण करने वाले हो जावें ॥ ६० ॥

मातेवेत्यस्य मधुच्छन्दा ऋषिः । पत्नीदेवता । आर्षी त्रि-
ष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

माता किंवत्संतानान् पालयतीत्याह ॥

माता किस के तुल्य सन्तानों को पालती है यह वि० ॥

मातेवं पुत्रं पृथिवीं पुरीष्यमग्निं स्वे योना-
वभारुखा । तां विश्वे देवै ऋतुभिः संविद्वानः

प्रजापतिर्विश्वकर्मा वि मुञ्चतु ॥ ६१ ॥

मातेवेतिमाताऽइव । पुत्रम् । पृथिवी । पुरी-
ष्यम् । अग्निम् । स्वे । योनौ । अभाः । उखा ।
ताम् । विश्वैः । देवैः । ऋतुभिरित्यूतुभिः । संवि-
दान इति समऽविदानः । प्रजापतिरिति प्रजाऽ-
पतिः । विश्वकर्मेति विश्वऽकर्मा । वि । मु-
ञ्चतु ॥ ६१ ॥

पदार्थः—(मातेव) (पुत्रम्) (पृथिवी) भूमिवहर्त्तमाना
विदुषी स्त्री (पुरीष्यम्) पुष्टिकरेषु गुणेषु भवम् (अग्निम्) वि-
द्युतमिव सुप्रकाशम् (स्वे) स्वकीये (योनौ) गर्भाशये (अभाः)
पुष्पाति धरति वा (उखा) ज्ञातुमर्हा (ताम्) (विश्वैः) सर्वैः
(देवैः) दिव्यैर्गुणैः सह (ऋतुभिः) वसन्ताद्यैः (संविदानः) स-
म्यगज्ञापयन् (प्रजापतिः) परमेश्वरः (विश्वकर्मा) अखिलो
त्तमक्रियाः (वि) विरुद्धार्थे (मुञ्चतु) ॥ ६१ ॥

अन्वयः—योखा पृथिवीवहर्त्तमाना स्त्री स्वे योनौ पुरीष्यमग्निं
पुत्रं मातेवाभा धरति तां संविदानो विश्वकर्मा प्रजापतिर्विश्वैर्दे-
वैर्ऋतुभिः सह सततं दुःखादिमुञ्चतु पृथग्रक्षतु ॥ ६१ ॥

भावार्थः—अत्रोपमालं०—यथा जननी सन्तानानुत्पाद्य पालयति तथैव पृथिवीकारणस्थां विद्युतं प्रकटय्य रक्षति यथा परमेश्वरो याथातथ्येन पृथिव्यादिगुणान् जानाति प्रतिनियतसमयमु-

त्वादीन् पृथिव्यादींश्च धृत्वा स्वस्वनियतपरिधौ चालयित्वा प्रलय-
समये भिनत्ति तथैव विद्वद्भिर्यथाबुद्ध्येतान् विदित्वा कार्यसिद्धये
प्रपतितव्यम् ॥ ६१ ॥

पदार्थः—जो (उखा) जानने योग्य (पृथिवी) भूमि के समान वर्तमान
विद्वान् स्त्री (स्वे) अपने (योनौ) गर्भाशय में (पुरीष्यम्) पुष्टि कारक गुणों
में हुए (अग्निम्) बिजुली के तुल्य अच्छे प्रकाश से युक्त गर्भरूप (पुत्रम्) पुत्र
को (मातेव) माता के समान (अमाः) पुष्ट वा धारण करती है (ताम्) उस
को (संविदानः) सम्यक् बोध करता हुआ (विश्वकर्मा) सब उत्तम कर्म करने वाला (प्र-
जापतिः) परमेश्वर (विश्वैः) सब (देवैः) दिव्य गुणों और (ऋतुभिः) वसन्त
आदि ऋतुओं के साथ निरन्तर दुःख से (विमुञ्चतु) छुड़ावे ॥ ६१ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में उपमालं०—जैसे माता सन्तानों को उत्पन्न कर पा-
लती है वैसे ही पृथिवी कारण रूप बिजुली को प्रासिद्धि करके रक्षा करती है । जैसे
परमेश्वर ठीक २ पृथिवी आदि के गुणों को जानता और नियत समय पर मरे हुएओं
और पृथिवी आदि को धारण कर अपने २ नियत परिधि से चला के प्रलय समय में
सब को भिन्न करता है वैसे ही विद्वानों को चाहिये कि अपनी बुद्धि के अनुसार इ-
न सब पदार्थों को जान के कार्यसिद्धि के लिये प्रयत्न करें ॥ ६१ ॥

असुन्वतमित्यस्य मधुच्छन्दाः ऋषिः । निर्ऋतिर्देवता । निचृ-
तत्रिष्टुप्छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

स्त्रियः कीदृशान्पतीन्नेच्छेयुरित्याह ॥

स्त्री लोग कैसे पतियों की इच्छा न करें यह वि० ॥

असुन्वन्त मयजमानमिच्छस्तेनस्येत्यामन्विहि
तस्करस्य । अन्यमस्मदिच्छ सा त इत्या नमो
देवि निर्ऋते तुभ्यमस्तु ॥ ६२ ॥

असुन्वन्तम् । अयजमानम् । इच्छ । स्तेन-
स्य । इत्याम् । अनु । इहि । तस्करस्य । अन्य-
म् । अस्मत् । इच्छ । सा । ते । इत्या । नमः ।
देवि । निर्ऋतइति निःऽऋते । तुभ्यम् । अस्तु ॥६२॥

पदार्थः—(असुन्वन्तम्) अभिषवादि क्रियानुष्ठानरहितम्
(अयजमानम्) अदातारम् (इच्छ) (स्तेनस्य) अप्रसिद्ध चो-
रस्य (इत्याम्) एतुमर्हा क्रियाम् (अनु) (इहि) गच्छ (तस्करस्य)
प्रसिद्ध चोरस्य (अन्यम्) भिन्नम् (अस्मत्) (इच्छ) (सा) (ते) तव
(इत्या) एतुमर्हा क्रिया (नमः) अन्नम् (देवि) विदुषि (निर्ऋते)
नित्ये सत्याचारे पृथिवीव वर्तमाने (तुभ्यम्) (अस्तु) भवतु ॥६२॥

अन्वयः—हे निर्ऋते देवि तामस्वस्तेनस्य तस्करस्य सम्ब-
न्धिनं बिहापान्यमिच्छासुन्वन्तमयजमानं मेच्छ । यामित्यामन्विहि
सेत्या तेऽस्तु नमश्च तस्यै तुभ्यमस्तु ॥ ६२ ॥

भावार्थः—हे त्रियो यूयमपुरुषार्थिनः स्तेनसंबन्धिनः पुरुषा-
न् पतीन् मेच्छत । आप्तनीतीन् पृच्छीत यथा पृथिव्यनेकोत्तमफ-
लप्रदानेन जनान् रञ्जयति । यथा यथा । मद्रंभूताण्यो युष्मभ्यं वयं
नमः कुर्मः । यथा वयमल्लोभ्यः लोभेभ्यश्च पृथग् वर्त्तमहि तथा यू-
यमपि वर्त्तध्वम् ॥ ६२ ॥

पदार्थः—हे (निर्ऋते) पृथिवी के तुल्य वर्तमान (देवि) विद्वान् स्त्री तू
(अस्मत्) हम से भिन्न (स्तेनस्य) अप्रसिद्ध चोर और (तस्करस्य) प्रसिद्ध चोर
के सम्बन्धी को छोड़ के (अन्यम्) भिन्न की (इच्छ) इच्छा कर और (असुन्वन्तम्)

अभिषेक आदि क्रियाओं के अनुष्ठान से रहित (अयजमानम्) दान धर्म से रहित पुरुष की (इच्छ) इच्छा मन कर और तू जिस (इत्याम्) प्राप्त होने योग्य क्रिया को (अन्विहि) दूँ (सा) वह (इत्या) क्रिया (ते) तेरी हो तथा उस (तुभ्यम्) तेरे लिये (नमः) अन्न वा सत्कार (अस्तु) होवे ॥ ६२ ॥

भावार्थः—हे स्त्रियो तुम लोगों को चाहिये कि पुरुषार्थरहित चोरों के सम्बन्धी पुरुषों को अपने पति करने की इच्छा न करो । आस पुरुषों की नीति के तुल्य नीति वाले पुरुषों को ग्रहण करो । जैसे पृथिवी अनेक उत्तम फलों के दान से मनुष्यों को संयुक्त करती है वैसी होओ । ऐसे गुणों वाली तुम को हम लोग नमस्कार करते हैं । जैसे हमलोग आलसी चोरों के साथ न बर्ते वैसे तुम लोग भी मत बर्तो ॥ ६२ ॥

नमःसुत इत्यस्य मधुच्छन्दाऋषिः । निर्ऋतिदेवता । भुरि

गार्षो पङ्क्ति षड्छन्दः । पञ्चमः स्वरः ॥

पुनरेताः कथं भवेयुरित्याह ॥

फिर ये स्त्री कैसी हों इस विषय का उपदेश अगले मन्त्र में किया है ॥

नमः सुते निर्ऋते तिग्मतेजोऽयस्मयं विचृता
बन्धमेतम् । यमेन त्वं यस्या संविदानोत्तमे नाके
अधि रोहयैनम् ॥ ६३ ॥

नमः । सु । ते । निर्ऋत इति निःऽऋते । ति-
ग्मतेज इति तिग्मस्तेजः । अयस्मयम् । वि । चृ-
त । बन्धम् । एतम् । यमेन । त्वम् । यस्या । सं-
विदानेति सम्ऽविदाना । उत्तम इत्युत्तमे ।
नाके । अधि । रोहय । एनम् ॥ ६३ ॥

पदार्थः—(नमः) अज्ञादिकम् (सु) (ते) तत्र (नि-
र्ऋते) नितरामृतं सत्यं यस्यां तत्सम्बुद्धौ (तिग्मतेजः) तीव्राणि
तेजांसि यस्मात्तत् (अयस्मयम्) सुवर्णादिप्रकृतम् । अयइति
हिरण्यना० निधं० १। २ (वि) (चृत) विमुञ्च इत्यचोऽतस्ति-
ष्ठ इति दीर्घः (बन्धम्) बध्नाति येन तं (एतम्) यमेन न्या-
याधीशेन (त्वम्) (यस्या) न्यायकर्त्र्या (संविदाना) सम्य-
क्कृतप्रतिज्ञा (उत्तमे) (नाके) आनन्दे भोक्तव्ये सति (अ-
धि) (रोहय) (एनम्) ॥ ६३ ॥

श्रान्वयः—हे निर्ऋते यस्यास्ते तिग्मतेजोऽयस्मयं नमोऽस्ति
सा त्वमेतं बन्धं सुविचृत । यमेन यस्या सह च संविदाना सत्येनं पति-
मुत्तमे नाकेऽधिरोहय ॥ ६३ ॥

भावार्थः—हे स्त्रियो गूयं यथेयं पृथिवी तेजः सुवर्णानादिसं-
बन्धास्ति तथा भवत यथा युष्माकं पतयो न्यायाधीशा भूत्वा साप-
राधानपराधिनां सत्यन्यायेन विवेचनं कृत्वा सापराधान् दण्डयन्ति
निरपराधिनः सत्कुर्वन्ति युष्माननुत्तमानानन्दान् प्रददति तथा
यूयमपि भवत ॥ ६३ ॥

पदार्थः—हे (निर्ऋते) निरन्तर सत्य आचरणों से युक्त स्त्री जिस (ते)
तेरे (तिग्मतेजः) तीव्र तेजों वाले (अयस्मयम्) सुवर्णादि और (नमः) अज्ञादि
पदार्थ हैं सो (त्वम्) तू (एतम्) इस (बन्धम्) बांधने के हेतु अज्ञान का (सु-
विचृत) अच्छे प्रकार (यमेन) न्यायाधीश तथा (यस्या) न्याय करने वाली स्त्री
के साथ (संविदाना) सम्यक् बुद्धि युक्त हो कर (एनम्) इस अपने पति को
(उत्तमे) उत्तम (नाके) आनन्द भोगों में (अधिरोहय) आरुढ़ कर ॥ ६३ ॥

भावार्थः—हे स्त्रियो तुम को चाहिये कि जैसे यह पृथिवी अग्नि तथा सुवर्ण
अन्नादि पदार्थों से संबन्ध रखती है वैसे तुम भी होओ । जैसे तुम्हारे पति न्यायाधीश
हो कर अपराधी और अपराधरहित मनुष्यों का सत्य न्याय से विचार कर के अपरा-
धियों को दण्ड देते और अपराधरहितों का सत्कार करते हैं तुम लोगों के लिये अत्यन्त
आनन्द देते हैं वैसे तुम लोग भी होओ ॥ ६२ ॥

यस्यास्त इत्यस्य मधुसूदनादौ । निऋतिर्देवता ।

आर्षी भिन्दुपूजन्दः । धैवतः स्वरः ॥

कस्मै प्रयोजनाय दक्षती भवेतामित्युपदिश्यते ॥

किस प्रयोजन के लिये श्रीगुरुप संयुक्त होंगे यह विषय अगले मंत्र में कहा है ॥

यस्यास्ते पोर आसन् जुहोम्येषां बन्धाना-
मवसर्जनाय । यां त्वा जनी भूमिरिति प्रम-
न्दते निऋतिं त्वाहं परि वेद विश्वतः ॥ ६४ ॥

यस्याः । ते । घोरे । आसन् । जुहोमि । ए-
षाम् । बन्धानाम् । अवसर्जनायेत्यवऽसर्जनाय ।
याम् । त्वा । जनः । भूमिः । इति । प्रमन्दत इ-
ति । प्रऽमन्दते । निऋतिमिति निऽर्ऋतिम् । त्वा ।
अहम् । परि । वेद । विश्वतः ॥ ६४ ॥

पदार्थः—(यस्याः) सुवतायाः स्त्रियाः (ते) तव (घोरे)
भयानके (आसन्) आस्ये मुखे (जुहोमि) ददामि (एषाम्) वर्तमाना-
नाम् (बन्धानाम्) दुःखकारकत्वेन निरोधकानाम्, (अवसर्जनाय)

त्यागाय (याम्) (त्वा) त्वाम् (जनः) (भूमिः) (इति) इव
(प्रमन्दते) आनन्दयति (निर्ऋतिम्) भूमिमिव (त्वा) (अहम्)
(परि) सर्वतः (वेद) जानीयाम् (विश्वतः) सर्वतः ॥ ६४ ॥

अन्वयः—हे घारेपतिन यस्यास्त आसनेषां बन्धानामवसर्ज-
नायामृतात्मकमन्त्रादिकं जुहोमि यो जनो भूमिरिति यां त्वा प्र-
मन्दते तामहं विश्वतो निर्ऋतिमिव त्वा परि वेद सा त्वमित्थं मां
विद्धि ॥ ६४ ॥

भावार्थः—अत्रोपमावाचकलुप्तोपमालं०—यथा पतयः स्वान-
न्दाय स्त्रियो गृह्णन्ति तथैव तस्मै स्त्रियोपि पतीन् गृह्णीयुः । अत्र
गृहाश्रमे पतिव्रता स्त्री स्त्रीव्रतः पतिश्च सुखनिधिरिव भवति
क्षेत्रभूता स्त्री बीजरूपः पुमान् । यद्येतयोः शुद्धयोर्वलवतोः समा-
गमेनोत्तमा विविधाः प्रजा जायेरँस्तर्हि सर्वदा भद्रं भवतीति वे-
द्यम् ॥ ६४ ॥

पदार्थः—हे (घारे) दुष्टों को मय करने वाली स्त्री (यस्याः) जिस सुन्द-
र नियम युक्त (ते) तेरे (आसन्) मुख में (एषाम्) इन (बन्धानाम्) दुःख
देते हुए रोकने वालों के (अवसर्जनाय) त्याग के लिये अमृतरूप अन्नादि
पदार्थों को (जुहोमि) देताहूँ जो (जनः) मनुष्य (भूमिरिति) पृथिवी के समान (या-
म्) जिस (त्वा) तुझ को (प्रमन्दते) आनन्दित करता है उस तुझ को (अहम्)
में (विश्वतः) सब ओर से (निर्ऋतिम्) पृथिवी के समान (त्वा) (परि) सब प्र-
कार से (वेद) जानूँ । सो तू भी इस प्रकार मुझ को जान ॥ ६४ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में उपमा और वाचकलुप्तोपमा—जैसे पति अपने आनन्द
के लिये स्त्रियों का ग्रहण करते हैं । वैसे ही स्त्री भी पतियों का ग्रहण करें इस गृ-
हाश्रम में पतिव्रता स्त्री और स्त्रीव्रत पति मुख का कोश होता है । स्वेतरूप स्त्री और

बीजरूप पुरुष जो इन शुद्ध बलवान् दोनों के समागम से उत्तम विविध प्रकार के सन्तान हों तो सर्वदा कल्याण ही बढ़ता रहता है ऐसा जानना चाहिये ॥ ६४ ॥

यं ते देवीत्यस्य मधुच्छन्दा ऋषिः । यजमानो देवता ।

आर्षी जगती छन्दः । निषादः स्वरः ॥

विवाहसमये कीदृशीः प्रतिज्ञाः कुर्युरित्याह ॥

विवाह समय में कैसी २ प्रतिज्ञा करें इस वि० ॥

यन्ते देवी निःऋतिराबन्धु पाशं ग्रीवास्ववि-
चृत्यम् । तं ते विष्याम्यायुषां न मध्यादथैतं पि-
तुमहि प्रसूतः । नमो भूत्यै येदं चकार ॥ ६५ ॥

यम् । ते । देवी निःऋतिरिति निःऋतिः ।
आबन्धेत्याऽबन्ध । पाशम् । ग्रीवाम् । अवि-
चृत्यमित्याविऽचृत्यम् । तम् । ते । वि । स्यामि ।
आयुषः । न । मध्यात् । अथ । एतम् । पितुम् ।
अहि । प्रसूतइतिप्रऽसूतः । नमः । भूत्यै । या ।
इदम् । चकार ॥ ६५ ॥

पदार्थः—(यम्) (ते) तव (देवी) दिव्या स्त्री (निःऋतिः)
पृथिवीव (आबन्ध) समन्ताद्ग्रामि (पाशम्) धर्म्य बन्धनम्
(ग्रीवासु) कण्ठेषु (अविचृत्यम्) अमोचनीयम् (तम्) (ते) तव
(वि) (स्यामि) प्रविशामि (आयुषः) जीवनस्य (न) इव (मध्यात्)
(अथ) आनन्तर्ये (एतम्) (पितुम्) अनादिकम् (अहि) भुङ्क्व

(प्रसूतः) उत्पन्नः सन् (नमः) सत्कारे (भूत्यै) ऐश्वर्यकारिकायै
(या) (इदम्) प्रत्यक्षं नियमनम् (चकार) कुर्यात् ॥ ६५ ॥

अन्वयः—हे पते निर्ऋतिरिवाहं ते तव यं ग्रीवास्वविचृत्यं
पाशमावबन्ध तं ते तवाप्यहं विष्यामि । आयुषोऽन्नस्य न विष्यामि ।
अथावयोर्मध्यात्कश्चिदपि नियमात् पृथङ् न गच्छेत् । यथाऽहमेतं
पितुमग्निं तथा प्रसूतः सँस्त्वमेनमद्भि । हे स्त्री या त्वमिदं पतिव्रता-
धर्मेण सुसंस्कृतं चकार तस्यै भूत्यै नमोऽहं करोमि ॥ ६५ ॥

भावार्थः—अत्रोपमालं०—विवाहसमये यानव्यभिचाराख्यादी-
न् नियमान् कुर्युस्तेभ्योऽन्यथा कदाचिन्नाचरेयुः । कुतः यदा पाणि
गृह्णन्ति तदा पुरुषस्य यावत्स्वं तावत्सर्वं स्त्रिया यावत् स्त्रियास्ता-
वदखिलं पुरुषस्यैव भवति यदि पुरुषो विवाहितां विहायाऽन्यस्त्रीगो
भवेत् स्त्री च परपुरुषगामिनी स्यात्तावुभौ स्तेनवत्पापात्मानौ स्या-
ताम् । अतो स्त्रिया अनुमतिमन्तरा पुरुषः पुरुषाज्ञया च विना स्त्री
किञ्चिदपि कर्म न कुर्यात् इदमेव स्त्रीपुरुषयोः प्रीतिकरं कर्म यद-
व्यभिचरणमिति ॥ ६५ ॥

पदार्थः—स्त्री कहे कि हे पते (निर्ऋतिः) पृथिवी के समान मैं (ते) तेरे
(ग्रीवासु) कण्ठों में (अवचृत्यम्) न छोड़ने योग्य (यम्) जिस (पाशम्) धर्म युक्त बन्धन
को (आवबन्ध) अच्छे प्रकार बांधती हूँ (तम्) उस को (ते) तेरे लिये भी प्रवेश
करती हूँ (आयुषः) अवस्था के साधन अन्न के (न) समान (वि, स्यामि) प्रविष्ट होती
हूँ (अथ) इस के परचात् (मध्यात्) मैं तू दोनों में से कोई भी नियम से বিরुद्ध न
चले जैसे मैं (एतम्) इस (पितुम्) अन्नादि पदार्थ को योगती हूँ वैसे (प्रसूतः) उत्पन्न
हुआ तू इस अन्नादि को (अद्भि) भोग । हे स्त्री (या) जो (देवी) दिव्यगुण वाली तू

(इदम्) इस पतिव्रत रूप धर्म से संस्कार किये हुए प्रत्यक्ष नियम को (चकार) करे उस (भूयै) ऐश्वर्य करने वाली तेरे लिये (नमः) अन्नादि पदार्थ को देताहूँ ॥ ६५ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में उपमालं०—विवाहसमय में जिन व्यभिचार के त्याग आदि नियमों को करें उन से विरुद्ध कभी न चले क्योंकि पुरुष जब विवाह समय में स्त्री का हाथ ग्रहण करता है तभी पुरुष का जितना पदार्थ है वह सब स्त्री का और जितना स्त्री का है वह सब पुरुष का समझा जाता है । जो पुरुष अपनी विवाहित स्त्री को छोड़ अन्य स्त्री के निकट जावे वा स्त्री दूसरे पुरुष की इच्छा करे तो वे दोनों चोर के समान पापी होते हैं इसलिये स्त्री की सम्मति के बिना पुरुष और पुरुष की आज्ञा के बिना स्त्री कुछ भी काम न करें यही स्त्री पुरुषों में परस्पर प्रीति बढ़ने वाला काम है कि जो व्यभिचार को सब समय में त्यागदे ॥ ६५ ॥

निवेशन इत्यस्य विश्वावसुर्ऋषिः । अग्निर्देवता । विरा-

डाधी त्रिष्टुप्छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

कीदृशाः स्त्रीपुरुषा गृहाश्रमं कर्तुं योग्याः सन्तीत्याह ॥

कैसे स्त्रीपुरुष गृहाश्रम करने के योग्य होते हैं यह विषय

अगले मंत्र में कहा है ॥

निवेशनः सङ्गमनो वसूनां विश्वा रूपाऽभि
चण्डे शचीभिः । देवइव सविता सत्यधर्मेन्द्रो न
तस्थौ समरे पथीनाम् ॥ ६६ ॥

निवेशनं इति निऽवेशनः । सङ्गमनं इतिसम-
ऽगमनः । वसूनाम् । विश्वा । रूपा । आभि ।
चण्डे । शचीभिः । देव इवेति देवऽइव । सविता ।
सत्यधर्मेति सत्यधर्मा । इन्द्रः । न । तस्थौ । स-
मर इति । समऽअरे । पथीनाम् ॥ ६६ ॥

पदार्थः—(निवेशनः) यः स्त्रियां निविशते (संगमनः) सम्यग्गन्ता (वसूनाम्) पृथिव्यादीनां पदार्थानाम् (विश्वा) सर्वाणि (रूपा) रूपाणि (अभि) (चष्टे) पश्यति (शचीभिः) प्रज्ञाभिः कर्मभिर्वा (देवइव) यथेश्वरः (सविता) सकलजगतः प्रसविता (सत्यधर्मा) सत्यो धर्मो यस्य सः (इन्द्रः) सूर्यः (न) इव (तस्थौ) तिष्ठेत् (समरे) संग्रामे । समर इति संग्रामना० २ । १७ (पथीनाम्) गच्छताम् ॥ ६६ ॥

अन्वयः—यः सत्यधर्मा सविता देवइव निवेशनः संगमनः शचीभिर्वसूनां विश्वा रूपाऽभिचष्टे । इन्द्रो न समरे पथीनां सम्मुखे तस्थौ स एव गृहाश्रमाय योग्यो जायते ॥ ६६ ॥

भावार्थः—अत्रोपमालं०—मनुष्या यथेश्वरेण मनुष्योपकाराय कारणात्कार्यारूपा अनेके पदार्था रचिता उपयुज्यन्ते यथा सूर्यो मेघेन सह युद्धाय वर्तते तथा सृष्टिक्रमविज्ञानेन सुक्रियया च भूम्यादिपदार्थेभ्योऽनेके व्यवहाराः संसाधनीयाः ॥ ६६ ॥

पदार्थः—जो (सत्यधर्मा) सत्य धर्म से युक्त (सविता) सब जगत् के रचने वाले (देवइव) ईश्वर के समान (निवेशनः) स्त्री का साथी (संगमनः) शीघ्रगति से युक्त (शचीभिः) बुद्धि वा कर्मों से (वसूनाम्) पृथिवी आदि पदार्थों के (विश्वा) सब (रूपा) रूपों को (अभिचष्टे) देखता है (इन्द्रः) सूर्य के (न) समान (समरे) युद्ध में (पथीनाम्) चलते हुए मनुष्यों के सम्मुख (तस्थौ) स्थित होवे वही गृहाश्रम के योग्य होता है ॥ ६६ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में दो उपमालं०—मनुष्यों को योग्य है कि जैसे ईश्वर ने सब के उपकार के लिये कारण से कार्यरूप अनेक पदार्थ रच के उपयुक्त करे

हैं । जैसे सूर्य मेघ के साथ युद्ध करके जगत् का उपकार करता है वैसे रचना क्रम के विज्ञान सुन्दर किया से पृथिवी आदि पदार्थों से अनेक व्यवहार सिद्ध कर प्रजा को सुख देवें ॥ ६६ ॥

सीरा इत्यस्य विश्वावसुर्ऋषिः । कृषीवलाः कवयो

देवताः । गागतीच्छन्दः । षड्जः स्वरः ॥

अथ कृपियोगविद्या आह ॥

अब खेती करने की विद्या अगले मंत्र में कही हैं ॥

सीरां युञ्जन्ति कवयो युगा वि तन्वते पृथक् ।
धीरां देवेषु सुम्नया ॥ ६७ ॥

सीरां । युञ्जन्ति । कवयः । युगा । वि ।
तन्वते । पृथक् । धीराः । देवेषु । सुम्न-
येति सुम्नया ॥ ६७ ॥

पदार्थः—(सीरा) सीराणि हलानि (युञ्जन्ति) युञ्ज-
न्तु (कवयः) मेधाविनः । कविरिति मेधाविना० ३ । १५ (यु-
गा) युगानि (वि) (तन्वते) विस्तृणन्ति (पृथक्) (धीराः)
ध्यानवन्तः (देवेषु) विद्वत्सु (सुम्नया) सुप्तेन सुखेन । अतः
तृतीयैकवचनस्यायादेशः ॥ ६७ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या यथा धीराः कवयः सीरा युगा च युञ्ज-
न्ति सुम्नया देवेषु पृथग् वितन्वते तथा सर्वैरेतदनुष्ठेयम् ॥ ६७ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०— मनुष्यैरिह विद्वच्छिक्षया कृषि-
कर्मोन्नेयं यथा योगिनो नाडीषु परमेश्वरं समाधियोगेनोपकुर्वन्ति तथैव
कृषिकर्मद्वारा सुखोपयोगः कर्त्तव्यः ॥ ६७ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो जैसे (सीराः) ध्यानशील (कवयः) बुद्धिमान् लोग (सीराः) हलों और (युगा) जुआ आदि को (युञ्जन्ति) युक्त करते और (सुम्नया) सुख के साथ (देवेषु) विद्वानों में (पृथक्) अलग (वितन्वते) विस्तार युक्त करते वैसे सब लोग इस खेती कर्म का सेवन करें ॥ ६७ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में वाचकलु०—मनुष्यों को चाहिये कि विद्वानों की शिक्षा से कृषिकर्म की उन्नति करें । जैसे योगी नाडियों में परमेश्वर को समाधियोग से प्राप्त होते हैं । वैसे ही कृषिकर्मद्वारा सुखों को प्राप्त हों ॥ ६७ ॥

युनक्तेत्यस्य विश्वावसुर्ऋषिः । कृषीवलाः कवयो वा देवताः ।

विराडापी तिष्ठप् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

युनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर भी वही विषय अगले मंत्र में कहा है ॥

युनक्त सीरा वि युगा तनुध्वं कृते योनौ वप-
तेह बीजम् । गिरा च श्रुष्टिः सभरा असन्तो ने-
दीय इत्सृणयः पक्वमेयात् ॥ ६८ ॥

युनक्त । सीरा । वि । युगा । तनुध्वम् । क-
ते । योनौ । वपत् । इह । बीजम् । गिरा । च ।
श्रुष्टिः । सभरा इति सभराः । असत् । नः ।
नेदीयः । इत् । सृणयः । पक्वम् । आ । इयात् ॥ ६८ ॥

पदार्थः—(युनक्त) युग्ध्वम् (सीरा) हलादीनि कृष्युपका-
रणानि नाडीर्वा (वि) विविधार्थे (युगा) युगानि (तनुध्वम्)

विस्तृणीत (कृते) हलादिभिः कर्षिते योगाङ्गैर्निष्पादितेऽन्तः-
करणे वा (योनौ) ज्ञेते (वपत) (इह) अस्यां भूमौ बुद्धौ वा
(बीजम्) यवादिकं सिद्धिमूलं वा (गिरा) कृषियोगकर्मोपयुक्तया
सुशिक्षितया वा (च) स्वसुविचारेण (श्रुष्टिः) शीघ्रम् । श्रु-
ष्टीति क्षिप्रनामा शु अष्टीति निरु० ६ । १२ (सभराः) समानधा-
रणपोषणाः (असत्) अस्तु (नः) अस्मान् (नेदीयः) अतिशये-
नान्तिकम् (इत्) एव (सृण्यः) याः क्षेत्रयोगान् गता यवादि-
जातयः (पक्वम्) (आ) (इयात्) प्राप्नुयात् ॥ ६८ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या यूयमिह साधनानि वितनुध्वं सीरा यु-
गा युनक्त । कृते योनौ बीजं वपत गिरा च सभराः श्रुष्टिर्भवत याः
सृण्यः सन्ति ताभ्यो यन्नेदीयोऽसत् पक्वं भवेत्तदिदेव न एयात् ॥ ६८ ॥

भावार्थः—हे मनुष्या यूयं विहृद्भ्यः कृषीवलेभ्यश्च कृषियोग
कर्मशिक्षां प्राप्यानेकानि साधनानि संपाद्य कृषिं योगं च कुरुत ।
तस्माद्यद्यत्पक्वं स्यात्तत्तद्गृहीत्वोपभुङ्गध्वं भोजयत वा ॥ ६८ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो तुमलोग (इह) इस पृथिवी वा बुद्धि में साधनों को
(वितनुध्वम्) विविध प्रकार से विस्तार युक्त करो (सीरा) खेती के साधन हल
आदि वा नाड़ियां और (युगा) जुआओं को (युनक्त) युक्त करो (कृते) हल
आदि से जोते वा योग के अंगों से शुद्ध किये अन्तःकरण (योनौ) खेत में (बीजम्)
यव आदि वा सिद्धि के मूल को (वपत) बोया करो (गिरा) खेती विषयक क-
र्मों की उपयोगी सुशिक्षित वाणी (च) और अच्छे विचार से (सभराः) एक प्र-
कार के धारण और पोषण में युक्त (श्रुष्टिः) शीघ्र हजिये जो (सृण्यः) खेतों में
उत्पन्न हुए यव आदि अन्न जाति के पदार्थ हैं उन में जो (नेदीयः) अत्यन्त समीप
(पक्वम्) पकाहुआ (असत्) होने वह (इत्) ही (नः) हमलोगों को (आ)
(इयात्) प्राप्त होवे ॥ ६८ ॥

भावार्थः—हे मनुष्यो तुम लोगों को उचित है कि विद्वानों से योगाम्यास और खेती करने हारों से कृषि कर्म की शिक्षा को प्राप्त हो और अनेक साधनों को बना के खेती और योगाम्यास करो । इस से जो २ अन्नादि पका हो उस २ का ग्रहण कर भोजन करो और दूसरों को कराओ ॥ ६८ ॥

शुनमित्यस्य कुमारहारित ऋषिः । कृषीवला
देवताः । त्रिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर भी वही वि० ॥

शुनं सुफाला विकृषन्तु भूमिं शुनं कीनाशा
अभि यन्तु वाहैः । शुनांसीरा हविषा तोशमाना
सुपिप्पला ओषधीः कर्तनास्मै ॥ ६९ ॥

शुनम् । सु । फालाः । वि । कृषन्तु । भूमिम् ।
शुनम् । कीनाशाः । अभि । यन्तु । वाहैः । शुनां-
सीरा । हविषा । तोशमाना । सुपिप्पला इति सु-
पिप्पलाः । ओषधीः । कर्तन । अस्मे इत्यस्मे ॥ ६९ ॥

पदार्थः—(शुनम्) सुखम् । शुनमिति सुखना० निध०
१ । ६ (सु) (फालाः) फलन्ति विस्तीर्णा भूमिं कुर्वन्ति यै-
स्ते (वि) (कृषन्तु) विलिखन्तु (भूमिम्) (शुनम्)
सुखम् (कीनाशाः) ये श्रमेण क्षिप्यन्ति ते कृषीवलाः । अत्र
क्षिशोरीञ्चोपधायाः कन् लोपश्च लोनाम् च । उ० ५ । ५६ क्षिश

धातोः कनि प्रत्यये लोप उपधाया ईत्वं धातोर्नामागमश्च (अ-
भि) (यन्तु) प्राप्नुवन्तु (वाहैः) वहन्ति यैस्तैर्वपमादिवाहनैः
(शुनासीरा) यथा वायुसूर्यौ । शुनासीरौ शुनोवायुः सरत्यन्तरिक्षे
सीर आदित्यः सरणात् । निरु० १ । ४० (हविषा) संस्कृतेन
घृतादिना संस्कृतौ (तोशमाना) सन्तुष्टिकारौ । अत्र वर्णव्यत्य-
येन शः । विकरणात्मनेपदव्यत्ययौ च (सुपिप्पलाः) शोभनानि
पिप्पलानि फलानि यासु ताः (ओषधीः) यवादीन् (कर्त्तन)
कुर्वन्तु (अस्मे) अस्मभ्यम् ॥ ६९ ॥

अन्वयः—ये कीनाशास्ने फाला वाहैः सह वर्त्तमानैर्हलादि-
भिर्भूमिं विकृषन्तु शुनमभियन्तु । हविषा तोशमाना शुनासीरेवा-
स्मे सुपिप्पला ओषधीः कर्त्तन ताभिः सु शुनं च ॥ ६९ ॥

भावार्थः—ये चतुराः कृषिकारा गोवृषमादीन् संरक्ष्य विचा-
रेण कृषिं कुर्वन्ति तेऽन्यन्तं सुखं लभन्ते । तावत्क्षेत्रेऽमेध्यं किञ्चि-
त्प्रक्षेप्यम् । किन्तु बीजान्यपि सुगन्ध्यादियुक्तानि कृत्वैव वपन्तु य-
तोऽन्नान्यारोग्यकराणि भूत्वा बलवृद्धी वर्धयेयुः ॥ ६९ ॥

पदार्थः—जो (कीनाशाः) परिश्रम से क्लेशभोक्ता खेती करने हारे हैं वे
(फालाः) जिन से पृथिवी को जोतें उन फालों से (वाहैः) बैल आदि के साथ
वर्त्तमान हल आदि से (भूमिम्) पृथिवी को (विकृषन्तु) जोतें और (शुनम्)
सुख को (अभियन्तु) प्राप्त होवें (हविषा) शुद्ध किये घी आदि से शुद्ध (तोश-
माना) सन्तोषकारक (शुनासीरा) वायु और सूर्य के समान खेती के साधन (अस्मे)
हमारे लिये (सुपिप्पलाः) सुन्दर फलों से युक्त (ओषधीः) जौ आदि (कर्त्तन)
करें और उन ओषधियों से (सु) सुन्दर (शुनम्) सुख भोगें ॥ ६९ ॥

भावार्थः—जो चतुर खेती करने हारे गौ और बैल आदि की रक्षा करके विचार के साथ खेती करते हैं वे अत्यन्त सुख को प्राप्त होते हैं । इन खेतों में विघ्ना आदि मलीन पदार्थ नहीं डालने चाहिये किन्तु बीज सुगन्धि आदि से युक्त करके ही बोवें कि जिस से अन्न भी रोग रहित उत्पन्न होकर मनुष्यादि की बुद्धि को बढ़ावें ॥ ६९ ॥

घृतेनेत्यस्य कुमारहारित ऋषिः । कृषीवला देवताः । आर्षी
त्रिष्टुप्छन्दः । धैवतः स्वरः ॥
पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर भी वही विषय अगले मन्त्र में कहा है ॥

घृतेन सीता मधुना समज्यतां विश्वैर्वैरनुमता
मरुद्भिः । ऊर्जस्वती पयसा पिन्वमानास्मान्सी-
तेपयसाभ्या ववृत्स्व ॥ ७० ॥

घृतेन । सीता । मधुना । सम् । अज्यताम् । विश्वैः ।
देवैः । अनुमतेत्यनुमता । मरुद्भिरिति मरुत्-
भिः । ऊर्जस्वती । पयसा । पिन्वमाना । अस्मान् ।
सीते । पयसा । अभि । आ । ववृत्स्व ॥ ७० ॥

पदार्थः—(घृतेन) आज्येन (सीता) सायन्ति क्षेत्रस्थलो-
ष्ठान् क्षयन्ति यथा सा काष्ठपाटिका (मधुना) क्षौद्रेण शर्करादिना
वा (सम्) एकीभावे (अज्यताम्) संयुज्यताम् (विश्वैः) सर्वैः
(देवैः) अन्नादिकामयमानैर्विहृद्भिः (अनुमता) अनुज्ञापिता
(मरुद्भिः) मनुष्यैः (ऊर्जस्वती) ऊर्जः पराक्रमसंबन्धो वि-
द्यते यस्याः सा (पयसा) जलेन दुग्धेन वा (पिन्वमाना)

सिक्ता सेविता (अस्मान्) (सीते) सीता (पयसा)जलेन(अ-
भि) (आ) (वृत्स्व) वर्त्तिता भवतु ॥ ७० ॥

अन्वयः—विश्वैर्देवैर्मरुद्भिर्पुष्पाभिरनुमता पयसोर्जस्वती पि-
न्वमाना सीता घृतेन मधुना समज्यताम् । सा सीते सीतास्मान्
घृतादिना संयोत्स्यतीति पयसाऽभ्यावृत्स्व अभ्यावर्त्यताम् ॥ ७० ॥

भावार्थः—सर्वे विद्वांसः कृषीवला विद्ययानुज्ञाता घृतमधु
जलादिना सुसंस्कृतामनुमतां क्षेत्रभूमिमन्सुसाधिकां कुर्वन्तु यथा
सुगन्धादियुक्तानि बीजानि कृत्वा वपन्ति तथैव तामपि सुगन्धेन
संस्कृतां कुर्वन्तु ॥ ७० ॥

पदार्थः—(विश्वैः) सब (देवैः) अन्नादिपदार्थों की इच्छा करने वाले
विद्वान् (मरुद्भिः) मनुष्यों की (अनुमता) आज्ञा से प्राप्त हुआ (पयसा) जला
वा दुग्ध से (ऊर्जस्वतीः) पराक्रम संवन्धी (पिन्वमाना) सीचावा सेवन किया हुआ
(सीता) पटेला (घृतेन) घी तथा (मधुना) महत वा शकर आदि से (समज्यताम्)
संयुक्त करो (सीते) पटेला (अस्मान्) हम लोगों को घी आदि पदार्थों से संयुक्त करेगा
इस हेतु से (पयसा) जल से (अभ्यावृत्स्व) बार २ वर्त्तीओ ॥ ७० ॥

भावार्थः—सब विद्वानों को चाहिये कि किसान लोग विद्या के अनुकूल घी
मीठा और जल आदि से संस्कार कर स्वीकार की हुई खेत की पृथिवी को अन्न को
सिद्ध करने वाली करें । जैसे बीज सुगन्धि आदि युक्त करके बोने हैं वैसे इस पृथि-
वी को भी संस्कार युक्त करें ॥ ७० ॥

लाङ्गलमित्यस्य कुमारहारित ऋषिः । कृषीवला
देवताः । विराट् पङ्क्तिश्छन्दः । पञ्चमः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर भी उसी वि० ॥

लाङ्गलं पवीरवत्सुशेवं सोमपित्सरु । तदुद्वपति
गामविं प्रफुल्य च पीवरीं प्रस्थावद्रथवाहनम् ॥ ७१ ॥

लाङ्गलम् । पवीरवत् । सुशेवमितिऽसुशेवम् ।
सोमपित्सर्विति सोमपित्सरु । तत् । उत् । व-
पति । गाम् । अविम् । प्रफर्व्यमिति प्रऽफर्व्यम् ।
च । पीवरीम् । प्रस्थावदिति प्रस्थाऽवत् । रथवा-
हनम् । रथवाहनमिति रथऽवाहनम् ॥ ७१ ॥

पदार्थः—(लाङ्गलम्) सीरापश्वाद्भागे दाढ्यायसंयोज्यं काष्ठम्
(पवीरवत्) प्रशस्तः पवीरः फालो विद्यते यस्मिन् तत् (सुशेवम्)
सुष्ठु सुखकरम् (सोमपित्सरु) ये सोमयवाद्योषधीः पालयन्ति तान्
त्सरयति कुटिलं गमयति (तत्) (उत्) (वपति) (गाम्)
पृथिवीम् (अविम्) रक्षणादिहेतुम् (प्रफर्व्यम्) प्रफर्वितुं-
गमयितुं योग्यम् (च) (पीवरीम्) यथा पाययन्ति तां स्थूलां
(प्रस्थावत्) प्रशस्तं प्रस्थानं यस्यास्ति तत् (रथवाहनम्) रथं
बहति येन तत् ॥ ७१ ॥

अन्वयः—हे कृषीवला यूयं यत् सोमपित्सरु पवीरवत्सुशेवं
लाङ्गलं प्रफर्व्यं प्रस्थावद्रथवाहनं चास्ति येनावि पीवरीं गामुहपति
तद्यूयं साधुत ॥ ७१ ॥

भावार्थः—कृषीवलैः स्थूलमृत्स्नामन्नाद्युत्पादनेन रत्निकां सु-
परीक्ष्य हलादिसाधनैः संकृष्य समीकृत्य सुसंस्कृतानि बीजानि
समुप्योत्तमानि धान्यान्युत्पाद्य भोक्तव्यानि ॥ ७१ ॥

पदार्थः—हे किसानो तुम लोग जो (सोमपित्सरु) जौ आदि ओषधियों

के रक्षकों को टेढ़ा चलाने (पवीरवत्) प्रशंसित फाल से युक्त (सुरेश्वम्) सुन्दर सुखदायक (लाङ्गलम्) फाले के पीछे जो दृढ़ता के लिये काष्ठ लगाया जाता है वह (च) और प्रफुल्लम् चलाने योग्य (प्रस्थावत्) प्रशंसित प्रस्थान वाला (रथवाहनम्) रथ के चलने का साधन है जिस से (अविम्) रक्षा आदि के हेतु (पीष-रीम्) सब पदार्थों को भुगाने का हेतु स्थूल (गाम्) पृथिवी को (उद्वपति) उखाड़ते हैं (तत्) उस को तुम भी सिद्ध करो ॥ ७१ ॥

भा.वार्थः—किसान लोगों को उचित है कि मोटी मट्टी अन्न आदि की उत्पत्ति से रक्षा करने वाली पृथिवी की अच्छे प्रकार परीक्षा करके हल आदि साधनों से जोत एकतार कर सुन्दर संस्कार किये बीज के उत्तम धान्य उत्पन्न करके भोगे ॥ ७१ ॥

कामित्यस्य कुमारहारित ऋषिः । मित्रादयो लिङ्गोक्ता

देवताः । आर्ची पङ्क्तिश्छन्दः । पञ्चमः स्वरः ॥

पाचिका स्त्री प्रयत्नेन सुसंस्कृतान्यन्नानि

व्यञ्जनानि कुर्यादित्याह ॥

पकानेहारी स्त्री अच्छे यत्न से सुन्दर अन्न और व्यंजनों को बनावे यह विषय अगले मंत्र में कहा है ॥

कामै कामदुघे धुक्ष्व मित्राय वरुणाय च । इन्द्रा-
याश्विभ्यां पूष्णे प्रजाभ्यु ओषधीभ्यः ॥ ७२ ॥

कामम् । कामदुघे इति कामदुघे । धुक्ष्व । मि-
त्राय । वरुणाय । च । इन्द्राय । अश्विभ्यामित्यश्वि-
भ्याम् । पूष्णे । प्रजाभ्यु इति प्रजाभ्यः । ओष-
धीभ्यः ॥ ७२ ॥

पदार्थः—(कामम्) इच्छाम् (कामदुघे) इच्छापूरिके-
(धुक्ष्व) पिपूधि (मित्राय) सुहृदे (वरुणाय) उत्तमाय विदु-
षे (च) अतिथये (इन्द्राय) परमैश्वर्ययुक्ताय (अश्विभ्या-
म्) प्राणापानाभ्याम् (पूष्णे) पुष्टिकराय (प्रजाभ्यः) स्वस-
न्तानेभ्यः (ओषधीभ्यः) सोमयवादिभ्यः ॥ ७२ ॥

अन्वयः—हे कामदुघे पाचिके त्वं भूमिरिव सुसंस्कृतैरन्नैर्मि-
त्राय वरुणाय चेन्द्रायाश्विभ्यां पूष्णे प्रजाभ्य ओषधीभ्यः कामं
धुक्ष्व ॥ ७२ ॥

भावार्थः—या स्त्री वा पुरुषः पाकं कुर्यात्तां तं च पाकविद्या
सुशिक्ष्य त्वद्यान्यन्नानि निर्माय संभोज्य सर्वान् रोगान् दूरीकु-
र्यात् ॥ ७२ ॥

पदार्थः—हे (कामदुघे) इच्छा को पूर्ण करने हारी शमोस्यास्त्री तू पृथिवी
के समान सुन्दर संस्कार किये अन्नो से (मित्राय) मित्र (वरुणाय) उत्तम विद्वान्
(च) अतिथि अभ्यागत (इन्द्राय) परम ऐश्वर्य से युक्त (अश्विभ्याम्) प्राण
अपान (पूष्णे) पुष्टिकारक जन (प्रजाभ्यः) सन्तानों और (ओषधीभ्यः) सोम-
क्षता आदि ओषधियों से (कामम्) इच्छा को (धुक्ष्व) पूर्ण कर ॥ ७२ ॥

भावार्थः—जो स्त्री वा पुरुष भोजन बना वे उस को चाहिये कि पकाने की
विद्या सीख प्रिय पदार्थ पका और उन का भोजन करा के सब को रोग रहित
रखे ॥ ७२ ॥

विमुख्यध्वमित्यस्य कुमारहारित ऋषिः । अग्न्या देवताः ।
भुरिगार्गी गायत्री छन्दः । षड्जः स्वरः ॥

मनुष्यैर्गवादिपशुवृद्धिं कृत्वा पयोधृतादीनि

वर्द्धयित्वा नन्दितव्यमि० ॥

मनुष्यों को गौ आदि पशुओं को बढ़ा उन से दूध घी आदि की वृद्धि कर
आनन्द में रहना चाहिये इम वि० ॥

विमुच्यध्वमध्व्या देवयाना अगन्म तमसस्पार-
मस्य । ज्योतिरापाम ॥ ७३ ॥

वि । मुच्यध्वम् । अध्व्याः । देवयाना इति दे-
वस्यानाः । अगन्म । तमसः । पारम् । अस्य ।
ज्योतिः । आपाम् ॥ ७३ ॥

पदार्थः—(वि) (मुच्यध्वम्) त्यजत (अध्व्याः) हन्तुमयोग्या
गाः (देवयानाः) याभिर्देवान् दिव्यान् भोगान् प्राप्नुवन्ति ताः
(अगन्म) गच्छेम (तमसः) रात्रेः (पारम्) (अस्य) सूर्यस्य
(ज्योतिः) प्रकाशम् (आपाम्) व्याप्नुयाम् ॥ ७३ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या यथा यूयं अध्व्या देवयानाः प्राप्य सु-
संस्कृतान्यन्नानि भुक्त्वा रोगेभ्यो विमुच्यध्वं तथा वयमपि विमु-
च्येमहि । यथा यूयं तमसः पारं प्राप्नुत तथा वयमप्यगन्म । यथा
यूयमस्य ज्योतिर्व्याप्नुत तथा वयमप्यापाम् ॥ ७३ ॥

भावार्थः—अत वाचकलु०—मनुष्या गवादीन् पशून् कदाचि-
न हन्युर्न घातयेयुश्च यथा सूर्योदयाद्रात्रिर्निवर्त्तते तथा वैद्यकशास्त्र-
रीत्या पथ्यान्यन्नानि संसेव्य रोगेभ्यो निवर्त्तन्ताम् ॥ ७३ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो जैसे तुम लोग (अध्व्याः) रक्षा के योग्य (देवया-
नाः) दिव्य भोगों की प्राप्ति के हेतु गौओं को प्राप्त हो सुन्दर संस्कार किये अन्नों का

भोजन करके रोगों से (विमुच्यध्वम्) पृथक् रहते हो । वैसे हम लोग भी बचें । जैसे तुम लोग (तमसः) रात्रि के (पारम्) पार को प्राप्त होते हो वैसे हम भी (अ-गन्म) प्राप्त होंगे । जैसे तुम लोग (अस्य) इस सूर्य के (ज्योतिः) प्रकाश को व्याप्त होते हो वैसे हम भी (आपाम) व्याप्त होंगे ७३ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में वाचकलु०—मनुष्यों को चाहिये कि गौ आदि पशु-ओं को कभी न मारें । और न मरवायें तथा न किसी को मारने दें । जैसे सूर्य के उदय से रात्रि निवृत्ति होती है वैसे वैद्यकशास्त्र की रीति से पशु अन्नादि पदार्थों का सेवन कर रोगों से बचो ॥ ७३ ॥

सजूरब्द इत्यस्य कुमारहारित ऋषिः । अश्विनौ देवते । आ-र्षी जगती छन्दः । निपादः स्वरः ॥

मनुष्यैः कथं कृत्वा सुखयितव्यमित्याह ॥

मनुष्यों को किस प्रकार परस्पर सुखी होना चाहिये यह वि० ॥

सजूरब्दो अयंवोभिः सजूरूपा अरुणीभिः ।
सजोषसावश्विनादशंसोभिः सजूः सूर एतंशेन-
सजूवैश्वानर इडंया घृतेनस्वाहा ॥ ७४ ॥

सजूरिति सजूः । अब्दः । अयंवोभिरित्ययं वः-
ऽभिः । सजूरिति सजूः । उषाः । अरुणीभिः । स-
जोषसाविति सजोषऽसौ । अश्विना । दशंसोभि-
रिति दशंसऽभिः । सजूरिति सजूः । सूरः । ए-
तंशेन । सजूरिति सजूः । वैश्वानरः । इडंया ।
घृतेन । स्वाहा ॥ ७४ ॥

पदार्थः—(सजूः) संयुक्तः (अब्दः) संवत्सरः (अयं वोभिः) मिश्रितामिश्रितैरनैः क्षणादिभिः कालावयवैः (सजूः) सहवर्त्तमानाः (उषा) प्रभातः (अरुणीभिः) रक्तप्रभाभिः (सजोषसौ) समानसेवनौ (अश्विना) प्राणापानाविव दम्पती (दंसोभिः) कर्मभिः

(सजूः) सहितः (सूरः) सूर्यः (एतशेन) अश्वेनेव व्याप्ति-
शीलेन वेगवता किरणानिमित्तेन वायुना । एतश इत्यश्वना • निरु •

१।१२ (सजूः) संयुक्तः (वैश्वानरः) विद्युदग्निः (इडया) अन्ना-
दिनिमित्तरूपया पृथिव्या (घृतेन) जलेन (स्वाहा) सत्येन वाग्नि-
न्द्रियेण ॥ ७४ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या वयं सर्वे स्त्रीपुरुषा यथाऽयवोभिः सजू-
रब्दोऽरुणीभिः सजूरुषा दंसोभिः सजोपसावश्विनेव एतशेनेव स-
जूः सूर इडया घृतेन स्वाहा सजूर्वैश्वानरश्च वर्त्तते तथैव प्रीत्या व-
र्त्तमहि ॥ ७४ ॥

भावार्थः—मनुष्येषु यावत्परस्परं सौहार्दं तावदेव सुखम् ।
यावद्दौहार्दं तावदेव दुःखं च जायते तस्मात्सर्वैः स्त्रीपुरुषैः परोप-
कारक्रियया सहैव सदा वर्तितव्यम् ॥ ७४ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो हम सब लोग स्त्री पुरुष जैसे (अयवोभिः) एकरस
क्षणादि काल के अवयवों से (सजूः) संयुक्त (अब्दः) वर्ष (अरुणीभिः) लाल
कान्तियों के (सजूः) साथ वर्त्तमान (उषाः) प्रभात समय (दंसोभिः) कर्मों से (स-
जोपसौ) एकसा वर्त्ताव वाले (अश्विना) प्राण और अपान के समान स्त्री पुरुष वा (एत-
शेन) चलते धोड़े के समान व्याप्तिशील वेगवाले किरण निमित्तपवन के (सजूः) साथ
वर्त्तमान (सूरः) सूर्य (इडया) अन्न आदि का निमित्त रूप पृथिवी वा (घृतेन)
जल से (स्वाहा) सत्य वाणी के (सजूः) साथ (वैश्वानरः) बिजलीरूप अग्नि
वर्त्तमान है वैसे ही प्रीति से वर्त्ते ॥ ७४ ॥

भावार्थः—मनुष्यों में जितनी परस्पर मित्रता हो उतना ही सुख और मि-
त्रता विरोध उतना ही दुःख होता है । उस से सब लोग स्त्रीपुरुष परस्पर उपकार
करने के साथ ही सदा वर्त्ते ॥ ७४ ॥

या ओषधीरित्यस्य भिषगृषिः । वैद्यां देवता । अनुष्टुप्छ-
न्दः । गान्धारः स्वरः ॥

मनुष्यैरवश्यमौषधसेवनं कृत्वाऽरोगैर्वर्तितव्यमित्याह ॥

मनुष्यों को अवश्य ओषधि सेवन कर रोगों से बचना चाहिये यह
विषय अगले मंत्र में कहा है ॥

या ओषधीः पूर्वा जाता देवेभ्यस्त्रियुगं पुरा ।
मनै नु बभ्रूणामहं शतं धामानि सप्त च ॥ ७५ ॥
याः । ओषधीः । पूर्वाः । जाताः । देवेभ्यः ।
त्रियुगमिति त्रिऽयुगम् । पुरा । मनै । नु । बभ्रूणाम् ।
अहम् । शतम् । धामानि । सप्त । च ॥ ७५ ॥

पदार्थः—(याः) (ओषधीः) सोमाद्याः (पूर्वाः) (जा-
ताः) प्रसिद्धाः (देवेभ्यः) पृथिव्यादिभ्यः (त्रियुगम्) वर्षत्रयम्
(पुरा) (मनै) मन्यै । अत्र विकरणव्यत्ययेन शप् (नु) शीघ्रम्
(बभ्रूणाम्) भरणानां धारकाणां रोगिणाम् (अहम्) (शतम्)
अनेकानि (धामानि) मर्मस्थानानि (सप्त) (च) ॥ ७५ ॥

अन्वयः—अहं या ओषधीर्देवेभ्यस्त्रियुगं पुरा पूर्वा जाता या
बभ्रूणां शतं सप्त च धामानि मर्माणि व्याप्नुवन्ति ता नु मनै शीघ्रं
जानीयाम् ॥ ७५ ॥

भावार्थः—मनुष्या याः पृथिव्यामप्सु चौषधयो जायन्ते गत-
त्रिवर्षा भवेयुस्ताः संगृह्य यथावैद्यकशास्त्रविधि संसेवन्ते ता
भुक्ताः सत्यः सर्वाणि मर्माण्यभिध्याप्य रोगान्निवार्य शरीरसुखानि
सद्यो जनयन्तु ॥ ७५ ॥

पदार्थः—(अहम्) मैं (याः) जो (ओषधीः) सोमलता आदि ओषधी (देवेभ्यः) पृथिवी आदि से (त्रियुगम्) तीन वर्ष (पुरा) पहिले (पूर्वाः) पूर्णसुख दान में उत्तम (जाताः) प्रसिद्ध हुई जो (बभ्रूणाम्) धारण करने हारे रोगियों के (शतम्) सौ (च) और (सप्त) सात (धामानि) जन्म वा नाड़ियों के मथों में व्याप्त होती हैं उन को (नु) शीघ्र (मने) जानूं ॥ ७५ ॥

भावार्थः—मनुष्यों को योग्य है कि जो पृथिवी और जल में ओषधी उत्पन्न होती हैं उन तीन वर्ष के पीछे ठीक २ पकी हुई को ग्रहण कर वैद्यकशास्त्र के अनुकूल विधान से सेवन करें। सेवन की हुई वे ओषधी शरीर के सब अंशों में व्याप्त हो के शरीर के रोगों को छुड़ा सुखों को शीघ्र करनी हैं ॥ ७५ ॥

शतम्ब इत्यस्य भिषगृषिः । वैद्या देवताः । अनुष्टुप्

छन्दः गांधारः स्वरः ॥

मनुष्याः किं कृत्वा किं साधयेयुरित्याह ॥

मनुष्य क्या करके किस को सिद्ध करें यह वि०

शतं वो अम्ब धामानि सहस्रमुत वो रुहः ।

अधा शतक्रत्वो यूयमिमं मे अगदं कृत ॥ ७६ ॥

शतम् । वः । अम्ब । धामानि । सहस्रम् । उ-
त । वः । रुहः । अध । शतक्रत्व इति शतऽक्रत्वः ।

यूयम् । इमम् । मे । अगदम् । कृत ॥ ७६ ॥

पदार्थः—(शतम्) (वः) युष्माकम् (अम्ब) मातः (धामानि) मर्मस्थानानि (सहस्रम्) असंख्याः (उत) अपि (वः) युष्माकम् (रुहः) नाड्यङ्कुराः (अधा) अथ । अत्र निपातस्य चेति दीर्घः (शतक्रत्वः) शतं क्रतवः प्रज्ञाः क्रिया येषान्तस्सम्बुद्धौ (यूयम्) (इमम्) देहम् (मे) मम (अगदम्) रोगरहितम् (कृत) कुरुत अत्र विकरणलुक् ॥ ७६ ॥

अन्वयः—हे शतक्रत्वो यूयं यासां शतमुत सहस्रं रुहः सन्ति ताभिर्मे ममेमं देहमगदं कृत । अध स्वयं वो देहानगदान् कुरुत । यानि वोऽसंख्यानि धामानि तानि प्राप्तुत । हे अम्ब त्वमप्येवमाचरत ॥ ७६ ॥

भावार्थः—मनुष्याणामिदमादिमं कर्तव्यं कर्मास्ति यदोषधि सेवनं पथ्याचरणं सुनियमव्यवहरणं च कृत्वा शरीरारोग्यसंपादनम् । न ह्येतेन विना धर्मार्थकाममोक्षाणामनुष्ठानं कर्तुं कश्चिदपि शक्नोति ॥ ७६ ॥

पदार्थः—हे (शतक्रत्वः) सैकड़ों प्रकार की वृद्धि वा क्रियाओं से युक्त मनुष्यो (यूयम्) तुम लोग जिन के (शतम्) सैकड़ों (उत) वा (सहस्रम्) हजार हों (रुहः) नाड़ियों के अङ्कुर हैं उन ओषधियों से (मे) मेरे (इमम्) इस शरीर को (अगदम्) नीरोग (कृत) करो (अध) इस के पश्चात् (वः) आप अपने शरीरों को भी रोगरहित करो जो (वः) तुम्हारे असंख्य, धामानि) मर्म स्थान हैं उन को प्राप्त होओ हे (अम्ब) माता तू भी ऐसीही आचरण कर ॥ ७६ ॥

भावार्थः—मनुष्यों को चाहिये कि सब से पहिले ओषधियों का सेवन, पथ्य का आचरण और नियम पूर्वक व्यवहार करके शरीर को रोगरहित करें । क्योंकि इस के विना धर्म, अर्थ, काम और मोक्षों का अनुष्ठान करने को कोई भी समर्थ नहीं हो सकता ॥ ७६ ॥

ओषधीरित्यस्य भिषगृभिः । वैद्या देवताः । निचृदनुष्टुप्छन्दः ।
गांधारः स्वरः ॥

कीदृशा ओषधयः सेव्या इत्याह ॥

कैसी ओषधियों का सेवन करना चाहिये यह विषय० ॥

ओषधीः प्रति मोदध्वं पुष्पवतीः प्रसूवरीः ।
अश्वाङ्गव सजित्वरीर्वीरुधः पारयिष्णूः ॥ ७७ ॥

श्रोषधीः । प्रति । मोदध्वम् । पुष्पवतीरिति
 पुष्पवतीः । प्रसूवरीरिति प्रसूवरीः । अश्वा
 इवेत्यश्वाः इव । सजित्वरीरिति सजित्वरीः ।
 वीरुधः । पारयिष्णवृः ॥ ७७ ॥

पदार्थः—(श्रोषधीः) सोमादीन् (प्रति) (मोदध्वम्) आनन्द-
 यत (पुष्पवतीः) प्रशस्तानि पुष्पाणि यासां ताः (प्रसूवरीः) सु-
 खप्रसाविकाः (अश्वा इव) यथा तुरङ्गाः (सजित्वरीः) शरीरैः
 सह संयुक्ता रोगान् जेतुं शीलाः (वीरुधः) सोमादीन् (पारयि-
 ष्णवः) रोगजदुःखेभ्यः पारं नेतुं समर्थाः ॥ ७७ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या यूयमश्वा इव सजित्वरीर्वीरुधः पारयि-
 ष्णवः पुष्पवतीः प्रसूवरीरोषधीः संसेव्य प्रतिमोदध्वम् ॥ ७७ ॥

भावार्थः—अत्रोपमालं०—यथाऽश्वा रूढा वीराः शत्रून् जित्वा
 विजयं प्राप्याऽऽनन्दन्ति तथा सदैवधसेविनः पथ्यकारिणो जिते-
 न्द्रिया जना आरोग्यमवाप्य नित्यं मोदन्ते ॥ ७७ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो तुम लोग (अश्वा इव) घोड़ों के समान (सजित्वरीः)
 शरीरों के साथ संयुक्त रोगों को जीतने वाले (वीरुधः) सोमलना आदि (पारयि-
 ष्णवः) दुःखों से पार करने के योग्य (पुष्पवतीः) प्रशंसित पुरुषों से युक्त (प्रसूव-
 रीः) सुख देने हारी (श्रोषधीः) श्रोषधियों को प्राप्त होकर (प्रतिमोदध्वम्) नित्य
 आनन्दयोगी ॥ ७७ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में उपमालं०—जैसे घोड़ों पर सड़े वीर पुरुष शत्रुओं को
 जीत विजय को प्राप्त हो के आनन्द करते हैं वैसे श्रेष्ठ श्रोषधियों के सेवन और प-
 थ्याहार करने हारे जितेन्द्रिय मनुष्य रोगों से छूट आरोग्य को प्राप्त हो के नित्य आ-
 नन्द भोगते हैं ॥ ७७ ॥

ओषधीरितीत्यस्य मिषगृषिः । चिकित्सुर्वेवता ।

अनुष्टुप्छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

पुनः पित्रपत्यानि परस्परं कथं वर्त्तेरन्नित्याह ॥

किं पिता और पुत्र आपस में कैसे वर्त्ते यह वि० ॥

ओषधीरिति मातरस्तद्वौ देवीरुपंब्रुवे सनेय-
मश्वं गां वासं आत्मानं तवं पुरुषः ॥ ७८ ॥

ओषधीः । इति । मातरः । तत् । वः । देवीः ।
उप । ब्रुवे । सनेयम् । अश्वम् । गाम् । वासः ।
आत्मानम् । तवं । पुरुष । पुरुषेति पुरुष ॥ ७८ ॥

पदार्थः—(ओषधीः) (इति) इव (मातरः) जनन्यः (तत्)
कर्म (वः) युष्मान् (देवीः) दिव्या विदुषीः (उप) समीपस्थः
सन् (ब्रुवे) उपदिशेयम् (सनेयम्) संभजेयम् (अश्वम्) तुरङ्गा-
दिकम् (गाम्) धेन्वादिकम् पृथिव्यादिकं वा (वासः) वस्तादिकं
निकेतनं वा (आत्मानम्) जीवम् (तव) (पुरुष) प्रयत्नशील ॥ ७८ ॥

अन्वयः—हे ओषधीरिति देवीर्मोतरोऽहं जनयो वस्तत्प्राप्यं
वच उपब्रुवे । हे पुरुष सुसन्तानाऽहं माता तवाश्वं गां वास आत्मानं
च सततं सनेयम् ॥ ७८ ॥

भावार्थः—अओषमालं०—यथा यवादय ओषधयः सेविताः
शरीराणि पुष्पन्ति तथैव जनन्यो विद्यासुशिक्षोपदेशेनाऽपत्यानि सु-

पोषयेयुः । यन्मातुरैश्वर्यं तद्वायोऽपत्यस्य यदपत्यस्यैतन्मातुरस्ति
एवं सर्वे सुप्रीत्या वर्त्तित्वा परस्परस्य सुखानि सततं वर्धयेयुः ॥७८॥

पदार्थः—हे (ओषधीः) ओषधियों के (इति) समान सुखदायक (देवीः)
सुन्दर विद्वान् स्त्री (मातरः) माता में पुत्र (वः) तुम को (तत्) श्रेष्ठ पथ्यरूप
कर्म (उपब्रुवे) समीपस्थित होकर उपदेश करूं हे (पूरुष) पुरुषार्थी श्रेष्ठ सन्तानों
में माता (तव) तेरे (अश्वम्) घोड़े आदि (गाम्) गौ आदि वा पृथिवी आदि
(वासः) वस्त्र आदि वा घर और (आन्मानम्) जीव को निरन्तर (सनेयम्)
सेवन करूं ॥ ७८ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में उपमालं०—जैसे गौ आदि ओषधी सेवन की हुई
शरीरों को पुष्ट करती हैं वैसे ही माता विद्या, अच्छी शिक्षा और उपदेश से सन्तानों
को पुष्ट करें । जो माता का धन है वह भाग सन्तान का और जो सन्तान का है
वह माता का ऐसे सब परस्पर प्रीति से बर्त कर निरन्तर सुख को बढ़ावें ॥ ७८ ॥

अश्वत्थ इत्यस्य भिषगृषिः । वैद्या देवताः । अनुष्टुप् छन्दः ।

गान्धारः स्वरः ॥

मनुष्याः प्रत्यहं कीदृशं विचारं कुर्वुरित्याह ॥

मनुष्य लोग नित्य कैसा विचार करें यह वि० ॥

अश्वत्थे वो निपदंनं पूर्णे वा वसतिष्कृता । गो-
भाज इत् किलासथ यत् सनवथ पूरुषम् ॥७९॥

अश्वत्थे । वः । निपदंनम् । निपदंनमिति नि-
ऽसदंनम् । पूर्णे । वः । वसतिः । कृता । गोभा-
जइति गोऽभाजः । इत् । किल । असथ । यत् ।
सनवथ । पूरुषम् । पूरुषमिति पूरुषम् ॥७९॥

पदार्थः—(अश्वत्थे) श्वः स्थाता न स्थाता वा वर्तते तादृशो देहे (वः) युष्माकं जीवानाम् (निषदनम्) निवासः (पर्णे) चलिते पत्रे (वः) युष्माकम् (वसतिः) निवासः (कृता) (गोभाजः) ये गां पृथिवीं भजन्ते ते (इत्) इह (किल) खलु (असथ) भवत (यत्) यतः (सनवथ) ओषधिदानेन सेवध्वम् अत्र विकरणद्वयम् (पुरुषम्) अन्नादिना पूर्णं देहम् ॥ ७९ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या ओषधय इव यद्दोऽश्वत्थे निषदनं वः पर्णे वसतिः कृताऽस्ति तस्माद्गोभाजः किल पुरुषं सनवथ सुखिन इदसथ ॥ ७९ ॥

भावार्थः—मनुष्यैरेवं भावनीयमस्माकं शरीराण्यनित्यानि स्थितिश्चञ्चलास्ति तस्माच्छरीरमरोगिनं संरक्ष्य धर्मार्थकाममोक्षाणामनुष्ठानं सद्यः कृत्वाऽनित्यैः साधनैर्नित्यं मोक्षसुखं खलु लब्धव्यम् । यथौषधितृणादीनि पत्रपुष्पफलमूलस्कन्दशाखादिभिः शोभन्ते तथैव नीरोगाणि शोभमानानि भवन्ति ॥ ७९ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो ओषधियों के समान (यत्) जिस कारण (वः) तुल्यारा (अश्वत्थे) कल रहे वा न रहे ऐसे शरीर में (निषदनम्) निवास है । और (वः) तुल्यारा (पर्णे) कमल के पत्रे पर जल के समान चलायमान संसार में ईश्वर ने (वसतिः) निवास (कृता) किया है इस से (गोभाजः) पृथिवी को सेवन करते हुए (किल) ही (पुरुषम्) अन्नआदि से पूर्णदेह वाले पुरुष को (सनवथ) ओषधि देकर सेवन करो और सुखको प्राप्त होते हुए (इत्) इस संसार में (असथ) रहो ॥ ७९ ॥

भावार्थः—मनुष्यों को ऐसा विचारना चाहिये कि हमारे शरीर अनित्य और स्थिति चलायमान है इस से शरीरको रोगों से बचा कर धर्म, अर्थ, काम तथा मोक्ष का अनुष्ठान शीघ्र करके अनित्य साधनों से नित्य मोक्ष के सुख को प्राप्त हो वें । जैसे ओषधि और तृण आदि फल फूल पत्रे स्कन्ध और शाखा आदि से शोभित होते हैं वैसे ही रोगरहित शरीरों से शोभायमान हों ॥ ७९ ॥

यन्नौषधीरित्यस्य भिषगृषिः । औषधयो देवता ।

अनुष्टुप् छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

पुनः पुनः सदैवसेवनं कार्यमित्याह ॥

वार २ श्रेष्ठवैद्यो का सेवन करें यह वि० ॥

यन्नौषधीः समग्मत राजानः समिताविव ।

विप्रः स उच्यते भिषग्रन्तोहामीवचातनः ॥ ८० ॥

यत्र । औषधीः । समग्मतेतिसमऽअग्मत । राजानः । समिताविवेतिसमितौऽइव । विप्रः । सः । उच्यते । भिषक् । रक्षोहेतिरक्षःऽहा । अमीवचातन इत्यमीवऽचातनः ॥ ८० ॥

पदार्थः—(यत्र) येषु स्थलेषु (औषधीः) सोमाद्याः (समग्मत) प्राप्नुन (राजानः) क्षत्रधर्मयुक्ता वीराः (समिताविव) यथा संग्रामे तथा (विप्रः) मेधावी (सः) (उच्यते) उपदिश्येत लेट्प्रयोगोऽयम् (भिषक्) यो भिषज्याति चिकित्सति सः । अत्र भिषजूधातोः क्तिप् (रक्षोहा) यो दुष्टानां रोगाणां हन्ता (अमीवचातनः) योऽमीवान् रोगान् शातयति सः । अत्र वर्णव्यत्ययेन शस्य चः ॥ ८० ॥

अन्वयः—हे मनुष्या यूयं यन्नौषधीः सन्ति ता राजानः समिताविव समग्मत यो रक्षोहाऽमीवचातनो विप्रो भिषग्भवेत्स युष्मान् प्रत्युच्यत उच्येत तद्गुणान् प्रकाशयेत्तास्तं च सदा सेवन्वम् ॥ ८० ॥

भावार्थः—अत्रोपमालं०—यथा सेनापतिसुशिक्षिता राज्ञो वीरपुरुषाः परमप्रयत्नेन देशान्तरं गत्वा शत्रून्विजित्य राज्यं प्राप्नुवन्ति । तथा सदैद्यसुशिक्षिता यूयमोषधिविद्यां प्राप्नुत । यस्मिन् शुद्धे देशे ओषधयः सन्ति ता विज्ञाथोपयुङ्गध्वमन्येभ्यश्चोपदिशत ॥ ८० ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो तुम लोग (यत्र) भिन स्थलों में (ओषधीः) सोमलता आदि ओषधी होती हों उन को जैसे (राजानः) राज धर्म से युक्त वीरपुरुष (स-मिताविष) युद्ध में शत्रुओं को प्राप्त होते हैं वैसे (समम्मत) प्राप्त हो जा (रक्षोहा) दुष्ट रोगों का नाशक (अमीवचातनः) रोगों को निवृत्ति करने वाला (विप्र) बुद्धिमान् (भिषक्) वैद्य हो (सः) वह तुम्हारे प्रति (उच्यते) ओषधियों के गुणों का उपदेश करे और ओषधियों का तथा उस वैद्य का सेवन करो ॥ ८० ॥

भावार्थः—इस मंत्र में वाचकलु०—जैसे सेनापति से शिक्षा को प्राप्त हुए राजा के वीर पुरुष अत्यन्त पुरुषार्थ से देशान्तर में जा शत्रुओं को जीत के राज्य को प्राप्त होते हैं वैसे श्रेष्ठ वैद्य से शिक्षा को प्राप्त हुए तुम लोग ओषधियों की विद्या को प्राप्त हो । जिस शुद्ध देश में ओषधि हों वहां उन को जान के उपयोग में लाओ और दूसरों के लिये भी बताओ ॥ ८० ॥

अश्वावतीमित्यस्य भिषगृषिः । वैद्यो देवता । अनुष्टुप्छन्दः ।

गान्धारः स्वरः ॥

मनुष्यैः सदा पुरुषार्थ उन्नेय इत्याह ॥

मनुष्यों को नित्य पुरुषार्थ बढ़ाना चाहिये यह वि० ॥

अश्वावती० सोमावतीमूर्जयन्तीमुदोजसम् ।

आविंत्सि सर्वा ओषधीरस्मा अरिष्टतातये ॥ ८१ ॥

अश्वावतीम् । अश्वावतीमित्यश्वावतीम् । सो-

मावतीम् । सोमवतीमिति सोमऽवतीम् । ऊर्जयन्तीम् । उदोजसमित्युत्ऽओजसम् । आ । अवि-
त्सि । सर्वाः । ओषधीः । अस्मै । अरिष्टतातय
इत्यरिष्टतातये ॥ ८१ ॥

पदार्थः—(अश्वावतीम्) प्रशस्तशुभगुणयुक्ताम् । अतोमयत्त
मतौ दीर्घः (सोमावतीम्) बहुरससाहिताम् (ऊर्जयन्तीम्) बलं
प्रापयन्तीम् (उदोजसम्) उत्कृष्टं पराक्रमम् (आ) (अवि-
जानीयाम् (सर्वाः) अखिलाः (ओषधीः) सोमयवाद्याः (अस्मै)
(अरिष्टतातये) रिष्टानां हिंसकानां रोगाणामभावाय ॥ ८१ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या यथाऽहमरिष्टतातयेऽश्वावतीं सोमावती-
मुदोजसमूर्जयन्तीं महौषधीमावित्स्यस्मै यूयमपि प्रयतध्वम् ॥ ८१ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—मनुष्याणामादिममिदं कर्माऽ-
स्ति यद्रोगाणां निदानचिकित्सौषधपत्थ्यसेवनमोषधीनां गुणज्ञानं
यथावदुपयोजनं च यतो रोगनिवृत्त्या निरन्तरं पुरुषार्थोन्नतिः स्या-
दिति ॥ ८१ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो जैसे मैं (अरिष्टतातये) दुःखदायक रोगों के छुड़ाने
के लिये (अश्वावतीम्) प्रशंसित शुभगुणों से युक्त (सोमावतीम्) बहुत रस से स-
हित (उदोजसम्) अतिपराक्रम बढ़ाने वाली (ऊर्जयन्तीम्) बल देती हुई श्रेष्ठ ओ-
षधियों को (आ) सब प्रकार (अवि-) जानूँ कि जिस से (सर्वाः) सब (ओ-
षधीः) ओषधी (अस्मै) इस मेरे लिये सुख देवें । इस लिये तुम लोग भी प्रयत्न
करो ॥ ८० ॥

भावार्थः—इस मंत्र में वाचकलु०—मनुष्यों को चाहिये कि रोगों का निदान

चिकित्सा ओषधि और पट्य के सेवन से निवारण करें तथा ओषधियों के गुणों का यथावत् उपयोग लेवे कि जिस से रोगों की निवृत्ति हो कर पुरुषार्थ की वृद्धि होवे ॥८१॥

उच्छुष्मा इत्यस्य भिन्नगृधिः । ओषधयो देवताः

विराडनुष्टुप् छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

किञ्चिन्मिता ओषधयः सन्तीत्याह ॥

ओषधियों का क्या निमित्त है इस वि० ॥

उच्छुष्मा ओषधीनां गावो गोष्ठादिवेरते । ध-
नं सनिष्यन्ती न मात्मानं तव पूरुष ॥ ८२ ॥

उत् । शुष्माः । ओषधीनाम् । गावः । गो-
ष्ठादिव । गोस्थादियेति गोस्थात्ऽइव । ईरते ।
धनम् । सनिष्यन्तीनाम् । आत्मानम् । तव । पू-
रुष । पूरुपेति पुरुष ॥ ८२ ॥

पदार्थः—(उत्) (शुष्माः) प्रशस्तबलकारिण्यः । शुष्मेति
बलना० निघं० २ । १ अर्शआदित्वादच् (ओषधीनाम्) सोमय-
वादीनाम् (गावः) धेनवः किरणा वा (गोष्ठादिव) यथा स्वस्था-
नात्तथा (ईरते) वत्सान् प्राप्नुवन्ति (धनम्) यद्धिनोति वर्धयति
तत् धनं कस्माद्धिनोतीति सतः । निरु० ३ । १ (सनिष्यन्तीनाम्)
संमजन्तीनाम् (आत्मानम्) शरीराऽधिष्ठातारम् (तव) (पूरुष)
पुरि देहे शयान देहधारक वा ॥ ८२ ॥

अन्वयः—हे पूरुष या धनं सनिष्यन्तीनामोषधीनां शुष्मा गावो
गोष्ठादिव तत्रात्मानमुदीरते तास्त्वं सेवस्व ॥ ८२ ॥

भावार्थः—अत्रोपमा०—हे मनुष्या यथा संपालिता गावो दुग्धादिभिः स्ववत्सान्मनुष्यादींश्च संपोष्य बलयन्ति तथैवोषधयो युष्माकमात्मशरीरे संपोष्य पराक्रमयन्ति । यदि कश्चिदन्नादिकमोषधं न भुञ्जीत तर्हि क्रमशो बलविज्ञानह्रासं प्राप्नुयात् तस्मादेता एतन्निमित्ताः सन्तीति वेद्यम् ॥ ८२ ॥

पदार्थः—हे (पूरुष) पुरुष—शरीर में सोने वाले वा देहधारी (धनम्) ऐश्वर्य बढ़ाने वाले को (सन्निव्यन्तीनाम्) मेवन करती हुई (ओषधीनाम्) सोमलता वा जौ आदि ओषधियों के सम्बन्ध से जैसे (शुष्माः) प्रशंसित बन करने वाली (गावः) गौ वा किरण (गोष्ठ्यादिव) अपने स्थान में बड़ों वा पृथिवी को और ओषधियों का तत्त्व (तव) तेरी (आत्मानम्) आत्मा को (उदीरते) प्राप्त होता है उन सब की तू सेवन कर ॥ ८२ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में उपमालं०—हे मनुष्यो जैसे रक्षा की हुई गौ अपने दूध आदि से अपने बच्चों और मनुष्य आदि को पुष्ट करके बलवान् करती है । वैसे ही ओषधियां तुम्हारे आत्मा और शरीर को पुष्ट कर पराक्रमी करती हैं जो कोई न खावे तो क्रम से बल और बुद्धि की हानि होनावे । इस लिये ओषधी ही बल बुद्धि का निमित्त है ॥ ८२ ॥

इष्कतिरित्यस्य भिषगृषिः । वैद्या देवताः । निचृदनुष्टुप्
छन्दः गान्धारः स्वरः ॥

मुसेविता ओषधयः किं कुर्वन्तीत्याह ॥

अच्छं प्रकार सेवन की हुई ओषधी क्या करती हैं यह वि० ॥

इष्कतिर्नाम वो माताथो यूयं०स्य निष्कृतीः
सीराः पंतविणी स्थन यदामयति निष्कृथ ॥ ८३ ॥

इष्कृतिः । नाम । वः । माता । अथो इत्यथो ।
यूयम् । स्थ । निष्कृतीः । निःकृनीरिति निःकृतीः ।
सीराः । पतत्रिणीः । स्थन । यत् । आमयति ।
निः । कृथ ॥ ८३ ॥

पदार्थः—(इष्कृतिः) निष्कर्त्री (नाम) प्रसिद्धम् (वः)
युष्माकम् (माता) जननीव (अथो) (यूयम्) (स्थ) भ-
वत (निष्कृतीः) प्रत्युपकारान् (सीराः) नदीः । सीरा इति
नदीनां निबं० १ । १३ (पतत्रिणीः) पतितुं गन्तुं शीलाः
(स्थन) भवत (यत्) या क्रिया (आमयति) रोगयति (निः)
नितराम् (कृथ) कुरुत । अत्र विकरणस्य लुक् ॥ ८३ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या यूयं या व इष्कृतिर्मातेवौषधिर्नाम व-
र्त्तते तस्याः सेवका इवौषधीः सेवितारः स्थ पतत्रिणी सीराः नद्य इव
निष्कृतीः संपादयन्तः स्थनाथो यदाऽऽमयति तानिष्कृथ ॥ ८३ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु—हे मनुष्या यथा मातापितरौ
युष्मान् सेवन्ते यथा यूय मप्येतान्सेवध्वम् । यद्यत्कर्म रोगानिष्करं
भवति तत्तत्त्यजैवं सुमेविता औषधयः प्राणिनो मातृवत्पोषयन्ति ॥ ८३ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो (यूयम्) तुमलोग जो (वः) तुम्हारी (इष्कृतिः) का-
र्यसिद्धि करने हारी (माता) माता के समान औषधी (नाम) प्रसिद्ध है उस की
सेवा के तुम्हें सेवन की हुई औषधियों को मानने वाले (स्थ) होओ (पतत्रिणीः)
चलने वाली (सीराः) नदियों के समान (निष्कृतीः) प्रत्युपकारों को सिद्ध करने
वाले (स्थन) होओ (अथो) इस के अनन्तर (यत्) जो क्रिया वा औषधी अ-
थवा वैद्य (आमयति) रोग बढ़ावे उसको (निष्कृथ) छोड़ो ॥ ८३ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में बाचकलु०—हे मनुष्यो ! जैसे माता पिता तुम्हारी सेवा करते हैं वैसे तुम भी उनकी सेवा करो । जो २ काम रोगकारी हो उस २ को छोड़ो । इस प्रकार सेवन की हुई ओषधी माता के समान प्राणियों को पुष्ट करती हैं ॥ ८३ ॥

अतिविश्वा इत्यस्य भिषगृभिः । वैद्या देवताः ।

विराडनुष्टुप्छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

कथं रोगा निवर्तन्त इत्याह ॥

कैसे रोग निवृत्त होते हैं यह वि० ॥

अति विद्वाः परिष्ठा स्तेनइव ब्रजमक्रमुः ओषधीः प्राचुच्यवुत्किंच तन्वो रपः ॥ ८४ ॥

अति । विद्वाः । परिष्ठाः । परिस्था इति परिऽस्थाः । स्तेनइवेति स्तेनऽइव । ब्रजम् । अक्रमुः । ओषधीः । प्र । अचुच्यवुः । यत् । किम् । च । तन्वुः । रपः ॥ ८४ ॥

पदार्थः—(अति) (विद्वाः) सर्वाः (परिष्ठाः) सर्वतः स्थिताः (स्तेनइव) यथा चोरो भित्त्यादिकं तथा (ब्रजम्) गोस्थानम् (अक्रमुः) क्राम्यन्ति (ओषधीः) सोमयवाद्याः (प्रे) (अचुच्यवुः) च्यावयन्ति नाशयन्ति (यत्) (किम्) (च) (तन्वः) (रपः) पापफलमिव रोगारूपं दुःखम् ॥ ८४ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या यूयं याः परिष्ठा विश्वा ओषधीर्भजं स्तेन इवात्यक्रमुः । यत् किं च तन्वो रपस्तत्सर्वं प्राचुच्यवुस्ता युक्तयोपयुज्यीष्वम् ॥ ८४ ॥

भावार्थः—अत्रोपमालं०—यथा चोरो गोस्वामिना धर्षितः
सन्नभीरघोषमुल्लङ्घय पलायते तथैव सर्दीषधैस्ताडिता रोगा न-
श्यन्ति ॥ ८४ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो तुम लोग जो (परिष्ठाः) सब ओरसे स्थित (विश्वा)
सब (ओषधीः) सोमलता और जौ आदि ओषधी (व्रजम्) जैसे गोशाला को (स्ते-
नइव) भित्ति फोड़ के चोर जावे वैसे पृथिवी फोड़ के (अत्यक्रमः) निकलती हैं
(यत्) जो (किञ्च) कुछ (तन्वः) शरीर का (रपः) पापों के फल के समान
रोग रूप दुःख है उस सब को (प्राच्युच्यवुः) नष्ट करती हैं उन ओषधियों को
युक्ति से सेवन करो ॥ ८४ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में उपमालं०—जैसे गौओं के स्वामी ने घमकाया
हुआ चोर भित्ति को फांद के भागता है वैसे ही श्रेष्ठ ओषधियों से ताड़ना किये रोग
नष्ट हो के भाग जाते हैं ॥ ८४ ॥

यदिमा इत्यस्य भिषगृषिः । वैद्यो देवता ।

अनुष्टुप् छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर भी उसी वि० ॥

यदिमा वाजयन्तहमोषधीर्हस्ते आदधे । आ-
त्मा यक्ष्मस्य नश्यति पुरा जीवगृभो यथा ॥ ८५ ॥

यत् । इमाः । वाजयन् । अहम् । ओषधीः ।
हस्ते । आदधइत्याऽदधे । आत्मा । यक्ष्मस्य ।
नश्यति । पुरा । जीवगृभ इति जीवऽगृभः । यथा ॥ ८५ ॥

पदार्थः—(यत्) याः (इमाः) (वाजयन्) प्रापयन् (अहम्)
(ओषधीः) (हस्ते) (आदधे) (आत्मा) तत्त्वमूलम् (यक्ष्मस्य)

क्षयस्य राजरोगस्य (नश्यति) (पुरा) पूर्वम् (जीवगृभः) यो जीवं
गृह्णाति तस्य व्याधेः (यथा) येन प्रकारेण ॥ ८५ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या यथा पुरा वाजयन्तं यदिमा ओषधी-
हस्त आदधे याम्यो जीवगृभो यक्ष्मस्यात्मा नश्यति ताः सद्युक्तयो-
पयुञ्जताम् ॥ ८५ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—मनुष्यैः सुहस्तक्रिययौषधीः सं-
साध्य यथाक्रममुपयोज्य यक्ष्मादिरोगान्निवार्य नित्यमानन्दाय प्र-
यतितव्यम् ॥ ८५ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो (यथा) जिस प्रकार (पुरा) पूर्व (वाजयन्) प्राप्त
करता हुआ (अहम्) मैं (यन्) जो (इमाः) इन (ओषधीः) ओषधियों को
(हस्ते) हाथ में (आदधे) धारण करता हूँ तिन से (जीवगृभः) जीव के ग्राहक
व्याधि और (यक्ष्मस्य) क्षयी राजरोग का (आत्मा) मूलतत्त्व (नश्यति) नष्ट
हो जाता है । उन ओषधियों को श्रेष्ठ युक्तियों से उपयोग में लाओ ॥ ८५ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में वाचकलु०—मनुष्यों को चाहिये कि सुन्दर हस्तक्रिया से
ओषधियों को साधन कर ठीक २ क्रम से उपयोग में ला और क्षयी आदि बड़े रोगों को
निवृत्त करके नित्य आनन्द के लिये प्रयत्न करें ॥ ८५ ॥

ययौषधीरित्यस्य भिषगृषिः । वैद्यो देवता ।

निचृदनुष्टुप् छन्दः । गांधारः स्वरः ॥

यथायोग्यं सेवितमौषधं रोगान्कथं नो नाशयेयुरित्याह ॥

ठीक २ सेवन की हुई ओषधी रोगों को कैसे न नष्ट करें य० ॥

यस्मैौषधीः प्रसर्पथाङ्गमङ्गं परुष्परुः । ततो
यक्ष्मं विबाधध्व उग्रो मध्यमशीरिव ॥ ८६ ॥

यस्य । ओषधीः । प्रसर्पथेति प्रऽसर्पथ । अ-
ङ्गमङ्गमित्यङ्गमऽङ्गम । परुष्परुः । परुः परुः ।
परुःपरुरिति परुऽपरुः । ततः । यक्ष्मम् । वि । बा-
धध्वे । उग्रः । मध्यमशीरिवेति मध्यमशीःऽइव ॥८६॥

पदार्थः—(यस्य) (ओषधीः) (प्रसर्पथ) (अङ्गमङ्गम्)
प्रत्ययवयवम् (परुष्परुः) मर्ममर्म (ततः) (यक्ष्मम्) (वि) (बाधध्वे)
(उग्रः) (मध्यमशीरिव) यो मध्यमानि मर्माणि शृणातीव ॥८६॥

अन्वयः—हे मनुष्या यूयं यस्याङ्गमङ्गं परुष्परुः प्रतिवर्त्त-
मानं यक्ष्मं मध्यमशीरिव विबाधध्वे । ओषधीः प्रसर्पथ विजानीत
तान्वयं सेवेमहि ॥ ८६ ॥

भावार्थः—यदि शास्त्राऽनुसारेणोषधानि सेवेरैस्तर्ह्यङ्गादङ्गा-
द्रोगान्निसार्याऽरोगिनो भवन्ति ॥ ८६ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो तुमलोग (यस्य) जिस के (अङ्गमङ्गम्) सब अवयवों और
(परुष्परुः) मर्म २ के प्रति वर्त्तमान है उस के उस (उग्रः) तीव्र (यक्ष्मम्) क्षयी रोग को
(मध्यमशीरिव) बीच के मर्मस्थानों को काटते हुए के समान (विबाधध्वे) विशेषकर
निवृत्तकर (ततः) उस के पश्चात् (ओषधीः) ओषधियों को (प्रसर्पथः) प्राप्त होओ ॥८६॥

भावार्थः—जो मनुष्यलोग शास्त्र के अनुसार ओषधियों का सेवन करें तो
सब अवयवों से रोगों को निकाल के सुखी रहते हैं ॥ ८६ ॥

साकमित्यस्य भिषगृषिः । विराडनुष्टुप् छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

कथं कथं रोगा निहन्तव्या इत्याह ॥

कैसे २ रोगों को नष्ट करें इस विषय का उपदेश अगले मंत्र में कहा है ॥

साकं यक्ष्मं प्र पतु चाषेण किकिदीविना ।

साकं वातस्य ध्राज्यां साकं नश्य निहाकया ॥८७॥

साकम् । यक्ष्म । प्र । पत । चाषेण । किकि-
दीविना । साकम् । वातस्य । ध्राज्या । साकम् ।
नश्य । निहाकयेति निऽहाकया ॥ ८७ ॥

पदार्थः—(साकम्) सह (यक्ष्म) राजरोगः (प्र) (पत)
प्रपातय (चाषेण) भक्षण (किकिदीविना) किं किं ज्ञानं दीव्यति
ददाति यस्तेन । कि ज्ञान इत्यस्मादीणादिके सन्वति ङी कृते ।
किकिस्तदुपपदादिवृथातोरौणादिकः किर्वाहुलकादीर्घश्च (साकम्)
(वातस्य) वायोः (ध्राज्या) गत्या (साकम्) (नश्य) नश्येत्
अत्र व्यत्ययः (निहाकया) निरन्तरं हातुं योग्यया पीडया ॥ ८७॥

अन्वयः—हे चिकित्सो विद्वन् किकिदीविना चाषेण साकं
यक्ष्म प्रपत यथा तस्य वातस्य ध्राज्या साकमयं नश्य निहाकया
साकं दूरीभवेत्तदर्थं प्रयतस्व ॥ ८७ ॥

भावार्थः—मनुष्यैरौषधसेवनप्राणायामव्यायामैरोगान् निहत्य
सुखेन वर्तितव्यम् ॥ ८७ ॥

पदार्थः—हे वैद्य विद्वान् पुरुष (किकिदीविना) ज्ञान बढ़ाने हारे (चाषेण)
आहारसे (साकम्) ओषधि युक्त पदार्थों के साथ (यक्ष्म) राजरोग (प्रपत) हट
जाता है जैसे उस (वातस्य) वायु की (ध्राज्या) गति के (साकम्) साथ (नश्य)
नष्ट हो और (निहाकया) निरन्तर छीड़ने योग्य पीड़ा के (साकम्) साथ दूर हो
वैसा प्रयत्न कर ॥ ८७ ॥

भावार्थः—मनुष्यों को चाहिये कि ओषधियों का सेवन योगाभ्यास और
व्यायाम के सेवन से रोगों को नष्ट कर सुख से वर्त्ते ॥ ८७ ॥

अन्याव इत्यस्य भिषगृषिः । वैद्या देवताः । विराडनुष्टुप्छन्दः ।

गान्धारः स्वरः ॥

युक्त्या संमेलिता ओषधयो रोगनाशिका जायन्त इत्याह ॥

युक्ति से मिलाई हुई ओषधियां रोगोंको नष्ट करती हैं यह विषय अगले मंत्र में कहा है ॥

अन्यावो अन्यामवत्वन्यान्यस्या उपावत ।

ताः सर्वाः संविदाना इदं मे प्रावता वचः ॥ ८८ ॥

अन्या । वः । अन्याम् । अवतु । अन्या । अन्यस्याः । उप । अवत । ताः । सर्वाः । संविदाना इति समऽविदानाः । इदम् । मे । प्र । अवत । वचः ॥ ८८ ॥

पदार्थः—(अन्या) भिन्ना (वः) युष्मान् (अन्याम्) (अवतु) रक्षतु (अन्या) (अन्यस्याः) (इदम्) (मे) मम (प्र) (अवत) अत्रान्येषामपीति दीर्घः (वचः) ॥ ८८ ॥

अन्वयः—हे स्त्रियः संविदाना यूयमिदं मे वचः प्रावत तास्सर्वा ओषधीरन्या अन्यस्या इवोपावत । यथाऽन्याऽन्यां रक्षति तथा वोऽध्यायिकाऽवतु ॥ ८८ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—यथा सहृताः स्त्रियोऽन्याऽन्यस्यारक्षणं कुर्वन्ति तथैवानुकूल्येन संमेलिता ओषधयः सर्वेभ्यो रोगेभ्यो रक्षन्ति । हे स्त्रियो यूयमोषधिविद्यायै परस्परं संवदध्वम् ॥ ८८ ॥

पदार्थः—हे स्त्रियो (संविदानाः) आपस में संवाद करती हुई तुम लोग (ये) मेरे (इदम्) इस (वचः) वचन को (प्रावत) पालन करो (ताः) उन (सर्वाः) ओषधियों की (अन्याः) दूसरी (अन्यस्याः) दूसरी की रक्षा के समान (उपायत) समीप से रक्षा करो जैसे (अन्या) एक (अन्याम्) दूसरी की रक्षा करती है वैसे (वः) तुम लोगों को पढ़ाने वाली स्त्री (अवतु) तुम्हारी रक्षाकरे ॥ ८८ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में बाष्पकलु०—जैसे श्रेष्ठ नियम वाली स्त्री एक दूसरे की रक्षा करती है वैसे ही अनुकूलता से मिलाई हुई ओषधी सब रोगों से रक्षा करती हैं । हे स्त्रियो तुम लोग ओषधिविद्या के लिये परस्पर संवाद करो ॥ ८८ ॥

पाइत्यस्य भिषगृषिः विराडनुष्टुप्छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

रोगनिवारणार्था एवौषधय ईश्वरेण निर्मिता इत्याह ॥

रोगों के निवृत्त होने के लिये ही ओषधी ईश्वर ने रची हैं यह वि० ॥

याः फलिनीर्या अफला अपुष्पा याश्च पुष्पिणीः । बृहस्पतिप्रसूतास्तानो मुञ्चन्त्वहंसः ॥ ८९ ॥

याः । फलिनीः । याः । अफलाः । अपुष्पाः ।
याः । च । पुष्पिणीः । बृहस्पतिप्रसूता इति बृहस्पतिप्रसूताः । ताः । नः । मुञ्चन्तु । अहंसः ॥ ८९ ॥

पदार्थः—(याः) (फलिनीः) बहुफलाः (याः) (अफलाः) अविद्यमानफलाः (अपुष्पाः) पुष्परहिताः (याः) (च) (पुष्पिणीः) बहुपुष्पाः (बृहस्पतिप्रसूताः) बृहता पतिनेश्वरेणोत्पादिताः (ताः)

(नः) अस्मान् (मुञ्चन्तु) मोचयन्तु (अंहसः) रोगजन्य-
दुःखात् ॥ ८९ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या याः फलिनीया अफला या अपुष्पा
याश्च पुष्पिणीर्बृहस्पतिप्रसूता ओषधयो नोऽहसो यथा मुञ्चन्तु ता
युष्मानपि मोचयन्तु ॥ ८९ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—मनुष्ये यां ईश्वरेण सर्वेषां
प्राणिनां जीवनाय रोगनिवारणाय औषधयो निर्मिताः । ताभ्यो-
वैद्यकशास्त्रोक्तोपयोगेन सर्वान् रोगान् हत्वा पापाचारादूरेस्थित्वा
धर्मे नित्यं प्रवर्तितव्यम् ॥ ८९ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो ! (याः) जो (फलिनीः) बहुत फलों से युक्त (याः)
जो (अफलाः) फलों से रहित (याः) जो (अपुष्पाः) फूलों से रहित (य)
और जो (पुष्पिणीः) बहुत फूलों वाली (बृहस्पतिप्रसूताः) वेदवाणी के स्वामी
ईश्वर ने उत्पन्न की हुई ओषधी (नः) हम को (अंहसः) दुःखदायी रोग से जैसे
(मुञ्चन्तु) छुड़ावें (ताः) वे तुम लोगों को भी ऐसे रोगों से छुड़ावें ॥ ८९ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में वाचकलु०—मनुष्यों को चाहिये कि जो ईश्वर ने सब
प्राणियों की अधिक अवस्था और रोगों की निवृत्ति के लिये ओषधी रची हैं उन से
वैद्यकशास्त्र में कही हुई रीतियों से सब रोगों को निवृत्त कर और पापों से अलग
रह कर धर्म में नित्य प्रवृत्त रहें ॥ ८९ ॥

मुञ्चन्तु मेत्यस्य भिषगृभिः । वैद्या देवताः

भुरिगुष्णिक् छन्दः । अपमः स्वरः ॥

किं किमौषधं कस्मात्कस्मान्मुञ्चतीत्याह ॥

कौन १ ओषधी किस २ से छुड़ाती है यह विषय अगले मंत्र में कहा है ॥

मुञ्चन्तु मा शपथ्यादथो वरुण्यादुत । अथो-
यमस्य पद्भिर्गतात्सर्वस्माद्देवकिल्बिषात् ॥ ९० ॥

मुञ्चन्तु । मा । शपथ्यात् । अथो इत्यथो ।
वरुणयात् । उत । अथो इत्यथो । यमस्य । पट्वी-
शात् । सर्वस्मात् । देवकिल्बिषादिति देवऽकि-
ल्विषात् ॥ ९० ॥

पदार्थः—(मुञ्चन्तु) पृथक्कुर्वन्तु (मा) माम् (शप-
थ्यात्) शपथे भवात् कर्मणः (अथो) (वरुणयात्) वरुणेषु
वरेषु भवादपराधात् (उत) अपि (अथो) (यमस्य) न्या-
याधीशस्य (पट्वीशात्) न्यायविरोधाचरणात् (सर्वस्मात्) (दे-
वकिल्बिषात्) देवेषु विद्वत्स्वपराधकरणात् ॥ ९० ॥

अन्वयः—हे विद्वांसो ! भवन्तो यथोपधयो रोगात्पृथग्रक्षन्ति
तथा शपथ्यादथो वरुण्यादथो यमस्य पट्वीशादुत सर्वस्माद्दे-
वकिल्बिषान्मा मुञ्चन्तु पृथग्रक्षन्तु तथा युष्मानपि रोगेभ्यो
मुञ्चन्तु ॥ ९० ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—मनुष्यैः प्रमादकार्योपधं वि-
हाषान्यद्भोक्तव्यं न कदाचिच्छपथः कार्यः श्रेष्ठापराधान्न्यायवि-
रोधात्पापाचरणाविद्वदीर्ष्याविषयात्पृथग्भूत्वाऽऽनुकूल्येन वर्तितव्य-
मिति ॥ ९० ॥

पदार्थः—हे विद्वान् लोगो आप जैसे वे महोपधी रोगों से पृथक् करती
हैं (शपथ्यात्) शपथ सम्बन्धी कर्म (अथो) और (वरुणयात्) श्रेष्ठों में हुए अ-
पराध से (अथो) इस के परचात् (यमस्य) न्यायाधीश के (पट्वीशात्) न्याय के
विरुद्ध आचरण से (उत) और (सर्वस्मात्) सब (देवकिल्बिषात्) विद्वानों के

विषय अपराध से (मा) मुक्त को (मुञ्चन्तु) पृथक् रखें जैसे तुम स्त्रियों को भी पृथक् रखें ॥ ९० ॥

भावार्थः—इस मंत्र में वाचकलु०—मनुष्यों को चाहिये कि प्रमादकारक पदार्थों को छोड़ के अन्यपदार्थों का भोजन करें और कभी सौगन्द, श्रेष्ठों का अपराध, न्याय से विरोध, और मूर्खों के समान ईर्ष्या न करें ॥ ९० ॥

अवपतन्तीरित्यस्य वरुणा ऋषिः । वैद्या देवताः ।

अनुष्टुप् छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

अध्यापकाः सर्वेभ्य उत्तमोपधिविज्ञानं कारयेयुरित्याह ॥

अध्यापक लोग सब को उत्तम उपधी जनावें यह वि० ॥

अवपतन्तीरिवदन्दिव ओषधयस्परि । यं जीव-
मश्नवामहै न स रिष्याति पूरुषः ॥ ९१ ॥

अवपतन्तीरित्यवपतन्तीः । अवदन् । दिवः ।
ओषधयः । परि । यम् । जीवम् । अश्नवामहै । न ।
सः । रिष्याति । पूरुषः । पुरुषइति पूरुषः ॥ ९१ ॥

पदार्थः—(अवपतन्तीः) अध आगच्छन्तीः (अवदन्) उपदि-
शन्तु (दिवः) प्रकाशात् (ओषधयः) सोमाद्याः (परि) सर्वतः (यम्)
(जीवम्) प्राणधारकम् (अश्नवामहै) प्राप्नुयाम (न) निषेधे
(सः) (रिष्याति) रोगैर्हिंसितो भवेत् (पूरुषः) पुमान् ॥ ९१ ॥

अन्ययः—वयं या दिवोऽवपतन्तीरोषधयः सन्ति या बिद्वांसः
पर्यवदन् याभ्यो यं जीवमश्नवामहै याः संसेव्य स पूरुषो न रिष्या-
ति कदाचिद्रोगैर्हिंसितो न भवेत् ॥ ९१ ॥

भावार्थः—विद्वांसोऽखिलेभ्यो मनुष्येभ्यो दिव्यौषधीनां विद्यां प्रदधुः । यतोऽलं जीवनं सर्वे प्राप्नुयुः । एता ओषधीः केनापि कदाचिन्नेव विनाशनीयाः ॥ ९१ ॥

पदार्थः—हम लोग जो (दिवः) प्रकार से (अवपतन्तीः) नीचे को आती हुई (ओषधयः) सोमलता आदि ओषधि हैं जिन का विद्वान् लोग (पर्यवदन्) सब ओर से उपदेश करते हैं । जिन से (यम्) जिस (जीवम्) प्राणधारण को (अभवामहै) प्राप्त होवें (सः) वह (पुरुषः) पुरुष (न) कभी न (रिप्याति) रोगों से नष्ट होवे ॥ ९१ ॥

भावार्थः—विद्वान् लोग सब मनुष्यों के लिये दिव्य ओषधिविद्या को देंगे जिस से सब लोग पूरी अवस्था को प्राप्त होवें । इन ओषधियों को कोई भी कभी नष्ट न करे ॥ ९१ ॥

याओषधीरित्यस्य वरुणऋषिः । निचृदनुष्टुप्छन्दः । गान्धारः स्वरः । स्त्रीभिरवश्यमोषधिविद्या ग्राह्या इत्याह ॥

श्री लोग अवश्य ओषधिविद्या का ग्रहण करें यह वि० ॥

या ओषधीः सोमराज्ञीर्बृहीः शतविचक्षणाः ।
तासामसि त्वमुत्तमारं कामाय शश्नुहृदे ॥ ९२ ॥

याः । ओषधीः । सोमराज्ञीरिति सोमऽराज्ञीः ।
बृहीः । शतविचक्षणा इति शतऽविऽचक्षणाः । ता-
साम् । असि । त्वम् । उत्तमेत्युत्तमा । अरम् ।
कामाय । शम् । हृदे ॥ ९२ ॥

पदार्थः—(याः) (ओषधीः) (सोमराज्ञीः) सोमो राजा यासां

ताः (बह्वीः) (शतविचक्षणा) शतमसंख्या विचक्षणा गुणा
यासु ताः (तासाम्) (अस्ति) (त्वम्) (उत्तमा) (अरम्)
अलम् (कामाय) इच्छासिद्धये (शम्) कल्याणकारिणी (हृदे)
हृदयाय ॥ १२ ॥

अन्वयः—हे त्वि यतस्त्वं याः शतविचक्षणा बह्वीः सोमरा-
ज्ञीरोषधीः सन्ति तासामुत्तमा विदुष्यासि तस्माच्छ्वं हृदेऽरं कामाय
भवितुमर्हसि ॥ १२ ॥

भावार्थः—स्त्रीभिरवश्यमोषधिविद्या ग्राह्या नैतामन्तरा पूर्ण
कामसुखं लब्धुं शक्यम् । रोगान्निवर्त्तयितुं च ॥ १२ ॥

पदार्थः—हे त्वि जिस से (त्वम्) तू (याः) जो (शतविचक्षणाः) अ-
संख्यात शुभगुणों से युक्त (बह्वीः) बहुत (सोमराज्ञीः) सोम जिन में राजा अर्थात्
सर्वोत्तम (ओषधीः) ओषधी हैं (तासाम्) उन के विषय में (उत्तमा) उत्तम
विद्वान् (अस्ति) है इस से (शम्) कल्याणकारिणी (हृदे) हृदय के लिये (अ-
रम्) समर्थ (कामाय) इच्छासिद्धि के लिये योग्य होती है हमारे लिये उन का
उपदेश कर ॥ १२ ॥

भावार्थः—स्त्रियों को चाहिये कि ओषधिविद्या का ग्रहण अवश्य करें
क्योंकि इस के बिना पूर्णकामना सुखप्राप्ति और रोगों की निवृत्ति कभी नहीं हो
सकती ॥ १२ ॥

या इत्यस्य वरुण ऋषिः । विराडाव्यनुष्टुप् छन्दः गान्धारः स्वरः ॥

कथं सन्तानोत्पत्तिः कार्थ्वेत्याह ॥

कैसे सन्तानों को उत्पन्न करें यह विषय अगले मंत्र में कहा है ॥

या ओषधीः सोमराज्ञीर्विष्टिताः पृथिवीमनु ।
बृहस्पतिं प्रसूता अस्यै संदत्त वीर्यम् ॥ १३ ॥

याः । ओषधीः । सोमराज्ञीरिति सोमंऽरा-
ज्ञीः । विष्ठिताः । विस्थिता इति विऽस्थिता ।
पृथिवीम् । अनु । बृहस्पतिप्रसूता इति बृहस्प-
तिऽप्रसूताः । अस्यै । सम् । दत्त । वीर्यम् ॥ १३ ॥

पदार्थः—(याः) (ओषधीः) ओषध्यः (सोमराज्ञीः) सोमप्र-
मुखाः (विष्ठिताः) विशेषेण स्थिताः (पृथिवीम्) (अनु) (बृहस्प-
तिप्रसूताः) बृहतः कारणस्य पालकस्येश्वरस्य निर्माणादुत्पन्नाः (अ-
स्यै) पत्न्यै (सम्) (दत्त) (वीर्यम्) ॥ १३ ॥

अन्वयः—हे विवाहितपुरुष याः सोमराज्ञीर्वृहस्पतिप्रसूता
ओषधीः पृथिवीमनु विष्ठिताः सन्ति ताभ्योऽस्यै वीर्यं देहि । हे
विद्वांसो यूपमेतासां विज्ञानं सर्वेभ्यः संदत्त ॥ १३ ॥

भावार्थः—स्त्रीपुरुषाभ्यां महौषधीः संसेव्य सुनियमेन गर्भाधा-
नमनुधेयम् । ओषधिविज्ञानं विद्वद्भ्यः संग्राह्यम् ॥ १३ ॥

पदार्थः—हे विवाहितपुरुष ! (याः) जो (सोमराज्ञीः) सोम जिनमें उत्तम
है वे (बृहस्पतिप्रसूताः) बड़े कारण के रक्तक ईश्वर की रचना से उत्पन्न हुई (ओ-
षधी)ओषधियां (पृथिवीम्) (अनु) भूमि के ऊपर (विष्ठिताः) विशेष कर स्थि-
त हैं उन से (अस्यै) इस स्त्री के लिये (वीर्यम्) बीज का दान दे । हे विद्वानो
आप इन ओषधियों का विज्ञान सब मनुष्यों के लिये (संदत्त) अच्छे प्रकार दिया
क्रीजिये ॥ १३ ॥

भावार्थः—स्त्रीपुरुषों को उचित है कि बड़ी २ ओषधियों का सेवन करके
सुन्दर निषण्णों के साथ गर्भधारण करें और ओषधियों का विज्ञान विद्वानों से सीखें ॥ १३ ॥

याश्चेदमित्यस्य वरुण ऋषिः । भिषजो देवताः ।

विराडनुष्टुप्छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

शुद्धेभ्यो देशेभ्य ओषधयः संग्राह्या इत्याह ॥

शुद्धदेशों से ओषधियों का ग्रहण करें यह वि० ॥

याश्चेदमुपशण्वन्ति याश्चदूरं परागताः । सर्वाः
संगत्य वीरुधोऽस्यै संदत्त वीर्यम् ॥ १४ ॥

याः । च । इदम् । उपशण्वन्तीत्युपशण्वन्ति ।

याः । च । दूरम् । परागता इति पराऽगताः । सर्वाः ।

संगत्येति समुगत्य । वीरुधः । अस्यै । सम ।

दत्त । वीर्यम् ॥ १४ ॥

पदार्थः—(याः) (च) विदिताः (इदम्) (उपशण्वन्ति) (याः)
(च) समीपस्थाः (दूरम्) (परागताः) (सर्वाः) (संगत्य) एकामूत्वा
(वीरुधः) वृक्षप्रभृतयः (अस्यै) प्रजायै (सम्) (दत्त) (वीर्यम्)
पराक्रमम् ॥ १४ ॥

अन्वयः—हे विहांसो ! भवन्तो याश्चोपशण्वन्ति याश्च दूरं प-
रागतास्ताः सर्वा वीरुधः संगत्येदं वीर्यं प्रसाधुवन्ति तासां विज्ञा-
नमस्यै कन्यायै संदत्त ॥ १४ ॥

भावार्थः—हे मनुष्या या ओषधयो दूरसमीपस्था रोगापहारि-
ण्यो बलकारिण्यः श्रूयन्ते ता उपयुज्यारोगिणो भवन्त ॥ १४ ॥

पदार्थः—हे विद्वानो ! आप लोग (याः) जो (च) विदित हुई और भिन को (उपशृण्वन्ति) मृनते हैं (याः) जो (च) समीप हों और जो (दूरम्) दूर देश में (परागताः) प्राप्त हो सकती है उन (सर्वाः) सब (वीरुषः) वृक्ष आदि ओषधियों को (संगत्य) निकट प्राप्त कर (इदम्) इस (वीर्यम्) शरीर के पराक्रम को वैद्य मनुष्य लोग जैसे सिद्ध करते हैं वैसे उन ओषधियों का विज्ञान (अस्यै) इस कन्या को (संदत्त) सम्यक् प्रकार से दीजिये ॥ १४ ॥

भावार्थः—हे मनुष्यो तुमलोग, जो ओषधियां दूर वा समीप में रोगों को हरने और बल करने हारी सुनी जाती हैं उन को उपकार में लाके रोग रहित होओ ॥ १४ ॥

माव इत्यस्य वरुण ऋषिः । वैद्या देवताः । विराडनुष्टुप् छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

केनाप्योपधयो नैव ह्रासनीया इत्याह ॥

कोई भी मनुष्य ओषधियों की हानि न करे यह वि० ॥

मा वो रिपत्स्वनिता यस्मै चाहं खनामि वः ।
द्विपाच्चतुष्पादस्माकं सर्वमस्त्वनानुरम् ॥ १५ ॥

मा । वः । रिपत् । स्वनिता । यस्मै । च । अ-
हम् । खनामि । वः । द्विपादिति द्विऽपात् । चतु-
ष्पात् । चतुःपादिति चतुःऽपात् । अस्माकम् । स-
र्वम् । अस्तु । अनानुरम् ॥ १५ ॥

पदार्थः—(मा) (वः) युष्मान् (रिपत्) हिंस्यात् (स्वनिता) (यस्मै) प्रयोजनाय (च) (अहम्) (खनामि) उत्पाटयामि (वः)

युष्माकम्(द्विपात्)मनुष्यादि (चतुष्पात्) गवादि (अस्माकम्)
(सर्वम्) (अस्तु) भवतु (अनातुरम्) रोगेणातुरतारहितम् ॥ १५ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या अहं यस्मै यामोषधीं खनामि सा ख-
निता सती वो युष्मान् मा रिष्यत् । यतो वोऽस्माकं च सर्वं द्विपा-
च्चतुष्पादनातुरमस्तु ॥ १५ ॥

भावार्थः—य ओषधीः खनेत्स ता निर्वीजा न कुर्ष्यात् । यावत्
प्रयोजनं तावदादाय प्रत्यहं रोगान्निवारयेदोषधिसन्ततिं च वर्धयेत् ।
येन सर्वे प्राणिनो रोगकष्टमप्राप्य सुखिनः स्युः ॥ १५ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो ! (अहम्) मैं (यस्मै) जिस प्रयोजन के लिये ओषधी
को (खनानि) उपाड़ता वा खोदताहूँ वह (खनिता) खोदी हुई (वः) तुम को
(मा) न (रिष्यत्) दुःख देवे जिस से (वः) तुम्हारे और (अस्माकम्) हमारे
(द्विपात्) दो पग वाले मनुष्य आदि तथा (चतुष्पात्) गौ आदि (सर्वम्) सब
प्राणी उस ओषधी से (अनातुरम्) रोगों के दुःखों से रहित (अस्तु) होवे ॥ १५ ॥

भावार्थः—जो पुरुष जिन ओषधियों को खोदे वह उन की मड़ न भेंटे जि-
तना प्रयोजन हो उतनी लेकर नित्य रोगों को हटाता रहे ओषधियों की परम्परा को
बढ़ाता रहे कि जिस से सब प्राणी रोगों के दुःखों से बच के सुखी हों ॥ १५ ॥

ओषधय इत्यस्य वरुणऋषिः । वैद्या देवताः । निचृदनुष्टुप्

छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

किं कृत्वौषधिविज्ञानं वर्धतेत्याह ॥

क्या करने से ओषधियों का विज्ञान बढ़े यह वि० ॥

ओषधयः समवदन्तु सोमैः सह राज्ञां । य-
स्मै कृणोति ब्राह्मणस्तं राजन् पारयामसि ॥ १६ ॥

ओषधयः । सम । अवदन्त । सोमेन । सह ।
राज्ञा । यस्मै । कृणोति । ब्राह्मणः । तम् । राज-
न् । पारयामसि ॥ ९६ ॥

पदार्थः—(ओषधयः) सोमाद्याः (सम्) (अवदन्त) परस्परं
संवादं कुर्युः (सोमेन) (सह) (राज्ञा) प्रधानेन (यस्मै) रोगिणे
(कृणोति) (ब्राह्मणः) वेदोपवेदविन (तम्) (राजन्) प्रकाशमा-
न (पारयामसि) रोगसमुद्रात्पारं गमयेत् ॥ ९६ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या याः सोमेन राज्ञा सह वर्तमाना ओष-
धयः सन्ति तद्विज्ञानार्थं भवन्तः समवदन्त । हे राजन् वयं वैद्या
ब्राह्मणो यस्मै ओषधीः कृणोति तं रोगिणं रोगात् पारयामसि ॥ ९६ ॥

भावार्थः—वैद्याः परस्परं प्रश्नोत्तरेरोषधिविज्ञानं सम्यक् कृत्वा
रोगेभ्यो रोगिणः पारं नीत्वा सततं सुखयेयुः । यश्चैतेषां विद्वत्तमः
स्यात् स सर्वानायुर्वेदमध्यापयेत् ॥ ९६ ॥

पदार्थः—हे मनुष्य लोगो जो (सोमेन) (राज्ञा) सर्वोत्तम सोमलता के
(सह) साथ वर्तमान (ओषधयः) ओषधी हैं उन के विज्ञान के लिये आप लोग
(समवदन्त) आपस में संवाद करो हे वैद्य (राजन्) राजपुरुष हम लोग (ब्राह्म-
णः) वेदों और उपवेदों का वेत्ता पुरुष (यस्मै) जिस रोगी के लिये इन ओषधियों
का ग्रहण (कृणोति) करता है (तम्) उस रोगी को रोग सागर से उन ओषधियों
से (पारयामसि) पार पहुंचाते हैं ॥ ९६ ॥

भावार्थः—वैद्य लोगों को योग्य है कि आपस में प्रश्नोत्तर पूर्वक निरन्तर
ओषधियों के ठीक २ ज्ञान से रोगों से रोगी पुरुषों को पार कर निरन्तर सुखी करें ।
और जो इन में उत्तम विद्वान् हो वह सब मनुष्यों को वैद्यक शास्त्र पढ़ावे ॥ ९६ ॥

नाशयित्रीत्यस्य वरुण ऋषिः । मिषग्वरा देवताः ।

अनुष्टुप्छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

रोगपरिमाणा ओषधयः सन्तीत्याह ॥

जितने रोग हैं उतनी ओषधी हैं उन का सेवन करे यह वि० ॥

नाशयित्री बलासस्यार्शस उपचितामसि ।

अथो शतस्य यक्ष्माणां पाकारोरसि नाशनी ॥९७॥

नाशयित्री । बलासस्य । अर्शसः । उपचिता-

मित्युपचिताम् । असि । अथो इत्यथो । शतस्य ।

यक्ष्माणाम् । पाकारोरिति पाकश्चरः । असि ।

नाशनी ॥ ९७ ॥

पदार्थः—(नाशयित्री) (बलासस्य) आविर्भूतकफस्य
(अर्शसः) मूलेन्द्रियव्याधेः (उपचिताम्) अन्येषां वर्धमानानां
रोगाणाम् (असि) अस्ति (अथो) (शतस्य) अनेकेषाम्
(यक्ष्माणाम्) महारोगाणाम् (पाकारोः) मुखादिपाकस्यारोर्भ-
र्मच्छिदः शूलस्य च (असि) अस्ति । अत्रोभयत्र व्यत्ययः
(नाशनी) निवारयितुं शीला ॥ ९७ ॥

अन्वयः—हे वैद्या या बलासस्यार्शस उपचितां नाशयिष्यसि
अथो शतस्य यक्ष्माणां पाकारोर्नाशयसि तामोषधीं यूयं विजा-
नीत ॥ ९७ ॥

भावार्थः—मनुष्यैरेवं विज्ञेयं यावन्तो रोगाः सन्ति तावत्यः

एव तन्निवारिका ओषधयोऽपि वर्तन्ते । एतासां विज्ञानेन रहिताः प्राणिनो रोगैः पच्यन्ते । यदि रोगाणामोषधीर्जानीयुस्तर्हि तेषां निवारणात्सततं सुखिनः स्युरिति ॥ ९७ ॥

पदार्थः—हे वैद्य लोगो ! जो (बलासस्य) प्रसिद्ध हुए कफ की (अशंसः) गुदेन्द्रिय की व्याधि वा (उपचिताम्) अन्य बड़े हुए रोगों की (नाशयित्री) नाश करने हारी (असि) ओषधि हैं (अथो) और जो (शतस्य) असंख्यात (यक्ष्माणाम्) राजरोगों और अर्थात् मगन्दरादि और (पाकाराः) मुख रोगों और मर्मों का छेदन करने हारे शूल की (नाशनी) निवारण करने हारी (असि) है उस ओषधी को तुम लोग जानो ॥ ९७ ॥

भावार्थः—मनुष्यों को ऐसा जानना चाहिये कि जितने रोग हैं उतनीही उन की नाश करने हारी ओषधी भी हैं इन ओषधियों को नहीं जानने हारे पुरुष रोगों से पीड़ित होते हैं । जो रोगों की ओषधी जानें तो उन रोगों की निवृत्ति करके निरन्तर सुखी होंगे ॥ ९७ ॥

त्वां गन्धर्वा इत्यस्य वरुण ऋषिः । वैद्या देवताः ।

निचृदनुष्टुप् छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

कः क ओषधीं खनतीत्युपदिश्यते ॥

कौन १ ओषधी का खनन करता है यह वि० ॥

त्वां गन्धर्वा अखनन्स्त्वामिन्द्रस्त्वां बृहस्पतिः ।

त्वामोषधे सोमो राजा विद्वान् यक्ष्मादमुच्यते ॥ ९८ ॥

त्वाम् । गन्धर्वाः । अखनन् । त्वाम् । इन्द्रः ।

त्वाम् । बृहस्पतिः । त्वाम् । ओषधे । सोमः ।

राजा । विद्वान् । यक्ष्मात् । अमुच्यते ॥ ९८ ॥

पदार्थः—(त्वाम्) ताम् (गन्धर्वाः) गानविद्याकुशलाः
(अस्वनन्) खनन्ति (त्वाम्) ताम् (इन्द्रः) परमैश्वर्ययुक्तः (त्वाम्)
ताम् (बृहस्पतिः) वेदवित् (त्वाम्) ताम् (ओषधे) ओषधीम्
(सोमः) सौम्यगुणसंपन्नः (राजा) प्रकाशमानो राजन्यः (विद्वान्)
सत्यशास्त्रवित् (यक्षमात्) क्षयादिरोगात् (अमुच्यत) मुच्येत ॥ ९८ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या यथा सेवितया रोगी यक्षमादमुच्यत
यामोषधे ओषधीं गूयमुपयुङ्गध्वं त्वां तां गन्धर्वा अस्वनँस्त्वां ता-
मिन्द्रस्त्वां तां बृहस्पतिस्त्वां तां सोमो विद्वान् राजा च त्वां तां
खनेत् ॥ ९८ ॥

भावार्थः—याः काश्चिदोषधयो मूलेन काश्चिच्छाखादिना का-
श्चित्पुष्पेण काश्चित्पत्रेण काश्चित्फलेन काश्चित्सर्वांगै रोगान्मोच-
यन्ति । तासां सेवनं मनुष्यैर्यथावत्कार्यम् ॥ ९८ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो ! तुम लोग जिस ओषधी से रोगी (यक्षमात्) क्षय-
रोग से (अमुच्यत) छूट जाय और जिस ओषधी को उपयुक्त करो (त्वाम्) उस
को (गन्धर्वाः) गानविद्या में कुशलपुरुष (अस्वनन्) ग्रहण करें (त्वाम्) उस को
(इन्द्रः) परम ऐश्वर्य से युक्त मनुष्य (त्वाम्) उस को (बृहस्पतिः) वेदज्ञ जन
और (त्वाम्) उस को (सोमः) सुन्दर गुणों से युक्त (विद्वान्) सब शास्त्रों का
वेत्ता (राजा) प्रकाशमान राजा (त्वाम्) उस ओषधी को खोदे ॥ ९८ ॥

भावार्थः—जो कोई ओषधी जड़ों से, कोई शाखा आदि से, कोई पुष्पों, कोई
फलों और कोई सब अवयवों करके रोगों को बचाती हैं । उन ओषधियों का सेवन
मनुष्यों को यथावत् करना चाहिये ॥ ९८ ॥

सहस्रवेत्यस्य वरुण ऋषिः । ओषधिर्देवता । विराडनुष्टुप्छन्दः ।

गान्धारः स्वरः ॥

मनुष्यैः किं कृत्वा किं कार्यमित्याह ॥

मनुष्यों को क्या करके क्या करना चाहिये यह वि० ॥

सहस्व मे अरातीः सहस्व पृतनायतः । सहस्व सर्व पाप्मानं सहमानाऽश्लेषधे ॥ ९९ ॥

सहस्व । मे । अरातीः । सहस्व । पृतनायत इति पृतनाऽयतः । सहस्व । सर्वम् । पाप्मानम् । सहमाना । असि । अश्लेषधे ॥ ९९ ॥

पदार्थः—(सहस्व) बलीभव (मे) मम (अरातीः) शत्रून् (सहस्व) (पृतनायतः) आत्मनः पृतनां सेनामिच्छतः (सहस्व) (सर्वम्) (पाप्मानम्) रोगादिकम् (सहमाना) बलनिमित्ता (असि) (अश्लेषधे) अश्लेषधिवर्द्धमाने ॥ ९९ ॥

अन्वयः—हे अश्लेषधे अश्लेषधिवर्द्धमाने सिन्ध यथौषधिः सहमानासि मे मम रोगान् सहते तथाऽरातीः सहस्व स्वस्य पृतनायतः सहस्व । सर्व पाप्मानं सहस्व ॥ ९९ ॥

भावार्थः—मनुष्यैरोषधिसेवनेन बलं वर्धयित्वा प्रजायाः स्वस्य च शत्रून् पापात्मनो जनोंश्च वशं नीत्वा सर्वे प्राणिनः सुखयितव्याः ॥ ९९ ॥

पदार्थः—(अश्लेषधे) अश्लेषधी के सदृश अश्लेषधी विद्या की जानने हारी स्त्री जैसे अश्लेषधी (सहमाना) बल का निमित्त (असि) है (मे) मेरे रोगों का निवारण करके बल बढ़ाती है वैसे (अरातीः) शत्रुओं को (सहस्व) सहन कर अपने (पृतनायतः) सेना युद्ध की इच्छा करते शत्रुओं को (सहस्व) सहन कर और (सर्वम्) सब (पाप्मानम्) रोगादि को (सहस्व) सहन कर ॥ ९९ ॥

भावार्थः—मनुष्यों को चाहिये कि अश्लेषधियों के सेवन से बल बढ़ा और प्रजा के तथा अपने शत्रुओं और पापी जनों को वश में करके सब प्राणियों को सुखी करें ॥ ९९ ॥

दीर्घायुस्त इत्यस्य वरुणश्चाविः । वैद्या देवताः ।

विराड्बृहती छन्दः । मध्यमः स्वरः ॥

मनुष्याः कथं भूत्वा स्वभिन्नान् कथं कुर्युरित्याह ॥

मनुष्य कैसे हो के दूसरों को कैसे करें यह वि० ॥

दीर्घायुस्त ओषधे खनिता यस्मै च त्वा खना-
म्यहम् । अथो त्वं दीर्घायुर्भूत्वा शतवल्शा विरो-
हतात् ॥ १०० ॥

दीर्घायुरिति दीर्घऽआयुः । ते । ओषधे । खनिता ।
यस्मै । च । त्वा । खनामि । अहम् । अथो इत्यथो ।
त्वम् । दीर्घायुरिति दीर्घऽआयुः । भूत्वा । शतव-
ल्शेति शतऽवल्शा । वि । रोहतात् ॥ १०० ॥

पदार्थः—(दीर्घायुः) चिरमायुः (ते) तस्याः (ओषधे)
ओषधिविबर्तमान विहन् (खनिता) सेवकः (यस्मै) (च) (त्वा)
ताम् (खनामि) (अहम्) (अथो) (त्वम्) (दीर्घायुः) (भूत्वा)
(शतवल्शा) शतमसंख्याता वल्शा अङ्कुरा यस्याः सा (वि)
(रोहतात्) ॥ १०० ॥

अन्वयः—हे ओषधे इव मनुष्य यस्य ते तव यामोषधीं खनि-
ताऽहं खनामि तथा त्वं दीर्घायुर्भव दीर्घायुर्भूत्वाथो त्वं या शतवल्शो-
षधी वर्तते त्वा तां सेवित्वाऽथ सुखी भव तथा विरोहतात् ॥ १०० ॥

भावार्थः—हे मनुष्या युयमोषधिसेवनेन दीर्घायुषो भवत ।
धर्माचारिणश्च भूत्वा सर्वानोषधिसेवनेनेदृशान् कुरुत ॥ १०० ॥

पदार्थः—हे (ओषधे) ओषधि के तुल्य ओषधियों के गुण दोष जाननेहारे पुरुष जिस से (ते) तेरी जिस ओषधि का (खनिता) सेवन करने हारा (अहम्) मैं (यस्मै) जिस प्रयोजन के लिये (च) और जिस पुरुष के लिये (खनामि) खोदूँ उस से तू (दीर्घायुः) अधिक अवस्था वाला हो (अथो) और (दीर्घायुः) बड़ी अवस्था वाला (भूत्वा) हो कर (त्वम्) तू जो (शतवल्शा) बहुत अङ्कुरों से युक्त ओषधि है (त्वा) उस को सेवन करके सुखी हो और (वि,रोहतात्) प्रसिद्ध हो ॥ १०० ॥

भावार्थः—हे मनुष्यो ! तुम लोग ओषधियों के सेवन से अधिक अवस्था वाले होओ और धर्म का आचरण करने हारे होकर सब मनुष्यों को ओषधियों के सेवन से दीर्घ अवस्था वाले करो ॥ १०० ॥

त्वमुत्तमासीत्यस्य वरुण ऋषिः । भिषजो देवताः । निचृदनुष्टुप्
छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

पुनस्तौषधी कीदृशीत्याह ॥

फिर वह ओषधी किस प्रकार की है इस वि० ॥

त्वमुत्तमासीत्योषधे तव वृक्षा उपस्तयः । उप-
स्तिरस्तु सौऽस्माकं यो अस्माँ२॥ अभिदासन्ति॥१०१॥

त्वम् । उत्तमेत्युत्तमा । असि । ओषधे । तव ।
वृक्षाः । उपस्तयः । उपस्तिः । अस्तु । सः । अस्मा-
कम् । यः । अस्मान् । अभिदासतीत्याभिऽदा-
सन्ति ॥ १०१ ॥

पदार्थः—(त्वम्) (उत्तमा) (असि) अस्ति । अत्र व्यत्ययः
(ओषधे) ओषधी (तव) यस्याः (वृक्षाः) वटादयः (उपस्तयः)

ये उप समीपे स्त्यायन्ति संघ्नन्ति ते । अत्रोपपूर्वात्स्यैसंघात इ-
त्यस्मादौणादिकः क्विप् संप्रसारणं च (उपस्तिः) संहतिः (अस्तु)
(सः) अस्माकम् (यः) (अस्मान्) (अभिदासति) अभीष्टं
सुखं ददाति ॥ १०१ ॥

अन्वयः—हे वैद्यजन योऽस्मान् अभिदासति स त्वमस्माक-
मुपस्तिरस्तु योत्तमौषधे—ओषधिरसि—अस्ति तव यस्य वृक्षा उप-
स्तयस्तेनौषधिनाऽस्मभ्यं सुखं देहि ॥ १०१ ॥

भावार्थः—मनुष्यैर्न कदाचिद्विरोधिनो वैद्यस्यौषधं ग्राह्यम् ।
न विरोधिभिन्नस्य च किन्तु यां वैद्यकशास्त्रार्थविदातोऽजातशत्रुः स-
र्वोपकारी सर्वेषां सुहृद्भर्त्तते तस्मादौषधविद्या संग्राह्या ॥ १०१ ॥

पदार्थः—हे वैद्यजन (यः) जो (अस्मान्) हम को (अभिदासति) अभीष्ट
सुख देता है (सः) वह (त्वम्) तू (अस्माकम्) हमारा (उपस्तिः) संगी (अस्तु) हो
जो (उत्तमा) उत्तम (ओषधे) ओषधी (अस्ति) है (तव) जिस के (वृक्षाः)
वृक्ष आदि वृक्ष (उपस्तयः) समीप इकट्ठे होने वाले हैं उस ओषधी से हमारे लिये
सुख दे ॥ १०१ ॥

भावार्थः—मनुष्यों को चाहिये कि विरोधी वैद्य की ओषधी कभी न ग्रहण
करें किन्तु जो वैद्यकशास्त्रज्ञ जिस का कोई शत्रु न हो धर्मात्मा सब का मित्र सर्वोप-
कारी है उस से ओषधिविद्या ग्रहण करें ॥ १०१ ॥

मामेत्यस्य हिरण्यगर्भ ऋषिः । को देवता । निचृदार्षी

त्रिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

अथ किमर्थ ईश्वरः प्रार्थनीय इत्याह ॥

अब किस लिये ईश्वर की प्रार्थना करनी चाहिये यह वि० ॥

मा मां हिंसीजनिता यः पृथिव्या यो वा
दिवम् सत्यधर्मा व्यानट् । यश्चापश्चन्द्राः प्रथ-
मो जजान कस्मै देवाय हविषां विधेम ॥ १०२ ॥

मा । मा । हिंसीत् । जनिता । यः । पृथि-
व्याः । यः । वा । दिवम् । सत्यधर्मेति सत्यधर्मा ।
वि । आनट् । यः । च । अपः । चन्द्राः । प्रथमः ।
जजान । कस्मै । देवाय । हविषां । विधेम ॥ १०२ ॥

पदार्थः—(मा) निषेधे (मा) माम् (हिंसीत्) रोगैर्हिं
स्यात् (जनिता) उत्पादकः (यः) जगदीश्वरः (पृथिव्याः) भूमेः
(यः) (वा) (दिवम्) सूर्यादिकं जगत् (सत्यधर्मा) सत्यो
धर्मो यस्य सः (वि) (आनट्) व्याप्नोस्ति (यः) (च) अग्निं
सूर्यम् (अपः) जलानि वायून् (चन्द्राः) चन्द्रादिलोकान् । अभ
शसः स्थाने जस् (प्रथमः) जन्मादेः पृथगादिमः (जजान) ज-
नयति (कस्मै) सुखस्वरूपाय सुखकारकाय । क इति पदना० नि-
ध० ५ । ४ वाच्यन्दसि सर्वे विधय इति सर्वनामकार्थम् (देवाय)
दिव्यसुखप्रदाय विज्ञानस्वरूपाय (हविषा) उपादेयेन भक्तियोगेन
(विधेम) परिचरेम ॥ १०२ ॥

अन्वयः—यः सत्यधर्मा जगदीश्वरः पृथिव्या जनिता यो वा
दिवमपश्च व्यानट् । चन्द्राश्च जजान यस्मै कस्मै देवाय हविषा वयं
विधेम स जगदीश्वरो मा मा हिंसीत् ॥ १०२ ॥

भावार्थः—मनुष्यैः सत्यधर्मप्राप्तये ओषध्यादिविज्ञानाय च परमेश्वरः प्रार्थनीयः ॥ १०२ ॥

पदार्थः—(यः) जो (सत्यधर्मा) सत्यधर्म वाला जगदीश्वर (पृथिव्याः) पृथिवी का (जनिता) उत्पन्न करने वाला (वा) अथवा (यः) जो (दिवम्) सूर्य आदि जगत् को (च) और (पृथिवी) तथा (अपः) जल और वायु को (व्यानत्) उत्पन्न करके व्याप्त होता है (चन्द्राः) और जो चन्द्रमा आदि लोकों को (जजान) उत्पन्न करता है । जिस (कस्मै) सुखस्वरूप सुख करने हारे (देवाय) दिव्य सुखों के दाता विज्ञानस्वरूप ईश्वर का (हविषा) ग्रहण करने योग्य भक्तियोग से हम लोग (विधेम) सेवन करें । वह जगदीश्वर (मा) मुझ को (मा) नहीं (हिंसीत्) कुसंग से ताड़ित न होने देवे ॥ १०२ ॥

भावार्थः—मनुष्यों को चाहिये कि सत्यधर्म की प्राप्ति और ओषधि आदि के विज्ञान के लिये परमेश्वर की प्रार्थना करें ॥ १०२ ॥

अभ्यावर्त्तस्वेत्यस्य हिरण्यगर्भ ऋषिः । अग्निर्देवता ।

निचृदुष्णिक् छन्दः । ऋषभः स्वरः ॥

भूस्थपदार्थविज्ञानं कथं कर्तव्यमित्याह ॥

पृथिवी के पदार्थों का विज्ञान कैसे करना चाहिये यह वि० ॥

अभ्यावर्त्तस्व पृथिवि यज्ञेन पयसा सह व-
पान्ते । अग्निरिषितो अरोहत् ॥ १०३ ॥

अभि । आ । वर्त्तस्व । पृथिवि । यज्ञेन । प-
यसा । सह । वपाम् । ते । अग्निः । इषितः । अ-
रोहत् ॥ १०३ ॥

पदार्थः—(अभि) (आ) (वर्त्तस्व) वर्त्तने वा (पृथिवि) भूमिः

(यज्ञेन) संगमनेन (पयसा) जलेन (सह) (वषाम्) वषनम्
(ते) तव (अग्निः) (इषितः) प्रेरितः (अरोहत्) रोहति ॥ १०३ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या त्वं या पृथिवि भूमिर्यज्ञेन पयसा सह
वर्तते तामभ्यावर्त्तस्थाभिमुख्येनावर्तते यया ते वषामिषितोऽग्निररो-
हत्स गुणकर्मस्वभावतः सर्वैर्वादितव्यः ॥ १०३ ॥

भावार्थः—या भूमिः सर्वस्याधारा रत्नाकरा जीवनप्रदा विद्यु-
युक्ताऽस्ति तस्या विज्ञानं भूगर्भविद्यातः सर्वैर्मनुष्यैः कार्यम् ॥ १०३ ॥

पदार्थः—हे मनुष्य! तू जो (पृथिवि) भूमि (यज्ञेन) संगम के योग्य (पयसा)
जल के (सह) साथ वर्त्तती है उस को (अभ्यावर्त्तस्व) दोनों ओर से शीघ्र वर्त्ताव
कीजिये जो (ते) आप के (वषाम्) बनेको (इषितः) प्रेरणा किया (अग्निः) अग्नि
(अरोहत्) उत्पन्न करता है वह अग्नि गुण कर्म और स्वभाव के साथ सब को
जानना चाहिये ॥ १०३ ॥

भावार्थः—जो पृथिवी सब का आधार उत्तम रत्नादि पदार्थों की दाता
जीवन का हेतु विजुली से युक्त है उस का विज्ञान भूगर्भविद्या से सब मनुष्यों को
करना चाहिये ॥ १०३ ॥

अग्ने यत्त इत्यस्य हिरण्यगर्भ अग्निः । अग्निर्देवता ।

भुरिग् गायत्री छन्दः । षड्जः स्वरः ॥

किमर्थाऽग्निविद्यान्वेपणीया इत्याह ॥

किस लिये अग्निविद्या का खोज करना चाहिये यह वि० ॥

अग्ने यत्ते शुक्रं यच्चन्द्रं यत्पूतं यच्च यज्ञियम् ।
तद्देवेभ्यो भरामसि ॥ १०४ ॥

अग्ने । यत् । ते । शुक्रम् । यत् । चन्द्रम् ।

यत् । पूतम् । यत् । च । यज्ञियम् । तत् । देवे-
भ्यः । भरामसि ॥ १०४ ॥

पदार्थः—(अग्ने) विद्वन् (यत्) (ते) तुभ्यम् (शुक्रम्)
आशुकरम् (यत्) (चन्द्रम्) हिरण्यवदानन्दप्रदम् (यत्)
(पूतम्) पवित्रम् (यत्) (च) (यज्ञियम्) यज्ञानुष्ठानार्हं
स्वरूपम् (तत्) (देवेभ्यः) गुणेभ्यः (भरामसि) भरेम ॥ १०४ ॥

अन्वयः—हे अग्ने विद्वन् यत्पावकस्य शुक्रं यच्चन्द्रं यत्पूतं
यच्च यज्ञियं स्वरूपमस्ति तत्ते देवेभ्यश्च वयं भरामसि ॥ १०४ ॥

भावार्थः—मनुष्यैर्दिव्यगुणकर्मसिद्धये विद्युदादेरग्नेर्विद्यासं-
प्रेक्षणीया ॥ १०४ ॥

पदार्थः—हे (अग्ने) विद्वन् पुरुष (यत्) जो अग्नि का (शुक्रम्)
शीघ्रकारी (यत्) जो (चन्द्रम्) सुवर्ण के समान आनन्द देने हारा (यत्) जो
(पूतम्) पवित्र (च) और (यत्) जो (यज्ञियम्) यज्ञानुष्ठान के योग्य स्वरूप
है (तत्) वह (ते) आप के और (देवेभ्यः) दिव्यगुण होने के लिये (भरा-
मसि) हमलोग धारण करें ॥ १०४ ॥

भावार्थः—मनुष्यों को चाहिये कि श्रेष्ठ गुण और कर्मों की सिद्धि के लिये
बिजुली आदि अग्निविद्या को विचारें ॥ १०४ ॥

इषमूर्जमित्यस्य हिरण्यगर्भ ऋषिः । विद्वान् देवता । विराट्

त्रिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

अथ युक्ताहारविहारौ कुर्युरित्याह ॥

अन ठाँक २ आहार विहार करें यह वि० ॥

इषमूर्जमहमित आदमृतस्य योनिमहिषस्य

धारांम् । आ मा गोषु विशत्वा तनूपु जहामि
सेदिमनिराममीवाम् ॥ १०५ ॥

इषम् । ऊर्जम् । अहम् । इतः । आदम् ।
ऋतस्य । योनिम् । महिषस्य । धारांम् । आ ।
मा । गोषु । विशतु । आ । तनूपु । जहामि ।
सेदिम् । अनिराम् । अमीवाम् ॥ १०५ ॥

पदार्थः—(इषम्) अन्नम् (ऊर्जम्) पराक्रमम् (अहम्)
(इतः) अस्मात्पूर्वोक्ताद् विद्युत्स्वरूपात् (आदम्) अतुं योग्यम्
(ऋतस्य) सत्यस्य (योनिम्) कारणम् (महिषस्य) महतः
(धारांम्) धारिकां वाचम् (आ)(मा)माम् (गोषु) इन्द्रियेषु (विशतु)
प्रविशतु (आ) (तनूपु) शरीरेषु (जहामि) (सेदिम्) हिं-
साम् । सेदिमनि० अ० ३ । २ । १७१ इति वार्तिकेनास्य
सिद्धिः (अनिराम्) अविद्यमाना इराऽन्नभुक्तिर्यस्यां ताम् (अ-
मीवाम्) रोगोत्पन्नां पीडाम् ॥ १०५ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या यथाऽहमित आदमिषमूर्जं महिषस्यर्त-
स्य योनिं धारां प्राप्नुयां यथेयमिदुर्कं मा मामाविशतु । येन मम गोषु
तनूपु प्रविष्टां सेदिमनितराममीवां जहामि त्यजामि तथा यूयमपि
कुरुत ॥ १०५ ॥

भावार्थः—मनुष्या अग्नेर्यच्छुक्तादियुक्तं स्वरूपं तेन रोगान् हन्युः ।
इन्द्रियाणि शरीराणि च स्वस्थान्यरोगाणि कृत्वा कार्यकारणज्ञा-
पिकां विद्यावाचं प्राप्नुवन्तु । युक्त्याहारविहारौ च कुर्युः ॥ १०५ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो जैसे (अहम्) मैं (इतः) इस पूर्वोक्त विद्युत्स्वरूप से
(आदम्) योग्ये योग्य (इषम्) अन्न (ऊर्जम्) पराक्रम (महिषस्य) बड़े (ऋतस्य)

सत्य के (योनिम्) कारण (धाराम्) धारण करने वाली वाणी को प्राप्त होऊँ जैसे
अन्न और पराक्रम (मा) मुझ को (आविशतु) प्राप्त हो जिस से मेरे (गोषु) इ-
न्द्रियों और (तनूषु) शरीर में प्रविष्ट हुई (सेदिम्) दुःख का हेतु (अनिराम्) जि-
स में अन्न का भोजन भी न कर सकें ऐसी (अमीवाम्) रोगों से उत्पन्न हुई पीड़ा
को (आ, नहामि) छोड़ता हूँ वैसे तुम लोग भी करो ॥ १०५ ॥

भावार्थः—मनुष्यों को चाहिये कि अग्नि का जो वीर्य आदि से युक्त स्वरूप है उस को प्रदीप्त करने से रोगों का नाश करें । इन्द्रिय और शरीर को स्वस्थ रोगरहित करके कार्य कारण की जानने वाली विद्यायुक्त वाणी को प्राप्त होवे और युक्ति से आहार विहार भी करें ॥ १०५ ॥

अग्ने तवेत्यस्य पावकाभिर्ऋपिः । अग्निर्देवता । निचृ-

त्पङ्क्तिश्छन्दः । पञ्चमः स्वरः ॥

मनुष्यैः कथं भवितव्यमित्याह ॥

मनुष्यों को कैसा होना चाहिये यह वि० ॥

अग्ने तव श्रवो वयो महि भ्राजन्ते अर्चयो वि-
भावसो । बृहद्भानो शर्वसा वाजमुक्थ्युं दधांसि
दाशुषे कवे ॥ १०६ ॥

अग्ने । तव । श्रवः । वयः । महि । भ्राजन्ते ।
अर्चयः । विभावसो इति विभावसो । बृहद्भानो
इति बृहत्भानो । शर्वसा । वाजम् । उक्थ्युम् ।
दधांसि । दाशुषे । कवे ॥ १०६ ॥

पदार्थः—(अग्ने) पावकइव वर्तमान विद्वन् (तव) (श्रवः)
श्रवणम् (वयः) जीवनम् (महि) पूज्यं महत् (भ्राजन्ते) (अर्चयः)
दीप्तयः (विभावसो) यो विविधायां भायां वसति तत्सम्बुद्धौ

(बृहद्भानो) अग्निवद्बृहन्तो महान्तो भानवो विद्याप्रकाशा यस्य
तत्सम्बुद्धौ (शवसा) बलेन (वाजम्) विज्ञानम् (उक्थ्यम्)
वक्तुंयोग्यम् (दधामि) (दाशुषे) दातुं योग्याय विद्यार्थिने (कवे)
विक्रान्तप्रज्ञ ॥ १०६ ॥

अन्वयः—हे बृहद्भानो विभावसो कवेऽग्ने विद्वन् यतस्त्वं
शवसा दाशुष उक्थ्यं वाजं दधामि तस्मात्तवाग्नेरिव महि श्रवो व-
योऽर्चयश्च आजन्ते ॥ १०६ ॥

भावार्थः—ये मनुष्या अग्निवद्गुणिन आभवत्सत्कीर्त्तयः प्रका-
शन्ते ते परोपकारायान्येभ्यो विद्याविनयधर्मान् सततमुपदिशेयुः ॥ १०६ ॥

पदार्थः—हे (बृहद्भानो) अग्नि के समान अत्यन्त विद्याप्रकाश से युक्त
(विभावसो) विविधप्रकार की कान्ति में बसने हारे (कवे) अत्यन्तबुद्धिमान्
(अग्ने) अग्नि के समान वर्त्तमान विद्वान् पुरुष जिस से आप (शवसा) बल के
साथ (दाशुषे) दान के योग्य विद्यार्थी के लिये (उक्थ्यम्) कहने योग्य (वा-
जम्) विज्ञान को (दधामि) धारण करते हो इस में (तव) आप का अग्नि के
समान (महि) अनिपुञ्जने योग्य (श्रवः) सुनने योग्य शब्द (वयः) यौवन और
(अर्चयः) दीप्ति (आजन्ते) प्रकाशित होनी है ॥ १०६ ॥

भावार्थः—जो मनुष्य अग्नि के समान गुणी और आत्मा के तुल्य श्रेष्ठ
कीर्त्तियों से प्रकाशित होते हैं वे परोपकार के लिये दूसरों को विद्याविनय और धर्म
का निरन्तर उपदेश करें ॥ १०६ ॥

पावकवर्चेत्यस्य पावकाग्निर्ऋषिः विद्वान् देवता ।

भुरिगार्षी पङ्क्तिश्छन्दः । पञ्चमः स्वरः ॥

जनकजनन्यौ सन्तानान् प्रति किं किं कुर्यातामित्याह ॥

माता पिता सन्तानों के प्रति क्या २ करें यह विषय अगले मंत्र में कहा है ॥

पावकवर्चाः शुक्रवर्चा अनूनवर्चा उदियर्षि

भानुना । पुत्रो मातरां विचरन्नुपावसि पृणक्षि रो-
दसी उभे ॥ १०७ ॥

पावकवर्चाइति पावकऽवर्चाः । शुक्रवर्चाइति
शुक्रऽवर्चाः । अनूनवर्चा इत्यनूनऽवर्चाः । उत् ।
इयर्षि । भानुना । पुत्रः । मातरां । विचरन्निति
विऽचरन् । उप । अवसि । पृणक्षि । रोदसीइति
रोदसी । उभेइत्युभे ॥ १०७ ॥

पदार्थः—(पावकवर्चाः) पवित्रीकारिकाया विद्युतो वर्चो
दीप्तिरिव वर्चोऽध्ययनं यस्य सः (शुक्रवर्चाः) शुक्रस्य सूर्यस्य
प्रकाश इव वर्चो न्यायाचरणं यस्य सः (अनूनवर्चाः) न विद्यते
ऊनं न्यूनं यस्य सः (उत्) (इयर्षि) प्राप्नोषि (भानुना) धर्म-
प्रकाशेन (पुत्रः) (मातरा) मातापितरौ (विचरन्) (उप)
(अवसि) रक्षसि (पृणक्षि) संबध्नासि (रोदसी) व्यावा-
पृथिव्यौ (उभे) ॥ १०७ ॥

अन्वयः—हे जन यस्त्वं यथा पुत्रो ब्रह्मचर्यादिषु विचरन्
सन् विद्यामाप्नोति यथा सूर्यविद्युतौ भानुना पावकवर्चाः शुक्रवर्चाः
अनूनवर्चा न्यायं करोति यथा संबध्नीत तथा विद्यामियर्षि राज्यं
पृणक्षि । मातरोपावसि तस्माद्भार्मिकोऽसि ॥ १०७ ॥

भावार्थः—मातापितृणामिदमत्युचितमस्ति यत्सन्तानानुत्पा-
द्य वात्पावस्थायां स्वयं सुशिक्ष्य ब्रह्मचर्यं कारयित्वाऽचार्यकुले वि-

द्याग्रहणाय संप्रेष्य विद्यायोगकरणम् । अपत्यानां चेदं समुचितं वर्तते
यद्विद्यासुशिक्षायुक्ता भूत्वा पुरुषार्थेनैश्वर्यमुनीय निरभिमानमत्सरया
प्रीत्या मातापितृणां मनसा वाचा कर्मणा यथावत् परिचर्यानुष्ठानं
कर्तव्यमिति ॥ १०७ ॥

पदार्थः—हे मनुष्य जैसे (पुत्रः) पुत्र ब्रह्मचर्यादि आश्रमों में (विचरन्)
विचरता हुआ विद्या को प्राप्त होता और (मानुना) प्रकाश से (पावकवर्चाः, शुक्र-
वर्चाः) विजुली और सूर्य के प्रकाश के समान न्याय करने और (अनूनवर्चाः) पूर्ण विद्याऽ-
भ्यास करने द्वारा और जैसे (उमे) दोनों (रोदसी) आकाश और पृथिवी परस्पर
सम्बन्ध करते हैं जैसे (इयार्पि) विद्या को प्राप्त होता राज्य का (पृणक्षि) संबन्ध कर्त्ता
और (मातरा) माता पिता की (उपावसि) रक्षा कर्त्ता है इससे तू धर्मात्मा है ॥ १०७ ॥

भावार्थः—मातापिताओं को यह अति उचित है कि सन्तानों को उत्पन्न कर
वाल्यावस्था में आप शिक्षा दे ब्रह्मचर्य करा आचार्य के कुल में भेज के विद्यायुक्त करें। सं-
तानों को चाहिये कि विद्या और अच्छी शिक्षा से युक्त हो और पुरुषार्थ से ऐश्वर्य को
बढ़ा के अभिमान और मत्सरतारहित प्रीति से माता पिता की मन वाणी और कर्म
से यथावत्सेवा करें ॥ १०७ ॥

ऊर्जो नपादित्यस्य पावकान्निर्ऋपिः । अग्निर्देवता ।

निचृत पङ्क्तिश्छन्दः । पञ्चमः स्वरः ॥ ।

मातापितृसन्तानाः कीदृशा भवेयुरित्याह ॥

माता पिता और पुत्र कैसे हों इस विषय का उप० ॥

ऊर्जो नपाज्जातवेदः सुशस्तिभिर्मन्दस्व धीति-
भिर्हितः । त्वे इयः संदधुर्भूरिवर्षसश्चित्रोतयो
वामजाताः ॥ १०८ ॥

ऊर्जः । नपात् । जातवेद इति जातवेदः ।

सुशस्तिभिरिति सुशस्तिभिः । मन्दस्व । धीति-
भिरिति धीतिभिः । हितः । त्वे इतित्वे । इषः ।
सम् । दधुः । भूरिवर्षम् इतिभूरिवर्षसः । चित्रो
तय इतिचित्रोऽतयः । वामजाता । इति वाम-
जाताः ॥ १०८ ॥

पदार्थः—(ऊर्जः) पराक्रमस्य (नपात्) न विद्यते पातो
धर्मात्पतनं यस्य सः (जातवेदः) जातप्रज्ञान जातवित्त (सुश-
स्तिभिः) शोभनाभिः प्रशंसाभिः क्रियाभिः सह (मन्दस्व)
आनन्द (धीतिभिः) स्वाङ्गुलीभिः । धीतय इत्यङ्गुलिनाम् ।
निघं० २ । ५ (हितः) सर्वस्य हितं दधन् (त्वे) त्वयि (इषः)
अन्नादीनि (सम्) (दधुः) दधतु (भूरिवर्षसः) बहूनि प्रशंसनीयानि
वर्षासि रूपाणि यासु ताः । वर्षइति रूपना० निघं० ३ । ७ ।
(चित्रोतयः) चित्रा आश्चर्य्यवद्रक्षणाद्याः क्रिया यासु ताः (वाम-
जाताः) वामेषु प्रशस्येषु कर्मसु वा जाताः प्रसिद्धाः । वाम इति
प्रशस्यना० निघं० ३ । ८ ॥ १०८ ॥

अन्वयः—हे जातवेद स्तनय यस्मिँस्त्वे त्वयि भूरिवर्षसश्चि-
त्रोतयो जाता मात्रादयोऽध्यापिका इषः संदधुः स सुशस्तिभिर्धी-
तिभिराहूत ऊर्जो नपाद्धितः सदा मन्दस्व ॥ १०८ ॥

भावार्थः—येषां कुमाराणां कुमारीणां मातरो विद्याप्रिया वि-
दुष्यः सन्तु त एव सततं सुखमाप्नुवन्ति । यासां मातृणां येषां पि-
तृणां चापत्यानि विद्यासुशिक्षाब्रह्मचर्यैः शरीरात्मबलयुक्तानि धर्मा-
चारीणि सन्ति तएव सदा सुखिनः स्युः ॥ १०८ ॥

पदार्थः—हे (जातवेदः) बुद्धि और धन से युक्त पुत्र जिस (त्वे) तुझ में (भूरिवर्षसः) बहुत प्रशंसा के योग्य रूपों से युक्त (नित्रोतयः) आश्चर्य के तुल्य रक्षा आदि कर्म करने वाली (वामजाताः) प्रशंसा के योग्य कुलों वा कर्मों में प्रसिद्ध विद्याप्रिय अध्यापक माता आदि विद्वान् स्त्रियों (इषः) अर्जों को (संदधुः) धरें भोजन करावें सो तू (मुशस्तिभिः) उत्तमप्रशंसायुक्त क्रियाओं के साथ (धीतिभिः) अङ्गुलियों से चुलाया हुआ (ऊर्नः) (नपात्) धर्म के अनुकूल पराक्रमयुक्त सब के हित को धारण सदा किये हुए (मन्दस्व) आनन्द में रह ॥ १०८ ॥

भावार्थः—जिन कुमार और कुमारियों की माता विद्याप्रिय विद्वान् हों वे ही निरन्तर सुख को प्राप्त होते हैं और जिन माता पिताओं के सन्तान विद्या अच्छी शिक्षा और ब्रह्मचर्य सेवन से शरीर और आत्मा के बल से युक्त धर्म का आचरण करने वाले हैं वे ही सदा सुखी हों ॥ १०८ ॥

इरज्यन्नित्यस्य पावकाग्निर्ऋषिः । अग्निर्देवता

निचृदार्षी पङ्क्तिश्छन्दः । पञ्चमः स्वरः ॥

मनुष्यः कीदृशो भवेदित्याह ॥

मनुष्य कैसा हो यह विषय अगले मंत्र में कहा है ॥

इरज्यन्नग्ने प्रथयस्व जन्तुभिरस्मे रायों अ-
मर्त्य । सदृशतस्य वपुषो विराजसि पूणक्षि सा-
नसि क्रतुम् ॥ १०९ ॥

इरज्यन् । अग्ने । प्रथयस्व । जन्तुभिरिति
जन्तुभिः । अस्मे इत्यस्मे । रायः । अमर्त्यः । सः ।
दृशतस्य । वपुषः । वि । राजसि । पूणक्षि । सान-
सिम । क्रतुम् ॥ १०९ ॥

पदार्थः—(इरज्यन्) ऐश्वर्यं कुर्वन् । इरज्यतीति ऐश्वर्यक-
र्मा० नि० २ । २१ (अग्ने) अग्निवत्प्राप्तपुरुषार्थ (प्रथयस्व)
विस्तारय (जन्तुभिः) मनुष्यादिभिः (अस्मे) अस्मभ्यम् (रायः)
श्रियः (अमर्त्य) नाशप्राकृतमनुष्यस्वभावरहित (सः) (दर्श-
तस्य) द्रष्टुं योग्यस्य (वपुषः) रूपस्य । वपुरितिरूपना० निघं०
३ । ७ (वि) (राजसि) (पृणाक्षि) संवध्नासि (सानसिम्)
सनातनीम् (क्रतुम्) प्रज्ञाम् ॥ १०९ ॥

अन्वयः—हे अमर्त्याग्ने य इरज्यंस्त्वं दर्शतस्य वपुषः सानसिं
क्रतुं पृणाक्षि तत्रैव विराजसि सोऽस्मे जन्तुभीरायः प्रथयस्व ॥ १०९ ॥

भावार्थः—यो मनुष्येभ्यः सनातनीं वेदविद्यां ददाति सुरूपा
चारे विराजते स एवैश्वर्यं लब्ध्वाऽन्येभ्यः प्रापयितुं शक्नोति ॥ १०९ ॥

पदार्थः—हे (अमर्त्य) नाश और संसारी मनुष्यों के स्वभाव से रहित
(अग्ने) अग्नि के समान पुरुषार्थों जो (इरज्यन्) ऐश्वर्य का संचय करते हुए आप
(दर्शतस्य) देखने योग्य (वपुषः) रूप की (सानसिम्) सनातन (क्रतुम्) बुद्धि
का (पृणाक्षि) संबन्ध करते हो और उसी बुद्धि में विशेष करके (विराजसि) शो-
भित होतेहो (सः) सो आप (अस्मे) हम लोगों के लिये (जन्तुभिः) मनुष्यादि प्रा-
णियों से (रायः) धनों का (प्रथयस्व) विस्तार कीजिये ॥ १०९ ॥

भावार्थः—जो पुरुष मनुष्यों के लिये सनातन वेदविद्या को देता और सु-
न्दर आचार में विराजमान हो वही ऐश्वर्य को प्राप्त हो के दूसरों के लिये प्राप्त क-
रा सकता है ॥ १०९ ॥

इष्कर्त्तारमित्यस्य पावकाग्निर्ऋषिः । विद्वान् देवता ।

आर्षी पङ्क्तिश्छन्दः । पञ्चमः स्वरः ॥

कः परोपकारी जायत इत्याह ॥

कौन पुरुष परोपकारी होता है इस विषय का उप० ॥

इष्कर्त्तारमध्वरस्य प्रचेतसं क्षयन्तं श्रावसो

महः । रातिं वामस्य सुभगां महीमिषं दधासि सान-
तसि ११० ॥

इष्कर्त्तारम् । अध्वरस्य । प्रचेतसमिति प्रचे-
तसम् । क्षयन्तम् । राधसः । महः । रातिम् । वा-
मस्य सुभगामिति सुभगाम् । महीम् इषम् । द-
धासि । सानतसिम् । रयिम् ॥ ११० ॥

पदार्थः—(इष्कर्त्तारम्) निष्कर्त्तारं संसाधकम् । अत्र ह्य-
न्दसो वर्णलोप इति नलोपः (अध्वरस्य) अहिंसनीयस्य वर्धितुं यो-
ग्यस्य यज्ञस्य (प्रचेतसम्) प्रकृतप्रज्ञम् । चेता इति प्रज्ञाना० नि०
३ । ९ (क्षयन्तम्) निवसन्तम् (राधसः) धनस्य (महः) महतः
(रातिम्) दातारम् (वामस्य) प्रशस्यस्य (सुभगाम्) सुप्तैश्वर्य-
प्रदाम् (महीम्) पृथिवीम् (इषम्) अन्नादिकम् (दधासि) (सान-
तसिम्) पुराणम् (रयिम्) धनम् ॥ ११० ॥

अन्वयः—हे विद्वन् यस्त्वमध्वरस्येष्कर्त्तारं प्रचेतसं वामस्य
महो राधसो रातिं सुभगां महीमिषं सानतसि रयिं च दधासि । तस्मा-
दस्माभिः पूज्योऽसि ॥ ११० ॥

भावार्थः—मनुष्यो यथा स्वार्थं सुखमिच्छेत्तथा परार्थं च स
एवाप्तः पूज्यो भवेत् ॥ ११० ॥

पदार्थः—हे विद्वान् पुरुष जो आप (अध्वरस्य) बढ़ाने योग्य यज्ञ के (इ-
ष्कर्त्तारम्) सिद्ध करने वाले (प्रचेतसम्) उत्तम बुद्धिमान् (वामस्य) प्रशंसित

(महः) बड़े (राक्षसः) धन के (रातिम्) देने और (क्षयन्तम्) निवास करने वाले पुरुष और (सुभगाम्) सुन्दर ऐश्वर्य्य की देने हारी (महीम्) पृथिवी तथा (इषम्) अन्न आदि को और (सानसिम्) प्राचीन (रयिम्) धन को (दधासि) धारण करते हो इस से हम लोगों को सत्कार करने योग्य हो ॥ ११० ॥

भावार्थः—जो मनुष्य जैसे अपने लिये सुख की इच्छा करे वैसे ही दूसरों के लिये भी करे वही आप सत्कार के योग्य होंगे ॥ ११० ॥

ऋतावानमित्यस्य पावकाग्निर्ऋपिः । अग्निर्देवता ।

स्वराडार्पी पङ्क्तिश्छन्दः । पञ्चमः स्वरः ॥

मनुष्यैः केषामनुहरणं कार्यमित्याह ॥

मनुष्यों को किन का अनुहार करना चाहिये यह विषय अगले मन्त्र में कहा है ॥

ऋतावानं महिषं विश्वदर्शतमग्निं सुम्नायं दधिरे पुरो जनाः । श्रुत्कर्णं सप्रथस्तमं त्वा गिरा दैव्यं मानुषा युगा ॥ १११ ॥

ऋतावानम् । ऋतवानमित्यृतऽवानम् । महिषम् । विश्वदर्शतमिति विश्वऽदर्शतम् । अग्निम् । सुम्नायं । दधिरे । पुरः । जनाः । श्रुत्कर्णमिति श्रुत्ऽकर्णम् । सप्रथस्तममिति सप्रथऽस्तमम् । त्वा । गिरा । दैव्यम् । मानुषा । युगा ॥ १११ ॥

पदार्थः—(ऋतावानम्) ऋतं बहु सत्यं विद्यते यस्मिँस्तम् । अत्र छन्दसीवनिपाविति वार्तिकेन वनिप् (महित्वम्) महान्तम्

(विश्वदर्शितम्) सर्वविद्याबोधस्य द्रष्टारम् (अग्निम्) विद्वांसम् (सुम्नाय) सुखाय (दधिरे) हितवन्तः) (पुरः) पुरस्तात् (जनाः) विद्याविज्ञानेन प्रादुर्भूता मनुष्याः (श्रुत्करणम्) श्रुतौ श्रवणसाधकौ करणौ यस्य बहुश्रुतस्य तम् (सप्रथस्तमम्) प्रथमा विस्तरेण सह वर्त्तमानः सप्रथास्तमतिशयितम् (त्वा) त्वाम् (गिरा) वाचा (दैव्यम्) देवेषु विद्वत्सु कुशलम् (मानुषा) मनुष्याणामिमानि (युगा) युगानि वर्षाणि ॥ १११ ॥

अन्वयः—हे मनुष्य! यथा जना गिरा सुम्नाय दैव्यम् श्रुत्करणं विश्वदर्शितं सप्रथस्तममृतावानं महिषमग्निं विद्वांसं मानुषा युगा च पुरो दधिरे तथैवं विद्वांसमेतानि च त्वं घेहीति त्वां शिक्षयामि ॥ १११ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—ये सत्पुरुषा अतीतास्तेषामेवा अनुकरणं मनुष्याः कुर्युर्नरेषामधार्मिकाणाम् ॥ १११ ॥

पदार्थः—हे मनुष्य जैसे (जनाः) विद्या और विज्ञान से प्रसिद्ध मनुष्य (गिरा) वाणी से (सुम्नाय) मुख के लिये (दैव्यम्) विद्वानों में कुशल (श्रुत्करणम्) बहुश्रुत (विश्वदर्शितम्) सब देखने वाले (सप्रथस्तमम्) अत्यन्तविद्या के विस्तार के साथ वर्त्तमान (अमृतावानम्) बहुत सत्याचरण से युक्त (महिषम्) बड़े (अग्निम्) विद्वान् को (मानुषा) मनुष्यों के (युगा) वर्ष वा सत्ययुग आदि (पुरः) प्रथम (दधिरे) धारण करते हुए वैसे विद्वान् को और इन वर्षों को तू भी धारण कर यह (त्वां) तुझे सिखाता हूँ ॥ १११ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकलु०— जो सत्पुरुष हो चुके हों उन्हीं का अनुकरण मनुष्य लोग करें अन्य अवर्मियों का नहीं ॥ १११ ॥

आप्यायस्वेत्यस्य गोतम ऋषिः । सोमो देवता ।

निचृदायत्री छन्दः । षड्जः स्वरः ॥

राजजनाः किं कृत्वा कीदृशा भवेयुरित्याह ॥

राजपुरुष क्या करके कैसे हों यह वि० ॥

आ प्यायस्व समेतु ते विश्वतः सोमवृष्णयम् ।
भवा वाजस्य सङ्गथे ॥ ११२ ॥

आ । प्यायस्व । सम । एतु । ते । विश्वतः । सो-
म । वृष्णयम् । भव । वाजस्य । सङ्गथइति स-
मङ्गथे ॥ ११२ ॥

पदार्थः—(आ)(प्यायस्व)वर्धस्व(सम)(एतु)संगच्छेताम्(ते)
तुभ्यम्(विश्वतः)सर्वतः (सोम) चन्द्रइव वर्तमान (वृष्णयम्) वृष्णो
वीर्यवतःकर्म (भव) द्युचोऽतस्तिष्ठ इति दीर्घः (वाजस्य) विज्ञान
वेगयुक्तस्य स्वाभिनि आज्ञया (संगथे) संग्रामे ॥ ११२ ॥

अन्वयः—हे सोम तादृशस्य त्रिदुषः संग्राते वृष्णयं विश्वतः
समेतु तेन त्वमाप्यायस्व वाजस्य वेत्ता सन् विजयी भव ॥ ११२ ॥

भावार्थः—राजपुरुषैर्नित्यं वीर्यं वर्धयित्वा विजयेन भवि-
तव्यम् ॥ ११२ ॥

पदार्थः—हे (सोम) चन्द्रमा के समान कान्ति युक्त राजपुरुष जैसे सोम
गुण युक्त विद्वान् के संग से (ते) तेरे लिये (वृष्णयम्) वीर्यपराक्रम वाले पुरुष
के कर्म को (विश्वतः) सब ओर से (समेतु) संगत हो उस से आप (आप्यायस्व)

बढ़िये (वाजस्य) विज्ञान और वेग से संग्राम के जानने हारे (संगथे) युद्ध में विजय करने वाले (भव) हृजिये ॥ ११२ ॥

भावार्थः— राजपुरुषों को नित्य पराक्रम बढ़ा के शत्रुओं से विजय को प्राप्त होना चाहिये ॥ ११२ ॥

सन्त इत्यस्य गोतम ऋषिः । सोमो देवता ।

भुरिगार्पो पङ्क्तिश्चन्द्रः । पञ्चमः स्वरः ॥

शरीरात्मबलयुक्ताः किमाप्नुवन्तीत्याह ॥

शरीर और आत्मा के बलमे युक्त पुरुष किम को प्राप्त होते हैं यह वि० ॥

सन्ते पयांसि समुयन्तु वाजाः संवृण्वान्य-
भिमातिपाहः । आप्यायमानो अमृताय सोमदिवि
श्रवांस्युत्तमानि धिष्व ॥ ११३ ॥

सम् । ते । पयांसि । सम् । ऊँइत्यूँ । यन्तु ।
वाजाः । सम् । वृण्वानि । अभिमातिपाहः । अ-
भिमातिसहः इत्यभिमातिऽसहः । आप्यायमान
इत्याऽप्यायमानः । अमृताय । सोम । दिवि । श्रवांसि-
सि । उत्तमानीत्युत्तमानि । धिष्व ॥ ११३ ॥

पदार्थः— (सम्) (ते) नुभ्यम् (पयांसि) जलानि दुग्धानि
वा (सम्) (उ) (यन्तु) प्राप्नुवन्तु (वाजाः) धनुर्वेदबोधजा वेगाः
(सम्) (वृण्वानि) वीर्याणि (अभिमातिपाहः) येऽभिमातीनभिमा-
नयुक्तान् शत्रून् सहन्ते निवारयन्ति (आप्यायमानः) समन्ताहर्ष-
मानः (अमृताय) मोक्षसुखाय (सोम) ऐश्वर्ययुक्त (दिवि)

द्योतनात्मके परमेश्वरे (श्रवांसि) अन्नानि श्रवणानि वा (उत्तमानि)
(धिष्व) धत्स्व ॥ ११३ ॥

अन्वयः—हे सोम यस्मै ते पयांसि संयन्त्वभिमातिषाहो वाजाः
संयन्तु वृष्यानि संयन्तु स आप्यायमानस्त्वं दिव्यमृतायोत्तमानि
श्रवांसि धिष्व ॥ ११३ ॥

भावार्थः—ये मनुष्याः शरीरात्मवलं नित्यं वर्धयन्ति ते यो-
गाभ्यासेन परमात्मनि मोक्षानन्दं लभन्ते ॥ ११३ ॥

पदार्थः—हे (सोम) शान्तियुक्त पुरुष जिस (ते) तुम्हारे लिये (पयांसि)
जल वा दुग्ध (संयन्तु) प्राप्त होवें (अभिमातिषाहः) अभिमानयुक्त शत्रुओं को स-
हने वाले (वाजाः) धनुर्वेद के विज्ञान (सम्) प्राप्त होवें (उ) और (वृष्यानि)
पराक्रम (सम्) प्राप्त होवें सो (आप्यायमानः) अच्छे प्रकार बढ़ते हुए आप (दिवि)
प्रकाश स्वरूप ईश्वर में (अमृताय) मोक्ष के लिये (उत्तमानि, श्रवांसि) उत्तम श्र-
वणों को (धिष्व) धारण कीजिये ॥ ११३ ॥

भावार्थः—जो मनुष्य शरीर और आत्मा के बल को नित्य बढ़ाते हैं वे योगा-
भ्यास से परमेश्वर में मोक्ष के आनन्द को प्राप्त होते हैं ॥ ११३ ॥

आप्यायस्वेत्यस्य गोतम ऋषिः । सोमो देवता ।

आप्युष्णिक् छन्दः । ऋषभः स्वरः ॥

कोऽत्र वर्द्धत इत्याह ॥

संसार में कौन वृद्धि को प्राप्त होता है यह वि० ॥

आप्यायस्व मदिन्तम सोमविश्वेभिरंशुभिः ।

भवानः सप्रथस्तमः सखा वृधे ॥ ११४ ॥

आ । प्यायस्व । मदिन्तमेति मदिनऽतम । सो-
म । विश्वेभिः । अंशुभिरित्यंशुऽभिः । भव ।

नः। सप्रथस्तम इति सप्रथःस्तमः। सखा। वृधे ॥११४॥

पदार्थः—(आ) (प्यायस्व) (मदिन्तम) अतिशयेन मदितुं हर्षितुं शील (सोम) ऐश्वर्ययुक्त (विश्वेभिः) सर्वैः(अंशुभिः) किरणैः (मव) दृढ्यचोऽतस्तिष्ठ इति दीर्घः (नः) अस्माकम् (सप्रथस्तमः) अतिशयेन विस्तृतसुखकारकः (सखा) मित्रः (वृधे) वर्धनाय ॥ ११४ ॥

अन्वयः—हे मदिन्तम सोम त्वमंशुभिः किरणैः सूर्य्य इव विश्वेभिः साधनैराप्यायस्व सप्रथस्तमः सखा सन् नो वृधे मव ॥११४॥

भावार्थः—इह सर्वहितकारी सर्वतो वर्धते नेर्ष्यकः ॥ ११४ ॥

पदार्थः—हे (मदिन्तम) अत्यन्त आनन्दी (सोम) ऐश्वर्य्य वाले पुरुष आप (अंशुभिः) किरणों से सूर्य्य के समान (विश्वेभिः) सब साधनों से (आप्यायस्व) वृद्धि को प्राप्त हूँ नये (सप्रथस्तमः) अत्यन्तविस्तारयुक्त सुख करने हारे (सखा) मित्र हुए (नः) हमारे (वृधे) बढ़ाने के लिये (मव) तत्पर हूँ नये ॥ ११४ ॥

भावार्थः—इस संसार में मव का हित करने हाग पुरुष सब प्रकार से वृद्धि को प्राप्त होता है ईर्ष्या करने वाला नहीं ॥ ११४ ॥

आत इत्यस्य वत्सार ऋषिः अग्निर्देवता । निचृद्गायत्री छन्दः । षड्जः स्वरः ॥

मनुष्याः किं किं वशीकृत्यानन्दं प्राप्नुवन्त्वित्याह ॥

मनुष्यलोग किस को वश में करके आनन्द को प्राप्त हों यह वि० ॥

आ ते वत्सो मनो यमत्परमाच्चित्सधस्थात् ।

अग्ने त्वां कामया गिरा ॥ ११५ ॥

आ । ते । वत्सः । मनः । यमत् । परमात् । चित् ।

सधस्थादिति सधऽस्थात् । अग्ने । त्वाङ्काम-
येति त्वामऽकामया । गिरा ॥ ११५ ॥

पदार्थः—(आ) (ते) तव (वत्सः) (मनः) चित्तम् (यमत्)
उपरमेत (परमात्) उत्कृष्टात् (चित्) अपि (सधस्थात्) समान-
स्थानात् (अग्ने) विद्वन् (त्वाङ्कामया) यया त्वां कामयते तथा ।
अत्र द्वितीयैकवचनस्यालुक् (गिरा) ॥ ११५ ॥

अन्वयः—हे अग्ने सोमविद्वँस्त्वांकामया गिरा परमात्सधस्था-
न्विद्वत्संगोरिवायमत्स त्वं मुक्तिं कथन्नाप्नुयाः ॥ ११५ ॥

भावार्थः—मनुष्यैः सदैव मनः स्ववशं विधेयं वाणी च ॥ ११५ ॥

पदार्थः—हे (अग्ने) अग्नि के समान तेनस्वी विद्वान्पुरुष (त्वाङ्कामया)
तुम्ह को कामना करने के हेतु (गिरा) वाणी से जिस (ते) तेरा (मनः) चित्त
जैसे (परमात्) अच्छे (सधस्थात्) एक से स्थान से (चित्) मी (वत्सः) बड़ड़ा
गौ को प्राप्त होवे वैसे (आ, यमत्) स्थिर होता है सो तू मुक्ति को क्यों न प्राप्त
होवे ॥ ११५ ॥

भावार्थः—मनुष्यों को चाहिये कि मन और वाणी को सदैव अपने वश में
रखें ॥ ११५ ॥

तुभ्यन्ता इत्यस्य विरूप ऋषिः । अग्निर्देवता ।

गायत्री छन्दः । षड्जः स्वरः ॥

अथ राजा किंकुर्यादित्याह ॥

अब राजा क्या करे यह विषय अगले मंत्र में कहा है ॥

तुभ्यं ता अङ्गिरस्तम विश्वाः सुक्षितयः पृथ-
क् । अग्ने कामाय येमिरे ॥ ११६ ॥

तुभ्यम् । ताः । अङ्गिरस्तमेत्यङ्गिरःऽतम ।
विश्वाः । सुक्षितय इति सुऽक्षितयः । पृथक् । अ-
ग्ने । कामाय । येमिरे ॥ ११६ ॥

पदार्थः—(तुभ्यम्) (ताः) (अङ्गिरस्तम्) अतिशयेन
सारग्राहिन् (विश्वाः) अखिलाः (सुक्षितयः) श्रेष्ठमनुष्याः
प्रजाः (पृथक्) (अग्ने) प्रकाशमान राजन् (कामाय) इच्छा-
सिद्धये (येमिरे) प्राप्नुवन्तु ॥ ११६ ॥

अन्वयः—हे अङ्गिरस्तमाग्ने राजन् या विश्वाः सुक्षितयः
प्रजाः पृथक् कामाय तुभ्यं येमिरे तास्त्वं सततं रक्ष ॥ ११६ ॥

भावार्थः—यत्र प्रजा धार्मिकं राजानं प्राप्य स्वां स्वामभिला-
षां प्राप्नुवन्ति तत्र राजा कथं न वर्द्धेत ॥ ११६ ॥

पदार्थः—हे (अङ्गिरस्तम) अतिशय करके सार के ग्राहक (अग्ने) प्रकाश-
मान राजन् जो (विश्वाः) सब (सुक्षितयः) श्रेष्ठ मनुष्यों वाली प्रजा (पृथक्)
अलग (कामाय) इच्छा के साधक (तुभ्यम्) तुम्हारे लिये (येमिरे) प्राप्त होवे (ताः)
उन प्रजाओं की आप निरन्तर रक्षा कीजिये ॥ ११६ ॥

भावार्थः—जहाँ प्रजा के लोग धर्मात्मा राजा को प्राप्त हो के अपनी २
इच्छा पूरी करते हैं वहाँ राजा की वृद्धि क्यों न होवे ॥ ११६ ॥

अग्निरित्यस्य प्रजापति ऋषिः । अग्निर्देवता । गायत्री-
छन्दः । षड्जः स्वरः ॥

पुनर्मनुष्याः कीदृशा भूत्वा किं कुर्युरित्याह ॥

फिर मनुष्य लोग कैसे होकर क्या २ करें इस वि० ॥

अग्निः प्रियेषु धामसु कामो भूतस्य भव्यस्य ।
सम्राड्देको विराजति ॥ ११७ ॥

अग्निः । प्रियेषु । धामस्विति धामऽसु । कामः ।
भूतस्य । भव्यस्य । सम्राडिति समऽराट् । एकः ।
वि । राजति ॥ ११७ ॥

पदार्थः—(अग्निः) पावक इव वर्तमानः (प्रियेषु) इष्टेषु
(धामसु) जन्मस्थाननामसु (कामः) यः काम्यते सः (भूतस्य)
अतीतस्य (भव्यस्य) आगामिसमयस्य (सम्राट्) सम्यक् प्रका-
शकः (एकः) अद्वितीयः परमेश्वरः (वि) (राजति) ॥ ११७ ॥

अन्वयः—यो मनुष्यः सम्राडेकः कामोग्निः सभेशः परमे-
श्वर इव भूतस्य भव्यस्य प्रियेषु धामसु विराजति स एव राज्या-
भिषेचनीयः ॥ ११७ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—ये मनुष्याः परमात्मनो मुणक-
र्मस्वभावानुकूलान् स्वगुणकर्मस्वभावान् कुर्वन्ति त एव साम्राज्यं
भोक्तुमर्हन्तीति ॥ ११७ ॥

अतः स्त्रीपुरुषराजप्रजाकृष्यध्ययनाध्यापनादिकर्मवर्षाभादेतदर्थ-
स्य पूर्वाऽध्यायार्थेन सह संगतिरस्तीति बोध्यम् ॥

पदार्थः—नो मनुष्य (सम्राट्) सम्यक् प्रकाशक (एकः) एक ही अस-
हाय परमेश्वर के सदृश (कामः) स्वीकार के योग्य (अग्निः) अग्नि के समान व-
र्तमान समापति (भूतस्य) हो चुके और (भव्यस्य) आने वाले समय के (प्रियेषु)
इष्ट (धामसु) जन्म स्थान और नामों में (विराजति) प्रकाशित होवे वही राज्य
का अधिकारी होने योग्य है ॥ ११७ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकलु०—जो मनुष्य परमात्मा के गुण कर्म और स्वभावों के अनुकूल अपने गुण कर्म और स्वभाव करते हैं वे ही चक्रवर्ती राज्य भोगने के योग्य होते हैं ॥ ११७ ॥

इस अध्याय में स्त्री, पुरुष, राजा, प्रजा, खेती और पठन, पाठन आदि कर्म का वर्णन है इस से इस अध्याय के अर्थ की पूर्ण अध्याय के अर्थ के साथ संगति समझनी चाहिये ॥

इति श्रीमत्परिव्राजकाचार्यपरमविदुषां श्री विरजानन्द-
सरस्वतीस्वामिनां शिष्येण श्रीमद्व्यानन्दसरस्वती
स्वामिना निर्मिते संस्कृतार्थभाषाभ्यां
भूषिते सुप्रमाणयुक्ते यजुर्वेदभाष्ये
द्वादशोऽध्यायः संपूर्णः ॥ १२ ॥

॥ अथ त्रयोदशाऽध्यायारम्भः ॥

ओम् विश्वानि देव सवितर्दुरितानि परांसुव ।
यद् भद्रं तन्न आ सुव ॥

तत्र मयि गृह्णामीत्याद्यस्य वत्सार ऋषिः । अग्निर्देवता
आर्चो पङ्क्तिश्छन्दः । पञ्चमः स्वरः ॥

मनुष्यैरादिमाऽवस्थायां किं किं कार्थ्यमित्याह ॥

अब तेरहवें अध्याय का प्रारम्भ है उस के प्रथम मन्त्र में मनुष्यों को पहिली
अवस्था में क्या करना चाहिये यह विषय कहा है ॥

मयि गृह्णाम्यग्ने अग्निं रायस्पोषाय सुप्र-
जास्त्वाय सुवीर्याय । मामुदेवताः सचन्ताम् ॥ १ ॥

मयि । गृह्णामि । अग्ने । अग्निम् । रायः ।
पोषाय । सुप्रजास्त्वायेति सुप्रजाःस्त्वाय । सुवी-
र्यायेति सुवीर्याय । माम् । उदेत्यु । देवताः ।
सचन्ताम् ॥ १ ॥

पदार्थः—(मयि) आत्मानि (गृह्णामि) (अग्ने) (अग्निम्)
परमविद्वांसम् (रायः) विज्ञानादिधनस्य (पोषाय) पुष्टये (सुप्रजा-
स्त्वाय) शोभनाश्च ताः प्रजाः सुप्रजास्तासां भावाय (सुवीर्याय)
आरोग्येण सुष्ठु पराक्रमाय (माम्) (उ) (देवताः) दिव्या विद्वांसो
गुणा वा (सचन्ताम्) समवयन्तु ॥ १ ॥

अन्वयः—हे कुमाराः कुमार्यश्च यथाऽहमग्ने मयि रायस्पो-
षाय सुप्रजास्त्वाय सुवीर्यायाम्निं गृह्णामि येन मामु देवताः सचन्तां
तथा यूयमपि कुरुत ॥ १ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—मनुष्याणामिदं समुचितमस्ति
ब्रह्मचर्यकुमारावस्थायां वेदाद्यध्ययनेन पदार्थविद्या ब्रह्मकर्म ब्रह्मोपा-
सनां ब्रह्मज्ञानं स्वीकुर्युर्येन दिव्यान् गुणानाप्तान् विदुषश्च प्राप्सो-
त्तमश्रीप्रजापराक्रमान् प्राप्नुयुरिति ॥ १ ॥

पदार्थः—हे कुमार वा कुमारियो जैमे मैं (अग्ने) पहिले (मयि) भुक्त
में (रायः) विज्ञान आदि धन के (पोषाय) पुष्टि (सुप्रजास्त्वाय) सुन्दर
प्रजा होने के लिये और (सुवीर्याय) रोगरहित सुन्दर पराक्रम होने के अर्थ (अ-
ग्निम्) उत्तम विद्वान् को (गृह्णामि) ग्रहण करवा हूं जिस से (माम्) मुझ को
(उ) ही (देवताः) उत्तम विद्वान् वा उत्तम गुण (सचन्ताम्) मिलें वैसे तुम
लोग भी करो ॥ १ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकलु०—मनुष्यों को यह उचित है कि ब्रह्मच-
र्यभुक्तकुमारावस्था में वेदादि शास्त्रों के पढ़ने में पदार्थ विद्या उत्तमकर्म और ईश्वर
की उपासना तथा ब्रह्मज्ञान को स्वीकार करें जिस में श्रेष्ठ गुण और प्राप्त विद्वानों
को प्राप्त होके उत्तम धन सन्तानों और पराक्रम को प्राप्त होवें ॥ १ ॥

अपां पृष्ठमित्यस्य वत्सार ऋषिः । अग्निर्देवता । विराट्

त्रिष्टुप्छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

अथ परमेश्वरोपासनाविषयमाह ॥

अत्र परमेश्वर की उपासना का वि० ॥

अपां पृष्ठमसि योनिर्ऋग्ने समुद्रमभितः पिन्व-

मानम् । वर्धमानो महौ २ ॥ आ च पुष्करे दि-
वो मात्रया वरिष्णा प्रथस्व ॥ २ ॥

अपाम् । पृष्ठम् । असि । योनिः । अग्नेः ।
समुद्रम् । अभितः । पिन्वमानम् । वर्धमानः । म-
हान् । आ । च । पुष्करे । दिवः । मात्रया । वरि-
ष्णा । प्रथस्व ॥ २ ॥

पदार्थः—(अपाम्) व्यापकानां प्राणानां जलानां वा(पृष्ठम्)
अधिकरणम् (असि) (योनिः) कारणम् (अग्ने) विद्युदादेः
(समुद्रम्) अन्तरिक्षमिव सागरम् (अभितः) सर्वतः (पिन्वमा-
नम्) सिञ्चमानम् (वर्धमानः) सर्वथोत्कृष्टः (महान्) सर्वेभ्यो
वरीषान् सर्वैः पूज्यश्च (आ) (च) (पुष्करे) अन्तरिक्षे । पुष्कर-
मित्यन्तरिक्षनाम० नियं० १ । ३ (दिवः) द्योतमानस्य (मात्रया)
यया सर्वं भिमिती (वरिष्णा) अतिशयेनोर्बहुस्तेन व्यापकत्वेन
(प्रथस्व) प्रख्यातो भव ॥ २ ॥

अन्वयः—हे विद्वन् यस्त्वमभितोऽपां पृष्ठं समुद्रं पिन्वमा
नमग्नेर्योनिर्दिवो मात्रया पुष्करे वर्धमानो महौश्चासि सोऽस्मासु
वरिष्णा प्रथस्व ॥ २ ॥

भावार्थः—मनुष्यै र्यत् सच्चिदानन्दस्वरूपमखिलस्य जगतो
निर्मातृ सर्वभामिव्याप्तं सर्वेभ्यो वरं सर्वशक्तिमद् ब्रह्मैवोपास्य
सकलविधाः प्राप्नुवन्ते तत् कथं न सेवितव्यं स्यात् ॥ २ ॥

पदार्थः—हे विद्वन् पुरुष जो तू (अभितः) सब ओर से (अपाम्) सर्वत्र व्यापक परमेश्वर आकाश दिशा विजुली और प्राणों वा जलोंके (पृष्ठम्) अधिकरण (समुद्रम्) आकाश के समान सागर (पिन्वमानम्) सींचते हुए समुद्र को (अग्नेः) विजुली आदि अग्नि के (योनिः) कारण (दिवः) प्रकाशित पदार्थों का (मात्रया) निर्माण करने हारी बुद्धि से (पुष्करे) हृदयरूप अन्तरिक्ष में (वर्धमानः) उन्नति को प्राप्त हुए (च) और (महान्) सब श्रेष्ठ वा सब के पूज्य (असि) हो सो आप हमारे लिये (वरिष्णा) व्यापकशक्तिसे (आप्रथस्व) प्रसिद्ध हूजिये ॥ १ ॥

भावार्थः—मनुष्यों को जिम सन्, चिन् और आनन्दस्वरूप, सब जगत् का रचने हारा, सर्वत्र व्यापक, सब में उत्तम और सर्वशक्तिमान् ब्रह्म की उपासना से संपूर्ण विद्यादि अनन्त गुण प्राप्त होते हैं उस का सेवन क्यों न करना चाहिये ॥ २ ॥

ब्रह्मजज्ञानमित्यस्य वत्सार ऋषिः । आदित्यो देवता ।

आर्षो विष्टुष्वन्दः । धैवतः स्वर्गः ॥

किं स्वरूपं ब्रह्म जनैरुपास्यमित्याह ॥

मनुष्यों को किस स्वरूप वाला ब्रह्म उपासना के योग्य है यह वि० ॥

ब्रह्मं जज्ञानं प्रथमं पुरस्ताद्विसीमतः सुरुचो
वेन आवः । सवुध्न्या उपमा अस्य विष्ठाः सतश्च
योनिमसंतश्च वि वः ॥ ३ ॥

ब्रह्मं । जज्ञानम् । प्रथमम् । पुरस्तात् । वि ।
सीमतः । सुरुचइति सुऽरुचः । वेनः । आवरित्या-
वः । सः । बुध्न्याः । उपमाइत्युपऽमाः । अस्य ।
विष्ठाः । विस्थाइति विऽस्थाः । सतः । च । योनिम् ।
असंतः । च । वि । वरिति वः ॥ ३ ॥

पदार्थः—(ब्रह्म) सर्वेभ्यो बृहत् (जज्ञानम्) सर्वस्य जनकं विज्ञातृ (प्रथमम्) विस्तृतं विस्तारयितृ (पुरस्तात्) मृष्टयादौ (वि) (सीमतः) सीमातो मर्द्यादातः (सुरुचः) सुप्रकाशमानः सुष्ठुरुचिविषयश्च (वेनः) कमनीयः । वेनतीति कान्तिकर्मा० निघं० २ । ६ (आवः) आवृण्वन्ति स्वव्याप्त्याच्छादयन्ति ताः (सः) (बुध्न्याः) बुध्ने जलसंबन्धेऽन्तरिक्षे भवाः सूर्यचन्द्रपृथिवी-ताम्रकादयो लोकाः (उपमाः) उपमिमते याभिस्ताः (अस्य) जगदीश्वरस्य (विष्ठाः) या विविधेषु स्थानेषु तिष्ठन्ति ताः (सतः) विद्यमानस्य व्यक्तस्य (च) अव्यक्तस्य (योनिम्) स्थानमाकाशम् (असतः) अविद्यमानस्यादृश्यस्याव्यक्तस्य कारणस्य (च) महत्त्वादेः (विवः) विवृणोति । अत्र मंत्रेण सेति चूलेर्लुगडभावश्च ॥३॥

अत्राह यास्कमुनिः—विसीमतः सुरुचो वेन आवृण्वन्ति च व्यवृणोत्सर्वत आदित्यः सुरुच आदित्यरश्मयः सुगोचनादपि वासीमेत्येतदनर्थकमुपबन्धमाददीत पंचमो कर्माणं सीमाः सीमतः सीमातो मर्द्यादातः सीमा मर्द्यादा विषीव्यन्ति देशाविति ॥ निरु० १ । ७

अन्वयः—यज्जज्ञानं प्रथमं ब्रह्म यः सुरुचो वेनो यस्यास्य बुध्न्या विष्ठा उपमाः सन्ति स सर्वमावः स विसीमतः सतश्चासतश्च योनिं विवस्तत्सर्वरूपासनीयम् ॥ ३ ॥

भावार्थः—यस्य ब्रह्मणो विज्ञानाय प्रसिद्धाऽप्रसिद्धलोका दृष्टान्ताः सन्ति यत्सर्वत्राभिव्याप्तं सत्सर्वमावृणोति सर्वं विकाशयति सुमियमेन स्वस्वकक्षायां विचालयति तदेवान्तर्ध्यामि ब्रह्म सर्वैर्मनुष्यैरूपास्यं नातो पृथग्वस्तु भजनीयम् ॥ ३ ॥

पदार्थः—जो (पुरस्तात्) सृष्टि की आदि में (जज्ञानम्) सब का उत्पादक और ज्ञाता (प्रथमम्) विस्तार युक्त और विस्तार कर्ता (ब्रह्म) सब से बड़ा जो (सुरुचः) सुन्दर प्रकाशयुक्त और सुन्दर रुचि का विषय (वेनः) ग्रहण के योग्य जिस (अस्य) इस के (बुद्ध्याः) जल सम्बन्धी आकाश में वर्तमान सूर्य, चन्द्रमा, पृथिवी और नक्षत्र आदि (विष्टाः) विविधस्थलों में स्थित (उपमाः) ईश्वर ज्ञान के दृष्टान्त लोक हैं उन सब को (सः) वह (आवः) अपनी व्याप्ति से आच्छादन करता है वह ईश्वर (विसीमतः) मर्यादा से (मतः) विद्यमान देवने योग्य (च) और (असतः) अव्यक्त (च) और कारण के (योनिम्) आकाशरूप स्थान को (विवः) ग्रहण करता है उसी ब्रह्म की उपासना सब लोगों को नित्य अवश्य करनी चाहिये ॥ ३ ॥

भावार्थः—जिस ब्रह्म के जानने के लिये प्रसिद्ध और अप्रसिद्ध सब लोक दृष्टान्त हैं जो सर्वत्र व्याप्त हुआ सब का आवरण और सभा का प्रकाश करता है और सुन्दर नियम के साथ अपनी २ कक्षा में सब लोकों को रखता है वही अन्तर्धामी परमात्मा सब मनुष्यों के निरन्तर उपासना के योग्य है इस से अन्य कोई पदार्थ से-वने योग्य नहीं ॥ ३ ॥

हिरण्यगर्भइत्यस्य हिरण्यगर्भ ऋषिः । प्रजापतिर्देवता ।

आर्षी त्रिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

पुनस्तत् कीदृशमित्याह ॥

फिर वह कैसा है इस विषय का उपदेश अगले मन्त्र में किया है ॥

हिरण्यगर्भः समवर्तनाग्रं भूतस्य जातः पति-
रेकं आसीत् । स दाधार पृथिवीं द्यामुतेमां कस्मै
देवाय हविषां विधेम ॥ ४ ॥

हिरण्यगर्भ इति हिरण्यगर्भः । सम् । अव-
र्तत । अग्रं । भूतस्य । जातः । पतिः । एकः ।
आसीत् । सः । दाधार । पृथिवीम् । द्याम् । उत ।
इमाम् । कस्मै । देवाय । हविषां । विधेम ॥ ४ ॥

पदार्थः—(हिरण्यगर्भः) हिरण्यानि सूर्यादीनि तेजांसि गर्भे मध्ये यस्य सः । उद्योतिर्वै हिरण्यम् । शत० हिरण्यं कस्माद्द्विष्यत आप्न्यमानमिति वा द्विष्यते जनाज्जनमिति वा हितरमणम् भवतीति वा हर्यतेर्वा स्यात् प्रेप्साकर्मणः । निरु० २ । १० । (सम्) (अवर्त्तत) (अग्रे) सृष्टेः प्राक् (भूतस्य) उत्पन्नस्य (जातः) जनकः (पतिः) पालकः (एकः) असहायोऽद्वितीयः (आसीत्) (सः) (दाधार) धृतवान् (पृथिवीम्) प्रकाशरहितं भूगोलादिकम् (धाम) प्रकाशमयं सूर्यादिकम् (उत) (इमाम्) वर्त्तमानां सृष्टिम् (कस्मै) सुखस्वरूपाय प्रजापतये (देवाय) प्रकाशमानाय (हविषा) आत्मादिसामग्र्या (विधेम) परिचरेम विधेमेति परिचरणकर्मा निघं० ३ । ५ । निरुक्तकारमेवमाह हिरण्यगर्भो हिरण्यमयोगर्भो हिरण्यमयो गर्भोऽस्येति वा गर्भो गृभेर्गुणान्यर्थे गिरत्यनर्थानिति वा यदाहि स्त्री गुणान् गृह्णाति गुणाश्चास्या गृह्यन्तेऽथ गर्भो भवति । समभवदग्रेभूतस्य जातः पतिरेको बभूव स धारयति पृथिवीं दिवं च कस्मै देवाय हविषा विधेमेति व्याख्यातं विधतिर्दानकर्मा० निरु० १० । २३ ॥ ४ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या यथा वयं योऽस्य भूतस्य जातः पतिरेको हिरण्यगर्भोऽग्रे समवर्त्ततासीत्स इमां सृष्टिं रचयित्वोतापि पृथिवीं धां दाधार तस्मै कस्मै सुखस्वरूपाय देवाय परमेश्वराय हविषा विधेम तथा यूयमप्येनं सेवध्वम् ॥ ४ ॥

भावार्थः—हे मनुष्या यूयमस्या व्यक्तायाः सृष्टेः प्राक् परमेश्वर एव जागरूक आसीद्येनेमे लोका धृता प्रलयसमये भिद्यन्ते तमेवोपास्यं मन्यध्वम् ॥ ४ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो जैसे हम लोग जो इस (भूतस्थ) उत्पन्न हुए संसार का (जातः) रचने और (पतिः) पालन करने हारा (एकः) सहाय की अपेक्षा से रहित (हिरण्यगर्भः) सूर्यादिनेजोमय पदार्थों का आधार (अग्रे) जगत् रचने के पहिले (समवर्त्तत) वर्त्तमान (आसीत्) था (सः) वह (इमाम्) इस संसार को रचके (उत) और (पृथिवीम्) प्रकाशरहित और (द्याम्) प्रकाशसहित सूर्यादिलोकों को (दाधार) धारण करता हुआ उस (कस्मै) मुखरूप प्रजापालने वाले (देवाय) प्रकाशमान परमात्मा की (हविषा) आत्मादि सामग्री से (विधेम) सेवामें तत्पर हों । वैसे तुम लोग भी इस परमात्मा का सेवन करो ॥ ४ ॥

भावार्थः—हे मनुष्यो तुम को योग्य है कि इस प्रसिद्ध सृष्टि के रचने से प्रथम परमेश्वर ही विद्यमान था जीव गाढ़ निद्रा मुषुप्ति में लीन और जगत् का कारण अत्यन्त सूक्ष्मावस्था में आकाश के समान एकरूप स्थिर था जिसने सब जगत् को रचके धारण किया और अन्त्यसमय में प्रलय करता है उसी परमात्मा को उपासना के योग्य मानो ॥ ४ ॥

द्रप्स इत्यस्य हिरण्यगर्भ ऋषिरीश्वरो देवता ।

विराडापीं त्रिष्टुप्छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

पुनः स कीदृश इत्याह ॥

किं वह कैसा है यह वि० ॥

द्रप्सश्चस्कन्द पृथिवीमनु द्यामिमं च योनि-
मनु यश्च पूर्वः । समानं योनिमनु संचरन्तं द्रप्सं
जुहोम्यनु सप्त होत्राः ॥ ५ ॥

द्रप्सः । चस्कन्द । पृथिवीम् । अनु । द्याम् ।
इमम् । च । योनिम् । अनु । यः । च । पूर्वः ।
समानम् । योनिम् । अनु । संचरन्तमिति सम्-
श्चरन्तम् । द्रप्सम् । जुहोमि । अनु । सप्त ।
होत्राः ॥ ५ ॥

पदार्थः—(द्रप्सः) हर्ष उत्साहः । अत्र द्रप विमोहनहर्षण-
योरित्यत आणादिकः सः किञ्च (चस्कन्द) प्राप्नोति (पृथिवीम्)
भूमिम् (अनु) (द्याम्) प्रकाशम् (इमम्) (च) (योनिम्)
कारणम् (अनु) (यः) (च) (पूर्वः) पूर्णः (समानम्) (योनिम्)
स्थानम् (अनु) (संचरन्तम्) (द्रप्सम्) आनन्दम् (जुहोमि) गृह्णामि
(अनु) (सप्त) पञ्च प्राणा मन आत्मा चेति (होत्राः) आदातारः ॥ ५ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या यथाहं यस्य सप्त होत्राऽनुग्रहीतारो य इमां
पृथिवीं द्यां योनिं चानु यः पूर्वं द्रप्सो नुचस्कन्द तस्य योनिमनु संचर-
न्तं समानं द्रप्सं सर्वत्राभिव्याप्तमानन्दमनुजुहोमि तथैनमादत्त ॥ ५ ॥

भावार्थः—हे मनुष्या यूयं यस्य जगदीश्वरस्य सानन्दं स्वरूपं
सर्वत्रोपलभ्यते तत्प्राप्तये योगमभ्यस्यत ॥ ५ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो ! जैसे मैं जिस के (सप्त) पांच प्राण मन और आत्मा
ये सात (होत्राः) अनुग्रहणकर्त्ते हारे (यः) जो (इमाम्) इस (पृथिवीम्) पृथिवी
(द्याम्) प्रकाश (च) और (योनिम्) कारण के अनुकूल जो (पूर्वः) सम्पूर्ण स्वरूप (द्र-
प्सः) आनन्द और उत्साह को (अनु) अनुकूलता से (चस्कन्द) प्राप्त होता है उस
(योनिम्) स्थान के (अनु) अनुसार (संचरन्तम्) संचारी (समानम्) एक प्रकार
के (द्रप्सम्) सर्वत्र अभिव्याप्त आनन्द को मैं (अनुजुहोमि) अनुकूल ग्रहण करता हूं
वैसे तुम लोग भी ग्रहण करो ॥ ५ ॥

भावार्थः—हे मनुष्यो तुम को चाहिये कि जिस जगदीश्वर के आनन्द और
स्वरूप का सर्वत्र लाभ होता है उस की प्राप्ति के लिये योगाभ्यास करो ॥ ५ ॥

नमोऽस्तिवत्यस्य हिरण्यगर्भ ऋषिर्देवता च ।

भुरिगुणिक् छन्दः । ऋषभः स्वरः ॥

मनुष्यैरत्र कथं वर्तितव्यमित्याह ॥

मनुष्यों को संसार में कैसे वर्तना चाहिये यह विष० ॥

नमोऽस्तु स॒र्पेभ्यो॒ ये के च॑ पृथि॒वीमनु॑ । ये अ-

न्तरिक्षे ये दिवि तेभ्यः सर्पेभ्योनमः ॥ ६ ॥

नमः । अस्तु । सर्पेभ्यः । ये । के । च । पृथिवीम् ।
अनु । ये । अन्तरिक्षे । ये । दिवि । तेभ्यः । स-
र्पेभ्यः । नमः ॥ ६ ॥

पदार्थः—(नमः) अन्नम् । नम इत्यन्ननाम० निघं० २।७ (अस्तु)
(सर्पेभ्यः) ये सर्पन्ति गच्छन्ति ते लोकास्तेभ्यः । इमे वै लोकाः सर्पा-
स्तेहानेन सर्वेण सर्पन्ति । शत० ७।३।१।२५ (ये) (के) (च)
(पृथिवीम्) भूमिम् (अनु) (ये) (अन्तरिक्षे) आकाशे (ये) (दिवि)
सूर्यादिलोके (तेभ्यः) (सर्पेभ्यः) प्राणिभ्यः (नमः) अन्नम् ॥ ६ ॥

अन्वयः—ये के चात्र सर्पाः सन्ति तेभ्यः सर्पेभ्योनमोऽस्तु । येऽ-
न्तरिक्षे ये दिवि ये च पृथिवीमनुसर्पन्ति तेभ्यः सर्पेभ्योनमोऽस्तु ॥ ६ ॥

भावार्थः—यावन्त इमे लोका दृश्यन्ते ये च न दृश्यन्ते ते
सर्वे स्वस्वकक्षायामीश्वरेण नियताः सन्त आकाशे भ्रमन्ति तेषु स-
र्वेषु लोकेषु ये प्राणिनश्चलन्ति तदर्थमन्नमपीश्वरेण रचितं यत ए-
तेषां जीवनं भवति यूयं विजानीत ॥ ६ ॥

पदार्थः—जो (के) कोई इस जगत् में लोक लोकान्तर और प्राणी हैं
(तेभ्यः) उन (सर्पेभ्यः) लोकों के जीवों के लिये (नमः) अन्न(अस्तु)हो (ये) जो
(अन्तरिक्षे) आकाश में (ये) जो (दिवि) प्रकाशमान सूर्य आदि लोकों में (च) और
(ये) जो (पृथिवीम्) भूमि के (अनु) उपर चलते हैं उन (सर्पेभ्यः) प्राणियों के लिये
(नमः) अन्न प्राप्त होवे ॥ ६ ॥

भावार्थः—हे मनुष्यो जितने लोक दीख पड़ते हैं और जो नहीं दीख पड़ते
हैं वे सब अपनी २ कक्षा में नियम से स्थिर हुए आकाश मार्ग में घूमते हैं उनसबों
में जो प्राणी चलते हैं उन के लिये अन्न भी ईश्वरने रचा है कि जिस से इन सब
का जीवन होता है इस बात को तुम लोग जानो ॥ ६ ॥

या इषव इत्यस्य हिरण्यगर्भ ऋषिः । स एव
देवता च । अनुष्टुप्छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

पुनस्तैः कथं भवितव्यमित्युपदिश्यते ॥

फिर मनुष्यों को कैसा होना चाहिये इस विषय का उप० ॥

या इपवो यातुधानानां ये वा वनस्पती ॐ ॥ रनु ।
ये वावटेषु शेरते तेभ्यः सर्पेभ्यो नमः ॥ ७ ॥

याः । इपवः । यातुधानानामितियातुऽधाना-
नाम् । ये । वा । वनस्पतीन् । रनु । ये । वा ।
अवटेषु । शेरते । तेभ्यः । सर्पेभ्यः । नमः ॥ ७ ॥

पदार्थः—(याः) (इषवः) गतयः (यातुधानानाम्) ये यान्ति
परपदार्थान् दधति तेषाम् (ये) (वा) (वनस्पतीन्) वटादीन्
(अनु) (ये) (वा) (अवटेषु) अपरिभाषितेषु मार्गेषु (शेरते)
(तेभ्यः) (सर्पेभ्यः) (नमः) वज्रम् ॥ ७ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या यूयं या यातुधानानामिषवो ये वा वन
स्पतीननुवर्तन्ते ये वाऽवटेषु शेरते तेभ्यः सर्पेभ्यो नमःप्रक्षिपत॥७॥

भावार्थः—मनुष्या ये मार्गेषु वनेषूत्कोचका दिवसे एकान्ते
स्वपन्ति तान् दस्यून्नागांश्च शस्त्रौषधादिना निवारयन्तु ॥ ७॥

पदार्थः—हे मनुष्यो ! तुम लोग (याः) जो (यातुधानानाम्) पराये पदार्थों
को प्राप्त हो के वारण करने वाले जनों की (इषवः) गति हैं (वा) अथवा (ये)

जो (वनस्पतीन्) बट आदि वनस्पतियों के (अनु) आश्रित रहते हैं और (ये) जो (वा) अथवा (अवटेपु) गुप्तमार्गों में (शेरने) सोते हैं (तेभ्यः) उन (सर्पेभ्यः) चंचल दुष्ट प्राणियों के लिये (नमः) वज्र चलाओ ॥ ७ ॥

भावार्थः—मनुष्यों को चाहिये कि जो मार्गों और बनों में उचके दुष्ट प्राणी एकान्त में दिन के समय सोते हैं उन डाकुओं और सर्पों को शस्त्र, ओषधि आदि से निवारण करें ॥ ७ ॥

ये वामीत्यस्य हिरण्यगर्भ ऋषिः । सूर्यो देवता ।

निचृदनुष्टुप्छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

पुनर्मनुष्यैः कण्टकाः कथं बाधनीया इत्याह ॥

फिर मनुष्यों को कंटक और दुष्ट प्राणी कैसे हटाने चाहिये यह वि० ॥

ये वामी रोचने दिवो ये वा सूर्यस्य रश्मि-
धु । येषामप्सु सदस्कृतं तेभ्यः सर्पेभ्यो नमः ॥८॥

ये । वा । अमीदित्यमी । रोचने । दिवः । ये ।
वा । सूर्यस्य । रश्मिषु । येषाम् । अप्सिस्वत्य-
प्सु । सदः । कृतम् । तेभ्यः । सर्पेभ्यः । नमः ॥८॥

पदार्थः—(ये) (वा) (अमी) (रोचने) दीप्ती (दिवः)
विद्युतः (ये) (वा) (सूर्यस्य) (रश्मिषु) (येषाम्) (अप्सु)
(सदः) सदनम् (कृतम्) निष्पन्नम् (तेभ्यः) (सर्पेभ्यः) दुष्टप्राणिभ्यः
(नमः) वज्रम् ॥ ८ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या येऽमी दिवो रोचने ये वा सूर्यस्य रश्मिषु येषां वाप्सु सदस्कृतमस्ति तेभ्यः सर्पेभ्यो नमो दत्त ॥८॥

भावार्थः—मनुष्यैर्ये जलेष्वन्तरिक्षे सर्पा निवसन्ति ते वज्र-
प्रहारेण निवर्त्तनीयाः ॥ ८ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो (ये) जो (अभी) वे परोक्ष में रहने वाले (दिवः)
विजुली के (रोचने) प्रकाश में (वा) अथवा (ये) जो (सूर्यस्य) सूर्य की
(रश्मिषु) किरणों में (वा) अथवा (येषाम्) जिन का (अप्सु) जलों में (सदः)
स्थान (कृतम्) बना है (तेभ्यः) उन (सर्वेभ्यः) दुष्ट प्राणियों को (नमः) वज्र
से मारो ॥ ८ ॥

भावार्थः—मनुष्यों को चाहिये कि जो जलों में आकाश में दुष्ट प्राणी वा
सर्प रहते हैं उन को शस्त्रों से निवृत्त करें ॥ ८ ॥

कृणुष्वेत्यस्य वामदेव ऋषिः । अग्निर्देवता ।

भुरिक् पङ्क्तिश्छन्दः । पञ्चमः स्वरः ॥

राजपुरुषैः कथं शत्रवो बन्धनीया इत्याह ॥

राजपुरुषों को शत्रु कैसे बांधने चाहिये यह वि० ॥

कृणुष्व पाजुः प्रसितिं न पृथ्वीं याहि राजे-
वामवाँ २ ॥ इभेन । तृष्वीमनु प्रसितिं द्रूणानोऽस्ता-
सि विध्य रक्षसस्तपिष्ठैः ॥ ९ ॥

कृणुष्व । पाजुः । प्रसितिमिति प्रऽसितिम् ।
न । पृथ्वीम् । याहि । राजेवेति राजा इव । अम-
वानित्यमऽवान् । इभेन । तृष्वीम् । अनु । प्रसि-
तिमिति प्रऽसितिम् । द्रूणानः । अस्ता । अस्ति ।
विध्य । रक्षसः । तपिष्ठैः ॥ ९ ॥

पदार्थः—(कृणुष्व) कुरुष्व (पाजः) बलम् । पातेर्बले जुट् च उ० ४। २१० इत्यसुन् (प्रसितिम्) जालम् । प्रसितिः प्रसपनात्तन्तुर्षा जालं वा नि० ६ । १२ (न) इव (पृथ्वीम्) भूमिम् (याहि) प्राप्नुहि (राजेव) (अमवान्) बहवः सचिवा विद्यन्ते यस्य तद्वन् (इमेन) हस्तिना (तृष्णीम्) क्षिप्रगतिम् । तृष्विति क्षिप्रनाम० निघं० २ । १५ ततो वांतोगुणवचनादिति ङीष् (अनु) (प्रसितिम्) बन्धनं जालम् (दूणानः) हिंसन् (अस्ता) प्रक्षेप्ता (असि) विध्य ताडय (रक्षसः) शत्रून् (तपिष्ठैः) अतिशयेन संतापकरैः शस्त्रैः । अयं मन्त्रः । नि० ६ । १२ । व्याख्यातः ॥ ९ ॥

अन्वयः—हे सेनापते त्वं पाजः कृणुष्व प्रसितिं न पृथ्वीं याहि । यत स्त्वमस्तासि तस्मादिमेनामवान् राजेव तपिष्ठैः प्रसितिं संसाध्य रक्षसश्च दूणानस्तृष्णीमनुविध्य ॥ ९ ॥

भावार्थः—अत्रोपमालं०—राजवत्सेनापतिः पूर्णं बलं संपाद्यानेकैः पाशैः शत्रून् बध्वा शरादिभिर्विध्वा कारागृहे संस्थाप्य श्रेष्ठान् पालयेत् ॥ ९ ॥

पदार्थः—हे सेनापते आप (पाजः) बल को (कृणुष्व) कीजिये (प्रसितिम्) जाल के (न) समान (पृथ्वीम्) भूमि को (याहि) प्राप्त कीजिये जिस से आप (अस्ता) फेंकने वाले (असि) हैं इस से (इमेन) हाथी के साथ (अमवान्) बहुत दूतों वाले (राजेव) राजा के समान (तपिष्ठैः) अत्यन्त दुःखदायी शस्त्रों से (प्रसितिम्) फांसी को सिद्ध कर (रक्षसः) शत्रुओं को (दूणानः) मारते हुए (तृष्णीम्) शीघ्र (अनु) सन्मुख होकर (विध्य) ताड़ना कीजिये ॥ ९ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में उपमालं०—सेनापति को चाहिये कि राजा के समान पूर्ण बल से युक्त हो अनेक फांसियों से शत्रुओं को बांध उन को बाण आदि शस्त्रों से ताड़ना दे और बंदीगृह में बन्द कस्के श्रेष्ठ पुरुषों को पाले ॥ ९ ॥

तव भ्रमास इत्यस्य वामदेव ऋषिः । अग्निर्देवता ।

भुरिक् पङ्क्तिश्छन्दः । पञ्चमः स्वरः ॥

पुनः स किं कुर्यादित्युपदिश्यते ॥

फिर वह सेनापति क्या करे यह वि० ॥

तव भ्रमासं आशुया पतन्त्यनुं स्पृश धृपता
शोशुचानः । तपूंष्यग्ने जुह्वा पतङ्गानसन्दिता
विसृज विष्वगुल्काः ॥ १० ॥

तव । भ्रमासः । आशुयेत्याशुया । पतन्ति ।
अनुं । स्पृश । धृपता । शोशुचानः । तपूंषि ।
अग्ने । जुह्वा । पतङ्गान् । असन्दिता इत्यसंमूढितः ।
वि । सृज । विष्वक् । उल्काः ॥ १० ॥

पदार्थः—(तव) (भ्रमासः) भ्रमणशीला वीराः (आशुया)
शीघ्रगमनाः । अत्र जसः स्थाने यादेशः (पतन्ति) श्वेनवच्छनुदले
संचरन्ति (अनु) (स्पृश) अनुगतो भव (धृपता) दृढेन सैन्येन
(शोशुचानः) भृशं पवित्राचरणः (तपूंषि) तापाः (अग्ने) अग्नि-
रिव वर्तमान (जुह्वा) आज्यहवनसाधनया (पतङ्गान्) अश्वान् ।
पतङ्गा इत्यश्वना० निबं० १ । १४ (असन्दिताः) अखण्डितः (वि)
(सृज) निष्पादय (विष्वक्) सर्वतः (उल्काः) विद्युत्पाताः ॥ १० ॥

अन्वयः—हे सेनापतेऽग्ने शोशुचानस्त्वं ये तव भ्रमासो यथा विष्वगाशुघोत्कास्तथा शत्रुषु पतन्ति तान् धृषताऽनुस्पृश। अस्व-
 एडितः सन् जुह्वाग्नेस्तपूंषीव शत्रूणामुपरि सर्वतो विद्युतो विसृज
 पतङ्गान् सुशिक्षितान्भवान् कुरु ॥ १० ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—राजसेनापतिसेनाभृत्यैः परस्परं प्रीत्या बलं संबध्य वीरान् हर्षयित्वा संयोध्याग्न्यायस्त्रैः शतघ्न्या-
 दिभिश्च शत्रूणामुपरि विद्युहृष्टिः कार्या यतः सद्यो विजयः स्यात् ॥ १० ॥

पदार्थः—हे (अग्ने) अग्नि के समान तेजस्वी सेनापते (शोशुचानः) अत्यन्त पवित्र आचरण करने हारे आप जो (तव) आप के (भ्रमासः) भ्रमण शील वीर पुरुष जैसे (विष्वक्) सब ओर से (आशुया) शीघ्र चलने हारी (उल्काः) बिजुली की गनियां वैसे (पतन्ति) श्येनपर्ची के समान शत्रुओं के दल में तथा शत्रुओं में गिरते हैं उन को (धृषता) दृढ़ सेना से (अनु) अनुकूल (स्पृश) प्राप्त हूजिये और (असन्दिताः) अस्वगिडन हुए (जुह्वा) घी के हवन का साधन लपट अग्नि के (तपूंषि) तेज के समान शत्रुओं के ऊपर सब ओर से बिजुली को (विसृज) छोड़िये और (पतङ्गान्) घोंड़ों को सुन्दर शिक्षा युक्त कीजिये ॥ १० ॥

भावार्थः—इस मंत्र में वाचकलु०—सेनापति और सेना के भृत्यों को चाहिये कि आपस में प्रीति के साथ बल बढ़ा वीर पुरुषों को हर्ष दे और सम्यक् युद्ध करा के अग्नि आदि अस्त्रों और भुमंडी आदि शस्त्रों से शत्रुओं के ऊपर बिजुली की वृष्टि करें जिस से शीघ्र विजय हो ॥ १० ॥

प्रतिस्पश इत्यस्य वामदेव ऋषिः । अग्निर्देवता ।

निचृच्चिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

पुनः स कीदृशो भवेदित्युपदिश्यते ॥

फिर वह कैसा हो इस वि० ॥

प्राति स्पशोवि संज तूष्णितमो भवा पायुर्विशो

अस्या अदब्धः । यो नो दूरे अवशंसो यो-
अन्त्यग्ने माकिष्टेव्यथिरादधर्षीत् ॥ ११ ॥

प्रति । स्पशः । वि । सृज । तूर्णितम इति तू-
र्णितमः । भव । पायुः । विशः । अस्याः । अद-
ब्धः । यः । नः । दूरे । अवशंस इत्यवशंस-
सः । यः । अन्ति । अग्ने । माकिः । ते । व्यथिः ।
आ । दधर्षीत् ॥ ११ ॥

पदार्थः—(प्रति) (स्पशः) बाधनानि (वि) (सृज)
(तूर्णितमः) अतिशयेन त्वरिता (भव) ह्यचोऽतस्तिष्ठ इति
दीर्घः (पायुः) रक्षकः (विशः) प्रजायाः (अस्याः) वर्तमा-
नायाः (अदब्धः) अहिंसकः (यः) (नः) अस्माकम् (दूरे)
विप्रकृष्टे (अवशंसः) योऽघं पापं कर्तुं शंसति स स्तेनः(यः)
(अन्ति) निकटे (अग्ने) अग्निवच्छत्रुदाहक (माकिः) नि-
षेधे । अत्र माकि धातोर्बाहुलकादिञ् नुमभावश्च (ते) तव (व्य-
थिः) व्यथकः शत्रुः (आ) (दधर्षीत्) धर्षेत् । अत्र वाच्छ-
न्दसीति द्विर्वचनम् ॥ ११ ॥

अन्वयः—हे अग्ने ते तव नोऽस्माकं च यो व्यथिरवशंसो
दूरे योऽन्त्यस्ति यथा सोऽस्मान्माकिरादधर्षीत् तं प्रति त्वं तूर्णितमः
सन् स्पशो विसृज अस्या विशः पायुरदब्धो भव ॥ ११ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु •—ये निकटदूरस्थाः प्रजाम्बो दुःख-

अन्वयः—हे सेनापतेऽग्ने शोशुचानस्त्वं ये तव भ्रमासो यथा विष्वगाशुयोत्कास्तथा शत्रुषु पतन्ति तान् धृषताऽनुस्पृश । अस्व-
यिडतः सन् जुह्वाग्नेस्तपूंषीव शत्रूणामुपरि सर्वतो विद्युतो विसृज
पतङ्गान् सुशिक्षितान्भवान् कुरु ॥ १० ॥

भावार्थः—अत्र वाचकनु०—राजसेनापतिसेनाभृत्यैः परस्परं प्रीत्या दलं संबध्य वीरान् हर्षयित्वा संघोऽध्याग्न्याद्यस्त्रैः शतघ्न्या-
दिभिश्च शत्रूणामुपरि विद्युदृष्टिः कार्थ्या यतः सद्यो विजयः स्यात् ॥ १० ॥

पदार्थः—हे (अग्ने) अग्नि के समान तेजस्वी सेनापते (शोशुचानः)
अत्यन्त पवित्र आचरण करने हों आप जो (तव) आप के (भ्रमासः) भ्रमण
शील वीर पुरुष जैसे (विष्वक्) सब ओर से (आशुया) शीघ्र चलने हारी (उत्काः)
बिजुली की गतियां वैसे (पतन्ति) श्येनपक्षी के समान शत्रुओं के दल में तथा
शत्रुओं में गिरते हैं उन को (धृषता) दृढ़ सेना से (अनु) अनूकूल (स्पृश) प्राप्त
हूजिये और (असन्दिग्धः) अश्वसिद्ध हुए (जुह्वा) यी के हवन का साधन लपट
अग्नि के (तपूंषि) तेज के समान शत्रुओं के ऊपर सब ओर से बिजुली को (विसृज)
छोड़िये और (पतङ्गान्) घोंड़ों का मुन्दर शिखा युक्त काजिये ॥ १० ॥

भावार्थः—इस मंत्र में वाचकनु०—सेनापति और सेना के भृत्यों को चाहिये
कि आपस में प्रीति के साथ बल बढ़ा वीर पुरुषों को हर्ष दे और सम्यक् युद्ध करा
के अग्नि आदि अस्त्रों और भुमंडी आदि शस्त्रों से शत्रुओं के ऊपर बिजुली की
वृष्टि करें जिस से शीघ्र विजय हो ॥ १० ॥

प्रतिस्पृश इत्यस्य वामदेव ऋषिः । अग्निर्देवता ।

निचृच्चिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

पुनः स कीदृशो भवेदित्युपदिश्यते ॥

फिर वह कैसा हो इस वि० ॥

अग्ने स्पृशोवि संज तूर्णितमो भवा पायुर्विशो

अस्या अदब्धः । यो नो दूरे अवशंभो यो-
अन्त्यग्ने माकिष्टेव्यथिरादधर्षात् ॥ ११ ॥

प्रति । स्पशः । वि । सृज । तूर्णितम् इति तू-
र्णिस्तमः । भव । पायुः । विशः । अस्याः । अद-
ब्धः । यः । नः । दूरे । अवशंभो इत्यवशंभो-
सः । यः । अन्ति । अग्ने । माकिः । ते । व्यथिः ।
आ । दधर्षात् ॥ ११ ॥

पदार्थः—(प्रति) (स्पशः) बाधनानि (वि) (सृज)
(तूर्णितमः) अनिशयेन त्वरिता (भव) इयचोऽतस्तिष्ठ इति
दीर्घः (पायुः) रक्षकः (विशः) प्रजायाः (अस्याः) वर्तमा-
नायाः (अदब्धः) अहिंसकः (यः) (नः) अस्माकम् (दूरे)
विप्रकृष्टे (अवशंभोसः) योऽघं पापं कर्तुं शंसति स स्तेनः(यः)
(अन्ति) निकटे (अग्ने) अग्निवच्छत्रुदाहक (माकिः) नि-
षेधे । अत्र माकि धातोर्बाहुलकादिञ् नुमभावश्च (ते) तव (व्य-
थिः) व्यथकः शत्रुः (आ) (दधर्षात्) धर्षेत् । अत्र वाच्छ-
न्दसीति द्विर्वचनम् ॥ ११ ॥

अन्वयः—हे अग्ने ते तव नोऽस्माकं च यो व्यथिरवशंसो
दूरे योऽन्त्यस्ति यथा सोऽस्मान्माकिरादधर्षात् तं प्रति त्वं तूर्णितमः
सन् स्पशो विसृज अस्या विशः पायुरदब्धो भव ॥ ११ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—ये निकटदूरस्थाः प्रजाभ्यो दुःख-

प्रदा दस्यवः सन्ति तान् राजादयः सामदामदण्डभेदैः सद्यो वशं
नीत्वा दयान्यायाभ्यां धार्मिकीः प्रजाः सततं पालयेयुः ॥ ११ ॥

पदार्थः—हे (अग्ने) आग्नि के समान शत्रुओं के जलाने वाले पुरुष (ते)
आप का और (नः) हमारा (यः) जो (व्यथिः) व्यथा देने हारा (अघशंसः)
पाप करने में प्रवृत्त चोर शत्रु जन (दूरे) दूर तथा (यः) जो (अन्ति) निकट
है जैसे वह हम लोगों को (मार्किः) नहीं (आ, दधर्षीत्) दुःख देवे उस शत्रु के
(प्रति) प्रति आप (तृणितमः) शीघ्र दण्ड दाना होके (स्पशः) बन्धनों को (वि-
सृज) रचिये और (अस्याः) इस वस्तेमान (विशः) प्रजा के (पायुः) रक्त (अ-
दवः) हिंसा रहित (भय) हनिये ॥ ११ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में वाचकलु०—जो समीप वा दूर रहने वाले प्रजाओं
के दुःख दायी डाँकु हैं उन को राजा आदि पुरुष साम, दाम, दण्ड और भेद से
शीघ्र वश में लाके दया और न्याय से धर्मगुक्त प्रजाओं की निम्नर रक्षा करें ॥ ११ ॥

उदग्ने उत्पत्य वामदेव ऋषिः । अग्निर्देवता ।

भुरिगर्पो पङ्क्तिश्चन्द्रः । पञ्चमः स्वरः ॥

पुनः स किं कुर्यादित्याह ॥

फिर वह क्या करे इस वि० ॥

उदग्ने तिष्ठ प्रत्या तनुष्व न्यमित्राँ २ ॥ ओ-
पतातिग्महेते । यो नो अरातिश्च समिधान चक्रे
नीचा तं धक्ष्यन् सं न शुष्कम् ॥ १२ ॥

उत् । अग्ने । तिष्ठ । प्रति । आ । तनुष्व ।
नि । अमित्रान् । आपतात् । तिग्महेत इति ति-
ग्महेते । यः । तः । अरातिम् । समिधानेति समः-

इधान । चक्रे । नीचा । तम् । धक्षि । अतसम् ।
न । शुष्कम् ॥ १२ ॥

पदार्थः—(उत) (अग्ने) सभाध्यक्ष (तिष्ठ) (प्रति) (आ)
(तनुष्व) (नि) (अमित्रान्) धर्मद्वेषून् शत्रून् (ओषतात्)
दह (तिग्महेते) तिग्मस्तीव्रो हेतिर्वज्रो दण्डो यस्य सः । हेति-
रिति वज्रना० निधं० २ । २० (यः) (नः) अस्माकम् (अ-
रातिम्) शत्रुम् (समिधान) सम्यक् तेजस्विन् (चक्रे) करोति
(नीचा) न्यग्भूतं कृत्वा (तम्) (धक्षि) दह । अत्र विकर-
णलुक् (अतसम्) काष्ठम् (न) इव (शुष्कम्) अनार्द्रम् ॥ १२ ॥

अन्वयः—हे अग्ने त्वं राजधर्म उत्तिष्ठ धार्मिकान् प्रत्या-
तनुष्व । हे तिग्महेतेऽमित्रान्योषतात् । हे समिधान यो नोऽरातिं
चक्रे तं नीचा शुष्कमतसं न धक्षि ॥ १२ ॥

भावार्थः—अत्रोपमालं०—राजादयः सभ्या धर्मे विनये समा-
हिता भूत्वा जलमिव मित्रान् शीतयेयुः । अग्निरिव शत्रून् दहेयुः ।
य उदासीनः स्थित्वाऽस्माकं शत्रून् उत्पादयेत् तं दृढं बन्धं बध्वा नि-
ष्कण्टकं राज्यं कुर्युः ॥ १२ ॥

पदार्थः—हे (अग्ने) तेजधारी समा के स्वामी आप राजधर्म के बीच (उ-
त्तिष्ठ) उन्नति को प्राप्त हूँजिये धर्मात्मा पुरुषों के (प्रति) लिये (आतनुष्व) सुखों का
विस्तार कीजिये । हे (तिग्महेते) तीव्रदण्ड देने वाले राजपुरुष (अमित्रान्) धर्म
के द्वेषी शत्रुओं को (न्योषतात्) निरन्तर जलाइये । हे (समिधान) सम्यक् तेज-
धारी जन (यः) जो (नः) हमारे (अरातिम्) शत्रु को उत्साही (चक्रे) करता
है (तम्) उस को (नीचा) नीची दशा में करके (शुष्कम्) सूखे (अतसम्) काष्ठ के
(न) समान (धक्षि) जलाइये ॥ १२ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में उपमालं०—राजा आदि सम्यजनो को चाहिये कि धर्म और विनय में ममाहित हो के जल के समान भित्रों को शीतल करें। अग्नि के समान शत्रुओं को जलावें। जो उदासीन हो कर हमारे शत्रुओं को बड़ावे उस को दृढबन्धनों से बांध के निष्कण्टक राज्य करें ॥ १२ ॥

ऊर्ध्वो भवेत्यस्य वामदेव ऋषिः । अग्निर्देवता । निचृदा-
व्यतिजगती छन्दः । निपादः स्वरः ॥

पुनः स कीदृशो भवेदित्याह ॥

फिर वह राजा किस प्रकार का हो इस वि० ॥

ऊर्ध्वो भव प्रति विध्याध्यस्मदाविष्कृणुष्व दै-
व्यान्यग्ने । अवं स्थिरा तनुहि यातुजूनां जामि-
मजामिं प्रमृणीहि शत्रून् ॥ अग्नेष्टु तेजसा सा-
दयामि ॥ १३ ॥

ऊर्ध्वः । भव । प्रति । विध्य । अधि । अस्म-
त् । आविः । कृणुष्व । दैव्यानि । अग्ने । अवं ।
स्थिरा । तनुहि । यातुजूनामिति यातुज्जुनाम् ।
जामिम् । अजामिम् । प्र । मृणीहि । शत्रून् । अ-
ग्नेः । त्वा । तेजसा । सादयामि ॥ १३ ॥

पदार्थः—(ऊर्ध्वः) उत्कृष्टः (भव) (प्रति) (विध्य) ताडय
(अधि) (अस्मत्) (आविः) प्राकट्ये (कृणुष्व) (दैव्यानि)
देवै विहृद्भिर्निर्दृ तानि वस्तूनि (अग्ने) (अवं) (स्थिरा) निश्चलानि

(तनुहि) विस्तृणुहि (यातुजूनाम्) ये याति ये च जवन्ते तेषाम्
(जामिम्) भोजनयुक्तम् (अजामिम्) भोजनरहितं स्थानम् ।
अस्र जमुधातोर्वपादिभ्य इतीत् (प्र) (मृणीहि) हिन्धि (शत्रून्)
अग्नीन् (अग्नेः) पावकस्य (त्वा) त्वाम् (तेजसा) प्रकाशेन सह
(सादयामि) स्थापयामि ॥ १३ ॥

अन्वयः—हे अग्ने विद्वन्नाजन् यतस्त्वमूर्ध्वो भव शत्रून् प्रति
विध्यास्मत् स्थिरा दैव्यान्पाकृणुष्व । सुखानि तनुहि यातुजूनां जा-
मिमजामिमवतनुहि विनाशय । शत्रून् प्रमृणीहि तस्मादहं त्वाग्ने
स्तेजसाधिसाधयामि ॥ १३ ॥

भावार्थः—मनुष्या राज्यैश्वर्यं प्राप्योत्तमगुणकर्मस्वभावा भ-
वेयुः प्रजाभ्यो दरिद्रेभ्यश्च सततं सुखं दद्युः । धर्मे स्थिराः सन्तो दुष्टा-
धर्माचारिणो मनुष्यान् सततं शिक्षयेयुः । सर्वोत्कृष्टं सभापतिं च
मन्येरन् ॥ १३ ॥

पदार्थः—हे (अग्ने) तेजस्विन् विद्वान् पुरुष जिस लिये आप (ऊर्ध्वः)
उत्तम (भव) हूजिये धर्म के (प्रति) अनुकूल होके (विध्य) दुष्ट शत्रुओं को
ताड़ना दीजिये (अस्मत्) हमारे (स्थिरा) निश्चल (दैव्यानि) विद्वानों के रचे
पदार्थों को (आविः) प्रकट (कृणुष्व) कीजिये सुखों को (तनुहि) विस्तारिये
(यातुजूनाम्) परपदार्थों को प्राप्त होने और वेग वाले शत्रुजनों के (जामिम्) भोजन
के और (अजामिम्) अन्य व्यवहार के स्थान को (अव) अच्छे प्रकार विस्तार
पूर्वक नष्ट कीजिये और (शत्रून्) शत्रुओं को (प्रमृणीहि) बल के साथ मारिये
इसलिये मैं (त्वा) आप को (अग्नेः) अग्नि के (तेजसा) प्रकाश के (अविः) सम्मुख
(सादयामि) स्थापन करता हूँ ॥ १३ ॥

भावार्थः—मनुष्यों को चाहिये कि राज्य के ऐश्वर्य को पाके उत्तम गुण,

कर्म, और स्वभावों से युक्त हों प्रजाओं और दरिद्रों को निरन्तर सुख देवें । दुष्ट अधर्माचारी मनुष्यों को निरन्तर शिक्षा करें । और सब से उत्तम पुरुष को सभापति मानें ॥ १३ ॥

अग्निर्मूर्द्धेत्यस्य वामदेव ऋषिः । अग्निर्देवता ।

भुरिगनुष्टुप्छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

पुनः स कीदृशो भवेदित्याह ॥

फिर वह राजपुरुष कैसा हो यह वि० ॥

अग्निर्मूर्द्धा दिवः ककुत्पतिः पृथिव्या अयम् ।

अपाम् रेतांसि जिन्वति । इन्द्रस्य त्वोजसा
सादयामि ॥ १४ ॥

अग्निः । मूर्द्धा । दिवः । ककुत् । पतिः । पृ-
थिव्याः । अयम् । अपाम् । रेतांसि । जिन्वति ।
इन्द्रस्य । त्वा । ओजसा । सादयामि ॥ १४ ॥

पदार्थः—(अग्निः) सूर्यः (मूर्द्धा) सर्वेषां शिर इव (दिवः)
प्रकाशयुक्तस्पाकाशस्थमध्ये (ककुत्) महान् ककुह इति महन्ना०
निर्व० ३ । ३ । अस्यान्त्यलोपो वर्णव्यत्ययेन हस्य दः (पतिः)
पालकः (पृथिव्याः) भूमेः (अयम्) (अपाम्) जलानाम् (रेतांसि)
वीर्याणि (जिन्वति) प्रीणाति तर्पयति (इन्द्रस्य) सूर्यस्य (त्वा)
त्वाम् (ओजसा) पराक्रमेण (सादयामि) ॥ १४ ॥

अन्वयः—हे राजन् यथाऽयमग्निर्दिवः पृथिव्या मूर्द्धा ककु-
त्पतिरपां रेतांसि जिन्वति तथा त्वं भव । अहं त्वा त्वामिन्द्रस्यो-
जसा सह राज्याय सादयामि ॥ १४ ॥

भावार्थः—अत्रवाचकलु०—यो मनुष्यः सूर्यवद् गुणकर्मस्व-
भावो न्यायेन प्रजापालनतत्परो धार्मिको विद्वान् भवेत्त राजत्वेन
सर्वे मनुष्याः स्वीकुर्युः ॥ १४ ॥

पदार्थः—हे राजन् जैसे (अयम्) यह (अग्निः) सूर्य (दिवः) प्रकाश-
युक्त आकाश के बीच और (पृथिव्याः) भूमि का (मूर्द्धा) सप्त प्राणियों के शिरके
समान उत्तम (ककुत्) सब से बड़ा (पतिः) सब पदार्थों का रक्षक (अपाम्)
जलों के (वीर्याणि) सारों से प्राणियों को (जिन्वति) चृत करता है वैसे आप
भी हजिये। मैं (त्वा) आप को (इन्द्रस्य) सूर्य के (ओजसा) पराक्रम के साथ
राज्य के लिये (सादयामि) स्थापन करता हूँ ॥ १४ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकलु०—जो मनुष्य सूर्य के समान गुण कर्म
और स्वभाव वाला न्याय से प्रजा के पालन में तत्पर धर्मात्मा विद्वान् हो उस को
राज्याधिकारी सब लोग मानें ॥ १४ ॥

भुवो यज्ञस्येत्यस्यत्रिशिरा ऋषिः । अग्निर्देवता । निचृ-
दार्षात्रिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

पुनः स कीदृशो भवेदित्याह ॥

फिर वह कैसा हो इस विषय का उपदेश अगले मन्त्र में किया है ॥

भुवो यज्ञस्य रजसश्च नेता यत्रा नियुद्धिः
सर्वसे शिवाभिः । दिवि मूर्द्धानं दधिषे स्वर्षा
जिह्वामंशे चकृषे हव्यवाहम् ॥ १५ ॥

भुवः । यज्ञस्य । रजसः । च । नेता । यत्र ।
नियुद्धिरिति नियुत्सभिः । सर्वसे । शिवाभिः । दि-
वि । मूर्द्धानम् । दधिषे । स्वर्षाम् । स्वःसामिति

स्वःसाम् । जिह्वाम् । अग्ने । चकृपे । हव्यवाह-
मिति हव्यवाहम् ॥ १५ ॥

पदार्थः—(भुवः) पृथिव्याः (यज्ञस्य) राजधर्मस्य (रजसः)
लोकस्यैश्वर्यस्य वा (च) पश्वादीनाम् (नेता) नयनकर्ता
(यत्र) राज्ये । अत्र निपातस्य चेति दीर्घः (नियुद्धिः) वायो-
र्वेगादिगुणैः सह (सचसे) समवैपि (शिवाभिः) कल्याणका-
रिकाभिर्नीतिभिः (दिवि) न्यायप्रकाशे (मूर्द्धानम्) शिरः
(दधिपे) धरति (स्वर्षाम्) स्वः सुखानि सनन्ति भजन्ति यया
ताम् (जिह्वाम्) जोहवीति यया तां वाचम् (अग्ने) विद्वन्
(चकृपे) करोषि (हव्यवाहम्) हव्यानि होतुं दातुमर्हाणि
प्रज्ञानानि यया ताम् ॥ १५ ॥

अन्वयः—हे अग्ने विद्वन् यथाऽग्निर्नियुद्धिः सह वायू रजसो
नेता सन् दिवि मूर्द्धानं धरति तथा यत्र शिवाभिः सह भुवो यज्ञस्य
सचसे राज्यं दधिपे हव्यवाहं स्वर्षा जिह्वाञ्चकृपे तत्र सर्वाणि
सुखानि वर्द्धन्त इति विजानीहि ॥ १५ ॥

भावार्थः—यस्मिन् राज्ये राजादयः सर्वे धार्मिका मङ्गल-
चारिणो धर्मेण प्रजाः पालयेयुस्तत्र विद्यासुशिक्षाजानि सुखानि
कुतो न वर्द्धेरन् ॥ १५ ॥

पदार्थः—हे (अग्ने) विद्वान् पुरुष (यत्र) जिस राज्य में आप जैसे
(नियुद्धिः) वेग आदि गुणों के साथ वायु (रजसः) लोकों वा ऐश्वर्य का
(नेता) चलाने हारा (दिवि) न्याय के प्रकाश में (मूर्द्धानम्) शिर को धारण
करता है जैसे (यत्र) जहाँ (शिवाभिः) कल्याणकारक नीतियों के साथ (भुवः)

अपनी पृथिवी के (यज्ञस्य) राजधर्म के पालन करने हारे हो के (सचसे) संयुक्त होता अच्छे पुरुषों से राज्य को (दधिषे) धारण और (हव्यवाहम्) देने योग्य विद्वानों की प्राप्ति का हेतु (स्वर्षाम्) सुखों का सेवन कराने हारी (जिह्वाम्) अच्छे विषयों की ग्राहक वाणी को (चकृषे) करते हो वहां सब सुख बढ़ते हैं यह निश्चित जानिये ॥ १५ ॥

भावार्थः—जिस राज्य में राजा आदि सब राजपुरुष मंगलाचरण करने हारे धर्मात्मा होके धर्मानुकूल प्रजाओं का पालन करें वहां विद्या और अच्छी शिक्षा से होने वाले सुख क्यों न बढ़ें ॥ १५ ॥

ध्रुवासीत्यस्य भिशिरा ऋषिः । अग्निर्देवता ।

स्वराडाप्यनुष्टुप्छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

पुनः सा कीदृशी भवेदित्याह ॥

फिर वह राजपत्नी कैसी होवे यह वि० ॥

ध्रुवासिं ध्रुणास्तृता विश्वकर्मणा । मा त्वां समु-
द्र उद् बधीन्मा सुपर्णो अव्यथमाना पृथिवीं
दृष्टुह ॥ १६ ॥

ध्रुवा । असि । ध्रुणा । आस्तृतेत्यास्तृता ।
विश्वकर्मणेति विश्वकर्मणा । मा । त्वा । समुद्रः ।
उत् । बधीत् । मा । सुपर्ण इति सुपर्णः । अ-
व्यथमाना । पृथिवीम् । दृष्टुह ॥ १६ ॥

पदार्थः—(ध्रुवा) निष्कम्पा (असि) (ध्रुणा) विद्याधर्मधर्त्री (आस्तृता) वस्त्रालंकारशुभगुणैः सम्यगाच्छादिता (विश्वकर्मणा)

विश्वानि समग्राणि धर्म्यकर्माणि यस्य पत्युस्तेन (मा) (त्वा) त्वाम्
 (समुद्रः) समुद्भवन्ति कामुका यस्मिन् व्यवहारे सः (उत्) (वधीत्)
 हन्यात् (मा) (सुपर्णः) शोभनानि पर्णानि पालितान्यङ्गानि यस्य
 सः (अव्यथमाना) पीडामप्राप्ता (पृथिवीम्) स्वराज्यभूमिम्
 (दृष्टुं) वर्धय ॥ १६ ॥

अन्वयः—हे राजपति पति विश्वकर्मणा पत्या सह वर्त्तमा-
 नाऽऽस्तृता धरुणा ध्रुवाऽसि साऽव्यथमाना सती त्वं पृथिवीमुद्दृष्ट्वा
 समुद्रो मावधीत् सुपर्णश्च मा वधीत् ॥ १६ ॥

भावार्थः—यादृशीं राजनीतिविद्यां राजाऽधीतवान् भवेत् ता-
 दृशीमेव राज्ञ्यप्यधीतवती स्यात् । सदैवोभौ पतिव्रतास्त्रीव्रतौ
 भूत्वा न्यायेन पालनं कुर्याताम् । व्यभिचारकामव्यथागहितौ भूत्वा
 धर्मेण सन्तानानुत्पाद्य स्त्रीन्यायं स्त्री पुरुषन्यायं पुरुषश्च कुर्यात् ॥ १६ ॥

पदार्थः—हे राजा की स्त्री जिस कारण (विश्वकर्मणा) सब धर्मयुक्त काम
 करने वाले अपने पति के साथ वर्त्तती हुई (आस्तृता) वस्त्र आभुषण और श्रेष्ठ
 गुणों से ढपी हुई (धरुणा) विद्या और धर्म की धारणा करने वाली (ध्रुवा) निश्चल
 (असि) है सो तू (अव्यथमाना) पीड़ा से रहित हुई (पृथिवीम्) अपनी राजद-
 भूमि को (उद्दृष्ट्वा) अच्छे प्रकार बड़ा (त्वा) तुझ को (समुद्रः) जार लोगों का
 व्यवहार (मा) मत (वधीत्) सतावे और (सुपर्णः) मुन्दर रत्ना किये अवयवों
 से युक्त तेरा पति (मा) नहीं मारे ॥ १६ ॥

भावार्थः—जैसी राजनीति विद्या को राजा पढ़ा होवैसी ही उस की राणी
 भी पढ़ी होनी चाहिये सदैव दोनों परस्पर पतिव्रता स्त्रीव्रत हो के न्यायसे पालन करें ।
 व्यभिचार और काम की व्यथा से रहित हो कर धर्मानुकूल पुत्रों को उत्पन्न करके
 स्त्रियों का स्त्री राणी और पुरुषों का पुरुष राजा न्याय करे ॥ १६ ॥

प्रजापतिष्टेत्यस्य त्रिशिरा ऋषिः । प्रजापतिर्देवता ।

अनुष्टुप् छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

पुनः पतिस्तां कथं वर्त्तयेदित्याह ॥

फिर राजा अपनी राणी को कैसे वर्त्तवे यह ॥

प्रजापतिष्ठा सादयत्वर्षां पृष्ठे समुद्रस्येमन् ।
व्यचस्वतीं प्रथस्वतीं प्रथस्व पृथिव्यसि ॥ १७ ॥

प्रजापतिरिति प्रजापतिः । त्वा । सादयतु ।
अपाम् । पृष्ठे । समुद्रस्य । एमन् । व्यचस्वतीम् ।
प्रथस्वतीम् । प्रथस्व । पृथिवी । अस्मि ॥ १७ ॥

पदार्थः—(प्रजापतिः) प्रजायाः स्वामी (त्वा) त्वाम् (सा-
दयतु) स्थापयतु (अपाम्) जलानाम् (पृष्ठे) उपरि (समुद्रस्य)
सागरस्य (एमन्) प्राप्तव्ये स्थाने । अत्र सप्तम्या लुक् । अत्र एम-
न्नादिषु छन्दसि पररूपमिति वार्तिकेन पररूपम् (व्यचस्वतीम्)
बहु व्यचो व्यञ्चनं विद्यागमनं सत्करणं वा विद्यते यस्यास्ताम् (प्र-
थस्वतीम्) प्रथाः प्रख्याता कीर्तिर्विद्यते यस्यास्ताम् (प्रथस्व)
प्रख्याता भव (पृथिवी) भूमिरिव सुखप्रदा (अस्मि) ॥ १७ ॥

अन्वयः—हे विदुषि प्रजापालिके राज्ञि यथा प्रजापतिः स-
मुद्रस्वापामेमन् पृष्ठे नौकेष व्यचस्वतीं प्रथस्वतीं त्वा त्वां सादयतु
यतस्त्वं पृथिव्यसि तस्मात् स्त्रीन्यायकरणे प्रथस्व तथा ते पति-
र्भवेत् ॥ १७ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु.—राजपुरुषादयः स्वयं यस्मिन्

राजकर्मणि प्रवर्तरेस्तस्मिन् स्वां स्वां स्त्रियं स्थापयेयुः। यः पुरुषः
पुरुषाणां न्यायाधिकारे तिष्ठेत्तस्य स्त्री स्त्रीणां न्यायासने स्थिता
भवेत् ॥ १७ ॥

पदार्थः—हे विदुषि स्त्रि जैसे (प्रजापतिः) प्रजा का स्वामी (समुद्रस्य)
समुद्र के (अपाम्) जलों के (एमन्) प्राप्त होने योग्य स्थान के (पृष्ठे) ऊपर
नौका के समान (व्यचस्वनीम्) बहुनविद्या की प्राप्ति और सत्कार से युक्त (प्रथ-
स्वनीम्) प्रशंसित कीर्ति वाली (त्वा) तृप्त को (सादयतु) स्थापन करे । जिस
कारण तू (पृथिवी) भूमि के भगवान् मुख देने वाली (अग्नि) है इसलिये स्त्रियों
के न्याय करने में (प्रथस्य) प्रसिद्ध हो वैसे तेरा पति पुरुषों का न्याय करे ॥ १७ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में वाचकलु०-राजपुरुष आदि को चाहिये कि आप
जिस २ राज कार्य में प्रवृत्त हों उस २ कार्य में अपनी २ स्त्रियों को भी स्थापन
करें जो २ राजपुरुष जिन २ पुरुषों का न्याय करे उस २ की स्त्री स्त्रियों का न्याय
किया करें ॥ १७ ॥

भूरसीत्यस्य त्रिशिरा ऋषिः । अग्निर्देवता ।

प्रस्तारपङ्क्तिश्छन्दः । पञ्चमः स्वरः ॥

पुनः सा कीदृशी भवेदित्याह ॥

फिर वह राणी कैसी हो यह वि० ॥

भूगंसि भूमिरस्यदितिरसि विश्वधाया विश्व-
स्य भुवनस्य धर्वा । पृथिवी यच्छ पृथिवीदृष्टं ह
पृथिवी माहिंसीः ॥ १८ ॥

भूः । असि । भूमिः । असि । अदितिः । असि ।
विश्वधाया इति विश्वधायाः । विश्वस्य । भुव-

नस्य । धर्त्री । पृथिवीम् । यच्छ । पृथिवीम् ।
दृंह । पृथिवीम् । मा । हिंसीः ॥ १८ ॥

पदार्थः—(भूः) भवतीति भूः (आसि) (भूमिः) पृथिवीवत् (आसि) (आदितिः) अखण्डतैश्चर्य्यमन्तरिक्षमिवाक्षुब्धा (आसि) (विश्वधायाः) या विश्वं सर्वं गृह्णाति गृहाश्रमी राजव्यवहारं दधाति सा (विश्वस्य) सर्वस्य (भुवनस्य) भवन्ति भूतानि यस्मिन्राज्ये तस्य (धर्त्री) धारिका (पृथिवीम्) (यच्छ) निगृहाण (पृथिवीम्) (दृंह) वर्धय (पृथिवीम्) (मा) (हिंसीः) हिंसाः ॥ १८ ॥

अन्वयः—हे राजपति यतस्त्वं भूरिवासि तस्मात् पृथिवीं यच्छ । यतस्त्वं विश्वधाया विश्वस्य भुवनस्य धर्त्री भूमिरिवासि तस्मात् पृथिवीं दृंह । यतस्त्वमदितिरिवासि तस्मात् पृथिवीं मा हिंसीः ॥ १८ ॥

भावार्थः—या राजकुलस्त्रियः पृथिव्यादिवद्देर्यादिगुणयुक्ताः सन्ति ता एव राज्यं कर्तुमर्हन्ति ॥ १८ ॥

पदार्थः—हे राणी जिस से तू (भूः) भूमि के समान (आसि) है इस कारण (पृथिवीम्) पृथिवी को (यच्छ) निरन्तर ग्रहण कर जिस लिये तू (विश्वधायाः) सब गृहाश्रम के और राजसम्बन्धी व्यवहारों और (विश्वस्य) सब (भुवनस्य) राज्य को (धर्त्री) धारण करने हारी (भूमिः) पृथिवी के समान (आसि) है इस लिये (पृथिवीम्) पृथिवी को (दृंह) बढ़ा और जिस कारण तू (आदितिः) अखण्ड ऐश्वर्य्य वाले आकाश के समान क्षोभरहित (आसि) है इस लिये (पृथिवीम्) भूमि को (मा) मत (हिंसीः) बिगाड़ ॥ १८ ॥

भावार्थः—जो रानकुल की स्त्री पृथिवी आदि के समान धीरन आदि गुणों से युक्त हो तो वेही राज्य करने के योग्य होती हैं ॥ १८ ॥

विश्वस्मा इत्यस्य त्रिशिरा ऋषिः । अग्निर्देवता । भुरिगति
जगती छन्दः । निषादः स्वरः ॥

पुनस्तौ परस्परं कथं वर्तेयातामित्याह ॥

फिर वे स्त्री पुरुष आपस में कैसे वर्ते यह विषय० ॥

विश्वस्मै प्राणायानाय व्यानायोदानाय
प्रतिष्ठायै चरित्राय । अग्निप्राभिपातु मह्या स्व-
स्त्या छर्दिपा शन्तमेन तथा देवतयाङ्गिरस्वद्
ध्रुवा सीद ॥ १९ ॥

विश्वस्मै । प्राणाय । अप्रानायेत्यपऽप्राणाय ।
व्यानायेति विऽप्राणाय । उदानयेत्युत् प्राणाय ।
प्रतिष्ठायै । प्रतिस्थाया इति प्रतिऽस्थायै । चरि-
त्राय । अग्निः । त्वा । अभि । पातु । मह्या । स्व-
स्त्या । छर्दिपा । शन्तमेनेति शमऽतमेन । तथा ।
देवतया । अङ्गिरस्वत् । ध्रुवा । सीद ॥ १९ ॥

पदार्थः—(विश्वस्मै) संपूर्णाय (प्राणाय) जीवनहेतवे
(अप्रानाय) दुःखनिवारणाय (व्यानाय) विविधोत्तमव्यवहा-

(उदानाय) उत्कृष्टाय बलाय (प्रतिष्ठायै) सत्कृतये (चरित्राय)
धर्माचरणाय (अग्निः) विज्ञानवान् पतिः (त्वा) त्वाम् (अभि)
आभिमुख्यतया (पातु) रक्षतु (मत्स्या) महत्या (स्वस्त्या)
प्रापकसुखक्रियया (छर्दिषा) प्रदीप्तेन (शन्तमेन) अत्यन्तसुख
रूपेण कर्मणा (तथा) (देवतया) विवाहितपतिरूपया सुखप्र-
दया (आङ्गिरस्वत्) कारणवत् (ध्रुवा) निश्चलस्वरूपा (सीद)
अवस्थिता भव ॥ ११ ॥

अन्वयः—हे स्त्रि योऽग्निस्ते पतिर्मह्या स्वस्त्या शन्तमेनछर्दिषा
विश्वस्मै प्राणायापानायव्यानायोदानाय प्रतिष्ठायै चरित्राय यां त्वा-
भिपातु सा त्वं तथा देवतया सहांऽगिरस्वद् ध्रुवा सीद ॥ ११ ॥

भावार्थः—पुरुषाःस्वस्वस्त्रीणां सत्कारसुखाभ्यामव्यभिचारेण
च प्रियाचरणं जालनादिकं च सततं कुर्व्युः स्त्रियोऽप्येवमेव न स्व-
स्त्रियं विहायान्यां पुरुषः स्वपुरुषं विहायान्यं स्त्री च संगच्छेत ।
एवं परस्परस्य प्रियाचरणावुभौ सदा वर्त्तेयाताम् ॥ ११ ॥

पदार्थः—हे स्त्रि जो (अग्निः) विज्ञानयुक्त तेरा पति (मत्स्या) बड़ी (स्व-
स्त्या) सुख प्राप्त कराने वाली क्रिया और (छर्दिषा) प्रकाशयुक्त (शन्तमेन) अ-
त्यन्तसुखदायक कर्म के साथ (विश्वस्मै) सम्पूर्ण (प्राणाय) जीवन के हेतु प्राण
(अपानाय) दुःखों की निवृत्ति (व्यानाय) अनेक प्रकार के उत्तम व्यवहारों की
सिद्धि (उदानाय) उत्तम बल (प्रतिष्ठायै) सत्कार और (चरित्राय) धर्म का आ-
चरण करने के लिये जिस (त्वा) तेरी (अभिपातु) सन्मुख होकर रक्षा करे सो
तू (तथा) उस (देवतया) दिव्यस्वरूप पति के साथ (आङ्गिरस्वत्) जैसे कार्य
कारण का संबन्ध है वैसे (ध्रुवा) निश्चल हो के (सीद) प्रतिष्ठायुक्त हो ॥ ११ ॥

भावार्थः—पुरुषों को बोध है कि अपनी २ स्त्रियों के सत्कार से सुख और

व्यभिचार से रहित होके प्रीतिपूर्वक आचरण और उन की रक्षा आदि निरन्तर करें और इसी प्रकार स्त्री लोग भी रहें । अपनी स्त्री को छोड़ अन्यस्त्री की इच्छा न पुरुष और न अपने पति को छोड़ दूसरे पुरुष का संग स्त्री करे । ऐसे ही आपस में प्रीति-पूर्वक ही दोनों सदा वर्तें ॥ १९ ॥

काण्डात्काण्डादित्यस्याऽग्निर्ऋषिः । पत्नी देवता ।

अनुष्टुप्छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

पुनः सा कीदृशी भवेदित्याह ॥

किर यह स्त्री कैसी हो इस विषय का उपदेश अगले मंत्र में किया है ॥

काण्डात्काण्डात्प्ररोहन्ती परुषः परुष स्प-
रिं । एवा नो दूर्वे प्र तनु सहस्रेण शतेन च ॥ २० ॥

काण्डात्काण्डादिति काण्डात्काण्डात् । प्र-
रोहन्तीति प्ररोहन्ती । परुषः परुष इति परुषः
ऽ परुषः । परिं । एव । नः । दूर्वे । प्र । तनु ।
सहस्रेण । शतेन । च ॥ २० ॥

पदार्थः—(काण्डात्काण्डात्) ग्रन्थेर्ग्रन्थेः(प्ररोहन्ती) प्रकृष्ट-
तया वर्द्धमाना (परुषः परुषः) मर्मणो मर्मणः (परि) सर्वतः
(एवा) निपातस्य चेति दीर्घः (नः) अस्मान् (दूर्वे) दूर्वाव
वर्त्तमाने (प्र) (तनु) विस्तृणुहि (सहस्रेण) असंख्यातेन
(शतेन) अनेकैः (च) ॥ २० ॥

अन्वयः—हे स्त्रि त्वं यथा सहस्रेण शतेन च काण्डात्काण्डा-
त्परुषः परुषस्परि प्ररोहन्ती दूर्वावधी वर्त्तते तथैव नोऽस्मान् पुत्रपौ-
त्रैश्चर्यादिभिः प्रतनु ॥ २० ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—यथा दूर्वौषधी रोगप्रणाशिका सुखवर्द्धिका सुविस्तीर्णा चिरं स्थात्री तथा सती विदुषी स्त्री कुलं शतधा सहस्रधा वर्धयेत् तथा पुरुषोपि प्रयतेत ॥ २० ॥

पदार्थः—हे स्त्रि तू जैसे (सहस्रेण) असंख्यात (च) और (शतेन) बहुत प्रकार के साथ (काण्डात्काण्डात्) सब अवयवों और (पुरुषः पुरुषः) गांठ २ से (परि) सब ओर से (प्ररोहन्ती) अत्यन्त बढ़ती हुई (दूर्वे) दूर्वा चास होती है वैसे (एव) ही (नः) हम को पुत्र पौत्र और ऐश्वर्य से (प्रतनु) विस्तृत कर ॥ २० ॥

भावार्थः—इस मंत्र में वाचकलु०—जैसे दूर्वा औषधी रोगों का नाश और सुखों को बढ़ाने वाली सुन्दर विस्तार युक्त होती हुई बढ़ती है । वैसे ही विद्वान् स्त्री को चाहिये कि बहुत प्रकार से अपने कुल को बढ़ावे ॥ २० ॥

या शतेनेत्यस्याग्निर्ऋषिः । पत्नी देवता । निचृदनुष्टुप्

छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

पुनः सा कीदृशी भवेदित्याह ॥

फिर वह कैसी हो यह वि० ॥

या शतेनं प्रतनोषिं सहस्रेण विरोहंसि । तस्यास्ते देवीष्टके विधेम हविषा वयम् ॥ २१ ॥

या । शतेनं । प्रतनोषीति प्रतनोषि । सहस्रेण । विरोहसीति विरोहंसि । तस्याः । ते । देवि । इष्टके । विधेम । हविषा । वयम् ॥ २१ ॥

पदार्थः—(या) (शतेन) असंख्यातेन (प्रतनोषि) (सहस्रेण) असंख्यातेन (विरोहंसि) विविधतया वर्धसे (तस्याः)

(ते) तव (देवि) देदीप्यमाने (इष्टके) इष्टकेव शुभैर्गुणैः सुशो-
भिते (विधेम) परिचरेम (हविषा) होतुमर्हेण (वयम्) ॥ २३ ॥

अन्वयः—हे इष्टके इष्टकावट्टांगे देवि स्त्रि यथेष्टका श-
तेन प्रतनोति सहस्रेण विरोहति तथा या त्वमस्मान् शतेन प्रत-
नोषि सहस्रेण च विरोहसि तस्यास्ते तव हविषा वयं विधेम त्वां
परिचरेम ॥ २३ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—यथा शतशः सहस्राणीष्टका
गृहाकारा भूत्वा सर्वान् सुखयन्ति तथैव याः साध्यः स्त्रियः पुत्र-
पौत्रभृत्यादिभिः सर्वानानन्दयेयुस्ताः पुरुषाः सततं सत्कुर्युर्नहि
सत्पुरुषस्त्रीसमागमेन विना शुभगुणाट्टान्यपत्यानि जायेरन् । एवं-
भूतैः सन्तानैर्विना मातापितृणां कुतः सुखं जायेत ॥ २३ ॥

पदार्थः—हे (इष्टके) ईंट के समान दृढ़ अवयवों से युक्त शुभ गुणों से
शोभायमान (देवि) प्रकाश युक्त स्त्री जैसे ईंट सैकड़ों संख्या से मकान आदि का
विस्तार और हजारह से बहुत बढ़ा देती है वैसे (या) जो नू हम लोगों को (शतेन)
सैकड़ों पुत्र पौत्रादि सम्पत्ति से (प्रतनोषि) विस्तार युक्त करती और (सहस्रेण)
हजारह प्रकार के पदार्थों से (विरोहसि) विविध प्रकार बढ़ाती है (तस्याः)
उस (ते) तेरी (हविषा) देने योग्य पदार्थों से (वयम्) हम लोग (विधेम)
सेवा करें ॥ २३ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकलु०—जैसे सैकड़ों प्रकार से हजारह ईंटें घर
रूप बन के सब प्राणियों को सुख देती हैं वैसे जो श्रेष्ठ स्त्री लोग पुत्र पौत्र ऐश्व-
र्य और भृत्य आदि से सब को आनन्द दें उन का पुरुष लोग निरन्तर सत्कार
करें क्योंकि श्रेष्ठ पुरुष और स्त्रियों के संग के बिना शुभ गुणों से युक्त सन्तान
कभी नहीं हो सकते । और ऐसे सन्तानों के बिना माता पिता को सुख कब मिल
सकता है ॥ २३ ॥

यास्त इत्यस्येन्द्राग्नी ऋषी । अग्निर्देवता ।

भुरिगनुष्टुप् छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

पुनः सा कीदृशी भवेदित्युपदिश्यते ॥

किर वह स्त्री कैसी हो वे यह वि० ॥

यास्ते अग्ने सूर्ये रुचो दिवमातन्वन्ति र-
श्मिभिः । ताभिर्नो अद्य सर्वांभी रुचे जनाय
नस्कृधि ॥ २२ ॥

याः । ते । अग्ने । सूर्ये । रुचः । दिवम् । आ-
तन्वन्तीत्यातन्वन्ति । रश्मिभिरिति रश्मिभिः ।
ताभिः । नः । अद्य । सर्वाभिः । रुचे । जनाय । नः
कृधि ॥ २२ ॥

पदार्थः—(याः) (ते) तव (अग्ने) अग्निरिव वर्त-
माने (सूर्ये) अर्के (रुचः) दीप्तयः (दिवम्) प्रकाशम् (आ-
तन्वन्ति) समन्ताद्दिष्टुएवन्ति (रश्मिभिः) किरणैः (ताभिः)
रुचिभिः (नः) अस्मान् (अद्य) (सर्वाभिः) (रुचे) रु-
चिकारकाय (जनाय) प्रसिद्धाय (नः) अस्मान् (कृधि)
कुरु । अत विकरणलुक् ॥ २२ ॥

अन्वयः—हे अग्ने विदुष्यध्यापिके स्त्रि यास्ते रुचयः सन्ति

ताभिः सर्वाभिर्नो यथा रुचः सूर्ये रश्मिभिर्दिवमातन्वन्ति तथा
त्वमातनु अथ रुचे जनाय नः प्रीतान् कृधि ॥ २२ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—यथा ब्रह्माण्डे सूर्यस्य दीप्तयः
सर्वाणि वस्तूनि प्रकाश्य रोचयन्ति तथैव विदुष्यः साधव्यः पति-
व्रताः स्त्रियः सर्वाणि गृहकर्माणि प्रकाशयन्ति । यत्र स्त्रीपुरुषौ
परस्परं प्रीतिमन्तौ स्यातां तत्र सर्वं कल्याणमेव ॥ २२ ॥

पदार्थः—हे (अग्ने) अग्नि के समान तेजधारिणी पदाने हारी विद्वान् स्त्री
(याः) जो (ते) तेरी रुचि हैं (ताभिः) उन (सर्वाभिः) सब रुचियों से युक्त
(नः) हम को जैसे (रुचः) दीप्ति (सूर्ये) सूर्य में (रश्मिभिः) किरणों से
(दिवम्) प्रकाश को (आतन्वन्ति) अच्छे प्रकार विस्तार युक्त करती हैं वैसे तू
भी अच्छे प्रकार विस्तृत सुख युक्त कर और (अथ) आज (रुचे) रुचि कराने
हारे (जनाय) प्रसिद्ध मनुष्य के लिये (नः) हम लोगों को प्रीति युक्त (कृधि) कर ॥ २२ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में वाचकलु०—जैसे ब्रह्माण्ड में सूर्य की दीप्ति सब
वस्तुओं को प्रकाशित कर रुचि युक्त करती हैं वैसे ही विदुषी श्रेष्ठ पतिव्रता स्त्रियां घर के
सब कार्यों का प्रकाश करती हैं । जिस कुल में स्त्री और पुरुष आपस में प्रीतियुक्त
हों वहां सब विषयों में कल्याण ही होता है ॥ २२ ॥

या वो देवा इत्यस्येन्द्राग्नी ऋषी । वृहस्पतिर्देवता ।

अनुष्टुप् छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

अथ स्त्रीपुरुषैः कथं विज्ञानं संपाद्यमित्याह ॥

अथ स्त्री पुरुषों को विज्ञान की सिद्धि कैसे करनी चाहिये यह विषय० ॥

यावो देवाः सूर्ये रुचो गोष्वश्वेषु या रुचः ।

इन्द्राग्नी ताभिः सर्वाभी रुचं नो धत्त वृहस्पते ॥ २३ ॥

याः । वः । देवाः सूर्ये । रुचः । गोषु । अश्वेषु ।
याः । रुचः । इन्द्राग्नी । तामिः । सर्वाभिः । रु-
चम् । नः । धत्त । बृहस्पते ॥ २३ ॥

पदार्थः—(याः) (वः) युष्माकम् (देवाः) विद्वांसः (सूर्ये)
सवितरि (रुचः) रुचयः (गोषु) धेनुषु (अश्वेषु) गवादिषु (याः)
(रुचः) प्रीतयः (इन्द्राग्नी) विद्युत्सूर्य्यवदध्यापकापदेशकौ (तामिः)
(सर्वाभिः) (रुचम्) कामनाम् (नः) अस्माकं मध्ये (धत्त)
(बृहस्पते) बृहतां विदुषां पालक ॥ २३ ॥

अन्वयः—हे देवा यूयं या वः सूर्ये रुचो या गोष्वश्वेषु रुच-
श्चेव रुचः सन्ति तामिः सर्वाभीरुग्मिनो रुचमिन्द्राग्नी इव धत्त
हे बृहस्पते परीक्षक भवानस्माकं परीक्षां कुरु ॥ २३ ॥

भावार्थः—यावन्मनुष्याणां विद्वत्सङ्ग ईश्वरेऽस्य सृष्टौ च
रुचिः परीक्षा च न जायते तावद्विज्ञानं न वर्द्धते ॥ २३ ॥

पदार्थः—हे (देवाः) विद्वानो तुम सब लोग (याः) जो (वः) तुम्हारी
(सूर्ये) सूर्य में (रुचः) रुचि और (याः) जो (गोषु) गौओं और (अश्वेषु)
घोड़ों आदि में (रुचः) प्रीतियों के समान प्रीति हैं (तामिः) उन (सर्वाभिः) सब
रुचियों से (नः) हमारे बीच (रुचम्) कामना को (इन्द्राग्नी) बिजली और सूर्य्यवत्
अध्यापक और उपदेशक जैसे धारण करे वैसे (धत्त) धारण करो हे (बृहस्पते) पक्षपात
कोड़ के परीक्षा करने हारे पूर्णविद्यायुक्त आप (नः) हमारी परीक्षा कीजिये ॥ २३ ॥

भावार्थः—जबतक मनुष्य लोगों की विद्वानों के सङ्ग ईश्वर उसकी रचना
में रुचि और परीक्षा नहीं होती तबतक विज्ञान कभी नहीं बढसकता ॥ २३ ॥

विराड्ज्योतिरित्यस्येन्द्राग्नी ऋषी । प्रजापतिर्वेवता ।

निचृद्बृहतीछन्दः । ऋषभः स्वरः ॥

दम्पती मन्योऽन्यं कथं वर्तेयातामित्याह ॥

श्री पुरुष आपस में कैसे वर्ते यह विषय अगले मंत्र में कहा है ॥

विराड्ज्योतिरधारयत्स्वराड्ज्योतिरधारयत् ।

प्रजापतिश्चा सादयतु पृष्ठे पृथिव्या ज्योतिष्मतीम्
विश्वस्मै प्राणायानाय व्यानाय विश्वं ज्यो-
तिर्यच्छ अग्निष्टेऽधिपतिस्तया देवतयाङ्गिरस्वद्
ध्रुवासीद ॥ २१ ॥

विराडिति विराट् । ज्योतिः । अधारयत् । स्वरा
डिति स्वराट् । ज्योतिः । अधारयत् । प्रजापतिरि-
ति प्रजाऽपतिः । त्वा । सादयतु । पृष्ठे । पृथिव्याः ।
ज्योतिष्मतीम् । विश्वस्मै । प्राणाय । आपानायेत्य-
पऽआनायं । व्यानायेति विऽआनायं । विश्वम् ।
ज्योतिः । यच्छ । अग्निः । ते । अधिपतिरित्य-
धिऽपतिः । तया । देवतया । अङ्गिरस्वत् । ध्रुवा ।
सीद ॥ २१ ॥

पदार्थः—(विराट्) या विविधासु राजते (ज्योतिः) विद्याप्रकाशम् (आधारयत्) धारयेत् (स्वराट्) सर्वेषु धर्माचरणेषु स्वयं राजते (ज्योतिः) विद्युदादिप्रकाशम् (आधारयत्) (प्रजापतिः) प्रजायाः पालकः (त्वा) त्वाम् (सादयतु) संस्थापयतु (पृष्ठे) तले (पृथिव्याः) भूमेः (ज्योतिष्मतीम्) प्रशस्तं ज्योतिर्विद्याविज्ञानं विद्यते यस्यास्ताम् (विश्वस्मै) अखिलाय (प्राणाय) प्राणिनि सुखं येन तस्मै (अपानाय) अपानिति दुःखं येन तस्मै (व्यानाय) व्यानिति सर्वान् शुभगुणकर्मस्वभावान् येन तस्मै (विश्वम्) समग्रम् (ज्योतिः) विज्ञानम् (यच्छ) गृहाण (अग्निः) विज्ञानवान् (ते) तव (अधिपतिः) स्वामी (तथा) (देवतया) दिव्यया (अङ्गिरस्वत्) सूत्रात्मवत् (ध्रुवा) निष्कम्पा (सीद) स्थिरा भव ॥ २४ ॥

अन्वयः—या विराट् स्त्री ज्योतिर्धारयत् सा सचाऽखिलं सुखं प्राप्नुयात् । हे स्त्री योऽग्निस्तेऽधिपतिरस्ति तथा देवतया सह त्वमङ्गिरस्वद् ध्रुवा सीद । हे पुरुष याऽग्निस्तवाऽधिपत्यस्ति तथा देवतया सह त्वमङ्गिरस्वद् ध्रुवः सीद । हे स्त्री यः प्रजापतिः पृथिव्याः पृष्ठे विश्वस्मै प्राणायापानाय व्यानाय ज्योतिष्मतीं विद्युतामिव त्वासादयतु सा त्वं विश्वं ज्योतिर्यच्छैतस्मा एनं पतिं त्वं सादय ॥ २४ ॥

भावार्थः—ये स्त्रीपुरुषः सत्संगविद्याभ्यासाभ्यां विद्युदादिपदार्थविद्यां वर्द्धयन्ते त इह सुखिनो भवन्ति । पतिः स्त्रियं सदा सत्कुर्यात् स्त्री पतिञ्च कुर्यात् । एवं परस्परं प्रीत्या सहैव सुखं भुञ्जाताम् ॥ २४ ॥

पदार्थः—जो (विराट्) अनेक प्रकार की विद्याओं में प्रकाशमान स्त्री (ज्योतिः) विद्या की उन्नति को (आधारयत्) धारण करे करावे जो (स्वराट्) सब धर्मयुक्त व्यवहारों में शुद्धाचारी पुरुष (ज्योतिः) बिजुली आदि के प्रकाश को

(अधारयत्) धारण करे करावे वे दोनों स्त्री पुरुष संपूर्ण सुखों को प्राप्त हों। हे स्त्री जो (अग्निः) अग्नि के समान तेजस्वी विज्ञानयुक्त (ते) तेरा (अधिपतिः) स्वामी है (तथा) उस (देवतया) सुन्दर देवस्वरूप पति के साथ तू (अङ्गिरस्वत्) सूत्रात्मा वायु के समान (ध्रुवा) दृढ़ता से (सीद) हो। हे पुरुष जो अग्नि के समान तेजधारिणी तेरी रक्षा के करने हारी स्त्री है उस देवी के साथ तू प्राणों के समान प्रीति पूर्वक निश्चय करके स्थित हो। हे स्त्री (प्रजापतिः) प्रजा का रक्षक तेरा पति (पृथिव्याः) भूमि के (पृष्ठे) ऊपर (विश्वम्भै) सब (प्राणाय) सुख की चेष्टा के हेतु (अपानाय) दुःख हटाने के साधन (ध्यानाय) सब सुन्दर गुण कर्म और स्वभावों के प्रचार के हेतु प्राण विद्या के लिये जिस (ज्योतिष्मतीम्) प्रशंसित विद्या के ज्ञान से युक्त (त्वा) तुझ को (सादयतु) उत्तम अधिकार पर स्थापित करे सो तू (विश्वम्) समग्र (ज्योतिः) विज्ञान को (यच्छ) ग्रहण कर और इस विज्ञान की प्राप्ति के लिये अपने पति को स्थिर कर ॥ २४ ॥

भावार्थः—जो स्त्री पुरुष सत्संग और विद्या के अभ्यास से विद्युत् आदि पदार्थ विद्या और प्रीति को नित्य बढ़ाने हैं वे इस संसार में सुख भोगते हैं। पति स्त्री का और स्त्री पति का सदा सत्कार करे इस प्रकार आपस में प्रीतिपूर्वक मिल के ही सुख भोगें ॥ २४ ॥

मधुश्चेत्यस्येन्द्राग्नी ऋषी । ऋतवो देवताः । पूर्वस्य

भुरिगतिजगती छन्दः । निषादः स्वरः ॥

ये अग्नय इत्युत्तरस्य भुरिवाह्नी बृहती छन्दः ।

मध्यमः स्वरः ॥

अथ वसन्तर्तुवर्णनमाह ॥

अब अगले मंत्र में वसन्त ऋतु का वर्णन किया है ॥

मधुश्चमाध्वश्चवासन्तिकावृतूश्चग्रेन्तःश्लेष्मो-
ऽसि कल्पेतां द्यावापृथिवीकल्पेन्तामापश्चोषधयः
कल्पेन्तामग्नयः पृथङ् मम ज्यैष्ठ्याय सव्रताः । ये
अग्नयः समनसोऽन्तरा द्यावापृथिवी इमे वास-

न्तिकावृतू अभि कल्पमाना इन्द्रमिव देवा अभि-
संविशन्तु तया देवतयाङ्गिरस्वद् ध्रुवे सीदतम् ॥ २५ ॥

मधुः । च । माधवः । च । वासन्तिकौ । ऋतू
इत्यृतू । अग्नेः । अन्तः श्लेषइत्यन्तःऽश्लेषः । अ-
सि । कल्पेताम् । द्यावापृथिवी इति द्यावापृथिवी
कल्पन्ताम् । आपः । ओषधयः । कल्पन्ताम् ।
अग्नयः । पृथक् । मम । ज्यैष्ठ्याय । सव्रता इति
सऽव्रताः । ये । अग्नयः । समनस इति सऽमनसः ।
अन्तरा । द्यावापृथिवी इति द्यावापृथिवी । इमे
इतीमे । वासन्तिकौ । ऋतू इत्यृतू । अभिकल्प-
माना इत्यभिः कल्पमानाः । इन्द्रमिवेतीन्द्रम् ऽ-
इव । देवाः । अभि संविशन्त्वित्यभिः संविशन्तु ।
तया । देवतया । अङ्गिरस्वत् । ध्रुवे इति ध्रुवे
सीदतम् ॥ २५ ॥

पदार्थः—(मधुः) मधुरसुगन्धयुक्तश्चैत्रः (च) (माधवः)
मधुरादिफलनिमित्तो वैशाखः (च) (वासन्तिकौ) वसन्तेभवौ (ऋतू)
सर्वान् प्रापकौ (अग्नेः) उष्णत्वनिमित्तस्य (अन्तःश्लेषः) आभ्यन्तरे
सम्बन्धः (असि) भवति । अत्र व्यत्ययः (कल्पेताम्) समर्थयतः

(घावापृथिवी) सूर्यभूमी (कल्पन्ताम्) समर्थयन्तु (आपः) जलानि
 (ओषधयः) यवादयः सोमादयश्च (कल्पन्ताम्) (अग्नयः) पावकाः
 (पृथक्) (मम) (ज्यैष्ठ्याय) ज्येष्ठे मासि भवाय व्यवहाराय मम
 वृद्धत्वाय वा (सत्रताः) ब्रतैः सत्यैर्व्यवहारैः सह वर्त्तमानाः (ये)
 (अग्नयः) पावक इव कालविदो विद्वांसः (समनसः) (समानविज्ञानाः
 (अन्तरा) मध्ये (घावापृथिवी) प्रकाशान्तरिक्षे (इमे) प्रत्यक्षे
 (वासन्तिकौ) (ऋतू) (अभिकल्पमानाः) आभिमुख्येन समर्थयन्तः
 (इन्द्रमिव) यथापरमैश्वर्यम् (देवाः) (अभिसंविशन्तु) (तथा)
 (देवतया) परमपूजया परमेश्वराख्यया (अङ्गिरस्वत्) प्राणवत्
 (ध्रुवे) निश्चिते दृढे (सीदतम्) भवेताम् । अत्र पुरुषव्यत्ययः ॥ २५ ॥

अन्वयः—यथा मम ज्यैष्ठ्याय यावन्मूर्तपद्यमानौ ययोरन्तः
 श्लेषोऽसि भवति तौ मधुश्च माधवश्च वासन्तिकौ सुखायतनौ कल्पतां
 याभ्यां घावापृथिवी चापः कल्पन्ताम् पृथगोषधयः कल्पन्ता मग्न-
 यश्च । हे सत्रताः समनसो देवा वासन्तिकाऋतू येऽत्रान्तर्गम्यश्च सन्ति
 तांश्चाभिकल्पमानाः सन्तो भवन्त इन्द्रमिवाभिसंविशन्तु यथेमे घा-
 वापृथिवी तथा देवतया सहाङ्गिरस्वद् ध्रुवे वर्त्तन्ते तथा युषां स्त्री-
 पुरुषौ निश्चलौ सीदतम् ॥ २५ ॥

भावार्थः—हे मनुष्या यूयं यस्मिन् वसन्तर्तो श्लेषोत्पद्यते
 यस्मिन् तीव्रप्रकाशः पृथिवी शुष्का आपो मध्यस्था ओषधयो नू-
 तनपुष्पपत्रान्विता अग्निज्वाला इव भवन्ति तं युक्त्या सेवित्वा
 पुरुषार्थेन सर्वाणि सुखान्याप्नुत । यथा विद्वांसः परमप्रयत्नेनान्वृत्त-
 सुखायैश्वर्यमुन्नयन्ति तथैव प्रयतध्वम् ॥ २५ ॥

पदार्थः—जैसे (मम) भेरे (ज्यैष्ठ्याय) ज्येष्ठ महीने में हुए व्यवहार वा बेरी श्रेष्ठता के लिये जो (अग्नेः) गरमीके निमित्त अग्नि से उत्पन्न होने वाले जिन के (अन्तःश्लेषः) भीतर बहुत प्रकार के वायु का सम्बन्ध (असि) होता है वे (मधुः) मधुरसुगंधयुक्त चैत्र (च) और (माघवः) मधुर आदि गुण का निमित्त वैशाख (च) इन के सम्बन्धी पदार्थ युक्त (वासंतिकौ) वसन्त महीनों में हुए (ऋतू) सब का सुखप्राप्ति के साधन ऋतु सुख के लिये (कल्पेताम्) समर्थ होते जिन चैत्र और वैशाख महीनों के आश्रय से (द्यावापृथिवी) सूर्य और भूमि (आपः) जल भी योग में (कल्पन्ताम्) आनन्ददायक हों (पृथक्) भिन्न १ (ओषधयः) जौ आदि वा सोम लता आदि ओषधि और (अग्नयः) विजुली आदि अग्नि भी (कल्पन्ताम्) कार्यसाधक हों हे (सवताः) निरन्तर वर्तमान सत्यभाषणादि व्रतों से युक्त (समनसः) विज्ञान वाले (देवाः) विद्वान् (ये) जो लोग (वासन्तिकौ) (ऋतू) वसन्तऋतु में हुए चैत्र वैशाख और पूर्वक से (अन्तरा) बीच में हुए (अग्नयः) अग्नि हैं उन को (अभिकल्पमानाः) सम्मुख होकर कार्य में युक्त करते हुए आप लोग (इन्द्रमिव) जैसे उत्तम ऐश्वर्य प्राप्त हों वैसे (अमिसंविशन्तु) सब ओर से प्रवेश करो जैसे (इमे) ये (द्यावापृथिवी) प्रकाश और भूमि (तया) उस (देवतया) परमपूज्य परमेश्वररूप देवता के सामर्थ्य के साथ (अङ्गिरस्वत्) प्राण के समान (ध्रुवे) दृढ़ता से चलते हैं वैसे तुम दोनों स्त्री पुरुष सदा संयुक्त (सीदतम्) स्थिर रहो ॥ २५ ॥

भावार्थः—हे मनुष्यो तुम को चाहिये कि जिस वसन्त ऋतु में फल फूल उत्पन्न होता है और जिस में तीव्र प्रकाश रूखी पृथिवी जल मध्यम ओषधियां फल और फूलों से युक्त और अग्नि की ज्वाला भिन्न २ होती हैं उस को युक्ति पूर्वक सेवन कर पुरुषार्थ से सब सुखों को प्राप्त होओ जैसे विद्वान् लोग अत्यन्त प्रयत्नके साथ सब ऋतुओं में सुख के लिये सम्पत्ति को बढ़ाते हैं वैसे तुम भी प्रयत्नकरो ॥ २५ ॥

अथादासीत्यस्य सविता ऋषिः । क्षत्रपतिर्देवता ।

निचूदनुष्टुप्छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

पुनः सा कीदृशी भवेदित्याह ॥

फिर वह कैसी हो यह वि०

अपाढासि सहमाना सहस्वारातीः सहस्व पृ-
तनायतः । सहस्रवीर्यासि सा मां जिन्व ॥ २६ ॥

अपाढा । असि । सहमाना । सहस्व । अरातीः ।
सहस्व । पृतनायत इति पृतनाऽयतः । सहस्रवी-
र्येति सहस्रवीर्या । असि । सा । मा । जिन्व ॥ २६ ॥

पदार्थः—(अपाढा) शत्रुभिरसह्यमाना (असि) (सह-
माना) पत्यादीन् सोढुमर्हा (सहस्व) (अरातीः) शत्रून् (सहस्व)
(पृतनायतः) आत्मनः पृतनां सेनामिच्छतः (सहस्रवीर्या) अ-
संख्यातपराक्रमा (असि) (सा) (मा) माम् (जिन्व)
प्रीणीहि ॥ २६ ॥

अन्वयः—हे पत्नि या त्वमपाढासि सा त्वं सहमाना सती
पतिं मां सहस्व । या त्वं सहस्रवीर्यासि सा त्वं पृतनायतोऽरातीः स-
हस्व यथाहं त्वां प्रीणामि पतिं तथा मा च जिन्व ॥ २६ ॥

भावार्थः—या कृतदीर्घब्रह्मचर्य्यवलिष्टा जितेन्द्रिया वसन्ता-
धृतुकृत्यविलक्षणपत्यपराधक्षमाकारिणी शत्रुनिवारिकोत्तमपराक्रमा
स्त्री नित्यं स्वस्वामिनं प्रीणाति तां पतिरपि नित्यमानन्दयेत् ॥ २६ ॥

पदार्थः—हे पत्नी जो तू (अपाढा) शत्रु के असहने योग्य (असि) है
तू (सहमाना) पति आदि का सहन करती हुई अपने के उपदेश का (सहस्व)
सहन कर जो तू (सहस्रवीर्या) असंख्यात प्रकार के पराक्रमों से युक्त (असि)
है (सा) सो तू (पृतनायतः) अपने आप सेना से युद्ध की इच्छा करते हुए (अ-
रातीः) शत्रुओं को (सहस्व) सहन कर और जैसे मैं तुम्हें प्रसन्न रखता हूँ वैसे
(मा) मुझ पति को (जिन्व) लुप्त किया कर ॥ २६ ॥

भावार्थः—जो बहुत काल तक ब्रह्मचर्याश्रम से सेवन की हुई अत्यन्त बल-वान् नितेन्द्रिय वसन्त आदि ऋतुओं के पृथक् २ काम जानने पति के अपराध क्षमा और शत्रुओं का निवारण करने वाली उत्तम पराक्रम से युक्त स्त्री अपने स्वामी पति को तृप्त करती है उसी को पति भी नित्य आनन्दित करता ही है ॥ २६ ॥

मधुवाता इत्यस्य गोतम ऋषिः । विश्वेदेवा देवताः ।

निचृद्गायत्रीछन्दः । षड्जः स्वरः ॥

अथ वसन्तर्तोगुणान्तरानाह ॥

आगे के मंत्र में वसन्त ऋतु के अन्य गुणों का वर्णन किया है ॥

मधुवाता ऋतायते मधु क्षरन्ति सिन्धवः ।

माध्वीर्नः सन्त्वोषधीः ॥ २७ ॥

मधु । वाताः । ऋतायते । ऋतयत इत्यृऽयते ।

मधु । क्षरन्ति । सिन्धवः । माध्वीः । न । सन्तु ।

ओषधीः ॥ २७ ॥

पदार्थः—(मधु) मधुरं यथा स्यात्तथा (वाताः) वायवः (ऋतायते) ऋतमुदकमिवाचरन्ति । अत्र वचनव्यत्ययेन बहु वचनस्थान एकवचनम् । ऋतमित्युदकनामसु पठितम् । निर्घं० १ । १२ । न छन्दस्यपुत्रस्येतीत्वाभावः । अन्येषामपीति दीर्घः (मधु) (क्षरन्ति) वर्षन्ति (सिन्धवः) नद्यः समुद्रा वा । सिन्धव इति नदीनाम् । निर्घं० १ । १३ (माध्वीः) माध्वी मधुरगुणयुक्ताः । अत्र ऋतव्यवास्त्वथ० इति मधुशब्दादपि वणादेशनिपातः (नः) अस्मभ्यम् (सन्तु) (ओषधीः) ओषधयः ॥ २७ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या यथा वाता वसन्ते नो मधु ऋतायते सि-
न्धवो मधु क्षरन्ति ओषधीर्नो माध्वीः सन्तु तथा वयमनु तिष्ठेम ॥ २७ ॥

भावार्थः—अथ वाचकलु०—यदा वसन्त आगच्छति तदा
पुष्पादिसुगन्धयुक्ता वायवादयः पदार्था भवन्ति तस्मिन् भ्रमणं
पथ्यं वर्तत इति वेद्यम् ॥ २७ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो जैसे वसन्त ऋतु में (नः) हम लोगों के लिये (वा-
तः) वायु (मधु) मधुरता के साथ (ऋतायते) जल के समान चलते हैं (सि-
न्धवः) नदियां वा समुद्र (मधु) कोमलता पूर्वक (क्षरन्ति) बर्धने हैं और (ओषधीः)
ओषधियां (माध्वीः) मधुर रस के गुणों से युक्त (सन्तु) होवें वैसा प्रयत्न हम
किया करें ॥ २७ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में वाचकलु०—जब वसन्त ऋतु आता है तब पुष्प आदि
के सुगन्धों से युक्त वायु आदि पदार्थ होने हैं उस ऋतु में घूमना डोलना पथ्य होता
है ऐसा निश्चित जानना चाहिये ॥ २७ ॥

मधुनक्तमित्यस्य गोतम ऋपिः । विश्वे देवा देवताः ।

गायत्रीछन्दः । षड्जः स्वरः ॥

पुनः स एव विषय उपदिश्यते ॥

फिर भी वही विषय अगले मंत्र में कहा है ॥

मधुनक्तमुतोषसो मधुमत्पार्थिवश्चरजः । मधु
द्यौरस्तु नः पिता ॥ २८ ॥

मधु । नक्तम् । उत । उपसः । मधुमदिति
मधुऽमत् । पार्थिवम् । रजः । मधु । द्यौः । अस्तु ।
नः । पिता ॥ २८ ॥

पदार्थः—(मधु) (नक्तम्) रात्रिः (उत) अपि (उ-
षसः) प्रातर्मुखानि दिनानि (मधुमत्) मधुरगुणयुक्तम् (पा-
थिवम्) पृथिव्या विकारः (रजः) द्रव्यणुकादिरेणु (मधु) (द्यौः)
प्रकाशः (अस्तु) (नः) अस्मभ्यम् (पिता) पालकः ॥ २८ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या यथा वसन्ते नक्तं मधूताप्युषसो मधु
पार्थिवं रजो मधुमद् द्यौर्मधु पिता नोऽस्तु तथा यूयमप्येतं युक्त्या
सेवध्वम् ॥ २८ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—प्राप्ते वसन्ते पक्षिणोऽपि मधुरं
स्वनन्ति । हर्षिताः प्राणिनश्च जायन्ते ॥ २८ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो जैसे वसन्त ऋतु में (नक्तम्) रात्रि (मधु) कोम-
लता से युक्त (उत) और (उषसः) प्रातःकाल से ले कर दिन मधुर (पार्थिवम्)
पृथिवी का (रजः) द्रव्यणुक वा त्रमरेणु आदि (मधुमत्) मधुरगुणों से युक्त और
(द्यौः) प्रकाश भी (मधु) मधुरतायुक्त (पिता) रक्षा करने हारे के समान
समय (नः) हमारे लिये (अस्तु) होवे वैसे युक्ति से उस वसन्त ऋतु का सेवन
तुम भी किया करो ॥ २८ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकलु०—जब वसन्त ऋतु आता है तब पक्षी भी
कोमल मधुर २ शब्द बोलने और अन्य सब प्राणी आनन्दित होते हैं ॥ २८ ॥

मधुमानित्यस्य गोतम ऋषिः । विश्वे देवा देवताः ।

निचृद्राघत्री छन्दः । षड्जः स्वरः ॥

अथ वसन्ते जनैः किमाचरणीयमित्याह ॥

अब वसन्त ऋतु में मनुष्यों को कैसा आचरण करना चाहिये इस वि० ॥

मधुमान्नो वनस्पतिर्मधुमाँ २ ॥ अस्तु सूर्यः ।

माध्वीर्गावो भवन्तु नः ॥ २९ ॥

मधुमानिति मधुऽमान् । नः । वनस्पतिः ।
 मधुमानिति मधुऽमान् । अस्तु । सूर्यः । माध्वीः ।
 गावः । भवन्तु । नः ॥ २९ ॥

पदार्थः—(मधुमान्) प्रशस्ता मधवो गुणा विद्यन्ते यस्मिन्
 सः (नः) अस्मभ्यम् (वनस्पतिः) अभ्यत्थादिः (मधुमान्)
 प्रशस्तो मधुः प्रतापो विद्यते यस्य सः (अस्तु) भवतु (सूर्यः)
 सविता (माध्वीः) मधुरा गुणा विद्यन्ते यासु ताः (गावः) धे-
 नव इव किरणाः (भवन्तु) (नः) अस्मभ्यम् ॥ २९ ॥

अन्वयः—हे विद्वांसो यथा वसन्ते नो वनस्पतिर्मधुमान् सू-
 र्यश्च मधुमानस्तु । नो गावो माध्वीर्भवन्तु तथोपदिशत ॥ २९ ॥

भावार्थः—हे मनुष्या यूयं वसन्तमृतुं प्राप्य यादृग्द्रव्यहोमेन
 वनस्पत्यादयो मधुरादिगुणाः स्युः तादृशं यज्ञमाचरतेत्यं वासन्तिकं
 सुखं सर्वे यूयं प्राप्तु ॥ २९ ॥

पदार्थः—हे विद्वान् लोगो जैसे वसन्त ऋतु में (नः) हमारे लिये (व-
 नस्पतिः) पीपल आदि वनस्पति (मधुमान्) प्रशंसित कोमल गुणों वाले और (सू-
 र्यः) सूर्य भी (मधुमान्) प्रशंसित कोमलतापयुक्त (अस्तु) होवे और (नः)
 हमारे लिये (गावः) गौओं के समान (माध्वीः) कोमल गुणों वाली किरणें (भव-
 न्तु) हों वैसा ही उपदेश करो ॥ २९ ॥

भावार्थः—हे मनुष्यो तुम लोग वसन्त ऋतु को प्राप्त होकर जिस प्रकार
 के पदार्थों के होम से वनस्पति आदि कोमल गुणयुक्त हों ऐसे यज्ञ का अनुष्ठान करो
 और इस प्रकार वसन्त ऋतु के सुख को सब जने तुम लोग प्राप्त होओ ॥ २९ ॥

अपामित्यस्य गोतमश्रुपिः । प्रजापतिर्देवता ।

आर्षीपङ्क्तिश्छन्दः । पञ्चमः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर भी वही वि० ॥

अपां गम्भन्सीदमा त्वा सूर्योऽभिताप्सन्मा-
ऽग्निर्वैश्वानरः । अच्छिन्नपत्राः प्रजा अनुवीक्ष-
स्वानुत्वा दिव्या वृष्टिः सचताम् ॥ ३० ॥

अपाम् । गम्भन् । सीद । मा । त्वा । सूर्यः ।
अभि । ताप्सीत् । मा । अग्निः । वैश्वानरः ।
अच्छिन्नपत्रा इत्यच्छिन्नऽपत्राः । प्रजा इति प्र-
जाः । अनुवीक्षस्वेत्यनुऽवीक्षस्व । अनु । त्वा ।
दिव्या । वृष्टिः । सचताम् ॥ ३० ॥

पदार्थः—(अपाम्) जलानाम् (गम्भन्) गम्भनि धारके
मेघे अत्र गमधातोरौणादिको बाहुलकाद् भनिः प्रत्ययः । सप्तम्या
लुक् च (सीद) आःस्व (मा) (त्वा) (सूर्यः) मार्तिण्डः
(अभि) (ताप्सीत्) तपेत् (मा) (अग्निः) (वैश्वानरः)
विश्वेषु नरेषु राजमानः (अच्छिन्नपत्राः) अच्छिन्नानि पत्राणि
यासां ताः (प्रजाः) (अनुवीक्षस्व) आनुकूल्येन विशेषतः सं-
प्रेक्षस्व (अनु) (त्वा) त्वाम् (दिव्या) शुद्धगुणसम्पन्ना (वृष्टिः)
(सचताम्) समवैतु ॥ ३० ॥

अन्वयः—हे मनुष्य त्वं वसन्तेऽपां गम्भस्त्रिव सीद यतः सूर्यस्त्वामाऽभिताप्सीत् । वैश्वानरोऽग्निस्त्वामाभिताप्सीदच्छिन्नपत्राः प्रजा अनु त्वा दिव्या वृष्टिः सचर्ता तथा त्वमनुवीक्षस्व ॥ ३० ॥

भावार्थः—वसन्तग्रीष्मयोर्मध्ये मनुष्या जलाशयस्थं शीतलं स्थानं संसेवन्ताम् । येन तापाऽभितप्ता न स्युः येन यज्ञेन पुष्कला वृष्टिः स्यात् प्रजानन्दश्च तं सेवध्वम् ॥ ३० ॥

पदार्थः—हे मनुष्य तू वसन्त ऋतु में (अपाम्) जलों के (गम्भन्) आधार कर्ता मेघ में (सीद) स्थिर हो जिस से (सूर्यः) सूर्य (त्वा) मुझ को (मा) न (अभिताप्सीत्) तपावे (वैश्वानरः) सब मनुष्यों में प्रकाशमान (अग्निः) अग्नि बिजुली (त्वा) तुझ को (मा) न (अभिताप्सीत्) तप्त करे (अच्छिन्नपत्राः) सुन्दर पूर्ण अवयवों वाली (प्रजाः) प्रजा (अनुत्वा) तेरे अनुकूल और (दिव्या) शुद्ध गुणों से युक्त (वृष्टिः) वर्षा (सचर्ताम्) प्राप्त होवे जैसे (अनुवीक्षस्व) अनुकूलता से विशेष करके विचार कर ॥ ३० ॥

भावार्थः—मनुष्य वसन्त और ग्रीष्म ऋतु के बीच जलाशयस्थ शीतल स्थान का सेवन करें जिस से गर्मी से दुःखित न हों और जिस यज्ञ में वर्षा भी ठीक २ हो और प्रजा आनन्दित हो उस का सेवन करें ॥ ३० ॥

तत्समुद्रानित्यस्य गोतम ऋषिः । वरुणो देवता ।

त्रिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

अन जनैस्तत्र सुखप्राप्तये किमाचरणीयमित्याह ॥

अन मनुष्यों को उस वसन्त में सुखप्राप्ति के लिये क्या करना चाहिये

यह विषय अगले मन्त्र में कहा है ॥

त्रीन्त्समुद्रान्त्समंसृपत्स्वर्गान्पापतिर्वृषभ इष्टकानाम् । पुरीषं वसानः सकृत्स्य लोके तत्र गच्छ यत्र पूर्वं परैताः ॥ ३१ ॥

त्रीन् । समुद्रान् । सम् । असृपत् । स्वर्गा
निति स्वऽगान् । अपाम् । पतिः । वृषभः । इष्ट-
कानाम् । पुरीषम् । वसानः । सुकृतस्येति सु-
कृतस्य । लोके । तत्र । गच्छ । यत्र । पूर्वे । परेता
इति पराऽइताः ॥ ३१ ॥

पदार्थः—(त्रीन्) अधोमध्योर्ध्वस्थान् (समुद्रान्) समुद्र-
द्रवन्ति पदार्था येषु तान् भूतभविष्यद्वर्तमानान् समयान् (सम्)
(असृपत्) सर्पति (स्वर्गान्) स्वःसुखं गच्छन्ति प्राप्नुवन्ति ये-
भ्यस्तान् (अपाम्) प्राणानाम् (पतिः) रक्षकः (वृषभः)
वर्षकः श्रेष्ठो वा (इष्टकानाम्) इज्यन्ते संगम्यन्ते कामा यैः
पदार्थैस्तेषाम् (पुरीषम्) पूर्णसुखकरमुदकम् (वसानः) वा-
सयन् (सुकृतस्य) सुष्ठु कृतो धर्मो येन तस्य (लोके) द्रष्टव्ये
स्थाने (तत्र) (गच्छ) धर्म्ये मार्गे (पूर्वे) प्राक्तना जनाः
(परेताः) सुखं प्राप्ताः ॥ ३१ ॥

अन्वयः—हे विद्वंस्त्वं यथाऽपां पतिर्वृषभः पुरीषं वसानः सनि-
ष्टकानां त्रीन् समुद्राल्लोकान् स्वर्गान् समसृपत् । संसर्पति तथा
सर्प यत्र सुकृतस्य लोके मार्गे पूर्वे परेतास्तत्र त्वमपि गच्छ ॥ ३१ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—मनुष्यैर्धार्मिकाणां मार्गेण ग-
च्छद्भिः शारीरिकवाचिकमानसानि त्रिविधानि सुखानि प्राप्तव्या-
नि । यत् कामा अलं स्युस्तत्र प्रपतितव्यं यथा वसन्तादय ऋत-

वः क्रमेण वर्त्तिवा स्थानि २ लिंगान्यभिपद्यन्ते तथर्त्वनुकूलान्
व्यवहारान् कृत्वाऽऽनन्दयितव्यम् ॥ ३१ ॥

पदार्थः—हे विद्वान् पुरुष जैसे (अवाम्) प्राणों का (पतिः) रक्षकः
(वृषभः) वर्षा का हेतु (पुरीषम्) पूर्णसुखकारक जल को (वसानः) धारण क-
रता हुआ सूर्य (इष्टकानाम्) कामनाओं की प्राप्ति के हेतु पदार्थों के आधार रूप
(जीन्) ऊपर नीचे और मध्य में रहने वाले तीन प्रकार के (समुद्रान्) सब पदार्थों
के स्थान भूत भविष्यत् और वर्त्तमान (स्वर्गान्) सुख प्राप्त कराने हारे लोकों को
(समस्तपत्) प्राप्त होता है वैसे आप भी प्राप्त हूँजिये (यत्र) जिस धर्म युक्त व-
सन्त के मार्ग में (सुकृतस्य) सुन्दर धर्म करने हारे पुरुष के (लोके) देखने योग्य
स्थान वा मार्ग में (पूर्वे) प्राचीन लोग (परंताः) सुख को प्राप्त हुए (तत्र) उसी
वसन्त के सेवनरूप मार्ग में आप भी (गच्छ) चलिये ॥ ३१ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकलु०—मनुष्यों को चाहिये कि धर्मात्माओं के
मार्ग से चलते हुए शारीर वाचिक और मानस तीनों प्रकार के सुखों को प्राप्त हों ।
और जिस में कामना पूरी हो वैसे प्रयत्न करें । जैसे वसन्त आदि ऋतु अपने क्रम
से वर्त्तते हुए अपने २ चिन्ह प्राप्त करते हैं वैसे ऋतुओं के अनुकूल व्यवहार के
आनन्द को प्राप्त हों ॥ ३१ ॥

महीद्यौरित्यस्य गोतम ऋषिः । द्यावापृथिव्यौ देवते ।

निचृद् गायत्री छन्दः । षड्जः स्वरः ॥

मातापितृभ्यां स्वसंतानाः कथं शिक्षया इत्याह ॥

माता पिता अपने सन्तानों को कैसी शिक्षा करें इस वि० ॥

मही द्यौः पृथिवी च न इमं यज्ञं मिमिक्षताम् ।

पिपृतां नो भरीमभिः ॥ ३२ ॥

मही । द्यौः । पृथिवी । च । नः । इमम् । य-
ज्ञम् । मिमिक्षताम् । पिपृताम् । नः । भरीमभि-
रिति भरीमभिः ॥ ३२ ॥

पदार्थः—(मही) महती (द्यौः) सूर्यः (पृथिवी) भूमिः
(च) (नः) अस्माकम् (इमम्) (यज्ञम्) सङ्गन्तव्यं गृहाश्रम-
व्यवहारम् (मिमिक्षताम्) सेक्तुमिच्छेताम् (पिश्रुताम्) पालयतम्
(नः) अस्मान् (भरीमभिः) धारणपोषणाद्यैः कर्मभिः ॥ ३२ ॥

अन्वयः—हे मातापितरौ यथा मही द्यौः पृथिवी च सर्व
सिञ्चतः पालयतस्तथा युवां न इमं यज्ञं मिमिक्षताम् भरीमभिर्नः
पिश्रुताम् ॥ ३२ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—यथा भूमिसूर्यौ सर्वेषां धारणं
प्रकाशं पालनञ्च कुरुतस्तथा मातापितरः स्वसन्तानेभ्योऽन्नं विद्या
दानं सुशिक्षां च कृत्वा पूर्णान् विदुषः पुरुषार्थिनः संपादयेयुः ॥ ३२ ॥

पदार्थः—हे मातापिता जैसे (मही) बड़ा (द्यौः) सूर्यलोक (च)
और (पृथिवी) भूमि सब संसार को सींचते और पालन करते हैं वैसे तुम दोनों (नः)
हमारे (इमम्) इस (यज्ञम्) सेवने योग्य विद्याग्रहणरूप व्यवहार को (मिमिक्ष-
ताम्) सेचन अर्थात् पूर्ण होने की इच्छा करो और (भरीमभिः) धारण पोषण
आदि कर्मों से (नः) हमारा (पिश्रुताम्) पालन करो ॥ ३२ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकलु०—जैसे वसन्त ऋतु में पृथिवी और सूर्य सब
संसार का धारण प्रकाश और पालन करते हैं वैसे माता पिता को चाहिये कि अपने
सन्तानों के लिये वसन्तादि ऋतुओं में आज विद्यादान और अच्छी शिक्षा करके पूर्ण
विद्वान् पुरुषार्थी करें ॥ ३२ ॥

विष्णोः कर्माणीत्यस्य गोतम ऋषिः । विष्णुर्देवता ।

निचृद्रायत्री छन्दः । षड्जः स्वरः ॥

विद्वद्वितरैर्जनैराचरणीयमित्याह ॥

विद्वानों के तुल्य अन्य मनुष्यों को आचरण करना चाहिये इसी वि० ॥

विष्णोः कर्माणि पश्यत यतो ब्रतानि पस्पशे ।
 इन्द्रस्य युज्यः सखा ॥ ३३ ॥
 विष्णोः । कर्माणि । पश्यत । यतः । ब्रतानि ।
 पस्पशे । इन्द्रस्य । युज्यः । सखा ॥ ३३ ॥

पदार्थः—(विष्णोः) व्यापकेश्वरस्य (कर्माणि) जगत्सृष्टि-
 पालनप्रलयकरणन्यायादीनि (पश्यत) संप्रेक्षध्वम् (यतः) (ब्रतानि)
 नियतानि सत्यभाषणादीनि (पस्पशे) स्पृशति (इन्द्रस्य) पर-
 मेश्वर्यमिच्छुकस्य जीवस्य युक्तस्य (युज्यः) उपयुक्तानन्दप्रदः (सखा)
 मित्र इव वर्त्तमानः ॥ ३३ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या य इन्द्रस्य जीवस्य युज्यः सखास्ति
 यतोऽयं विष्णोः कर्माणि ब्रतानि च पस्पशे तस्मादेतस्यैतानि यूय-
 मपि पश्यत ॥ ३३ ॥

भावार्थः—यथा परमेश्वरस्य सृष्टदुपासको धार्मिको विद्वानस्य
 गुणकर्मस्वभावक्रमानुसाराणि सृष्टिकर्माणि कुर्याज्जानीयात् तथै-
 वेतरे मनुष्याः कुर्युर्जानीयुश्च ॥ ३३ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो जो (इन्द्रस्य) परमेश्वर्य की इच्छा करने हारे जीव
 का (युज्यः) उपासना करने योग्य (सखा) मित्र के समान वर्त्तमान है (यतः)
 जिस के प्रताप से यह जीव (विष्णोः) व्यापक ईश्वर के (कर्माणि) जगत् की रचना
 पालन प्रलय करने और न्याय आदि कर्मों और (ब्रतानि) सत्यभाषणादि नियमों
 को (पस्पशे) स्पर्श करता है इस लिये इस परमात्मा के इन कर्मों और ब्रतों को तुम
 लोग भी (पश्यत) देखो धारण करो ॥ ३३ ॥

भावार्थः—जैसे परमेश्वर का मित्र उपासक धर्मात्मा विद्वान्पुरुष परमात्मा
 के गुण कर्म और स्वभावों के अनुसार सृष्टि के क्रमों के अनुकूल आचरण करे और
 जाने वैसे ही अन्य मनुष्य करें और जानें ॥ ३३ ॥

ध्रुवासीत्यस्य गोतम ऋषिः । जातवेदा देवता ।

मुरिक्विष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

विद्वद्दस्त्रीभिरप्युपदेष्टव्यमित्याह ॥

विद्वान् पुरुषो के समान विद्वान् स्त्रियां भी उपदेश करें यह वि० ॥

ध्रुवासिं धरुणेतो जज्ञे प्रथममेभ्यो योनिभ्यो
अधिजातवेदाः । स गांयत्र्या त्रिष्टुभांस्तुष्टुभां
चदेवेभ्यो हव्यं वहतु प्रजानन् ॥ ३४ ॥

ध्रुवा । असि । धरुणा । इतः । जज्ञे । प्रथ-
मम् । एभ्यः । योनिभ्य इति योनिःभ्यः । अधि ।
जातवेदा इति जातवेदाः । सः । गायत्र्या । त्रि-
ष्टुभां । त्रिस्तुभेति त्रिस्तुभां । अनुष्टुभां । अनुस्तुभे
त्यनुस्तुभां । च । देवेभ्यः । हव्यम् । वहतु ।
प्रजानन्निति प्रजानन् ॥ ३४ ॥

पदार्थः (ध्रुवा) (स्थिरा) (असि) (धरुणा) धर्तृ
(इतः) कर्मणः (जज्ञे) प्रादुर्भवति (प्रथमम्) आदिमं का-
र्यम् (एभ्यः) (योनिभ्यः) कारणेभ्यः (अधि) (जातवेदाः) यो
जानेषु विद्यते सः (सः) (गायत्र्या) गायत्रीनिष्पादितया विद्यया
(त्रिष्टुभा) (अनुष्टुभा) (च) (देवेभ्यः) दिव्यगुणेष्वो वि-
द्वद्भ्यो वा (हव्यम्) होतुमादातुमर्हविज्ञानम् (वहतु) प्राप्नोतु
(प्रजानन्) प्रकृष्टतया जानन् ॥ ३४ ॥

अन्वयः—हे स्त्रियथा त्वं धरुणा ध्रुवासि यथैभ्यो योनिभ्यः

स जातवेदाः प्रथममधिजज्ञे तथेतोऽधिजायस्व । यथा स तव प-
तिर्गायत्र्या त्रिष्टुभानुष्टुभा च प्रजानन् देवेभ्यो हव्यं वहतु तथेतया
प्रजानन्ती ब्रह्मचारिणी कन्या भवन्तीभ्यः स्त्रीभ्यो विज्ञानं प्राप्नोतु ॥ ३४ ॥

भावार्थः—मनुष्या जगदीश्वरसृष्टिक्रमनिमित्तानि विदित्वा वि-
द्वांसो भूत्वा यथा पुरुषेभ्यः शास्त्रोपदेशान् कुर्वन्ति तथैव स्त्रियोप्ये-
तानि विदित्वा स्त्रीभ्यो वेदार्थनिष्कर्षोपदेशान् कुर्वन्तु ॥ ३४ ॥

पदार्थः—हे स्त्रि जैसे तू (धरुणा) शुभगुणों का धारण करने हारी (ध्रुवा)
स्थिर (अस्ति) है जैसे (एभ्यः) इन (योनिभ्यः) कारणों से (सः) वह (जा-
तवेदाः) प्रसिद्ध पदार्थों में विद्यमान वायु (प्रथमम्) पहिले (अधिजज्ञे) अधिकता
से प्रकट होता है वैसे (इनः) इस कर्म के अनुष्ठान से सर्वोपरि प्रसिद्ध हूजिये जैसे
तेरा पति (गायत्र्या) गायत्री (त्रिष्टुपा) त्रिष्टुप् (च) और (अनुष्टुभा) अनु-
ष्टुप् मन्त्र से सिद्ध हुई विद्या से (प्रजानन्) बुद्धिमान् होकर (देवेभ्यः) अच्छे गुण
वा विद्वानों से (हव्यम्) देने लेने योग्य विज्ञान (वहतु) प्राप्त होवे वैसे इस विद्या से
बुद्धिमती होके आप स्त्री लोगों से ब्रह्मचारिणी कन्या विज्ञान को प्राप्त होवें ॥ ३४ ॥

भावार्थः—मनुष्य जगत् में ईश्वर की सृष्टि के कामों के निमित्तों को जान
विद्वान् होकर जैसे पुरुषों को शास्त्रों का उपदेश करते हैं वैसे ही स्त्रियों को भी चा-
हिये कि इन सृष्टिक्रम के निमित्तों को जान के स्त्रियों को वेदार्थसारोपदेशों का करें ॥ ३४ ॥

इषे रायइत्यस्य गोतम ऋषिः । जातवेदा देवता ।

निचृद्वृहती छन्दः । मध्यमः स्वरः ॥

अथ जायापती उदाहं कृत्वा कथं वर्तयातामित्याह ॥

अथ स्त्री पुरुष विवाह करके कैसे वर्तें इस वि० ॥

इषे राये रमस्व सहसे द्युमन ऊर्जे श्रपत्या-
य । सघ्राडंसि स्वराडंसि सारस्वतौ त्वोत्सौ प्रा-
वताम् ॥ ३५ ॥

इषे । राय । रमस्व । सहसे । युम्ने । ऊर्जे ।
अपत्याय । सम्राडिति । सम्राट् । असि । स्व-
राडिति । स्वराट् । असि । सारस्वतौ । त्वा । उ-
त्सौ । प्र । अवताम् ॥ ३५ ॥

पदार्थः—(इषे) विज्ञानाय (राये) श्रिये (रमस्व) क्रीडस्व
(सहसे) बलाय (युम्ने) यशसेऽन्नाय वा युम्नं द्योततेर्यशो वाऽ-
न्नं वा । निरु० ५ । ५ । (ऊर्जे) पराक्रमाय (अपत्याय) संता-
नाय (सम्राट्) यः सम्यग्राजते सः (असि) (स्वराट्) या स्वयं-
राजते सा (असि) (सारस्वतौ) सरस्वत्यां वेदवाचि कुशलावुप
देशकोपदेष्टृयौ (त्वा) त्वाम् (उत्सौ) कूपोदकमिवाद्भिभूतौ
(प्र) (अवताम्) रक्षणदिकं कुरुताम् ॥ ३५ ॥

अन्वयः—हे पुरुष यस्त्वं सम्राडसि हे स्त्रियं त्वं स्वराडसि
सत्त्वं चेपेराये सहसे युम्न ऊर्जेऽपत्याय रमस्व । उत्साविव सारस्वतौ
सन्तावेतानि प्रावतामिति त्वां पुरुषं स्त्रियं चोपदिशामि ॥ ३५ ॥

भावार्थः—कृतविवाहौ स्त्रीपुरुषौ परस्परं प्रीत्या विद्वांसौ स-
न्तौ वसन्ते पुरुषार्थेन श्रीमन्तौ सदगुणौ परस्परस्य रक्षां कुर्वन्तौ
धर्मेणापत्यान्युत्पाद्यास्मिन् संसारे नित्यं क्रीडेताम् ॥ ३५ ॥

पदार्थः—हे पुरुष जो तू (सम्राट्) विद्यादिशुभगुणों से स्वयं प्रकाशमान
(असि) है । हे स्त्रियं जो तू (स्वराट्) अपने आप विज्ञान सत्याचार से शोभाय-
मान (असि) है सो तुम दोनों (इषे) विज्ञान (राये) धन (सहसे) बल (युम्ने)
यश और अन्न (ऊर्जे) पराक्रम और (अपत्याय) सन्तानों की प्राप्ति के लिये (र-
मस्व) यत्न करो तथा (उत्सौ) कूपोदक के समान कोमलता को प्राप्त होकर

सारस्वतौ) वेदवाणी के उपदेश में कुशल होके तुम दोनों स्त्री पुरुष इन स्वशरीर और अज्ञादि पदार्थों की (प्रावताम् रक्षा आदि करो यह (त्वा) तुम को उपदेश देताहूँ ॥३५॥

भावार्थः—विवाह कर के स्त्री पुरुष दोनों आपस में प्रीति के साथ विद्वान् हो कर पुरुषार्थ से धनवान् श्रेष्ठगुणों से युक्त होके एक दूसरे की रक्षा करते हुए धर्मा-नुकूलता से वर्त के सन्तानों को उत्पन्न कर इस संसार में नित्य क्रीड़ा करें ॥३५॥

अग्नेयुक्ष्वेत्यस्य भरद्वाज ऋषिः । अग्निर्देवता ।

निचृद्गायत्री छन्दः । षड्जः स्वरः ॥

अथ शत्रुविजयः कथं कर्त्तव्य इत्याह ॥

अथ शत्रुओं को कैसे जीतना चाहिये यह वि० ॥

अग्ने युक्ष्वाहि ये तवाश्वासो देव साधवः । अरं
वहन्ति मन्यवे ॥ ३६ ॥

अग्ने । युक्ष्व । हि । ये । तव । अश्वासः । देव ।
साधवः । अरम् । वहन्ति । मन्यवे ॥ ३६ ॥

पदार्थः—(अग्ने) विद्वन् (युक्ष्व) अथ ह्यचोऽतस्तिष्ठ इति दीर्घः । विकरणस्य लुक् च (हि) खलु (तव) (अश्वासः) सुशिक्षितास्तुरङ्गाः (देव) दिव्यविद्यायुक्त (साधवः) अभीष्टं साधुवन्तः (अरम्) अलम् (वहन्ति) रथादीनि यानानि प्राप-यन्ति (मन्यवे) शत्रूणामुपरिक्रोधाय ॥ ३६ ॥

अन्वयः—हे देवाग्ने ये तव साधवोऽश्वासो मन्यवेऽरं वहन्ति तान् हि त्वं युक्ष्व ॥ ३६ ॥

भावार्थः—राजमनुष्यैर्वसन्ते प्रथममश्वान् सुशिक्ष्य सारथीश्च रथेषु नियोज्य शत्रुविजयाय गन्तव्यम् ॥ ३६ ॥

पदार्थः—हे (देव) श्रेष्ठविद्या वाले (अग्ने) तेजस्वी विद्वान् (ये) जो (तव) आप के (साधवः) अर्षीष्ट साधने वाले (अश्वासः) शिञ्जित घोड़े (मन्थवे) शत्रुओं के ऊपर क्रोध के लिये (अरम्) सामर्थ्य के साथ (वहन्ति) रथ आदि यानों को पहुंचाते हैं उन को (हि) निश्चय कर के (युद्ध) संयुक्त कीजिये ॥ ३६ ॥

भावार्थः—राजादिमनुष्यों को चाहिये कि वसन्त ऋतु में पहिले घोड़ों को शिक्षा दे और रथियों को रथों पर नियुक्त कर के शत्रुओं के जीवन के लिये यात्रा करें ॥ ३६ ॥

युक्ष्वाहीत्यस्य विरूप ऋषिः । अग्निर्देवता । निचृद्गायत्री
छन्दः । षड्जः स्वरः ॥

अथ राजपुरुषकृत्यमाह ॥

अथ राजपुरुषों को क्या करना चाहिये यह वि० ॥

युक्ष्वा हि देवहूतमान् ॥ अश्वान् ॥ अग्ने रथीरिव ।
निहोता पूर्यः सदः ॥ ३७ ॥

युक्ष्व । हि । देवहूतमानिति देवहूतमान् । अ-
श्वान् । अग्ने । रथीरिवेति रथीऽश्व । नि । होता ।
पूर्यः । सदः ॥ ३७ ॥

पदार्थः—(युक्ष्व) अत्रापि दीर्घः (हि) किल (देवहू-
तमान्) देवैर्विद्वद्भिः स्पर्द्धितान् (अश्वान्) (अग्ने) (रथी-
रिव) यथा शत्रुभिः सह बहुरथादिसेनाङ्गवान् योद्धा युध्यति तथा
(नि) नितराम् (होता) दाता (पूर्यः) पूर्वैर्विद्वद्भिः कृतशि-
क्षः (सदः) सीद । अत्र लङ्घ्यडभावः ॥ ३७ ॥

अन्वयः—हे अग्ने पूर्णो होता त्वं देवहूतमानश्चान् रथी-
रिव युक्त्वा हि न्यायासने निषदः ॥ ३७ ॥

भावार्थः—सेनापत्यादिराजपुरुषैर्महारथिवदश्वादीनिसेनाङ्गानि
कार्थ्येषु संयोजनीयानि । समापत्यादयो न्यायासने स्थित्वा धर्म्यं
न्यायमाचरन्तु ॥ ३७ ॥

पदार्थः—हे (अग्ने) विद्वान् पुरुष (पूर्यः) पूर्व विद्वानों से शिक्षा को
प्राप्त (होता) दानशील आप (देवहूतमान्) विद्वानों से स्पर्द्धा वा शिक्षा किये
(अश्वान्) घोड़ों को (रथीरिव) शत्रुओं के साथ बहुत रथादि सेना अंगयुक्त
योद्धा के समान (युक्त्वा) युक्त कीजिये (हि) निश्चय करके न्यायासन पर (नि-
षदः) निरन्तर स्थित हूजिये ॥ ३७ ॥

भावार्थः—सेनापति आदि राजपुरुषों को चाहिये कि बड़े सेना के अंगयुक्त
रथ वाले के समान घोड़े आदि सेना के अवयवों को कार्यों में संयुक्त करें । और
समापति आदि को चाहिये कि न्यायासन पर बैठ कर धर्मयुक्त न्याय किया करें ॥ ३७ ॥

सम्यक्स्त्वन्तीत्यस्य विरूप ऋपिः । अग्निर्देवता ।

त्रिष्टुप्छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

मनुष्यैः किं भूत्वा वाग्धार्येत्याह ॥

मनुष्यों को कैसे होके वाणी धारण करनी चाहिये यह वि० ॥

सम्यक्स्त्वन्ति सरितो न धेनां अन्तर्हृदा मनसा
पूयमानाः । घृतस्य धारां अभि चांक्षीमि हिरण्ययो
वेतसो मध्ये अग्नेः ॥ ३८ ॥

सम्यक् । स्रवन्ति । सरितः । न । धेनाः । अ-
न्तः । हृदा । मनसा । पूयमानाः । घृतस्य । धाराः ।
अभि । चाकशीमि । हिरण्ययः । वेतसः । मध्ये ।
अग्नेः ॥ ३८ ॥

पदार्थः—(सम्यक्) (स्रवन्ति) गच्छन्ति (सरितः) नद्यः
सरित इति नदीनाम० निघं० १ । १३ (न) इव (धेनाः)
वाचः । धेना इति वाङ्नाम० निघं० १ । ११ (अन्तः) आश्रय-
न्तरे (हृदा) हृदयेन (मनसा) विज्ञानवता चित्तेन (पूयमा-
नाः) पवित्राः (घृतस्य) उदकस्य (धाराः) (अभि) आ-
भिमुख्ये (चाकशीमि) भृशं प्राप्नोमि (हिरण्ययः) यशस्वी
(वेतसः) वेगवत्यः । अत्र वीधातोर्बाहुलकादौणादिकस्तसिः
प्रत्ययः (मध्ये) (अग्नेः) विद्युतः ॥ ३८ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या यथाऽग्नेर्मध्ये हिरण्यय इव वर्तमानो-
हं या घृतस्य वेतसो धाराः सरितो नान्तर्हृदा मनसा पूयमाना
धेनाः सम्यक् स्रवन्ति ता अभिचाकशीमि तथा यूयमप्येताः
प्राप्नुत ॥ ३८ ॥

भावार्थः—अत्रोपमालं०—मनुष्यैर्यथा समं विषमं चलन्त्यः
शुद्धाः सत्यो नद्यः समुद्रं प्राप्य स्थिरत्वं प्राप्नुवन्ति तथैव विद्या-
सुशिक्षाधर्मैः पवित्रीभूता वाण्यो निश्चलाः प्राप्तव्याः प्रापयित-
व्याश्च ॥ ३८ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो जैसे (अग्नेः) बिजुली के (मध्ये) बीच में वर्त-
मान (हिरण्ययः) तेजोभाग के समान तेजस्वी कीर्ति चाहने और विद्या की इच्छा
रखने वाला मैं जो (घृतस्य) जल की (वेतसः) वेगवाली (धाराः) प्रवाहरूप

(सरितः) नदियों के (न) समान (अन्तः) भीतर (हृदा) अन्तःकरण के (मनसा) विज्ञान रूप वाले चित्त से (पूयमानाः) पवित्र हुई (धेनाः) वाणी (सम्यक्) अच्छे प्रकार (स्रवन्ति) चलती हैं उन को (अभिचाकशीमि) सन्मुख होकर सब के लिये शोध प्रकाशित करता हूं वैसे तुम लोग भी इन वाणियों को प्राप्त होओ ॥ ३८ ॥

भावार्थः—इम मन्त्र में उपमालं०—मनुष्यों को योग्य है कि जैसे अधिक वा कम चलती शुद्ध हुई नदियां समुद्र को प्राप्त हो कर स्थिर होती हैं वैसेही विद्या शिद्धा आर धर्म से पवित्र हुई निश्चल वाणी को प्राप्त होकर अन्यो को प्राप्त करावें॥ ३८॥

ऋचे त्वेत्पस्यविरूपऋषिः । अग्निर्देवता । निचृद्वृहती

छन्दः । मध्यमः स्वरः ॥

विहृद्भ्य इतरैरपि विज्ञानं प्राप्यमित्याह ॥

विद्वानों में अन्य मनुष्यों को भी ज्ञान लेना चाहिये इम वि० ॥

ऋचे त्वा रुचेत्वा भासे त्वा ज्योतिषे त्वा ।
अभूदिदं विश्वस्य भुवनस्य वाजिनमग्ने वैश्वान-
रस्य च ॥ ३९ ॥

ऋचे । त्वा । रुचे । त्वा । भासे । त्वा । ज्यो-
तिषे । त्वा । अभूत् । इदम् । विश्वस्य । भुवन-
स्य । वाजिनम् । अग्नेः । वैश्वानरस्य । च ॥ ३९ ॥

पदार्थः—(ऋचे) स्तुतये (त्वा) त्वाम् (रुचे) प्रीत-
ये (त्वा) (भासे) विज्ञानाय (त्वा) (ज्योतिषे) न्यायप्र-
काशाय (त्वा) (अभूत्) भवेत् (इदम्) (विश्वस्य) सर्वावि-
कारस्य जगतः (वाजिनम्) वाजिनां विज्ञानवतामिदमवयवभूतं
विज्ञानम् (अग्नेः) विद्युदारूपस्य (वैश्वानरस्य) अखिलेषु नरेषु
राजमानस्य (च) ॥ ३९ ॥

अन्वयः—हे विद्वन् यस्य तव विश्वस्य भुवनस्य वैश्वानरस्या-
ग्रेष्व वाजिनमिदं विज्ञानमभूत् जातं तमृचे त्वा रुचे त्वा भासे त्वा
ज्योतिषे त्वा वयमाश्रयेम ॥ ३९ ॥

भावार्थः—यस्य मनुष्यस्य सर्वेषां जगत्पदार्थानां यथार्थो बो-
धः स्यात्तमेव सेवित्वा पदार्थविज्ञानं सर्वैर्मनुष्यैः प्राप्तव्यम् ॥ ३९ ॥

पदार्थः—हे विद्वान् पुरुष जिस तुझ को (विश्वस्य) समस्त (भुवनस्य)
संसार के सब पदार्थों (च) और (वैश्वानरस्य) संपूर्ण मनुष्यों में शोभायमान (अग्नेः)
विजुली रूप (वाजिनम्) ज्ञानी लोगों का अवयव रूप (इदम्) यह विज्ञान (अभूत्)
प्रसिद्ध हुआ है उस (अृचे) स्तुति के लिये (त्वा) तुझ को (रुचे) प्रीतिके वास्ते (त्वा)
तुझ को (भासे) विज्ञान की प्राप्ति के अर्थ (त्वा) तुझ को और (ज्योतिषे) न्याय
के प्रकाश के लिये भी (त्वा) तुझ को हम लोग आश्रय करते हैं ॥ ३९ ॥

भावार्थः—जिस मनुष्य को जगत् के पदार्थों का यथार्थ बोध होवे उसी
के सेवन से सब मनुष्य पदार्थविद्या को प्राप्त हों ॥ ३९ ॥

अग्निर्ज्योतिषेत्यस्य विरूप ऋषिः । अग्निर्देवता ।

निचृदुष्णिक्खन्दः । ऋषभः स्वरः ॥

पुनः स एव विषय उपदिश्यते ॥

फिर भी उक्त विषय का उपदेश अगले मन्त्र में किया है ॥

अग्निर्ज्योतिषा ज्योतिष्मान् रुक्मो वर्चसा वर्च-
स्वान् । सहस्रदा असि सहस्राय त्वा ॥ ४० ॥

अग्निः । ज्योतिषा । ज्योतिष्मान् । रुक्मः ।
वर्चसा । वर्चस्वान् । सहस्रदा इति सहस्रदाः ।
असि । सहस्राय । त्वा ॥ ४० ॥

पदार्थः—(अग्निः) पावकः (ज्योतिषा) दीप्त्या (ज्योति-

ष्मान्) प्रशस्तप्रकाशयुक्तः (रुक्मः) सुवर्णमिव (वर्चसा) विद्यादी-
पत्या (वर्चस्वान्) विद्याविज्ञानवान् (सहस्रदाः) सहस्रमसंख्यं सुखं
ददातीति (असि) (सहस्राय) अतुलविज्ञानाय (त्वा) त्वाम् ॥ ४० ॥

अन्वयः—हे विद्वन् यस्त्वं ज्योतिषा ज्योतिष्मानग्निरिव वर्-
चसा वर्चस्वान् रुक्म इव सहस्रदा असि तं त्वां सहस्राय वयं
सत्कुर्याम् ॥ ४० ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—मनुष्यैर्योऽग्निसूर्यविद्यया प्रका-
शमानो विद्वान् भवेत् तस्मादधीत्य पुष्कला विद्याः स्वीकार्याः ॥ ४० ॥

पदार्थः—हे विद्वान् पुरुष जो आप (ज्योतिषा) विद्या के प्रकाश से (अग्निः)
अग्नि के तुल्य (ज्योतिष्मान्) प्रशंसित प्रकाश युक्त (वर्चसा) अपने तेज से (वर्च-
स्वान्) ज्ञान देने वाले और (रुक्मः) जैसे सुवर्ण सुख देवे वैसे असंख्य सुख के देने
वाले (असि) है उन (त्वा) आप का (सहस्राय) अतुल विज्ञान की प्राप्ति के
लिये हम लोग सत्कार करें ॥ ४० ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकलु०—मनुष्यों को योग्य है कि जो अग्नि और
सूर्य के समान विद्या से प्रकाशमान विद्वान् पुरुष हों उन से विद्या पद के पूर्ण विद्या के
ग्राहक हों ॥ ४० ॥

आदित्यं गर्भमित्यस्य विरूप ऋषिः । अग्निर्देवता ।

त्रिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

पुनस्ते किं कुर्युरित्याह ॥

किं वे विद्वान् स्त्री पुरुष क्या करें इम वि० ॥

आदित्यं गर्भं पयसा समंङ्घ्रि सहस्रस्य प्र-
तिमां विश्वरूपम् । परिवृङ्घ्रि हरसामा भिमं-
श्रुस्थाः शतायुषं कृणुहि चीयमानः ॥ ४१ ॥

आदित्यम् । गर्भम् । पयसा । सम् । अङ्-
धि । सहस्रस्य । प्रतिमामिति प्रतिऽमाम् । विश्व-
रूपमिति विश्वऽरूपम् । परि । वृद्धि । हरसा ।
मा । अभि । मंस्थाः । शतायुषमिति शतऽआ-
युषम् । कृणुहि । चीयमानः ॥ ४१ ॥

पदार्थः—(आदित्यम्) सूर्यम् (गर्भम्) स्तुतिविषयम्
(पयसा) जलेनेव (सम्) (अङ्धि) शोधय (सहस्रस्य)
असंख्यपदार्थसमूहस्य (प्रतिमाम्) प्रतीयन्ते सर्वे पदार्था यथा
ताम् (विश्वरूपम्) सर्वरूपवत्पदार्थदर्शकम् (परि) सर्वतः (वृ-
द्धि) वर्जय (हरसा) ज्वलितेन तेजसा हर इति ज्वलतो ना-
म निघं० १ । १७ (मा) (अभि) (मंस्थाः) मन्येथाः
(शतायुषम्) शतवर्षपरिमितजीवनम् (कृणुहि) (चीयमानः)
वृध्यमानः ॥ ४१ ॥

अन्वयः—हे विद्ंस्त्वं यथा विद्युत्पयसा सहस्रस्य प्रतिमां
विश्वरूपं गर्भमादित्यं धरति तथान्तःकरणं समङ्धि । हरसा री-
गान् परिवृद्धि चीयमानः सन् शतायुषं तनयं कृणुहि कदाचि-
न्माऽमिमंस्थाः ॥ ४१ ॥

भावार्थः—हे स्त्रीपुरुषा यूयं मुगन्धादिहोमेन सूर्यप्रकाशं
जलं वायुञ्च शोधयित्वा अरोगा भूत्वा शतायुषस्तनयान् कुरुत ।
यथा विद्युन्निर्मितेन सूर्येण रूपवतां पदार्थानां दर्शनं परिमाणं च
भवति तथा विद्यावन्त्यपत्यानि भवन्ति तस्मात् कदाचिदभिमा-

निनो भूत्वा प्रमादेन विद्याया आयुषश्च विनाशं मा कुरुत ॥४१॥

पदार्थः—हे विद्वान् पुरुष आप जैसे विजुली (पयसा) जल से (सहस्रस्य) असंख्यपदार्थों की (प्रतिमाम्) परिमाण करने हारे सूर्य के समान निश्चय करने हारी बुद्धि और (विश्वरूपम्) सब रूप विषय को दिखाने हारे (गर्भम्) स्तुति के योग्य (आदित्यम्) सूर्य को धारण करती है वैसे अन्नःकरण को (समृद्धि) अच्छे प्रकार शोधिये (हरसा) प्रखलित तेज से रोगों को (परि) सब ओर से (वृद्धि) हटाइये और (चीयमानः) वृद्धि को प्राप्त होके (शतायुषम्) सौवर्ष की अवस्था वाले सन्तान को (कृणुहि) कीजिये और कभी (मा) मत (अभिमंस्थाः) अभिमान कीजिये ॥ ४१ ॥

भावार्थः—हे स्त्री पुरुषो तुम लोग सुगन्धित पदार्थों के होम से सूर्य के प्रकाश जल और वायु को शुद्ध कर और रोग रहित होकर सौवर्ष जीने वाले संतानों को उत्पन्न करो जैसे विद्युत् अग्नि से बनाए हुए सूर्य से रूप वाले पदार्थों का दर्शन और परिमाण होता है वैसे विद्या वाले मन्तान मुख दिखाने हारे होते हैं इस से कभी अभिमानी हांके विषयासक्ति से विद्या और आयु का विनाश मत किया करो ॥४१॥

वातस्य जूतिमित्यस्य विरूप ऋषिः । अग्निर्देवता ।

निचृन्निष्टुद्धन्दः । धैवतः स्वरः ॥

पुनस्तेन किं कार्यमित्याह ॥

फिर विद्वान् पुरुष को क्या करना चाहिये यह वि० ॥

वातस्य जूतिं वरुणस्य नाभिमश्वं जज्ञानं
सरिरस्य मध्ये । शिशुं नदीनां हरिमाद्रिबुध्न-
मग्रे माहिंसीः परमे व्योमन् ॥ ४२ ॥

वातस्य । जूतिम् । वरुणस्य । नाभिम । अश्वम् ।
जज्ञानम् । सरिरस्य । मध्ये । शिशुम् । नदी-

नाम् । हरिम् । अद्रिबुध्नमित्यद्रिबुध्नम् । अग्ने ।
मा । हिंसीः । परमे । व्योमन्निति विऽव्योमन् ॥४२॥

पदार्थः—(वातस्य) वायोः (जूतिम्) वेगम् (वरुणस्य) जलस-
मूहस्य (नाभिम्) बन्धनम् (अश्वम्) व्याप्तुं शीलम् (जज्ञानम्) प्रादु-
र्भूतम् (सरिरस्य) सलिलस्योदकस्य । सलिलमित्युदकना० १ । १२
कपिलकादित्वाद्रेफः (मध्ये) (शिशुम्) बालकम् (नदीनाम्) (हरिम्)
हरमाणम् (अद्रिबुध्नम्) मेघाकाशम् (अग्ने) पाकवर्त्तमान (मा)
(हिंसीः) परमे (प्रकृष्टे) व्योमन् (व्योम्नि) व्याप्ते आकाशे ॥४२॥

अन्वयः—हे अग्ने विहँस्त्वं परमे व्योमन् वातस्य मध्ये जूति-
मश्वं सरिरस्य वरुणस्य नाभिं नदीनां जज्ञानं शिशुं बालमिव वर्त्त-
मानं हरिमद्रिबुध्नं माहिंसीः ॥ ४२ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—मनुष्यैः प्रमादेनावकाशो वर्त्त-
मानं वायुवेगं दृष्टिप्रबन्धं मेघमहत्वाजीवनं वर्धनीयम् ॥ ४२ ॥

पदार्थः—हे (अग्ने) तेजस्विन् विद्वान् आप (परमेव्योमन्) सर्व व्याप्त
उत्तम आकाश में (वातस्य) वायु के (मध्ये) मध्य में (जूतिम्) वेगरूप (अश्वम्)
अश्व को (सरिरस्य) जलमय (वरुणस्य) उत्तम समुद्र के (नाभिम्) बन्धन को
और (नदीनाम्) नदियों के प्रभाव से (जज्ञानम्) प्रकट हुए (शिशुम्) बालक
के तुल्य वर्त्तमान (हरिम्) नीलवर्णयुक्त (अद्रिबुध्नम्) सूक्ष्म मेघ को (मा) मत (हिंसीः)
नष्ट कीजिये ॥ ४२ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में वाचकलु०—मनुष्यों को चाहिये कि प्रमाद को छोड़
के आकाश में वर्त्तमान वायु के वेग और वर्षा के प्रबन्ध रूप मेघ का विनाश न करके
अपनी २ अवस्था को बढ़ावे ॥ ४२ ॥

अजस्रमित्यस्य विरूप ऋषिः । अग्निर्देवता ।

निचृच्चिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

पुनरयं किं कुर्यादित्याह ॥

किं वह विद्वान् क्या करे यह अग० ॥

अजंस्रमिन्दुमरुपं भुरण्युमग्निमीडे पूर्वचितिं
नमोभिः । सपर्वभिर्ऋतुशः कल्पमानो गां माहि-
००सीरदितिं विराजम् ॥ ४३ ॥

अजंस्रम् । इन्दुम् । अरुषम् । भुरण्युम् । अ-
ग्निम् । ईडे । पूर्वचिति मितिपूर्वऽचितिम् । नमोभि-
रिति नमःऽभिः । सः । पर्वभिरिति पर्वऽभिः । ऋ-
तुश इत्यृतुशः । कल्पमानः । गाम् । मा । हि-
००सीः । अदितिम् । विराजमिति विऽराजम् ॥ ४३ ॥

पदार्थः—(अजस्रम्) निरन्तरम् (इन्दुम्) जलम् (अरुषम्)
अश्वम् (भुरण्युम्) पोषकम् । अत्र भुरणधातोर्गुः प्रत्ययः (अ-
ग्निम्) विद्युतम् (ईडे) अध्यन्विच्छामि (पूर्वचितिम्) पूर्वा
चितिश्रयणं यस्य तम् (नमोभिः) अन्तैः (सः) (पर्वभिः) पूर्णैः
साधनाङ्गैः (ऋतुशः) बहूनृतून् (कल्पमानः) समर्थः सन् (गाम्)
पृथिवीम् (मा) (हिंसीः) हिंस्याः (अदितिम्) अस्वाण्डिताम् (विरा-
जम्) विविधैः पदार्थै राजमानाम् ॥ ४३ ॥

अन्वयः—हे विद्वन् यथाहं पर्वभिर्नमोभिः सह वर्त्तमानमि-
न्दुमरुषं भुरग्युं पूर्वचितिमग्निमजस्रमीडे तमृतुशः कल्पमानः स-
जदिति विराजं गां न नाशयामि तथैव स त्वमेतमेनां च मा हिंसीः ॥ ४३ ॥

भावार्थः—मनुष्यैर्ऋत्वनुकूलतया क्रिययाऽग्निर्जलमन्नं च
संसेव्य राजभूमिः सदैव रक्षणीया । यतः सर्वाणि सुखानि स्युः ॥ ४३ ॥

पदार्थः—हे विद्वान् पुरुष जैसे मैं (पर्वभिः) पूर्ण साधन युक्त (नमोभिः)
अन्नो के साथ वर्त्तमान (इन्दुम्) जलरूप (अरुषम्) घोड़े के सदृश (भुरग्युम्)
पोषण करने वाली (पूर्वचितिम्) प्रथम निर्मित (अग्निम्) विजुली को (अजस्रम्)
निरन्तर (ईडे) अधिकता से खोजता हूं उस को (तमृतुशः) प्रति ऋतु में (कल्पमानः)
समर्थ होके करता हुआ (अदितिम्) अखण्डित (विराजम्) विविध प्रकार के पदार्थों
से शोभायमान (गाम्) पृथिवी को नष्ट नहीं करता हूं वैसे ही (सः) सो आप इस
अग्नि और इस पृथिवी को (मा) मत (हिंसीः) नष्ट कीजिये ॥ ४३ ॥

भावार्थः—मनुष्यों को योग्य है कि ऋतुओं के अनुकूल क्रिया से अग्नि
जल और अन्न का सेवन करके राज्य और पृथिवी की सदैव रक्षा करें जिस से सब
सुख प्राप्त हों ॥ ४३ ॥

वरून्त्रीमित्यस्य विरूप ऋषिः । अग्निर्देवता ।

निचृत्विष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

पुनस्तेन किं न कार्यमित्याह ॥

फिर उस विद्वान् को क्या नहीं करना चाहिये यह वि० ॥

वरून्त्री त्वष्टुर्वरुणस्य नाभिमविं जज्ञानां
रजसः परस्मात् । महीं साहस्रीमसुरस्य मा-
यामग्ने माहिंसीः परमेव्योमन् ॥ ४४ ॥

वरुन्वीम । त्वष्टुः । वरुणस्य । नाभिम् । अ-
विम् । जज्ञानाम् । रजसः । परस्मात् । महीम् ।
साहस्रीम् । असुरस्य । मायाम् । अग्ने । मा ।
हिंस्रीः । परमे । व्योमन्निति विऽश्रोमन् ॥४४॥

पदार्थः—(वरुन्वीम) वरयित्रीम् (त्वष्टुः) छेदकस्य सूर्यस्य
(वरुणस्य) जलस्य (नाभिम्) बन्धिकाम् (अविम्) रक्षणदिनि-
मित्ताम् (जज्ञानाम्) प्रजाताम् (रजसः) लोकात् (परस्मात्)
श्रेष्ठात् (महीम्) महतीं भूमिम् (साहस्रीम्) असंख्यातां बहु-
फलप्रदाम् (असुरस्य) मेघस्य (मायाम्) प्रज्ञापिकां विद्युतम्
(अग्ने) विद्वन् (मा) (हिंसीः) हिंस्याः (परमे) सर्वोत्कृष्टे (व्योमन्)
आकाशवद् व्याप्ते ब्रह्मणि ॥ ४४ ॥

अन्वयः—हे अग्ने त्वं त्वष्टुर्वरुन्वीं वरुणस्य नाभिं परस्माद्-
जसो जज्ञानामसुरस्य मायां साहस्रीमविं परमे व्योमन्वर्त्तमानां म-
हीं माहिंसीः ॥ ४४ ॥

भावार्थः—सर्वैर्मनुष्यैर्येयं पृथिवी परस्मात्कारणाज्जाता सूर्या-
कर्षणसम्बन्धिनी जलाधारा मेघनिमित्ता बहुभूगोलाकाराऽसंख्य-
सुखप्रदा परमेश्वरेण निर्मिताऽस्ति तां गुणकर्मस्वभावतो विज्ञाय
सुखाय समुपयोक्तव्या ॥ ४४ ॥

पदार्थः—हे (अग्ने) विद्वान् पुरुष आप (त्वष्टुः) छेदन कर्ता सूर्य के
(वरुन्वीम्) ग्रहण करने योग्य (वरुणस्य) जल की (नाभिम्) रोकने हारी (प-
रस्मात्) श्रेष्ठ (रजसः) लोक से (जज्ञानाम्) उत्पन्न हुई (असुरस्य) मेघ

की (मायाम्) जताने वाली बिजुली को और (साहस्रीम्) असंख्य भूगोलयुक्त
पहुतफल देने हारी (अविम्) रक्षा आदि का निमित्त (परमे) सब से उत्तम
(व्योमन्) आकाश के समान व्याप्त जगदीश्वर में वर्तमान (महीम्) विस्तारयुक्त
पृथिवी का (मा) मत (हिंसीः) नष्ट कीजिये ॥ ४४ ॥

भावार्थः—सब मनुष्यों को चाहिये कि जो यह पृथिवी उत्तम कारण से उत्पन्न
हुई सूर्य निप का आकर्षण कर्ता जनका आधार मेषका निमित्त असंख्य सुखदेनेहारी
परमेश्वर ने रची है उसको गुण कर्म और स्वभावमे जान के मुख के लिये उपयुक्त करें ॥ ४४ ॥

यो अग्निरित्यस्य विरूप ऋषिः । अग्निर्देवता ।

त्रिष्टुप्छन्दः । धेवतः स्वरः ॥

पुनरनेन किं कार्यमित्याह ॥

फिर इस विद्वान् को क्या करना चाहिये यह वि० ॥

यो अग्निरग्ने रध्यजायत शोकात्पृथिव्या उत
वा दिवस्परि । येन प्रजा विश्वकर्मा जजान तम-
ग्ने हेडः परिते वृणक्तु ॥ ४५ ॥

यः । अग्निः । अग्नेः । अधि । अजायत । शो-
कात् । पृथिव्याः । उत । वा । दिवः । परि । येन ।
प्रजाइतिप्रजाः । विश्वकर्मेतिविश्वकर्मा । जजा-
न । तम् । अग्ने । हेडः । परि । ते । वृणक्तु ॥ ४५ ॥

पदार्थः—(यः) (अग्निः) चातुषः (अग्नेः) विद्युदाख्यात
(अधि) (अजायत) जायते (शोकात्) शोषकात् (पृथिव्याः) (उत)
(वा) (दिवः) सूर्यात् (परि) सर्वतः (येन) (प्रजाः) (विश्वकर्मा)
विश्वानि कर्माणि यस्य सः (जजान) जनयति (तम्) (अग्ने) विद्वन्
(हेडः) अनादरः (परि) (ते) तव (वृणक्तु) छिन्नो भवतु ॥ ४५ ॥

अन्वयः—हे अग्ने विद्वन् यः पृथिव्याः शोकादुत वा दिवो-
ऽग्नेरग्निरध्यजायत । येन विश्वकर्मा प्रजाः परिजजान तं ते हेडः
परिवृणक्तु ॥ ४५ ॥

भावार्थः—हे विद्वांसो यूयं योऽग्निः पृथिवीं मित्वोत्पद्यते
यश्च सूर्यादेस्तस्माद्विघ्नकारिणोऽग्नेः सर्वान् प्राणिनः पृथग्रक्षत ।
येनाग्निनेश्वरः सर्वान् रक्षति तद्विद्यां विजानीत ॥ ४५ ॥

पदार्थः—हे (अग्ने) विद्वान् जन (यः) जो (पृथिव्याः) पृथिवी के
(शोकात्) मुखाने हारे अग्नि (उत्ता) अथवा (दिवः) सूर्य से (अग्नेः)
बिजुली रूप अग्नि से (अग्निः) प्रत्यक्ष अग्नि (अध्यजायत) उत्पन्न होता है
(येन) जिस से (विश्वकर्मा) सब कर्मों का आगार ईश्वर (प्रजाः) प्रजाओं
को (परि) सब ओर से (जजान) रचना है (तम्) उस अग्नि को (ते) तेरा
(हेडः) क्रोध (परिवृणक्तु) सब प्रकार से छेदन करे ॥ ४५ ॥

भावार्थः—हे विद्वानो तुम लोग जो अग्नि पृथिवी को फोड़ के और जो
सूर्य के प्रकाश से बिजुली निकलती है उस विश्वकारी अग्नि से सब प्राणियों को
रक्षित रखो और जिस अग्नि से ईश्वर सब की रक्षा करता है उस अग्नि की
विद्या जानो ॥ ४५ ॥

चित्रं देवानामित्यस्य निरूप ऋषिः । सूर्यो देवता ।

निचृच्चिष्टुप् छन्दः । धैवनः स्वरः ॥

अथेश्वरः कीदृशोऽस्तीत्याह ॥

अब ईश्वर कैसा है यह वि० ॥

चित्रं देवानामुदगादनीकं चक्षुर्मित्रस्य वरुण-
स्याग्नेः । आ प्रा द्यावा पृथिवी अन्तरिक्षं
सूर्य आत्मा जगत्स्तस्थुषश्च ॥ ४६ ॥

चित्रम् । देवानाम् । उत् । अगात् । अनी-
कम् । चक्षुः । मित्रस्य । वरुणस्य । अग्नेः । आ ।
अप्राः । द्यावापृथिवीइति द्यावापृथिवी । अन्त-
रिक्षम् । सूर्यः । आत्मा । जगतः । तस्थुषः । च ॥ ४६ ॥

पदार्थः—(चित्रम्) अद्भुतम् (देवानाम्) पृथिव्यादीनां
मध्ये (उत्) (अगात्) उदिनोऽस्ति (अनीकम्) सेनेव किरण-
समूहम् (चक्षुः) दर्शकम् (मित्रस्य) प्राणस्य (वरुणस्य) उदा-
नस्य (अग्नेः) प्रसिद्धस्य (आ) (अप्राः) व्याप्नोति (द्यावापृथिवी)
प्रकाशाप्रकाशे जगती (अन्तरिक्षम्) आकाशम् (सूर्यः) सविता
(आत्मा) सर्वस्यान्तर्यामी (जगतः) जङ्गमस्य (तस्थुषः) स्था-
वरस्य (च) ॥ ४६ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या भवन्तो यद् ब्रह्म देवानां चित्रमनीकं
मित्रस्य वरुणस्याग्नेश्चक्षुः सूर्य इवोदगाज्जगतस्तस्थुषश्चात्मा सद्
द्यावापृथिवी अन्तरिक्षं चाप्रास्तज्जगन्निर्मातृ पातृ संहर्तृ व्यापकं
सततमुपासीरन् ॥ ४६ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—न खल्विदं निष्कर्तृकमनधिष्ठा-
तृकमनीश्वरं जगदस्ति । यद् ब्रह्म सर्वान्तर्यामि सर्वेषां जीवानां
पापपुण्यफलदानव्यवस्थापकमनन्तज्ञानप्रकाशं वर्त्तते तदेवोपास्य
धर्मार्थकाममोक्षफलानि मनुष्यैराप्तव्यानि ॥ ४६ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो आप लोग जो जगदीश्वर (देवानाम्) पृथिवी आदि
दिव्य पदार्थों के बीच (चित्रम्) आश्चर्य्य रूप (अनीकम्) सेना के समान किरणों

से युक्त (मित्रस्य) प्राण (वरुणस्य) उदान और (अग्नेः) प्रसिद्ध अग्नि के (चक्षुः) दिखाने वाले (सूर्यः) सूर्य के समान (उदगात्) उदय को प्राप्त हो रहा है उस के समान (जगतः) चेतन (च) और (तस्थुषः) जड़ जगत् का (आत्मा) अन्तर्यामी हो के (द्यावापृथिवी) प्रकाश अप्रकाश रूप जगत् और (अन्तरिक्षम्) आकाश को (आ) अच्छे प्रकार (अप्राः) व्याप्त हो रहा है उसी जगत् के रचने पालन करने और संहार-प्रलय करने हारे व्यापक ब्रह्म की निरन्तर उपासना किया करो ॥ ४६ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकतु० यह जगत् ऐसा नहीं कि जिस का कर्त्ता अधिष्ठाता वा ईश्वर कोई न होवे जो ईश्वर सब का अन्तर्यामी सब जीवों के पाप पुण्यों के फलों की व्यवस्था करने हारा और अनन्त ज्ञान का प्रकाश करने हारा है उसी की उपासना से धर्म अर्थ काम और मोक्ष के फलों को सब मनुष्य प्राप्त हों ॥ ४६ ॥

इमं मेत्यस्य विरूप ऋषिः । अप्रिर्देयता । विगाड् बाह्मी
पङ्क्तिश्चन्द्रः । पञ्चमः स्वरः ॥

पुनर्मनुष्येण किं कार्यमित्याह ॥

फिर मनुष्यों को क्या करना चाहिये यह वि० ॥

इमं माहिंसीर्द्विपादं पशुं सहस्राक्षो मे-
धाय चीयमानः । मयुं पशुं मेधमग्ने जुपस्व तेन
चिन्वानस्तन्वो निपीद । मयुं ते शुगृच्छतु यं द्वि-
ष्मस्तं ते शुगृच्छतु ॥ ४७ ॥

इमम् । मा । हिंसीः । द्विपादमिति द्विपा-
दम् । पशुम् । सहस्राक्षइति सहस्रञ्चतः । मेधाय ।

चीयमानः । मयुम् । पशुम् । मेधम् । अग्ने । जु-
पस्व । तेन । चिन्वानः । तन्वः । नि । सीद ।
मयुम् । ते । शुक् । ऋच्छतु । यम् । द्विष्मः ।
तम् । ते । शुक् । ऋच्छतु ॥ ४७ ॥

पदार्थः—(इमम्) (मा) (हिंसीः) हिंसाः (द्विपादम्)
मनुष्यादिकम् (पशुम्) चतुष्पादं गवादिकम् (सहस्राक्षः) असं-
ख्यदर्शनः (मेधाय) सुखसंगमाय (चीयमानः) वर्धमानः (मयुम्)
जाङ्गलम् (पशुम्) प्रसिद्धम् (मेधम्) पवित्रकारकम् (अग्ने) पावक
इव मनुष्यजन्मप्राप्त (जुपस्व) प्रीणीहि (तेन) (चिन्वानः) वर्धमानः
(तन्वः) शरीरस्य मध्ये पुष्टः सन् (नि) नितराम् (सीद) तिष्ठ
(मयुम्) शस्यादिहिंसकम् पशुम् (ते) तव (शुक्) शोकः भावे क्तिप्
(ऋच्छतु) प्राप्नोतु (यम्) शत्रुम् (द्विष्मः) अप्रीतयामः (तम्) (ते)
तव सकाशात् (शुक्) शोकः (ऋच्छतु) ॥ ४७ ॥

अन्वयः—हे अग्ने पावक इव मनुष्य मेधाय चीयमानः सह-
स्राक्षस्त्वमिमं द्विपादं मेधं मयुं पशुं च मा हिंसीः तं पशुं जुपस्व तेन
चिन्वानः सन् तन्वो मध्ये निपीद । इयं ते शुङ्मयुमृच्छतु । ते तव
यं शत्रुम् वयं द्विष्मस्तं शुगृच्छतु ॥ ४७ ॥

भावार्थः—केनापि मनुष्येणोपकारकाः पशवः कदाचिन्न हिं-
सनीयाः किन्त्वेतान् संपाल्यैतेभ्य उपकारं संगृह्य सर्वे मनुष्या आ-
नन्दयितव्या यैर्जागलैर्हिंसकैः पशुशस्यमनुष्याणां हानिः स्यात्ते
तु राजपुरुषैर्हन्तव्या निग्रहीतव्याश्च ॥ ४७ ॥

पदार्थः—हे (अग्ने) मनुष्य के जन्म को प्राप्त हुए (मेधाव) सुख की प्राप्ति के लिये (चीयमानः) बढ़े हुए (सहस्रान्नः) हजारह प्रकार की दृष्टि वाले राजन् तू (इमम्) इस (द्विपादम्) दो पग वाले मनुष्यादि और (मेधम्) पवि-
शकारक फलप्रद (मधुम्) जंगली (पशुम्) गवादि पशु जीव को (मा) मत (हिं-
सीः) मारा कर उस (पशुम्) पशु की (जुपस्व) सेवा कर (तेन) उस पशु से
(चिन्वानः) बढ़ता हुआ तू (तन्वः) शरीर में (निपीद) निरन्तर स्थिर हो यह
(ते) तेरे से (शुक्) शोक (मयुम्) शस्यादिनाशक जंगली पशु को (ऋच्छतु)
प्राप्त होवे (ते) तेरे (यम्) जिस शत्रु से हम लोग (द्विप्मः) द्वेष करें (तम्)
उस को (शुक्) शोक (ऋच्छतु) प्राप्त होवे ॥ ४७ ॥

भावार्थः—कोई भी मनुष्य सब के उपकार करने हारे पशुओं को कभी
न मारे किन्तु इन की अच्छे प्रकार रक्षा कर और इन से उपकार ले के सब मनु-
ष्यों को आनन्द देवे जिन जंगली पशुओं से ग्राम के पशु खेती और मनुष्यों की हानि
हो उन को राजपुरुष मारे और बंधन करें ॥ ४७ ॥

इमं मेत्यस्व विरूप ऋषिः । अग्निर्देवता । निचूद्वाही

पङ्क्तिश्छन्दः । पञ्चमः स्वरः ॥

पुनरयं मनुष्यः किं कुर्यादित्याह ॥

फिर यह मनुष्य क्या करे यह वि० ॥

इमं माहिं० सीरेकशफं पशुं कनिक्रदं वाजिनं
वाजिनेषु । गौरमारण्यमनुते दिशामि तेन चिन्वा-
नस्तन्वो नि पीदं । गौरं ते शुगृच्छतु यं द्विप्मस्तं ते
शुगृच्छतु ॥ ४८ ॥

इमम् । मा । हि० सीः । एकशफमित्येकः ।

शफम् । पशुम् । कनिक्रदम् । वाजिनम् । वाजि-
नेषु । गौरम् । आरण्यम् । अनु । ते । दिशामि ।
तेन । चिन्वानः । तन्वुः । नि । सीद । गौरम् ।
ते । शुक् । ऋच्छतु । यम् । द्विष्मः । तम् । ते ।
शुक् । ऋच्छतु ॥ ४८ ॥

पदार्थः—(इमम्) (मा) (हिंसीः) हिंस्याः (एकशफम्)
एकखुरमश्वदिकम् (पशुम्) द्रष्टव्यम् (कनिक्रदम्) भृशं विकलं
प्राप्तव्यथम् (वाजिनम्) वेगवन्तम् (वाजिनेषु) वाजिनानां सं-
ग्रामाणामवयवेषु कर्मसु कार्यसिद्धिकरम् (गौरम्) गौरवर्णम्
(आरण्यम्) आरण्ये भवम् (अनु) (ते) तुभ्यम् (दिशामि)
उपदिशामि (तेन) (चिन्वानः) वर्द्धमानः (तन्वुः) शरीरस्य मध्ये
(नि) (सीद) (गौरम्) (ते) इत्यादि पूर्ववत् ॥ ४८ ॥

अन्वयः—हे मनुष्य त्वं वाजिनेष्विममेकशफं कनिक्रदं वा-
जिनं पशुं माहिंसीः । ईश्वरोऽहं ते तुभ्यं यमारण्यं गौरं पशुमनु
दिशामि तेन चिन्वानः सँस्तन्वो मध्ये निषीद । ते तव सकाशाद्
गौरं शुगृच्छतु यं वयं द्विष्मस्तं ते शुगृच्छतु ॥ ४८ ॥

भावार्थः—मनुष्यैरेकशफा अश्वादयः पशवः कदाचिन्नो
हिंस्याः । न चोपकारका आरण्याः । येषां हननेन जगतो हानीर-
क्षणेनोपकारश्च भवति ते सदैव पालनीया हिंसाश्च हन्तव्याः ॥ ४८ ॥

पदार्थः—हे राजन् तू (वाजिनेषु) संग्राम के कामों में (इमम्) इस

(एकशफम्) एकखुरयुक्त (कनिकदम्) शीघ्र विकल ध्यथा को प्राप्त हुए (वाजिनम्) बेगवाले (पशुम्) देखने योग्य घोड़े आदि पशु को (मा) (हिंसीः) मत मार मैं ईश्वर (ते) तेरे लिये (यम्) जिस (आरण्यम्) जङ्गली (गौरम्) गौरपशु की (दिशामि) शिक्षा करता हूं (तेन) उस के रक्षण से (चिन्वानः) वृद्धि को प्राप्त हुआ (तन्वः) शरीर में (निषीद्) निरन्तर स्थिर हो (ते) तेरे से (गौरम्) श्वेत वर्ण वाले पशु के प्रति (शुक्) शोक (ऋच्छतु) प्राप्त होवे और (यम्) जिस शत्रु को हम लोग (द्विष्मः) द्वेष करें (तम्) उस को (ते) तुझ से (शुक्) शोक (ऋच्छतु) प्राप्त होवे ॥ ४८ ॥

भावार्थः—मनुष्यों को उचित है कि एक खुर वाले घोड़े आदि पशुओं और उपकारक वन के पशुओं को भी कभी न मारे जिन के मारने से जगत् की हानि और न मारने से सब का उपकार होता है उन का सदैव पालन पोषण करें और जो हानिकारक पशु हों उन को मारें ॥ ४८ ॥

इमं साहस्रमित्यस्य विरूप ऋषिः । अग्नि-

देवता । कृतिश्छन्दः । निषादः स्वरः ॥

पुनर्मनुष्यैः के पशवो नो हिंसनीया हिंसनीयाश्चेत्याह ॥

फिर मनुष्यों को कौन पशु न मारने और कौन मारने चाहिये य० ॥

इमं साहस्रं शतधारमुत्सं व्यच्यमानं
सरिरस्य मध्ये । घृतं दुहानामदितिं जनायाग्ने
मा हिंसीः परमे व्योमन् । गवयमारण्यमनुते
दिशामि तेन चिन्वानस्तन्वां निषीद् । गवयन्ते शु-
गृच्छतु यं द्विष्मस्तं ते शुगृच्छतु ॥ ४९ ॥

इमं । साहस्रम् । शतधारमिति शतधारम् ।
उत्संम् । व्यच्यमानमिति विऽव्यच्यमानम् ।

सरिरस्य । मध्ये । घृतम् । दुहानाम् । अदितिम् ।
 जनाय । अग्ने । मा । हिंसीः । परमे । व्यो-
 मन्निति विऽओमन् । गवयम् । आरण्यम् । अनु ।
 ते । दिशामि । तेन । चिन्वानः । तन्वः । नि । सीद ।
 गवयम् । ते । शुक् । ऋच्छतु । यम् । द्विष्मः ।
 तम् । ते । शुक् । ऋच्छतु ॥ ४९ ॥

पदार्थः—(इमम्) (साहस्रम्) सहस्रस्यासंख्यातानां सु-
 खानामयं साधकस्तम् (शतधारम्) शतमसंख्याता दुग्धधारा य-
 स्मात्तम् (उत्सम्) कूपमिव पालकं गवादिकम् (व्यच्यमानम्)
 विविधप्रकारेण पालनीयम् (सरिरस्य) अन्तरिक्षस्य (मध्ये)
 (घृतम्) आज्यम् (दुहानाम्) प्रपूरयन्तीम् (अदितिम्) अख-
 ण्डनीयां गाम् (जनाय) मनुष्याद्याय प्राणिने (अग्ने) विवेक
 प्राप्तोपकारप्रकाशक राजन् (मा) (हिंसीः) (परमे) प्रकृष्टे
 (व्योमन्) व्योम्नि व्याप्तेऽन्तरिक्षे वर्तमानाम् (गवयम्) गो-
 सदृशम् (आरण्यम्) (अनु) (ते) (दिशामि) (तेन)
 (चिन्वानः) पुष्टः सन् (तन्वः) (नि) (सीद) (गवयम्)
 (ते) (शुक्) शोकः (ऋच्छतु) (यम्) (द्विष्मः) (तम्)
 (ते) (शुक्) ऋच्छतु ॥ ४९ ॥

अन्वयः—हे अग्ने त्वं जनायेमं साहस्रं शतधारं व्यच्यमान-
 मुत्समिव वीर्यसेचकं वृषभं घृतं दुहानामदितिं धेनुं च मा हिंसी-

स्ते तुभ्यमपरमारण्यं गवयमनुदिशामि तेन परमे व्योमन् सरिरस्य
मध्ये चिन्वानः संस्तन्वो निषीद । तं गवयं ते शुगृच्छतु यन्ते शत्रुं
वयं द्विष्मस्तमति शुगृच्छतु शोकः प्राप्नोतु ॥ ४९ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—राजमनुष्या येभ्यो वृषादिभ्यः कृ-
ष्यादीनि कर्माणि भवन्ति । याभ्यो गवादिभ्यो दुग्धादिपदार्था जा-
यन्ते यैः सर्वेषां रक्षणं भवति ते कदाचिन्नेव हिंसनीयाः य एतान्
हिंस्यस्तेभ्यो राजादिन्यायेना अपिदण्डं दधुर्येच जाह्नल । गवयादयो
प्रजाहानिं कुर्यस्ते हन्तव्याः ॥ ४९॥

पदार्थः—हे (अग्ने) दया को प्राप्त हुए परोपकारक राजन् तू (जनाय)
मनुष्यादिप्राणी के लिये (इमम्) इस (साहसम्) असंख्य सुखों का साधन (श-
तवारम्) असंख्य दूध की धाराओं के निमित्त (व्यच्यमानम्) अनेक प्रकार से
पालन के योग्य (उत्तमम्) कुए के समान रक्षा करने हारे वीर्य सेचक बैल और
(घृतम्) घी को (दुहानाम्) पूर्ण करती हुई (अदिनिम्) नहीं मारने योग्य गौ
को (माहिंसीः) मत मार और (ते) तेरे राज्य में जिस (आरगयम्) बन में रह-
ने वाले (गवयम्) गौ के समान नीलगाय से खेती की हानि होती हो तो उस को
(अनुदिशामि) उपदेश करता हूं (तेन) उस के मारने से मुगल्लित अन्न से (परमे)
उत्कृष्ट (व्योमन्) सर्वत्र व्यापक परमात्मा और (सरिरस्य) विस्तृत व्यापक आ-
काश के (मध्ये) मध्य में (चिन्वानः) वृद्धि को प्राप्त हुआ तू (तन्वः) शरीर
मध्य में (निषीद) निवास कर (ते) तेरा (शुक्) शोक (तम्) उस (गवयम्)
रोम्ह को (अच्छतु) प्राप्त होवे और (यम्) जिस (ते) तेरे शत्रु का (द्विष्मः)
हम लोग द्वेष करें उस को भी (शुक्) शोक (अच्छतु) प्राप्त होवे ॥ ४९ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकलु०—हे राजपुरुषो तुम लोगों को चाहिये कि
जिन बैल आदि पशुओं के प्रभाव से खेती आदि काम जिन गौ आदि से दूध घी
आदि उत्तम पदार्थ होते हैं कि जिन के दूध आदि से सब प्रजा की रक्षा होती है

उन को कभी मत मारो और जो जन इन उपकारकपशुओं को मारे उन को राजादि न्यायाधीश अत्यन्त दण्ड देवे और जो जंगल में रहने वाले नीलगाय आदि प्रजा की हानि करें वे मारने योग्य हैं ॥ ४६ ॥

इममूर्णायुमित्यस्य विरूप ऋषिः । अग्निर्देवता ।

कृतिश्छन्दः । निपादः स्वरः ॥

पुनः के पशवो न हिंस्या हिंस्याश्चेत्याह ॥

फिर किन पशुओं को न मारना और किन को मारना चाहिये यह ॥

इममूर्णायुं वरुणस्य नाभिं त्वचं पशूनां द्वि-
पदां चतुष्पदाम् । त्वष्टुः प्रजानां प्रथमं जनित्र-
मग्ने माहिँसीः परमे व्योमन् । उष्ट्रमारण्य-
मनु ते दिशामि तेन चिन्वानस्तन्वो निषीद । उ-
ष्ट्रं ते शुगृच्छतु यं द्विष्मस्तं ते शुगृच्छतु ॥५०॥

इमम् । ऊर्णायुम् । वरुणस्य । नाभिम् । त्व-
चम् । पशूनाम् । द्विपदामिति द्विऽपदाम् । चतु-
ष्पदाम् । चतुःपदामिति चतुःऽपदाम् । त्वष्टुः ।
प्रजानामिति प्रऽजानाम् । प्रथमम् । जनित्रम् ।
अग्ने । मा । हिँसीः । परमे । व्योमन्निति वि-
ऽओमन् । उष्ट्रम् । आरण्यम् । अन्तु । ते । दि-
शामि । तेन । चिन्वानः । तन्वूः । नि । सीद ।

उष्ट्रम् । ते । शुक् । ऋच्छतु । यम् । दिव्ष्मः ।

तम् । ते । शुक् । ऋच्छतु ॥ ५० ॥

पदार्थः—(इमम्) (ऊर्णायुम्) अविम् (वरुणस्य) वरस्य प्रातव्यस्य सुखस्य (नाभिम्) निबन्धनम् (त्वचम्) (पशूनाम्) (द्विपदाम्) (चतुष्पदाम्) (त्वष्टुः) सुखप्रकाशकस्य (प्रजानाम्) (प्रथमम्) आदिमम् (जनित्रम्) उत्पत्तिनिमित्तम् (अग्ने) (मा) (हिंसीः) हिंस्याः (परमे) (व्योमन्) (उष्ट्रम्) (आरण्यम्) आरण्ये भवम् (अनु) (ते) (दिशामि) (तेन) (चिन्वानः) (तन्त्रः) (नि) (सीद) (उष्ट्रम्) इत्यादि पूर्ववत् ॥ ५० ॥

अन्वयः—हे अग्ने प्रातर्विद्य राजस्त्वमिमं वरुणस्य नाभिं द्विपदां चतुष्पदां पशूनां त्वचं त्वष्टुः प्रजानां प्रथमं जनित्रं परमे व्योमन्वर्त्तमानमूर्णायुं माहिंसीः । ते यं धान्यहिंसकमारण्यमुष्ट्रं हन्तु-मनुदिशामि तेन चिन्वानः संस्तन्वो मध्ये निषीद । ते शुगारण्य-मुष्ट्रमृच्छतु यं ते हेष्टारं वयं दिव्ष्मस्तं शुगृच्छतु ॥ ५० ॥

भावार्थः—हे राजन् येषां मव्यादीनां लोमानि त्वगपि मनु-ष्याणां सुखाय प्रभवति य उष्ट्रा भारं वहन्तो मनुष्यान् सुखयन्ति तान् ये हन्तुमिच्छेयुस्ते जगत्पीडका विज्ञेयाः सम्यग् दण्डनीयाश्च ये चारण्या उष्ट्रा हानिकरास्तेपि दण्डनीयाः ॥ ५० ॥

पदार्थः—हे (अग्ने) विद्या को प्राप्त हुए राजन् तू (वरुणस्य) प्राप्त होने योग्य श्रेष्ठ सुख के (नाभिम्) संयोग करने हारे (इमम्) इस (द्विपदाम्) दो पगवाले मनुष्य पक्षी आदि (चतुष्पदाम्) चार पगवाले (पशूनाम्) गाय आदि

पशुओं की (त्वचम्) चमड़े से ढांकने वाले और (त्वष्टुः) मुख प्रकाशक ईश्वर की (प्रजानाम्) प्रजाओं के (प्रथमम्) आदि (जनित्रम्) उत्पत्ति के निमित्त (परमे) उत्तम (व्योमन्) आकाश में वर्तमान (ऊर्णायुम्) भेड़ आदि की (मा-हिंसीः) मत मार (ते) तेरे लिये मैं ईश्वर (यम्) जिस (आरण्यम्) बनेले (उष्ट्रम्) हिंसक ऊँट को (अनुदिशामि) बतलाता हूँ (तेन) उस से सुरक्षित-अन्नादि से (चिन्वानः) बढ़ता हुआ (तन्वः) शरीर में (निषीद) निवास कर । (ते) तेरा (शुक्) शोक, उस जंगली ऊँट को (ऋच्छतु) प्राप्त हो और जिस द्वेणीजन से हम लोग (द्विष्मः) अप्रीति करें (तम्) उस को (ते) तेरा (शुक्) शोक (ऋच्छतु) प्राप्त होवे ॥ ५० ॥

भावार्थः—हे राजन् जिन भेड़ आदि के रोम और त्वचा मनुष्यों के मुख के लिये होती है और जो ऊँट मार उठाते हुए मनुष्यों को मुख देने हैं उन को जो दुष्ट जन मारा चाहें उन को संसार के दुःखदायी समझो और उन को अच्छे प्रकार दण्ड देना चाहिये ॥ ५० ॥

अज इत्यस्य विरूप ऋषिः । अग्निर्देवता ।

भुरिकृतिद्वन्द्वः । निषादः स्वरः ॥

पुनर्मनुष्यैः के पशवो न हन्तव्या के च हन्तव्या इत्याह ॥

फिर मनुष्यों को कौनसे पशु न मारने और कौन से मारने चाहिये यह वि० ॥

अजो ह्यग्नेरजनिष्ट शोकात्सो अपश्यज्जनि-
तारमग्रै । तेन देवा देवतामग्रमायँ स्तेन रोहमा-
यन्नुपमेध्यासः । शरभमारण्यमनुते दिशामि तेन
चिन्वानस्तन्वो निषीद । शरभं ते शुगृच्छतु यं द्विष्म-
स्तं ते शुगृच्छतु ॥ ५१ ॥

अजः । हि । अग्नेः । अजनिष्ट । शोकात् ।
 सः । अपश्यत् । जनितारम् । अग्ने । तेन । दे-
 वाः । देवताम् । अग्रम् । आयन् । तेन । रोहम् ।
 आयन् । उप । मेध्यासः । शरभम् । आरण्यम् ।
 अनु । ते । दिशामि । तेन । चिन्वानः । तन्वुः ।
 नि । सीद । शरभम् । ते । शुक् । ऋच्छतु । यम् ।
 द्विष्मः । तम् । ते । शुक् । ऋच्छतु ॥ ५१ ॥

पदार्थः—(अजः) छागः (हि) खलु (अग्नेः) पाव-
 कात् (अजनिष्ट) जायते (शोकात्) (सः) (अपश्यत्)
 पश्यति (जनितारम्) उत्पादकम् (अग्ने) (तेन) (देवाः) विद्वांसः
 (देवताम्) दिव्यगुणताम् (अग्रम्) उत्तमं सुखम् (आयन्) यन्ति
 प्राप्नुवन्ति (तेन) (रोहम्) प्रादुर्भावम् (आयन्) प्राप्नुवन्तु (उप) (मेध्या-
 सः) पवित्राः सन्तः (शरभम्) शल्यकम् (आरण्यम्) जंगलोत्प-
 न्नम् (अनु) (ते) (दिशामि) (तेन) (चिन्वानः) अग्ने पूर्ववत् ॥ ५१ ॥

अन्वयः—हे राजस्त्वं यो ह्यजोऽजनिष्ट सोऽग्ने जनितारमप-
 श्यत् । येन मेध्यासो देवा अग्रं देवतां सुखमुपायन् येन रोहमुपा-
 यन् तेनोत्तमगुणतामग्रं सुखं तेन वृद्धिं च प्राप्नुहि यमारण्यं शरभं-

तेऽनुदिशामि तेन चिन्वानः संस्तन्वो निषीद तं ते शुगृच्छतु यं
ते तवारिं वयं द्विष्मस्तं शोकादग्नेः शुगृच्छतु ॥ ५१ ॥

भावार्थः—राजजनैरजादीनऽहत्वा संरक्ष्यैते उपकाराय संयोज-
नीयाः । ये शुभपशुपक्षिर्हिसका भवेयुस्ते भृशं ताडनीयाः । यदि
शल्यकी हानिकारिका स्यात्तर्हि सा प्रजापालनाय हन्तव्या ॥ ५१ ॥

पदार्थः—हे राजन् तू जो (त्वि) निश्चित (अजः) बकरा (अजनिष्ट)
उत्पन्न होता है (सः) वह (अग्ने) प्रथम (जनितारम्) उत्पादक को (अपश्यन्)
देखता है जिस से (मेध्यागः) पवित्र हुए (देवाः) विद्वान् (अग्रम्) उत्तम सुख और
(देवताम्) दिव्यगुणों के (उपायन्) उपाय को प्राप्त होते हैं और जिस से (रोहम्)
वृद्धियुक्त प्रसिद्धि को (आयन्) प्राप्त होवें (तेन) उस से उत्तम गुणों उत्तम सुख
तथा (तेन) उस से वृद्धि को प्राप्त हो जो (आरग्यम्) बनेली (शरभम्) शही
(ते) तेरी प्रजा को हानि देने वाली है उस को (अनुदिशामि) बतलाता हूं (तेन)
उस से बचाए हुए पदार्थ से (चिन्वानः) बढ़ता हुआ (तन्वः) शरीर में (निषीद)
निवास कर और (तम्) उस (शरभम्) शल्यकी को (ते) तेरा (शुक्) शोक
(अच्छतु) प्राप्त हो और (ते) तेरे (यम्) जिस शत्रु से हम लोग (द्विष्मः) द्वेष
करें उस को (शोकात्) शोकरूप (अग्नेः) अग्नि से (शुक्) शोक अर्थात् शोक
से बढ़ कर शोक अत्यन्तशोक (अच्छतु) प्राप्त होवे ॥ ५१ ॥

भावार्थः—मनुष्यों को उचित है कि बकरे और मोर आदि श्रेष्ठ पक्षियों को
न मारें और इन की रक्षा करके उपकार के लिये संयुक्त करें और जो अच्छे पशुओं
और पक्षियों के मारने वाले हों उन को शीघ्र ताड़ना देवें हां जो खेती को उजाड़ने
हारे श्याही आदि पशु हैं उन को प्रजा की रक्षा के लिये मारें ॥ ५१ ॥

त्वं यविष्ठेत्यस्योशना ऋषिः । अग्निर्देवता ।

निचृद्गायत्री छन्दः । षड्जः स्वरः ॥

पुनः कीदृशा रक्षया हिंसनीयाश्चेत्याह ॥

फिर कैसे पशुओं की रक्षा करना और हनना चाहिये यह वि० ॥

त्वं यविष्ठ दाशुषो नूः पाहि शृणुधि गिरः ।

रक्षां तोकमुत त्मना ॥ ५२ ॥

त्वम् । यविष्ठ । दाशुषः । नून् । पाहि । शृ-
णुधि । गिरः । रक्षं । तोकम् । उत । त्मना ॥ ५२ ॥

पदार्थः—(त्वम्) (यविष्ठ) अतिशयेन युवन् (दाशुषः) सुखदातृन् (नून्) धर्मनेतृन्मनुष्यान् । अत्र नून् पे इति रुग्देशः पूर्वस्यानुनासिकत्वं च (पाहि) (शृणुधि) अत्र हेर्ध्यादेशोऽन्ये-
षामपीति दीर्घः (गिरः) सत्या वाचः अत्र ह्यचोऽतस्तिङ इति दीर्घः (तोकम्) अपत्यम् (उत) अपि (त्मना) आत्मना ॥ ५२ ॥

अन्वयः—हे यविष्ठ त्वं संरक्षितैरेतैः पशुभिर्दाशुषो नृन्पाहि ।
इमा गिरः शृणुधि त्मना मनुष्याणामुत पशूनां तोकं रक्ष ॥ ५२ ॥

भावार्थः—ये मनुष्या मनुष्यादिरक्षकान् पशून् वर्धयन्ते करुणा
मयानुपदेशान् शृण्वन्ति श्रावयन्ति त आत्मजं सुखं लभन्ते ॥ ५२ ॥

पदार्थः—हे (यविष्ठ) अत्यन्त युवा (त्वम्) तू रक्षा किये हुए इन प-
शुओं से (दाशुषः) सुखदाता (नून्) धर्मरक्षक मनुष्यों की (पाहि) रक्षा कर इन
(गिरः) सत्य वाणियों को (शृणुधि) सुन और (त्मना) अपने आत्मा से मनुष्य
(उत्) और पशुओं के (तोकम्) बच्चों की (रक्ष) रक्षा कर ॥ ५२ ॥

भावार्थः—जो मनुष्य मनुष्यादि प्राणियों के रक्षक पशुओं को बढ़ाते हैं
और कृपाय उपदेशों को सुनते सुनाते हैं वे आन्तर्य सुख को प्राप्त होते हैं ॥ ५२ ॥

अपां त्वेमन्नित्यस्योशना ऋषिः । आपो देवताः । पूर्वस्य ब्राह्मी
 पङ्क्तिश्छन्दः । पञ्चमः स्वरः । सरित्वेति मध्यस्य
 ब्राह्मी जगती छन्दः । निषादः स्वरः । गायत्रेणे-
 त्युत्तरस्य निचृद् ब्राह्मी पङ्क्तिश्छन्दः ॥
 पञ्चमः स्वरः ॥

अभाध्येतृजनानध्यापकाः किमुपदिशेयुर्गिन्याह ॥

अत्र पदने वानो को पदने वाने इत्या उपदेश करें यह विषय० ॥

अपां त्वेमन्सादयाम्यपां त्वोन्नन्सादयाम्य-
 पान्त्वा भस्मन्सादयाम्यपां त्वा ज्योतिषि साद-
 याम्यपां त्वायने सादयाम्यर्णवे त्वा सदेने साद-
 यामि समुद्रे त्वा सदेने सादयामि । सरिरे त्वा
 सदेने सादयाम्यपां त्वा क्षये सादयाम्यपां त्वा
 सधिषि सादयाम्यपां त्वा सदेने सादयाम्यपां त्वा
 सधस्थे सादयाम्यपां त्वा योनौ सादयाम्यपां
 त्वा पुरीषे सादयाम्यपां त्वा पार्थसि सादयामि
 गायत्रेण त्वा छन्दसा सादयामि त्रैष्टुभेन त्वा
 छन्दसा सादयामि जागतेन त्वा छन्दसा साद-

याम्यानुष्टुभेन त्वा छन्दसा सादयामि पाङ्क्तैन
त्वा छन्दसा सादयामि ॥ ५३ ॥

अपाम् । त्वा । एमन् । सादयामि । अपाम् ।
त्वा । ओद्मन् । सादयामि । अपाम् । त्वा ।
भस्मन् । सादयामि । अपाम् । त्वा । ज्योतिषि ।
सादयामि । अपाम् । त्वा । अयने । सादयामि ।
अर्णवे । त्वा । सदने । सादयामि । समुद्रे । त्वा ।
सदने । सादयामि । सरिरे । त्वा । सदने । सा-
दयामि । अपाम् । त्वा । क्षये । सादयामि । अ-
पाम् । त्वा । सधिषि । सादयामि । अपाम् । त्वा ।
सदने । सादयामि । अपाम् । त्वा । सधस्थ इति
सधस्थे । सादयामि । अपाम् । त्वा । योनौ । सा-
दयामि । अपाम् । त्वा । पुरीषि । सादयामि । अपाम् ।
त्वा । पार्थसि । सादयामि । गायत्रेण । त्वा । छन्दसा ।
सादयामि । त्रैष्टुभेन । त्रैस्तुभेनेति त्रैस्तुभेन ।
त्वा । छन्दसा । सादयामि । जागतेन । त्वा । छ-
न्दसा । सादयामि । आनुष्टुभेन । आनुस्तुभे-
त्यानुस्तुभेन । त्वा । छन्दसा । सादयामि । पा-
ङ्क्तैन । त्वा । छन्दसा । सादयामि ॥ ५३ ॥

पदार्थः—(अपाम्) प्राणानां रक्षणे (त्वा) त्वाम् (ए-
मन्) एति गच्छति तस्मिन् वायौ (सादयामि) स्थापयामि
(अपाम्) जलानाम् (त्वा) (ओअन्) ओषधिषु (साद-
यामि) (अपाम्) प्राणानां काष्ठादीनाम् (त्वा) (भस्मन्)
भस्मन्यध्वे । अत्र सर्वत्र सप्तमीलुक् (सादयामि) (अपाम्)
व्याघ्रवतां विद्युदादीनाम् (त्वा) (ज्योतिषि) विद्युति (साद-
यामि) (अपाम्) अन्तरिक्षस्य (त्वा) (अयने) भूमौ (सा-
दयामि) (अर्णवे) प्राणे (त्वा) (सद्ने) स्थातव्ये (साद-
यामि) (समुद्रे) मनसि (त्वा) (सद्ने) गन्तव्ये (साद-
यामि) सरिरे वाचि (त्वा) (सद्ने) प्राप्तव्ये (सादयामि)
(अपाम्) प्राप्तव्यानां पदार्थानाम् (त्वा) (क्षपे) चक्षुषि (सा-
दयामि) (अपाम्) (त्वा) (सधिषि) समानान् शब्दान्
शृणोति येन तस्मिन् श्रोत्रे (सादयामि) (अपाम्) (त्वा)
(सद्ने) दिवि (सादयामि) (अपाम्) (त्वा) (सधस्थे)
अन्तरिक्षे (सादयामि) (अपाम्) (त्वा) (योनां) समुद्रे
(सादयामि) (अपाम्) (त्वा) (पुरीषे) सिकतासु (सा-
दयामि) (अपाम्) (त्वा) (पाथसि) अग्ने (सादयामि)
(गायत्रेण) गायत्रीनिर्मितेन (त्वा) (छन्दसा) स्वच्छेनार्थेन
(सादयामि) (त्रैष्टुभेन) त्रिष्टुप्प्रोक्तेन (त्वा) (छन्दसा)
(सादयामि) (जागतेन) जगत्युक्तेन (त्वा) (छन्दसा)
(सादयामि) (आनुष्टुभेन) अनुष्टुप्कथितेन (त्वा) (छ-
न्दसा) (सादयामि) (पङ्क्तिन) पङ्क्तिप्रकाशितेन (त्वा)
(छन्दसा) (सादयामि) संस्थापयामि ॥ ५३ ॥

श्रन्वयः—हे मनुष्य ! यथा शिक्तकोऽहमपामेमंस्त्वा साद-
याम्यपामोद्मंस्त्वा सादयाम्यपां भस्मंस्त्वा सादयाम्यपां ज्योतिषि
त्वा सादयाम्यपामयने त्वा सादयाम्यर्णवे सदने त्वा सादयामि समुद्रे
सदने त्वा सादयामि सरिरे सदने त्वा सादयाम्यपां क्षये त्वा सा-
दयाम्यपां सधिषि त्वा सादयाम्यपां सदने त्वा सादयाम्यपां सध-
स्थे त्वा सादयाम्यपां योनों त्वा सादयाम्यपां पुरिषे त्वा सादया-
म्यपां पाथसि त्वा सादयामि । गायत्रेण छन्दसा त्वा सादयामि
त्रैष्टुमेन छन्दसा त्वा सादयामि जागतेन छन्दसा त्वा सादयाम्या-
नुष्टुमेन छन्दसा त्वा सादयामि पाङ्क्तोऽन छन्दसा त्वा सादयामि
तथैव वर्तस्व ॥ ५३ ॥

भावार्थः—विहृद्भिः सर्वान् पुरुषांस्त्रियश्च वेदानध्याप्य ज-
गत्स्थानां वाय्वादिपदार्थानां विद्यामु निपुणीकृत्य तेभ्यः प्रयो-
जनसाधने प्रवर्तनीयाः ॥ ५३ ॥

पदार्थः—हे मनुष्य जैसे शिक्ता कर्मने वाला मैं (अपाम्) प्राणों की रक्षा
के निमित्त (एमन्) गमन शीलवायु में (त्वा) तुझ को (सादयामि) स्थापित क-
रता हूं (अपाम्) जलों की (ओमन्) आर्द्रतायुक्त ओषधियों में (त्वा) तुझ
को (सादयामि) स्थापन करता हूं (अपाम्) प्राप्त हुए वायों के (भस्मन्) राख
में (त्वा) तुझ को (सादयामि) संयुक्त करता हूं (अपाम्) न्याप्त हुए बिनुली
आदि अग्नि के (ज्योतिषि) प्रकाश में (त्वा) तुझ को (सादयामि) नियुक्त
करता हूं (अपाम्) अवकाश वाले (अयने) स्थान में (त्वा) तुझ को
(सादयामि) बैठाता हूं (सदने) स्थिति के योग्य (अर्णवे) प्राणविद्या में (त्वा)
तुझ को (सादयामि) संयुक्त करता हूं (सदने) गमनशील (समुद्रे) मन के
विषय में (त्वा) तुझ को (सादयामि) सम्बद्ध करता हूं (सदने) प्राप्त होने योग्य
(सरिरे) वाणी के विषय में (त्वा) तुझ को (सादयामि) संयुक्त करता हूं (अ-

पाम्) प्राप्त होने योग्य पदार्थों के संबन्धी (स्त्रे) घर में (त्वा) तुम्ह को (सा-
दयामि) स्थापित करता हूं (अपाम्) अनेक प्रकार के व्याप्त शब्दों के संबन्धी (स-
धिषि) उस पदार्थ में कि जिस से अनेक शब्दों को समान यह जीव सुनता है अ-
र्थात् कान के विषय में (त्वा) तुम्ह को (सादयामि) स्थित करता हूं (अपाम्)
जलों के (सदने) अन्तरिक्षरूपस्थान में (त्वा) तुम्ह को (सादयामि) स्थापित करता हूं (अपा-
म्) जलों के (सधस्त्रे) तुल्यस्थान में (त्वा) तुम्ह को (सादयामि) स्थापित करता हूं
(अपाम्) जलों के (योनौ) समुद्र में (त्वा) तुम्ह को (सादयामि) नियुक्त
करता हूं । (अपाम्) जलों की (पुरीषे) रेती में (त्वा) तुम्ह को (सादयामि)
नियुक्त करता हूं (अपाम्) जलों के (पावसि) अन्न में (त्वा) तुम्ह को (सा-
दयामि) प्रेरणा करता हूं (गायत्रेण) गायत्री छन्द से निकले (छन्दसा) स्व-
मन्त्र अर्थ के साथ (त्वा) तुम्ह को (सादयामि) नियुक्त करता हूं (त्रैष्टुभेन)
त्रिष्टुप मन्त्र से विहित (छन्दसा) शुद्ध अर्थ के साथ (त्वा) तुम्ह को (सादयामि)
नियुक्त करता हूं (जागतेन) जगती छन्द में कहे (छन्दसा) आनन्ददायक अर्थ
के साथ (त्वा) तुम्ह को (सादयामि) नियुक्त करता हूं (आनुष्टुभेन) अनुष्टुप मन्त्र
में कहे (छन्दसा) शुद्ध अर्थ के साथ (त्वा) तुम्ह को (सादयामि) प्रेरणा
करता हूं । और (पाङ्क्तेन) पङ्क्ति मन्त्र से प्रकाशित हुए (छन्दसा) निर्मल अर्थ
के साथ (त्वा) तुम्ह को (सादयामि) प्रेरित करता हूं वैसे ही तू वर्तमान रह ॥५३॥

भावार्थः—विद्वानों को चाहिये कि सब पुरुषों को और सब स्त्रियों को वेद
पढ़ा और जगत् के वायु आदि पदार्थों की विद्या में निपुण करके उन को उन पदार्थों
से प्रयोजन साधने में प्रवृत्त करें ॥ ५३ ॥

अयं पुर इत्यस्योशना ऋषिः । प्राणा देवताः । स्वराड् ब्राह्मी

जगती छन्दः । निपादः स्वरः ॥

अथ मनुष्यैः सृष्टेः सकाशात् के क उपकारा ग्राह्या इत्याह ॥

अब मनुष्यों को सृष्टि से कौन २ उपकार लेने चाहियें यह वि० ॥

अयं पुरो भुवस्तस्य प्राणो भौवायनो वसन्तः

प्राणायनो गायत्री वासन्ती गायत्र्यै गायत्रं गा
यत्रादुपांशुशुरुपांशुशोस्त्रिवृत् त्रिवृतां रथन्तरं
वसिष्ठ ऋषिः । प्रजापतिगृहीतया त्वया प्राणं गृ-
ह्णामि प्रजाभ्यः ॥ ५४ ॥

अयम् । पुरः । भुवः । तस्य । प्राणः । भौवा-
यन इति भौवऽआयनः । वसन्तः । प्राणायन इति
प्राणऽआयनः । गायत्री । वासन्ती । गायत्र्यै । गा-
यत्रम् । गायत्रात् । उपांशुरित्युपऽअंशुः । उ-
पांशोरित्युपऽअंशोः । त्रिवृदिति त्रिऽवृत् ।
त्रिवृत् इति त्रिऽवृतः । रथन्तरमिति रथमऽन्तरम् ।
वसिष्ठः । ऋषिः । प्रजापतिगृहीतयेति प्रजापतिऽ-
गृहीतया । त्वया । प्राणम् । गृह्णामि । प्रजा-
भ्य इति प्रजाभ्यः ॥ ५४ ॥

पदार्थः—(अयम्) अग्निः (पुरः) पूर्वम् (भुवः) यो
भवति सः (तस्य) (प्राणः) येन प्राणिति सः (भौवायनः)
भुवेन सता रूपेण कारणेन निर्दत्तः (वसन्तः) यः सुगन्धादिभि-
र्वासयति (प्राणायनः) प्राणा निर्दत्ता यस्मात् (गायत्री) या-
गायन्तं त्रायते सा (वासन्ती) वसन्तस्य व्याख्यात्री (गायत्र्यै)
गायत्र्याः । अत्र षष्ठ्यर्थे चतुर्थी (गायत्रम्) गायत्र्यैव छन्दः (गा-
यत्रात्) (उपांशुः) उपगृहीता (उपांशोः) (त्रिवृत्) यस्त्रिभिः
कर्मापासनाज्ञानैर्वर्त्तते सः (त्रिवृतः) (रथन्तरम्) यद्रथै रम-

णीयैस्तारयति तत् (वसिष्ठः) अतिशयेन वासयिता (ऋषिः)
प्रापको विद्वान् (प्रजापतिगृहीतया) प्रजापतिगृहीतो यया स्त्रिया
तया (त्वया) (प्राणम्) बलयुक्तं जीवनम् (गृह्णामि) (प्रजाभ्यः) ॥ ५४ ॥

अन्वयः—हे स्त्री यथाऽयं पुरो भुवोऽग्निस्तस्य भौवायनः प्राणः
प्राणायनो वसन्तो वासन्ती गायत्री गायत्र्यै गायत्रं गायत्रादुपांशु-
रुपांशोस्त्रिवृत्ततो रथन्तरम् वसिष्ठ ऋषिश्च प्रजापतिगृहीतया
त्वया सह प्रजाभ्यः प्राणं गृह्णामि तथा त्वया साकमहं प्रजाभ्यो बलं
गृह्णामि ॥ ५४ ॥

भावार्थः—स्त्रीपुरुषा अग्न्यादिपदार्थानामुपयोगं कृत्वा पर-
स्परं प्रीत्याऽतिविषयासक्तिं विहाय सर्वस्माज्जगतो बलं संगृह्य
प्रजा उत्पाद्याः ॥ ५४ ॥

पदार्थः—हे स्त्री जैसे (अयम्) यह (पुरो भुवः) प्रथम होने वाला
अग्नि है (तस्य) उस का (भौवायनः) सिद्ध कारण से रचा हुआ (प्राणः)
जीवन का हेतु प्राण (प्राणायनः) प्राणों की रचना का हेतु (वसन्तः) सुगन्धि आदि
में वसाने द्वारा वसन्त ऋतु (वासन्ती) वसन्त ऋतु का जिस में व्याख्यान हो वह
(गायत्री) गाते हुए का रत्नक गायत्रीमंत्रार्थ ईश्वर (गायत्र्यै) गायत्री मंत्र का
(गायत्रम्) गायत्री छन्द (गायत्रात्) गायत्री से (उपांशुः) समीप से ग्रहण
किया जाय (उपांशोः) उस जप से (त्रिवृत्) कर्म उपासना और ज्ञान के सहित
वर्तमान फल (त्रिवृतः) उस तीन प्रकार के फल से (रथन्तरम्) रमणीय पदार्थों से
तारने द्वारा सुख और (वसिष्ठः) अतिशय करके निवास का हेतु (ऋषिः) सुख प्राप्त
कराने द्वारा विद्वान् (प्रजापतिगृहीतया) अपने सन्तानों के रक्षक पति को ग्रहण
करने वाली (त्वया) तेरे साथ (प्रजाभ्यः) सन्तानोत्पत्ति के लिये (प्राणम्)
बलयुक्त जीवन का ग्रहण करते हैं वैसे तेरे साथ मैं सन्तान होने के लिये बल का
(गृह्णामि) ग्रहण करता हूं ॥ ५४ ॥

भावार्थः—हे स्त्री पुरुषो तुम को योग्य है कि अग्नि आदि पदार्थों को उप-

योग में ला के परस्पर प्रीति के साथ अति विषयसेवा को छोड़ और सब संसार से बल का ग्रहण करके सन्तानों को उत्पन्न करो ॥ ५४ ॥

अयं दक्षिणेत्यस्योशना ऋषिः । प्रजापतिर्देवता ।

निचृदुरिगतिधृतिश्छन्दः । पङ्कजः स्वरः ॥

अथ मनुष्यैर्ग्रीष्मऋतौ कथं वर्तितव्यमित्याह ॥

अथ मनुष्यों की ग्रीष्म ऋतु में कैसे वर्तना चाहिये यह वि० ॥

अयं दक्षिणा विश्वकर्मा तस्य मनो वैश्वकर्मणं
ग्रीष्मो मानसस्त्रिष्टुब् ग्रैष्मी त्रिष्टुभः स्वारम् ।
स्वारादन्तर्यामोऽन्तर्यामात्पञ्चदशः पञ्चदशाद्बृ-
हद् भरद्वाज ऋषिः प्रजापतिगृहीतया तया मनो
गृह्णामि प्रजाभ्यः ॥ ५५ ॥

अयम् । दक्षिणा । विश्वकर्मेति विश्वऽकर्मा ।
तस्य । मनः । वैश्वकर्मणमिति । वैश्वऽकर्मणम् ।
ग्रीष्मः । मानसः । त्रिष्टुप् । त्रिस्तुविति त्रिऽस्तुप् ।
ग्रैष्मी । त्रिष्टुभः । त्रिस्तुभ इति त्रिऽस्तुभः ।
स्वारम् । स्वारात् । अन्तर्याम इत्यन्तऽयामः ।
अन्तर्यामादित्यन्तऽयामात् । पञ्चदश इति पञ्च-
दशः । पञ्चदशादिति पञ्चऽदशात् । बृहत् ।
भरद्वाज इति भरत्स्वाजः । ऋषिः । प्रजापतिगृ-
हीतयेति प्रजापतिगृहीतया । तया । मनः । गृ-
ह्णामि । प्रजाभ्य इति प्रजाभ्यः ॥ ५५ ॥

पदार्थः—(अयम्) वायुः (दक्षिणा) दक्षिणतः
 (विश्वकर्मा) विश्वान्यखिलानिकर्माणि यस्मात्सः (तस्य)
 वायोः (मनः) मननशीलं प्रेरकं कर्म (वैश्वकर्मणम्) य-
 स्माद्विश्वानि निर्वृतानि भवन्ति तत् (ग्रीष्मः) यो रसान् ग्र-
 सते सः (मानसः) मनस ऊष्मेव वर्तमानः (त्रिष्टुप्) छन्दः
 (ग्रीष्मी) ग्रीष्मर्तुव्याख्याती ऋक् (त्रिष्टुभः) छन्दसः (स्वा-
 रम्) तापाज्जातं तेजः (स्वारात्) (अन्तर्यामः) अन्तर्मध्ये
 यामाः प्रहरा यस्मिन्समये सः (अन्तर्यामात्) (पञ्चदशः)
 पञ्चदशानां तिथीनां पुरकः (स्तोमः) (पञ्चदशात्) (बृ-
 हत्) महान् (भरद्वाजः) वाजोऽन्नं विज्ञानं वा विभर्ति येन श्रोत्रे-
 ण तत् (ऋषिः) विज्ञापकः (प्रजापतिगृहीतया) (त्वया)
 (मनः) मननात्मकविज्ञानयुक्तं चित्तम् (गृह्णामि) (प्रजाभ्यः)
 ॥ ५५ ॥

अन्वयः—हे स्वि यथा दक्षिणाऽयं विश्वकर्मा वायुरिवास्ति
 तस्य वैश्वकर्मणं मनो मानसो ग्रीष्मो ग्रीष्मो त्रिष्टुप् त्रिष्टुभः
 स्वारं स्वारादन्तर्यामोऽन्तर्यामात्पञ्चदशः पञ्चदशाद् बृहद्भरद्वाज
 ऋषिः प्रजापतिगृहीतया विद्यया सह राजा प्रजाभ्यो मनो गृह्णाति
 तथा त्वया साकमहं विश्वस्माद्विज्ञानं गृह्णामि ॥ ५५ ॥

भावार्थः—स्त्रीपुरुषैः प्राणस्य मनो नियन्तु मनसश्च प्राणो
 नियन्तेति विदित्वा प्राणायामान् मनःशुद्धिं संपादयद्भिरखिला-
 याः सृष्टेः पदार्थविज्ञानं स्वीकार्यम् ॥ ५५ ॥

पदार्थः—हे स्त्रि जैसे (दक्षिणा) दक्षिण दिशा से (अयम्) यह (विश्वकर्मा) सब कर्मों का निमित्त वायु के समान विद्वान् चलता है (तस्य) उस वायु के योग से (वैश्वकर्मेणम्) जिस से सब कर्म सिद्ध होते हैं वह (मनः) विचारस्वरूप प्रेरक मन (मनसः) मन की गर्मी से उत्पन्न के तुल्य (ग्रीष्मः) रसों का नाशक ग्रीष्म ऋतु (ग्रीष्मी) ग्रीष्म ऋतु के व्याख्यान वाला (त्रिष्टुप्) त्रिष्टुप् छन्द (त्रिष्टुमः) त्रिष्टुप् छन्द के (स्वार्म्) ताप से हुआ तेज (स्वारात्) और तेज से (अन्तर्यामि) मध्याह्न के प्रहर में विशेष दिन और (अन्तर्यामात्) मध्याह्न के विशेष दिन में (पञ्चदश) पन्द्रह तिथियों की पूरक स्तुति के योग्य पूर्णमासी (पञ्चदशान्) उस पूर्णमासी से (बृहत्) बड़ा (भरद्वाजः) अन्न वा विज्ञान की पुष्टि और भारण का निमित्त (ऋषि) शुद्ध-ज्ञान प्राप्त कराने हारा कान (प्रजापतिगृहीतया) प्रजापालक पति राजा ने ग्रहण की विद्या से न्याय का ग्रहण करना है वैसे में (त्वया) तेरे साथ (प्रजाभ्यः) प्रजाओं के लिये (मनः) विचारस्वरूप विज्ञानयुक्त चित्त का ग्रहण विज्ञान का (गृह्णामि) ग्रहण करता हूँ ॥ ५.५ ॥

भावार्थः—स्त्री पुरुषों को चाहिये कि प्राण का मन और मन का प्राण नियम करने वाला है ऐसा ज्ञान के प्राणायाम में आत्मा को शुद्ध करने हुए पुरुषों से संपूर्ण सृष्टि के पदार्थों का विज्ञान स्वीकार करें ॥ ५.५ ॥

अयं पश्चादित्यस्योदना ऋषिः । प्रजापतिर्देवता ।

निचृद् धृतिश्छन्दः । षड्जः स्वरः ॥

अथ स्त्रीपुरुषौ मिथः कथमाचरेतामित्याह ॥

अब स्त्रीपुरुष आपस में कैसा आचरण करें यह वि० ॥

अयं पश्चाद् विश्वव्यं चास्तस्य चतुर्वैश्वव्य-
चसं वर्षाश्चाक्षुष्यो जगती वर्षा जगत्या ऋक्संमम्रा
ऋक्संमाक्षुष्यः शुक्रात्संस्तदशः संस्तदशाद्वैरूपं ज-

मदग्निऋषिः प्रजापतिगृहीतया त्वया चक्षुर्गृह्णामि
प्रजाभ्यः ॥ ५६ ॥

अयम् । पश्चात् । विश्वव्यचा इति विश्वव्य-
चाः । तस्य । चक्षुः । वैश्वव्यचसमिति वैश्वव्यचसम् ।
वर्षाः । चानुष्युः । जगती । वार्षी । जगत्याः । ऋ-
क्समभित्यृक्समम् । ऋक्समादित्यृक्ऽसमात् ।
शुक्रः । शुक्रात् । सप्तदश इति सप्तऽदशः । सप्त-
दशादिति सप्तऽदशात् । वैरूपम् । जमदग्निरिति
जमत्ऽअग्निः । ऋषिः । प्रजापतिगृहीतयेति प्रजा-
पतिऽगृहीतया । त्वया । चक्षुः । गृह्णामि । प्रजा-
भ्य इति प्रऽजाभ्यः ॥ ५६ ॥

पदार्थः—(अयम्) आदित्यः (पश्चात्) पश्चिमायां दि-
शि वर्तमानः (विश्वव्यचाः) विश्वं व्यचति प्रकाशेनाभिव्याप्य
प्रकटयति सः (तस्य) सूर्यस्य (चक्षुः) नयनम् (वैश्वव्यचसम्)
प्रकाशकम् (वर्षाः) यासु मेघा वर्षन्ति ताः (चानुष्युः) च-
क्षुष इमा दर्शनीयाः (जगती) जगद्गता (वार्षी) वर्षाणां
व्याख्यात्री (जगत्याः) (ऋक्समम्) ऋचः सन्ति संभजन्ति
येन तत्साम (ऋक्समात्) (शुक्रः) पराक्रमः (शुक्रात्)
वीर्यात् (सप्तदश) सप्तदशानां पूरकः (सप्तदशात्) (वैरू-
पम्) विविधानि रूपाणि यस्मात्तस्येदम् (जमदग्निः) प्रज्वलि-

तामिर्नयनम् (ऋपिः) रूपप्रापकः (प्रजापतिगृहीतया) (त्व-
या) (चक्षुः) (गृह्णामि) (प्रजाभ्यः) ॥ ५६ ॥

अन्वयः—हे वरानने यथाऽयमादित्य इव विद्वान् विश्वव्यचाः
सन् पश्चादादित्यस्तस्य वैश्वव्यचसं चक्षुश्चाक्षुष्यो वर्षा वर्षा
जगती जगत्या ऋक्सममृक्समाञ्छुकः शुक्रात्सप्तदशः सप्तद-
शाद्वैरूपं यथा च जमदग्निर्ऋपिः प्रजापतिगृहीतया सह प्रजाभ्य-
श्चक्षुर्गृह्णाति तथाऽहं त्वया साकं संसाराद् बलं गृह्णामि ॥ ५६ ॥

भावार्थः—दम्पतिभ्यां सामवेदाध्ययनेन सूर्यादिप्रसिद्धं जगद-
र्थतो विज्ञाय सर्वस्याः सृष्टेः सुदर्शनचरिते संग्राह्ये ॥ ५६ ॥

पदार्थः—हे उत्तम मुख वाली स्त्री जैमे (अयम्) यह सूर्य के समान वि-
द्वान् (विश्वव्यचाः) सब संसार को चारों ओर के प्रकाश से व्यापक होकर प्रकट
करता (पश्चात्) पश्चिम दिशा में वर्तमान (तस्य) उस सूर्य का (वैश्वव्यचसन्)
प्रकाशक किरण रूप (चक्षुः) नेत्र (चाक्षुष्यः) नेत्र से देखने योग्य (वर्षाः) जिस
समय मेघ वर्षते हैं वह वर्षाऋतु (वर्षा) वर्षा ऋतु के व्याख्यान वाला (जगती)
संसार में प्रसिद्ध जगती छन्द (जगत्याः) जगती छन्द में (ऋक्समम्) ऋचाओं
के सेवन का हेतु विज्ञान (ऋक्समात्) उस विज्ञान से (शुक्रः) पराक्रम (शुक्रात्)
पराक्रम से (सप्तदशः) सत्रह तत्त्वों का पृथक् विज्ञान (सप्तदशान्) उस विज्ञान
से (वैरूपम्) अनेक रूपों का हेतु जगन् का ज्ञान और जैमे (जमदग्निः) प्रकाश-
स्वरूप (ऋपिः) रूप का प्राप्त करने हारा नेत्र (प्रजापतिगृहीतया) सन्तानरक्षक
पति ने ग्रहण की हुई विद्यायुक्त स्त्री के साथ (प्रजाभ्यः) प्रजाओं के लिये (चक्षुः)
विद्यारूपी नेत्रों का ग्रहण करता है वैसे मैं तेरे साथ संसार से बल का (गृह्णामि)
ग्रहण करता हूँ ॥ ५६ ॥

भावार्थः—स्त्री पुरुषों को चाहिये कि साम वेद के पढ़ने से सूर्य आदि
प्रसिद्ध जगत् को स्वभाव से जान के सब सृष्टि के गुणों के दृष्टान्त से अच्छा देखें
और चरित्र ग्रहण करें ॥ ५६ ॥

इदमुत्तरादित्यस्योशना ऋषिः प्रजापतिर्देवता । स्वराङ्गं ब्राह्मी
त्रिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

अथ शरद्वर्तौ कथं वर्तितव्यमित्याह ॥

अथ शरदं ऋतुं मे कैसे वर्त्ते यह वि० ॥

इदमुत्तरात् स्वस्तस्य श्रोत्रं१ सौव१ शरद्वौ-
अनुष्टुप् शारद्वानुष्टुभं ऐडमैडान् मन्थी मन्थिनं
एकविंश एकविंशाद् वैराजं विश्वामित्र ऋषिः
प्रजापतिगृहीतया त्वया श्रोत्रं गृह्णामि प्रजाभ्यः ॥५७॥

इदम् । उत्तरात् । स्वरिति स्वः । तस्य । श्रो-
त्रम् । सौवम् । शरत् । श्रौत्री । अनुष्टुप् । अ-
नुस्तुवित्यनुस्तुप् । शारदी । अनुष्टुभः । अनुस्तु-
भ इत्यनुस्तुभः । ऐडम् । ऐडात् । मन्थी । म-
न्थिनः । एकविंश इत्येकं विंशः । एकविं-
शादित्येकविंशात् । वैराजम् । विश्वामित्रः ।
ऋषिः । प्रजापतिगृहीतयेति प्रजापतिऽगृहीतया ।
त्वया । श्रोत्रम् । गृह्णामि । प्रजाभ्य इति प्रजा-
भ्यः ॥ ५७ ॥

पदार्थः—(इदम्) (उत्तरात्) सर्वेभ्य उत्तरम् (स्वः)
सुखसंपादकदिग्रूपम् (तस्य) (श्रोत्रम्) कर्णम् (सौवम्)

स्वः सुखस्येदं साधनम् (शरत्) शृणाति येन सा (श्रौत्री)
 श्रोत्रस्येयं संबन्धिनी (अनुष्टुप्) (शारदी) शरदो व्याख्यात्री
 (अनुष्टुभः) (ऐडम्) इडाया वाचो व्याख्यात्री (साम) (ऐ-
 डात्) (मन्थी) पदार्थानां मन्यनसाधनः (मन्यिनः) (एक-
 विंशः) एकविंशतेर्विद्यानां पूरकः (एकविंशतात्) (वैराजम्)
 विविधानां पदार्थानामिदं प्रकाशकम् (विश्वामित्रः) विश्वं मित्रं
 येन भवति सः (ऋषिः) शब्दप्रापकः (प्रजापतिगृहीतया)
 (त्वया) (श्रोत्रम्) शृणोति येन तत् (गृह्णामि) (प्रजा-
 भ्यः) प्रजाताभ्यो विद्युदादिभ्यः ॥ ५७ ॥

अन्वयः—हे सुभगे यथेदमुत्तरात्स्वस्तस्य सौवं श्रोत्रं श्रौत्री
 शरच्छारद्यनुष्टुबनुष्टुभ ऐडमैडान्मन्थी मन्यिन एकविंश एकविं-
 शवैराजं साम प्राप्नो विश्वामित्र ऋषिश्च प्रजाभ्यः श्रोत्रं गृह्णामि
 तथा प्रजापतिगृहीतया त्वया सहाहं प्रजाभ्यः श्रोत्रं गृह्णामि ॥ ५७ ॥

भावार्थः—ब्रह्मचर्य्येणाधीतविधौ कृतविवाहौ स्त्रीपुरुषौ बहु-
 श्रुतौ भवेताम् । नद्याप्तानां सकाशाच्छ्रवणेन विना पठितापि
 विद्या फलवती जायते । तस्मात्सदा श्रुत्वा सत्यं धरेतामसत्यं त्य-
 जेताम् ॥ ५७ ॥

पदार्थः—हे सौभाग्यवती जैसे (इदम्) यह (उत्तरात्) सब से उत्तर भाग
 में (स्वः) सुखों का साधन दिशा रूप है (तस्य) उस के (सौवम्) सुख का साधन
 (श्रोत्रम्) कान (श्रौत्री) कान की सम्बन्धी (शरत्) शरदनु (शारदी) शरद् ऋतु
 के व्याख्यान वाला (अनुष्टुप्) प्रबद्ध अर्थ वाला अनुष्टुप् छन्द (अनुष्टुभः) उस से
 (ऐडम्) वाणी के व्याख्यान से युक्त मन्त्र (ऐडात्) उस मन्त्र से (मन्थी) पदार्थों

के मथने का साधन (मन्थिनः) उस साधन से (एकविंशः) इक्कीस विद्याओं का पूर्ण करने द्वारा सिद्धान्त (एकविंशत्) उस सिद्धान्त से (वैराजम्) विविध पदार्थों के प्रकाशक (साम) साम वेद के ज्ञान को प्राप्त हुआ (विश्वामित्रः) सब से मित्रता का हेतु (ऋषिः) शुद्ध ज्ञान कराने द्वारा कान और (प्रजाप्यः) उत्पन्न हुई बिजुली आदि के लिये (श्रोत्रम्) सुनने के साधन को ग्रहण करते हैं वैसे (प्रजापतिगृहीतया) प्रजापालक पति ने ग्रहण की (त्वया) तेरे साथ में प्रसिद्ध हुई बिजुली आदि से (श्रोत्रम्) सुनने के साधन कान को (गृह्णामि) ग्रहण करता हूँ ॥ ५७ ॥

भावार्थः—स्त्री पुरुषों को चाहिये कि ब्रह्मचर्य के साथ विद्या पढ़ और विवाह करके बहुश्रुत हों। और सत्य वक्ता आम जनों से सुने बिना पढ़ी हुई भी विद्या फलदायक नहीं होती इस लिये सदैव सज्जनों का उपदेश सुन के सत्य का धारण और मिथ्या को छोड़ दें ॥ ५७ ॥

इयमुपरीत्यस्यो ज्ञाना ऋषिः । प्रजापदिर्तेवता

विराडाकृतिश्छन्दः । पञ्चमः स्वरः ॥

अथ हेमन्ते कथं वर्तितव्यमित्याह ॥

अथ हेमन्त ऋतु में किस प्रकार वर्तें यह वि० ॥

इयमुपरि मतिस्तस्यै वाङ्मात्या हेमन्तो वाच्यः पङ्क्तिर्हेमन्ती पङ्क्त्यै निधनवन्निधनवत आग्रयणः । आग्रयणात्त्रिणवत्रयस्त्रिंशौ त्रिणवत्रयस्त्रिंशाभ्यां शाकरैवते विश्वकर्मा ऋषिः प्रजापतिगृहीतया त्वया वाचं गृह्णामि प्रजाभ्यः ॥ ५८ ॥

इयम् । उपरि । मतिः । तस्यै । वाक् । मा-
 त्या । हेमन्तः । वाच्यः । पङ्क्तिः । हैमन्ती । प-
 ङ्क्त्यै । निधनवदिति निधनऽवत् । निधनवत् इति
 निधनऽवतः । आग्रयणः । आग्रयणात् । त्रिणवत्रय-
 स्त्रिंशौ त्रिनवत्रयस्त्रिंशाविति त्रिनवत्रयस्त्रिं-
 शौ । त्रिणवत्रयस्त्रिंशाभ्याम् । त्रिनवत्रयस्त्रिंसा-
 भ्यामिति त्रिनवत्रयस्त्रिंशाभ्याम् । शाकररैवते इति
 शाकररैवते । विश्वकम्मेति विश्वऽकऽर्मा । ऋषिः ।
 प्रजापतिगृहीतयेति प्रजापतिऽगृहीतया । त्वया ।
 वाचम् । गृह्णामि । प्रजाभ्य इति प्रजाभ्यः ॥५८॥

पदार्थः—(इयम्) (उपरि) सर्वोपरि विराजमाना (मतिः)
 प्रज्ञा (तस्यै) तस्याः (वाक्) वक्ति यया सा । अत्र पष्ठ्यर्थे च-
 तुर्थी (मात्या) मतेर्भावः कर्म वा (हेमन्तः) हन्त्युष्णतां येन सः
 अत्र हन्तेर्हि मुट् च उ० १ । १ । २७ ॥ (वाच्यः) वाचो भावः
 कर्म वा (पङ्क्तिः) छन्दः (हैमवती) हेमो व्याख्यात्री (पङ्क्त्यै)
 पङ्क्त्याः (निधनवत्) निधनं प्रशस्तं मृत्युव्याख्यानं विद्यते यस्मिं-
 स्तरसाम (निधनवतः) (आग्रयणः) अङ्गति प्राप्नोति येन तस्या-
 यम् (आग्रयणात्) (त्रिणवत्रयस्त्रिंशौ) त्रिनवं च त्रयस्त्रिंशं

च ते सान्नी (त्रिणवत्रयस्त्रिंशाभ्याम्) (शाक्तरैवते) शक्तिव-
नप्रतिपादके (विश्वकर्मा) विश्वानि कर्माणि यस्य सः (ऋषिः)
वेदार्थवेत्ता (प्रजापतिगृहीतया) (त्वया) (वाचम्) विद्यासुशि-
क्षान्वितां वाणीम् (गृह्णामि) प्रजाभ्यः ॥ ५८ ॥ अत्र लोकान्ता इन्द्र-
मिति द्वादशाध्यायस्थानां त्रयाणां मन्त्राणां प्रतीकानि सूत्रव्याख्यानं-
दृष्ट्वा केनचिद्धृतानि शतपथेऽव्याख्यातत्वादत्र न गृह्यन्ते ॥ ५८ ॥

अन्वयः—हे विदुषि पति य इयमुपरि मतिस्तस्यै मात्स्या
वाग्वाच्यो हेमन्तो हेमन्ती पङ्क्तिः पङ्क्त्यै निधनवनिधनवत
आग्रयण आग्रयणात् त्रिणवत्रयस्त्रिंशो त्रिणवत्रयस्त्रिंशाभ्यां शाक्-
तरैवते विदित्वा विश्वकर्मापिर्वर्तते तथाहं प्रजापतिगृहीतया त्वया स-
हाऽहं प्रजाभ्यो वाचं गृह्णामि ॥ ५८ ॥

भावार्थः—पतिपत्नीभ्यां विदुषां वाचं क्षुत्वा प्रज्ञा वर्द्धनीया
तथा हेमन्तर्तुं कृत्यं सामानि च विदित्वा महर्षिवद्भर्तित्वा विद्यासुशि-
क्षासंक्रुतां वाचं स्वीकृत्य प्रजाभ्योऽप्येताः सदोपदेष्टव्येति ॥ ५८ ॥

अत्रेश्वरजायापतिव्यवहारस्य प्रतिपादनादेतदर्थस्य पूर्वाध्या-
यार्थेन सह सङ्गरितस्तीति वेदितव्यम् ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिब्राजकाचार्याणां परमविदुषां

श्रीमद्भिरजानन्दसरस्वती स्वामिनां शिष्येण

दयानन्दसरस्वतीविरचिते संस्कृताऽऽर्य

भाषाभ्यां विभूषिते सुप्रमाणयुक्ते

यजुर्वेदभाष्ये त्रयोदशोऽध्यायः

पूर्तिमयासीत् ॥ १३ ॥

पदार्थः—हे विद्वान् स्त्री जो (इयम्) यह (उपरि) सब से ऊपर विराजमान (मतिः) बुद्धि है (तस्यै) उस (मात्या) बुद्धि का होना वा कर्म (वाक्) वाणी और (वच्यः) उस का होना वा कर्म (हेमन्तः) गर्मी का नाशक हेमन्त ऋतु (हेमन्ती) हेमन्त ऋतु के व्याख्यान वाला (पङ्क्तिः) पङ्क्ति छन्द (पङ्क्त्यै) उस पङ्क्ति छन्द का (निधनवत्) मृत्यु का प्रशंसित व्याख्यान वाला सामवेद का भाग (निधनवतः) उस से (आग्रयणः) प्राप्ति का साधन ज्ञान का फल (आग्रयणात्) उस से (त्रिणवत्रयस्त्रिंशौ) बारह और तैंतीस सामवेद के स्तोत्र (त्रिणवत्रयस्त्रिंशाम्याम्) उन स्तोत्रों से (शाकरैवते) शक्ति और धन के साधक पदार्थों को जान के (विश्वकर्मा) सब मुक्तियों के संचने वाला (ऋषिः) वेदार्थ का वक्ता पुरुष वर्तता है वैसे मैं (प्रजापतिगृहीतया) प्रजापालक पति ने ग्रहण की (त्वया) तेरे साथ (प्रमाभ्यः) प्रजाओं के लिये (वाचम्) विद्या और अच्छी शिक्षा से युक्त वाणी को (गृह्णामि) ग्रहण करता हूँ ॥ ५८ ॥

भावार्थः—स्त्रीपुरुषों को चाहिये कि विद्वानों की शिक्षा रूप वाणी को सुन के अपनी बुद्धि बढ़ावे उस बुद्धि से हेमन्त ऋतु में कर्त्तव्य कर्म और सामवेद के स्तोत्रों को जान महात्मा ऋषि लोगों के समान वर्त्ताव कर विद्या और अच्छी शिक्षा से शुद्ध की वाणी का स्वीकार करके अपने सन्तानों के लिये भी इन वाणियों का उपदेश सदैव किया करें ॥ ५८ ॥

इस अध्याय में ईश्वर स्त्रीपुरुष और व्यवहार का वर्णन करने से इस अध्याय में कहे अर्थ की पूर्व अध्याय के अर्थ के साथ संगति जानो ॥

यह १५ तेरहवा अध्याय पूर्ण हुआ ॥

अथ चतुर्दशाध्यायारम्भः ॥

विश्वानि देव सवितर्दुरितानि परासुव । यद्
भद्रं तन्न आसुव ॥

ध्रुवक्षितिरित्यस्योशना ऋषिः । अश्विनौ देवते । ति-
ष्टुप् छन्दः । ध्रुवतः स्वरः ॥

अथादिमे मन्त्रे स्त्रीभ्य उपदेशमाह ॥

अब चौदहवें अध्याय का आरम्भ है
इस के पहिले मन्त्र में स्त्रियों के लिये उपदेश किया है ॥

ध्रुवक्षितिर्ध्रुवयोनिर्ध्रुवासि ध्रुवं योनिमासीद सा
ध्रुवा । उर्य्यस्य केतुं प्रथमं जुषाणा अश्विनाध्वर्यू
सादयतामिह त्वा ॥ १ ॥

ध्रुवक्षितिरिति ध्रुवक्षितिः । ध्रुवयोनिरिति ध्रुव-
योनिः । ध्रुवा । असि । ध्रुवम् । योनिम् । आ ।
सीद । साध्रुयेति साध्रुया । उर्य्यस्य । केतुम् ।
प्रथमम् । जुषाणा । अश्विना । अध्वर्यू इत्यध्वर्यू ।
सादयताम् । इह । त्वा ॥ १ ॥

पदार्थः—(ध्रुवक्षितिः) ध्रुवा निश्चला क्षितिर्निवसतिर्जनपदो यस्याः सा (ध्रुवयोनिः) ध्रुवा योनिर्गृहं यस्याः सा (ध्रुवा) निश्चलधर्मा (अस्ति) (ध्रुवम्) (योनिम्) गृहम् (आ) (सीद) (साधुया) साधुना धर्मेण सह (उरुयस्य) उखायां स्थाल्यां भवस्य पाकसमूहस्य (केतुम्) प्रज्ञाम् (प्रथमम्) विस्तीर्णम् (जुषाणा) प्रीत्या सेवमाना (अश्विना) व्याप्तसकलविद्यावध्यापकोपदेशकौ (अध्वर्यु) आत्मनोऽध्वरमर्हिसनीयं गृहश्रमादिकं यज्ञमिच्छ (सादयताम्) अवस्थापयतम् (इह) गृहाश्रमे (त्वा) त्वाम् ॥ १ ॥

अन्वयः—हे स्त्रिया त्वं साधुयोरुपस्य प्रथमं केतुं जुषाणा ध्रुवक्षितिर्ध्रुवयोनिर्ध्रुवासि सा त्वं ध्रुवं योनिमासीदत्वामिहाध्वर्यु अश्विना सादयताम् ॥ १ ॥

भावार्थः—कुमारीणां ब्रह्मचर्यावस्थायामध्यापकोपदेशिके विदुष्यो गृहाश्रमधर्मशिक्षां कृत्वन्ताः साध्वीः संपादयेताम् ॥ १ ॥

पदार्थः—हे स्त्रि जो तू (साधुया) श्रेष्ठ धर्मके साथ (उरुयस्य) बटलोई में पकाये अन्न की संबन्धी और (प्रथमम्) विस्तारयुक्त (केतुम्) बुद्धि को (जुषाणा) प्रीति से सेवन करती हुई (ध्रुवक्षितिः) निश्चल वास करने और (ध्रुवयोनिः) निश्चल घर में रहने वाली (ध्रुवा) दृढधर्म से युक्त (अस्ति) है सो तू (ध्रुवम्) निश्चल (योनिम्) घर में (आसीद) स्थिर हो (त्वा) तुझ को (इह) इस गृहाश्रम में (अध्वर्यु) अपने लिये रक्षणीय गृहाश्रम आदि यज्ञ के चाहने हारे (अश्विना) सब विद्याओं में व्यापक अध्यापक और उपदेशक (सादयताम्) अच्छे प्रकार स्थापित करें ॥ १ ॥

भावार्थः—विद्वान् पढ़ाने और उपदेश करने वाली स्त्रियों को योग्य है कि कुमारी कन्याओं को ब्रह्मचर्य अवस्था में गृहाश्रम और धर्मशिक्षा दे के इन को श्रेष्ठ करें ॥ १ ॥

कुलायिनीत्यस्योदना ऋषिः । अश्विनौ देवते । ब्राह्मी

बृहती छन्दः । मध्यमः स्वरः ॥

पुनः स एव विषय उपदिश्यते ॥

फिर पूर्वोक्त विषय का अगले मन्त्र में उपदेश किया है ॥

कुलायिनी धृतवती पुरन्धिः स्योने सीद सदेने
पृथिव्याः । अभि त्वा रुद्रा वसंवो गृणन्त्विमा ब्रह्म
पीपिहि साभगाय । अश्विनां ध्वर्यु सादयतामिह
त्वा ॥ २ ॥

कुलायिनी । धृतवतीति धृतवती । पुरन्धि रिति
पुरन्धिः । स्योने । सीद । सदेने । पृथिव्याः ।
अभि । त्वा रुद्राः । वसंवः । गृणन्तु । इमा । ब्र-
ह्म । पीपिहि । साभगाय । अश्विनां । ध्वर्यु
इत्यध्वर्यु । सादयताम् । इह । त्वा ॥ २ ॥

पदार्थः—(कुलायिनी) कुलं यदेति तत्कुलायं तत्प्रशस्तं
विद्यते यस्याः सा (धृतवती) धृतं बहूदकमस्ति यस्याः सा (पु-
रन्धिः) या पुरूणि बहूनि सुखानि दधाति सा (स्योने) सुख-

कारिके (सीद) (सदने) गृहे (पृथिव्याः) भूमेः (अभि)
 (त्वा) त्वाम् (रुद्राः) मध्या विद्वांसः (वसवः) आदिमावि
 पश्वितः (गृणन्तु) प्रशंसन्तु (इमा) इमानि (ब्रह्म) विद्या
 धनम् (पीपिहि) प्राप्नुहि । अत्रापि गतावित्यरमाच्छपः श्लुः । तु-
 जादित्वादभ्यासदीर्घश्च (सौभगाय) शोभनैश्वर्याणां भावाय (अ-
 श्विना) (अध्वर्यू) (सादयताम्) (इह) (त्वा) त्वाम् ॥ २ ॥

अन्वयः—हे स्योने यां त्वां वसवो रुद्राश्चेमा ब्रह्मदातृन्
 गृहीतृन्भिगृणन्तु सा त्वं सौभगायैतानि पीपिहि । घृतवती पुरन्धिः
 कुलायिनी सती पृथिव्याः सदने सीद । अध्वर्यू अश्विना त्वेह साद
 यताम् ॥ २ ॥

भावार्थः—स्त्रियः साङ्गोपाङ्गागमैश्वर्यसुखभोगायस्वसदृशान्
 पतीनुपयस्य विद्यासुवर्णादि धनं प्राप्य सर्वर्तुसुखसाधकेषु गृहेषु
 निवसन्तु । विदुषां सङ्गं शास्त्राभ्यासं च सततं कुर्युः ॥ २ ॥

पदार्थः—हे (स्योने) सुख करने हारी जिस (त्वा) तुझ को (वसवः)
 प्रथम कोटि के विद्वान् और (रुद्राः) मध्य कक्षा के विद्वान् (इमा) इन (ब्रह्म)
 विद्या धनों के देने वाले गृहस्थों की (अभि) अभिमुख होकर (गृणन्तु) प्रशंसा
 करें सो तू (सौभगाय) सुन्दर संपत्ति होने के लिये इन विद्या धन को (पीपिहि)
 अच्छे प्रकार प्राप्त हो (घृतवती) बहुत जल और (पुरन्धिः) बहुत सुख धारण करने
 वाली (कुलायिनी) प्रशंसित कुल की प्राप्ति से युक्त हुई (पृथिव्याः) अपनी भूमि
 के (सदने) घर में (सीद) स्थित हो (अध्वर्यू) अपने लिये रक्षणीय गृहाश्रम
 आदि वस्त्र चाहने वाले (अश्विना) सब विद्याओं में व्यापक और उपदेशक पुरुष
 (त्वा) तुझ को (इह) इस गृहाश्रम में (सादयताम्) स्थापित करें ॥ २ ॥

भावार्थः—स्त्रियों को योग्य है कि साङ्गोपाङ्ग पूर्ण विद्या और धन ऐश्वर्य

का सुख भोगने के लिये अपने सदृश पतियों से विवाह करके विद्या और सुवर्ण आदि धन को पाके सब ऋतुओं में सुख देने हारे घरों में निवास करें तथा विद्वानों का संग और शास्त्रों का अभ्यास निरन्तर किया करें ॥ २ ॥

स्वैर्दक्षैरित्यस्योदना ऋषिः । अश्विनौ देवते । निचृद्

ब्राह्मी बृहती छन्दः । मध्यमः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर भी पूर्वोक्त विषय को ही अगले मन्त्र में कहा है ॥

स्वैर्दक्षैर्दक्षपितेह सीद देवानां सुम्ने बृहते रणा-
य । पितेवैधि सूनव आसुशेवां स्वावेशा तन्वा संवि-
शस्व । अश्विनाध्वर्यु सादयतामिह त्वा ॥ ३ ॥

स्वैः । दक्षैः । दक्षपितेति दक्षऽपिता । इह । सीद ।
देवानाम् । सुम्ने । बृहते रणाय । पितेवैति पिता-
ऽइव । एधि । सूनवै । आ । सुशेवेति सुशेवां ।
स्वावेशेति । सुऽआवेशा । तन्वा । सम । विशस्व । अ-
श्विना । अध्वर्यु इत्यध्वर्यु । सादयताम । इह । त्वा ॥ ३ ॥

पदार्थः—(स्वैः) स्वकीयैः (दक्षैः) बलैश्चतुरैर्भृत्यैर्वा (दक्ष
पिता) दक्षस्य बलस्यचतुराणां भृत्यानां वा पिता पालकः (इह)
अस्मिन् लोके (सीद) (देवानाम्) धार्मिकाणां विदुषां मध्ये
(सुम्ने) सुखे (बृहते) महते (रणाय) संग्रामाय (पितेव)
(एधि) भव (सूनवै) अपत्याय (आ) (सुशेवा) सुष्ठु
सुखा (स्वावेशा) सुष्ठु समन्ताद् वेशो यस्याः सा (तन्वा)

शरीरेण (सम्) एकीभावे (विशस्व) (अश्विना) (अध्वर्यू
(सादयताम्) (इह) (त्वा) त्वाम् ॥ ३ ॥

अन्वयः— हे स्त्रि त्वं यथा स्वैर्दत्तैः सह वर्तमानो देवानां बृ-
हते रणाप सुम्ने दत्तापिता विजयेन वर्धते तयेहैषि सुम्न आसीद पि-
तेव सूनवे सुशेवा स्वावेशा सती तन्वा संविशस्व अध्वर्यू अश्विना
त्वेह सादयताम् ॥ ३ ॥

भावार्थः—अतोपमालं०—स्त्रियो युद्धेपि पतिभिः सह तिष्ठेयुः
स्वकीयभृत्य पुत्रपशवादीन् पितरइवपालयेयुः । सदैवात्युत्तमैर्वैलभू-
षणैः शरीराणिः संसृज्य वर्तेरन् । विद्वांसश्चैवमेताः स दोषदिशेयुः स्त्रि-
योप्येतांश्च ॥ ३ ॥

पदार्थः—हे स्त्रि तू जैसे (स्वैः) अपने (दत्तैः) बलों और भृत्यों के
साथ वर्तता हुआ (देवानाम्) धर्मत्मा विद्वानों के मध्य में वर्तमान (बृहते) बड़े
(रणाय) संग्राम के लिये (सुम्ने) मुख के विषय (दत्तापिता) बलों वा चतुर भृ-
त्यों का पालन करने हारा हो के विजय में बढ़ता है वैसे (इह) इस लोक के मध्य
में (एषि) बढ़ती रह (सुम्ने) मुख में (आसीद) स्थिर हो और (पितेव) जैसे
पिता (सूनवे) अपने पुत्र के लिये सुन्दर मुख देता है वैसे (सुशेवा) सुन्दर मुख
से युक्त (स्वावेशा) अच्छी प्रीति से सुन्दर शुद्ध शरीर वस्त्र अलंकार को धारण
करती हुई अपने पति के साथ प्रवेश करने हारी हो के (तन्वा) शरीर के साथ प्र-
वेश कर और (अध्वर्यू) गृहाश्रमादि यज्ञ की अपने लिये इच्छा करने वाले (अश्विना)
पढ़ाने और उपदेश करने वाले जन (त्वा) तूम्ह को (इह) इस गृहाश्रम में (सा-
दयताम्) स्थित करें ॥ ३ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में उपमालं०—स्त्रियों को चाहिये कि युद्ध में भी अपने प-
तियों के साथ स्थित रहें । अपने नौकर पुत्र और पशु आदि की पिता के समान रक्षा-
करे । और नित्य ही वस्त्र और आभूषणों से अपने शरीरों को संयुक्त करके वर्ते ।
विद्वान् लोग भी इन को सदा उपदेश करें और स्त्री भी इन विद्वानों के लिये सदा
उपदेश करें ॥ ३ ॥

पृथिव्याः पुरीषमित्यस्योशना ऋषिः । अश्विनौ देवते । स्वर-
राड्ब्राह्मी बृहती छन्दः । मध्यमः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर भी वही विषय अगले मन्त्र में कहा है ॥

पृथिव्याः पुरीषमस्यप्सो नाम तां त्वा विश्वे
अभि गृणन्तु देवाः । स्तोमं पृष्टा घृतवतीह सीद
प्रजावदस्मे द्रविणा यजस्व अश्विना ध्वर्यू सादय-
तामिह त्वा ॥ ४ ॥

पृथिव्याः । पुरीषम् । असि । अप्सः । नाम ।
ताम् । त्वा । विश्वे । अभि । गृणन्तु । देवाः ।
स्तोमं पृष्टेति स्तोमं पृष्टा । घृतवतीति घृतवती ।
इह । सीद । प्रजावदिति प्रजावत् । अस्मे इ-
त्यस्मे । द्रविणा । आ । यजस्व । अश्विना । अ-
ध्वर्यू इत्यध्वर्यू । सादयताम् । इह । त्वा ॥ ४ ॥

पदार्थः—(पृथिव्याः) (पुरीषम्) पालनम् (असि) (अप्सः) रूपम् (नाम) आख्याम् (ताम्) (त्वा) त्वाम् (विश्वे) सर्वे (अभि) (गृणन्तु) अर्चन्तु सत्कुर्वन्तु । गृणातीत्यर्चतिकर्मा० निघ० ३ । १४ (देवाः) विद्वांसः (स्तोमपृष्टा)

स्तोमानां पृष्ठं ज्ञीप्ता यस्याः सा (घृतवती) प्रशस्तान्याज्यादीनि
विद्यन्ते यस्याः सा (इह) गृहाश्रमे (सीद) वर्तस्व (प्रजावत्)
प्रशस्ताः प्रजा भवन्ति यस्मात्तत् (अस्मे) अस्मभ्यम् (द्रविणा)
धनानि । अत्र सुपां सुलुगित्याकारादेशः (आ) समन्तात् (य-
जस्व) देहि (अश्विना) (अध्वर्यू) (सादयताम्) (इह)
सत्ये व्यवहारे (त्वा) त्वाम् ॥ ४ ॥

अन्वयः—हे स्त्रिये या स्तोमपृष्ठा त्वमिह पृथिव्याः पुरीषमप्सो
नाम च घृतवत्यसितां त्वा विश्वे देवा अभिगृणन्स्त्वह सीद
त्वाऽध्वर्यू अश्विनेहासादयतां सा त्वमस्मे प्रजावद् द्रविणा यज-
स्व ॥ ४ ॥

भावार्थः—याः स्त्रियो गृहाश्रमविद्याक्रियाकौशलयोर्विदुष्यः
स्युस्ता एव सर्वेभ्यः सुखानि दातुमर्हन्ति ॥ ४ ॥

पदार्थः—हे स्त्रिये जो (स्तोमपृष्ठा) स्तुतियों को जानने की इच्छा युक्त
तू (इह) इस गृहाश्रम में (पृथिव्याः) पृथिवी की (पुरीषम्) रक्षा (अप्सः)
सुन्दररूप और (नाम) नाम और (घृतवती) बहुत धी आदि प्रशंसित प-
दार्थों से युक्त (असि) है (ताम्) उस (त्वा) तुझ को (विश्वे) सब (देवाः)
विद्वान् लोग (अभिगृणन्) सत्कार करें (इह) इसी गृहाश्रम में (सीद) वर्त-
मान रह और जिस (त्वा) तुझ को (अध्वर्यू) अपने लिये रक्षणीय गृहाश्रमादि
यज्ञ चाहने वाले (अश्विना) व्यापक बुद्धि पढ़ाने और उपदेश करने हारे (इह)
इस गृहाश्रम में (सादयताम्) स्थित करें सो तू (अस्मे) हमारे लिये (प्रजावत्)
प्रशंसित सन्तान होने का साधन (द्रविणा) धन (यजस्व) दे ॥ ४ ॥

भावार्थः—जो स्त्री गृहाश्रम की विद्या और क्रिया कौशल में विद्वान् हों
वे ही सब प्राणियों को सुख दे सकती हैं ॥ ४ ॥

आदित्यास्त्वेत्यस्योशना ऋषिः । अश्विनौ देवते । स्वराड्
ब्राह्मी बृहती छन्दः । मध्यमः स्वरः ॥

पुनस्तमवे विषयमाह ॥

फिर भी पूर्वोक्त विषय ही अगले मन्त्र में कहा है ॥

आदित्यास्त्वा पृष्ठे सादयाम्यन्तरिक्षस्य धर्त्री
विष्टम्भनी दिशामधिपत्नी भुवना नाम् । ऊर्मिर्द्रप्सो
अपामसि विश्वकर्मा त ऋषिरश्विनाध्वर्यू सादयता-
मिह त्वा ॥ ५ ॥

आदित्याः । त्वा । पृष्ठे । सादयामि । अन्त-
रिक्षस्य । धर्त्रीम् । विष्टम्भनीम् । दिशाम् । अधि-
पत्नीमित्यधिऽपत्नीम् । भुवनानाम् । ऊर्मिः । द्र-
प्सः । अपाम् । असि । विश्वकर्मेति विश्वऽकर्मा ।
ते । ऋषिः । अश्विना । अध्वर्यू इत्यध्वर्यू । सादय-
ताम् । इह । त्वा ॥ ५ ॥

पदार्थः—(आदित्याः) भूमेः (त्वा) त्वाम् (पृष्ठे)
उपरि (सादयामि) स्थापयामि (अन्तरिक्षस्य) अन्तरिक्ष-
विज्ञानस्य (धर्त्रीम्) (विष्टम्भनीम्) (दिशाम्) पूर्वादीनाम्
(अधिपत्नीम्) अधिष्ठातृत्वेन पालयिकाम् (भुवनानाम्) भ-
वन्ति भूतानि येषु तेषां गृहाणाम् (ऊर्मिः) तरङ्ग इव (द्रप्सः)
हर्षः (अपाम्) जलानाम् (असि) (विश्वकर्मा) शुभास्त्रि-

लकर्मा (ते) तव (ऋषिः) विज्ञापकः पतिः (अश्विना) (अध्वर्यु) (सादयताम्) (इह) (त्वा) त्वाम् ॥ ५ ॥

अन्वयः—हे स्त्रियस्ते विश्वकर्माः पतिरहमन्तरिक्षस्य धर्त्री दिशां विष्टम्भनीं भुवनानामधिपत्नीं सूर्यामिव त्वादित्याः पृष्ठे सादयामि योषामूर्मिरिव ते द्रप्स आनन्दस्तेन युक्तासि तां त्वेहाध्वर्यु अश्विना सादयताम् ॥ ५ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—याः स्त्रियोऽन्तयसुखकारिण्यः प्रसिद्धदिक्कीर्तयो विहस्पतयः सदानन्दिताः सन्ति ता एव गृहाश्रमधर्मपालनोन्नतये प्रभवन्ति । मधुश्चेति मंत्रमारभ्यैतन्मंत्रपठ्यन्तं वसन्तर्तुगुणव्याख्यानं प्राधान्येन कृतमिति ज्ञेयम् ॥ ५ ॥

पदार्थः—हे स्त्रियो (तं) तेरा (विश्वकर्मा) मन्त्र शुभ कर्मों से युक्त (ऋषिः) विज्ञान दाता पति मे (अन्नरिक्तस्य) अन्नःकरण के नाश रहित विज्ञान को (धर्त्रीम्) धारण करने (दिशाम्) पृथग् दिशाओं की (विष्टम्भनीम्) आधार और (भुवनानाम्) सन्तानोत्पत्ति के निमित्त घरों की (अधिपत्नीम्) अधिष्ठाता होने से पालन करने वाली (त्वा) तुझ को सूर्य की किरण के समान (अदित्याः) पृथिवी के (पृष्ठे) पीठ पर (सादयामि) घर की अधिकारिणी स्थापित करता हूं जो तू (अपाम्) जलों की (उर्मिः) तरङ्ग के सदृश (द्रप्सः) आनन्दयुक्त (असि) है उस (त्वा) तुझ को (इह) इस गृहाश्रम में (अध्वर्यु) रक्षा के निमित्त यज्ञ को करने वाले (अश्विना) विद्या में व्याप्त बुद्धि अध्यापक और उपदेशक पुरुष (सादयताम्) स्थापित करें ॥ ५ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकलु०—जो स्त्री अविनाशी सुख देनेहारी सब दिशाओं में प्रसिद्ध कीर्ति वाली विद्वान् पतियों से युक्त सदा आनन्दित हैं वेही गृहाश्रम का धर्म पालने और उस की उन्नति के लिये समर्थ होती हैं तेरहवें अध्याय

में जो (मधुश्च०) कहा है वहां से य्हांतक वसंत ऋतु के गुणों की प्रधानता से व्याख्यान किया है ऐसा जनना चाहिये ॥ ५ ॥

शुक्रश्चेत्यस्योशना ऋषिः । ग्रीष्मर्तुर्देवता । निचृदुत्कृति-
इछन्दः । षड्जः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर भी ग्रीष्म ऋतु का व्याख्यान अगले मन्त्र में कहा है ॥

शुक्रश्च शुचिश्च ग्रीष्माऋतू अग्नेरन्तः श्लेषो-
ऽसि कल्पेताम् द्यावापृथिवी कल्पन्तामाप ओ-
पधयः कल्पन्तामग्नयः पृथङ्मम ज्यैष्ठ्याय सर्व-
ताः । ये अग्नयः समनसोऽन्तरा द्यावापृथिवी इमे
ग्रीष्माऋतू अभिकल्पमाना इन्द्रमिव देवा अभिसं-
विशन्तु तया देवतयाऽङ्गिरस्वद्ध्रुवेसीदतम् ॥६॥

शुक्रः । च । शुचिः । च । ग्रीष्मौ । ऋतू ।
अग्नेः । अन्तःश्लेषइत्यन्तःश्लेषः । असि । क-
ल्पेताम् द्यावापृथिवीइतिद्यावापृथिवी । कल्पन्ता-
म् । आपः । ओपधयः । कल्पन्ताम् । अग्नयः ।
पृथक् । मम । ज्यैष्ठ्याय । सर्वता इतिसर्वता ।
ये । अग्नयः । समनस इति समनसः । अन्तरा ।
द्यावापृथिवी इति द्यावाऽपृथिवी । इमे इतीमे ।

ग्रीष्मौ । ऋतू इत्यृतू । अभिकल्पमाना इत्यभि-
 ऽकल्पमानाः । इन्द्रमिवेतीन्द्रम् इव । अभिसंविश-
 न्त्वित्यभिऽसंविशन्तु । तथा । देवतया । अङ्गिरस्व-
 त् । ध्रुवे इति ध्रुवे । सीदतम् ॥ ६ ॥

पदार्थः—(गुकः) य आशु पांसुवर्षातीव्रतापाभ्यामन्तरिक्षं
 मलिनं करोति स ज्येष्ठः (च) (गुचिः) पवित्रकारक आ-
 पाढः (च) (ग्रीष्मौ) ग्रीष्मे भवौ (ऋतू) यावच्छतस्तौ
 (अग्नेः) पावकस्य (अन्तःश्लेषः) मध्य आलिङ्गनम् (असि)
 अस्ति (कल्पेताम्) समर्थयेताम् (द्यावापृथिवी) प्रकाशान्त-
 रिक्षे (कल्पन्ताम्) (आपः) जलानि (ओषधयः) यवसो-
 माद्याः (कल्पन्ताम्) (अग्नयः) पावकाः (पृथक्) (मम)
 (ज्येष्ठ्याय) अतिशयेन प्रशस्यस्य भावाय (सव्रताः) सत्यै-
 र्नियमैः सह वर्तमानाः (ये) (अग्नयः) (समनसः) मनसा
 सह वर्तमानाः (अन्तरा) मध्ये (द्यावापृथिवी) (इमे)
 (ग्रीष्मौ) (ऋतू) (अभिकल्पमानाः) आभिमुख्येन समर्थ-
 यन्तः (इन्द्रमिव) यथा विद्युतम् (देवाः) विद्वांसः (अभिसं
 विशन्तु) अभितः सम्यक् प्रविशन्तु (तथा) (देवतया) दि-
 व्यगुणया (अङ्गिरस्वत्) अङ्गानां रसः कारणं तद्वत् (ध्रुवे)
 निश्चले (सीदतम्) विजानीतम् ॥ ६ ॥

श्रन्वयः—हे स्त्रीपुरुषौ यथा मम ज्यैष्ठ्याय यौ शुक्रश्च शुचिश्च ग्रीष्मावृतू ययोरग्नेरन्तः श्लेषोऽस्यस्ति याम्यां द्यावापृथिवी कल्पे-
तामापः कल्पन्तामोषधयोऽग्नयश्च पृथक् कल्पन्तां यथा समनसः सव्रता
अग्नयोऽन्तरा कल्पन्ते तैर्ग्रीष्मावृतू अभिकल्पमाना देवा भवन्त
इन्द्रमिव तानग्नीनभिसंविशन्तु तथा तथा देवतया सह युवामि मे
द्यावापृथिवी ध्रुवे एतौ चांगिरस्वत् सीदतम् ॥ ६ ॥

भावार्थः—अभोपमालं०—वसन्तर्तुव्याख्यानानन्तरं ग्रीष्मर्तु-
व्याख्यायते । हे मनुष्या यूयं ये पृथिव्यादिस्थाः शरीरात्ममानसा-
श्चाग्नयो वर्तन्ते यैर्विना ग्रीष्मर्तुसंभवो न जायते तां विज्ञायोप-
युज्य सर्वेभ्यः सुखं प्रयच्छत ॥ ६ ॥

पदार्थः—हे स्त्रीपुरुषो जैसे (मम) मेरे (ज्यैष्ठ्याय) प्रशंसा के योग्य
होने के लिये जो (शुक्रः) शीघ्र धूली की वर्षा और तीव्र ताप से आकाश को
मलीन करने हारा ज्येष्ठ (च) और (शुचिः) पवित्रता का हेतु आषाढ़ (च)
ये दोनों मिल के प्रत्येक (ग्रीष्मी) ग्रीष्म (ऋतू) ऋतु कहते हैं जिस (अग्नेः)
अग्नि के (अतःश्लेषः) मध्य में कफ के रोग का निवारण (अग्नि) होता है
जिस से ग्रीष्म ऋतु के महीनों से (द्यावापृथिवी) प्रकाश और अन्तरिक्ष (कल्पे-
ताम्) समर्थ होवें (आपः) जल (कल्पन्ताम्) समर्थ हों (ओषधयः) यव वा
सोमलता आदि ओषधियां और (अग्नयः) बिजुली आदि अग्नि (पृथक्) अ-
लग २ (कल्पन्ताम्) समर्थ होवें जैसे (समनसः) विचारशील (सव्रताः) स-
त्याचरणरूप नियमों से युक्त (अग्नयः) अग्नि के तुल्य तेजस्वी को (अन्तरा)
(ग्रीष्मी) (ऋतू) (अभिकल्पमानाः) सन्मुख होकर समर्थ करते हुए (देवाः)
विद्वान् लोग (इन्द्रमिव) बिजुली के समान उन अग्नियों की विद्या में (अभिसं-
विशन्तु) सब ओर से अच्छे प्रकार प्रवेश करें वैसे (तथा) उस (देवतया)

परमेश्वर देवता के साथ तुम दोनों (इमे) इन (द्यावा पृथिवी) प्रकाश और पृथिवी को (ध्रुवे) निश्चल स्वरूप से इन का भी (अंगिरस्वत्) अवयवों के कारण रूप रस के समान (सीदतम्) विशेष करके ज्ञान कर प्रवर्तमान रहो ॥ ६ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में उपमालं०-वसन्त ऋतु के व्याख्यान के पीछे ग्रीष्म ऋतु की व्याख्या करते हैं । हे मनुष्यो तुम लोग जो पृथिवी आदि पंच भूतों के शरीर सम्बन्धी वा मानस अग्नि हैं कि जिन के बिना ग्रीष्म ऋतु नहीं हो सकता उन को जान और उपयोग में ला के सब प्राणियों को सुख दिया करो ॥ ६ ॥

सजूर्ऋतुभिरित्यस्य विश्वे देवा ऋतपयः । वस्वादयो मन्त्रो-
क्ता देवताः । सजूर्ऋतुभिरित्यस्य भुरिक्कृतिश्छन्दः । धैवतः स्वरः ॥
सजूर्ऋतुभिरिति द्वितीयस्य स्वराट्पङ्क्तिश्छन्दः । सजूर्ऋतुभिरिति
तृतीयस्य निचृदाकृतिश्छन्दः । पञ्चमः स्वरश्च ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर वही विषय अगले मन्त्र में कहा है ॥

सजूर्ऋतुभिः सजूर्विधाभिः सजूर्देवैः सजूर्व
योनाधैरग्र्ये ता वैश्वानरायाश्विनाध्वर्यू सादय-
तामिह तां । सजूर्ऋतुभिः सजूर्विधाभिः सजूर्वसु-
भिः सजूर्देवैर्वयोनाधैरग्र्ये ता वैश्वानरायाश्विनाऽ-
ध्वर्यूसादयतामिह तां सजूर्ऋतुभिः सजूर्विधाभिः
सजूर्द्वैः सजूर्देवैर्वयोनाधैरग्र्ये ता वैश्वानराया
श्विनाध्वर्यू सादयतामिह तां सजूर्ऋतुभिः सजूर्वि-

धाभिः सजूरादित्यैः सजूर्देवैर्वयोनाधैरग्नये त्वा वै-
 श्वानरायाश्विनाध्वर्यु सादयतामिह त्वा सजूऋतु-
 भिः सजूर्विधाभिः सजूर्विश्वैर्देवैः सजूर्देवैर्वयोनाधै-
 रग्नये त्वा वैश्वानरायाश्विनाध्वर्यु सादयतामिह
 त्वा ॥ ७ ॥

सजूरिति सऽजूः । ऋतुभिरित्यृतुऽभिः । सजूरि-
 तिसऽजूः । विधाभिरिति विऽधाभिः । सजूरितिसऽजूः ।
 देवैः । सजूरिति सऽजूः । वयोनाधैरिति वयऽनाधैः ।
 अग्नये । त्वा । वैश्वानराय । अश्विना । अध्वर्यु इत्य-
 ध्वर्यु । सादयताम् । इह । त्वा । सजूरिति सऽजूः ।
 ऋतुभिरित्यृतुऽभिः । सजूरिति सऽजूः । विधाभिरिति
 विऽधाभिः । सजूरिति सऽजूः । वसुभिरिति वसूऽभिः ।
 सजूरिति सऽजूः । देवैः । वयोनाधैरिति वयऽनाधैः ।
 अग्नये । त्वा । वैश्वानराय । अश्विना । अध्वर्यु
 इत्यध्वर्यु । सादयताम् । इह । त्वा । सजूरिति
 सऽजूः । ऋतुभिरित्यृतुऽभिः । सजूरिति सऽजूः ।
 विधाभिरिति विऽधाभिः । सजूरिति सऽजूः । रुद्रैः ।

सजूरिति सऽजूः । देवैः । वयोनाधैरिति वयऽनाधैः ।
 अग्नये । त्वा । वैश्वानराय । अश्विना । अध्वर्यु
 इत्यध्वर्यु । सादयताम् । इह । त्वा । सजूरिति स-
 ऽजूः । ऋतुभिरित्यृतुभिः । सजूरिति सऽजूः । विधा-
 भिरिति विऽधाभिः । सजूरिति सऽजूः । आदित्यैः ।
 सजूरिति सऽजूः । देवैः । वयोनाधैरिति वयऽनाधैः ।
 अग्नये । त्वा । वैश्वानराय । अश्विना । अध्वर्यु
 इत्यध्वर्यु । सादयताम् । इह । त्वा । सजूरिति सऽजूः ।
 ऋतुभिरित्यृतुभिः । सजूरिति सऽजूः । विधाभि-
 रिति विऽधाभिः । सजूरिति सऽजूः । विश्वैः । देवैः ।
 सजूरिति सऽजूः । देवैः । वयोनाधैरिति वयऽनाधैः ।
 अग्नये । त्वा । वैश्वानराय । अश्विना । अध्वर्यु
 इत्यध्वर्यु । सादयताम् । इह । त्वा ॥ ७ ॥

पदार्थः—(सजूः) यः समानं प्रीणाति सेवते वा (ऋतु-
 मिः) वसन्तादिभिश्च सह (सजूः) (विधाभिः) आदित्यैः (स-
 जूः) (देवैः) दिव्यैर्गुणैः (सजूः) दिव्यसुखप्रदैः (वयोनाधैः)
 वयांसि जीवनादीनि गायत्र्यादिछन्दांसि वा नश्यन्ति ये प्राणैस्तैः
 (अग्नये) पावकाय (त्वा) त्वाम् (वैश्वानराय) अश्विनानां

पदार्थानां नयनाय प्रापणाय (अश्विना) (अध्वर्यू) (सादय-
ताम्) (इह) (त्वा) त्वाम् स्त्रियं पुरुषं वा (सजूः) (ऋ-
तुभिः) (सजूः) (विधाभिः) (सजूः) (वसुभिः) अग्न्यादिमिरष्टभिः
(सजूः) (देवैः) दिव्यैः (वयोनाधैः) वयोसि विज्ञानानि नह्यन्ति
यैर्विहद्भिः (अग्नये) विज्ञानाय (त्वा) (वैश्वानराय) विश्वस्य सर्वस्य
जगतो नायकाय (अश्विना) (अध्वर्यू) (सादयताम्) (इह) (त्वा)
(सजूः) (ऋतुभिः) (सजूः) (विधाभिः) विविधानि
वस्तूनि दधति याभिः प्राणचेष्टाभिस्ताभिः (सजूः) (रुद्रैः)
प्राणचेष्टाभिः ताभिः (सजूः) (रुद्रैः) प्राणापानव्यानोदा-
नसमाननागकूर्मकलदेवदत्तधनंजयजीविः (सजूः) (देवैः)
विहद्भिः (वयोनाधैः) वेदादिशास्त्रप्रज्ञापनप्रबन्धकैः (अग्नये)
शास्त्रविज्ञानाय (त्वा) (वैश्वानराय) विश्वेषां नराणामिदं सु-
खसाधकं तस्मै (अश्विना) (अध्वर्यू) (सादयताम्) (इह)
(त्वा) (सजूः) (ऋतुभिः) सह चरितैः सुखैः (सजूः)
(विधाभिः) विविधाभिः सत्यक्रियाधारिकाभिः क्रियाभिः (स-
जूः) (आदित्यैः) संवत्सरस्य द्वादशमासैः (सजूः) (देवैः)
पूर्णविद्यैः (वयोनाधैः) पूर्णविद्याविज्ञानप्रचारप्रबन्धकैः (अग्न-
ये) पूर्णाय विज्ञानाय (त्वा) (वैश्वानराय) विश्वेषां नराणा-
मिदंपूर्णसुखसाधनंतस्मै (अश्विना) (अध्वर्यू) (सादयताम्)
(इह) (त्वा) (सजूः) (ऋतुभिः) सर्वैः कालावयवैः (स-
जूः) (विधाभिः) समस्ताभिः सुखव्यापिकाभिः (सजूः) (विश्वैः)
समस्तैः (देवैः) परोपकाराय सत्यासत्यविज्ञापयितृभिः (सजूः) (देवैः)

(वयोनाधैः) ये वयः कामयमानं जीवनं नहन्ति तैः (अग्नये)
 सुशिक्षाप्रकाशाय (त्वा) (वैश्वानराय) विश्वेषां नराणामिदं
 हितं तस्मै (अश्विना) (अध्वर्यू) (सादयताम्) (इह)
 (त्वा) ॥ ७ ॥

अन्वयः—हे स्त्रि पुरुष वा यं त्वा त्वामिहाध्वर्यू अश्विना
 वैश्वानरायाग्नये सादयतां वयं च यं त्वा सादयेम स त्वमृतुभिः सह
 सजूर्विधाभिः सह सजूर्देवैस्सह सजूर्वयोनाधिदेवैः सह सजूर्भव
 हे पुरुषार्थयुक्ते स्त्रि वा पुरुष यं त्वा त्वामिह वैश्वानरायाग्नयेऽध्वर्यू
 अश्विना सादयतां यं त्वा वयं च सादयेम स त्वमृतुभिः सह सजूर्-
 विधाभिः सह सजूर्वसुभिः सह सजूर्वयोनाधिदेवैः सह च सजूर्भव हे
 विद्याध्ययनाय प्रवृत्ते ब्रह्मचारिणि वा ब्रह्मचारिन् यं त्वेह वैश्वा-
 नरायाग्नयेऽध्वर्यू अश्विना सादयतां यं त्वा वयं च सादयेम स
 त्वमृतुभिः सह सजूर्विधाभिः सह सजूर् रुद्रैः सह सजूर्वयोनाधिदे-
 वैः सह च सजूर्भव हे पूर्णविद्ये स्त्रि पुरुष वा यं त्वेह वैश्वानरा-
 याग्नयेऽध्वर्यू अश्विनासादयतां यं त्वा वयं च सादयेम स त्वमृ-
 तुभिः सह सजूर्विधाभिः सह सजूर्वादित्यैः सह सजूर्वयोनाधिदेवैः
 सह च सजूर्भव हे सत्यायोपदेशिके स्त्रि पुरुष वा यं त्वेह वैश्वा-
 नरायाग्नयेऽध्वर्यू अश्विना सादयतां यं त्वा वयं च सादयेम स
 त्वमृतुभिः सह सजूर्विधाभिः सह सजूर्विश्वेदेवैः सह सजूर्वयोना-
 धिदेवैः सह च सजूर्भव ॥ ७ ॥

भावार्थः—अस्मिन् जगति मनुष्यजन्म प्राप्य स्त्रियोविदुष्यः
 पुरुषा विद्वांसश्च भूत्वा येषु ब्रह्मचर्यविद्यासुशिक्षाग्रहणादिषु शुभेषु

कर्मसु स्वयं प्रवृत्ता भूत्वा यानन्यान् प्रवर्तयेयुस्तेऽत्र प्रवर्त्तित्वा पर-
मेश्वरमारभ्य पृथिवीपथ्यन्तानां पदार्थानां यथार्थेन विज्ञानेनोपयोगं
संगृह्य सर्वेष्टतुषु स्वयं सुखयन्त्वन्यांश्च ॥ ७ ॥

पदार्थः—हे स्त्री वा पुरुष जिस (त्वा) तुझ को (इह) इस जगत् में
(अध्वर्यू) रत्ना करने हारे (अश्विना) सब विद्याओं में व्यापक पढ़ाने और उप-
देश करने वाले पुरुष और स्त्री (वैश्वानराय) संपूर्ण पदार्थों की प्राप्ति के निमित्त
(अग्नये) अग्निविद्या के लिये (सादयताम्) नियुक्त करें और हम लोग भी
जिस (त्वा) तुझ को स्थापित करें सो तू (ऋतुभिः) बसन्त और वर्षा आदि
ऋतुओं के साथ (सजुः) एकसी तृप्ति वा सेवा से युक्त (विधाभिः) जलों के साथ
(सजुः) प्रीतियुक्त (देवैः) अच्छे गुणों के साथ (सजुः) प्रीति वाली वा प्रीति
वाला और (वयोनाथैः) जीवन आदि वा गायत्री आदि लुन्दों के साथ सम्बन्ध के
हेतु (देवैः) दिव्य सुख देने हारे प्राणों के साथ (सजुः) समान सेवन से युक्त
हो । हे पुरुषार्थ युक्त स्त्री वा पुरुष जिस (त्वा) तुझ को (इह) इस गृहाश्रम में
(वैश्वानराय) सब जगत् के नायक (अग्नये) विज्ञानदाता ईश्वर की प्राप्ति के लिये
(अध्वर्यू) रत्नक (अश्विना) सब विद्याओं में व्यापक अध्यापक और उपदेशक
(सादयताम्) स्थापित करें और जिस (त्वा) तुझ को हम लोग नियत करें सो
तू (ऋतुभिः) ऋतुओं के साथ (सजुः) पुरुषार्थों (विधाभिः) विविध प्रकार के
पदार्थों के धारण के हेतु प्राणों की चेष्टाओं के साथ (सजुः) समान सेवन वाले
(वसुभिः) अग्नि आदि आठ पदार्थों के साथ (सजुः) प्रीति युक्त और (वयो-
नाथैः) विज्ञान का सम्बन्ध कराने हारे (देवैः) सुन्दर विद्वानों के साथ (सजुः)
समान प्रीति वाले हों । हे विद्या पढ़ने के लिये प्रवृत्त हुए ब्रह्मचारिणी वा ब्रह्मचारी
जिस (त्वा) तुझ को (इह) इस ब्रह्मचर्याश्रम में (वैश्वानराय) सब मनुष्यों के
सुख के साधन (अग्नये) शास्त्रों के विज्ञान के लिये (अध्वर्यू) पालने हारे (अश्वि-
ना) पूर्ण विद्या युक्त अध्यापक और उपदेशक लोग (सादयताम्) नियुक्त करें
और जिस (त्वा) तुझ को हम लोग स्थापित करें सो तू (ऋतुभिः) ऋतुओं के
साथ (सजुः) अनुकूल सेवन वाले (विधाभिः) विविध प्रकार के पदार्थों के धारण

के निमित्त प्राण की चेष्टाओं से (सज्जः) समान प्रीति वाले (रुद्रैः) प्राण, अपान, व्यान, उदान, समान, नाग, कूर्म, कृकल, देवदत्त, धनंजय और जीवात्मा इन ग्यारहों के (सज्जः) अनुसार सेवा करने हारे और (वयोनाथैः) वेदादि शास्त्रों के जनाने का प्रबन्ध करने हारे (देवैः) विद्वानों के साथ (सज्जः) बराबर प्रीति वाले हों हे पूर्ण विद्या वाले स्त्री वा पुरुष जिस (त्वा) तुझ को (इह) इस संसार में (वैश्वानराय) सब मनुष्यों के लिये पूर्ण सुख के साथ (अग्नये) पूर्ण विज्ञान के लिये (अध्वर्यू) रक्षक (अश्विना) शीघ्र ज्ञानदाता लोग (सादयताम्) नियत करें और जिस (त्वा) तुझ को हम नियुक्त करें सो तू (ऋतुभिः) ऋतुओं के साथ (सज्जः) अनुकूल आचरण वाले (विधाभिः) विविध प्रकार की सत्य क्रियाओं के साथ (सज्जः) समान प्रीति वाले (आदित्यैः) वर्ष के बारह महीनों के साथ (सज्जः) अनुकूल आहार बिहार युक्त और (वयोनाथैः) पूर्ण विद्या के विज्ञान और प्रचार के प्रबन्ध करने हारे (देवैः) पूर्ण विद्या युक्त विद्वानों के (सज्जः) अनुकूल प्रीति वाले हों । हे सत्य अर्थों का उपदेश करने हारी स्त्री वा पुरुष जिस (त्वा) तुझ को (इह) इस जगत् में (वैश्वानराय) सब मनुष्यों के हितकारी (अग्नये) अच्छी शिक्षा के प्रकाश के लिये (अध्वर्यू) ब्रह्मविद्या के रक्षक (अश्विना) शीघ्र पढ़ाने और उपदेश करने हारे लोग (सादयताम्) स्थित करें और जिस (त्वा) तुझ को हम लोग नियत करें सो तू (ऋतुभिः) काल क्षण आदि सब अवयवों के साथ (सज्जः) अनुकूल सेवा (विधाभिः) सुखों में व्यापक सब क्रियाओं के (सज्जः) अनुसार हो कर (विश्वैः) सब (देवैः) सत्योपदेशक पतियों के साथ (सज्जः) समान प्रीति वाले और (वयोनाथैः) कामयमान जीवन का सम्बन्ध कराने हारे (देवैः) परोपकार के लिये सत्य असत्य के जनाने वाले जनों के साथ (सज्जः) समान प्रीति वाले हों ॥ ७ ॥

भावार्थः—इस संसार में मनुष्य का जन्म पा के स्त्री तथा पुरुष विद्वान् हो कर जिन ब्रह्मचर्य्य सेवन विद्या और अच्छी शिक्षा के ग्रहण आदि शुभ गुण कर्मों में आप प्रवृत्त हो कर भिन अन्य लोगों को प्रवृत्त करें वे उन में प्रवृत्त हो कर परमेश्वर से ले के पृथिवी पर्यन्त पदार्थों के यथार्थ विज्ञान से उपयोग ग्रहण करके सब ऋतुओं में आप सुखी रहें और अन्यों को सुखी करें ॥ ७ ॥

प्राणम्म इत्यस्य विश्वदेव ऋषिः । दम्पती देवते ।

निचृदातिजगती छन्दः । निषादः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर भी वही विषय अगले मंत्र में कहा है ॥

प्राणम्मै पाह्यपानम्मै पाहि व्यानम्मै पाहि च
क्षुर्मै उर्व्या वि भाहि श्रोत्रम्मै श्लोकय । अपः
पिन्वौपंधीर्जिन्व द्विपाद्व चतुष्पात्पाहि दिवो वष्टि-
मेरय ॥ ८ ॥

प्राणम् । मे । पाहि । अपानमित्यपऽपानम् ।
मे । पाहि । व्यानमिति विऽपानम् । मे । पाहि ।
चक्षुः । मे । उर्व्याः । वि । भाहि । श्रोत्रम् । मे ।
श्लोकय । अपः । पिन्व । औपंधीः । जिन्व । द्वि-
पादिति द्विऽपात् । अत्र । चतुष्पात् । चतुःपादि-
ति चतुऽपात् । पाहि । दिवः । वष्टिम् । आ । ईरय ॥ ८ ॥

पदार्थः—(प्रमाणम्) नामेरूर्द्ध्वगामिनम् (मे) मम (पा-
हि) रक्ष (अपानम्) यो नाभेरर्वाग्गच्छति तम् (मे) मम
(पाहि) (व्यानम्) यो विविधेषु शरीरसंघिष्वनिति तम् (मे)
(पाहि) (चक्षुः) नेत्रम् (मे) (उर्व्या) बहुरूपयोत्तमफ-
लप्रदया पृथिव्या सह उर्वीति पृथिवी ना० निघं० १ । १ (वि)

(भाहि) (श्रोत्रम्) (मे) (श्लोक्य) शास्त्रश्रवणाय सम्बन्धय (अपः) प्राणान् (पित्त्व) पुष्णीहि सिंच (ओषधीः) सोमयवादीन् (जिन्व) प्राप्नुहि । जिन्वतीति गतिकर्मा० निघं० २ । १४ (द्विपात्) मनुष्यादीन् (अत्र) रक्ष (चतुष्पात्) गवादीन् (पाहि) (दिवः) सूर्य्य प्रकाशात् (दृष्टिम्) (आ) (ईरय) प्रेरय ॥ ८ ॥

अन्वयः—हे पते त्वि पुरुष वा त्वमुर्व्या सह मे प्राणं पाहि मेऽपानं पाहि मे व्यानं पाहि मे चक्षुर्विभाहि मे श्रोत्रं श्लोकयापः पित्त्वौषधीजिन्व द्विपादव चतुष्पात् पाहि यथा सूर्यो दिवो दृष्टिं करोति तथा गृहकृत्यमेरय ॥ ८ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकतु०—स्त्रीपुरुषौ स्वयंवरं विवाहं विधायातिप्रेम्णा परस्परं प्राणप्रियाचरणं शास्त्रश्रवणमोषध्यादिसेवनं कृत्वा यज्ञादृष्टिं च कारयेताम् ॥ ८ ॥

पदार्थः—हे पते वा म्त्रि न् (उर्व्या) बहुत प्रकार की उत्तम क्रिया से (मे) मेरे (प्राणम्) नाभि से ऊपर को चलने वाले प्राणवायु की (पाहि) रक्षा कर (मे) मेरे (अपानम्) नाभि के नीचे गुह्येन्द्रिय मार्ग से निकलने वाले अपान वायु की (पाहि) रक्षा कर (मे) मेरे (व्यानम्) विविध प्रकार की शरीर की संधियों में रहने वाले व्यान वायु की (पाहि) रक्षा कर (मे) मेरे (अक्षुः) नेत्रों को (विभाहि) प्रकाशित कर (मे) मेरे (श्रोत्रम्) कानों को (श्लोक्य) शास्त्रों के श्रवण से संयुक्त कर (अपः) प्राणों को (पित्त्व) पुष्ट कर (ओषधीः) सोमलता वा यव आदि ओषधियों को (जिन्व) प्राप्त हो (द्विपात्) मनुष्यादि दो पग वाले प्राणियों की (अत्र) रक्षा कर (चतुष्पात्) चार पग वाले गौ आदि की (पाहि) रक्षा कर और जैसे सूर्य्य (दिवः) अपने प्रकाश से (दृष्टिम्) वर्षा करता है वैसे घर के कार्यों को (एरय) अच्छे प्रकार प्राप्त कर ॥ ८ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकलु०—स्त्री पुरुषों को चाहिये कि स्वयंवर वि-
वाह करके अति प्रेम के साथ आपस में प्राण के समान प्रियाचरण शास्त्रों का सुन-
ना ओषधि आदि का सेवन और यज्ञ के अनुष्ठान से वर्षा करावें ॥ ८ ॥

मूर्धा वय इत्यस्य विश्वे देवा ऋषयः । प्रजापत्यादयो देवताः ।

पूर्वस्य निचूद्ब्राह्मी पङ्क्तिः । पुरुष इत्युत्तरस्य

ब्राह्मी पङ्क्तिश्छन्दः । पञ्चमः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर भी वही विषय अगले मन्त्र में कहा है ॥

मूर्धा वयः प्रजापतिश्छन्दः क्षत्रं वयो मयन्दं
छन्दो विष्टम्भो वयोऽधिपतिश्छन्दो विश्वकर्मा वयः
परमेशी छन्दो वस्तो वयो विबलं छन्दो वृष्णिर्वयो
विशाल छन्दः पुरुषो वयस्तन्द्रं छन्दो व्याघ्रो वयो
नाधृष्टं छन्दः सिंहो वयश्छदिश्छन्दः पृष्ठाङ्गवयो
बृहती छन्द उक्ता वयः ककुप् छन्द ऋषभो वयः
सतो बृहती छन्दः ॥ ९ ॥

मूर्धा । वयः । प्रजापतिरिति प्रजाऽपतिः ।
छन्दः । क्षत्रम् । वयः । मयन्दम् । छन्दः । विष्टम्भः ।
वयः । अधिपतिरित्याधिऽपतिः । छन्दः । विश्वकर्मेति
विश्वऽकर्मा । वयः । परमेशी । परमेस्थीति परमे-

ऽस्थी । छन्दः । वस्तः । वयः । विबलमिति विऽबलम् ।
 छन्दः । वृष्णिः । वयः । विशालमिति विऽशालम् ।
 छन्दः । पुरुषः । वयः । तन्द्रम् । छन्दः । व्याघ्रः ।
 वयः । अनाधृष्टम् । छन्दः । सिं०हः । वयः । छदिः ।
 छन्दः । पृ०वाडिति पृ०वाट् । वयः । बृ०हती ।
 छन्दः । उ०क्षा । वयः । क०कुप् । छन्दः । ऋ०षभः ।
 वयः । स०तोवृ०हतीति स०तः०वृ०हती । छन्दः ॥ ९ ॥

पदार्थः—(मूर्धा) मूर्धावदुत्तमं ब्राह्मणकुलम् (वयः) कमनी-
 यम् (प्रजापतिः) प्रजापालकः (छन्दः) विद्याधर्मशमादिकर्म
 (क्षत्रम्) क्षत्रियकुलम् (वयः) न्यायविनयपराक्रमव्याप्तम् (मय-
 न्दम्) यन्मयं सुखं ददाति तत् (छन्दः) बलयुक्तम् (विष्टम्भः)
 विशो वैश्यस्य विष्टम्भो रक्षणं येन (वयः) प्रजनकः (अधिपतिः)
 अधिष्ठाता (छन्दः) स्वाधीनः (विश्वकर्मा) अखिलोत्तमकर्मकर्ता
 राजा (वयः) कर्मिता (परमेष्ठी) सर्वेषां स्वामी (छन्दः) स्वाधीनः
 (वस्तः) व्यवहारैराच्छादितो युक्तः (वयः) विविधव्यवहारव्यापी
 (विबलम्) विविधं बलं यस्मात् (छन्दः) (वृष्णिः) सुखसेचकः
 (वयः) सुखप्रापकम् (विशालम्) विस्तीर्णम् (छन्दः) स्वा-
 च्छन्द्यम् (पुरुषः) पुरुषार्थयुक्तः (वयः) कमनीयं कर्म (तन्द्रम्)
 कुटुम्बधारणम् । अत्र तत्रिकुटुम्बधारण इत्यस्मादच् वर्णव्यत्ययेन
 तस्य दः (छन्दः) बलम् (व्याघ्रः) यो विविधान् समन्ताजिघ्रति

(वयः) कमनीयम् (अनाधृष्टम्) धाष्टर्यम् (छन्दः) बलम् (सिंहः)
 यो हिनस्ति पश्वादीन् सः (वयः) पराक्रमम् (छदिः) अपवारणम्
 (छन्दः) प्रदीपनम् (पष्ठवाट्) यः पष्ठेन पृष्ठेन वहत्युष्ट्रादिः ।
 वर्णव्यत्ययेन ऋकारस्यात्ताकारादेशः (वयः) बलवान् (बृहती)
 महत्त्वम् (छन्दः) पराक्रमम् (उक्ता) सेचको वृषभः (वयः)
 बलिष्ठः (ककुप्) दिशः (छन्दः) आनन्दम् (ऋषभः) गतिमान्
 पशुः (वयः) बलिष्ठः (सतोबृहती) (छन्दः) स्वातन्त्र्यम् ॥ ९ ॥

अन्वयः—हे स्त्री पुरुष वा मूर्धा प्रजापतिरिव त्वं वयो मयन्दं
 छन्दः क्षत्रमेव विष्टम्भोऽधिपतिरिव त्वं वयश्छन्द एव विश्व-
 कर्मा परमेष्ठीव त्वं वयश्छन्द एव यस्त इव त्वं वयो विबलं छ-
 न्द एव दृष्टिणरिव त्वं विशालवयश्छन्द एव । पुरुष इव त्वं
 वयस्तन्द्रं छन्द एव व्याघ्र इव त्वं वयोनाधृष्टं छन्द एव सिंह
 इव त्वं वयश् छदिश् छन्द एव पष्ठवाडिव त्वं बृहती वयश्छ-
 न्द एवोक्तेव त्वं वयः ककुप्छन्द एव । ऋषभ इव त्वं वयः
 सतो बृहती छन्द एव प्रेरय ॥ ९ ॥

भावार्थः—अत्र उल्लेखवाचकलुः—एरयेति पूर्वस्मान्मन्त्राद-
 नुवर्तते । स्त्रीपुरुषैर्ब्राह्मणादिवर्णान् स्वच्छन्दान् संपाद्य वेदादीन्
 प्रचार्यलस्यादिकं त्यक्त्वा शत्रूनिवार्य महद्वलं सदा वर्द्धनी-
 यम् ॥ ९ ॥

पदार्थः—हे स्त्री वा पुरुष (मूर्धा) शिर के तुल्य उत्तम ब्राह्मण का कुल
 (प्रजापतिः) प्रजा के रत्नक राजा के समान तू (वयः) कामना के योग्य (मयन्दम्)
 सुखदायक (छन्दः) बलयुक्त (क्षत्रम्) क्षत्रिय कुल को प्रेरणा कर (विष्टम्भः)

वैश्यों की रक्षा का हेतु (अधिपतिः) अधिष्ठाता पुरुष नृप के समान तू (वयः)
 न्याय विनय को प्राप्त हुए (छन्दः) स्वाधीन पुरुष को प्रेरणा कर (विश्वकर्मा)
 सब उत्तम कर्म करने हारे (परमेष्ठी) सब के स्वामी राजा के समान तू (वयः)
 चाहने योग्य (छन्दः) स्वतंत्रता को (एरय) बढ़ाइये (वस्तः) व्यवहारों से युक्त
 पुरुष के समान तू (वयः) अनेक प्रकार के व्यवहारों में व्यापी (विबलम्) विविध
 बल के हेतु (छन्दः) आनन्द को बढ़ा (वृष्टिः) मुख के सेचने वाले के सदृश तू
 (विशालम्) विस्तार युक्त (वयः) मुखदायक (छन्दः) स्वतंत्रता को बढ़ा
 (पुरुषः) पुरुषार्थ युक्त जन के तुल्य तू (वयः) चाहने योग्य (तन्द्रम्) कुटुम्ब
 के धारण रूप कर्म और (छन्दः) बल को बढ़ा (व्याघ्रः) जो विविध प्रकार के
 पदार्थों को अच्छे प्रकार सूचना है उस जन्तु के तुल्य राजा तू (वयः) चाहने योग्य
 (अनाघृष्टम्) दृढ़ (छन्दः) बल को बढ़ा (सिंहः) पशु आदि को मारने हारे
 सिंह के समान पराक्रमी राजा तू (वयः) पराक्रम के साथ (छदिः) निरोध और
 (छन्दः) प्रकाश को बढ़ा (पष्ठवाट्) पीठ से बोझ उठाने वाले ऊट आदि के
 सदृश वैश्य तू (वृहती) बड़े (वयः) बलपुक्त (छन्दः) पराक्रम को प्रेरणा कर
 (उक्षा) सींचने हारे बैल के तुल्य शूद्र तू (वयः) अनि बल का हेतु (ककुप्)
 दिशाओं और (छन्दः) आनन्द को बढ़ा (अयमः) शीघ्र गंता पशु के तुल्य भृत्य
 तू (वयः) बल के साथ (सतोवृहती) उत्तम बड़ी (छन्दः) स्वतंत्रता की प्रेरणा कर ॥ ९ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में श्लेष और वाचकलु०—और पूर्व मन्त्र से एरय पद की
 अनुवृत्ति आती है स्त्री पुरुषों को चाहिये कि ब्राह्मण आदि वर्णों को स्वतंत्र बेदादि
 शास्त्रों का प्रचार आलस्यादि त्याग और शत्रुओं का निवारण करके बड़े बल को सदा
 बढ़ाया करे ॥ ९ ॥

अनङ्गानित्यस्य विश्वदेव ऋषिः । विद्वांसो देवताः ।

स्वराड्ब्राह्मी बृहती छन्दः । मध्यमः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर भी वही विषय अगले मन्त्र में कहा है ॥

अनङ्गान्वयः पंक्तिश्छन्दो धेनुर्वयो जगती छन्दः-

स्वयविर्वयस्त्रिष्टुप् छन्दो दित्यवाड् वयो विराट्
छन्दः पंचाविर्वयो गायत्री छन्दस्त्रिवत्सो वय उष्णि-
क् छन्दः स्तुर्यवाड् वयोऽनुष्टुप् छन्दः ॥ १० ॥

अनङ्गान् । वयः । पंक्तिः । छन्दः । धेनुः । वयः ।
जगती । छन्दः । व्यविरिति त्रिऽअविः । वयः ।
त्रिष्टुप् । त्रिस्तुविति त्रिऽस्तुप् । छन्दः । दित्य-
वाडिति दित्यऽवाट् । वयः । विराडिति । विराट् ।
छन्दः । पंचाविरिति पंचऽअविः । वयः । गाय-
त्री । छन्दः । त्रिवत्स इति त्रिवत्सः । वयः । उ-
ष्णिक् । छन्दः । तुर्यवाडिति तुर्यऽवाट् । वयः । अनु-
ष्टुप् । अनुस्तुवित्यनुऽस्तुप् । छन्दः ॥ १० ॥

पदार्थः—(अनङ्गान्) वृषभः (वयः) बलम् (पंक्तिः)
(छन्दः) (धेनुः) दुग्धप्रदा (वयः) कामनाम् (जगती)
जगदुपकारकम् (छन्दः) आह्लादनम् (अविः) त्रयोऽव्यादयो
यस्मात्तम् (वयः) प्रजननम् (त्रिष्टुप्) त्रीणि कर्मोपासनाज्ञा-
नानि स्तुवन्ति यया सा (छन्दः) (दित्यवाट्) दितिभिः
खण्डनैर्निर्वृत्तान् यवादीन् वहति (वयः) प्रापणम् (विराट्)
(छन्दः) आनन्दकरम् (पंचाविः) पंचेन्द्रियाण्यवन्ति येन सः
(वयः) विज्ञानम् (गायत्री) (छन्दः) (त्रिवत्सः) वयः

कर्मापासनाज्ञानानि वत्सा इव यस्य सः (वयः) पराक्रमम् (उ-
ष्णिक्) यदुःखानि दहति तम् (छन्दः) (तुर्यवाट्) तुर्यान्
चतुरो वेदान् वहति येन सः (अनुष्टुप्) अनुस्तौति यया सा (छन्दः)
सुखसाधकम् । अत्र पूर्ववत् मंत्रत्रयप्रतीकानि लोकन्ता इन्द्रमिति
लिखितानि निवारितानि ॥ १० ॥

अन्वयः—हे स्त्रि पुरुष वाऽनड्वानिव त्वं पंक्तिश्छन्दो वय
एरय धेनुरिव त्वं जगती छन्दो वय एरय त्र्यविरिव त्वं त्रिष्टुप् छन्दो
वय एरय दित्यवाडिव त्वं विराट् छन्दो वय एरय पंचाविरिव त्वं
गायत्री छन्दो वय एरय त्रिवत्स इव त्वमुष्णिक् छन्दो वय एरय
तुर्ग्यवाडिव त्वमनुष्टुप् छन्दो वय एरय ॥ १० ॥

भावार्थः—अत्र श्लेषवाचकलु०—एरयपदानुवृत्तिश्च यथा-
ऽनडुहादीनां रत्नणेन कृषावला अन्नादीन्युत्पाद्य सर्वान् सुखयन्ति
तथैव विद्वांसः स्त्रीपुरुषा विद्याः प्रचार्य सर्वानानन्दयन्ति ॥ १० ॥

पदार्थः—हे स्त्रि वा पुरुष (अनड्वान्) गौ और बैल के समान बलवान्
हो के तू (पंक्तिः) प्रकट (छन्दः) स्वतंत्र (वयः) बल की प्रेरणा कर (धेनुः)
दूध देने वाली गौ के समान तू (जगती) जगत् के उपकारक (छन्दः) आनन्द
की (वयः) कामना को बढ़ा (त्र्यविः) तीन भेड़ बकरी और गौ के अर्घ्यक्ष के
तुल्य वृद्धि युक्त हो के तू (त्रिष्टुप्) कर्म उपासना और ज्ञान की स्तुति के हेतु
(छन्दः) स्वतंत्र (वयः) उत्पत्ति को बढ़ा (दित्यवाट्) पृथिवी खोदने से उत्पन्न
हुए नौ आदि को प्राप्त कराने वाली क्रिया के तुल्य तू (विराट्) विविध प्रकाश
युक्त (छन्दः) आनन्द कारक (वयः) प्राप्ति को बढ़ा (पंचाविः) पंच इन्द्रियों
की रक्षा के हेतु ओषधि के समान तू (गायत्री) गायत्री (छन्दः) मन्त्र के (वयः)
विज्ञान को बढ़ा (त्रिवत्सः) कर्म उपासना और ज्ञान को चाहने वाले के तुल्य तू

(उष्णिक्) दुःखों के नाशक (छन्दः) स्वतन्त्र (वयः) पराक्रम को बढ़ा और (तुर्यवाट्) चारों वेदों की प्राप्ति कराने हारे पुरुष के समान तू (अनुष्टुप्) अनुकूल स्तुति का निमित्त (छन्दः) सुखसाधक (वयः) इच्छा को प्रतिदिन बढ़ाया कर ॥ १० ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में श्लेष और वाचकलु०—जैसे खेती करने हारे लोग बेल आदि साधनों की रक्षा से अन्नादि पदार्थों को उत्पन्न करके सब को सुख देते हैं वैसे ही विद्वान् लोग विद्या का प्रचार करके सब प्राणियों को आनन्द देते हैं ॥ १० ॥

इन्द्राग्नी इत्यस्य विश्वदेवा ऋषयः । इन्द्राग्नी देवते । भुरिग-
नुष्टुप्छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर भी वही विषय अगले मन्त्र में कहा है ॥

इन्द्राग्नी अव्यथमानामिष्टकां दृष्टं हतं युवम् ।
पृष्ठेन द्यावापृथिवी अन्तरिक्षं च वि बाधसे ॥११॥
इन्द्राग्नी इतीन्द्राग्नी । अव्यथमानाम् । इष्टकाम् ।
दृष्टं हतम् । युवम् । पृष्ठेन । द्यावापृथिवी इति द्या-
वापृथिवी । अन्तरिक्षम् । च । वि । बाधसे ॥११॥

पदार्थः—(इन्द्राग्नी) इन्द्रो विद्युच्चाग्निः सूर्यश्चैव (अव्यथमानाम्) अपीडितामचलिताम् (इष्टकाम्) इष्टं कर्म यस्यास्ताम् (दृष्टं हतम्) वर्धताम् (युवम्) युवाम् (पृष्ठेन)

(द्यावापृथिवी) प्रकाशभूमी (अन्तरिक्षम्) आकाशम् (च)
(वि) (बाधसे) ॥ ११ ॥

अन्वयः—हे इन्द्राग्नी इव वर्त्तमानौ स्त्रीपुरुषौ युवं युवामव्यथ-
मानां प्रज्ञां प्राप्येष्टकामिव गृहाश्रमं दंहतम् । यथा द्यावापृथिवी
पृष्ठेनान्तरिक्षं बाधेते तथा दुःखानि शत्रूंश्च बाधेथाम् । हे पुरुष
यथा त्वमेतस्याः स्वपत्न्याः पीडां विबाधसे तथा चेयमपि तव
पीडां बाधताम् ॥ ११ ॥

भावार्थः—अत्र श्लेषवाचकलु०—यथा विद्युत्सूर्यावपो वर्षि-
त्वौषध्यादीन् वर्धयतस्तथैव स्त्रीपुरुषौ कुटुम्बं वर्धयेताम् । यथा
प्रकाशः पृथिवी आकाशमाच्छादयतस्तथैव गृहाश्रमव्यवहारमलं-
कुर्याताम् ॥ ११ ॥

पदार्थः—हे (इन्द्राग्नी) विजुली और सूर्य के समान वर्त्तमान स्त्री पुरुषो
(युवम्) तुम दोनों (अव्यथमानाम्) नमी हुई बुद्धि को प्राप्त हो के (इष्टकाम्)
ईष्ट के समान गृहाश्रम को (दंहतम्) दह करो जैसे (द्यावापृथिवी) प्रकाश और
भूमि (पृष्ठेन) पीठ से आकाश को बाधते हैं वैसे तुम दुःख और शत्रुओं की बाधा
करो हे पुरुष जैसे तू इस अपनी स्त्री की पीड़ा को (विबाधसे) विशेष करके हटाता
है वैसे यह स्त्री भी तेरी सकल पीड़ा को हरा करे ॥ ११ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में श्लेष और वाचकलु०—जैसे विजुली और सूर्य
मल वर्षा के ओषधि आदि पदार्थों को बढ़ाते हैं वैसे ही स्त्री पुरुष कुटुम्ब को बढ़ा-
वें जैसे प्रकाश और पृथिवी आकाश का आवरण करते हैं वैसे ही गृहाश्रम के व्यव-
हारों को पूर्ण करें ॥ ११ ॥

विश्वकर्मेत्यस्य विश्वकर्मणिः । वायुर्देवता । विकृतिश्छन्दः ।
मध्यमः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर वही विषय अगले मंत्र में उपदेश किया है ॥

विश्वकर्मा त्वा सादयत्वन्तरिक्षस्य पृष्ठे व्यचस्व-
तीं प्रथस्वतीमन्तरिक्षं यच्छान्तरिक्षं दृष्ट्वहान्तरिक्षं
मा हिष्ट्वसीः । विश्वस्मै प्राणायऽपानाय व्याना-
योदानाय प्रतिष्ठायै चरित्राय वायुश्चाऽभिऽपातु म-
ह्या स्वस्त्या छर्दिषा शन्तमेन तथा देवतयाङ्गिर-
स्वद् ध्रुवा सीद ॥ १२ ॥

विश्वकर्मेति विश्वऽकर्मा । त्वा । सादयतु । अ-
न्तरिक्षस्य । पृष्ठे । व्यचस्वतीमिति व्यचऽस्वतीम् ।
प्रथस्वतीम् । अन्तरिक्षम् । यच्छ । अन्तरिक्षम् ।
दृष्ट्वह । अन्तरिक्षम् । मा । हिष्ट्वसीः । विश्वस्मै ।
प्राणाय । अपानाय । व्यानाय । उदानाय । प्रति-
ष्ठायै । चरित्राय । वायुः । त्वा । अभि । पातु ।
मह्या । स्वस्त्या । छर्दिषा । शन्तमेन । तथा । दे-
वतया । अङ्गिरस्वत् । ध्रुवा । सीद ॥ १२ ॥

पदार्थः—(विश्वकर्मा) अखिलशुभक्रियाकुशलः (त्वा) स्वाम् (सादयतु) संस्थापयतु (अन्तरिक्षस्य) आकाशस्य (पृष्ठे) भागे (व्यचस्वतीम्) प्रशस्तं व्यचो विज्ञानं सत्करणं विधत्ते यस्यास्ताम् (प्रथस्वस्तीम्) उत्तमविस्तीर्णविद्यायुक्ताम् (अन्तरिक्षम्) जलम् । अन्तरिक्षमित्युदकनाम० निधं० १। १२ (यच्छ) (अन्तरिक्षम्) प्रशस्तं शोभितमुदकम् (दंह) (अन्तरिक्षम्) मधुरादिगुणयुक्तं रोगनाशकमुदकम् (मा) (हिंसीः) हिंस्याः (विश्वस्मै) समग्राय (प्राणाय) (अपानाय) (व्यानाय) (उदानाय) (प्रतिष्ठायै) (चरित्राय) शुभकर्माचाराय (वायुः) प्राण इव (त्वा) (अभि) (पातु) (मद्या) महत्या (स्वस्त्या) सुखक्रियया (छर्दिषा) प्रकाशेन (शन्तमेन) अतिशयेन सुखकारकेण (तथा) (देवतया) दिव्यसुखप्रदानक्रियया सह (अङ्गिरस्वत्) सूत्रात्मवायुवत् (ध्रुवा) निश्चलज्ञानयुक्ता (सीद) स्थिरा भव ॥ १२ ॥

अन्वयः—हे स्त्रि विश्वकर्मा पतिर्या व्यचस्वतीं प्रथस्वस्तीमन्तरिक्षस्य पृष्ठे त्वा सादयतु । सा त्वं विश्वस्मै प्राणायऽपानाय व्यानायोदानाय प्रतिष्ठायै चरित्रायान्तरिक्षं यच्छाऽन्तरिक्षं दंहान्तरिक्षं माहिंसीः यो वायुः प्राण इव प्रियस्तव स्वामी मद्या स्वस्त्या छर्दिषा शन्तमेन त्वामभिपातु सा त्वं तथा पत्याख्यया देवतया सहाङ्गिरस्वद् ध्रुवा सीद ॥ १२ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—यथा पुरुषः स्त्रियं सत्कर्मसु नियोजयेत्तथा इत्यपि स्वपतिं च प्रेरेयेत् यतः सततमानन्दो वर्धेत ॥ १२ ॥

पदार्थः—हे स्त्री (विश्वकर्मा) संपूर्ण शुभ कर्म करने में कुशल पति जिस (व्यस्रस्वतीम्) प्रशंसित विज्ञान वा सत्कार से युक्त (प्रथस्वतीम्) उत्तम विस्तृत विद्या वाली (अन्तरिक्षस्य) प्रकाश के (पृष्ठे) एक भाग में (त्वा) तुझ को (सादयतु) स्थापित करे सो तू (विश्वस्मै) सब (प्राणाय) प्राण (अपानाय) अपान (व्यानाय) व्यान और (उदानाय) उदानरूप शरीर के वायु तथा (प्रतिष्ठायै) प्रतिष्ठा (वरित्राय) और शुभ कर्मों के आचरण के लिये (अन्तरिक्षम्) जलादि को (यच्छ्व) दिया कर (अन्तरिक्षम्) प्रशंसित शुद्ध किये जल से युक्त अन्न और धनादि को (दंह) बढ़ा और (अन्तरिक्षम्) मधुरता आदि गुण युक्त रोग नाशक आकाशस्थ सब पदार्थों को (माहिंसाः) नष्ट मन कर जिस (त्वा) तुझ को (वायुः) प्राण के तुल्य प्रिय पति (मत्वा) बढ़ी (म्यस्या) सुख रूप किया (हृदिषा) प्रकाश और (शन्तमेन) अति सुख दायक विज्ञान से तुझ को (अभिपातु) सब ओर से रक्षा करे सो तू (तथा) उस (देवतया) दिव्य सुख देने वाली क्रिया के साथ वर्तमान पति रूप देवता के साथ (अंगिरस्यन्) व्यापक वायु के समान (ध्रुवा) निश्चल ज्ञान से युक्त (सीद) स्थिर हो ॥ १२ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में श्लेष और वाचकलु०—जैसे पुरुष स्त्री को अच्छे कर्मों में नियुक्त करे वैसे स्त्री भी अपने पति को अच्छे कर्मों में प्रेरणा करे जिस से निरन्तर आनन्द बढ़े ॥ १२ ॥

राज्ञ्यसीत्यस्य विश्वदेव ऋपिः । दिशो देवताः ।

विराट् पङ्क्तिश्छन्दः । पञ्चमः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह

किर वही विषय अगले मन्त्र में कहा है ॥

राज्ञ्यसि प्राची दिग्विराडसि दक्षिणा दिक्
सुम्राडसि प्रतीची दिक् स्वराडस्युदीची दिग-
धिपत्यसि बह्वी दिक् ॥ १३ ॥

राज्ञी । असि । प्राची । दिक् । विराडिति वि-
 ऽराट् । असि । दक्षिणा । दिक् । सम्राडिति
 सम्ऽराट् । असि । प्रतीची । दिक् । स्वराडिति
 स्वऽराट् । असि । उदीची । दिक् । अधिपत्नीत्य-
 धिऽपत्नी । असि । बृहती । दिक् ॥ १३ ॥

पदार्थः—(राज्ञी) राजमाना (असि) (प्राची) पूर्वा
 (दिक्) दिगिव (विराट्) विविधविनयविद्याप्रकाशयुक्ता (असि)
 (दक्षिणा) (दिक्) दिगिव (सम्राट्) सम्यक् सुखे भूगोले
 राजमाना (असि) (प्रतीची) पश्चिमा (दिक्) (स्वराट्)
 या स्वयं राजते सा (असि) (उदीची) उत्तरा (दिक्) (अधि-
 पत्नी) गृहेऽधिकृता स्त्री (असि) (बृहती) महती (दिक्)
 अध ऊर्ध्वा ॥ १३ ॥

अन्वयः—हे स्त्रिय त्वं प्राची दिगिव राजसि दक्षिणा
 दिगिव विराडसि प्रतीची दिगिव सम्राडस्युदीची दिगिव स्वराडसि
 बृहती दिगिवाधिपत्न्यमिसा त्वं सर्वान् पत्यादीन् प्रीणीहि ॥ १३ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—यथा दिशः सर्वतोऽभिग्याता
 विज्ञापिका अनुब्धाः सन्ति तथैव स्त्री शुभगुणकर्मस्वभावैः सहिता
 स्यात् ॥ १३ ॥

पदार्थः—हे स्त्रियो तू (प्राची) पूर्व (दिक्) दिश के तुल्य (राज्ञी)
 प्रकाशमान (असि) है (दक्षिणा) दक्षिण (दिक्) दिश के समान (विराट्)
 अनेक प्रकार का विनय और विद्या के प्रकाश से युक्त (असि) है (प्रतीची) पश्चिम

(दिक्) दिशा के सदृश (सम्राट्) चक्रवर्ती राजा के सदृश अच्छे सुखयुक्त पृथिवी पर प्रकाशमान (असि) है (उदीची) उत्तर (दिक्) दिशा के तुल्य (स्वराट्) स्वयं प्रकाशमान (असि) है (बृहती) बड़ा (दिक्) ऊपर नीचे की दिशा के तुल्य (अधिपती) घर में अधिकार को प्राप्त हुई (असि) है सो तू सब पति आदि को तृप्त कर ॥ १३ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में वाचकलु०—जैसे दिशा सब ओर से अभिव्याप्त बोध करने वाली चंचलनारहित है वैसे ही श्री शुभ गुणकर्म और स्वभावों से युक्त होवे ॥ १३ ॥

विश्वकर्मेत्यस्य विश्वेदेवा ऋषयः । वायुर्देवता । स्वराड्

ब्राह्मी बृहती ऋन्दः । मध्यमः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर भी उक्तविषय ही अगले मंत्र में कहा है ॥

विश्वकर्मा त्वा सादयत्वन्तरिक्षस्य पृष्ठे ज्योतिष्मतीम् । विश्वस्मै प्राणायामपानाय व्यानाय विश्वं ज्योतिर्यच्छ । वायुपृष्ठेऽधिपतिस्तया देवतयाङ्गिरस्वद्ध्रुवा सीद ॥ १४ ॥

विश्वकर्मेति विश्वऽकर्मा । त्वा । सादयतु । अन्तरिक्षस्य । पृष्ठे । ज्योतिष्मतीमिति ज्योतिः । समतीम् । विश्वस्मै । प्राणायाम । अपानाय । व्यानाय । विश्वम् । ज्योतिः । यच्छ । वायुः । ते । अधिपतिरित्यधिऽपतिः । तया । देवतया । अङ्गिरस्वत् । ध्रुवा । सीद ॥ १४ ॥

पदार्थः—(विश्वकर्मा) सकलेष्टक्रियः (त्वा) त्वाम्-
 (सादयतु) (अन्तरिक्षस्य) जलस्य (पृष्ठे) उपरिभागे (ज्यो-
 तिष्मतीम्) बहु ज्योर्विद्यते यस्यास्ताम् (विश्वस्मै) सर्वस्मै
 (प्राणाय) (अपानाय) (व्यानाय) (विश्वम्) संपूर्णम्
 (ज्योतिः) विज्ञानम् (यच्छ) गृहाण (वायुः) प्राण इव प्रियः
 (ते) तव (अधिपतिः) (तथा) (देवतया) (अङ्गिरस्वत्)
 सूर्यस्वत् (ध्रुवा) दृढा (सीद) ॥ १२ ॥

अन्वयः—हे स्त्रि या ज्योतिष्मतीं त्वा विश्वस्मै प्राणायऽ-
 पानाय व्यानायाऽन्तरिक्षस्य पृष्ठे विश्वकर्मा सादयतु सा त्वं विश्वं
 ज्योतिर्यच्छ यो वायुरिव तेऽधिपतिरस्ति तथा देवतया सह ध्रुवांगि-
 रस्वत् सीद ॥ १४ ॥

भावार्थः—स्त्री ब्रह्मचर्येण स्वयं विदुषी भूत्वा शरीरात्मब-
 लवर्द्धनाय स्वापत्येभ्यो विज्ञानं सततं प्रदद्यादिति श्रीभर्तृव्याख्यालं-
 कृतम् ॥ १४ ॥

पदार्थः—हे स्त्रि जिस (ज्योतिष्मतीम्) बहुत विज्ञान वाली (त्वा) तुझ
 को (विश्वस्मै) सब (प्राणाय) प्राण (अपानाय) अपान और (व्यानाय) व्यान
 की पुष्टि के लिये (अन्तरिक्षस्य) जल के (पृष्ठे) ऊपरले भाग में (विश्वकर्मा)
 सब शुभ कर्मों का चाहने हारा पति (सादयतु) स्थापित कर सो तू (विश्वम्)
 संपूर्ण (ज्योतिः) विज्ञान को (यच्छ) ग्रहण कर जो (वायुः) प्राण के समान
 प्रिय (ते) तेरा (अधिपतिः) स्वामी है (तथा) उस (देवतया) देवस्वरूप पति
 के साथ (ध्रुवा) दृढ़ (अङ्गिरस्वत्) सूर्य के समान (सीद) स्थिर हो ॥ १४ ॥

भावार्थः—स्त्री को उचित है कि ब्रह्मचर्याश्रम के साथ आप विद्वान् हो

के शरीर आत्मा का बल बढ़ाने के लिये अपने सन्तानों को निरन्तर विज्ञान देवे ।
यहां तक ग्रीष्म ऋतु का व्याख्यान पूरा हुआ ॥ १४ ॥

नभश्चेत्यस्य विश्वदेव ऋषिः । ऋतवो देवताः ।

स्वराहुत्कृतिश्छन्दः । षड्जः स्वरः ॥

अथ वर्षर्तुवर्षाख्यायते ॥

अब वर्षा ऋतु का व्याख्यान अगले मन्त्र में कहा है ॥

नभश्च नभस्यृश्च वार्षिकावृतू अग्नेरन्तः इले-
पोसि कल्पेतां द्यावापृथिवी कल्पन्तामाऽऽप ओष-
धयः कल्पन्तामग्नयः पृथङ्मम ज्यैष्ठ्याय सव्रताः ।
ये अग्नयः अमनसोऽन्तरा द्यावापृथिवी इमे वार्षि-
कावृतू अभिकल्पमाना इन्द्रमिव देवा अभिसंविशन्तु-
तया देवतया ऽङ्गिरस्वद्भ्रुवेसीदितम् ॥ १५ ॥

नभः । च । नभस्यृः । च । वार्षिकौ । ऋतू इत्यृतू ।
अग्नेः । अन्तः इलेप इत्यन्तः इलेपः । आसि । कल्पे-
ताम् । द्यावापृथिवी इति द्यावापृथिवी । कल्पन्ताम् ।
आपः । ओषधयः । कल्पन्ताम् । अग्नयः । पृथक् ।
मम । ज्यैष्ठ्याय । सव्रता इति सऽव्रताः । ये । अग्नयः ।
समनस इति सऽमनसः । अन्तरा । द्यावापृथिवी

इति द्यावापृथिवी । इमे इतीमे । वार्षिकौ । ऋतू
 इत्यृतू । अभिकल्पमाना इत्यभिऽकल्पमानाः । इन्द्र
 मिवेतीन्द्रमऽइव । अभिसंविशन्त्वित्यभिऽसंविशन्तु ।
 तया । देवतया । अङ्गिरस्वत् । ध्रुवे इति ध्रुवे । सी-
 दतम् ॥ १५ ॥

पदार्थः—(नभः) नद्यन्ति घना यस्मिन् स आवणो मासः
 (च) (नभस्यः) नभस्तु भवो भाद्रपदः (च) (वार्षिकौ)
 वर्षासु भवौ (ऋतू) वर्षेर्तुसम्बन्धिनौ (अग्नेः) ऊष्मणः
 (अन्तःश्लेषः) मध्ये स्पर्शो यस्य (आसि) अस्ति (कल्पेताम्)
 (द्यावापृथिवी) (कल्पन्ताम्) (आपः) (ओषधयः) (क-
 ल्पन्ताम्) (अग्नयः) (पृथक्) (मम) (ज्यैष्ठ्याय) प्रश-
 र्यमावाय (सन्नताः) समानानि व्रतानि नियमा येषान्ते (ये)
 (अग्नयः) (समनसः) समानं मनो ज्ञानं येष्यस्ते (अन्तरा)
 मध्ये (द्यावापृथिवी) (इमे) (वार्षिकौ) वर्षासु भवौ (ऋतू)
 वृष्टिप्रापकौ (अभिकल्पमानाः) अभितः सुखाय समर्पयन्तः (इ-
 न्द्रमिव) यथाविद्युतम् (अभिसंविशन्तु) आभिमुख्येन सम्यक्
 प्रविशन्तु (तया) (देवतया) (अङ्गिरस्वत्) (ध्रुवे) (सी-
 दतम्) ॥ १५ ॥

अन्वयः—हे स्त्रीपुरुषौ युवां यौ नमश्च नमस्यश्च वार्षिकाष्ट-
तू मम ज्यैष्ठ्याय कल्पेताम् ययोरग्नेरन्तः श्लेषोऽस्यस्ति याभ्यां
सह द्यावापृथिवी कल्पेतां ताभ्यां युष्मां कल्पेतां यथाप ओषधयश्च
कल्पन्तामग्नयः पृथक् कल्पन्ते तथा सन्नताः समनसोऽग्नयः कल्प-
न्तां ये इमे द्यावापृथिवी कल्पेते तौ वार्षिकाष्टत् अभिकल्पमाना
देवा इन्द्रमिव तथा देवतया सहाऽभिसंविशन्तु तयोरन्तराङ्गिरस्व-
द्भुवे सीदतम् ॥ १५ ॥

भावार्थः—अत्रोपमावाचकत्वं—मनुष्येर्विद्वद्दर्पासु सामग्री
संग्राह्या यतो वर्धनी सवाणि सुखानि भवेयुः ॥ १५ ॥

पदार्थः—हे स्त्री पुरुषो तुम दोनों जो (नमः) प्रबंधित मेघोंवाला श्रावण
(च) और (नमस्यः) वर्षा का मध्य भागी भाद्रपद (य) ये दोनों (वार्षिकौ)
वर्षा (ऋतू) ऋतु के महीने (मम) मेरे (ज्यैष्ठ्याय) प्रशंसित होने के लिये हैं
जिन में (अग्नेः) उष्ण तथा (अन्नश्लेषः) जिन के मध्य में शीत का स्पर्श (असि)
होता है जिन के साथ (द्यावापृथिवी) आकाश और भूमि समर्थ होते हैं उन के
भोग में तुम दोनों (कल्पेताम्) समर्थ हो जैसे ऋतु योग से (आपः) जल और
(ओषधयः) ओषधी या (अग्नयः) अग्नि (पृथक्) जल से अलग समर्थ होते हैं वैसे
(सन्नताः) एक प्रकार के श्रेष्ठ नियम (समनसः) एक प्रकार का ज्ञान देने हारे
(अग्नयः) तेजस्वी लोग (कल्पन्ताम्) समर्थ हों (ये) जो (इमे) (द्यावापृथिवी)
आकाश और भूमि वर्षा ऋतु के गुणों में समर्थ होते हैं उन को (वार्षिकौ) (ऋतू)
वर्षाऋतुरूप (अभिकल्पमानाः) सब ओर से सुख के लिये समर्थ करते हुए विद्वान्
लोग (इन्द्रमिव) बिजुली के समान प्रकाश और बल को (तथा) उस (देवतया)
दिव्य वर्षा ऋतु के साथ (अभिसंविशन्तु) सम्मुख हो कर अच्छे प्रकार स्थित हों
(अन्तरा) उन दोनों महीनों में प्रवेश करके (अङ्गिरस्वत्) प्राण के समान पर-
स्पर प्रेम युक्त (भुवे) निश्चल (सीदतम्) रहो ॥ १५ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में उपमा और वाचकलु—सब मनुष्यों को चाहिये कि विद्वानों के समान वर्षा ऋतु में वह सामग्री ग्रहण करें जिस से सब सुख हों ॥१५॥

इषश्चेत्यस्य विश्वे देवा ऋषयः। ऋतवो देवताः ।

भुरिगुक्ततिष्ठन्दः । षड्जः स्वरः ॥

अथ शरदृतुर्वारूपायते ॥

अब शरद ऋतु का व्याख्यान अगले मन्त्र में किया है ॥

इषश्चोर्जश्च शारदावृतू अग्नेरन्तः श्लेषोऽसि
कल्पेतां द्यावापृथिवी कल्पन्तामाप ओषधयः कल्प-
न्तामग्नयः पृथङ् मम ज्यैष्ठ्याय सर्वताः । ये
अग्नयः समनसोऽन्तरा द्यावापृथिवी इमे शारदावृ-
तू अभिकल्पमाना इन्द्रमिव देवा अभिसंविशन्तु
तयां देवतयाङ्गिरस्वद्ध्रुवे सीदताम् ॥ १६ ॥

इषः । च । ऊर्जः । च । शारदौ । ऋतू इत्यृतू ।
अग्नेः । अन्तः श्लेष इत्यन्तःऽश्लेषः । असि । क-
ल्पेताम् । द्यावापृथिवी इति द्यावापृथिवी । कल्पन्ताम् ।
आपः । ओषधयः । कल्पन्ताम् । अग्नयः । पृथक् ।
मम । ज्यैष्ठ्याय । सर्वता इति सर्वताः । ये । अ-
ग्नयः । समनस इति समनसः । अन्तरा । द्यावा-

पृथिवी इति द्यावापृथिवी । इमे इतीमे । शरदौ ।
 ऋतू इत्यृतू । अभिकल्पमाना इत्यभिकल्पमानाः ।
 इन्द्रमिवेतीन्द्र इव । अभिसंविशन्त्वित्यभिसंविश-
 न्तु । तया । देवतया । अङ्गिरस्वत् । ध्रुवे इति ध्रुवे ।
 सीदतम् ॥ १६ ॥

पदार्थः—(इषः) इष्यतेऽसावाश्विनो मासः (च) (ऊर्जः)
 ऊर्जन्ति सर्वे पदार्था यस्मिन् स कार्तिकः (च) (शारदौ) श-
 रदि भवौ (ऋतू) बलप्रदौ (अग्नेः) (अन्तःश्लेषः) मध्य-
 स्पर्शः (असि) अस्ति (कल्पेताम्) (द्यावापृथिवी) (क-
 ल्पन्ताम्) (आपः) (ओषधयः) (कल्पन्ताम्) (अग्नयः)
 बहिः स्थाः (पृथक्) (मम) (ज्यैष्ठ्याय) प्रशस्तसुखभावाय
 (सवृताः) सनियमाः (ये) (अग्नयः) शरीरस्थाः (समनसः)
 मनसा सह वर्तमानाः (अन्तरा) मध्ये (द्यावापृथिवी) (इमे)
 (शारदौ) (ऋतू) (अभिकल्पमानाः) (इन्द्रमिव) (देवाः)
 (अभिसंविशन्तु) (तया) (देवतया) सह (अङ्गिरस्वत्)
 आकाशवत् (ध्रुवे) निश्चलसुखे (सीदतम्) सीदतः । अभ
 पुरुषस्यत्ययः ॥ १६ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या या विषञ्चोर्जश्च शारदाष्टू यथा मम
 ज्यैष्ठ्याय भवतो ययोरग्नेरन्तःश्लेषोऽस्यस्ति । तो द्यावापृथिवी क-
 ल्पेतामाय ओषधयश्च कल्पन्ताम् । सवृता अग्नयः पृथक् कल्प-

न्ताम् । येऽन्तरा समनसोऽग्नय इमे द्यावापृथिवी कल्पेताम् । शारदा-
 ऋतू इन्द्रमिवाभि कल्पमाना देवा अभिसंविशन्तु तथा तथा देव-
 तथा सह ध्रुवे सीदतं गच्छतः ॥ १६ ॥

भावार्थः—अत्रोपमालं०—हे मनुष्या ये शरद्युपयुक्ताः पदार्थाः
 सन्ति तान् यथायोग्यं संस्कृत्य सेवध्वम् ॥ १६ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो जैसे (इपः) चाहें योग्य कार महीना (च) और (ऊर्जः)
 सब पदार्थों के बलवान् होने का हेतु कार्तिक (च) ये दोनों (शारदौ) शरद् (ऋतू)
 ऋतु के महीने (सम) मेरे (ज्यैष्ठ्याय) प्रशंसित भुग्न होने के लिये होते हैं जिन के
 (अन्तःश्लेशः) मध्य में किंचित् शीतस्पर्श (असि) होता है वे (द्यावापृथिवी) अ-
 वकाश और पृथिवी को (कल्पेताम्) समर्थ करें (आपः) जल और (ओषधयः)
 ओषधिया (कल्पन्ताम्) समर्थ हों (सत्रता) सब कार्यों के नियम करने हारे (अ-
 ग्नयः) शरीर के अग्नि (पृथक्) अलग (कल्पन्ताम्) समर्थ हों (ये) जो (अ-
 न्तरा) बीच में (समनसः) मन के सम्बन्धी (अग्नयः) बाहर के भी अग्नि (इमे)
 इन (द्यावापृथिवी) आकाश भूमि को (कल्पेताम्) समर्थ करें (शारदौ) शरद्
 (ऋतू) ऋतु के दोनों महीनों में (इन्द्रमिव) परमश्रेष्ठ के तुल्य (अभिकल्पमानाः)
 सब ओर से आनन्द की इच्छा करते हुए (देवाः) विद्वान् लोग (अभिसंविशन्तु)
 प्रवेश करें (तथा) उस (देवतया) दिव्य शरदऋतु रूप देवता के नियम के साथ
 (ध्रुवे) निश्चल सुख वाले (सीदतम्) प्राप्त होने हैं वैसे तुम लोगों को (ज्यैष्ठ्याय)
 प्रशंसित सुख होने के लिये भी होने योग्य हैं ॥ १६ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में उपमालं०—हे मनुष्यो जो शरद् ऋतु में उपयोगी
 पदार्थ हैं उन का यथायोग्य शुद्ध करके सेवन करो ॥ १६ ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

किर भी पूर्वोक्त विषय अगले मन्त्र में कहा है ॥

**आयुर्मे पाहि प्राणं मे पाह्यपानं मे पाहि व्या-
 नं मे पाहि चक्षुर्मे पाहि श्रोत्रं मे पाहि वाक्चम्मे**

पिन्वमनो मे जिन्वात्मानम् मे पाहि ज्योतिर्मे
यच्छ ॥ १७ ॥

आयुः । मे । पाहि । प्राणम् । मे । पाहि ।
अपानमित्यपऽपानम् । मे । पाहि । व्यानमिति-
विऽपानम् । मे । पाहि । चक्षुः । मे । पाहि ।
श्रोत्रम् । मे । पाहि । वाचम् । मे । पिन्व । मनः ।
मे । जिन्व । आत्मानम् । मे । पाहि । ज्योतिः ।
मे । यच्छ ॥ १७ ॥

पदार्थः—(आयुः) जीवनम् (मे) मम (पाहि) (प्रा-
णम्) (मे) (पाहि) (अपानम्) (मे) (पाहि) (व्या-
नम्) (मे) (पाहि) (चक्षुः) दर्शनम् (मे) (पाहि)
(श्रोत्रम्) श्रवणम् (मे) (पाहि) (वाचम्) वाणीम् (मे)
(पिन्व) मुक्षित्तया सिच (मनः) (मे) (जिन्व) प्रीणीहि
(आत्मानम्) चेतनम् (मे) पाहि (ज्योतिः) विज्ञानम् (मे)
मह्यम् (यच्छ) देहि ॥ १७ ॥

अन्ययः—हे स्त्रि पुरुष वा त्वं शरदतावायुर्मे पाहि प्राणम् मे
पाह्यपानं मे पाहि व्यानं मे पाहि चक्षुर्मे पाहि श्रोत्रं मे पाहि वाचं
मे पिन्व मनो मे जिन्वात्मानं मे पाहि ज्योतिर्मे यच्छ ॥ १७ ॥

भावार्थः—स्त्री पुरुषस्य पुरुषः स्त्रियाश्च यथाऽऽयुरादीनां वृद्धि
स्यात्तथैव नित्यमाचरेताम् ॥ १७ ॥

पदार्थः—हे स्त्री वा पुरुष तू शरद ऋतु में (मे) मेरी (आयुः) अवस्था की (पाहि) रक्षा कर (मे) मेरे (प्राणम्) प्राण की (पाहि) रक्षा कर (मे) मेरे (अपानम्) अपान वायु की (पाहि) रक्षा कर (मे) मेरे (व्यानम्) व्यान की (पाहि) रक्षा कर (मे) मेरे (चक्षुः) नेत्रों की (पाहि) रक्षा कर (मे) मेरे (श्रोत्रम्) कानों की (पाहि) रक्षा कर (मे) मेरी (वाचम्) वाणी को (पिन्व) अच्छी शिक्षा से युक्त कर (मे) मेरे (मनः) मन को (जिन्व) तृप्त कर (मे) मेरे (आत्मानम्) जेहन आत्मा की (पाहि) रक्षा कर और (मे) मेरे लिये (ज्योतिः) विज्ञान का (यच्छ) दान कर ॥ १७ ॥

भावार्थः—स्त्री पुरुष का और पुरुष स्त्री की जैसे अवस्था आदि की वृद्धि होवे वैसे परस्पर नित्य आचरण करें ॥ १७ ॥

माच्छ इत्यस्य विश्वदेव ऋषिः । छन्दांसि देवताः । भुरिगति जगती छन्दः । निपादः स्वरः ॥

स्त्री पुरुषैः कथं विज्ञानं वर्द्धनीयमित्याह ॥

स्त्री पुरुषों को कैसे विज्ञान बढ़ाना चाहिये इस वि० ॥

माच्छन्दः प्रमाच्छन्दः प्रतिमाच्छन्दाँ अस्त्रीवय
श्छन्दः पंक्तिश्छन्दः उष्णिक् छन्दाँ बृहती छन्दाँ
ऽनुष्टुप्छन्दाँ विराट् छन्दाँ गायत्री छन्दस्त्रिष्टुप्छ
न्दो जगती छन्दः ॥ १८ ॥

मा । छन्दः । प्रमेति प्रऽमा । छन्दः । प्रतिमेति
प्रतिऽमा । छन्दः । अस्त्रीवयः । छन्दः । पंक्तिः । छन्दः ।

उष्णिक् । छन्दः । बृहती । छन्दः । अनुष्टुप् । अनु-
स्तुवित्यनुस्तुप् । छन्दः । विराडिति विराट् । छन्दः ।
गायत्री । छन्दः । त्रिष्टुप् । त्रिस्तुविति त्रिस्तुप् ।
छन्दः । जगती । छन्दः ॥ १८ ॥

पदार्थः—(मा) यया मीयते सा (छन्दः) आनन्दकरी
(प्रमा) यया प्रमीयते सा प्रज्ञा (छन्दः) बलम् (प्रतिमा)
प्रतिमीयते यया क्रियया सा (छन्दः) (अस्त्रीवयः) यदस्यति
कामयते च तदस्त्रीवयोऽनादिकम् (छन्दः) बलकारि (पङ्क्तिः)
पंचावयवो योगः (छन्दः) प्रकाशः (उष्णिक्) स्नेहनम् (छन्दः)
(बृहती) महती प्रकृतिः (छन्दः) (अनुष्टुप्) सुखानामनुष्ट-
म्भनम् (छन्दः) (विराट्) विविधविद्याप्रकाशनम् (छन्दः)
(गायत्री) या गायन्तं त्रायते सा (छन्दः) (त्रिष्टुप्) यया
त्रीणि सुखानि स्तोभति सा (छन्दः) (जगती) गच्छति सर्वं
जगद्यस्यां सा (छन्दः) ॥ १८ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या युष्माभिर्माछन्दः प्रमाञ्छन्दः प्रतिमा
छन्दोऽस्त्रीवयश्छन्दः पङ्क्तिश्छन्दः उष्णिक् छन्दो बृहती छन्दोऽ-
नुष्टुप् छन्दो विराट् छन्दो गायत्री छन्दस्त्रिष्टुप् छन्दो जगती छन्दः
स्वीकृत्य विज्ञाय च सुखयितव्यम् ॥ १८ ॥

भावार्थः—ये मनुष्याः प्रमादिभिः साध्यानि धर्म्याणि कर्मा-
णि साधुवन्ति ते सुखालंकृता भवन्ति ॥ १८ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो तुम लोग (मा) परिमाण का हेतु (छन्दः) आनन्द कारक (प्रमा) प्रमाण का हेतु बुद्धि (छन्दः) बल (प्रतिमा) जिस से प्रतीति निश्चय की क्रिया हेतु (छन्दः) स्वतंत्रता (अस्तीवयः) बल और कान्ति कारक अज्ञादि पदार्थ (छन्दः) बलकारी विज्ञान (पङ्क्तिः) पांच अवयवों से युक्त योग (छन्दः) प्रकाश (उष्णिक्) स्नेह (छन्दः) प्रकाश (वृहती) बड़ी प्रकृति (छन्दः) आश्रय (अनुष्टुप्) सुखों का आलम्बन (छन्दः) भोग (विराट्) विविध प्रकार की विद्याओं का प्रकाश (छन्दः) विज्ञान (गायत्री) गाने वाले का रक्षक ईश्वर (छन्दः) उसका बोध (त्रिष्टुप्) तीन सुखों का आश्रय (छन्दः) आनन्द और (जगती) जिस में सब जगत् चलता है उस (छन्दः) पगाकप को ग्रहण कर और जान के सब को सुख युक्त करो ॥ १८ ॥

भावार्थः—जो मनुष्य निश्चय के हेतु आनन्द आदि से साध्य धर्म युक्त कर्मों को सिद्ध करते हैं वे सुखों से शोभायमान होते हैं ॥ १८ ॥

पृथिवी छन्द इत्यस्य विश्वदेवर्षिः । पृथिव्यादयो देवताः ।

आर्षी जगती छन्दः । निषादः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

किर वही उक्त विषय अगले मन्त्र में कहा है ॥

पृथिवी छन्दोऽन्तरिक्षछन्दो द्यौश्छन्दः समा-
च्छन्दो नक्षत्राणि च्छन्दो वाक्छन्दो मनश्छन्दः कृ-
षिश्छन्दो हिरण्यच्छन्दो गौश्छन्दोऽजाछन्दोऽश्व-
श्छन्दः ॥ १९ ॥

पृथिवी । छन्दः । अन्तरिक्षम् । छन्दः । द्यौः ।
छन्दः । समाः । छन्दः । नक्षत्राणि । छन्दः । वाक् ।

छन्दः । मनः । छन्दः । कृषिः । छन्दः । हिरण्यम् ।
छन्दः । गौः । छन्दः । अजा । छन्दः । अश्वः ।
छन्दः ॥ १९ ॥

पदार्थः—(पृथिवी) भूमिः (छन्दः) स्वच्छन्दा (अन्त-
रिक्षम्) आकाशम् (छन्दः) (द्यौः) प्रकाशः (छन्दः)
(समाः) वर्षाणि (छन्दः) (नक्षत्राणि) (छन्दः) (वाक्)
(छन्दः) (मनः) (छन्दः) (कृषिः) भूमिविलोखनम्
(छन्दः) (हिरण्यम्) सुवर्णम् (छन्दः) (गौः) (छन्दः)
(अजा) (छन्दः) (अश्वः) (छन्दः) ॥ १९ ॥

अन्वयः—हे स्त्री पुरुषा यूयं यथा पृथिवी छन्दोऽन्तरिक्षं छन्दो
द्यौश्छन्दः समाश्छन्दो नक्षत्राणि छन्दो वाक् छन्दो मनश्छन्दः
कृषिश्छन्दो हिरण्यं छन्दो गौश्छन्दोऽजाश्छन्दोऽश्वश्छन्दोऽस्ति तथा
विधाविनयधर्माचरणेषु स्वाधीनतया वर्तध्वम् ॥ १९ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—स्त्रीपुरुषैः स्वच्छविधाक्रियाभ्यां
स्वातन्त्र्येण पृथिव्यादिपदार्थानां गुणादीन् विज्ञाय कृष्यादिकर्म-
भिः सुवर्णादिं प्राप्य गवादीन् संरक्ष्यैश्वर्यमुन्नेयम् ॥ १९ ॥

पदार्थः—हे स्त्री पुरुषो तुम लोग जैसे (पृथिवी) भूमि (छन्दः) स्वतन्त्र
(अन्तरिक्षम्) आकाश (छन्दः) आनन्द (द्यौः) प्रकाश (छन्दः) विज्ञान
(समाः) वर्ष (छन्दः) बुद्धि (नक्षत्राणि) तारे लोक (छन्दः) स्वतन्त्र (वाक्)
वाणी (छन्दः) सत्य (मनः) मन (छन्दः) निष्कपट (कृषिः) जोतना (छन्दः)
उत्पत्ति (हिरण्यम्) सुवर्ण (छन्दः) सुसहायी (गौः) गौ (छन्दः) आनन्द

हेतु (अजा) बकरी (छन्दः) मुख का हेतु और (अश्वः) घोड़े आदि (छन्दः) स्वाधीन हैं वैसे विद्या विनय और धर्म के आचरण विषय में स्वाधीनता से वर्त्तों ॥ १६ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकलु०—स्त्री पुरुषों को चाहिये कि शुद्ध विद्या किया और स्वतन्त्रता से पृथिवी आदि पदार्थों के गुण कर्म और स्वभावों को जान लेती आदि कर्मों से सुवर्ण आदि रत्नों को प्राप्त हों और गौ आदि पशुओं की रक्षा करके ऐश्वर्य्य बढ़ावें ॥ १६ ॥

अग्निर्देवतेत्यस्य विश्वदेव ऋषिः । अग्न्यादयो देवताः ।

भुरिग् ब्राह्मी त्रिष्टुब्धन्दः । धैवतः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर भी वही वि० ॥

अग्निर्देवता वातो देवता सूर्यो देवता चन्द्रमा
देवता वसवो देवता रुद्रा देवताऽऽदित्या देवता म
रुतो देवता विश्वे देवा देवता बृहस्पतिर्देवतेन्द्रो दे
वता वरुणो देवता ॥ २० ॥

अग्निः । देवता । वातः । देवता । सूर्यः । दे
वता । चन्द्रमाः । देवता । वसवः । देवता । रुद्राः ।
देवता । आदित्याः । देवता । मरुतः । देवता ।
विश्वे । देवाः । देवता । बृहस्पतिः । देवता । इ-
न्द्रः । देवता । वरुणः । देवता ॥ २० ॥

पदार्थः—(अग्निः) प्रकटः पावकः (देवता) देव एव दिव्य-
गुणात्वात् (वातः) पवनः (देवता) (सूर्यः) सविता (देवता)
(चन्द्रमाः) इन्दुः (देवता) (वसवः) वसुसंज्ञकाः प्रसिद्धाग्न्याद-
योऽष्टौ (देवता) (रुद्राः) प्राणादय एकादश (देवता) (आदि-
त्याः) द्वादशमासा वसुरुद्रादिसंज्ञका विद्वांसश्च (देवता) (मरु-
तः) ब्रह्माण्डस्थाः प्रसिद्धा मनुष्या विद्वांस ऋत्विजः । मरुत इत्यृत्वि-
ङ्नाम० निर्घ० ३ । १८ (देवता) (विश्वे) सर्वे (देवाः) दिव्य-
गुणयुक्ता मनुष्याः पदार्थाश्च (देवता) (बृहस्पतिः) बृहतो वच-
नस्य ब्रह्माण्डस्य वा पालकः (देवता) (इन्द्रः) विद्युत्परमैश्वर्यं
वा (देवता) (वरुणः) जलं वरगुणाढ्योर्यो वा (देवता) ॥ २० ॥

अन्वयः—हे स्त्री पुरुषा युष्माभिरग्निर्देवता वातो देवता सूर्यो-
देवता चन्द्रमा देवता वसवो देवता रुद्रा देवताऽऽदित्या देवता
मरुतो देवता विश्वेदेवा देवता बृहस्पतिर्देवतेन्द्रो देवता वरुणो
देवता सम्यग्विज्ञेयाः ॥ २० ॥

भावार्थः—ये दिव्याः पदार्था विद्वांसः सन्ति ते दिव्यगुण-
कर्मस्वभावत्वाद् देवतासंज्ञां लभन्ते । या च देवतानां देवता त्वान्म-
हादेवः सर्वस्य धर्ता स्रष्टा पाता व्यवस्थापकः प्रलापकः सर्वशक्ति-
मानजोस्ति तमपि परमात्मानं सकलाधिष्ठातारं सर्वे मनुष्या
जानीयुः ॥ २० ॥

पदार्थः—हे श्रीपुरुषो तम लोगों को योग्य है कि (अग्निः) प्रसिद्ध अग्नि
(देवता) दिव्य गुण वाला (वातः) पवन (देवता) शुद्धगुणयुक्त (सूर्यः) सूर्य

(देवता) अच्छे गुणों वाला (चन्द्रमाः) चन्द्रमा (देवता) शुद्ध गुणयुक्त (वसवः) प्रसिद्ध आठ अग्नि आदि वा प्रथम कक्षा के विद्वान् (देवता) दिव्यगुण वाले (रुद्राः) प्राण आदि ११ ग्यारह वा मध्यम कक्षा के विद्वान् (देवता) शुद्ध गुणों वाले (आदित्याः) बारह महीने वा उत्तम कक्षा के विद्वान् लोग (देवता) शुद्ध (मरुतः) मनन कर्त्ता विद्वान् आदित्य लोग (देवता) दिव्य गुण वाले (विराट्) सब (देवता) अच्छे गुणों वाले विद्वान् मनुष्य वा दिव्य पदार्थ (देवता) देव संज्ञा वाले हैं (बृहस्पतिः) बड़े बचन वा ब्रह्माण्ड का रक्षक परमात्मा (देवता) (इन्द्रः) बिजुली वा उत्तम धन (देवता) दिव्य गुण युक्त और (वरुणः) जल वा श्रेष्ठ गुणों वाला पदार्थ (देवता) अच्छे गुणों वाला है इन को तुम निश्चय जानो ॥ १० ॥

भावार्थः—इस संसार में जो अच्छे गुणों वाले पदार्थ हैं वे दिव्य गुण कर्म और स्वभाव वाले होने से देवता कहाने हैं और जो देवतों का देवता होने से महादेव सब का धारक रक्षक रक्षक सब की व्यवस्था और प्रलय करने हारा सर्वशक्तिमान् दयालु न्यायकारी उत्पत्ति धर्म से रहित है उस सब के अधिष्ठाता परमात्मा को सब मनुष्य जानें ॥ १० ॥

मूर्धासीत्यस्य विश्वदेव ऋषिः । विदुषी देवता ।

निचृदनुष्टुप्छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

किं प्रकारिकया विवृण्या भवितव्यमित्याह ॥

विद्वान् स्त्री कैसी हो इस वि० ॥

मूर्धासि राट् ध्रुवासि धरुणा धर्म्यसि धरणी ।
आयुषे त्वा वर्चसे त्वा कृष्यै त्वा क्षेमाय त्वा ॥ २१ ॥

मूर्धा । असि । राट् । ध्रुवा । असि । धरुणा ।
धर्त्री । असि । धरणी । आयुषे । त्वा । वर्चसे । त्वा ।
कृष्यै । त्वा । क्षेमाय । त्वा ॥ २१ ॥

पदार्थः—(मूर्द्धा) उत्कृष्टा (असि) (राट्) राजमाना (ध्रुवा) दृढा स्वकक्षायां गच्छन्त्यापि निश्चला (असि) (धरुणा) पुष्टिकर्त्री (धर्त्री) धारिका (असि) अस्ति (धरणी) आधारभूता (आयुषे) जीवनाय (त्वा) त्वाम् (वर्चसे) अन्नाय (त्वा) त्वाम् (कृष्यै) कृषिकर्मणे (त्वा) त्वाम् (क्षेमाय) रक्षायै (त्वा) त्वाम् ॥ २१ ॥

अन्वयः—हे स्त्रिय या त्वं सूर्यवन्मूर्द्धासि राडिव ध्रुवासि धरुणा धरणीव धर्ष्यसि तामायुषे त्वा वर्चसे त्वा कृष्यै त्वा क्षेमाय त्वामहं परिगृह्णामि ॥ २१ ॥

भावार्थः—यथोक्तमाङ्गेन स्थितेन शिरसा सर्वेषां जीवनं, राज्येन लक्ष्मीः, कृष्या अन्नादिकं, निवासेन रक्षणं जायते सेयं सर्वेषामाधारभूता मातृवन्मान्यकर्त्री भूमिर्वर्त्तते तथा सती विदुषी स्त्री भवेदिति ॥ २१ ॥

पदार्थः—हे स्त्री जो तू सूर्य के तुल्य (मूर्द्धा) उत्तम (असि) है (राट्) प्रकाशमान निश्चल के समान (ध्रुवा) निश्चल शुद्ध (असि) है (धरुणा) पुष्टि करने वाली (धरणी) आधार रूप पृथिवी के तुल्य (धर्त्री) धारण करने वाली (असि) है उस (त्वा) तुम्हें (आयुषे) जीवन के लिये उस (त्वा) तुम्हें (वर्चसे) अन्न के लिये उस (त्वा) तुम्हें (कृष्यै) खेती होने के लिये और उस (त्वा) तुम्हें को (क्षेमाय) रक्षा होने के लिये मैं सब ओर से ग्रहण करता हूँ ॥ २१ ॥

भावार्थः—जैसे स्थित उत्तमांग शिर से सब का जीवन राज्य से लक्ष्मी स्त्री से अन्न आदि पदार्थ और निवास से रक्षा होती है सो वह सब का आधार-

भूत माता के तुल्य मान्य करने हारी पृथिवी है वैसेही विद्वान् स्त्री को होना चाहिये ॥ २१ ॥

यन्त्रीत्यस्य विश्वदेव ऋषिः । विदुषी देवता

निचृदुष्णिक्छन्दः । ऋषभः स्वरः ॥

पुनः पत्नी कीदृशी स्यादित्याह ॥

फिर स्त्री कैसी होवे इस वि० ॥

यन्त्री राड् यन्त्र्यसि यमनी ध्रुवासि धरित्री ।

इषे त्वोर्जेत्वा रय्यै त्वा पोषाय त्वा ॥ २२ ॥

यन्त्री । राट् । यन्त्री । असि । यमनी । ध्रुवा ।

असि । धरित्री । इषे त्वा । ऊर्जे । त्वा । रय्यै ।

त्वा । पोषाय । त्वा ॥ २२ ॥

पदार्थः—(यन्त्री) यन्त्रवत्स्थिता (राट्) प्रकाशमाना
(यन्त्री) यन्त्रनिमित्ता (असि) (यमनी) आकर्षणेन नि-
यन्तुं शीला आकाशवद्दृढा (ध्रुवा) (असि) (धरित्री)
सर्वेषां धारिका (इषे) इच्छासिद्धये (त्वा) त्वाम् (ऊर्जे)
पराक्रमप्राप्तये (त्वा) त्वाम् (रय्यै) लक्ष्यै (त्वा) त्वाम्
(पोषाय) (त्वा) त्वाम् ॥ २२ ॥

अन्वयः—हे स्त्रिये या त्वं यन्त्री राड् यन्त्री भूमिरिषासि
यमनी ध्रुवा धरिष्यसि त्वेपेतोर्जे त्वा रय्यै त्वा पोषाय चाऽहं
स्वीकरोमि ॥ २२ ॥

भावार्थः—या स्त्री भूमिवत् क्षमान्वितान्तरिक्षवदक्षोभा य-
न्त्रवत्त्रिजतेन्द्रिया भवति सा कुलदीपिकाऽस्ति ॥ २२ ॥

पदार्थः—हे स्त्रि जो तू (यन्त्री) यन्त्र के तुल्य स्थित (राट्) प्रकाश युक्त (यन्त्री) यन्त्र का निमित्त पृथिवी के समान (असि) है (यमनी) आकर्षण शक्ति से नियम करने वाली (ध्रुवा) आकाश सदृश दृढ़ निश्चल (धर्त्री) सब शुभगुणों का धारण करने वाली (असि) है (त्वा) तुम्ह को (इषे) इच्छा सिद्धि के लिये (त्वा) तुम्ह को (ऊर्जे) पराक्रम की प्राप्ति के लिये (त्वा) तुम्ह को (रथ्यै) लक्ष्मी के लिये और (त्वा) तुम्ह को (पोषाय) पुष्टि होने के लिये मैं ग्रहण करता हूँ ॥ २२ ॥

भावार्थः—जो स्त्री पृथिवी के समान छमा युक्त आकाश के समान निश्चल और यन्त्र कला के तुल्य जितेन्द्रिय होती है वह कुल का प्रकाश करने वाली है ॥ २२ ॥

आशुस्त्रिवृदित्यस्य विश्वदेव ऋषिः । यज्ञो देवता । पूर्वस्य
भुरिग्व्राह्मी पङ्क्तिश्छन्दः । पञ्चमः स्वरः । गर्भा इत्युत्तरस्य
भुरिगतिजगती छन्दः । निषादः स्वरः ॥

अथ संवत्सरः कीदृशोऽस्तीत्याह ॥

अथ संवत्सर कैसा है यह विषय अगले मन्त्र ० ॥

आशुस्त्रिवृद्भान्तः पञ्चदशो व्योमा सप्तदशो
धरुणं एकविंशः प्रतूर्तिरष्टादशस्तपो नवदशोऽ-
भीवर्तः संविंशो वर्चो द्वाविंशः सम्भरणस्त्रयो-
विंशो योनिश्चतुर्विंशः । गर्भाः पञ्चविंश-
ओजस्त्रिणवक्रतुरेकत्रिंशः प्रतिष्ठा त्रयस्त्रिंशो
बृध्नस्य विष्टपं चतुस्त्रिंशो नाकः षट्त्रिंशो
विवर्तौऽष्टाचत्वारिंशो धर्तृ चतुष्टोमः ॥ २३ ॥

आशुः । त्रिवृदिति त्रिऽवृत् । भान्तः । पञ्चद-
 श इति पञ्चऽदशः । व्योमेति विऽओमा । सप्त-
 ऽदशः इति सप्तऽदशः । धरुणः । एकविंश इत्ये-
 कऽविंशः । प्रतूर्तिरिति प्रऽतूर्तिः । अष्टादश इ-
 त्यष्टाऽदशः । तपः । नवदश इति नवऽदशः । अ-
 भीवर्त्तः । अभी वर्त्त इत्यभिऽवर्त्तः । सविंशः इ-
 ति सऽविंशः । वर्चः । द्वाविंशः । सम्भरण
 इति समऽभरणः । त्रयोविंश इति त्रयऽविंशः ।
 योनिः । चतुर्विंश इति चतुऽविंशः । गर्भाः । प-
 ञ्चविंश इति पञ्चऽविंशः । ओजः । त्रिणवः । त्रिनव इति
 त्रिऽनवः । क्रतुः । एकत्रिंश इत्येकऽत्रिंशः । प्रतिष्ठा ।
 प्रतिस्थेति प्रतिऽस्था । त्रयस्त्रिंश इति त्रयऽत्रिंशः ।
 ब्रध्नस्य । विष्टपम् । चतुस्त्रिंश इति चतुऽत्रिंशः ।
 नाकः । षट्त्रिंश इति षट्ऽत्रिंशः । विवर्त्त इति वि-
 ऽवर्त्तः । अष्टाचत्वारिंश इत्यष्टाऽचत्वारिंशः । धर्मम् ।
 चतुष्टोमः । चतुस्तोम इति चतुऽस्तोमः ॥ २३ ॥

पदार्थः—(आशुः) (त्रितृत्) शीते चोष्णे हयोर्मध्ये च वर्तते सः (भान्तः) प्रकाशः (पञ्चदशः) पंचदशानां पूरणः पंचदशविधः (व्योमा) व्योमवद्भिस्तृतः (सप्तदशः) सप्तदशविधः (धरुणः) धारणगुणः (एकविंशः) एकविंशतिधा (प्रतूर्तिः) शीघ्रगतिः (अष्टादशः) अष्टादशधा (तपः) संतापो गुणः (नवदशः) नवदशधा (अभीवर्तः) य आभिमुख्ये वर्तते सः (सविंशः) विंशत्या सह वर्तमानः (वर्चः) दीप्तिः (द्वाविंशः) (द्वाविंशतिधा) संभरणः) सम्भृग् धारकः (त्रयोविंशः) त्रयोविंशतिधा (योनिः) संयोजको वियोजको गुणः (चतुर्विंशः) चतुर्विंशतिधा (गर्भाः) गर्भधारणशक्तयः (पंचविंशः) पंचविंशतिधा (भोजः) पराक्रमः (त्रिणवः) सप्तविंशतिधा (क्रतुः) कर्म प्रज्ञा वा (एकत्रिंशः) एकत्रिंशद्धा (प्रतिष्ठा) प्रतिष्ठन्ति यस्यां सा (त्रयस्त्रिंशः) त्रयस्त्रिंशत् प्रकारः (अमस्य) महतः (विष्टपम्) व्यापिम् । अत्र विष् धातोर्बाहुलकादौणादिकस्तपः प्रत्ययः (चतुस्त्रिंशः) चतुस्त्रिंशद्भिः (नाकः) आनन्दः (षट्त्रिंशः) षट्त्रिंशत् प्रकारः (विवर्तः) विविधं वर्तते यस्मिन् सः (अष्टाचत्वारिंशः) अष्टाचत्वारिंशद्धा (धर्मम्) धारणम् (चतुष्टोमः) चत्वारः स्तोमाः स्तुतयो यस्मिन् संवत्सरे सः ॥ २३ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या यूयं यस्मिन् संवत्सरे आशुस्त्रितृद् भान्तः पंचदशो व्योमा सप्तदशो धरुणः एकविंशः प्रतूर्तिरष्टादशस्तपो नवदशोऽभीवर्तः सविंशोवर्चो द्वाविंशः संभरणत्रयोविंशो योनिश्चतुर्विंशो गर्भाः पंचविंश भोजस्त्रिणवः क्रतुरेकत्रिंशः प्रतिष्ठा त्रयस्त्रिंशो

ब्रह्मस्य विष्टपं चतुर्द्विंशो नाकः षट्त्रिंशो त्रिवर्त्तोऽष्टाचत्वारिंशो
धर्म चतुष्टोमोऽस्ति तं संवत्सरं विजानीत ॥ २३ ॥

भावार्थः—यस्य संवत्सरस्य संबन्धिनो भूतमविष्यद्दर्त्तमा-
नादयोऽवयवाः सन्ति तस्य संबन्धादेनै व्यवहारा भवन्तीति यूयं
बुध्यध्वम् ॥ २३ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो! तुम लोग इस वर्त्तमान संवत् में (आशुः) शीघ्र
(त्रिवृत्) शीत और उष्ण के बीच वर्त्तमान (भान्तः) प्रकाश (पञ्चदशः) प-
न्द्रह प्रकार का (व्योमा) आकाश के समान विस्तार युक्त (सप्तदशः) सत्रह प्र-
कार का (धरुणः) धारण गुण (एकविंशः) इक्कीस प्रकार का (प्रतूर्तिः) शीघ्रगति-
वाला (अष्टादशः) अठारह प्रकार का (दशः) सन्नाही गण (नवदशः) उन्नीस
प्रकार का (अर्धवर्त्तः) सन्मुख वर्त्तने वाला गुण (सर्विंशः) इक्कीस प्रकार की (वर्चः)
दीप्ति (द्वाविंशः) बाईस प्रकार का (सम्भरणः) अच्छे प्रकार धारण कारक गुण (त्र-
योविंशः) तेईस प्रकार का (योनिः) संयोग वियोगकारी गुण (चतुर्विंशः) चौ-
बीस प्रकार की (गर्भाः) गर्भ धारण की शक्ति (पञ्चविंशः) पच्चीस प्रकार का
(ओजः) पराक्रम (त्रिणवः) सत्ताईस प्रकार का (क्रतुः) कर्म वा बुद्धि (ए-
कत्रिंशः) एकतीस प्रकार की (प्रतिष्ठा) सबकी स्थिति का निमित्त क्रिया (त्रय-
स्त्रिंशः) तैंतीस प्रकार की (ब्रध्नस्य) बड़े ईश्वर की (विष्टपम्) व्याप्ति (चतु-
स्त्रिंशः) चौतीस प्रकार का (नाकः) आनन्द (षट्त्रिंशः) छत्तीस प्रकार
का (विवर्त्तः) विविध प्रकार से वर्त्तने का आवार (अष्टाचत्वारिंशः) अड़तालीस
प्रकार का (धर्मम्) धारण और (चतुष्टोमः) चारस्तुतियों का आधार है उस को
संवत्सर जानो ॥ २३ ॥

भावार्थः—जिस संवत्सर के संबन्धी भूत मविष्यन् और वर्त्तमान काल आदि
अवयव हैं उस के सम्बन्ध से ही ये सब संसार के व्यवहार होते हैं ऐसा तुम लोग
जानो ॥ २३ ॥

अग्नेर्भाग इत्यस्य विश्वदेव ऋषिः । मेधाविनो देवताः ।

भुरिग्विकृतिश्छन्दः । मध्यमः स्वरः ॥

अथ मनुष्यैः कथं विद्या अधीत्य किमाचरणीयमित्याह ॥

अथ मनुष्य किस प्रकार विद्या पढ़ के कैसा आचरण करें यह वि० ॥

अग्नेर्भागोसि दीक्षाया आधिपत्यं ब्रह्म स्पृतं
त्रिवृत्स्तोमः । इन्द्रस्य भागोऽसि विष्णोराधिपत्यं
क्षत्रं स्पृतं पञ्चदश स्तोमः । नृचक्षसां भागोसि
धातुराधिपत्यं जनित्रं स्पृतं सप्तदश स्तोमः ।
मित्रस्य भागोऽसि वरुणस्याधिपत्यं दिवो वृष्टि-
र्वातं स्पृतं एकविंश स्तोमः ॥ २४ ॥

अग्नेः । भागः । असि । दीक्षायाः । आधिप-
त्यमित्याधिपत्यम् । ब्रह्म । स्पृतम् । त्रिवृदिति
त्रिवृत् । स्तोमः । इन्द्रस्य । भागः । असि ।
विष्णोः । आधिपत्यमित्याधिपत्यम् । क्षत्रम् स्पृत-
म् । पञ्चदश इति पञ्चदशः । स्तोमः । नृचक्ष-
सामिति नृचक्षसाम् । भागः । असि । धातुः ।
आधिपत्यमित्याधिपत्यम् । जनित्रम् । स्पृतम् ।

सप्तदश इति सप्तऽदशः । स्तोमः । मित्रस्य ।
भागः । असि । वरुणस्य । आधिपत्यमित्याधिऽ-
पत्यम् । दिवः । वृष्टिः । वातः । स्पृतः । एकवि-
ंशइत्येकऽविंशः । स्तोमः ॥ २४ ॥

पदार्थः—(अग्नेः) सूर्यस्य (भागः) विभजनीयः (अ-
सि) (दीक्षायाः) ब्रह्मचर्यादेः (आधिपत्यम्) (ब्रह्म) ब्रह्म-
विस्तृतम् (स्पृतम्) प्रीतिं सेवितम् (मित्रम्) यत्निभिः का-
यिकवाचिकमानसैः साधनैः शुद्धं वर्तते (स्तोमः) यस्तूपते
(इन्द्रस्य) विद्युतः परमेश्वर्यस्य वा (भागः) (असि)
(विष्णोः) व्यापकस्य जगदीश्वरस्य (आधिपत्यम्) (क्षत्र-
म्) क्षात्रधर्मप्राप्तम् राजन्यकुलम् (स्पृतम्) (पञ्चदशः)
पञ्चदशानां पूर्णः (स्तोमः) स्तोता (नृचक्षसाम्) येषां
नृभिः ख्यायन्ते तेषाम् (भागः) (असि) (धातुः) धर्तुः
(आधिपत्यम्) अधिपतेर्भावः (जनित्रम्) जननम् (स्पृतम्)
(सप्तदशः) (स्तोमः) स्तावकः (मित्रस्य) (भागः) (अ-
सि) वरुणस्य श्रेष्ठोदकसमूहस्य वा (आधिपत्यम्) (दिवः)
प्रकाशस्य (वृष्टिः) वर्षाः (वातः) वायुः (स्पृतः) सेवितः
(एकविंशः) (स्तोमः) स्तुवन्ति येन सः ॥ २४ ॥

अन्वयः—हे विद्वन् यस्त्वमग्नेर्भागः संवत्सरइवाऽसि स त्वं
दीक्षायाः स्पृतमाऽधिपत्यं ब्रह्म प्राप्नुहि । यस्मिन्वृत्स्तोम इन्द्रस्य

भाग इवासि स त्वं विष्णोः स्पृतमाधिपत्यं क्षत्रं प्राप्नुहि ।
यस्त्वं पञ्चदश स्तोमो नृचक्षसां भाग इवासि स त्वं धातु स्पृतं
जनित्रमाधिपत्यं प्राप्नुहि । यस्त्वं सप्तदश स्तोमो मित्रस्य
भाग इवासि स त्वं वरुणस्याधिपत्यं याहि । यस्त्वं वातस्पृत
एकविंशस्तोम इवासि तेन त्वया दिवो वृष्टिर्विधेया ॥ २४ ॥

भावार्थः—अत्रवाचकलु०—ये वाल्यावस्थामारभ्य सज्जनो-
पदिष्टविद्याग्रहणाय प्रयत्नेनाधिपत्यं लभन्ते ते स्तुत्यानि कर्माणि
कृत्वोत्तमा भूत्वा सविधं कालं विज्ञाय विज्ञापयेयुः ॥ २४ ॥

पदार्थः—हे विद्वन् पुरुष जो तू (अग्ने) सूर्य का (भागः) विभाग के
योग्य संवत्सर के तुल्य (असि) है सो तू (दीक्षायाः) ब्रह्मचर्य आदि की दीक्षा
का (स्पृतम्) प्रीति से सेवन किये हुए (आधिपत्यम्) (ब्रह्म) ब्रह्मज्ञ कुल के
अधिकार को प्राप्त हो जो (त्रिवृत्) शरीर बाणी और मानस साधनों से
शुद्ध वर्त्तमान (स्तोमः) स्तुति के योग्य (इन्द्रस्य) विजुली वा उत्तम ऐश्वर्य के
(भागः) विभाग के तुल्य (असि) है सो तू (विष्णोः) व्यापक ईश्वर के
(स्पृतम्) प्रीति से सेवने योग्य (क्षत्रम्) क्षत्रियों के धर्म के अनुकूल राजकुल
के (आधिपत्यम्) अधिकार को प्राप्त हो जो तू (पञ्चदशः) पन्द्रह का पूरक
(स्तोमः) स्तुतिकर्त्ता (नृचक्षसाम्) मनुष्यों से कहने योग्य पदार्थों के (भागः)
विभाग के तुल्य (असि) है सो तू (धातुः) धारण कर्त्ता के (स्पृतम्) ईप्सित
(जनित्रम्) जन्म और (आधिपत्यम्) अधिकार को प्राप्त हो जो तू (सप्तदशः)
सत्तरह संख्या का पूरक (स्तोमः) स्तुति के योग्य (मित्रस्य) प्राण का
(भागः) विभाग के समान (असि) है सो तू (वरुणस्य) श्रेष्ठ जलों के
(आधिपत्यम्) स्वामीपन को प्राप्त हो जो तू (वातः स्पृतः) सेवित पवन और
(एकविंशः) इक्कीस संख्या का पूरक (स्तोमः) स्तुति के साधन के समान
(असि) है सो तू (दिवः) प्रकाशरूप सूर्य से (वृष्टिः) वर्षा होने का हवन
आदि उपाय कर ॥ २४ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकलु०—जो पुरुष आल्यावस्था से ले कर सज्ज-
नों ने उपदेश की हुई विद्याओं के ग्रहण के लिये प्रयत्न कर के अधिकारी होते हैं वे
स्तुति के योग्य कर्मों को कर और उत्तम हो के विधान के सहित काल को जान
के दूसरों को जनावैं ॥ २४ ॥

वसूनां भाग इत्यस्य विश्वदेव ऋषिः । वस्त्रादयो लिंगोक्ता

देवताः । स्वराट् संकृतिश्छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर भी पूर्वोक्त विषय अगले मन्त्र में कहा है ॥

वसूनां भागोऽसि रुद्राणामाधिपत्यं चतुष्पा-
त्सृष्टं चतुर्विंशस्तोमः । आदित्यानां भागोऽसि
मरुतामाधिपत्यं गर्भाः सृष्टः पंचविंशस्तोमः अ-
दित्यै भागोऽसि पूष्ण आधिपत्यमोजसृष्टं त्रिणव-
स्तोमः । देवस्य सवितुर्भागोऽसि बृहस्पते राधि-
पत्यं समीचीर्दिशं सृष्टाश्चतुष्टोमः ॥ २५ ॥

वसूनाम् । भागः । असि । रुद्राणाम् । आधिप-
त्यमित्याधिऽपत्यम् । चतुष्पात् । चतुःपादिति
चतुऽपात् । सृष्टम् । चतुर्विंश इति चतुऽवि-
ंशः । स्तोमः । आदित्यानाम् । भागः । असि ।

मरुताम् । आधिपत्यमित्याधिऽपत्यम् । गर्भाः । स्पृताः ।
 पञ्चविंशतिः पञ्चविंशः । स्तोमः । आदि-
 त्यै । भागः । असि । पूष्णः । आधिपत्यमित्याधि-
 ऽपत्यम् । ओजः । स्पृतम् । त्रिणवः । त्रिनव इति
 त्रिऽनवः । स्तोमः । देवस्य । सवितुः । भागः । अ-
 सि । बृहस्पतेः । आधिपत्यमित्याधिऽपत्यम् । स-
 मीचीः । दिशः । स्पृताः । चतुष्टोमः । चतुस्तोम इति
 चतुऽस्तोमः ॥ २५ ॥

पदार्थः—(वसूनाम्) अग्न्यादीनामादिमानां विदुषां वा
 (भागः) (असि) (रुद्राणाम्) प्राणादीनां मध्यमानां विदुषां
 वा (आधिपत्यम्) चतुष्पात् गवादिकम् (स्पृतम्) सेवितम्
 (चतुर्विंशः) चतुर्विंशतिधा (स्तोमः) स्तोता (आदित्यानाम्)
 मासानामुत्तमानां विदुषां वा (भागः) (असि) (मरुताम्)
 मनुष्याणां पशूनां वा । मरुत इति पदना० निघं० ५।५ (आ-
 धिपत्यम्) (गर्भाः) गर्भ इव विद्याशुभगुणैरावृताः (स्पृताः)
 प्रीतिमन्तः (पञ्चविंशः) पञ्चविंशतिप्रकारः (स्तोमः) स्तो-
 तव्यः (आदित्यै) प्रकाशस्य (भागः) (असि) (पूष्णः)
 पुष्टिकर्त्र्या भूमेः । पूषेति पृथिवीनाम्० निघं० १।१ (आधिप-
 त्यम्) (ओजः) बलम् (स्पृतम्) सेवितम् (त्रिणवः) स-
 त्रिंशतिधा (स्तोमः) स्तोतव्यः (देवस्य) सुखप्रदस्य (स-

वितुः) जनकस्य (भागः) (असि) (बृहस्पतेः) बृहत्या
वेदवाचः पालकस्य (आधिपत्यम्) (समीचीः) याः सम्पग-
च्यन्ते (दिशः) (स्पृताः) (चतुष्टोमः) चतुर्भिर्वैदेः स्तूपते
चतुःस्तोमः स्तोता ॥ २५ ॥

अन्वयः—हे विद्वन् यस्त्वं वसूनां भागोऽसि स त्वं रुद्राणा-
माधिपत्यं गच्छ यश्चतुर्विंशस्तोम आदित्यानां भागोऽसि स त्वं
चतुष्पात्स्पृतं कुरु मरुतामाधिपत्यं गच्छ यस्त्वं पंचविंशस्तोमोऽदि-
त्यै भागोऽसि स त्वं पूष्ण अग्नौ स्तुतमाधिपत्यं प्राप्नुहि यस्त्वं त्रि-
णवः स्तोमो देवस्य सवितुर्भागोऽसि स त्वं बृहस्पतेराधिपत्यं याहि
यस्त्वं चतुष्टोमोऽसि स त्वं गर्भाः स्पृता या जानन्ति ताः समीचीः
स्पृता दिशो विजानीहि ॥ २५ ॥

भावार्थः—ये सुशीलत्वादिगुणान् गृह्णन्ति ते विद्वत्प्रियाः स-
न्तः सर्वाधिष्ठातृत्वं प्राप्नुवन्ति । येऽधितयो भवेयुस्ते नृषु पितृवह-
र्त्तन्ताम् ॥ २५ ॥

पदार्थः—हे विद्वन् जो तू (वसूनाम्) अग्नि आदि आठ वा प्रथम कक्षा
के विद्वानों का (भागः) सेवने योग्य (असि) है सो (रुद्राणाम्) दश प्राण
आदि ग्यारहवां जीव वा मध्य कक्षा के विद्वानों के (आधिपत्यम्) अधिकार को
प्राप्त हो जो (चतुर्विंशः) चौबीस प्रकार का (स्तोमः) स्तुतिकर्त्ता (आदित्यानाम्)
बारह महीनों वा उत्तम कक्षा के विद्वानों के (भागः) सेवने योग्य (असि) है
सो तू (चतुष्पात्) गौ आदि पशुओं का (स्पृतम्) सेवन कर (मरुताम्) म-
नुष्य वा पशुओं के (आधिपत्यम्) अधिष्ठाता हो जो तू (पञ्चविंशः) पन्चीस प्र-
कार का (स्तोमः) स्तुति के योग्य (अदित्यै) अखण्डित आकाश का (भागः)
विभाग के तुल्य (असि) है सो तू (पूष्णः) पुष्टि कारक पृथिवी के (स्पृतम्)
सेवने योग्य (अग्नौ) बल को प्राप्त होके (आधिपत्यम्) अधिकार को (प्राप्नुहि)

प्राप्त हो जो तू (त्रिणवः) सत्ताईस प्रकार का (स्तोमः) स्तुति के योग्य (देवस्य) सुखदाता (सवितुः) पिता का (भागः) विभाग (असि) है सो तू (बृहस्पतेः) बड़ी वेदरूपी वाणी के पालक ईश्वर के दिये हुए (आधिपत्यम्) अधिकार को प्राप्त हो जो तू (चतुष्टोमः) चार वेदों से कहने योग्य स्तुति कर्त्ता है सो तू (गर्भाः) गर्भ के तुल्य विद्या और शुभ गुणों से आच्छादित (स्पृताः) प्रीतिमान् सज्जनलोग जिन को जानते हैं उन (समीचीः) सम्यक् प्राप्ति के साधन (स्पृताः) प्रीति का विषय (दिशः) पूर्व दिशाओं को जान ॥ २५ ॥

भावार्थः—जो सुन्दर स्वभाव आदि गुणों का ग्रहण करने हैं वे विद्वानों के प्यारे हो के सब के अधिष्ठाता होते हैं और जो मन्त्र के रूप में अति महान् हैं वे मनुष्यों में पिता के समान बनें ॥ २५ ॥

यवानां भाग इत्यस्य विश्वदेव ऋषिः । ऋभवो देवताः ।

निचृदनिजगती छन्दः । निषादः स्वरः ॥

पुनः स शरदि कथं वर्त्ततेत्याह ॥

फिर वह शरद ऋतु में कैसे वर्त्तें यह वि० ॥

यवानां भागोऽस्य यवानामाधिपत्यं प्रजा स्पृता-
श्चत्वारिंश स्तोमः । ऋभूणां भागोऽसि विश्वेषां
देवानामाधिपत्यं भूतं स्पृतं त्रयस्त्रिंश स्तो-
मः ॥ २६ ॥

यवानाम् । भागः । असि । अयवानाम् । आ-
धिपत्यमित्याधिपत्यम् । प्रजा इति प्रजाः । स्पृ-
ताः । चतुश्चत्वारिंश इति चतुःचत्वारिंशः ।

स्तोमः । ऋभूणाम् । भागः । असि । विश्वेषाम् ।
 देवानाम् आधिपत्यमित्याधिऽपत्यम् । भूतम् । स्पृ-
 तम् । त्रयस्त्रिंश इति त्रयऽत्रिंशः । स्तोमः
 ॥ २६ ॥

पदार्थः—(यवानाम्) मिश्रितानाम् (भागः) (असि)
 (अयवानाम्) (अमिश्रितानाम्) (आधिपत्यम्) (प्रजाः)
 पालनीयाः (स्पृताः) प्रीताः (चतुश्चत्वारिंशः) एतत्संख्यायाः
 पूरकः (स्तोमः) (ऋभूणाम्) मेधाविनाम् (भागः) (अ-
 सि) (विश्वेषाम्) सर्वेषाम् (देवानाम्) विदुषाम् (आधिप-
 त्यम्) (भूतम्) (स्पृतम्) सेवितम् (त्रयस्त्रिंशः) एतत्सं-
 ख्यापूरकः (स्तोमः) स्तुतिविषयः ॥ २६ ॥

अन्वयः—हे मनुष्य यस्त्वं यवानां भागः शरदतुरिवासि यो-
 ऽयवानामाधिपत्यं प्राप्य प्रजाःस्पृताः करोति यश्चतुश्चत्वारिंश स्तोम
 ऋभूणां भागोऽसि विश्वेषां देवानां भूतं स्पृतमाधिपत्यं प्राप्य य-
 स्त्रयस्त्रिंशः स्तोमोऽसि स त्वमस्माभिः सत्कर्त्तव्यः ॥ २६ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकानु०—मनुष्येयं इमे शरदतोगुणा उ-
 क्तास्ते यथावत्सेवनीया इति ॥ २६ ॥

पदार्थः—हे मनुष्य जो तू (यवानाम्) मिले हुए पदार्थों का सेवन करने द्वारा
 शरद ऋतु के समान (असि) है जो (अयवानाम्) पृथक् २ वर्ग वाले पदार्थों के
 (आधिपत्यम्) अधिकार को प्राप्त हो कर (स्पृताः) प्रीति से (प्रजाः) पालने

योग्य प्रजाओं को प्रेमयुक्त करता है जो (चतुश्चत्वारिंशः) चबालीस संख्या का पूर्ण करने वाला (स्तोमः) स्तुति के योग्य (अभूणाम्) बुद्धिमानों के (मागः) सेवने योग्य (असि) है (विश्वेषाम्) सब (देवानाम्) विद्वानों के (भूतम्) हो चुके (स्पृतम्) सेवन किये हुए (आधिपत्यम्) अधिकार को प्राप्त हो कर जो (अयस्त्रिंशः) तैंतीस संख्या का पूरक (स्तोमः) स्तुति के विषय के समान (असि) है सो तू हम लोगों से सत्कार के योग्य है ॥ २६ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकलु०—मनुष्यों को चाहिये कि जो ये पीढ़े के मन्त्रों में शरद् ऋतु के गुण कहे हैं उन का यथावत्सेवन करें यह शरद् ऋतु का व्याख्यान पूरा हुआ ॥ २६ ॥

सहश्चेत्यस्य विश्वदेव ऋषिः । ऋतवो देवताः । पूर्वस्य

भुरिगतिजगती छन्दः । निषादःस्वरः । ये अग्न इत्युत्त-

रस्यभुरिग्वाङ्गी बृहती छन्दः । मध्यमः स्वरः ॥

अथ हेमन्तर्तुविधानमाह ॥

अब हेमन्त ऋतु के विधान को अगले मन्त्र में कहा है ॥

सहश्च सहस्यृश्च हैमन्तिकावृतू अग्नेरन्तःश्ले-
षोऽसि कल्पेतां द्यावापृथिवी कल्पन्तामाप ओष-
धयः कल्पन्तामग्नयः पृथङ् मम ज्यैष्ठ्याय सत्रे-
ताः । ये अग्नयः समनसोऽन्तरा द्यावापृथिवी इमे
हैमन्तिकावृतू अभिकल्पमाना इन्द्रमिव देवा अ-
भिसंविंशन्तु तया देवतयाङ्गिरस्वद् ध्रुवे सीदितम्
॥ २७ ॥

सहः । च । सहस्यः । च । हैमन्तिकौ । ऋतू
 इत्यृतू । अन्तःश्लेष इत्यन्तःश्लेषः । असि । क-
 ल्पेताम् । द्यावापृथिवी इति द्यावापृथिवी । कल्प-
 न्ताम् । आपः । ओषधयः । कल्पन्ताम् । अग्नयः ।
 पृथक् । मम । ज्यैष्ठ्याय । सव्रता इति सऽव्रताः ।
 ये । अग्नयः । समनस इति सऽमनसः । अन्तरा ।
 द्यावापृथिवी इति द्यावापृथिवी । इमे इतीमे । हैम-
 न्तिकौ । ऋतू इत्यृतू । अभिकल्पमाना इत्यभिः क-
 ल्पमानाः । इन्द्रमिवतीन्द्रम् इव । देवाः । अभि-
 संविशन्तिवत्यभिः संविशन्तु । तया । देवतया ।
 अङ्गिरस्वत् । ध्रुवे इति ध्रुवे । सीदतम् ॥ २७ ॥

पदार्थः—(सहः) बलकारी मार्गशीर्षः (च) (सहस्यः)
 सहसि बले भवः पौषः (च) (हैमन्तिकौ) हेमन्ते भवौ
 मार्गशीर्षः पौषश्च मासौ (ऋतू) स्वलिङ्गप्रापकौ (अग्नेः)
 विद्युतः (अन्तःश्लेषः) मध्यः स्पर्शः (असि) (कल्पेताम्)
 (द्यावापृथिवी) (कल्पन्ताम्) (आपः) (ओषधयः)
 (अग्नयः) श्वेत्येन युक्ताः पावकाः (पृथक्) (मम) (ज्यै-
 ष्ठ्याय) ज्येष्ठानां वृद्धानां भावाय (सव्रताः) नियमैः सहिताः
 (ये) (अग्नयः) (समनसः) समानं मनो येभ्यस्ते (अ-

न्तरा) आभ्यन्तरे (घावापृथिवी) (इमे) (हैमन्तिकौ)
उक्तौ (ऋतू) (अभिकल्पमानाः) आभिमुख्येन समर्थयन्तः
(हन्द्रमिव) यथैश्वर्यम् (देवाः) दिव्यगुणाः (अभिसंविशन्तु)
(तथा) (देवतया) (अङ्गिरस्वत्) (ध्रुवे) दृढे (सीदतम्)
तिष्ठेताम् ॥ २७ ॥

अन्वयः—हे मित्र यौ मम ज्यैष्ठ्याय सहस्र सहस्रश्च हैमन्ति-
काऋतू अङ्गिरस्वत् सीदतं यस्याग्नेरन्तः श्लेष इवासि स त्वं तेन
घावापृथिवी कल्पेतामाप ओषधयोऽग्नयश्च पृथक् कल्पन्तामिति
जानीहि । येऽग्नय इवान्तरा सवताः समनस इमे ध्रुवे घावापृथिवी
कल्पन्तामिन्द्रमिव हैमन्तिकाऋतू अभिकल्पमाना देवा अभिसं-
विशन्तु ते तथा देवतया सह युक्ताहारविहारा भूत्वा सुखिनः
स्युः ॥ २७ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—हे मनुष्या यथा विहांसः स्वसु-
खाय हेमन्तर्तौ पदार्थान् सेवेरन् तथैवान्यानपि सेवयेयुः ॥ २७ ॥

पदार्थः—हे मित्रजन जो (मम) मेरे (ज्यैष्ठ्याय) वृद्ध श्रेष्ठ जनों के
होने के लिये (सहः) बलकारी अगहन (च) और (सहस्रः) बल में प्रवृत्त
हुआ पौष (च) ये दोनों महीने (हैमन्तिकौ) (ऋतू) मेहन्त ऋतु में हुए अ-
ग्ने चिह्न जानने वाले (अङ्गिरस्वत्) उस ऋतु के प्राण के समान (सीदतम्)
स्थिर हैं जिस ऋतु के (अन्तःश्लेषः) मध्य में स्पर्श होता है उस के समान तू
(असि) है सो तू उस ऋतु से (घावापृथिवी) आकाश और भूमि (कल्पेताम्)
समर्थ हों (आपः) जल और (ओषधयः) ओषधियाँ और (अग्नयः) सफेदाई
से युक्त अग्नि (पृथक्) पृथक् १ (कल्पन्ताम्) समर्थ हों ऐसा जान (ये) जो
(अग्नयः) अग्नियों के तुल्य (अन्तरा) भीतर विष्ट होने वाले (सवताः) नि-

यमघारी (समनसः) अविरुद्ध विचार वाले लोग (इमे) इन (ध्रुवे) इदं (द्या-
वापृथिवी) आकाश और भूमि को (कल्पन्ताम्) समर्पित करें (इन्द्रमिव) ऐश्व-
र्य के तुल्य (हैमन्तिकौ) (ऋतू) हेमन्त ऋतु के दोनों महीनों को (अभिक-
ल्पमानाः) सम्मुख हो कर समर्थ करने वाले (देवाः) दिव्य गुण विजुली के समान
(अभिसंविशन्तु) आवेश करें वे सज्जन लोग (तथा) उस (देवतया) प्रकाशस्वरूप
परमात्मा देव के साथ प्रेम बद्ध हो के नियम से आहार और विहार करके सुखी हों ॥ २७ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में वाचकलु०—विद्वानों को योग्य है कि यथा योग्य
सुख के लिये हेमन्त ऋतु में पदार्थों का सेवन करें और वैसे ही दूसरों को भी सेवन
करावें ॥ २७ ॥

एकयेत्यस्य विश्वदेव ऋषिः । ईश्वरो देवता ।

निचृद्दिकृतिश्छन्दः । मध्यमः स्वरः ॥

अथैतदृतुचक्रं केन सृष्टमित्याह ॥

अब यह ऋतुओं का चक्र किस ने रचा है इस वि० ॥

एकयास्तुवत प्रजा अधीयन्त प्रजापतिरधिप-
तिरासीत् । तिसृभिरस्तुवत ब्रह्मा सृज्यत ब्रह्म-
णस्पतिरधिपतिरासीत् । पञ्चभिरस्तुवत भूतान्य-
सज्यन्त भूतानां पतिरधिपतिरासीत् । सप्तभिरस्तु-
वत सप्तऋषयोऽसृज्यन्त धाताऽधिपतिरासीत् ॥ २८ ॥

एकया । अस्तुवत । प्रजा इति प्रजाः । अधी-
यन्त । प्रजापतिरिति प्रजाऽपतिः । अधिपतिरित्य-
धिऽपतिः । आसीत् । तिसृभिरिति तिसृऽभिः ।
अस्तुवत । ब्रह्म । असृज्यत । ब्रह्मणः । पतिः ।

अधिपतिरित्यधिऽपतिः । आसीत् । पञ्चभिरिति
पञ्चऽभिः । अस्तुवत् । भूतानि । असृज्यन्त । भू-
तानाम् । पतिः । अधिपतिरित्यधिऽपतिः । आसी-
त् । सप्तभिरिति सप्तऽभिः । अस्तुवत् । सप्तऋषय-
इति सप्तऽऋषयः । असृज्यन्त । धाता । अधिप-
तिरित्यधिऽपतिः । आसीत् ॥ २८ ॥

पदार्थः—(एकया) वायया (अस्तुवत्) स्तुवन्तु (प्रजाः)
(अधीयन्त) अधीयताम् (प्रजापतिः) प्रजायाः पालक ईश्वरः
(अधिपतिः) (आसीत्) अस्ति (तिसृभिः) प्राणोदानव्यान-
गतिभिः (अस्तुवत्) स्तुवन्तु (ब्रह्म) परमेश्वरेण वेदः (अ-
सृज्यन्त) सृष्टः (ब्रह्मणस्पतिः) वेदस्यः पालकः (अधिपतिः)
(आसीत्) अस्ति (पञ्चभिः) समानचित्तबुद्धयहंकारमनोभिः
(अस्तुवत्) स्तुवन्तु (भूतानि) पृथिव्यादीनि (असृज्यन्त)
संसृष्टानि कुर्वन्तु (भूतानाम्) (पतिः) पालकः (अधिपतिः)
पत्युः पतिः (आसीत्) भवति (सप्तभिः) नागकूर्मकृकल-
देवदत्तधनंजयेच्छाप्रयन्तैः (अस्तुवत्) स्तुवन्तु (सप्तऋषयः)
पञ्च मुख्यप्राणा महत्तत्त्वमहंकारश्चेति (असृज्यन्त) सृज्यन्ते
(धाता) धर्ता पोषको वा (अधिपतिः) सर्वेषां स्वामी (आ-
सीत्) अस्ति ॥ २८ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या यः प्रजापतिरधिपतिः सर्वस्य स्वामीश्वर
आसीत्तमेकयाऽस्तुवत् सर्वाः प्रजाश्चाधीयन्त । यो ब्रह्मणस्पतिरधि-

पतिरासीद्येनेदं सर्वविद्यामयं ब्रह्म वेदोऽसृज्यत तं तिसृभिरस्तुवत ।
येन भूतान्यसृज्यन्त यो भूतानां पतिरधिपतिरासीत् सर्वे मनुष्याः
पंचभिरस्तुवत । येन सप्त ऋषयोऽसृज्यन्त यो धाताऽधिपतिरासीत्
सप्तभिरस्तुवत ॥ २८ ॥

भावार्थः—सर्वैर्मनुष्यैः सर्वस्य जगत् उत्पादको न्यायाधीशः
परमेश्वरः स्तोतव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः । यथा
हेमन्तर्त्तौ सर्वे पदार्थाः शीतला भवन्ति तथैव परमेश्वरमुपास्य
शान्तियुक्ता भवन्तु ॥ २८ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो (प्रजापतिः) प्रजा का पालक (अधिपतिः) सब
का अध्यक्ष परमेश्वर (आसीत्) है उस की (एकया) एक बाणी से (अस्तुवत)
स्तुति करो और जिस ने सब (प्रजाः) प्रजा के लोगों को वेदद्वारा (अधीयन्त)
विद्यायुक्त किये हैं जो (ब्रह्मणस्पतिः) वेद का रक्षक (अधिपतिः) सब का स्वामी
परमात्मा (आसीत्) है जिस ने यह (ब्रह्म) सकल विद्यायुक्त वेद को (असृज्यत)
रचा है उस की (तिसृभिः) प्राण उदान और व्यान वायु की गति से (अस्तुवत)
स्तुति करो जिस ने (भूतानि) पृथिवी आदि भूतों को (असृज्यन्त) रचा है जो
(भूतानाम्) सब भूतों का (पतिः) रक्षक (अधिपतिः) रक्षकों का भी रक्षक
(आसीत्) है उस की सब मनुष्य (पञ्चभिः) समान वायु चित्त बुद्धि अहंकार
और मन से (अस्तुवत) स्तुति करें जिस ने (सप्तऋषयः) पांच मुख्य प्राण, मह-
त्तत्त्व—समाधि और अहंकार सात पदार्थ (असृज्यन्त) रचे हैं जो (धाता) धारण
या पोषण कर्त्ता (अधिपतिः) सब का स्वामी (आसीत्) है उस की (सप्तभिः)
नाग, कूर्म, कृकल, देवदत्त, धनंजय और इच्छा तथा प्रयत्नों से (अस्तुवत) स्तुति
करो ॥ २८ ॥

भावार्थः—सब मनुष्यों को यांग्य है कि सब जगत् के उत्पादक न्याय-
कर्त्ता परमात्मा की स्तुति करें सुनें विचारें और अनुभव करें । जैसे हेमन्त ऋतु में
सब पदार्थ शीतल होते हैं वैसे ही परमेश्वर की उपासना करके शान्ति शील हों ॥ २८ ॥

नवभिरस्तुवतेत्यस्य विश्वदेव ऋषिः । ईश्वरो देवता । पूर्वस्यार्षी
त्रिष्टुप्छन्दः । धैवतः स्वरः । त्रयोदशभिरित्युत्तरस्य ब्राह्मी
जगती छन्दः । निषादः स्वरः ॥

पुनः स जगत्स्त्रष्टा किंभूत इत्याह ॥

फिर वह जगत् का रचने वाला कैसा है इस वि० ॥

नवभिरस्तुवत पितरोऽसृज्यन्तादितिरधिपत्या-
सीत् । एकादशभिरस्तुवत ऋतवोऽसृज्यन्तार्तवा
अधिपतय आसन् । त्रयोदशभिरस्तुवत मासां अ-
सृज्यन्त संवत्सरोऽधिपतिरासीत् । पञ्चदशभिर-
स्तुवत क्षत्रमसृज्यतेन्द्रोऽधिपतिरासीत् । सप्तद-
शभिरस्तुवत ग्राम्याः पशवोऽसृज्यन्त बृहस्पतिर-
धिपतिरासीत् ॥ २९ ॥

नवभिरिति नवऽभिः । अस्तुवत । पितरः । असृ-
ज्यन्त । अदितिः । अधिपत्नीत्यधिऽपत्नी । आ-
सीत् । एकादशभिरित्येकाऽदशभिः । अस्तुवत ।
ऋतवः । असृज्यन्त । आर्तवाः । अधिपतय इ-

त्यधिऽपतयः । आसन् । त्रयोदशभिरिति त्रयो-
 दशभिः । अस्तुवत् । मासाः । असृज्यन्त । सं-
 वत्सरः । अधिपतिरित्यधिऽपतिः । आसीत् । प-
 ञ्चदशभिरिति पञ्चदशभिः । अस्तुवत् । क्षत्रम् ।
 असृज्यत् । इन्द्रः । अधिपतिरित्यधिपतिः । आ-
 सीत् । सप्तदशभिरिति सप्तदशभिः । अस्तुवत् ।
 ग्राम्याः । पशवः । असृज्यन्त । बृहस्पतिः । अधि-
 पतिरित्यधिऽपतिः । आसीत् ॥ २९ ॥

पदार्थः—(नवभिः) प्राणविशेषैः (अस्तुवत्) प्रशंसन्तु
 (पितरः) पालका वर्षादयः (असृज्यन्त) उत्पादिताः (अ-
 दितिः) मातेव पालिका भूमिः (अधिपत्नी) अधिपतिसहिता
 (आसीत्) अस्ति (एकादशभिः) दश प्राणा एकादश आ-
 त्मा तैः (अस्तुवत्) स्तुवन्तु (ऋतवः) वसन्तादयः (अ-
 सृज्यन्त) सृष्टाः (आर्त्तवाः) ऋतुषु मवा गुणाः (अधिपतयः)
 (आसन्) भवन्ति (त्रयोदशभिः) दश प्राणा द्वे प्रतिष्ठे त्रयो-
 दश आत्मा तैः (अस्तुवत्) स्तुवन्तु (मासाः) चैत्राद्याः
 (असृज्यन्त) सृष्टाः (संवत्सरः) (अधिपतिः) अधिष्ठाता
 (आसीत्) अस्ति (पञ्चदशभिः) प्रतिपदादितिथिभिः

(अस्तुवत) स्तुवन्तु संख्यायन्तु (क्षत्रम्) राज्यं क्षत्रियकुलं
वा (असृज्यत) सृष्टम् (इन्द्रः) परमेश्वर्यहेतुः सूर्यः (अधि-
पतिः) अधिष्ठाता (आसीत्) (सप्तदशभिः) दश पाद्या
अङ्गुलयश्चत्वार्यूर्ध्वष्ठीवानि द्वेप्रतिष्ठे यदर्बाङ् नामेस्तत्सप्तदशं तैः
(अस्तुवत) स्तुवन्तु (ग्राम्याः) ग्रामे मवाः (पशवः) ग-
वादयः (असृज्यन्त) (बृहस्पतिः) बृहतां पालको वैश्यः (अधि-
पतिः) अधिष्ठाता (आसीत्) अस्ति ॥ २९ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या यूयं येन पितरोऽसृज्यन्त यत्राधिपत्य-
दितिरासीत् यूयं नवभिरस्तुवत येनर्त्तवोऽसृज्यन्त यत्रार्त्तवा अधि-
पतय आसंस्तमेकादशभिरस्तुवत येन मासा असृज्यन्त पञ्चद-
शभिः संवत्सरोऽधिपतिः सृष्ट आसीत् त्रयोदशभिरस्तुवत । यत्रे-
न्द्रोऽधिपतिरासीद्येन नक्षत्रमसृज्यत तं सप्तदशभिरस्तुवत । येन बृ-
हस्पतिरधिपतिः सृष्ट आसीद् ग्राम्याः पशवोऽसृज्यन्त तं परमेश्वरं
सप्तदशभिरस्तुवत ॥ २९ ॥

भावार्थः—हे मनुष्या भवन्तो येन ऋत्वादयः प्रजापालका
निर्मिताः पात्वाश्च येन कालनिर्मापकाः सूर्यादयः सर्वे पदार्थाः
सृष्टास्तं परमात्मानमुपासीरन् ॥ २९ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो तुम लोग जिस ने (पितरः) रक्षक मनुष्य (असृ-
ज्यन्त) उत्पन्न किये हैं जहां (अदितिः) रक्षा के योग्य (अधिपत्नी) अत्यन्त
रक्षक माता (आसीत्) होवे उस परमात्मा की (नवभिः) नव प्राणों से (अस्तु-
वत) गुण प्रशंसा करो जिस ने (ऋतवः) वसन्त आदि ऋतु (असृज्यन्त) रचे
हैं जहां (आर्त्तवाः) उन २ ऋतुओं के गुण (अधिपतयः) अपने २ विषय में

अधिकारी (आसन्) होते हैं उस की (एकादशभिः) दश प्राणों और ग्यारहवें आत्मा से (अस्तुवत) स्तुति करो जिस ने (मासाः) चैत्रादि बारह महीने (असृज्यन्त) रचे हैं (पञ्चदशभिः) पन्द्रह तिथियों के सहित (संवत्सरः) संवत्सर (अधिपतिः) सब काल का अधिकारी रचा (आसीत्) है उस की (त्रयोदशभिः) दश प्राण ग्यारहवां जीवात्मा और दो प्रतिष्ठाओं से (अस्तुवत) स्तुति करो जिन से (इन्द्रः) परम संपत्ति का हेतु सूर्य (अधिपतिः) अधिष्ठाता उत्पन्न किया (आसीत्) है जिसने (क्षत्रम्) राज्य वा क्षत्रिय कुल को (प्रसृज्यत) रचा है उसको (सप्तदशभिः) दश पाँच की अंगुली दो जंघा दो जानू, दो प्रतिष्ठा और एक नामि से ऊपर का अंग इन सप्तहों से (अस्तुवत) स्तुति करो जिस ने (बृहस्पतिः) बड़े २ पदार्थों का रत्नक वैश्य (अधिपतिः) अधिकारी रचा (आसीत्) है और (ग्राम्याः) ग्राम के (पशवः) गौ आदि पशु (असृज्यन्त) रचे हैं उस परमेश्वर की पूर्वाक्त सब पदार्थों से युक्त होके (अस्तुवत) स्तुति करो ॥ २८ ॥

भावार्थः—हे मनुष्यो आप लोग जिस ने काल के विभाग करने वाले सूर्य आदि पदार्थ रचे हैं उस परमेश्वर की उपासना करो ॥ २८ ॥

नवदशभिरित्यस्य विश्वदेव ऋषिः । जगदीश्वरो देवता ।

पूर्वस्य ब्राह्मी जगती छन्दः । निपादः स्वरः ॥

पञ्चविंशत्येत्यस्य ब्राह्मी पङ्क्तिश्छन्दः ।

पञ्चमः स्वरः ॥

पुनः स कीदृश इत्याह ॥

फिर वह कैसा है यह वि० ॥

नवदशभिरस्तुवत शूद्रार्प्याविसृज्येतामहोरात्रे
अधिपत्नी आस्ताम् । एकविंशत्यास्तुवतैकशफाः
पशवोऽसृज्यन्त वरुणोऽधिपतिरासीत् । वयो-

विंशत्यास्तुवत क्षुद्राः पशवोऽसृज्यन्त पूषाधिप-
तिरासीत् । पञ्चविंशत्यास्तुवताऽऽरण्याः पश-
वोऽसृज्यन्त वायुरधिपतिरासीत् । सप्तविंशत्या-
स्तुवत द्यावापृथिव्येतां वसवो रुद्रा आदित्या अं-
नुव्यायस्त एवाधिपतय आसन् ॥ ३० ॥

नवदशभिरिति नवऽदशभिः । अस्तुवत । क्षुद्रा-
ध्यौ । असृज्येताम् । अहोरात्रे इत्यहोरात्रे । अ-
धिपत्नी इत्यधिपत्नी । आस्ताम् । एकविंशत्ये-
कऽविंशत्या । अस्तुवत । एकशफा इत्येकऽश-
फाः । पशवः । असृज्यन्त । वरुणः । अधिपतिरि-
त्यधिपतिः । आसीत् । त्रयोविंशत्येति त्रयः-
ऽविंशत्या । अस्तुवत । क्षुद्राः । पशवः । असृज्य-
न्त । पूषा । अधिपतिरित्यधिपतिः । आसीत् ।
पञ्चविंशत्येति पञ्चऽविंशत्या । अस्तुवत । आर-
ण्याः । पशवः । असृज्यन्त । वायुः । अधिपति-
रित्यधिपतिः । आसीत् । सप्तविंशत्येति
सप्तऽविंशत्या । अस्तुवत । द्यावापृथिवी इति

द्यावापृथिवी । ऐताम् । वसवः । रुद्राः । आदि-
त्याः । अनुव्यायन्नित्यनुव्यायन् । ते । एव । अ-
धिपतय इत्यधिपतयः । आसन् ॥ ३० ॥

पदार्थः—(नवदशभिः) दश प्राणाः पञ्चमहा भूतानि म-
नोबुद्धिचित्ताहंकारैः (अस्तुवत) स्तुवन्तु (शूद्रार्यौ) शूद्रश्चाय्यौ
द्विजश्च तौ (असृज्येताम्) (अहोरात्रे) (अधिपत्नी) अधि-
ष्ठाप्यौ (आस्ताम्) भवतः (एकविंशत्या) मनुष्याणामङ्गैः (अ-
स्तुवत) (एकशपाः) अश्वदयः (पशवः) (असृज्यन्त)
सृष्टाः (वरुणः) जलम् (अधिपतिः) (आसीत्) (त्रयो-
विंशत्या) पश्वङ्गैः (अस्तुवत) (जुद्राः) नकुलपर्यन्ताः (प-
शवः) (असृज्यन्त) (पूषा) पुष्टिकर्ता भूगोलः (अधिप-
तिः) (आसीत्) (पञ्चविंशत्या) जुद्रपश्ववयवैः (अस्तुवत)
(आरण्याः) आरण्ये भवाः (पशवः) सिंहादयः (असृज्यन्त)
(वायुः) (अधिपतिः) (आसीत्) (सप्तविंशत्या) आरण्य-
पशुगुणैः (अस्तुवत) (द्यावापृथिवी) (वि) निविधतया (ऐ-
ताम्) प्राप्तुतः (वसवः) अग्न्यादयोष्टौ (रुद्राः) प्राणादयः
(आदित्याः) चैत्रादयो द्वादशः मासाः प्रथममध्यमोत्तमा विद्वांसो
वा (अनुव्यायन्) अनुकूलतयोत्पादिताः (ते) (एव) (अ-
धिपतयः) (आसन्) ॥ ३० ॥

अन्वयः—हे मनुष्या यूयं येनोत्पादिते अहोरात्रे अधिपत्नी
आस्ताम् । येन शूद्रार्यावसृज्येतां तं नवदशभिरस्तुवत । येनोत्पा-

दितो वरुणोऽधिपतिरासीधेनैकशफाः पशवोऽसृज्यन्त तं परमात्मा-
नमेकविंशत्यास्तुवत । येन निर्मितः पूषाऽधिपतिरासीद् येन जुद्राः
पशवोऽसृज्यन्त तं त्रयोविंशत्यास्तुवत । येनोत्पादितो वायुरधिप-
तिरासीधेनाऽऽरण्याः पशवोऽसृज्यन्त तं पञ्चविंशत्यास्तुवत येन
सृष्टे द्यावापृथिव्यैतां येन चरिता वसवो रुद्रा आदित्या अनुव्या-
यन्त एवाऽधिपतय आसन्तं सप्तविंशत्यास्तुवत ॥ ३० ॥

भावार्थः—हे मनुष्या येनार्याः गूढा दस्यवश्च मनुष्याः सृ-
ष्टा येन स्थूलसूक्ष्मा प्राणिदेहा महद्भूत्वाः पशव एतेषां पालन-
साधनानि च यस्य सृष्टावल्पविद्याः समग्रविद्याश्च विद्वांसो भव-
न्ति तमेव यूयमुपास्यं मन्यध्वम् ॥ ३० ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो तुम जिसने उत्पन्न किये (अहोरात्रे) दिन और
रात्रि (अधिपत्नी) सब काम कराने के अधिकारी (आस्ताम्) हैं जिसने (शूद्रा-
र्यों) शूद्र और आर्य्य द्विन ये दोनों (असृज्येताम्) रचे हैं उसकी (नवदशभिः)
दश प्राण पांच महाभूत मन, बुद्धि, चित्त और अहंकारों से (अस्तुवत) स्तुति क-
रो । जिसने उत्पन्न किया (वरुणः) जल (अधिपतिः) प्राण के समान प्रिय अ-
धिष्ठाता (आसीत्) है जिसने (एकशफाः) जुड़े एक खुरों वाले घोड़े आदि
(पशवः) पशु (असृज्यन्त) रचे हैं उस की (एकविंशत्या) मनुष्यों के इक्कीस
अवयवों से (अस्तुवत) स्तुति करो जिसने बनाया (पूषा) पुष्टि कारक भूगोल
(अधिपतिः) रक्षा करने वाला (आसीत्) है जिसने (जुद्राः) अतिसूक्ष्म जीवों
से ले कर नकुल पर्यन्त (पशवः) पशु (असृज्यन्त) रचे हैं उस की (त्रयोविंशत्या)
पशुओं के तेईस अवयवों से (अस्तुवत) स्तुति करो जिसने बनाया हुआ (वायुः)
वायु (अधिपतिः) पालने हारा (आसीत्) है जिसने (आरण्याः) बन के (पशवः)
सिंह आदि पशु (असृज्यन्त) रचे हैं (पञ्चविंशत्या) अनेकों प्रकार के छोटे-
बन्य पशुओं के अवयवों के साथ अर्थात् उन अवयवों की कारीगरी के साथ (अ-
स्तुवत) प्रशंसा करो जिसने बनाये (द्यावापृथिवी) आकाश और भूमि (ऐताम्)

प्राप्त हैं जिस के बनाने से (वसवः) अग्नि आदि आठ पदार्थ वा प्रथम कक्षा के विद्वान् (रुद्राः) प्राण आदि वा मध्यम विद्वान् (आदित्याः) बारह महीने वा उत्तम विद्वान् (अनुव्यायन्) अनुकूलता से उत्पन्न हैं (ते) (एव) वे अग्नि आदि ही वा विद्वान् लोग (अधिपतयः) अधिष्ठाता (आसन्) होते हैं उस की (सप्तविंशत्या) सत्ताईस बन के पशुओं के गुणों से (अस्तुवत) स्तुति करो ॥ ३० ॥

भावार्थः—हेमनुष्यो जिसने ब्राह्मण क्षत्रिय वैश्य और शूद्र डांकू मनुष्य भी रचे हैं जिसने स्थूल तथा सूक्ष्म प्राणियों के शरीर अत्यन्त छोटे पशु और इन की रक्षा के साधन पदार्थ रचे और जिस की सृष्टि में न्यून विद्या और पूर्ण विद्या वाले विद्वान् होते हैं उसी परमात्मा की तुम लोग उपासना करो ॥ ३० ॥

नवविंशत्येत्यस्य विश्वदेव ऋपिः । प्रजापतिर्देवता ।

स्वराङ्ग ब्राह्मी छगती छन्दः । निषादः स्वरः ॥

पुनः स एव विषय उपदिश्यते ॥

फिर भी वही उक्त वि० ॥

नवविंशत्यास्तुवत वनस्पतयोऽसृज्यन्त सोमो
ऽधिपतिरासीत् । एकत्रिंशतास्तुवत । प्रजा अ-
सृज्यन्त यवाश्चायवाश्चाधिपतय आसन् । त्रय-
स्त्रिंशतास्तुवत भूतान्यंशाम्यन्प्रजापतिः । परमे-
ष्ठ्यधिपतिरासीत् ॥ ३१ ॥

नवविंशत्येति नवविंशत्या । अस्तुवत ।
वनस्पतयः । असृज्यन्त । सोमः । अधिपतिरित्यधि-
पतिः । आसीत् । एकत्रिंशतेत्येकत्रिंशता ।

अस्तुवत । प्रजाइतिप्रजाः । असृज्यन्त । यवाः ।
च । अयवाः । च । अधिपतय इत्यधिपतयः ।
आसन् । त्रयस्त्रिंशतेति त्रयःऽत्रिंशता । अस्तु-
वत । भूतानि । अशाम्यन् । प्रजापतिरितिप्रजाप-
तिः । परमेष्ठी । परमेऽस्थीति परमेऽस्थी । अधिपतिरि-
त्यधिपतिः । आसीत् ॥ ३१ ॥

पदार्थः—(नवविंशत्या) एतत्संख्याकैर्वनस्पतिगुणैः (अ-
स्तुवत) जगत्स्रष्टारं परमात्मानं प्रशंसत (वनस्पतयः) अश्व-
त्थादयः (असृज्यन्त) सृष्टाः (सोमः) ओषधिराजः (अ-
धिपतिः) अधिष्ठाता (आसीत्) भवति (एकत्रिंशता) प्र-
जाङ्गैः (अस्तुवत) प्रशंसत (प्रजाः) (असृज्यन्त) निर्मिताः
(यवाः) मिश्रिताः (च) (अयवाः) अमिश्रिताः (च)
(अधिपतयः) अधिष्ठातारः (आसन्) सन्ति (त्रयस्त्रिंशता)
महामृतगुणैः (अस्तुवत) प्रशंसत (भूतानि) महान्ति तत्त्वानि
(अशाम्यन्) शाम्यन्ति (प्रजापतिः) प्रजापालक ईश्वरः
(परमेष्ठी) परमेश्वररूपे आकाशे वाऽभिध्याप्य तिष्ठतीति
(अधिपतिः) अधिष्ठाता (आसीत्) अत्राऽपि लोकन्ता इन्द्र-
मिति मंत्रतयप्रतीकानि पूर्ववत्केनचित् क्षितानीति वेद्यम् ॥ ३१ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या यूयं येनोत्पादितः सोमोऽधिपतिरासी-
येन ते वनस्पतयोऽसृज्यन्त तं जगदीश्वरं नवविंशत्यास्तुवत ।
यासां यवा मिश्रिता पर्वतादयश्च असरेणवादयश्चाऽयवाः प्रकृत्यवय-
वाः सत्त्वरजस्तमांसि गुणाः परमाणवादयश्चाऽधिपतय आसन् ताः
असृज्यन्त समेकत्रिंशतास्तुवत । यस्य प्रमाणाद्भूतान्यशाम्यन्त्यः प्र-
जापतिः परमेष्ठ्यधिपतिरासीत् त्रयस्त्रिंशतास्तुवत ॥ ३१ ॥

भावार्थः—येन जगदीश्वरेण लोकानां रक्षणाय वनस्पत्या-
दीन् सृष्ट्वा ध्रियन्ते व्यवस्थाप्यन्ते स एव सर्वमनुष्यैरुपासनीयः ॥ ३१ ॥

अस्मिन् अध्याये वसन्ताद्यृतगुणवर्णनादेतदर्थस्य पूर्वाऽध्यायार्थे-
न सह संगतिरस्तीति ज्ञेयम् ।

पदार्थः—हे मनुष्यो तुम लोग जिनके बनाने से (सोमः) ओषधियों में उ-
त्तम ओषधि (अधिपतिः) स्वामी (आसीत्) है जिस ने उन (वनस्पतयः) पीपल
आदि वनस्पतियों को (असृज्यन्त) रचा है उस परमात्मा की (नवविंशत्या) उन-
तीस प्रकार के वनस्पतियों के गुणों से (अस्तुवत) स्तुति करो । और जिस ने उत्पन्न
किये (यवाः) समष्टिरूप बने पर्वत आदि (च) और प्रसरेणु आदि (अवयवाः)
पिण्ड २ प्रकृति के अवयव सत्व रजस् और तमो गुण (च) तथा परमाणु आदि
(अधिपतयः) मुख्य कारण रूप अध्यक्ष (आसन्) हैं उन (प्रजाः) प्रसिद्ध
ओषधियों को जिसने (असृज्यन्त) रचा है उस ईश्वर की (एकाविंशता) इकतीस
प्रजा के अवयवों से (अस्तुवत) प्रशंसा करो । जिस के प्रभाव से (भूतानि) प्र-
कृति के परिणाम महत्त्व के उपद्रव (अशाम्यन्) शान्त हों जो (प्रजापतिः) प्र-
जा का रक्षक (परमेष्ठी) परमेश्वर के समान आकाश में व्यापक हो के स्थित परमेश्वर
(अधिपतिः) अधिष्ठाता (आसीत्) है उस की (त्रयस्त्रिंशता) महाभूतों के ते-
तीस गुणों से (अस्तुवत) प्रशंसा करो ॥ ३१ ॥

भावार्थः—जिस परमेश्वर ने लोकों की रक्षा के लिये वनस्पति आदि ओ-
षधियों को रच के धारण और व्यवस्थित किया है उसी की उपासना सब मनुष्यों
को करनी चाहिये ॥ ३१ ॥

इस अध्याय में वसन्तादि अनुष्ठानों के गुणवर्णन होने से इस अध्याय के अर्थ
की संगति पूर्व अध्याय के अर्थ के साथ जाननी चाहिये ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्याणां परमविदुषां श्रीयुतविरजा-
नन्दसरस्वती स्वामिनां शिष्येण श्रीमद्व्यानादसरस्वती स्वामिना
विरचिते संस्कृताऽऽर्य्यभाषाभ्यां विभूषिते सुप्रमाणयुक्ते
यजुर्वेदभाष्ये चतुर्दशोऽध्यायः समाप्तः ॥ १४ ॥

अथ पञ्चदशाऽध्यायारम्भः ॥

ॐ विश्वानि देव सवितर्दुरितानि परां सुव ।
यद् भद्रं तन्न आसुव ॥ १ ॥

अग्ने जातानित्यस्य परमेष्ठी ऋषिः । अग्निर्देवता ।

त्रिष्टुप्छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

अस्य प्रथममन्त्रे राजराजपुरुषैः किं किं कर्तव्यमित्याह ॥

अब पन्द्रहवें अध्याय का आरम्भ है इस के प्रथम मन्त्र में राजा

और राजपुरुषों को क्या २ करना चाहिये इस वि० ॥

अग्ने जातान् प्र एंदा नः सपत्नान् प्रत्यजातान्नु-
द जातवेदः । अधिनो ब्रूहि सुमना अहेँडस्तवं स्याम
शर्मस्त्रिवरूथ उद्भौ ॥ १ ॥

अग्ने । जातान् । प्र । नुद । नः । सपत्नानि ।
तिंसपत्नान् । प्रति । अजातान् । नुद । जातवेद इति
जातवेदः । अधि । नः । ब्रूहि । सुमना इति सु-
मनाः । अहेँडन् । तवं । स्याम । शर्मन् । त्रिवरूथ-
इति त्रिवरूथे । उद्भावित्युत्तमौ ॥ १ ॥

पदार्थः—(अग्ने) राजन् वा सेनापते (जातान्) उत्पन्नान् प्रसिद्धान् (प्र) (नुद) दूरे प्रक्षिप । अत्र ह्यचोऽतस्तिङ् इति दीर्घः (नः) अस्माकम् (सपत्नान्) सपत्नीव वर्तमानानरीन् । (प्रति) (अजातान्) अप्रकटान् (नुद) प्रेष्य (जातवेदः) जातबल (अधि) (नः) अस्मान् (ब्रूहि) उपदिश (सुमनाः) प्रसन्नस्वान्तः (अहेङ्म्) अनादरमकुर्वन् (तत्) (स्याम) (शर्मन्) गृहे (त्रिवरूथे) त्रीणि वरूथान्याध्यात्मिकाधिदैविकाधिभौतिकानि सुखानि यस्मिन् (उद्भौ) उदुत्कृष्टानि वस्तूनि भवन्ति यस्मिस्तस्मिन् ॥ १ ॥

अन्वयः—हे अग्ने त्वं नो जातान् सपत्नान् प्रणुदा हे जातवेदस्त्वमजातान् शत्रून्नुद अस्मान् हेङ्म् सुमनास्त्वं नोऽस्मान् प्रत्याधिब्रूहि यतो वयं तवोद्भौ त्रिवरूथे शर्मन् सुखिनः स्याम ॥ १ ॥

भावार्थः—राजादिसभ्यजनैर्गुप्तैश्चरैः प्रसिद्धाऽप्रसिद्धान् शत्रून् निश्चित्य वशं नेयाः । न कस्यापि धार्मिकस्यानादरोऽधार्मिकस्यादरश्च कर्तव्यः यतः सर्वे सज्जना विश्वस्ताः सन्तो राष्ट्रे वसेयुः ॥ १ ॥

पदार्थः—हे [अग्ने] राजन् वा सेनापते आप [नः] हमारे [जातान्] प्रसिद्ध [सपत्नान्] शत्रुओं को [प्र, नुद] दूर कीजिये । हे [जातवेदः] प्रसिद्ध बलवान् राजन् आप [अजातान्] अप्रसिद्ध शत्रुओं को [नुद] प्रेरणा कीजिये और हमारे [अहेङ्म्] अनादर न करते हुए [सुमनाः] प्रसन्नचित्त आप [नः] [प्रति] हमारे प्रति [अधिब्रूहि] अधिक उपदेश कीजिये जिससे हम लोग [तव] आप के [उद्भौ] उत्तम पदार्थों से युक्त [त्रिवरूथे] आध्यात्मिक आधिभौतिक और आधिदैविक इन तीनों सुखों के हेतु [शर्मन्] घर में [स्याम] सुखी होंगे ॥ १ ॥

भावार्थः—रामा आदि न्यायाधीश सभासदों को चाहिये कि गुप्त दूतों से प्रसिद्ध और अप्रसिद्ध शत्रुओं को निश्चय करके वश में करें और किसी धर्मात्मा का तिरस्कार और अधर्मी का सत्कार भी कभी न करें जिस से सब मनुजन लोग विश्वास पूर्वक राज्य में बसें ॥ १ ॥

सहसा जातानित्यस्य परमेष्ठी ऋषिः । अग्निर्देवता ।

भुक्तिं त्रिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

किर भी वही पूर्वोक्त विषय अगले मन्त्र में कहा है ॥

सहसा जातान् प्रणुदा नः सपत्नान् प्रत्यजातान्
जातवेदो नुदस्व । अधि नो ब्रूहि सुमनस्यमानो व-
यं स्याम प्रणुदा नः सपत्नान् ॥ २ ॥

सहसा । जातान् । प्र । नुद । नः । सपत्नानिति
सपत्नान् । प्रति । अजातान् । जातवेदइति जात-
वेदः । नुदस्व । अधि । नः । ब्रूहि । सुमनस्यमान
इति सुमनस्यमानः । वयम् । स्याम् । प्र । नु-
द । नः । सपत्नानिति सपत्नान् ॥ २ ॥

पदार्थः—(सहसा) बलेन सह (जातान्) प्रादुर्भूतान्
विरोधिनः (प्र) (नुद) विजयस्व । अतः द्रव्यचोऽतस्तिष्ठ इति

दीर्घः (नः) अस्माकम् (सपत्नान्) सपत्नीव वर्त्तमानान् श-
त्रून् (प्रति) (अजातान्) युद्धेऽप्रकटान् शत्रुसेवितो मित्रान्
(जातवेदः) जातप्रज्ञान् (नुदस्व) पृथक् कुरु (आधि)
(नः) (ब्रूहि) विजयविधिमुपदिश (सुमनस्यमानः) सुष्ठु
विचारयन् (वयम्) (स्याम) मवेम (प्र) (नुद) हिन्धि ।
अत्रापि पूर्ववद्दीर्घः (नः) अस्माकम् (सपत्नान्) विरोधे व-
र्त्तमानान् संबन्धिनः ॥ २ ॥

अन्वयः—हे जातवेदस्त्वं नः सहसा जातान्सपत्नान् प्रणुद ।
तान् प्रत्यजातान् नुदस्व । सुमनस्यमानस्त्वं नोऽधि ब्रूहि । वयं तव
सहायाः स्याम । यानः सपत्नान् त्वं प्रणुद तान् वयमपि प्रणुदे-
म ॥ २ ॥

भावार्थः—ये राजभृत्याः शत्रुनिवारणे यथाशक्ति न प्रयतन्ते
ते सम्यग्दराख्याः । ये स्वसहायाः स्युस्तान् राजा सत्कुर्यात् ॥ २ ॥

पदार्थः—हे (जातवेदः) प्रकट ज्ञान को प्राप्त हुए राजन् आप (नः)
हमारे (सहसा) बल के सहित (जातान्) प्रसिद्ध हुए (सपत्नान्) शत्रुओं को
(प्रणुद) नीतिये और उन (प्रति) (अजातान्) युद्ध में छिपे हुए शत्रुओं के
सेवक मित्रभाव से प्रसिद्धों को (नुदस्व) पृथक् कीजिये तथा (सुमनस्यमानः)
अच्छे प्रकार विचारते हुए आप (नः) हमारे लिये (अधिब्रूहि) अधिकता से
विजय के विधान का उपदेश कीजिये (वयम्) हम लोग आप के सहायक (स्या-
म) होंगे जिन (नः) हमारे (सपत्नान्) विरोध में प्रवृत्त सम्बन्धियों को आप
(प्रणुद) मारें उन को हम लोग भी मारें ॥ २ ॥

भावार्थः—राजा को चाहिये कि जो राज्य के सेवक शत्रुओं के निवारण
करने में यथाशक्ति प्रयत्न न करें उन को अच्छे प्रकार दण्ड दें और जो अपने स-
हायक हों उन का सत्कार करें ॥ २ ॥

षोडशीत्यस्य परमेष्ठी ऋषिः । दम्पती देवते ।

ब्राह्मी बिन्दुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

अथ पतिपत्नीधर्ममाह ॥

अथ स्त्रीपुरुष का धर्म अगले मंत्र में कहा है ॥

षोडशी स्तोम ओजो द्रविणं चतुश्चत्वारिंश
स्तोमो वर्चो द्रविणम् । अग्नेः पुरीषमस्यप्सो नाम
तान् त्वा विश्वे अभि गृणन्तु देवाः । स्तोमं पृष्ठा घृ-
तवतीह सीद प्रजावदस्मे द्रविणा यजस्व ॥ ३ ॥

षोडशी । स्तोमः । ओजः । द्रविणम् । चतुश्चत्वारिंश
शइति चतुःश्चत्वारिंशः । स्तोमः । वर्चः । द्रविणम् ।
अग्नेः । पुरीषम् । असि । अप्सः । नाम । ताम् । त्वा ।
विश्वे । अभि । गृणन्तु । देवाः । स्तोमं पृष्ठा इति । स्तो-
मं पृष्ठाः । घृतवतीति घृतवती । इह । सीद । प्र-
जावदिति प्रजावत् । अस्मे । द्रविणा । यजस्व ॥३॥

पदार्थः—(षोडशी) प्रशस्ताः षोडश कलाः सन्ति यस्मिन्
सः (स्तोमः) स्तोतुमर्हः (ओजः) पराक्रमः (द्रविणम्) ध-
नम् (चतुश्चत्वारिंशः) एतत्संख्यापूरको ब्रह्मचर्यव्यवहारकरः (स्तो-
मः) स्तुवन्ति येन सः (वर्चः) अध्ययनम् (द्रविणम्) बलं
वा (अग्नेः) पादकस्य (पुरीषम्) पूरिणम् (असि) (अ-

प्तः) न विद्यते परपदार्थस्याप्तो भक्षणं यस्य सः (नाम) प्रसिद्धम्
 (ताम्) (त्वा) त्वाम् (विश्वे) (अभि) (गृणन्तु) प्रशं-
 सन्तु (देवाः) विद्वांसः (स्तोमपृष्ठा) स्तोमाः पृष्ठा ज्ञापयितुमि-
 ष्टा यस्याः सा (घृतवती) प्रशस्ताज्यादियुक्ता (इह) गृहाश्रमे
 (सीद) (प्रजावत्) बह्व्यः प्रजा यस्मात्तत् (अस्मे) अस्मभ्यम्
 (द्रविणा) द्रविणं धनम् । अत्र सुपां सुलुगुगित्याकारादेशः (य-
 जस्व) देहि ॥ ३ ॥

अन्वयः—यः षोडशी स्तोम ओजो द्रविणं यश्चत्वारिंशः स्तोमो
 नामवर्चो द्रविणं च ददाति योऽग्नेः पुरीषं प्राप्तोऽप्तोऽसि तं त्वां
 तां च विश्वे देवा अभिगृणन्तु सा त्वं स्तोमपृष्ठा घृतवती सतीह
 गृहाश्रमे सीदास्मे प्रजावद् द्रविणा यजस्व ॥ ३ ॥

भावार्थः—मनुष्यैः षोडशकलात्मके जगति विद्यावलं विस्ता-
 र्य गृहाश्रमं कृत्वा विद्यादानादीनि कर्माणि सततं कार्याणि ॥ ३ ॥

पदार्थः—जो (षोडशी) प्रशंसित सोलह कलाओं से युक्त (स्तोमः) स्तुति
 के योग्य (ओजः) पराक्रम (द्रविणम्) धन जो (चतुश्चत्वारिंशः) चारालीस सं-
 ख्या को पूरण करने वाला ब्रह्मचर्य का आचरण (स्तोमः) स्तुति का साधन (नाम)
 प्रसिद्ध (वर्चः) पदना और (द्रविणम्) बल को देती है जो (अग्नेः) अग्नि की
 (पुरीषम्) पूर्ति को प्राप्त (अप्तः) हमारे के पदार्थों के भोग की इच्छा से रहित
 (असि) हो उस (त्वा) पुरुष तथा (ताम्) स्त्री की (विश्वे) सब (देवाः) वि-
 द्वां लोग (अभिगृणन्तु) प्रशंसा करें सो तू (स्तोमपृष्ठा) इष्ट स्तुतियों को जनाने
 वाली (घृतवती) प्रशंसित वी आदि पदार्थों से युक्त (इह) इस गृहाश्रम में (सीद)
 स्थित हो और (अस्मे) हमारे लिये (प्रजावत्) बहुत सन्तानों के हेतु (द्रविणा)
 धन को (यजस्व) दिया कर ॥ ३ ॥

भावार्थः—मनुष्यों को चाहिये कि सोलह कला रूप जगत् में विद्या रूप बल को कैला और गृहाश्रम करके विद्यादान कर्मों को निरन्तर किया करें ॥ ३ ॥

एवञ्छन्दः इत्यस्य परमेष्ठी ऋषिः । विद्वांसो देवता ।

निचृदाकृतिश्छन्दः । पञ्चमः स्वरः ॥

मनुष्याः प्रयत्नेन साधनैः सुखानि वर्द्धयन्त्वित्याह ॥

मनुष्यों को चाहिये कि प्रयत्नपूर्वक साधनों से सुख बढ़ावे यह वि० ॥

एवञ्छन्दो वरिवञ्छन्दः शम्भूञ्छन्दः परिभू-
ञ्छन्दः आच्छच्छन्दो मनञ्छन्दो व्यञ्छन्दः सिन्धु-
ञ्छन्दः समुद्रञ्छन्दः सरिरं छन्दः ककुप् छन्दस्त्रि-
ककुप्छन्दः काव्यं छन्दो अङ्कुपं छन्दोऽक्षरपङ्क्ति-
ञ्छन्दः पदपङ्क्तिश्छन्दो विष्टारपङ्क्तिश्छन्दः क्षुर-
ञ्छन्दो भजञ्छन्दः ॥ ४ ॥

एवः । छन्दः । वरिवः । छन्दः । शम्भूरिति
समूऽभूः । छन्दः । परिभूरितिपरिऽभूः । छन्दः ।
आच्छदित्याऽच्छत् । छन्दः । मनः । छन्दः । व्यचः ।
छन्दः । सिन्धुः । छन्दः । समुद्रः । छन्दः ।

सरि॒रम् । छन्दः । क॒कुप् । छन्दः । त्रि॒क॒कु॒बि॒ति
 त्रि॒क॒कुप् । छन्दः । का॒व्यम् । छन्दः । अ॒ङ्कु॒पम् ।
 छन्दः । अ॒क्षर॑पङ्क्तिरि॒त्यक्षर॑ऽपङ्क्तिः । छन्दः ।
 प॒दपङ्क्तिरि॒ति प॒दऽपङ्क्तिः । छन्दः । वि॒ष्टार॑प॒-
 ङ्क्तिः । वि॒स्तार॑पङ्क्तिरि॒ति विस्तार॑ऽपङ्क्तिः । छन्दः ।
 क्षुरः । छन्दः । भ्रजः । छन्दः ॥ ४ ॥

पदार्थः—(एवः) ज्ञानम् (छन्दः) आनन्ददम् (वरिवः)
 सत्यसेवनम् (छन्दः) सुखप्रदम् (शम्भूः) सुखंभावुकः (छन्दः) आह्ला-
 दकारी व्यवहारः (परिभूः) सर्वतः पुरुषार्थी (छन्दः) सत्यप्रदीपकः
 (आच्छत्) दोषापवारणम् (छन्दः) ऊर्जनम् (मनः) सं-
 कल्पो विकल्पः (छन्दः) प्रकाशकरम् (व्यचः) गुणगुणव्याप्तिः
 (छन्दः) आनन्दकारि (सिन्धुः) नदीव चलनम् (छन्दः)
 (समुद्रः) सागर इव गाम्भीर्यम् (छन्दः) अर्पणम् (सरि॒रम्)
 जलमिव सलरता कोमलता (छन्दः) जलमिव शान्तिः (ककुप्)
 दिगिव यशः (छन्दः) प्रतिष्ठाप्रदम् (त्रिककुप्) बीणि कानि
 सुखानि स्कुन्नाति येन कर्मणा तत् । अत्र छान्दसो वर्णलोप
 इति सलोपः (छन्दः) आनन्दकरम् (काव्यम्) कविभिर्नि-
 मितम् (छन्दः) प्रकाशकम् (अङ्कुपम्) अङ्कूनि कुटिलानि
 गमनानि पाति रक्षति तज्जलम् (छन्दः) वृत्तिकरं कर्म (अ-
 क्षरपङ्क्तिः) असौच लोकः (छन्दः) आनन्दकरः (पदपङ्क्तिः)

अयं लोकः (छन्दः) सुखसाधकः (विष्टारपङ्क्तिः) सर्वा
दिशः (छन्दः) सुखसाधिकाः (क्षुरः) क्षुर इव क्षेदक आदित्यः
(छन्दः) विज्ञानम् (भजः) दीप्तम् । अत्र वर्णव्यत्ययेन ह्रस्व-
त्वम् (छन्दः) स्वच्छानन्दकरः ॥ ४ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या यूपं परमप्रयत्नेनैवश्चन्दोवरिवश्चन्दः
शम्भुश्चन्दः परिभूश्चन्द आच्छच्छन्दो मनश्चन्दो व्यचश्चन्दः
सिन्धुश्चन्दः समुद्रश्चन्दः सरिरं छन्दः ककुप् छन्दस्त्रिककुप्छन्दः
काव्यं छन्दांऽकुपं छन्दोऽक्षरपङ्क्तिश्चन्दः पदपङ्क्तिश्चन्दो विष्टारप-
ङ्क्तिश्चन्दः क्षुरश्चन्दो भजश्चन्दः सुखाय साधुत ॥ ४ ॥

भावार्थः—ये मनुष्या धर्म्यकर्मपुरुषार्थानुष्ठानेन प्रिया भवन्ति
ते सर्वेभ्यः सृष्टिस्थपदार्थेभ्यः सुखानि संग्रहीतुं शक्नुवन्ति ॥ ४ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो तुम लोग उत्तम प्रयत्न से (एवः) (छन्दः) आ-
नन्द दायक ज्ञान (वरिवः) सत्य सेवनरूप (छन्दः) सुखदायक (शम्भुः) सुख
का अनुभव (छन्दः) आनन्दकारी (परिभूः) सब ओर से पुरुषार्थी (छन्दः) सत्य
का प्रकाशक (आच्छत्) दोषों का हटाना (छन्दः) जीवन (मनः) संकल्प वि-
कल्पात्मक (छन्दः) प्रकाशकारी (व्यचः) शुभ गुणों की व्याप्ति (छन्दः) आ-
नन्दकारक (सिन्धुः) नदी के तुल्य चलना (छन्दः) स्वतंत्रता (समुद्रः) समुद्र
के समान गंभीरता (छन्दः) प्रयोजनसिद्धिकारी (सरिरम्) जल के तुल्य कोमल-
ता (छन्दः) जल के समान शान्ति (ककुप्) दिशाओं के तुल्य उज्ज्वल कीर्ति
(छन्दः) प्रतिष्ठा देने वाला (त्रिकुप्) अध्यात्मादि तीन सुखों का प्राप्त करने
वाला कर्म (छन्दः) आनन्दकारक (काव्यम्) दीर्घदर्शी कवि लोगों ने बनाया
(छन्दः) प्रकाशकविज्ञानदायक (अङ्कुपम्) टेढ़ी गति वाला जल (छन्दः)
उपकारी (अक्षरपङ्क्तिः) परलोक (छन्दः) आनन्दकारी (पदपङ्क्तिः) वह

लोक (छन्दः) मुखसाधक (विष्टारपङ्क्तिः) सब दिशा (छन्दः) मुख का साध-
क (क्षुरः) क्षुरा के समान पदार्थों का छेदक सूर्य (छन्दः) विज्ञानस्वरूप (भ-
जः) प्रकाशयय (छन्दः) स्वच्छ आनन्दकारी पदार्थ मुख के लिये सिद्ध करो ॥ ४ ॥

भवार्थः—जो मनुष्य धर्मयुक्त कर्म में पुरुषार्थ करने से सब के प्रिय होना
अच्छा समझते हैं वे सब सृष्टि के पदार्थों से मुख लेने को समर्थ होते हैं ॥ ४ ॥

आच्छच्छन्द इत्यस्य परमेषी ऋषिः । विहांसो देवताः ।

भुरिगभिरुतिश्छन्दः । ऋपमः स्वरः ॥

अथ मनुष्यैः प्रयत्नेन स्वातन्त्र्यं विधेयमित्याह ॥

मनुष्यों को चाहिये कि प्रयत्न के साथ स्वतंत्रता बतावे यह वि० ॥

आच्छच्छन्दः प्रच्छच्छन्दः संयच्छन्दो वियच्छ-
न्दो बृहच्छन्दो रथन्तरच्छन्दो निकायश्छन्दो वि-
वधश्छन्दो गिरश्छन्दो भूजश्छन्दः स०स्तुप् छन्दो-
ऽनुष्टुप् छन्दः एवश्छन्दो वरिवश्छन्दो वयश्छन्दो
वयस्कृच्छन्दो विप्पद्वाश्छन्दो विशालं छन्दश्छ-
दिश्छन्दो दूरोहणं छन्दस्तन्द्रच्छन्दो अङ्काङ्कं
छन्दः ॥ ५ ॥

आच्छदित्याऽद्यत् । छन्दः । प्रच्छदिति प्र-
द्यत् । छन्दः । संयदितिसमऽयत् । छन्दः । विय-

दिति विऽयत् छन्दः । बृहत् । छन्दः । रथन्तरमिति
रथम्ऽतरम् । छन्दः । निकायइति निऽकायः । छन्दः ।
विवध इति विऽवधः । छन्दः । गिरः । छन्दः । भूजः ।
छन्दः । स०स्तुविति सम्ऽस्तुप् । छन्दः । अनुष्टुप् ।
अनुस्तुबित्यनुऽस्तुप् । छन्दः । एवं । छन्दः । व-
रिवः । छन्दः । वयः । छन्दः । वयस्कृत् । वयः क-
दिति वयःकृत् । छन्दः । विष्पर्दाः । विस्पर्दा इति
विऽस्पर्दाः । छन्दः । विशालमिति विऽशालम् ।
छन्दः । छदिः । छन्दः । दूरोहणमिति दुःरोहणम् ।
छन्दः । तन्द्रम् । छन्दः । अङ्काङ्कमित्यङ्कऽअ-
ङ्कम् । छन्दः ॥ ५ ॥

पदार्थः—(आच्छत्) समन्तात् पापनिवारकं कर्म (छन्दः)
प्रकाशनम् (प्रच्छत्) प्रयत्नेन दुष्टस्वभावदूरीकरणार्थं कर्म
(छन्दः) उत्साहनम् (संयत्) संयमः (छन्दः) (वलम्)
(विषत्) विविधैः प्रकारैर्यतते येन तत् (छन्दः) उत्साहः
(बृहत्) महद्वर्धनम् । (छन्दः) स्वातन्त्र्यम् (रथन्तरम्) य-
दस्मिन् लोके तारकं वस्त्वस्ति तत् (छन्दः) स्वीकरणम् (नि-
कायः) निधिन्वन्ति उपसमादधते येन वायुना तत् (छन्दः)
स्वीकरणम् (विवधः) विशेषेण वमन्ति पदार्था यस्मिन्तदन्तरि-

क्षम् (छन्दः) प्रकाशनम् (गिरः) गीर्यते निगल्यते यदक्षं तत्
 (छन्दः) स्वीकरणम् (भजः) भजते प्रकाशते योऽग्निः सः
 (छन्दः) स्वीकरणम् (संस्तुप्) सम्यक् स्तुभ्नाति शब्दार्थस-
 म्वन्धान् यया सा वाक् (छन्दः) आह्लादकारि (अनुष्टुप्)
 श्रुत्वा पश्चात् स्तुभ्नाति जानाति शास्त्राणि यया मननक्रियया सा
 (छन्दः) उपदेशः (एवः) प्रापणम् (छन्दः) प्रयतनम् (व-
 रिवः) विद्वत्परिचरणम् (छन्दः) स्वीकरणम् (वयः) जीव-
 नम् (छन्दः) स्वाधीनम् (वयस्कृत्) यद्वयस्करोति तज्जीवन-
 साधनम् (छन्दः) स्वीकरणम् (विस्पर्द्धाः) विशेषेण यः स्प-
 र्धते सः (छन्दः) प्रदीपनम् (विशालम्) विस्तीर्णं कर्म
 (छन्दः) परिग्रहणम् (छदिः) विघ्नापवारणम् (छन्दः)
 सुखावहम् (दूरोहणम्) दुःखेन रोदुमर्हम् (छन्दः) ऊर्जनम्
 (तन्द्रम्) स्वतन्त्रताकरणम् (छन्दः) प्रकाशनम् (अङ्का-
 ङ्कम्) गणितविद्या (छन्दः) संस्थापनम् ॥ ५ ॥

अन्वयः—मनुष्यैराच्छन्दः प्रच्छच्छन्दः संयच्छन्दो विय-
 च्छन्दो बृहच्छन्दो रथन्तरं छन्दो निकायश्छन्दो विवधश्छन्दो
 गिरश्छन्दो भजश्छन्दः संस्तुप् छन्दोऽनुष्टुप् छन्दः एवश्छन्दो
 वरिवश्छन्दो वयश्छन्दो वयस्कृच्छन्दो विस्पर्द्धाश्छन्दो विशालं
 छन्दश्छदिश्छन्दो दूरोहणं छन्दस्तन्द्रं छन्दोऽङ्काङ्कं छन्दः स्वी-
 कृत्य प्रचार्य प्रयतितव्यम् ॥ ५ ॥

भावार्थः—मनुष्यैः पुरुषार्थेन पारतन्त्र्यहानिः स्वातन्त्र्यस्वी-
 करणं सततं विधेयम् ॥ ५ ॥

पदार्थः—मनुष्यों को चाहिये कि (आच्छत्) अच्छे प्रकार पापों की निवृत्ति कर ने हारा कर्म (छन्दः) प्रकाश (प्रच्छत्) प्रयत्न से दुष्ट स्वभाव को दूर कर ने वाला कर्म (छन्दः) उत्साह (संयत्) संयम (छन्दः) बल (वियत्) विविध यत्न का साधक (छन्दः) धैर्य (बृहत्) बहुत वृद्धि (छन्दः) स्वतन्त्रता (रथन्तरम्) समुद्ररूप संसार से पार करने वाला पदार्थ (छन्दः) स्वीकार (नि-कायः) संयोग का हेतु वायु (छन्दः) स्वीकार (विविधः) विशेष करके पदार्थों के रहने का स्थान अन्तरिक्ष (छन्दः) प्रकाशरूप (गिरः) भोगने योग्य अन्न (छ-न्दः) ग्रहण (अन्नः) प्रकाशरूप अग्नि (छन्दः) ले लेना (संस्तुप्) अच्छे प्र-कार शब्दार्थ सम्बन्धों को जनाने हागी वाली (छन्दः) आनन्द कारक (अनुष्टुप्) सुनने के पीछे शास्त्रों को जनाने हागी मन की क्रिया (छन्दः) उपदेश (एवः) प्राप्ति (छन्दः) प्रयत्न (वरिवः) विद्वानों की सेवा (छन्दः) स्वीकार (वयः) जीवन (छन्दः) स्वाधीनता (वयस्कृत्) अवस्था वर्द्धक जीवन के साधन (छन्दः) ग्रहण (विष्पद्धीः) विशेष करके जिससे इष्टियां करे वह (छन्दः) प्रकाश (विशालम्) विस्तीर्ण कर्म (छन्दः) ग्रहण करना (लुदिः) विघ्नों का हटाना (छन्दः) सुखों को पहुँचाने वाला (दुरोहणम्) दुःख से चढ़ने योग्य (छन्दः) बल (तन्द्रम्) स्वतन्त्रता करना (छन्दः) प्रकाश और (अक्काङ्कम्) । गणित विद्या का (छन्दः) सम्यक् स्थापन करना स्वीकार और प्रचार के लिये प्रयत्न करें ॥ ५ ॥

भावार्थः—मनुष्यों को चाहिये कि पुरुषार्थ करने से पराधीनता छुड़ा के स्वाधीनता का निरन्तर स्वीकार करें ॥ ५ ॥

रश्मिनेत्यस्य परमेष्ठी ऋषिः । विद्वांसो देवताः ।

विराडभिकृतिश्छन्दः । ऋषभः स्वरः ॥

अथ विद्भिः पदार्थविद्या ज्ञातव्येत्याह ॥

विद्वानों को पदार्थविद्या के जानने का उपाय करना चाहिये यह वि० ॥

रश्मिना सत्याय सत्यज्जिन्व प्रेतिना धूर्मणा

धर्मंजिन्वान्वित्यादिवा दिवंजिन्व सन्धिनान्तरि-
 क्षेणान्तरिक्षंजिन्वप्रतिधिनां पृथिव्या पृथिवीं जिन्व
 विष्टम्भेन वृष्ट्या वृष्टिं जिन्व प्रवयाऽहनाहर्जिन्वानु
 या रात्र्या रात्रींजिन्वोशिजा वसुभ्यो वसूंजिन्व
 प्रकेतेनादित्येभ्य आदित्याज्जिन्व ॥ ६ ॥

रश्मिनां । सत्यायं । सत्यम् । जिन्व । प्रतिनेति
 प्रऽइतिना । धर्मणा । धर्मम् । जिन्व । अन्वित्येत्य-
 नुऽइत्या । दिवा । दिवम् । जिन्व । सन्धिनेति । स-
 म्ऽधिनां । अन्तरिक्षेण । अन्तरिक्षम् । जिन्व । प्र-
 तिधिनेति प्रतिऽधिनां । पृथिव्या । पृथिवीम् । जि-
 न्व । विष्टम्भेन । वृष्ट्या । वृष्टिम् । जिन्व । प्र-
 वयेति प्रऽवयां । अहना । अहः । जिन्व । अनुये-
 त्यनुऽया । रात्र्यां । रात्रीम् । जिन्व । उशिजां । व-
 सुभ्य इति वसुंभ्यः । वसून् । जिन्व । प्रकेनेति
 प्रऽकेतेन । आदित्येभ्यः । आदित्यान् । जिन्व ॥६॥

पदार्थः—(रश्मिना) किरणसमूहेन (सत्याय) सति वर्तमाने भवाय स्थूलाय पदार्थसमूहाय (सत्यम्) अश्वभिचारि कर्म (जिन्व) प्राप्नुहि (प्रेतिना) प्रकृष्टविज्ञानयुक्तेन (धर्मणा) न्यायाचरणेन (धर्मम्) (जिन्व) जानीहि (अन्वित्या) अन्वेषणेन (दिवा) धर्मप्रकाशेन (दिवम्) (सत्यप्रकाशम्) (जिन्व) (संधिना) सन्धानेन (अन्तरिक्षेण) आकाशेन (अन्तरिक्षम्) अवकाशम् (जिन्व) जानीहि (प्रतिधिना) प्रतिदधाति यस्मिंस्तेन (पृथिव्या) भूगर्भविद्यया (पृथिवीम्) भूमिम् (जिन्व) जानीहि (विष्टम्भेन) विशेषेण स्तम्भोति शरीरं येन तेन (वृष्ट्या) वृष्टिविद्यया (वृष्टिम्) (जिन्व) जानीहि (प्रवया) कान्तिमता (अह्ना) अहर्विद्यया (अहः) दिनम् (जिन्व) जानीहि (अनुया) यानुयाति तया (रात्र्या) रात्रिविद्यया (रात्रीम्) रजनीम् (जिन्व) (उशिजा) कामयमानेन (वसुभ्यः) अग्न्यादिभ्यः (वसून्) अग्न्यादीन् (जिन्व) (प्रकेतेन) प्रकृष्टेन विज्ञानेन (आदिस्तेभ्यः) मासेभ्यः (आदित्यान्) द्वादशमासान् (जिन्व) विजानीहि ॥ ६ ॥

अन्वयः—हे विद्वंस्त्वं रश्मिना सत्याय सूर्य इव नित्यसुखाय सत्यं जिन्व प्रेतिना धर्मणा धर्मं जिन्व । अन्वित्या दिवा दिवं जिन्व सन्धिनान्तरिक्षेणान्तरिक्षं जिन्व । पृथिव्या प्रतिधिना पृथिवीं जिन्व विष्टम्भेन वृष्ट्या वृष्टिं जिन्व प्रवयाऽह्नाहर्जिन्व अनुया रात्र्या रात्रीं जिन्वोशिजा वसुभ्यो वसून् जिन्व प्रकेतेनादित्येभ्य आदित्यान् जिन्व ॥ ६ ॥

भावार्थः—विद्वद्भिर्न पदार्थपरीक्षणोऽपि पदार्थविद्या विदिता
कार्या तथैवान्येभ्य उपदेष्टव्या ॥ ६ ॥

पदार्थः—हे विद्वान् पुरुष तू (राशिना) किरणों से (सत्याय) वर्तमान
में हुए सूर्य के तुल्य नित्य सुख और स्थूल पदार्थों के लिये (सत्यम्) अव्यभिचा-
री कर्म को (जिन्व) प्राप्त हो (प्रेतिना) उत्तम ज्ञान युक्त (धर्मणा) न्याय के
आचरण से (धर्मम्) धर्म को (जिन्व) जान (अन्वित्या) खोज के हेतु (दिवा)
धर्म के प्रकाश से (दिवम्) सत्य के प्रकाश को (जिन्व) प्राप्त हो (सन्धिना)
सन्धि रूप (अन्तरिक्षेण) आकाश से (अन्तरिक्षम्) अवकाश को (जिन्व)
जान (पृथिव्या) भूगर्भविद्या के (प्रतिधिना) सम्बन्ध से (पृथिवीम्) भूमि को
(जिन्व) जान (विष्टम्भेन) शरीर धारण के हेतु आहार के रस से तथा (वृष्ट्या)
वर्षा की विद्या से (वृष्टिम्) वर्षा को (जिन्व) जान (प्रवया) कान्तियुक्त (अ-
द्भ्या) प्रकाश की विद्या से (अहः) दिन को (जिन्व) जान (अनुया) प्रकाश के
पीछे चलने वाली (रात्र्या) रात्री की विद्या से (रात्रीम्) रात्रि को (जिन्व) जा-
न (उशिना) कामनाओं से (वसुभ्यः) अग्नि आदि आठ वसुओं की विद्या से
(वसून्) उन अग्नि आदि वसुओं को (जिन्व) जान और (प्रकेतेन) उत्तम विज्ञान से
(आदित्येभ्यः) बारह महीनों की विद्या से (आदित्यान्) बारह महीनों को (जि-
न्व) तत्त्वस्वरूप से जान ॥ ६ ॥

भावार्थः—विद्वानों को चाहिये कि जैसे पदार्थों की परीक्षा से अपने आप
पदार्थविद्या को जानें वैसे ही दूसरों के लिये भी उपदेश करें ॥ ६ ॥

तन्तुनेत्यस्य परमेष्ठी ऋषिः । विद्वांसो देवताः माह्वी

त्रिष्टुप्छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

गृहाश्रमिणा केन किं कर्तव्यमित्याह ॥

गृहाश्रमी पुरुष को किस साधन से क्या करना चाहिये यह वि०॥

तन्तुना रायस्पोषेण रायस्पोषं जिन्व स०॥स-

पेण श्रुताय श्रुतं जिन्वेडेनौषधीभिरोषधीर्जिन्वो-
त्तमेन तनूभिस्तनूर्जिन्व वयोधसा धीतेनाधीतजि-
न्वाभिजिता तेजसा तेजो जिन्व ॥ ७ ॥

तन्तुना । रायः । पोषेण । रायः । पोषम् । जिन्व ।
संसर्पेणेति सम्सर्पेण । श्रुताय । श्रुतम् । जि-
न्व । ऐडेन । ओषधीभिः । ओषधीः । जिन्व । उ-
त्तमेनेत्युत्तमेन । तनूभिः । तनू । जिन्व । वयो-
धसेति वयःधसा । आधीतेनेत्याधीतेन । आधीत-
मित्याधीतम् । जिन्व । अभिजितेत्यभिजिता ।
तेजसा । तेजः । जिन्व ॥ ७ ॥

पदार्थः—(तन्तुना) विस्तृतेन (रायः) धनस्य (पोषेण)
पुष्ट्या (रायः) धनस्य (पोषम्) पुष्टिम् (जिन्व) प्राप्नुहि
(संसर्पेण) सम्यक् प्रापणेन (श्रुताय) श्रवणाय (श्रुतम्) श्र-
वणम् (जिन्व) प्राप्नुहि (ऐडेन) इडायाऽलस्येदं संस्करणं तेन
(ओषधीभिः) यवसोमलतादिभिः (ओषधीः) ओषधिविधाम्
(जिन्व) प्राप्नुहि (उत्तमेन) धर्माचरणेन (तनूभिः) सुसंस्कृतैः
शरीरैः (तनूः) शरीराणि (जिन्व) प्राप्नुहि (वयोधसा) वयो
जीवनं दधाति येन तेन (आधीतेन) समन्ताद्धारितेन (आधीतम्)
सर्वतो धारितम् (जिन्व) प्राप्नुहि रक्ष वा (अभिजिता) आ-

भिमुख्यगतान् शत्रून् जयति येन तेन (तेजसा) निशातेन तीव्रेण
कर्मणा (तेजः) प्रागल्भ्यम् (जिन्व) प्राप्नुहि ॥ ७ ॥

अन्वयः—हे मनुष्य त्वं तन्तुना रायस्पोषेण रायस्पोषं जिन्व
संसर्पेण श्रुताय श्रुतं जिन्वैडेनोपधीभिरौपधीर्जिन्वोत्तमेन तनूभिस्त-
नूर्जिन्व वयोधसाऽऽधीतेनाधीतं जिन्वाभिजिता तेजसा तेजो जिन्वा ॥ ७ ॥

भावार्थः—मनुष्यैर्विस्तृतेन पुरुषार्थेनैश्वर्यं प्राप्य सार्वजनिकं
हितं संसाध्यम् ॥ ७ ॥

पदार्थः—हे मनुष्य तू (तन्तुना) विस्तारयुक्त (रायः) धन की (पोषेण)
पुष्टि से (रायः) धन की (पोषम्) पुष्टि को (जिन्व) प्राप्त हो (संसर्पेण) स-
म्यक् प्राप्ति से (श्रुताय) श्रवण के लिये (श्रुतम्) शास्त्र के सुन ने को (जिन्व)
प्राप्त हो (ऐडेन) अन्न के संस्कार और (ओपधीभिः) जब तथा सोमलता आदि
ओषधियों की विद्या से (ओपधीः) ओषधियों को (जिन्व) प्राप्त हो (उत्तमेन)
उत्तम धर्म के आचरण युक्त (तनूभिः) शुद्ध शरीरों से (तनूः) शरीरों को (जि-
न्व) प्राप्त हो (वयोधसा) जीवन के धारण करने हारे (आधीतेन) अच्छे प्र-
कार पद्धि से (आधीतम्) सब ओर से धारण की हुई विद्या को (जिन्व) प्राप्त हो
(अभिजिता) सम्मुख शत्रुओं को जीतने के हेतु (तेजसा) तीव्र कर्म से (तेजः)
दृढ़ता को (जिन्व) प्राप्त हो ॥ ७ ॥

भावार्थः—मनुष्यों को चाहिये कि विस्तारयुक्त पुरुषार्थ से ऐश्वर्य को प्राप्त
हो के सब प्राणियों का हित सिद्ध करें ॥ ७ ॥

प्रतिपदसीत्यस्य परमेशी ऋषिः । प्रजापतिर्देवता ।

स्वराडाप्यनुष्टुप् छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

पुनरेतैः किं कर्तव्यमित्याह ॥

किर मनुष्यों को क्या करना चाहिये यह वि० ॥

प्रतिपदसि प्रतिपदे त्वानुपदस्यनुपदे त्वां संप-
दसि सम्पदे त्वा तेजोऽसि तेजसे त्वां ॥ ८ ॥

प्रतिपदिति प्रतिपत् । असि । प्रतिपद इति
प्रतिपदे । त्वा । अनुपदित्यनुपत् । असि । अनु-
पद इत्यनुपदे । त्वा । संपदिति सम्पत् । असि ।
सम्पद इति सम्पदे । त्वा । तेजः । असि । ते-
जसे । त्वा ॥ ८ ॥

पदार्थः--(प्रतिपत्) प्रतिपद्यते प्राप्यते या सा (असि)
(प्रतिपदे) ऐश्वर्याय (त्वा) त्वाम् (अनुपत्) अनु पश्चात्
प्राप्यते या सा (असि) अनुपदे) पश्चात् प्राप्तव्याय (त्वा)
(सम्पत्) सम्यक् प्राप्यते या सा (असि) (सम्पदे) ऐश्वर्याय
(त्वा) (तेजः) प्रागल्भ्यम् (असि) (तेजसे) (त्वा)
त्वाम् ॥ ८ ॥

अन्वयः--हे पुरुषार्थिनि विदुषि स्त्रियतस्त्वं प्रतिपदिवासि
तस्यै प्रतिपदे त्वा याऽनुपदिवासि तस्या अनुपदे त्वा या संपदि-
वासि तस्यै संपदे त्वा या तेज इवासि तस्यै तेजसे त्वा त्वां
स्वीकरोमि ॥ ८ ॥

भावार्थः--अत्र वाचकलु०--मनुष्यैः सर्वसुखसिद्धये तुल्यगु-

एकर्मस्वभावैः स्त्रीपुरुषैः स्वयंवरेण विवाहेन परस्परं स्वीकृत्यान-
न्दितव्यम् ॥ ८ ॥

पदार्थः—हे पुरुषार्थिनि विद्वान् स्त्री जिस कारण तू (प्रतिपत्) प्राप्त होने के योग्य लक्ष्मी के तुल्य (असि) है इस लिये (प्रतिपदे) ऐश्वर्य्य की प्राप्ति के लिये (त्वा) तुझ को जो (अनुपत्) पीछे प्राप्त होने वाली शोभा के तुल्य (असि) है उस (अनुपदे) विद्याऽध्ययन के पश्चात् प्राप्त होने योग्य (त्वा) तुझ को जो तू (संपत्) संपत्ति के तुल्य (असि) है उस (सम्पदे) ऐश्वर्य्य के लिये (त्वा) तुझ को जो तू (तेजः) तेज के समान (असि) है इस लिये (तेजसे) तेज होने के लिये (त्वा) तुझ को ग्रहण करता हूँ ॥ ८ ॥

भावार्थः—सब मुख सिद्ध होने के लिये तुल्य गुण कर्म और स्वभाव वाले स्त्री पुरुष स्वयंवर विवाह से परस्पर एक दूसरे का स्वीकार करके आनन्द में रहें ॥ ८ ॥

त्रिवृदसीत्यस्य परमेष्ठी ऋषिः । प्रजापतिर्देवता ।

विराड् ब्राह्मी जगती छन्दः । निषादः स्वरः ॥

पुनर्मनुष्यैः किं कर्त्तव्यमित्याह ॥

किर मनुष्यों को क्या करना चाहिये यह वि० ॥

त्रिवृदसि त्रिवृते त्वा प्रवृदसि प्रवृते त्वा वि-
वृदसि विवृते त्वा सवृदसि सवृते त्वाऽऽक्रमोऽस्या-
क्रमाय त्वा संक्रमोऽसि संक्रमाय त्वोत्क्रमोऽस्युत्क्र-
माय त्वोत्क्रान्तिरस्युत्क्रान्त्ये त्वाऽधिपतिनोजोजी
जिन्व ॥ ९ ॥

त्रिवृदिति त्रिवृत् । असि । त्रिवृत् इति त्रिवृते ।
त्वा । प्रवृदिति प्रवृत् । असि । प्रवृत् इति प्रवृते ।

त्वा । विवृदिति विऽवृत् । असि । विवृत इति विऽवृते ।
 त्वा । सवृदिति सऽवृत् । असि । सवृत इति स-
 ऽवृते । त्वा । आक्रम इत्याऽक्रमः । असि । आक्र-
 मायेत्याऽक्रमाय । त्वा । संक्रम इति सम्ऽक्रमः ।
 असि । संक्रमायेति सम्ऽक्रमाय । त्वा । उत्क्रम
 इत्युत्ऽक्रमः । असि । उत्क्रमायेत्युत्ऽक्रमाय । त्वा ।
 उत्क्रान्तिरित्युत्ऽक्रान्तिः । असि । उत्क्रान्त्या इ-
 त्युत्ऽक्रान्त्यै । त्वा । अधिपतिनेत्यधिऽपतिना । ऊ-
 र्जा । ऊर्जम् । जिन्व ॥ ९ ॥

पदार्थः—(विवृत) यत् त्रिभिः सत्त्वरजस्तमोगुणैः सह
 वर्तते तस्याव्यक्तस्य वेत्ता (असि) (विवृते) (त्वा) त्वाम्
 (प्रवृत्) यत्कार्थ्यरूपेण प्रवर्तते तस्य ज्ञाता (असि) (प्र-
 वृते) (त्वा) (विवृत) यद्विविधैराकारैर्वर्तते तज्जगदुपकर्ता
 (असि) (विवृते) (त्वा) (सवृत्) यः समानेन धर्मेण सह
 वर्तते तस्य बोधकः (असि) (सवृते) (त्वा) (आक्रमः)
 समन्तात्क्रमन्ते पदार्था यस्मिन्नन्तरिक्षे तस्य विज्ञापकः (असि)
 (आक्रमाय) (त्वा) संक्रमः) सम्यक् क्रमन्ते यस्मिँस्तस्य
 (असि) (संक्रमाय) (त्वा) (उत्क्रमः) उद्धूर्ध्वं क्रमः क्र-
 मणं यस्मात्तस्य (असि) (उत्क्रमाय) (त्वा) (उत्क्रान्तिः)
 उत्क्राम्यन्त्युद्धंघयन्ति समान् विषमान् देशान् यथा गत्या तद्दि-
 याज्ञात्री (असि) (उत्क्रान्त्यै) (त्वा) (अधिपतिना) अधि-
 धिष्ठाया (ऊर्जा) पराक्रमेण (ऊर्जम्) बलम् (जिन्व) प्राप्नुहि ॥ ९ ॥

अन्वयः—हे मनुष्य यस्त्वं त्रिवृदसि तस्मै त्रिवृते त्वा यत्प्र-
वृदसि तस्मै प्रवृते त्वा यद्विदसि तस्मै विदृते त्वा य आक्रमोऽसि
तस्मा आक्रमाय त्वा यत् सवृदसि तस्मै सवृते त्वा यः संक्रमो-
ऽसि तस्मै संक्रमाय त्वा य उत्क्रमोऽसि तस्मा उत्क्रमाय त्वा
योत्क्रान्तिरसि तस्या उत्क्रान्त्यै त्वा त्वामहं परिगृह्णामि तेन मया-
धिपतिना सह वर्त्तमाना त्वमूर्जोर्जं जिन्व ॥ ९ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—नहि पृथिव्यादिपदार्थानां गुण-
कर्मस्वभावविज्ञानेन विना कश्चिदपि विद्वान् भवितुमर्हति तस्मात्
कार्यकारणसंघातं यथावद्विज्ञायान्येभ्य उपदेष्टव्यो यथाऽध्यक्षेण
सह सेना विजयं करोति यथा स्वस्वामिना सह स्त्री सर्वं दुःखं जयति ॥ ९ ॥

पदार्थः—हे मनुष्य जो तू (त्रिवृत्) सत्वगुण रजोगुण और तमोगुण के
सह वर्त्तमान अव्यक्त कारण का जानने हारा (असि) है उस (त्रिवृते) तीन
गुणों से युक्त कारण के ज्ञान के लिये (त्वा) तुझ को जो तू (प्रवृत्) जिस कार्य
रूप से प्रवृत्त संसार का ज्ञाता (असि) है उस (प्रवृते) कार्यरूप संसार को
जानने के लिये (त्वा) तुझ को जो तू (विवृत्) जिस विविध प्रकार से प्रवृत्त
जगत् का उपकार कर्त्ता (असि) है उस (विवृते) जगदुपकार के लिये (त्वा)
तुझ को जो तू (सवृत्) जिस समान धर्म के साथ वर्त्तमान पदार्थों का जानने हारा (असि) है
उस (सवृते) साधर्म्य पदार्थों के ज्ञान के लिये (त्वा) तुझ को जो तू (आक्रमः) अच्छे प्र-
कार पदार्थों के रहने के स्थान अन्तरिक्ष का जानने वाला (असि) है उस (आक्रमाय) अन्तरिक्ष
को जानने के लिये (त्वा) तुझ को जो तू (संक्रमः) सम्यक् पदार्थों को जानता (असि) है उस
(संक्रमाय) पदार्थज्ञान के लिये (त्वा) तुझ को जो तू (उत्क्रमः) ऊपर मेघ मंडल की गति का
ज्ञाता (असि) है उस (उत्क्रमाय) मेघमंडल की गति जानने के लिये (त्वा)
तुझ को तथा हे स्त्री जो तू (उत्क्रान्तिः) सम विषम पदार्थों के उलूंचन के हेतु
विद्या को जानने वाली (असि) है उस (उत्क्रान्त्यै) गमन विद्या को जानने के
लिये (त्वा) तुझ को सब प्रकार ग्रहण करते हैं (अधिपतिना) अपने स्वामी के
सहवर्त्तमान तू (ऊर्जा) पराक्रम से (ऊर्जम्) बल को (जिन्व) प्राप्त हो ॥ ९ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में वाचकलु०—पृथिवी आदि पदार्थों के गुण कर्म और स्वभावों के जाने बिना कोई भी विद्वान् नहीं हो सकता इसलिये कार्य कारण दोनों को यथावत् ज्ञान के अन्य मनुष्यों के लिये उपदेश करना चाहिये ॥ ६ ॥

राक्षसीत्यस्य परमेष्ठी ऋषिः । वसवो देवताः । पूर्वस्य विराड्
ब्राह्मी त्रिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः । प्रथमजा त्युत्तरस्य
ब्राह्मी बृहती छन्दः । मध्यमः स्वरः ॥

अग्न्यादिपदार्थाः कीदृशा इत्याह ॥

अग्नि आदि पदार्थ कैसे गुणों वाले हैं यह वि० ॥

राज्यसि प्राची दिग्वसवस्ते देवा अधिपतयो-
ऽग्निर्हेतीनां प्रतिधर्ता त्रिवृत् त्वा स्तोमः पृथि-
व्या० श्रयत्वाज्यमुक्थमव्यथायैस्तभ्नातु रथन्तर०
साम प्रतिष्ठित्या अन्तरिक्ष ऋषयस्त्वा । प्रथमजा
देवेषु दिवो मात्रया वरिष्णा प्रथन्तु विधर्ता वाय-
मधिपतिश्च ते त्वा सर्वे संविदाना नाकस्य पृष्ठे
स्वर्गे लोके यजमानं च सादयन्तु ॥ १० ॥

राज्ञी । असि । प्राची । दिक् । वसवः । ते ।
देवाः । अधिपतय इत्यधिऽपतयः । अग्निः । हे-

तीनाम् । प्रतिधत्तेति प्रतिऽधर्त्ता । त्रिवृदिति त्रि-
 वृत् । त्वा । स्तोमः । पृथिव्याम् । श्रयतु । आ-
 ज्यम् । उक्थम् । अव्यथायै । स्तम्नातु । रथन्तर-
 मिति रथम्ऽतरम् । सामं । प्रतिष्ठित्यै । प्रति-
 स्थित्या इति प्रतिऽस्थित्यै । अन्तरिक्षे । ऋषयः ।
 त्वा । प्रथमजा इति प्रथमऽजाः । देवेषु । दिवः ।
 मातृया । वरिम्णा । प्रथन्तु । विधत्तेति विऽधर्त्ता ।
 च । अयम् । अधिपतिरित्यधिऽपतिः । च । ते ।
 त्वा । सर्वे । संविदाना इति सम्ऽविदानाः । नाक-
 स्य । पृष्ठे । स्वर्ग इति स्वऽर्गे । लोके । यजमानम् ।
 च । सादयन्तु ॥ १० ॥

पदार्थः—(राज्ञी) राजमाना प्रधाना (असि) (प्राची)
 पूर्वा (दिक्) दिगिव (वसवः) अग्न्याद्याः (ते) तव (देवाः)
 देदीप्यमानाः (अधिपतयः) अधिष्ठातारः (अग्निः) विद्युदिव
 (हेतीनाम्) वज्रास्त्रादीनाम् । हेतिरिति वज्रना । निधं० २ ।
 २० (प्रतिधर्त्ता) प्रत्यक्षं धारकः (त्रिवृत्) यस्मिन्ना वर्त्तते

(त्वा) (स्तोमः) स्तोतुमर्हः (पृथिव्याम्) भूमौ (श्रयतु)
 सेवताम् (आज्यम्) घृतम् (उक्थम्) वक्तुमर्हम् (अव्यथायै)
 अविद्यमानशरीरपीडायै (स्तभ्नातु) धरतु (रथन्तरम्) रथैस्ता-
 रकम् (साम) एतदुक्तं कर्म (प्रतिष्ठित्यै) प्रतितिष्ठन्ति यस्यां
 तस्यै (अन्तरिक्षे) आकाशे (ऋषयः) प्रापकाः (त्वा)
 (प्रथमजाः) प्रथमतो जाता वायवः (देवेषु) कमनीयेषु पदा-
 र्थेषु (दिवः) विद्युतः (मात्रया) लेशविषयेण (वरिष्णा)
 (प्रथन्तु) उपदिशन्तु । अव्यत्ययेन परस्मैपदम् (विधर्त्ता)
 विविधानां धारकः (च) (अयम्) (अधिपतिः) उपरिष्ठा-
 त्पालकः (च) (ते) (त्वा) सर्वे (संविदानाः) समाननि-
 श्रयाः (नाकस्य) । सुखप्रापकस्य भूगोलस्य (पृष्ठे) उपरि
 (स्वर्गे) सुखप्रापके (लोके) द्रष्टव्ये (यजमानम्) दातारम्
 (च) (सादयन्तु) अवस्थापयन्तु ॥ १० ॥

अन्वयः—हे क्षि तेऽधिपतिर्यथा यस्या वसवो देवाऽधिपतय
 आसन् तथा प्राची दिगिव राड्यसि यथा हेतीनां प्रतिधर्त्ता विदु-
 त्स्तोमोऽग्निरस्ति तथा त्वाऽहं धरामि भवती पृथिव्यामव्यथाया
 उक्थमाज्यं श्रयतु प्रतिष्ठित्यै रथन्तरं साम स्तभ्नातु यथाऽन्तरिक्षे
 दिवो मात्रया वरिष्णा देवेषु प्रथमजा ऋषयस्त्वा प्रथन्तु यथा चा-
 यं विधर्त्ता ते पतिर्वर्तत तथा तेन सह त्वं वर्त्तस्व यथा च सर्वे
 संविदाना विद्वांसो नाकस्य पृष्ठे स्वर्गे लोके त्वा यजमानं च सादयन्तु
 तथा युवां सीदेतम् ॥ १० ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—पूर्वा दिक् तस्मादुत्तमास्ति यस्मात् प्रथमं सूर्य उदेति ये पूर्वस्या दिशो वायव आगच्छन्ति ते कस्मिंश्चिद्देशे मेघकरा भवन्ति । अयमग्निरेव सर्वेषां धर्ता वायुनिमित्तो वर्धते ये तं जानन्ति ते जगति सुखं संस्थापयन्ति ॥ १० ॥

पदार्थः—हे छि (ते) तेरा (अधिपतिः) स्वामी जैसे जिस के (वसवः) अग्न्यादिक (देवाः) प्रकाशमान (अधिपतयः) अधिष्ठाता हैं वैसे तू (प्राची) पूर्व (दिक्) दिशा के समान (राज्ञी) राणी (आसि) है जैसे (हेतीनाम्) वज्रादि शस्त्रास्त्रों का (प्रतिधर्ता) प्रत्यक्ष धारण करता (त्रिवृत्) विद्युत् भूमिस्थ और सूर्य रूप से तीन प्रकार वर्तमान (स्तोमः) स्तुतियुक्त गुणों से सहित (अग्निः) महाविद्युत् धारण करने वाली है वैसे (त्वा) तुझ को तेरा पति मैं धारण करता हूँ तू (पृथिव्याम्) भूमि पर (अव्यथायै) पीड़ा न होने के लिये (उक्थम्) प्रशंसनीय (आज्यम्) घृत आदि पदार्थों को (श्रयतु) धारण कर (प्रतिष्ठित्यै) प्रतिष्ठा के लिये (रथन्तरम्) रथादि से तारने वाले (साम) सिद्धान्त कर्म को (स्तम्नातु) धारण कर जैसे (अन्तरिक्षे) आकाश में (दिवः) बिजली का (मात्रया) लेश सम्बन्ध और (वरिष्णा) महा पुरुषार्थ से (देवेषु) विद्वानों में (प्रथमजाः) पूर्व हुए (ऋषयः) वेदार्थवित् विद्वान् (त्वा) तुझ को शुभ गुणों से विशाल बुद्धि करें (च) और जैसे (अयम्) यह (विधर्ता) विविध रीति से धारण कर्ता तेरा पति तुझ से वर्त्ते वैसे उस के साथ तू वर्त्ता कर (च) और जैसे (सर्व) सब (संविदानाः) अच्छे विद्वान् लोग (नाकस्य) अविद्यमान दुःख के (पृष्ठे) मध्य में (स्वर्गे) जो स्वर्ग अर्थात् अति सुख प्राप्ति (लोके) दर्शनीय है उस में (त्वा) तुझ को (च) और (यजमानम्) तेरे पति को (सादयन्तु) स्थापन करें वैसे तुम दोनों की पुरुष वर्त्ता करो ॥ १० ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकलु०—पूर्व दिशा इस लिये उत्तम कहाती है कि जिस से सूर्य प्रथम वहाँ उदय को प्राप्त होता है । जो पूर्व दिशा से वायु चलता है वह किसी देश में मेघ को उत्पन्न करता है किसी में नहीं और वह अग्नि सब

पदार्थों का आरण करता तथा वायु के संयोग से जड़ता है जो पुरुष इन वायु और अग्नि को यथार्थ जानते हैं वे संसार में प्राणियों को सुख पहुंचाते हैं ॥ १० ॥

विराड्मीत्यस्या परमेष्ठी ऋषिः । रुद्रा देवताः । पूर्वस्या
भुरिब्राह्मी त्रिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः । प्रथमजा इत्यु-
त्तरस्य ब्राह्मी बृहती छन्दः । मध्यमः स्वरः ॥

पुनः स्त्रीपुरुषा किं कुर्युरित्याह ॥

किं स्त्री पुरुषों को क्या करना चाहिये यह वि० ॥

विराडसि दक्षिणा दिग्गुद्रास्ते देवा अधिपतय
इन्द्रो हेतीनां प्रतिधर्ता पञ्चदशस्त्वा स्तोमः पृथि-
व्याऽश्रयतु प्रउंगमुकथमव्यथायै स्तम्नातु बृहत्सा-
म प्रतिष्ठित्याऽऽन्तरिक्षऽऋषयस्त्वाऽप्रथमजा दे-
वेषु दिवो मातृया वरिष्णा प्रथन्तु विधर्ता चाय-
माधिपतिश्च ते त्वा सर्वे संविदाना नाकस्य पृष्ठे स्व-
र्गे लोके यजमानं च सादयन्तु ॥ ११ ॥

विराडिति विराट् । असि । दक्षिणा । दिक् ।
रुद्राः । ते । देवाः । अधिपतय इत्यधिऽपतयः ।
इन्द्रः । हेतीनाम् । प्रतिधर्तेति प्रतिऽधर्ता । पञ्च-

दश इति पञ्चऽदशः । त्वा । स्तोमः । पृथिव्याम् ।
 श्रयतु । प्रऽउगम् । उक्थम् । अव्यथायै । स्तभ्नातु ।
 बृहत् । साम । प्रतिष्ठित्यै । प्रतिस्थित्या इति प्र-
 तिऽस्थित्यै । अन्तरिक्षे । ऋषयः । त्वा । प्रथमजा
 इति प्रथमऽजाः । देवेषु । दिवः । मात्रया । वरिम्णा ।
 प्रथन्तु । विधत्ता विधत्ता । च । अयम् । अधि-
 पतिरित्यधिऽपतिः । च । ते । त्वा । सर्वे । संवि-
 दाना इति सम्ऽविदानाः । नाकस्य । पृष्ठे । स्वर्ग
 इति स्वऽर्गे । लोके । यजमानम् । च । सादयन्तु

॥ ११ ॥

पदार्थः—(विराट्) विविधैः पदार्थैः राजमाना (अस्ति) अस्ति
 (दक्षिणा) (दिक्) काष्ठा (रुद्राः) बलवन्तो वायवः (ते) अस्याः
 (देवाः) मोदकाः (अधिपतयः) उपरिष्ठात्पालकाः (इन्द्रः) सूर्यः
 (हेतीनाम्) वज्राणाम् (प्रतिधर्त्ता) (पञ्चदशः) पञ्चदशानां पूरकः
 (त्वा) त्वाम् (स्तोमः) स्तुवन्ति येन सह ऋचां भागः (पृथिव्या-
 म्) भूमौ (श्रयतु) सेवताम् (प्रउगम्) प्रयोगार्हम् (उक्थम्)
 उपदेशुं योग्यम् (अव्यथायै) अविद्यमानमानसभयायै (स्त-
 भ्नातु) स्थिरीकरोतु (बृहत्) महदर्धम् (साम) (प्रतिष्ठित्यै)
 प्रतिष्ठायै (अन्तरिक्षे) आकाशे (ऋषयः) ज्ञापकाः प्राणाः

(त्वा) (प्रथमजाः) आदौ विद्वांसो जाताः (देवेषु) कमनी-
येषु पदार्थेषु (दिवः) द्योतनकर्मणोऽग्नेः (मात्रया) भागेन (व-
रिष्णा) बहोर्भावेन (प्रथन्तु) अत्र व्यत्ययेन परस्मैपदम् (वि-
धर्ता) विविधाकर्षणेन पृथिव्यादिधारकः (च) (अयम्) (अ-
धिपतिः) द्योतकानामधिष्ठाता (च) (ते) (त्वा) (सर्वे) (सं-
विदानाः) सन्त्यग् विचारशीलाः (नाकस्य) अविद्यमानदुःखस्या-
काशस्य (पृष्ठे) सेचके भागे (स्वर्गे) सुखकारके (लोके) वि-
ज्ञातव्ये (यजमानम्) एतद्विद्यादानारम्भम् (च) (सादयन्तु) स्था-
पयन्तु ॥ ११ ॥

अन्वयः—हे स्त्रि या त्वं विराड् दक्षिणा दिगिवासि यस्यास्ते
पतौ रुद्रा देवा अधिपतय इव हेतीनां प्रतिधर्ता पञ्चदशः स्तोम
इन्द्रस्त्वा पृथिव्यां श्रपत्वव्यथायै प्रउगमुक्थं स्तम्भनातु प्रतिष्ठित्यै
बृहत्साम च स्थिरीकरोतु यथा चान्तरिक्षे देवेषु प्रथमजा अप्यो
दिवो मात्रया वरिष्णा सह वर्तन्ते तथा विद्वांसस्त्वा प्रथन्तु । यथा
विधर्ता पोषकश्चाऽयमधिपतिस्त्वा पुण्यातु तथा संविदाना विद्वांसस्ते
सर्वे नाकस्य पृष्ठे स्वर्गे लोके त्वां यजमानं च सादयन्तु ॥ ११ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकत्वं—यथा विद्वांसो वायुभिः सह व-
र्तमानं सूर्यं तद्विद्याविज्ञापकं विद्वांसं च समाश्रित्यैतद्विद्यां विज्ञा-
पयन्ति तथा स्त्रीपुरुषा ब्रह्मचर्येण विद्वांसो भूत्वाऽन्यानध्यापयन्तु ॥ ११ ॥

पदार्थः—हे स्त्रि जो तू (विराट्) विविध पदार्थों से प्रकाशमान (दक्षि-
णा) (दिक्) दक्षिण दिशा के तुल्य (अग्नि) है मिस (ते) तेरा पति (रुद्राः)
वायु (देवाः) दिव्य गुण युक्त वायु (अधिपतयः) अधिष्ठाताओं के समान (हे-

तीनाम्) वज्रों का (प्रतिधर्त्ता) निश्चय के साथ धारण करने वाला (पंचदशः) पन्द्रह संख्या का पूरक (स्तोमः) स्तुति का साधक ऋचाओं के अर्थों का भागी और (इन्द्रः) सूर्य (त्वा) तुझ को (पृथिव्याम्) पृथिवी में (श्रयतु) सेवन करे (अव्यथायै) मानस भय से रहित तेरे लिये (प्रउगम्) कथनीय (उक्थम्) उपदेश के योग्य वचन को (स्तभ्नातु) स्थिर करे तथा (प्रतिष्ठित्यै) प्रतिष्ठा के लिये (बृहत्) बहुत अर्थ से युक्त (साम) सामवेद को स्थिर करे और जैसे (अन्तरिक्षे) आकाशस्थ (देवेषु) कमनीय पदार्थों में (प्रथमजाः) पहिले हुए (ऋषयः) ज्ञान के हेतु प्राण (दिवः) प्रकाश कारक अग्नि के लेश और (वरिम्णा) बहुत्व के साथ वर्तमान हैं वैसे विद्वान् लोग (त्वा) तुझ को (प्रयन्तु) प्रसिद्ध करें जैसे (विधर्त्ता) विविध प्रकार के आकर्षण से पृथिवी आदि लोकों का धारण (च) तथा पोषण करने वाला (अधिपतिः) सब प्रकाशक पदार्थों में उत्तम सूर्य (त्वा) तुझ को पुष्ट करे वैसे (संविदानाः) सम्यक् विचार शील विद्वान् लोग हैं (ते) वे (सर्वे) सब (नाकस्य) दुःखरहित आकाश के (पृष्ठे) सेचक भाग में (स्वर्ग) सुख कारक (लोके) जानने योग्य देश में (त्वा) तुझ को (च) और (यजमानम्) यज्ञ विद्या के जानने हारे पुरुष को (सादयन्तु) स्थापित करें ॥ ११ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में वाचकलु०—जैसे विद्वान् लोग वायु के साथ वर्तमान सूर्य को और सूर्य वायु की विद्या को जानने वाले विद्वान् का आश्रय कर के इस विद्या को जानवें वैसे स्त्री पुरुष ब्रह्मचर्य के साथ विद्वान् हो के दूसरों को पढ़ावें ॥ ११ ॥

सम्राडसीत्यस्य परमेष्ठी ऋषिः । आदित्या देवताः । पूर्वस्य

निचृद् ब्राह्मी जगती छन्दः । निषादः स्वरः । प्रथमजा

इत्युत्तरस्य ब्राह्मी बृहती छन्दः । मध्यमः स्वरः ॥

पुनस्तौ कीदृशौ स्यातामित्याह ॥

फिर वे स्त्री पुरुष कैसे हों यह वि० ॥

सम्राडसि प्रतीचीदिगादित्यास्ते देवा अधिपतयो वरुणो हेतीनां प्रतिधर्त्ता सप्तदशस्त्वा स्तोमः पृथिव्याश्च श्रयतु मत्वतीयमुक्थमव्यथायै स्तभ्नातु वैरूपश्च साम

प्रतिष्ठित्या अन्तरिक्षं ऋषयस्त्वा प्रथमजा देवेभ्यु
दिवो मात्रया वरिम्णा प्रथन्तु विधर्ता चायमधि-
पतिश्च ते त्वा सर्वे संविदाना नाकस्य पृष्ठे स्वर्गे
लोके यजमानं च सादयन्तु ॥ १२ ॥

सम्राडिति सप्तऽराट् । असि । प्रतीची । दिक् ।
आदित्याः । ते । देवाः । अधिपतय इत्यधिऽपतयः ।
वरुणः । हेतु नाम । प्रतिधत्तति प्रतिऽधर्ता । सप्त-
दश इति सप्तऽदशः । त्वा । स्तोमः । पृथिव्याम् ।
श्रयतु । मरुत्वतीयम् । उक्थम् । अव्यथायै । स्त-
भ्नातु । वैरुडम् । साम । प्रतिष्ठित्यै । प्रतिस्थित्या
इति प्रतिऽस्थित्यै । अन्तरिक्षे । ऋषयः । त्वा ।
प्रथमजा इति प्रथमऽजाः । देवेभ्यु । दिवः । मात्र-
या । वरिम्णा । प्रथन्तु । विधर्तति विऽधर्ता । च ।
अयम् । अधिपतिरित्यधिऽपतिः । च । ते । त्वा ।
सर्वे । संविदाना इति सम्ऽविदानाः । नाकस्य ।
पृष्ठे । स्वर्ग इति स्वऽगे । लोके । यजमानम् । च ।
सादयन्तु ॥ १२ ॥

पदार्थः—(सम्राट्) या सम्यक् प्रदीप्यते (असि) (प्र-
तीची) पश्चिमा (दिक्) दिशन्ति यया सा दिक् तद्वत् (आदित्याः)
विद्युद्युक्ताः प्राणा वायवः (ते) तव (देवाः) दिव्यसुखप्रदाः
(अधिपतयः) स्वामिनः (वरुणः) जलसमुदाय इव दुष्टानां
बन्धकः (हेतीनाम्) विद्युताम् (प्रतिधर्ता) (सप्तदशः) एत-
त्संख्यापूरकः (त्वा) त्वाम् (स्तोमः) स्तोतुमर्हः (पृथिव्याम्)
(श्रयतु) (मरुत्वतीयम्) बहवो मरुतो व्याख्यातारो मनुष्या
विद्यन्ते यस्मिँस्तत्र भवम् (उक्थम्) वाच्यम् (अव्यथायै)
अविद्यमानात्मसंचलनायै (स्तम्भानु) गृह्णातु (वैरूपम्) विवि-
धानि रूपाणि प्रकृतानि यस्मिँस्तत् (साम) (प्रतिष्ठित्यै)
प्रतिष्ठायै (अन्तरिक्षे) (ऋषयः) गतिमन्तः (त्वा) (प्रथ-
मजाः) प्रथमाहिस्तीर्णात्कारणाज्जाता वायवः (देवेषु) दान-
साधकेषु (दिवः) प्रकाशस्य (मात्रया) भागेन (वरिष्णा)
(प्रथन्तु) (विधर्ता) विविधानां रत्नानां धारकः (च) (श्रयम्)
(अधिपतिः) (च) (ते) (त्वा) (सर्वे) (संविदानाः)
सम्यग्लब्धज्ञानाः (नाकस्य) (पृष्ठे) (स्वर्गे) (लोके) (यजमानम्)
(च) (सादयन्तु) ॥ १२ ॥

अन्वयः—हे त्वि या प्रतीची दिगिव सम्राडसि तस्यास्ते प-
तिरादित्या देवा अधिपतय इवायं सप्तदशश्च स्तोमो वरुणो हेती-
नां प्रतिधर्ताधिपतिस्त्वा पृथिव्यां श्रयत्वव्यथायै मरुत्वतीयमुक्थं

प्रतिष्ठित्यै वैरूपं साम च स्तम्नातु ये च दिवो मात्रया वरिष्णा
सहान्तरिक्षे प्रथमजा ऋषयो देवेषु वर्तन्ते तद्वत्त्वा विद्वांसः प्र-
थन्तु । यथा विधर्ता चाधिपतिश्च राजा प्रजाः सुखे स्थापयतु
तथा ते सर्वे संविदानाः समस्तस्त्वा यजमानं च नाकस्य पृष्ठे स्वर्गे
लोके सादयन्तु ॥ १२ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—यथा विद्वांसः पश्चिमां दिशं
तत्रस्थान् पदार्थैश्चान्पेभ्यो विज्ञापयन्ति । तथा स्त्रीपुरुषाः स्वप-
त्यादीन् विद्ययाऽलंकुर्वन्तु ॥ १२ ॥

पदार्थः—हे स्त्री जो तू (प्रतीची) पश्चिम (दिक्) दिशा के समान (सम्रा-
ट्) सम्यक् प्रकाशित (असि) है उस (ते) तेरा पति (आदित्याः) बिजुली से
युक्त प्राण वायु (देवाः) दिव्य सुलदाता (अधिपतयः) स्वामियों के तुल्य (अ-
यम्) यह (सप्तदशः) सप्तह संख्या का पूरक (च) और (स्तोमः) स्तुति के
योग्य (वरुणः) जलसमुदाय के समान (हेतीनाम्) बिजुलियों का (प्रतिधर्ता)
धारण करने वाला (अधिपतिः) स्वामी (त्वा) तुझ को (पृथिव्याम्) पृथिवी पर
(अयतु) सेवन करे (अव्ययै) स्वरूप से अचल तरे लिये (मरुत्वतीयम्) बहुत
मनुष्यों के व्याख्यान से युक्त (उक्थम्) कथन योग्य वेदवचन तथा (प्रतिष्ठित्यै) प्रति-
ष्ठा के लिये (वैरूपम्) विविध रूपों के व्याख्यान से युक्त (साम) सामवेद को
(स्तम्नातु) ग्रहण करे । और जो (दिवः) प्रकाश के (मात्रया) माग से (वरिष्णा) बहु-
त्व के साथ (अन्तरिक्षे) आकाश में (प्रथमजाः) विस्तार युक्त कारण से उत्पन्न
हुये (ऋषयः) गतियुक्त वायु (देवेषु) दान के हेतु अवयवों में वर्तमान हैं वैसे (त्वा) तुझ
को विद्वान् लोग (प्रथन्तु) प्रसिद्ध उपदेश करें । जैसे (विधर्ता) जो विविध रत्नों का
धारण करने वाला है (च) यह भी (अधिपतिः) अध्यक्ष स्वामी राजा प्रजाओं को सुख में

रखता है वैसे (ते) तेरे मध्य में (सर्वे) सब (संविदानाः) अरुद्धे प्रकार ज्ञान को प्राप्त हुए (त्वा) तुझको (च) और (यजमानम्) विद्वानों के सेवक पुरुष को (नाक-स्थ) दुस्तरहित देश के (पृष्ठे) एक मागमें (स्वर्गे) सुख प्रापक (लोके) दर्शनीय स्थान में (सादयन्तु) स्थापित करें ॥ १२ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचक जु०—जैसे विद्वान् लोग पश्चिम दिशा और वहां के पदार्थों को दूसरों के लिये जानते हैं वैसे स्त्री पुरुष अपने सन्तानों आदि को विद्या-दि गुणों से सुशोभित करें ॥ १२ ॥

स्वराडसीत्यस्य परमेष्ठी ऋषिः । मरुतो देवताः । पूर्वस्य भुरिग्भास्त्री त्रिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः । प्रथमजा इत्युत्तरस्य भास्त्री बृहती छन्दः । मध्यमः स्वरः ॥

पुनस्तौ कीदृशावित्याह ॥

फिर वे दोनों कैसे हों यह वि०

स्वराडस्युदीची दिङ् मरुतस्ते देवा अधिपतयः
सेमौ हेतानां प्रतिधत्तैकविंशस्त्वा स्तोमः पृ-
थिव्याश्च श्रयतु निष्कैवल्यमुक्थमव्यथायै स्त-
भ्नातु। वैराजश्चसाम प्रतिष्ठित्या अन्तरिक्ष ऋषय-
स्त्वा प्रथमजा देवेषु दिवो मात्रया वरिष्णा प्रथन्तु-
विधुर्ता चादमधिपतिश्च ते त्वा सर्वे संविदाना ना-
कस्य पृष्ठे स्वर्गे लोके यजमानं च सादयन्तु ॥ १३ ॥

स्वराडिति स्वराट् । असि । उदीची । दिक् ।
 मरुतः । ते । देवाः । अधिपतय इत्यधिपतयः ।
 सोमः । हेतीनाम् । प्रतिधर्त्तति प्रतिधर्त्ता । एक-
 विंश इत्येकविंशः । त्वा । स्तोमः । पृथिव्याम् ।
 श्रयतु । निष्कैवल्यम् । निःकैवल्यमिति निः-
 कैवल्यम् । उक्थम् । अव्यथायै । स्तन्नातु । वैरा-
 जम् । सामं । प्रतिष्ठित्यै । प्रतिस्थित्या इति प्रति-
 स्थित्यै । अन्तरिक्षे । ऋपयः । त्वा । प्रथमजा
 इति प्रथमजाः । देवेषु । दिवः । मात्रया । वरि-
 म्णा । प्रथन्तु । विधर्त्तति विधर्त्ता । च । अय-
 म् । अधिपतिरित्यधिपतिः । च । त्वा । सर्वे ।
 संविदाना इति सम्विदानाः । नाकस्य । पृष्ठे ।
 स्वर्ग इति स्वर्गे । लोके । यजमानम् । च । सा-
 दयन्तु ॥ १३ ॥

पदार्थः—(स्वराट्) या स्वयं राजते (असि) अस्ति
 (उदीची) य उदङ्मुत्तरं देशमञ्चति सा (दिक्) (मरुतः)
 वायवः (ते) तव (देवाः) दिव्यसुखप्रदाः (अधिपतयः)
 (सोमः) चन्द्रः (हेतीनाम्) वज्रवर्धनमानानां किरणानाम्

(प्रतिधर्ता) (एकविंशः) एतत्संख्यापूरकः (त्वा) त्वाम् (स्तो-
मः) स्तुतिसाधकः (पृथिव्याम्) (श्रयतु) (निष्केवल्यम्)
निरन्तरं केवलं स्वरूपं यस्मिंस्तत्र साधुम् । अत्र केर्धातोर्बाहुलका-
दौणादिको बलच् प्रत्ययः (उक्थम्) वक्तुं योग्यम् (अव्यथायै)
अविद्यमानेन्द्रियभयायै (स्तभ्नातु) (वैराजम्) विराट्प्रातिपा-
दकम् (साम) (प्रतिष्ठित्यै) (अन्तर्स्थि) (ऋषयः) ब-
लवन्तः प्राणाः (त्वा) (प्रथमजाः) (देवेषु) (दिवः) (मा-
त्रया) (वरिष्णा) (प्रथन्तु) (विधर्ता) विविधस्य शीतस्य
धर्ता (च) (अयम्) (अधिपतिः) अधिष्ठाता (च) (ते)
 (त्वा) (सर्वे) (संविदानाः) सम्यक्कृतप्रतिज्ञाः (नाकस्य)
 (पृष्ठे) (स्वर्गे) (लोके) (यजमानम्) (च) (साद-
यन्तु) ॥ १३ ॥

अन्वयः—हे स्त्रियथा स्वराडुदीची दिगस्थस्ति तथा ते
पतिर्मवतु यस्या दिशो मरुतो देवा अधिपतयः सन्ति तद्वय एक-
विंशः स्तोमः सोमो हेतीनां प्रतिधर्ता जनस्त्वां पृथिव्यां श्रय-
त्वव्यथायै निष्केवल्यमुक्थं प्रतिष्ठित्यै वैराजं साम च स्तभ्नातु
यथा तेऽन्तरिक्षे स्थिता देवेषु प्रथमजा दिवो मात्रया वरिष्णा सह
वर्त्तमाना ऋषयः सन्ति तथाऽयमेवैतेषां विधर्ता चाधिपतिरस्ति तत्र
विषये ते सर्वे संविदाना विद्वांसस्त्वा प्रथन्तु नाकस्य पृष्ठे स्वर्गे
लोके त्वा यजमानं च सादयन्तु ॥ १३ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु—यथा विद्वांसः सोमं प्राणाश्च
साधिष्ठानान् विदित्वा कार्येषूपयुज्य सुखं लभन्ते तथा अध्या-

पका अध्यापिकाश्च शिष्यान् शिष्याश्च विद्याग्रहणायोपयुज्यान्-
न्दयन्तु ॥ १३ ॥

पदार्थः—हे स्त्रि जैसे (स्वराट्) स्वयं प्रकाशमान (उदीची) उत्तर
(दिक्) दिशा (असि) है वैसा (ते) तेरा पति हो जिस दिशा के (मरुतः) वायु
(देवाः) दिव्यरूप (अधिपतयः) अधिष्ठाता हैं उन के सदृश जो (एकविंशः) इक्कीस
संख्या का पूरक (स्तोमः) स्तुति का सौधक (सोमः) चन्द्रमा (हेतीनाम्) वज्र
के समान वर्तमान किरणों का (प्रतिधर्त्ता) धारने हारा पुरुष (त्वा) तुझ को
(पृथिव्याम्) भूमि में (श्रयतु) सेवन करे (अव्यथायै) इन्द्रियों के मय से रहित
तेरे लिये (निष्क्रेवल्यम्) जिस में केवल एक स्वरूप का वर्णन हो वह (उक्थम्)
कहने योग्य वेदभाग तथा (प्रतिष्ठित्यै) प्रतिष्ठा के लिये (वैराजम्) विराट् रूप
का प्रतिपादक (साम) सामवेद का भाग (स्तम्नातु) ग्रहण करे (च) और
जैसे तेरे मध्य में (अन्तरिक्षे) अवकाश में स्थित (देवेषु) इन्द्रियों में (प्रथमजाः)
मुख्य प्रसिद्ध (दिवः) ज्ञान के (मात्रया) मागों से (वरिष्णा) अधिकता के
साथ वर्तमान (ऋषयः) बलवान् प्राण हैं वैसे (अयम्) यही इन प्राणों का
(विधर्त्ता) विविध शांत को धारण कर्त्ता (च) और (अधिपतिः) अधिष्ठाता है (ते)
वे (सर्वे) सब इस विषय में (संविदानाः) सम्यक् बुद्धिमान् विद्वान् लोग प्रतिज्ञा से
(त्वा) तुझ को (प्रयन्तुः) प्रसिद्ध करें और (नाकस्य) उत्तम सुखरूप लोक के (पृष्ठे)
ऊपर (स्वर्गे) सुखदायक (लोके) लोक में (त्वा) तुझ को (च) और (यज-
मानम्) यजमान पुरुष को (सादयन्तु) स्थित करें ॥ १३ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकलु०—जैसे विद्वान् लोग आधार के सहित च-
न्द्रमा आदि पदार्थों और आधार के सहित प्राणों को यथावत् ज्ञान के संसारी कार्यों में
उपयुक्त करके सुख को प्राप्त होते हैं। वैसे अध्यापक स्त्री पुरुष कन्या पुत्रों को विद्या
ग्रहण के लिये उपयुक्त करके आनन्दित करें ॥ १३ ॥

अधिपत्न्यसीत्यस्य परमेष्ठी ऋषिः । विश्वे देवा देवताः । पूर्वस्य
ब्राह्मी जगती छन्दो निषादः स्वरः ॥ प्रतिष्ठित्या इत्युत्तरस्य
ब्राह्मी त्रिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर वही वि० ॥

अधिपत्न्यसि बृहती दिग्विश्वे ते देवा अधिप-
तयो बृहस्पतिर्हेतीनां प्रतिधर्ता त्रिणवत्रयस्त्रिंशौ
त्वा स्तोमौ' पृथिव्यां श्रयतां वैश्वदेवाग्निमारुते
उक्थे अव्यथायै स्तभ्नीतां शाक्वरैवते सामनी
प्रतिष्ठित्या अन्तरिक्ष ऋषयस्त्वा प्रथमजा देवेषु
दिवो मात्रया वरिष्णा प्रथन्तु विधर्ता चायमधि-
पतिश्च ते त्वा सर्वे संविज्ञाना नाकस्य पृष्ठे स्वर्गे
लोके यजमानञ्च सादयन्तु ॥ १४ ॥

अधिपत्नीत्यधिऽपत्नी । असि । बृहती । दिक् ।
विश्वे । ते । देवाः । अधिपतय इत्यधिऽपतयः ।
बृहस्पतिः । हेतीनाम् । प्रतिधर्तेति प्रतिऽधर्ता ।
त्रिणवत्रयस्त्रिंशौ । त्रिनवत्रयस्त्रिंशाविति त्रि-
नवऽत्रयस्त्रिंशौ । त्वा । स्तोमौ' । पृथिव्याम् ।
श्रयताम् । वैश्वदेवाग्निमारुते इति । वैश्वदेवाग्नि-
मारुते । उक्थे इत्युक्थे । अव्यथायै । स्तभ्नीताम् ।

शाक्वरैवते इति शाक्वरैवते । सामनी इति सा-
मनी । प्रतिष्ठित्यै । प्रतिस्थित्या इति प्रतिऽस्थित्यै ।
अन्तरिक्षे । ऋषयः । त्वा । प्रथमजा इति प्रथ-
मऽजाः । देवेषु । दिवः । मात्रया । वरिष्णा । प्र-
थन्तु । विधर्तेति विऽधर्ता । च । अयम् । अधिप-
तिरित्यधिऽपतिः । च । ने । त्वा । सर्वै । संविदाना
इति सम्ऽविदानाः । नाकस्य । पृष्ठे । स्वर्ग इति
स्वऽगे । लोके । यजमानम् । च । सादयन्तु ॥ १४ ॥

पदार्थः—(अधिपत्नी) सर्वासा दिशामुपरि वर्तमाना (अ-
सि) (बृहती) महती (दिक्) (विश्वे) अखिलाः (ते)
तत्र (देवाः) द्योतकाः (अधिपतयः) अधिष्ठातारः (बृहस्प-
तिः) पालकः सूर्यः (हेतीनाम्) वृद्धानाम् (प्रतिधर्ता) प्र-
तीत्या धर्ता (त्रिणवत्रयस्त्रिंशौ) (त्वा) (स्तोमौ) स्तुतिसाध-
कौ (पृथिव्याम्) (श्रयताम्) (वैश्वदेवाग्निमारुते) वैश्वदे-
वाग्निमरुद्वाख्यायिके (उक्थे) वक्तव्ये (अव्यथायै) आवि-
द्यमानसार्वजनिकपोडायै (स्तम्नीताम्) (शाक्वरैवते) श-
क्त्यैश्वर्य्यप्रतिपादिके (सामनी) (प्रतिष्ठित्यै) (अन्तरिक्षे)
(ऋषयः) धनञ्जयादयः सूक्ष्मस्थूला वायवः प्राणाः (त्वा) (प्र-
थमजाः) आदिजाः (देवेषु) दिव्यगुणेषु पदार्थेषु वा (दिवः)
(मात्रया (वरिष्णा) प्रथन्तु) (विधर्ता) (च) (अयम्)

(अधिपतिः) (च) (ते) (त्वा) (सर्वे) (संविदानाः)
 कृतप्रतिज्ञाः (नाकस्य) (पृष्ठे) (स्वर्गे) (लोके) (यज-
 मानम्) (च) (सादयन्तु) ॥ १४ ॥

अन्वयः—हे त्वि या त्वं बृहत्पतिः दिग्विधासि तस्यास्ते
 पतिर्विश्वे देवा अधिपतयः सन्ति तद्द्वयो बृहत्पतिर्हेतीनां प्रतिधर्ता
 त्वा च त्रिणवत्रयस्त्रिंशो स्तोमौ पृथिव्यामप्यथायै वैश्वदेवाग्निमारुते
 उक्थे च श्रयताम् । प्रतिष्ठित्यै शाक्वरैवते सामनी च स्तम्नी-
 ताम् । यथा तेऽन्तरिक्षे प्रथमजा ऋषयो देवेषु दिवो मात्रया वरि-
 ष्णा त्वा प्रथन्ते तान् मनुष्याः प्रथन्तु । यथाऽवमधिपतिर्विश्वर्ता
 सूर्योऽस्ति यथा संविदाना विद्वांसस्त्वा नाकस्य पृष्ठे स्वर्गे लोके
 सादयन्ति यथा सर्वे ते यजमानं च सादयन्तु तथा त्वं पत्या सह
 वर्तेथाः ॥ १४ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—यथा सर्वासां मध्यस्था दिक्
 सर्वाभ्योऽधिकास्ति तथा सर्वेभ्यो गुणेभ्यः शरीरात्मबलमधिकम-
 स्तीति वेद्यम् ॥ १४ ॥

पदार्थः—हे त्वि । जो तू (बृहती) बड़ी (अधिपत्नी) सब दिशाओं के
 उपर वर्तमान (दिक्) दिशा के समान (अस्ति) है उस (ते) तेरा पति (विश्वे)
 सब (देवाः) प्रकाशक सूर्यादि पदार्थ (अधिपतयः) अधिष्ठाता हैं । जैसे जो
 (बृहत्पतिः) विश्व का रक्षक (हेतीनाम्) बड़े लोकों का (प्रतिधर्ता) प्रतीति के
 साथ चारण करने वाले सूर्य के तुल्य वह तेरा पति (त्वा) तुझ को (च) और
 (त्रिणवत्रयस्त्रिंशो) ग्यारह और तैंतीस (स्तोमौ) स्तुति के साधन (पृथिव्याम्)
 पृथिवी में (अप्यथायै) पीड़ा रहितता के लिये (वैश्वदेवाग्निमारुते) सब विद्वान्
 और अग्नि वायुओं के व्याख्यान करने वाले (उक्थे) कहने योग्य वेद के दो
 भागों का (श्रयताम्) आश्रय करे और जैसे (प्रतिष्ठित्यै) प्रतिष्ठा होने के लिये

(शक्ररैवते) शकरी और रेवती छन्द से कहे अर्थों से (सामनी) साम वेद के दो भागों को (स्तम्नीताम्) संगत करो । जैसे वे (अन्तरिक्षे) अवकाश में (प्रथमजाः) आदि में हुए (ऋषयः) धनञ्जय आदि सूक्ष्म स्थूल वायु रूप प्राण (देवेषु) दिव्य गुण वाले पदार्थों में (दिवः) प्रकाश की (मात्रया) मात्रा और (परिष्णा) अधिकता से (त्वा) तुझ को प्रसिद्ध करते हैं उन को मनुष्य लोग (प्रयन्तु) प्रख्यात करें जैसे (अयम्) यह (अधिपतिः) स्वामी (विधर्ता) विविध प्रकार से सब को धारण करने हारा सूर्य है जैसे (संविदानाः) सम्यक् सत्यप्रतिज्ञा युक्त ज्ञानवान् विद्वान् लोग (त्वा) तुझ को (नाकस्य) (पृष्ठे) सूक्ष्मदायक देश के उपरि (स्वर्गे) सुखरूप (लोके) स्थान में स्थापित करते हैं (ते) वे (सर्वे) सब (यममानम्) तेरे पुरुष और तुझ को (सादयन्तु) स्थित करें वैसे तुम की पुरुष दोनों वर्त्ता करो ॥ १४ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में वाचकलु०—जैसे सब के बीच की दिशा सब से अधिक है वैसे सब गुणों से शरीर और आत्मा का बल अधिक है ऐसा निश्चित जानना चाहिये ॥ १४ ॥

अयंपुर इत्यस्य परमेष्ठी ऋषिः । वसन्त ऋतुर्देवता ।

विकृतिश्छन्दः । मध्यमः स्वरः ॥

अथ रश्म्यादिदृष्टान्तेन सहिद्योपदिश्यते ॥

अब किरण आदि के दृष्टान्त से श्रेष्ठ विद्या का उ० ॥

अयं पुरो हरिकेशः सूर्यरश्मिस्तस्य रथगृत्सश्च
रथौजाश्च सेनानीग्रामण्यौ । पुञ्जिक्स्थला च
क्रतुस्थला चाप्सरसौ । दृक्ष्णवः पशवो ह्येतिः
पौरुषेयो बधः प्रहेतिस्तेभ्यो नमो अस्तु ते नोऽवन्तु

ते नो मृडयन्तु ते यं द्विप्मो यश्च नो द्वेष्टि तमेषां
जम्भै दध्मः ॥ १५ ॥

अयम् । पुरः । हरिकेश इति हरिऽकेशः । सूर्यरश्मिरिति सूर्यऽरश्मिः । तस्य । रथगृत्स इति रथऽगृत्सः । च । रथोजा इति रथऽओजाः । च । सेनानीग्रामण्यौ । सेनानीग्रामन्याविति सेनानीग्रामन्यौ । पुञ्जिकस्थलेति पुञ्जिकऽस्थला । च । क्रतुस्थलेति क्रतुऽस्थला । च । अप्सरसौ । दङ्क्षणवः । पशवः । हेतिः । पौरुषेयः । बधः । प्रहेतिरिति प्रऽहेतिः । तेभ्यः । नमः । अस्तु । ते । नः । अवन्तु । ते । नः । मृडयन्तु । ते । यम् । द्विप्मः । यः । च । नः । द्वेष्टि । तम् । एषाम् । जम्भै । दध्मः ॥ १५ ॥

पदार्थः—(अयम्) (पुरः) पूर्वस्मिन् काले वर्त्तमानः (हरिकेशः) हरणशीला हरितवर्णाः केशा इव केशाः प्रकाशा यस्य । अत्र छिद्रेण लो लोपश्च । उ० । ५ । ३३ । इत्यन् लकारलोपश्च (सूर्यरश्मिः) सूर्यस्य किरणः (तस्य) (रथगृत्सः) रथस्य प्रवेता गृत्सो मेधावीव वर्त्तमानः । गृत्स इति मेधावि ना० निर्घ० ३ । २५ गृत्सो मेधावी गृणातेः स्तुतिकर्मणः निरु० १।५

(च) (रथौजाः) रथेनौजो बलं यस्य (च) (सेनानीग्रामण्यौ)
सेनानीश्च ग्रामणीश्च ताविव (पुञ्जिकस्थला) समूहस्थाना
दिक् (च) (क्रतुस्थला) प्रज्ञाकर्मज्ञापनोपदिक् (च) (अ-
प्सरसौ) ये अप्सु प्राणेषु सरन्त्यौ गच्छन्त्यौ ते (दङ्क्षणवः)
मांसघासादीनां दंशनशीला व्याघ्रादयः । अत्र दंशधातोर्बाहुलकानुः
सुडागमश्च (पशवः) (हेतिः) वज्रइव घातुकः (पौरुषेयः)
पुरुषाणां समूहः (वधः) हन्ति येन (प्रहेतिः) प्रकृष्टो हेतिर्वज्र-
इव वर्तमानः (तेभ्यः) (नमः) वज्रः (अस्तु) (ते) (नः)
अस्मान् (अवन्तु) रक्षन्तु (ते) (नः) अस्मान् (मृडय-
न्तु) आनन्दयन्तु (ते) रक्षका वयम् (यम्) हिंसकम् (हि-
ष्मः) विरुन्धमः (यः) (च) (नः) अस्मान् (हेष्टि) विरु-
णाद्धि (तम्) (एषाम्) पशूनाम् (जम्भे) जम्भन्ति गात्राणि
विनामयन्ति येन मुखेन तस्मिन् (दध्मः) संस्थापयामः ॥ १५ ॥

अन्वयः—योऽयं पुरो हरिकेशः सूर्य्यराश्मिरस्ति तस्य रथगृ-
त्सश्च रथौजाश्च सेनानीग्रामण्याविवापरी रश्मी वर्तेते । तस्य
पुञ्जिकस्थला च क्रतुस्थला चाप्सरसौ वर्तेते । ये दंक्षणवः पश-
वः सन्ति तेषामुपरि हेतिर्वज्रः पततु ये पौरुषेयो वधः प्रहेतिरिव
वर्तमानाः सन्ति तेभ्यो नमोऽस्तु । ये धार्मिका राजादयः सभ्या
राजपुरुषाः सन्ति ते नोऽवन्तु । ते नो मृडयन्तु ते वयं यं हिष्मो
यश्च नो हेष्टि तमेषां जम्भे दध्मः ॥ १५ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—यथा सूर्य्यस्य राश्मिर्हरितोऽस्ति
तेन साकं रक्तपीतादयः किरणा वर्तन्ते तथा सेनानीग्रामण्यौ व-

क्षित्वा रक्षकौ भवेताम् । यथा राजादयः सिंहादिर्हिसकान् पशू-
निरुध्य गवादीन् रक्षन्ति । तथैव विद्वांसः सुशिक्षयाऽस्मान् सर्वान्
मनुष्यान् धर्मानुष्ठानानिरुध्य धर्म्यं कर्मणि वर्त्तयित्वा द्वेष्टन् नि-
वारयन्तु । इदमपि वसन्तर्तोव्याख्यानम् ॥ १५ ॥

पदार्थः--जो (अयम्) यह (पुरः) पूर्वकाल में वर्त्तमान (हरिकेशः)
हरितवर्ण केश के समान हरणशील और क्लेशकारी ताप से युक्त (सूर्यरश्मिः) सूर्य की किरणों
हैं (तस्य) उनका (रथगृहः) बुद्धिमान् मारुति (च) और (रथौजाः) रथ के लेवलने के वाहन
(च) इन दोनों के तथा (सेनानाप्रामग्यौ) सेनापति और ग्राम के अध्यक्ष के समान अन्य
प्रकार के भी किरण होते हैं उन किरणों की (पुञ्जिकस्थला) सामान्य प्रधान दिशा (च)
और (क्रतुस्थला) प्रज्ञा कर्म को जतानेवाली उपदिशा (च) ये दोनों (अप्सर-
सौ) प्राणों में चलने वाली अप्सरा कहाती हैं जो (दङ्क्षणवः) मांस और घास
आदि पदार्थों को खाने वाले व्याघ्र आदि (पशवः) हानिकारक पशु हैं उनके ऊ-
पर (हेतिः) बिजुली गिरे । जो (पौरुषेयः) पुरुषों के समूह (बधः) मारनेवाले
और (प्रहेतिः) उत्तम वज्र के तुल्य नाश करने वाले हैं (तेभ्यः) उन के लिये
(नमः) वज्र का प्रहार (अस्तु) हो । और जो धार्मिक राजा आदि सम्य राजपुरुष हैं
(ते) वे उन पशुओं से (नः) हम लोगों की (भवन्तु) रक्षा करें (ते) वे
(नः) हम को (मृडयन्तु) सुखी करें (ते) वे रक्षक हम लोग (यम्) जिस
हिसक से (द्विष्मः) विरोध करें (च) और (यः) जो हिसक (नः) हम से
(द्वेष्टि) विरोध करे (तम्) उसको हम लोग (एषाम्) इन व्याघ्रादि पशुओं के
(जम्मे) मुख में (दध्मः) स्थापन करें ॥ १५ ॥

भावार्थः--इस मंत्र में वाचकलु०--जैसे सूर्य के किरण हरे वर्ण वाले हैं
उस के साथ लाल पीले आदि वर्ण वाले भी किरण रहते हैं वैसे ही सेनापति और
ग्रामाध्यक्ष वर्त्त के रक्षक होंगे । जैसे राजा आदि पुरुष मृत्यु के हेतु सिंह आदि पशुओं
को रोक के गौ आदि पशुओं की रक्षा करते हैं वैसे ही विद्वान् लोग अच्छी शिक्षा
अधर्माचरण से पृथक् रख धर्म में जला के हम सब मनुष्यों की रक्षा करके द्वेषियों
का निवारण करें । यह भी सब वसन्त ऋतु का व्याख्यान है ॥ १५ ॥

अयं दक्षिणेत्यस्य परमेष्ठी ऋषिः । ग्रीष्मर्तुर्देवता । प्रकृति-
ऋग्वन्दः । धैवतः स्वरः ॥

पुनस्तादृशमेव विषयमाह ॥

किं यो वैसाही वि० ॥

अयं दक्षिणा विश्वकर्मा तस्य रथस्वनश्च रथे
चित्रश्च सेनानीग्रामण्यौ । मेनका च सहजन्या
चाप्सरसौ यातुधाना हेती रक्षांश्चसि प्रहेतिस्ते-
भ्यो नमो अस्तु ते नोऽवन्तु ते नो मृडयन्तु ते यं
द्विष्मो यश्च नो द्वेष्टि तमेपां जम्भे दध्मः ॥१६॥

अयम् । दक्षिणा । विश्वकर्मेति विश्वऽकर्मा ।
तस्य । रथस्वन इति रथऽस्वनः । च । रथे चित्र इति-
रथेऽचित्रः । च । सेनानीग्रामण्यौ । सेनानीग्राम-
न्याविति सेनानीग्रामन्यौ । मेनका । च । सह-
जन्येति सहऽजन्या । च । चाप्सरसौ । यातुधाना
इति यातुऽधानाः । हेतिः । रक्षांश्चसि । प्रहेतिरि-
ति प्रऽहेतिः । तेभ्यः । नमः । अस्तु । ते । नः । अव-
न्तु । ते । नः । मृडयन्तु । ते । यम् । द्विष्मः । यः ।
च । नः । द्वेष्टि । तम् । एषाम् । जम्भे । दध्मः ॥१६॥

पदार्थः—(अयम्) (दक्षिणा) दक्षिणतः (विश्वकर्मा)
विश्वानि सर्वाणि कर्माणि यस्मात्स वायुः (तस्य) (रथस्वनः)

रथस्य स्वनः शब्द इव शब्दो यस्य सः (च) (रथेचित्रः) रथे रमणीये चित्राण्याश्चर्यरूपाणि चिह्नानि यस्य सः (च) (सेनानीग्रामण्यौ) (मेनका) यथा मन्थते सा (च) (सहजन्या) सहोत्पन्ना (च) (अप्सरसौ) ये अप्सवन्तरिक्षे सरतस्ते (यातुधानाः) प्रजापीडकाः (हेतिः) वज्रः (रक्षांसि) दुष्टकर्मकारिणः (प्रहेतिः) (तेभ्यः) (नमः) वज्रः (अस्तु) (ते) (नः) अस्मान् (अवन्तु) (ते) (नः) (मृडयन्तु) सुखयन्तु (ते) (यम्) (हिष्मः) (यः) (च) (नः) (हेष्टि) (तम्) (एषाम्) वायूनाम् (जम्भे) व्याघ्रस्य मुख इव कष्टे (दध्मः) ॥ १६ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या यथा योऽयं विश्वकर्मा वायुर्दक्षिणा वाति तस्य वायो रथस्वनश्च रथेचित्रश्च सेनानीग्रामण्याविव वर्त्तमाने मेनका च सहजन्या चाप्सरसौ वर्त्तन्ते । ये यातुधानाः सन्ति तेषामुपरि हेतिर्यानि रक्षांसि वर्त्तन्ते तेषामुपरि प्रहेतिरिव तेभ्यो नमोस्तिवति कृत्वा शिष्टका न्यायाधीशास्ते नोऽवन्तु ते नो मृडयन्तु ते वयं यं हिष्मो यश्च नो हेष्टि तमेषां वायूनां जम्भेदध्मस्तथा प्रयतध्वम् ॥ १६ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—ये स्थूलसूक्ष्ममध्यस्थस्य वायो-रूपयोगं कर्तुं जानन्ति ते शत्रून्निवार्य सर्वानानन्दयन्ति । इदमपि श्रीष्मर्त्तोः शिष्टं व्याख्यानं वेद्यम् ॥ १६ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो जैसे (अयम्) यह (विश्वकर्मा) सब चेष्टारूप कर्मों का हेतु वायु (दक्षिणा) दक्षिण दिशा से चलता है (तस्य) उस वायु के (रथस्वनः) रथ के शब्द के समान शब्द वाला (च) और (रथेचित्रः) रमणीय रथ में

चिह्न युक्त आश्चर्य कार्यों का करने वाला (च) ये दोनों (सेनानीग्रामण्यौ) सेनापति और ग्रामाध्यक्ष के समान वर्तमान (मेनका) जिस से मनन किया जाय वह (च) और (सहजन्त्या) एक साथ उत्पन्न हुई (च) ये दोनों (अप्सरसौ) अन्तरिक्ष में रहने वाली किरणादि अप्सरा हैं जो (जातुधाना) प्रजा को पीड़ा देने वाले हैं उन के ऊपर (हेतिः) वज्र जो (रक्षांसि) दुष्ट कर्म करने वाले हैं उन के ऊपर (प्रहेतिः) प्रकृष्ट वज्र के तुल्य (तेभ्यः) उन प्रजापीडक आदि के लिये (नमः) वज्र का प्रहार (अस्तु) हो ऐसा करके जो न्यायाधीश शिक्षक हैं (ते) वे (नः) हमारी (अवन्तु) रक्षा करें (ते) (वे) (नः) हम को (मृडयन्तु) सुखी करें (ते) वे हमलोग (यम्) जिस दुष्ट से (द्विष्मः) द्वेष करें (च) और (यः) जो दुष्ट (नः) हम से (द्वेष्टि) द्वेष करे (तम्) उस को (एषाम्) इन वायुओं के (जम्भे) व्याध के समान मुख में (दध्मः) धारण करते हैं वैसा प्रयत्न करो ॥ १६ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकलु०—जो स्थूल सूक्ष्म और मध्यस्थ वायु से उपयोग लेने को जानते हैं वे शत्रुओं का निवारण करके सब को आनन्दित करते हैं । यह भी ग्रीष्म ऋतु का शेष व्याख्यान है ऐसा जानो ॥ १६ ॥

अयंपश्चादित्यस्य परमेष्ठी ऋषिः । वर्षर्तुर्देवता ।

विराट् ऋतिश्छन्दः । निषादः स्वरः ॥

पुनस्तादृशमेव विषयमाहः ॥

फिर वैसा ही विषय अगले मंत्र में कहा है ॥

अयं पश्चाद् विश्वव्यं चास्तस्य रथं प्रोतश्चासं
मरथश्च सेनानीग्रामण्यौ । प्रम्लोचन्ती चानुम्लोच-
न्ती चाप्सरसौ । व्याघ्रा हेतिः सर्पाः प्रहेतिस्तेभ्यो
नमो अस्तु ते नोऽवन्तु ते नो मृडयन्तु ते यं द्विष्मो
यश्च नो द्वेष्टि तमेषां जम्भे दध्मः ॥ १७ ॥

अयम् । पश्चात् । विश्वव्यचा इति विश्वऽव्य-
चाः । तस्य । रथप्रोतइति रथऽप्रोतः । च । अस-
मरथ इत्यसमऽरथः । च । सेनानीग्रामण्यौ । से-
नानीग्रामन्याविति सेनानीग्रामन्यौ । प्रम्लोचन्ती-
ति प्रऽम्लोचन्ती । च । अनुम्लोचन्तीत्यनुऽम्लो-
चन्ती । च । अप्सरसौ । व्याघ्राः । हेतिः । सर्पाः ।
प्रहेतिरिति प्रऽहेतिः । तेभ्यः । नमः । अस्तु । ते । नः ।
अवन्तु । ते । नः । मृडयन्तु । ते । यम् । द्विष्मः ।
यः । च । नः । द्वेष्टि । तम् । एषाम् । जम्भे ।
दध्मः ॥ १७ ॥

पदार्थः—(अयम्) (पश्चात्) (विश्वव्यचाः) विश्वं
विचति व्याप्नोति स विद्युदरूपोऽग्निः (तस्य) (रथप्रोतः) रथो
रमणीयस्ते जः समूहः प्रोतो व्यापितो येन सः (च) (असमरथः)
अविद्यमानः समो रथो यस्य सः (च) (सेनानीग्रामण्यौ) ए-
ताविव (प्रम्लोचन्ती) प्रकृष्टतया सर्वानोषध्यादिपदार्थान् म्लो-
चयन्ती (च) (अनुम्लोचन्ती) अनुम्लोचयन्ती दीप्तिः (च)
(अप्सरसौ) (व्याघ्राः) सिंहाः (हेतिः) (सर्पाः) ये सर्पन्ति त-
ऽहयः (प्रहेतिः) (तेभ्यः) (नमः) (अस्तु) (ते) (नः)
(अवन्तु) (ते) (नः) (मृडयन्तु) (ते) (यम्) (द्विष्मः)
(या) (च) (नः) (द्वेष्टि) (तम्) (एषाम्) (जम्भे)
(दध्मः) ॥ १७ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या यथाऽयं यश्चादिश्वव्यचा अस्ति तस्य सेनानीग्रामण्याविव रथप्रोतश्चासमरथश्च प्रम्लोचन्ती चानुम्लोचन्ती चाप्सरसौ स्तः । यथा हेतिः प्रहेतिर्व्याघ्राः सर्पाश्च सन्ति तेभ्यो नमोऽस्तु । यएतेभ्यो रक्षकास्ते नोऽवन्तु ते नो मृडयन्तु ते वयं यं द्विष्मो यश्च नो द्वेष्टि यमेषां जग्मे दधमस्तं तेऽपि । धरन्तु ॥ १७ ॥

भावार्थः—अथ वाचकान्तु—इदं वर्षतोः शिष्टं व्याख्यान-मस्मिन् युक्ताहारविहारौ मनुष्यैः कार्थ्यौ ॥ १७ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो जैसे (अयम्) यह (परचात्) पीछे से (विश्वव्यचाः) विश्व में व्याप्त बिजुली रूप अग्नि है उस के (सेनानीग्रामण्यौ) सेनापति और ग्रामपति के समान (रथप्रोतः) रमणीय तेजस्वरूप में व्याप्त (च) और (अस-मरथः) जिस के समान दूसरा रथ न हो वह (च) ये दोनों (प्रम्लोचन्ती) अच्छे प्रकार सब ओषधि आदि पदार्थों को शुष्क कराने वाली (च) तथा (अनुम्लोचन्ती) परचात् ज्ञान का हेतु प्रकाश (च) ये दोनों (अप्सरसौ) क्रियाकारक आकशस्थ किरण हैं जैसे (हेतिः) स धारण वज्र के तुल्य तथा (प्रहेतिः) उत्तम वज्र के समान (व्याघ्राः) सिंहों के तथा (सर्पाः) सर्पों के समान प्राणियों को दुःखदायी जीव हैं (तेभ्यः) उन के लिये (नमः) वज्रप्रहार (अस्तु) हो और जो इन पूर्वोक्तों से रक्षा करें (ते) वे (नः) हमारे (अवन्तु) रक्षक हों (ते) वे (नः) हम को (मृडयन्तु) सुखी करें तथा (ते) वे हमलोग (यम्) जिस से (द्विष्मः) द्वेष करें (च) और (यः) जो दुष्ट (नः) हम से (द्वेष्टि) द्वेष करे जिस को हम (एषाम्) इन सिंहादि के (जग्मे) मुख में (दधमः) धरें (तम्) उस को वे रक्षक लोग भी सिंहादि के मुख में धरें ॥ १७ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकान्तुसोपमालङ्कार है—यह वर्षा अन्तु का शेष व्याख्यान है । इस में मनुष्यों की नियम पूर्वक आहार विहार करने चाहिये ॥ १७ ॥

अथमुत्तरादित्यस्य परमेष्ठी ऋषिः । शरदृतुर्देवता ।

भुरिगतिधृतिश्छन्दः । षडजः स्वरः ॥

पुनस्तादृशमेव विषयमाह ॥

फिर भी वैसा ही वि० ॥

अथमुत्तरासंयद्वसुस्तस्य ताक्ष्यश्चारिष्टनेमिश्र
सेनानीग्रामन्यौ । विश्वार्ची च घृताची चाप्सरसा-
वापो हेतिर्वातः प्रहेतिस्तेभ्यो नमो अस्तु ते नोऽ-
वन्तु ते नो मृडयन्तु ते यं द्विप्मो यश्च नो द्वेष्टि
तमेषां जम्भे दध्मः ॥ १८ ॥

अथम् । उत्तरात् । संयद्वसुरिति संयत् ऽवसुः ।
तस्य । ताक्ष्यः । च । अरिष्टनेमिरित्यरिष्टनेमिः ।
च । सेनानीग्रामन्यौ । सेनानीग्रामन्याविति सेना-
नीग्रामन्यौ । विश्वार्ची । च । घृताची । च । अ-
प्सरसौ । आपः । हेतिः । वातः । प्रहेतिरिति प्रऽ-
हेतिः । तेभ्यः । नमः । अस्तु । ते । नः । अवन्तु ।
ते । नः । मृडयन्तु । ते । यम् । द्विप्मः । यः । च ।
नः । द्वेष्टि । तम् । एषाम् । जम्भे । दध्मः ॥ १८ ॥

पदार्थः—(अयम्) (उत्तरात्) (संयद्भुः) यज्ञस्य संगतिकरणः (तस्य) (ताक्ष्यः) तीक्ष्णतेजः प्रापक आश्विनः (च) (अरिष्टनेमिः) अरिष्टानि दुःखानि दुरे नयति स कार्तिकः (च) (सेनानीग्रामण्यौ) एतद्वर्तमानौ (विश्वची) या विश्वं सर्वं जगदश्चति व्याप्नोति सा (च) (घृताची) घृतमाज्यमुदकं वाञ्छति प्राप्नोति सा दीप्तिः (च) (आप्सरसौ) आप्सु प्राणेषु सरन्त्यौ गनी (आपः) (हेतिः) वृद्धिः (वातः) प्रियः पवनः (प्रहेतिः) प्रकर्षेण वर्द्धकः (तेभ्यः) (नमः) (अस्तु) (ते) (नः) (अवन्तु) (ते) (नः) (मृडयन्तु) (ते) (यम्) (द्विष्मः) (यः) (च) (नः) (द्वेष्टि) (तम्) (एषाम्) (जम्भे) (दध्मः) ॥ १८ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या यथायमुत्तरात्संयद्भुस्ति शरदतुरस्ति तस्य सेनानीग्रामण्याविव ताक्ष्यश्चारिष्टनेमिश्च विश्वाची च घृताचीचाप्सरसौ स्तः यत्राऽऽपो हेतिरिव वर्तिका वातः प्रहेरिवानन्दप्रदो भवति तं ये युक्त्या सेवन्ते तेभ्यो नमोऽस्तु । ते नोऽवन्तु ते नो मृडयन्तु ते वयं यं द्विष्मो यश्च नो द्वेष्टि तमेषामब्वातानां जम्भे दध्मस्तथा यूयं वर्तध्वम् ॥ १८ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—इदं शरदतोः शिष्टं व्याख्यानम् । अस्मिन्नपि मनुष्यैर्युक्त्या प्रवर्तितव्यम् ॥ १८ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो जैते (अयम्) यह (उत्तरात्) उत्तर दिशा से (संयद्भुः) यज्ञ को संगत करने हारे के तुल्य शरद ऋतु है (तस्य) उस के (से-

नानीग्रामण्यौ) सेनापति और ग्रामाध्यक्ष के समान (तादर्थ्यः) तद्विण तेज को प्राप्त कराने वाला आश्विन (च) और (अरिष्टनेमिः) दुःखों को दूर करने वाला कार्तिक (च) ये दोनों (विश्वाची) सब जगत् में व्यापक (च) और (धृताची) धी वा जल को प्राप्त कराने वाली दीप्ति (च) ये दोनों (अप्सरसौ) प्राणों की गति हैं जहां (आपः) जल (हेतिः) वृद्धि के तुल्य वर्तने और (वातः) प्रिय पवन (प्र-हेतिः) अच्छे प्रकार बढ़ाने हारे के समान आनन्द दायक होता है उस वायु को जो लोग युक्ति के साथ सेवन करते हैं (तेभ्यः) उन के लिये (नमः) नमस्कार (अस्तु) हो (ते) वे (नः) हमारी (अवन्तु) रक्षा करें (ते) वे (नः) हम को (मृडयन्तु) सुखी करें (ते) वे हम (यम्) भिस से (द्विष्मः) द्वेष करें (च) और (यः) जो (नः) हम से (द्वेष्टि) द्वेष करे (तम्) उस को (एषाम्) इन जल वायुओं के (जम्भे) दुःखदायी गुणरूपा मुख में (दध्मः) धरे वैसे तुम लोग भी वर्त्तों ॥ १८ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में वाचकलु०—यह शरद ऋतु का शेष व्याख्यान है । इस में भी मनुष्यों को चाहिये कियुक्ति के साथ कार्यों में प्रवृत्त हों ॥ १८ ॥

अयमुपरीत्यस्य परमेष्ठीऋषिः । हेमन्तर्तुर्देवता निचृकृति-
श्चछन्दः । निषादः स्वरः ॥

पुनस्तादृशमेव विषयमाह ॥

फिर भी वैसा ही विषय अगले मंत्र में कहा है ॥

अयमुपर्यर्वाग्वसुस्तस्य सेनजिच्च सुषेणश्च सेनानी-
ग्रामण्यौ । उर्वशी च पूर्वचित्तिश्चाप्सरसाववस्फूर्ज-
न् हेतिर्विद्युत्प्रहेतिस्तेभ्यो नमो अस्तु ते नोऽवन्तु
ते नो मृडयन्तु ते यं द्विष्मो यश्च नो द्वेष्टि तमेषां
जम्भे दध्मः ॥ १९ ॥

अयम् । उपरि । अर्वाग्वसुरित्यर्वाक्ऽवसुः ।
तस्य । सेनजिदितिसेनऽजित् । च । सुपेणः । सृसे-
नइतिसुऽसेनः । च । सेनानीग्रामन्यू । सेनानि ग्रा-
मण्यावितिसेनानीग्रामन्यू । उर्वशी । च । पूर्वचित्ति-
रितिपूर्वऽचित्तिः । च । अप्ससौ । अवस्फूर्जन्नित्यवऽ-
स्फूर्जन् । हेतिः । विद्युदिति विऽद्युत् । प्रहेतिरितिप्रऽ-
हेतिः । तेभ्यः । नमः । अस्तु । ते । नः । अवन्तु । ते ।
नः । मृडयन्तु । ते । यम् । द्विष्मः । यः । च । नः ।
द्वेष्टि । तम् । एषाम् । जम्भै । दध्मः ॥ १९ ॥

पदार्थः—(अयम्) (उपरि) वर्त्तमानः (अर्वाग्वसुः)
अर्वाग्वष्टेः पश्चाद्वसु धनं यस्मात्स हेमन्तर्तुः (तस्य) (सेन-
जित्) यः सेनया जयति सः । अत्र ड्यापोः संज्ञाद्यन्दसोर्वहुल-
मिति ह्रस्वत्वं च (सुपेणः) शोमना सेना यस्य सः (च) (से-
नानीग्रामन्यू) एतद्वर्त्तमानौ मार्गशीर्षपौषौ मासौ (उर्वशी)
उरु बहु अश्नाति यया सा दीतिः (च) (पूर्वचित्तिः) पूर्वा
प्रथमा चित्तिः संज्ञानं यस्याः सा (च) (अप्सरसौ) (अव-
स्फूर्जन्) अर्वाचीनं घोषं कुर्वन् (हेतिः) वज्रघोषः (विद्युत्)
(प्रहेतिः) प्रकृष्टो वज्रइव (तेभ्यः) (नमः) (अस्तु)
(ते) (नः) (अवन्तु) (ते) (नः) (मृडयन्तु) (ते)

(यम्) (द्विष्मः) (यः) (च) (नः) (हेष्टि) (तम्)
(एषाम्) (जम्भे) (दध्मः) ॥ १९ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या यथाऽयमुपरि वर्त्तमानोऽर्वाग्वसुर्हेमन्तर्तुर-
स्ति तस्य सेनजिच्च सुषेणश्चसेनानीग्रामण्याविव मार्गशीर्षपौषौ
मासावुर्वशी च पूर्वचित्तिश्चाप्सरसाववस्फूर्जन् हेतिर्विद्युत्प्रहेतिश्चा-
स्ति तेभ्यो नमोऽन्नमस्तु ते नोऽवन्तु ते नो मृडयन्तु ते वयं यं
द्विष्मो यश्च नो हेष्टि तमेषां जम्भे दध्मस्तं यूयमपि तथा विद-
धत ॥ १९ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—इयमपि हेमन्तर्तोः शिष्टा व्या-
ख्या । इममृतुं मनुष्या युक्त्या सेवित्वा बलिष्ठा भवन्तु ॥ १९ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो जैसे (अयम्) यह (उपरि) उपर वर्त्तमान (अ-
र्वाग्वसुः) वृष्टि के पश्चात् धन का हेतु है (तस्य) उस के (सेनजित्) सेना से जी-
तने वाला (च) और (सुषेणः) सुन्दर सेनापति (च) ये दोनों (सेनानीनीग्राम-
ण्या) सेनापति और ग्रामाध्यक्ष के तुल्य वर्त्तमान अगहन और पौष महीने (उर्वशी)
बहुत खाने का हेतु आन्तर्य दासि (च) और (पूर्वाचित्तिः) आदिज्ञान का हेतु (च)
ये दोनों (अपसरसौ) प्राणों में रहने वाली (अवस्फूर्जन्) भयंकर घोष करते हुए
(हेतिः) वज्र के तुल्य (विद्युत्) विजुली के चलाने हारे और (प्रहेतिः) उच्चम
वज्र के समान रक्तक प्राणी हैं (तेभ्यः) उन के लिये (नमः) अन्नादि पदार्थ (अस्तु) मिलें
(ते) वे (नः) हम लोगों की (अवन्तु) रक्षा करें (ते) वे (नः) हम को
(मृडयन्तु) सुखी करें (ते) वे हम लोग (यम्) जिस दुष्ट से (द्विष्मः) द्वेष
करें (च) और (यः) जो (नः) हम से (हेष्टि) द्वेष करे (तम्) उस को ह-
म लोग (एषाम्) इन हिंसक प्राणियों के (जम्भे) मुख में (दध्मः) धरें । वैसे तु-
म लोग भी उस को धरो ॥ १९ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकलु०—यह भी हेमन्त ऋतु की शेष व्याख्या है । मनुष्यों को चाहिये कि इस ऋतु का युक्ति से सेवन करके बलवान् हों ॥ १९ ॥

अग्निर्मूर्द्धत्यस्य परमेष्ठी ऋषिः । अग्निर्देवता ।

निचृद्गायत्री छन्दः षड्जः स्वरः ॥

कथं जनैर्बलं वर्धनीयमित्याह ॥

मनुष्यों को किस प्रकार बल बढ़ाना चाहिये यह वि० ॥

अग्निर्मूर्द्धा दिवः ककुत्पतिः पृथिव्या अयम् ।

अपां रेतांसि जिन्वति ॥ २० ॥

अग्निः । मूर्द्धा । दिवः । ककुत्पतिः । पृथिव्याः ।

अयम् । अपाम् । रेतांसि । जिन्वति ॥ २० ॥

पदार्थः—(अग्निः) प्रसिद्धः पावकः (मूर्द्धा) शिरइव सूर्यरूपेण वर्त्तमानः (दिवः) प्रकाशस्य (ककुत्पतिः) दिशां पालकः (पृथिव्याः) भूमेश्च (अयम्) (अपाम्) प्राणानाम् (रेतांसि) वीर्याणि (जिन्वति) प्रीणाति ॥ २० ॥

अन्वयः—यथा हेमन्तर्तुवयमाग्निर्दिवः पृथिव्याश्च मध्ये मूर्द्धा ककुत्पतिः सन्नपां रेतांसि जिन्वति तथैव मनुष्यैर्वलिष्ठैर्मवितव्यम् ॥ २० ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—मनुष्यैर्युक्त्या जाठराग्निं वर्धयित्वा संयमेनाहारविहारौ कृत्वा सदा बलं वर्धनीयम् ॥ २० ॥

पदार्थः—जैसे हेमन्त ऋतु में (अयम्) यह प्रसिद्ध (अग्निः) अग्नि

(दिवः) प्रकाश औष्ट्र (पृथिव्याः) भूमि के बीच (मूर्द्धा) शिर के मुख्य सूर्यरूप से वर्तमान (ककुत्पतिः) दिशाओं का रत्नक होके (अयम्) प्राणों के (रेतसि) पराक्रमों को (जिन्वति) पूर्णता से तृप्त करता है वैसे ही मनुष्यों को बलवान् होना चाहिये ॥ २० ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकलु०—मनुष्यों को चाहिये कि युक्ति से जा-
ठराग्नि को बड़ा संयम से आहार विहार करके नित्य बल बढ़ाते रहें ॥ २० ॥

अयमाग्निरित्यस्य परमेष्ठी ऋषिः । अग्निर्देवता ।

निचृद् गावत्री छन्दः । षड्जः स्वरः ॥

पुनर्मनुष्यः किं कुर्यादित्याह ॥

किं मनुष्य क्या करे यह वि० ॥

अयमग्निः सहस्रिणो वाजस्य शतिनस्पतिः ।
मूर्धा कवी रयीणाम् ॥ २१ ॥

अयम् । अग्निः । सहस्रिणः । वाजस्य । श-
तिनः । पतिः । मूर्धा । कविः । रयीणाम् ॥ २१ ॥

पदार्थः—(अयम्) (अग्निः) हेमन्ते वर्तमानः (सहस्रि-
णः) प्रशस्तासंख्यपदार्थयुक्तस्य (वाजस्य) अश्वस्य (शतिनः)
प्रशस्तैर्गुणैः सह शतधा वर्तमानस्य (पतिः) पालकः (मूर्धा)
उत्तमांगहर्तमानः (कविः) क्रान्तदर्शनः (रयीणाम्) धना-
नाम् ॥ २१ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या यथाऽयमग्निः सहस्रिणः शतिनो वा-
जस्य रयीणां च पतिर्मूर्धा कविरस्ति तथैव यूयं भवत ॥ २१ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—यथा विद्यायुक्तिभ्यां सेवितोऽग्निः पुष्कले धनधान्ये प्रयच्छति तथैव सेवितः पुरुषार्थो मनुष्यान् श्रीमतः संपादयति ॥ २१ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो (अयम्) यह (अग्निः) हेमन्त ऋतु में वर्तमान (सहस्रिणः) प्रशस्त असंख्य पदार्थों से युक्त (शतिनः) प्रशंसित गुणों के सहित अनेक प्रकार वर्तमान (वाजस्य) अन्न तथा (रयीणाम्) धनों का (पतिः) रक्षक (मूर्धा) उत्तम अन्न के तुल्य (कविः) समर्थ है वैसे ही तुम लोग भी हो ॥ २१ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में वाचकलु०—जैसे विद्या और युक्ति से सेवन किया अग्नि बहुत अन्न धन प्राप्त कराता है वैसे ही सेवन किया पुरुषार्थ मनुष्यों को ऐश्वर्यवान् करदेता है ॥ २१ ॥

त्वामन्न इत्यस्य परमेष्ठी ऋषिः । अग्निर्देवता ।

निचूद्रायत्री छन्दः । षड्जः स्वरः ॥

पुनः स कीदृशः स्यादित्याह ॥

किं वह कैसा हो यह वि० ॥

त्वामग्ने पुष्करादध्यथर्वा निरमन्यत । मूर्ध्नो विश्वस्य वाघतः ॥ २२ ॥

त्वाम् । अग्ने । पुष्करात् । अधि । अर्थर्वा । निः । अमन्यत । मूर्ध्नः । विश्वस्य । वाघतः ॥ २२ ॥

पदार्थः—(त्वाम्) (अग्ने) बिहन् (पुष्करात्) अन्तः-रिद्धात् पुष्करमित्यन्तरिक्षनाम० निघं० २ । ३ (अधि) (अर्थर्वा) अर्हिसकः (निः) नितराम् (अमन्यत) मयित्वागृही-यात् (मूर्ध्नः) शिरोवहर्त्तमानस्य (विश्वस्य) समग्रस्य जगतो

मध्ये (वाघतः) सुशिक्षिताभिर्वाग्भिरविद्या हन्यते येन स मेधावी ।
वाघत इति मेधाविना० निघं० ३ । २५ ॥ २२ ॥

अन्वयः—हे अग्ने यथाऽथर्वा वाघतो विद्वान् पुष्करादधि
मूर्ध्नी विश्वस्य च मध्ये ऽग्निं विद्युतं निरमन्यत तथैव त्वां बोध-
यामि ॥ २२ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकत्वं—मनुष्यैर्विद्वदनुकरणेनाकाशात् पृ-
थिव्याश्च विद्युतं संगृह्याश्चर्याणि कर्माणि साधनीयानि ॥ २२ ॥

पदार्थः—हे (अग्ने) विद्वन् जैसे (अथर्वा) रत्नक (वाघतः) अच्छी
शिक्षित वाणी से अविद्या का नाश करने हारा बुद्धिमान् विद्वान् पुरुष (पुष्करान्)
अन्तरिक्ष के (अधि) बीच तथा (मूर्ध्नेः) शिर के तुल्य वर्तमान (विश्वस्य)
संपूर्ण गजन् के बीच अग्नि को (निरमन्यत) निरन्तर मन्यन करके ग्रहण करे वैसे
ही (त्वाम्) तुझ को मैं बोध करता हूँ ॥ २२ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में वाचकत्वं—मनुष्यों को चाहिये कि विद्वानों के
समान आकाश तथा पृथिवी के सकाश से बिजुली का ग्रहण कर आश्चर्य रूप कर्मों
को सिद्ध करें ॥ २२ ॥

भुवइत्यस्य परमेष्ठी ऋषिः । अग्निर्देवता ।

निचृदार्षी त्रिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

पुनः स कीदृशः स्यादित्याह ॥

फिर वह कैसा हो यह वि० ॥

भुवो यज्ञस्य रजश्च नेता यत्रां नियुद्धिः सचसे
शिवाभिः । द्विवि मूर्धानं दधिषे स्वर्षां जिह्वामग्ने च-
कृषे हव्यवाहम् ॥ २३ ॥

भुवः । यज्ञस्य । रजसः । च । नेता । यत्र ।
नियुद्भिरिति नियुद्भिः । सचसे । शिवाभिः ।
दिवि । मूर्धानम् । दधिपे । स्वर्षामिति स्वऽसाम् ।
जिह्वाम् । अग्ने । चकृषे । हव्यवाहम् ॥ २३ ॥

पदार्थः—(भुवः) भवतीति तस्य (यज्ञस्य) संगतस्य कार्य-
साधकस्य व्यवहारस्य (रजसः) लोक समूहस्य (च) (नेता)
नयन कर्त्ता (यत्र) अत्र ऋचितुनु० इति दीर्घः (नियुद्भिः)
मिश्रिकामिश्रिकाभिः क्रियाभिः (सचसे) युनक्ति (शिवाभिः)
मंगलकारिणीभिः (दिवि) द्योतनात्मकं स्वस्वरूपे (मूर्धानम्)
मूर्धेव वर्त्तमानं सूर्यम् (दधिपे) धरति (स्वर्षाम्) स्व सुखं
सन्तोति ददाति यया ताम् (जिह्वाम्) वाचम् । जिह्वेति वाङ्-
ना० निघं० १ । ११ । (अग्ने) विद्वन् (चकृषे) करोति
(हव्यवाहम्) यो हव्यान् दातुमादातुं च योग्यान् रसान् वहति
तम् ॥ २३ ॥

अन्वयः—हे अग्ने यथाऽयमग्निर्नियुद्भिः शिवाभिः सह व-
र्त्तमानः भुवो यज्ञस्य रजसश्च नेता सन् सचसे यत्र दिवि मूर्धानं
दधाति हव्यवाहं स्वर्षां जिह्वां चकृषे तथा तत् त्वं दिवि सचसे
विद्यां दधिपे ॥ २३ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—यथाग्निरीश्वरेण नियुक्तः सन्
सर्वस्य जगतः सुखकारी वर्त्तते तथैव विद्याग्राहका अध्यापकाः
सर्वेषां जनानां सुखकारिणः सन्तीति ज्ञेयम् ॥ २३ ॥

पदार्थः—हे (अग्ने) विद्वन् जैसे यह प्रत्यक्ष अग्नि (नियुद्धिः) संयोग विभाग कराने हारी क्रिया तथा (शिवाभिः) मंगलकारिणीदंसियों के साथ वर्तमान (भुवः) प्रगट हुए (यज्ञस्य) कार्यों के साधक संगत व्यवहार । च । और (रजसः) लोकसमूह को (नेता) आकर्षण कर्ता हुआ सम्बन्ध कराता है और (यत्र) जिस (दिवि) प्रकाशमान अपने स्वरूप में (मूर्द्धानम्) उसमाङ्ग के तुल्य वर्तमान सूर्य को धारण करता तथा (हव्यवाहम्) ग्रहण करने तथा देने योग्य रसों को प्रस कराने वाली (स्वर्षाम्) सुखदायक (जिह्वाम्) वाणी को चकृषे प्रवृत्त करता है वैसे तू सुम गुणों के साथ (सच से) युक्त होता और सब विद्याओं को (दधिषे) धारण कराता है ॥ २२ ॥

भावार्थः—इस मंत्र के वाचकत्वं जैसे ईश्वर ने नियुक्त किया हुआ अग्नि सब जगत् को सुखकारी होता है वैसे ही विद्या के ग्राहक अध्यापक लोग सब मनुष्यों को सुखकारी होते हैं ऐसा सब को जानना चाहिये ॥ २३ ॥

अबोधोत्पत्तस्य परमेष्ठी ऋषिः । अग्निर्देवता ।

निचृत् त्रिष्टुप्छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

पुनः स कीदृशो भवेदित्याह ॥

फिर वह कैसा हो यह वि० ॥

अबोधयग्निः समिधा जनानां प्रतिधेनुमिवायती-
मुषासम् । यद्वाइव प्र वयामुज्जिह्वानाः प्र भानवः
सिस्रते नाकमच्छं ॥ २४ ॥

अबोधि । अग्निः । समिधेतिस्मइधा । जना-
नाम् । प्रति । धेनुमिवेति धेनुस्इव । आयतीमि-
त्यायतम् । उषासम् । उपसमित्युषसम् । यद्वा-

इवेति यद्वाऽइव । प्र । वयाम् । उज्जिहाना इत्युत्सजि-
हानाः । प्र । भानवः । सिसृते । नाकम् अच्छ ॥ २४ ॥

पदार्थः—(अत्रोधि) प्रबुध्यते (अग्निः) (समिधा) प्रदी-
पनसाधनैः (जनानाम्) मनुष्याणाम् (प्रति) (धेनुमिव) यथा
दुग्धदां गां तथा (आयतीम्) प्राप्नुवतीम् (उषासम्) उषसं
प्रभातम् । अत्रान्येषामप्रीति दीर्घः (यद्वाइव) महान्तो धार्मिका
जनाइव (प्र) (वयाम्) व्यापिकां सुखनीतिम् (उज्जिहानाः)
उत्कृष्टतया प्राप्नुवन्तः (प्र) (भानवः) किरणाः (सिसृते)
प्रापयन्ति । अत्र सृधातोर्लटि शपः श्लुर्व्यत्ययेनात्मनेपदमन्त-
र्गतो एयर्थश्च (नाकम्) अविद्यमानदुःखमाकाशम् (अच्छ)
सम्यक् ॥ २४ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या यथा समिधा यमग्निरबोधायतीमुषासं-
प्रति जनानां धेनुमिवास्ति । यस्य यद्वाइव प्रवयामुज्जिहानाः प्रभा-
नवो नाकमच्छ सिसृते तं सुखाय यूयं संप्रयुग्ध्वम् ॥ २४ ॥

भावार्थः—अत्रोपमावाचकलु०—यथा दुग्धदात्री धेनुर्गौः सं-
सेविता सती दुग्धादिभिः प्राणिनः सुखयति । यथाऽऽप्ता विद्वांसो
विद्यादानेनाविद्यां निवार्य मनुष्यानुनयन्ति तथैवायमग्निर्वर्त्ततइति
वेद्यम् ॥ २४ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो जैसे (समिधा) प्रज्वलित करने के साधनों से यह
(अग्निः) अग्नि (अत्रोधि) प्रकाशित होता है (आयतीम्) प्राप्त होते हुए
(उषासम्) प्रभातसमय के (प्रति) समीप (जनानाम्) मनुष्यों की (धेनुमिव)
दूध देने वाली गौ के समान है । जिस अग्नि के (यद्वाइव) महान् धार्मिक जनों के
समान (प्र) उत्कृष्ट (वयाम्) व्यापक सुख की नीति को (उज्जिहानाः) अच्छे

प्रकार प्राप्त करते हुए (प्र) उत्तम (मानवः) किरण (नाकम्) मुख को (अच्छे)
अच्छे प्रकार (सिखते) प्राप्त करते हैं उस को तुम लोग सुखार्थ संयुक्त करो ॥ २४ ॥

भानार्थः—इस मंत्र में उपमा और वाचकलुप्तोपमालंकार हैं । जैसे दुग्धदेने
वाली सेवन की हुई गौ दुग्धादि पदार्थों से प्राणियों को सुखी करती है और जैसे आप
विद्वान् विद्यादान से अविद्या का निवारण कर मनुष्यों की उन्नति करते हैं वैसे ही
यह अग्नि है ऐसा जानना चाहिये ॥ २४ ॥

अवोचामेत्यस्य परमेष्ठी ऋषिः । अग्निर्देवता ।

निचृत तितुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

पुनः स कीदृशइत्याह ॥

फिर वह कैसा है यह वि० ॥

अवोचाम कवये मेधाय वचो वन्दारुं वृषभाय
वृष्णे । गविष्ठिरो नमसा स्तोममग्नौ दिवीव रुक्म-
मुरुव्यंचमश्रेत् ॥ २५ ॥

अवोचाम । कवये । मेधाय । वचः । वन्दारुं ।
वृषभाय । वृष्णे । गविष्ठिरः । गविस्थिरइति गवि-
ऽथिरः । नमसा । स्तोमम् । अग्नौ । दिवीवेतिदि-
विऽइव । रुक्मम् । उरुव्यंचमि । युऽव्यंचम् । अश्रेत् ॥ २५ ॥

पदार्थः—(अवोचाम) उच्याम (कवये) मेधाविने (मे-
धाय) सर्वशुभलक्षणसंगताय पवित्राय (वचः) वचनम् (व-
न्दारुं) प्रशंसनीयज्ञ (वृषभाय) बलिष्ठाय (वृष्णे) दृष्टिकर्त्रे
(गविष्ठिरः) गोषु किरणेषु तिष्ठतीति (नमसा) अन्नादिना
(स्तोमम्) स्तुत्यं कार्यम् (अग्नौ) पावके (दिवीव) यथा

सूर्यप्रकाशे (रुक्मम्) आदित्यम् (उरुव्यञ्चम्) उरुषु बहुषु विषेषेणा
चतितम् (अश्रेत्) श्रेयेत् । अत्र विकरणस्य लुक् । लङ्प्रयोगश्च ॥ २५ ॥

अन्वयः—वयं यथा गविष्ठिरो दिवीवोरुव्यञ्चं रुक्ममश्रे-
तथा मेधाय वृषभाय वृणो कवये वन्दारु वचोऽग्नौ नमसा स्तोमं
चावोचाम ॥ २५ ॥

भावार्थः—अत्रोपमालं०—विद्वद्भि सुशीलाय शुद्धभिषे विद्या-
धिने परमप्रयत्नेन विद्या देया यतोऽसौ विद्यामधीत्य सूर्यप्रकाशे घट-
पटादीन् पश्यन्निव सर्वान् गथावज्ज्ञातुं शक्नुयात् ॥ २५ ॥

पदार्थः—हम लोग जैसे (गविष्ठिरः) किरणों में रहने वाली विद्युत् (दि-
वीव) सूर्य प्रकाश के समान (उरुव्यञ्चम्) विशेष करके बहुतों में गमनशील (रु-
क्मम्) सूर्य का (अश्रेत्) आश्रय करती है वैसे (मेधाय) सब शुभ लक्षणों से
युक्त पवित्र (वृषभाय) बली (वृणो) वर्षा के हेतु (कवये) बुद्धिमान् के लिये
(मन्दारु) प्रशंसा के योग्य (वचः) वचन को और (अग्नी) जाठराग्नि में (न-
मसा) अन्न आदि से (स्तोमम्) प्रशस्त कार्यों को (अवाचाम) कहें ॥ २५ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में उपमालं०—विद्वानों को चाहिये कि सुशील शुद्ध
बुद्धि विद्यार्थी के लिये परम प्रयत्न से विद्या दें जिस से वह विद्या पद के सूर्य के प्र-
काश में घट पटादि को देखते हुए के समान सब को यथावत् जान सकें ॥ २५ ॥

अयमिहेत्यस्य परमेष्ठी ऋषिः । अग्निर्देवता ।

भुरिगार्षी त्रिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

पुनः स कीदृशइत्याह ॥

फिर वह कैसा हो यह वि० ॥

अयमिह प्रथमो धायि धातुभिर्होता यजिष्ठो
अध्वरेष्वीड्यः । यमप्रवानो भृगवो विरुचुर्बनेषु
चित्त्रं विभ्वं विशेविशे ॥ २६ ॥

अयम् । इह । प्रथमः । धायि । धातुभिरिति
 धातुभिः । होता । यजिष्ठः । अध्वरेषु । ईड्यः ।
 यम् । अप्रवानः । भृगवः । विरुरुचुरिति विरुरु-
 चुः । वनेषु । चित्रम् । विष्वमिति विष्वम् । विशे
 विशेति विशेविशे ॥ २६ ॥

पदार्थः—(अयम्) (इह) (प्रथमः) विस्तीर्णोऽग्निः (धा-
 यिः) ध्रियते (धातुभिः) धारकैः (होता) आदाता (यजि-
 ष्ठः) अतिशयेन यष्टा (अध्वरेषु) अहिंसनीयव्यहारेषु (ईड्यः)
 अन्वेषितुं योग्यः (यम्) (अप्रवानः) रूपवन्तः । अप्रमिति
 रूपना० निघं० ३ । ५ अत्र छान्दसो वर्णलोपइति मतोस्तलोपः
 (भृगवः) परिपक्वविज्ञानाः (विरुरुचुः) विशेषन्ते प्रकाशन्ते
 (वनेषु) रश्मिषु (चित्रम्) अद्भुतम् (विष्वम्) व्यापकम्
 (विशेविशे) प्रजायै प्रजायै ॥ २६ ॥

अन्वयः—यइहाध्वरेष्वीड्यो यजिष्ठो होता प्रथमोऽयमग्नि-
 धातुभिर्धायि यं वनेषु चित्रं विष्वं विशेविशेऽपनवानो भृगवो वि-
 रुचुस्तं सर्वे मनुष्या अङ्गीकुर्युः ॥ २६ ॥

भावार्थः—विद्वांसोऽग्निविद्यां धृत्वाऽनेभ्यः प्रदद्युः ॥ २६ ॥

पदार्थः—जो (इह) इस जगत् में (अध्वरेषु) रक्षा के योग्य व्यवहारों
 में (ईड्यः) सोजने योग्य (यजिष्ठः) अतिशय कर के यज्ञ का साधक (होता)
 धृतादि का ग्रहणकर्त्ता (प्रथमः) सर्वत्र विस्तृत (अयम्) यह प्रत्यक्ष अग्नि (धा-
 तुभिः) धारणशील पुरुषों ने (धायि) धारण किया है (यम्) जिस को (वनेषु)

किरणों में (विश्वम्) आश्चर्यरूप से (विश्वम्) व्यापक अग्नि को (विशेषिते) समस्त प्रजा के लिये (अमवानः) रूपवान (भृगवः) पूर्णज्ञानी (विरुचुः) विशेष करके प्रकाशित करते हैं उस अग्नि को सब मनुष्य स्वीकार करें ॥ २६ ॥

भावार्थः—विद्वान् लोग अग्निविद्या को आप धारके दूसरों को सिखायें ॥ २६ ॥

जनस्येत्यस्य परमेष्ठी ऋषिः । अग्निर्देवता ।

निचृदाशीं जगती छन्दः । निषादः स्वरः ॥

पुनः स कीदृशइत्याह ॥

फिर वह कैसा हो यह वि० ॥

जनस्य गोपा अजनिष्ठ जागृविरग्निः सुदक्षः-
सुवितायनव्यसे । घृतप्रतीको बृहता दिविस्पृशा
द्युमदि भाति भरतेभ्यः शुचिः ॥ २७ ॥

जनस्य । गोपाः । अजनिष्टाजागृविः । अग्निः ।
सुदक्षइति सुदक्षः । सुवितायानव्यसे । घृतप्रतीकइति
घृतप्रतीकः । बृहता । दिविस्पृसेति दिविस्पृशा ।
द्युमदिति । द्युमत् । वि । भाति भरतेभ्यः । शुचिः ॥ २७ ॥

पदार्थः—(जनस्य) जातस्य (गोपाः) रक्षकः (अजनि-
ष्ठ) जातः (जागृविः) जागरूकः (अग्नि) विद्युत् (सुदक्ष)
सुष्ठुबलः (सुविताय) उत्पादनीयायैश्वर्याय (नव्यसे) अति-
शयेन नवीनाय । अत्र छन्दसो वर्णलोपो वेतिर्दलोपः (घृतप्रती-
कः) प्रतीति करं जलमाज्यं वा यस्य सः (बृहता) महता (दि-
विस्पृशा) दिवि प्रकाशे स्पृशति येन तेन (द्युमत्) द्यौः प्रका-

शोस्त्यस्मिन् तद्वत् (वि) (माति) (भरतेभ्यः) आदित्येभ्यः
भरतआदित्यः । निरु० ८ । १३ (शुचि) पवित्रः ॥ २७ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या यो जनस्य गोपा जागृतिः सुदक्षो घृ-
तप्रतीकः शुचिरग्निर्व्यसे सुवितायाऽजनिष्ट बृहता दिविस्पृशा भर-
तेभ्यो द्युमहिमाति तं यूयं विजानीत ॥ २७ ॥

भावार्थः—मनुष्यैर्यदैश्वर्यप्राप्ते रसाधारणं निमित्तं शृष्टिस्थानां
सूर्याणां कारणं विद्युत्तेजस्तद्दिज्ञायोपयोक्तव्यम् ॥ २७ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो जो (जनस्य) उत्पन्न हुए संसार का (गोपाः) रक्ष-
क (जागृतिः) जागने रूप स्वभाव वाला (सुदक्षः) सुन्दर बल का हेतु (घृतप्रतीकः)
घृत से बढ़ने हारा (शुचिः) पवित्र (अग्निः) विजुली (नव्यसे) अत्यन्त नवीन
(सुविताय) उत्पन्न करने योग्य ऐश्वर्य के लिये (अजनिष्ट) प्रकट हुआ है और
(बृहता) बड़े (दिविस्पृशा) प्रकाश में स्पर्श से (भरतेभ्यः) सूर्यों से (द्युमत्)
प्रकाश युक्त हुआ (विमाति) रोमित होता है उस को तुम लोग जानो ॥ २७ ॥

भावार्थः—मनुष्यों को चाहिये कि जो ऐश्वर्य प्राप्ति का विशेष कारण सृष्टि
के सूर्यों का निमित्त विजुली रूप तेज है उस को जान के उपकार लिया करें ॥ २७ ॥

त्वामग्रइत्यस्य परमेष्ठी ऋषिः । अग्निर्देवता विराडार्षी

जगती छन्दः । निषादः स्वरः ॥

पुनः स कीदृशइत्याह ॥

फिर वह कैसा हो यह वि० ॥

त्वामग्ने अङ्गिरसो गुहा हितमन्वाविन्दञ्छि-
श्रियाणं वनेवने । स जायसे मथ्यमानः सहो मह-
त्वामाहुः सहसस्पुत्रमङ्गिरः ॥ २८ ॥

त्वाम् । अग्ने । अङ्गिरसः । गुहा । हितम् ।
अनु । अविन्दन् । शिश्रियाणम् । वनेवने इति व-
नेऽवने । सः । जायसे । मथ्यमानः । सहः । महत् ।
त्वाम् । आहुः । सहसः । पुत्रम् । अङ्गिरः ॥ २८ ॥

पदार्थः—(त्वाम्) (अग्ने) विद्वन् (अङ्गिरसः) विद्वांसः
(गुहा) गुहायां बुद्धौ । अत्र सुपांसुलुगिति डेलुक् (हितम्)
हितकारिणम् (अनु) (अविन्दन्) प्राप्नुयुः (शिश्रियाणम्)
श्रयन्तम् (वनेवने) रश्मौ रश्मौ पदार्थे पदार्थे वा (सः) (जा-
यसे) (मथ्यमानः) संघृष्यमाणः (सहः) बलम् (महत्)
(त्वाम्) तम् (आहुः) कथयन्ति (सहसः) बलवतो बायोः
(पुत्रम्) उत्पन्नम् (अङ्गिरः) प्राणवत् प्रिय ॥ २८ ॥

अन्वयः—हेऽङ्गिरोऽग्ने त्वं स मथ्यमानोऽग्निरिव विद्यया जा-
यसे यथा महत्सहो युक्तं सहसस्पुत्रं वनेवने शिश्रियाणम् गुहा हितं
त्वामाहुः अङ्गिरसोऽन्वविन्द्रस्तथा त्वामहं बोधयामि ॥ २८ ॥

भावार्थः—द्विविधोऽग्निर्मानसो बाह्यश्चास्ति तयोराभ्यन्तरं युक्ता-
भ्यामाहारविहाराभ्यां बाह्यं मन्यनादिभ्यः सर्वे विद्वांसः सेवन्ताम् ।
तथोत्तरे भजन्तु ॥ २८ ॥

पदार्थः—हे (अङ्गिरः) प्राणवत्प्रिय (अग्ने) विद्वन् जैसे (सः) वह
(मथ्यमानः) मथन किया हुआ अग्नि प्रसिद्ध होता है वैसे तू विद्या से (जायसे)
प्रकट होता है जिस को (महत्) बड़े (सहः) बलयुक्त (सहसः) बलवान् बायु

से (पुत्रम्) उत्पन्न हुए पुत्र के तुल्य (बनेबने) किरण २ वा पदार्थ २ में (शि-
श्रियाणाम्) आश्रित (गुहा) बुद्धि में (हितम्) स्थित हितकारी (त्वाम्) उस
अग्नि को (आहुः) कहते हैं (अङ्गिरसः) विद्वान् लोग (अन्वविन्दन्) प्राप्त होते
हैं उस का बोध (त्वाम्) तुझे कराता हूँ ॥ २८ ॥

भावार्थः—अग्नि दो प्रकार का होता है। एक मानस और दूसरा बाह्य इस
में आभ्यन्तर को युक्त आहार विहारों से और बाह्य को मन्थनादि से सब विद्वान् से-
वन करें वैसे इतर जन भी सेवन किया करें ॥ २८ ॥

सखाइत्यस्य परमेष्ठी ऋषिः । अग्निर्देवता ।

विराडनुष्टुप् छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

मनुष्याः कटिज्ञा भूत्वग्निं विजानीयुरित्याह ॥

मनुष्य लोग कैसे होके अग्नि को जानें यह वि० ॥

सखायः सं वः सम्यञ्चमिप० स्तोमं चाग्नये ।
वर्षिष्ठाय क्षितीनामूर्जो नप्त्रे सहस्वते ॥ २९ ॥

सखायः । सम् । वः । सम्यञ्चम् । इपम् ।
स्तोमम् । च । अग्नये । वर्षिष्ठाय । क्षितीनाम् ।
ऊर्जः । नप्त्रे । सहस्वते ॥ २९ ॥

पदार्थः—(सखायः) सहृदः (सम्) (वः) युष्माकम्
(सम्यञ्चम्) यः समीचीनमञ्चति तम् (इपम्) अन्नम् (स्तोमम्)
स्तुतिसमूहम् (च) (अग्नये) पावकाय (वर्षिष्ठाय) अतिबुद्धाय
(क्षितीनाम्) मनुष्याणाम् (ऊर्जः) बलस्य (नप्त्रे) पौत्रद्वय
वर्त्तमानाय (सहस्वते) बहुबलयुक्ताय ॥ २९ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या यथा विद्वांसः सखायः सन्तः क्षितीनां
षां युष्माकमूर्जीं नप्ते सहस्यते वर्षिष्ठायाग्ने यं सम्यञ्चमिषं स्तो-
मं च समाहुस्तथा यूयमनुतिष्ठत ॥ २९ ॥

भावार्थः—अत्र पूर्वमंवादाहुरित्यनुवर्तते । शिल्पिनः सुहृदो
भूत्वा विद्वदुक्तानुकूलतया पदार्थविद्यामनुतिष्ठेयुः । विद्युत् कार-
णरूपाद्बलाज्जायते सा पुत्रवत् या सूर्यादं सकाशादुत्पद्यते सा
पौत्रवदस्तीति वेद्यम् ॥ २९ ॥

पदार्थः—हे (सखायः) मित्रो (क्षितीनाम्) मननशील मनुष्य (वः)
तुम्हारे (ऊर्जे) बल के (नप्ते) पौत्र के तुल्य वर्त्तमान (सहस्यते) बहुत बल
वाले (वर्षिष्ठाय) अत्यन्त बड़े (अग्नये) अग्नि के लिये जिस (सम्यञ्चम्) सु-
न्दर सत्कार के हेतु (इषम्) अन्न को (च) और (स्तोमम्) स्तुतिगों को (स-
माहुः) अच्छे प्रकार कहते हैं वैसे तुम लोग भी उस का अनुष्ठान करो ॥ २९ ॥

भावार्थः—यहां पूर्व मन्त्र से (आहुः) इस पद की अनुवृत्ति आती है ।
कारीगरों को चाहिये कि सब के मित्र हो कर विद्वानों के कथनानुसार पदार्थ विद्या
का अनुष्ठान करें जो बिजुली कारणरूप बल से उत्पन्न होती है वह पुत्र के तुल्य
है और जो सूर्यादि के सकाशते उत्पन्न होती है सो पौत्र के समान है ऐसा जानना
चाहिये ॥ २९ ॥

संसमिदित्यस्य परमेष्ठी ऋषिः । अग्निर्देवता ।

विराडनुष्टुप् छन्दः । गान्धारः स्वरः

वैश्येन किं कार्यमित्युपदिशते ॥

वैश्य को क्या करना चाहिये यह वि० ॥

स० समिद्युवसे वृषन्नग्ने विश्वान्यर्घ्यं आ । इड-
स्पदे समिध्यसे स नो वसून्वा भर ॥ ३० ॥

सं० समिति सम० सम् । इत् । युवसे । वृषन्
अग्ने । विश्वानि । अर्थः । आ । इडः । पदे ।
सम् । इध्यसे । सः । नः । वसूनि । आ । भर ॥ ३० ॥

पदार्थः—(संसम्) सम्यक् (इत्) एव (युवसे) मिश्रय ।
अत्र विकर्णात्मनेपदव्यत्ययौ (वृषन्) बलवन् (अग्ने) प्रकाशमान
(विश्वानि) अखिलानि (अर्थः) वैश्य । अर्थः स्वामिवैश्वर्योरिति
वैश्वर्ये निपातितः (आ) (इडः) प्रशंसनीयस्य । इडइति पदना० ।
निघं० ५ । २ अत्रेडधातोर्बाहुलकादौणादिकः क्तिप् । आदेर्ह्रस्व-
श्च (पदे) प्रापणीये (सम्) (इध्यसे) प्रदीप्यसे (सः) (नः)
अस्मभ्यम् (वसूनि) (आ) (भर) धर ॥ ३० ॥

अन्वयः—हे वृषन् अग्ने अर्थस्त्वं संसमायुवसे इडस्पदे समि-
ध्यसे स त्वमिदग्निना नो विश्वानि वसून्प्राभरः ॥ ३० ॥

भावार्थः—राजभिः संरक्षिता वैश्या अग्न्यादिविद्याभ्यः स्वे-
भ्यो राजपुरुषैभ्यश्चाखिलानि धनानि ॥ संभरेयुः ॥ ३० ॥

पदार्थः—हे (वृषन्) बलवन् (अग्ने) प्रकाशमान (अर्थः) वैश्य जो
तू (संसमायुवसे) सम्यक् अच्छे प्रकार संबन्ध करते हो (इडः) प्रशंसा के योग्य
(पदे) प्राप्ति के योग्य अधिकार में (समिध्यसे) सुशोभित होते हो (सः) सो तू
(इत्) ही अग्नि के योग से (नः) हमारे लिये (विश्वानि) सब (वसूनि) धनों
को (आभर) अच्छे प्रकार धारण कर ॥ ३० ॥

भावार्थः—राजाओं से रक्षा प्राप्त हुए वैश्य लोग अग्न्यादि विद्याओं के
लिये और अपने राजपुरुषों के लिये संपूर्ण धन धारण करें ॥ ३० ॥

त्वामित्यस्य परमेष्ठी ऋषिः । अग्निर्देवता ।

विराडनुष्टुप् छन्दः । गान्धार स्वरः ॥

मनुष्यैरग्निना किं साध्यमित्युपदिश्यते ॥

मनुष्य लोग अग्नि से क्या सिद्ध करे यह वि० ॥

त्वां चित्रश्रवस्तम हवन्ते विक्षु जन्तवः । शो-
चिष्केशं पुरुप्रियाग्ने हव्याय वोढवे ॥ ३१ ॥

त्वाम् । चित्रश्रवस्तमेति चित्रश्रवःस्तम । हवन्ते ।
विक्षु । जन्तवः । शोचिष्केशम् । शोचिःकेशमिति-
शोचिःकेशम् । पुरुप्रियेति पुरुःप्रिय । अग्ने । ह-
व्याय । वोढवे ॥ ३१ ॥

पदार्थः—(त्वाम्) (चित्रश्रवस्तम) चित्ताण्यद्भुतानि श्रवां
स्यतिशयितान्यन्नानि वा यस्य (हवन्ते) स्त्रीकुर्वन्तु (विक्षु)
प्रजासु (जन्तवः) जनाः (शोचिष्केशम्) शोचिषः केशाः सूर्य-
स्य रश्मय इव तेजांसि यस्य तम् (पुरुप्रिय) बहून् प्रीणाति
बहूनां प्रियो वा तत्संबुद्धौ (अग्ने) विद्म (हव्याह) स्वीकर्त-
व्यमन्नादिपदार्थम् । अत्र सुव्यत्ययेन द्वितीयैकवचनस्य चतुर्थैकव-
चनम् (वोढवे) वोढुम् । अत्र तुमर्थे तवेन् प्रत्ययः ॥ ३१ ॥

अन्वयः—हे पुरुप्रिय चित्रश्रवस्तमाग्ने विक्षु हव्याह वोढवे
यं शोचिष्केशं त्वां जन्तवो हवन्तेतं धयमपि हवामहे ॥ ३१ ॥

भावार्थः—मनुष्या यमग्नि जीवाः सेवन्ते तेन भारवहना-
दीनि कार्याणापि साध्नुवन्तु ॥ ३१ ॥

पदार्थः—हे (पुरुप्रिय) बहुतों के प्रसन्न करने हारे वा बहुतों के प्रिय (चित्रश्रवस्तम) आश्चर्य्यरूप अज्ञादि पदार्थों से युक्त (अग्ने) तेजस्वी विद्वन् (विद्वन्) प्रजाओं में (हव्याय) स्वीकार के योग्य अज्ञादि उत्तम पदार्थों को (वोढवे) प्राप्ति के लिये जिस (शोचिष्केशम्) सुलाने वाली सूर्य की किरणों के तुल्य तेजस्वी (त्वाम्) आप को (जन्तवः) मनुष्य लोग (हवन्ते) स्वीकार करते हैं उसी को हम लोग भी स्वीकार करते हैं ॥ ३१ ॥

भावार्थः—मनुष्य को योग्य है कि जिस अग्नि को जीव सेवन करते हैं उस से मार पहुंचाना आदि कार्य्य भी सिद्ध किया करें ॥ ३१ ॥

एनाव इत्यस्य परमेष्ठी ऋषिः । अग्निर्देवता । विराड्
बृहती छन्दः । मध्यमः स्वरः ॥

पुनः स कीदृश इत्याह ॥

फिर वह कैसा हो यह वि० ॥

एना वो अग्निं नमसोर्जो नपात्मा हुवे । प्रियं
चेतिष्ठमरतिस्वध्वरं विश्वस्य दूतममृतम् ॥३२॥

एना । वः । अग्निम् । नमसा । ऊर्जः । नपा-
तम् । आ । हुवे । प्रियम् । चेतिष्ठम् । अरितिम् ।
स्वध्वरमिति सुअध्वरम् । विश्वस्य । दूतम् । अमृ-
तम् ॥ ३२ ॥

पदार्थः—(एना) एनेन पूर्वोक्तेन । अत्राकारादेशः (व) युष्मभ्यम् (अग्निम्) (नमसा) ग्राह्येणानेन (ऊर्जः) पराक्रमान् (नपातम्) अप्रतनशीलम् (आ) (हुवे) आहूये (प्रियम्) प्रीत्युत्पादकम् (चेतिष्ठम्) अतिशयेन चेतयितारं संज्ञापकम् (अरितिम्)

नास्ति रतिश्चेतन्यमस्मिँस्तम् (स्वध्वरम्) सुष्ठध्वरा अहिंसनी-
या व्यवहारा यस्मात्तम् (विश्वस्य) समग्रस्य जगतः (दूतम्)
सर्वत्राभिगन्तारं विद्युतम् (अमृतम्) कारणरूपेण नित्यम् ॥ ३२ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या यथाऽहं वो युष्मभ्यमेना नमसा नपातं
प्रियं चेतिष्ठम् स्वध्वरमरनिममृतं विश्वस्य दूतमग्निमूर्जश्चाहुवे
तथा यूयं मय्यं जुहुत ॥ ३२ ॥

भावार्थः—हे मनुष्या वयं युष्मदर्थं या अग्न्यादिविद्याः प्र-
कटयेम ता यूयं स्वीकुरुत ॥ ३२ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो जैसे मैं (वः) तुम्हारे लिये (एना) उस पूर्वोक्त
(नमसा) ग्रहण के योग्य अन्न से (नपातम्) दृढ़ स्थाव (प्रियम्) प्रीति का-
रक (चेतिष्ठम्) अत्यन्त चेतनता कराने हारे (अरतिम्) चेतनता रहित (स्वध्व-
रम्) अच्छे रक्षणीय व्यवहारों से युक्त (अमृतम्) कारणरूप से नित्य (विश्व-
स्य) संपूर्ण जगत् के (दूतम्) सब ओर चतनेहारे (अग्निम्) विजुलो को ओर (ऊर्जः)
पराक्रमों को (आहुवे) स्वीकार करूँ वैसे तुम लोग भी मेरे लिये ग्रहण करो ॥ ३२ ॥

भावार्थः—हे मनुष्यो हम लोग तुम्हारे लिये जो अग्नि आदि की विद्या
प्रसिद्ध करें उनको तुम लोग भी स्वीकार करो ॥ ३२ ॥

विश्वस्य दूतमित्यस्य परमेष्ठी ऋषिः । अग्निर्देवता ।

निचृद्बृहती छन्दः । मध्यमः । स्वरः ॥

पुनः सः कीदृशः स्यादित्याह ॥

फिर वह कैसा हो यह वि० ॥

विश्वस्य दूतममृतं विश्वस्य दूतममृतम् । स
योजते अरुषा विश्वभोजसा स दुद्रवत्सवाहुतः ॥ ३३ ॥

विश्वस्य । दूतम् । अमृतम् । विश्वस्य । दूतम् ।

अमृतम् । स । योजते । अरुषा । विश्वभोजसेति
विश्वभोजसा । सः । दुद्रवत् । स्वाहुतइति सुः-
आहुतः ॥ ३३ ॥

पदार्थः—(विश्वस्य) समग्रस्य भूगोलसमूहस्य (दूतम्) प-
रितापकं विद्युदाख्यमग्निम् (अमृतम्) कारणरूपेणाविनाशि
स्वरूपम् (विश्वस्य) अखिल पदार्थजातस्य (दूतम्) परिता-
पेन दाहकम् (अमृतम्) उदकेऽपि व्यापकं कारणम् । अमृत-
मित्युदकना० निघं० १ । १२ (सः) (योजते) युनक्ति ।
अत्र व्यत्ययेन शप् (अरुषा) रूपवता पदार्थसमूहेन (विश्व-
भोजसा) विश्वस्य पालकेन (सः) (दुद्रवत्) शरीरादौ द्र-
वति गच्छति । अत्र वर्तमाने लङ् । माङ्योगमन्तरेणाप्यडभावः
(स्वाहुतः) सुष्ठुसगन्ताद्धत आदत्तः सन् ॥ ३३ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या यथाऽहं विश्वस्य दूतममृतं विश्वस्य
दूतममृतमग्निमाहुवे तथा विश्वभोजसाऽरुषा सर्वे पदार्थैः सह व-
र्त्तते स योजते । यः स्वाहुतः सन् दुद्रवत्स युष्माभिर्वैद्यः ॥ ३३ ॥

भावार्थः—अत्र पूर्वमन्वादाहुव इति पदमनुवर्त्तते विश्वस्य
दूतममृतमिति द्विरावृत्त्याद्विविधस्य स्थूलसूक्ष्मस्याग्नेग्रहणम् । स
सर्वः कारणरूपेण नित्यइति वैद्यम् ॥ ३३ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो जैसे मैं (विश्वस्य) सब भूगोलों के (दूतम्) तपाने
वाले सूर्यरूप (अमृतम्) कारण रूप से अविनाशि स्वरूप (विश्वस्य) संपूर्ण
पदार्थों को (दूतम्) ताप से जलाने वाले (अमृतम्) जल में भी व्यापक कारणरूप

अग्नि को स्वीकार करूं वैसे (विश्वभोजसा) जगत् के रत्नक (अरुषा) रूपवान् सब पदार्थों के साथ वर्तमान है (सः) वह (योजते) युक्त करता है जो (स्वाहुतः) अच्छे प्रकार ग्रहण किया हुआ (दुद्रवत्) शरीरादि में चलता है (सः) वह तुम लोगों को जानना चाहिये ॥ ३३ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में पूर्व मंत्र से (आहुवे) इस पद की अनुवृत्ति आती है । तथा (विश्वस्य दूतममृतम्) इन तीन पदों की दो बार आवृत्ति से स्थूल आती है और सूक्ष्म दो प्रकार के अग्नि का ग्रहण होता है । वह सब अग्नि कारणरूप से नित्य है ऐसा जानना चाहिये ॥ ३३ ॥

स दुद्रवदित्यस्य परमंष्टी ऋषिः । अग्निर्देवता ।

आर्ष्यनुष्टुप् छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

पुनः स कीदृश इत्याह ॥

फिर वह कैसा हो यह वि० ॥

स दुद्रवत्स्वाहुतः । स दुद्रवत् स्वाहुतः । सुब्रह्मा
यज्ञः सुशमी वसूनां देवराधो जनानाम् ॥ ३४ ॥

सः । दुद्रवत् । स्वाहुतइति सुऽआहुतः । सः ।
दुद्रवत् । स्वाहुतइति सुऽआहुतः । सुब्रह्मा । य-
ज्ञः । सुशमीति सुऽशमी । वसूनाम् । देवम् ।
राधः । जनानाम् ॥ ३४ ॥

पदार्थः—(सः) अग्निः (दुद्रवत्) द्रवाति (स्वाहुतः)
सुष्ठु कृताह्वानः सखा (सः) (दुद्रवत्) गच्छति (स्वाहुतः) सुष्ठु
निमंत्रितो विद्वान् (सुब्रह्मा) सुष्ठुतया चतुर्वेदवित् (यज्ञः) संगन्तुं

योग्यः (सुशमी) सुष्टुशमयितुमर्हः (वसूनाम्) पृथिव्यादीनाम्
(देवम्) कमनीयम् (राधः) सुखसाधनं धनम् (जनानाम्) ॥ ३४ ॥

अन्वयः—हे मनुष्याः स स्वाहुतः साखिवद्दुद्रवत् स स्वा-
हुतो विद्वानिव दुद्रवन् सुव्रत्ता यज्ञः सुशमीव यो वसूनां जानतां
च देवं राधोऽस्ति तं यूयं संप्रयुङ्गध्वम् ॥ ३४ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकतु०—यो वेगवानन्येभ्यो वेगप्रदः शान्ति-
कर पृथिव्यादीनां प्रकाशकोऽग्निर्वर्त्तते सकथं न विज्ञेयः ? ॥ ३४ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो ! (सः) वह अग्नि (स्वाहुतः) अच्छे प्रकार तु-
लाये हुए मित्र के समान (दुद्रवन्) चलता है तथा (सः) वह (स्वाहुतः) अच्छे
प्रकार निमंत्रण किये विद्वान् के तुल्य (दुद्रवत्) जाता है (सुव्रत्ता) अच्छे प्रकार चारों
वेद के ज्ञाता (यज्ञः) समागम के योग्य (सुशमी) अच्छे शान्ति शालि पुरुष के स-
मान जो (वसूनाम्) पृथिवी आदि वसुओं और (जनानाम्) मनुष्यों का (देवम्)
अमीष् सित (राधः) धन रूप है उस अग्नि को तुम लोग उपयोग में लाओ ॥ ३४ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में वाचकतु०—जो वेगवान् अन्य पदार्थों को वेग देने
वाला शान्ति कारक पृथिव्यादि पदार्थों का प्रकाशक अग्नि है उस का विचार क्यों
न करना चाहिये ? ॥ ३४ ॥

अग्ने वाजस्येतस्य परमेष्ठी ऋषिः । अग्निर्देवता ।

उष्णिक् छन्दः । ऋषभः स्वरः ॥

पुनः स कीदृश इत्याह ॥

फिर वह अग्नि कैसा है यह वि० ॥

अग्ने वाजस्य गोमंत ईशानः सहस्रो यहो ।

अस्मे धेहि जातवेदो महि श्रवः ॥ ३५ ॥

अग्ने । वाजस्य । गोमंत इति गोऽमंतः । ईशा-

नः । सहसः । यद्दोदति यहो । अस्मे इत्यस्मे । धेहि ।
जातवेद इति जातवेदः । महि । श्रवः ॥ ३५ ॥

पदार्थः—(अग्ने) विद्वन् (वाजस्य) अन्नस्य (गोमतः)
प्रसस्तधेनुपृथिवीयुक्तस्य (ईशानः) साधकः समर्थः (सहसः)
बलवतः (यहो) सुसन्तान (अस्मे) अस्मभ्यम् (धेहि)
(जातवेदः) जातं विज्ञानं यस्य सः (महि) महन् (श्रवः)
धनम् ॥ ३५ ॥

अन्वयः—हे सहसो यहो जातवेदोऽअग्ने त्वामग्निरिव वाज-
स्य गोमत ईशानः सन्नस्मे महि श्रवो धेहि ॥ ३५ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—साधुरीत्योपयुक्तोऽग्निः पुष्कलं
धनं प्रयच्छतीति वेद्यम् ॥ ३५ ॥

पदार्थः—हे (सहसः) बलवान् पुरुष के (यहो) सन्तान (जातवेदः)
विज्ञान को प्राप्त हुए (अग्ने) तेजस्वी विद्वान् आप अग्नि के तुल्य (गोमतः) प्र-
शस्त गौ और पृथिवी से युक्त (वाजस्य) अन्न के (ईशानः) स्वामी समर्थ हुए
(अस्मे) हमारे लिये (महि) बड़े (श्रवः) धन को (धेहि) धारण कीजिये ॥ ३५ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में वाचकलु०—अच्छी रीति से उपयुक्त किया अग्नि
बहुत धन देता है ऐसा जानना चाहिये ॥ ३५ ॥

सइधानइत्यस्य परमेष्ठी ऋषिः । अग्निर्देवता ।

निचृदुष्णिक् छन्दः । ऋषभः स्वरः ॥

पुनः स कीदृशइत्याह ॥

फिर वह कैसा हो यह वि० ॥

स इधानो वसुंष्कविरग्निरीडेन्यो गिरा । रे
वदस्मभ्यं पुर्वणीक दीदिहि ॥ ३६ ॥

सः । इधानः । वसुः । कविः । अग्निः । ई-
डेन्यः । गिरा । रेवत् । अस्मभ्यम् । पुर्वणीक ।
पुर्वणीकेति पुरुऽअनीक । दीदिहि ॥ ३६ ॥

पदार्थः— (सः) पूर्वोक्तः (इधानः) प्रदीप्तः (वसुः)
वासयिता (कविः) समर्थः (अग्निः) पावकः (ईडेन्यः) अ-
न्वेषणीयः (गिरा) वाण्या (रेवत्) प्रशस्तधनयुक्तम् (अस्म-
भ्यम्) (पुर्वणीक) पुरु वहु अनीकं सैन्यं यस्य तत्संबुद्धौ (दी-
दिहि) प्रकाशय ॥ ३६ ॥

अन्वयः—हे पुर्वणीक विद्वन् स गिरेडेन्यो वसुः कविरिधानः
सोऽग्निरिवाऽस्मभ्यं रेवद्दीदिहि प्रकाशय ॥ ३६ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकतु०—विदुषाऽग्निगुणकर्मस्वभावप्र-
काशनेन मनुष्येभ्य ऐश्वर्यमुन्नेयम् ॥ ३६ ॥

पदार्थः—हे (पुर्वणीक) बहुत सेना वाले राजपुरुष विद्वान् (गिरा) बाणी
से (ईडेन्यः) खोजने योग्य (वसुः) निवास का हेतु (कविः) समर्थ (इधानः)
प्रदीप्त (सः) उस पूर्वोक्त (अग्निः) अग्नि के समान (अस्मभ्यम्) हमारे लिये
(रेवत्) प्रशंसित धन युक्त पदार्थों को (दीदिहि) प्रकाशित कीजिये ॥ ३६ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में वाचकतु०—विद्वान् को चाहिये कि अग्नि के गुण
कर्म और स्वभाव के प्रकाश के तुल्य मनुष्यों के लिये ऐश्वर्य की उन्नति करे ॥ ३६ ॥

क्षपोराजन्नित्यस्य परमेष्ठी ऋषिः । अग्निर्देवता ।

निचृदुष्णिक्छन्दः । ऋषभः स्वरः ॥

पुनः स कीदृश इत्याह ॥

फिर वह कैसा हो यह वि० ॥

क्षपो राजन्नुत त्मनाग्ने वस्तो रूतोपसः । स
तिग्मजम्भ रक्षसो दह प्रति ॥ ३७ ॥

क्षपः । राजन् । उत । त्मना । अग्ने । वस्तोः ।
 उत । उपसः । सः । तिग्मजम्भेति तिग्मजम्भ ।
 रक्षसः । दह । प्रति ॥ ३७ ॥

पदार्थः—(क्षपः) रात्रीः (राजन्) राजमान (उत) (त्म-
 ना) आत्मना । अत्र छान्दसो वर्णलोप इत्याकारलोपः (अग्ने)
 विद्वन् (वस्तोः) दिनम् (उत) (उपसः) प्रातः सायंसमयान्
 (सः) उक्तः (तिग्मजम्भ) तिग्मं तीव्रं जम्भो गात्रविनामनं
 यस्मात्तत्संबुद्धौ (रक्षसः) दुष्टान् (दह) भस्मीकुरु (प्रति)
 प्रत्यक्षे ॥ ३७ ॥

अन्वयः—हे तिग्मजम्भ राजन् अग्ने स त्वं यथा तीक्ष्णतेजा
 अग्निः क्षप उत वस्तोरुतोपसो जनयति तथा सुशिक्षां जनय र-
 क्षसस्तम इव तीव्रतमना प्रति दह ॥ ३७ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—मनुष्यैर्यथा प्रभातस्य दिनस्य
 रात्रेश्च निमित्तमग्निर्विज्ञायते तथा राजा न्यायप्रकाशस्यान्यायनिवृ-
 त्तेश्च हेतुरस्तीति वेद्यम् ॥ ३७ ॥

पदार्थः—हे (तिग्मजम्भः) तीक्ष्ण अवयवों के चलाने वाले (राजन्) प्र-
 काशमान (अग्ने) विद्वान् जन (सः) सो पूर्वोक्त गुणयुक्त आप जैसे तीक्ष्ण तेज
 युक्त अग्नि (क्षपः) रात्रियों (उत) और (वस्तोः) दिन के (उत) ही (उ-
 पसः) प्रभात और सायंकाल के प्रकाश को उत्पन्न करता है वैसे (त्मना) तीक्ष्ण
 स्वभाव युक्त अपने आत्मा से (रक्षसः) दुष्ट जनों को रात्रि के समान (प्रतिदह)
 निरचय करके भस्म कीजिये ॥ ३७ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकलु०—मनुष्यों को चाहिये कि जैसे प्रभात

दिन और रात्रि का निमित्त अग्नि को जानते हैं वैसे राजा न्याय के प्रकाश और अन्याय की निवृत्त का हेतु है ऐसा जानें ॥ ३७ ॥

भद्रो न इतस्य परमेष्ठी ऋषिः । अग्निर्देवता ।

निचृदुष्णिक् छन्दः । ऋषभः स्वरः ॥

पुनः स कीदृशइत्युपदिश्यते ॥

फिर वह कैसा हो यह वि० ॥

भद्रो नो अग्निराहुतो भद्रा रातिः सुभग भद्रो
अध्वरः । भद्रा उत प्रशस्तयः ॥ ३८ ॥

भद्रः । नः । अग्निः । आहुतइत्याहुतः । भद्रा ।
रातिः । सुभगेति सुभग । भद्रः । अध्वरः । भद्राः ।
उत । प्रशस्तय इति प्रशस्तयः ॥ ३८ ॥

पदार्थः—(भद्रः) भजनीयः (नः) अस्मभ्यम् (अग्निः)
पावकः (आहुतः) संगृहीतो धर्मइव (भद्रा) सेवनीया (रातिः)
दानम् (सुभग) शोभनेश्वर्य्य (भद्रः) कल्याणकरः (अध्वरः)
अहिंसनीयो व्यवहारः (भद्राः) कल्याण प्रतिपादिकाः (उत)
(प्रशस्तयः) प्रशंसाः ॥ ३८ ॥

अन्वयः—हे सुभग विद्वन् यथाऽऽहुतः सखाग्निर्भद्रो रातिर्भ-
द्राध्वरो भद्रउतप्रशस्तयो भद्राः स्युस्तथा त्वं नो भव ॥ ३८ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—मनुष्यैर्यथा विद्यया सुसेविता ज-
गत्स्थाः पदार्थाः सुखकारिणो भवन्ति तथाऽऽप्ता विद्वांसः सन्ती-
ति वेद्यम् ॥ ३८ ॥

पदार्थः—हे (सुभग) सुन्दर ऐश्वर्य वाले विद्वान् पुरुष जैसे (आहुतः) धर्म के तुल्य सेवन किया पितृरूप (अग्निः) अग्नि (भद्रः) सेवने योग्य (भद्रा) कल्याणकारी (रातिः) दान (भद्रः) कल्याणकारी (अध्वरः) रक्षणीय व्यवहार (उत) और (भद्राः) कल्याण करने वाली (प्रशस्तयः) प्रशंसा होवें वैसे आप (नः) हमारे लिये इन्त्रिये ॥ ३८ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकलु० मनुष्यों को योग्य है कि जैसे विद्या से अच्छे प्रकार सेवन किये जगत् के पदार्थ सुखकारी होते हैं वैसे आप विद्वान् लोगों को भी जानें ॥ ३८ ॥

भद्राउतेत्यस्य परमेष्ठी ऋषिः । अग्निर्देवता ।

निचृदुष्णिक् छन्दः । ऋषभः स्वरः ॥

पुनः स विद्वान् कीदृशइत्याह ॥

किं वह विद्वान् कैसा हो यह वि० ॥

भद्रा उत प्रशस्तयो भद्रं मनः कृणुष्व वृत्रतू-
र्य्ये । येनां समत्सु सासहः ॥ ३९ ॥

भद्राः । उत । प्रशस्तयइतिप्रशस्तयः । भद्र-
म् । मनः । कृणुष्व । वृत्रतूर्य्यइति वृत्रतूर्य्ये । येन ।
समत्स्विति समत्सु । सासहः । ससह इति
ससहः ॥ ३९ ॥

पदार्थः—(भद्राः) मन्दनीयाः (उत) अपि (प्रशस्त-
यः) प्रशंसनीयाः प्रजाः (भद्रम्) मन्दनीयं कल्याणकरम् (मनः)
मननात्मकम् (कृणुष्व) कुरु (वृत्रतूर्य्ये) संग्रामे (येन) अ-
भान्येषामपोति दीर्घः (समत्सु) संग्रामेषु (सासहः) अतिश-
येन सोढा ॥ ३९ ॥

अन्वयः—हे सुभग त्वं येन नोऽस्माकं वृत्रतूष्ये भद्रं मन उ-
तापि भद्राः प्रशस्तयो येन च समत्सु सासहः स्यात्तकृण्व ॥ ३९ ॥

भावार्थः—अत्र (सुभग) (नः) इति पदद्वयं पूर्वमन्त्राद-
नुवर्तते । विदुषा राज्ञा तत्कर्मानुष्ठेयं येन प्रजाः सेनाश्चोत्तमा
स्युः ॥ ३९ ॥

पदार्थः—हे (सुभग) शोभन सम्पत्ति वाले पुरुष आप (येन) जिस से
हमारे (वृत्रतूष्ये) युद्ध में (भद्रम्) कल्याणकारी (मनः) विचारशक्ति युक्त
चित्त (उन) और (भद्राः) कल्याण करने वाली (प्रशस्तयः) प्रशंसा के योग्य
प्रजा और जिस से (समत्सु) संग्रामों में (सासहः) अत्यन्त सहन शक्ति वीर पुरुष
हों वैसा कर्म (कृण्व) कीजिये ॥ ३९ ॥

भावार्थः—यहां (सुभग, नः) इन दो पदों की अनवृत्ति पूर्व मन्त्र से आती
है । विद्वान् राजा को चाहिये कि ऐसे कर्म का अनुष्ठान करे जिस से प्रजा और सेना
उत्तम हों ॥ ३९ ॥

येनेत्यस्य परमेष्ठी ऋषिः । अग्निर्देवता ।

निचृदुष्णिक् छन्दः । ऋषभः स्वरः ॥

पुनः स कीदृशइत्याह ॥

फिर वह कैसा हो यह वि० ॥

येनां समत्सु सासहोऽव स्थिरा तनुहि भूरि
शर्धताम् । वनेमां ते अभिष्टिभिः ॥ ४० ॥

येन । समत्स्विति समत्सु । सासहः । ससह
इति ससहः । अवं । स्थिरा । तनुहि । भूरि । श-
र्धताम् । वनेम । ते । अभिष्टिभिरित्यभिष्टिभिः ॥ ४० ॥

पदार्थः—(येन) अत्र संहितायामिति दीर्घः (समत्सु) संग्रामेषु (सासहः) भृशं सोढा (अत्र) (स्थिरा) स्थिराणि सैन्यानि (तनुहि) विस्तृणु (भूरि) बहु (शर्धताम्) बलं कुर्वताम् । बलवाचिशर्धशब्दात्करोत्यर्थे क्तिप् ततः शतृ (वनेम) संभजेम । अत्र संहितायामिति दीर्घः (ते) तव (अभिष्टिभिः) इष्टाभिरिच्छाभिः ॥ ४० ॥

अन्वयः—हे सुभग येन त्वं समत्सु सासहः स्यात्स त्वं भूरि शर्धतामस्माकं स्थिरावतनुहि तेऽभिष्टिभिः सह वर्त्तमाना वयं तानि वनेम ॥ ४० ॥

भावार्थः—अत्रापि (सुभग) (नः) इति पदद्वयं पूर्वतोऽनुवर्त्तते । विद्वद्भिर्वहुबलयुक्तानां वीराणां नित्यमुत्साहो वर्धनीयः । येनोत्साहिताः सन्तो राजप्रजाहितानि कर्माणि कुर्युः ॥ ४० ॥

पदार्थः—हे (सुभग) सुन्दर लक्ष्मी युक्त पुरुष आप (येन) जिस के प्रताप से हमारे (समत्सु) युद्धों में (सासहः) शीघ्र सहना हो उस को तथा (भूरि) बहुत प्रकार (शर्धताम्) बल करते हुए हमारे (स्थिरा) स्थिर सेना के साधनों को (अवतनुहि) अच्छे प्रकार बढ़ाइये (ते) आप की (अभिष्टिभिः) इच्छाओं के अनुसार वर्त्तमान हम लोग उस सेना के साधनों का (वनेम) सेवन करें ॥ ४० ॥

भावार्थः—यहां भी (सुभग, नः) इन दोनों पदों की अनुवृत्ति आती है विद्वानों को उचित है कि बहुत बलयुक्त वीर पुरुषों का उत्साह नित्य बढ़ावे जिस से ये लोग उत्साही हुए राज और प्रजा के हितकारी काम किया करें ॥ ४० ॥

अग्निं तमित्यस्य परमेष्ठी ऋषिः । अग्निर्देवता ।

निचृत्पङ्क्तिश्छन्दः । पञ्चमः स्वरः ॥

पुनः स किं कुर्यादित्याह ॥

फिर वह क्या करे यह वि० ॥

अग्निं तं मन्ये यो वसुरस्तं यं यन्ति धेनवः ।
अस्तमर्वन्त आशवोऽस्तं नित्यासो वाजिन इषम-
स्तोतृभ्य आ भर ॥ ४१ ॥

अग्निम् । तम् । मन्ये । यः । वसुः । अस्तम् ।
यम् । यन्ति । धेनवः । अस्तम् । अर्वन्तः । आ-
शवः । अस्तम् । नित्यासः । वाजिनः । इषम् ।
स्तोतृभ्य इति स्तोतृभ्यः । आ । भर ॥ ४१ ॥

पदार्थः—(अग्निम्) (तम्) पूर्वोक्तम् (मन्ये) (यः)
(वसुः) सर्वत्र निवस्ता (अस्तम्) गृहम् (यम्) (यन्ति) गच्छन्ति
(धेनवः) गावः (अस्तम्) गृहम् (अर्वन्तः) अश्वः (आ-
शवः) आशुगामिनः (अस्तम्) (नित्यासः) कारणरूपेणा-
विनाशिनः (वाजिनः) वेगवन्त (इषम्) अचादिकम् (स्तो-
तृभ्यः) स्तावकेभ्यः विद्भ्यः (आभर) ॥ ४१ ॥

अन्वयः—हे विद्वन् यो वसुरस्ति यमग्निं धेनवोऽस्तं यन्ती-
व नित्यासो वाजिन आशवोऽर्वन्तोऽस्तमिवाहं तं मन्ये स्तोतृभ्य
इषमाभरामि तथैव त्वं तमग्निमस्तं मन्यस्वेषं चाभर ॥ ४१ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—विद्यार्थिनः प्रत्यध्यापक एवं व-
देद्यथाऽहमा चरेयं तथा यूयमप्याचरत यथा गवादयः पशवः इतस्त-
तो दिने भ्रात्वा सायं स्वगृहं प्राप्य मोदन्ते तथैव विद्यागृहं प्राप्य
यूयमपि मोदध्वम् ॥ ४१ ॥

पदार्थः—हे विद्वान् पुरुष (यः) जो (वसुः) सर्वत्र रहने वाला अग्नि है (यम्) जिस (अग्निम्) वाणी के समान अग्नि को (धेनवः) गौ (अस्तम्) घर को (यन्ति) जाती हैं तथा जैसे (नित्यासः) कारण रूप से विनाश रहित (वाजिनः) वेग वाले (आश्वः) शीघ्रगामी (अर्वन्तः) घोड़े (अस्तम्) घर को प्राप्त होते हैं वैसे मैं (तम्) उस पूर्वोक्त अग्नि को (मन्ये) मानता हूँ और (स्तोतृभ्यः) स्तुति कारक विद्वानों के लिये (इषम्) अच्छे अजादि पदार्थों को धारण करता हूँ वैसे ही तू उस अग्नि को (आमर) धारण कर ॥ ४१ ॥

भावार्थः—इम मन्त्र में वाचकलु०—अध्यापक लोग विद्यार्थियों के प्रति ऐसा कहें कि जैसे हम लोग आचरण करें वैसे तुम भी करो । जैसे गौ आदि पशु दिन में इधर उधर भ्रमण कर सायंकाल अपने घर आ के प्रसन्न होते हैं । वैसे विद्या के स्थान को प्राप्त होके तुम भी प्रसन्न हुआ करो ॥ ४१ ॥

सो अग्निरित्यस्य परमेष्ठी ऋषि अग्निर्देवता ।

आर्षी पङ्क्तिश्छन्द । पञ्चमः स्वरः ॥

पुनः सः कीदृश इत्युपादिश्यते ॥

फिर वह कैसा हो यह वि० ॥

सो अग्निर्यो वसुर्गृणे सं यमायन्ति धेनवः ।
समर्वन्तो रघुद्रुव स० सुजातासः सूरयः इष०
स्तोतृभ्य आभर ॥ ४२ ॥

सः । अग्निः । यः । वसु । गृणे । सम । यम् ।
आयन्तीत्याऽयन्ति । धेनवः । सम । अर्वन्तः । रघुद्रु-
व इति रघुऽद्रुवः । सम । सुजातास इति सुऽजाता-
सः । सूरयः । इषम् । स्तोतृभ्य इति स्तोतृऽभ्यः । आ ।
भर ॥ ४२ ॥

पदार्थः—(सः) (अग्नि) (यः) (वसुः) (गृणे)
स्तुवे (सम्) (यम्) (आयन्ति) (धेनवः) वायसः (सम्)
(अर्वन्तः) प्रशस्तविज्ञानवन्तः (रघुद्रुवः) ये रघु लघु द्रवन्ति
गच्छन्ति ते । अभ कपिलकादित्वाल्लत्वम् (सम्) (सुजातासः)
विद्यासु सुष्ठु जाताः प्रसिद्धाः (सूरयः) विद्वांसः (इषम्) ज्ञा-
नम् (स्तोतृभ्यः) स्तावकेभ्यो विद्यार्थिभ्यः (आ) (भर) ॥ ४२ ॥

अन्वयः—हे विद्वन् यथाऽहं यो वसुरग्निरस्ति तं गृणे यं धे-
नवः समायन्ति रघुद्रुवोऽर्वन्तः सुजातासः सूरयः स्तोतृभ्य इषं
समाभरन्ति स स्तौति च तथा त्वमेतानि समाभर ॥ ४२ ॥

भावार्थः—अध्यापका यथा धेनवो वत्सान् प्रीणयन्ति तथा
विद्यार्थिन आनन्दयेयुः । यथाऽस्वाः शीघ्रं गमयन्ति तथा सर्ववि-
द्या पारगान् कुर्व्युः ॥ ४२ ॥

पदार्थः—हे विद्यार्थी विद्वान् पुरुष जैसे मैं (यः) जो (वसुः) निवास का हे-
तु (अग्नि) अग्नि है उस की (गृणे) अच्छे प्रकार स्तुति करना हूँ (यम्) जिस
का (धेनवः) वाणी (समायन्ति) अच्छे प्रकार प्राप्त होती है और (रघुद्रुवः)
धीरज से चलने वाले (अर्वन्तः) प्रशंसित ज्ञानी (सुजातासः) अच्छे प्रकार वि-
द्याओं में प्रसिद्ध (सूरयः) विद्यान् लोग (स्तोतृभ्यः) स्तुति करने वाले विद्यार्थियों
के लिये (इषम्) ज्ञान को (सम्) अच्छे प्रकार धारण करते हैं और जैसे (सः)
वह पढ़नेहारा ईश्वरादि पदार्थों के गुण वर्णन करता है वैसे तू भी इन पूर्वोक्तों को-
(समाभर) ज्ञान से धारण कर ॥ ४२ ॥

भावार्थः—अध्यापकों को चाहिये कि जैसे गौ अपने बच्चों को तृप्त करती
हैं वैसे विद्यार्थियों को प्रसन्न करें और जैसे बड़े शीघ्र चला के पहुंचाते हैं वैसे
विद्यार्थियों को सब विद्याओं के पार शीघ्र पहुंचावे ॥ ४२ ॥

उभेइत्यस्य परमेष्ठी ऋषिः । अग्निर्देवता ।

निचृत्पङ्क्तिश्छन्दः । पञ्चमः स्वरः ॥

पुनः सः किं कुर्यादित्याह ॥

फिर वह क्या करे यह वि० ॥

उभे सुश्चन्द्र सर्पिषोदर्वी श्रीणीष आसनि ।
उतो न उत्पुपूर्या उक्थेषु शवसरूपत इषं स्तोत-
भ्य आ भर ॥ ४३ ॥

उभेइत्युभे । सुश्चन्द्र । सुचन्द्रेति सुश्चन्द्र ।
सर्पिषः । दर्वी इति दर्वी । श्रीणीषे । आसनि । उ-
तोइत्युतो । नः । उत् । पुपूर्याः । उक्थेषु । शवसः ।
पते । इषम् । स्तोतभ्य इति स्तोतभ्यः । आ ।
भर ॥ ४३ ॥

पदार्थः—(उभे) हे अध्ययनाध्यानपनक्रिये (सुश्चन्द्र) शो-
मनश्चासौ चन्द्र आह्लादकारकश्च तत्सम्बुद्धौ (सर्पिषः) घृतस्य
(दर्वी) ग्रहणाग्रहणसाधने (श्रीणीषे) पचसि (आसनि)
आस्ये (उतो) अपि (नः) अस्मभ्यम् (उत्) (पुपूर्याः)
पूर्णं कुर्याः (उक्थेषु) वक्तुं श्रोतुमर्हेषु वेदविभागेषु (शवसः)
बलस्य (पते) पालक (इषम्) अन्नम् (स्तोतभ्यः) विहृद्भ्यः
(आ) (भर) ॥ ४३ ॥

अन्वयः—हे सुश्चन्द्र त्वं सर्पिषो दर्वी श्रीणीषइवासन्युभे आ
भर । हे शवसरूपते त्वमुक्थेषु नोऽस्मभ्यमुतो अपि स्तोतभ्य इषं
चोत्पुपूर्याः ॥ ४३ ॥

भावार्थः—यथस्विजो घृतं शंसोध्य दर्व्याऽग्नौ हुत्वा वायुवृष्टि-
जले रोगनाशके कृत्वा सर्वान् सुखयन्ति । तथैवाध्यापका विद्या-
धिमनांसि सुशिक्षया संशोध्य तत्त विद्या हुत्वाऽत्मनः पवित्री कृत्य
सर्वान् प्राणिनः सुखयेयुः ॥ ४१ ॥

पदार्थ—हे (सुरचन्द्र) सुन्दर आनन्ददाता अध्यापक पुरुष आप (सर्पिषः)
धी के (दर्वी) चलाने पकड़ने की दो कर्छी से (श्रीर्णीषे) पकाने के समान (आसनि)
मुख में (उभे) पढ़ने पढ़ाने की दो क्रियाओं को (आमर) धारण कीजिये । हे (शवसः)
बल के (पते) रक्षकजन तू (उक्थेषु) कहने सुनने योग्य वेद विभागों में (नः) हमारे
(उतो, और (स्तोतृभ्यः) विद्वानों के लिये (इषम्) अजादि पदार्थों को (उत्पुपूर्णा) उ-
त्कृष्टता से पूरण कर ॥ ४१ ॥

भावार्थः—जैसे ऋत्विज् लोग घृत को शोध कर्छी से अग्नि में होम कर
और वायु तथा वर्षाजल को रोग नाशक करके सब को सुखी करते हैं वैसे ही अध्याप-
क लोगों को चाहिये कि विद्यार्थियों के मन अच्छी शिक्षा से शोध कर उन को विद्या-
दान देके आत्माओं को पवित्र कर सब को सुखी करें ॥ ४१ ॥

अग्नेतामितस्य परमेष्ठी ऋषिः । अग्निर्देवता ।

आर्षी गायत्री छन्दः । पङ्कजः स्वरः ॥

पुनः सः कीदृशः स्यादित्याह ॥

फिर वह कैसा हो यह वि० ॥

अग्ने तमद्याश्वं न स्तोमैः क्रतुं न भद्रं हृदिस्पृ-
शाम् । अध्यामां त ओहैः ॥ ४४ ॥

अग्ने । तम् । अद्य । अश्वम् । न । स्तोमैः । क्रतुम् ।
न । भद्रम् । हृदिस्पृशामिति हृदिऽस्पृशाम् । अध्या-
मम् । ते । ओहैः ॥ ४४ ॥

पदार्थः—(अग्ने) अध्यापक (तम्) विद्याबोधम् (अथ)
अस्मिन् वर्तमाने समये (अश्वम्) सुशिक्षितम् तुरङ्गम् (न)
इव (स्तोमः) विद्यास्तुतिविशेषैर्वेदभागैः (क्रतुम्) प्रज्ञातम्
(न) इव (भद्रम्) कल्याणकरं (हृदिस्पृशम्) यो हृद्यात्मनि
स्पृशति तम् (ऋध्याम्) वर्धेमहि । अत्रान्येषामपीति दीर्घः (ते)
तव सकाशात् (ओहैः) विद्यासुखप्रापकैः ॥ ४४ ॥

अन्वयः—हे अग्नेऽध्यापक वयं ते तव सकाशादोहैः स्तोमै-
रश्वम् न भद्रं क्रतुं न तं हृदिस्पृशं प्राप्य सततमृध्याम् ॥ ४४ ॥

भावार्थः—अत्रोपमालङ्कारौ । अध्येतारो यथा सुशिक्षिते-
नाश्वेन सद्योऽभीष्टं स्थानं गच्छन्ति यथा विद्वांस सर्वशास्त्रबोध-
संपन्नया कल्याणकर्या प्रज्ञया धर्मार्थकाममोक्षान् प्राप्नुवन्ति तथा ते-
भ्योऽध्यापकेभ्यो विद्यापारं गत्वा प्रशस्तां प्रज्ञां प्राप्य स्वयं वर्धेरन्नन्यांश्च
वेदाध्यापनोपदेशाभ्यामेधयेयुः ॥ ४४ ॥

पदार्थः—हे (अग्ने) अध्यापक जन हम लोग (ते) आप से (ओहैः)
विद्या का सुख देने वाले (स्तोमैः) विद्या की स्तुति रूप वेद के भागों से (अथ)
आज (अश्वम्) घोड़े के (न) समान (भद्रम्) कल्याण कारक (क्रतुम्) बुद्धि
के (न) समान तम् उस (हृदिस्पृशम्) आत्मा के साथ गन्ध करने वाले विद्या
बोध को प्राप्त हो के निरन्तर (ऋध्याम्) वृद्धि को प्राप्त हों ॥ ४४ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में दो उपमालंकार हैं । अध्येता लोगों को चाहिये कि
जैसे अच्छे शिक्षित घोड़े से अभीष्ट स्थान में शीघ्र पहुँच जाते हैं जैसे विद्वान् लोग
सब शास्त्रों के बोध से युक्त कल्याण करने वाली बुद्धि से धर्म अर्थ काम और मोक्ष
फलों को प्राप्त होते हैं वैसे उन अध्यापकों से पूर्ण विद्य पद प्रशंसित बुद्धि को पा-
के आप उन्नति को प्राप्त हों तथा वेद के पढ़ाने और उपदेश से अन्य सब मनुष्यों की
भी उन्नति करें ॥ ४४ ॥

अधाहीत्यस्य परमेष्ठी ऋषिः । अग्निर्देवता । भुरिगार्धी

गायत्री छन्दः । षड्जः स्वरः ॥

पुनः स कीदृशः स्यादित्याह ॥

फिर वह कैसा हो यह वि० ॥

अधाहृग्ने क्रतोर्भद्रस्य दक्षस्य साधोः । रथी-
ऋतस्य बृहतो बभूय ॥ ४५ ॥

अधं । हि । अग्ने । क्रतोः । भद्रस्य । दक्षस्य ।
साधोः । रथीः । ऋतस्य । बृहत्तः । बभूय ॥ ४५ ॥

पदार्थः—(अध) अथ मङ्गले । अत्र निपातस्य चेति दीर्घः ।
वर्णव्यत्ययेन यस्य धश्च (हि) खलु (अग्ने) विद्वन् (क्रतोः)
प्रज्ञायाः (भद्रस्य) आनन्दकरस्य (दक्षस्य) शरीरात्मबलयुक्तस्य
(साधोः) सन्मार्गे वर्तमानस्य (रथीः) प्रशस्ता रथा रमणसाध-
नानि यानानि विद्यन्ते यस्य सः (ऋतस्य) प्राप्तसत्यस्य (बृहतः)
महाविषयस्य (बभूय) भवेः ॥ ४५ ॥

अन्वयः—हे अग्ने यथा त्वं भद्रस्य दक्षस्य साधोऋतस्य बृ-
हतः क्रतोः सकाशाद्रथीर्बभूय तथाऽध हि वयमपि भवेम ॥ ४५ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—यथा शास्त्रगोगजां धिपं प्राप्य
विद्वांसो वर्धन्ते तथैवाध्येतृभिरपि वर्धितव्यम् ॥ ४५ ॥

पदार्थः—हे (अग्ने) विद्वन् जन जैसे तू (भद्रस्य) आनन्द कारक (दक्षस्य)
शरीर और आत्मा के बल से युक्त (साधोः) अच्छे मार्ग में प्रवर्तमान (ऋतस्य)
सत्य को प्राप्त हुए पुरुष की (बृहतः) बड़े विषय वा ज्ञानरूप (क्रतोः) बुद्धि से
(रथीः) प्रशंसित रमण साधनयानों से युक्त (बभूय) हूजिये वैसे (अध) मंगला-
चरण पूर्वक (हि) निश्चय करके हम भी होंगे ॥ ४५ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकलु०—जैसे शास्त्र और योग से उत्पन्न हुई बुद्धि को प्राप्त हो के विद्वान् लोग बढ़ते हैं वैसे ही अध्येता लोगों को भी बढ़ना चाहिये ॥ ४५ ॥

एभिर्नदित्यस्य परमेष्ठी ऋषिः । अग्निर्देवता ।

भुरिगार्भी गायत्री छन्दः । षड्जः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर भी वही वि० ॥

एभिर्नो अकैर्भवा नो अर्वाङ् स्वर्णज्योतिः ।

अग्ने विश्वेभिः सुमना अनीकैः ॥ ४६ ॥

एभिः । नः । अकैः । भव । नः । अर्वाङ् । स्वः ।

न । ज्योतिः । अग्ने । विश्वेभिः । सुमना इति सु-
मनाः । अनीकैः ॥ ४६ ॥

पदार्थः—(एभिः) पूर्वोक्तैः (नः) अस्मभ्यम् (अकैः) पूज्यैर्विद्वद्भिः (भव) इयचोऽतस्तिङ् इति दीर्घः (नः) अस्मभ्यम् (अर्वाङ्) षोऽर्वाचीनाननुत्कृष्टानुत्कृष्टान् कर्तुमंचति जानाति सः (स्वः) सुखम् (न) इव (ज्योतिः) प्रकाशकः (अग्ने) विद्याप्रकाशाढ्य (विश्वेभिः) समग्रैः (सुमनाः) सुखकारिभिरनाः (अनीकैः) सैन्यैरिव ॥ ४६ ॥

अन्वयः—हे अग्ने त्वं नोऽस्मभ्यं विश्वेभिरनीकैराजेव सुमना भव । एभिर्कैर्नोऽस्मभ्यं ज्योतिर्वाङ् स्वर्णं भव ॥ ४६ ॥

भावार्थः—अत्रोपमावाचकलु०—यथाराजा सुशक्तितैर्वलाद्यैः
सैन्यैः शत्रून् जित्वा सुखी भवति तथैव प्रज्ञादिभिर्गुणैरविद्याक्लेशान्
जित्वा मनुष्याः सुखिनः सन्तु ॥ ४६ ॥

पदार्थः—हे (अग्ने) विद्याप्रकाश से युक्त पुरुष आप (नः) हमारे लिये
(विश्वेभिः) सब (अनीकैः) सेनाओं के सहित राजा के तुल्य (मुमनाः) मन
से सुख दाता (भव) हूँजिये (एभिः) इन पूर्वोक्त (अर्कैः) पूजा के योग्य विद्वानों
के सहित (नः) हमारे लिये (ज्योतिः) ज्ञान के प्रकाशक (अर्वाङ्) नीचों को
उत्तम करने को जानने वाले (स्वः) सुख के (नः) समान हूँजिये ॥ ४६ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में उपमा और वानकलु०—जैसे राजा अच्छी शिक्षा
बलयुक्त सेनाओं से शत्रुओं को जीत के सुखी होता है वैसे ही बुद्धि आदि गुणों से
अविद्या से हुए क्लेशों को जीत के मनुष्य लोग सुखी होंवें ॥ ४६ ॥

अग्निं होतारमित्यस्य परमेष्ठी ऋषिः । अग्निर्देवता ।

विराड् ब्राह्मी त्रिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर वही विषय अगले मन्त्र में कहा है ॥

अग्निं होतारं मेन्य दास्वन्तं वसुं सनुं
सहसो जातवेदसं विप्रं न जातवेदसम् । य ऊर्ध्वया
स्वध्वरो देवो देवाच्या कृपा । घृतस्य विभ्राष्टिमुनु
वष्टि शोचिषा जुह्वानस्य सर्पिषः ॥ ४७ ॥

अग्निम् । होतारम् । मन्ये । दास्वन्तम् । वसुम् ।
सूनुम् । सहसः । जातवेदसमिति जातवेदसम् ।

विप्रम् । न । जातवेदसमिति जातवेदसम् । यः ।
ऊर्ध्वया । स्वध्वर इति सुध्वरः । देवः । देवाच्या ।
कृपा । घृतस्य । विभ्राष्टिमिति विभ्राष्टिम् । अनु ।
वष्टि । शोचिषा । आजुह्वानस्येत्याजुह्वानस्य ।
सर्पिषः ॥ ४७ ॥

पदार्थः—(अग्निम्) (होतारम्) सुखदातारम् (मन्ये) सत्क-
रोमि (दास्वन्तम्) दातारम् (वसुम्) धनप्रदम् (सूनुम्) पुत्रमिव
(सहसः) बलिष्ठस्य (जातवेदसम्) सर्वेषु जातेषु पदार्थेषु विद्यमा-
नम् (विप्रम्) आप्तं मेधाविनम् (न) इव (जातवेदसम्) प्रसिद्ध
प्रज्ञम् (यः) (ऊर्ध्वया) उपरिगत्या (स्वध्वरः) शोभनकारित्वादहिं-
सनीयः (देवः) दिव्यगुणः (देवाच्या) देवानञ्जति तथा (कृपा)
समर्थया क्रियया (घृतस्य) उदकस्य (विभ्राष्टिम्) विविधाभ्राष्टयः
प्रकाशनानि यस्मिंस्तम् (अनु) (वष्टि) प्रकाशने (शोचिषा) दीप्त्या
(आजुह्वानस्य) समन्ताद्भूयमानस्य (सर्पिषः) आज्यस्य ॥ ४७ ॥

अन्वयः—हे मनुष्याय ऊर्ध्वया स्वध्वरो देवाच्या कृपा देवः
शोचिषाऽऽजुह्वानस्य सर्पिषो घृतस्य विभ्राष्टिमनुवष्टि तं होतारं
जातवेदसं सहसः सूनुमिव वसुं दास्वन्तं जातवेदसमग्निं विप्रं न यथा-
ऽहं मन्ये तथा यूयमपि मन्यध्वम् ॥ ४७ ॥

भवार्थ—अत्रोपमावाचकानु०—यथा सुसेविता विद्वांसो विद्या
धर्मसुक्ष्मिशाभिः सर्वानार्यान् संपादयन्ति तथा युक्त्या सेवितोऽग्निः
स्वगुणकर्मस्वभावैः सर्वानुन्नयति ॥ ४७ ॥

पदार्थः— हे मनुष्यो ! (यः) जो (ऊर्ध्वया) ऊर्ध्वगति के साथ (स्वध्वरः) शुभ कर्म करने से अहिंसनीय (देवाच्या) विद्वानों के सत्कार के हेतु (कृपा) समर्थ क्रिया से (देवः) दिव्य गुणों वाला पुरुष (शोचिषा) दीप्ति के साथ (आजु-हानस्य) अच्छे प्रकार हवन किये (सर्पिषः) घी और (घृतस्य) नल के सकाशते (विभ्राष्टिम्) विविध प्रकार के ज्योतियों को (अनुवष्टि) प्रकाशित करता है उस (होतारम्) सुख के दाता (जातवेदसम्) उत्पन्न हुए सब पदार्थों में विद्यमान (सहसः) बलवान पुरुष के (सूनम्) पुत्र के समान (वसुम्) धन दाता (दास्व-न्तम्) दानशील (जातवेदसम्) बुद्धिमानों में प्रसिद्ध (अग्नि) तेजस्वी अग्नि के (नः) समान (विप्रम्) आस ज्ञानी का मैं (मन्ये) सत्कार करता हूँ वैसे तुम लोग भी उस को मानो ॥ ४७ ॥

उ०

भावार्थः— इस मन्त्र में उपमा और वाचकलु०—जैसे अच्छे प्रकार सेवन करनेवाले सेनाओं से शत्रुओं को जीत के सुखी होता है वैसे ही बुद्धि आदि गुणों से युक्त मनुष्य विद्या धर्म और अच्छी शिक्षा से सब को आस करत है वैसे युक्त से सेवन किया अग्नि अपने गुण कर्म और स्वभावों से सब के सुख की उत्पत्ति करता है ॥ ४७ ॥

अग्ने त्वन्न इत्यस्य परमेष्ठी ऋषिः । अग्निर्देवता ।

स्वराड्बाह्वी बृहती छन्दः । मध्यमः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर भी वही विषय अगले मन्त्र में कहा है ॥

अग्ने त्वन्नो अन्तम उत त्राता शिवो भवाव-
रूथ्यः । वसुरग्निर्वसुं श्रवा अच्छा नक्षि द्युमन्तम-
श्रुविन्दाः । तं त्वा शोचिष्ठ दीदिवः सुम्नाय
नृमीमेहे सखिभ्यः ॥ ४८ ॥

अग्ने । त्वम् । नः । अन्तमः । उत । त्राता ।

शिवः । भवः । वरूथ्यः । वसुः । अग्निः ।

वसुं श्रवा इति वसुंऽश्रवाः । अच्छं । नक्षि । द्युमत्त-
ममिति द्युमत्तंमम । रयिम । दाः । तम् ।
त्वा । शोचिष्ठ । दीदिव इति दीदिऽवः । सुम्नाय ।
नूनम् । ईमहे । सखिभ्य इति सखिऽभ्यः ॥ ४८ ॥

पदार्थः—(अग्ने) विहन् (त्वम्) (नः) अस्माकम् (अन्तमः)
अतिशयेनान्तिकः । अन्तमानामित्यन्तिकना० निर्घ० २ । १६ ।
(उत) अपि (घाता) रक्षकः (शिवः) मङ्गलकारी (भव)
ह्यचोऽतस्तिष्ठ इति दीर्घः (वरूथ्यः) वरः (वसुः) धनप्रदः
(अग्निः) प्रापकः (वसुश्रवाः) वसूनि धनानि श्रवांस्यन्नानि च
यस्मात्सः (अच्छ) अत्र संहितायामिति दीर्घः (नक्षि) प्राप्नोमि ।
अत्र एतत्त गतावित्यस्माल्लङुत्तमैकवचनेऽङ्गविकरणयोरभावः (द्युम-
त्तमम्) प्रशस्ता दिवः प्रकाशा कामना वा विद्यन्ते यस्मिन् सोऽ-
तिशयितस्तम् (रयिम्) धनम् (दाः) ददाति । अत्राप्यङ्गभावः
(तम्) (त्वा) त्वाम् (शोचिष्ठ) अतिशयेन तेजस्विन् (दी-
दिवः) ये दीदयन्ति ते दीदयः प्रकाशास्ते बहवो विद्यन्ते यस्मिन्
तत्सम्बुद्धौ (सुम्नाय) सुखाय (नूनम्) निश्चितम् (ईमहे) या-
चामहे (सखिभ्यः) मित्रेभ्यः ॥ ४८ ॥

अन्वयः—हे अग्ने त्वं यथाऽयं वसुर्वसुश्रवा अग्नी रयिन्दा
ददाति तथा नोऽस्माकमन्तमन्ताता वरूथ्य उतापि शिवो भव ।
हे शोचिष्ठ दीदिवो विहन् यथा वयं त्वा सखिभ्यः सुम्नाय नून-

मीमहे तथा तं त्वां सर्वं मनुष्या याचन्ताम् । यथाऽहं द्युमत्तमं त्वा
मच्छ नक्षि प्राप्नोमि तथात्वमस्मान्प्राप्नुहि ॥ ४८ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—यथा सुहृदो मित्राणीच्छन्त्युन
यन्ति तथा विद्वान् सर्वस्य मित्रः सर्वान्सुखिनः सम्पादयेत् ॥ ४८ ॥

पदार्थः—हे (अग्ने) विद्वान् (त्वम्) आप जैसे यह (वसुः) धनदात
(वसुश्रवाः) अन्न और धन का हेतु (अग्निः) अग्नि (रयिम्) धन को (दाः
देता है वैसे (नः) हमारे (अन्तमः) अत्यन्त समीप (प्राता) रक्षक (वरूध्यः
श्रेष्ठ (उत) और (शिवः) मंगलकारी (भव) हूजिये हे (शोषिष्ट) अतिते
जस्वी (दीदिवः) बहुत प्रकाशों से युक्त वा कामना वाले विद्वान् जैसे हम लोग (त्वां
तुभ्म को (सखिभ्यः) मित्रों से (मुग्धाय) सुख के लिये (नूनम्) निश्चय (ई-
महे) मांगते हैं वैसे (तम्) उस तुभ्म को सब मनुष्य चाहें जैसे मैं (द्युमत्तमम्)
प्रशंसित प्रकाशों से युक्त तुभ्म को (अच्छ) अच्छे प्रकार (नक्षि) प्राप्त होना हूं
वैसे तू हम को प्राप्त हो ॥ ४८ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकलु०—जैसे मित्र अपने मित्रों को चाहते और
उन की उन्नति करते हैं वैसे विद्वान् सब का मित्र सब को सुख देवे ॥ ४८ ॥

येन ऋषय इत्यस्य परमेष्ठी ऋषिः । अग्निर्देवता ॥

आर्षो त्रिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

किर भी उसी विषय को अगले मन्त्र में कहा है ॥

येन ऋषयस्तपसा सत्रमायन्निन्धाना अग्निं स्व-
राभरन्तः । तस्मिन्नुहं निदधे नाकै अग्निं यमाहु-
र्मनवस्तीर्णबर्हिषम् ॥ ४९ ॥

येन । ऋषयः । तपसा । सत्रम् । आयन् । इन्धा-

नाः । अग्निम् । स्वः । आऽभरन्तः । तस्मिन् । अहम् ।
नि । दधे । नाके । अग्निम् । यम् । आहुः । म-
नवः । स्तीर्णबर्हिषमिति स्तीर्णऽबर्हिषम् ॥ ४९ ॥

पदार्थः—(येन) कर्मणा (ऋषयः) वेदार्थवेत्तारः (तपसा)
धर्मानुष्ठानेन (सत्रम्) सत्रा सत्यं विद्यते यस्मिन् विज्ञाने तत्
(आयन्) प्राप्तयुः (इन्धानाः) प्रकाशमानाः (अग्निम्) विद्युदा-
दिम् (स्वः) सुखम् (आभरन्तः) समन्ताद्धरन्तः (तस्मिन्)
(अहम्) (निदधे) (नाके) अविद्यमानदुःखे सुखे प्राप्तव्ये सति (अ-
ग्निम्) उक्तम् (यम्) (आहुः) वदन्ति (मनवः) मननशीला विद्वांसः
(स्तीर्णबर्हिषम्) स्तीर्णमाच्छादितं बर्हिरन्तरिक्षं येन तम् ॥ ४९ ॥

अन्वयः—येन तपसेन्धानाः स्वराभरन्त ऋषयः सत्तमग्निमा-
यंस्तस्मिन्नाके मनवो यं स्तीर्णबर्हिषमग्निमाहुस्तमहं निदधे ॥ ४९ ॥

भावार्थः—येन प्रकारेण वेदपारगाः सत्यमनुष्ठाय विद्युदादि-
पदार्थान् सम्प्रयुज्य समर्था भवन्ति तेनैव मनुष्यैः समृद्धियुक्तै-
र्भवितव्यम् ॥ ४९ ॥

पदार्थः—(येन) जिस (तपसा) धर्मानुष्ठानरूप कर्म से (इन्धानाः)
प्रकाशमान (स्वः) सुख को (आभरन्तः) अच्छे प्रकार धारण करते हुए (ऋषयः)
वेद का अर्थ जानने वाले ऋषि लोग (सत्रम्) सत्य विज्ञान से युक्त (अग्निम्)
विद्युत् आदि अग्नि को (आयन्) प्राप्त हों (तस्मिन्) उस कर्मके होते (नाके) दुःखर-
हित प्राप्त होने योग्य सुख के निमित्त (मनवः) विचारशील विद्वान् लोग (यम्)
जिस (स्तीर्णबर्हिषम्) आकाश को आच्छादन करने वाले (अग्निम्) अग्नि को
(आहुः) कहते हैं उस को (अहम्) मैं (नि, दधे) धारण करता हूँ ॥ ४९ ॥

भावार्थः—जिस प्रकार से वेदपारग विद्वान् लोग सत्य का अनुष्ठान कर बिजुली आदि पदार्थों को उपयोग में लाके समर्थ होते हैं उसी प्रकार मनुष्यों को समृद्धियुक्त होना चाहिये ॥ ४९ ॥

तं पत्नीभिरित्यस्य परमेष्ठो ऋषिः । अग्निर्देवता ।

भुरिगार्पो निष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

विद्वद्भिः कथं भविष्यमित्याह ॥

विद्वानों को कैसा होना चाहिये यह वि० ॥

तं पत्नीभिर्नु गच्छेम देवाः पुत्रैर्भ्रातृभिरु-
वा हिरण्यैः । नाकं गृभ्णानाः सुकृतस्य लोके
तृतीयं पृष्ठे अधिरोचने दिवः ॥ ५० ॥

तम् । पत्नीभिः । अनु । गच्छेम । देवाः । पुत्रैः ।
भ्रातृभिरिति भ्रातृभिः । उत । वा । हिरण्यैः ।
नाकम् । गृभ्णानाः । सुकृतस्येति सुकृतस्य ।
लोके । तृतीयं । पृष्ठे । अधि । रोचने । दिवः ॥ ५० ॥

पदार्थः—(तम्) अग्निम् (पत्नीभिः) स्वस्वस्त्रीभिः (अनु)
(गच्छेम) (देवाः) विद्वांसः (पुत्रैः) वृद्धावस्थाजन्यदुःखात्प्रा-
तृभिः (भ्रातृभिः) बन्धुभिः (उत) (वा) अन्यैरनुक्तैः सम्ब-
न्धिभिः (हिरण्यैः) सुवर्णादिभिः (नाकम्) आनन्दम् (गृभ्-
णानाः) गृह्णन्तः (सुकृतस्य) सुष्ठुकृतस्य वेदोक्तकर्मणः (लोके)
द्रष्टव्ये स्थाने (तृतीये) विज्ञानजे (पृष्ठे) क्षीप्सिते (अधि)
उपरिभागे (रोचने) रुचिकरे (दिवः) द्योतनकर्मणः ॥ ५० ॥

अन्वयः—हे देवा विद्वांसो यथा यूयं तं गृभ्णाना दिवः
सुकृतस्याधि रोचने तृतीये पृष्ठे लोके वर्त्तमानाः पत्नीभिः पुत्रै-
र्भ्रातृभिरुत वा हिरण्यैः सह नाकं गच्छत तथैतैः सहिता वयम-
नुगच्छेम ॥ ५० ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—यथा विद्वांसः स्वस्तीपुत्रभ्रातृ-
दुहितृमातृपितृभृत्यपाश्वस्थान् विद्यासुशिक्षाभ्यां धार्मिकान् पुरुषा-
र्थिनः कृत्वा सन्तुष्टा भवन्ति तथैव सर्वैरप्यनुवर्त्यम् ॥ ५० ॥

पदार्थः—हे (देवाः) विद्वान् लोगो जैसे तुम लोग (तम्) उस पूर्वोक्त
अग्नि को (गृभ्णानाः) ग्रहण करते हुए (दिवः) प्रकाशयुक्त (सुकृतस्य) सुन्दर
वेदोक्त कर्म (अधि) में वा (रोचने) रुचिकारक (तृतीये) विज्ञान से हुए (पृष्ठे)
जानने को इष्ट (लोके) विचारने वा देखने योग्य स्थान में वर्त्तमान (पत्नीभिः)
अपनी २ स्त्रियों (पुत्रैः) वृद्धावस्था में हुए दुःख से रक्तक पुत्रों (भ्रातृभिः) बन्धुओं
(उत, वा) और अन्य सम्बन्धियों तथा (हिरण्यैः) सुवर्णादि के साथ (नाकम्) आनन्द
को प्राप्त होते हो वैसे इन सब के सहित हम लोग भी (अनु, गच्छेम) अनुगतहों ॥ ५० ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकलु०—जैसे विद्वान् लोग अपनी स्त्री पुत्र, भाई,
कन्या, माता, पिता, सेवक और परोसियों को विद्या और अच्छी शिक्षा से धर्मात्मा पुरुषा-
र्थी करके सन्तोषी होते हैं वैसे ही सब मनुष्यों को होना चाहिये ॥ ५० ॥

आवाच इत्यस्य परमेष्ठी ऋषिः । अग्निर्देवता । स्वराडा-
र्षी त्रिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

ईश्वरवद्राज्ञा किं कार्यमित्याह ॥

ईश्वर के तुल्य राजा को क्या करना चाहिये यह वि० ॥

आ वाचो मध्यमरुहद् भुरण्युरयमग्निः सत्प-

तिश्चेकितानः । पृष्ठे पृथिव्या निहितो दविद्युतद-
धस्पर्दं कृणुतां ये पृतन्यवः ॥ ५१ ॥

आ । वाचः । मध्यम् । अरुहत् । भुरण्युः ।
अयम् । अग्निः । सत्पतिरिति सत्पतिः । चेकिता-
नः । पृष्ठे । पृथिव्याः । निहित इति निहितः ।
दविद्युतत् । अधस्पर्दम् अधःपदमित्यधःपदम् ।
कृणुताम् । ये । पृतन्यवः ॥ ५१ ॥

पदार्थः—(आ) (वाचः) (मध्यम्) मध्ये भवम्
(अरुहत्) रोहति (भुरण्युः) पोषकः (अयम्) (अग्निः)
विद्वान् (सत्पतिः) सतां पालकः (चेकितानः) विज्ञानयुक्तः
(पृष्ठे) उपरिभागे (पृथिव्याः) भूमेः (निहितः) नितरां धृतः
(दविद्युतत्) प्रकाशयति (अधस्पर्दम्) नीचाधिकारम् (कृ-
णुताम्) करोतु (ये) (पृतन्यवः) युद्धायात्मनः पृतनां सेना-
मिच्छवः ॥ ५१ ॥

अन्वयः—हे विद्वन् चेकितानः सत्पतिर्भवान् वाचो मध्यं
प्राप्य यथाऽयं भुरण्युरग्निः पृथिव्याः पृष्ठे निहितो दविद्युतदारुह-
त्तेन ये पृतन्यवस्तान् अधस्पर्दं कृणुताम् ॥ ५१ ॥

भावार्थः—विद्वांसो राजानो यथेश्वरो ब्रह्माण्डस्य मध्ये सूर्यं
निधाय सर्वान् सुखेनोपकरोति तथैव राज्यमध्ये विद्याबले धृत्वा
शत्रून् जित्वा प्रजास्थान् मनुष्यानुपकुर्व्युः ॥ ५१ ॥

पदार्थः—हे विद्वान् पुरुष (चेकितानः) विज्ञानयुक्त (सत्पतिः) श्रेष्ठों के रत्नक आप (वाचः) वाणी के (मध्यम्) बीच हुए उपदेश को प्राप्त हो के जैसे (अयम्) यह (मुरग्युः) पुष्टिकर्त्ता (अग्निः) विद्वान् (पृथिव्याः) भूमि के (पृष्ठे) ऊपर (निहितः) निरन्तर स्थिर किया (दविद्युतत्) उपदेश से सब को प्रकाशित करता । और धर्म पर (आ, रुहत्) आरूढ होता है उस के साथ (ये) जो लोग (पृतन्यवः) युद्ध के लिये सेना की इच्छा करते हैं उन को (अधस्पदम्) अपने अधिकार से च्युत जैसे हों वैसा (कृणुताम्) कीजिये ॥ ५१ ॥

भावार्थः—विद्वान् मनुष्यों को चाहिये कि जैसे ईश्वर ब्रह्माण्ड में सूर्यलोक को स्थापन करके सब को मुख पहुँचाता है । वैसे ही राज्य में विद्या और बल को धारण कर शत्रुओं को जीत के प्रजा के मनुष्यों का सुख से उपकार करें ॥ ५१ ॥

अयमग्निरित्यस्य परमेष्ठी ऋषिः । अग्निर्देवता । निचृदार्षी
त्रिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

धार्मिकजनवदितरैर्वर्तितव्यमित्याह ॥

धर्मात्माओं के तुल्य अन्यलोगों को वर्तना चाहिये यह वि० ॥

अयमग्निर्वीरतमो वयोधाः सहस्त्रियो द्योतताम-
प्रयुच्छन् । विभ्राजमानः सरिरस्य मध्य उप प्र
याहि दिव्यानि धाम ॥ ५२ ॥

अयम् । अग्निः । वीरतमइति वीरऽतमः । वयो-
धा इति वयऽधाः । सहस्त्रियः । द्योतताम् । अप्रयु-
च्छन्नित्यप्रऽयुच्छन् । विभ्राजमान इति विऽभ्राज-
मानः । सरिरस्य । मध्ये । उप । प्र । याहि ।
दिव्यानि । धाम ॥ ५२ ॥

पदार्थः—(अयम्) (अग्निः) पावक इव सेनापतिः
 (वीरतमः) वेति स्वबलेन शत्रुबलं व्याप्नोति सोऽतिशयितः
 (वयोधाः) यः सर्वेषां जीवनं दधाति सः (सहस्रियः) सह-
 स्त्रेणासङ्ख्यातेन योद्धृसमूहेन सम्मितस्तुल्यः (द्योतताम्) प्रकाश-
 ताम् (अप्रयुच्छन्) अप्रमाद्यन् (विभ्राजमानः) विशेषेण वि-
 द्यान्यायाभ्यां देदीप्यमानः (सरिरस्य) अन्तरिक्षस्य (मध्ये)
 (उप) (प्र) (याहि) प्राप्नुहि (दिव्यानि) (धाम)
 जन्मकर्मस्थानानि ॥ ५२ ॥

अन्वयः—योऽयं वीरतमो वयोधाः सहस्रियः सरिरस्य मध्ये
 विभ्राजमानोऽप्रयुच्छन् अग्निरिव स भवान् द्योतताम् । दिव्यानि धाम
 धामानि त्वमुपप्रयाहि ॥ ५२ ॥

भावार्थः—मनुष्या धार्मिकैर्जनैः सहोपित्वा प्रमादं विहाय
 जितेन्द्रियत्वेन जीवनं वर्धयित्वा विद्याधर्मानुष्ठानेन पवित्रा भूत्वा
 परोपकारिणः सन्तु ॥ ५२ ॥

पदार्थः—जो (अयम्) यह (वीरतमः) अपने बल से शत्रुओं को अत्य-
 न्त व्याप्त होने तथा (वयोधाः) सब के जीवन को धारण करने वाला (सहस्रियः)
 असंख्य योद्धाजनों के समान योद्धा (सरिरस्य) आकाश के (मध्ये) बीच (वि-
 भ्राजमानः) विशेष करके विद्या और न्याय से प्रकाशित सो (अप्रयुच्छन्) प्रमाद-
 रहित होते हुए (अग्निः) अग्नि के तुल्य सेनापति आप (द्योतताम्) प्रकाशित
 हूजिये और (दिव्यानि) अच्छे (धाम) जन्म कर्म और स्थानों को (उप, प्र, याहि)
 प्राप्तहूजिये ॥ ५२ ॥

भावार्थः—मनुष्यों को चाहिये कि धर्मात्मा जनों के साथ निवास कर प्र-
 माद को छोड़ और जितेन्द्रियता से अवस्था बढ़ा के विद्या और धर्म के अनुष्ठान से
 पवित्र होके परोपकारी हों ॥ ५२ ॥

संप्रच्यवध्वमित्यस्य परमेष्ठी ऋषिः । अग्निदेवता ।

भुरिगार्षी पङ्क्तिश्चन्द्रः । पञ्चमः स्वरः ॥

कथं विवाहं कृत्वा किं कुर्यातामित्याह ॥

श्री पुरुष कैसे विवाह करके क्या करें यह वि० ॥

सम्प्रच्यवध्वमुप सम्प्रयाताग्ने पथो देवयानान्
कृणुध्वम् । पुनः कृणवाना पितरा युवानाऽन्वाताऽंसीत्
त्वयि तन्तु मेतम् ॥ ५३ ॥

सम्प्रच्यवध्वमिति सम्प्रच्यवध्वम् । उप ।
सम्प्रयातेति सम्प्रयात । अग्ने । पथः । देवयाना-
निति देवयानां । कृणुध्वम् । पुनरिति पुनः ।
कृणवाना । पितरा । युवाना । अन्वाताऽंसीदित्यनु-
आताऽंसीत् । त्वयि । तन्तुम् । एतम् ॥ ५३ ॥

पदार्थः—(संप्रच्यवध्वम्) सम्यग्गच्छत (उप) (संप्र-
यात) सम्यक् प्राप्त (अग्ने) विहन् (पथः) मार्गान् (दे-
वयानान्) देवा धार्मिका यान्ति येषु तान् (कृणुध्वम्) कुरुत
(पुनः) (कृणवाना) कुर्वन्तौ (पितरा) पालकौ मातापितरौ
(युवाना) पूर्णयुवावस्थास्थौ । अत्र सर्वत्र विभक्तेराकारादेशः
(अन्वाताऽंसीत्) पश्चात् समन्तात्तनुताम् । अत्र वचनव्यत्ययेन
द्विवचनस्थान एकवचनम् (त्वयि) पितामहे विद्यमाने सति
(तन्तुम्) सन्तानम् (एतम्) गर्भाधानादिरीत्या यथोक्तम् ॥ ५३ ॥

श्रन्वयः—हे मनुष्या यूय विद्या उपसम्प्रयात देवयानान् पथः सम्प्रच्यवध्वं धर्मं कृणुष्वं हे अग्ने त्वयि पितामहे विद्यमाने सति पितरा ब्रह्मचर्यं कृणवाना युवाना भूत्वा स्वयंवरं विवाहं कृत्वा पुनरेतं तन्तुमन्वातांसीत् ॥ ५१ ॥

भावार्थः—कुमारा धर्म्येण सेवितब्रह्मचर्येण पूर्णा विद्या अधीत्य स्वयं धार्मिका भूत्वा पूर्णयुवावस्थायां प्राप्तायां कन्यानां पुरुषा पुरुषाणां च कन्याः परीक्षां कृत्वाऽत्यन्तप्रीत्याऽऽकर्षितहृदयाः स्वेच्छया विवाहं विधाय धर्मेण सन्तानानुत्पाद्य सेवया माता-पितरौ च सन्तोष्याप्तानां विदुषां मार्गं सततमन्वाययुः यथा सरलान् धर्ममार्गान्कुट्युस्तथैव भूमि जलान्तरिक्षमार्गानपि निष्पादयेत् ॥ ५३ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो तुम लोग विद्याओं को (उपसंप्रयात) अच्छे प्रकार प्राप्त होओ (देवयानान्) धार्मिकों के (पथः) मार्गों से (सम्प्रच्यवध्वम्) सम्यक्-चलो धर्म को (कृणुष्वम्) करो हे (अग्ने) विद्वान् पितामह (त्वयि) तुम्हारे वने रहते ही (पितरा) रक्षा करने वाले माता पिता तुम्हारे पुत्र आदि ब्रह्मचर्य को (कृणवाना) करते हुए (युवाना) पूर्ण युवावस्था को प्राप्त हो और स्वयं-वर विवाह कर (पुनः) परचात् (एतम्) गर्भाधानादिरिति से यथोक्त (तन्तुम्) सन्तान को (अन्वातांसीत्) अनुकूल उत्पन्न करें ॥ ५३ ॥

भावार्थः—कुमार स्त्री पुरुष धर्म युक्त सेवन किये ब्रह्मचर्य से पूर्ण विद्या पद आप धार्मिक हो पूर्ण युवावस्था की प्राप्ति में कन्याओं की पुरुष और पुरुषों की कन्या परीक्षा कर अत्यन्तप्रीति के साथ चित्त से परस्पर आकर्षित होके अपनी इच्छा से विवाह कर धर्मानुकूल सन्तानों को उत्पन्न और सेवा से अपने माता पिता का संतोष कर के आप विद्वानों के मार्ग से निरन्तर चले और जैसे धर्म के मार्गों को सरल करें वैसे ही भूमि जल और अन्तरिक्ष के मार्गों को भी बनावें ॥ ५३ ॥

उद्बुध्यस्वेत्यस्य परमेष्ठी ऋषिः । अग्निर्देवता ।

आर्षी त्रिष्टुप्छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

किं वही पूर्वोक्त वि० ॥

उद्बुध्यस्वाग्ने प्रति जागृहि त्वमिष्टापूर्ते स०
सृजेथामयं च । अस्मिन्सधस्थे अधुत्तरस्मिन् वि-
श्वे देवा यजमानश्च सीदत ॥ ५४ ॥

उत् । बुध्यस्व । अग्ने । प्रति । जागृहि ।
त्वम् । इष्टापूर्ते इतीष्टाऽपूर्ते । सम् । सृजेथाम् । अ-
यम् । च । अस्मिन् । सधस्थ इति सधऽस्थे । अधि ।
उत्तरस्मिन्नित्युत्तरस्मिन् । विश्वे । देवाः । यज-
मानः । च । सीदत ॥ ५४ ॥

पदार्थः—(उत्) उत्कृष्टरीत्या (बुध्यस्व) जानीहि (अग्ने)
विद्यया सुप्रकाशिते स्त्रि पुरुष वा (प्रति) (जागृहि) अवि-
द्यानिद्रां त्यक्त्वा विद्यया चेत (त्वम्) स्त्री (इष्टापूर्ते) इष्टं सुखं
विद्वत्सत्करणमीश्वराराधनं सत्संगतिकरणं सत्यविद्यादिदानं च पूर्तं
पूर्णं बलं ब्रह्मचर्यं विद्यालंकरणं पूर्णं यौवनं पूर्णं साधनोपसा-
धनं च ते (सम्) सम्यक् (सृजेथाम्) निष्पादयेतम् । अत्र
व्यत्ययेनात्मनैपदम् (अयम्) पुरुषः (च) (अस्मिन्) वर्तमाने

(सधस्थे) सहस्थाने (अग्नि) उपरि (उत्तरस्मिन्) आगामिनि (विश्वे) सर्वे (देवाः) विद्वांसः (यजमानः) पुरुषः (च) स्त्री (सीदत) अवस्थिता भवत ॥ ५४ ॥

अन्वयः—हे अग्ने त्वमुद्बुध्यस्व सर्वान् प्रति जागृहि त्वमयं चास्मिन्सधस्थ उत्तरस्मिँश्च सदेष्टापूते संसृजेथाम् ! विश्वे देवा यजमानश्चेतस्मिन्नधि सीदत । ५४ ॥

भावार्थः—यथाऽग्नियजमानो मुखं पूर्णो सामग्रीं च साधनुत-स्तथा कृतविवाहाः स्त्रीपुरुषा अस्मिन् जगति समाचरन्तु । यदा विवाहाय दृढप्रीति स्त्रीपुरुषौ भवेतां तदा विदुष आहूयंतेषां सन्निधौ वेदोक्ताः प्रतिज्ञाः कृत्वा पतिः पत्नी च भवेताम् ॥ ५४ ॥

पदार्थः—हे (अग्ने) अच्छी विद्या से प्रकाशित स्त्री वा पुरुष तू (उद्बुध्यस्व) अच्छे प्रकार ज्ञान को प्राप्त हो सब के प्रति (प्रति, जागृहि) अविद्या रूप निद्रा को छोड़ के विद्या से चेतन हो (त्वम्) तू स्त्री (च) और (अयम्) यह पुरुष दोनों (अस्मिन्) इस वर्तमान (सधस्थे) एक स्थान में और (उत्तरस्मिन्) आगामि समय में सदा (इष्टापूते) इष्ट सुख विद्वानों का सत्कार, ईश्वर का आराधन, अच्छा सङ्ग करना और सत्य विद्या आदि का दान देना, यह इष्ट और पूर्ण-बल, ब्रह्मचर्य, विद्या की शोभा, पूर्णयुवा अवस्था, साधन और उपसाधन यह सब पू-र्त इन दोनों को (सं, सृजेथाम्) सिद्ध किया करो (विश्वे) सब (देवाः) विद्वान् लोग (च) और (यजमानः) यज्ञ करने वाले पुरुष तू इस एक स्थान में (अग्नि, सीदत) उन्नति पूर्वक स्थिर होओ ॥ ५४ ॥

भावार्थः—जैसे अग्नि सुगंधादि के होम से इष्ट सुख देता और यज्ञकर्त्ता जन यज्ञ की सामग्री पूरी करता है वैसे उत्तम विवाह किये स्त्री पुरुष इस जगत् में आचरण किया करें । जब विवाह के लिये दृढप्रीति वाले स्त्री पुरुष हों तब विद्वानों को बुला के उन के समीप वेदोक्त प्रतिज्ञा करके पति और पत्नी बनें ॥ ५४ ॥

येन वहसीत्यस्य परमेष्ठी ऋषिः । अग्निर्देवता ।
निचृदनुष्टुप् छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर वही वि० ॥

येन वहसि सहस्रं येनाग्ने सर्ववेदसम् । तेनेमं
यज्ञं नो नय स्वर्देवेषु गन्तवे ॥ ५५ ॥

येन । वहसि । सहस्रम् । येन । अग्ने । सर्व-
वेदसमिति सर्ववेदसम् । तेन । इमम् । यज्ञम् ।
नः । नय । स्वः । देवेषु । गन्तवे ॥ ५५ ॥

पदार्थः—(येन) प्रतिज्ञातेन कर्मणा (वहसि) (सहस्रम्)
असंख्यं गृहाश्रमव्यवहारम् (येन) विज्ञानेन (अग्ने) विद्वन्
विदुषि वा (सर्ववेदसम्) सर्वैर्वेदैरुक्तं कर्म (तेन) (इमम्)
गृहाश्रमम् (यज्ञं) संगन्तव्यम् (नः) अस्मान् (नय) (स्वः)
सुखम् (देवेषु) विद्वत्सु (गन्तवे) गन्तुं प्राप्तुम् ॥ ५५ ॥

अन्वयः—हे अग्ने त्वं देवेषु स्वर्गन्तवे येन सहस्रं वहसि
येन सर्ववेदसं वहसि तेनेमं यज्ञं नोऽस्मान् नय ॥ ५५ ॥

भावार्थः—विवाहप्रतिज्ञास्वियमपि प्रतिज्ञा कारयेतव्या ।
हे स्त्रीपुरुषौ युवां यथास्वहितायाचरतं तथास्माकं मातापित्रा-
चाध्यातिथीनां सुखायापि सततं वर्त्तेयाथामिति ॥ ५५ ॥

पदार्थः—हे (अग्ने) विद्वान् पुरुष विदुषि स्त्री वा तू (देवेषु) विद्वानों में (स्वः) सुख को (गन्तवे) प्राप्त होने के लिये (येन) जिस प्रतिज्ञा किये कर्म से (सहस्रम्) गृहाश्रम के असंख्य व्यवहारों को (वहसि) प्राप्त होते हो तथा (येन) जिस विज्ञान से (सर्ववेदसम्) सब वेदों में कहे कर्म को यथावत् करते हो (तेन) उस से (इमम्) इस गृहाश्रमरूप (यज्ञम्) संगति के योग्य यज्ञ को (नः) हम को (नय) प्राप्त कीजिये ॥ ५५ ॥

भावार्थः—विवाह की प्रतिज्ञाओं में यह भी प्रतिज्ञा करानी चाहिये कि हे स्त्रीपुरुषो तुम दोनों जैम अपने हित के लिये आचरण करो वैसे हम माता पिता आचार्य और अतिथियों के सुख के लिये भी निरन्तर वृत्ति करो ॥ ५५ ॥

• अयन्त इत्यस्य परमेष्ठी ऋषिः । अग्निर्देवता ।

निचृदनुष्टुप् छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर वही वि० ॥

अयं ते योनिर्ऋत्वियो यतो जातो अरोचथाः ।
तज्जानन्नग्न् आ रोहाथानो वर्धयारयिम् ॥ ५६ ॥

अयम् । ते । योनिः । ऋत्वियः । यतः । जातः ।
अरोचथाः । तम् । जानन् । अग्ने । आ । रोह ।
अर्थ । नः । वर्धय । रयिम् ॥ ५६ ॥

पदार्थः—(अयम्) (ते) तव (योनिः) गृहम् (ऋ-
त्विय) ऋतुः प्रातोऽस्य सः (यतः) यस्य विद्याध्ययनस्याध्या-
पनस्य च सकाशात् (जातः) जाता च (अरोचथाः) प्रदी-
प्येथाः (तम्) (जानन्) जानन्ती च (अग्ने) विद्वन् वि-
दुषि च (आ) (रोह) (अथ) आनन्तर्ध्ये । निपास्य चेति
दीर्घः (नः) अस्माकम् (वर्धय) अन्येषामपीति दीर्घः (रयिम्)
संपत्तिम् ॥ ५६ ॥

अन्वयः—हे अग्ने योऽयं ते तव ऋत्वियो योनिरस्ति यतो
जानो जाता त्वं चारोचथास्तं जानन् जानन्ती चारोहाथ नो रयिं
वर्धय ॥ ५६ ॥

भावार्थः—विवाहे स्त्री पुरुषाभ्यामियमपि द्वितीया प्रतिज्ञा
कारयितव्या । येन ब्रह्मचर्येण यया विद्यया च युवां स्त्रीपुरुषौ
कृतकृत्यौ भवथस्तत्तां च मदैव प्रचारयतम् । पुरुषार्थेन धनादिकं
च वर्धयित्वैतत् सन्मार्गे वीतम् । इत्येतत् सर्वं हेमन्तस्य ऋतो-
र्व्याख्यानं समाप्तम् ॥ ५६ ॥

पदार्थः—हे (अग्ने) विद्वन् वा विदुषि (अयम्) यह (ते) तेरा
(ऋत्वियः) ऋतु अर्थात् समय को प्राप्त हुआ (योनिः) घर है (यतः) जिस
विद्या के पठन पाठन से (जातः) प्रसिद्ध हुआ वा हुई तू (अरोचथाः) प्रकाशित
हो (तम्) उस को (जानन्) जानता वा जानती हुई (आ, रोह) धर्म पर
आरुढ़ हो (अथ) इस के पश्चात् (नः) हमारी (रयिम्) संपत्ति को (वर्धय)
बढ़ाया कर ॥ ५६ ॥

भावार्थः—स्त्री पुरुषों से विवाह में यह भी दूसरी प्रतिज्ञा करानी चाहिये
कि जिस ब्रह्मचर्य और जिस विद्या के साथ तुम दोनों स्त्री पुरुष कृतकृत्य होते हो

उस २ को सदैव प्रचारित किया करो । और पुरुषार्थ से धनादि पदार्थ को बढ़ा के उस को अच्छे मार्ग में खर्च किया करो । यह सब हेमन्त ऋतु का व्याख्यान पूरा हुआ ॥ ५६ ॥

तपश्चेत्पस्य परमेष्ठी ऋषिः । शिशिरर्तुर्देवता ।

स्वादुत्कृतिश्चन्द्रः । षड्जः स्वरः ॥

अथ शिशिरस्य ऋतोर्वर्णनमाह ॥

अब अगले मन्त्र में शिशिर ऋतु का वर्णन किया है ॥

तपश्च तपस्यश्च शैशिरवृतू अग्नेरन्तः श्ले-
षोऽसि कल्पेतां द्यावापृथिवी कल्पन्तामाप ओपधयः
कल्पन्तामग्नयः पृथङ्मम ज्यैष्ठ्याय सव्रताः । ये
अग्नयः समनसोऽन्तराद्यावापृथिवी इमे शैशिरावृतू
अभिकल्पमाना इन्द्रमिव देवा अभिसंविशन्तु तया
देवतयाङ्गिरस्वद्ध्रुवे सीदतम् ॥ ५७ ॥

तपः । च । तपस्यः । च । शैशिरौ । ऋतू इ-
त्यृतू । अग्नेः । अन्तःश्लेष इत्यन्तःश्लेषः । असि ।
कल्पेताम् । द्यावापृथिवी इति द्यावापृथिवी । क-
ल्पन्ताम् । आपः । ओपधयः । कल्पन्ताम् । अग्न-
यः । पृथक् । मम । ज्यैष्ठ्याय । सव्रता । इति
सऽव्रताः । ये । अग्नयः । समनस इति सऽमनसः ।

अन्तराद्यावापृथिवी इतिद्यावापृथिवी । इमेइतीमे ।
शैशिरौ । ऋतू इत्यृतू । अभिकल्पमाना इत्यभिसं-
ल्पमानाः । इन्द्रमिवेतीन्द्रम्इव । देवाः । अभिसं-
विशन्त्वित्यभिसमंविशन्तु । तथा । देवतया । अ-
ङ्गिरस्वत् । ध्रुवे इति ध्रुवे । सीदतम् ॥ ५७ ॥

पदार्थः—(तपः) यस्तापहेतुः स माघो मासः (च) (त-
पस्यः) तपो धर्मो विद्यतेऽस्मिन् स फाल्गुना मासः (च) (शै-
शिरौ) शिशिरर्त्तौ मयौ (ऋतू) स्वलिङ्गप्राप्तौ (अग्नेः) (अन्तः
श्लेषः) मध्यप्रवेशः (असि) (कल्पेताम्) (द्यावापृथिवी)
(कल्पन्ताम्) (आपः) (ओषधयः) (कल्पन्ताम्) (अग्नयः)
पावकाः (पृथक्) (मम) (ज्यैष्ठ्याय) (सवृताः) समाननियमाः
(ये) (अग्नयः) (समनसः) समानमनोनिमित्ताः (अन्तरा)
मध्ये (द्यावापृथिवी) प्रकाशभूमी (इमे) (शैशिरौ) शिशि-
रऋतु संपादकौ (ऋतू) (अभिकल्पमानाः) संपादयन्तः (इ-
न्द्रमिव) ऐश्वर्यमिव (देवाः) विद्वांसः (अभिसंविशन्तु) (तथा)
(देवतया) पूज्यतमया व्यासया ब्रह्माख्यया सह (अङ्गिरस्वत्)
प्राणवत् (ध्रुवे) दृढे (सीदतम्) सीदतः ॥ ५७ ॥

अन्वयः—हे ईश्वर मम ज्यैष्ठ्याय तपश्च तपस्यश्च शैशिराऋतू
सुखकारकौ भवतः । त्वं ययोरग्नेरन्तःश्लेषोऽसि ताभ्यां द्यावापृथिवी
कल्पेतामाप ओषधयश्च कल्पन्ताम् । सवृता अग्नयः पृथक् कल्प-
न्तां ये समनसोऽग्नय इमे द्यावापृथिवी अन्तरा शैशिराऋतू अभि-
कल्पमानाः सन्ति तानिन्द्रमिव देवा अभिसंविशन्तु हे त्वी पुरुषौ

युवां तथा देवतया सहाङ्गिरस्वद् वर्त्तमानौ ध्रुवे द्यावापृथिवी इव
सीदतम् ॥ ५७ ॥

भावार्थः—अत्रोमालं०—मनुष्यैः प्रत्युत्सुखमीश्वरादेव याच-
नीयम् । ईश्वरस्य विद्युदन्तःप्रविष्टत्वात्सर्वपदार्थाः स्वस्वनियमेन स-
मर्था भवन्ति विहांसः सर्वपदार्थगत विद्युदग्नीर्नां गुणदोषान् वि-
जानन्तु स्त्रीपुरुषौगृहाश्रमेस्थिरमती शैशिरसुखंभुञ्जताम् ॥५७ ॥

पदार्थः—हे ईश्वर (मम) मेरी (ज्येष्ठ्याय) ज्येष्ठ्यता के लिये (तपः)
ताप बढ़ाने का हेतु माघ महीना (च) और (तपस्यः) तापवाला फाल्गुन मास
(च) ये दोनों (शैशिरौ) शिशिर ऋतु में प्रख्यात (ऋतू) अपने चिह्नों को प्राप्त
करने वाले सुखदायी होते हैं आप जिन के (अग्नेः) अग्नि के भी (अन्तःश्लेषः)
मध्य में प्रविष्ट (असि) हैं उन दोनों से (द्यावापृथिवी) आकाश भूमी (कल्पेताम्)
समर्थ हों (आपः) जल (ओषधयः) ओषधियां (कल्पन्ताम्) समर्थ हों (सवताः)
एक प्रकार के नियमों में वर्त्तमान (अग्नयः) विद्युत् आदि अग्नि (पृथक्) अलग
१ (कल्पन्ताम्) समर्थ हों (ये) जो (समनसः) एक प्रकार के मन के निमि-
त्तवाले हैं वे (अग्नयः) विद्युत् आदि अग्नि (इमे) इन (द्यावापृथिवी) आकाश
भूमि के (अन्तरा) बीच में होने वाले (शैशिरौ) शिशिर ऋतु के साधक (ऋतू)
माघ फाल्गुन महिनों को (अभिकल्पमानाः) समर्थ करते हैं । उन अग्नियों को (इ-
न्द्रमिव) ऐश्वर्य के तुल्य (देवाः) विद्वान् लोग (अभिसंविशन्तु) ज्ञान पूर्वक प्र-
वेश करें । हे स्त्री पुरुषो तुम दोनों (तथा) उस (देवतया) पूजा के योग्य सर्वत्र
व्याप्त जगदीश्वर देवता के साथ (अङ्गिरस्वत्) प्राण के समान वर्त्तमान इन आकाश
भूमि के तुल्य (ध्रुवे) दृढ़ (सीदतम्) स्थिर हो ओ ॥ ५७ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में उपमालं०—मनुष्यों को चाहिये कि सब ऋतुओं में
ईश्वर से ही सुख चाहें ईश्वर विद्युत् अग्नि के भी बीच व्याप्त है इस कारण सब प-
दार्थ अपने १ नियम से कार्य में समर्थ होते हैं विद्वान् लोग सब वस्तुओं में व्याप्त बि-
जुली रूप अग्नि ओ के गुण दोष जाने स्त्री पुरुष गृहाश्रम में स्थिर बुद्धि हो के शि-
शिर ऋतु के सुख को भोगें ॥ ५७ ॥

परमेष्ठीत्यस्य परमेष्ठी ऋषिः । विदुषी देवता ।

भुरिग्ब्राह्मी बृहती छन्दः । मध्यमः स्वरः ॥

स्त्रियां किं कार्यमित्याह ॥

स्त्री को क्या करना चाहिये यह वि० ॥

परमेष्ठी त्वां सादयतु दिवस्पृष्टे ज्योतिष्मतीम् ।
विश्वस्मै प्राणायानाय व्यानाय विश्वं ज्योतिर्य-
च्छ । सूर्यस्तेऽधिपतिस्तया देवतयाऽङ्गिरस्वद् ध्रुवा
सीद ॥ ५८ ॥

परमेष्ठी । परमेस्थीति परमेऽस्थी । त्वा । सा-
दयतु । दिवः । पृष्टे । ज्योतिष्मतीम् । विश्वस्मै । प्राणाय ।
अपानयेत्यपऽप्राणाय । व्यानायेति विऽप्राणाय ।
विश्वम् । ज्योतिः । यच्छ । सूर्य । ते । अधिपतिरि-
त्यधिऽपतिः । तया । देवतया । अङ्गिरस्वत् ।
ध्रुवा । सीद ॥ ५८ ॥

पदार्थः—(परमेष्ठी) परम आकाशेऽभिठ्याप्य स्थितः (त्वा)
(सादयतु) स्थापयतु (दिवः) प्रकाशस्य (पृष्टे) उपरि (ज्यो-
तिष्मतीम्) प्रशस्तानि ज्योतीषि ज्ञानानि विद्यन्तेऽस्यां ताम्

(विश्वस्मै) सर्वस्मै (प्राणाय) (अपानाय) (व्यानाय)
 (विश्वम्) सर्वम् (ज्योतिः) प्रकाशम् (यच्छ) (सूर्यः)
 सूर्य इव वर्त्तमानः (ते) तव (अधिपतिः) स्वामी (तथा)
 पत्याख्यया (देवतया) दिव्यगुणयुक्तया (अङ्गिरस्वत्) (ध्रुवा)
 दृढा (सीद) स्थिरा भव ॥ ५८ ॥

अन्वयः—हे स्त्रि परमेष्ठी ज्योतिष्मती त्वा दिवस्पृष्टे विश्व-
 स्मै प्राणायपानाय व्यानाय सादयतु त्वं विश्वं ज्योतिः सर्वाभ्यः
 स्त्रीभ्यो यच्छ यस्यास्ते तव सूर्यइवाधिपतिरस्ति तथा देवतया
 सह वर्त्तमानाऽङ्गिरस्वद् ध्रुवा सीद ॥ ५८ ॥

भावार्थः—अत्रोपमावाचकलु—येन परमेश्वरेण यः शरदन्तर-
 चितस्तस्योपासनापुरस्सरं तं युक्त्या सेविन्वा स्त्रीपुरुषाः सुखं
 सदा वर्धयन्तु ॥ ५८ ॥

पदार्थः—हे स्त्रि (परमेष्ठी) महान् आकाश में व्याप्त होकर स्थित पर-
 मेश्वर (ज्योतिष्मतीम्) प्रशस्तज्ञानयुक्त (त्वा) तुक्त को (दिव) प्रकाश के
 (पृष्ठे) उत्तम भाग में (विश्वस्मै) सब (प्राणाय) प्राण (अपानाय) अपान और
 (व्यानाय) व्यान आदि की यथार्थ क्रिया होने के लिये (सादयतु) स्थित करे ।
 तू सब स्त्रियों के लिये (विश्वम्) समस्त (ज्योतिः) ज्ञान के प्रकाश को (यच्छ)
 दिया कर जिस (ते) तेरा (सूर्यः) सूर्य के समान तेजस्वी (अधिपतिः)
 स्वामी है (तथा) उस (देवतया) अच्छे गुणोंवाले पति के साथ वर्त्तमान (अ-
 ङ्गिरस्वत्) सूर्य के समान (ध्रुवा) दृढ़ता से (सीद) स्थिर हो ॥ ५८ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में उपमा तथा वाचकलु०—जिस परमेश्वर ने जां
 शरद ऋतु बनाया है उस की उपासना पूर्वक इस ऋतु को युक्ति से सेवन करके
 स्त्री पुरुष सदा सुख बढ़ाया करें ॥ ५८ ॥

लोकं पृणोत्यस्य परमेष्ठी ऋषिः । इन्द्राग्नी देवते ।

विराडनुष्टुप् छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर वही वि० ॥

लोकं पृण छिद्रं पृणायो सीद ध्रुवा त्वम् । इन्द्राग्नी त्वा बृहस्पतिरस्मिन् योनौ त्वाऽसीषदन् ॥ ५९ ॥

लोकम् । पृण । छिद्रम् । पृण । अथोऽइत्यथो । सीद । ध्रुवा । त्वम् । इन्द्राग्नी इतीन्द्राग्नी । त्वा । बृहस्पतिः । अस्मिन् । योनौ । असीषदन्नित्यसीषदन् ॥ ५९ ॥

पदार्थः—(लोकम्) इमं परं च (पृण) सुखय (छिद्रम्) (पृण) विपुद्धि (अथो) (सीद) (ध्रुवा) निश्चला (त्वम्) (इन्द्राग्नी) इन्द्रः परमैश्वर्यश्चाग्निर्विज्ञाता च तौ (त्वा) त्वाम् (बृहस्पतिः) अध्यापकः (अस्मिन्) (योनौ) गृहाश्रमे (असीषदन्) सादयन्तु ॥ ५९ ॥

अन्वयः—हे त्वं लोकं पृण छिद्रं पृण ध्रुवा सीदाथो इन्द्राग्नी बृहस्पतिश्चास्मिन् योनौ त्वाऽसीषदन् ॥ ५९ ॥

भावार्थः—सुदक्षया स्त्रिया गृहकृत्यसाधनानि पूर्णानि कृत्वा कार्याणि साधनीयानि विदुषां विदुषीणां च गृहाश्रमकृत्येषु प्रीतिर्यथा स्यात्तथोपदेष्टव्यम् ॥ ५९ ॥

पदार्थः—हे स्त्री (स्वम्) तू इस (लोकम्) लोक तथा परलोक को (पृण) सुखयुक्त कर (छिद्रम्) अपनी न्यूनता को (पृण) पूरी कर और (ध्रुवा) निश्चलता से (सीद) घर में बैठ (अथो) इस के अनन्तर (इन्द्राग्नी) उत्तम धनी ज्ञानी तथा (बृहस्पतिः) अध्यापक (अस्मिन्) इस (योनी) गृहाश्रम में (त्वा) तुझ को (असीषदन्) स्थापित करें ॥ ५६ ॥

भावार्थः—अच्छी चतुर स्त्री को चाहिये कि घर के कार्यों के साधनों को पूरे करके सब कार्यों को सिद्ध करें। जैसे विद्वान् स्त्री और विद्वान् पुरुषों की गृहाश्रम के कर्त्तव्य कर्मों में प्रीति हो वैसा उपदेश किया करे ॥ ५६ ॥

ता अस्येत्यस्य प्रियमेधा ऋषिः । आपो देवताः ।

विराडनुष्टुप् छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

अथ राजप्रजाधर्ममाह ॥

अथ राजा प्रजा का धर्म अगले मन्त्र में कहा है ॥

ताऽस्य सूददोहसः सोमं श्रीणन्ति पृश्नयः ।
जन्मन्देवानां विशस्त्रिष्वारोचने दिवः ॥ ६० ॥

ताः । अस्य । सूददोहस इति सूददोहसः ।
सोमम् । श्रीणन्ति । पृश्नयः । जन्मन् । देवानाम् ।
विशः । त्रिषु । आ । रोचने दिवः ॥ ६० ॥

पदार्थः—(ताः) (अस्य) सभाध्यक्षस्य (सूददोहसः) सूदाः पाककर्त्तारो दोहसः प्रपूरकाश्च यासु ताः (सोमम्) सोमब्रह्माद्योषधिरसान्वितं पाकम् (श्रीणन्ति) पचन्ति (पृश्नयः) प्रश्नयः

(जन्मन्) जन्मनि (देवानाम्) विदुषाम् (विशः) या वि-
शन्ति (त्रिषु) वेदरीत्या कर्मोपासनाज्ञानेषु (आ) (रोचने)
प्रकाशने (दिवः) द्योतनात्मकस्य परमात्मनः ॥ ६० ॥

अन्वयः—या विद्यासुशिक्षान्विता देवानां जन्मन् पृथग्यः
सूददोहसस्त्रिषु दिवो रोचने च प्रवर्तमाना विशः सन्ति ता अ-
स्य सोममाश्रीणन्ति ॥ ६० ॥

भावार्थः—प्रजापतिभिः सर्वाः प्रजाः विद्यासुशिक्षाग्रहणे नि-
योजनीयाः प्राजाश्च नियुजन्तु । नह्येतेन विना कर्मोपासनाज्ञा-
नेश्वराणां यथार्थो बोधो भवितुमर्हति ॥ ६० ॥

पदार्थः—जो विद्या और अच्छी शिक्षा से युक्त [देवानाम्] विद्वानों के
[जन्मन्] जन्म विषय में [पृथग्यः] पृच्छने हारीं [सूददोहमः] रसोया और काट्यों के
पूर्ण करने वाले पुरुषों से युक्त [त्रिषु] वेदरीति से कर्म उपासना और ज्ञानों तथा
[दिवः] सब के अन्तः प्रकाशक परमात्मा के [रोचने] प्रकाश में वर्तमान [विषः]
प्रजा हैं [ताः] वे [अस्य] इस समाध्यक्त राजा के [सोमम्] सोमशल्ली आदि
ओषधियों के रसों से युक्त भोजनीय पदार्थों को [आ] सब ओर से [श्रीणन्ति]
पकाती हैं ॥ ६० ॥

भावार्थः—प्रजापालक रूपों को चाहिये कि सब प्रजाओं को विद्या और
अच्छी शिक्षा के ग्रहण में नियुक्त करें और प्रजा भी स्वयं नियुक्त हों इस के बिना
कर्म उपासना ज्ञान और ईश्वर का यथार्थ बोध कभी नहीं हो सकता ॥ ६० ॥

इन्द्रं विश्वा इत्यस्य मधुच्छन्दः ऋषिः । इन्द्रो देवता ।

निचृदनुष्टुप् छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर वही वि० ॥

इन्द्रं विश्वां अवीवृधन् समुद्रव्यवसंगिरः । र-
थीतमं रथीनां वाजानां सत्पतिं पतिम् ॥ ६१ ॥

इन्द्रम् । विश्वाः । अवीवृधन् । समुद्रव्यचस-
मिति समुद्रव्यचसम् । गिरः । रथीतमम् । रथि-
तममिति रथिऽतमम् । रथीनाम् । रथिनामिति
रथिऽनाम् । वाजानाम् । सत्पतिमिति सत्पतिम् ।
पतिम् ॥ ६१ ॥

पदार्थः—(इन्द्रम्) परमैश्वर्ययुक्तं समेशम् (विश्वाः) अ-
खिलाः (अवीवृधन्) वर्धयन्तु (समुद्रव्यचसम्) समुद्रस्यान्त-
रिक्षस्य व्यचो व्यातिर्यस्य तम् (गिरः) विद्यासुशिक्षान्विता वा-
ण्यः (रथीतमम्) अतिशयितो रथी । अत्र ईन्द्राधिनः । ८ । २।
१७ । इति वार्तिकेन ईकारादेशः । (रथीनाम्) शूरवीराणां मध्ये
अतान्येषामिति दीर्घः (वाजानाम्) विज्ञानवताम् (सत्पतिम्)
सतां व्यवहाराणां विदुषां वा पालकम् (पतिम्) स्वामिनम् ॥ ६१ ॥

अन्वयः—विश्वागिरः समुद्रव्यचसं रथीनां वाजानां सत्पतिं
प्रजानां पतिमिन्द्रमवीवृधन् ॥ ६१ ॥

भावार्थः—राजप्रजाजना राजधर्मयुक्तमीश्वरमिव वर्तमानं
न्यायाधीशं सभापतिं सततं प्रोत्साहयन्तु । एवं सभापतिरेतौश्च ॥ ६१ ॥

पदार्थः—(विश्वाः) सब (गिरः) विद्या और शिक्षा से युक्त वाणी (स-
मुद्रव्यचसम्) आकाश के तुल्य व्याप्तिवाले (रथीनाम्) शूर वीरों में (रथीतमम्)
उत्तम शूरवीर (वाजानाम्) विज्ञानी पुरुषों के (सत्पतिम्) सत्यव्यवहारों और वि-
द्वानों के रक्षक तथा प्रजाओं के (पतिम्) स्वामी (इन्द्रम्) परमसंपत्तियुक्त सभा-
पति राजा को (अवीवृधन्) बढ़ावे ॥ ६१ ॥

भावार्थः—राम और प्रजा के जन रान धर्म से युक्त ईश्वर के समान वर्त्तमान न्यायाधीश समापति को निरन्तर उत्साह देवें ऐसे ही समापति इन प्रजा और राज के पुरुषों को भी उत्साही करें ॥ ६१ ॥

प्रोथदश्वो वसिष्ठ ऋषिः । अग्निर्देवता ।

विराट्पिष्टुप् छन्दः । धैवतः । स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

किं भी बर्हा वि० ॥

प्रोथदश्वो न यवसेऽविष्यन्यदा नहः संवरणा-
व्यस्थात् । आदस्यवातो अनु वाति शोचिरधं स्म
ते व्रजनं कृष्णमस्ति ॥ ६२ ॥

प्रोथत् । अश्वः । न । यवसे । अविष्यन् ।
यदा । महः । संवरणादिति । समऽवरणात् । वि ।
अस्थात् । आत् । अस्य । वातः । अनु । वाति ।
शोचिः । अधः । स्म । ते । व्रजनम् । कृष्णम् । अस्ति ॥ ६२ ॥

पदार्थः—(प्रोथत्) पथ्यामुयात् (अश्वः) वाजी (न)
इव (यवसे) वुसाधाय (अविष्यन्) रक्षणादिकं कुर्वन्
(यदा) (महः) महतः (संवरणात्) आच्छादनात् (वि)
(अस्थात्) तिष्ठेत् (आत्) (अस्य) (वातः) गन्ता
(अनु) (वाति) गच्छति (शोचिः) प्रकाशः (अधः) अध
(स्म) एव (ते) तव (व्रजनम्) गमनम् (कृष्णम्) क-
र्षकम् (अस्ति) ॥ ६२ ॥

अन्वयः—हे राजन् भवान् यवसेऽश्वो न प्रजाः प्रोथत् ।
यदा महः संवरणादविष्यन् व्यस्थादादस्य ते तव वृजनं कृष्णं
शोचिरस्ति । अध रमास्य तव वातोऽनुवाति ॥ ६२ ॥

भावार्थः—अत्रोपमालं०—यथा पालनात्तुरंगाः पुष्टा भूत्वा
कार्घ्यसिद्धिक्त्तमा भवन्ति नथैव न्यायेन संपालिताः प्रजाः सन्तुष्टा
भूत्वा राज्यं वर्धयन्ति ॥ ६२ ॥

पदार्थः—हे राजन् आप (यवसे) भुपाआदि के लिये (अश्वः घोड़े के
(न) समान प्रजाओं को (प्रोथत्) समर्थ कीजिये (यदा) जब (महः) बड़े (सं-
वरणात्) आच्छादन से (अविष्यन्) रक्षा आदि करते हुए (व्यस्थात्) स्थित
होवें (आत्) पुनः (अस्य) इस (ते) आप का (वृजनम्) चलने तथा (कृष्णम्)
आकर्षण करने वाला (शोचिः) प्रकाश (अस्ति) है (अध) इस के पश्चात् (स्म)
ही आप का (वातः) चलने वाला भृत्य (अनु, वाति) पीछे चलता है ॥ ६२ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में उपमालं०—जैसे रक्षा करने से घोड़े पुष्ट होकर
कार्य सिद्ध करने में समर्थ होते हैं वैसे ही न्याय से रक्षा की हुई प्रजा सन्तुष्ट हो
कर राज्य को बढ़ाती हैं ॥ ६२ ॥

आयोष्टे त्यस्य वसिष्ठ ऋषिः । विदुषी देवता ।

विराट् तिष्ठत् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

विदुष्या किं कर्तव्यमित्याह ॥

विदुषी स्त्री को क्या करना चाहिये यह वि० ॥

आयोष्टा सद्ने सादयाम्यवतश्चायायां० समु-
द्रस्य हृदये । रश्मीवतीं भास्वतीमा या ध्यां भास्या
पृथिवीमोर्वन्तरिक्षम् ॥ ६३ ॥

आयो।त्वा।सदने।सादयामि।अवतः।छायाया-
म्।समुद्रस्य।हृदये।रश्मीवतीम्।रश्मिवती-
मिति रश्मिऽवतीम्।भास्वतीम्।आ।या।धाम्।
भासि।आ।पृथिवी।आम्।उरु।अन्तरिक्षम्॥६३॥

पदार्थः—(आयोः) न्यायानुगामिनो दीर्घजीवितस्य (त्वा)
त्वाम् (सदने) स्थाने (सादयामि) (अवतः) रक्षणादि कुर्वतः
(छायायाम्) आश्रये (समुद्रस्य) (हृदये) मध्ये (रश्मीव-
तीम्) प्रशस्तविद्याप्रकाशयुक्ताम् । अतान्येषामपीति दीर्घः (भा-
स्वतीम्) देदीप्यमानाम् (आ) (या) (धाम्) प्रकाशम् (भासि)
दीपयति (आ) (पृथिवीम्) भूमिम् (आ) (उरु) (अ-
न्तरिक्षम्) आकाशम् ॥ ६३ ॥

अन्वयः—हे त्वि या त्वं यां पृथिवीमन्तरिक्षमुर्वाभासि तां र-
श्मीवतीं भास्वतीं त्वा त्वामायोः सदनेऽवतश्छायायामा सादयामि
समुद्रस्य हृदयेऽहमासादयामि ॥ ६३ ॥

भावार्थः—हे त्वि तस्यैकपालकस्य पत्युः सदने तदाश्रये स-
मुद्रवदक्षोर्भा हृद्यां त्वां स्थापयामि त्वं गृहाश्रमधर्मं प्रकाशय पत्यादीन्
सुखय त्वां त्वैते सुखयन्तु ॥ ६३ ॥

पदार्थः—हे त्वि (या) जो तू (धाम्) प्रकाश (पृथिवीम्) भूमि और
(अन्तरिक्षम्) आकाश को (उरु) बहुत (आ, भासि) प्रकाशित करती है उस
(रश्मीवतीम्) शुद्ध विद्या के प्रकाश से युक्त (भास्वतीम्) शोभा को प्राप्त हुई
(त्वा) तुझ को (आयोः) न्यायानुकूल चलने वाले निरंजीवि पुरुष के (सदने)

स्थान में और (अवतः) रत्ना आदि करते हुए के (छायायाम्) आश्रय में (आ, सादयामि) अच्छे प्रकार स्थापित तथा (समुद्रस्य) अन्तरिक्ष के (हृदये) बीच (आ) शुद्ध प्रकार से मैं स्थित कराता हूँ ॥ ६३ ॥

भावार्थः—हे स्त्रि अच्छे प्रकार पालने हारे पति के आश्रयरूप स्थान में समुद्र के तुल्य चंचलता रहित गम्भीरतायुक्त प्यारी तुझ को स्थित करता हूँ तू गृहाश्रम के धर्म का प्रकाश कर पति आदि को सुखी रख और तुझ को भी पति आदि सुखी रखें ॥ ६३ ॥

परमेष्ठीत्यस्य वसिष्ठ ऋषिः । परमात्मा देवता ।

आकृतिश्चन्द्रः । पञ्चमः स्वरः ॥

दम्पतीभ्यां कथं भवितव्यमित्याह ॥

श्री पुरुष परस्पर कैसे हों यह वि० ॥

परमेष्ठी त्वां सादयतु दिवस्पृष्ठे व्यचस्वतीं प्र-
थस्वतीं दिवं यच्छ दिवं दृष्टुं ह दिवं मा हिंसीः । विद्वं
स्मै प्राणायानाय व्यानार्यो दानार्य प्रतिष्ठायै च रि-
त्राय । सूर्यस्त्वाऽभिषातु मह्या स्वस्त्या छर्दिषा श-
न्तमेन तया देवतयाऽङ्गिरस्वद् ध्रुवे सीदतम् ॥ ६४ ॥

परमेष्ठी । परमेस्थितिपरमेऽस्थी । त्वा । सा-
दयतु । दिवः । पृष्ठे । व्यचस्वतीम् । प्रथस्वतीम् ।
दिवम् । यच्छ । दिवम् । दृष्टुं ह । दिवम् । मा ।

हिंसीः । विश्वस्मै । प्रणाय । अपानायेत्यपऽआ-
नाय । व्यानायेतिविऽआनाय । उदानायेत्युऽआ-
नाय । प्रतिष्ठायै । प्रतिस्थाया इति प्रतिऽस्थायै ।
चरित्राय । सूर्यः । त्वा । अभि । पातु । मह्या ।
स्वस्त्या । छर्दिषा । शन्तमेनेति शम्ऽतमेन । तया ।
देवतया । अङ्गिरस्वत् । ध्रुवे । सीदतम् ॥ ६४ ॥

पदार्थः—(परमेष्ठी) परमात्मा (त्वा) त्वां सतीं स्मि-
यम् (सादयतु) (दिवः) कमनीयस्य गृहस्थव्यवहारस्य (पृष्ठे)
आधारे (व्यचस्वतीम्) (प्रशस्तविद्याव्यापिकाम्) (प्रथस्व-
तीम्) बहुः प्रथः प्रख्यातिः प्रशंसा विद्यते यस्यां ताम् (दिवम्)
न्यायप्रकाशम् (यद्) देहि (दिवम्) विद्यासूर्यम् (दंह)
(दिवम्) धर्मप्रकाशम् (मा) (हिंसीः) हिंस्याः (विश्वस्मै)
समग्राय (प्राणाय) जीवनसुखाय (अपानाय) दुःखनिवृत्तये
(व्यानाय) विविधविद्याव्याप्तये (उदानाय) उत्कृष्टबलाय
(प्रतिष्ठायै) सर्वशक्तकाराय (चरित्राय) सत्कर्मनुष्ठानाय
(सूर्यः) चराचरात्मेश्वरः (त्वा) त्वाम् (अभि) सर्वतः (पातु)
रक्षतु (मह्या) महत्या (स्वस्त्या) सत्क्रियया (छर्दिषा)
सत्यासत्यदीप्तेन (शन्तमेन) अतिशयसुखेन (तया) { देव-
तया) (अङ्गिरस्वत्) (ध्रुवे) पुरुषः स्त्री च (सीदतम्) ॥ ६४ ॥

अन्वयः—हे स्त्रि परमेष्ठी विश्वस्मै प्राणापानाय व्याना-
योदानाय प्रतिष्ठायै चरित्राय दिवस्पृष्ठे प्रथस्वतीं व्यचस्वतीं यां
त्वा त्वां सादयतु सा त्वं दिवं यच्छ दिवं दृंह दिवं मा हिंसीः
सूर्यो मया स्वस्त्या शन्तमेन छर्दिषा त्वऽभिपातु सपतिस्त्वं च
तया देवतयाऽङ्गिरस्वद् ध्रुवे सीदतम् ॥ ६४ ॥

भावार्थः—परश्वेर आज्ञापयति यथा शिशिरर्तुः सुखप्रदो
भवति तथा स्त्रीपुरुषौ परस्परं संतुष्टौ भूत्वा सर्वाण्युत्तमानि कर्मा-
ण्यनुष्ठाय दुष्टानि त्यक्त्वा परमेश्वरोपासनया च सततं प्रमोदे-
ताम् ॥ ६४ ॥

पदार्थः—हे स्त्रि [परमेष्ठी] परमात्मा [विश्वस्मै] समग्र [प्राणाय]
जीवन के सुख [अपानाय] दुःखनिवृत्ति [व्यानाय] नाना विद्याओं की व्याप्ति
[उदानाय] उत्तम बल [प्रतिष्ठायै] सर्वत्र सत्कार और [चरित्राय] श्रेष्ठ कर्मों
के अनुष्ठान के लिये [दिवः] कमनीय गृहस्थ व्यवहार के [पृष्ठे] आधार में [प्र-
थस्वतीम्] बहुत प्रसिद्ध प्रशंसा वाली [व्यचस्वतीम्] प्रशंसित विद्या में व्याप्त जिस
[त्वा] तुझ को [सादयतु] स्थापित करे सो तू [दिवम्] न्याय के प्रकाश को
[यच्छ] दिया कर [दिवम्] विद्या रूप मूर्त्य को [दृंह] दृढ़ कर [दिवम्] धर्म
के प्रकाश को [मा, हिंसीः] मत नष्ट कर [सूर्यः] चराचर जगत् का स्वामी ईश्वर
[मया] बड़े अच्छे [स्वस्त्या] सत्कार [शन्तमेन] अतिशय सुख और [छर्दि-
षा] सत्यासत्य के प्रकाश से [त्वा] तुझ को [अभिपातु] सब ओर से रक्षा करे
वह तेरा पति और तू दोनों [तया] उस [देवतया] परमेश्वर देवता के साथ
[अङ्गिरस्वत्] प्राण के तुल्य [ध्रुवे] निश्चल [सीदतम्] स्थिर रहो ॥ ६४ ॥

भावार्थः—परमेश्वर आज्ञा करता है कि जैसे शिशिर अनु सुखदायी होता
है वैसे स्त्रीपुरुष परस्पर संतोषी हों सब उत्तम कर्मों का अनुष्ठान कर और दुष्ट कर्मों
को छोड़ के परमेश्वर की उपासना से निरन्तर आनन्द किया करें ॥ ६४ ॥

सहस्रस्येत्यस्य मधुच्छन्दा ऋषिः । विद्वान् देवता ।

विराडनुष्टुप् छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

पुनर्मनुष्यैः किं कर्तव्यमित्याह ॥

फिर मनुष्यों को क्या करना चाहिये यह वि० ॥

सहस्रस्य प्रमासिं सहस्रस्य प्रतिमासिं सह-
स्रस्योन्मासिं साहस्रोऽसि सहस्राय त्वा ॥६५॥

सहस्रस्य । प्रमेति प्रऽमा । असि । सहस्रस्य ।
प्रतिमेति प्रतिऽमा । असि । सहस्रस्य । उन्मे-
त्युत्ऽमा । असि । साहस्रः । असि । सहस्राय ।
त्वा ॥ ६५ ॥

पदार्थः—(सहस्रस्य) असंख्यपदार्थयुक्तस्य जगतः (प्रमा)
प्रमाणं यथार्थविज्ञानम् (असि) (सहस्रस्य) असंख्य पदार्थ-
विशेषस्य (प्रतिमा) प्रतिमीयन्ते परिमीयन्ते सर्वे पदार्था यथा
सा (असि) (सहस्रस्य) असंख्यास्य स्थूलवस्तुनः (उन्मा) ऊर्ध्व
मिनोति यथा तुलया तद्वत् (असि) (साहस्रः) सहस्रमसंख्याताः
पदार्था विद्या वा विद्यन्ते यस्य सः (असि) (सहस्राय) असं-
ख्यप्रयोजनाय (त्वा) त्वाम् ॥ ६५ ॥

अन्वयः—हे विद्वन् विदुषि वा यतस्त्वं सहस्रस्य प्रमेवासि
सहस्रस्य प्रतिमेवासि सहस्रस्योन्मेवासि साहस्रोऽसि तस्मात्सह-
स्राय त्वा त्वां परमेष्ठी सत्ये व्यवहारे सादयतु ॥ ६५ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—पूर्वमन्त्रात्परमेष्ठीसादवत्विति
पदद्वयमनुवर्तते । मनुष्याणां जिभिः साधनैर्व्यवहाराः सिध्यन्ति ।

एकं प्रमा यद्यथार्थविज्ञानम् । द्वितीया प्रतिमा यानि परिमाणासा-
धनानि पदार्थतोलनार्थानि तृतीयसुम्मा तुलादिकं चेति ॥ ६५ ॥

इति शिशिरर्त्तोर्वर्णनम् । अत्रर्त्तुविद्याप्रतिपादनादेतदर्थस्य
पूर्वाध्यायार्थेन सह संगतिरस्तीति वेद्यम् ॥

पदार्थः—हे विद्वन् पुरुष विदुषी स्त्रि वा जिस कारण तू [सहस्रस्य]

संख्यात पदार्थों से युक्त जगत् के [प्रमा] प्रमाण यथार्थ ज्ञान के तुल्य [असि]
है [सहस्रस्य] असंख्य विशेष पदार्थों के [प्रतिमा] तोलनमाधन के तुल्य [असि]
है [सहस्रस्य] असंख्य स्थूल वष्णुओं के [उम्मा] तोलने की तुला के समान
[असि] है [साहस्रः] असंख्य पदार्थ और विद्याओं से युक्त [असि] है
इस कारण [सहस्राय] असंख्यात प्रयोजनों के लिये [त्वा] तुझ को परमात्मा
व्यवहार में स्थित करे ॥ ६५ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में वाचस्पत्युः—यहां पूर्वमन्त्रों से परमेष्ठी, सादयतु
इन दो पदों की अनुवृत्ति आती है । तीन साधनों से मनुष्यों के व्यवहार सिद्ध
होते हैं । एक तो यथार्थविज्ञान दूसरा पदार्थ तोलने के लिये तोल के साधन वाट
और तीसरा तराजू आदि । यह शिशिर ऋतु का वर्णन पूरा हुआ ॥ ६५ ॥

इस अध्याय में ऋतुविद्या का प्रतिपादन होने से इस अध्याय के अर्थ की पूर्ण
अध्याय के अर्थ के साथ संगति जाननी चाहिये ।

इति श्रीमद्विद्वद्वरपरमहंसपरिव्राजकाचार्याणां परमविदुषां

श्रीयुतविरजानन्दसरस्वतीस्वामिनां शिष्येण श्रीमत्पर-

महंसपरिव्राजकाचार्येण श्रीयुतदयानन्दसरस्वती

स्वामिना विरचिते संस्कृतार्घ्यमाषाभ्यां

विभूषिते सुप्रमाणयुक्ते यजुर्वेदमाष्ये

पञ्चदशोऽध्यायः सम्पूर्णः ॥ १५ ॥

षोडश

अथ षोडशोऽध्याय आरभ्यते ॥

विश्वानि देव सविनर्दुरि॒नानि परा॑सुव । यद्भ॒द्रं
तन्न॒ आसु॑व ॥ १ ॥

नमस्त इत्यस्य परमेष्ठी कुत्स ऋषिः । रुद्रो देवता ।

आर्षी गायत्री छन्दः । षड्जः स्वरः ॥

अथ राजधर्म उपदिश्यते ॥

अत्र सोलहवें अध्याय का आरम्भ करते हैं ॥

इस के प्रथम मंत्र में राज धर्म का उपदेश किया है ॥

नम॑स्ते रु॒द्र म॒न्यव॑ऽ उ॒तो॒त इ॒ष्वे॒ नमः॑ । बा॒हु-
भ्या॑मु॒त ते॒ नमः॑ ॥ १ ॥

नमः॑ । ते॒ । रु॒द्र । म॒न्यवै॑ । उ॒तोऽइ॒त्यु॒तो । ते॒ ।
इ॒ष्वे॒ । नमः॑ । बा॒हुभ्या॑मि॒ति बा॒हुऽभ्या॑म् । उ॒त । ते॒ ।
नमः॑ ॥ १ ॥

पदार्थः—(नमः) वज्रम् । नम इति वज्रना० निधं० २ । २०
(ते) तवोपरि (रुद्र) दुष्टानां शत्रूणां रोदयितः । कतमे ते रुद्रा
इति दशमे पुरुषे प्राणा एकादश आत्मा । एकादश रुद्राः कस्मा-

देते रुद्रा यदस्मान्मर्त्याच्छरीरादुत्क्रामन्त्यथ रोदयन्ति यत्तद्रोदयन्ति
तस्माद्बुदाः । इति शतपथब्राह्मणे । रोदेणिलुक् च । अनेनोणादि
गणमूत्रेण रोदिधातो र्क् प्रत्ययो णिलुक् च (मन्यवे) क्रोधयु-
क्ताय वीराय (उतो) अपि (ते) तव (इषवे) इष्णात्यभी-
क्षणं हिनस्ति शत्रून् येन तस्मै (नमः) अन्नम् । नम इत्यन्नना०
निघं० २ । ७ (बाहुभ्याम्) भुजाभ्याम् (उत) अपि (ते)
तव (नमः) वज्रम् ॥ १ ॥

अन्वयः—हे रुद्र ते मन्यवे नमोऽस्तु । उतो इषवे ते नमोऽ-
स्तु । उत ते बाहुभ्यां नमोऽस्तु ॥ १ ॥

भावार्थः—ये राज्यं चिकीर्षेयुस्ते बाहुवलं युद्धशिक्षाशस्त्रान्ना-
णि च संपादयेयुः ॥ १ ॥

पदार्थः—हे (रुद्र) दृष्टशत्रुओं को रूताने हारे राजन् (ते) तेरे (म-
न्यवे) क्रोधयुक्त वीर पुरुष के लिये (नमः) वज्र प्राप्त हो (उतो) और (इषवे)
शत्रुओं को मारने हारे (ते) तेरे लिये (नमः) अन्न प्राप्त हो (उत) और
(ते) तेरे (बाहुभ्याम्) भुजाओं से (नमः) वज्र शत्रुओं को प्राप्त हो ॥ १ ॥

भावार्थः—जो राज्य किया चाहें वे हाथ पांव का बल, युद्ध की शिक्षा तथा
शस्त्र और अस्त्रों का संग्रह करें ॥ १ ॥

या त इत्यस्य परमेष्ठी वा कुत्स ऋषिः । रुद्रो देवता ।

आर्षी स्वराडनुष्टुप् छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

अथ शिक्षकशिष्यव्यवहारमाह ॥

अब शिक्षक और शिष्य का व्यवहार अगले मंत्र में क० ॥

या ते रुद्रशिवा तनूरघोराऽपांपकाशिनी । तया
नस्तन्वा शन्तमया गिरिशन्ताभि चाकशीहि ॥२॥

या । ते । रुद्र । शिवा । तनूः । अघोरा । अ-
पापकाशिनीत्यपापऽकाशिनी । तथा । नः । तन्वा ।
शन्तमयेति शमऽतमया । गिरिशन्तेति गिरिऽशन्त ।
अभि । चाकशीहि ॥ २ ॥

पदार्थः—(या) (ते) तव (रुद्र) दुष्टानां भयंकर
श्रेष्ठानां सुखकर (शिवा) कल्याणकारिणी (तनूः) शरीरं
विस्तृतोपदेशनीतिर्वा (अघोरा) अविद्यमानो घोर उपद्रवो यथा
सा (अपापकाशिनी) अपापान्सत्यधर्मान् काशितुं शीलमस्याः
सा (तथा) (नः) अस्मान् (तन्वा) विस्तृतया (शन्तमया)
अतिसयेन सुखप्रापिकया (गिरिशन्त) यो गिरिणा मेघेन स-
त्योपदेशेन वा शं सुखं तनोति तत्सम्बुद्धौ । गिरिरिति मेघना-
निधं० १ । १० । (अभि) सर्वतः (चाकशीहि) भृशं क-
क्ष्व पुनः पुनः शाधि । अयं कशधातोर्यङ्लुगन्तः प्रयोगः । वा
छन्दसीति प्रित्वादीट् ॥ २ ॥

अन्वयः—हे गिरिशन्त रुद्र या ते तवाघोराऽपापकाशिनी
शिवा तनूरस्ति तथा शन्तमया तन्वा नस्त्वमभिचाकशीहि ॥ २ ॥

भावार्थः—शिक्षकाः शिष्येभ्यः धर्म्यं नीतिं शिक्षित्वा निष्पा-
पान् कल्याणाचरणान् सम्पादयन्तु ॥ २ ॥

पदार्थः—हे (गिरिशन्त) मेघ वा सत्य उपदेश से सुख पहुंचाने वाले
(रुद्र) दुष्टों को भय और श्रेष्ठों के लिये सुखकारी शिक्षक विद्वन् (या) जो
(ते) आप की (अघोरा) घोर उपद्रव से रहित (अपापकाशिनी) सत्य धर्मों
को प्रकाशित करने वाली (शिवा) कल्याण कारिणी (तनूः) देह वा विस्तृत उप-

देश रूप नीति है (तथा) उस (शन्तमया) अत्यन्त सुख प्राप्ति कराने वाली (त-
न्वा) देह वा विस्तृत उपदेश की नीति से (नः) हम लोगों को आप (अभि, चा-
कशीहि) सब ओर से शीघ्र शिक्षा कीजिये ॥ २ ॥

भावार्थः—शिक्षक लोग शिष्यों के लिये धर्मयुक्त नीति की शिक्षा दे और
पापों से दृष्टक करके कल्याण रूपी कर्मों के आचरण में नियुक्त करें ॥ २ ॥

यामिषुमित्यस्य परमेष्ठी वा कुत्स ऋषिः । रुद्रो देवता ।

विराडाऽर्ष्यनुष्टुप् छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

अथ राजपुरुषैः किं कर्तव्यमित्याह ॥

अत्र राज पुरुषों को क्या करना चाहिये यह वि० ॥

यामिषुगिरिशन्तहस्तैर्बिभर्ष्यस्तवे । शिवां गि-
रित्र तां कुरुमाहिँसीः पुरुषं जगत् ॥ ३ ॥

याम् । इषुम् । गिरिशन्तेतिगिरिशन्त । हस्तै ।
बिभर्षि' । अस्तवे । शिवाम् । गिरित्रेति गिरिश्र ।
ताम् । कुरु । मा । हिँसीः । पुरुषम् । जगत् ॥ ३ ॥

पदार्थः—(याम्) (इषुम्) वाणावलिम् (गिरिशन्त)
गिरिणा मेघेन शं तनोति तत्सम्बुद्धौ (हस्तै) (बिभर्षि) धर-
ति (अस्तवे) अस्तितुं प्रक्षेप्तुम् । अत्र अस धातोस्तुमर्थे तवेन्
प्रत्ययः (शिवाम्) मङ्गलकारिणम् (गिरित्र) गिरीन् विद्योप-
देशकान् मेधान् वा आयते रक्षति तत्सम्बुद्धौ (ताम्) (कुरु)
(मा) निषेधे (हिँसीः) हिँस्याः (पुरुषम्) पुरुषार्थयुक्तम् (जगत्)
संसारम् ॥ ३ ॥

अन्वयः—हे गिरिशन्त सेनापते यतस्त्वमस्तवे यामिषुं हस्ते
बिभर्षि। अतस्तां शिवां कुरु। हे गिरि त्वं पुरुषं जगन्मा हिंसीः ॥ ३ ॥

भावार्थः—राजपुरुषैः युद्धविद्यां बुध्वा शस्त्राणि धृत्वा मनु-
ष्यादयः श्रेष्ठाः प्राणिनो नो हिंसनीयाः किन्तु मङ्गलाचारेण रक्ष-
णीयाः ॥ ३ ॥

पदार्थः—हे (गिरिशन्त) मेघ द्वारा मुख पहुंचाने वाले सेनापति जिस कारण
तू (अस्तवे) फेंकने के लिये (याम्) जिस (इषुम्) बाण को (हस्ते) हाथ में
(बिभर्षि) धारण करता है इस लिये (ताम्) उस को (शिवाम्) मङ्गलकारी (कुरु)
कर हे (गिरित्र) विद्या के उपदेशकों वा मेघों की रक्षा करने हारे राजपुरुष तू (पुरुषम्)
पुरुषार्थयुक्त मनुष्यादि (जगत) संसार को (मा) मत (हिंसीः) मार ॥ ३ ॥

भावार्थः—राजपुरुषों को चाहिये कि युद्ध विद्या को ज्ञान और शस्त्र अस्त्रों
को धारण करके मनुष्यादि श्रेष्ठ प्राणियों को हेश न दें वा न मारें किन्तु मङ्गलरूप आच-
रण से सब की रक्षा करें ॥ ३ ॥

शिवेनेत्यस्य परमेष्ठी ऋषिः । रुद्रो देवता ।

निचृदार्ष्यनुष्टुप् छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

अथ चिकित्सककृत्यमाह ॥

अब वैद्य का कृत्य अगले मंत्र क० ॥

शिवेन वचसा त्वा गिरिशाच्छां वदामसि ।
यथा नः सर्वमिज्जगदयक्ष्मं सुमना असन्त ॥ ४ ॥

शिवेन । वचसा । त्वा । गिरिशेति गिरिऽश ।

अच्छ । वदामसि । यथा । नः । सर्वम् । इत् ।
जगत् अयक्ष्मम् सुमनाऽइति सुऽमनाः । असत् ॥ ४ ॥

पदार्थः—(शिवेन) कल्याणकारकेण (वचसा) वचनेन (त्वा) त्वाम् (गिरिश) यो गिरिषु पर्वतेषु मेघेषु वा शेते तत्सम्बुद्धौ (अच्छ) सम्पक् । निपातस्यचेति दीर्घः (वदामसि) वदेम (यथा) (नः) अस्माकं (सर्वम्) (इति) एव (जगत्) मनुष्यादिकं जङ्गमं राज्यम् (अयक्ष्मम्) यक्षगादिरोगरहितम् (सुमनाः) शोभनम् मनो यस्य सः (असत्) स्यात् ॥ ४ ॥

अन्वयः—हे गिरिश रुद्र वैद्यराज सुमनास्त्वं यथा नः सर्वं जगदयक्षममसत् तथेच्छिवेन वचसा त्वा वयमच्छवदामसि ॥ ४ ॥

भावार्थः—अतोपमालं०—यो वैद्यकशास्त्रमधीत्य पर्वतादिषु स्थिता ओषधीरपो वा सुपरीक्ष्य सर्वेषां कल्याणाय निष्कपटित्वेन रोगान् निवार्य प्रियस्वरूपया वाचा वर्तत तं वैद्यं सर्वे सत्कुर्युः ॥ ४ ॥

पदार्थः—हे (गिरिश) पर्वत वा मेघों में सोने वाले रोगनाशक वैद्यराज तू (सुमनाः) प्रसन्न चित्त हो कर आप (यथा) जैसे (नः) हमारा (सर्वम्) सब (जगत्) मनुष्यादि जङ्गम और स्थावर राज्य (अयक्ष्मम्) क्षत्री आदि राज रोगों से रहित (असत्) हो वैसे (इत्) ही (शिवेन) कल्याणकारी (वचसा) वचन से (त्वा) तुझ को हम लोग (अच्छवदामसि) अच्छुआ कहते हैं ॥ ४ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में उपमालं०—जो पुरुष वैद्यकशास्त्र को पढ़ पर्वतादि स्थानों की ओषधियों वा जलों की परीक्षा कर और सब के कल्याण के लिये निष्कपटता से रोगों को निवृत्त कर के प्रिय वाणी से वर्तत उस वैद्य का सब लोग सत्कार करें ॥ ४ ॥

अध्यवोचदित्यस्य बृहस्पतिर्ऋषिः । एकरुद्रो देवता ।

भुरिगार्षी बृहती छन्दः । मध्यमः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर वही वि० ॥

अध्यवोचदधिवक्ता प्रथमो दैव्योभिषक् अहीँश्च
सर्वाँज्जम्भयन्त्सर्वाँश्च यातुधान्योऽधराचीः परा
सुव ॥ ५ ॥

अधि । अवोचत् । अधिवक्तेत्यधिऽवक्ता । प्र
थमः । दैव्यः । भिषक् । अहीन् । च । सर्वाँन् ।
जम्भयन् । सर्वाः । च । यातुधान्यइति यातुऽधा-
न्यः । अधराचीः । परा । सुव ॥ ५ ॥

पदार्थः—(अधि) (अवोचत्) उपदिशेत् (अधिवक्ता)
सर्वेषामुपवर्षधिष्ठातृत्वेन वर्तमानः सन् वैद्यकशास्त्रस्याध्यापकः
(प्रथमः) आदिमः (दैव्यः) देवेषु विद्वत्सु भवः (भिषक्) नि-
दानादिविज्ञानेन रोगनिवारकः (अहीन्) सर्पवत् प्राणान्तकान्
रोगान् (च) (सर्वाँन्) अखिलान् (जम्भयन्) औषधैर्नि-
वारयन् (सर्वाः) (च) (यातुधान्यः) रोगकारिण्यो व्यभिचारि-
ण्यश्च स्त्रियः (अधराचीः) या अधरान् नीचानञ्चन्ति ताः
(परा) दूरे (सुव) प्रक्षिप ॥ ५ ॥

अन्वयः—हे रुद्र यः प्रथमो दैव्योऽधिवक्ता भिषग्भवान्

सर्वानहीन् रोगांश्च जम्भयन्धवोचत् स त्वं याश्च सर्वा यातुधान्योऽधराचीः सन्ति तादृचं परासुव ॥ ५ ॥

भावार्थः—राजादिसमासदः सर्वेषामधिष्ठातारं मुख्यं धार्मिकं लब्धसर्वपरीक्षं वैद्यं राज्ये सेनायां च नियोज्य बलसुखनासकान् रोगान् व्यभिचारिणो जनान् व्यभिचारिणीः स्त्रीश्च निवारयेयुः॥५॥

पदार्थः—हे रुद्र रोगनाशक वैद्य जो (प्रथमः) मुख्य (दैव्यः) विद्वानों में प्रसिद्ध (अधिष्ठाता) सब से उत्तम कक्षा के वैद्यक शास्त्र को पढ़ाने तथा (भिषक्) निदान आदि को जान के रोगों को निवृत्त करने वाले आप (सर्वान्) सब (अहीन्) सर्प के तुल्य प्राणान्त करने वाले रोगों को (च) निश्चय से (जम्भयन्) ओषधियों से हठते हुए (अध्वोचन्) अधिक उपदेश करें सो आप जो (सर्वाः) सब (अधराचीः) नीच गति को पढ़ाने वाली (यातुधान्यः) रोगकारिणी ओषधी वा व्यभिचारिणी स्त्रियां हैं उन को (परा) दूर (सुव) कीजिये ॥५॥

भावार्थः—राजादि सभामद् लोग सब के अधिष्ठाता मुख्य धर्मात्मा जिस ने सब रोगों वा ओषधियों की परीक्षा ली हो उस वैद्य को राज्य और सेना में रख के बल और सुख के नाशक रोगों तथा व्यभिचारिणी स्त्री और पुरुषों को निवृत्त करावें ॥ ५ ॥

असावित्यस्य प्रजापतिर्ऋषिः । रुद्रो देवता ।

निचृदापी पङ्क्तिश्छन्दः । पञ्चमः स्वरः ॥

पुनः स एव राजधर्मः प्रोच्यते ॥

फिर भी वही राज धर्म का वि० ॥

असौ यस्ताम्रोऽञ्जुण उत बभ्रुः सुमंगलः ।
ये चैनं रुद्रा अभितो दिक्षु श्रिताः सहस्रशोऽ-
वैषां हेड ईमहे ॥ ६ ॥

असौ । यः । ताम्रः । अरुण । उत । वध्रुः । सु-
मङ्गल इति सुमङ्गलः । ये । च । एनम् । रुद्राः ।
अभितः । दिक्षु । श्रिताः । सहस्र श इति सहस्र-
शः । अव । एषाम् । हेडः । ईमहे ॥ ६ ॥

पदार्थः—(असौ) श्रुतविषयः (यः) (ताम्रः) ताम्रमिव क-
ठिनाङ्गः । अत्र अभितम्योर्दार्घ्यश्च । उ० २ । १६ । अनेनायं सिद्धः
(अरुणः) अग्निगिव तीव्रतेजाः (उत) अपि (वध्रुः) पिङ्गधू-
भूर्वर्णः (सुमङ्गलः) शोभनानि कल्याणकराणि कर्माणि यस्य
सः (ये) (च) (एनम्) राजानम् (रुद्राः) शत्रूणां रोदयितारः
शूरवीराः (अभितः) सर्वतः (दिक्षु) पूर्वादिषु (श्रिताः) सेव-
मानाः (सहस्रशः) असंख्याता बहवः (अव) निषेधे (एषाम्)
वीराणाम् (हेडः) अनादरकर्ता (ईमहे) आचामहे ॥ ६ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या योऽसौ ताम्रो हेडोऽरुणो वध्रुरुत सुम-
ङ्गलो भवेत् । ये च सहस्रशो रुद्रा अभितो दिक्ष्वेनं श्रिताः
स्युरेषामाश्रयेण वयमवेमहे ॥ ६ ॥

भावार्थः—हे मनुष्या यो राजा ऽग्निवद्दृष्टदाहकश्चन्द्रवच्छ्रे-
ष्ठाह्लादको न्यायकारी शुभलक्षणो येऽस्येदृशा भृत्या राज्ये सर्वत्र
वसन्तु विचरन्तु वा समीपे वर्तन्ताम् । तेषां सत्कारेण तैर्दृष्टानां
तिरस्कारं यूयं कारयत ॥ ६ ॥

पदार्थः—हे प्रजास्य मनुष्यो (यः) जो (असौ) वह (ताम्रः) ताम्रवत् दृढा
ङ्गयुक्त (हेडः) शत्रुओं का अनादर करने हारा (अरुणः) सुन्दर गौराङ्ग (वध्रुः)
किष्कित् पीला वा धुमेलावर्ण युक्त (उत) और (सुमङ्गलः) सुन्दर कल्याणकारी

राजा हो (च) और (ये) जो (सहस्रशः) हजारहां (रुद्राः) दुष्ट कर्म करने वालों को रूताने हारे (अभिनः) चारों ओर (दिक्षु) पूर्वादि दिशाओं में (एनम्) इस राजा के (श्रिताः) आश्रम से वसते हों (एषाम्) इन वीरों का आश्रय लेके हम लोग (अवेमहे) विरुद्धाचरण की इच्छा नहीं करते हैं ॥ ६ ॥

भावार्थः—हे मनुष्यो जो राजा अग्नि के समान दुष्टों को भस्म करता चन्द्र के तुल्य श्रेष्ठों को सुख देता न्यायकारी शुभलक्षणयुक्त और जो इस के तुल्य भृत्य राज्य में सर्वत्र वसें विचरें वा समीप में रहें उन का सत्कार करके उन से दुष्टों का अपमान तुम लोग कराया करो ॥ ६ ॥

असौ य इत्यस्य प्रजापतिर्ऋषिः । रुद्रो देवता ।

विराडापीं पङ्क्तिश्चन्द्रः । पञ्चमः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर भी वही वि० ॥

असौ योऽवसर्पति नीलग्रीवो विलोहितः ।
उतैनं गोपा अदृशन् अदृशन्नुदहार्यः स दृष्टो
मृडयाति नः ॥ ७ ॥

असौ । यः । अवसर्पतीत्यवसर्पति । नील-
ग्रीव इति नीलग्रीवः । विलोहित इति विलोहितः ।
उत । एनम् । गोपाः । अदृशन् । अदृशन् । उदहा-
र्यु इत्युदहार्यः । सः । दृष्टः । मृडयाति ।
नः ॥ ७ ॥

पदार्थः—(असौ) (यः) (अवसर्पति) दुष्टेभ्यो विरुद्धं
गच्छति (नीलग्रीवः) नीलमणियुक्ता ग्रीवा यस्य सः (विलोहितः)

विविधैः शुभगुणकर्मस्वभावैरोहितो रुद्रः (उत) (एनम्)
 (गोपाः) रक्षका भृत्याः (अदृशन्) समीक्षेत् (अदृशन्)
 पश्येयुः (उदहार्य) या उदकं हरन्ति ताः (सः) (दृष्टः) स-
 समीक्षितः (मृडयाति) सुखयतु (नः) अस्मान् सज्जनान् ॥ ७ ॥

अन्वयः—योऽसौ नीलग्रीवो विलोहितो रुद्रः सेनेशोऽवसर्प-
 ति यमेनं गोपा अदृशन्नुताप्युदहार्योऽदृशन् स दृष्टः सन् नोऽ-
 स्मान् मृडयानि ॥ ७ ॥

भावार्थः—यो दुष्टानां विरोधि श्रेष्ठप्रियां दर्शनीयः सेनापतिः
 सर्वाः सेना रञ्जयेत् स शत्रून् विजेतुं शक्नुयात् ॥ ७ ॥

पदार्थः—(यः) जो (असौ) वह (नीलग्रीवः) नीलमणियों की माला
 पहिने (विलोहितः) विविध प्रकार के शुभ गुण कर्म और स्वभाव से युक्त श्रेष्ठ (रुद्रः)
 शत्रुओं का हिंसक सेनापति (अवसर्पति) दुष्टों से विरुद्ध चलता है । जिस (एनम्)
 इस को (गोपाः) रक्षक भृत्य (अदृशन्) देखें (उत) और (उदहार्यः) जल
 लाने वाली कहारी स्त्रियां (अदृशन्) देखें (सः) वह सेनापति (दृष्टः) देखा
 हुआ (नः) हम सब धार्मिका को (मृडयाति) सुखी करे ॥ ७ ॥

भावार्थः—जो दुष्टों का विरोधी श्रेष्ठों का प्रिय दर्शनीय सेनापति सब सेना-
 ओं को प्रसन्न करे वह शत्रुओं को जीत सके ॥ ७ ॥

नमोऽस्त्वित्यस्य प्रजापतिर्ऋषिः । रुद्रो देवता ।

निचृदार्ष्यनुष्टुप् छन्दः । गान्धारः । स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर भी वही वि० ॥

नमोऽस्तु नीलग्रीवाय सहस्राक्षाय मीढुषे ।
 अथो ये अस्य सत्त्वानोऽहन्तेभ्योऽकरन्नमः ॥ ८ ॥

नमः । अस्तु । नीलग्रीवायेति नीलऽग्रीवाय ।
 सहस्राक्षायेति सहस्रऽअक्षाय । मीढुषे । अथोऽइ-
 त्यथो । ये । अस्य । सत्त्वानः । अहम् । तेभ्यः ।
 अकरम् । नमः ॥ ८ ॥

पदार्थः—(नमः) अन्नम् (अस्तु) भवतु (नीलग्रीवाय)
 शुद्धकण्ठस्वराय (सहस्राक्षाय) सहस्रेषु भृत्येष्वक्षिणी यस्य
 तस्मै (मीढुषे) वीर्यवते (अथो) अन्नन्तरम् (ये) (अस्य)
 सेनापतेरधिकारे (सत्त्वानः) सत्त्वगुणवलोपेताः (अहम्)
 प्रजासेनापालनाधिकारेऽधिकृतोऽमात्यः (तेभ्यः) (अकरम्)
 कुर्याम् (नमः) पुस्कलमन्नादिकम् ॥ ८ ॥

अन्वयः—नीलग्रीवाय सहस्राक्षाय मीढुषे सेनापतयेमदत्तं
 नमोऽस्तु । अथो येऽस्य सत्त्वानः सन्ति तेभ्योपि नमोऽहमकरं
 निष्पादयेयम् ॥ ८ ॥

भावार्थः—समापत्यादिभिरन्नाद्येन यादृशः सत्कारः सेनापतेः
 क्रियेत तादृगेव सेनास्थाना भृत्यानामपि कर्तव्यः ॥ ८ ॥

पदार्थः—(नीलग्रीवाय) जिस का कण्ठ और स्वर शुद्ध हो उस (सह-
 स्राक्षाय) हजारहों भृत्यों के कार्य देने वाले (मीढुषे) पराक्रमयुक्त सेनापति के
 लिये मेरा दिया (नमः) अन्न (अस्तु) प्राप्त हो (अथो) इस के अनन्तर (ये)
 जो (अस्य) इस सेनापति के अधिकार में (सत्त्वानः) सत्त्व गुण तथा बल से युक्त
 पुरुष हैं (तेभ्यः) उन के लिये भी (अहम्) मैं (नमः) अन्नादि पदार्थों को
 (अकरम्) सिद्ध करूँ ॥ ८ ॥

भावार्थः—समापति आदि राज पुरुषों को चाहिये कि अन्नादि पदार्थों से
 जैसा सत्कार सेनापति का करें वैसाही सेना के भृत्यों का भी करें ॥ ८ ॥

प्रमुञ्चेत्यस्य प्रजापतिर्ऋषिः । रुद्रो देवता ।

भुरिगार्घ्युष्णिक् छन्दः । ऋषभः स्वरः ॥

पुनस्तदेवाह ॥

फिर भी वही वि० ॥

प्र मुञ्च धन्वनस्त्वमुभयोरात्न्योर्ज्याम् । या-
इ च ते हस्त इषवः परा ता भगवो वप ॥ ९ ॥

प्र । मुञ्च । धन्वनः । त्वम् । उभयोः । आ-
त्न्योः । ज्याम् । याः । च । ते । हस्ते । इषवः ।
परा । ताः । भगव इति भगवः । वप ॥ ९ ॥

पदार्थः—(प्र) प्रकृतार्थे (मुञ्च) त्यज (धन्वनः) धनुषः
(त्वम्) सेनेशः (उभयोः) (आत्न्योः) पूर्वापरयोः (ज्याम्)
बाणसन्धानार्थम् (याः) (च) (ते) तव (हस्ते) करे (इषवः)
बाणाः (परा) दूरे (ताः) (भगवः) ऐश्वर्ययुक्त (वप) निक्षिप ॥ ९ ॥

अन्वयः—हे भगवः सेनापते ते तव हस्ते या इषवः सन्ति
ता धन्वन उभयोरात्न्योर्ज्यामनुसन्धाय शत्रूणामुपरि त्वं प्रमुञ्च
याश्च स्वोपरि शत्रुभिः प्रक्षिप्तास्ताः परा वप ॥ ९ ॥

भावार्थः—सेनापत्यादिभिर्धनुषा प्रक्षिप्तैर्बाणैः शत्रवो विजे-
तव्याः शत्रूक्षिप्ताश्च निवारणीयाः ॥ ९ ॥

पदार्थः—हे (भगवः) ऐश्वर्ययुक्त सेनापते (ते) तेरे (हस्ते) हाथ में
(याः) जो (इषवः) बाण हैं (ताः) उन को (धन्वनः) धनुष के (उभयोः)
दोनों (आत्न्योः) पूर्व पर किनारों की (ज्याम्) प्रत्यञ्चा में जोड़ के शत्रुओं पर
(त्वम्) तू (प्र, मुञ्च) बल के साथ छोड़ (च) और जो तेरे पर शत्रुओं ने
बाण छोड़े हुए हों उन को (परा, वप) दूर कर ॥ ९ ॥

भावार्थः— सेनापति आदि राजपुरुषों को चाहिये कि धनुष् से बाण चला कर शत्रुओं को जीतें और शत्रुओं के फेंके हुए बाणों का निवारण करें ॥ ९ ॥

विज्यन्धनुरित्यस्य प्रजापतिर्ऋषिः । रुद्रो देवता ।

भुरिगार्घ्यनुष्टुप् छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

पुनस्तदेवाह ॥

फिर वही वि० ॥

विज्यन्धनुः कपर्दिनो विशल्यो बाणवां २ ॥
उत । अनेशनस्य या इषव आभुरस्य निषङ्गधिः
॥ १० ॥

विज्यमिति विज्यम् । धनुः । कपर्दिनः । विशल्यइति विशल्यः । बाणवानिति बाणवान् । उत ।
अनेशन । अस्य । याः । इषवः । आभुः । अस्य ।
निषङ्गधिरिति निषङ्गऽधिः ॥ १० ॥

पदार्थः—(विज्यम्) विगता ज्या यस्मात्तत् (धनुः) (कपर्दिनः) प्रशंसितो जटाजूटो विद्यते यस्य तस्य (विशल्यः) विगतानि शल्यानि यस्य सः (बाणवान्) बहवो बाणा विद्यन्ते यस्य सः (उत) यदि (अनेशन) नश्येयुः । एषु अदर्शने । लुङि रूपम् । नशिमन्पोरलिट्येत्वं वक्तव्यम् । अनेन वार्त्तिकेनात्रै त्वम् (अस्य) सेनापतेः (याः) (इषवः) बाणाः (आभुः) रिक्तः खङ्गादिरहितः (अस्य) (निषङ्गधिः) निषङ्गानि शस्त्रास्त्राणि धीयन्ते यस्मिन् सः ॥ १० ॥

अन्वयः—हे धनुर्वेदविदो जना अस्य कपर्दिनः सेनापतेर्धनु-
विज्यं मा भूदयं विशल्य आभुर्माभूत् । उतास्य शस्त्रास्त्रधारकस्य
निषङ्गधिर्मुषा माभूत् । बाणवांश्चायं भवतु । या अस्येषवोऽनेशन्
ता अस्मै नवा दत्त ॥ १० ॥

भावार्थः—युयुत्सुना नरेण धनुर्ज्यादयो दृढा बहुवाणाश्च धा-
र्याः सेनापत्यादिभिर्बुध्यमानान् विलोक्य पुनश्च तेभ्यो बाणादीनि
साधनानि देयानि ॥ १० ॥

पदार्थः—हे धनुर्वेद को जानने हारे पुरुषो (अस्य) इस (कपर्दिनः)
प्रशंसित जयानूट को धारण करने हारे सेनापति का (धनुः) धनुष (विज्यम्) प्र-
त्यञ्चा से रहित न होवे तथा यह (विशल्यः) बाण के अग्रभाग से रहित और
(आभुः) आयुधों से खाली मत हो (उत) और (अस्य) इस अस्त्र शस्त्रों को
धारण करने वाले सेनापति का (निषङ्गधिः) बाणादि शस्त्रास्त्र कोष खाली मत हो
तथा यह (बाणवान्) बहुत बाणों से युक्त होवे (याः) जो (यस्य) इस
सेनापति के (इषवः) बाण (अनेशन्) नष्ट हो जावें वे इस को तुम लोग नवीन
देओ ॥ १० ॥

भावार्थः—युद्ध की इच्छा करने वाले पुरुषों को चाहिये कि धनुष् की
प्रत्यञ्चा आदि का दृढ़ और बहुत से बाणों को धारण करें सेनापति आदि को चा-
हिये कि लड़ते हुए अपने शत्रुओं को देख के यदि उन के पास बाणादि युद्ध के
साधन न रहें तो फिर १ भी दिया करें ॥ १० ॥

यात इत्यस्य प्रजापतिर्ऋषिः । रुद्रो देवता ।

निचृदनुष्टुप् छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

सेनाधीशादयः कैः कथमुपदेश्या इत्युच्यते ॥

सेनापति आदि किन से कैसे उपदेश करने योग्य हैं यह वि० ॥

या ते हेतिमीं दुष्टम् हस्तै बभूव ते धनुः । तया
स्मान्विश्वतस्त्वमयक्ष्मया परिभुज ॥ ११ ॥

या । ते । हेतिः । मीदुष्टम् । मीदुस्त मेति मी-
दुऽतम् । हस्ते । बभूव । ते । धनुः । तथा । अस्मा-
न् । विश्वतः । त्वम् । अयक्ष्मया । परि । भुज ॥ ११ ॥

पदार्थः—(या) सेना (ते) तव (हेतिः) वज्रः । हेति
रिति वज्रना ० निघं ० २ । २० (मीदुष्टम्) अतिशयेन वीर्य-
स्य सेचक सेनापते (हस्ते) (बभूव) भवेत् (ते) (धनुः)
(तथा) (अस्मान्) (विश्वतः) सर्वतः (त्वम्) (अयक्ष्मया)
पराजया दिपीडानिवारकया (परि) समन्तात् (भुज) पालय ॥ ११ ॥

अन्वयः—हे मीदुष्टम् सेनापते या ते सेनाऽस्ति । यच्च ते ह-
स्ते धनुर्हेतिश्च बभूव । तथाऽयक्ष्मया सेनया तेन चास्मान् प्रजासेना-
जनान् त्वं विश्वतः परि भुज ॥ ११ ॥

भावार्थः—विद्यावयोवृद्धे रुपदेशकैर्विद्वद्भिः सेनापत्यादय एव-
मुपदेष्टव्या भवन्तो यावद्दलं तावता सर्वे श्रेष्ठा सर्वथा रक्षणीया
दुष्टाश्च ताडनीया इति ॥ ११ ॥

पदार्थः—हे (मीदुष्टम्) अत्यन्त वीर्य के सेचक सेनापते (या) जो
(ते) तेरी सेना है और जो (ते) तेरे (हस्ते) हाथ में (धनुः) धनुष तथा
(हेतिः) वज्र (बभूव) हो (तथा) उस (अयक्ष्मया) पराजय आदि की
पीड़ा निवृत्त करने वाली सेना से और उस धनुष आदि से (अस्मान्) हम प्रजा
और सेना के पुरुषों की (त्वम्) तू (विश्वतः) सब ओर से (परि) अच्छे प्रकार
(भुज) पालना कर ॥ ११ ॥

भावार्थः—विद्या और अवस्था में वृद्ध उपदेशक विद्वानों को चाहिये कि
सेनापति आदि को ऐसा उपदेश करें कि आप लोगों के अधिकार में जितना सेना
आदि बल है उस से सब श्रेष्ठों की सब प्रकार रक्षा किया करें और दुष्टों को ताड़-
ना दिया करें ॥ ११ ॥

परीत्यस्य प्रजापतिर्ऋषिः । रुद्रो देवता । निचृदा-
र्ष्यनुष्टुप्छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

राजाप्रजाजनैरितरेतरं किं कार्यमित्युपदिश्यते ॥
राजा और प्रजा के पुरुषों को परस्पर क्या करना चाहिये इस वि० ॥

परिं ते धन्वंतो हेनिरस्मान्वृणक्तु विश्वतः ।
अथो यऽइपुधिस्तवारे अस्मन्नि धेहि तम् ॥ १२ ॥

परिं । ते । धन्वंतः । हेतिः । अस्मान् । वृणक्तु ।
विश्वतः । अथोऽइत्यथो । यः । इपुधिरितीपुऽधिः ।
तव । आरे । अस्मत् । नि । धेहि । तम् ॥ १२ ॥

पदार्थः—(परि) (ते) तव (धन्वनः) (हेतिः) गतिः (अस्मान्)
(वृणक्तु) परित्यजतु (विश्वतः) (अथो) आनन्तर्ये (यः) (इपुधि)
इषवो धीयन्ते यस्मिन् सः (तव) (आरे) समीपे दूरे वा (अस्मत्)
अस्माकं सकाशात् (नि) (धेहि) नितरान्धर (तम्) ॥ १२ ॥

अन्वयः—हे सेनापते या ते धन्वनो हेतिरस्ति तथाऽस्मान्
विश्वत आरे भवान् परिवृणक्तु । अथो यस्तवेषुधिरस्ति तमस्म-
न्चारे निधेहि ॥ १२ ॥

भावार्थः—राजप्रजाजनैर्युद्धशस्त्राभ्यासं कृत्वा शस्त्रादिसा-
मग्रयः सदा समीपे रक्षणीयाः । ताभिः परस्परस्य रक्षा कार्या
सुखं चोनेयम् ॥ १२ ॥

पदार्थः—हे सेनापति जो [ते] आप के [धन्वनः] धनुष की [हेति] गति है उस से [अस्मान्] हम लोगों को [विश्वतः] सब ओर से [आरे] दूर में आप [परिवृणक्तु] त्यागिये [अथो] हम के पश्चात् [यः] जो [तव] आप का [इषुधिः] बाण रखने का घर अर्थात् तर्कस है [तम्] उस को [अस्मत्] हमारे समीप से [नि, धेहि] निरन्तर धारण कीजिये ॥ १२ ॥

भावार्थः—राज और प्रजापतियों को चाहिये कि युद्ध और शस्त्रों का अभ्यास कर के शस्त्रादि सामग्री सदा अपने समीप रखें उन सामग्रियों में एक दूसरे की रक्षा और सुख की उत्पत्ति करें ॥ १२ ॥

अवतत्येत्यस्य प्रजापतिर्ऋषिः । रुद्रो देवता ।

निचृदाप्यनष्टुपद्वन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

राजपुरुषैः कथं भवितव्यमित्याह ॥

राजपुरुषों को कैसा होना चाहिये यह वि० ॥

अवतत्य धनुर्वृक्षं सहस्रक्ष शतेषुधे । निशी-
र्य्यं शल्यानाम्मुखां शिवो नः सुमना भव ॥ १३ ॥

अवतत्येत्यव इत्यर्थः । धनुः । वृक्षम् । सहस्रा-
क्षेति सहस्रश्चक्ष । शतेषुधेऽइति शतं ऽइषुधे । नि-
शीर्य्येति निऽशीर्य्यं । शल्यानाम् । मुखां । शिवः ।
नः । सुमनाऽइतिसुऽमनाः । भव ॥ १३ ॥

पदार्थः—(अवतत्य) विस्तार्य (धनुः) चापम् (त्वम्)
(सहस्राक्ष) सहस्रेष्वसंख्यातेषु युद्धकार्येष्वन्निष्णी यस्य तत्स-
म्बुद्धौ (शतेषुधे) शतमसंख्याः शस्त्रास्त्रप्रकाशा यस्य तत्सम्बुद्धौ
(निशीर्थ) नितरां हिंसित्वा (शल्यानाम्) शस्त्राणाम् मुखानि (शिवः)
मङ्गलकारी (नः) अस्मभ्यम् (सुमनाः) सहृद्वावः (भव) ॥ १३ ॥

अन्वयः—हे सहस्राक्ष शतेषुधे सेनाध्यक्ष त्वं धनुः शल्यानां
मुखा चावतत्य तैः शत्रून्निशीर्थ नः सुमनाः शिवो भव ॥ १३ ॥

भावार्थः—राजपुरुषाः सामदामदण्डभेदादिराजनीत्यवयवकृ-
त्यानि सर्वतो विदित्वा पूर्णानि शस्त्रास्त्राणि सम्पाद्य तीक्ष्णीकृत्य
च शत्रुषु दुर्मनसः दुःखप्रदाः प्रजासु सोम्याः सुखप्रदाश्चसततं
स्युः ॥ १३ ॥

पदार्थः—हे । सहस्रक्ष [असंख्य युद्ध के कार्यों को देखने हारे [शतेषुधे]
शस्त्र अस्त्रों के असंख्य प्रकाश से युक्त सेना के अध्यक्ष पुरुष [त्वम्] तू [धनुः]
धनुष और [शल्यानाम्] शस्त्रों के [मुखा] अग्रभागों का [अवतत्य] विस्तार कर
तथा उन में शत्रुओं को [निशीर्थ] अच्छे प्रकार मार के [नः] हमारे लिये [सुमनाः]
प्रमत्तचित्त [शिवः] मंगलकारी [भव] हूँजिये ॥ १३ ॥

भावार्थः—राज पुरुष साम दाम दण्ड और भेदादि राजनीति के अवयवों के
कृत्यों को सब ओर से जान पूर्ण शस्त्र अस्त्रों का संचय कर और उन को तीक्ष्ण कर
के शत्रुओं में कठोरचित्त दुःखदायी और अपनी प्रजाओं में कोमल चित्त सुख देनेवाले
निरन्तर हों ॥ १३ ॥

नमस्त इत्यस्य प्रजापतिर्ऋषिः । रुद्रो देवता ।

भुरिगार्ग्युणिक् छन्दः । ऋषभः स्वरः ॥

पुनस्तदेवाः ॥

फिर भी वही वि० ॥

नमस्तु आयु धायानां तताय धृ एव । उभाभ्या-
मुत ते नमो बहु भ्यान्तव धर्वा ॥ १४ ॥

नमः । ते । आयुधाय । अनातताय । धृष्णवे ।
 उभाभ्याम् । उत । ते । नमः । बाहुभ्यामिति बाहु-
 ऽभ्याम् । तव । धन्वने ॥ १४ ॥

पदार्थः—(नमः) (ते) तुभ्यम् (आयुधाय) यः समन्ताद्
 युध्यते तस्मै । अत्र इगुपधेतिकः (अनातताय) अवि-
 द्यमानआततो विस्तारो यस्य तस्मै (धृष्णवे) यो धृष्णोति धार्ष्टे
 प्राप्नोति तस्मै (उभाभ्याम्) (उत) (ते) तुभ्यम् (नमः)
 (बाहुभ्याम्) बलवीर्याभ्याम् (तव) (धन्वने) ॥ १४ ॥

अन्वयः—हे समेश आयुधायानातताय धृष्णवे ते नमोऽस्तु
 उत ते भोक्ते तुभ्यं नमः प्रयच्छामि । तवोभाभ्यां बाहुभ्यां धन्वने
 नमो नियोजयेयम् ॥ १४ ॥

भावार्थः—सेनापत्याद्यधिकारिभिरुभयेभ्योऽध्यक्षयोद्धृभ्यः श-
 स्त्राणि दत्त्वा शत्रुभिः सहैते निःशङ्क सम्यग् योधनीयाः ॥ १४ ॥

पदार्थः—हे समापति [आयुधाय] युद्ध करने [अनातताय] अपने आ-
 शय को गुप्त संकोच में रखने और [धृष्णवे] प्रगल्भता को प्राप्त होने वाले [ते]
 आप के लिये [नमः] अन्न प्राप्त हो [उत] और [ते] भोजन करने हारे आप
 के लिये अन्न देता हूँ [तव] आप के [उभाभ्याम्] दोनों [बाहुभ्याम्] बल और
 पराक्रम से [धन्वने] योद्धा पुरुष के लिये [नमः] अन्न को नियुक्त करूँ ॥ १४ ॥

भावार्थः—सेनापति आदि राज्याधिकारियों को चाहिये कि अध्यक्ष और
 योद्धा दोनों को शस्त्र देके शत्रुओं से निःशङ्क अच्छे प्रकार युद्ध करावें ॥ १४ ॥

मा नो महान्तमित्यस्य कुत्स ऋषिः । रुद्रो देवता ।

निचृदार्षी जगती छन्दः । निषादः स्वरः ॥

राजजनैः किं न कार्यमित्याह ॥

राज पुरुषों को क्या नहीं करना चाहिये यह वि० ॥

मा नो महान्तमुत मा नो अर्भकम्मान् उक्ष-
न्तमुत मा न उक्षितम् । मा नो बधीः पितरम्मोत
मातरम्मानः प्रियास्तन्वो रुद्र रीरिपः ॥ १५ ॥

मा । नः । महान्तम् । उत । मा । नः अर्भकम् ।
मा । नः । उक्षन्तम् । उत । मा । नः । उक्षितम् । मा ।
नः । बधीः । पितरम् । मा । उत । मातरम् । मा ।
नः । प्रियाः । तन्वः । रुद्र । रीरिप इति
रिषिः ॥ १५ ॥

पदार्थः—(मा) निषेधार्थे (नः) अस्माकम् (महान्तम्)
महागुणविशिष्टं पूज्यं जनम् (उत) अपि (मा) (नः)
(अर्भकम्) अल्पं क्षुद्रम् (मा) (नः) (उक्षन्तम्) वीर्य-
सेत्तारम् (उत) (मा) (नः) (उक्षितम्) सिक्तम् (मा)
(नः) (बधीः) हिंसाः (पितरम्) पालकं जनकम् (मा)
(उत) (मातरम्) मान्यप्रदां जननीम् (मा) (नः) (प्रियाः)
स्त्रयादेः प्रीत्युत्पादकानि (तन्वः) शरीराणि (रुद्र) युद्धसे-
नाधिकृतविहन् (रीरिपः) हिंसा । अत्र लिङ्गार्थे लुङ्ङभावश्च ॥ १५ ॥

अन्वयः—हे रुद्र त्वं नो महान्तं मा बधीरुत नोऽर्भकं मा बधीर्न उन्नन्तं मा बधीरुत न उन्नितं मा बधीः । न पितरं मा बधीरुत नो मातरं च मा बधीः । नः प्रियास्तन्वो मा रीरिषः ॥ १५ ॥

भावार्थ—योद्धृभिर्गुह्यसमये कदाचिद् वृद्धा बालका अयोद्धारो युवानोगर्भा योद्धृणां मातरः पितरश्च सर्वेषां स्त्रियः संप्रोक्षितारो दूताश्च नो हिंसनीयाः किन्तु सदा शत्रुसंबन्धिनो वशे स्थापनीयाः ॥ १५ ॥

पदार्थः—हे (रुद्र) युद्ध की सेना के अधिकारी विद्वन् पुरुष आप (नः) हमारे (महान्तम्) उत्तम गुणों से युक्त पूज्य पुरुष को (मा) मत (उत) और (अर्भकम्) छोटे लुद्र पुरुष को (मा) मत (नः) हमारे [उन्नन्तम्] गर्भावान करने हारे को (मा) मत (उत) और (नः) हमारे (उन्नितम्) गर्भ को (मा) मत (नः) हमारे (पितरम्) पालन करने हारे पिता को (मा) मत (उत) और (नः) हमारी (मातरम्) मान्य करने हारी माता को भी (मा) मत (बधीः) मारिये । और (नः) हमारे (प्रियाः) स्त्री आदि के पियारे (तन्वः) शरीरों को (मा) मत (रीरिषः) मारिये ॥ १५ ॥

भावार्थः—योद्धा लोगों को चाहिये कि युद्ध के समय वृद्धों बालकों युद्ध से हठने वालों उवानों गर्भों योद्धाओं के माता पितरों सब स्त्रियों युद्ध के देखने वा प्रबन्ध करने वालों और दूतों को न मारें किन्तु शत्रुओं के सम्बन्धी मनुष्यों को सदा वश में रखें ॥ १५ ॥

मानस्तोक इत्यस्य कुत्स ऋषिः । रुद्रो देवता ।

निचृदार्षी जगती च्छन्दः । निषादः स्वरः ॥

पुनस्तदेवाह ॥

फिर भी वही वि० ॥

मा न स्तोके तनये मा न ऽप्रायुपि मा नो

गोषु मा नो अश्वेषु रीरिषः । मा नो वीरान्नु द्रभा-
मिनो बधीर्ह विष्मन्तः सदमित् त्वा हवामहे ॥ १६ ॥

मा । नः । तोके । तनये । मा । नः । आयुषि ।
मा । नः । गोषु । मा । नः । अश्वेषु । रीरिपि इति
रिषिः । मा । नः । वीरान् । रुद्र । भामिनः ।
बधीः । हविष्मन्तः । सदम् । इत् । त्वा । हवा-
महे ॥ १६ ॥

पदार्थः—(मा) (नः) अस्माकम् (तोके) सद्योजाते-
ऽपत्ये (तनये) पञ्चमाद्वर्षादूर्ध्वं वयः प्राप्ते (मा) (नः)
अस्माकम् (आयुषि) वयसि (मा) (नः) अस्माकम् (गो-
षु) गोजाव्यादिषु (मा) (नः) (अश्वेषु) तुरङ्गहस्त्युष्ट्रादिषु
(रीरिपि) हिसकोभवेः (मा) (नः) (वीरान्) शूरान् (रुद्र) (भामिनः)
कुक्षान् (बधीः) (हविष्मन्तः) बहूनि हवींषि दातुमादातुं
योग्यानि वस्तनि विद्यन्ते येषां ते (सदम्) यो न्याये सीदति
तम् (इत्) एव (त्वा) त्वाम् (हवामहे) स्वीकुर्महे ॥ १६ ॥

अन्वयः—हे रुद्र सेनेश त्वं नस्तोके मा रीरिषो नस्तनये मा
रीरिषो न आयुषि मा रीरिषो नो गोषु मा रीरिषो नोऽश्वेषु मा
रीरिषः नो भामिनो वीरान् मा बधीरतो हविष्मन्तो वयं सदं त्वे-
द्धवामहे ॥ १६ ॥

भावार्थः—राजपुरुषैः कस्यापि प्रजास्थस्य स्वस्य वा बाल-
कुमारगवाश्वदिवीरहत्या नैव कार्या न बालयावस्थायां विवाहेन
व्यभिचारेण चायुर्हिंसनीयम् । गवादिपशूनां दुग्धादिप्रदानेन सर्वो
पकारकत्वात्सदैवैतेषां वृद्धिः कार्या ॥ १६ ॥

पदार्थः—हे (रुद्र) सेनापति नू (नः) हमारे (तोके) तत्काल उत्पन्न
हुए सन्तान को (मा) मत (नः) हमारे (तनये) पांच वर्ष से ऊपर अवस्था के बालक को (मा)
मत (नः) हमारी (आयुषि) अवस्था को (मा) मत (नः) हमारे (गोपु) गौ भेड़ बकरी आदि को
(मा) मत (नः) हमारे और (अश्वेषु) घोड़े हाथी और ऊट आदि को (मा) मत (गीरिषः) मार
और (नः) हमारे (भामिनः) क्रोध को प्राप्त हुए (वीरान्) शूरवीरों को (मा) मत (वधीः) मार
इस से (हविष्मन्तः) ब्रह्म से देने लेने योग्य वस्तुओं से युक्त हमलोग (सदम्)
न्याय में स्थिर (त्वा) तुझ को (इन्) ही (हवामहं) स्वीकार करते हैं ॥ १६ ॥

भावार्थः—राजपुरुषों को चाहिये कि अपने वा प्रजा के बालकों कुमार
और गौ घोड़े आदि वीर उपकारी जीवों की कभी हत्या न करें और बाल्यावस्था
में विवाह कर व्यभिचार से अवस्था की हानि भी न करें गौ आदि पशु दूध आदि
पदार्थों को देने से जो सब का उपकार करते हैं उससे उन की सदैव वृद्धि करें ॥ १६ ॥

नमो हिरण्यवाहव इत्यस्य कुत्स ऋषिः । रुद्रो

देवता निचृदतिधृतिश्छन्दः । पङ्क्तः स्वरः ॥

राजप्रजाजनैः किं कर्तव्यमित्युपदिश्यते ॥

राजप्रजा के पुरुषों को क्या करना चाहिये यह वि० ॥

नमो हिरण्यवाहवे सेनान्ये दिशां च पतये
नमो नमो वृक्षेभ्यो हरिकेशेभ्यः पशूनां पतये नमो

नमः । शृष्पिञ्जराय त्विषीमते पथीनां पतये नमो
नमो हरिकेशायोपवीतिने पुष्टानां पतये नमः ॥ १७ ॥

नमः । हिरण्यवाहवऽइति हिरण्यवाहवे ।
सेनान्यऽ इति सेनाऽन्ये । दिशाम् । च । पतये ।
नमः । नमः । वृक्षेभ्यः । हरिकेशेभ्यऽइति हरिऽ-
केशेभ्यः । पशूनाम् । पतये । नमः । नमः । शृ-
ष्पिञ्जराय । त्विषीमते । त्विषीमतेऽइति त्विषीऽमते ।
पथीनाम् । पतये । नमः । नमः । हरिकेशायेति
हरिऽकेशाय । उपवीतिनऽ इत्युपऽवीतिने । पुष्टा-
नाम् । पतये । नमः ॥ १७ ॥

पदार्थः—(नमः) वज्रः (हिरण्यवाहवे) हिरण्यं ज्योति-
रिव तीव्रतेजस्कौ बाहू यस्य तस्मै (सेनान्ये) यः सेनां नयति
शिखां प्रापयति तस्मै (दिशाम्) सर्वासु दिक्षु स्थितानां राज्य-
प्रदेशानाम् (च) (पतये) पालकाय । अत्र षष्ठीयुक्तश्छन्दसि
वेति घिसंज्ञा (नमः) अन्नादिकम् (नमः) वज्रादिशस्त्रसमूहः
(वृक्षेभ्यः) आम्नादिभ्यः (हरिकेशेभ्यः) हरयो हरणशीलाः
सूर्यरश्मयो येषु तेभ्यः (पशूनाम्) गवादीनाम् (पतये) रक्षकाय
(नमः) सत्करणम् (नमः) (शृष्पिञ्जराय) शङ्खतप्तुतं पिञ्जरं
बन्धनं येन तस्मै (त्विषीमते) बह्व्यस्तिवषयो न्यायदीप्तयो वि-

द्यन्ते यस्य तस्मै । शरादीनांचेति दीर्घः (पथीनाम्) मार्गे गन्तु-
णाम् (पतये) पालकाय (नमः) सत्करणमन्त्रं च (नमः)
अन्नादिकम् (हरिकेशाय) हरिताः केशा यस्य तस्मै (उपवी-
तिने) प्रशस्तमुपवीतं यज्ञोपवीतं विद्यते यस्य तस्मै (पुष्टानाम्)
अरोगाणाम् (पतये) रक्षकाय (नमः) सत्कारः ॥ १७ ॥

अन्वयः—हे रुद्र सेनाधीश हिरण्यवाहवे सेनान्ये तुभ्यं नमो-
ऽस्तु दिशां च पतये नमोऽस्तु त्वं हरिकेशेभ्यो वृक्षेभ्यो नमो गृ-
हाणां पशूनां पतये नमोऽस्तु शष्पिञ्जराय त्विपीमते नमोऽस्तु
पथीनां पतये नमोऽस्तु हरिकेशायोपवीतने नमोऽस्तु पुष्टानां पतये
नमो भवतु ॥ १७ ॥

भावार्थः—मनुष्यैः श्रेष्ठानांसत्कारेण बुभुक्षितानामन्नदानेन
चक्रवर्तिराज्यशासनेन पशूनांपालनेन गन्तुकानां दस्युचोरादिभ्यो
रक्षणेन यज्ञोपवीतधारणेन पुष्ट्या च सहानन्दितव्यम् ॥ १७ ॥

पदार्थः—हे शत्रुताडक सेनाधीश [हिरण्यवाहवे] ज्योति के समान तीव्र
तेजयुक्त भुजा वाले [सेनान्ये] सेना के शिक्षक तेरे लिये [नमः] वज्र प्राप्त हो [च]
और [दिशाम्] सर्व दिशाओं के राज्यभागों के [पतये] रक्षक तेरे लिये [नमः]
अन्नादि पदार्थ मिले [हरिकेशेभ्यः] जिन में हरणशील सूर्य की किरण प्राप्त हों ऐसे
[वृक्षेभ्यः] आम्नादि वृक्षों को काटने के लिये [नमः] वज्रादि शस्त्रों को ग्रहण कर
[पशूनाम्] गौ आदि पशुओं के [पतये] रक्षक तेरे लिये [नमः] सत्कार प्राप्त
हो [शष्पिञ्जराय] विषयादि के बन्धनों से पृथक् [त्विपीमते] बहुत न्याय के प्र-
काशों से युक्त तेरे लिये [नमः] नमस्कार और अन्न हो [पथीनाम्] मार्ग में च-
लने हारों के [पतये] रक्षक तेरे लिये [नमः] आदर प्राप्त हो [हरिकेशाय] हरे
केशों वाले [उपवीतिने] सुन्दर यज्ञोपवीत से युक्त तेरे लिये [नमः] अन्नादि प-
दार्थ प्राप्त हों और [पुष्टानाम्] बीरोगी पुरुषों की [पतये] रक्षा करने हारे के लिये
[नमः] नमस्कार प्राप्त हो ॥ १७ ॥

भावार्थः—मनुष्यों को चाहिये कि श्रेष्ठों के सत्कार भूल से पीड़ितों को अन्न देने चक्रवर्तिराज्य की शिखा पशुओं की रक्षा जाने आने वालों को डांकू और चोर आदि से बचाने यज्ञोपवीत के धारण करने और शरीरादि की पुष्टि के साथ प्रसन्न रहें ॥ १७ ॥

नमो बभ्रुशायेत्यस्य कुत्स ऋषिः । रुद्रा देवताः ।

निचृदाष्टिश्छन्दः । मध्यमः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर भी वही वि० ॥

नमो बभ्रुशाय व्याधिनेऽन्नानां पतये नमो
नमो भवस्य हेत्यै जगतां पतये नमो नमो रुद्राया-
ततायिने क्षेत्राणां पतये नमो नमः सूतायाहन्त्यै
वनानां पतये नमः ॥ १८ ॥

नमः । बभ्रुशाय । व्याधिने । अन्नानाम् । प-
तये । नमः । नमः । भवस्य । हेत्यै । जगताम् ।
पतये । नमः । नमः । रुद्राय । आततायिनऽइत्यात-
तऽआयिने । क्षेत्राणाम् । पतये । नमः । नमः ।
सूताय । अहन्त्यै । वनानाम् । पतये । नमः ॥ १८ ॥

पदार्थः—(नमः) अन्नम् (बभ्रुशाय) यो बभ्रुषु राज्य-
धारकेषु शेते तस्मै (व्याधिने) रोगिणो (अन्नानाम्) गोधूमा-
दीनाम् (पतये) पालकाय (नमः) सत्कारः (नमः) अन्नम्

(भवस्य) संसारस्य (हेत्यै) वृद्धैश्च (जगताम्) जङ्गमानां मनुष्यादीनाम् (पतये) स्वामिने (नमः) सत्कारः (नमः) अन्नम् (रुद्राय) शत्रूणां रोदकाय (आततायिने) समन्तात् तत् विस्तृतं शत्रुदलमेतुं शीलमस्य तस्मै (क्षेत्राणाम्) धान्योद्भाविकरणानाम् (पतये) पालकाय (नमः) अन्नम् (नमः) अन्नम् (सूताय) क्षत्रियादिप्रकन्यायां जाताय वीराय प्रेरकाय वा । (अहन्त्यै) या राजपत्नी कञ्चन न हन्ति तस्यै (वनानाम्) जङ्गलानाम् (पतये) पालकाय (नमः) अन्नम् ॥ १८ ॥

अन्वयः—राजपुरुषादिमनुष्यैर्वभ्लुशाय व्याधिने नमोऽन्नानां पतये नमो भवस्य हेत्यै नमो जगतां पतये नमो रुद्रायाततायिने नमः क्षेत्राणां पतये नमः सूतायाहन्त्यै नमो वनानां पतये नमो देयकार्यं च ॥ १८ ॥

भावार्थः—येऽन्नादिना सर्वान् प्राणिनः सत्कुर्वन्ति ते जगति प्रशंसिता भवन्ति ॥ १८ ॥

पदार्थः—राज पुरुष आदि मनुष्यों को चाहिये कि (वभ्लुशाय) राज्य-धारक पुरुषों में सोते हुए (व्याधिने) रोगी के लिये (नमः) अन्न देवें (अन्ना-नाम्) गेहूं आदि अन्न के (पतये) रक्षक का (नमः) सत्कार करें (भवस्य) संसार की (हेत्यै) वृद्धि के लिये (नमः) अन्न देवें (जगताम्) मनुष्यादि प्राणियों के (पतये) स्वामी का (नमः) सत्कार करें (रुद्राय) शत्रुओं को रूढ़ाने और (आततायिने) अच्छे प्रकार विस्तृत शत्रुसेना को प्राप्त होने वाले को (नमः) अन्न देवें (क्षेत्राणाम्) धान्यादि युक्त खेतों के (पतये) रक्षक को (नमः) अन्न देवें (सूताय) क्षत्रिय में ब्राह्मण की कन्या में उत्पन्न हुए प्रेरक वीर पुरुष और (अहन्त्यै) किसी को न मारने वाली राजपत्नी के लिये (नमः) अन्न देवें और (वनानाम्) जङ्गलों की (पतये) रक्षा करने वाले पुरुष को (नमः) अन्नादि पदार्थ देवें ॥ १८ ॥

भावार्थः—जो अन्नादि से सब प्राणियों का सत्कार करते हैं वे जगत् में प्रशंसित होते हैं ॥ १८ ॥

नमो रोहितायेत्यस्य कुत्स ऋषिः । रुद्रो देवता ।

विराडतिभृतिश्छन्दः । षड्जः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर वही विषय अगले मं० ॥

नमो रोहिताय स्थपतये वृक्षाणां पतये नमो
नमो भुवन्तये वारिवस्कृतायौषधीनां पतये नमो
नमो मन्त्रिणे वाणिजाय कक्षाणां पतये नमो नम
उच्चैर्घोषायाक्रन्दयते पत्तीनां पतये नमः ॥ १९ ॥

नमः । रोहिताय । स्थपतये । वृक्षाणाम् । पत-
ये । नमः । नमः । भुवन्तये । वारिवस्कृताय ।
वारिवस्कृतायेति वारिवऽकृताय । औषधीनाम् ।
पतये । नमः । नमः । मन्त्रिणे । वाणिजाय ।
कक्षाणाम् । पतये । नमः । नमः । उच्चैर्घोषायेत्यु-
च्चैऽघोषाय । आक्रन्दयतऽइत्याऽक्रन्दयते । पत्ती-
नाम् । पतये । नमः ॥ १९ ॥

पदार्थः—(नमः) अन्नम् (रोहिताय) वृद्धिकराय (स्थ-

पतये) तिष्ठन्ति यस्मिन्निति स्थं तस्य पतये पालकाय (वृक्षा-
णाम्) आम्नादीनाम् (पतये) स्वामिने (नमः) अन्नम् (नमः)
अन्नम् (भुवन्तये) यो भवत्याचारवांस्तस्मै (वारिवस्कृताय)
वारिवस्सेवनं कृतं येन तस्मै । अत्र स्वार्थेऽण् (ओषधीनाम्)
सोमादीनाम् (पतये) पालकाय वैद्याय (नमः) अन्नम् (नमः)
सत्कारः (मन्त्रिणे) विचारकर्त्रे राजपुरुषाय (वाणिजाय) वाणिजां
व्यवहारेषु कुशलाय (कक्षाणाम्) गृहप्रान्तावगवेषु स्थितानाम्
(पतये) रक्षकाय (नमः) अन्नम् (नमः) सत्कारः (उच्चै-
र्घोषाय) उच्चैर्घोषो यस्य तस्मै (आक्रन्दयते) यो दुष्टानाक्रन्दयते
रोदयति तस्मै न्यायाधीशाय (पत्तीनाम्) सेनाङ्गानाम् (पतये)
रक्षकाय सेनाध्यक्षाय (नमः) सत्कारः ॥ १९ ॥

अन्वयः—राजप्रजाजनै रोहिताय स्थपतये नमो वृक्षाणां प-
तये नमो भुवन्तये वारिवस्कृताय नम ओषधीनां पतये नमो मं-
त्रिणे वाणिजाय नमः कक्षाणां पतये नम उच्चैर्घोषायाक्रन्दयते
नमः पत्तीनां पतये नमश्च देयं कार्यं च ॥ १९ ॥

भावार्थः—मनुष्यैर्वनादिपालकेभ्यांऽन्नादिकं दत्त्वा वृक्षौषधा-
द्युन्नतिर्विधेया ॥ १९ ॥

पदार्थः—राज और प्रजा के पुरुषों को चाहिये कि (रोहिताय) सुखों की
वृद्धि के कर्ता और (स्थपतये) स्थानों के स्वामी रक्षक सेनापति के लिये (नमः)
अन्न (वृक्षाणाम्) आम्नादि वृक्षों के (पतये) अधिष्ठाता को (नमः) अन्न
(भुवन्तये) आचारवान् (वारिवस्कृताय) सेवन करने हारे भृत्य को (नमः) अन्न
और (ओषधीनाम्) सोमलतादि ओषधियों के (पतये) रक्षक वैद्य को (नमः)
अन्न देवें (मन्त्रिणे) विचार करने हारे राजमन्त्री और (वाणिजाय) वैश्यों के
व्यवहार में कुशल पुरुष का (नमः) सत्कार करें (कक्षाणाम्) घरों में रहने वालों

के (पतये) रक्षक को (नमः) अन्न और (उच्चैर्धोपाय) ऊँचे स्वर से बोलने तथा (आक्रन्दयते) दुष्टों को रुलाने वाले न्यायाधीश का (नमः) सत्कार और (पत्नीनाम्) सेना के अवयवों की (पतये) रक्षा करने वाले पुरुष का (नमः) सत्कार करें ॥ १९ ॥

भावार्थः—मनुष्यों को चाहिये कि वन आदि के रक्षक मनुष्यों को अनादि पदार्थ देके वृत्तों और ओषधि आदि पदार्थों की उन्नति करें ॥ १९ ॥

नमः कृत्स्नायेत्यस्य कुत्स ऋषिः । रुद्रा देवताः ।

अतिधृतिश्छन्दः । षड्जः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी विषय को अगले मन्त्र में क० ॥

नमः कृत्स्नायतया धावते सत्वंनां पतये नमो
नमः सहमानाय निव्याधिनऽआव्याधिनीनां पतये
नमो नमो निषङ्गिणे ककुभाय स्तेनानां पतये नमो
नमो निचे रवे परिचरायारण्यानां पतये नमः ॥ २० ॥

नमः । कृत्स्नायतयेति कृत्स्नऽआयतया । धा-
वते । सत्वंनाम् । पतये । नमः । नमः । सहमा-
नाय । निव्याधिनऽइति निऽव्याधिने । आव्याधि-
नीनामित्याऽव्याधिनीनाम् । पतये । नमः । नमः ।
निषङ्गिणे ककुभाय । स्तेनानाम् । पतये । नमः ।
नमः । निचेरव इति निऽचेरवे । परिचरायेति परि-
ऽचराय । अरण्यानाम् । । पतये । नमः ॥ २० ॥

पदार्थः—(नमः) अन्नम् (कृत्स्नायतया) आयस्य ला-
भस्य भाव आयाता कृत्स्ना चासावायता कृत्स्नायता तथा संपूर्ण-
लामतया (धावते) इतस्ततो धावनशीलाय (सत्त्वनाम्) प्राप्तानां
पदार्थानाम् (पतये) रत्नकाय (नमः) सत्कारः (नमः) अन्नम्
(सहमानाय) बल्युक्ताय (निव्याधिने) नितरां व्यद्वुं ताडयितुं शीलम-
स्य तस्मै (आठ्याधिनीनाम्) समन्तात् शत्रुसेनाः व्यद्वुं शीलं यासां
तासां स्वसेमानाम् (पतये) पालकाय सेनापतये (नमः) सत्करणम्
(नमः) अन्नम् (निषङ्गिणे) प्रशस्ता निषङ्गा वाणासिभुशुण्डी
शतधीतोमरादय शस्त्रैः समूहा विद्यन्ते यस्य तस्मै (ककुभाय) प्रस-
न्नमूर्त्तये (स्तेनानाम्) अन्यायेन परस्वादायिनाम् (पतये) द-
ण्डादिशोषकाय (नमः) वज्रम् (नमः) सत्करणम् (निचेरवे)
यो नितरां पुरुषार्थं चरति तस्मै (परिचराय) यो धर्मं विद्यां माता
पितरौ स्वामिमित्रादींश्च सेवते तस्मै (अरण्यानाम्) वनानाम् (प-
तये) पालकाय (नमः) अन्नादिकम् ॥ २० ॥

अन्वयः—मनुष्याः कृत्स्नावतया धावते नमः सत्त्वनां पतये नमः
सहमानाय निव्याधिने नमः आठ्याधिनीनां पतये नमो निषङ्गिणे
नमो निचेरवे परिचराय ककुभाय नमः स्तेनानां पतये नमोऽरण्यानां
पतये नमोः दयुः कुर्युश्च ॥ २० ॥

भावार्थः—राजपुरुषैः पुरुषार्थिनामुत्साहाय सत्कारः प्राणिनां
मुपरिदया सुशिक्षितसेनारणक्षं चौरादीनां ताडनं सेवकानां पालनं
वनानामच्छेदनञ्च कृत्वा राज्यं वर्द्धनीयम् ॥ २० ॥

पदार्थः—मनुष्य लोग (कृत्स्नायतया) सम्पूर्णप्राप्ति के अर्थ (धावते) इधर उधर जाने आने वाले को (नमः) अन्न देवें (सत्त्वनाम्) प्राप्त पदार्थों की (पतये) रक्षा करने हारे का (नमः) सत्कार करें (सहमानाय) बलयुक्त और (निव्याधिने) शत्रुओं को निरन्तर ताड़ना देने हारे पुरुष को (नमः) अन्न देवें (आव्याधिनीनाम्) अच्छे प्रकार शत्रुओं की सेनाओं को मारने हारी अपनी सेनाओं के (पतये) रक्षक सेनापति का (नमः) आदर करें (निपङ्गिणे) बहुत से अच्छे बाण तलवार भुशुण्डी शतशी अर्थान् बन्दूक तोप और तोमर आदि शस्त्र जिस के हों उस को (नमः) अन्न देवें (निचेरवे) निरन्तर पुरुषार्थ के साथ विचरने तथा (परिचराय) धर्म, विद्या, माता, स्वामी और मित्रादि की सब प्रकार सेवा करने वाले (ककुभाय) प्रसन्नमूर्ति पुरुष का (नमः) सत्कार करें (स्तेनानाम्) अन्याय से परधन लने हारे प्राणियों को (पतये) जो दण्ड आदि से शुष्क करता हो उस को (नमः) वज्र से मारें (अरस्यानाम्) वन जङ्गलों के (पतये) रक्षक पुरुष का (नमः) अन्नादि पदार्थ देवें ॥ २० ॥

भावार्थः—राजपुरुषों को चाहिये कि पुरुषार्थियों का उत्साह के लिये सत्कार प्राणियों के ऊपर दया, अच्छी शिक्षितमेना को रखना, चोर आदि को दण्ड, सेवकों की रक्षा और वनों को नहीं काटना इस सब को कर राज्य की वृद्धि करें ॥ २० ॥

नमो वञ्चत इत्यस्य कुत्स ऋषिः । रुद्रा देवताः ।

निचृदनिधृतिश्छन्दः । पङ्क्तः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर भी वही वि० ॥

नमो वञ्चते परिवञ्चते स्तायूनां पतये नमो
नमो निपङ्गिणं ऽडषुधिमते तस्कराणां पतये नमो
नमः सृकायिभ्यो जिघां० सदभ्यो मुष्णतां पतये

नमो नमोऽसिमद्भ्यो नक्तं चरद्भ्यो विकृन्तानां पतये
नमः ॥ २१ ॥

नमः । वञ्चते । परिवञ्चतुऽइति परिवञ्चते ।
स्तायूनाम् । पतये । नमः । नमः । निषङ्गिणे ।
इषुधिमतुऽइतीषुधिमते । तस्कराणाम् । पतये ।
नमः । नमः । सूकायिभ्यऽइति सूकायिभ्यः । जिघां-
सद्भ्यऽइति जिघांसद्भ्यः । मुष्णताम् । पतये ।
नमः । असिमद्भ्यऽइत्यसिमद्भ्यः । नक्तम् ।
चरद्भ्यः इति चरतुऽभ्यः । विकृन्तानामातं विऽकृ-
न्तानाम् । पतये । नमः ॥ २१ ॥

पदार्थः—(नमः) वज्रप्रहारः (वञ्चते) हस्तेन परपदार्थानां हर्षे (परिवञ्चते) सर्वतः कापट्येन वर्तमानाय (स्तायूनाम्) चौर्येण जीवताम् (पतये) स्वामिने (नमः) वज्रादिशस्त्रप्रहरणम् (नमः) अन्नम् (निषङ्गिणे) राज्यपालने नित्यं सज्जिताय (इषुधिमते) प्रशस्तेषुधिधर्त्रे (तस्कराणाम्) स्तेयकर्मकतृणाम् (पतये) पातयिष्णवे (नमः) वज्रप्रहरणम् (नमः) (सूकायिभ्यः) सूकेन वज्रणे सज्जनानेतुं प्राप्तुं शीलमेषां तेभ्यः । सूक्र इति वज्रना० निघं० २ । २० (जिघांसद्भ्यः) हन्तुमिच्छद्भ्यः (मुष्णताम्) स्तेयकर्मकारिणाम् (पतये) दण्डेन निपातयित्वा (नमः) सत्करणम् (नमः) वज्रप्रहरणम् (असिमद्भ्यः) प्रशस्ता

असयः खङ्गानि विद्यन्ते येषां तेभ्यः (नक्तम्) रात्रौ (चरद्भ्यः)
(विकृन्तानाम्) विविधोपायैर्ग्रन्थिं छित्वा परस्वापहर्तृणाम् (पतये)
विघातकाय (नमः) सत्कारः ॥ २१ ॥

अन्वयः—राजपुरुषा वञ्चते परिवञ्चते नमः स्तायूनांपतये
नमो निषङ्गिण इषुधिमते नमस्तस्कराणां पतये नमः सृकायि-
भ्यो जिघांसद्भ्यो नमो मृणतां पतये नमोऽसिमद्भ्यो नक्तं चर-
द्भ्यो नमो विकृन्तानां पतये नमोऽनुसंदधतु ॥ २१ ॥

भावार्थः—राजजनेः कपटव्यवहरिण छलयतां दिवा रात्रौ
चानर्थकारिणां निग्रहं कृत्वा धार्मिकाणां च पालनं सततं विधे-
यम् ॥ २१ ॥

पदार्थः—राजपुरुष (वञ्चते) छल से दूसरों के पदार्थों को हरने वाले
(परिवञ्चते) सब प्रकार कपट के साथ वर्तमान पुरुष को (नमः) वज्र का प्रहार
और (स्तायूनाम्) चोरी से जीने वालों के (पतये) स्वामी को (नमः) वज्र से
मारें (निषङ्गिणे) राज्य रक्षा के लिये निरन्तर उद्यत (इषुधिमते) अशंसित बाणों
को धारण करने वाले को (नमः) अन्न देवें (तस्कराणाम्) चोरी करने वालों को
(पतये) उस कर्म में चलाने वाले को (नमः) वज्र और (सृकायिभ्यः) वज्र से
सज्जनों को पीड़ित करने को प्राप्त होने और (जिघांसद्भ्यः) मारने की इच्छा वालों
को (नमः) वज्र से मारें (मृणताम्) चोरी करते हुएों को (पतये) दण्डप्रहार
से पृथिवी में गिराने वाले का (नमः) सत्कार करें (असिमद्भ्यः) अशंसित खड्-
गों के सहित (नक्तम्) रात्रि में (चरद्भ्यः) घूमने वाले लुटेरों को (नमः)
शस्त्रों से मारें और (विकृन्तानाम्) विविध उपायों से गांठ काट के परपदार्थों को
लेने वाले गठिकटों को (पतये) मार के गिराने वाले का (नमः) सत्कार करें ॥ २१ ॥

भावार्थः—राजपुरुषों को चारिये कि कष्टव्यवहार से छुलने और दिन वा रात में, अनर्थ करने हारों को रोक के धरमात्माओं का निरन्तर पालन किया करें ॥ २१ ॥

नम उष्णीषिण्डित्यस्य कुत्स ऋषिः । रुद्रा देवताः ।

निचृदष्टिश्छन्दः । मध्यमः स्वरः ॥

पुस्तमेव विषयमाह ॥

फिर भी वही वि० ॥

नमः॑ उ॒ष्णी॒षि॒णै॑ गिरि॒च॒राय॑ कु॒लु॒ञ्चा॒नां प॒तये॑
नमो॑ नम॑ इ॒षुम॑द्भ्यो॑ ध॒न्वा॒यि॒भ्यश्च॑ वो नमो॑ नमः॑
आ॒त॒न्वा॒ने॒भ्यः॑ प्र॒ति॒द॒धानि॑भ्यश्च वो नमो॑ नम॑ आ॒-
य॒च्छ॒द्भ्यो॑ऽस्य॑द्भ्यश्च वो नमः॑ ॥ २२ ॥

नमः । उ॒ष्णी॒षि॒णै॑ । गिरि॒च॒रायेति॑ गिरिऽच॒राय॑ ।
कु॒लु॒ञ्चा॒नाम् । प॒तये॑ । नमः । नमः । इ॒षुम॑द्भ्य इ॒-
ती॒षुम॑त्ऽभ्यः । ध॒न्वा॒इ॒भ्यऽइति॑ ध॒न्वा॒ऽयि॒भ्यः ।
च । वः । नमः । नमः । आ॒त॒न्वा॒ने॒भ्यऽइत्या॑ऽ-
त॒न्वा॒ने॒भ्यः । प्र॒ति॒द॒धानि॑भ्यऽ इति॑ प्र॒ति॒ऽद॒धानि॑भ्यः ।
च । वः । नमः । नमः । आ॒य॒च्छ॒द्भ्यऽइत्या॑य॒च्छ॒-
त्ऽभ्यः । अ॒स्य॑द्भ्यऽइत्य॑स्य॒त्ऽभ्यः । च । वः ।
नमः ॥ २२ ॥

पदार्थः—(नमः) सत्करणम् (उष्णीषिणे) प्रशस्तमुष्णीषं शिरोवेष्टनं विद्यते यस्य तस्मै ग्रामण्ये (गिरिचराय) यो गिरिपु पर्वतेषु चरति तस्मै जाङ्गलाय (कुलुञ्चानाम्) ये कुशीलेन लुञ्चन्ति अपनयन्ति परपदायांस्तेषाम् (पतये) प्रपातकाय (नमः) सत्करणम् (नमः) अन्नम् (इषुमद्भ्यः) बहव इषवो विद्यन्ते येषां तेभ्यः (धन्वाभिभ्यः) धनूनि धनूंष्येतुं शीलमेषां तेभ्यः (च) (वः) युष्मभ्यम् (नमः) अन्नम् (नमः) सत्कारम् (आतन्वानेभ्यः) समन्तात् मुखविस्तारकेभ्यः (प्रतिदधानेभ्यः) ये शत्रून् प्रति शस्त्राणि दधति तेभ्यः (च) (वः) युष्मभ्यम् (नमः) सत्करणम् (नमः) अन्नम् (आयच्छद्भ्यः) निगृहीतृभ्यः (अस्यद्भ्यः) पक्षिपद्भ्यस्त्यजद्भ्यः (च) (वः) युष्मभ्यम् (नमः) सत्करणम् ॥ २२ ॥

अन्वयः—वयं राजप्रजाजना उष्णीषिणे गिरिचराय नमः कुलुञ्चानां पतये नम इषुमद्भ्यो नमो धन्वाभिभ्यश्च वो नम आतन्वानेभ्यो नमः प्रतिदधानेभ्यश्च वो नम आयच्छद्भ्यो नमोऽस्यद्भ्यश्च वो नमः कुर्मो दधश्च ॥ २२ ॥

भावार्थः—राज प्रजाजनैः प्रधानपुरुषादयः वस्तान्नादिदानेन सत्करणीयाः ॥ २२ ॥

पदार्थः—हम राज और प्रजा के पुरुष (उष्णीषिणे) प्रशंसित पगड़ी को धारण करने वाले ग्रामपति और (गिरिचराय) पर्वतों में विचरने वाले जंगली पुरुष का (नमः) सत्कार और (कुलुञ्चानाम्) जुरे स्वभाव से दूसरों के पदार्थ खोसने वालों को (पतये) गिराने हारे का (नमः) सत्कार करते (इषुमद्भ्यः) बहुत बाणों वाले को (नमः) अन्न (च) तथा (धन्वाभिभ्यः) धनुर्वी को प्राप्त होने

वाले (वः) तुम लोगों के लिये (नमः) अन्न (आतन्वानेभ्यः) अच्छे प्रकार
मुख के फैलाने हारों का (नमः) सत्कार (च) और (प्रतिदधानेभ्यः) शत्रुओं के
प्रति शस्त्र धारण करने हारे (वः) तुम को (नमः) सत्कार प्राप्त (आयच्छुद्भ्यः)
दुष्टों को बुरे कर्मों से रोकने वालों को (नमः) अन्न देते (च) और (अस्यद्भ्यः)
दुष्टों पर शस्त्रादि को छोड़ने वाले (वः) तुम्हारे लिये (नमः) सत्कार करते हैं ॥ २१ ॥

भावार्थः—राज और प्रजा के पुरुषों को चाहिये कि प्रधान पुरुष आदि का
वस्त्र और अन्नदि के दान से सत्कार करें ॥ २१ ॥

नमो विसृजद्भ्य इत्यस्य कुत्स ऋषिः । रुद्रा देवताः ।

निचृदतिजगनी च्छन्दः । निपादः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर भी वही वि० ॥

नमो विसृजद्भ्यो विद्ध्यद्भ्यश्च वो नमो नमः
स्वपद्भ्यो जाग्रद्भ्यश्च वो नमो नमः शयानेभ्य
आसीनेभ्यश्च वो नमो नमस्तिष्ठद्भ्यो धावद्भ्यश्च
वो नमः ॥ २३ ॥

नमः । विसृजद्भ्यऽइति विसृजत्भ्यः । विद्-
ध्यद्भ्यऽइति विद्ध्यत्भ्यः । च । वः । नमः । नमः ।
स्वपद्भ्य इति स्वपत्भ्यः । जाग्रद्भ्यऽइति
जाग्रत्भ्यः । च । वः । नमः । नमः । शयानेभ्यः ।
आसीनेभ्यः । च । वः । नमः । नमः । तिष्ठद्भ्य-
इति तिष्ठत्भ्यः । धावद्भ्यऽइति धावत्भ्यः ।
च । वः । नमः ॥ २३ ॥

पदार्थः—(नमः) अन्नादिकम् (विसृजद्भ्यः) शत्रूणामुपरि शस्त्रादिकं त्यजद्भ्यः (विद्वद्भ्यः) शस्त्रैः दुष्टांस्ताडयद्भ्यः (च) (वः) युष्मद्भ्यम् (नमः) अन्नम् (नमः) वज्रम् (स्वपद्भ्यः) शयानेभ्यः (जाग्रद्भ्यः) प्रबुद्धेभ्यः (च) (वः) (नमः) अन्नम् (नमः) अन्नम् (शयानेभ्यः) प्रातर्निद्रेभ्यः (आसीनेभ्यः) आसनोपरिस्थितेभ्यः (च) (वः) (नमः) अन्नम् (नमः) अन्नम् (तिष्ठद्भ्यः) स्थितेभ्यः (धावद्भ्यः) शीघ्रगामिभ्यः (च) (वः) युष्मद्भ्यम् (नमः) अन्नम् ॥२३॥

अन्वयः—हे मनुष्या यूयमेवं सर्वेभ्य आज्ञपयत वयं विसृजद्भ्यो नमो विद्वद्भ्यश्च वो नमः स्वपद्भ्यो नमो जाग्रद्भ्यश्च वो नमः शयानेभ्यो नम आसीनेभ्यश्च वो नमस्तिष्ठद्भ्यो नमो धावद्भ्यश्च वो नमः प्रदास्याम इति ॥ २३ ॥

भावार्थः—गृहस्थैरानृशंस्यं प्रयोज्यान्नादिकं दत्त्वा सर्वे प्राणिनः सुखनीयाः ॥ २३ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो तुम ऐसा सब को जनाओ कि हम लोग (विसृजद्भ्यः) शत्रुओं पर शस्त्रादि छोड़ने वालों को (नमः) अन्नादि पदार्थ (च) और (विद्वद्भ्यः) शस्त्रों से शत्रुओं को मारते हुए (वः) तुम को (नमः) अन्न (स्वपद्भ्यः) सोते हुएों के लिये (नमः) वज्र (च) और (जाग्रद्भ्यः) जागते हुए (वः) तुम को (नमः) अन्न (शयानेभ्यः) निद्रालुओं को (नमः) अन्न (च) और (आसीनेभ्यः) आसन पर बैठे हुए (वः) तुम को (नमः) अन्न (तिष्ठद्भ्यः) खड़े हुएों को (नमः) अन्न (च) और (धावद्भ्यः) शीघ्र चलते हुए (वः) तुम लोगों को (नमः) अन्न देंगे ॥ २३ ॥

भावार्थः—गृहस्थों को चाहिये कि करुणामय वचन बोल और अन्नादि पदार्थ देके सब प्राणियों को सुखी करें ॥ २३ ॥

नमः सभाभ्य इत्यस्य कुत्स ऋषिः । रुद्रा देवताः ।

शक्रो ह्यन्दः । धैवतः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर भी वही वि० ॥

नमः सभाभ्यः सभापतिभ्यश्च वो नमो नमोऽ-
श्वेभ्योऽश्वपतिभ्यश्च वो नमो नम आख्याधिनी-
भ्यो विविध्यन्तीभ्यश्च वो नमो नम उगणाभ्यस्तु-
ॐ हृतीभ्यश्च वो नमः ॥ २४ ॥

नमः । सभाभ्यः । सभापतिभ्यः इति सभाप-
तिभ्यः । च । वः । नमः । नमः । अश्वेभ्यः । अ-
श्वपतिभ्यः इत्यश्वपतिभ्यः । च । वः । नमः । नमः ।
आख्याधिनीभ्यः इत्याख्याधिनीभ्यः । विविध्यन्ती-
भ्यः इति विविध्यन्तीभ्यः । च । वः । नमः । नमः ।
उगणाभ्यः । तृहृतीभ्यः । च । वः । नमः ॥ २४ ॥

पदार्थः—(नमः) सत्करणम् (सभाभ्यः) या न्यायादि-
प्रकाशेन सह वर्तन्ते ताभ्यः सभाभ्यः स्त्रीभ्यः (सभापतिभ्यः) समानां
पालकेभ्यो राजभ्यः (च) (वः) (नमः) सत्करणम् (नमः) अन्नम्
(अश्वेभ्यः) हयेभ्य (अश्वपतिभ्यः) अश्वानां पालकेभ्यः (च) (वः)

(नमः) अन्नम् (नमः) अन्नम् (आव्याधिनीभ्यः) शत्रु सेनाताडन-
शीलाभ्यः स्वसेनाभ्यः (विविध्यन्तीभ्यः) शत्रुवीरानिहन्तीभ्यः
(च) (वः) (नमः) सत्करणम् (नमः) अन्नम् (उगणाभ्यः) विविध
तर्कयुक्ता गणा यमु ताभ्यः (तृंहतीभ्यः) हन्वीभ्यः (च) (वः)
(नमः) अन्नप्रदानम् ॥ २४ ॥

अन्वयः—मनुष्यैः सर्वान् प्रत्येवं वक्तव्यं वयं सभाभ्यो नमः
सभापतिभ्यश्च वो नमोऽश्वेभ्यो नमोऽभ्यपतिभ्यश्च वो नम आव्या-
धिनीभ्यो नमो विविध्यन्तीभ्यश्च वो नम उगणाभ्यो नमस्तृंहती-
भ्यश्च वो नमः कुर्याम दद्याम च ॥ २४ ॥

भावार्थः—मनुष्यैः सभया सभापतिभिश्चैव राज्यव्यवस्था
कार्या न खलु कदाचिदेकराजाधीनत्वेन स्यात्तव्यं यतो नैकेन व-
हूनां हिताहितसाधनं भवितुं शक्यमतः ॥ २४ ॥

पदार्थः—मनुष्यों को सब के प्रति एमे कहना चाहिये कि हम लोग (स-
भाभ्यः) न्याय आदि के प्रकाश से युक्त स्त्रियों का (नमः) सत्कार (च) और
(सभापतिभ्यः) सभाओं के रक्षक (वः) तुम राजाओं का (नमः) सत्कार करें (अ-
श्वेभ्यः) घोड़ों को (नमः) अन्न (च) और (अश्वपातभ्यः) घोड़ों के रक्षक (वः)
तुम को (नमः) अन्न तथा (आव्याधिनीभ्यः) शत्रुओं की सेनाओं को मारने हारी
अपनी सेनाओं के लिये (नमः) अन्न दें (च) और (विविध्यन्तीभ्यः) शत्रुओं
के वीरों को मारती हुई (वः) तुम स्त्रियों का (नमः) सत्कार करें (उगणाभ्यः)
विविध तर्कों वाली स्त्रियों को (नमः) अन्न (च) और (तृंहतीभ्यः) युद्ध में
मारती हुई (वः) तुम स्त्रियों के लिये (नमः) अन्न दें तथा यथायोग्य सत्कार
किया करें ॥ २४ ॥

भावार्थः—मनुष्यों को चाहिये कि सभा और सभापतियों से ही राज्य की
व्यवस्था करें। कभी एक राजा की आधीनता से स्थिर न हों क्योंकि एक पुरुष से
बहुतों के हिताहित का विचार कभी नहीं हो सक्ता इस से ॥ २४ ॥

नम गणेभ्य इत्यस्य कुत्स ऋषिः । रुद्रा देवताः ।

भुरिक् शकरी छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर वही वि० ॥

नमो ग॒णेभ्यो ग॒णप॑तिभ्यश्च वो नमो नमो ब्रा॒
तै॒भ्यो ब्रात॑पतिभ्यश्च वो नमो नमो गृ॒त्सै॒भ्यो गृ॒
त्स॑पतिभ्यश्च वो नमो नमो विरू॑पेभ्यो वि॒श्वरू॑पे॒
भ्यश्च वो नमः ॥ २५ ॥

नमः । ग॒णेभ्यः । ग॒णप॑तिभ्य॒ऽइति॑ ग॒णप॑ति॒ऽभ्यः ।
च । वः । नमः । नमः । ब्रातै॒भ्यः । ब्रात॑पतिभ्य॒
ऽइति॑ ब्रात॑पति॒ऽभ्यः । च । वः । नमः । नमः ।
गृ॒त्सै॒भ्यः । गृ॒त्स॑पतिभ्य॒ऽइति॑ गृ॒त्स॑पति॒ऽभ्यः । च ।
वः । नमः । नमः । विरू॑पेभ्य॒ऽइति॑ वि॒श्वरू॑पेभ्यः ।
वि॒श्वरू॑पेभ्य॒ऽइति॑ वि॒श्वरू॑पेभ्यः । च । वः ।
नमः ॥ २५ ॥

पदार्थः—(नमः) अ॒नम् (गणेभ्यः) सेवकेभ्यः (गणपतिभ्यः)
गणानां सेवकानां पालकेभ्यः (च) (वः) (नमः) अ॒नम् (नमः)
सत्करणम् (ब्रातेभ्यः) मनुष्येभ्यः । ब्रात इति मनुष्यना०
निर्घ० २ । ३ (ब्रातपतिभ्यः) मनुष्याणां पालकेभ्यः (च)(वः)

(नमः) सत्करणम् (नमः) सत्करणम् (गृत्सेभ्यः) ये गृ-
णन्तिपदार्थगुणान् स्तुवन्ति तेभ्यो विद्वद्भ्यः (गृत्सपतिभ्यः)
मेधाविरत्नकेभ्यः (च) (व) (नमः) सत्करणम् (नमः)
सत्करणम् (विरूपेभ्यः) विविधानि रूपाणि येषां तेभ्यः (वि-
श्वरूपेभ्यः) अखिलस्वरूपेभ्यः (च) (वः) (नमः) स-
त्करणम् ॥ २५ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या यथा वयं गणेश्वो नमो गणपतिभ्यश्च
वो नमो ब्राह्मणेश्वो नमो ब्राह्मणपतिभ्यश्च वो नमो गृत्सेभ्यो नमो गृ-
त्सपतिभ्यश्च वो नमो विरूपेभ्यो नमो विश्वरूपेभ्यश्च वो नमो दद्याम
कुर्व्याम च तथा युष्माभिरपि दातव्यं कर्तव्यं च ॥ २५ ॥

भावार्थः—सर्वे जना अखिलप्राण्युपकारं विद्वत्सङ्गं समग्रां
श्रियं विद्याश्च धृत्वा सन्तुष्यन्तु ॥ २५ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो जैसे हम लोग (गणेश्वः) सेवकों को (नमः) अन्न
(च) और (गणपतिभ्यः) सेवकों के रक्षक (वः) तुम लोगों को (नमः) अन्न
देवों (ब्राह्मणेश्वः) मनुष्यों का (नमः) सत्कार (च) और (ब्राह्मणपतिभ्यः) मनुष्यों
के रक्षक (वः) तुम्हारा (नमः) सत्कार (गृत्सेभ्यः) पदार्थों के गुणों को प्रकट
करने वाले विद्वानों का (नमः) सत्कार (च) तथा (गृत्सपतिभ्यः) बुद्धिमानों के
रक्षक (वः) तुम लोगों का (नमः) सत्कार (विरूपेभ्यः) विविधरूप वालों का
(नमः) सत्कार (च) और (विश्वरूपेभ्यः) सब रूपों से युक्त (वः) तुम लोगों
का (नमः) सत्कार करें वैसे तुम लोग भी देओ सत्कार करो ॥ २५ ॥

भावार्थः—सब मनुष्य सम्पूर्ण प्राणियों का उपकार विद्वानों का सङ्ग समग्र
शोभा और विद्याओं को धारण करके संतुष्ट हों ॥ २५ ॥

नमः सेनाभ्य इत्यस्य कुत्स ऋषिः । रुद्रा देवताः ।

भुरितिजगती छन्दः । निषादः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

स्मिन् भी वही वि० ॥

नमः सेनाभ्यः सेनानिभ्यश्च वो नमो नमो र-
थिभ्योऽअरथेभ्यश्च वो नमो नमः क्षत्तृभ्यः संग्रही-
तृभ्यश्च वो नमो नमो महद्भ्योऽअर्मकेभ्यश्च
वो नमः ॥ २६ ॥

नमः । सेनाभ्यः । सेनानिभ्यऽइति सेनानिऽ-
भ्यः । च । वः । नमः । नमः । रथिभ्यऽइति रथि-
ऽभ्यः । अरथेभ्यः । च । वः । नमः । नमः । क्ष-
त्तृभ्यऽइति क्षत्तृभ्यः । संग्रहीतृभ्यऽइति संग्र-
हीतृभ्यः । च । वः । नमः । नमः । महद्भ्यः ।
अर्मकेभ्यः । च । वः । नमः ॥ २६ ॥

पदार्थः—(नमः) सत्कारम् (सेनाभ्यः) सिद्धयन्ते बध्नाति
शत्रून्याभिस्ताभ्यः (सेनानिभ्यः) ये सेनां नयन्ति तेभ्यो नायके-
भ्यः प्रधानपुरुषेभ्यः । अवर्णयत्ययेन ईकारस्य इकारः (च) (वः)
(नमः) अलम् (नमः) सत्करणम् (रथिभ्यः) प्रशस्ता रथा
विद्यन्ते येषां तेभ्यः (अरथेभ्यः) अविद्यमाना रथा येषां तेभ्यः
पदातिभ्यः (च) (वः) (नमः) सत्क्रियाम् (नमः) अना-
दिकम् (क्षत्तृभ्यः) शूद्रात् क्षत्रियायां जातेभ्यः (संग्रहीतृभ्यः)
ये युद्धार्थास्सामग्रीः सम्यग् गृह्णन्ति तेभ्यः (च) (वः) (नमः)
सत्करणम् (नमः) सुसंस्कृतमनादिकम् (महद्भ्यः) महाशये-
भ्यो विद्यावयोभ्यां वृद्धेभ्यः पूज्येभ्यः (अर्मकेभ्यः) कनिष्ठेभ्यः

क्षुद्राशयेभ्यः शिक्षणीयेभ्यो विद्यार्थिभ्यः (च) (वः) (नमः)
सत्करणम् ॥ २६ ॥

अन्वयः—हे राजप्रजाजना यथा वयं सेनाभ्यो नमो वः सेना-
निभ्यो नमश्च रथिभ्यो नमो वोऽरथेभ्यो नमश्च क्षत्तृभ्यो नमो वः
संग्रहीतृभ्यो नमश्च महद्भ्यो नमो वोऽर्भकेभ्यो नमश्च सततं कुर्मी
ददमश्च तथैव यूयमपि कुरुत दत्त च ॥ २६ ॥

भावार्थः—राजपुरुषैः सर्वान् भृत्यान् सत्कृत्य सुशिक्षयाना-
दिना वर्धयित्वा धर्मेण राज्यं पालनीयम् ॥ २६ ॥

पदार्थः—हे राज और प्रजा के पुरुषों जैसे हम लोग [सेनाभ्यः] शत्रुओं को
बांधने हारे सेनास्थ पुरुषों का [नमः] सत्कार करते [च] और [वः] तुम [से-
नानिभ्यः] सेना के नायक प्रधान पुरुषों को [नमः] अन्न देते हैं [रथिभ्यः]
प्रशंसित रथों वाले पुरुषों का [नमः] सत्कार [च] और [वः] तुम [अरथेभ्यः]
रथों से पृथक् पैदल चलने वालों का [नमः] सत्कार करते हैं [क्षत्तृभ्यः] क्षत्रिय
की स्त्री में शूद्रों के उत्पन्न हुए वर्णसंकर के लिये [नमः] अन्नादि पदार्थ
देते [च] और [वः] तुम [संग्रहीतृभ्यः] अच्छे प्रकार युद्ध की सामग्री को ग्र-
हण करने हारों का [नमः] सत्कार करते हैं [महद्भ्यः] विद्या और अवस्था से
वृद्ध प्रजनीय महाशयों को [नमः] अच्छा पकाया हुआ अन्नादि पदार्थ देते [च]
और [वः] तुम [अर्भकेभ्यः] क्षुद्राशय शिक्षा के योग्य विद्यार्थियों का [नमः]
निरन्तर सत्कार करते हैं वैसे तुम लोग भी दिया किया करो ॥ २६ ॥

भावार्थः—राजपुरुषों को चाहिये कि सब भृत्यों को सत्कार और शिक्षापूर्वक
अन्नादि पदार्थों से उन्नति देके धर्म से राज्य का पालन करें ॥ २६ ॥

नमस्तक्ष्मभ्य इत्यस्य कुत्स ऋषिः । रुद्रा देवताः ।

निचृच्छकरी छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

विद्भिः के सत्कर्त्तव्या इत्याह ॥

विद्वान् लोगों को किन का सत्कार करना चाहिये यह वि० ॥

नमस्तक्ष्मभ्यो रथकारेभ्यश्च वो नमो नमः

कुलालिभ्यः कर्मरिभ्यश्च वो नमो नमो निषादेभ्यः
पुञ्जिष्ठेभ्यश्च वो नमो नमः श्वनिभ्यो मृगयुभ्यश्च
वो नमः ॥ २७ ॥

नमः । तक्षभ्यऽइति तक्षभ्यः । रथकारेभ्यऽइति
रथऽकारेभ्यः । च । वः । नमः । नमः । कुला-
लेभ्यः । कर्मरिभ्यः । च । वः । नमः । नमः । निषा-
देभ्यः । निषादेभ्यऽइति निषादेभ्यः । पुञ्जिष्ठेभ्यः ।
च । वः । नमः । नमः । श्वनिभ्यऽइति श्वनिभ्यः ।
मृगयुभ्यऽइति मृगयुभ्यः । च । वः । नमः ॥ २७ ॥

पदार्थः—(नमः) अन्नम् (तक्षभ्यः) ये तक्षण्वन्ति
तनूकुर्वन्ति तेभ्यः (रथकारेभ्यः) ये रथान् विमानादियानसमूहान्
कुर्वन्ति तेभ्यः शिल्पिभ्यः (च) (वः) (नमः) वेतनादिदा-
नेन सत्करणम् (नमः) अन्नादिकम् (कुलालेभ्यः) मृत्स्नापा-
त्रादिरचकेभ्यः (कर्मरिभ्यः) अस्ति भुशुण्डीशतघ्न्यादिनिर्मातृभ्यः
(च) (वः) (नमः) सत्करणम् (नमः) अन्नादिदानम्
(निषादेभ्यः) ये वनपर्वतादिषु तिष्ठन्ति तेभ्यः (पुञ्जिष्ठेभ्यः)
ये पुञ्जिषु वर्णेषु भाषासु वा तिष्ठन्ति तेभ्यः (च) (वः) (नमः)
सत्करणम् (नमः) अन्नादिदानम् (श्वनिभ्यः) ये शुनो नयन्ति
शिक्षयन्ति तेभ्यः (मृगयुभ्यः) य आत्मनो मृगान् कामयन्ते
तेभ्यः (च) (वः) (नमः) सत्करणम् ॥ २७ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या यथा वयं राजादयो वस्तुभ्यो नमो

रथकारेभ्यो नमश्च वः कुलालेभ्यो नमः कर्मारेभ्यो नमश्च वो नि-
पादेभ्यो नमः पुञ्जिष्ठेभ्यो नमश्च वः श्वनिभ्यो नमो मृगयुभ्यो
नमश्च दद्याम् कुर्याम च तथा यूयमपि दत्त कुरुत च ॥ २७ ॥

भावार्थः—विद्वांसो ये पदार्थविद्ययाऽपूर्वाणि शिल्पकृत्यानि
साधुयुस्तान् पारितोषिकदानेन सत्कुर्युः । ये श्वादिपशुभ्योऽन्नादि-
दानेन परिपाल्य सुशिक्ष्योपयोजयेयुस्तान् सुखानि प्रापयेयुः ॥२७॥

पदार्थः—हे मनुष्यो जैसे राजा आदि हय लोग [तत्त्वभ्यः] पदार्थों को
सूक्ष्मक्रिया से बनाने हारे तुम को [नमः] अन्न देते [च] और [रथकारेभ्यः]
बहुत से विमानादि यानों को बनाने हारे [वः] तुम लोगों का [नमः] परिश्रमादि
का धन देके सत्कार करते हैं [कुलालेभ्यः] प्रशसित मट्टी के पात्र बनाने वालों को
[नमः] अन्नादि पदार्थ देते [च] और [कर्मारेभ्यः] खड्ग बन्दूक और तोप
आदि शस्त्र बनाने वाले [वः] तुम लोगों का [नमः] सत्कार करते हैं [निषा-
देभ्यः] वन और पर्वतादि में रह कर दृष्ट जीवों को ताड़ना देने वाले तुम को [नमः]
अन्नादि देते [च] और [पुञ्जिष्ठेभ्यः] श्वेतादि वर्यों वा भाषाओं में प्रवीण
[वः] तुम्हारा [नमः] सत्कार करते हैं [श्वनिभ्यः] कुत्तों को शिक्षा करने हारे
तुम को [नमः] अन्नादि देते [च] और [मृगयुभ्यः] अपने आत्मा से बन के
हरिण आदि पशुओं को चहाने वाले तुम लोगों का [नमः] सत्कार करते हैं वैसे
तुम लोग भी करो ॥ २७ ॥

भावार्थः—विद्वान् लोग जो पदार्थ विद्या को ज्ञान के अपूर्व कारीगरी युक्त
पदार्थों को बनावें उन को पारितोषिक आदि देके प्रसन्न करें और जो कुत्ते आदि
पशुओं को अन्नादि से रक्षा कर तथा अच्छी शिक्षा देके उपयोग में लावें उन को
सुख प्राप्त करावें ॥ २७ ॥

नमः श्वभ्य इत्यस्य कुत्स ऋषिः । रुद्रा देवताः ।

आर्षा जगती छन्दः । निषादः स्वरः ॥

मनुष्यैः केभ्यः कथमुपकारो ग्राह्य इत्याह ॥

मनुष्य लोग किन से कैसा उपकार लेवें यह वि० ॥

नमः श्वभ्यः श्वपतिभ्यश्च नमो नमो भवायं

च रुद्राय च नमः शर्वाय च पशुपतये च नमो नी-
लंग्रीवाय च शितिकण्ठाय च ॥ २८ ॥

नमः । श्वभ्यऽइति श्वभ्यः । श्वपतिभ्यऽइति श्व-
पतिभ्यः । च । वः । नमः । नमः । भवाय । च ।
रुद्राय । च । नमः । शर्वाय । च । पशुपतयेऽइति पशु-
पतये । च । नमः । नीलंग्रीवायेति नीलंग्रीवाय ।
च । शितिकण्ठयेति शितिकण्ठाय । च ॥ २८ ॥

पदार्थः—(नमः) अन्नम् (श्वभ्यः) कुकुरेभ्यः (श्व-
पतिभ्यः) शुनां पालकेभ्यः (च) (वः) (नमः) अन्नं सत्क-
रणं च (नमः) सत्करकणम् (भवाय) यः शुभगुणादिषु
भवति तस्मै (च) (रुद्राय) दुष्टानां रोदकाय (च) (नमः)
अन्नादिकम् (शर्वाय) दुष्टानां हिंसकाय (च) (पशुपतये)
गवादिपशुपालकाय (च) (नमः) अन्नम् (नीलंग्रीवाय)
नीलः शोभनो वर्णो ग्रीवायां यस्य तस्मै (च) (शितिकण्ठाय)
शितिस्तीक्ष्णीभूतः कण्ठो वा कण्ठो यस्य तस्मै (च) ॥ २८ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या यथा वयं परीक्षकाः श्वभ्यो नमो वः
श्वपतिभ्यो नमश्च भवाय नमश्च रुद्राय नमश्च शर्वाय नमश्च
पशुपतये नमश्च नीलंग्रीवाय नमश्च शितिकण्ठाय नमश्च दद्याम
कुर्याम तथा यूयमपि दत्तं कुरुत च ॥ २८ ॥

भावार्थः—मनुष्यैः श्वादिपशूनन्नादिदानेन वर्द्धयित्वा तैरुप-
कारो ग्राह्यः । पशुपालकादीनां सत्कारश्च कार्यः ॥ २८ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो जैसे हम परीक्षक लोग (श्वभ्यः) कुत्तों को (नमः) अन्न देवें (च) और (वः) तुम (श्वपतिभ्यः) कुत्तों को पालने वालों को (नमः) अन्न देवें तथा सत्कार करें (च) तथा (भवाय) जो शुभगुणों में प्रसिद्ध हो उस जन का (नमः) सत्कार (च) और (रुद्राय) दुष्टों को रूलाने हारे वीर का सत्कार (च) तथा (शर्वाय) दुष्टों को मारने वालों को (नमः) अन्नादि देते (च) और (पशुपतये) गौ आदि पशुओं के पालक को अन्न (च) और (नीलग्रीवाय) सुन्दर वर्ण वाले कण्ठ से युक्त (च) और (शितिकण्ठाय) तीक्ष्ण वा काले कण्ठ वाले को (नमः) अन्न देने और सत्कार करते हैं जैसे तुम भी दिया किया करो ॥२८॥

भावार्थः—मनुष्यों को चाहिये कि कुत्ते आदि पशुओं को अन्नादि से बड़ा के उन से उपकार लें और पशुओं के रक्तकों का सत्कार भी करें ॥ २८ ॥

नमः कपर्दिने इत्यस्य कुत्स ऋषिः । रुद्रो देवता ।

भुरिगानिजगती छन्दः । निषादः स्वरः ॥

गृहस्थैः के सत्कर्त्तव्या इत्युच्यते ॥

गृहस्थ लोगों को किन का सत्कार करना चाहिये गृह वि० ॥

नमः कपर्दिने च व्युत्तकेशाय च नमः सहस्राक्षाय च शतधन्वने च नमो गिरिशयाय च शिपिविष्टाय च नमो मीढुष्टमाय चेपुमते च ॥ २९ ॥

नमः । कपर्दिने । च । व्युत्तकेशायेति व्युत्तके-
शाय । च । नमः । सहस्राक्षायेति सहस्रऽक्षाय ।
च । शतधन्वनऽइति शतऽधन्वने । च । नमः । गिरिश-
यायेति गिरिशयाय । च । शिपिविष्टायेति शिपिवि-

ष्टाय । च । नमः । मीढुष्टमाय । मीढुस्तमायेति मी-
ढुऽतमाय । च । इषुमतुऽइतीषुऽमते । च ॥ २९ ॥

पदार्थः—(नमः) अन्नम् (कपर्दिने) जटिलाय ब्रह्मचा-
रिणे (च) (व्युत्तकेशाय) विशेषतयोत्ताश्छेदिताः केशा येन तस्मै
संन्यासिने (च) संन्यासमिच्छवे वा (नमः) सत्करणम् (स-
हस्राक्षाय) सहस्रेष्वसंख्यातेषु शास्त्रविषयादिष्वक्षिणी यस्य तस्मै
विदुषे ब्राह्मणाय (ज्ञानधन्वने) धनुर्विद्याद्यसंख्यशास्त्रविद्याशिक्षकाय
(च) (नमः) सत्करणम् (गिरिशयाय) यो गिरिषु पर्वतेषु
श्रितः सन् शेते तस्मै वानप्रस्थाय (च) (शिपिविष्टाय) शि-
पिषु पशुषु पालकत्वेन विष्टाय प्रविष्टाय वैद्यप्रभृतये (च) शू-
द्राय (नमः) सत्करणम् (मीढुष्टमाय) अनिशयेन वृत्तोद्यानक्षेत्रा-
दिसेचकाय कृषीवलायाय (च) (इषुमते) प्रशस्ता इषवो वाणा
विद्यन्ते यस्य तस्मै वीराय (च) भृत्यवर्गाय ॥ २९ ॥

अन्वयः—गृहस्था मनुष्या नमः कपर्दिने च व्युत्तकेशाय च
नमः सहस्राक्षाय च ज्ञानधन्वने च नमो गिरिशयाय च शिपिवि-
ष्टाय च नमो मीढुष्टमाय चेपुमते च कुर्युः प्रदद्युश्च ॥ २९ ॥

भावार्थः—गृहस्थैर्ब्रह्मचारिप्रभृतीन् सत्कृत्य विद्यादानं कर्त्तव्यं
कारयितव्यं च तथा संन्यास्यादीन् संपूज्य विशिष्टविज्ञानं
ग्राह्यम् ॥ २९ ॥

पदार्थः—गृहस्थ लोगों को चाहिये कि (कपर्दिने) जटाधारी ब्रह्मचारी
(च) और (व्युत्तकेशाय) समस्त केश मुड़ाने हारे संन्यासी (च) और संन्यास
चाहते हुए को (नमः) अन्न दें (च) तथा (सहस्राक्षाय) असंख्य शास्त्र के

विषयादि को देखने वाले विद्वान् ब्राह्मण का (च) और (शतधन्वने) धनुष आदि असंख्य शस्त्र विद्याओं के शिल्पक सृष्ट्रिय का (नमः) सत्कार करें (गिरिशयाय) पर्वतों के आश्रय से सोने हारे वानप्रस्थ का (च) और (शिपिविष्टाय) पशुओं के पालक वैश्य आदि (च) और शूद्र का (नमः) सत्कार करें (भीटुष्टमाय) वृक्ष बगीचा और खेत आदि को अच्छे प्रकार सींचने वाले किसान लोगों (च) और माली आदि को (उपवृते) प्रशंसित बागों वाले वीर पुरुष को (च) भी (नमः) अन्नादि देवें और सत्कार करें ॥ २६ ॥

भावार्थः—गृहस्थों को योग्य है कि ब्रह्मचारी आदि को सत्कार पूर्वक विद्यादान करें और करावें । तथा संन्यासी आदि की सेवा करके विशेष विज्ञान का ग्रहण किया करें ॥ २६ ॥

नमो ह्रस्वायेत्यस्य कुस्म ऋषिः । रुद्रा देवताः ।

विराडाधी त्रिष्टुप् छन्दः । धेवनः स्वरः ॥

पुनस्तदेवाह ॥

किर भी वही वि० ॥

नमो ह्रस्वाय च वामनाय च नमो बृहते च
वपीयसे च नमो वृद्धाय च सृष्टे च नमोऽग्रयाय
च प्रथमाय च ॥ ३० ॥

नमः । ह्रस्वाय । च । वामनाय । च । नमः ।
बृहते । च । वपीयसे । च । नमः । वृद्धाय ।
च । सृष्टेऽइति सृष्टे । च । नमः । अग्रयाय ।
च । प्रथमाय । च ॥ ३० ॥

पदार्थः—(नमः) अर्चनम् (ह्रस्वाय) बालकाय (च) (वामनाय) वामं प्रशस्तं विज्ञानं विद्यते यस्य तस्मै । वाम इति प्रशस्तना० निघं० ३ । ८ अत्र पामादित्वान्नः । अ० ५ । २ । १०० (च) (नमः) सत्करणम् (बृहते) महते (च)

(वर्षीयसे) अतिशयेन विद्यावृद्धाय (च) (नमः) सत्करणम्
 (वृद्धाय) वयोऽधिकाय (च) (सवृधे) यः समानैः सह व-
 र्धते तस्मै (च) सर्वमित्राय (नमः) सत्करणम् (अग्र्याय)
 अग्रे भवाय सत्कर्मसु पुरःसराय (च) (प्रथमाय) प्रख्याताय
 (च) ॥ ३० ॥

अन्वयः—ये गृहस्था मनुष्या ह्रस्वाय च वामनाय च नमो
 बृहते च वर्षीयसे च नमो वृद्धाय च सवृधे च नमोऽग्र्याय च
 प्रथमाय नमश्च ददति कुर्वन्ति च ते सुखिनो भवन्ति ॥ ३० ॥

भावार्थः—गृहस्थैर्मनुष्यैरन्नादिना बालकादीन् सत्कृत्य सद्
 व्यवहार उन्नेयः ॥ ३० ॥

पदार्थः—जो गृहस्थ लोग (ह्रस्वाय) बालक (च) और (वामनाय)
 प्रशंसित ज्ञानी (च) तथा मध्यम विद्वान् को (नमः) अन्न देते हैं (बृहते) बड़े
 (च) और (वर्षीयसे) विद्या में अतिवृद्ध (च) तथा विद्यार्थी का (नमः) सत्कार
 (वृद्धाय) अवस्था में अधिक (च) और (सवृधे) अपने समानों के साथ बढ़ने वाले
 (च) तथा सब के मित्र का (नमः) सत्कार (च) और (अग्र्याय) सत्कर्म
 करने में सब से पहिले उत्पन्न होने वाले (च) तथा (प्रथमाय) प्रसिद्ध पुरुष का
 (नमः) सत्कार करते हैं ॥ ३० ॥

भावार्थः—गृहस्थ मनुष्यों को उचित है कि अन्नादि पदार्थों से बालक आदि
 का सत्कार करके अच्छे व्यवहार की उत्पत्ति करें ॥ ३० ॥

नम आशवेइत्यस्य कुत्स ऋषिः । रुद्रा देवताः । स्वराडाशी

पङ्क्तिश्चन्द्रः । पञ्चमः स्वरः ॥

अथोद्योगः कथं कार्य इत्युपदिश्यते ॥

अथ उद्योग कैसे करना चाहिये यह वि० ॥

नम आशवे चाजिराय च नमः शीघ्र्याय च
 शीभ्याय च नम ऊर्म्याय चावस्वन्याय च नमो
 नादेयाय च द्वीप्याय च ॥ ३१ ॥

नमः । आशवे । च । अजिराय । च । नमः ।
 शीघ्रयाय । च । शीभ्याय । च । नमः । उर्म्याय ।
 च । अवस्वन्यायेत्यवस्वन्याय । च । नमः । नादे-
 याय । च । द्वीप्याय । च ॥ ३१ ॥

पदार्थः—(नमः) अनादिकम् (आशवे) वायुरिवाध्वा-
 ने व्याप्तायाश्वाय (च) (अजिराय) अश्ववारं प्रक्षेपत्रे (च)
 (नमः) अन्नम् (शीघ्रयाय) शीघ्रगतौ साधवे (च) (शी-
 भ्याय) शीमेपु क्षिप्रकारिषु भवाय । शीमभितिक्षिप्रना० निघ्न० २ ।
 १५ (च) (नमः) अन्नम् (उर्म्याय) उर्मिषु जलतरङ्गेषु भवाय
 वायुरिव वर्तमानाय (च) (अवस्वन्याय) अर्वाचीनेषु स्वनेषु भवाय
 (च) (नमः) अन्नम् (नादेयाय) नद्यां भवाय (च) (द्वीप्याय)
 द्वीपेषु द्विर्गतजलेषु देशेषु भवाय (च) ॥ ३१ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या यदि यूयमाशवे चाजिराय च नमः
 शीघ्रयाय शीभ्याय च नमश्चोर्म्याय चावस्वन्याय च नमो नादेयाय च
 द्वीप्याय च नमो दत्त तर्हि भवन्तोऽखिलानन्दान् प्राप्तु ॥ ३१ ॥

भवार्थः—ये क्रियाकौशलेन रचितैर्विमानादियानैरश्वादिभिश्च
 शीघ्रं गतिमंतः सन्ति ते कं कं द्वीपं देशं वाऽगत्वा राज्याय धनं
 च नाप्नुवन्ति किन्तु सर्वत्र गत्वा सर्वमाप्नुवन्ति ॥ ३१ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो जो तुम लोग [आशवे] वायु के तुल्य मार्ग में शीघ्र-
 गामी [च] और [अजिराय] अशवारों को फेंकने वाले घोड़े [च] तथा हाथी
 आदि को [नमः] अन्न [शीघ्रयाय] शीघ्र चलने में उत्तम [च] और [शीभ्याय]

शीघ्रता करने हारों में प्रसिद्ध [च] तथा मध्यस्थ जन को [नमः] अन्न [उर्म्याय] जल तरङ्गों में वायु के समान वर्तमान [च] और [अवस्वन्याय] अनुत्तम शब्दों में प्रसिद्ध होनेवाले के लिये [च] तथा दूर से सुनने हारे को [नमः] अन्न [ना-
देयाय] नदी में रहने [च] और [द्वीप्याय] जल के बीच टापू में रहने [च] तथा उन के संबन्धियों को [नमः] अन्न देते रहो तो आप लोगों को संपूर्ण आनन्द प्राप्त हों ॥ ३१ ॥

भावार्थः—नो कियाकौशल से बनाये विमानादि यानों और घोड़ों से शीघ्र चलते हैं वे किस२ द्वीप वा देश को न जा के राज्य के लिये धन को नहीं प्राप्त होते किन्तु सर्वत्र जा आ के सब को प्राप्त होते हैं ॥ ३१ ॥

नमो ज्येष्ठायेत्यस्य कुत्स ऋषिः । रुद्रा देवताः ।

स्वराडार्षी त्रिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

मनुष्याः परस्परं कथं सत्कृता भवेयुरित्याह ॥

मनुष्य लोग परस्पर कैसे सत्कार करने वाले हों यह वि० ॥

नमो ज्येष्ठाय च कनिष्ठाय च नमः पूर्वजाय
चापरजाय च नमो मध्यमाय चापगल्भाय च नमो
जघन्याय च बुध्न्याय च ॥ ३२ ॥

नमः । ज्येष्ठाय । च । कनिष्ठाय । च । नमः । पूर्वजा-
येति पूर्वजाय । च । अपरजायेत्यपरजाय । च । नमः ।
मध्यमाय । च । अपगल्भायेत्यपगल्भाय । च । नमः ।
जघन्याय । च । बुध्न्याय । च ॥ ३२ ॥

पदार्थः—(नमः) सत्करणमन्त्रं वा (ज्येष्ठाय) अतिशयेन वृद्धाय (च) (कनिष्ठाय) अतिशयेन बालकाय (च)

(नमः) सत्करणमन्नं वा (पूर्वजाय) पूर्व जाताय ज्येष्ठाय
भ्रात्रे ब्राह्मणाय वा (च) (अपरजाय) अपरं जाताय ज्येष्ठानु-
जायान्त्यजाय वा (च) (नमः) सत्कारादिकम् (मध्यमाय)
मध्ये भवाय बन्धवे क्षत्रियाय वैश्याय वा (च) (अपगल्भाय)
अपगतं दूरीकृत गल्भं घाष्ट्यं येन तस्मै (च) (नमः) सत्करणम्
(जघन्याय) जघने नीचकर्मणि भवाय शूद्राय स्लेच्छाय वा (च)
(बुध्न्याय) बुध्ने जलबन्धनेऽन्तरिक्षे भवाय मेघायेव वर्त्तमानाय
दात्रे (च) ॥ ३२ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या गूयं ज्येष्ठाय च कनिष्ठाय च नमः
पूर्वजाय चापरजाय च नमो मध्यमाय चापगल्भाय च नमो
जघन्याय च बुध्न्याय च नमो दत्त ॥ ३२ ॥

भावार्थः—सत्कारे कर्त्तव्ये नमस्तदिति वाक्योच्चारणेन कनि-
ष्ठैर्ज्येष्ठा ज्येष्ठैः कनिष्ठा नीचैरुत्तमा उत्तमैर्नीचाः क्षत्रियाद्यै-
र्ब्राह्मणा ब्राह्मणाद्यैः क्षत्रियाद्याश्च सततं सत्कर्त्तव्याः । एतेनैव
वेदोक्तप्रमाणेन शिष्टाचारे सर्वत्र सर्वैरेतद्वाक्यं सम्प्रयोज्यान्यो-
न्येषां सत्करणात्प्रसन्नैर्भवितव्यम् ॥ ३२ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो तुम लोग (ज्येष्ठाय) अत्यन्त वृद्धो (च) और (कनि-
ष्ठाय) अतिबालकौ का (नमः) सत्कार और अन्न (च) तथा (पूर्वजाय) ज्येष्ठभ्राता
वा ब्राह्मण (च) और (अपरजाय) छोटे भाई वा नीच का (च) भी (नमः)
सत्कार वा अन्न (मध्यमाय) बन्धु, क्षत्रिय वा वैश्य (च) और (अपगल्भाय) ढीठपन
छोड़े हुए सरल स्वभाव वाले (च) इन सब का (नमः) सत्कार आदि (च) और
(जघन्याय) नीच कर्म कर्त्ता शूद्र वा स्लेच्छ (च) तथा (बुध्न्याय) अन्तरिक्ष में
हुए मेघ के तुल्य वर्त्तमान दाता पुरुष का (नमः) अन्नादि से सत्कार करो ॥ ३२ ॥

भावार्थः—परस्पर मिलते समय सत्कार करना हो तब [नमस्ते] इस वाक्य
का उच्चारण करके छोटे बड़ों बड़े छोटों नीच उत्तमों उत्तम नीचों और क्षत्रियादि

वाङ्मण्यो वा वाङ्मणादि क्षत्रियादि कों का निरन्तर सत्कार करें सब लोग इसी वेदोक्त प्रमाण से सर्वत्र शिष्टाचार में इसी वाक्य का प्रयोग करके परस्पर एक दूसरे का सत्कार करने से प्रसन्न होंवें ॥ ३२ ॥

नमः सोभ्यायेत्यस्य कुत्स ऋषिः । रुद्रा देवताः ।

आशीं त्रिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर वही वि० ॥

नमः सोभ्याय च प्रति सूर्याय च नमो याम्याय च क्षेम्याय च नमः श्लोक्याय चावसान्याय च नमः उत्वर्याय च खल्याय च ॥ ३३ ॥

नमः । सोभ्याय । च । प्रतिसूर्यायेति प्रति-
ऽसूर्याय । च । नमः । याम्याय । च । क्षेम्याय ।
च । नमः । श्लोक्याय । च । अवसान्यायेत्यवसा-
न्याय । च । नमः । उत्वर्याय । च । खल्याय । च ॥ ३३ ॥

पदार्थः—(नमः) अन्नम् (सोभ्याय) सोमेष्वैश्वर्ययुक्तेषु भवाय (च) (प्रतिसूर्याय) ये प्रतीते धर्मे सरन्ति तेषु भवाय (च) (नमः) सत्करणम् (याम्याय) यो यमेषु न्यायकारिषु साधुस्तस्मै । अत्रान्येषामपीति दीर्घः (च) (क्षेम्याय) क्षेमेषु रक्षकेषु साधुस्तस्मै (च) (नमः) सत्करणम् (श्लोक्याय) श्लोके वेदवाण्यां साधवे । श्लोक इति वाङ्मना० निबं० १ । ११ (च) (अवसान्याय) अवसानव्यवहारे साधवे (च) (नमः) सत्करणम् (उत्वर्याय) उरूणां महतामर्याय स्वामिने (च) (खल्याय) खले संचयाधिकरणे साधवे (च) ॥ ३३ ॥

अन्वयः—हे मनुष्याः सोम्याय च प्रतिसर्गाय च नमो याम्याय च क्षेम्याय च नमः श्लोक्याय चावसान्याय च नम उर्वर्याय च खल्याय च नमः प्रयोज्य दत्वा चैतान् भवन्त आनन्दयन्तु ॥ ३३ ॥

भावार्थः—अत्रानेकैश्चकारैरन्येषुपयोगिनोऽर्थाः संग्राह्याः सत्कर्त्तव्याश्च प्रजास्थैर्न्यायाधीशादीनां न्यायाधीशाद्यैः प्रजास्थाना च सत्कारः पत्याद्यैर्भाट्याद्याभाट्याद्यैः पत्यादयश्च प्रसादनीयाः ॥ ३३ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो (सोम्याय) ऐश्वर्यशुक्तों में प्रसिद्ध (च) और (प्र-तिसर्गाय) धर्मात्माओं में उत्पन्न हुए (च) तथा धनी धर्मात्माओं को (नमः) अन्न दे (याम्याय) न्यायकारियों में उत्तम (च) और (क्षेम्याय) रक्षा करने वालों में चतुर (च) और न्यायाधीशादि को (नमः) अन्न दे और (श्लोक्याय) वेदवाणी में प्रवीण (च) और (अवसान्याय) कार्यसमाप्तिव्यवहार में कुशल (च) तथा आरम्भ करने में उत्तम पुरुष का (नमः) सत्कार (उर्वर्याय) महान् पुरुषों के स्वामी (च) और (खल्याय) अच्छे अन्नादि पदार्थों के संचय करने में प्रवीण (च) और व्यय करने में विचक्षण पुरुष का (नमः) सत्कार करके इन सब को आप लोग आनन्दित करो ॥ ३३ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में अनेक चकारों से और भी उपयोगी अर्थ लेना और उन का सत्कार करना चाहिये प्रजास्थपुरुष न्यायाधीशों, न्यायाधीश प्रजास्थों का सत्कार पतिआदि स्त्री आदि की और स्त्री आदि पति आदि पुरुषों की प्रसन्नता करें ॥ ३३ ॥

नमो वन्यायेत्यस्य प्रजापतिर्ऋषिः । रुद्रा देवताः ।

स्वराडार्षी तिष्ठुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

राजपुरुषैः कथं भवितव्यमित्याह ॥

राज पुरुषों को कैसा होना चाहिये यह वि० ॥

नमो वन्याय च कक्ष्याय च नमः श्रवाय च

प्रतिश्रवाय च नमः आशुपेणाय चाशुरथाय च नमः
शूराय चावभेदिने च ॥ ३४ ॥

नमः । वन्याय । च । कक्षाय । च । नमः ।
श्रवाय । च । प्रतिश्रवायेति प्रतिश्रवाय । च ।
नमः । आशुपेणाय । आशुसेनायेत्याशुसेनाय । च ।
आशुरथायेत्याशुरथाय । च । नमः । शूराय । च ।
अवभेदिन इत्यवभेदिने । च ॥ ३४ ॥

पदार्थः—(नमः) अन्नम् (वन्याय) वने जङ्गले भवाय
(च) (कक्षाय) कक्षासु भवाय (च) (नमः) सत्कर-
णम् (श्रवाय) श्रोत्रे श्रवणहेतवे वा (च) (प्रतिश्रवाय) यः
प्रतिशृणोति प्रतिजानीते तस्मै (च) (नमः) अन्नदानम् (आ-
शुपेणाय) आशु शीघ्रगामिनी सेना यस्य तस्मै (च) (आशु-
रथाय) आशु शीघ्रगामिनो रथा यानानि यस्य तस्मै (च)
(नमः) सत्कारम् (शूराय) शत्रूणां हिंसकाय (च) अवभे-
दिने) शत्रूनवभेतुं विदारयितुं शीलाय (च) ॥ ३४ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या ये वन्याय च कक्षाय च नमः श्रवाय
च प्रतिश्रवाय च नमः आशुपेणाय चाशुरथाय च नमः शूराय चा-
वभेदिने च नमः प्रद्युः कुर्युस्ते सर्वत्र विजयिनो भवन्तु ॥ ३४ ॥

भावार्थः—राजपुरुषैः वनकक्षास्थाध्येतध्यापकबलिष्ठसेनातू-
र्णगामियानस्थवीरदूतानजघनाद्रिना सत्कारेण प्रोत्साह्य सदा
विजयिभिर्भावितव्यम् ॥ ३४ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो जो लोग (वन्याय) जङ्गल में रहने (च) और (कक्षाय) वन के समीप कक्षाओं में (च) तथा गुफा आदि में रहने वालों को (नमः) अन्न देवें । (श्रवाय) सुनने वा सुनाने के हेतु (च) और (प्रतिश्रवाय) प्रतिज्ञा करने (च) तथा प्रतिज्ञा को पूरी करने हारे का (नमः) सत्कार करें । (आशुषेणाय) शीघ्रगामिनी सेना वाले (च) और (आशुरथाय) शीघ्र चलने हारे रथों के स्वामी (च) तथा सारथि आदि को (नमः) अन्न देवें । (शूराय) शत्रुओं को मारने (च) और (अवभेदिने) शत्रुओं को छिन्न भिन्न करने वाले (च) तथा दूतादि का (नमः) सत्कार करें उन का सर्वत्र विजय होवे ॥३४॥

भावाः—राजपुरुषों को चाहिये कि वन तथा कक्षाओं में रहनेवाले अध्ये-
ता और अध्यापकों, बलिष्ठ सेनाओं, शीघ्र चलने हारे यानों में बैठने वाले बीरों
और दूतों को अन्न धनादि से सत्कार पूर्वक उत्साह देके सदा विजय को प्राप्त हों ॥३४॥

नमो विलिम्बन इत्यस्य कुत्स ऋषिः । रुद्रा देवताः ।

स्वराडापीं त्रिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

योद्धृणां रक्षा कथं कार्येत्याह ॥

योद्धाओं की रक्षा कैसे करना चाहिये यह वि० ॥

नमो विलिम्बे च कवचिने च नमो वर्मिणे च
वरूथिने च नमः श्रुताय च श्रुतसेनाय च नमो
दुन्दुभ्याय चाहनन्याय च ॥ ३५ ॥

नमः । विलिम्बे । च । कवचिने । च । नमः ।
वर्मिणे । च । वरूथिने । च । नमः । श्रुताय ।
च । श्रुतसेनायेति श्रुतऽसेनाय । च । नमः । दुन्दु-
भ्याय । च । आहनन्यायेत्याऽहनन्याय । च ॥३५॥

पदार्थः—(नमः) सत्करणम् (विलिम्बे) प्रशस्तं विलम्बं

धारणं वा विद्यते यस्य तस्मै (च) (कवचिने) सम्बद्धं कवचं
 शरीररक्षासाधनं विद्यते यस्य तस्मै (च) (नमः) अन्नादिदानम्
 (वर्मिणे) बहूनि वर्माणि शरीररक्षासाधनानि विद्यन्ते यस्य
 तस्मै (च) (वरूथिने) प्रशस्तानि वरूथानि गृहाणि वि-
 द्यन्ते यस्य तस्मै । वरूथमिति गृहना० निर्घ० ३। ४ (च) (नमः)
 सत्करणम् (श्रुताय) यः शुभगुणेषु श्रूयते तस्मै (च) (श्रुतसे-
 नाय) श्रुता प्रख्याता सेना यस्य तस्मै (च) (नमः) सत्करणम्
 (दुन्दुभ्याय) दुन्दुभिषु वादित्रेषु साधवे (च) (आहनन्याय)
 वीररसाय वादित्रवादनेषु साधवे (च) ॥ ३५ ॥

अन्वयः—हे राजप्रजाजनाध्यक्षा भवन्तो विल्मिने च
 कवचिने च नमो वर्मिणे च वरूथिने च नमः श्रुताय च श्रुतसेना-
 य च नमो दुन्दुभ्याय चाहनन्याय च नमः कुर्युर्दयुर्यतो युष्माकं
 पराजयः कदापि न स्यात् ॥ ३५ ॥

भावार्थः—राजप्रजाजनैर्योद्धृतां सर्वतो रक्षा सर्वतः सुखप्र-
 दानि गृहाणि भोज्यपेयानि वस्तूनि प्रशंसित जनानां सङ्क्षोऽत्यु-
 त्तमानि वादित्राणि च दत्त्वा स्वाभीष्टानि साधनीयानि ॥ ३५ ॥

पदार्थः—हे राजन् और प्रजा के अध्यक्ष पुरुषो आप लोग [विल्मिने]
 प्रशंसित साधारण वा पोषण करने [च] और [कवचिने] शरीर के रक्षक कवच
 को धारण करने [च] तथा उन के सहाय कारियों का [नमः] सत्कार करें
 [वर्मिणे] शरीर रक्षा के बहुत साधनों से युक्त [च] और [वरूथिने] प्रशंसित घरों
 वाले [च] तथा घर आदि के रक्षकों को [नमः] अन्नादि देवें [श्रुताय] शुभ
 गुणों में प्रख्यात [च] और [श्रुतसेनाय] प्रख्यात सेना वाले [च] तथा सेनास्थों
 का [नमः] सत्कार [च] और [दुन्दुभ्याय] बाजे बनाने में चतुर वज्रन्तरी [च]
 तथा [आहनन्याय] वीरों को युद्ध में उत्साह बढ़ाने के बाजे बनाने में कुशल पुरुष
 का [नमः] सत्कार कीजिये जिस से तुम्हारा पराजय कभी न हो ॥ ३५ ॥

भावार्थः—राजा और प्रजा के पुरुषों को चाहिये कि योद्धा लोगों की सब प्रकार रक्षा, सब के सुखदायी घर, खाने पीने के योग्य पदार्थ, प्रशंसित पुरुषों का संग और अत्युत्तम वाने आदि दे के अपने अभीष्ट कार्यों को सिद्ध करें ॥ ३५ ॥

नमो धृष्णव इत्यस्य कुत्स ऋषिः । रुद्रा देवताः ।

स्वराडाषी त्रिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर वही वि० ॥

नमो धृष्णवे च प्रमृशाय च नमो निषङ्गिणे
चेपुधिमते च नमस्तीक्ष्णेषवे चायुधिने च नमः
स्वायुधाय च सुधन्वने च ॥ ३६ ॥

नमः । धृष्णवे । च । प्रमृशयेति प्रमृशाय ।
च । नमः । निषङ्गिणे । च । इपुधिमतेऽइतीपुधि-
ऽमते । च । नमः । तीक्ष्णेषवेऽइति तीक्ष्णऽइषवे ।
च । आयुधिने । च । नमः । स्वायुधयेति सुऽआ-
युधाय । च । सुधन्वनेऽइति सुऽधन्वने । च ॥ ३६ ॥

पदार्थः—(नमः) अन्नादिदानम् (धृष्णवे) यो धृष्णोति दृढो निर्भयो भवति (च) (प्रमृशाय) प्रकृष्टविचारशीलाय (च) मृदुस्वभावजनाय (नमः) सत्करणम् (निषङ्गिणे) ब-
हवो निषङ्गाः शस्त्रसमूहा विद्यन्ते यस्य तस्मै (च) (इपुधिमते)
प्रशस्तशस्त्रास्त्रकोशाय (च) (नमः) सत्करणम् (तीक्ष्णेषवे)

तीक्ष्णास्तीव्रा इषवोऽस्त्रशस्त्राणि यस्य तस्मै (च) (आयुधिने)
 ये शतघ्न्वादिभिः समन्ताद्युध्यन्ते ते प्रशस्ता विद्यन्ते यस्य तस्मै
 (च) (नमः) अन्नदानम् (स्वायुधाय) शोभनानि आयुधानि
 यस्य तस्मै (च) (सुधन्वने) शोभनानि घन्वानि धनूंषि यस्य
 तस्मै (च) तेषां रत्नकाय ॥ ३६ ॥

अन्वयः—ये राजप्रजाजनाध्यक्षा धृष्णवे च प्रमृशाय च
 नमो निषङ्गिणे चेषुधिमते च नमस्तीक्ष्णेषवे चायुधिने च नमः
 स्वायुधाय च सुधन्वने च नमः प्रदद्युः कुर्युश्च ते सदा विजयिनो
 भवन्तु ॥ ३६ ॥

भावार्थः—मनुष्यैर्यत्किञ्चित्कर्म कार्यं तत्सुविचारेण दृढोत्सा-
 हेनेति नहि शरीरात्मबलमन्तरेण शस्त्रप्रहरणं शत्रुविजयश्च कर्तुं
 शक्यते तस्मात्सततं सेना वर्द्धनीया ॥ ३६ ॥

पदार्थः—जो राज और प्रजा के अधिकारी लोग (धृष्णवे) दृढ (च)
 और (प्रमृशाय) उत्तम विचार शील (च) तथा कोमल स्वभाव वाले पुरुष को
 (नमः) अन्न देवें (निषङ्गिणे) बहुत शस्त्रों वाले (च) और (इषुधिमते) प्रशं-
 सित शस्त्र अस्त्र और कोश वाले का (च) भी (नमः) सत्कार और (तीक्ष्णेषवे)
 तीक्ष्ण शस्त्र अस्त्रों से युक्त (च) और (आयुधिने) अच्छे प्रकार तोप आदि से
 लड़ने वाले वीरों से युक्त अध्यक्ष पुरुष का (च) भी (नमः) सत्कार करें (स्वा-
 युधाय) सुन्दर आयुधों वाले (च) और (सुधन्वने) अच्छे धनुषों से युक्त (च)
 तथा उन के रत्नकों को (नमः) अन्न देवों वे सदा विजय को प्राप्त हों ॥ ३६ ॥

भावार्थः—मनुष्यों को चाहिये कि जो कुछ कर्म करें सो अच्छे प्रकार विचार
 और दृढ उत्साह से करें क्योंकि शरीर और आत्मा के बल के बिना शस्त्रों का चला-
 ना और शत्रुओं का जीतना कभी नहीं कर सकते इसलिये निरन्तर सेना की उन्नति
 करें ॥ ३६ ॥

नमः श्रुतायेत्यस्य कुत्स ऋषिः १ रुद्रा देवताः ।

निचृदाशीं त्रिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

मनुष्यैरुदकेन कथमुपकर्तव्यमित्याह ॥

मनुष्य लोग जल से कैसे उपकार लेवें यह वि० ॥

नमः स्नुत्याय च पथ्याय च नमः काट्याय च
नीप्याय च नमः कुल्याय च सरस्याय च नमो ना-
देयाय च वैशन्ताय च ॥ ३७ ॥

नमः । स्नुत्याय । च । पथ्याय । च । नमः । का-
ट्याय । च । नीप्याय । च । नमः । कुल्याय । च ।
सरस्याय । च । नमः । नादेयाय । च । वैशन्ता-
य । च ॥ ३७ ॥

पदार्थः—(नमः) अन्नदानम् (स्नुत्याय) स्नुतौ प्रस्रवणे
भवाय (च) (पथ्याय) पथि भवाय गन्तुकाय (च) मार्गादि
शोधकाय (नमः) सत्करणम् (काट्याय) काटेषु कूपेषु भवाय ।
काट इति कूपना० निघं० ३ । २३ (च) (नीप्याय) नितरा-
मापो यस्मिन् स नीपस्तत्र भवाय (च) तत्सहायिने (नमः) स-
त्करणम् (कुल्याय) कुल्पासु नदीषु भवाय । कुल्पा इति नदी-
ना० निघं० १ । १३ (च) (सरस्याय) सरसि तडागे भवाय (च)
(नमः) अन्नादिदानम् (नादेयाय) नदीषु भवाय (च) (वै-
शन्ताय) वैशन्तेषु क्षुद्रेषु जलाशयेषु भवाय (च) ॥ ३७ ॥

अन्वयः—मनुष्यैः स्नुत्याय च पथ्याय च नमः काट्याय च

नीप्याय च नमः कुल्याय च सरस्याय नमश्च नादेयाय च वैशन्ताय
च नमो दत्वा दया प्रकाशनीया ॥ ३७ ॥

भावार्थः—मनुष्यैः स्रोतसां मार्गीणां कूपानां जलप्रायदेशानां
महदल्प सरसां च जलं चालयित्वा यत्र कुत्र वद्ध्वा क्षेत्रादिषु पु-
ष्कलान्यन्नफलवृक्षलतागुल्मादीनि संवर्धनीयानि ॥ ३७ ॥

पदार्थः—मनुष्यों को चाहिये कि [मृत्याय] स्रोता नाले आदि में रहने
[च] और [पथ्याय] मार्ग में चलने [च] तथा मार्गादि को शोधने वाले को
[नमः] अन्न दे [काट्याय] कूप आदि में प्रसिद्ध [च] और [नीप्याय]
बड़े जलाशय में होने [च] तथा उम के सहायी का [नमः] सत्कार [कुल्याय]
नहरों का प्रबन्ध करने [च] और [सरस्याय] तलाव के काम में प्रसिद्ध होने वाले
का [नमः] सत्कार [च] और [नादेयाय] नदियों के तट पर रहने [च] और
[वैशन्ताय] छोटे २ जलाशयों के जीवों को [च] और वापी आदि के प्राणियों को
[नमः] अन्नादि देके दया प्रकाशित करें ॥ ३७ ॥

भावार्थः—मनुष्यों को चाहिये कि नदियों के मार्गों बंधों कूपों जल प्रायः
देशों बड़े और छोटे तलावों के जल को चला जहां कहीं बांध और खेत आदि में छोड़
के पुष्कल अन्न फल वृक्ष लता गुल्म आदि को अच्छे प्रकार बढ़ावें ॥ ३७ ॥

नमः कूप्यायेत्यस्य कुत्स ऋषिः । रुद्रा देवताः ।

भुरिगार्षी पङ्क्तिश्छन्दः । पञ्चमः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर वही वि० ॥

नमः कूप्याय चावदृत्याय च नमो वीध्याय चा-
तप्याय च नमो मेघ्याय च विद्युत्याय च नमो व-
र्ष्याय चावर्ष्याय च ॥ ३८ ॥

नमः । कूप्याय । च । अवट्याय । च । नमः ।
वीध्यायेति विऽईध्याय । च । आतप्यायेत्याऽतप्या-
य । च । नमः । मेघ्याय । च । विद्युत्यायेति विऽ-
द्युत्याय । च । नमः । वर्ष्याय । च । अवर्ष्याय ।
च ॥ ३८ ॥

पदार्थः—(नमः) अज्ञाकिम् (कूप्याय) कूपे भवाय (च)
(अवट्याय) अवटेषु गर्तेषु भवाय (च) जङ्गलेषु भवाय
(नमः) सस्यादिकम् (वीध्याय) विविधेषु ईधेषु दीपनेषु भ-
वाय । अत्र विपूर्वकादिन्धिधातोरौणादिको रक् प्रत्ययः (च)
(आतप्याय) आतपेषु भवाय (च) कृष्यादेः प्रबन्धकर्त्रे (नमः)
अज्ञादिकम् (मेघ्याय) मेघेषु भवाय (च) (विद्युत्याय)
विद्युति भवाय (च) अग्निविद्याविदे (नमः) सत्कारक्रियाम् (वर्ष्या-
य) वर्षासु भवाय (च) (अवर्ष्याय) अविद्यमानासु वर्षासु भवा-
य (च) ॥ ३८ ॥

अन्वयः—मनुष्याः कूप्याय चावट्याय च नमो वीध्याय चा-
तप्याय च नमो मेघ्याय च विद्युत्याय च नमो वर्ष्याय चावर्ष्याय
च नमो दत्त्वा कृत्वा चानन्दन्तु ॥ ३८ ॥

भावार्थः—यदि मनुष्याः कूपादिभ्यः कार्यसिद्धये भृत्यान्
सत्कुर्युः स्तर्ह्यनेकान्युत्तमानि कार्याणि कर्तुं शक्नुयुः ॥ ३८ ॥

पदार्थः—मनुष्य लोग (कूप्याय) कूप के (च) और (अवट्याय)
गड्ढों (च) तथा जङ्गलों के जीवों को (नमः) अज्ञादि दे (च) और (वीध्या-
य) विविध प्रकारों में रहने (च) और (आतप्याय) घास में रहने वाले वा (च)
खेती आदि के प्रबन्ध करने वाले को (नमः) अन्न दे (मेघ्याय) मेघ में रहने (च)

और (विद्युत्पाय) बिजुली से काम लेने वाले को (च) तथा अग्नि विद्या के जानने वाले को (नमः) अन्नादि दे (च) और (वर्षाय) वर्षा में रहने (च) तथा (अवर्षाय) वर्षा रहित देश में बसने वाले का (नमः) सत्कार करके आ-नन्दित होंगे ॥ ३८ ॥

भावार्थः—जो मनुष्य कृपादि से कार्य सिद्धि होने के लिये भृत्यों का सत्कार करें तो अनेक उत्तम २ कार्यों को सिद्ध कर सकें ॥ ३८ ॥

नमो वात्यायेत्यस्य कुत्स ऋषिः । रुद्रादेवताः ।

स्वराडार्थी पङ्क्तिश्चन्द्रः । पञ्चमः स्वरः ॥

अथ मनुष्यैरन्येभ्यो जगत्स्थपदार्थेभ्यः कथमुपकारो ग्राह्य इत्यु०

अब मनुष्य जगत् के अन्य पदार्थों से कैसे उपकार लेवे इस वि० ॥

नमो वात्याय च रेष्म्याय च नमो वास्तव्याय
च वास्तुपाय च नमः सोमाय च रुद्राय च नमस्ता-
म्राय चारुणाय च ॥ ३९ ॥

नमः । वात्याय । च । रेष्म्याय । च । नमः ।
वास्तव्याय । च । वास्तुपायेति वास्तुऽपाय । च ।
नमः । सोमाय । च । रुद्राय । च । नमः । ताम्राय ।
च । अरुणाय । च ॥ ३९ ॥

पदार्थः—(नमः) अन्नादिकम् (वात्याय) वायुविद्यायां भवाय (च) (रेष्म्याय) रेष्मेषु हिंसकेषु भवाय (च) (नमः) सत्करणम् (वास्तव्याय) वास्तुनि निवासस्थाने भवाय (च) (वास्तुपाय) वास्तुनि निवासस्थानानि पाति तस्मै (च) (नमः) अन्नादिकम् (सोमाय) ऐश्वर्योपपन्नाय (च) (रुद्राय) दुष्टानां भेदकाय (च) (नमः) सत्करणम् (ताम्राय) यस्ताम्र्यति ग्लायति तस्मै (च) (अरुणाय) प्रापकाय (च) ॥ ३९ ॥

अन्वयः—ये मनुष्या वात्याय च रेष्म्याय च नमो वास्तव्याय च वास्तुपाय च नमः सोमाय च रुद्राय च नमस्ताम्राय अरुणाय च नमो विदधुस्ते श्रिया सम्पन्नाः स्युः ॥ ३९ ॥

भावार्थः—यदा मनुष्या वाय्वादिगुणान् विदित्वा व्यवहारेषु संप्रयुञ्जीरंस्तदानेकानि सुखानि लभेरन् ॥ ३९ ॥

पदार्थः—जो मनुष्य (वात्याय) वायु विद्या में कुशल (च) और (रेष्म्याय) मारने वालों में प्रसिद्ध को (च) भी (नमः) अन्नादि देवों (च) तथा (वास्तव्याय) निवास के स्थानों में हृष्ट (च) और (वास्तुपाय) निवासस्थान के रक्षक का (नमः) स्तुति करें (च) तथा (सोमाय) धनाढ्य (च) और (रुद्राय) दुष्टों को रीदन कराने वाले को (नमः) अन्नादि देवों (च) तथा (ताम्राय) बुरे कामों से रक्षानि करने (च) और (अरुणाय) अचञ्चे पदार्थों को प्राप्त कराने वाले को (नमः) स्तुति करें वे लक्ष्मी से सम्पन्न हों ॥ ३९ ॥

भावार्थः—जब मनुष्य वायु आदि के गुणों को ज्ञान के व्यवहारों में लगावें तब अनन्त सुखों को प्राप्त हों ॥ ३९ ॥

नमः शङ्खे इत्यस्य परमेष्ठी प्रजापतिर्वा देवा ऋषयः । रुद्रा देवताः । भुरिगतिशक्करी छन्दः । पञ्चमः स्वरः ॥

मनुष्यैः कथं संतोष्यमित्याह ॥

मनुष्यों को कैसे संतोषी होना चाहिये यह वि० ॥

नमः शङ्खे च पशुपतये च नमः उग्राय च भी-
माय च नमोऽग्नेबधाय च दूरेबधाय च नमो हन्त्रे
च हनीयसे च नमो वृक्षेभ्यो हरिकेशेभ्यो नमस्ता-
राय ॥ ४० ॥

नमः । शङ्खव इति शम्ऽगवे । च । पशुपतयेऽ-
 इति पशुपतये । च । नमः । उग्राय । च । भीमा-
 य । च । नमः । अग्रेवधायेत्यग्रेऽवधाय । च । दू-
 रेवधायेति दूरेऽवधाय । च । नमः । हन्त्रे । च । ह-
 नीयसे । च । नमः । वृक्षेभ्यः । हरिकेशेभ्यऽइति
 हरिऽकेशेभ्यः । नमः । ताराय ॥ ४० ॥

पदार्थः—(नमः) अन्नादिकम् (शङ्खवे) शं सुखं गच्छति
 प्राप्नोति तस्मै (च) (पशुपतये) गवादिपशूनां पालकाय (च)
 (नमः) सत्करणम् (उग्राय) तेजस्विने (च) (भीमाय)
 बिभेति यस्मात् तस्मै भयङ्कराय (च) (नमः) अन्नादिकम्
 (अग्रेवधाय) योऽग्रे पुरः शत्रून्वधाति हन्ति वा तस्मै (च) (दू-
 रेवधाय) योऽरीन्दूरे वध्नाति तस्मै (च) (नमः) अन्नादिदानम्
 (हन्त्रे) यो दुष्टान् हन्ति तस्मै (च) (हनीयसे) दुष्टानाम-
 तिशयेन हन्त्रे विनाशकाय (च) (नमः) सत्करणम् (वृक्षे-
 भ्यः) ये शत्रून् वृश्न्ति छिन्दन्ति तेभ्यः पादपेभ्यो वा (हरिकेशेभ्यः)
 हरयो हरिताः केशा येषां तेभ्यो युवभ्यो वा (नमः) अन्नादिकम्
 (ताराय) दुःखात्सन्तारकाय ॥ ४० ॥

अन्ययः—ये मनुष्याः शङ्खवे च पशुपतये च नम उग्राय च
 भीमाय च नमोऽग्रे वधाय च दूरेवधाय च नमो हन्त्रे च हनीयसे च
 नमो वृक्षेभ्यो हरिकेशेभ्यो नमस्ताराय नमो दद्युः कुर्युस्ते सुखिनः
 स्युः ॥ ४० ॥

भावार्थः—मनुष्यैर्गवादिपशुपालनेन मयङ्करादि शान्तिकरणेन च संतोष्यम् ॥ ४० ॥

पदार्थः—जो मनुष्य (शङ्खवे) सुख को प्राप्त होने (च) और (पशुप-
तये) गौ आदि पशुओं के रक्षा करने वाले को (च) और गौ आदि को भी (नमः)
अन्नादि पदार्थ देवें (उग्राय) तेजस्वी (च) और (भीमाय) डर दिखाने वाले का
(च) भी (नमः) सत्कार करें (अग्नेत्रयाय) पहिले शत्रुओं को बांधने हारे (च)
और (दूरेत्रयाय) दूर पर शत्रुओं को बांधने वा मारने वाले को (च) भी (नमः)
अन्नादि देवें (हन्त्रे) दुष्टों को मारने (च) और (हनीयमे) दुष्टों का अत्यन्त
निर्मूल विनाश करने हारे को (च) भी (नमः) अन्नादि देवें (वृक्षेभ्यः) शत्रु को
काटने वालों को वा वृक्षों का और (हरिकेशेभ्यः) हरे केशों वाले जवानों वा हरे पत्तों
वाले वृक्षों का (नमः) सत्कार करें वा जलादि देवें और (ताराय) दुःख से पार करने
वाले पुरुष को (नमः) अन्नादि देवें वे सुखी हों ॥ ४० ॥

भावार्थः—मनुष्यों को चाहिये कि गौ आदि पशुओं के पालन और मयङ्कर
जीवों की शान्ति करने से संतोष करें ॥ ४० ॥

नमः शम्भवायेत्यस्य परमेष्ठी प्रजापतिर्वा देवा ऋषयः ।

रुद्रा देवताः । स्वराडार्षी बृहती छन्दः । मध्यमः स्वरः ॥

जनैः कथं स्वाभीष्टं साध्यमित्याह ॥

मनुष्यों को कैसे अपना अभीष्ट सिद्ध करना चाहिये यह वि० ॥

नमः शम्भवाय च मयोभवाय च नमः शङ्क-
राय च मयस्कराय च नमः शिवाय च शिवतराय
च ॥ ४१ ॥

नमः । शम्भवायेति शम्भवाय । च । मयोभ-
वायेति मयःभवाय । च । नमः । शङ्करायेति श-
मःकराय । च । मयस्कराय । मयः करायेति मयः-

कराय । च । नमः । शिवाय । च । शिवतरायेति
शिवऽतराय । च ॥ ४१ ॥

पदार्थः—(नमः) सत्करणम् (शम्भवाय) यः शं सुखं
भावयति तस्मै परमेश्वराय सेनाधीशाय वा । अत्रान्तर्भावितो एयर्थः
(च) (मयोभवाय) मयः सुखं भवति यस्मात्तस्मै (च) (न-
मः) सत्करणम् (शङ्कराय) यः सर्वेषां सुखं करोति तस्मै (च)
(मयस्कराय) यः सर्वेषां प्राणिनां मयः सुखं करोति तस्मै (च)
(नमः) सत्करणम् (शिवाय) मङ्गलकारिणे (च) (शिवत-
राय) अतिशयेन मङ्गलस्वरूपाय (च) ॥ ४१ ॥

अन्वयः—ये मनुष्याः शम्भवाय च मयोभवाय च नमः श-
ङ्कराय च मयस्कराय च नमः शिवाय च शिवतराय च नमः कुर्वन्ति
ते कल्याणमाप्नुवन्ति ॥ ४१ ॥

भावार्थः—मनुष्यैः प्रेम भक्त्या सर्वमङ्गलप्रदः परमेश्वर ए-
वोपास्यो बलाध्यक्षश्च सत्कर्तव्यो यतः स्वाभ्युपानि सिध्येयुः ॥ ४१ ॥

पदार्थः—जो मनुष्य (शम्भवाय) सुख को प्राप्त करने हारे परमेश्वर (च)
और (मयोभवाय) सुख प्राप्ति के हेतु विद्वान् (च) का भी (नमः) सत्कार (श-
ङ्कराय) कल्याण करने (च) और (मयस्कराय) सब प्राणियों को सुख पहुंचाने
वाले का (च) भी (नमः) सत्कार (शिवाय) मङ्गलकारी (च) और (शिव-
तराय) अत्यन्त मङ्गलस्वरूप पुरुष का (च) भी (नमः) सत्कार करते हैं वे क-
ल्याण को प्राप्त होते हैं ॥ ४१ ॥

भावार्थः—मनुष्यों को चाहिये कि प्रेमभक्ति के साथ सब मङ्गलों के दाता
परमेश्वर की ही उपासना और सेनाध्यक्ष का सत्कार करें जिस से अपने | अभीष्ट
कार्य सिद्ध हों ॥ ४१ ॥

नमः पार्यायेत्यस्य परमेष्ठी प्रजापतिर्वा देवा ऋषयः । रुद्रा

देवताः । निचृदार्षी तिष्ठुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर वही वि० ॥

नमः पार्याय चावार्याय च नमः प्रतरणाय चो-
त्तरणाय च नमस्तीर्थ्याय च कूल्याय च नमः श-
ष्प्याय च फेन्याय च ॥ ४२ ॥

नमः । पार्याय । च । अवार्याय । च । नमः । प्रत-
रणायैति प्रऽतरणाय । च । उत्तरणायैत्युत्तर-
णाय । च । नमः । तीर्थ्याय । च । कूल्याय । च ।
नमः । शष्प्याय । च । फेन्याय । च ॥ ४२ ॥

पदार्थः—(नमः) अवारे सत्करणम् (पार्याय) दुःस्वेभ्यः
पारे वर्तमानाय (च) (अवार्याय) अवारे अर्वाचीने भागे भ-
वाय (च) (नमः) सत्करणम् (प्रतरणाय) नौकादिना पर-
तटादर्वाचीने तटे प्राप्ताय प्रापयित्रे वा (च) (उत्तरणाय)
अर्वाचीनतटात्परतटं प्राप्नुवते प्रापयते वा (च) (नमः) अन्नम्
(तीर्थ्याय) तीर्थेषु वेदविद्याध्यापकेषु सत्यभाषणादिषु च साधवे
(च) (कूल्याय) कूलेषु समुद्रनद्यादितटेषु साधवे (च) (नमः)
अन्नादिदानम् (शष्प्याय) शष्पेषु तृणादिषु साधवे (च) (फेन्याय)
फेनेषु बुद्बुदाकारेषु साधवे (च) ॥ ४२ ॥

अन्वयः—ये मनुष्याः पार्याय चावार्याय च नमः प्रतरणाय

चोत्तरणाय च नमस्तीर्थाय च कल्याय च नमः शष्प्याय च फे-
न्याय च नमः कुर्वन्तु प्रदद्युश्च ते सुखं प्राप्नुयुः ॥ ४२ ॥

भावार्थः—मनुष्यैर्मानेषु नौकादिषु सुशिक्षितान् कैवर्त्तकादीन्
संस्थाप्य समुद्रादिपारावारौ गन्वागत्य देशदशान्तर द्वीपद्वीपान्तर-
व्यवहारेण धनं निष्पाद्याभीष्टं साधनीयम् ॥ ४२ ॥

पदार्थः—जो मनुष्य (पार्याय) दु.खों से पार हुए (च) और (अवार्या-
य) इधर के माग में हुए का (च) भी (नमः) सत्कार (च) तथा (प्रतरणाय)
उस तट से नौकादि द्वारा हम पार पहुंचे वा पहुंचाने (च) और (उत्तरणाय)
इस पार से उस पार पहुंचने वा पहुंचाने वाले का (नमः) सत्कार करें (तीर्थाय)
वेद विद्या के पढ़ाने वालों और सत्यभाषणादि कामों में प्रवीण (च) और (कू-
ल्याय) समुद्र तथा नदी आदि के तटों पर रहने वाले को (च) भी (नमः) अ-
न्न देवें (शष्प्याय) तृण आदि कार्यों में साधु (च) और (फेन्याय) फेन बुद्-
बुदादि के कार्यों में प्रवीण पुरुष को (च) भी नमः अन्नादि देवें वे कल्याण को
प्राप्त होवें ॥ ४२ ॥

भावार्थः—मनुष्यों को चाहिये कि नौकादि यानों में शिक्षित मत्लाह आदि
को रख समुद्रादि के इस पार उस पार जा आके देश देशान्तर और द्वीपद्वीपान्तरों में
व्यवहार से धन की उन्नति करके अपना अभीष्ट सिद्ध करें ॥ ४२ ॥

नमः सिकत्यायेत्यस्य परमेष्ठी प्रजापतिर्वा देवा ऋषयः ।

रुद्रा देवताः । जगती छन्दः । निषादः स्वरः ॥

पुनर्मनुष्यैः किं कर्तव्यमित्याह ॥

फिर मनुष्यों को क्या करना चाहिये यह वि० ॥

नमः सिकत्याय च प्रवाह्याय च नमः किं
शिलाय च क्षय्याय च नमः कपर्दिने च पुलस्तये
च नम इरिण्याय च प्रप्याय च ॥ ४३ ॥

नमः । सिकत्याय । च । प्रवाह्यायेति प्रऽवाह्या-
य । च । नमः । किंशिलाय । च । क्षयणाय ।
च । नमः । कपर्दिने । च । पुलस्तये । च । नमः ।
इरियाय । च । प्रपथ्यायेति प्रऽपथ्याय ।
च ॥ ४३ ॥

पदार्थः—(नमः) अन्नम् (सिकत्याय) सिकतासु सा-
धवे (च) (प्रवाह्याय) ये प्रवोढुं योग्यास्तेषु साधवे (च)
(नमः) (किंशिलाय) किं कुत्सितः शिलो वृत्तिर्यस्य तस्मै
(च) (क्षयणाय) निवासे वर्तमानाय (च) (नमः)
अन्नम् (कपर्दिने) जटापुक्ताय जनाय (च) (पुलस्तये) म-
हाकायक्षेत्रे । अत्र पुल महत्त्वे धातोर्वाहुलकादौणादिकः क-
स्तितः प्रत्ययः (च) (नमः) सत्करणम् (इरियाय) इरि-
णऊषरभूमौ साधवे (च) (प्रपथ्याय) प्रकृष्टेषु धर्मपथिषु
साधवे (च) ॥ ४३ ॥

अन्वयः—ये मनुष्याः सिकत्याय च प्रवाह्याय च नमः किं-
शिलाय च क्षयणाय च नमः कपर्दिने च पुलस्तये च नम इरि-
याय च प्रपथ्याय च नमो दद्युः कुर्युस्ते सर्वप्रिया जायेरन् ॥ ४३ ॥

भावार्थः—मनुष्यैर्भूगर्भविद्यया सिकतादिषु मवान् सुवर्णा-
दीन् धातून् निःसार्य महदैश्वर्यमुन्नीयानाथाः पालनीयाः ॥ ४३ ॥

पदार्थः—जो मनुष्य (सिकत्याय) बालू से पदार्थ निकालने में चतुर (च)
और (प्रवाह्याय) बैल आदि के चलाने वालों में प्रवीण को (च) भी (नमः)

अन्न (किंशिलाय) शिलावृत्ति करने (च) और (क्षयणाय) निवासस्थान में रहने वाले को (च) भी (नमः) अन्न (कर्पादिने) जटाधारी (च) और (पुलस्तये) बड़े २ शरीरों को फेंकने वाले को (च) भी (नमः) अन्न देवें (इरिण्याय) ऊपर भूमि से अग्नि उपकार लेने वाले (च) और (प्रपथ्याय) उत्तम धर्म के मार्गों में प्रवीण पुरुष का (च) भी (नमः) सत्कार करें वे सब के प्रिय होंवें ॥ ४३ ॥

भावार्थः—मनुष्यों को चाहिये कि भृगुधर्मविद्यानुसार बालू मट्टी आदि से सुवर्णादि धातुओं को निकाल बहुत ऐश्वर्य को बढ़ा के अनायों का पालन करें ॥ ४३ ॥

नमो ब्रज्यायैत्यरय परमेष्ठी प्रजापतिर्वा देवा ऋषयः । रुद्रा

देवताः । आर्षा त्रिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

कीदृशा जनाः सुखिनो भवन्तीत्युपदिश्यते ॥

कैसे मनुष्य सुखी होने हैं यह वि० ॥

नमो ब्रज्याय च गोष्ठ्याय च नमस्तल्प्याय
च गेह्याय च नमो हृदय्याय च निवेप्याय च न-
मः काट्याय च गह्वरेष्ठाय च ॥ ४४ ॥

नमः । ब्रज्याय । च । गोष्ठ्याय । गोस्थ्यायिति
गोऽस्थ्याय । च । नमः । तल्प्याय । च । गेह्याय ।
च । नमः । हृदय्याय । च । निवेप्यायिति निवे-
प्याय । च । नमः । काट्याय । च । गह्वरेष्ठाय ।
च ॥ ४४ ॥

पदार्थः—(नमः) अन्नादिदानम् (ब्रज्याय) ब्रजिषु क्रि-
यासु भवाय (च) (गोष्ठ्याय) गोष्ठेषु गवां स्थानेषु साधवे
(च) (नमः) अन्नम् (तल्प्याय) तल्पे शयने साधवे (च)

(गेह्याय) गेहे नितरां भवाय (च) (नमः) सत्कृतिम् (हृ-
दय्याय) हृदये साधवे (च) (निवेष्ट्याय) नितरां व्याप्तौ साधवे
(च) (नमः) अन्नादिदानम् (काट्याय) कटेष्वधरणेषु
भवाय (च) (गह्वरेष्ठाय) गह्वरेषु गहनेषु तिष्ठति तत्र सु-
साधवे (च) ॥ ४३ ॥

अन्वयः—ये मनुष्या ब्रज्याय च गोष्ठ्याय च नमस्तल्प्याय
च गेह्याय च नमो हृदय्याय च निवेष्ट्याय च नमः काट्याय च
गह्वरेष्ठाय च नमो द्युस्ते मुखं भजेन् ॥ ४४ ॥

भावार्थः—ये मनुष्या मेघ दृष्टिजन्यतृणादि रक्तेण गवा-
दीन् वर्द्धयेयुस्ते पुष्कलं भोगं लभेरन् ॥ ४४ ॥

पदार्थः—जो मनुष्य (ब्रज्याय) क्रियाओं में प्रसिद्ध (च) और (गोष्ठ्याय)
गौ आदि के स्थानों के उत्तम प्रबन्ध कर्त्ता को (च) भी (नमः) अन्नादि देवों
(तल्प्याय) छद्मादि के निर्माण में प्रवीण (च) और (गेह्याय) घर में रहने
वाले को (च) भी (नमः) अन्न देवों (हृदय्याय) हृदय के विचार में कुशल (च)
और (निवेष्ट्याय) विषयों में निरन्तर व्याप्त होने में प्रवीण पुरुष को (च) भी
(नमः) सत्कार करें (काट्याय) आच्छादित गुप्त पदार्थों को प्रकट करने (च)
और (गह्वरेष्ठाय) गहन अतिकठिन गिरि कन्दराओं में उत्तम रहने वाले पुरुष को
(च) भी (नमः) अन्नादि देवों के सुख को प्राप्त हों ॥ ४४ ॥

भावार्थः—जो मनुष्य मेघ से उत्पन्न वर्षा और वर्षा से उत्पन्न हुए तृण
आदि की रक्ता से गौ आदि पशुओं को बढ़ावें वे पुष्कल भोग को प्राप्त हों ॥ ४४ ॥

नमः शुष्कधायेत्यस्य परमेष्ठी प्रजापतिर्वा देवा ऋषयः ।

रुद्रा देवताः । निचृदार्षी त्रिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

पुनस्तैः किं कार्यमित्याह ॥

फिर उन मनुष्यों को क्या करना चाहिये यह वि० ॥

नमः शुष्कयाय च हरित्याय च नमः पांसु-
व्याय च रजस्याय च नमो लोप्याय चोल्प्याय च
नम ऊर्वाय च सूर्वाय च ॥ ४५ ॥

नमः । शुष्कयाय । च । हरित्याय । च । नमः ।
पांसु सव्याय । च । रजस्याय । च । नमः । लो-
प्याय । च । उल्प्याय । च । नमः । ऊर्वाय । च ।
सूर्वायेति सुऽऊर्वाय । च ॥ ४५ ॥

पदार्थः—(नमः) जलादिकम् (शुष्कयाय) शुष्केषु नीर-
सेषु भवाय (च) (हरित्याय) हरितेषु सरसेषु आद्रेषु भवाय
(च) (नमः) मान्यम् (पांसव्याय) पांसुषु धूलिषु भवाय
(च) (रजस्याय) रजःसु लोकेषु परमाणुषु वा भवाय (च)
(नमः) मानम् (लोप्याय) लोपेषु छेदनेषु साधवे (च) (उ-
ल्प्याय) उलपेऽउत्क्षेपणे साधवे । अत्रोलश्चारादिकाद्वातोरौणादि-
को ङपन् प्रत्ययः (च) (नमः) सत्क्रियाम् (ऊर्वाय) ऊर्वौ
हिंसायां साधवे (च) (सूर्वाय) सुष्टु ऊर्वौ भवाय (च) ॥ ४५ ॥

अन्वयः—ये मनुष्याः शुष्कयाय हरित्याय च नमः पांसव्याय
च रजस्याय च नमो लोप्याय चोल्प्याय च नम ऊर्वाय च सू-
र्वाय च नमो दधुः कुर्युस्तेषां कार्याणि सिध्येयुः ॥ ४५ ॥

भावार्थ—मनुष्याः शोषणहरितत्वादिकारकान् वायून् विज्ञा-
य कार्यसिद्धिं कुर्युः ॥ ४५ ॥

पदार्थः—जो मनुष्य (शुष्क्याय) नीरस पदार्थों में रहने (च) और (हरित्याय) सरस पदार्थों में प्रसिद्ध को (च) भी (नमः) जलादि देवों (पां-सव्याय) धूलि में रहने (च) और (रजस्याय) लोक लोकान्तरो में रहने वाले का (च) भी (नमः) मान करें (लोप्याय) छेदन करने में प्रवीण (च) और (उ-लप्याय) फेंकने में कुशल पुरुष का (च) भी (नमः) मान करें (उर्व्याय) मारने में प्रसिद्ध (च) और (सूर्याय) सुन्दरता से ताड़ना करने वाले का (च) भी (नमः) सत्कार करें उन के सब कार्य सिद्ध होंगे ॥ ४५ ॥

भावार्थः—मनुष्य सुखाने और हर्षान आदि करने वाले वायुओं को जान के अपने कार्य सिद्ध करें ॥ ४५ ॥

नमः पर्णायेत्यस्य परमेष्ठी प्रजापतिर्वा देवा ऋषयः । रुद्रा
देवताः । स्वराट् प्रकृतिश्छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

पुनस्त देवाह ॥

फिर वही वि० ॥

नमः पर्णाय च पर्णशदाय च नम उद्गुरमा-
णाय चाभिघ्नते च नम आखिदते च प्रखिदते च
नम इषुकृद्भ्यो धनुष्कृद्भ्यश्च नमो नमो वः
किरिक्केभ्यो देवानां हृदयेभ्यो नमो विचिन्वत्के-
भ्यो नमो विक्षिणत्केभ्यो नम अनिर्हतेभ्यः ॥ ४६ ॥

नमः । पर्णाय । च । पर्णशदायेति पर्णशदाय ।
च । नमः । उद्गुरमाणायेत्युत्गुरमाणाय । च । अ-
भिघ्नतइत्यभिघ्नते । च । नमः । आखिदतइत्यांखि-
दते । च । प्रखिदत इति प्रखिदते । च । नमः । इषु-
कृद्भ्य इतीषुकृद्भ्यः । धनुष्कृद्भ्यः । धनुःकृद्-

दभ्य इति धनुःकृतभ्यः । च । वः । नमः । नमः । वः ।
 किरिकेभ्यः । देवानाम् । हृदयेभ्यः । नमः । विचि-
 न्वत्केभ्य इति विऽचिन्वत्केभ्यः । नमः । विक्षिणत्के-
 भ्य इति विऽक्षिणत्केभ्यः । नमः । आनिर्हतेभ्य इ-
 त्यानिऽहतेभ्यः ॥ ४६ ॥

पदार्थः—(नमः) अन्नम् (पर्णाय) यः प्रतिपालयति तस्मै
 (च) (पर्णशदाय) यः पर्णानि शीयते द्विनत्ति तस्मै (च)
 (नमः) (उद्गुरमाणाय) य उत्कृष्टतया गुरत उद्यच्छत्युद्यमं
 करोति तस्मै (च) (अभिमये) य आभिमुख्येन हन्ति तस्मै
 (च) (नमः) सत्करणम् (आस्विदते) आसमन्तादीनायैश्व-
 र्योपक्षीणाय (च) (प्रस्विदते) प्रकृष्टतया क्षीणाय (च)
 (नमः) अन्नादिदानम् (इषुकृद्भ्यः) बाणनिर्मापकेभ्यः (धनु-
 ष्कृद्भ्यः) धनुषां निर्मातृभ्यः (च) (वः) युष्मभ्यम् (नमः)
 मान्यम् (नमः) अन्नादिदानम् (वः) युष्मभ्यम् (किरिकेभ्यः) विक्षेप-
 केभ्यः (देवानाम्) विदुषाम् (हृदयेभ्यः) हृदयवहर्त्तमानेभ्यः (नमः)
 सत्करणम् (विचिन्वत्केभ्यः) ये विचिन्वन्ति तेभ्यः (नमः) स-
 त्कारम् (विक्षिणत्केभ्यः) ये शत्रून् विक्षयन्ति तेभ्यः (नमः)
 सत्कारम् (आनिर्हतेभ्यः) ये समन्तानिर्हतास्तेभ्यः ॥ ४६ ॥

अन्वयः—ये मनुष्याः पर्णाय च पर्णशदाय च नम उद्गुरमा-
 णाय चाभिमतं च नम आस्विदते च प्रस्विदते च नम इषुकृद्भ्यो
 नमो धनुष्कृद्भ्यश्च वो नमो देवानां हृदयेभ्यः किरिकेभ्यो वो नमो
 विचिन्वत्केभ्यो नमो विक्षिणत्केभ्यो नम आनिर्हतेभ्यो नमो द्युः-
 कुर्युश्च ते सर्वत आढ्या जातयन्ते ॥ ४६ ॥

भावार्थः—मनुष्यैः सर्वोपधिभ्योऽन्नादिकं संगृह्यानाथमनुष्या-
दिप्राणिभ्यो दत्त्वा आनन्दयितव्याः ॥ ४६ ॥

पदार्थः—जो मनुष्य (पण्य) प्रत्युपकार से रक्त को (च) और (पर्ण-
शदाय) पत्तों को काटने वाले को (च) भी (नमः) अन्न (उद्गृग्माणाथ) उत्तम
प्रकार से उद्यम करने (च) और (अभिधत्ते) सम्मुख होके दुष्टों को मारने वाले
को (च) भी (नमः) अन्न देवें (आसिदत्ते) दीन निर्धनी (च) और (प्रसिदत्ते)
अति दरिद्री जन का (च) भी (नमः) सत्कार करें (इपुकृद्भ्यः) बाणों को बनवाने
वाले को (नमः) अन्नादि देवें (च) और (धनुकृद्भ्यः) धनुष बनाने वाले
(वः) तुम लोगों का (नमः) सत्कार करें (देवानाम्) विद्वानों को (हृदयेभ्यः)
अपने आत्मा के समान प्रिय (किरिकेभ्यः) बाण आदि शस्त्र फेंकने वाले (वः)
तुम लोगों को (नमः) अन्नादि देवें (विचिन्वत्केभ्यः) शुभ गुणों वा पदार्थों का
संभय करने वालों का (नमः) सत्कार (विक्षिण्यत्केभ्यः) शत्रुओं के नाशक जनों
का (नमः) सत्कार और आनिर्हतेभ्यः) अच्छे प्रकार पराजय को प्राप्ति हुए लोगों का
(नमः) सत्कार करें वे सब ओर से धनी होते हैं ॥ ४६ ॥

भावार्थः—मनुष्यों को चाहिये कि सब ओपधिओं से अन्नादि उत्तम पदार्थों
का ग्रहण कर अनाथ मनुष्यादि प्राणियों को देके सब को आनन्दित करें ॥ ४६ ॥

द्राप इत्यस्य परमेष्ठी प्रजापतिर्वा देवा ऋषयः । रुद्रा
देवताः । भुरिगार्षी बृहती छन्दः । मध्यमः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर वही वि० ॥

द्रापेऽअन्धसस्पते दरिद्रि नीललोहित । आसां
प्रजानामेषां पशूनां मा भेमरिोड्मो च नः किं
चनाममत् ॥ ४७ ॥

द्रापे । अन्धसः । पते । दरिद्र । नीललोहि-
तेति नीललोहित । आसाम् । प्रजानामिति प्र-
जानाम् । एषाम् । पशूनाम् । मा । भेः । मा । रोक् ।
मोऽइति मो । च । नः । किम् । चन । आममत् ॥ ४७ ॥

पदार्थः—(द्रापे) यो द्रः कुत्साया गतेः पाति रक्षति तत्-
सम्बुद्धौ (अन्धसः) अन्नादेः (पते) स्वामी (दरिद्र) यो दरिद्राति
तत्सम्बुद्धौ (नीललोहित) यो नीलान् वर्णान् रोहयति तत्सम्बुद्धौ
(आसाम्) प्रत्यक्षाणाम् (प्रजानाम्) मनुष्यादीनाम् (एषाम्)
(पशूनाम्) गवादीनाम् (मा) (भेः) माभयं प्रापयेः (मा)
(रोक्) रोगं कुर्याः (मो) (च) (नः) अस्मान् (किम्)
(चन) (आममत्) अमरोगे । अमागमः । लङि रूपम् ॥ ४७ ॥

अन्वयः—हे द्रापे अन्धसस्पते दरिद्र नीललोहित राजप्रजा-
जन त्वमासां प्रजानामेषां पशूनां च सकाशान्मा भेः । मा रोक्
नोऽस्मान् किंचन मो आममत् ॥ ४७ ॥

भावार्थः—य आढ्यास्ते दरिद्रान् पालयेयुर्ये राजप्रजाजनास्ते
प्रजापशुहिंसनं कदापि मा कुर्युर्यतः सर्वेषां सुखं वर्द्धेत ॥ ४७ ॥

पदार्थः—हे (द्रापे) निन्दित गति से रक्षक (अन्धसः) अन्न आदि के
(पते) स्वामी (दरिद्र) दरिद्रता को प्राप्त हुए (नीललोहित) नीलवर्णयुक्त
पदार्थों का सेवन करने हारे राजा वा प्रजा के पुरुष तू (आसाम्) इन प्रत्यक्ष
(प्रजानाम्) मनुष्यादि (च) और (एषाम्) इन (पशूनाम्) गौ आदि पशुओं के

रक्षक होके इन से (मा) (भेः) मत भय को प्राप्त कर (मा) (रोक्) मत रोग को प्राप्त कर (नः) हम को और अन्य (किम्) किसी को (चन) भी (मो) (आममत) रोगी करे ॥ ४७ ॥

भावार्थः—जो घनाढ्य हैं वे दगिर्दों का पालन करें तथा जो राजा और प्रजा के पुरुष हैं वे प्रजा के पशुओं को कभी न मारें जिस से प्रजामें सब प्रकार सब का सुख बढ़े ॥ ४७ ॥

इमा रुद्रायेत्यस्य परमेष्ठी प्रजापतिर्वा देवा ऋषयः । रुद्रा
देवताः । आर्षा जगतीछन्दः । निषादः स्वरः ॥

विद्वद्भिः किं कार्यमित्युच्यते ॥

विद्वानों को क्या करना चाहिये इस वि० ॥

इमा रुद्राय तवसे कपर्दिने क्षयद्वीराय प्र भ-
रामहे मतीः । यथा शंसद्विपदे चतुष्पदे विश्वं
पुष्टं ग्रामेऽस्मिन्ननातुरम् ॥ ४८ ॥

इमाः । रुद्राय । तवसे । कपर्दिने । क्षयद्वीरा-
येति क्षयत्स्वीराय । प्र । भरामहे । मतीः । य-
था । शम् । असत् । द्विपद इति द्विऽपदे । चतुष्पदे ।
चतुःपद इति चतुऽपदे । विश्वम् । पुष्टम् । ग्रामे । अ-
स्मिन् । अनातुरम् ॥ ४८ ॥

पदार्थः—(इमाः) प्रजाः (रुद्राय) शत्रुरोदकाय (तवसे)
बलिष्ठाय (कर्दिने) कृतब्रह्मचर्याय (क्षयद्वीराय) क्षयन्तो दु-

ष्टनाशका वीरा यस्य तस्मै (प्र) (भरामहे) धरामहे (म-
तीः) मेधाविनः । मतय इति मेधाविना० निर्घ० ३ । १५ (यथा)
(शम्) सुखम् (अमत्) भवेत् (द्विपदे) मनुष्याद्याय (चतुष्प-
दे) गवाद्याय (विश्वम्) सर्वं जगत् (पुष्टम्) रोगरहितत्वे-
न बलिष्ठम् (ग्रामे) ब्रह्माण्ड समूहे (अस्मिन्) वर्तमाने (अनातु-
रम्) अदुःखितम् ॥ ४८ ॥

अन्वयः—हे वीर रुद्र यथाऽस्मिन् ग्रामेऽनातुरं पुष्टं विश्वं
शामसत् तथा वयं द्विपदे चतुष्पदे तवसे कपर्दिने क्षयद्वीराय रुद्राय
चेमा मतीः प्रभरामहे तथा त्वमस्मै प्रभर ॥ ४८ ॥

भावार्थः—अत वाचकलु०—विद्वद्भिर्यथा प्रजासु स्त्रीपुरुषा धी-
मन्तः स्युस्तथाऽनुष्टाय मनुष्यपश्यादियुक्तं राज्यं रोगरहितं पुष्टि-
मत् सुखि सततं सम्पादनीयम् ॥ ४८ ॥

पदार्थः—हे शत्रुरोदक वीरपुरुष (यथा) जैसे (अस्मिन्) इस (ग्रामे)
ब्रह्माण्ड समूह में (अनातुरम्) दुःखरहित (पुष्टम्) रोग रहित होने से बलवान्
(विश्वम्) सब जगत् (शम्) सुखी (अमत्) हो जैसे हम लोग (द्विपदे) म-
नुष्यादि (चतुष्पदे) गौ आदि (तवसे) बली (कपर्दिने) ब्रह्मर्षय को सेवन कि-
ये (क्षयद्वीराय) दुष्टों के नाशक वीरों से युक्त (रुद्राय) पापी को रूलाने वाले
सेनापति के लिये (इमाः) इन (मतीः) बुद्धिमानों का (प्रभरामहे) अच्छे प्रका-
र धारण पोषण करते हैं जैसे तू भी उस को धारण कर ॥ ४८ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकलु०—विद्वानों को चाहिये कि जैसे प्रजा-
ओं में स्त्रीपुरुष बुद्धिमान् हों वैसा अनुष्ठान कर मनुष्य पश्यादियुक्त राज्य को रोग-
रहित पुष्टियुक्त और निरन्तर सुखी करें ॥ ४८ ॥

याते रुद्र इत्यस्य परमेष्ठी प्रजापतिर्वा देवा ऋषयः ।

रुद्रा देवताः । आर्ष्यनुष्टुप् छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

किं उसी वि० ॥

याते रुद्र शिवा तनूः शिवा विश्वाहा भेषजी ।
शिवा रुतस्य भेषजी तया नो मृड जीवसे ॥४९॥

या । ते । रुद्र । शिवा । तनूः । शिवा । विश्वा-
हा । भेषजी । शिवा । रुतस्य । भेषजी । तया ।
नः । मृड । जीवसे ॥ ४९ ॥

पदार्थः—(या) (ते) तव (रुद्र) राजवैद्य (शिवा)
कल्याणकारिणी (तनूः) शरीरं विस्तृता नीतिर्वा (शिवा)
प्रियदर्शना (विश्वाहा) सर्वाणि दिनानि (भेषजी) औषधानीच
रोगनिवारिका (शिवा) सुखप्रदा (रुतस्य) रुग्णस्य । अत्र
पृषोदरादित्वाज्जलोपः (भेषजी) आधिभिनाशिनी (तया) (नः)
अस्मान् (मृड) सुखय (जीवसे) जीवितुम् ॥ ४९ ॥

अन्वयः—हे रुद्र त्वं या ते शिवा तनूः शिवा भेषजी रुतस्य
शिवा भेषज्यस्ति तया जीवसे विश्वाहा नो मृड ॥ ४९ ॥

भावार्थः—राजवैद्यादिविद्वद्भिर्मनीषधिदानेन हस्तक्रिया-
कौशलेन शस्त्रैश्चिह्नत्वा मित्वा च रांगेभ्यो निवार्य सर्वाः सेनाः
प्रजाश्च रुजनीयाः ॥ ४९ ॥

पदार्थः—हे (रुद्र) राजा के वैद्य तू (या) जो (ते) तेरी (शिवा) कल्याण करने वाली (तनूः) देह वा विस्तार युक्त नीति (शिवा) देखने में प्रिय (भेषजी) ओषधियों के तुल्य रोग नाशक और (रुतस्य) रोगी को (शिवा) सुखदायी (भेषजी) पीड़ा हरने वाली है (तया) उससे (जीवसे) जीने के लिये (विश्वाहा) सब दिन (नः) हम को (मृड) सुखी कर ॥ ४६ ॥

भावार्थः—राजा के वैद्य आदि विद्वानों को चाहिये कि धर्म की नीति, ओषधि के दान, हस्त क्रिया की कुशलता और शस्त्रों से छेदन, भेदन करके रोगों से बचा के सब सेना और प्रजाओं को प्रसन्न करें ॥ ४९ ॥

परि न इत्यस्य परमेष्ठी प्रजापतिर्वा देवा ऋषयः । रुद्रा

देवताः । आर्षा त्रिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

राजपुरुषे किं कार्यमित्याह ॥

राज पुरुषों को क्या करना चाहिये यह वि० ॥

परि नो रुद्रस्य हेतिवृणक्तु परि त्वेषस्य दुर्मतिरवायोः । अत्र स्थिरा मधवद्भ्यस्तनुष्व मीढ्वस्तोकाय तनयाय मृड ॥ ५० ॥

परि । नः । रुद्रस्य । हेतिः । वृणक्तु । परि । त्वेषस्य । दुर्मतिरिति दुःमतिः । अवायोः । अवायो-रित्यवस्योः । अत्र स्थिरा । मधवद्भ्य इति मधवत्-भ्यः । तनुष्व । मीढ्वः । तोकाय । तनयाय । मृड ॥ ५० ॥

पदार्थः—(परि) सर्वतः (नः) अस्मान् (रुद्रस्य) समेशस्य (हेतिः) वज्रः (वृणक्तु) पृथक् करोतु (परि) (त्वेषस्य)

क्रोधादिना प्रदीप्तस्य (दुर्मतिः) दुष्टबुद्धिः (अघायोः) आत्म-
नोऽघमिच्छोर्दुष्टाचारिणः (अव) (स्थिरा) निश्चला (मघवद्भ्यः)
पूजितधनेभ्यः (तनुष्व) विस्तृणु (मीढः) सुखसेचक (तो-
काय) सद्यो जाताय बालकाय (तनयाय) कुमाराय (मृड)
आनन्दय ॥ ५० ॥

अन्वयः—हे मीढो भवान् यो रुद्रस्य हेतिस्तेन त्वेषस्याघायोः
सकाशान्नः परिवृणक्तु या दुर्मतिर्भवैतस्याश्वास्मान्परिवृणक्तु या च
मघवद्भ्यः प्राप्ता स्थिरा मतिरस्ति तां तोकाय तनयाय परि तनु-
ष्वेतया सर्वान् सततमवमृड ॥ ५० ॥

भावार्थः—राजपुरुषाणां तदेव धर्म्यं सामर्थ्यं येन प्रजा रक्षणं
दुष्टानां हिंसनं च स्यात्ततः सद्देयाः सर्वेषामारोग्यं स्वातन्त्र्यसुखो-
न्नतिं च कुर्युर्येन सर्वे सुखिनो भवयुः ॥ ५० ॥

पदार्थः—हे (मीढः) मुख वर्षाने हारे राजपुरुष आप जो (रुद्रस्य)
समापति राजा का (हेतिः) वज्र है उस से (त्वेषस्य) क्रोधादिप्रज्वलित (अघा-
योः) अपने आत्मा से दुष्टाचार करने हारे पुरुष के सम्बन्ध से (नः) हम लोग
को (परि, वृणक्तु) सब प्रकार पृथक् कीजिये । जो (दुर्मतिः) दुष्टबुद्धि है उस से
भी हम को बचाइये और जो (मघवद्भ्यः) प्रशंसित धनवालों से प्राप्त हुई (स्थिरा)
स्थिरबुद्धि है उस को (तोकाय) शीघ्र उत्पन्न हुए बालक (तनयाय) कुमार पुरुष
के लिये (परि, तनुष्व) सब आर से विस्तृत करिये और इस बुद्धि से सब को अनन्तर
(अव, मृड) सुखी कीजिये ॥ ५० ॥

भावार्थः—राजपुरुषों का धर्मयुक्त पुरुषार्थ वही है कि जिस से प्रजा की
रक्षा और दुष्टों का मारना हो इस से श्रेष्ठ वैद्य लोग सबको आरोग्य और स्वतन्त्रता
के सुख की उन्नति करें जिस से सब सुखी हों ॥ ५० ॥

मीढुष्टम इत्यस्य परमेष्ठी प्रजापतिर्वा देशा ऋषयः । रुद्रा
देवताः । निचृदार्षी यवमध्या त्रिष्टुप्छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

समाध्यक्षादिभिः किं कार्यमित्याह ॥

समाध्यक्षादिको को क्या करना चाहिये यह वि० ॥

मीढुष्टम् शिवंतम शिवो नः सुमनां भव । परमे
वृक्ष आयुधन्निधाय कृत्तिं वसान् आ चर पिना-
कम्बिभूदा गहि ॥ ५१ ॥

मीढुष्टम् । मीढुस्तमेति मीढुःस्तम । शिवंतमेति
शिवंस्तम । शिवः । नः । सुमना इति सुसुमनाः ।
भव । परमे । वृक्षे । आयुधम् । निधायेति निः-
धायं । कृत्तिम् । वसानः । आ । चर । पिनाकम् ।
विधत् । आ । गहि ॥ ५१ ॥

पदार्थः—(मीढुष्टम्) योऽतिशयेन मीढ्वान् वीर्यैर्वाँस्तत्स-
म्बुद्धौ (शिवतम) अतिशयेन कल्याणकारिन् (शिवः) सुख-
कारी (नः) अस्मभ्यम् (सुमनाः) शोभनं मनो यस्य सः (भव)
(परमे) प्रकृष्टे (वृक्षे) व्रश्चनीये छेदनीये शत्रुसैन्ये (आयुधम्)
असिभुशुण्डीशतप्लवादिकम् (निधाय) धृत्वा (कृत्तिम्) मृग-
चर्मादिमयीम् (वसानः) शरीरमाच्छादयन् (आ) (चर) (पि-
नाकम्) पाति रक्षति आत्मानं येन तद्धनुर्वर्मादिकम् । पातेर्नुक्-
चेति पातेराकः प्रत्ययः । ३० ४ । १५ । (विधत्) धरन् (आ)
(गहि) आगच्छ ॥ ५१ ॥

अन्वयः—हे मीढुष्टम शिवतम सभासेनेश त्वं नः सुमनाः शिवां भव । आयुधं निधाय कृत्तिं वसानः पिनाकं विभ्रत्सन्-
स्माकं रक्षणायागहि परमे वृत्त आचर ॥ ५१ ॥

भावार्थः—सभासेनेशादयः स्वप्रजासु मङ्गलाचारिणो दुष्टेषु
चाग्निरिव दाहकाः स्युर्येन सर्वे धर्मपथं विहायाधर्मं कदापि ना-
चरेयुः ॥ ५१ ॥

पदार्थः—हं (मीढुष्टम) अत्यन्तपराक्रमयुक्त (शिवतम) अति कल्या-
णकारी सभा वा सेना के पति आप (नः) हमारे लिये (सुमनाः) प्रसन्न चित्त से
(शिवः) सुखकारी (भव) हूँजिये (आयुधम्) खड्ग भुशुण्डी और शतघ्नी आदि
शस्त्रों का (निधाय) ग्रहण कर (कृत्तिम्) मृगचर्मादि की अङ्गरखी को (वसा-
नः) शरीर में पहिने (पिनाकम्) आत्मा के रक्षक धनुष् वा वस्त्र आदि को
(विभ्रत्) धारण किये हुए हम लोगों की रक्षा के लिये (आगहि) आइये (प-
रमे) प्रबल (वृत्ते) काटने योग्य शत्रु की सेना में (आचर) अच्छे प्रकार प्राप्त
हूँजिये ॥ ५१ ॥

भावार्थः—सभा और सेना के अध्यक्ष आदि लोग अपनी प्रजाओं में मङ्ग-
लाचारी और दुष्टों में अग्नि के तूल्य तेजस्वी दाहक हों जिस से सब लोग धर्ममार्ग
को छोड़ के अधर्म का आचरण कभी न करें ॥ ५१ ॥

विकिरिद्रेत्यस्य परमेष्ठी प्रजापतिर्वा देवा ऋषयः ।

रुद्रा देवताः । आर्ष्यनुष्टुप् छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

प्रजाजना राजजनैः सह कथं वर्तेरन्नित्युपदिश्यते ॥

प्रजा के पुरुष राजपुरुषों के साथ कैसे वर्तें यह वि० ॥

विकिरिद्र विलोहित नमस्ते अस्तु भगवः ।

यास्तै सहस्रं ह्येतयोऽन्यमस्मन्निवंपन्तु ताः ॥५२॥

विकिरिद्रेति विऽकिरिद्र । विलोहितेति विऽ-
लोहित । नमः । ते । अस्तु । भगवऽइति भगऽवः ।
याः । ते । सहस्रम् । हेतयः । अन्यम् । अस्मत् ।
नि । वपन्तु । ताः ॥ ५२ ॥

पदार्थः—(विकिरिद्र) विशेषेण किरिः सूकर इव द्रायति
शेते विशिष्टं किरिं द्राति निन्दति वा तत्संबुद्धौ (विलोहित)
विविधान् पदार्थानारूढस्तत्सम्बुद्धौ (नमः) सत्कारः (ते)
तुभ्यम् (अस्तु) (भगवः) ऐश्वर्यसम्पन्न (याः) (ते) तव
(सहस्रम्) असंख्याताः (हेतयः) वृद्धयो वज्रा वा (अन्यम्)
इतरम् (अस्मत्) अस्माकं सकाशात् (नि) (वपन्तु) छिन्दन्तु
(ताः) ॥ ५२ ॥

अन्ययः—हे विकिरिद्र विलोहित भगवस्तमेश राजँस्ते न-
मोऽस्तु येन ते तव याः सहस्रं हेतयः सन्ति । ता अस्मदन्यं
निवपन्तु ॥ ५२ ॥

भावार्थः—प्रजाजना राजजनान् प्रत्येवमुच्युर्या युष्माकमु-
न्नतयः शस्त्रास्त्राणि च सन्ति ता अस्मान् सुखे स्थापयन्स्वितरा-
नस्मच्छत्रून् निवारयन्तु ॥ ५२ ॥

पदार्थः—हे (विकिरिद्र) विशेष कर सूअर के समान सोने वा उत्तम सूअर
की निन्दा करने वाले (विलोहित) विविध पदार्थों को आरूढ (भगवः) ऐश्वर्य-
युक्त सभापते राजन् (ते) आप को (नमः) सत्कार प्राप्त (अस्तु) हो जिस से
(ते) आप के (याः) जो (सहस्रम्) असंख्यात प्रकार की (हेतयः) उन्नति
वा वज्रादि शस्त्र हैं (ताः) वे (अस्मत्) हम से (अन्यम्) भिन्न दूसरे शत्रु को
(निवपन्तु) निरन्तर छेदन करें ॥ ५२ ॥

भावार्थः—प्रजा के लोग राज पुरुषों से ऐसे कहें कि जो आप लोगों की उन्नति और शस्त्र अस्त्र हैं वे हम लोगों को सुख में स्थिर करें और इतर हमारे शत्रुओं का निवारण करें ॥ ५२ ॥

सहस्राणीत्यस्य परमेष्ठो प्रजापतिर्वा देवा ऋषयः । रुद्रा

देवताः । निचृदार्ष्यनुष्टुप् छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

राजजनैः किं कार्यमित्याह ॥

राज पुरुषों को क्या करना चाहिये इस वि० ॥

सहस्राणि सहस्रशो बाह्वोस्तव हेतयः । तासा-
मीशानो भगवः पराचीना मुखा कृधि ॥ ५३ ॥

सहस्राणि । सहस्रशऽइति सहस्रशः । बाह्वोः ।
तव । हेतयः । तासाम् । ईशानः । भगवऽइति भ-
गवः । पराचीना । मुखा । कृधि ॥ ५३ ॥

पदार्थः— (सहस्राणि) (सहस्रशः) असंख्याताः
(बाह्वोः) भुजयोः सम्बन्धिन्यः (तव) (हेतयः) प्रबला व-
ज्रगतयः (तासाम्) (ईशानः) ईशानशीलः (भगवः) भा-
ग्यवन् (पराचीना) पराचीनानि दूरीभूतानि (मुखा) मुखानि
(कृधि) कुरु ॥ ५३ ॥

अन्वयः—हे भगवो यास्तव बाह्वोः सहस्राणि हेतयः सन्ति
तासामीशानः सन् सहस्रशः शत्रूणां मुखा पराचीना कृधि ॥ ५३ ॥

भावार्थः—राज पुरुषैः बाहुबलेन राज्यं प्राप्यासंख्यशूरवीराः
सेनाः संपाद्य सर्वे शत्रवः पराङ्मुखाः कार्याः ॥ ५३ ॥

पदार्थः—हे (मगवः) माग्यशील सेनापते जो (तव) आप के (बाहोः) भुजाओं की संचन्धिनी (सहस्राणि) असंख्य (हेतयः) बज्रों की प्रचल गति हैं (तासाम्) उन के (ईशानः) स्वामी पन को प्राप्त आप (सहस्रशः) हजारहों शत्रुओं के (मुख) मुख (पराचीना) पीछे फेर के दूर (कृधि) कीजिये ॥५३॥

भावार्थः—राज पुरुषों को उचित है कि बाहुबल से राज्य को प्राप्त हो और असंख्य शूरवीर पुरुषों की सेनाओं को रख के सब शत्रुओं के मुख फेरें ॥५३॥

असंख्यातेत्यस्य परमेष्ठी प्रजापतिर्वा देवा ऋषयः । रुद्रा

देवताः । विराडार्ष्यनुष्टुप् छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

मनुष्यैः कथमुपकारो ग्राह्य इत्युच्यते ॥

मनुष्य लोग कैसे उपकार ग्रहण करें यह वि० ॥

असंख्याता सहस्राणिये रुद्राऽअधि भूम्याम् ।
तेषां सहस्रयोजनेऽव धन्वानि तन्मसि ॥ ५४ ॥

असंख्यातेत्यसंख्याता । सहस्राणि । ये ।
रुद्राः । अधि । भूम्याम् । तेषाम् । सहस्रयोजनऽ-
इति सहस्रयोजने । अव । धन्वानि । तन्मसि ॥ ५४ ॥

पदार्थः—(असंख्याता) संख्यारहितानि (सहस्राणि) (ये) (रुद्राः) सजीवाऽजीवाः प्राणादयो वायवः (अधि) उपरिभावे (भूम्याम्) पृथिव्याम् (तेषाम्) (सहस्रयोजने) सहस्राण्यसंख्यानि चतुःकोशपरिमितानि यस्मिन् देशे तस्मिन् (अव) अर्वागर्थे (धन्वानि) धनूषि (तन्मसि) विस्तारयेमा ॥ ५४ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या यथा वयं ये असंख्याता सहस्राणि रुद्रा भूम्यामधि सन्ति तेषां सकाशात्सहस्रयोजने धन्वान्यव तन्मसि तथा यूयमपि तनुत ॥ ५४ ॥

भावार्थः—मनुष्यैः प्रतिशरीरं विभक्ता असंख्या भूमिसम्बन्धिनो जीवावायवश्च वैद्यास्तैरुपकारो ग्राह्यस्तेषां कर्त्तव्यश्च ॥ ५४ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो जैसे हम लोग (ये) जो (असंख्याता) संख्या रहित (सहस्राणि) हजारहां (रुद्राः) जीवों के सम्बन्धी वा पृथक् प्राणादि वायु (भूम्याम्) पृथिवी (अधि) पर हैं (तेषाम्) उन के सम्बन्ध से (सहस्रयोजने) असंख्य चार कोश के योजनों वाले देश में (धन्वानि) धनुषों का (अव, तन्मसि) विस्तार करें वैसे तुम लोग भी विस्तार करो ॥ ५४ ॥

भावार्थः—मनुष्यों को चाहिये कि प्रति शरीर में विभाग को प्राप्त हुए पृथिवी के सम्बन्धी असंख्य जीवों और वायुओं को जानें उन से उपकार लें और उन के कर्त्तव्य को भी ग्रहण करें ॥ ५४ ॥

अस्मिन्नित्यस्य परमेष्ठी प्रजापतिर्वा देवा ऋषयः । रुद्रा

देवताः । भुरिगार्घ्युष्णिक् छन्दः । ऋषभः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

अस्मिन्महत्पृणवेऽन्तरिक्षे भुवा अधि । तेषां सहस्रयोजनेऽव धन्वानि तन्मसि ॥ ५५ ॥

अस्मिन् । महति । अर्णवे । अन्तरिक्षे । भुवाः । अधि । तेषाम् । सहस्रयोजन इति सहस्रयोजने । अव । धन्वानि । तन्मसि ॥ ५५ ॥

पदार्थः—(अस्मिन्) (महति) व्यापकत्वादिमहागुणवि-

शिष्टे (अर्णवे) बहून्पर्णासि जलानि विधन्ते यस्मिँस्तस्मिन्निव ।
अर्णइत्युदकनाम० निर्घ० १ । १२ । अर्णसो लोपश्चेति स-
लोपोवप्रत्ययश्च (अन्तरिक्षे) अन्तरिक्ष्य आकाशे (मवाः)
वर्तमानाः (अधि) (तेषाम्०) इति पूर्ववत् ॥ ५५ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या यथा वयं येऽस्मिन् महत्पर्णवेऽन्तरिक्षे
मवा रुद्रा जीवा वायवश्च सन्ति तेषां प्रयोगं कृत्वा सहस्रयोज-
ने धन्वान्यध्यवतन्मसि तथा यूयमपि कुरुत ॥ ५५ ॥

भावार्थः—मनुष्यैर्यथा भूमिस्थेभ्यो जीवेभ्यो वायुभ्यश्च का-
र्योपयोगः क्रियते तथाऽन्तरिक्षस्थेभ्योऽपि कर्त्तव्यः ॥ ५५ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो जैसे हम लोग जो (अस्मिन्) इस (महति) व्या-
पकता आदि बड़े बड़े गुणों से युक्त (अर्णवे) बहुत नलों वाले समुद्र के समान अ-
गाध (अन्तरिक्षे) सब के बीच अविनाशी आकाश में (मवाः) वर्तमान जीव और
वायु हैं (तेषाम्) उनको उपयोग में लाके (सहस्रयोजने) असंख्यात चार कोश के
योजनों वाले देश में (धन्वानि) धनुषों वा अन्नादि धान्यों को (अध्यव, तन्मसि)
अधिकता के साथ विस्तार करें वैसे तुम लोग भी करो ॥ ५५ ॥

भावार्थः—मनुष्यों को योग्य है कि जैसे पृथिवी के जीव और वायुओं से
कार्य सिद्ध करते हैं वैसे आकाशस्थों से भी किया करें ॥ ५५ ॥

नीलग्रीवा इत्यस्य परमेष्ठी प्रजापतिर्वा देवा ऋषयः । बहुरुद्रा
देवताः । निचृदार्ष्यनुष्टुप् छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

नीलग्रीवाः शितिकण्ठा दिवं१० रुद्रा उपश्रिताः ।
तेषां१० सहस्रयोजनेऽव धन्वानि तन्मसि ॥५६॥

नीलग्रीवा इति नीलऽग्रीवाः । शितिकण्ठा
इति शितिकण्ठाः । दिवम् । रुद्राः । उपश्रिता
इत्युपश्रिताः । तेषाम् । सहस्रयोजन इति सह-
स्रयोजने । अथ । धन्वानि । तन्मसि ॥ ५६ ॥

पदार्थः—(नीलग्रीवाः) नीला ग्रीवा येषां ते (शितिकण्ठाः)
शितयस्तीक्ष्णाः श्वेता वा कण्ठा येषां ते (दिवम्) सूर्य विद्युदिव
(रुद्राः) जीवा वायवो वा (उपश्रिताः) उपश्लेषतया श्रिताः
कण्ठा येषां ते । तेषामिति पूर्ववत् ॥ ५६ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या यथा वयं ये नीलग्रीवाः शितिकण्ठा
दिवमुपश्रिता रुद्रा जीवा वा वायवः सन्ति तेषामुपयोगेन सहस्र-
योजने धन्वान्यवतन्मसि तथा यूयमपि कुरुत ॥ ५६ ॥

भावार्थः—विहङ्गिः वह्निस्थान् वायून् जीवान्वा विज्ञापोष-
युज्य आग्नेयास्तादीनि निष्पादनीयानि ॥ ५६ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो जैसे हम लोग जो (नीलग्रीवाः) कण्ठ में नील वर्ण
से युक्त (शितिकण्ठाः) तीक्ष्ण वा श्वेत कण्ठ वाले (दिवम्) सूर्य को बिजुली
जैसे वैश्वे (उपश्रिताः) आश्रित (रुद्राः) जीव वा वायु हैं (तेषाम्) उन के उप-
योग से (सहस्रयोजने) असंख्य योजन वाले देश में (धन्वानि) शस्त्रादि को
(अथ, तन्मसि) विस्तार करें वैसे तुम लोग भी करो ॥ ५६ ॥

भावार्थः—विद्वानों को चाहिये कि अग्निस्थ वायुओं और जीवों को जान और उपयोग में लाके आग्नेय आदि अस्त्रों को सिद्ध करें ॥ ५६ ॥

नीलग्रीवा इत्यस्य परमेष्ठी प्रजापतिर्वा देवा ऋषयः । रुद्रा
देवताः । निचृदाप्यनुष्टुप् छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

नीलग्रीवाः शितिकण्ठाः शर्वा अधः क्षमाचराः ।
तेषां सहस्रयोजनेऽव धन्वानि तन्मसि ॥ ५७ ॥

नीलग्रीवा इति नीलऽग्रीवाः । शितिकण्ठा
इति शितिऽकण्ठाः । शर्वाः । अधः । क्षमाचरा इति
क्षमाऽचराः । तेषाम् । सहस्रयोजन इति सहस्र-
योजने । अथ । धन्वानि । तन्मसि ॥ ५७ ॥

पदार्थः—(नीलग्रीवाः) नीला ग्रीवा येषां ते (शितिकण्ठाः)
शितिः श्वेतः कण्ठो येषां ते (शर्वाः) हिंसकाः (अधः)
अधोगामिनः (क्षमाचराः) ये क्षमायां पृथिव्यां चरन्ति । तेषा-
मिति पूर्ववत् ॥ ५७ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या ये नीलग्रीवाः शितिकण्ठाः शर्वाः
अधः क्षमाचराः सन्ति तेषां सहस्रयोजने दूरीकरणाय धन्वानि
वयमवतन्मसि ॥ ५७ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—मनुष्यैरेष वायवो भूमेरन्तरिक्षम-
न्तरिक्षाद् भूमिं च गच्छन्त्यागच्छन्ति तत्र ये तेजोभूम्वादितत्वाना-
मवयवाश्चरन्ति तान् विज्ञायोपयुज्य कार्यं साध्यम् ॥ ५७ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो जो (नीलग्रीवाः) नीली ग्रीवा वाले तथा (शितिक-
गठाः) काले कण्ठ वाले (शर्वाः) हिंसक जीव और (अधः) नीचे को वा (क्ष-
माचराः) पृथिवी में चलने वाले जीव हैं (तेषाम्) उन के (सहस्रयोजने) हजार
योजन के देश में दूर करने के लिये (धन्वानि) धनुष्यों को हम लोग (अथ, तन्म-
सि) विस्तृत करते हैं ॥ ५७ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र वाचकलु०—मनुष्यों को चाहिये कि जो वायु भूमि से
आकाश और आकाश से भूमि को जाते आते हैं उन में जो अग्नि और पृथिवी आ-
दि के अवयव रहते हैं उन को जान और उपयोग में लाके कार्य सिद्ध करें ॥ ५७ ॥

ये वृक्षेष्वित्यस्य परमेष्ठी प्रजापतिर्वा देवा ऋषयः । रुद्रा
देवताः । निचृदार्ष्यनुष्टुप् छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

मनुष्यैः सर्पादयो दुष्टा निवारणीया इत्याह ॥

मनुष्य लोग सर्पादि दुष्टों का निवारण करें इस वि० ॥

ये वृक्षेषु शृष्पिञ्जरा नीलग्रीवा विलोहिताः ।
तेषाम् सहस्रयोजनेऽव धन्वानि तन्मसि ॥ ५८ ॥

ये । वृक्षेषु । शृष्पिञ्जराः । नीलग्रीवा इति
नीलऽग्रीवाः । विलोहिता इति विलोहिताः ।
तेषाम् । सहस्रयोजन इति सहस्रयोजने । अथ ।
धन्वानि । तन्मसि ॥ ५८ ॥

पदार्थः—(ये) (वृक्षेषु) आम्नादिसमीपेषु (शष्पिञ्जराः) शङ्खद्विसकः पिंजरो वर्णो येषां ते (नीलग्रीवाः) नीलग्रीवा विलोहिताः सर्पादयः सन्ति तेषां सहस्रयोजने प्रक्षेपाय धन्वान्यव तन्मसि । तथा यूयमप्याचरत ॥ ५८ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या यथा वयं ये वृक्षेषु शष्पिञ्जरा नीलग्रीवा विलोहिताः सर्पादयः सन्ति तेषां सहस्रयोजने प्रक्षेपाय धन्वान्यव तन्मसि । तथा यूयमप्याचरत ॥ ५८ ॥

भावार्थः—मनुष्यैर्ये वृक्षादिषु वृद्धिजीवनाः सर्पादयो वर्तन्ते तेपि यथासामर्थ्यं निवारणीयाः ॥ ५८ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो जैसे हम लोग (ये) जो (वृक्षेषु) आम्नादि वृक्षों में (शष्पिञ्जराः) रूप दिखाने से मय के हेतु (नीलग्रीवाः) नीली ग्रीवा युक्त काट खाने वाले (विलोहिताः) अनेक प्रकार के काले आदि वर्णों से युक्त सर्प आदि द्विसक जीव हैं (तेषाम्) उन के (सहस्रयोजने) असंख्य योजन देश में निकाल देने के लिये (धन्वानि) धनुषों को (अवतन्मसि) विस्तृत करे बैसा आचरण तुम लोग भी करो ॥ ५८ ॥

भावार्थः—मनुष्यों को योग्य है कि जो वृक्षादि में वृद्धि से जीने वाले सर्प हैं उन का भी यथाशक्ति निवारण करें ॥ ५८ ॥

ये भूतानामित्यस्य परमेष्ठी प्रजापतिर्वा देवा ऋषयः ।

रुद्रा देवताः । आर्ष्यनुष्टुप् छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

जनैरध्यापनोपदेशौ कुतो ग्राह्यावित्याह ॥

मनुष्य लोग पढ़ाना और उपदेश किस से ग्रहण करें यह वि० ॥

ये भूतानामधिपतयो विशिखासः कपर्दिनः ।
तेषां सहस्रयोजनेऽव धन्वानि तन्मसि ॥ ५९ ॥

ये । भूतानाम् । अधिपतय इत्यधिऽपतयः ।
विशिखास इति विशिखासः । कपर्दिनः । ते-
षाम् । सहस्रयोजन इतिसहस्रऽयोजने । अथ ।
धन्वानि । तन्मसि ॥ ५९ ॥

पदार्थः—(ये) (भूतानाम्) प्राण्यप्राणिनाम् (अधिपतयः)
अधिष्ठातारः पातकाः (विशिखासः) विगतशिखाः संन्यासिनः
(कपर्दिनः) जटिला ब्रह्मचारिणः । तेषामिति पूर्ववत् ॥ ५९ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या यथा ये भूतानामधिपतयो विशिखासः
कपर्दिनः संन्यासिनोब्रह्मचारिणः सन्ति तेषां हिताय सहस्रयोज-
ने वयं परिभ्रमामो धन्वान्यवतन्मसि तथा हे राजपुरुषा यूयमपि
पर्यटनं सदा कुरुत ॥ ५९ ॥

भावार्थः—मनुष्यैर्वैसूत्रात्मधनञ्जयादिवत् परिभ्राजो ब्रह्मचा-
रिणश्च सर्वेषां शरीरात्मपोषकाः सन्ति तदध्यापनोपदेशाभ्यां बुद्धि-
देहपुष्टिः सम्पादनीया ॥ ५९ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो जैसे (ये) जो (भूतानाम्) प्राणी तथा अप्राणियों
के (अधिपतयः) रक्षक स्वामी (विशिखासः) शिखारहित संन्यासी और (कपर्दि-
नः) जटाधारी ब्रह्मचारी लोग हैं (तेषाम्) उन के हितार्थ (सहस्रयोजने) हजार
योजन के देश में हम लोग सर्वथा सर्वदा भ्रमण करते हैं और (धन्वानि) अवि-
द्यादि दोषों के निवारणार्थ विद्यादि शस्त्रों का (अथ, तन्मसि) विस्तार करते हैं वैसे
हे राजपुरुषो तुम लोग भी सर्वत्र भ्रमण किया करो ॥ ५९ ॥

भावार्थः—मनुष्यों को उचित है कि जो सूत्रात्मा और धनंजय वायु के
समान संन्यासी और ब्रह्मचारी लोग सब के शरीर तथा आत्मा की पुष्टि करते हैं उन
से यह और उपदेश सुन कर सब लोग अपनी बुद्धि तथा शरीर की पुष्टि करें ॥ ५९ ॥

ये पथामित्यस्य परमेष्ठी प्रजापतिर्वा देवा ऋषयः । रुद्रा

देवता निचृदाष्यनुष्टुप् छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

पुनर्मनुष्यैः किं कार्यमित्याह ॥

किर मनुष्यों को क्या करना चाहिये यह वि० ॥

ये पथां पथिरक्षय ऐलवृदा आयुर्धुधः । तेषां
सहस्रयोजनेऽव धन्वानितन्मसि ॥ ६० ॥

ये । पथाम् । पथिरक्षय इति पथिरक्षयः । ऐल-
वृदाः । आयुर्धुधऽइत्यायुः युधः । तेषाम् । सहस्र-
ऽयोजन इति सहस्रऽयोजने । अत्र । धन्वानि । त-
न्मसि ॥ ६० ॥

पदार्थः—(ये) (पथाम्) मार्गाणाम् (पथिरक्षयः) ये
पथिषु विचरतां जनानां रक्षयो रक्षकाः (ऐलवृदाः) इलाया पृ-
थिव्या इमानि वस्तु जातानि ऐलानि तानि ये वर्धयन्ति ते ।
अत्र वर्षाव्यत्ययेन धस्य दः । इगुपधलक्षणः कश्च (आयुर्धु-
धः) ये आयुषा सह युध्यन्ते तेषामिति पूर्ववत् ॥ ६० ॥

अन्वयः—वयं ये पथां पथिरक्षय इव ऐलवृदा आयुर्धुधो
भूत्याः सन्ति तेषां सहस्रयोजने धन्वान्यवतन्मसि ॥ ६० ॥

भावार्थः—मनुष्यैर्यथा राजजना अहर्निशं प्रजाजनान्यथाव-
द्रक्षन्ति तथा पृथिवी जीवनादिकं च वायवो रक्षन्तीति वेद्यम् ॥ ६० ॥

पदार्थः—हम लोग (ये) जो (पथाम्) मार्गों के सम्बन्धी तथा (प-
थिरक्षयः) मार्गों में विचरने वाले जनों के रक्षकों के तुल्य (ऐलवृदाः) पृथिवी

सम्बन्धी पदार्थों के वर्धक (आयुर्वृषः) पूर्णायु वा अकस्मा के साथ युद्ध करने वाले मृत्यु हैं (तेषाम्) उन के (सहस्रयोजने) असंख्य योजन देश में (धन्वानि) धनुषों को (अब, तन्मसि) विस्तृत करते हैं ॥ ६० ॥

भावार्थः—मनुष्यों को चाहिये कि जैसे राजपुरुष दिन रात प्रमाजनों की यथावत् रक्षा करते हैं वैसे पृथिवी और जीवनादि की रक्षा वायु करते हैं ऐसा जानें ॥ ६० ॥

ये तीर्थानित्यस्य परमेष्ठी प्रजापतिर्वा देवा ऋषयः । रुद्रा

देवताः । निचृदार्ष्यनुष्टुप् छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

पुनस्तदेवाह ॥

फिर उसी वि० ॥

ये तीर्थानि प्रचरन्ति सूकाहस्ता निषङ्गिणः ।

तेषां सहस्रयोजनेऽव धन्वानि तन्मसि ॥ ६१ ॥

ये । तीर्थानि । प्रचरन्तीति प्रचरन्ति । सूकाहस्ताऽइति सूकाहस्ताः । निषङ्गिणः । तेषाम् । सहस्रयोजन इति सहस्रयोजने । अत्र । धन्वानि । तन्मसि ॥ ६१ ॥

पदार्थः—(ये) (तीर्थानि) यानि वेदाचार्यस्तत्त्वभाषणा-
व्यखचर्यादिसुनिश्चयमादीन्यविद्यादुःखेभ्यस्तारयन्ति यहा येः समुद्रा-
दिभ्यस्तारयन्ति तानि (प्रचरन्ति) (सूकाहस्ताः) सूका वज्राणि
हस्तेषु येषां ते । सूक इति वज्रना० निघं० १। २० (निषङ्गिणः)
प्रशस्तवाणकोशयुक्ताः । तेषामिति पूर्ववत् ॥ ६१ ॥

अन्वयः—वयं ये सूकाहस्ता निषङ्गिण इव तीर्थानि प्रचरन्ति
तेषां सहस्रयोजने धन्वान्यव तन्मसि ॥ ६१ ॥

भावार्थः—मनुष्याणां द्विविधानि तीर्थानि वर्तन्ते तेष्वध्यानि ब्रह्मचर्याचार्यसेवावेदाद्यध्ययनाध्यापनसत्सङ्गेश्वरोपासनासत्यभाषणादीनि दुःखसागराज्जनान् पारं नयन्ति । अपराणि वैः समुद्रादिजलाशयेभ्यः पारावारं गन्तुं शक्याश्चेति ॥ ६१ ॥

पदार्थः—हम लोग (ये) जो (मृकाहस्ताः) हाथों में वज्र धारण किये हुए (निषङ्गिणः) प्रशंसित वाण और कोश से युक्त जनों के समान (तीर्थानि) दुःखों से पार करने हारे वेद आचार्य सत्यभाषण और ब्रह्मचर्यादि अच्छे नियम अथवा जिन से समुद्रादिकों के पार करते हैं उन नौका आदि तीर्थों का (प्रचरन्ति) प्रचार करते हैं (तेषाम्) उन के (सहस्रयोजने) हजारयोजन के देश में (धन्वानि) शस्त्रों को (अव, तन्मसि) विस्तृत करते हैं ॥ ६१ ॥

भावार्थः—मनुष्यों के दो प्रकार के तीर्थ हैं उनमें पहिले तो वे जो ब्रह्मचर्य गुरु की सेवा वेदादि शास्त्रों का पढ़ना पढ़ाना सत्सङ्ग ईश्वर की उपासना और सत्यभाषण आदि दुःखसार में मनुष्यों को पार करते हैं और दूसरे वे जिन से समुद्रादि जलाशयों के इस पार उस पार जाने आने को समर्थ हों ॥ ६१ ॥

येऽनेष्वित्यस्य परमेष्ठी प्रजापतिर्वा देवा ऋषयः । रुद्रा

देवताः । विराडाव्यनुष्टुप् छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

पुनस्तदेवाह ॥

फिर उसी वि० ॥

येऽन्नैषु विविध्यन्ति पात्रेषु पिवन्तो जनान् । ते
षां सहस्रयोजनेऽव धन्वानि तन्मसि ॥ ६२ ॥

ये । अन्नैषु । विविध्यन्तीति विविध्यन्ति । पात्रेषु । पिवन्तः । जनान् । तेषाम् । सहस्रयोजन इति सहस्रयोजने । अथ । धन्वानि । तन्मसि ॥ ६२ ॥

पदार्थः—(ये) (अग्नेषु) अन्नव्येषु पदार्थेषु (विविध्यन्ति)
वाणा इव साक्षतान् कुर्वन्ति (पात्रेषु) पानसाधनेषु (पिबतः)
पानं कुर्वतः (जनान्) मनुष्यादिप्राणिनः । तेषामिति पूर्ववत् ॥ ६२ ॥

अन्वयः—वयं येऽग्नेषु वर्त्तमानान् पात्रेषु पिबतो जनान्
विविध्यन्ति तेषां प्रतीकाराय सहस्रयोजने धन्वान्यवतन्मसि ॥ ६२ ॥

भावार्थः—येऽन्नाहारं जलादिपानं कुर्वतो विषादिना घ्नन्ति
तेभ्यः सर्वेदूरे वसनीयम् ॥ ६२ ॥

पदार्थः—हम लोग (ये) जो (अग्नेषु) खाने योग्य पदार्थों में वर्त्तमान (पा-
त्रेषु) पात्रों में (पिबतः) पीते हुए (जनान्) मनुष्यादि प्राणियों को (विविध्यन्ति) वाण
के तुल्य घायल करते हैं (तेषाम्) उन को हटाने के लिये (सहस्रयोजने) असंख्य
योजन देश में (धन्वानि) धन्यों को (अथ, तन्मसि) विस्तृत करते हैं ॥ ६२ ॥

भावार्थः—जो पुरुष अन्न को खाने और जलादि को पीते हुए जीवों को
विष आदि से मार डालते हैं उन से सब लोग दूर बसें ॥ ६२ ॥

य एतावन्त इत्यस्य परमेष्ठी प्रजापतिर्वा देवा ऋषयः । रुद्रा

देवताः । भुरिगार्घ्यनुष्टुप् छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

पुनस्तदेवाह ॥

फिर उसी वि० ॥

य एतावन्तश्च भूयांसश्च दिशो रुद्रा वित-
स्थिरे । तेषांसहस्रयोजनेऽवधन्वानितन्मसि ॥ ६३ ॥

ये । एतावन्तः । च । भूयांसः । च । दिशः ।

रुद्राः । वितस्थिरऽइति विस्तस्थिरे । तेषाम् । सहस्रयोजन इति सहस्रयोजने । अत्र । धन्वानि । तन्मसि ॥ ६३ ॥

पदार्थः—(ये) (एतावन्तः) यावन्तो व्याख्याताः (च) (भूयांसः) तेभ्योऽप्यधिकाः (च) (दिशः) पूर्वाद्याः (रुद्राः) प्राणजीवाः (वितस्थिरे) विविधतया तिष्ठन्ति (तेषाम्) (सहस्रयोजने) एतत् संख्यापरिमिते देशे (अत्र) विरोधार्थं (धन्वानि) अन्तरिक्षावयवान् । धन्वेत्यन्तरिक्षना० निघण्टौः १ । ३ (सहस्रयोजने) (अत्र) (धन्वानि) (तन्मसि) ॥ ६३ ॥

अन्वयः—वयं य एतावन्तश्च भूयांसश्च रुद्रा दिशो वितस्थिरे तेषां सहस्रयोजने धन्वान्यवतन्मसि ॥ ६३ ॥

भावार्थः—ये मनुष्याः सर्वासु दिक्षु स्थितान् जीवान् वा-
पून्वा यथावदुपयुज्यते तेषां सर्वकार्याणि सिद्धानि भवन्ति ॥ ६३ ॥

पदार्थः—हम लोग (ये) जो (एतावन्तः) इतने व्याख्यात किये (च) और (रुद्राः) प्राण वा जीव (भूयांस) इन से भी अधिक (च) सब प्राण तथा जीव (दिशः) पूर्वादि दिशाओं में (वितस्थिरे) विविध प्रकार से स्थित हैं (तेषाम्) उन के (सहस्रयोजने) हजार योजन के देश में (धन्वानि) आकाश के अवयवों को (अत्र, तन्मसि) विरुद्ध विस्तृत करते हैं ॥ ६३ ॥

भावार्थः—जो मनुष्य सब दिशाओं में स्थित जीवों वा वायुओं को यथा-
वत् उपयोग में लाते हैं उन के सब कार्य सिद्ध होते हैं ॥ ६३ ॥

नमोस्तुरुद्रेभ्य इत्यस्य परमेष्ठी प्रजापतिर्वा देवा ऋषयः ।

रुद्रा देवताः । निचृद्धृतिश्छन्दः । ऋषयः स्वरः ॥

पुनस्तदेवाह ॥

फिर भी वही वि० ॥

नमोऽस्तु रुद्रेभ्यो ये दिवि येषां वर्षमिषवः ।
तेभ्यो दश प्राचीर्दश दक्षिणा दश प्रतीचीर्दशो-
दीचीर्दशोर्ध्वाः । तेभ्यो नमो अस्तु ते नोऽवन्तु ते
नो मृडयन्तु ते यं द्विप्मो यश्च नो द्वेष्टि तमेषां जम्भे
दध्मः ॥ ६४ ॥

नमः । अस्तु । रुद्रेभ्यः । ये । दिवि । येषाम् । व-
र्षम् । इषवः । तेभ्यः । दश । प्राचीं । दश । दक्षिणाः ।
दश । प्रतीचीः । दश । उदीचीः । दश । ऊर्ध्वाः ।
तेभ्यः । नमः । अस्तु । ते । नः । अवन्तु । ते । नः ।
मृडयन्तु । ते । यम् । द्विप्मः । यः । च । नः । द्वेष्टि ।
तम् । एषाम् । जम्भे । दध्मः ॥ ६४ ॥

पदार्थः—(नमः) सत्क्रिया (अस्तु) भवतु (रुद्रेभ्यः)
प्राणोभ्य इव वर्त्तमानेभ्यः (ये) (दिवि) सूर्यप्रकाशादाविव विद्या-
विनये वर्त्तमाना वीराः (येषाम्) वर्षम् दृष्टिरिव (इषवः) वा-
णाः (तेभ्यः) (दश) (प्राचीः) पूर्वा दिशः (दश) (द-

दक्षिणाः) (दश) (प्रतीचीः) पश्चिमा (दश) (उदीचीः)
 उत्तराः (दश) (ऊर्ध्वाः) उपरिस्थाः (तेभ्यः) (नमः) अ-
 न्नादिकम् (अस्तु) (ते) (नः) अस्मान् (अवन्तु) रक्षन्तु
 (ते) (नः) अस्मान् (मृडयन्तु) सुखयन्तु (ते) (यम्)
 (द्विष्मः) अप्रीतिं कुर्याम (यः) (च) (नः) अस्मान्
 (ह्येष्टि) न प्रीणयति (तम्) (एषाम्) वायूनाम् (जम्मे)
 मार्जारमुखे मूषक इव पीडायाम् (दध्मः) निःक्षिपाम ॥ ६४ ॥

अन्वयः—ये रुद्रादिविवर्त्तन्ते येषां वर्षमिषवस्तेभ्यो रुद्रेभ्योऽ-
 स्माकं नमोऽस्तु ये दश प्राचीर्दश दक्षिणा दश प्रतीचीर्दशोदी-
 चीर्दशोर्ध्वाः प्राप्नुवन्ति तेभ्यो रुद्रेभ्योऽस्माकं नमोऽस्तु य एवं-
 भूतास्ते नोऽवन्तु ते नो मृडयन्तु ते वयं यं द्विष्मो यश्च नो
 ह्येष्टि तमेषां जम्मे दध्मः ॥ ६४ ॥

भावार्थः—यथा वायूनां सकाशाहर्षा जायन्ते तथा ये सर्वत्रा-
 धिष्ठातारः स्युस्ते वीराः पूर्वादिशु दिक्ष्वस्माकं रक्षकाः सन्तु वयं
 यं विरोधिर्न जानीमस्तं सर्वत आवृत्य वायुवद्वन्धयेमेति ॥ ६४ ॥

पदार्थः—(ये) जो सर्वहितकारी (दिवि) सूर्यप्रकाशादि के तुल्य
 विद्या और विनय में वर्त्तमान हैं (येषाम्) जिन के (वर्षम्) वृष्टि के समान (इ-
 षवः) बाण हैं (तेभ्यः) उन (रुद्रेभ्यः) प्राणादि के तुल्य वर्त्तमान पुरुषों के लिये
 हम लोगों का किया (नमः) सत्कार (अस्तु) प्राप्त हो जो (दश) दश प्रकार
 (प्राचीः) पूर्व (दश) दश प्रकार (दक्षिणाः) दक्षिण (दश) दश प्रकार (प्र-
 तीचीः) पश्चिम (दश) दश प्रकार (उदीचीः) उत्तर और (दश) दश प्रकार
 (ऊर्ध्वाः) ऊपर की दिशाओं को प्राप्त होते हैं (तेभ्यः) उन सर्वहितैषी राजपुरुषों के
 लिये हमारा (नमः) अन्नादि पदार्थ (अस्तु) प्राप्त हो जो ऐसे पुरुष हैं (ते) वे

हम लोग (यम्-) जिस से (द्विष्मः) अप्रीति करें (च) और (यः) जो (नः) हम को (द्वेष्टिः) दुःख दे (तम्) उस को (एषाम्) इन वायुओं की (जम्भे) जिज्ञाव के मुख में मूषे के समान पीड़ा में (दध्मः) डालें ॥ ६४ ॥

भावार्थः—जैसे वायुओं के सम्बन्ध से वर्षा होती है वैसे जो सर्वत्र अधिष्ठित हों वे वीर पुरुष पूर्वादि दिशाओं में हमारे रक्षक हों हम लोग जिस को विरोधी जानें उस को सब ओर से वेर के वायु के समान बाँधें ॥ ६४ ॥

नमोऽस्तु रुद्रेभ्य इत्यस्य परमेष्ठी प्रजापतिर्वा देवा ऋषभः ।

रुद्रा देवताः । धृतिश्चन्द्रः । ऋषभः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी विषय० ॥

नमोऽस्तु रुद्रेभ्यो येऽन्तरिक्षे येषां वात इषवः ।
तेभ्यो दश प्राचीर्दश दक्षिणा दश प्रतीचीर्दशोदी-
चीर्दशोर्ध्वाः । तेभ्यो नमो अस्तु ते नोऽवन्तु ते नो
मृडयन्तु ते यं द्विष्मो यश्च नो द्वेष्टि तमेषां जम्भे
दध्म ॥ ६५ ॥

नमः । अस्तु । रुद्रेभ्यः । ये । अन्तरिक्षे ।
येषाम् । वातः । इषवः । तेभ्यः । दश । प्राचीः ।
दश । दक्षिणाः । दश । प्रतीचीः । दश । उदीचीः ।
दश । ऊर्ध्वाः । तेभ्यः । नमः । अस्तु । ते । नः ।
अवन्तु । ते । नः । मृडयन्तु । ते । यम् । द्विष्मः । यः ।
चानः । द्वेष्टि । तम् । एषाम् । जम्भे । दध्मः ॥ ६५ ॥

पदार्थः—(नमः) (अस्तु) (रुद्रेभ्यः) (ये) (अन्तरिक्षे) आकाशे (येषाम्) (वातः) (इषवः) (तेभ्यः०) इति पूर्ववत् ॥ ६५ ॥

अन्वयः—ये विमानादिपुस्त्यित्वाऽन्तरिक्षे विचरन्ति येषां वात इषेवः सन्ति तेभ्यो रुद्रेभ्योऽस्माकं नमोऽस्तु ये दश प्राचीर्दश दक्षिणा दश प्रतीचीर्दशोदीचीर्दशोर्ध्वाः आशा व्याप्तवन्तस्तेभ्यो नमोऽस्तु ते नोऽवन्तु ते नो मृडयन्तु ते वयं च यं द्विष्मो यश्च नो द्वेष्टि तमेषां जम्भे यशे दध्मः ॥ ६५ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—ये मनुष्या आकाशस्थान् शुद्धान् शिल्पिनः सेवन्ते तानेते सर्वतो बलयित्वां शिल्पविद्याः शिक्षेरन् ॥ ६५ ॥

पदार्थः—(ये) जो विमानादि यानों में बैठ के (अन्तरिक्षे) आकाश में विचरते हैं (येषाम्) जिन के (वातः) वायु के तुल्य (इषवः) बाण हैं (तेभ्यः) उन (रुद्रेभ्यः) प्राणादि के तुल्य वर्त्तमान पुरुषों के लिये हमारा किया (नमः) सत्कार (अस्तु) प्राप्त हो जो (दश) दश प्रकार (प्राचीः) पूर्व (दश) दश प्रकार (दक्षिणाः) दक्षिण (दश) दश प्रकार (प्रतीचीः) पश्चिम (दश) दश प्रकार (उदीचीः) उत्तर और (दश) दश प्रकार (ऊर्ध्वाः) ऊपर की दिशाओं में व्याप्त हुए हैं (तेभ्यः) उन सर्वहोत्रियों को (नमः) अन्नादि पदार्थ (अस्तु) प्राप्त हो जो ऐसे पुरुष हैं (ते) वे (नः) हमारी (अवन्तु) रक्षा करें (ते) वे (नः) हम को (मृडयन्तु) सुखी करें (ते) वे और हम लोग (यम्) जिस से (द्विष्मः) अप्रीति करें (च) और (यः) जो (नः) हम को (द्वेष्टि) दुःख दे (तम्) उस को (एषाम्) इन वायुओं की (जम्भे) बिलाड़ के मुख में मूँचे के समान पीड़ा में (दध्मः) डालें ॥ ६५ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकलु०—जो मनुष्य आकाश में रहने वाले शुद्ध कारीगरों का सेवन करते हैं उन को ये सब ओर से बलवान् करके शिल्प विद्या की शिक्षा करें ॥ ६५ ॥

नमोस्तु रुद्रेभ्य इत्यस्य परमेष्ठी प्रजापतिर्वा देवा ऋषयः ।

रुद्रा देवताः । धृतिश्छन्दः । ऋषयः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

नमोऽस्तु रुद्रेभ्यो ये पृथिव्यां येषामन्नमिषवः ।
तेभ्यो दश प्राचीर्दश दक्षिणा दश प्रतीचीर्दशोदी-
चीर्दशोर्ध्वाः । तेभ्यो नमो अस्तु ते नोऽवन्तु ते नो
मृडयन्तु ते यं हिप्मो यच्च नो द्वेष्टि तमपां जम्भै-
दध्मः ॥ ६६ ॥

नमः । अस्तु । रुद्रेभ्यः । ये । पृथिव्याम् । ये-
षाम् । अन्नम् । इषवः । तेभ्यः । दश । प्राचीः ।
दश । दक्षिणाः । दश । प्रतीचीः । दश । उदीचीः ।
दश । ऊर्ध्वाः । तेभ्यः । नमः । अस्तु । ते । नः ।
अवन्तु । ते । नः । मृडयन्तु । ते । यम् । हिप्मः ।
यः । च । नः । द्वेष्टि । तम् । अपाम् । जम्भै ।
दध्मः ॥ ६६ ॥

पदार्थः—(नमः) (अस्तु) (रुद्रेभ्यः) (ये) (पृ-
थिव्याम्) विस्तृतायां भूमौ (येषाम्) (अन्नम्) तण्डुला-
दिकमत्तव्यमिव (इषवः) शस्त्रास्त्राणि । तेभ्य इति पूर्ववत् ॥ ६६ ॥

अन्वयः—ये भूविमानादिषु स्थित्वा पृथिव्यां विचरन्ति ये-
षामन्नमिषवस्तेभ्यो रुद्रेभ्योऽस्माकं नमोऽस्तु ये दश प्राचीर्दश दक्षिणा

दश प्रतीचीर्दशोदीचीर्दशोर्ध्वा व्यासवन्तः सन्ति तेभ्योऽस्माकं
नमोऽस्तु ते नः सर्वतोऽवन्तु ते नो मृडयन्तु ते वयं च यं द्विभ्यो
यश्च नो द्वेष्टि तमेपां जम्मे दधमः ॥ ६६ ॥

भावार्थः—ये पृथिव्यामन्नार्थिनस्तान् संपोष्य वर्द्धनीयाः ॥ ६६ ॥

अस्मिन् अध्याये वायुजीवेश्वरवीरगुणकृत्यवर्णनादेतदर्थस्य पूर्वा-
ध्यायोक्तार्थेन सह सङ्गतिरस्तीति वेद्यम् ॥

पदार्थः—(ये) जो भूविमान आदि में बैठ के (पृथिव्याम्) विस्तृत भूमि
में विचरते हैं (येषाम्) जिन के (अन्नम्) खाने योग्य तरडुलादि (इषवः)
बाणरूप हैं (तेभ्यः) उन (रुद्रेभ्यः) प्राणादि के तुल्य वर्तमान पुरुषों के लिये हम
लोगों का किया (नमः) सत्कार (अस्तु) प्राप्त हो जो (दश) दश प्रकार (प्रा-
चीः) पूर्व (दश) दश प्रकार (दक्षिणाः) दक्षिण (दश) दश प्रकार (प्र-
तीचीः) पश्चिम (दश) दश प्रकार (उदीचीः) उत्तर और (दश) दश प्रकार
(ऊर्ध्वाः) ऊपर की दिशाओं को व्याप्त होते हैं (तेभ्यः) उन सर्वहितैषी राज-
पुरुषों के लिये हमारा (नमः) अन्नादि पदार्थ (अस्तु) प्राप्त हो जो ऐसे पुरुष हैं
(ते) वे (नः) हमारी सबओर से (अवन्तु) रक्षा करें (ते) वे (नः) हम
को (मृडयन्तु) सुखी करें (ते) वे और हम लोग (यम्) जिस को (द्विभ्यः)
अप्रसन्न करें (च) और (यः) जो (नः) हम को (द्वेष्टि) दुःख दे (तम्)
उस को (एषाम्) इन वायुओं की (जम्मे) बिलाड़ी के मुख में मूष के तुल्य पी-
ड़ा में (दधमः) डालें ॥ ६६ ॥

भावार्थः—जो पृथिवी पर अन्नार्थी पुरुष हैं उन का अच्छे प्रकार पोषण
कर उन्नति करनी चाहिये ॥ ६६ ॥

इस अध्याय में वायु जीव ईश्वर और वीरपुरुष के गुण यथा कृत्यका वर्णनहोने से
इस अध्यायके अर्थ की पूर्वाध्याय में कहे अर्थ के साथ संगति जाननी चाहिये ॥ ६६ ॥

इति श्रीमद्दिद्वरपरमहंसपरिव्राजकाचार्याणां परम विदुषां श्री-
युत विरजानन्द सरस्वती स्वामिनां शिष्येण श्रीमत्परहंस परि-
व्राजकाचार्येण श्रीयुत दयानन्द सरस्वतीस्वामिना विरचिते सं-
स्कृतार्थभाषाभ्यां समन्विते सुप्रमाणयुक्ते यजुर्वेदभाष्ये

षोडशोऽध्यायः समाप्तिमगात् ॥

ओ३म्

अथ सप्तदशोऽध्याय आरभ्यते ॥

विश्वानि देव सवितर्दुरितानि परां सुव । यद्भद्रं
तन्न आसुव ॥ १ ॥

अस्मन्नूर्जमित्यस्य मेधातिथिर्ऋषिः । मरुतो देवताः ।

अतिशकरी छन्दः । पञ्चमः स्वरः ॥

अथ वृष्टिविद्योपदिश्यते ॥

अब सप्तहवें अध्याय का आरम्भ किया जाता है

इस के पहिले मन्त्र में वर्षा की

विद्या का उपदेश किया है ॥

अस्मन्नूर्जं पर्वते शिश्रियाणामद्भ्य ओषधीभ्यो
वनस्पतिभ्यो अधि सम्भृतं पर्यः । तान्न इषमूर्जं
धत्त मरुतः स१० रराणाः । अश्मस्ते जुन्मयि तऽ-
ऊर्ग्यन्द्विष्मस्तं ते शुगृच्छतु ॥ १ ॥

अश्मन् । ऊर्जम् । पर्वते । शिश्रियाणाम् । अ-
 द्भ्य इत्यन्ऽभ्यः । ओषधीभ्यः । वनस्पतिभ्य इति
 वनस्पतिऽभ्यः । अधि । सम्भृतमिति समऽभृतम् ।
 पयः । ताम् । नः । इषम् । ऊर्जम् । धत्त । मरुतः ।
 संरराणाऽइति समऽरराणाः । अश्मन् । ते । क्षुत् ।
 मयि । ते । ऊर्क् । यम् । द्विष्मः । तम् । ते । शुक् ।
 ऋच्छतु ॥ १ ॥

पदार्थः—(अश्मन्) अश्मनि मेघे । अश्मेति मेघना० निघं०
 १ । १० (ऊर्जम्) पराक्रमम् (पर्वते) पर्वताकारे (शिश्रिया-
 णाम्) मेघावयवानां मध्ये स्थितां विद्युतम् (अद्भ्यः) जलाश-
 येभ्यः (ओषधीभ्यः) यवादिभ्यः (वनस्पतिभ्यः) अश्वत्थादिभ्यः
 (अधि) (सम्भृतम्) सम्यग् धृतं (पयः) रसयुक्तं जलम्
 (ताम्) (नः) अस्मभ्यम् (इषम्) अन्नम् (ऊर्जम्) पराक्र-
 मम् (धत्त) धरत (मरुतः) वायव इव क्रियाकुशला मनुष्याः
 (संरराणाः) सम्यग् रान्ति ददति ते (अश्मन्) अश्मनि (ते)
 तव (क्षुत्) बुभुक्षा (मयि) (ते) तव (ऊर्क्) पराक्रमोऽन्नं
 वा (यम्) दुष्टम् (द्विष्मः) न प्रसादयेम (तम्) (ते) तव
 (शुक्) शोकः (ऋच्छतु) प्राप्नोतु ॥ १ ॥

अन्वयः—हे संरराणा मरुतो यूयं पर्वतेऽश्मन् शिश्रियाणा-
मूर्ज नोऽधिधत्ताद्भ्य ओपधीभ्योवनस्पतिभ्यः सम्भृतं पयइषमूर्जं
च ताञ्च धत्त । हे मनुष्य तेऽश्मन्नूर्गं वर्तते सा मध्यस्तु या
ते क्षुन् सा मग्नि भवतु यं वयं द्विष्मस्तं ते शुगृच्छतु ॥ १ ॥

भावार्थः—मनुष्यैर्था सूर्यो जलाशयोपध्यादिभ्यो रसंहृत्वा मे-
घमण्डले संस्थाप्य पुनर्विषयति ततोऽन्नादिकं जायते तदशनेन जु-
निवृत्त्या बलोज्जतिस्तया दुष्टानां निवृत्तिरेतया सज्जनानां शोक-
नाशो भवति तथा समानसुखदुःखसेवनाः सुहृदो भूत्वा परस्परेषां
दुःखं विनाश्य सुखं सनतमुन्नेयम् ॥ १ ॥

पदार्थः—हे (संरराणाः) सम्यक् दानशील (मरुतः) वायुओं के तुल्य
क्रिया करने में कुशल मनुष्यो तुम लोग (पर्वते) पहाड़ के समान आकार वाले
(अश्मन्) मेघ के (शिश्रियाणाम्) अवयवों में स्थिर बिजुली तथा (उर्जम्)
पराक्रम और अन्न को (नः) हमारे लिये (अधि, धत्त) अधिकता से धारण करो
और (अद्भ्यः) जलाशयों (ओपधिभ्यः) जौ आदि ओपधियों और (वनस्पति-
भ्यः) पीपल आदि वनस्पतियों से (सम्भृतम्) सम्यक् धारण किये (पयः) रसयुक्त
जल (इषम्) अन्न (उर्जम्) पराक्रम और (ताम्) उस पूर्वोक्त विद्युत् को धारण
करो । हे मनुष्य जो (ते) तेरा (अश्मन्) मेघविषय में (उर्जम्) रस वा पराक्रम
है सो (मग्नि) मुझ में तथा जो (ते) तेरी (क्षुत्) भूख है वह मुझ में भी हो
अर्थात् समान सुख दुःख मान के हम लोग एक दूसरे के सहायक हों और (यम्)
जिस दुष्ट को हम लोग (द्विष्मः) द्वेष करें (तम्) उस को (ते) तेरा (शुक्) शोक
(ऋच्छतु) प्राप्त हो ॥ १ ॥

भावार्थः—मनुष्यों को चाहिये कि जैसे सूर्य जलाशय और ओषध्यादि से रस का हरण कर मेघमण्डल में स्थापित करके पुनः वर्षाता है उस से अन्नादि पदार्थ होते हैं उस के मोहन से क्षुधा की निवृत्ति क्षुधा की निवृत्ति से बल की बढ़ती उससे दुष्टों की निवृत्ति और दुष्टों की निवृत्ति से सज्जनों के शोक का नाश होता है वैसे अपने समान दूसरों का सुख दुःख मान सब के मित्र होके एक दूसरे के दुःख का विनाश कर के सुख की निरन्तर उन्नति करें ॥ १ ॥

इमाम इत्यस्य मेधातिथिर्ऋषिः । अग्निर्देवता ।

निचृद्दिकृतिश्छन्दः । मध्यमः स्वरः ॥

अथेष्टकादिचयनदृष्टान्तेन गणित विद्योपदिश्यते ॥

अब इष्ट का आदि के दृष्टान्त से गणित विद्या का उप० ॥

इमा मे अग्नि इष्टका धेनवः संवेका च दश च दश च शतं च शतं च सहस्रं च सहस्रं चायुतं चायुतं च नियुतं च नियुतं च प्रयुतं चाबुदं च न्यूबुदं च समुद्रश्च मध्यं चान्तश्च परार्द्धश्चैता मे अग्नि इष्टका धेनवः सन्त्वमुत्रामुष्मिल्लोके ॥ २ ॥

इमाः । मे । अग्ने । इष्टकाः । धेनवः । सन्तु । एकाः । च । दश । च । दश । च । शतम् । च । शतम् । च । सहस्रम् । च । सहस्रम् । च । अयुतम् । च । अयुतम् । च । नियुतमिति निऽयुतम् । च । नियुतमिति निऽयुतम् ।

च । प्रयुतमिति प्रयुतम् । च । अर्बुदम् । च । न्यर्बु-
दमिति निऽअर्बुदम् । च । समुद्रः । च । मध्यम् । च ।
अन्तः । च । परार्द्धः । च । एताः । मे । अग्ने ।
इष्टकाः । धेनवः । सन्तु । अमुत्र । अमुष्मिन् ।
लोके ॥ २ ॥

पदार्थः—(इमाः) वक्ष्यमाणाः (मे) मम (अग्ने) वि-
द्वन् (इष्टकाः) इष्टसुखं साधिकाः (धेनवः) दुग्धदात्र्यो
गाव इव (सन्तु) (एकाः) (च) (दश) (च) (दश)
(च) (शतम्) (च) (शतम्) (च) (सहस्रम्) (च)
(सहस्रम्) (च) (अयुतम्) दश सहस्राणि (च) (अयुतम्)
(च) (नियुतम्) लक्षम् (च) (नियुतम्) (च) (प्रयुतम्)
दश लक्षाणि प्रयुतमिति कोटिरप्युपलक्षकम् (च) (अर्बुदम्)
दश कोटयः (च) (न्यर्बुदम्) अन्नम् । न्यर्बुदमिति खर्व
निखर्व महापन्न शङ्कुसंख्यानामप्युपलक्षकम् (च) (समुद्रः)
(च) (मध्यम्) (च) (अन्तः) (च) (परार्द्धः) (च)
(एताः) (मे) मम (अग्ने) (इष्टकाः) (धेनवः) (सन्तु)
(अमुत्र) परस्मिन् जन्मनि (अमुष्मिन्) परस्मिन् (लोके)
दृष्टव्ये ॥ २ ॥

अन्वयः—हे अग्ने विद्वन् या मे ममेमा इष्टका धेनवइव
सन्तुतास्तत्रापि भवन्तु या एका च दश च दश च शतं च शतं
च सहस्रं च सहस्रं चायुतं चायुतं च नियुतं च नियुतं च प्रयुतं
चार्बुदं च न्यर्बुदं च समुद्रश्च मध्यं चान्तश्च परार्द्धश्चैता मे अग्ने
इष्टका धेनव इवामुत्रामुष्मिन्लोकेऽस्मिन् परजन्मनि वा सन्तु ॥ २ ॥

भावार्थः—यथा सुसेविता गावो दुग्धादिदानेन सर्वान् सन्तो-

पयन्ति तथैव वेद्यां सञ्चित्ता इष्टका दृष्टिहेतुका भूत्वा दृष्ट्या-
दिद्वारा सर्वानानन्दयन्ति मनुष्यैरेका संख्या दशवारं गुणिता सती
दश संज्ञां लभते दश दशवारं संख्याता शतं शतं दशवारं संख्यातं
सहस्रं सहस्रं दशवारं संख्यातमयुतमयुतं दशवारं संख्यातं नियुतं
नियुतं दशवारं संख्यातं प्रयुतं प्रयुतं दशवारं संख्यातं कोटिः को-
टिर्दशवारं संख्याता दश कोटयस्ता दशवारं संख्याता स्वर्बः स्वर्बो
दशवारं संख्यातोनिस्वर्बोनिस्वर्बोदशवारं संख्यातोमहापद्मो महापद्मो
दशवारं संख्यातः सङ्कुः शङ्कुर्दशवारं संख्यातः समुद्रः समुद्रो द-
शवारं संख्यातो मध्यं मध्यं दशवारं संख्यातमन्तरन्तो दशवारं सं-
ख्यातः परार्द्ध एताः संख्या उक्ता उक्तरनैकैश्चकारैरेन्या अपि
अङ्कवीजरेखा प्रभृतयो यथावद् विज्ञेया यथास्मिँल्लोक इमाः
संख्याः सन्ति तथान्येष्वपि लोकेषु वर्तन्ते यथात्रैतसंख्याभिः सं-
ख्याता इष्टकाः सुशिल्पिभिश्चित्ता गृहाकारा भूत्वा शीतोष्णव-
र्षावाय्वादिभ्यो मनुष्यान् रक्षित्वाऽऽनन्दयन्ति तथैवाहुतयो जल-
वाय्वोषधीभिः संहत्य सर्वान्प्राणिन आनन्दयन्ति ॥ २ ॥

पदार्थः—हे (अग्ने) विद्वन् पुरुष जैसे (मे) मेरी (इमाः) ये (इष्ट-

काः) इष्ट सुख को सिद्ध करने हारी यज्ञ की सामग्री (धेनवः) दुग्ध देने वाली
गौओं के समान (सन्तु) होवें आप के लिये भी वैसी हों जो (एका) एक (च)
दशगुणा (दश) दश (च) और (दश) दश (च) दश गुणा (शतम्) सौ
(च) और (शतम्) सौ (च) दश गुणा (सहस्रम्) हजार (च) और सह-
स्रम् हजार (च) दश गुणा (अयुतम्) दश हजार (च) और (अयुतम्)
दश हजार (च) दश गुणा (नियुतम्) लाख (च) और (नियुतम्) लाख (च)
दश गुणा (प्रयुतम्) दश लाख (च) इस का दश गुणा कोड़ इसका दश गुणा (अर्बु-
दम्) दशकोड़ इस का द० (न्यर्बुदम्) अर्ब (च) इस का दश गुणा स्वर्ब इस का दश
गुणा निस्वर्ब इस का दश गुणा महापद्म इस का दश गुणा शङ्कु इसका दश गुणा (समु-
द्रः) समुद्र (च) इसका दश गुणा (मध्यम्) मध्य (च) इसका दश गुणा (अन्तः)
अन्त और (च) इसका दश गुणा (परार्द्धश्च) परार्द्ध (एताः) ये (मे) मेरी (अग्ने)
हे विद्वन् (इष्टकाः) वेदी की ईंटें (धेनवः) गौओं के तुल्य (अमुष्मिन्) परोक्ष (लोके)
देखने योग्य (अमुत्र) अगले जन्म में (सन्तु) हों वैसा प्रयत्न कीजिये ॥ २ ॥

भावार्थः—जैसे अच्छे प्रकार सेवन की हुई गौ दुग्ध आदि के दान से सब को प्रसन्न करती हैं वैसे ही वेदी में घ्यन की हुई ईदें वर्षा की हेतु हो के वर्षादिके द्वारा सब को सुखी करती हैं मनुष्यों को चाहिये कि एक १ संख्या को दशवार गुणने से १० दश दश को दश बार गुणने से सौ १०० उस को दश बार गुणने से हजार १००० उस को द० गु० से दश हजार १०००० उस को द० गु० से लाख १००००० उस को द० गु० से दश लाख १०००००० इस को दश गु० से कोड़ १००००००० इस को द० गु० से दश कोड़ १०००००००० इस को द० गु० से अर्ब १००००००००० इस को द० गु० से दश अर्ब १०००००००००० इस को द० गु० से खर्ब १००००००००००० इस को द० गु० से दश खर्ब १००००००००००००० इस को द० गु० से नील १०००००००००००००० इस को द० गु० से दश नील १००००००००००००००० इस को द० गु० से एक पञ्च १००००००००००००००० इस को द० गु० से दश पञ्च १०००००००००००००००० इस को द० गु० से एक शङ्ख १०००००००००००००००००० इस को दशवार गुणने से दश शङ्ख १००००००००००००००००००० इन संख्याओं की संज्ञा पड़ती हैं ये इतनी संख्या तो कहीं परन्तु अनेक प्रकारों के होने से और भी अङ्कगणित बीजगणित और रेखागणित आदि की संख्याओं को यथावत् समझें जैसे इस भूलोक में ये संख्या हैं वैसे अन्य लोकों में भी हैं जैसे यहां इन संख्याओं से गणना की और अच्छे कारीगरों ने बिनी हुई ईदें धर के आकार हो शीत, उष्ण, वर्षा और वायु आदि से मनुष्यादि की रक्षा कर आनन्दित करती हैं वैसे ही अग्नि में छोड़ी हुई आहुतियां जल वायु और ओषधियों के साथ मिल के सब को आनन्दित करती हैं ॥ २ ॥

ऋतव इत्यस्य मेधातिथिर्ऋषिः । अग्निर्देवता ।

विराडाषी पङ्क्तिश्छन्दः । पञ्चमः स्वरः ॥

स्त्रियः पत्यादिभिः सह कथं वर्त्तेरन्नित्याह ॥

स्त्री लोभ पति आदि के साथ कैसे वर्त्ते इस वि० ॥

ऋतवः स्थ ऋतावृधं ऋतुष्टाः स्थ ऋतावृधः । घृतश्च्युतौ मधुश्च्युतौ विराजो नाम कामदुघा अक्षीयमाणाः ॥ ३ ॥

ऋतवः । स्थ । ऋतावृधः । ऋतवृध इत्यृ-
तऽवृधः । ऋतुष्टः । ऋतुस्याऽइत्यृतुऽस्याः । स्थ ।

ऋतावृधः । ऋतवृध इत्यृतऽवृधः । घृतश्च्युत इति
 घृतऽश्च्युतः । मधुश्च्युत इति मधुऽश्च्युतः । विरा-
 ज इति विऽराजः । नाम । कामदुघा इतिकामऽदु-
 घाः । अक्षीयमाणाः ॥ ३ ॥

पदार्थः—(ऋतवः) यथा वसन्तादयस्तथा (स्थ) भवत
 (ऋतावृधः) या ऋतेन जलेन नद्य इव सत्येन वर्द्धन्ते ताः । अ-
 तान्तेषामपि दृश्यत इति दीर्घः (ऋतुष्ठाः) या ऋतुषु वसन्तादिषु
 तिष्ठन्ति ताः (स्थ) भवत (ऋतावृधः) या ऋतं सत्यं वर्धयन्ति ताः
 (घृतश्च्युतः) घृतमाज्यं श्च्युतं निस्सृतं याम्यस्ताः (मधुश्च्युतः) या
 मधुनो मधुरात् रसात् प्राप्ताः (विराजः) विविधैर्गुणैराजमानाः
 प्रकाशमानाः (नाम) प्रसिद्धाः (कामदुघाः) याः कामान् दु-
 हन्ति प्रपिपुसन्ति ताः (अक्षीयमाणाः) क्षेतुमनर्हाः ॥ ३ ॥

अन्वयः—हे स्त्रियो या यूयं ऋतवः स्थ या ऋतावृध ऋतुष्ठा
 ऋतावृधः स्थ याश्च यूयं घृतश्च्युतोमधुश्च्युतोऽक्षीयमाणा विराजः
 कामदुघा नाम धेनव इव स्थ ता अस्मान्मुखयन्त ॥ ३ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकत्वं—यथा ऋतवो गावश्च स्वस्वस-
 मयानुकूलनया सर्वान् प्राणिनः सुखयन्ति तथैव सत्यस्त्रियः प्र-
 तिसमयं स्वपत्यादीन् सर्वान् संतर्प्यानन्दयन्तु ॥ ३ ॥

पदार्थः—हे स्त्रियो जो तुम लोग (ऋतवः) वसन्तादि ऋतुओं के समान
 (स्थ) हो तथा जो (ऋतावृधः) उदक से नदियों के तुल्य सत्य के साथ उन्नति
 को प्राप्त होने वा (ऋतुष्ठाः) वसन्तादि ऋतुओं में स्थित होने और (ऋतावृधः)
 सत्य को बढ़ाने वाली (स्थ) हो और जो तुम (घृतश्च्युतः) जिन से घी निकले
 उन (मधुश्च्युतः) मधुर रस से प्राप्त हुई (अक्षीयमाणाः) रक्षा करने योग्य
 (विराजः) विविध प्रकार के गुणों से प्रकाशमान तथा (कामदुघाः) कामनाओं
 को पूर्ण करने हारी (नाम) प्रसिद्ध गौओं के सदृश होवे तुम लोग हम लोगों
 को सुखी करो ॥ ३ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकलु०—जैसे ऋतु और गौ अपने २ समय पर अनुकूलता से सब प्राणियों को सुखी करती हैं वैसे ही अच्छी स्त्रियां सब समय में अपने पति आदि सब पुरुषों को तृप्त कर आनन्दित करें ॥ ३ ॥

समुद्रस्येत्यस्य मेधातिथिर्ऋषिः । अग्निर्देवता ।

भुरिगार्भी गायत्री छन्दः । षड्जः स्वरः ॥

सभापतिना किं कार्यमित्युपदिश्यते ॥

सभापति को क्या करना चाहिये इस वि० ॥

समुद्रस्य त्वावकयाग्ने परि व्ययामसि । पावको
अस्मभ्यं शिवो भव ॥ ४ ॥

समुद्रस्य । त्वा । अवकया । अग्ने । परि ।
व्ययामसि । पावकः । अस्मभ्यम् । शिवः । भव ॥ ४ ॥

पदार्थः—(समुद्रस्य) अन्तरिक्षस्य मध्ये (त्वा) त्वाम्
(अवकया) यथा अवन्ति रक्षन्ति तथा क्रियया (अग्ने) अग्नि-
वद् वर्त्तमान सभागने (परि) सर्वतः (व्ययामसि) प्राप्ताः स्मः
(पावकः) पवित्रकारकः (अस्मभ्यम्) (शिवः) मङ्गलकारी
(भव) ॥ ४ ॥

अन्वयः—हे अग्ने यथा वयं समुद्रस्यावकया सह वर्त्तमानं
त्वा परिव्ययामसि तथा पावकस्त्वमस्मभ्यं शिवो भव ॥ ४ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—यथा मनुष्या समुद्रस्थान् ज-
न्तून् रक्षित्वा सुखयन्ति तथा धार्मिको रक्षकः समेशः स्वकीयाः
प्रजाः संरक्ष्य सततं सुखयेत् ॥ ४ ॥

पदार्थः—हे (अग्ने) अग्नि के तुल्य तेजस्वी सभापते जैसे हम लोग (स-
मुद्रस्य) आकाश के बीच (अवकया) जिस से रक्षा करते हैं उस क्रिया के साथ
वर्तमान (त्वा) आप को (परि, व्ययामसि) सब ओर से प्राप्त होते हैं वैसे
(पावकः) पवित्र कर्त्ता आप (अस्मभ्यम्) हमारे लिये (शिवः) मंगलकारी
(भव) हजिये ॥ ४ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकलु०—जैसे मनुष्य लोग समुद्र के जीवों की
रक्षा कर सुखी करते हैं वैसे धर्मात्मा रक्षक सभापति अग्नी प्रजाओं की रक्षा कर
निरन्तर सुखी करे ॥ ४ ॥

हिमस्येत्यस्य मेधातिथिर्ऋषिः । अग्निर्देवता ।

भुरिगार्भी गायत्री छन्दः । षड्जः स्वरः ॥

पुनस्तदेवाह ॥

फिर उसी वि० ॥

हिमस्यं त्वा जरायुणाऽग्ने परि व्ययामसि ।
पावको अस्मभ्यं शिवो भव ॥ ५ ॥

हिमस्यं । त्वा । जरायुणा । अग्ने । परि ।
व्ययामसि । पावकः । अस्मभ्यम् । शिवः । भव ॥ ५ ॥

पदार्थः—(हिमस्य) शीतस्य (त्वा) ताम् (जरायुणा)
जरामेति येन जरायुस्तेन वस्त्रेणाग्निना वा (अग्ने) अग्निवत् तेज-
स्विन् (परि) सर्वतः (व्ययामसि) संवृणोमि (पावकः) पवित्रः
(अस्मभ्यम्) (शिवः) मङ्गलमयः (भव) ॥ ५ ॥

अन्वयः—हे अग्ने समेश वयं हिमस्य जरायुणा त्वा परि-
व्ययामसि पावकस्त्वमस्मभ्यं शिवो भव ॥ ५ ॥

भावार्थः—हे समेश यथाग्निर्वस्त्रं वा शीतातुरान् प्राणिनः
शैत्याद् विभोज्य प्रसादयति तथैव त्वदाश्रिता वयं दुःखान्मुक्ताः
सन्तः सुखमाजिनः स्याम ॥ ५ ॥

पदार्थः—हे (अग्ने) अग्नि के तुल्य तेजस्विन् सभापते हमलोग (हिमस्य)
शीतल को (जरायुणा) जीर्ण करने वाले वस्त्र वा अग्नि से (त्वा) आप को (परि,
व्ययामसि) सब प्रकार आच्छादित करते हैं वैसे (पावकः) पवित्र स्वरूप आप (अ-
स्पृश्यम्) हमारे लिये (शिवः) मङ्गलमय (भव) हूँनिये ॥ ५ ॥

भावार्थः—हे सभापते जैसे अग्नि वा वस्त्र शीत से पीड़ित प्राणियों को
जाड़े से छुड़ा के प्रसन्न करता है वैसे ही आप का आश्रय किये हुए हम लोग दुःख
से छूटे हुए सुख सेवने वाले होंगे ॥ ५ ॥

उपज्मन्नित्यस्य मेधातिथिर्ऋषिः । अग्निर्देवता ।

आर्षो त्रिष्टुप्छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

अथ दम्पती कथं वर्त्तयातामित्युपदिश्यते ॥

अब स्त्री पुरुष आपस में कैसे वर्त्ते इस वि० ॥

उप ज्मन्तुपं वेतसेऽव तर नदीप्वा । अग्ने
पित्तमपामसि मण्डूकि ताभिरागहि सेमं नो यज्ञं
पावकवर्णं शिवं कृधि ॥ ६ ॥

उपं । ज्मन् । उपं । वेतसे । अव । तर । नदीपुं ।
आ । अग्ने । पित्तम् । अपाम् । आसि । मण्डूकि ।
ताभिः । आ । गहि । सा । इमम् । नः । यज्ञम् ।
पावकवर्णमिति पावकऽवर्णम् । शिवम् । कृधि ॥ ६ ॥

पदार्थः—(उप) (जमन्) जमनि भूमौ । अत्र सुपां सुलुगिति सप्तम्येकवचनस्य लुक् । जमेति पृथिवीना० निघं० १ ।
 १ (उप) (वेतसे) पदार्थविस्तारे (अव) (तर) (नदीषु)
 (आ) (अग्ने) वह्निरिव तेजस्विनि विदुषि (पित्तम्) तेजः
 (अपाम्) प्राणानां जलानां वा (असि) अस्ति (मण्डूकि)
 सुभूषिते (ताभिः) अद्भिः प्राणैर्वा (आ) (गहि) आगच्छ
 (सा) (इमम्) (नः) अस्माकम् (यज्ञम्) गृहाश्रमाख्यम्
 (पावकवर्णम्) अग्निवत्प्रकाशमानम् (शिवम्) कल्याणकारकम्
 (कृधि) कुरु ॥ ६ ॥

अन्वयः—हे अग्ने वह्निरिव विदुषि मण्डूकि स्त्रि त्वं जमन् नदीषु वेतसेऽवनर यथाऽग्निरपां पित्तमसि तथा त्वं ताभिरुपागहि सा त्वं न इमं पावकवर्णी यज्ञं शिवमुपाकृधि ॥ ६ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—स्त्रीपुरुषौ गृहाश्रमे प्रयत्नेन सर्वाणि कार्याणि संसाध्य शुद्धाचरणेन कल्याणं प्राप्नुयाताम् ॥ ६ ॥

पदार्थः—हे (अग्ने) अग्नि के तुल्य तेजस्विनी विदुषि (मण्डूकि) अच्छे प्रकार अलङ्कारों से शोभित विदुषि स्त्रि तू (जमन्) पृथिवी पर (नदीषु) नदीयों तथा (वेतसे) पदार्थों के विस्तार में (अव, तर) पार हो जैसे अग्नि (अपाम्) प्राण वा जलों के (पित्तम्) तेज का रूप (असि) है वैसे तू (ताभिः) उन जल वा प्राणों के साथ (उप, आ, गहि) हम को समीप प्राप्त हो (सा) सो तू (नः) हमारे (इमम्) इस (पावकवर्णम्) अग्नि के तुल्य प्रकाशमान (यज्ञम्) गृहाश्रमरूप यज्ञ को (शिवम्) कल्याणकारी (उप, आ, कृधि) अच्छे प्रकार कर ॥ ६ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकलु०—स्त्री और पुरुष गृहाश्रम में प्रयत्न के साथ सब कार्यों को सिद्ध कर शुद्ध आचरण के सहित कल्याण को प्राप्त हों ॥ ६ ॥

अपामिदमित्यस्य मेधातिथिर्ऋषिः । अग्निर्देवता ।

आर्षी बृहती छन्दः । मध्यमः स्वरः ॥

गृहस्थेन किं कार्यमित्याह ॥

गृहस्थ को क्या करना चाहिये यह वि० ॥

अपामिदं न्ययनं समुद्रस्य निवेशनम् । अन्यास्तं अस्मत्तपन्तु हेतयः पावको अस्मभ्यं शिवो भव ॥ ७ ॥

अपाम् । इदम् । न्ययनमिति निःश्रयनम् । समुद्रस्य । निवेशनमिति निःश्रयनम् । अन्यान् । ते । अस्मत् । तपन्तु । हेतयः । पावकः । अस्मभ्यम् । शिवः । भव ॥ ७ ॥

पदार्थः—(अपाम्) जलानां प्राणानां वा (इदम्) अन्तरिक्षम् (न्ययनम्) निश्चितमयनं स्थानम् (समुद्रस्य) सागरस्य (निवेशनम्) निविशन्ति यस्मिंस्तत् (अन्यान्) (ते) तव (अस्मत्) अस्माकं सकाशात् (तपन्तु) दुःखयन्तु (हेतयः) वज्रा वृद्धयो वा (पावकः) पवित्तकारी (अस्मभ्यम्) (शिवः) सुखप्रदः (भव) ॥ ७ ॥

अन्वयः—हे विद्वन् यदिदमपां न्ययनमस्ति तस्य समुद्रस्य निवेशनमिव गृहाश्रमं प्राप्य पावकः संस्तवमस्मभ्यं शिवो भव ते हेतयोऽस्मदभ्यांस्तपन्तु ॥ ७ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—मनुष्या यथाऽपामाधारः सागरः समुद्रस्याधिष्ठानं भूमिर्भूमेरधिष्ठानमन्तरिक्षं तथा गार्हपत्यपदार्थानामाधारं गृहं निर्माय मंगलमाचर्य श्रेष्ठपालनं दस्युताडनञ्च कुर्वन्तु ॥ ७ ॥

पदार्थः—हे विद्वन् पुरुष जो (इदम्) यह आकाश (अपाम्) जलों वा प्राणों का (न्ययनम्) निश्चित स्थान है उस आकाशस्थ (समुद्रस्य) समुद्र की (निवेशनम्) स्थिति के तुल्य गृहाश्रम को प्राप्त हो के (पावकः) पवित्र कर्म करने हारे होंते हुए आप (अस्मभ्यम्) हमारे लिये (शिवः) मंगलकारी (यव) हूजिये (ते) आपके (हेतयः) वज्र वा उन्नति (अस्मत्) हम लोगों से (अन्यान्) अन्य दुष्टों को (तपन्तु) दुखी करें ॥ ७ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकलु०—मनुष्य लोग जैसे जलों का आधार समुद्र सागर का आधार भूमि उस का आधार आकाश है वैसे गृहस्थी के पदार्थों के आधार घर को बना और मंगलरूप आचरण कर के श्रेष्ठों की रक्षा किया तथा डाकुओं को पीड़ा दिया करें ॥ ७ ॥

अग्ने पावकेत्यस्य वसुपर्कपिः । अग्निर्देवता ।

आर्या गायत्री छन्दः । षड्जः स्वरः ॥

आतैर्विद्वद्भिः किं कार्यमित्याह ॥

आप्त विद्वानों को क्या करना चाहिये इस वि० ॥

अग्ने पावक रोचिषा मन्द्रया देव जिह्वया ।

आ देवान्वंक्षि यक्षि च ॥ ८ ॥

अग्ने । पावक । रोचिषा । मन्द्रया । देव ।

जिह्वया । आ । देवान् । वंक्षि । यक्षि । च ॥ ८ ॥

पदार्थः—(अग्ने) विद्याप्रकाशकोपदेशक (पावक-) ज-
नान्तःकरणशोधक (रोचिषा) प्रकाशने (मन्द्रया) आनन्दसा-
धिकया (देव) कमनीय (जिह्वया) सत्यप्रियया वाचा (आ)
(देवान्) विदुषो दिव्यगुणान् वा (वक्षि) उपदिशसि (यक्षि)
संगच्छसे । अत्र बहुलं छन्दसीति शपो लुक् (च) ॥ ८ ॥

अन्वयः—हे पावक देवाग्ने त्वं मन्द्रया जिह्वया रोचिषा दे-
वानावक्षि यक्षि च ॥ ८ ॥

भावार्थः—गया सूर्यः स्वप्रकाशेन सर्वं जगद्रोचयति तथे-
वाप्तोपदेशकाः सर्वाञ्जनान् प्रीणीयुः ॥ ८ ॥

पदार्थः—हे (पावक) मनुष्यों के हृदयों को शुद्ध करने वाले (देव) सुन्दर
(अग्ने) विद्या का प्रकाश वा उपदेश करने वाले पुरुष आप (मन्द्रया) आनन्द
को सिद्ध करने वाली (जिह्वया) सत्य प्रिय वाणी वा (रोचिषा) प्रकाश से
(देवान्) विद्वान् वा दिव्य गुणों को (आ, वक्षि) उपदेश करते (च) और
(यक्षि) समागम करते हो ॥ ८ ॥

भावार्थः—जैसे सूर्य अपने प्रकाश से सब जगत् को प्रसन्न करता है वैसे
आप्त उपदेशक विद्वान् सब प्राणियों को प्रसन्न करें ॥ ८ ॥

स न इत्थस्य मेधातिथिर्ऋषिः । अग्निर्देवता । निचृदार्षी
गायत्री छन्दः । पङ्कजः स्वरः ॥

पुनस्तदेवाह ॥

फिर उसी वि० ॥

स नः पावक दीद्वियोग्ने देवाँ २॥ इहावह ।
उपं यज्ञं हविश्च नः ॥ ९ ॥

सः । नः । पावकः । दीदिव इति दीदिऽवः । अग्ने ।
देवान् । इह । आ । वह । उप । यज्ञम् । हविः ।
च । नः ॥ ९ ॥

पदार्थः—(सः) विद्वान् (नः) अस्मभ्यम् (पावक)
पवित्र (दीदिवः) तेजस्विन् शत्रुदाहक वा । दीदयतिर्ज्वलति-
कर्मा० निधं० १ । १६ अत्र तुजादीनामित्यभ्यासस्य दीर्वः (अग्ने)
सत्यासत्यविभाजक (देवान्) विदुषः (इह) (आ) (वह)
(उप) (यज्ञम्) गृहाश्रमम् (हविः) हुतं द्रव्यम् (च)
(नः) अस्मभ्यम् ॥ ९ ॥

अन्वयः—हे पावक दीदिवोऽग्ने स त्वं यथाऽयमग्निर्नोहविरा-
षहति तथेह यज्ञं देवांश्च न उपावह ॥ ९ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—यथा सूर्यादिरूपेणायमग्नि सर्वे-
भ्यो रसमूर्ध्वं नीत्वा वर्षयित्वा दिव्यानि सुखानि जनयति तथैव
विद्वांसो विद्यारसमुन्नतं कृत्वा सर्वाणि सुखानि जनयेयुः ॥ ९ ॥

पदार्थः—हे (पावक) पवित्र (दीदिव) तेजस्विन् वा शत्रुदाहक (अग्ने)
सत्यासत्य का विभाग करने हारे विद्वान् (सः) पूर्वोक्त गुण वाले आप जैसे यह
अग्नि (नः) हमारे लिये अच्छे गुणों वाले (हविः) हवन किये सुगन्धित द्रव्य
को प्राप्त करता है वैसे (इह) इस संसार में (यज्ञम्) गृहाश्रम (च) और
(देवान्) विद्वानों को (नः) हम लोगों के लिये (उप, आ, वह) अच्छे प्रकार
समीप प्राप्त करें ॥ ९ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकलु०—जैसे यह अग्नि अपने सूर्यादि रूप से
सब पदार्थों से रस को ऊपर लेजा और वर्षा के उत्तम सुखों को प्रकट करता है वैसे
ही विद्वान् लोग विद्यारूप रस को उन्नति दे के सब सुखों को उत्पन्न करें ॥ ९ ॥

पावकयेत्यस्य भारद्वाज ऋषिः । अग्निर्देवता ।

निचृदार्षी जगती छन्दः । निषादः स्वरः ॥

सेनापतिना कथम्भवितव्यमित्युपदिश्यते ॥

सेनापति को कैसा होना चाहिये यह वि० ॥

पावकया यश्चितयन्त्या कृपा क्षामन् रुरुचे
उपसो न भानुना । तूर्वन्नयामन्नेतशस्य नु रणे आ
यो घृणे न तत्तृपाणो अजरः ॥ १० ॥

पावकया । यः । चितयन्त्या । कृपा । क्षामन् ।
रुरुचे । उपसः । न । भानुना । तूर्वन् । न । यामन् ।
एतशस्य । नु । रणे । आ । यः । घृणे । न ।
तत्तृपाणः । अजरः ॥ १० ॥

पदार्थः—(पावकया) पवित्रकारिकया (यः) (चितय-
न्त्या) चेतनतायाः कर्त्र्या (कृपा) सामर्थ्येन (क्षामन्) क्षा-
मनि राज्यभूमौ । क्षामेति पृथिवीना० निघं० १ । १ । (रुरुचे)
रोचते (उपसः) प्रभाताः (न) इव (भानुना) दीप्तया (तूर्वन्)
हिंसन् (न) इव (यामन्) यामनि मार्गे प्रहरे वा (एतशस्य)
अश्वस्य संबन्धीनिबलानि । एतश इत्यश्वना० निघं० १ । १४ ।
(नु) क्षिप्रम् । अत्र ऋचितुनु० इति दीर्घः (रणे) (आ)
(यः) (घृणे) प्रदीप्ते (न) इव (तत्तृपाणः) पिपासितः
(अजरः) जरारहितः ॥ १० ॥

अन्वयः—यः पावकया चितयन्त्या कृपा । सह वर्तमानः सेनापतिर्भानुनोपसो न क्षामन् रुरुवे या वा यामनेतशस्य नु तूर्वन न धृणे रणे ततृपाणो नाजर आरुरुचे स राज्यङ्कर्तुमर्हति ॥ १० ॥

भावार्थः—अत्रोपमालं०—यथा सूर्यश्चन्द्रश्च दीप्त्या सुशोभेते तथैवोत्तमया स्त्रिया सुपतिः सेनया सेनापतिश्च सुप्रकाशते ॥ १० ॥

पदार्थः—(यः) जो (पावकया) पवित्रकरने और (चितयन्त्या) चेतन-ता कराने हारी (कृपा) शक्ति के साथ वर्तमान सेनापति जैसे (भानुना) दीप्ति से (उपसः) प्रभात समय शोभित होते हैं (न) वैसे (क्षामन्) राज्यभूमि में (रुरुचे) शोभित होता वा (यः) जो (यामन्) मार्ग वा प्रहर में जैसे (एतशस्य) घोड़े के बलों को (नु) शीघ्र (तूर्वन) मारता है (न) वैसे (धृणे) प्रदीप्त (रणे) युद्ध में (ततृपाणः) प्यासे के (न) समान (अजरः) अजर अजेय जवान निर्भय (आ) अच्छे प्रकार होता वह राज्य करने को योग्य होता है ॥ १० ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में उपमालं०—जैसे सूर्य और चन्द्रमा अपनी दीप्ति से शोभित होते हैं वैसे ही सती स्त्री के साथ उत्तम पति और उत्तम सेना से सेनापति अच्छे प्रकार प्रकाशित होता है ॥ १० ॥

नमस्ते हरस इत्यस्य लोपामुद्रा ऋषिः । अग्निर्देवता ।

भुरिगार्पी बृहती छन्दः । मध्यमः स्वरः ॥

न्यायाधीशेन कथं भवितव्यमित्याह ॥

न्यायाधीश को कैसा होना चाहिये इस वि० ॥

नमस्ते हरसे शोचिपे नमस्ते अस्त्वर्चिपे । अ-
न्यांस्ते अस्मत्तपन्तु हेतयः पावको अस्मभ्यं
शिवो भव ॥ ११ ॥

नमः । ते । हरसे । शोचिषे । नमः । ते ।
 अस्तु । अर्चिषे । अन्यान् । ते । अस्मत् । तपन्तु ।
 हेतयः । पावकः । अस्मभ्यम् । शिवः । भव ॥ ११ ॥

पदार्थः—(नमः) सत्करणम् (ते) तुभ्यम् (हरसे) यो
 दुःखं हरति तस्मै (शोचिषे) पवित्राय (नमः) (ते) (अस्तु)
 (अर्चिषे) पूज्याय (अन्यान्) भिन्नान् शत्रून् (ते) तव (अस्मत्)
 (तपन्तु) सन्तापयन्तु (हेतयः) वज्रादिशस्त्रास्त्रयुक्ताः सेनाः
 (पावकः) शोधकः (अस्मभ्यम्) (शिवः) न्यायकारी
 (भव) ॥ ११ ॥

अन्वयः—हे सभापते ते हरसेऽस्मत्कृतं नमोऽस्तु शोचिषेऽ-
 र्चिषे तेऽस्मात्प्रयुक्तं नमोऽस्तु यास्ते हेतयस्ता अस्मदन्याँस्तपन्तु
 पावकस्त्वमस्मभ्यं शिवो भव ॥ ११ ॥

भाष्यार्थः—मनुष्यैः पवितान् जनान् न्यायाधीशान् कृत्वा दुष्टान्
 निवार्य सत्यो न्यायः प्रकाशयितव्यः ॥ ११ ॥

पदार्थः—हे सभापते (हरसे) दुःख हरने वाले (ते) तेरे लिये हमारा
 किया (नमः) सत्कार हो तथा (शोचिषे) पवित्र (अर्चिषे) सत्कार के योग्य (ते)
 तेरे लिये हमारा कहा (नमः) नमस्कार (अस्तु) हो जो (ते) तेरी (हेतयः)
 वज्रादि शस्त्रों से युक्त सेना हैं वे (अस्मत्) हम लोगों से भिन्न (अन्याम्) अन्य
 शत्रुओं को (तपन्तु) दुःखी करें (पावकः) शुद्धि करने हारे आप (अस्मभ्यम्)
 हमारे लिये (शिवः) न्यायकारी (भव) हूजिये ॥ ११ ॥

भावार्थः—मनुष्यों को चाहिये कि अन्तःकरण के शुद्ध मनुष्यों को न्यायाधीश बनाकर और दुष्टों की निवृत्ति करके सत्य न्याय का प्रकाश करें ॥ ११ ॥

नृषद इत्यस्य लोपामुद्रा ऋषिः । अग्निर्देवता ।

निचृद्रायत्री छन्दः । षड्जः स्वरः ॥

पुनस्तदेवाह ॥

फिर उसी वि० ॥

नृषदे वेङ्गप्सुषदे वेङ्गबर्हिषदे वेङ्गनसदे वेट् स्व-
विदे वेट् ॥ १२ ॥

नृषदे । नृसद इति नृऽसदे । वेट् । अप्सुषदे ।
अप्सुसद इत्यप्सुऽसदे । वेट् । बर्हिषदे । बर्हिसद-
इति बर्हिऽसदे । वेट् । वनसद इति वनऽसदे ।
वेट् । स्वविदे इति स्वऽविदे । वेट् ॥ १२ ॥

पदार्थः—(नृषदे) यो नायकेषु सीदति तस्मै (वेट्) यो न्यायासने विशति सः । अतः विशधातोरन्येभ्योपि दृश्यन्त इति विच् प्रत्ययः (अप्सुषदे) यो जलेषु नौकादिषु सीदति तस्मै (वेट्) (बर्हिषदे) यः प्रजाया वर्धके व्यवहारे तिष्ठति तस्मै (वेट्) अधिष्ठाता (वनसदे) यो वनेषु सीदति तस्मै (वेट्) (स्वविदे) यः सुखं वेत्ति तस्मै (वेट्) ॥ १२ ॥

अन्वयः—हे समेश त्वं नृषदे वेङ्ग मवाप्सुषदे वेङ्ग भव । बर्हिषदे वेङ्ग भव वनसदे वेङ्ग भव स्वविदे च वेङ्ग भव ॥ १२ ॥

भावार्थः—यस्मिन् देशे न्यायाधीशनौयायिप्रजावर्द्धकारणस्थ-
नायकसुखप्रापका विद्वांसो वर्तन्ते तत्रैव सर्वाणि सुखानि
वर्द्धन्ते ॥ १२ ॥

पदार्थः—हे सभापति आप (नृषदे) नायकों में स्थिर पुरुष होने के लिये
(वेट्) न्यायासन पर बैठने (अप्पुषदे) जलों के बीच नौकादि में स्थिर होने वाले
के लिये (वेट्) न्याय गद्दी पर बैठने (बर्हिषदे) प्रजा को बढ़ाने हारे व्यवहार में
स्थिर होने के लिये (वेट्) अधिष्ठाता होने (वनसदे) बनों में रहने वाले के लिये
(वेट्) न्याय में प्रवेश करने और (स्वाविदे) मुख को जानने हारे के लिये (वेट्)
उत्साह में प्रवेश करने वाले हजिये ॥ १२ ॥

भावार्थः—जिस देश में न्यायाधीश, नौकाओं के चलाने, प्रजा को बढ़ाने,
बन में रहने, सेनादि के नायक और मुख पट्टंचाने हारे विद्वान् होते हैं वहाँ सब सुखों
की वृद्धि होती है ॥ १२ ॥

ये देवा इत्यस्य लोपामुद्रा ऋषिः । प्राणो देवता ।

निचृदार्षी जगती छन्दः । निषादः स्वरः ॥

अथ संन्यासिभिः किं कार्यमित्याह ॥

अब संन्यासियों को क्या करना चाहिये इस वि० ॥

ये देवा देवानां यज्ञिया यज्ञियानां संवत्सरी-
णमुप भागमासते । अहुतादौ हविषो यज्ञेऽऽस्मि-
न्स्वयम्पिबन्तु मधुनो घृतस्य ॥ १३ ॥

ये । देवाः । देवानाम् । यज्ञियाः । यज्ञियानाम् ।
संवत्सरीणम् । उप । भागम् । आसते । अहुता-

दृष्ट्यहुतः । अदः । हविषः । यज्ञे । अस्मिन् । स्वयम् ।
पिबन्तु । मधुनः । घृतस्य ॥ १३ ॥

पदार्थः—(ये) (देवाः) विद्वांसः (देवानाम्) विदुषाम्
(यज्ञियाः) ये यज्ञमर्हन्ति ते (यज्ञियानाम्) यज्ञसम्पादनकुश-
लानाम् (संवत्सरीणम्) यः संवत्सरं भूतस्तम् । संपरिपूर्वात्
स्वच । अ० । ५ । १ । १२ । इति भृतार्थे स्वः (उप) (भा-
गम्) सेवनीयम् (आसते) (अहुतादः) येऽहुतमदन्ति ते
(हविषः) होतव्यस्य (यज्ञे) संगन्तव्ये (अस्मिन्) (स्व-
यम्) (पिबन्तु) (मधुनः) क्षौद्रस्य (घृतस्य) आज्यस्य
जलस्य वा ॥ १३ ॥

अन्वयः—ये देवानां मध्येऽहुतादो देवा यज्ञियानां मध्ये य-
ज्ञिया विद्वांसः संवत्सरीणं भागमुपासते तेऽस्मिन् यज्ञे मधुनो घृत-
स्य हविषो भागं स्वयं पिबन्तु ॥ १३ ॥

भावार्थः—येऽस्मिन् संसारे अनग्नयोऽर्थादाहवनीयगार्हपत्यद-
क्षिणाग्निसम्बन्धिब्राह्मणकर्माणि विहायान्तरग्नयः संन्यासिनः सन्ति
ते होममकुर्वन्तो भुञ्जानाः सर्वत्र विहृत्य सर्वान् जनान् वेदार्थान्
बोधयेयुः ॥ १३ ॥

पदार्थः—(ये) जो (देवानाम्) विद्वानों में (अहुतादः) बिना हवन
किये हुए पदार्थ का भोजन करने हारे (देवाः) विद्वान् (यज्ञियानाम्) वा यज्ञ करने
में कुशल पुरुषों में (यज्ञियाः) योग्याभ्यासादि यज्ञ के योग्य विद्वान् लोग (संवत्सरी-
णम्) वर्ष भर पुष्ट किये (भागम्) सेवने योग्य उत्तम परमात्मा की (उपासते)
उपासना करते हैं वे (अस्मिन्) इस (यज्ञे) समागमरूप यज्ञ में (मधुनः) सहित
(घृतस्य) जल और (हविषः) हवन के योग्य पदार्थों के भाग को (स्वयम्)
अपने आप (पिबन्तु) सेवन करें ॥ १३ ॥

भावार्थः—जो विद्वान् लोग इस संसार में अग्निक्रिया से रहित अर्थात् आ-
हवनीय गार्हपत्य और दक्षिणाग्नि संबन्धी बाह्य कर्मों को छोड़ के आभ्यन्तर अग्नि
को धारण करने वाले संन्यासी हैं वे होम को नहीं किये भोजन करते हुए सर्वत्र वि-
चर के सब मनुष्यों को वेदार्थ का उपदेश किया करें ॥ १३ ॥

ये इत्यस्य लोपामुद्रा ऋषिः । प्राणो देवता ।

आर्षो जगती छन्दः । निषादः स्वरः ॥

अर्थात्तमा विद्वांसः कीदृशा भवन्तीत्याह ॥

अत्र उत्तम विद्वान् लोग कैसे होते हैं यह वि० ॥

ये देवा देवेष्वधि देवत्वमायन्ये ब्रह्मणः पुरः-
तारो अस्य । येभ्यो न ऋते पवते धाम किं च न
न ते दिवो न पृथिव्या अधिस्तुपु ॥ १४ ॥

ये । देवाः । देवेषु । अधि । देवत्वमिति देव-
त्वम् । आयन् । ये । ब्रह्मणः । पुरःस्तार इति
पुरःस्तारः । अस्य । येभ्यः । न । ऋते । पवते ।
धाम । किम् । च । न । ते । दिवः । न । पृथि-
व्याः । अधि । स्तुपु ॥ १४ ॥

पदार्थः—(ये) (देवाः) पूर्णविद्वांसः (देवेषु) विद्वत्सु
(अधि) उपरिविराजमानाः (देवत्वम्) विदुषां कर्म मावं वा
(आयन्) प्राप्तुवन्ति (ये) (ब्रह्मणः) परमेश्वरस्य (पुरस्तारः)
पूर्व प्रातारः (अस्य) (येभ्यः) (न) निषेधे (ऋते) विना

(पवते) पवित्रीभवति (धाम) दधति सुखानि यस्मिस्तत्
 (किम्) (चन) (न) (ते) विद्वांसः (दिवः) सूर्यस्य (न)
 (पृथिव्याः) भूमेः (अधि) (स्नुषु) प्रान्तेषु ॥ १४ ॥

अन्वयः—ये देवा देवेष्वधि देवत्वमायन् येऽस्य ब्रह्मणः
 पुरणतारः सन्ति येभ्य ऋते किं चन धाम न पवते ते न दिवः
 स्नुषु न च पृथिव्याः अधि स्नुष्वायन् नाधिवसन्तीति यावत् ॥ १४ ॥

भावार्थः—येऽत्र जगति विद्वत्तमा योगाधिराजा यथातथ्येन
 परमेश्वरं जानन्ति तेनिखिलजनशोधकाः सन्तो जीवन्मुक्तिदशायां
 परोपकारमाचरन्तो विदेहमुक्तिदशायां न सूर्यलोके न च पृथिव्यां
 नियतं वसन्ति किन्तु ब्रह्मणि स्थित्वाऽव्याहतगत्या सर्वत्राभिवि-
 हरन्ति ॥ १४ ॥

पदार्थः—(ये) जो (देवाः) पूर्णविद्वान् (देवेषु, अधि) विद्वानों में सब
 से उत्तम कक्षा में विराजमान (देवत्वम्) अपने गुण कर्म और स्वभाव को (आयन्)
 प्राप्त होते हैं और (ये) जो (अम्भ्य) इम (ब्रह्मणः) परमेश्वर को (पुरणतारः)
 पहिले प्राप्त होने वाले हैं (येभ्यः) जिन के (ऋते) बिना (किम्) (चन)
 कोई भी (धाम) सुख का स्थान (न) नहीं (पवते) पवित्र होता (ते) वे वि-
 द्वान् लोग (न) न (दिवः) सूर्यलोक के प्रदेशों और (न) न (पृथिव्याः) पृथि-
 वी के (अधि, स्नुषु) किसी भाग में अधिक वसते हैं ॥ १४ ॥

भावार्थः—जो इस जगत् में उत्तम विद्वान् योगीराज यथार्थता से परमेश्वर
 को जानते हैं वे संपूर्ण प्राणियों को शुद्ध करने और जीवन्मुक्तिदशा में परोपकार करते
 हुए विदेहमुक्ति अवस्था में न सूर्यलोक और न पृथिवी पर नियम से वसते हैं कि-
 न्तु ईश्वर में स्थिर हो के अव्याहतगति से सर्वत्र विचरा करते हैं ॥ १४ ॥

प्राणदा इत्यस्य लोपामुद्रा ऋषिः । अग्निदेवता ।

विराडार्षी पङ्क्तिश्छन्दः । पञ्चमः स्वरः ॥

विद्वद्राजानौ कीदृशौ स्यातामित्याह ॥

विद्वान् और राजा कैसे हों यह वि० ॥

प्राणदा अपानदा व्यानदा वर्चोदा वरिवोदाः ।
अन्यास्तेऽस्मत्तपन्तु हेतयः पावकोऽस्मभ्य-
श्शिवो भव ॥ १५ ॥

प्राणदाऽइति प्राणऽदाः । अपानदाऽइत्यपान-
ऽदाः । व्यानऽदा इति व्यानऽदाः । वर्चोदाऽइति
वर्चःऽदाः । वरिवोदाऽइति वरिवःऽदाः । अन्यान् ।
ते । अस्मत् । तपन्तु । हेतयः । पावकः । अस्म-
भ्यम् । शिवः । भव ॥ १५ ॥

पदार्थः—(प्राणदाः) याः प्राणं जीवनं बलं च ददति ताः
(अपानदाः) या अपानं दुःखदूरीकरणसाधनं प्रयच्छन्ति ताः
(व्यानदाः) या व्याप्तिविज्ञानं ददति (वर्चोदाः) सकलवि-
द्याध्ययनप्रदाः (वरिवोदाः) सत्यधर्मविद्वत्सेवाप्रापिकाः (अन्या-
न्) (ते) तव (अस्मत्) (तपन्तु) (हेतयः) वज्रवह्मन्-
माना शस्त्रास्तोत्रतयः (पावकः) शुद्धिप्रचारकः (अस्मभ्यम्)
(शिवः) (भव) ॥ १५ ॥

अन्वयः—हे विद्वन् राजन् ते तव या अस्मभ्यं प्राणदा

अपानदा व्यानदा वर्ष्वादा वरिवोदा हेतयो भूत्वाऽऽस्मद्व्यास्तपन्तु
ताभिः पावकः संस्त्वमस्मभ्यं शिवो भव ॥ १५ ॥

भावार्थः—स एव राजा यो न्यायस्य वर्द्धकः स्यात् स एव
विद्वान् यो विद्यया न्यायस्य विज्ञापको भवेत् न स राजा यः प्रजाः
पीडयेत् न स विद्वान् योऽन्यान् विदुषो न कुर्ष्यात् न ताः प्रजा
या नीतिज्ञं राजानं न सेवेरन् ॥ १५ ॥

पदार्थः—हे विद्वान् राजन् (ते) आप की जो उन्नति वा शस्त्रादि (अ-
स्मभ्यम्) हम लोगों के लिये (प्राणदाः) जीवन तथा बल को देने वा (अपानदाः)
दुःख दूर करने के साधन को देने वा (व्यानदाः) व्याप्ति और विज्ञान को देने
(वर्ष्वादाः) सब विद्याओं के पढ़ने का हेतु को देने और (वरिवोदाः) सत्य धर्म
और विद्वानों की सेवा को व्याप्त कराने वाली (हेतयः) वज्रादि शस्त्रों की उन्न-
तियाँ (अस्मत्) हम से (अन्यान्) अन्य दुष्ट शत्रुओं को (तपन्तु) दूःखी करें
उन के सहित (पावकः) शुद्धि का प्रचार करते हुए आप हम लोगों के लिये (शिवः)
मंगलकारी (भव) हूजिये ॥ १५ ॥

भावार्थः—वही राजा है जो न्याय को बढ़ाने वाला हो और वही विद्वान्
है जो विद्या से न्याय को जनाने वाला हो और वह राजा नहीं जो कि प्रजा को पीड़ा दे
और वह विद्वान् भी नहीं जो दूसरों को विद्वान् न करे और वे प्रजा जन भी नहीं
जो नीतियुक्त राजा की सेवा न करें ॥ १५ ॥

अग्निरित्यस्य भारद्वाज ऋषिः । अग्निर्देवता ।

निचृदार्षी गायत्री छन्दः । षड्जः स्वरः ॥

विद्वान् कीदृशो भवेदित्याह ॥

विद्वान् कैसा हो इस वि० ॥

अग्निस्तिग्मेन शोचिषा यासद्विश्वन्न्यूत्रिणम् ।

अग्निर्नी वनते रयिम् ॥ १६ ॥

अग्निः । तिग्मेन । शोचिषा । यासत् । विश्वम् ।
नि । अत्रिणम् । अग्निः । नः । वनते । रयिम् ॥ १६ ॥

पदार्थः—(अग्निः) विद्युत् (तिग्मेन) तीव्रेण (शोचि-
षा) प्रकाशेन (यासत्) प्राप्नोति (विश्वम्) सर्वम् (नि)
(अत्रिणम्) अत्रुं भोक्तुं योग्यम् (अग्निः) (नः) अस्मभ्यम्
(वनते) विभजति (रयिम्) द्रव्यम् ॥ १६ ॥

अन्यवः—हे बिद्वन् यथाऽग्निस्तिग्मेन शोचिषा विश्वमत्रिणं
यासत् यथाग्निर्विद्युन्नोरयि निवनते तथा त्वामस्मदर्थं भव ॥ १६ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—बिद्बद्भिर्यथा पावकः स्वतेजसा
शुष्कमशुष्कं तृणादिकं दहति तथाऽस्माकं सर्वान्दोषान्दग्ध्वा
गुणाः प्रापणीयाः । यथा विद्युत् सर्वान् पदार्थान्सेवते तथास्मभ्यं
सर्वा विद्यां सेवयित्वा वयमविद्यायाः पृथक्करणीयाः ॥ १६ ॥

पदार्थः—हे विद्वान् पुरुष जैसे (अग्निः) अग्नि (तिग्मेन) तीव्र (शो-
चिषा) प्रकाश से (अत्रिणम्) योग्ये योग्य (विश्वम्) सब को (यासत्) प्राप्त
होता है कि जैसे (अग्निः) विद्युत् अग्नि (नः) हमारे लिये (रयिम्) धन को (नि,
वनते) निरन्तर विभाग कर्ता है वैसे हमारे लिये आप भी हुजिये ॥ १६ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकलु०—विद्वानों को चाहिये कि जैसे अग्नि अ-
पने तेज से सूखे गीले सब तृणादि को जला देता है वैसे हमारे सब दोषों को भस्म
कर गुणों को प्राप्त करें जैसे बिजुली सब पदार्थों का सेवन करती है वैसे हम को सब
विद्या का सेवन करा के अविद्या से पृथक् किया करें ॥ १६ ॥

य इमा इत्यस्य भुवनपुत्रो विश्वकर्मा ऋषिः । विश्वकर्मा
देवता । निचृदार्षी त्रिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

अथैश्वरः की दृशोऽस्तीत्युपदिश्यते ॥

अत्र ईश्वर कैसा है इस वि० ॥

य इमा विश्वाभुवनानि जुहुवृषिर्होता न्यसीदपि
ता नः । स आशिषा द्रविणमिच्छमानः प्रथमच्छदवरां
२॥ आ विवेश ॥ १७ ॥

यः । इमा । विश्वा । भुवनानि । जुहुत् । ऋषिः ।
होता । नि । असीदत् । पिता । नः । सः । आ-
शिषेत्याऽशिषा । द्रविणम् । इच्छमानः । प्रथमच्छ-
दिति प्रथमऽद्यत् । अवरान् । आ । विवेश ॥ १७ ॥

पदार्थः—(यः) (इमा) इमानि (विश्वा) विश्वानि
(भुवनानि) (जुहुत्) आददत् (ऋषिः) ज्ञाता (होता)
दाताऽऽदाता वा (नि) (असीदत्) सीदति (पिता) पालकः
(नः) अस्माकम् (सः) (आशिषा) आशीर्वादेन (द्रवि-
णम्) धनम् (इच्छमानः) अत्र व्यत्ययेनात्मनेपदम् (प्रथम-
च्छत्) यः प्रथमान् विस्तृतान् द्यादयति (अवरान्) अर्वाचीना-
नाकाशादीन् (आ) समन्तात् (विवेश) विष्टोऽस्ति ॥ १७ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या य ऋषिर्होता नः पिता परमेश्वर इमा विश्वा भुवनानि न्यसीदत्सर्वाल्लोकान् जुह्वत् स आशिषा द्रविणमिच्छमानः प्रथमच्छदवरानाविवेशेति यूयं विजानीत ॥ १७ ॥

भावार्थः—सर्वे मनुष्या यः सकलस्य जगतो रचको धारकः पालको विनाशकः सर्वेभ्यो जीवेभ्यः सर्ववस्तुप्रदः परमेश्वरः स्वव्याप्त्याकाशादिषु प्रविष्टोऽस्ति तमेव सततमुपासीरन् ॥ १७ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो (यः) जो (ऋषिः) ज्ञानस्वरूप (होता) सब पदार्थों को देने वा ग्रहण करने हारा (नः) हम लोगों का (पिता) रक्षक परमेश्वर (इमा) इन (विश्वा) सब (भुवनानि) लोकों को व्याप्त होके (न्यसीदत्) निरन्तर स्थित है और जो सब लोकों का (जुह्वत्) धारण कर्त्ता है (सः) वह (आशिषा) आशीर्वाद से हमारे लिये (द्रविणम्) धन को (इच्छमानः) चाहता और (प्रथमच्छदत्) विस्तृत पदार्थों को आच्छादित करता हुआ (अवरान्) पूर्ण आकाशादि को (आविवेश) अच्छे प्रकार व्याप्त हो रहा है यह तुम जानो ॥ १७ ॥

भावार्थः—सब मनुष्य लोग जो सब जगत् को रचने धारण करने पालने तथा विनाश करने और सब जीवों के लिये सब पदार्थों को देने वाला परमेश्वर अपनी व्याप्ति से आकाशादि में व्याप्त हो रहा है उसी की उपासना करें ॥ १७ ॥

किंस्विदित्यस्य भुवनपुत्रो विश्वकर्मा ऋषिः । विश्वकर्मा

देवता । भुरिगार्षी पङ्क्तिश्छन्दः । पञ्चमः स्वरः ॥

पुनस्तदेवाह ॥

फिर उसी वि० ॥

किंस्विदासीदधिष्ठानमारम्भणं कतमस्त्विक्-
थासीत् । यतो भूमिं जनयन्विश्वकर्मा वि धामौणां
न्महिना विश्वचक्षाः ॥ १८ ॥

किम् । स्वि॒त् । आ॒सीत् । अ॒धि॒ष्ठा॒नम् । अ॒धि॒स्था॒-
न॒मित्य॒धि॒ऽस्था॒नम् । आ॒र॒म्भ॒ण॒मित्य॒ऽर॒म्भ॒णम् ।
क॒त॒मत् । स्वि॒त् । क॒था । आ॒सीत् । य॒तः । भू॒मिम् ।
ज॒न॒यन् । वि॒श्व॒क॒र्मेति॑ वि॒श्व॒ऽक॒र्मा । वि ।
द्याम् । औ॒र्णो॒त् । म॒हि॒ना । वि॒श्व॒च॒क्षा॒ऽइति॑ वि॒-
श्व॒ऽच॒क्षाः ॥ १८ ॥

पादर्थः—(किम्) प्रश्ने (स्वि॒त्) वितर्के (आ॒सीत्)
(अ॒धि॒ष्ठा॒नम्) अधितिष्ठन्ति यस्मिन्स्तत् (आ॒र॒म्भ॒णम्) आ॒-
र॒म्भ॒ते यस्मात्तत् (क॒त॒मत्) बहूनामुपादानानां मध्ये किमिति
प्रश्ने (स्वि॒त्) (क॒था) केन प्रकारेण (आ॒सीत्) अस्ति
(य॒तः) (भू॒मिम्) (ज॒न॒यन्) उत्पादयन् (वि॒श्व॒क॒र्मा) वि॒-
श्वान्यखिलानि कर्माणि यस्य परमेश्वरस्य सः (वि) विविध-
तया (द्याम्) सूर्यादिलोकम् (औ॒र्णो॒त्) ऊर्णुत आच्छादयति
(म॒हि॒ना) स्वस्य महिम्ना । अत्र छान्दसो वर्णलोप इति मकार-
लोपः (वि॒श्व॒च॒क्षाः) यो विश्वं सर्वं जगच्छष्टे पश्यति सः ॥ १८ ॥

अन्वयः—हे विद्वन्नस्य जगतोऽधिष्ठानं किं स्विदासीत् ।
आरम्भणं कतमत् कथा स्विदासीत् । यतो विश्वकर्मा विश्वचक्षा
जगदीश्वरो भूमिं द्यां च जनयत् महिना व्यौर्णोत् ॥ १८ ॥

भावार्थः—हे जना युष्माभिरिदं जगत् क्व वसति किमारम्भ-
णं चास्य किमर्थं जायतइति प्रश्नस्येदमुत्तरम् । यो जगदीश्वरः

कार्यार्थं जगदुत्पाद्य स्वव्याप्त्या सर्वमाच्छाद्य सर्वज्ञतया सर्वं पश्यति सोधिष्ठानमारम्भणं चास्ति सर्वशक्तिमान् रचनादिसामर्थ्यं पुक्तोस्ति जीवेभ्यः पापपुण्यफलदानाय भोजयितुं सर्वं रचितवानिति वेद्यम् ॥ १८ ॥

पदार्थः—हे विद्वन् पुरुष इस जगत् का (अधिष्ठानम्) आधार (किं, स्वित्) क्या आश्चर्यरूप (आसीत्) है तथा (आरम्भणम्) इस कार्य जगत् की रचना का आरम्भ कारण (कतमत्) बहुत उपादानों में क्या और वह (कथा) किस प्रकार से (स्वित्) तर्क के साथ (आसीत्) है कि (यतः) जिस से (विश्व-कर्मा) सब सन्तर्कों वाला (विश्वचक्षाः) सब जगत् का द्रष्टा जगदीश्वर (भूमिम्) पृथिवी और (धाम्) सूर्यादि लोकों (जनयन्) उत्पन्न करता हुआ (महिना) अपनी महिमा से (व्यौर्णात्) विविध प्रकार से आच्छादित करता है ॥ १८ ॥

भावार्थः—हे मनुष्यो तुम को यह जगत् कहां वसता क्या इस का कारण और किस लिये उत्पन्न होता है इन प्रश्नों का उत्तर यह है कि जो जगदीश्वर कार्य जगत् को उत्पन्न तथा अपनी व्याप्ति से सब का आच्छादन करके सर्वज्ञता से सब को देखता है वह इस जगत् का आधार और निमित्त कारण है वह सर्वशक्तिमान् रचना आदि के सामर्थ्य से युक्त है जीवों को पाप पुण्य का फल देने भोगवाने के लिये इस सब संसार को रचा है ऐसा जानना चाहिये ॥ १८ ॥

विश्वत इत्यस्य भुवनपुत्रो विश्वकर्मा ऋषिः । विश्वकर्मा
देवता । भुरिगार्षी त्रिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

पुनस्तदेवाह ॥

फिर उसी वि० ॥

विश्वतश्चक्षुरुत विश्वतोमुखो विश्वतोबाहुरुत
विश्वतरूपात् । सं बाहुभ्यां धर्मति संपतत्रैर्द्यावाभूमी
जनयन्देव एकः ॥ १९ ॥

विश्वतश्चक्षुरिति विश्वतःऽचक्षुः । उत । विश्वतो-
 मुख इति विश्वतःऽमुखः । विश्वतोबाहुरिति विश्वतः-
 ऽबाहुः । उत । विश्वतस्पात् । विश्वतःपादिति
 विश्वतःऽपात् । सम् । बाहुभ्यामिति बाहुभ्याम् ।
 धमति । सम् । पतत्रैः । द्यावाभूमी इति द्यावाभूमी ।
 जनयन् । देवः । एकः ॥ १९ ॥

पदार्थः—(विश्वतश्चक्षुः) विश्वतः सर्वस्मिञ्जगति चक्षु-
 र्दर्शनं यस्य सः (उत) अपि (विश्वतोमुखः) विश्वतः सर्वतो
 मुखमुपदेशनमस्य सः (विश्वतोबाहुः) सर्वतो बाहुर्वलं वीर्यं वा
 यस्य सः (उत) अपि (विश्वतस्पात्) विश्वतः सर्वत्र पात्
 गतिर्व्याप्तिर्यस्य सः (सम्) सम्यक् (बाहुभ्याम्) अनन्ताभ्यां
 बलवीर्याभ्याम् (धमति) प्राप्नोति । धमतीति गतिकर्मा० निघं०
 २ । १४ (सम्) (पतत्रैः) पतनशीलैः परमाण्वादिभिः (द्या-
 वाभूमी) सूर्यपृथिवीलोकौ (जनयन्) कार्यरूपेण प्रकटयन्
 सन् (देवः) स्वप्रकाशः (एकः) अद्वितीयोऽसहायः ॥ १९ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या यूयं यो विश्वतश्चक्षुरुत विश्वतोमुखो
 विश्वतोबाहुरुत विश्वतस्पादेको देवः पतत्रैर्द्यावाभूमी संजनयन्
 सन् बाहुभ्यां सर्वं जगत्संधमति तमेवेष्टमपास्यमभिरक्षकं परमे-
 श्वरं जानीत् ॥ १९ ॥

भावार्थः—यस्सूक्ष्मात्सूक्ष्मो महतो महान् निराकारोऽनन्तसामर्थ्यः सर्वत्राभिव्याप्तो देवोऽद्वितीयः परमात्मास्ति स एवाति सूक्ष्मात्कारणात्स्थूलं कार्यं रचयितुं विनाशयितुं वा समर्थो वर्तते । य एतस्योपासनं विहायान्यमुपास्ते कस्तस्मादन्यो जगति दुर्भगोऽस्ति ॥ १९ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो तুম लोग जो (विश्वतश्चक्षुः) सब संसार को देखने (उत) और (विश्वतोमुखः) सब ओर से सब को उपदेश करने हारा (विश्वतोबाहुः) सब प्रकार से अनन्त बल तथा पराक्रम से युक्त (उत) और (विश्वतस्पात्) सर्वत्र व्याप्ति वाला (एकः) अद्वितीय सहाय्यरहित (देवः) अपने आप प्रकाशस्वरूप (पतत्रैः) क्रियाशील परमाणु आदि स (द्यावाभूमी) सूर्य और पृथिवी लोक को (सं, जनयन्) कार्यरूप प्रकट करता हुआ (बाहुभ्याम्) अनन्तबल पराक्रम से सब जगत् को (सं, धमति) सम्यक् प्राप्त हो रहा है उसी परमेश्वर को अपना सब ओर से रक्षक उपास्य देव जानो ॥ १९ ॥

भावार्थः—जो सूक्ष्म से सूक्ष्म बड़े से बड़ा, निराकार, अनन्त सामर्थ्य वाला सर्वत्र अभिव्याप्त प्रकाशस्वरूप अद्वितीय परमात्मा है वही अति सूक्ष्मकारण से स्थूल कार्यरूप जगत् के रचने और विनाश करने को समर्थ है । जो पुरुष इस को छोड़ अन्य की उपासना करता है उस से अन्य जगत् में मायहीन कौन पुरुष है ? ॥ १९ ॥

किंस्विदित्यस्य भुवनपुत्रो विश्वकर्मा ऋषिः । विश्वकर्मा

देवता । स्वराडाषीं त्रिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

पुनस्तदेवाह ॥

फिर उसी वि० ॥

किंस्विद्वनं क उ स वृक्ष आंस यतो द्यावा-
पृथिवी निष्टतक्षुः । मनीं पिणो मनसा पृच्छतेदु
तद्यदध्यतिष्ठद् भुवनानि धारयन् ॥ २० ॥

किम् । स्वित् । वनम् । कः । ऊँऽइत्यूँ । सः ।
 वृक्षः । आस । यतः । द्यावापृथिवी इति द्यावापृथि-
 वी । निष्टतक्षुः । निस्ततक्षुरिति निःस्ततक्षुः । मनी-
 षिणः । मनसा । पृच्छत । इत् । ऊँऽइत्यूँ । तत् । यत् ।
 अध्यतिष्ठदित्याधिऽअतिष्ठत् । भुवनानि । धार-
 यन् ॥ २० ॥

पदार्थः—(किम्) (स्वित्) (वनम्) संभजनीयं कारण-
 वनम् (कः) (उ) वितर्के (सः) परोक्षे (वृक्षः) यो वृक्ष्यते
 द्विष्यते स संसारः (आस) अस्ति (यतः) यस्य प्रकृत्याख्यका-
 रणस्य सकाशात् (द्यावापृथिवी) विस्तृता सूर्यभूमिलोकी
 (निष्टतक्षुः) नितरां ततक्ष । अत्र वचनव्यत्ययः (मनीषिणः)
 मनस ईषिणो योगिनः (मनसा) विज्ञानेन (पृच्छत) (इत्)
 एव (उ) प्रसिद्धौ (तत्) सः (यत्) यः (अध्यतिष्ठत्) अधि-
 ष्ठातृत्वेन वर्तते (भुवनानि) भवन्ति भूतानि, येषु तौल्लोकान्
 (धारयन्) वायुविद्युत् सूर्यादिना धारणं कारयन् ॥ २० ॥

अन्वयः—हे मनीषिणो यूयं मनसा विदुषः प्रति किं स्वि-
 द्दत्तं क उ स वृक्ष आसेति पृच्छत यतो द्यावापृथिवी को निष्ट-
 तक्षुः । यद्यो भुवनानि धारयन् अध्यतिष्ठत् तदिदु ब्रह्म विजानीते-
 त्युत्तरम् ॥ २० ॥

भावार्थः—अत्र पादत्रयेण प्रश्नः पादैकेनोत्तरम् । वृक्ष शब्देन
 कार्यं वनशब्देन कारणं चोच्यते यथा सर्ववस्तूनि पृथिवी पृथिवीसूर्यः
 सूर्यं विद्युद्विद्युतं वायुश्च धरति तथैवैतान् जगदीश्वरो दधाति ॥ २० ॥

पदार्थः—(प्रश्न) हे (मनीषिणः) मन का निग्रह करने वाले योगी जनो तुम लोग (मनसा) विज्ञान के साथ विद्वानों के प्रति (किं, स्वित्) क्या (वनम्) सेवने योग्य कारणरूप वन तथा (कः) कौन (उ) वितर्क के साथ (सः) वह (वृत्) छिद्यमान अनित्य कार्यरूप संसार (आस) है ऐसा (पृ-च्छत) पूछो । कि (यतः) जिस से (द्यावापृथिवी) विस्तारयुक्त सूर्य और भूमि आदि लोकों को किस ने (निष्टतनुः) मिल २ बनाया है । (उत्तर) (यत्) जो (भुवनानि) प्राणियों के रहने के स्थान लोक लोकान्तरों को (धारयन्) वायु विद्युन् और सूर्यादि से धारण कराता हुआ (अर्ध्यतिष्ठत्) अधिष्ठाता है (तत्) (इत्) उसी (उ) प्रसिद्ध ब्रह्म को इस सब का कर्त्ता जानो ॥ २० ॥

भावार्थः—इस मन्त्र के तीन पादों से प्रश्न और अन्त्य के एक पाद से उत्तर दिया है । वृत् शब्द से कार्य और वन शब्द से कारण का ग्रहण है जैसे सब पदार्थों को पृथिवी, पृथिवी को सूर्य, सूर्य को विद्युत् और बिजुली को वायु धारण करता है वैसे ही इन सब को ईश्वर धारण करता है ॥ २० ॥

या त इत्यस्य भुवनपुत्रो विश्वकर्मा ऋषिः । विश्वकर्मा
देवताः । आर्षी त्रिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥
फिर उसी वि० ॥

या ते धामानि परमाणि याऽवमा या मध्यमा
विश्वकर्मन्नुतेमा । शिक्षा सखिभ्यो हविषि स्वधावः
स्वयं यजस्व तन्वं वृधानः ॥ २१ ॥

या । ते । धामानि । परमाणि । या । अवमा ।
या । मध्यमा । विश्वकर्मन्निति विश्वऽकर्मन् ।
उत । इमा । शिक्ष । सखिभ्यऽइति सखिऽभ्यः ।

हविषि । स्वधावऽइति स्वधाऽवः । स्वयम् । यज-
स्व । तन्वम् । वृधानः ॥ २१ ॥

पदार्थः—(या) यानि । अत्र शेरुक् (ते) तव परमा-
त्मनः (धामानि) दधति पदार्थान् येषु यैर्वा तानि जन्मस्थान-
नामानि (परमाणि) उत्तमानि (या) यानि (अवमा)
कनिष्ठानि (या) यानि (मध्यमा) मध्यमानि मध्यस्थानि (वि-
श्वकर्मन्) समग्रोत्तमकर्मकारिन् (उत) (इमा) इमानि
(शिक्ष) शुभगुणानुपदिश । अत्र ह्यचोतस्तिङ इति दीर्घः (स-
खिभ्यः) मित्रेभ्यः (हविषि) दातुमादातुमर्हे व्यवहारे (स्वधावः)
बह्वनयुक्त (स्वयम्) आज्ञापालकेभ्यः (यजस्व) संगच्छस्व
(तन्वम्) शरीरम् (वृधानः) वृद्धं कुर्वन् ॥ २१ ॥

अन्वयः—हे स्वधावो विश्वकर्मन् जगदीश्वर ते सृष्टौ या
परमाणि याऽवमा या मध्यमा धामानि सन्ति तानीमा हविषि स्वयं
यजस्व । उताप्यस्माकं तन्वं वृधानोऽस्मभ्यं सखिभ्यः शिक्ष ॥ २१ ॥

भावार्थः—यथेहेश्वरेण निरुपममध्यमोत्तमानि वस्तूनि स्था-
नानि च रचतानि तथैव सभापत्यादिमित्रिन्निविधानि स्थानानि रच-
यित्वा वस्तूनि प्राप्य ब्रह्मचर्येण शरीरव्रतं वर्धयित्वा मित्राणि
सुशिक्ष्यैश्वर्ययुक्तैर्भवितव्यम् ॥ २१ ॥

पदार्थः—हे (स्वधावः) बहुत अन्न से युक्त (विश्वकर्मन्) सब उत्तम
कर्म करने वाले जगदीश्वर (ते) आप की सृष्टि में (या) जो (परमाणि) उत्तम
(या) जो (अवमा) निरुप (या) जो (मध्यमा) मध्य कक्षा के (धामानि)
सब पदार्थों के आधारभूत जन्म स्थान तथा नाम हैं (इमा) इन सब को (हविषि)

देने लेने योग्य व्यवहार में (स्वयम्) आप (धनम्) संगत कीजिये (उत) और हमारे (तन्वम्) शरीर की (वृत्तानः) उन्नति करते हुए (सखिभ्यः) आप की आज्ञापालक हम मित्रों के लिये (शिन्) शुभ गुणों का उपदेश कीजिये ॥ २१ ॥

भावार्थः—जैसे इस संसार में ईश्वर ने निकृष्ट मध्यम और उत्तम वस्तु तथा स्थान रचे हैं वैसे ही सभापति आदि को चाहिये कि तीन प्रकार के स्थान रच वस्तुओं को प्राप्त हो ब्रह्मचर्य से शरीर का बल बढ़ा और मित्रों को अच्छी शिक्षा देके ऐश्वर्ययुक्त हों ॥ २१ ॥

विश्वकर्मनित्यस्य भुवनपुत्रो विश्वकर्मा ऋषिः । विश्वकर्मा

देवता । निचृदार्षी त्रिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

विश्वकर्मन् हविषा वावृधानः स्वयं यजस्व पृथिवीमुत द्याम् । मुह्येन्त्वन्येऽभितः सपत्ना इहास्माकं मघवा सूरिरस्तु ॥ २२ ॥

विश्वकर्मनिति विश्वकर्मन् । हविषा । वावृधानः । वृधान इति वृधानः । स्वयम् । यजस्व । पृथिवीम् । उत । द्याम् । मुह्यन्तु । अन्ये । अभितः । सपत्ना इति सपत्नाः । इह । अस्माकम् । मघवेति मघवा । सूरिः । अस्तु ॥ २२ ॥

पदार्थः—(विश्वकर्मन्) अखिलोत्तमकर्मकारिन् (हविषा)

हवनेनोत्तमगुणादानेन (वावृधानः) वर्धमानः सन् (स्वयम्)
 (यजस्व) संगतं कुरु (पृथिवीम्) (उत) अपि (धाम्)
 सूर्यादिलोकम् (मुह्यन्तु) (अन्ये) (अभितः) सर्वतः (स-
 पत्नाः) शत्रवः (इह) (अस्माकम्) (मघवा) पूजितधनयुक्तः
 (सूरिः) विद्वान् (अस्तु) ॥ २२ ॥

अन्वयः—हे विश्वकर्मन् हविषा वावृधानः सन् यथेश्वरः
 पृथिवीमुन आ संगमयति तथा त्वंस्वयं यजस्वेह मघवा सूरि-
 स्तु यतोऽस्माकमन्ये सपत्ना अभितो मुह्यन्तु ॥ २२ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—ये मनुष्या ईश्वरेण यस्मिं प्रयो-
 जनाय यद् वस्तु रचितं तत्तथाविज्ञायोपकुर्वन्ति तेषां दारि-
 द्र्यालस्यादिदोषक्षयाच्छत्रवः प्रलीयन्ते ते स्वयं च विद्वांसो जा-
 यन्ते ॥ २२ ॥

पदार्थः—हे (विश्वकर्मन्) संपूर्ण उत्तम कर्म करने वाले सभापति (हविषा)
 उत्तम गुणों के ग्रहण से (वावृधानः) उन्नति को प्राप्त हुआ जैसे ईश्वर
 (पृथिवीम्) भूमि (उत) और (धाम्) सूर्यादि लोक को संगत करता है वैसे आप
 (स्वयम्) आप ही (यजस्व) सब से समागम कीजिये (इह) इस जगत् में (मघवा)
 प्रशंसित धनवान् पुरुष (सूरिः) विद्वान् (अस्तु) हो जिस से (अस्माकम्) हम-
 मारे (अन्ये) और (सपत्नाः) शत्रुजन (अभितः) सब ओर से (मुह्यन्तु) मोह
 को प्राप्त हों ॥ २२ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकलु०—जो मनुष्य ईश्वर ने जिस प्रयोजन
 के लिये जो पदार्थ रचा है उस को वैसा जान के उपकार लेते हैं उन की दरिद्रता
 और आलस्यादि दोषों का नाश होने से शत्रुओं का प्रलय होता और वे आप भी
 विद्वान् हो जाते हैं ॥ २२ ॥

वाचस्पतिमित्यस्य भुवनपुत्रो विश्वकर्मा ऋषिः । विश्वकर्मा

देवता । भुरिगार्थी त्रिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

किंभूतो जनो राज्याधिकारे नियोज्य इत्याह ॥

कैसा पुरुष राज्य के अधिकार पर नियुक्त करना चाहिये इस वि० ॥

वाचस्पतिं विश्वकर्माणमूतये मनोजुवं वाजं अ-
द्या हुवेम । स नो विश्वानि हवनानि जोषद्विश्व-
शम्भूरवसे साधुकर्मा ॥ २३ ॥

वाचः । पतिम् । विश्वकर्माणमिति विश्वऽक-
र्माणम् । ऊतये । मनोजुवमिति मनऽजुवम् ।
वाजं । अद्य । हुवेम । सः । नः । विश्वानि । हव-
नानि । जोषत् । विश्वशम्भूरिति विश्वऽशम्भूः ।
अवसे । साधुकर्मिति साधुऽकर्मा ॥ २३ ॥

पदार्थः—(वाचस्पतिम्) वाचो वेदवाण्याः पालकम्
(विश्वकर्माणम्) अखिलेषु कर्मसुकुशलम् (ऊतये) रक्षणा-
याय (मनोजुवम्) मनोवद्द्वेगवन्तम् (वाजे) संग्रामादौ
कर्मणि (अद्य) अस्मिन् दिने । अत्र संहितायामिति दीर्घः
(हुवेम) स्वीकुर्याम (सः) (नः) अस्माकम् (विश्वानि)
सर्वाणि (हवनानि) ग्राह्याणि कर्माणि (जोषत्) जुषताम् ।
अत्र व्यत्ययेन परस्मैपदम् (विश्वशम्भूः) विश्वस्मै शं सुखं भा-
वुकः (अवसे) रक्षणायाय (साधुकर्मा) धर्म्यकर्मानुष्ठाता ॥ २३ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या वयमतये यं वाचस्पतिं मनोजुवं वि-

इवकर्माणं महात्मानं वाजे हुवेम स विश्वशम्भूः साधुकर्मा नो-
वसेऽद्य विश्वानि हवनानि जोषञ्जुषताम् ॥ २३ ॥

भावार्थः—मनुष्यैर्येन ब्रह्मचर्येणाखिला विद्याधीता यो धा-
मिकोऽनलसो भूत्वा पक्षपातं विहायोत्तमानि कर्माणि सेवते पू-
र्णशरीरात्मबलः स सर्वस्याः प्रजाया रक्षणे सर्वाधिपतीराजा
विधेयः ॥ २३ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो हम लोग (ऊतये) रक्षा आदि के लिये जिस (वा-
चस्पतिम्) वेदवाणी के रक्षक (मनोजुवम्) मन के समान बेगवान् (विश्वकर्मा-
णम्) सब कर्मों में कुशल महात्मा पुरुष को (वाजे) संग्राम आदि कर्म में (हु-
वेम) बुलावें (सः) वह (विश्वशम्भूः) सब के लिये सुखप्रापक (साधुकर्मा)
धर्मयुक्त कर्मों का सेवन करने हारा विद्वान् (नः) हमारी (अवसे) रक्षा आदि
के लिये (अद्य) आज (विश्वानि) सब (हवनानि) ग्रहण करने योग्य कर्मों
को (जोषत्) सेवन करे ॥ २३ ॥

भावार्थः—मनुष्यों को चाहिये कि जिस ने ब्रह्मचर्य नियम के साथ सब
विद्या पढ़ी हों जो धर्मात्मा आलस्य और पक्षपात को छोड़ के उत्तम कर्मों का से-
वन करता तथा शरीर और आत्मा के बल से पूरा हो उस को सब प्रजा की रक्षा
करने में अधिपति राजा बनावें ॥ २३ ॥

विश्वकर्मनित्यस्य भुवनपुत्रो विश्वकर्मा ऋषिः । विश्वकर्मा
देवता । निचृदापीं त्रिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

मनुष्यैः कीदृशो राजा मन्तव्य इत्याह ॥

मनुष्यों को कैसा पुरुष राजा मानना चाहिये इस वि० ॥

विश्वकर्मन् हविषा वर्द्धनेन त्रातारमिन्द्रमकृणो-
रवध्यम् । तस्मै विशः सभेनमन्त पूर्वोरयग्रमुो
विहव्यो यथाऽसत् ॥ २४ ॥

विश्वकर्मन्निति विश्वऽकर्मन् । हविषा । वर्द्धनेन ।
त्रातारम् । इन्द्रम् । अकृणोः । अवध्यम् । तस्मै ।
विशः । सम् । अनमन्तु । पूर्वीः । अयम् । उग्रः ।
विहव्य इति विहव्यः । यथा । असत् ॥ २४ ॥

पदार्थः—(विश्वकर्मन्) अखिलशुभकर्मसेविन् (हविषा)
आदातव्येन (वर्द्धनेन) (त्रातारम्) रक्षकम् (इन्द्रम्) पर-
मैश्वर्यवन्तं पुरुषम् (अकृणोः) कुरु (अवध्यम्) हन्तुमयोग्यम्
(तस्मै) (विशः) प्रजाः (सम्) एकीभावे (अनमन्तु)
नमन्तु (पूर्वीः) पूर्वैर्न्यागाधीशैः प्रापिताः (अयम्) (उग्रः)
हिंसने तीव्रः (विहव्यः) विविधैः साधनैरादातुमर्हः (यथा)
(असत्) भवेत् ॥ २४ ॥

अन्वयः—हे विश्वकर्मन् सर्वसभेश त्वं हविषा वर्द्धनेन
यमवध्यं त्रातारमिन्द्रं राजकार्ये सम्मतिप्रदं मन्त्रिणमकृणोस्तस्मै
पूर्वीर्विशः समनमन्त यथाऽयमुग्रो विहव्योऽसत् तथा विधेहि ॥ २४ ॥

भावार्थः—अत्रोपमालं०—सर्वसभाधिष्ठात्रा सहिताः सभास-
दस्तस्मै राज्याधिकारं दद्युः । य पन्नपाती न स्यात् । पितृवत् प्रजा
न पालयेयुस्ते प्रजाभिर्नोमन्तव्या ये च पुत्रमिव न्यानेन प्रजा
पालयेयुस्तदनुकूलास्सततं स्युः ॥ २४ ॥

पदार्थः—हे (विश्वकर्मन्) संपूर्ण शुभ कर्मों का सेवन करने हारे सब
सभाओं के पति राजा आप (हविषा) ग्रहण करने योग्य (वर्द्धनेन) वृद्धि से

जिस (अवध्यम्) मारने के अयोग्य (आतारम्) रक्षक (इन्द्रम्) उत्तय सम्पत्ति वाले पुरुष को राजकार्य में सम्पत्ति दाता मन्त्री (अकृणोः) करो (तस्मै) उस के लिये (पूर्वीः) पहिले न्यायाधीशों ने प्राप्त कराई (विशः) प्रजाओं को (समनमन्त) अच्छे प्रकार नम्र करो (यथा) जैसे (अयम्) यह मन्त्री (उग्रः) मारने में तीव्र (विह्व्यः) विविध प्रकार के साधनों से स्वीकार करने योग्य (असत्) होवे वैसा कीजिये ॥ २४ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में उपमालंकार है—सब समाजों के अधिष्ठाता के सहित सब समासद उस पुरुष को राज्य का अधिकार देवे कि जो पक्षपाती न हो जो पिता के समान प्रजाओं की रक्षा न करें उन को प्रजा लोग भी कभी न मानें और जो पुत्र के तुल्य प्रजा की न्याय से रक्षा करें उन के अनुकूल प्रजा निरन्तर हों ॥ २४ ॥

चक्षुष इत्यस्य भुवनपुत्रो विश्वकर्मा ऋषिः । विश्वकर्मा
देवता । आर्षी त्रिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर भी उसी वि० ॥

चक्षुषः पिता मनसा हि धीरां घृतमने अजन-
नमन्माने । यदेदन्ता अददहन्त पूर्व आदिद्
द्यावापृथिवी अप्रथेताम् ॥ २५ ॥

चक्षुषः । पिता । मनसा । हि । धीराः । घृतम् ।
एनेऽइत्येने । अजनत् । नमन्मानेऽइति नमन्माने ।
यदा । इत् । अन्ताः । अददहन्त । पूर्वं । आत् ।
इत् । द्यावापृथिवी । अप्रथेताम् ॥ २५ ॥

पदार्थः—(चक्षुषः) न्यायदर्शकस्य (पिता) पालकः (मनसा) योगाभ्यासेन शान्तान्तःकरणेन (हि) खलु (धीरः) धैर्यवान् (घृतम्) आज्यम् (एने) राजप्रजादले (अजनेत्) प्रकटयेत् (नम्रमाने) ये नम्र इवाचरतस्ते । अत्राचारे किं व्यवस्येनात्मनेपदम् (यदा) (इत्) एव (अन्ताः) अन्तःस्थिताः अददहन्त) वर्द्धेरन् । अत्र दंष्ट्रातोर्लाटि आदेशो कृते शपः श्लुस्ततो द्वित्वम् (पूर्वे) प्रथमतो वर्त्तमाने (आत्) अनन्तरम् (इत्) (द्यावापृथिवी) प्रकाशभूमी इव संगते (अप्रथेताम्) प्रख्याते भवेताम् ॥ २५ ॥

अन्वयः—हे प्रजाजना भवन्तो यश्चक्षुषः पिता मनसा हि धीरो घृतमजनेत् तमधिकृत्य एने नम्रमाने पूर्वेद्यावापृथिवी अप्रथेतामिव यदेदन्ताइवाददहन्त तदाऽऽदितिस्थिरराज्या भवेयुः ॥ २५ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—यदा मनुष्या राजप्रजाव्यवहार एकसम्मतयो भूत्वा सदैव प्रयतेरंस्तदा सूर्यपृथिवीवत्स्थिरसुखा भवेयुः ॥ २५ ॥

पदार्थः—हे प्रजा के पुरुषो आप लोग जो (चक्षुषः) न्यायदिखाने वाले उपदेशक का (पिता) रक्षक (मनसा) योगाभ्यास से शान्त अन्तःकरण (हि) ही से (धीरः) धीरजवान् (घृतम्) घी को (अजनेत्) प्रकट करता है उस को अधिकार देके (एने) राज और प्रजा के दल (नम्रमाने) नम्र के तुल्य आचरण करते हुए (पूर्वे) पहिले से वर्त्तमान (द्यावापृथिवी) प्रकाश और पृथिवी के समान मिले हुए जैसे (अप्रथेताम्) प्रख्यात हों वैसे (इत्) ही (यदा) जब (अन्ताः) अन्त के अवयवों के तुल्य (अददहन्त) वृद्धि को प्राप्त हों तब (आत्) उस के पश्चात् (इन्) ही स्थिरराज्य वाले होंओ ॥ २५ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकलु०—जब मनुष्य राज और प्रजा के व्यवहार में एक सम्मति हो कर सदा प्रयत्न करें तभी सूर्य और पृथिवी के तुल्य स्थिर सुख वाले होंगे ॥ २५ ॥

विश्वकर्मेत्यस्य भुवनपुत्रो विश्वकर्मा ऋषिः । विश्वकर्मा

देवता । भुरिगार्भी त्रिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

अथ परमेश्वरः कीदृशोऽस्तीत्युपदिश्यते ॥

अब अगले मन्त्र में परमेश्वर कैसा है यह वि० ॥

विश्वकर्म्मा विमना आद्विहाया धाता विधाता
परमोत सन्दृक् । तेषामिष्टानि समिषा मदन्ति यत्रा
सप्तऋषीन् परऽएकमाहुः ॥ २६ ॥

विश्वकर्मेति विश्वऽकर्मा । विमनाऽइति वि-
मनाः । आत् । विहाया इति विहायाः । धाता ।
विधातेति विधाता । परमा । उत । सन्दृगिति
समऽदृक् । तेषाम् । इष्टानि । सम् । इषा । मदन्ति ।
यत्र । सप्तऽऋषीनिति सप्तऽऋषीन् । परः । एकम् ।
आहुः ॥ २६ ॥

पदार्थः—(विश्वकर्मा) विश्वं सर्वं जगत् कर्म क्रियमाणं
यस्य सः (विमनाः) विविधं मनो-विज्ञानं यस्य सः (आत्)
आनन्तर्ये (विहायाः) विविधेषु पदार्थेषु व्याप्तः अत्रोहाद् ग-
तावित्यस्मादसुन् णित्कार्यं च (धाता) धर्ता बोधको वा

(विधाता) निर्माता (परमा) परमाणिं श्रेष्ठानि (उत्त) अपि (स-
न्दृक्) यः सम्यक् पश्यति (तेषाम्) इष्टानि सुखसाधकानि क-
र्माणि (सम्) (इषा) इच्छया (मदन्ति) हर्षन्ति (यत्र)
अत्र ऋचितुनुधेति दीर्घः (सप्तऋषीन्) सप्तप्राणादीन्। प्राणादयः
पञ्च सूत्रात्मा धनञ्जयश्चेति (परः) सर्वोत्तमः (एकम्) अद्वि-
तीयम् (आहुः) कथयन्ति ॥ २६ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या विश्वकर्मा यो विमना विहाया धाता
विधाता सन्दृक् परोऽस्ति यमेकमाहुराद् यत्र सप्तऋषीन्प्राप्येषा
जीवाः संमदन्त्युत यस्तेषां परमेष्ठानि साधोनि तं परमेश्वरं यूय-
मुपाध्वम् ॥ २६ ॥

भावार्थः—मनुष्यैः सर्वस्य जगतः स्वष्टा धर्ता पालको ना-
शकोऽद्वितीयः परमेश्वर एवेष्टसाधनायोपासनीयः ॥ २६ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो (विश्वकर्मा) जिस का समस्त जगत् का बनाना
क्रियमाण काम और जो (विमनाः) अनेक प्रकार के विज्ञान से युक्त (विहायाः)
विविध प्रकार के पदार्थों में व्याप्त (धाता) सब का धारण पोषण करने (विधाता)
और रचने वाला (सन्दृक्) अच्छे प्रकार सब को देखता (परः) और सब से उ-
त्तम है तथा जिस को (एकम्) अद्वितीय (आहुः) कहते अर्थात् जिस में दूसरा
कहने में नहीं आता (आत्) और (यत्र) जिस में (सप्तऋषीन्) पाँच प्राण सू-
त्रात्मा और धनञ्जय इन सात को प्राप्त हो कर (इषा) इच्छा से जीव (संमद-
न्ति) अच्छे प्रकार आनन्द को प्राप्त होते (उत्) और जो (तेषाम्) उन जीवों
के (परमा) उत्तम (इष्टानि) सुख सिद्ध करने वाले कामों को सिद्ध करता है उस
परमेश्वर की तुम लोग उपासना करो ॥ २६ ॥

भावार्थः—मनुष्यों को चाहिये कि सब जगत् का बनाने धारण, पालन, और
नाश करने हारा एक अर्थात् जिस का दूसरा कोई सहायक नहीं हो सकता उसी परमे-
श्वर की उपासना अपने चाहे हुए काम के सिद्ध करने के लिये करना चाहिये ॥ २६ ॥

यो न इत्यस्य भुवनपुत्रो विश्वकर्मर्षिः । विश्वकर्मा देवता ।

निचृवाशीं ध्रिष्टुष्व् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर भी उसी वि० ॥

यो नः पिता जनिता यो विधाता धामानि वेद
भुवनानि विश्वा । यो देवानां नाम धा एकऽएव तं
सम्प्रश्नतस्भूवना यन्त्यन्त्रा ॥ २७ ॥

यः । नः । पिता । जनिता । यः । विधातेति विधाता ।
धामानि । वेद । भुवनानि । विश्वा । यः । देवा-
नाम् । नामधाऽइति नामधाः । एकः । एव । तम् ।
सम्प्रश्नमिति सम्प्रश्नम् । भुवना । यन्ति । अ-
न्या ॥ २७ ॥

पदार्थः—(यः) (नः) अस्माकम् (पिता) पालकः (जनिता)
सर्वेषां पदार्थानां प्रादुर्भावयिता (यः) (विधाता) कर्मानुसारेण
फलप्रदाता जगन्निर्माता (धामानि) जन्मस्थाननामानि (वेद
जानाति (भुवनानि) सर्वपदार्थाधिकरणानि (विश्वा) सर्वाणि
(यः) (देवानाम्) विदुषां पृथिव्यादीनां वा (नामधाः)
स्वविषया नामानि दधाति (एकः) अद्वितीयोऽसहायः (एव
(तम्) (सम्प्रश्नम्) सम्यक् पृच्छन्ति यस्मिँस्तम् (भुवना
लोकस्थ पदार्थान् (यन्ति) प्राप्नुवन्ति गच्छन्ति वा (अन्या
अन्यानि भुवनस्थानि ॥ २७ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या यो नः पिता जनिता यो विधाता विश्वा भुवनानि धामानि वेद यो देवानां नामधा एक एवास्ति यमन्या भुवना यन्ति सम्प्रश्नं तं यूयं जानीत ॥ २७ ॥

भावार्थः—यः सर्वस्य विश्वस्य पितृवत् पालकः सर्वज्ञोऽर्हि-
तीयः परमेश्वरो वर्तते तस्य तत् सृष्टेश्च विज्ञानेनैव सर्वे मनुष्याः
परस्परं मिलित्वा प्रश्नोत्तराणि कुर्वन्तु ॥ २७ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो (यः) जो (नः) हमारा (पिता) पालन और
(जनिता) सब पदार्थों का उत्पादन करने हारा तथा (यः) जो (विधाता) कर्मों
के अनुसार फल देने तथा जगत् का निर्माण करने वाला (विश्वा) समस्त (भुवना-
नि) लोकों और (धामानि) जन्म स्थान वा नाम को (वेद) जानता (यः) जो
(देवानाम्) विद्वानों वा पृथिवी आदि पदार्थों का (नामधाः) अपनी विद्या से नाम
धरने वाला (एकः) एक अर्थात् असहाय (एन) ही है जिस को (अन्या)
और (भुवना) लोकस्थ पदार्थ (यन्ति) प्राप्त होते जाते हैं (सम्प्रश्नम्) जिसके नि-
मित्त अच्छे प्रकार पूछना हो (तम्) उस को तुम लोग जानो ॥ २७ ॥

भावार्थः—जो पिता के तुल्य समस्त विश्व का पालने और सब को जानने
हारा एक परमेश्वर है उस के और उस की सृष्टि के विज्ञान से ही सब मनुष्य पर-
स्पर मिल के प्रश्न और उत्तर करें ॥ २७ ॥

त आयजन्त इत्यस्य भुवनपुत्रो विश्वकर्मा ऋषिः । विश्वकर्मा
देवता । भुरिगार्षी त्रिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर भी उसी वि० ॥

त आयजन्त द्रविणं समस्माऽऽश्रयः पूर्वं
जरितारं न भूना । असूर्ते सूर्ते रजसि निषत्ते ये
भूतानि समकृण्वन्निमानि ॥ २८ ॥

ते । आ । अयजन्त । द्रविणम् । सम् । अ-
स्मै । ऋषयः । पूर्वे । जरितारः । न । भूना ।
असूर्ते । सूर्ते । रजसि । निषत्ते । निषत्त इति
निऽसत्ते । ये । भूतानि । समकृण्वन्निति सम्ऽअ-
कृण्वन् । इमानि ॥ २८ ॥

पदार्थः—(ते) (आ) (अयजन्त) संगच्छेरन् (द्रवि-
णम्) श्रियम् (सम्) (अस्मै) अस्येश्वरस्याज्ञापालनाय
(ऋषयः) वेदवेत्तारः (पूर्वे) पूर्णविद्यया सर्वस्य पोषकाः (ज-
रितारः) स्तावकाः (न) इव (भूना) भूमना । अत्र पृषोदरा-
दित्वान्मकारलोपः (असूर्ते) अप्राप्ते परोक्षे । अत्र सृधातोः क्तान्तं
निपातनम् । न सत्तनिषत्तेत्यनेन । निपात्यते अ० ८ । २ । ६१
(सूर्ते) प्राप्ते प्रत्यक्षे (रजसि) लोके (निषत्ते) स्थिते स्था-
पिते वा (ये) (भूतानि) (समकृण्वन्) सम्यक् शिक्षितान्
कुर्युः (इमानि) प्रत्यक्षविषयाणि ॥ २८ ॥

अन्वयः—ये पूर्वे जरितारो न ऋषयो भूना सूर्ते सूर्ते
निषत्ते रजसीमानि भूतानि साक्षात्समकृण्वन् तेऽस्मै द्रविणं
समायजन्त ॥ २८ ॥

भावार्थः—अत्रोपमालं०—यथा विद्वांसोऽत्र जगति परेशा-
ज्ञापालनाय सृष्ट्यनुक्रमेण तत्त्वं जानन्ति तथैवान्य आचरन्तु । यथा
धार्मिका धर्माचरणेन धनमुपार्जन्ति तथैव सर्वउपार्जन्तु ॥ २८ ॥

पदार्थः—(ये) जो (पूर्वे) पूर्ण विद्या से सब की पुष्टि (जरितारः) और स्तुति करने वाले के (न) समान (ऋषयः) वेदार्थ के जानने वाले (भूना) बहुत से (असूर्ते) परोक्ष अर्थात् अप्राप्त हुए वा (सूर्ते) प्रत्यक्ष अर्थात् पाये हुए (निषेते) स्थित वा स्थापित किये हुए (रजसि) लोक में (इमानि) इन प्रत्यक्ष (भूतानि) प्राणियों को (समकृण्वन्) अच्छे प्रकार शिक्षित करते हैं (ते) वे (अस्मै) इस ईश्वर की आज्ञा पालने के लिये (द्रविणम्) धन को (सम्, आ, यजन्त) अच्छे प्रकार संगत करें ॥ २८ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में उपमालं०—जैसे विद्वान् लोग इस जगत् में परमात्मा की आज्ञापालने के लिये सृष्टिक्रम से तत्त्वों को जानते हैं वैसे ही अन्य लोग आचरण करें जैसे धार्मिक जन धर्म के आचरण से धन को इकट्ठा करते हैं वैसे ही सब लोग उपार्जन करें ॥ २८ ॥

परो दिवेत्यस्य भुवनपुत्रो विश्वकर्मा ऋषिः । विश्वकर्मा
देवता । आर्षो त्रिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर भी उसी वि० ॥

प॒रो दि॒वा प॒र ए॒ना पृ॒थि॒व्या प॒रो दे॒वे भि॒र-
सु॒रै॒र्यद॑स्ति । क॒स्वि॒द॒ग॒र्भ॑म॒प्रथ॑म॒न्दधू॑ऽआपो यत्नं
दे॒वाः स॒मप॑श्यन्त॒ पूर्वे॑ ॥ २९ ॥

प॒रः । दि॒वा । प॒रः । ए॒ना । पृ॒थि॒व्या । प॒रः ।
दे॒वेभिः॑ । अ॒सुरैः॑ । यत् । अ॒स्ति । क॒म् । स्वि॒त् ।
ग॒र्भम् । प्र॒थ॒मम् । द॒धू । आ॒पः । यत्नं । दे॒वाः ।
स॒मप॑श्यन्तेति॑ स॒मऽअप॑श्यन्त । पूर्वे॑ ॥ २९ ॥

पदार्थः—(परः) प्रकृष्टः (दिवा) सूर्यादिना (परः)
 (एना) एनया (पृथिव्या) (परः) (देवेभिः) विद्वद्भिर्दि-
 व्याभिः प्रकाशयुक्ताभिः प्रजाभिर्वा (असुरैः) अविद्वद्भिः ।
 अन्तकरूपाभिः प्रजाभिर्वा (यत्) (अस्ति) (कम्)
 (स्विन्) (गर्भम्) ग्रहीतुं योग्यं वस्तु (प्रथमम्) विस्तृतम्
 (दध्रे) दधिरे (आपः) प्राणाः (यत्र) (देवाः) विद्वांसो
 जनाः (समपश्यन्त) सम्यक्पश्यन्ति (पूर्वे) अधीतपूर्ण-
 विद्याः ॥ २९ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या य एना दिवा परः पृथिव्या परो देवे-
 भिरसुरैः परोऽस्ति यत्रापः कं स्विन् प्रथमं गर्भं दध्रे यत्पूर्वं देवाः
 समपश्यन्त तद्ब्रह्मेति यूयं विजानीत ॥ २९ ॥

भावार्थः—मनुष्यैर्यत् सर्वेभ्यः सूक्ष्मं महत् परं सर्वधर्तु वि-
 द्वद्भिष्यमनादिचेतनमस्ति तदेव ब्रह्मोपासनीयं नेतरत् ॥ २९ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो जो (एना) इस (दिवा) सूर्य आदि लोकों से
 (परः) परे अर्थात् अत्युत्तम (पृथिव्या) पृथिवी आदि लोकों से (परः) परे
 (देवेभिः) विद्वान् वा दिव्य प्रकाशित प्रजाओं और (असुरैः) अविद्वान् तथा काल-
 रूप प्रजाओं से (परः) परे (अस्ति) है (यत्र) जिस में आपः प्राण (कं, स्विन्)
 किसी (प्रथमम्) विस्तृत (गर्भम्) ग्रहण करने योग्य पदार्थ को (दध्रे)
 धारण करते हुए वा (यत्) जिस को (पूर्वं) पूर्णविद्या के अध्ययन करने वाले
 (देवाः) विद्वान् लोग (समपश्यन्त) अच्छे प्रकार ज्ञानन्तु से देखते हैं वह ब्रह्म
 है यह तुम लोग जानो ॥ २९ ॥

भावार्थः—मनुष्यों को चाहिये कि जो सब से सूक्ष्म बड़ा अतिश्रेष्ठ सब का
 धारण कर्ता, विद्वानों का विषय अर्थात् समस्त विद्याओं का समाधानरूप अनादि
 और चेतन मात्र है वही ब्रह्म उपासना करने के योग्य है अन्य नहीं ॥ २९ ॥

तमिदित्यस्य भुवनपुत्रो विश्वकर्मर्षिः । विश्वकर्मा देवता ।

आर्षी त्रिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर भी उसी वि० ॥

तमिदग्भेम्प्रथमन्दध्रेऽत्रापो यत्र देवाः समग-
च्छन्तविश्वे । अजस्य नाभावध्येकमर्षितं यस्मि-
न्विश्वानि भुवनानि तस्युः ॥ ३० ॥

तम् । इत् । गर्भम् । प्रथमम् । दध्रे । आपः ।
यत्र । देवाः । समगच्छन्तेतिस्मऽअगच्छन्त । वि-
श्वे । अजस्य । नाभौ । अर्धि । एकम् । अर्षितम् ।
यस्मिन् । विश्वानि । भुवनानि । तस्युः ॥ ३० ॥

पदार्थः—(तम्) (इत्) एव (गर्भम्) सर्वलोकानामुत्पत्ति-
स्थानं प्रकृत्याख्यम् (प्रथमम्) विस्तृतमन्नादि (दध्रे) दधिरे (आपः)
कारणाख्याः प्राणाजीवा वा (यत्र) यस्मिन् ब्रह्मणि (देवाः) दिव्या-
त्मान्तःकरणा योगविदः (समगच्छन्त) सम्यक् प्राप्नुवन्ति (विश्वे)
सर्वे (अजस्य) अनुत्पन्नस्यानादेर्जीवस्याव्यक्तस्य च (नाभौ) मध्ये
(अर्धि) अधिष्ठातृत्वेन सर्वोपरिविराजमानम् (एकं) स्वयं सि-
द्धम् (अर्षितम्) प्रार्षितं स्थितम् (यस्मिन्) (विश्वानि) अखि-
लानि (भुवनानि) लोकजातान्यधिकरणानि (तस्युः) तिष्ठन्ति ॥ ३० ॥

अन्वयः—हे मनुष्या यत्रापः प्रथमं गर्भं दध्रे यस्मिन् विश्वे
देवाः समगच्छन्त यदजस्य नाभावध्येकमर्षितं यस्मिन्विश्वानि
भुवनानि तस्युस्तमिदेव परमात्मानं यूयं बुध्यध्वम् ॥ ३० ॥

भावार्थः—मनुष्यैषो जगत् आधारो योगिभिर्गन्धोऽन्तर्यामी
स्वयं स्वाधारः सर्वव्याप्तोऽस्ति स एव सर्वैः सेवनीयः ॥ ३० ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो (यत्र) जिस ब्रह्म में (आपः) कारण मात्र प्राण
वा जीव (प्रथमम्) विस्तारयुक्त अनादि (गर्भम्) सब लोकों की उत्पत्ति का स्थान
प्रकृति को (दधे) धारण करते हुए वा जिस में (विश्वे) सब (देवाः) दिव्य आत्मा
और अन्तःकरणयुक्त योगीजन (समगच्छन्त) प्राप्त होते हैं वा जो (अजस्य)
अनुत्पन्न अनादि जीव वा अव्यक्त कारण समूह के (नाभौ) मध्य में (अधि) अधिष्ठातृपन
से सब के ऊपर विराजमान (एकम्) आपही सिद्ध (अर्पितम्) स्थित (यस्मिन्)
जिस में (विश्वानि) समस्त (भुवनानि) लोकोत्पन्न द्रव्य (तस्थुः) स्थिर होते हैं
तुम लोग (तमित्) उसी को परमात्मा जानो ॥ ३० ॥

भावार्थः—मनुष्यों को चाहिये कि जो जगत् का आधार योगियों को प्रा-
प्त होने योग्य अन्तर्यामी आप अपना आधार सब में व्याप्त है उसी का सेवन सब
लोग करें ॥ ३० ॥

न तं विदाथेत्यस्य भुवनपुत्रो विश्वकर्मर्षिः । विश्वकर्मा
देवता । भुरिगार्षी पङ्क्तिश्छन्दः । पञ्चमः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर भी उसी विषय को अगले मन्त्र में कहा है ॥

न तं विदाथ य इमा जजानान्ययद्युष्माकम-
मन्तरं बभूव । नीहारेण प्रावृता जल्प्यांचासुत्पण्ड-
कथशासंश्चरन्ति ॥ ३१ ॥

न । तम् । विदाथ । यः । इमा । जजान ।
अन्यत् । युष्माकम् । अन्तरम् । बभूव । नीहारेण ।
प्रावृताः । जल्प्या । च । असुतृपः । इत्यसुतृपः ।
उक्थशासः । उक्थशास इत्युक्थशासः । चर-
न्ति ॥ ३१ ॥

पदार्थः—(नः) निषेधे (तम्) परमात्मनम् (विदाथ)
जानीथ । लेट्प्रयोग (यः) (इमा) इमानि भूतानि (जजान)
जनयति (अन्यत्) कार्यकारणजीवेभ्यो भिन्नं ब्रह्म (यु-
ष्माकम्) अधार्मिकाणामविदुषाम् (अन्तरम्) मध्ये स्थितमपि
दूरस्थमिव (बभूव) भवति (नीहारेण) धूमाकारेण कुहके-
नेवाज्ञानेन (प्रावृताः) प्रकृष्टतयाऽऽवृता आद्वयताः सन्तः (ज-
ल्प्या) जल्पेषु सत्यासत्यवादानुवादेषु भवाः । अत्र सुपां सुलुगिति
विभक्तेराकारादेशः (च) (असुतृपः) येऽसुषु पाणेषु तृप्यन्ति ते
(उक्थशासः) ये योगाभ्यासं विहाय उक्त्यानि वचनानि शंसन्ति
तेऽर्थात् शब्दार्थयोः खण्डने रताः (चरन्ति) व्यवहरन्ति ॥ ३१ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या यथाऽब्रह्मविदो जना नीहारेण चाज्ञाने-
प्रवृता जल्प्या असुतृपश्चोक्थशासश्चरन्ति तथाभूता यूयं तं न वि-
दाथ य इमा जजान यद्ब्रह्म युष्माकं सकाशादन्यदन्तरं बभूव
तदतिसूक्ष्ममात्मन आत्मभूतं न विदाथ ॥ ३१ ॥

भावार्थः—ये ब्रह्मचर्यादिव्रताचारविद्यायोगाभ्यासधर्मानुष्ठा-
नसत्संगपुरुषार्थरहितास्तेऽज्ञानान्धकारावृताः सन्तोः ब्रह्म ज्ञातुं न
शक्नुवन्ति । यद् ब्रह्म जीवादिभ्यो भिन्नमन्तर्यामि सकलनियन्तु
सर्वत्र व्याप्तमस्ति तज् ज्ञातुं पवित्रात्मान एवार्हन्ति नेतरे ॥ ३१ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो जैसे ब्रह्म के न जानने वाले पुरुष (नीहारेण) धूम के आकार कुहर के समान अज्ञानरूप अन्वकार से (प्रावृताः) अच्छे प्रकार ढके हुए (जल्प्या) थोड़े सत्य असत्य वादानुवाद में स्थिर रहने वाले (असुतृपः) प्राणपेश्वर च) और (उत्पशास) योगाम्पास को छोड़ शब्द अर्थ संबन्ध के खण्डन मंडन में रमण करते हुए (चरन्ति) विचरते हैं वैसे हुए तुम लोग (तम्) उस परमात्मा को (नः) नहीं (विदाथ) जानते हो (यः) जो (इमा) इन प्रजाओं को (मनान) उत्पन्न करता और जो ब्रह्म (युष्माकम्) तुम अधर्मी अज्ञानियों के सकाश से (अन्यत्) अर्थात् कार्यकारण रूप जगत् और जीवों से भिन्न (अन्तरम्) तथा सभों में स्थित भी दूरस्थ (बभूव) होता है उस अतिसूक्ष्म आत्मा के आत्मा अर्थात् परमात्मा को नहीं जानते हो ॥ ११ ॥

भावार्थः—जो पुरुष ब्रह्मचर्य आदि व्रत, आचार, विद्या, योगाम्पास, धर्म के अनुष्ठान सत्सङ्ग और पुरुषार्थ से रहित हैं वे अज्ञान रूप अन्वकार में दबे हुए ब्रह्म को नहीं जान सकते जो ब्रह्म जीवों से पृथक् अन्तर्यामी सब का नियन्ता और सर्वत्रव्याप्त है उस के जानने को जिनका आत्मा पवित्र है वे ही योग्य होते हैं अन्य नहीं ॥ ११ ॥

विश्वकर्मैत्यस्य भुवनपुत्रो विश्वकर्मर्षिः । विश्वकर्मा
देवता । स्वराडापी पङ्क्तिश्छन्दः । पञ्चमः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर भी उसी वि० ॥

विश्वकर्मा ह्यजनिष्ट देव आदिङ्गन्धर्वोऽभ-
वद् द्वितीयः । तृतीयः पिता जनितापेधीनामपां गर्भं
व्यूदधात्पुत्रा ॥ ३२ ॥

विश्वऽकर्मा । हि । अजनिष्ट । देवः । आत् ।
इत् । गन्धर्वः । अभवत् । द्वितीयः । तृतीयः । पिता ।

जनिता । ओषधीनाम् । अपाम् । गर्भम् । वि । अद-
धात् । पुरुत्रेति पुरुऽवा ॥ ३२ ॥

पदार्थः—(विश्वकर्मा) विश्वानि सर्वाणि शुभानि कर्माणि
यस्य सः (हि) खलु (अजनिष्ट) जनितवान् (देवः) दि-
व्यस्वरूपः (आत्) (इत्) (गन्धर्वः) गां पृथिवीं धरति स सूर्यः
सुवात्मा वायुर्वा (अभवत्) भवति (द्वितीयः) द्वयोः संख्या-
पूरको धनञ्जयः (तृतीयः) त्रयाणां संख्यापूरकः प्राणादिस्व-
रूपः (पिता) पालकः (जनिताः) प्रसिद्धिकर्त्ताऽपि धर्त्ता
पर्जन्यः (ओषधीनाम्) यवादीनाम् (अपाम्) जलानां प्राणानां
वा (गर्भम्) धारणम् (वि) (अदधात्) दधाति (पुरुषा)
यः पुरुषः बहून् प्रायते सः ॥ ३२ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या अत्र जगति विश्वकर्मा देवो वायुरा-
दिम इदमवदादनन्तरं गन्धर्वोऽजनिष्टोषधीनामगां पिता हि द्वि-
तीयो यो गर्भं व्यदधात् स पुरुषा जनिता पर्जन्यः तृतीयोऽभव-
दिति भवन्तो विदन्तु ॥ ३२ ॥

भावार्थः—सर्वैर्मनुष्यैरिह सकलकर्मसेवका जीवाः प्रथमा
विद्युदग्निसूर्यवायवः पृथिव्यादिधारका द्वितीयास्तृतीयाः पर्ज-
न्यादयस्तेषां जीवा अजा अन्ये सर्वं जातास्तेऽपि कारणरूपेण
नित्याश्चेति वेद्यम् ॥ ३२ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो इस जगत् में (विश्वकर्मा) जिस के समस्त शुभ काम
हैं वह (देवः) दिव्यस्वरूप वायु प्रथम (इत्) ही (अभवत्) होता है (आत्)
इस के अनन्तर (गन्धर्वः) जो पृथिवी को धारण करता है वह सूर्य वा

सूत्रात्मा वायु (अजनिष्ट) उत्पन्न और (ओषधीनाम्) यव आदि ओषधियों (अपाम्) जलों और प्राणों का (पिता) पालन करने हारा (हि) ही (द्वितीयः) दूसरा अर्थात् धनञ्जय तथा जो प्राणों के (गर्भम्) गर्भ अर्थात् धारण को (व्य-दधात्) विधान करता है वह (पुरुत्रा) बहुतों का रक्षक (जनिता) जलों का धारण करने हारा मेघ (तृतीयः) तीसरा उत्पन्न होता है इस विषय को आप लोग जानो ॥ ३२ ॥

भावार्थः—सब मनुष्यों को योग्य है कि इस संसार में सब कामों के सेवन करने हारे जीव पहिले बिजुली अग्नि वायु और सूर्य पृथिवी आदि लोकों के धारण करने हारे हैं वे हमारे और मेघ आदि तीसरे हैं उन में पहिले जीव अज अर्थात् उत्पन्न नहीं होने और दूसरे तीसरे उत्पन्न हुए हैं परन्तु वे भी कारणरूप से नित्य हैं ऐसा जानें ॥ ३२ ॥

आशुः शिशानइत्यस्याप्रतिरथ ऋषिः । इन्द्रो देवता ।

आर्षी तिष्ठत् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

अथ सेनापति कृत्यमुपदिश्यते ॥

अथ सेनापति के कृत्य का उपदेश अ० ॥

आशुः शिशानो वृषभो न भीमो घनाघनः क्षो-
भणश्चर्पणीनाम् । सं कृन्दनोऽनिमिषऽएकवीरः
शत० सेनाऽअजयत्साकमिन्द्रः ॥ ३३ ॥

आशुः । शिशानः । वृषभः । न । भीमः । घना-
घनः । क्षोभणः । चर्पणीनाम् । संकृन्दन इति स-
मऽकृन्दनः । अनिमिषऽ इत्यनिमिषः । एकवीरऽ-
इत्येकवीरः । शतम् । सेनाः । अजयत् । साकम् ।
इन्द्रः ॥ ३३ ॥

पदार्थः—(आशुः) शीघ्रकारी (शिशानः) तनूकर्त्ता (वृषभः) बलीवर्दः (न) इव (भीमः) भयंकरः (घनाघनः) अतिशयेन शत्रून् घातुकः । हन्तेर्घत्वं चेति वार्तिकेनाचि प्रत्यये घत्वमभ्यासस्यागागमश्च (क्षोभणः) क्षोभकर्त्ता संचालयिता (चर्षणीनाम्) मनुष्याणां तत्सम्बन्धिसेनानां वा । चर्षणाय इति मनुष्यना०निघं० २ । ३ (संक्रन्दनः) सम्यक् शत्रूणां रोदायिता (अनिमिषः) अहर्निशं प्रयतमानः (एकवीरः) एकश्चासौ वीरश्च (शतम्) असंख्याः (सेनाः) सिन्धन्ति बध्नन्ति शत्रून् याभिस्ताः (अजयत्) जयति (साकम्) सार्द्धम् (इन्द्रः) शत्रूणां विदारयिता सेनेशः ॥ ३३ ॥

अन्वयः—हे विद्वांसो मनुष्यायुयं यश्चर्षणीनामाशुः शिशानो वृषभो न भीमो घनाघनः क्षोभणः संक्रन्दनोऽनिमिष एकवीर इन्द्रोऽस्माभिः साकं शतं सेना अजयत् तमेव सेनाधीशंकुरुत ॥ ३३ ॥

भावार्थः—मनुष्यैर्यो धनुर्वेदविद्वगादिविन्निर्भयस्सर्वविद्यो बलिष्ठो धार्मिकः स्वराज्यानुरागी जितेन्द्रियोऽरीणां विजेता स्वसेनायाः शिक्षणे योधने च कुशलो वीरो भवेत् स सेनाधीशाधिकारे स्थापनीयः ॥ ३३ ॥

पदार्थः—हे विद्वान् मनुष्यो तुम लोग जो (चर्षणीनाम्) सब मनुष्यों वा उन की सम्बन्धिनी सेनाओं में (आशुः) शीघ्रकारी (शिशानः) पदार्थों को सूक्ष्म करने वाला (वृषभः) बलवान् बैल के (न) समान (भीमः) भयंकर (घनाघनः) अत्यन्त आवश्यकता के साथ शत्रुओं का नाश करने (क्षोभणः) उन को कंपाने

(संक्रन्दनः) अच्छे प्रकार शत्रुओं को रुलाने और (अनिमिषः) रात्रि दिन प्रयत्न करने हारा (एकवीरः) अकेला वीर (इन्द्रः) शत्रुओं को विदीर्ण करने वाला सेना का अधिपति पुरुष हम लोगों के (साकम्) साथ (शतम्) अनेकों (सेनाः) उन सेनाओं को जिन से शत्रुओं को बांधते हैं (अजयत्) जीतता है उसी को सेना-धीश करो ॥ ३३ ॥

भावार्थः—मनुष्यों को चाहिये कि जो धनुर्वेद और ऋग्वेदादि शास्त्रों का जानने वाला निर्भय सब विद्याओं में कुशल अति बलवान् धार्मिक अपने स्वामी के राज्य में प्रीति करने वाला जिनोन्द्रिय शत्रुओं का जीतने हारा तथा अपनी सेना को सिखाने और युद्ध कराने में कुशल वीर पुरुष हो उस को सेनापति के अधिकार पर नियुक्त करें ॥ ३३ ॥

संक्रन्दनेनेत्यस्याप्रतिरथ ऋषिः । इन्द्रो देवता ।

स्वराडार्पी तिष्ठुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर भी उसी वि० ॥

संक्रन्दनेनानिमिषेण जिष्णुना युत्कारेण दु-
श्च्यवनेन धृष्णुना । तदिन्द्रेण जयत् तत्सहध्वं युधो
नर इपुहस्तेन वृष्णा ॥ ३४ ॥

संक्रन्दनेनेति सम्क्रन्दनेन । अनिमिषेणेत्य-
निमिषेण । जिष्णुना । युत्कारेणेति युत्कारेण ।
दुश्च्यवनेनेति दुःश्च्यवनेन । धृष्णुना । तत् । इन्द्रे-
ण । जयत् । तत् । सहध्वम् । युधः । नरः । इपु-
हस्तेनेतीपुहस्तेन । वृष्णा ॥ ३४ ॥

पदार्थः—(संक्रन्दनेन) सम्यग् दुष्टानां रोदयित्वा (अनि-
मिषेण) निरन्तरं प्रयतमानेन (जिष्णुना) जयशीलेन (युत्का-
रेण) यो व्यूहैर्घृतो मिश्रितानमिश्रितान् भृत्यान् करोति तेन
(दुश्चयवनेन) यः शत्रुभिर्दुःखेन कृच्छ्रेण च्यवते तेन (धृष्णुना)
दृढोत्साहेन (तत्) तेन पूर्वोक्तेन (इन्द्रेण) परमैश्वर्यकारकेण
(जयत) (तत्) शत्रुसैन्यं युद्धजन्यं दुःखं वा (सहध्वम्)
(युधः) ये युध्यन्ते ते (नरः) नायकाः (इषुहस्तेन) इषवः
शस्त्राणि हस्तयोर्यस्य तेन (वृष्णा) धीर्यवता ॥ ३४ ॥

अन्वयः—हे युधो नरो यूयमनिमिषेण दुश्चयवनेन धृष्णुना
युत्कारेण वृष्णेपुहस्तेन संक्रन्दनेन जिष्णुना तत्तेनेन्द्रेण सह
वर्त्तमानाः सन्तः शत्रून् जयत तच्छत्रुसैन्यवेगं सहध्वम् ॥ ३४ ॥

भावार्थः—हे मनुष्या यूयं युद्धविद्याकुशलं सर्वशुभलक्षणा-
न्वितं बलपराक्रमाढ्यं जनं सेनाधिष्ठातारं कृत्वा तेन सहाधार्मिकान्
शत्रून् जित्वा निष्कण्टकं चक्रवर्त्ति राज्यं संमुद्गध्वम् ॥ ३४ ॥

पदार्थः—हे (युधः) युद्ध करने हारे (नरः) मनुष्यो तुम (अनिमि-
षेण) निरन्तर प्रयत्न करते हुए (दुश्चयवनेन) शत्रुओं को कष्ट प्राप्त करने वाले
(धृष्णुना) दृढ उत्साही (युत्कारेण) विविध प्रकार की रचनाओं से योद्धाओं को
मिलाने और न मिलाने हारे (वृष्णा) बलवान् (इषुहस्तेन) बाण आदि शस्त्रों
को हाथ में रखने (संक्रन्दनेन) और दुष्टों को अत्यन्तरुलाने हारे (जिष्णुना) जयशील
शत्रुओं को जीतने और वा (इन्द्रेण) परम ऐश्वर्य करने हारे (तत्) उस पूर्वोक्त
सेनापति आदि के साथ वर्त्तमान हुए शत्रुओं को (जयत) जीतो और (तत्)
उस शत्रु की सेना के वेग वा युद्ध से हुए दुःख को (सहध्वम्) सहो ॥ ३४ ॥

भावार्थः—हे मनुष्यो तुम लोग युद्धविद्या में कुशल सर्व शुभ लक्षण और बल पराक्रम युक्त मनुष्य को सेनापति करके उस के साथ अधार्मिक शत्रुओं को जीत के निष्कण्टक चक्रवर्ति राज्य भोगो ॥ ३४ ॥

स इपुहस्तैरित्यस्याप्रतिरथ ऋषिः । इन्द्रो देवता ।

आर्षी त्रिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर भी उसी वि० ॥

स इपुहस्तैः स निपङ्गिभिर्वशी स० स्रष्टा स
युध इन्द्रो गुणेन । स० सृष्टजित्सोमपा बाहु-
शर्ध्यग्रधन्वा प्रति हिता भिरस्ता ॥ ३५ ॥

सः । इपुहस्तैरितीपुऽहस्तैः । सः । निपङ्गि-
भिरिति निपङ्गिऽभिः । वशी । स० स्रष्टेति सम्-
स्रष्टा । सः । युधः । इन्द्रः । गुणेन । स० स-
ष्टजिदिति स० सृष्टऽजित् । सोमपा इति सोमऽ-
पाः । बाहुशर्दीति बाहुऽशर्दी । उग्रधन्वेत्युग्र
धन्वा । प्रतिहिताभिरिति प्रतिऽहिताभिः ।
अस्ता ॥ ३५ ॥

पदार्थः—(सः) सेनापतिः (इपुहस्तैः) शस्त्रपाणिभिः सुशि-
क्षितैर्बलिष्ठैर्भृत्यैः (सः) (निपङ्गिभिः) निपङ्गाणि भुगुण्डी शतघ्न्या-
ग्न्येयास्त्रादीनि बहूनि विद्यन्ते येषां तैः (वशी) जितेन्द्रियान्तःकरणैः

(संस्रष्टा) श्रेष्ठानां मनुष्याणां शस्त्रास्त्राणां वा संसर्गस्य कर्त्ता
(संः) (युधः) यो युध्यते सः (इन्द्रः) शत्रूणां दारयिता
(गणेन) सुशिक्षितभृत्यसमूहेन सैन्येन वा (संसृष्टजित्) यः
संसृष्टान् मिलिताञ्छत्रञ्जयति सः (सोमपाः) यः सोममो-
षधिरसं पिबति सः (बाहुशर्द्धी) बाह्वोः शर्द्धी बलं यस्य सः
(उग्रधन्वा) उग्रं धनुर्गस्य (प्रतिहिताभिः) प्रत्यक्षेण धृताभिः
(अस्ता) शस्त्रास्त्राणां प्रक्षेपा ॥ ३५ ॥

अन्वयः—स सेनापतिरिषुहस्तैर्निषङ्गिभिः सह वर्त्तमानः स
संस्रष्टावशी संसृष्टजित् सोमपाबाहुशर्द्ध्युग्रधन्वा स युधोऽस्तेन्द्रो
गणेन प्रतिहिताभिश्च सह वर्त्तमानः सन् शत्रूञ्जयतु ॥ ३५ ॥

भावार्थः—सर्वेशो राजा सर्वसेनाधिपतिर्वा सुशिक्षितवीरभृत्य-
सेनया सह वर्त्तमानो दुर्जयानपि शत्रूञ्जेतुं यथा शकुयात्तथा
सर्वैर्विधेयमिति ॥ ३५ ॥

पदार्थः—(सः) वह सेनापति (इषुहस्तैः) शस्त्रों को हाथों में राखने
हारे और अच्छे सिपाये हुए बलवान् (निषङ्गिभिः) जिन के भुगुंडी “ बन्दूक ”
शतघ्नी “ तोप ” और आग्नेय आदि बहुत अस्त्र विद्यमान हैं उन भृत्यों के साथ
वर्त्तमान (संः) वह (संस्रष्टा) श्रेष्ठ मनुष्यों तथा शस्त्र और अस्त्रों का सम्बन्ध
करने वाला (वशी) अपने इन्द्रिय और अन्तःकरण को जीते हुए जो (संसृष्टजित्)
प्राप्त शत्रुओं को जीतता (सोमपाः) बलिष्ठ ओषधियों के रस को पीता (बाहुशर्द्धी)
भुजाओं में जिस के बल विद्यमान हो और (उग्रधन्वा) जिस का तीक्ष्ण धनुष है
(सः) वह (युधः) युद्धशील (अस्ता) शस्त्र और अस्त्रों को अच्छे प्रकार
फेंकने तथा (इन्द्रः) शत्रुओं को मारने वाला और (गणेन) अच्छे सीखे हुए
भृत्यों वा सेना वीरों ने (प्रतिहिताभिः) प्रत्यक्षता से स्वीकार किई सेना के साथ वर्त्त-
मान होता हुआ जनों को जीते ॥ ३५ ॥

भावार्थः—सब का ईश राजा वा सब सेनाओं का अधिपति अच्छे सीखे हुए बीर भूत्यों की सेना के साथ वर्तमान दुःख से जीतने योग्य शत्रुओं को भी जीत-सके वैसे सब को करना चाहिये ॥ ३५ ॥

बृहस्पत इत्यस्याप्रतिरथ ऋषिः । इन्द्रो देवता ।

आर्षो त्रिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर भी उसी वि० ॥

बृहस्पते परि दीया रथेन रक्षोहामित्राँ २॥ऽ-
अपबाधमानः । प्रभञ्जन्त्सेनाः प्रमृणो युधा जयन्-
स्माकमेद्वयविता रथानाम् ॥ ३६ ॥

बृहस्पते । परि । दीय । रथेन । रक्षोहेति रक्षःऽहा ।
अमित्रान् । अपबाधमानऽत्यपऽबाधमानः । प्रभञ्ज-
न्निति प्रभञ्जन् । सेनाः । प्रमृणऽइति प्रमृणः ।
युधा । जयन् । अस्माकम् । एधि । अविता ।
रथानाम् ॥ ३६ ॥

पदार्थः—(बृहस्पते) बृहतां धार्मिकाणां वृद्धानां सेनानां वा पतिस्तत्संबुद्धौ (परि) सर्वतः (दीया) क्षिणुहि । अत्र द्वय-चोऽतस्तिङ् इति दीर्घः । अत्र व्यत्ययेनात्मनेपदम् (रथेन) रमणीयेन यानसमूहेन (रक्षोहा) यो रक्षांति दुष्टान् हन्ति सः (अमित्रान्) न विद्यन्ते मित्राण्येषां तान् (अपबाधमानः) अपबाधते सः (प्रभञ्जन्) यः प्रमग्नान् करोति सः (सेनाः) (प्रमृणः) ये

प्रकृष्टतया मृणन्ति हिंसन्ति तान् (युधा) युद्धे (जयन्)
उत्कर्ष प्राप्नुवन् (अस्माकम्) (एधि) भव (अविता)
रक्षिता (रथानाम्) रमणीयानां यानानाम् ॥ ३६ ॥

अन्वयः—हे बृहस्पते यो रक्षोहाऽमित्रानपबाधमानः प्रमृणः से-
नाः प्रमञ्जस्त्वं रथेन युधा शत्रून् परिदीया स जयन् अस्माकं रथा-
नामवितैधि ॥ ३६ ॥

भावार्थः—राजा सेनापति स्वसेनां च वर्द्धयन् शत्रुसेनां हिंसन
धार्मिकीं प्रजां सततमुन्नयेत् ॥ ३६ ॥

पदार्थः—हे (बृहस्पते) धार्मिकों वृद्धों वा सेनाओं के रक्षक जन (रक्षोहा)
जो दुष्टों को मारने (अमित्रान्) शत्रुओं को (अपबाधमानः) दूर करने (प्रमृणः)
अच्छे प्रकार मारने और (सेनाः) उन की सेनाओं को (प्रमञ्जन्) मग्न
करने वाला तू (रथेन) रथ समूह से (युधा) युद्ध में शत्रुओं को (परिदीया)
सब ओर से काटता है सो (जयन्) उत्कर्ष अर्थात् जय को प्राप्त होता हुआ (अ-
स्माकम्) हम लोगों के (रथानाम्) रथों की (अविता) रक्षा करने वाला (एधि) हो ॥ ३६ ॥

भावार्थः—राजा सेनापति और अपनी सेना को उत्साह कराता तथा श-
त्रुसेना को मारता हुआ धर्मात्मा प्रजाजनों की निरन्तर उन्नति करे ॥ ३६ ॥

बलविज्ञाय इत्यस्याप्रतिरथ ऋषिः । इन्द्रो देवता ।

आर्षी त्रिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर भी उसी वि० ॥

बलविज्ञायः स्थविरः प्रवीरः सहैस्वान् वाजी

सहमान उग्रः । अभिवीरो अभिसत्वासहोजा जैत्र-
मिन्द्र रथमा तिष्ठ गोवित् ॥ ३७ ॥

बलविज्ञायऽइति बलऽविज्ञायः । स्थविरः । प्र-
वीर इति प्रऽवीरः । सहस्वान् वाजी । सहमानः ।
उग्रः । अभिवीरऽ इत्यभिऽवीरः । अभिस वेत्यभि-
ऽसत्वा । सहोजाऽइति सहऽजाः । जैत्रम् । इन्द्र ।
रथम् । आ । तिष्ठ । गोविदिति गोऽवित् ॥ ३७ ॥

पदार्थः—(बलविज्ञायः) यो बलं बलयुक्तं सैन्यं कर्तुं जा-
नाति सः (स्थविरः) दृढो विज्ञातगजधर्मव्यवहारः (प्रवीरः) प्र-
कृष्टश्चासौ वीरश्च (सहस्वान्) सहो बहु बलं विद्यते यस्य सः
(वाजी) प्रशस्तो वाजः शस्त्रबोधो विद्यते यस्य सः (सहमानः)
यः सुखदुःखादिकं सहते (उग्रः) दुष्टानां वधे तीव्रतेजाः (अ-
भिवीरः) अभीष्टा वीरा यस्य सः (अभिसत्वा) अभितः
सर्वतः सत्त्वानो युद्धविद्वांसो रत्तका भृत्या वा यस्य सः (सहोजाः)
सहसा बलेन जातः प्रमिद्धः (जैत्रम्) जेतृभिः परित्तं रथम् (इ-
न्द्र) युद्धस्य परमसामग्रीसहित (रथम्) रमणीयं भूसमुद्राकाश-
यानम् (आ) (तिष्ठ) (गोविन्) यो गा वाचो धेनूः पृथिवी
वा विन्दति सः ॥ ३७ ॥

अन्वयः—हे इन्द्र सेनापते बलविज्ञायः स्थविरः प्रवीरः सह-
स्वान् वाजी सहमान उग्रोऽभिवीरोऽभिसत्वा सहोजा गोवित्सैस्त्वं-
युद्धाय जैत्रं रथमातिष्ठ ॥ ३७ ॥

भावार्थः—सेनापतिः सेनावीरा वा यदा शत्रुभिः योद्धुमिच्छे-
युस्तदा परस्परं सर्वतो रक्षां रक्षासाधनानि वा संगृह्य बुद्धयुत्सा-
हेन सह वर्तमाना अनलसाः सन्तः शत्रुविजयतत्परा भवेयुः ॥ ३७ ॥

पदार्थः—हे (इन्द्र) युद्ध की उत्तम सामग्री युक्त सेनापति (बलविज्ञा-
यः) जो अपनी सेना को बली करमा जानता (स्थविरः) वृद्ध (प्रवीरः) उत्तम
वीर (सहस्वान) अत्यन्त बलवान् (वाजी) जिस को प्रशंसित शास्त्र बोध है (स-
हमानः) जो सुख और दुःख को सहन तथा (उग्रः) दुष्टों के मारने में तीव्र तेज वाला
(अभिवीरः) जिस के असीम अर्थान् तत्काल चाहे हुए काम के करने वाले वा
(अभिसत्वा) सब ओर से युद्ध विद्या में कुशल रक्षा करने वाले वीर हैं (सहोजाः)
बल से प्रसिद्ध (गोवित्) वाणी गौओं वा पृथिवी को प्राप्त होता हुआ ऐसा तू युद्ध
के लिये (जैत्रम्) जीतने वाले वीरों से घेरे हुए (रथम्) पृथिवी समुद्र और आकाश
में चलने वाले रथ को (आ, तिष्ठ) आकर स्थित हो अर्थात् उसमें बैठ ॥ ३७ ॥

भावार्थः—सेनापति वा सेना के वीर जब शत्रुओं से युद्ध की इच्छा करें
तब परस्पर सब ओर से रक्षा और रक्षा के साधनों को संग्रह कर विचार और उत्साह
के साथ वर्तमान आलस्य रहित होते हुए शत्रुओं को जीतने में तत्पर हों ॥ ३७ ॥

गोत्रभिदमित्यस्याप्रतिरथ ऋषिः । इन्द्रो देवता ।

भुरिगार्शी त्रिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर भी उसी वि० ॥

गोत्रभिदंङ्गेविदं वज्रबाहुञ्जयन्तमज्मं प्रमृणन्त-
मोजसा । इमं संजाता अनु वीरयध्वमिन्द्रं १७ सखायो-
ऽनुसंरंभध्वम् ॥ ३८ ॥

गोत्रभिदमिति गोत्रऽभिदम् । गोविदमिति गोऽ-

विदम् । वज्रबाहुमिति वज्रऽबाहुम् । जयन्तम् ।
 अजम् । प्रमृणन्तमिति प्रऽमृणन्तम् । ओजसा । इ-
 मम् । सजानाऽइति सऽजाताः । अनु । वीरयध्वम् ।
 इन्द्रम् । सखायः । अनु । सम् । रभध्वम् ॥ ३८ ॥

पदार्थः—(गोत्रभिदम्) यः शत्रूणां गोत्राणि भिनत्ति तम्
 (गोविदम्) योऽरीणां गां भूमिं विन्दति तम् (वज्रबाहुम्)
 वज्राः शस्त्राणि बाह्वोर्यस्य तम् (जयन्तम्) शत्रून् पराजयमा-
 नम् (अजम्) अजन्ति प्रक्षिपन्ति शत्रून् येन यस्मिन् वा । अल
 सुपांसुलुगिति विभक्तेर्लुक् । अजमेति संग्रामना० निब० २ । १७
 (प्रमृणन्तम्) प्रकृष्टतया शत्रून् हिंसन्तम् (ओजसा) स्वस्य
 शरीरबुद्धिबलेन सैन्येन वा (इमम्) (सजानाः) समानदेशे जा-
 ता उत्पन्नाः (अनु) पश्चादर्थे (वीरयध्वम्) विक्रमयध्वम् (इ-
 न्द्रम्) शत्रु दलविदारकम् (सखायः) परस्परस्य सहायिनः (अनु)
 सुहृदः सन्तः आनुकूल्ये (सम्) सम्यक् (रभध्वम्) युद्धारम्भं
 कुरुत ॥ ३८ ॥

अन्वयः—हे सजाताः सखायो यूयमोजसा गोत्रभिदं गोविदं
 वज्रबाहुं प्रमृणन्तमजम् जयन्तेमभिन्द्रं सेनापतिमनुवीरयध्वमनु-
 संरभध्वं च ॥ ३८ ॥

भावार्थः—सेनापतयो भृत्याश्च परस्परं सुहृदो भूत्वाऽन्योन्य
 मनुमोघ युद्धारम्भविजयौ कृत्वा शत्रुराज्यं लब्ध्वा न्यायेन प्रजाः
 पालयित्वा सततं सुखिनः स्युः ॥ ३८ ॥

पदार्थः—हे (सजाताः) एक देश में उत्पन्न (सखायः) परस्पर सहाय करने वाले मित्रो तुम लोग (भोजसा) अपने शरीर और बुद्धि बल वा सेनाजनों से (गोत्रभिदम्) जोकि शत्रुओं के गोत्रों अर्थात् समुदायों को छिन्न भिन्न करता उन की जड़ काटता (गोविदम्) शत्रुओं की भूमि को लेलेता (वज्रबाहुम्) अपनी भुजाओं में शस्त्रों को रखना (प्रमृणन्तम्) अच्छे प्रकार शत्रुओं को मारता (अजम्) जिस से वा जिस में शत्रुजनों को पटकते हैं उस संग्राम में (जयन्तम्) वैरियों को जीत लेता और (रमन् इन्द्रम्) उन को विदीर्ण करता है इम सेनापति को (अनु, वीर्यध्वम्) प्रोत्साहित करा और (अनु, संरमध्वम्) अच्छे प्रकार युद्ध का आरम्भ करो ॥ ३८ ॥

भावार्थः—सेनापति आदि तथा सेना के भृत्य परस्पर मित्र होकर एक दूसरे का अनुमोदन करा युद्ध का आरम्भ और विजय कर शत्रुओं के राज्य को पा और न्याय से प्रजा को पालन करके निरन्तर सुखी हों ॥ ३८ ॥

अभिगोत्राणीत्यस्याप्रतिरथ ऋषिः । इन्द्रो देवता ।

निचृदार्षी त्रिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर भी उसी वि० ॥

अभि गोत्राणि सहसा गाहमानोऽद्वयो वीरः
शतमन्युरिन्द्रः । दुश्च्यवनः पृतनापाड्युध्योऽअ-
स्माकं सेना अवतु प्र युत्सु ॥ ३९ ॥

अभि । गोत्राणि । सहसा । गाहमानः । अ-
द्वयः । वीरः । शतमन्युरिति शतमन्युः । इन्द्रः ।
दुश्च्यवनऽ इति दुःच्यवनः । पृतनाऽपाट् । अ-
युध्युः । अस्माकम् । सेनाः । अवतु । प्र । युत्स्विति
युत्सु ॥ ३९ ॥

पदार्थः—(अभि) सर्वतः (गोत्राणि) शत्रुकुलानि (सहसा) बलेन (गाहमानः) विलोडनं कुर्वन् (अदयः) आविद्यमाना दया करुणा यस्य सः (वीरः) शत्रूणां दरिता (शतमन्युः) शतधा मन्युः क्रोधो यस्य सः (इन्द्रः) सेनेशः (दुश्च्यवनः) शत्रुभिर्दुःखेन च्योतुं योग्यः (पृतनाषाट्) यः पृतनां सहते (अयुध्यः) शत्रुभिर्विजुमयोग्यः (अस्माकम्) (सेनाः) (अवतु) रक्षतु (प्र) प्रपत्नेन (युत्सु) मिश्रितामिश्रितकरणेषु युद्धेषु ॥ ३९ ॥

अन्वयः—हे विद्वांसो यो युत्सु सहसा गोत्राणि प्रगाहमानोऽदयः शतमन्युर्दुश्च्यवनः पृतनाषाडयुध्यो वीरोऽस्माकं सेना अभ्यवतु स इन्द्रः सेनापतिर्भवत्वित्याज्ञापयत ॥ ३९ ॥

भावार्थः—धार्मिकेषु करुणाकरः दुष्टेषु निर्दयः सर्वाभिरक्षको नरो भवेत् स एव सेनापालनेऽधिकर्त्तव्यः ॥ ३९ ॥

पदार्थः—हे विद्वानो जो (युत्सु) जिन से अनेक पदार्थों का मेल अमेल करे उन युद्धों में (सहसा) बल से (गोत्राणि) शत्रुओं के कुलों को (प्र, गाहमानः) अच्छे यत्न से गाहता हुआ (अदयः) निर्दय (शतमन्युः) जिस को सैकड़ों प्रकार का क्रोध विद्यमान है (दुश्च्यवनः) जो दुःख से शत्रुओं के गिराने योग्य (पृतनाषाट्) शत्रु की सेना को सहता है (अयुध्यः) और जो शत्रुओं के युद्ध करने योग्य नहीं है (वीरः) तथा शत्रुओं का विदीरण करता है वह (अस्माकम्) हमारी (सेनाः) सेनाओं को (अभि, अवतु) सब ओर से पाले और (इन्द्रः) सेनाधिपति हो ऐसी आज्ञा तुम देओ ॥ ३९ ॥

भावार्थः—जो धार्मिकजनों में करुणा करने वाला और दुष्टों में दयारहित सब ओर से सब की रक्षा करने वाला मनुष्य हो वही सेना के पालने में अधिकारी करने योग्य है ॥ ३९ ॥

इन्द्र आसामित्यस्याप्रतिरथ ऋषिः । इन्द्रो देवमाः ।

विराडापीं त्रिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर भी उसी वि० ॥

इन्द्र आसां नेता बृहस्पतिर्दक्षिणा यज्ञः पुर
एतु सोमः । देवसे नानामभिभञ्जतीनां जयन्तीनां
मरुतो यन्त्वग्रम् ॥ ४० ॥

इन्द्रः । आसाम् । नेता । बृहस्पतिः । दक्षिणा ।
यज्ञः । पुरः । एतु । सोमः । देवसे नानामिति
देवसेनानाम् । अभिभञ्जतीनामित्यभिभञ्जती-
नाम् । जयन्तीनाम् । मरुतः । यन्तु । अग्रम् ॥ ४० ॥

पदार्थः—(इन्द्रः) परमैश्वर्ययुक्तः सेनापतिः शिक्षकः
(आसाम्) प्रत्यक्षाणाम् (नेता) नायकः (बृहस्पतिः) बृह-
तामधिकाराणामध्यक्षः (दक्षिणा) दक्षिणस्यां दिशि (यज्ञः)
संगन्ता (पुरः) पूर्वम् (एतु) गच्छतु (सोमः) सेनाप्रेक्षकः
(देवसेनानाम्) विदुषां सेनानाम् (अभिभञ्जतीनाम्) शत्रुसे-
नानामभितो मर्दनमाचरन्तीनाम् (जयन्तीनाम्) शत्रुविजयेनो-
त्कर्षन्तीनाम् (मरुतः) वायुवद् बलिष्ठाः शूरवीराः (यन्तु)
गच्छन्तु (अग्रम्) ॥ ४० ॥

अन्वयः—युद्धेऽभिभञ्जतीनां जयन्तीनामासां देवसेनानां ने-
तेन्द्रः पश्चाद्यज्ञः पुरो बृहस्पतिर्दक्षिणा सोम उत्तरस्यां चैतु मरु-
तोऽग्रं यन्तु ॥ ४० ॥

भावार्थः—यदा राजपुरुषाः शत्रुभिर्युयुत्सेयुस्तदा सर्वासु दि-
क्ष्वध्यक्षान् शूरवीरानग्रतो मीरूनन्तःसंस्थाप्य भोजनाच्छादनवाह-
नास्त्रशस्त्रयोगेन युव्येरन् । तत्र विद्वत्सेनाधीना मूर्खसेनाः कार्याः ।
ता विद्वांसो वक्तृत्वेनोत्साहयेयुरध्यक्षाश्च पद्मव्यूहादिभिर्वी-
र्येयुः ॥ ४० ॥

पदार्थः—युद्ध में (अभिमञ्जतीनाम्) शत्रुओं की सेनाओं को सब ओर
से मारती (जयन्तीनाम्) और शत्रुओं को जीतने से उत्साह को प्राप्त होती हुई
(आसाम्) इन (देवसेनानाम्) विद्वानों की सेनाओं का (नेता) नायक (इन्द्रः)
उत्तम ऐश्वर्य वाला शिक्षक सेनापति पीछे (यज्ञः) सब को मिलाने वाला (पुरः)
प्रथम (बृहस्पतिः) सब अधिकारियों का अधिपति (दक्षिणा) दाहिनी ओर और
(सोमः) सेना को प्रेरणा अर्थात् उत्साह देने वाला बाईं ओर (एतु) चले तथा
(मरुतः) पथनों के समान बेग वाले बली शूरवीर (अग्रम्) आगे को (यन्तु)
जावें ॥ ४० ॥

भावार्थः—जब राज पुरुष शत्रुओं के साथ युद्ध किया चाहें तब सब दिशाओं
में अध्यक्ष तथा शूरवीरों को आगे और उरपने वालों को बीच में ठीक स्थापन
कर योजन आच्छादन वाहन अस्त्र और शस्त्रों के योग से युद्ध करें और वहां वि-
द्वानों की सेना के आधीन मूर्खों की सेना करनी चाहिये उन सेनाओं को विद्वान् लोग
अच्छे उपदेश से उत्साह दें और सेनाध्यक्षदि पद्मव्यूह आदि बांध के युद्ध
करावें ॥ ४० ॥

इन्द्रस्येत्यस्याप्रतिरथ ऋषिः । इन्द्रो देवता ।

आर्षी त्रिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर भी उसी वि० ॥

इन्द्रस्य वृष्णो वरुणस्य [राज्ञं] आदित्यानां-
ममरुतं शर्वं उग्रम् । महामनसां भुवन च्यवानां
घोषो देवानां जयतामुदस्थात् ॥ ४१ ॥

इन्द्रस्य । वृष्णः । वरुणस्य । राज्ञः । आदि-
त्यानाम् । मरुताम् । शर्द्धः । उग्रम् । महामनसा-
मिति महाऽमनसाम् । भुवनच्यवानामिति भुवनऽ-
च्यवानाम् । घोषः । देवानाम् । जयताम् । उत् ।
अस्थात् ॥ ४१ ॥

पदार्थः—(इन्द्रस्य) सेनापतेः (वृष्णः) वीर्यवतः
(वरुणस्य) सर्वोत्कृष्टस्य (राज्ञः) न्यायविनयादिभिः प्रका-
शमानस्य सर्वाधिष्ठातुः (आदित्यानाम्) कृताष्टाचत्वारिंशद्वर्ष-
प्रमितब्रह्मचर्याणाम् (मरुताम्) पूर्णविद्याबलयुक्तानां पुरुषाणाम्
(शर्द्धः) बलं सैन्यम् (उग्रम्) शत्रुभिः सोढुमशक्यम् (महा-
मनसाम्) महान्ति मनांसि विज्ञानानि येषां तेषाम् (भुवनच्य-
वानाम्) ये भुवनान्युत्तमानि गृहाणि च्यवन्ते प्राप्नुवन्ति तेषाम्
(घोषः) शौर्येतिहाजनको विविच्रवादित्रस्वरालापशब्दः (दे-
वानाम्) विदुषाम् (जयताम्) शत्रून् विजेतुं समर्थानाम् (उत्)
(अस्थात्) उत्तिष्ठतु ॥ ४१ ॥

अन्वयः—वृष्ण इन्द्रस्य वरुणस्य राज्ञो भुवनच्यवानां महा-
मनसां जयतामादित्यानां मरुतां देवानामुग्रं शर्द्धो घोषो युद्धार-
म्भात् पूर्वमुदस्थात् ॥ ४१ ॥

भावार्थः—सेनाध्यक्षैः शिक्षासमये युद्धसमये च मनोहरै-

निर्भयादिभावजनकैः शब्दितैर्यादित्रैर्वीरा हर्षणीयाः । ये दीर्घब्रह्मच-
र्येणाधिकविद्यया शरीरात्मबलास्तएव युद्धसेनास्वधिकर्तव्याः ॥ ४१ ॥

पदार्थः—(वृष्णः) वीर्यवान् (इन्द्रस्य) सेनापति (वरुणस्य) सब से उत्तम (राज्ञः) न्याय और विनय आदि गुणों से प्रकाशमान सब के अधिपति राजा के (भुवनच्यवानाम्) जो उत्तम षणों को प्राप्त होते (महामनसाम्) बड़े २ विचार वाले वा (जयताम्) शत्रुओं के जीतने को समर्थ (आदित्यानाम्) जिन्होंने ४८ वर्ष तक ब्रह्मचर्य किया है (मरुताम्) और जो पूर्ण विद्या बल युक्त हैं उन (देवानाम्) विद्वान् पुरुषों का (उग्रम्) जो शत्रुओं का अमर्ष (शर्द्धः) बल (घोषः) सूरता और उत्साह उत्पन्न करने वाला विविध बाजों का स्वरालाप शब्द है वह युद्ध के आरम्भ से पहिले (उद्गम्यान्) उठे ॥ ४१ ॥

भावार्थः—सेनाध्यक्षों को चाहिये कि शिक्षा और युद्ध के समय मनोहर वीरभाव को उत्पन्न करने वाले अच्छे बाजों के बगावट हुए शब्दों से वीरों को हर्षित करावें तथा जो बहुत काल पर्यन्त ब्रह्मचर्य और अधिकविद्या से शरीर और आत्मबलयुक्त हैं वे ही योद्धाओं की सेनाओं के अधिकारी करने योग्य हैं ॥ ४१ ॥

उद्धर्षयेत्यस्याप्रतिरथ ऋपिः । इन्द्रो देवता ।

विराडार्पा त्रिष्टुप् छन्दः । ध्रुवतः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर भी उसी वि० ॥

उद्धर्षय मघवन्नायुधान्युत्सत्वंतां मामकानां म-
नां१०सि । उद्धृत्रहन् वाजिनां वाजिनान्युद्धृथानां
जयतां यन्तु घोषाः ॥ ४२ ॥

उत् । हर्षय । मघवन्निति मघऽवन् । आयुधा-
नि । उत् । सत्वंनाम् । मामकानाम् । मनां१०सि ।

उत् । वृत्रहन्निति वृत्रहन् । वाजिनां वाजिनानि ।

उत् । रथानाम् । जयताम् । यन्तु । घोषाः ॥ ४२ ॥

पदार्थः—(उत्) (हर्षय) उत्कर्षय (मघवन्) प्रशस्तानि मघानि धनानि विद्यन्ते यस्य तत्सम्बुद्धौ (आयुधानि) समन्ताद्युध्यन्ते यैस्तानि (उत्) (सत्वनाम्) सेनायां सीदतां प्राणिनाम् (मामकानाम्) मर्दायानां वीराणाम् (मनांसि) अन्तःकरणानि (उत्) (वृत्रहन्) मेघहन्तासूर्य इव शत्रु हन्तः सेनापते (वाजिनाम्) तुरङ्गाणाम् (वाजिनानि) शीघ्रगमनानि (उत्) (रथानाम्) (जयताम्) (यन्तु) गच्छन्तु (घोषाः) शब्दाः ॥ ४२ ॥

अन्वयः—सेनास्था जनाः स्वाधीशमेवं ब्रूयुः हे वृत्रहन् मघवैस्त्वं मामकानां सत्वनामायुधान्युद्धर्षय । मामकानां सत्वनां मनांस्युद्धर्षय । मामकानां वाजिनां वाजिनान्युद्धर्षय भवत्कृपातो मामकानां जयतां रथानाम् घोषा उद्यन्तु ॥ ४२ ॥

भावार्थः—सेनापतिभिः शिक्तकैश्च योद्धृणां चित्तानि नित्यं हर्षणीयानि । सेनाङ्गानि सम्यगुन्नीय शत्रवो जेतव्याश्च ॥ ४२ ॥

पदार्थः—सेना के पुरुष अपने स्वामी से ऐसे कहें कि हे (वृत्रहन्) मेघ को सूर्य के समान शत्रुओं को छिन्न भिन्न करने वाले (मघवन्) प्रशंसित धनयुक्त सेनापति आप (मामकानाम्) हम लोगों के (सत्वनाम्) सेनास्थवीर पुरुषों के (आयुधानि) जिन से अच्छे प्रकार युद्ध करते हैं उन शस्त्रों का (उद्धर्षय) उत्कर्ष कीजिये । हमारे सेनास्थ जनों के (मनांसि) मनों को (उत्) उत्तम हर्षयुक्त कीजिये हमारे (वाजिनाम्) घोड़ों के (वाजिनानि) शीघ्र चालों को (उत्) बढ़ाइये ।

तथा आप की कृपा से हमारे (जयतान्) विजय कराने वाले (रथानाम्) रथों के (घोषाः) शब्द (उद्यन्तु) उठें ॥ ४२ ॥

भावार्थः—सेनापति और शिक्तक जनों को चाहिये कि योद्धाओं के चित्तों को नित्य हर्षित करें और सेना के अङ्गों को अच्छे प्रकार उन्नति देकर शत्रुओं को जीतें ॥ ४२ ॥

अस्माकमित्यस्याप्रतिरथ ऋषिः । इन्द्रो देवता ।

निचृदाभीं त्रिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर भी उसी वि० ॥

अस्माकमिन्द्रः समृतेषु ध्वजेष्वस्माकं याऽइषव-
स्ता जयन्तु । अस्माकं वीरा उत्तरे भवन्त्वस्माँ ॥ ४३-
उं देवाऽअवता हवेषु ॥ ४३ ॥

अस्माकम् । इन्द्रः । समृतेष्विति सम्ऽऋतेषु ।
ध्वजेषु । अस्माकम् । याः । इषवः । ताः । जयन्तु ।
अस्माकम् । वीराः । उत्तरऽइत्युत्तरे । भवन्तु ।
अस्मान् । ऊँऽत्यै । देवाः । अवत । हवेषु ॥ ४३ ॥

पदार्थः—(अस्माकम्) (इन्द्रः) ऐश्वर्यकारकः सेनेशः
(समृतेषु) सम्यक् सत्यन्यायप्रकाशकचिन्हेषु (ध्वजेषु) स्व-
वीरप्रतीतये रथाद्युपरिस्थापितेषु विजातीयचिन्हेषु (अस्माकम्)
(याः) (इषवः) प्राप्ताः सेनाः (ताः) (जयन्तु) विजयिन्यो
भवन्तु (अस्माकम्) (वीराः) (उत्तरे) विजयानन्तरसमये

कुशला विद्यमानजीवनाः (भवन्तुः) (अस्मान्) (उ)
वितर्के (देवाः) विजिगीषवः (अवत) रक्षत (हवेषु) क्ष-
यन्ति स्पर्द्धन्ते परस्परं गेषु संग्रामेषु तेषु ॥ ४३ ॥

अन्वयः—हे देवा विद्वांसो यूयमस्माकं समृतेषु ध्वजेष्वधो-
देशे य इन्द्रोऽस्माकं या इषवः स ताश्च हवेषु जयन्त्वस्माकं वीरा
उत्तरे भवन्तु । अस्मानु सर्वत्रावत ॥ ४३ ॥

भावार्थः—सेनाजनैः सेनापत्यादिभिः स्वस्वरथादिषु भिन्नंभिन्नं
चिन्हं संस्थापनीयम् । यतोऽस्यायं रथादिरिति सर्वे जानीयुः ।
यथा वीराणामश्वानां चाधिकः क्षयो न स्यात्तथानुष्ठातव्यम् । कुतः
परस्परस्य पराक्रमाक्षयेण ध्रुवो विजयो न भवतीति विज्ञेयम् ॥ ४३ ॥

पदार्थः—हे (देवाः) विजय चाहने वाले विद्वानो तुम (अस्माकम्) हम
लोगों के (समृतेषु) अच्छे प्रकार सत्य न्याय प्रकाश करने हारे चिन्ह जिन में हों
उन (ध्वजेषु) अपने वीर जनों के निश्चय के लिये रथ आदि यानों के ऊपर एक
दूसरे से भिन्न स्थापित किये हुए ध्वजा आदि चिन्हों में नीचे अर्थात् उन की छाया
में वर्तमान जो (इन्द्रः) ऐश्वर्य करने वाला सेना का ईश और (अस्माकम्) हम
लोगों की (याः) जो (इषवः) प्राप्त सेना हैं वह इन्द्र और (ताः) वे सेना
(हवेषु) जिन में ईर्ष्या से शत्रुओं को बुलावें उन संग्रामों में (जयन्तु) जीतें (अस्माकम्)
हमारे (वीराः) वीर जन (उत्तरे) विजय के पीछे जीवनयुक्त (भवन्तु) हों
(अस्मान्) हम लोगों की (उ) सब जगह युद्ध समय में (अवत) रक्षा करो ॥ ४३ ॥

भावार्थः—सेनाजन और सेनापति आदि को चाहिये कि अपने र
थ आदि में भिन्न २ चिन्ह को स्थापन करें जिस से यह इस का रथ आदि है
ऐसा सब जानें और जैसे अश्व तथा वीरों का अधिक विनाश न हो वैसा दंग
करें क्योंकि परस्पर के पराक्रम के क्षय होमे से निश्चल विजय नहीं होता यह जानें ॥ ४३ ॥

अमीषामित्यस्याप्रतिरथ ऋषिः । इन्द्रो देवता ।

स्वराडार्षी त्रिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर भी उसी वि० ॥

अमीषां चित्तं प्रतिलोभयन्ती गृहाणाङ्गान्यप्वे
परोहि । अभि प्रोहि निर्दह हृत्सु शोकैरन्धेनामित्रा-
स्तमसा सचन्ताम् ॥ ४४ ॥

अमीषाम् । चित्तम् । प्रतिलोभयन्तीति प्रतिऽ
लोभयन्ती । गृहाण । अङ्गानि । अप्वे । परा ।
इहि । अभि । प्र । इहि । निः । दह । हृत्स्विति
हृत्सु । शोकैः । अन्धेन । अमित्राः । तमसा ।
सचन्ताम् ॥ ४४ ॥

पदार्थः—(अमीषाम्) परोक्षानाम् (चित्तम्) स्वान्तम्
(प्रतिलोभयन्ती) प्रत्यक्षे मोहयन्ती (गृहाण) (अङ्गानि)
सेनावयवान् (अप्वे) यापवाति शत्रुप्राणान् हिंनस्ति तत्सम्बुद्धौ ।
अपपूर्वादातेरन्धेभ्योऽपि दृश्यत इति क्तिप् अकारलोपश्छान्दसः ।
(परा) (इहि) दूरंगच्छ (अभि) (प्र) (इहि) अभिप्रायं
दर्शय (निर्दह) नितरां भस्मीकुरु (हृत्सु) हृदयेषु (शोकैः)
(अन्धेन) आवरकेण (अमित्राः) शत्रवः (तमसा) रात्र्य-
न्धकारेण (सचन्ताम्) संयुज्जन्तु ॥ ४४ ॥

अन्वयः—हे अश्वे शूरवीरे राजस्ति क्षत्रिये अमीषां चित्तं प्रतिलोभयन्ती या स्वसेनास्ति तस्या अङ्गानि त्वं गृहाण । अधर्मात् परेहि स्वसेनामभिप्रेहि शत्रून् निर्देह यत इमेऽमित्रा हृत्सु-
शोकरन्धेन तमसा सह सचन्तां संयुक्तास्तिष्ठन्तु ॥ ४४ ॥

भावार्थः—सभापत्यादिभिर्यथाऽतिप्रशंसिता हृष्टपुष्टा साक्षो-
पाङ्गा पुरुषसेना स्वीकार्या तथा स्त्री सेना च । यत्राव्यभिचारिण्यश्वि-
स्तिष्ठेयुस्तथा सेनया शत्रवो वशे स्थापनीयाः ॥ ४४ ॥

पदार्थः—हे (अश्वे) शत्रुओं के प्राणों को दूर करने हारी राणी क्षत्रिया
वीर स्त्री (अमीषाम्) उन सेनाओं के (चित्तम्) चित्त को (प्रतिलोभयन्ती)
प्रत्यक्ष में लुभाने वाली जो अपनी सेना है उस के (अङ्गानि) अङ्गों को तू (गृ-
हाण) ग्रहण कर अधर्म से (परेहि) दूर हो अपनी सेना को (अभि, प्रेहि)
अपना अभिप्राय दिवा और शत्रुओं को (निर्देह) निरन्तर जला जिस से ये (अ-
मित्राः) शत्रु जन (हृत्सु) अपने हृदयों में (शोकरैः) शोकों से (अन्धेन) आच्छादित
हुए (तमसा) रात्रि के अन्धकार के साथ (सचन्ताम्) संयुक्त रहें ॥ ४४ ॥

भावार्थः—सभापति आदि को योग्य है कि जैसे अतिप्रशंसित हृष्ट पुष्ट
अङ्ग उपाङ्गादियुक्त शूरवीर पुरुषों की सेना का स्वीकार करें वैसे शूरवीर स्त्रियों की
भी सेना स्वीकार करें और जिस स्त्री सेना में अव्यभिचारिणी स्त्री रहें और उस सेना
से शत्रुओं को वश में स्थापन करें ॥ ४४ ॥

अवसृष्टेत्यस्याप्रतिरथ ऋषिः । इषुर्देवता ।

आर्ष्यनुष्टुप् छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

किं उसी वि० ॥

अवसृष्टा परां पतु शरव्ये ब्रह्मसंज्ञिते । ग-
च्छाऽमित्रान् प्र पंचस्य मामीषाङ्गुवनोच्छ्रियः ॥ ४५ ॥

अवसृष्टेत्यवसृष्टा । परा । पत । शरव्ये । ब्र-
ह्मसंशित इति ब्रह्मसंशिते । गच्छ । अ-
मित्रान् । प्र । पद्यस्व । मा । अमीषाम् । कम्र ।
चन । उत् । शिपः ॥ ४५ ॥

पदार्थः—(अवसृष्टा) प्रेरिता (परा) (पत) याहि (शरव्ये)
शरेषु बाणेषु साध्वी स्त्री तत्सम्बुद्धौ (ब्रह्मसंशिते) ब्रह्मभिश्चतुर्वेद-
विदभिः प्रशंसिते शिक्षया सम्यक् तीक्ष्णीकृते (गच्छ) (अमित्रान्)
शत्रून् (प्र) (पद्यस्व) प्राप्नुहि (मा) निषेधे (अमीषाम्) दूरस्थानां
विरोधिनाम् (कम्र) (चन) कंचिदपि (उत्) (शिपः) उद्ध्वं
शिष्टं त्यजेत् ॥ ४५ ॥

अन्वयः—हे शरव्ये ब्रह्मसंशिते सेनानीपत्ति त्वमवसृष्टा
सती परापतामित्रान् गच्छ तेषां हननेन विजयं प्रपद्यस्वामीषां
शत्रूणां मध्ये कंचन मोच्छिषो हननेन विना कंचिदपि मा त्यजेः ॥ ४५ ॥

भावार्थः—सभापत्यादिभिः यथा युद्धविद्यया पुरुषाः शिक्ष-
णीयास्तथा स्त्रियश्च यथा वीरपुरुषा युद्धं कुर्युस्तथा स्त्रियोऽपि
कुर्वन्तु ये शत्रवो युद्धे हताः स्युस्तदवशिष्टाश्च शाश्वते बन्धने
कारागृहे स्थापनीयाः ॥ ४५ ॥

पदार्थः—हे (शरव्ये) बाण विद्या में कुशल (ब्रह्मसंशिते) वेदवेत्ता विद्वान्
से प्रशंसा और शिक्षा पाए हुए सेनापति की स्त्री तू (अवसृष्टा) प्रेरणा को प्राप्त
हुई (परा, पत) दूर जा (अमित्रान्) शत्रुओं को (गच्छ) प्राप्त हो और उन
के मारने से विजय को (प्र, पद्यस्व) प्राप्त हो (अमीषाम्) उन दूरदेश में ठहरे
हुए शत्रुओं में से मारने के बिना (कं, चन) किसी को (मा) (उच्छिपः)
मत् छोड़ ॥ ४५ ॥

भावार्थः—सभापति आदि को चाहिये कि जैसे युद्ध विद्या से पुरुषों को शिक्षा करें वैसे स्त्रियों को भी शिक्षा करें जैसे वीरपुरुष युद्ध करें वैसे स्त्री भी करें जो युद्ध में मारे जावें उन से शेष अधोत् बचे हुए कातरों को निरन्तर कारागार में स्थापन करें ॥ ४५ ॥

प्रेताजयतेत्यस्याप्रतिरथ ऋषिः । योद्धा देवता ।

विराडावर्षनुष्टुप् छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

किं मो उसी वि० ॥

प्रेता जयता नरऽइन्द्रो वः शर्मै यच्छतु । उ-
ग्रा वः सन्तु बाहवोऽनाधृष्या यथाऽसथ ॥ ४६ ॥

प्र । इत । जयत । नरः । इन्द्रः । वः । शर्मै ।
यच्छतु । उग्राः । वः । सन्तु । बाहवः । अनाधृ-
ष्याः । यथा । असथ ॥ ४६ ॥

पदार्थः—(प्र) (इत) शत्रून् प्राप्तुत । अत्र इयवोऽ-
तस्तिष्ठ इति दीर्घः (जयत) विजयध्वम् । अत्रान्येषामपि इ-
यत इति दीर्घः (नरः) नायकाः (इन्द्रः) शत्रूणां दारयिता
सेनापतिः (वः) युष्मभ्यम् (शर्मै) गृहम् (यच्छतु) ददातु
(उग्राः) दृढाः (वः) युष्माकम् (सन्तु) (बाहवः)
भुजाः (अनाधृष्याः) शत्रुभिर्धर्षितुमयोग्याः (यथा) (असथ)
भवत ॥ ४६ ॥

अन्वयः—हे नरो यूयं यथा शत्रूनि जयत इन्द्रो वः शर्मै प्रयच्छ-
तु वो बाहव उग्राः सन्तु । अनाधृष्या असथ तथा प्रयतध्वम् ॥ ४६ ॥

भावार्थः—अत्रोपमालं०—ये शत्रूणां विजेतारो वीरास्स्युस्तान्
सेनापतिर्धनाजगृहवस्त्रादिभिः सततं सत्कुर्यात् सेनास्थ जनाश्च
यथा बलिष्ठाः स्युस्तथा व्यवहरेयुः ॥ ४६ ॥

पदार्थः—हे (नरः) अनेक प्रकार के व्यवहारों को प्राप्त करने वाले
मनुष्यो तुम (यथा) जैसे शत्रु जनों को (इत) प्राप्त होओ और उन्हें (जयत) जी-
तो तथा (इन्द्रः) शत्रुओं को विदीर्ण करने वाला सेनापति (वः) तुम लोगों के
लिये (शर्म) घर (प्र, यच्छतु) देवे (वः) तुमारी (वाहः) भुजा (उग्रः)
दृढ़ (सन्तु) हों और (अनाधृष्या) शत्रुओं से न धमकाने योग्य (असथ) होओ
वैसा प्रगल्भ करो ॥ ४६ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में उपमालं०—जो शत्रुओं को जीतने वाले वीर हों
उन का सेनापति धन अन्न गृह और वस्त्रादियों से निरन्तर सत्कार करे तथा सेना-
स्थ जन जैसे बली हों वैसा व्यवहार अर्थात् न्यायान और शस्त्र अस्त्रों का चलाना
सीखें ॥ ४६ ॥

असौ येत्यस्याप्रतिश्रुः ऋषिः । मरुतो देवताः ।

निचृदार्षी त्रिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विदयमाह ॥

फिर भी उसी वि० ॥

असौ या सेना मरुतः परंपामभ्यैति नः ओजसा
स्पृद्धमाना । ताङ्गूहन् तन्मापन्नतेन यथामीऽ
अन्योऽन्यन्न जानन् ॥ ४७ ॥

असौ । या । सेना । मरुतः । परंपाम् । अभि ।
आ । एति । नः । ओजसा । स्पृद्धमाना । ताम् ।

गूह॒त । तम॑सा । अप॒व॒त्रे॒ते॒ने॒त्यप॑ऽव॒त्रे॒तेन । यथा॑ । अ॒मी-
ऽइ॒त्य॒मी । अ॒न्यः । अ॒न्यम् । न । ज॒ानन् ॥ ४७ ॥

पदार्थः—(असौ) (या) (सेना) (मरुतः) ऋ-
त्विजो विद्वांसः (परेषाम्) शत्रूणाम् (अभि) आभिमुख्ये
(आ) सर्वतः (एति) प्राप्नोति (नः) अस्माकम् (ओज-
सा) बलेन (स्पर्द्धमाना) ईर्ष्यन्ती (ताम्) (गूह॒त) संवृ-
णुत (तमसा) अन्धकारेण शतघ्न्यायुत्यधूमेन मेघपर्वताकारे-
णास्त्रादिधूमेन वा (अपवत्रेतेन) अनियमेन परुषकर्मणा (यथा)
(अमी) (अन्यः) (अन्यम्) (न) निषधे (जानन्) ॥ ४७ ॥

अन्वयः—हे मरुतो यूयं यासौ परेषां स्पर्द्धमाना सेनौजसा
नोऽस्मानभ्येति तामपवत्रेतेन तमसा गूह॒त । अमी शत्रुसेनास्था
जना यथा अन्योऽन्यं न जानन् तथा विक्रमध्वम् ॥ ४७ ॥

भावार्थः—यदा युद्धाय शत्रुसेनासु प्राप्तासु युद्धमाचरेत् तदा
सर्वतः शस्त्रास्त्र प्रहारोत्पधूमधूल्यादिना ता आच्छाद्य यथैते परस्पर-
मापि न जानीषुस्तथा सेनापत्यादिभिर्विधेयम् ॥ ४७ ॥

पदार्थः—हे (मरुतः) ऋतु २ में यज्ञ करने वाले विद्वानो तुम (या)
जो (असौ) वह (परेषाम्) शत्रुओं की (स्पर्द्धमाना) ईर्ष्या करती हुई (सेना)
सेना (ओजसा) बल से (नः) हम लोगों के (अभि, आ, एति) सन्मुख
सङ्घ और से प्राप्त होती है (ताम्) उसको (अपवत्रेतेन) छेदन रूप कठोर कर्म से और
(तमसा) तोप आदि शस्त्रों के उठे हुए धूम वा मेघ पहाड़ के आकार जो अस्त्र
का धूम होता है उस से (गूह॒त) ढाँपों (अमी) ये शत्रु सेनास्थ जन (यथा)

जैसे (अन्यः, अन्यम्) परस्पर एक दूसरे को (न) न (जानन्) जानें वैसा प-
राक्रम करो ॥ ४७ ॥

भावार्थः—जब युद्ध के लिये प्राप्त हुई शत्रुओं की सेनाओं में होते युद्ध
करे तब सब ओर से शस्त्र और अस्त्रों के प्रहार से उठी धूम धूली आदि से उस
को ढाँपकर जैसे ये शत्रुजन परस्पर अपने दूसरे को न जानें वैसा डंग सेनापति आदि को
करना चाहिये ॥ ४७ ॥

यत्र वाणा इत्यस्याप्रतिरथ ऋषिः । इन्द्रबृहस्पत्यादयो
देवताः । पङ्क्तिश्छन्दः । पञ्चमः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर भी उसी वि० ॥

यत्र वाणाः सम्पतन्ति कुमारा विशिखाऽइव ।
तन्नऽ इन्द्रो बृहस्पतिरदितिः शर्म यच्छतु वि-
श्वाहा शर्म यच्छतु ॥ ४८ ॥

यत्र । वाणाः । संपतन्तीति सम्पतन्ति । कु-
माराः । विशिखाऽइवेति विशिखाः इव । तत् ।
नः । इन्द्रः । बृहस्पतिः । अदितिः । शर्म । य-
च्छतु । विश्वाहा । शर्म । यच्छतु ॥ ४८ ॥

प्रदार्थः—(यत्र) यस्मिन् संग्रामे (वाणाः) ये वणन्ति
शब्दायन्ते ते शस्त्रास्त्रसमूहाः (संपतन्ति) (कुमाराः) अतिच-
पला वेगवन्तो बालकाः (विशिखाइव) यथा विगतशिखा वि-
विधशिखा वा (तत्) तत्र (नः) अस्मभ्यम् (इन्द्रः) सेनापतिः

(बृहस्पतिः) बृहत्याः सभायाः सेनाया वा पालकः (अदितिः)
अखण्डिता समासदलङ्कृता सभा (शर्म) शरणं सुखम् (य-
च्छतु (विश्वाहा) सर्वाण्यहानि दिनानि (शर्म) सुखसाधकं गृ-
हम् (यच्छतु) ददातु ॥ ४८ ॥

अन्वयः—यत् संग्रामे विशिखाकुमारइव बाणाः संपतन्ति तद्-
बृहस्पतिरिन्द्रः शर्मयच्छत्वादितिश्च विश्वाहा नः शर्म यच्छतु ॥ ४८ ॥

भावार्थः—अप्रोपमालं०—यथा बालका इतस्ततो धावन्ति
तथा युद्धसमये योद्धारोऽपि चेष्टन्ताम् । ये युद्धे क्षताः क्षीणाः
श्रान्ताः क्लान्ताश्छिन्नभिन्नाङ्गा मूर्छिताश्च मयेयुस्तान् युद्धभूमेः सद्य
उत्थाप्य सुखालयं नीत्वौषधादीनि कृत्वा स्वस्थान् कुर्युः । ये च
म्रियेरंस्तान्विधिवद्देह्युः । राजजनास्तेषां मातृ पितृस्त्रीबालकादीनां
सदा रक्षां कुर्युः ॥ ४८ ॥

पदार्थः—(यत्र) जिस संग्राम में (विशिखाइव) बिना चोटी के वा बहुत
चोटियों वाले (कुमाराः) बालकों के समान (बाणाः) बाण आदि शस्त्र अस्त्रों के
समूह (संपतन्ति) अच्छे प्रकार गिरते हैं (तत्) वहां (बृहस्पतिः) बड़ी सभा
वा सेना का पालने वाला (इन्द्रः) सेनापति (शर्म) आश्रय वा सुख को (यच्छतु)
देवे और (अदितिः) नित्य समासदों से शोभायमान सभा (विश्वाहा) सब दिन
(नः) हम लोगों के लिये (शर्म) सुख सिद्ध करने वाले घर को (यच्छतु) देवे ॥ ४८ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में उपमालं०—जैसे बालक इधर उधर दौड़ते हैं वैसे
युद्ध के समय में योद्धा लोग भी चेष्टा करें जो युद्ध में घायल, क्षीण, थके, पसीजे,
झिड़े, भिड़े कटे, फटे अंग वाले और मूर्छित हों उनको युद्धभूमि से शीघ्र उठा सुखा-
लय (सफाखाने) में पहुंचा औषध पट्टी कर स्वस्थ करें और जो मरजावें उन को
विधिसे दाह दें राजजन उन के माता पिता स्त्री और बालकों की सदा रक्षा करें ॥ ४८ ॥

मर्माणीत्यस्याप्रतिरथ ऋषिः । सोमवरुणदेवा देवताः ।

आर्षी त्रिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर भी उसी वि० ॥

मर्माणिते वर्मणा ह्यादयामि सोमस्त्वा राजामृ-
ते नानुं वस्ताम् । उरोर्वरीयो वरुणस्ते कृणोतु ज-
यन्तं त्वानुं देवा मदन्तु ॥ ४९ ॥

मर्माणि । ते । वर्मणा । ह्यादयामि । सोमः । त्वा ।
राजा । अमृतेन । अनुं । वस्ताम् । उरोः । वरीयः ।
वरुणः । ते । कृणोतु । जयन्तम् । त्वा । अनुं ।
देवाः । मदन्तु ॥ ४९ ॥

पदार्थः—(मर्माणि) यानि ताडितानि सन्ति सद्यो मर-
णजनकान्यङ्गानि (ते) तव (वर्मणा) देहरक्षकेन (ह्यादयामि)
अपवृणोमि (सोमः) सोम्यगुणैश्वर्यसंपन्नः (त्वा) त्वाम्
(राजा) विद्यान्यायविनयादिभिः प्रकाशमानः (अमृतेन) सर्व-
रोगनिवारकेणामृतात्मकेनापधेम (अनु) पश्चात् (वस्ताम्)
आच्छादयताम् (उरोः) बहुगुणैश्वर्यात् (वरीयः) अतिशयितं
बह्वैश्वर्यम् (वरुणः) सर्वत उत्कृष्टः (ते) तुभ्यम् (कृणोतु)
(जयन्तम्) दुष्टान् पराजयन्तम् (त्वा) त्वाम् (अनु) (दे-
वाः) विद्वांसः (मदन्तु) उत्साहयन्तु ॥ ४९ ॥

अन्वयः—हे योद्धः शूरवीर अहं ते मर्माणि वर्मणा ह्याद-
यामि । अयं सोमो राजाऽमृतेन त्वानुवस्ताम् । वरुणस्त उरोर्वरीयः
कृणोतु जयन्तं त्वा देवा अनु मदन्तु ॥ ४९ ॥

भावार्थः—सेनापत्यादिभिः सर्वेषां योद्धृणां शरीरादिरक्षणं
सर्वतः कृत्वैते सततं प्रोत्साहनीया अनुमोदनीयाश्च यतो विश्वतो
विजयं लभेरन् ॥ ४९ ॥

पदार्थः—हे युद्ध करने वाले शूरवीर मैं (ते) तेरे (मर्माणि) सर्मस्थलों
अर्थात् जो ताड़ना किये हुए शीघ्र मरण उत्पन्न करने वाले शरीर के अङ्ग हैं उन को
(वर्मणा) देह की रक्षा करने हारे कवच से (ह्यादयामि) ढांपता हूं । यह (सोमः)
शान्ति आदि गुणों से युक्त (राजा) और विद्या न्याय तथा विनय आदि गुणों से
प्रकाशमान राजा (अमृतेन) समस्त रोगों के दूर करने वाली अमृतरूप ओषधि से
(त्वा) तुम्हें को (अनु, वस्ताम्) पीछे ढांपे (वरुणः) सब से उत्तम गुणों वाला
राना (ते) तेरे (उरोः) बहुत गुण और ऐश्वर्य से भी (वरीयः) अत्यन्त ऐश्वर्य को
(कृणोतु) करे तथा (जयन्तम्) दुष्टों को पराजित करते हुए (त्वा) तुम्हें (देवाः)
विद्वान् लोग (अनु, मदन्तु) अनुमोदित करें अर्थात् उत्साह दें ॥ ४९ ॥

भावार्थः—सेनापति आदि को चाहिये कि सब युद्ध कर्त्ताओं के शरीर आदि
की रक्षा सब ओर से करके इन को निरन्तर उत्साहित और अनुमोदित करें जिस से
निश्चय करके सब से विजय को पावें ॥ ४९ ॥

उदेन मित्यस्याप्रतिरथ ऋषिः । अग्निर्देवता ।

विराडाष्वनुष्टुप् छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर भी उसी वि० ॥

उदेनमुत्तरां नयाग्ने घृतेनाहुत । रायस्पोषेण
सष्टं सृज प्रजया च बहुं कृधि ॥ ५० ॥

उत् । एनम् । उत्तरामित्युत्तराम् । नय ।
 अग्ने । घृतेन । आहुतेत्याहुत । रायः । पोषेण ।
 सम् । सृज । प्रजयेति प्रजया । च । बहुम् ।
 कृधि ॥५०॥

पदार्थः—(उत्) (एनम्) विजेतारम् (उत्तराम्) उ-
 त्कृष्टतया तरन्ति यया सेनया तां प्राप्तविजयाम् (नय) (अग्ने)
 प्रकाशमय (घृतेन) आज्येन (आहुत) तृप्तिं प्राप्त
 (रायः) राज्यश्रियः (पोषेण) पोषणेन (सम्) सम्यक्
 (सृज) योजय (प्रजया) बहुसन्तानैः (च) (बहुम्) अधिककर्म
 (कृधि) कुरु ॥ ५० ॥

अन्वयः—हे घृतेनाहुताग्ने सेनापते त्वमेवमुत्तरामुन्नय राय-
 पोषेण संसृज प्रजया च बहुं कृधि ॥ ५० ॥

भावार्थः—यः सेनाधिकारी भृत्यो वा धर्म्येण युद्धेन दुष्टान्
 विजयेत तं सभासेनापतयो धनादिना बहुधा सत्कुर्युः ॥ ५० ॥

पदार्थः—हे (घृतेन, आहुत) घृत से तृप्ति को प्राप्त हुए (अग्ने)
 प्रकाशयुक्त सेनापति तू (एनम्) इस जीतने वाले वीर को (उत्तराम्) जिस से
 उत्तमता से संग्राम को तरे विजय को प्राप्त हुई उस सेना को (उत्, नय) उत्तम
 अधिकार में पहुंचा (रायः, पोषेण) राज लक्ष्मी की पुष्टि से (सम्, सृज) अच्छे
 प्रकार युक्त कर (च) और (प्रजया) बहुत संतानों से (बहुम्) अधिकता को
 प्राप्त (कृधि) कर ॥ ५० ॥

भावार्थः—जो सेना का अधिकारी वा भृत्यधर्मयुक्त युद्ध से दुष्टों को जीते
 उस का सभा सेना के पति धनादिकों से बहुत प्रकार सत्कार करें ॥ ५० ॥

इन्द्रेममित्यस्याप्रतिरथ ऋषिः । इन्द्रो देवता ।

आर्ष्यनुष्टुप् छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर भी उसी वि० ॥

इन्द्रेमं प्रतरां नय सजातानामसद्वशी । समैनं
वर्चसा सृज देवानां भागदा असत् ॥ ५१ ॥

इन्द्र । इमम् । प्रतरामिति प्रतराम् । नय ।
सजातानामिति सजातानाम् । असत् । वशी ।
सम् । एनम् । वर्चसा । सृज । देवानाम् । भागदाऽइति
भागदाः । असत् ॥ ५१ ॥

पदार्थः—(इन्द्र) सुखानां धारक (इमम्) विजयमानम्
(प्रतराम्) प्रतरन्त्युल्लङ्घयन्ति शत्रुबलानि यथा नीत्या ताम् (नय)
प्रापय (सजातानाम्) समानजन्मनाम् (असत्) भवेत्
(वशी) जितेन्द्रियः (सम्) सम्पक् (एनम्) (वर्चसा) विद्या-
प्रकाशेन (सृज) युङ्गधि (देवानाम्) विदुषां योद्धृणां मध्ये (भा-
गदाः) अंशप्रदः (असत्) ॥ ५१ ॥

अन्वयः—हे इन्द्र त्वं सजातानां देवानामिमं प्रतरां नय
यतोऽयं वश्यसत् । एनं वर्चसा संसृज यतोऽयं भागदा असत् ॥ ५१ ॥

भावार्थः—युद्धे भृत्याः शत्रूणां यान् पदार्थान् प्राप्नुयुः । तान्
सर्वान् सभापती राजान स्वीकुर्यात् । किन्तु तेषां मध्याद् यथायोग्यं
सत्काराय योद्धृभ्यो षोडशांशं प्रदद्याद्यावतः पदार्थान् भृत्याः प्रा-

मुगुस्तावतां षोडशांशं राज्ञे प्रदद्युः । यदि सर्वे समेशादयो जितेन्द्रियाः
स्युस्तर्ह्येतेषां कदापि पराजयो न स्यात् यदि समेशः स्वहितं चि-
कीर्षेत्तर्हि योद्धृणामंशं स्वयं न स्वीकुर्यात् ॥ ५१ ॥

पदार्थः—हे (इन्द्र) सुखों के धारण करने हारे सेनापति तू (सनायानाम्) समान अवस्था वाले (देवानाम्) विद्वान् योद्धाओं के बीच (इमम्) विजय को प्राप्त होते हुए इस वीरजन को (प्रतराम्) जिस से शत्रुओं के बलों को हठावें उस नीति को (नय) प्राप्त कर जिस से यह (वशां) इन्द्रियों का जीतने वाला (असत्) हो और (एनम्) इस को (वर्चसा) विद्या के प्रकाश से (सं, सृज) संसंगे करा जिस से यह (पागदाः) अगल २ यथायोग्य भागों का देने वाला (असत्) हो ॥ ५१ ॥

भावार्थः—युद्ध में मृत्युजन शत्रुओं के जिन पदार्थों को पावें उन सभी को सभापति राजा स्वीकार न करे किन्तु उन में से यथायोग्य सत्कार के लिये योद्धाओं को सोलहवां भाग देवे वे मृत्युजन जितना कुछ भाग पावें उस का सोलहवां भाग राजा के लिये देवें जो सब सभापति आदि जितेन्द्रिय हो तो उन का कभी पराजय न हो जो सभापति अपने हित को किया चाहें तो लड़ने हारे मृत्यों का भाग आप न लेवे ॥ ५१ ॥

यस्य कुर्म इत्यस्याप्रतिरथ ऋपिः । अग्निर्देवता ।

निचृदार्ष्यनुष्टुप् छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

अथ पुरोहितत्विग्यजमानकृत्यमाह ॥

अथ पुरोहित ऋत्विज् और यजमान के कृत्य को अगले ० ॥

यस्य कुर्मो गृहे हविस्तमग्ने वर्धया त्वम् ।
तस्मै देवा अधिब्रुवन्नयं च ब्रह्मणस्पतिः ॥ ५२ ॥

यस्य । कुर्मः । गृहे । हविः । तम् । अग्ने ।
वर्धय । त्वम् । तस्मै । देवाः । अधि । ब्रुवन् । अयम् ।
च । ब्रह्मणः । पतिः ॥ ५२ ॥

पदार्थः—(यस्य) राज्ञः (कुर्मः) सम्पादयामः (गृहे)
(हविः) होमम् (तम्) (अग्ने) विद्वन् पुरोहित (वर्द्धय)
अत्रान्येषामपीति दीर्घः (त्वम्) (तस्मै) तं यजमानम् । अत्र
व्यत्ययेन चतुर्थी (देवाः) दिव्यगुणा ऋत्विजः (अधि) (ब्रुवन्)
अधिकं ब्रुवन्तु । लेट्प्रयोगोऽयम् (अयम्) (च) (ब्रह्मणः)
वेदस्य (पतिः) पालको यजमानः ॥ ५२ ॥

अन्वयः—हे अग्नेवयं यस्य गृहे हविष्कुर्मस्तं त्वं वर्द्धय देवा-
स्तस्मा अधि ब्रुवन् । अयं ब्रह्मणस्पतिश्च तानभिब्रवीतु ॥ ५२ ॥

भावार्थः—पुरोहितस्य तत् कर्मास्ति यतो यजमानस्योन्नति-
रस्याद्यो यस्य यादृशं यावच्च कर्म कुर्यात् तस्मै तादृशं तावदेव
मासिकं वेतनं देयम् । सर्वे विद्वांसः सर्वान् प्रति सत्यमुपदिशेयू-
राजा च ॥ ५२ ॥

पदार्थः—हे (अग्ने) विद्वान् पुरोहित हम लोग (यस्य) जिस राजा
के (गृहे) घर में (हविः) होम (कुर्मः) करें (तम्) उस को (त्वम्) तू
(वर्द्धय) बढ़ा अर्थात् उत्साह दे तथा (देवाः) दिव्य २ गुण वाले ऋत्विज लोग
(तस्मै) उस को (अधि, ब्रुवन्) अधिक उपदेश करें (च) और (अयम्)
यह (ब्रह्मणः) वेदों का (पतिः) पालन करने हारा यजमान भी उन को
शिक्षा देवे ॥ ५२ ॥

भावार्थः—पुरोहित का यह काम है कि जिस से यजमान की उन्नति हो
और जो जिस का जितना जैसा काम करे उस को उसी ढंग उतना ही नियम किया
हुआ मासिक धन देना चाहिये सब विद्वान् जन सब के प्रति सत्य का उपदेश करें
और राजा भी सत्योपदेश करे ॥ ५२ ॥

उदुत्वेत्यस्याप्रतिरथ ऋपिः । अग्निदेवता । विराडा-

र्च्यनुष्टुप् छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

अथ समापतिविषयमाह ॥

अथ समापति के विषय को अग० ॥

उदु त्वा विश्वे देवा अग्ने भरन्तु चित्तिभिः ।
स नो भव शिवस्त्वष्टु सुप्रतीको विभावसुः ॥५३॥

उत् । ऊँइत्यै । त्वा । विश्वे । देवाः । अग्ने ।
भरन्तु । चित्तिभिरिति चित्तिभिः । सः । नः । भव ।
शिवः । त्वम् । सुप्रतीकः इति सुप्रतीकः । वि-
भावसुरिति विभावसुः ॥ ५३ ॥

पदार्थः—(उत्) (उ) (त्वा) त्वाम् (विश्वे) सर्वे
(देवाः) विद्वांसः (अग्ने) विद्वन् (भरन्तु) धरन्तु (चि-
त्तिभिः) संज्ञानैः (सः) (नः) अस्मभ्यम् (भव) (शिवः)
मङ्गलकारी (त्वम्) (सुप्रतीकः) सुष्ठु प्रतीकं प्रतीतिकरं
ज्ञानं यस्य (विभावसुः) यो विविधासु भासु विद्याप्रकाशेषु वा
वसति सः ॥ ५३ ॥

अन्वयः—हे अग्ने सभेश यं त्वा विश्वे देवाश्चित्तिभिरुद्धरन्तु
स उ त्वं नः शिवः सुप्रतीको विभावसुर्भव ॥ ५३ ॥

भावार्थः—ये येभ्यो विद्यां दद्युस्ते तेषां शिवकाः स्युः ॥ ५३ ॥

पदार्थः—हे (अग्ने) विद्वान् सभाषति जिप्त (त्वा) तुभे (विश्वे) सब (देवाः) विद्वान् जन (चित्तिमिः) अच्छे २ ज्ञानों से (उद्भरन्तु) उत्कृष्टता पूर्वक धारण और उद्धार करें अर्थात् अपनी शिक्षा से तेरे अज्ञान को दूर करें (सः, उ) सोई (त्वम्) तूं (नः) हम लोगों के लिये (शिवः) मंगल करने हारा (सुप्रतीकः) अच्छी प्रतीति करने वाले ज्ञान से युक्त (विभावसुः) तथा विविध प्रकार के विद्यासिद्धान्तों में स्थिर (मन्) हो ॥ ५३ ॥

भावार्थः—जो जिन को विद्या देवे वे विद्या लेने वाले उन के सेवक हों ॥ ५३ ॥

पञ्चदिश इत्यस्याप्रतिरथ ऋषिः । दिग् देवता ।

स्वराडार्षी त्रिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

अब स्त्रीपुरुषकृत्यमाह

अब स्त्री पुरुष के कृत्य को अग० ॥

पञ्च दिशो दैवीर्यज्ञम्वन्तु देवीरपामतिं दुर्मतिं
बाधमानाः । रायस्पोपे यज्ञपतिमाभजन्ती राय-
स्पोपेऽअधि यज्ञोऽअस्थात् ॥ ५४ ॥

पञ्च । दिशः । दैवीः । यज्ञम् । अ॒वन्तु । दे॒वीः ।
अ॒पे । अ॒म॒तिम् । दु॒र्म॒ति॒मि॒ति॒दुः । अ॒म॒तिम् । बा॒ध॒मा॒नाः ।
रा॒यः । पो॒पे । य॒ज्ञ॒प॒ति॒मि॒ति॒ य॒ज्ञ॒प॒तिम् । आ॒भ॒ज॒-
न्ती॒रि॒त्याऽभ॒ज॒न्तीः । रा॒यः । पो॒पे । अ॒धि । य॒ज्ञः ।
अ॒स्थात् ॥ ५४ ॥

पदार्थः—(पञ्च) पूर्वादिचतस्रो मध्यस्था चैका (दिशः) आशाः (दैवीः) देवानामिमाः (यज्ञम्) सङ्गन्तव्यं सत्कर्तव्यं वा गृहाश्रमम् (अवन्तु) कामयन्ताम् (देवीः) दिव्यां विदुष्यो

ब्रह्मचारिण्यः स्त्रियः (अप) (अमतिम्) अज्ञानम् (दुर्म-
तिम्) दुष्टां प्रज्ञाम् (बाधमानाः) निस्तारयन्त्यः (रायः)
धनस्य (पोषे) पोषणे (यज्ञपतिम्) राज्यपालकम् (आभ-
जन्तीः) समन्तात् सेवमानाः (रायः) श्रियः (पोषे) पुष्टौ
(अधि) (यज्ञः) गृहाश्रमः (अस्थात्) तिष्ठेत् ॥ ५४ ॥

अन्वयः—अपामतिं दुर्मतिं बाधमाना दैवीर्देवीः पञ्च दि-
श इव विस्तृता रायस्पोषे यज्ञपतिं स्वामिनमाभजन्तीर्यज्ञमवन्तु
यतोऽयं यज्ञो रायस्पोषेऽध्यस्थादधितिष्ठेत् ॥ ५४ ॥

भावार्थः—अत्र लुप्तोपमालं०—यत्र गृहाश्रमे धार्मिका विद्वां-
सः प्रशंसिता विदुष्यस्त्रियश्च सन्ति तत्र दुर्व्यसनानि न जायन्ते ।
यदि सर्वासु दिक्षु प्रशंसिताः प्रजा भवेयुस्तर्हि राज्ञः समीपेऽन्ये-
भ्योऽधिकैश्वर्यं स्यात् ॥ ५४ ॥

पदार्थः—(अप, अमतिम्) अत्यन्त अज्ञान और (दुर्मतिम्) दुष्ट बुद्धि
को (बाधमानाः) अलग करती हुई (देवीः) विद्वानों की ये (देवीः) दिव्य गुण
वाली पंडिता ब्रह्मचारिणी स्त्री (पञ्च, दिशः) पूर्व आदि चार और एक मध्यस्थ
पांच दिशाओं के तुल्य अलग २ कामों में बढ़ी हुई (रायः, पोषे) धन की पुष्टि
करने के निमित्त (यज्ञपतिम्) गृह कृत्य वा राज्यपालन करने वाले अपने स्वामी
को (आभजन्तीः) सब प्रकार सेवन करती हुई (यज्ञम्) संगति करने योग्य गृहा-
श्रम को (अवन्तु) चाहें । जिस से यह (यज्ञः) गृहाश्रम (रायः, पोषे) धन
की पुष्टि में (अधि, अस्थात्) अधिकता से स्थिर हो ॥ ५४ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में लुप्तोपमालं०—जिस गृहाश्रम के धार्मिक विद्वान्
और प्रशंसायुक्त पण्डिता स्त्री होती हैं वहां दुष्ट काय नहीं होते जो सब दिशाओं
में प्रशंसित प्रजा होवें तो राजा के समीप औरों से अधिक ऐश्वर्य होवे ॥ ५४ ॥

समिद्ध इत्यस्याप्रतिरथः ऋषिः । अग्निर्देवता ।

भुरिगार्षी पङ्क्तिश्छन्दः । पञ्चमः स्वरः ॥

यज्ञः कथं कर्त्तव्य इत्युपादिश्यते ॥

यज्ञं कर्त्तुं करना चाहिये इस वि० ॥

समिद्धे अग्नावधिं मामहान उक्थपत्र ईड्यो
गृभीतः । तप्तं घर्मं परिगृह्यायजन्तोर्जा यज्ञ-
मयजन्त देवाः ॥ ५५ ॥

समिद्ध इति समुद्धे । अग्नौ । अधि । मा-
महानः । ममहानऽइति ममहानः । उक्थपत्रऽइत्यु-
क्थऽपत्रः । ईड्यः । गृभीतः । तप्तम् । घर्म-
म् । परिगृह्येति परिऽगृह्यं । अयजन्त । ऊ-
र्जा । यत् । यज्ञम् । अयजन्त । देवाः ॥ ५५ ॥

पदार्थः—(समिद्धे) सम्यक् प्रदीप्ते (अग्नौ) पावके
(अधि) (मामहानः) अतिशयेन महान् पूजनीयः (उक्थप-
त्रः) उक्त्यानि वक्तुं योग्यानि वेदस्तोत्राणि पत्राणि विद्यागमकानि
यस्य सः (ईड्यः) ईडितुं स्तोतुमध्येषितुं योग्यः (गृभीतः) गृ-
हीतः (तप्तम्) तापान्वितम् (घर्मम्) अग्निहोत्रादिकं यज्ञम् ।
घर्म इति यज्ञनाम० निघं० ३ । १७ । (परिगृह्य) सर्वतो गृ-
हीत्वा (अयजन्त) यजन्तु (ऊर्जा) बलेन (यत्) यम्
(यज्ञम्) अग्निहोत्रादिकम् (अयजन्त) यजन्ते (देवाः)
विद्वांसः ॥ ५५ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या यूयं यथा देवा समिद्धेऽग्नौ यद्यं यज्ञ-
मयजन्त तथा योऽधिमामहान उक्थयन्त ईड्यो गृभीतोऽस्ति तं तप्तं
घर्ममूर्जा परिगृह्यायजन्त ॥ ५५ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलू०—मनुष्यैर्जगदुपकाराय यथा वि-
द्वांसोऽग्निहोत्रादिकं यज्ञमनु तिष्ठन्ति तथाऽयमनुष्ठातव्यः ॥ ५५ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो तुम लोग जैसे (देवाः) विद्वान् जन (समिद्धे)
अच्छे जलते हुए (अग्नौ) अग्नि में (यत्) जिस (यज्ञम्) अग्नि होत्र आदि
यज्ञ को (अयजन्त) करते हैं वैसे जो (अधि, मामहानः) अधिक और अत्यन्त
सत्कार करने योग्य (उक्थयन्तः) जिस के कहने योग्य विद्यायुक्त वेद के स्तोत्र हैं
(ईड्यः) जो स्तुति करने तथा चाहने योग्य (गृभीतः) वा जिस को सज्जनों
ने ग्रहण किया है उस (तप्तम्) ताप युक्त (घर्मम्) अग्निहोत्र आदि यज्ञ को
(ऊर्जा) बल से (परिगृह्य) ग्रहण करके (अयजन्त) किया करो ॥ ५५ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकलू०—मनुष्यों को चाहिये कि संसार के उप-
कार के लिये जैसे विद्वान् लोग अग्निहोत्र आदि यज्ञ का आचरण करते हैं वैसे अ-
नुष्ठान किया करें ॥ ५५ ॥

दैव्यायेत्यस्याप्रतिरथ ऋथिः । अग्निर्देवता ।

विराडापी पङ्क्तिश्छन्दः । पञ्चमः स्वरः ॥

अथ यज्ञः कथं कर्तव्य इत्याह ॥

अब यज्ञ कैसे करना चाहिये यह वि० ॥

दैव्याय धृत्रे जोष्ट्रे देवश्रीः श्रीमनाः शतपं-
याः । परिगृह्य देवा यज्ञमायन् देवा देवेभ्योऽ-
ध्वर्यन्तोऽअस्थुः ॥ ५६ ॥

दैव्याय । धृत्रे । जोष्ट्रे । देवश्रीरिति देवश्रीः ।
श्रीमनाऽइति श्रीमनाः । शतशतपयाऽइति शत-

ऽपयाः । परिगृह्येति परिऽगृह्यं । देवाः । यज्ञम् ।
आयन् । देवाः । देवेभ्यः । अध्वर्यन्तः । अस्थुः ॥ ५६ ॥

पदार्थः—(दैव्याय) दिव्येषु गुणेषु भवाय (धर्त्रे) धार-
णशीलाय (जोष्ट्रे) जुषमाणाय (देवश्रीः) श्रीयते या सा श्री-
देवेषु विद्यते यस्य सः (श्रीमनाः) श्रियि मनो यस्य सः (श-
तपयाः) शतानि पयांसि दुग्धादीनि वस्तूनि यस्य सः (परिगृह्य)
(देवाः) कामयमानाः (यज्ञम्) संगन्तव्यं गृहाश्रममग्निहोत्रादिकं
वा (आयन्) प्राप्तुवन्तु (देवाः) विद्यादातारः (देवेभ्यः) वि-
द्भ्यः (अध्वर्यन्तः) आत्मानोऽध्वरमिच्छन्तः (अस्थुः) ति-
ष्ठेयुः ॥ ५६ ॥

अन्वयः—हे यनुष्या यथाऽध्वर्यन्तो देवा विद्वांसो देवेभ्यो य-
ज्ञेऽस्थुर्यथा दैव्याय धर्त्रे जोष्ट्रे होत्रे देवश्रीः श्रीमनाः शतपया
यजमानो वर्तते तथा देवा यूयं विद्याः परिगृह्य यज्ञमायन् ॥ ५६ ॥

भावार्थः—मनुष्यैः श्रीप्राप्तय उद्योगः सदैव कर्त्तव्यो यथा
विद्वांसो धनलब्धये प्रयतेरस्तद्दनुप्रयतितव्यम् ॥ ५६ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो जैसे (अध्वर्यन्तः) अपने को यज्ञ की इच्छा करने
वाले (देवाः) विद्या के दाता विद्वान् लोग (देवेभ्यः) विद्वानों की प्रसन्नता के लिये
गृहाश्रम वा अग्निहोत्रादि यज्ञ में (अस्थुः) स्थिर हों वा जैसे (दैव्याय) अच्छे १
गुणों में प्रसिद्ध हुए (धर्त्रे) धारण शील (जोष्ट्रे) तथा प्रीति करनेवाले होता के लिये
(देवश्रीः) जो सेवन की जाती वह विद्यारूपलक्ष्मी विद्वानों में भिन्न की विद्यमान
हो (श्रीमनाः) जिस का किलक्ष्मी में मन (शतपयाः) और जिस के सैकड़ों दूधआदि
वस्तु हैं वह यजमान वर्तमान है वैसे (देवाः) विद्या के दाता तुम लोग विद्या को
(परिगृह्य) ग्रहण करके (यज्ञम्) प्राप्त करने योग्य गृहाश्रम वा अग्निहोत्र आदि को
(आयन्) प्राप्त होओ ॥ ५६ ॥

भावार्थः—मनुष्यों को चाहिये कि धनप्राप्ति के लिये सदैव उद्योग करें जैसे विद्वान् लोग धनप्राप्ति के लिये प्रयत्न करें वैसे उन के अनुकूल अन्य मनुष्यों को भी यत्न करना चाहिये ॥ ५६ ॥

वीतमित्यस्याप्रतिरथ ऋषिः । यज्ञो वेवता ।

निचूदार्षी बृहती छन्दः । मध्यमः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर भी उसी विषय को अगले० ॥

वीतं हविः शमितं शमिता यजध्य तुरीयो
यज्ञो यत्र हव्यमेति । ततो वाका आशिषो नो जु-
पन्ताम् ॥ ५७ ॥

वीतम् । हविः । शमितम् । शमिता । यजध्ये ।
तुरीयः । यज्ञः । यत्र । हव्यम् । एति । ततः । वा-
काः । आशिषः । नः । जुपन्ताम् ॥ ५७ ॥

पदार्थः—(वीतम्) गमनशीलम् (हविः) होतव्यम् (श-
मितम्) उपशान्तम् (शमिता) उपशमादिगुणयुक्ता (यजध्ये)
यष्टुम् (तुरीयः) चतुर्थः (यज्ञः) संगन्तव्यः (यत्र) (हव्यम्)
(एति) गच्छति (ततः) तस्मात् (वाकाः) उच्यन्ते यास्ताः
(आशिषः) इच्छासिद्धयः (नः) अस्मान् (जुपन्ताम्) सेव-
न्ताम् ॥ ५७ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या यः शमिता यजध्ये वीतं शमितं हवि-
रग्नौ प्रक्षिपति यस्तुरीयो यज्ञोऽस्ति यत्र हव्यमेति ततो वाका आ-
शिषश्च नो जुपन्तामिति च्छत ॥ ५७ ॥

भावार्थः—अग्निहोत्रादौ चत्वारः पदार्थाः सन्ति पुष्कलं पुष्टिसुगन्धिमिष्टगुणयुक्तं रोगनाशकं हविः, तच्छोधनं, यज्ञकर्त्ता, वेद्यग्न्यादिकं चेति यथावद्भुतः पदार्थ आकाशं गत्वा पुनरावृत्येष्टसाधको भवतीति मनुष्यैर्मन्तव्यम् ॥ ५७ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो जो (शमिता) शान्ति आदि गुणों से युक्त गृहाश्रमी (यज्ञध्वे) यज्ञ करने के लिये (वातम्) गमनशील (शमितम्) दुर्गुणों की शान्ति कराने वाले (हविः) होम करने योग्य पदार्थ को अग्नि में छोड़ता है जो (तुरीयः) चौथा (यज्ञः) प्राप्त करने योग्य यज्ञ है तथा (यत्र) जहां (हव्यम्) होम करने योग्य पदार्थ (एति) प्राप्त होता है (ततः) उन समों से (वाकाः) जो कही जाती हैं वे (आशिषः) इच्छासिद्धि (नः) हम लोगों को (जुषन्ताम्) सेवन करें ऐसी इच्छा करो ॥ ५७ ॥

भावार्थः—अग्निहोत्र आदि यज्ञ में चार पदार्थ होते हैं अर्थात् बहुत सा-पुष्टि सुगन्धि मिष्ट और रोगविनाश करने वाला होम का पदार्थ, उस का शोधन, यज्ञ का करने वाला, तथा वेदी आग लकड़ी आदि । यथाविधि से हवन किया हुआ पदार्थ आकाश को जा कर फिर वहां से पवन वा जल के द्वारा आ कर इच्छा की सिद्धि करने वाला होता है ऐसा मनुष्यों को जानना चाहिये ॥ ५७ ॥

सूर्यरश्मिरित्यस्याप्रतिरथ ऋषिः । अग्निर्देवता ।

आर्षी तिष्ठत् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

अथ सूर्यलोकस्वरूपमाह ॥

अब अगले मन्त्र में सूर्यलोक के स्वरूप का कथन किया है ॥

सूर्यरश्मिर्हरिकेशः पुरस्तात्सविता ज्योतिरुदयाँ-
२॥ऽअजस्रम् । तस्य पूषा प्रसवे याति विद्वान्स-
म्पश्यन्विश्वं भुवनानि गोपाः ॥ ५८ ॥

सूर्यरश्मिरिति सूर्यरश्मिः । हरिकेश इति ह-
रिऽकेशः । पुरस्तात् । सविता । ज्योतिः । उत् ।
अयान् । अजस्रम् । तस्य । पूषा । प्रसवे इति
प्रऽसवे । याति । विद्वान् । संपश्यन्निति समू-
पश्यन् । विश्वा । भुवनानि । गोपाः ॥ ५८ ॥

पदार्थः—(सूर्यरश्मिः) (हरिकेशः) हरितवर्णः (पुर-
स्तात्) प्रथमतः (सविता) सूर्यलोकेयः (ज्योतिः) द्युतिम्
(उत्) (अयान्) (अजस्रम्) निरन्तरम् (तस्य) (पूषा)
पुष्टिकर्ता (प्रसवे) प्रसूने जगति (याति) प्राप्नोति (विद्वान्)
विद्यायुक्तः (संपश्यन्) सम्यक् प्रेक्षमाणः (विश्वा) सर्वान्
लोकान् (गोपाः) पृथिव्यादयो जगद्रक्षकाः ॥ ५८ ॥
(भुवनानि) जलम् । यत्र । हव्यम् ।

अन्वयः—हे मनुष्या यः पुरस्तात् सविता ज्योतिः प्रपच्छति
यस्मिन् हरिकेशः सूर्यरश्मिर्वर्तते यः प्रसवेऽजस्रं पूषाऽस्ति यं
विद्वान् संपश्यन् सन् तद्विद्यां याति तस्य सकाशाद्गोपा विश्वा
भुवनान्युदयान् स सूर्यमण्डलोऽतिप्रकाशमय इति यूयं वित्त ॥ ५८ ॥

भावार्थः—योऽयं सूर्यलोकस्तत्प्रकाशो शुक्रहरितादयोऽनेके
किरणाः सन्ति ये सर्वाल्लोकानभिक्षन्ति । अतएव सर्वस्य सर्वथा
सर्वदा रक्षणं भवतीति वेद्यम् ॥ ५८ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो जो (पुरस्तात्) पहिले से (सविता) सूर्यलोक
(ज्योतिः) प्रकाश को देता है जिस से (हरिकेशः) हरे रंग वाली (सूर्यरश्मिः)
सूर्य की किरण वर्तमान हैं जो (प्रसवे) उत्पन्न हुए जगत् में (अजस्रम्) निरन्तर

(पूषा) पुष्टि करने वाला है जिस को (विद्वान्) विद्यायुक्त पुरुष (संपश्यन्) अच्छे प्रकार देखता हुआ उस की विद्या को (याति) प्राप्त होता है (तस्य) उस के प्रकाश से (गोपाः) संसार की रक्षा करने वाले पृथिवी आदि लोक और तारा-गण भी (विश्वा) समस्त (भुवनानि) लोक लोकान्तरों को (उदयान्) प्रकाशित करते हैं वह सूर्यमण्डल अतिप्रकाशमय है यह तुम जानो ॥ ५८ ॥

भावार्थः—जो यह सूर्यलोक है उस के प्रकाश में श्वेत और हरी रंग विरङ्ग अनेक किरणें हैं जो सब लोकों की रक्षा करते हैं इसी से सब की सब प्रकार से सदा रक्षा होती है यह जानने योग्य है ॥ ५८ ॥

विमानइत्यस्य विश्वावसुर्ऋषिः । आदित्यो देवता ।

आर्षीं शिष्टुष् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

अथेश्वरेण किमर्थः सूर्यो निर्मित इत्युपदिश्यते ॥

अब ईश्वर ने किस लिये सूर्य का निर्माण किया है इस वि० ॥

विमानं एष दिवो मध्यंऽआस्तऽआपप्रिवान्रोद-
सीऽअन्तरिक्षम् । स विश्वाचीरभिचष्टे घृताचीरन्तरा
पूर्वमपरं च केतुम् ॥ ५९ ॥

विमान इति विमानः । एषः । दिवः । मध्ये ।
आस्ते । आपप्रिवानित्याऽपप्रिवान् । रोदसी इति
रोदसी । अन्तरिक्षम् । सः । विश्वाचीः । अभि ।
चष्टेः । घृताचीः । अन्तरा । पूर्वम् । अपरम् । च ।
केतुम् ॥ ५९ ॥

पदार्थः—(विमानः) विमानमित्र स्थितः (एषः) सूर्यः
(दिवः) प्रकाशस्थ (मध्ये) (आस्ते) तिष्ठति (आ-

पप्रिवान्) स्वतेजसा व्याप्तवान् (रोदसी) प्रकाशभूमी (अन्तरिक्षम्) अवकाशम् (सः) (विश्वाचीः) या विश्वमञ्चमिति प्राप्नुवन्ति ता द्युतीः (अभि) (चष्टे) पश्यति । चष्ट इति पश्य-
तिकर्मा निर्घं० ३ । ११ (घृताचीः) या घृतमुदकमञ्चमिति ताः
(अन्तरा) द्वयोर्मध्ये (पूर्वम्) (अपरम्) (च) (केतुम्)
प्रज्ञापकं तेजः ॥ ५९ ॥

अन्वयः—विद्वान् य एष दिवो मध्ये विमानो रोदसी अन्तरिक्षमापप्रिवान् सन्नास्ते स विश्वाचीर्घृताचीर्द्युतीर्विस्तारयति पूर्व-
मपरमन्तरा च केतुमभिचष्टे तं विजानीयात् ॥ ५९ ॥

भावार्थः—यः सूर्यलोको ब्रह्माण्डमध्ये स्थितः सन् स्वप्रका-
शेन सर्वमभिव्याप्नोति स सर्वाभिकर्षको वर्तत इति मनुष्यैर्वे-
द्यम् ॥ ५९ ॥

पदार्थः—विद्यमान् पुरुष जो (एषः) यह सूर्यमण्डल (दिवः) प्रकाश
के (मध्ये) बीच में (विमानः) विमान अर्थात् जो आकाशदि मार्गों में आश्चर्य
रूप चलने हारा है उस के समान और (रोदसी) प्रकाश भूमि और (अन्तरिक्षम्)
अवकाश को (आप्रिवान्) अपने तेज से व्याप्त हुआ (आस्ते) स्थिर हो रहा
है (सः) वह (विश्वाचीः) जो संसार को प्राप्त होती अर्थात् अपने उदय से प्र-
काशित करती वा (घृताचीः) जल को प्राप्त कराती हैं उन अपनी द्युतिओं अर्थात्
प्रकाशों को विस्तृत करता है (पूर्वम्) आगे दिन (अपरम्) पीछे रात्रि (च) और
(अन्तरा) दोनों के बीच में (केतुम्) सब लोकों के प्रकाशक तेज को (अभिचष्टे)
देखता है उसे जाने ॥ ५९ ॥

भावार्थः—जो सूर्यलोक ब्रह्माण्ड के बीच स्थित हुआ अपने प्रकाश से सब
को व्याप्त हो रहा है वह सब का अच्छा आकर्षण करने वाला है ऐसा मनुष्यों को
जानना चाहिये ॥ ५९ ॥

उक्षा इत्यस्याप्रतिरथ ऋषिः । आदित्यो देवता ।

निचृदापीं त्रिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी विषय को अगले मन्त्र में कहा है ॥

उक्षा समुद्रोऽऋणः संपर्णः पूर्वस्य योनिं पितुरा
विवेश । मध्ये दिवो निहितः । पृश्निरश्मा वि चं-
क्रमे रजसस्पात्यन्तौ ॥ ६० ॥

उक्षा । समुद्रः । अरुणः । सुपर्ण इति सुऽपर्णः ।
पूर्वस्य । योनिम् । पितुः । आ । विवेश । मध्ये ।
दिवः । निहितऽइति निऽहितः । पृश्निः । अश्मा ।
वि । चक्रमे । रजसः । पाति । अन्तौ ॥ ६० ॥

पदार्थः—(उक्षा) दृष्ट्या सेचकः (समुद्रः) सम्यग् द्रवन्त्यापो
यस्मात्सः (अरुणः) आरक्तः (सुपर्णः) शोभनानि पर्णानि
पालनानि यस्मात् (पूर्वस्य) पूर्णस्य (योनिम्) कारणम् (पितुः)
उत्पादिकाया विद्युतः (आ) (विवेश) प्रविशति (मध्ये) (दिवः)
प्रकाशमयस्य (निहितः) ईश्वरेण स्थापितः (पृश्निः) विचित्रवर्णः
सूर्यः (अश्मा) अश्रुते व्याप्नोति स मेघः । अश्मेति मेघना०
निघं० १ । १० (वि) (चक्रमे) विविधतया क्रमते (रजसः)
लोकान् (पाति) रक्षति (अन्तौ) बन्धने ॥ ६० ॥

अन्वयः—हे मनुष्या य ईश्वरेण दिवो मध्ये निहित उक्षा

समुद्रोऽरुणः सुपर्णः पृश्निश्चरमा मेघश्च रजसोऽन्तौ विचक्रमे पाति
च पूर्वस्य पितुर्योनिमाविवेश स सम्यगुपयोक्तव्यः ॥ ६० ॥

भावार्थः—मनुष्यैरीश्वरस्यानेके धन्यवादा वाच्याः कुतोयेन
स्वविज्ञापनाय जगत्पालननिमित्तः सूर्यादिदृष्टान्तः प्रदर्शितः स
कथं न सर्वशक्तिमान् भवेत् ॥ ६० ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो जो परमेश्वर ने (दिवः) प्रकाश के (मध्ये) बीच
में (निहिनः) स्थापित किया हुआ (उक्ता) वृष्टि जल से सींचने वाला (समुद्रः)
जिस से कि अच्छे प्रकार जल गिरते हैं (अरुणः) जो लाल रंग वाला (सुपर्णः)
तथा जिस से कि अच्छी पालना होनी है (पृश्निः) वह विचित्र रंग वाला सूर्य रूप
तेज और (अश्मा) मेघ (रजसः) लोकों को (अन्तौ) बन्धन के निमित्त (वि,
चक्रमे) अनेक प्रकार घूमता तथा (पाति) रक्षा करता है (पूर्वस्य) तथा जो पूर्ण
(पितुः) इस सूर्यमण्डल के तेज उत्पन्न करने वाला बिजुलीरूप अग्नि है उस के
(योनिम्) कारण में (आ, विवेश) प्रवेश करता है वह सूर्य और मेघ अच्छे
प्रकार उपयोग करने योग्य हैं ॥ ६० ॥

भावार्थः—मनुष्यों को ईश्वर के अनेक धन्यवाद कहने चाहिये क्योंकि
जिस ईश्वर ने अपने जनाने के लिये जगत् की रक्षा का कारणरूप सूर्य आदि दृष्टान्त
दिखाया है वह कैसे न सर्वशक्तिमान् हो ॥ ६० ॥

इन्द्रं विश्वेत्यस्य मधुच्छन्दाः सुतजेता ऋषिः । इन्द्रो देवता ।

निचृदाप्यनुष्टुप् छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

पुनर्जगत्स्रष्टुरीश्वरस्य गुणानाह ॥

फिर जगत् बनाने वाले ईश्वर के गुणों को अग० ॥

इन्द्रं विश्वा अवीरुधन्त्समुद्रव्यंचसं गिरं । रथी-
तमश्च रथीनां वाजानाश्च सत्पतिं पतिम् ॥ ६१ ॥

इन्द्रम् । विश्वाः । अवीवृधन् । समुद्रव्यचसमि-
ति समुद्रऽव्यचसम् । गिरः । रथीतमम् । रथीत-
ममिति रथिऽतमम् । रथीनाम् । रथिनामिति र-
थिनाम् । वाजानाम् । सत्पतिमिति सत्ऽपतिम् ।
पतिम् ॥ ६१ ॥

पदार्थः—(इन्द्रम्) परमात्मानम् (विश्वाः) सर्वाः (अवी-
वृधन्) वर्धयन्तु (समुद्रव्यचसम्) समुद्रस्यान्तरिक्षस्य व्यचा-
व्याप्तिरिव व्याप्तिर्यस्य तम् (गिरः) वाचः (रथीतमम्) प्रश-
स्ता रथा सुखहेतवः पदार्था विद्यन्ते यस्मिन्सोऽतिशयितस्तम् (र-
थीनाम्) प्रशस्तरथयुक्तानाम् (वाजानाम्) ज्ञानादिगुणयुक्तानां
जीवानाम् (सत्पतिम्) सदाविनाशी चासौ पतिः पालकश्च यद्वा
सतामविनाशिनां कारणानां जीवानां स पालकस्तम् (पतिम्)
स्वामिनम् ॥ ६१ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या यूयं यं समुद्रव्यचसं रथीनां रथीतमं
वाजानां पतिं सत्पतिमिन्द्रं परमात्मानं विश्वा गिरोऽवीवृधँस्तं सत-
मुपाध्वम् ॥ ६१ ॥

भावार्थः—सर्वैर्मनुष्यैर्यं सर्वं वेदाः प्रशंसन्ति यं योगिन उपा-
सते यं प्राप्य मुक्ता आनन्दं भुञ्जते स एव उपास्य इष्टोदेवो-
मन्तव्यः ॥ ६१ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो त्वम् जिस (समुद्रव्यचसम्) अन्तरिक्ष की व्याप्ति के
समान व्याप्ति वाले (रथीनाम्) प्रशंसा युक्त सुख के हेतु पदार्थ वालों में (रथीतमम्)

अत्यन्त प्रशंसित सुख के हेतु पदार्थों स युक्त (वाजानाम्) ज्ञानी आदि गुणी जनों के (पतिम्) स्वामी (सत्तामिम्) विनाशरहित वा विनाशरहित कारण और जीवों के पालने हारे (इन्द्रम्) परमात्मा को (विश्वाः) समस्त (गिरः) वाणी (अवीवृत्तम्) बढ़ाती अर्थात् विस्तार से कहती हैं उस परमात्मा की निरन्तर उपासना करो ॥ ६१ ॥

भावार्थः—सब मनुष्यों को चाहिये कि सब वेद जिस की प्रशंसा करते योगी जन जिस की उपासना करते और मुक्त पुरुष जिस को प्राप्त हो कर आनन्द भोगते हैं उसी को उपासना के योग्य इष्ट देव मानें ॥ ६१ ॥

देवहूरित्यस्य विधृतिर्ऋषिः । यज्ञो देवता । विरा-

डाव्यनुष्टुप् छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

पुनरीश्वरः कीदृशोस्तीत्याह ॥

फिर ईश्वर कैसा है यह अगले मन्त्र में कहा है ॥

देवहूर्यज्ञ आ च वक्षत्सुम्नहूर्यज्ञ आ च वक्षत् ।
यज्ञदग्निर्देवो देवाँर ॥ ५ आ च वक्षत् ॥ ६२ ॥

देवहूरिति देवऽहूः । यज्ञः । आ । च । वक्षत् ।
सुम्नहूरिति सुम्नऽहूः । यज्ञः । आ । च । वक्षत् ।
यक्षत् । अग्निः । देवः । देवान् । आ । च ।
वक्षत् ॥ ६२ ॥

पदार्थः—(देवहूः) देवान् विदुष आह्वयति सः (यज्ञः) पूजनीयः (आ) (च) (वक्षत्) प्रापयेत् (सुम्नहूः) यः सुम्नानि सुखान्याह्वयति सः (यज्ञः) संगन्तव्यः (आ) (च) (वक्षत्) (यक्षत्) यजेद्दद्यात् (अग्निः) स्वयंप्रकाशः (देवः) सकल-सुखदातेश्वरः (देवान् दिव्यान्) गुणान् भोगान् वा (आ) (च) (वक्षत्) प्रापयेत् ॥ ६२ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या यो देवहूर्यज्ञ ईश्वरोऽस्मान् सत्यमाव-
क्षत् । चादसत्यादुद्धरेत् । यः सुम्नहूर्यज्ञोऽस्मभ्यं सुखान्यावक्षत् ।
दुःखानि च नाशयेत् योग्निर्देवोऽस्मान् देवान् यक्षदावक्षच्च तं
भवन्तः सततं सेवन्ताम् ॥ ६२ ॥

भावार्थः—आप्तैर्विद्वद्भिरुपास्यते यश्च मुखस्वरूपो मङ्ग-
लप्रदः परमेश्वरोस्ति तं समाधियोगेन मनुष्या उपासीरन् ॥ ६२ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो जो (देवहूः) विद्वानों को बुलाने वाला (यज्ञः)
पूजा करने योग्य ईश्वर हम लोगों को सत्य (आ, वक्षत्) उपदेश करे (च)
और असत्य से हमारा उद्धार करे वा जो (सुम्नहूः) सुखों को बुलाने वाला (यज्ञः)
पूजन करने योग्य ईश्वर हम लोगों के लिये सुखों को (आ, वक्षत्) प्राप्त करे (च)
और दुःखों का विनाश करे वा जो (अग्निः) आप प्रकाशमान (देवः) समस्त सुख
का देने वाला ईश्वर हम लोगों को (देवान्) उत्तम गुणों वा भोगों को (यक्षत्)
देवे (च) और (आ, वक्षत्) पहुँचावे अर्थात् कार्यान्तर से प्राप्त करे उस को
आप लोग निरन्तर सेवो ॥ ६२ ॥

भावार्थः—जो उत्तम शास्त्र जानने वाले विद्वानों से उपासना किया जाता
तथा जो मुखस्वरूप और मङ्गल कार्यों का देना वाला परमेश्वर है उस की समाधि-
योग से यनुष्य उपासना करें ॥ ६२ ॥

वाजेत्यस्य विधृतिर्ऋषिः । इन्द्रो देवता । विराडापर्यनुष्टुप्

छन्दः । गान्धारः स्वर ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

वाजस्य माँ प्रसव उद्ग्रामेणोदग्रभीत् । अधा
सपत्नानिन्द्रो मे निग्रामेणाधरां२॥ऽअकः ॥ ६३ ॥

वाजस्य । मा । प्रसव इति प्रऽसवः । उद्ग्रामेणे-
त्युत्ऽग्रामेण । उत् । अग्रभीत् । अध । सपत्नानिति
सऽपत्नान् । इन्द्रः । मे । निग्रामेणेति निऽग्रामेण ।
अधरान् । अकरि यकः ॥ ६३ ॥

पदार्थः—(वाजस्य) विज्ञानस्य (मा) माम् (प्रसवः)
उत्पादकः (उद्ग्रामेण) उत्कृष्टतया गृह्णाति येन तेन (उत्)
(अग्रभीत्) (अध) अथ । अत्र निपातस्य चेति दीर्घः
(सपत्नान्) शत्रून् (इन्द्रः) पतिः (मे) मम (निग्रामेण)
निग्रहेण (अधरान्) अधःपतितान् (अकः) कुर्यात् ॥ ६३ ॥

अन्वय—हे मनुष्या यथेन्द्रो वाजस्य प्रसवो मा मामुद्ग्रामे-
णोद्ग्रभीत् । तथाऽथाऽथ यो मे मम सपत्नान् निग्रामेणाधरान-
कस्तं यूयमपि सेनापतिं कुरुत ॥ ६३ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—यथेश्वरस्तथा ये मनुष्या पाल-
नाय धार्मिकान् मनुष्यान् संगृह्णन्ति ताडनाय दुष्टांश्च निग्रह्णन्ति
तएव राज्यं कर्तुं शक्नुवन्ति ॥ ६३ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो जैसे (इन्द्रः) पालन करने वाला (वाजस्य) विशेष
ज्ञान का (प्रसवः) उत्पन्न करने वाला ईश्वर (मा) मुझे (उद्ग्रामेण) अच्छे
ग्रहण करने के साधन (उद्, अग्रभीत्) ग्रहण करे वैसे जो (अध) इस के पीछे
उस के अनुसार पालना करने और विशेषज्ञान सिखाने वाला पुरुष (मे) मेरे (स-
पत्नान्) शत्रुओं को (निग्रामेण) पराजय से (अधरान्) नीचे गिराया (अकः)
करे उस को तुम लोग भी सेनापति करो ॥ ६३ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकलु०—जैसे ईश्वर पालना करे वैसे जो मनुष्य पालना के लिये धार्मिक मनुष्यों को अच्छे प्रकार ग्रहण करते और दण्ड देने के लिये दुष्टों को निग्रह अर्थात् नीचा दिखाते हैं वे ही राज्य कर सकते हैं ॥ ६३ ॥

उद्ग्राभमित्यस्य विधृतिर्ऋषिः । इन्द्राग्नी देवते ।

आर्ष्यनुष्टुप् छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

पुनरग्रेराजधर्म उपदिश्यते ॥

फिर अगले मन्त्र में राजधर्म का उप० ॥

उद्ग्राभं च निग्राभं च ब्रह्म देवा अवीरुधन् ।

अधासपत्नानिन्द्राग्नीमे विषूचीनान्व्यस्यताम् ॥ ६४ ॥

उद्ग्राभमित्युत्सग्राभम् । च । निग्राभमिति

निःसग्राभम् च । ब्रह्म । देवाः । अवीरुधन् । अध

सपत्नानिति सःपत्नान् । इन्द्राग्नीऽइतीन्द्राग्नी ।

मे । विषूचीनान् । वि । अस्यताम् ॥ ६४ ॥

पदार्थः—(उद्ग्राभम्) उत्कृष्टतया ग्रहणम् (च) (निग्राभम्) निग्रहम् (च) (ब्रह्म) धनम् (देवाः) विद्वांसः (अवीरुधन्) वर्धयन्तु (अध) अप । अत्र निपातस्य चेति दीर्घः (सपत्नान्) अरीन् (इन्द्राग्नी) विद्युत्पावकान्ताविव सेनापती (मे) मम (विषूचीनान्) विरुद्धमाचरतः (वि) (अस्यताम्) ॥ ६४ ॥

अन्वयः—देवा उद्ग्राभं च निग्राभं च कृत्वा ब्रह्मावीरुधन् ।

अथाथ सेनापती इन्द्राग्नी इव मे विषूचीनान्सपत्नान् व्यस्यता-
मुत्क्षिपताम् ॥ ६४ ॥

भावार्थः—ये मनुष्याः सज्जनान् सत्कृत्य दुष्टान् निहत्य ब्रह्म
वर्द्धयित्वा निष्कण्टकं राज्यं संपादयन्ति तएव प्रशंसिताः । यो
राजा राष्ट्रवासिनः सज्जनान् सत्कृत्य दुष्टानिरस्यैश्वर्यं वर्धयति तस्यैव
सभासेनापती शत्रुनाशं कर्तुं शक्नुयाताम् ॥ ६४ ॥

पदार्थः—(देवाः) विद्वान् जन (उद्ग्रापम्) अत्यन्त उत्साह से ग्रहण
(च) और (निग्रामं, च) त्याग भी करके (ब्रह्म) धन को (अर्षीवृधन्) बढ़ावे
(अथ) इस के अनन्तर (इन्द्राग्नी) विजुन्ती और आग के समान दो सेनापति
(मे) मेरे (विषूचीनान्) विरोधभाव को वर्त्तने वाले (सपत्नान्) वैरियों को (व्य-
स्यताम्) अच्छे प्रकार उठा २ के पटकें ॥ ६४ ॥

भावार्थः—जो मनुष्य सज्जनों का सत्कार और दुष्टों को पीट मार धन
को बढ़ा निष्कण्टक राज्य का सम्पादन करते हैं वेही प्रशंसित होते हैं जो राजा राज्य
में बसने हारे सज्जनों का सत्कार और दुष्टों का निरादर करके अपने तथा प्रजा के
ऐश्वर्य को बढ़ाता है उसी के समा और सेना की रक्षा करने वाले जन शत्रुओं का
नाश कर सकें ॥ ६४ ॥

क्रमध्वमित्यस्य विधृतिर्ऋषिः । अग्निर्देवता ।

विराडार्प्यनुष्टुप् छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

क्रमध्वमग्निना नाकमुख्यं हस्तैः पु विधृतः ।

दिवस्पृष्टं स्वर्गत्वा मिश्रा देवेभिराध्वम् ॥ ६५ ॥

क्रमध्वम् । अग्निना । नाकम् । उख्यम् । ह-
स्तेषु । विभ्रतः । दिवः । पृष्ठम् । स्वः । गत्वा ।
मिश्राः । देवेभिः । आध्वम् ॥ ६५ ॥

पदार्थः—(क्रमध्वम्) पराक्रमं कुरुत (अग्निना) विद्यु-
ता (नाकम्) आविद्यमानदुःखम् (उख्यम्) उखायां संस्कृतं
मक्ष्यमोदनादिकम् । अत्र शूलोक्तायत् । अ० ४ । २ । १७ अ-
नेन संस्कृतं भक्ता इत्यर्थे यत् (हस्तेषु) (विभ्रतः) धरन्तः
(दिवः) न्यायविनयादिप्रकाशजातस्य (पृष्ठम्) ज्ञीप्सितम्
(स्वः) सुखम् (गत्वा) प्राप्य (मिश्राः) मिलिताः (देवेभिः)
विद्वद्भिः (आध्वम्) उपविशत ॥ ६५ ॥

अन्वयः—हे वीरा यूयमग्निना नाकमुख्यं च हस्तेषु वि-
भ्रतो धरन्तः क्रमध्वं देवेभिर्मिश्राः सन्तो दिवस्पृष्ठं स्वर्गत्वा-
ध्वम् ॥ ६५ ॥

भावार्थः—राजपुरुषा विद्वद्भिः सह संप्रयोगेणाग्नेयास्त्रादिना
शत्रुषु पराक्रमन्तां स्थिरं सुखं प्राप्य पुनः पुनः प्रयतेरन् ॥ ६५ ॥

पदार्थः—हे वीरो तुम (अग्निना) बिजुली से (नाकम्) अत्यन्तसुख
और (उख्यम्) पात्र में पकाये हुए चावल दाल तर्कारी कढ़ी आदि भोजन को
(हस्तेषु) हाथों में (विभ्रतः) धारण किये हुए (क्रमध्वम्) पराक्रम करो
(देवेभिः) विद्वानों से (मिश्राः) मिले हुए (दिवः) न्याय और विनय आदि
गुणों के प्रकाश से उत्पन्न हुए दिव्य (पृष्ठम्) चाहे हुए (स्वः) सुख को (गत्वा)
प्राप्त हो कर (आध्वम्) स्थित हो ओ ॥ ६५ ॥

भावार्थः—राजपुरुष विद्वानों के साथ सम्बन्ध कर आग्नेय आदि अस्त्रों
से शत्रुओं में पराक्रम करें तथा स्थिर सुख को पाकर बारम्बार अच्छड़ा यत्न करें ॥ ६५ ॥

प्राचीमित्यस्य विधृतिर्ऋषिः । अग्निर्देवता ।

निचृदार्षी त्रिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी विषय को अगले मं० ॥

प्राचीमनु प्रदिशं प्रेहि विद्वानग्नेरग्ने पुरोऽ-
अग्निर्भवेह । विश्वा आशा दीधानो वि भाहूजं
नो धेहि द्विपदे चतुष्पदे ॥ ६६ ॥

प्राचीम् । अनु । प्रदिशमिति प्रदिशम् ।
प्र । इहि । विद्वान् । अग्नेः । अग्ने । पुरोऽअग्नि-
रिति पुरःऽअग्निः । भव । इह । विश्वाः । आशाः ।
दीधानः । वि । भाहि । ऊर्जम् । नः । धेहि । द्वि-
पदे । चतुष्पदे । चतुःपदइति चतुःपदे ॥ ६६ ॥

पदार्थः—(प्राचीम्) पूर्वाम् (अनु) (प्रदिशम्) प्रकृ-
ष्टां दिशम् (प्र) (इहि) प्राप्नुहि (विद्वान्) (अग्नेः)
आग्नेयास्त्रादियोगात् (अग्ने) शत्रुदाहक (पुरोऽअग्निः) अग्र-
गन्ता पावक इव (भव) (इह) अस्मिन् राज्यकर्मणि (विश्वाः)
अविलाः (आशाः) दिशः । आशा इति दिङ्ना० निघं० १ । ६
(दीधानः) देदीप्यमानः सूर्यदेव (वि, भाहि) प्रकाशय (ऊर्जम्)
अजादिकम् (नः) अस्माकम् (धेहि) (द्विपदे) मनुष्याद्याय
(चतुष्पदे) गवाद्याय ॥ ६६ ॥

अन्वयः—हे अग्ने सभेश त्वं प्राचीं प्रदिशमनुप्रेहि त्वमिहाग्नेः पुरोअग्निरिव विद्वान् भव । विश्वा आशा दीद्यानः सन् नोऽस्माकं द्विपदे चतुष्पदे ऊर्जं धेहि विद्याविनयपराक्रमैरभयं विभाहि ॥ ६६ ॥

भावार्थः—ये पूर्णं ब्रह्मचर्येण सर्वा विद्या अभ्यस्य युद्धविद्यां विदित्वा सर्वासु दिक्षु स्तूपन्ते ते मनुष्याणां पश्वादीनां च भक्ष्यमोज्यमुन्नीय रक्षां विधायानन्दिता भवन्तु ॥ ६६ ॥

पदार्थः—हे (अग्ने) शत्रुओं के जलाने हारे समापति तू (प्राचीम्) पूर्व (प्रदिशम्) दिशा की ओर को (अनु, प्र, इहि) अनुकूलता से प्राप्त हो (इह) इस राज्य कर्म में (अग्नेः) आग्नेय अस्त्र आदि के योग से (पुरोअग्निः) अग्नि के तुल्य अग्रगामी (विद्वान्) कार्य के जनाने वाले विद्वान् (भव) होओ (विश्वाः) समस्त (आशाः) दिशाओं को (दीद्यानः) निरन्तर प्रकाशित करते हुए सूर्य के समान हम लोगों के (द्विपदे) मनुष्यादि और (चतुष्पदे) गौ आदि पशुओं के लिये (ऊर्जर्म) अन्नादि पदार्थ को (धेहि) धारण कर तथा विद्या विनय और पराक्रम से अभय का (वि, भाहि) प्रकाश कर ॥ ६६ ॥

भावार्थः—जो पूर्ण ब्रह्मचर्य से समस्त विद्याओं का अभ्यास कर युद्धविद्याओं को जान सब दिशाओं में स्तुति को प्राप्त होते हैं वे मनुष्यों और पशुओं के खाने योग्य पदार्थों की उन्नति और रक्षा का विधान कर आनन्दयुक्त होते हैं ॥ ६६ ॥

पृथिव्या इत्यस्य विधृतिर्ऋषिः । अग्निर्देवता ।

पिपीलिकामध्या बृहतीछन्दः । मध्यमः स्वर ॥

पुनर्योगिगुणा उपदिश्यन्ते ॥

फिर योगियों के गुणों का उपदेश अगले० ॥

पृथिव्या अहमुदन्तरिक्षमारुहमन्तरिक्षादिवमारुहम् । दिवो नाकस्य पृष्ठात्स्वर्ग्योतिरंगामहम् ॥ ६७ ॥

पृथिव्याः । अहम् । उत् । अन्तरिक्षम् । आ ।
 अरुहम् । अन्तरिक्षात् । दिवम् । आ । अरुहम् ।
 दिवः । नाकस्य । पृष्ठात् । स्वः । ज्योतिः । अगाम् ।
 अहम् ॥ ६७ ॥

पदार्थः—(पृथिव्याः) भूमेर्मध्ये (अहम्) (उत्) (अन्तरिक्षम्) आकाशम् (आ) (अरुहम्) रोहेयम् (अन्तरिक्षात्) आकाशात् (दिवम्) प्रकाशमानं सूर्यम् (आ) (अरुहम्) समन्ताद्रोहेयम् (दिवः) द्योतमानस्य (नाकस्य) सुखनिमित्तस्य (पृष्ठात्) समीपात् (स्वः) सुखम् (ज्योतिः) ज्ञानप्रकाशम् (अगाम्) प्राप्नुयाम् (अहम्) ॥ ६७ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या यथा कृतयोगाङ्गानुष्ठानसंयमसिद्धोऽहं पृथिव्या अन्तरिक्षमुदारुहमन्तरिक्षादिष्वमारुहं नाकस्य दिवः पृष्ठात् स्वर्गज्योतिश्चाहमगां तथा यूयमप्याचरत ॥ ६७ ॥

भावार्थः—यदा मनुष्यः स्वात्मना सह परमात्मानं युङ्क्ते तदाऽणिमादयः सिद्धयः प्रादुर्भवन्ति ततोऽव्याहतगत्याभीष्टानि स्थानानि गन्तुं शक्नोति नान्यथा ॥ ६७ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो जैसे किये हुए योग के अङ्गों के अनुष्ठान संयम सिद्ध अर्थात् धारणा, ध्यान और समाधि में परिपूर्ण (अहम्) मैं (पृथिव्याः) पृथिवी के बीच (अन्तरिक्षम्) आकाश को (उद्, आ, अरुहम्) उठजाऊँ, वा (अन्तरिक्षात्) आकाश से (दिवम्) प्रकाशमान सूर्यलोक को (आ, अरुहम्) चढ़ि जाऊँ वा (नाकस्य) मुख कराने हारे (दिवः) प्रकाशमान उस सूर्यलोक के (पृष्ठात्) समीप से (स्वः) अन्यन्त सुख और (ज्योतिः) ज्ञान के प्रकाश को (अहम्) मैं (अगाम्) प्राप्त होऊँ वैसा तुम भी आचरण करो ॥ ६७ ॥

भावार्थः—जब मनुष्य अपने आत्मा के साथ परमात्मा के योग को प्राप्त होता है तब अणिमादिसिद्धि उत्पन्न होती है उस के पीछे कहीं से न रुकने वाली गति से अभीष्ट स्थानों को जा सकता है अन्यथा नहीं ॥ ६७ ॥

स्वर्यन्त इत्यस्य विधृतिर्ऋषिः । अग्निर्देवता ।

निचृदाप्यनुष्टुप् छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी विषय को अगले मन्त्र में० ॥

स्वर्यन्तो नापेक्षन्तऽआ द्यां रोहन्ति रोद-
सी । यज्ञं ये विश्वतो धारं सुविद्वांसो विते-
निर ॥ ६८ ॥

स्वः । यन्तः । न । अप । ईक्षन्ते । आ ।
द्याम् । रोहन्ति । रोदसी इति रोदसी । यज्ञम् ।
ये । विश्वतो धारमिति विश्वतऽधारम् । सुविद्वा-
ंसुऽइति सुविद्वांसः । वितेनिरऽइति वि-
तेनिर ॥ ६८ ॥

पदार्थः—(स्वः) सुखम् (यन्तः) उपशन्तः (न) इव
(अप) (ईक्षन्ते) समालोकन्ते (आ) समन्तात् (द्याम्)
प्रकाशमयी योगविद्याम् (रोहन्ति) (रोदसी) द्यावापृथिव्यौ
(यज्ञम्) संगन्तव्यम् (ये) (विश्वतो धारम्) विश्वतः सर्वतो
धाराः सुशिक्षिता वाचो यस्मिन्स्तम् (सुविद्वांसः) शोभनाश्च ते
योगिनः (वितेनिर) विस्तृतं कुर्वन्ति ॥ ६८ ॥

अन्वयः—ये सुविद्वांसो यन्तो न स्वरपेक्षन्ते रोदसी आरो-
हन्ति द्यां विश्वतोधारं यज्ञं वितेनिरे तेऽच्चयं सुखं लभन्ते ॥६८॥

भावार्थः—अत्रोपमालं०—यथा साराथिरश्वानसुशिक्षाभीष्टे
मार्गे चालयित्वा सुखेनाभीष्टं स्थानं सद्यो गच्छति तथैव शोभना
विद्वांसो योगिनो जितेन्द्रिया भूत्वा संयमेन स्वेष्टं परमात्मानं प्रा-
प्यानन्दं विस्तारयन्ति ॥ ६८ ॥

पदार्थः—(ये) जो (सुविद्वांसः) अच्छे पण्डित योगी जनः (यन्तः)
योगाभ्यास के पूर्ण नियम करते हुआ के (न) समान (स्वरः) अत्यन्त सुख की
(अप, ईक्ष्ने) अपेक्षा करते हैं वा (रोदसी) आकाश और पृथिवी को (आ,
रोहन्ति) चढ़े जाते अर्थात् लोकान्तरों में इच्छा पूर्वक चले जाते वा (द्याम्) प्र-
काशमय योग विद्या और (विश्वतोधारम्) सब ओर से सुशिक्षायुक्त वाणी है
जिस में (यज्ञम्) प्राप्त करने योग्य उभय यज्ञादि कर्म का (वितेनिरे) विस्तार
करते हैं वे अविनाशी सुख को प्राप्त होते हैं ॥ ६८ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में उपमालं०—जैसे साराथि घोड़ों को अच्छे प्रकार
शिक्षा और अभीष्ट मार्ग में चला कर सुख से अभीष्ट स्थान को शीघ्र जाता है वैसे
ही अच्छे विद्वान् योगी जन जितेन्द्रिय हो कर नियम से अपने को अभीष्ट परमात्मा
को पा कर आनन्द का विस्तार करते हैं ॥ ६८ ॥

अग्न इत्यस्य विधृतिर्ऋषिः । अग्निर्देवतः । भुरिगार्था
पङ्क्तिश्छन्दः । पञ्चमः स्वरः ॥

पुनर्विद्वद्व्यवहार उपदिश्यते ॥

किं विद्वान् के व्यवहार का उप० ॥

अग्ने प्रेहि प्रथमो देवयतां चक्षुर्देवा नामुत म-
र्त्यानाम् । इयक्षमाणा भृगुभिः सजोषाः स्वर्घ्यन्तु
यजमानाः स्वस्ति ॥ ६९ ॥

अग्ने । प्र । इहि । प्रथमः । देवयतामिति देव-
ऽयताम् । चक्षुः । देवानाम् । उत । मर्त्यानाम् । इय-
क्षमाणाः । भृगुभिरिति भृगुऽभिः । सजोषा इति स-
ऽजोषाः । स्वः । यन्तु । यजमानाः । स्वस्ति ॥ ६९ ॥

पदार्थः—(अग्ने) विद्वन् (प्र) (इहि) प्राप्नुहि (प्र-
थमः) आदिमः (देवयताम्) कामयमानानाम् (चक्षुः) दर्श-
कम् (देवानाम्) विदुषाम् (उत) अपि (मर्त्यानाम्) अप्रविदु-
षाम् (इयक्षमाणाः) यज्ञं चिकीर्षमाणाः (भृगुभिः) परिपक्वि-
ज्ञानैर्विपश्चिद्भिः (सजोषाः) समानप्रीतिसेवनाः (स्वः) सुखम्
(यन्तु) प्राप्नुवन्तु (यजमानाः) सर्वेभ्यः सुखदातारः (स्वस्ति)
कल्याणम् ॥ ६९ ॥

अन्वयः—हे अग्ने देवयतां मध्ये प्रथमः पूर्व प्रेहि यतो दे-
वानामुत मर्त्यानां त्वं चक्षुरसि यथेयक्षमाणाः सजोषा यजमाना भृ-
गुभिः सह स्वस्ति स्वर्यन्तु तथा त्वमपि भव ॥ ६९ ॥

भावार्थः—हे मनुष्या विद्वद्भिरविद्वद्भिश्च सह प्रीत्योपदेशेन
यूयं सुखं प्राप्नुत ॥ ६९ ॥

पदार्थः—हे (अग्ने) विद्वान् (देवयताम्) कामना करते हुए जनों के
बीच तू (प्रथमः) पहिले (प्रेहि) प्राप्त हो जिससे (देवानाम्) विद्वान् (उत)
और (मर्त्यानाम्) अविद्वानों का तू व्यवहार देखने वाला है जिससे (इयक्षमाणाः)
यज्ञ की इच्छा करने वाले (सजोषाः) एक सी प्रीतियुक्त (यजमानाः) सब को
सुख देने हारे जन (भृगुभिः) परिपूर्ण विज्ञान वाले विद्वानों के साथ (स्वस्ति)

सामान्य सुख और (स्वः) अत्यन्त सुख को (यन्तु) प्राप्त हों वैसा तू भी हो ॥ ६६ ॥

भावार्थः—हे मनुष्यो विद्वान् और अविद्वानों के साथ प्रीति से बात चीत करके सुख को तुम लोग प्राप्त होओ ॥ ६९ ॥

नक्तोपासेत्यस्य कुत्स ऋषिः । अग्निर्देवता ।

आर्षीं त्रिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

पुनर्मनुष्यैः कथं वर्तितव्यमित्याह ॥

यागार्थः—
(अप, इत्ते) फिर मनुष्यों को कैसे वर्तना चाहिये यह वि० ॥

— जो मानवों में इच्छा पूरक बात वा ।

नक्तोपासा समनसा विरूपे धापयेते शिशुमे-
कं समीची । द्यावाक्षामा रुक्मोऽअन्तर्विभाति दे-
वा अग्निं धारयन् द्रविणोदाः ॥ ७० ॥

नक्तोपासां । नक्तोपसेति नक्तोपसां । समनसे-
ति सऽमनसा । विरूपेऽइति विरूपे । धापयेते
इति धापयेते । शिशुम् । एकम् । समीचीऽइति स-
मऽईची । द्यावाक्षामा । रुक्मः । अन्तः । वि । भा-
ति । देवाः । अग्निम् । धारयन् । द्रविणोदा इति द्र-
विणऽदाः ॥ ७० ॥

पदार्थः—(नक्तोषासा) रात्र्युषसाविव (समनसा) समानं मनोविज्ञानं ययोस्ते (विरूपे) विरुद्धस्वरूपे (धापयेते) धापयतः (शिशुम्) बालकमिव वर्तमानं जगत् (एकम्) अस-
हायम् (समीची) ये एकीभावमिच्छन्तस्ते (द्यावाधामा) (रु-
क्मः) देदीप्यमानोऽग्निः (अन्तः) मध्ये (वि, भाति) विशेषेण
प्रकाशते (देवाः) विद्वांसः (अग्निम्) (धारयन्) अधारयन् ।
अत्राडभावः (द्रविणोदाः) द्रव्यप्रदानारः ॥ ७० ॥

अन्वयः—हे मनुष्या यूयं यथा समनसा समीची विरूपेमा-
तृधात्र्यौ वैकं शिशुमिव नक्तोषासा जगद्धापयेने यथा वा द्यावा-
धामान्तो रुक्मो विभाति द्रविणोदा देवा तमग्निं धारयँस्तथा
वर्तध्वम् ॥ ७० ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—मनुष्यैर्जगति यथा रात्र्युषसौवि-
रुद्धरूपैर्वर्तन्ते यथा च विद्युत् सर्वपदार्थेषु व्याप्ता यथा वा द्यावाभूमी
अति सहनशीले वर्तन्ते तद्वत् विवेचकैः शुभगुणेषु व्यापकैर्मूर्खा
पुत्र वज्रगत्पालनीयम् ॥ ७० ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो तुम जैसे (समनसा) एक से विज्ञान युक्त (समी-
ची) एकता चाहती हुई (विरूपे) अलग २ रूप वाली धाग और माता दोनों
(एकम्) एक (शिशुम्) बालक को दुग्ध पिलाती हैं वैसे (नक्तोषासा) राति
और प्रातःकाल की बेला जगत् को (धापयेते) दुग्ध सा पितला हैं अर्थात् अति
आनन्द देती हैं वा जैसे (रुक्मः) प्रकाशमान अग्नि (द्यावाधामा, अन्तः) ब्र-
ह्माण्ड के बीच में (वि, भाति) विशेष कर के प्रकाश करता है उस (अग्निम्) को
(द्रविणोदाः) द्रव्य के देने वाले (देवाः) शस्त्र पदे हुए जन (धारयन्) धारण
करते हैं वैसे वर्त्ताव वर्त्ता ॥ ७० ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकलु०—मनुष्यों को चाहिये कि जैसे संसार में
रात्रि और प्रातःसमय की बेला अलग रूपों से वर्त्तमान और जैसे बिजुली अग्नि सर्व

पदार्थों में व्याप्त वा जैसे प्रकाश और भूमि अतिसहनशील हैं वैसे अत्यन्त विवेचना करने और शुभगुणों में व्यापक होने वाले होकर पुत्र के तुल्य संसार का पालें ॥७०॥

अग्ने इत्यस्य कुत्स ऋषिः । अग्निर्देवता । भुरिगार्वा
पङ्क्तिद्वन्दः । पञ्चमः स्वरः ॥

पुनर्योगिकर्मफलमुपदिश्यते ॥

फिर योगी के कर्मों के फलों का उप० ॥

अग्ने सहस्राक्ष शतमूर्धञ्छतं ते प्राणाः स-
हस्रं व्यानाः । त्वं साहस्रस्य रायः ईशिपे
तस्मै ते विधेम वाजाय स्वाहा ॥ ७१ ॥

अग्ने । सहस्राक्षेति सहस्रञ्छतम् । शतमूर्ध-
ञ्छतम् । त्वं साहस्रस्य । रायः । ईशिपे । तस्मै । ते । विधेम । वाजाय ।
स्वाहा ॥ ७१ ॥

श्रुतिं शतमूर्धन । शतम् । ते । प्राणाः । सह-
स्रम् । व्यानाऽइति विप्रानाः । त्वम् । साहस्रस्य ।
रायः । ईशिपे । तस्मै । ते । विधेम । वाजाय ।
स्वाहा ॥ ७१ ॥

पदार्थः—(अग्ने) पावकइव प्रकाशमय (सहस्राक्ष)
सहस्रेश्वसंख्यातेषु व्यवहारेष्वश्विविज्ञानं यस्य तत्सम्बुद्धौ (शत-
मूर्धन) शतेष्वसंख्यातेषु मूर्धा मस्तकं यस्य तत्सम्बुद्धौ (शतम्)
असंख्याताः (ते) तव (प्राणाः) जीवसाधनाः (सहस्रम्)
असंख्याः (व्यानाः) चेष्टानिमित्ताः सर्वशरीरस्था वायवः (त्व-
म्) (साहस्रस्य) सहस्राणामसंख्यातानामिदमधिकरणं जगत्
तस्य (रायः) धनस्य (ईशिपे) ईशोऽसि (तस्मै) (ते)
तुभ्यम् (विधेम) परिचरेम (वाजाय) विज्ञानवते (स्वाहा) स-
त्यया वाचा ॥ ७१ ॥

अन्वयः—हे सहस्राक्ष शतमूर्द्धन् अग्ने योगिराज यस्य ते शतं प्राणाः सहस्रं व्यानाः सन्ति यस्त्वं साहस्रस्य राय ईशिषे तस्मै वाजाय ते वयं स्वाहा विधेम ॥ ७१ ॥

भावार्थः—यो योगी तप आदि साधनैर्योगबलं प्राप्यासंख्य-प्राणिशरीराणि प्रविश्यानेकनेत्रादिभिरङ्गैर्दर्शनादिकार्याणि कर्तुंशक्नो-ति । अनेकेषां पदार्थानां धनानां च स्वामी भवति सोऽस्माभिरवश्यं परिचरणीयः ॥ ७१ ॥

पदार्थः—हे (सहस्राक्ष) हजारहों व्यवहारों में अपना विशेषज्ञान वा (शतमूर्द्धन्) सैकड़ों प्राणियों में मस्तक वाले (अग्ने) अग्नि के समान प्रकाश-मान योगिराज तिम (ते) आप के (शतम्) सैकड़ों (प्राणाः) जीवन के साधन (सहस्रम्) (व्यानाः) मन क्रियाओं के निमित्त शरीरस्थ वायु तथा जो (त्वम्) आप (साहस्रस्य) हजारहों जीव और पदार्थों का आधार जो जगत् उस के (रायः) धन के (ईशिषे) स्वामी हैं (तस्मै) उस (वाजाय) विशेषज्ञानवाले (ते) आप के लिये हम लोग (स्वाहा) सत्यवाणी से (विधेम) सत्कारपूर्वक व्यवहार करें ॥७१॥

भावार्थः—जो योगी पुरुष तप, स्वाध्याय और ईश्वरप्राणिभान आदि योग के साधनों से योग (धारण, ध्यान, समाधिस्वर संयम) के बल को प्राप्त हो और अनेक प्राणियों के शरीरों में प्रवेश करके अनेक शिर नेत्र आदि अंगों से देखने आदि कार्यो को कर सकता है । अनेक पदार्थों वा धनों का स्वामी भी हो सकता है । उस का हम लोगों को अवश्य सेवन करना चाहिये ॥ ७१ ॥

सुपर्ण इत्यस्य कुरुत ऋषिः । अग्निर्देवता । निचृदार्षी

पङ्क्तिरखन्दः । पञ्चमः स्वरः ॥

पुनर्विद्वान् कीदृशः स्यादित्याह ॥

किं विद्वान् कैसा हो यह वि० ॥

सुपर्णोऽसि गुरुत्मान्पृष्ठे पृथिव्याः सीद । भा-
सान्तरिक्षमा पृण ज्योतिषादिवमुत्तमान् तेजसा
दिश उद्दृष्ट्वाह ॥ ७२ ॥

सुपर्णः । असि । गरुत्मानिति गरुत्मान् । पृ-
ष्ठे । पृथिव्याः । सीद । भासा । अन्तरिक्षम् ।
आ । पृण । ज्योतिषा । दिवम् । उत् । स्तभान् ।
तेजसा । दिशः । उत् । दृष्टं ह ॥ ७२ ॥

पदार्थः—(सुपर्णः) शोभनानि पर्णानि पूर्णानि शुभलक्षणा-
नि यस्य सः (असि) (गरुत्मान्) गुर्वात्मा (पृष्ठे) उपरि
(पृथिव्याः) (सीद) (भासा) प्रकाशेन (अन्तरिक्षम्) आ-
काशम् (पृण) समन्तात् (पृण) सुखम् (ज्योतिषा) न्यायप्र-
काशेन (दिवम्) प्रकाशमयम् (उत्) ऊर्ध्वम् (स्तभान्)
(तेजसा) तीक्ष्णी करणेन (दिशः) (उत्) (दृष्टं) उद्दर्श्य ॥ ७२ ॥

अन्वयः—हे विद्वान् योगिस्त्वं भासा सुपर्णो गरुत्मानसि य-
था सवितान्तरिक्षस्य मध्ये वर्तते तथा पृथिव्याः पृष्ठे सीद वायु-
रिव प्रजा आपृण सविता ज्योतिषा दिवमन्तरिक्षमिव राज्यमुत्त-
मान् । अग्निस्तेजसा दिश इव प्रजा उद्दृष्टं ॥ ७२ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—यदा मनुष्यो रागद्वेषरहितः परो-
पकारीश्वर इव प्राणिभिः सह वर्तते तदा सिद्धिं लभेत् ॥ ७२ ॥

पदार्थः—हे विद्वान् योगीजन आप (भासा) प्रकाश से (सुपर्णः) अच्छे २
पूर्ण शुभ लक्षणों से युक्त और (गरुत्मान्) बड़े मन तथा आत्मा के बल से
युक्त (असि) हैं अतिप्रकाशमान आकाश में वर्तमान सूर्यमण्डल के तुल्य

(पृथिव्याः) पृथिवी के (पृष्ठे) ऊपर (सीद) स्थिर हो वा वायु के तुल्य प्रजा को (आ, पृण) मुख दे । वा जैसे सूर्य (ज्योतिषा) अपने प्रकाश से (दिवम्) प्रकाशमय (अन्तरिक्षम्) अन्तरिक्ष को वैसे तू राजनीति के प्रकाश से राज्य को (उत्, स्तथान) उन्नति पहुंचा वा जैसे आग अपने (तेजसा) अतितीक्ष्ण तेज से (दिशः) दिशाओं को वैसे अपने तीक्ष्ण तेज से प्रजा जनों को (उत्, दंह) उन्नति दे ॥ ७२ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकस्तु०—जब मनुष्य राग अर्थात् प्रीति और द्वेष बैर से रहित परोपकारी होकर ईश्वर के समान सब प्राणियों के साथ वर्तित सब सिद्धि को प्राप्त होंगे ॥ ७२ ॥

आजुह्वान इत्यस्य कुत्स ऋषिः । अग्निर्देवता ।

आर्षा त्रिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

पुनर्विद्वांसः कीदृशाः स्युरित्याह ॥

फिर विद्वान् गुणी जन कैसे हों यह वि० ॥

आजुह्वानः सुप्रतीकः पुरस्तादग्नेस्वं योनिमा-
सीद साधुया । अस्मिन्त्सधस्थेऽध्युत्तरस्मिन् विश्वे
देवा यजमानश्च सीदत ॥ ७३ ॥

आजुह्वान इत्यजाजुह्वानः । सुप्रतीक इति सु-
प्रतीकः । पुरस्तात् । अग्ने । स्वम् । योनिम् । आ ।
सीद । साधुयेति साधुऽया । अस्मिन् । सधस्थे ।
अधि । उत्तरस्मिन् । विश्वे । देवाः । यजमानः । च ।
सीदत ॥ ७३ ॥

पदार्थः—(आजुह्वानः) सत्कारेणाहूतः (सुप्रतीकः) प्रा-
सङ्गुभगुणः (पुरस्तात्) प्रथमतः (अग्ने) योगाभ्यासेन प्रका-
शितात्मन् (स्वम्) स्वकीयम् (योनिम्) परमात्माख्यं गृहम्
(आ) (सीद) समन्तात् स्थिरो भव (साधुया) श्रेष्ठैः कर्मभिः
(अस्मिन्) (सधस्थे) सहस्थाने (अधि) उपरिभावे (उत्तर-
स्मिन्) (विश्वे) सर्वे (देवाः) दिव्यात्मानो योगिनः (यजमानः)
योगप्रद आचार्यः (च) (सीदत) ॥ ७३ ॥

अन्वयः—हे अग्ने पुरस्तादाजुह्वानः सुप्रतीको यजमान स्त्वं
साधुयास्मिन् सधस्थे स्वं योनिमासीद । हे विश्वे देवा यूयं साधुयोत्तर-
स्मिन् सधस्थे चाधि सीदत ॥ ७३ ॥

भावार्थः—ये साधूनि कर्माणि कृत्वा कृतयोगाभ्यासस्य वि-
दुषः सङ्गुप्रीतिभ्यां परस्परं संवादं कुर्वन्ति ते सर्वाधिष्ठानमीशं प्राप्य
सिद्धा जायन्ते ॥ ७३ ॥

पदार्थः—हे (अग्ने) योगाभ्यास से प्रकाशित आत्मा युक्त (पुरस्तात्)
प्रथम से (आजुह्वानः) सत्कार के साथ बुलाये (सुप्रतीकः) शुभगुणों को प्राप्त हुए
(यजमानः) योगविद्या के देने वाले आचार्य्य आप (साधुया) श्रेष्ठ कर्मों से (अ-
स्मिन्) इस (सधस्थे) एक साथ के स्थान में (स्वम्) अपने (योनिम्) परमात्मा
रूप घर में (आ, सीद) स्थिर हो (च) और हे (विश्वे) सब (देवाः) दिव्य
आत्मा वाले योगी जनो आप लोग श्रेष्ठ कामों से (उत्तरस्मिन्) उत्तर समय एक
साथ सत्य सिद्धान्त पर (अधि, सीदत) अधिक स्थित होओ ॥ ७३ ॥

भावार्थः—जो अच्छे कामों को करके योगाभ्यास करने वाले विद्वान् के
सङ्ग और प्रीति से परस्पर संवाद करते हैं वे सब के अधिष्ठान परमात्मा को प्राप्त
होकर सिद्ध होते हैं ॥ ७३ ॥

तां सवितुरित्यस्य कण्व ऋषिः । सविता देवता ।

निचृदार्षी त्रिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

अथ क ईश्वरं प्राप्तुं शक्नोतीत्याह ॥

अथ कौन ईश्वर को पा सकता है यह वि० ॥

तां सवितुर्वरेण्यस्य चित्रामाहं वृणे सुमतिं वि-
श्वजन्याम् । यामस्य कण्वो अदुहत्प्रपीनां सह-
स्रंधारां पयसा महीक्षाम् ॥ ७४ ॥

ताम् । सवितुः । वरेण्यस्य । चित्राम् । आ ।
अहम् । वृणे । सुमतिमिति सुमतिम् । विश्वज-
न्याम् । याम् । अस्य । कण्वः । अदुहत् । प्रपी-
नामिति प्रपीनाम् । सहस्रंधारांमिति सहस्रंधा-
राम् । पयसा । महीम् । गाम् ॥ ७४ ॥

पदार्थः—(ताम्) वक्ष्यमाणाम् (सवितुः) योगैश्वर्यसं-
प्रदस्येश्वरस्य (वरेण्यस्य) वरितुमर्हस्य (चित्राम्) अद्भुतवि-
षयाम् (आ) (अहम्) (वृणे) स्वीकुर्वे (सुमतिम्)
शोभनां यथाविषयां प्रज्ञाम् (विश्वजन्याम्) या विश्वमखिलं
जगज्जनयति प्रकटयति ताम् (याम्) (अस्य) (कण्वः)
मेधावी (अदुहत्) परिपूरयति (प्रपीनाम्) प्रवृद्धाम् (सहस्र-
धाराम्) सहस्रमसंख्यानर्थान् धरति तां सर्वज्ञानप्रदाम् (पयसा)
अन्नादिना (महीम्) महतीम् (गाम्) वाचम् । गौरिति वा-
ङ्ना० निर्घ० १। ११ ॥ ७४ ॥

अन्वयः—यथा कण्वोऽस्य वरेण्यस्य सवितुरीश्वरस्य यां चित्रां विश्वजन्यां प्रपीतां सहस्रधारां सुमतिं पयसा महीं गां चादुहत् । तथा तामहमावृणो ॥ ७४ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—यथा मेधावी जगदीश्वरस्य विद्यां प्राप्यैधते तथैवेतां लब्ध्वाऽन्येनापि विद्यायोगवृद्धयै भवितव्यम् ॥ ७४ ॥

पदार्थः—जैसे (कण्वः) बुद्धिमान् पुरुष (अस्य) इस (वरेण्यस्य) स्वीकार करने योग्य (सवितुः) योग के ऐश्वर्य के देने वाले ईश्वर की (याम्) मिस (चित्राम्) अद्भुत आश्चर्यकर वा (विश्वजन्याम्) समस्त जगत् को उत्पन्न करती (प्रपीताम्) अति उन्नति के साथ बढ़ती (सहस्रधाराम्) हजारह पदार्थों को धारण करने वाली (सुमतिम्) और यथातथ्य विषय को प्रकाशित करती हुई उत्तम बुद्धि तथा (पयसा) अन्न आदि पदार्थों के साथ (महीं) बड़ी (गाम्) बाखी को (अदुहत्) परिपूर्ण करता अर्थात् कम से जान अपने ज्ञान विषयक करता है वैसे (ताम्) उस को (अहम्) मैं (आ, वृणो) अच्छे प्रकार स्वीकार करता हूँ ॥ ७४ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकलु०—जैसे मेधावी जन जगदीश्वर की विद्या को पा कर वृद्धि को प्राप्त होता है वैसे ही इस को प्राप्त हो कर और सामान्य जन को भी विद्या और योगवृद्धि के लिये उद्युक्त होना चाहिये ॥ ७४ ॥

विधेमैत्यस्य गृत्स ऋषिः । अग्निर्देवता ।

आर्षी त्रिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

विधेम ते परमे जन्मन्तग्ने विधेम स्तोमैरवरे
सधस्यै । यस्माद्योनेरुदारिण्या यजेतम् प्र त्वे हवी-
श्वपि जुहुरे समिद्धे ॥ ७५ ॥

विधेम । ते । परमे । जन्मन् । अग्ने । विधेम ।
स्तोमैः । अवरे । सधस्थ इति सधस्थे । यस्मात् ।
योनेः । उदारित्युत्आरिथ । यजे । तम् । प्र ।
त्वे इति त्वे । हवींषि । जुहुरे । समिद्धेति सम-
द्धे ॥ ७५ ॥

पदार्थः— (विधेम) परिचरेम (ते) तव (परमे) सर्वो-
त्कृष्टे योगसंस्कारजे (जन्मन्) जन्मनि । अत्र सुपां सुलुगिति
डेलुक् (अग्ने) योगसंस्कारेण दुष्टकर्मदाहक (विधेम) सेवेमहि
(स्तोमै) स्तुतिभिः (अवरे) अर्वाचीने (सधस्थे) सहस्थाने
(यस्मात्) (योनेः) स्थानात् (उदारिथ) उत्कृष्टैः साधनैः
प्राप्नुहि । अत्रान्येषामपीति दीर्घः (यजे) संगच्छे (तम्) (प्र)
(त्वे) त्वयि (हवींषि) होतव्यानि (जुहुरे) जुह्वति (समिद्धे)
सम्यक् प्रदीप्ते ॥ ७५ ॥

अन्वयः—हे अग्ने योगिन ते तव परमे जन्मन् त्वे वर्त्तमा-
नेऽवरे सधस्थे वर्त्तमाना वयं स्तोमैर्विधेम त्वमस्मान् यस्माद्योनेरु-
दारिथ तं योनिमहं प्रयजे यथा होतारः समिद्धेऽअग्नौ हवींषि जु-
हुरे तथा योगाग्नौ दुःखसमूहस्य होमं विधेम ॥ ७५ ॥

भावार्थः—इह यस्य योगसंस्कारयुक्तस्य जीवस्य पवित्राप-
चितं जन्म जायते स संस्कारबलात् योगजिज्ञासुरेव भवति ये तं
सेवन्ते तेऽपि योगजिज्ञासवो सर्वएतेऽग्निरिन्धनानीव सर्वान्शुद्धिं
योगेन दहन्ति ॥ ७५ ॥

पदार्थः—हे (अग्ने) योगी जन (ते) तेरे (परमे) सब से अतिउत्तम योग के संस्कार से उत्पन्न हुए पूर्व (जन्मन्) जन्म में वा (त्वे) तेरे वर्त्तमान जन्म में (अग्रे) न्यून (सधस्थे) एक साथ स्थान में वर्त्तमान हम लोग (स्तोमैः) स्तुतियों से (विधेम) सत्कार पूर्वक तेरी सेवा करें तू हम लोगों को (यस्मात्) जिस (योनेः) स्थान से (उदारिथ) अच्छे २ साधनों के सहित प्राप्त हो (तम्) उस स्थान को मैं (प्र, यजे) अच्छे प्रकार प्राप्त होऊँ और जैसे होम करने वाले लोग (समिद्धे) अच्छे प्रकार जलते हुए अग्नि में (हवीषि) होम करने योग्य वस्तुओं को (जुहरे) होमने हैं वैसे योगाग्नि में हम लोग दुःखों के होम का (विधेम) विधान करें ॥ ७५ ॥

भावार्थः—इस संसार में योग के संस्कार से युक्त जिस जीव का पवित्र भाव से जन्म होता है वह संस्कार की प्रबलता से योग ही के जानने की चाहना करने वाला होता है और उसका जो सेवन करते हैं वे भी योग की चाहना करने वाले होते हैं उक्त सब योगीजन जैसे अग्नि इन्धन को जलाता है वैसे समस्त दुःख अशुद्धि भाव को योग से जलाते हैं ॥ ७५ ॥

प्रेद्ध इत्पस्य वसिष्ठ ऋषिः । अग्निर्देवता ।

आर्युष्णिक् छन्दः । ऋषमः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

प्रेद्धोऽग्ने दीदिहि पुरो नोऽजस्रया सूर्या यविष्ठ । त्वां शश्वन्तुऽउपं यन्ति वाजाः ॥ ७६ ॥

प्रेद्ध इति प्रऽइद्धः । अग्ने । दीदिहि । पुरः । नः । अजस्रया । सूर्या । यविष्ठः । त्वाम् । शश्वन्तः । उपं । यन्ति । वाजाः ॥ ७६ ॥

पदार्थः—(प्रेद्धः) प्रकृष्टतया प्रदीप्तः (अग्ने) अग्निरिव दुःखदाहक योगिन् (दीदिहि) कामयस्व (पुरः) प्रथमम् (नः) अस्मान् (अजस्रया) अनुपक्षीण्या (सूर्या) ऐश्वर्येण (यविष्ठ) अतिशयेन युवन् (त्वाम्) (शश्वन्तः) निरन्तरं वर्त्तमानाः (उप, यन्ति) प्राप्नुवन्तु (वाजाः) विज्ञानवन्तो जनाः ॥ ७६ ॥

अन्वयः—हे यविष्ठाग्ने त्वं पुरः प्रेद्धः सज्जस्रया सूर्या नोऽस्मान् दीदिहि शश्वन्तो वाजास्त्वामुपयन्ति ॥ ७६ ॥

भावार्थः—यदा मनुष्याः शुद्धात्मानो भूत्वाऽन्यानुपकुर्वन्ति तदा तेऽपि सर्वतोपकृता भवन्ति ॥ ७६ ॥

पदार्थः—हे (यविष्ठ) अत्यन्त तरुण (अग्ने) आग के समान दुःखों के विनाश करने हारे योगी जन आप (पुरः) पहिले (प्रेद्धः) अच्छे तेज से प्रकाशमान हुए (अजस्रया) नाशरहित निरन्तर (सूर्या) ऐश्वर्य के प्रवाह से (नः) हम लोगों को (दीदिहि) चाहें (शश्वन्तः) निरन्तर वर्त्तमान (वाजाः) विशेषज्ञान वाले जन (त्वाम्) आप को (उप, यन्ति) प्राप्त होवें ॥ ७६ ॥

भावार्थः—जब मनुष्य शुद्धात्मा होकर औरों का उपकार करते हैं तब वे भी सर्वत्र उपकारयुक्त होते हैं ॥ ७६ ॥

अग्ने तमित्यस्य परमेष्ठी ऋषिः । अग्निर्देवता ।

आर्षी गायत्री छन्दः । षड्जः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

अग्ने तमद्याश्वन्न स्तोमैः क्रतुन्न भद्रं हृदि-
स्पृशाम् । ऋध्यामा तऽश्रोहैः ॥ ७७ ॥

अग्ने । तम् । अद्य । अश्वम् । न । स्तोमैः ।
 क्रतुम् । न । भद्रम् । हृदिऽस्पृशम् । ऋध्याम् ।
 ते । ओहैः ॥ ७७ ॥

पदार्थः—(अग्ने) विद्वन् (तम्) पूर्वमन्त्रोक्तम् (अद्य)
 (अश्वम्) तुरङ्गम् (न) इव (स्तोमैः) स्तुतिभिः (क्रतुम्)
 प्रज्ञानम् (न) इव (भद्रम्) भजनीयं कल्याणकरम् (हृदिऽस्पृशम्)
 यो हृदये स्पृशति तम् (ऋध्याम्) वर्धेम । अत्रान्येषामिति दीर्घः
 (ते) तव (ओहैः) रक्षणदिभिः ॥ ७७ ॥

अन्वयः—हे अग्ने विद्युत्सदृशपराक्रमिन् अश्वं न क्रतुं न भद्रं
 हृदिऽस्पृशं तंत्वा स्तोमेरद्य प्राप्य ते तवैर्वैर्बयं सततमृध्याम् ॥ ७७ ॥

भावार्थः—अतोपमालं०—यथा शरीरस्थेन विद्युदादिना वृद्धि-
 वेगौ प्रज्ञासुखानि च वर्धेरस्तथा विद्वच्छिन्तारक्षादिभिर्मनुष्यादयो
 वर्द्धन्ते ॥ ७७ ॥

पदार्थः—हे (अग्ने) विजुली के समान पराक्रम वाले विद्वान् जो (अश्वम्)
 घोड़े के (न) समान वा (क्रतुम्) बुद्धि के (न) समान (भद्रम्) कल्याण और
 (हृदिऽस्पृशम्) हृदय में स्पर्श करने वाला है (तम्) उस पूर्व मन्त्र में कहे तुम्ह को
 (स्तोमैः) स्तुतियों से (अद्य) आज प्राप्त हो कर (ते) आप के (ओहैः) पालन
 आदि गुणों से (ऋध्याम्) वृद्धि को पावें ॥ ७७ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में उपमालं०—जैसे शरीर आदिमें स्थिर हुए विजुली
 आदि से वृद्धि वेग और बुद्धि के सुख बढ़ें वैसे विद्वानों की शिखावट और पालन
 आदि से मनुष्य आदि सब वृद्धि को पाते हैं ॥ ७७ ॥

चित्तिमित्यस्य वसिष्ठ ऋषिः । विश्वकर्मा देवता ।

विराडतिजगती छन्दः । निषादः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

किं भी उमी वि० ॥

चित्तिं जुहोमि मनसा घृतेन यथा देवाऽऽहाग-
मन्वीतिहोत्रा ऋतावृधः । पत्ये विश्वस्य भूमनो
जुहोमि विश्वकर्मणे विश्वाहादाभ्यष्टं हविः ॥ ७८ ॥

चित्तिन् । जुहोमि । मनसा । घृतेन । यथा ।
देवाः । इह । आगमन्नित्याऽगमन् । वीतिऽहोत्राऽ-
इति वीतिऽहोत्रा । ऋतावृधः । ऋतावृधऽइत्यृत-
वृधः । पत्ये । विश्वस्य । भूमनः । जुहोमि । वि-
श्वकर्मणऽइति विश्वकर्मणे । विश्वाहा । अदाभ्य-
म् । हविः ॥ ७८ ॥

पदार्थः—(चित्तिम्) चिन्वन्ति यथा ताम् (जुहोमि)
गृह्णामि (मनसा) विज्ञानेन (घृतेन) आज्येन (यथा) (देवाः)
कामयमाना विद्वांसः (इह) (आगमन्) आगच्छन्ति (वीति-
होताः) वीतिः सर्वतः प्रकाशितो होता यज्ञो येषां ते (ऋता-
वृधः) ये ऋतेन सत्येन वर्धन्ते । अत्रान्येषामपीति पूर्वपदस्य
दीर्घः (पत्ये) पालकाय (विश्वस्य) समग्रस्य जगतः (भूम-

नः) बहुरूपस्य (जुहोमि) ददामि (विश्वकर्मणे) विश्वं
कर्म क्रियमाणं कृतं येन तस्मै (विश्वाहा) सर्वाणि दिनानि
(अदाभ्यम्) अहिंसनीयम् (हविः) होतव्यं शुद्धं सुखकरं
द्रव्यम् ॥ ७८ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या यथाऽहं मनसा घृतेन चित्तिं जुहामि
यथेह वीतिहोत्रा ऋतावृधो देवा भूमनो विश्वस्य विश्वकर्मणे पत्ये
जगदीश्वरायादाभ्यं हविर्विश्वाहा होतुमागमन्नहं हविर्जुहोमि तथा
युयमप्याचरत ॥ ७८ ॥

भावार्थः—अत्रोपमालं०—यथा काष्ठचित्तोऽग्निराज्येन वर्द्धते
तथा विज्ञानेनाहं वर्द्धेय यथेश्वरोपासका विद्वांसश्च जगतः कल्या-
णाय प्रयतन्ते तथाहमपि प्रयतेय ॥ ७८ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो (यथा) जैसे मैं (मनसा) विज्ञान वा (घृतेन)
घी से (चित्तिम्) जिस क्रिया से संचय करते हैं उस को (जुहोमि) ग्रहण करता
हूँ वा जैसे (इह) इस जगत् में (वीतिहोत्राः) सब ओर से प्रकाशमान जिन का
यज्ञ है वे (ऋतावृधः) सत्य से बढ़ते और (देवाः) कामना करते हुए विद्वान्
लोग (भूमनः) अनेक रूप वाले (विश्वस्य) समस्त संसार के (विश्वकर्मणे)
सब के करने योग्य काम को जिस ने किया है उस (पत्ये) पालनेहारे जगदीश्वर
के लिये (अदाभ्यम्) नष्ट न करने और (हविः) होमने योग्य सुख करने वाले
पदार्थ का (विश्वाहा) सब दिनों होम करने को (आगमन्) आते हैं और मैं
होमने योग्य पदार्थों को (जुहोमि) होमता हूँ वैसे तुम लोग भी आचरण करो ॥ ७८ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में उपमालं०—जैसे काष्ठों में चिना हुआ अग्नि घी
से बढ़ता है वैसे विज्ञान से बढ़ूँ वा जैसे ईश्वर की उपासना करने हारे विद्वान् संसार
के कल्याण करने को प्रयत्न करते हैं वैसे मैं भी यत्न करूँ ॥ ७८ ॥

सप्त त इत्यस्य सप्तऋषय ऋषयः । अग्निर्देवता

आर्षी जगती छन्दः । निपादः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी विषय को अगले मन्त्र में कहा है ॥

सप्त तेऽग्ने समिधः सप्त जिह्वाः सप्तऋषयः सप्त धाम प्रियाणि सप्त होत्राः सप्तधा त्वा यजन्ति सप्तयोनीराष्ट्रं स्व घृतेन स्वाहा ॥ ७९ ॥

सप्त । ते । अग्ने । समिध इति सप्तऋषयः । सप्त । जिह्वाः । सप्त । ऋषयः । सप्त । धाम । प्रियाणि । सप्त । होत्राः । सप्तऋषा । त्वा । यजन्ति । सप्त । योनीः । आ । राष्ट्रं । घृतेन । स्वाहा ॥ ७९ ॥

पदार्थः—(सप्त) सप्त संख्याकानि गायत्र्यादीनि छन्दांसि (ते) तव (अग्ने) तेजस्विन् विद्मन् (समिधः) प्रदीपकाः (सप्त, जिह्वाः) काल्यादयः सप्त संख्याका ज्वालाः (सप्त, ऋषयः) प्राणादयः पञ्च देवदत्तधनंजयौ च (सप्त, धाम) जन्मनामस्थानधर्मार्थकाममोक्षाख्यानि धामानि (प्रियाणि) (सप्त, होत्राः) सप्त ऋत्विजः (सप्तधा) सप्तभिः प्रकारैः (त्वा) त्वाम् (यजन्ति) संगच्छन्ते (सप्त, योनीः) चितीः (आ) (राष्ट्रं) सुखीभव (घृतेन) आज्येन (स्वाहा) ॥ ७९ ॥

अन्वयः—हे अग्ने विद्मन् यथाग्नेः सप्त समिधः सप्त जिह्वाः

सप्तर्षयः सप्तप्रियाणि धाम सप्त होत्राश्च सन्ति तथा ते तव
सन्तु यथा विद्वांसस्तमग्निं सप्तधा यजन्ति तथा त्वा यजन्तु
यथाऽयमग्निर्वृतेन स्वाहा सप्त योनीरापृणते तथा त्वमापृणस्व ॥ ७९ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—यथेन्धनैरग्निर्वर्धते तथा विद्या-
दिशुभगुणैः सर्वे मनुष्या वर्धन्ताम् । यथा विद्वांसोऽग्नौ घृतादिकं
हुत्वा जगदुपकुर्वन्ति तथा वयमपि कुर्याम ॥ ७९ ॥

पदार्थः—हे (अग्ने) तेजस्वी विद्वन् जैसे आग के (सप्त, सप्तर्षयः) सात
जलाने वाले (सप्त, जिह्वाः) वा सातकाली कराली आदि लपटरूप जीम वा (सप्त,
(ऋषयः) सात प्राण, अपान, समान, उदान, व्यान, देवदत्त, धनञ्जय, वा (सप्त,
धाम, प्रियाणि) सात पियारे धाम अर्थात् जन्म स्थान, नाम, धर्म, अर्थ, काम
और मोक्ष वा (सप्त, होत्राः) सात प्रकार के ऋतु २ में यज्ञ करने वाले हैं वैसे
(ते) तेरे हों जैसे विद्वान् उस अग्नि को (सप्तधा) सात प्रकार से (यजन्ति) प्राप्त
होते हैं वैसे (त्वा) तुझको प्राप्त होवें जैसे यह अग्नि (वृतेन) घाँसे और (स्वाहा)
उत्तम वाणी से (सप्त, योनीः) सात संवयों का मुख से प्राप्त होता है वैसे से तू (आ,
पृणस्व) मुख से प्राप्त हो ॥ ७९ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकलु०—जैसे ईंधन से अग्नि बढ़ता है वैसे विद्या
आदि शुभगुणों से समस्त मनुष्य वृद्धि को प्राप्त होवें जैसे विद्वान् जन अग्नि में घी
आदि को होम के जगत् का उपकार करते हैं वैसे हम लोग भी करें ॥ ७९ ॥

शुक्रज्योतिरित्यस्त सप्तऋषय ऋषयः । मरुतो देवताः ।

आर्ष्युष्णिक् छन्दः । ऋषभः स्वरः ॥

अथेश्वरः कीदृशोस्तीत्याह ॥

अब ईश्वर कैसा है यह वि० ॥

शुक्रज्योतिश्च चित्रज्योतिश्च सत्यज्योतिश्च
ज्योतिष्माँश्च । शुक्रश्च ऋतुपाश्चात्यं० हाः ॥ ८० ॥

शुक्रज्योतिरिति शुक्रऽज्योतिः । च । चित्रज्यो-
तिरिति चित्रऽज्योतिः । च । सत्यज्योतिरिति सत्यऽ-
ज्योतिः । च । ज्योतिष्मान् । च । शुक्रः । च । ऋतपाऽइत्य-
तऽपाः । च । अत्यंहा इत्यतिऽअंहाः ॥ ८० ॥

पदार्थः—(शुक्रज्योतिः) शुक्रं शुद्धं ज्योतिर्घस्य सः (च)
(चित्रज्योतिः) चित्रमद्भुतं ज्योतिर्घस्य सः (च) (सत्यज्योतिः)
सत्यमविनाशि ज्योतिः प्रकाशो यस्य सः (च) (ज्योतिष्मान्)
बहूनि ज्योतीषि प्रकाशा विद्यन्ते यस्य सः (च) (शुक्रः) शी-
घ्रकर्त्ता शुद्धस्वरूपो वा (च) (ऋतपाः) य ऋतं सत्यं पाति
(च) (अत्यंहाः) अतिक्रान्तमंहो दुष्कृतं येन सः ॥ ८० ॥

अन्वयः—हे मनुष्य यथा शुक्रज्योतिश्च चित्रज्योतिश्च स-
त्यज्योतिश्च ज्योतिष्मांश्च शुक्रश्चात्यंहा ऋतपाश्चेश्वरोऽस्ति तथा
पूयं भवत ॥ ८० ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—यथेह विद्युत्सूर्यादीन् प्रमाकरान्
शुद्धिकरान् पदार्थानिर्मापेश्वरेण जगच्छोध्यते तथैव शुचिसत्यविद्यो-
पदेशाक्रियाभिर्मनुष्यादयो विद्वद्भिः शोधनीयाः । अत्रानेकेषां च का-
राणां पाठात्सर्वेषामुपरि प्रीत्यादयोऽपि विधेयाः ॥ ८० ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो जैमे (शुक्रज्योतिः) शुद्ध जिस का प्रकाश (च) और
(चित्रज्योतिः) अद्भुत जिस का प्रकाश (च) और (सत्यज्योतिः) विनाशरहित
जिस का प्रकाश (च) और (ज्योतिष्मान्) जिस के बहुत प्रकाश हैं (च) और
(शुक्रः) शीघ्र करने वाला वा शुद्ध स्वरूप (च) और (अत्यंहाः) जिस ने दुष्ट
काम को दूर किया (च) और (ऋतपाः) सत्य की रक्षा करने वाला ईश्वर है वैसे
तुम लोग भी होओ ॥ ८० ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकलु०—जैसे इस जगत् में बिजुली वा सूर्य आदि प्रभा और शुद्धि के करने वाले पदार्थों को बना कर ईश्वर ने जगत् शुद्ध किया है वैसे ही शुद्धि सत्य और विद्या के उपदेश की क्रियाओं से विद्वान् जनों को मनुष्यादि शुद्ध करने चाहिये इस मन्त्र में अनेक चकारों के होने से यह भी ज्ञात होता है कि सब के ऊपर प्रीति आदि गुण भी विधान करने चाहिये ॥ ८० ॥

ईदृङ्चेत्यस्य सप्तऋषय ऋषयः । मरुतो देवता ।

आर्षी गायत्री छन्दः । षड्जः स्वरः ॥

पुनर्विद्वान् कीदृशो भवेदित्याह ॥

फिर विद्वान् कैसा हो यह वि० ॥

ईदृङ् चान्यादृङ् च सदृङ् च प्रतिसदृङ् च ।
मितश्च संमितश्च सभराः ॥ ८१ ॥

ईदृङ् । च । अन्यादृङ् । च । सदृङ् । सदृङि
ति सदृङ् । च । प्रतिसदृङ्ङिति प्रतिसदृङ् ।
च । मितः । च । सम्मितश्चिति सम्मितः । च । स-
भराश्चिति सभराः ॥ ८१ ॥

पदार्थः—(ईदृङ्) अन्येन तुल्यः (च) (अन्यादृङ्) अन्येन
समानः (च) (सदृङ्) समानं पश्यति स सदृङ् (च) (प्र-
तिसदृङ्) तं तं प्रति सदृशं पश्यति (च) (मितः) मानं प्राप्तः
(च) (सम्मितः) सम्यक् (परिमितः) (च) (सभराः) स-
मानं विभूतीति सभराः ॥ ८१ ॥

अन्वयः—ये पुरुषा ईदृङ् चान्यादृङ् च सदृङ् च प्रतिसदृङ्
च मितश्च संमितश्च सभराश्च वर्तन्ते ते व्यावहारिकीं कार्यसिद्धिं
कर्तुं शक्नुवन्ति ॥ ८१ ॥

भावार्थः—यो मनुष्य ईश्वरतुल्य उत्तमस्तदनुकरणं कृत्वा सत्यं धरत्यसत्यं त्यजति स एव योग्योऽस्ति ॥ ८१ ॥

पदार्थः—जो पुरुष (ईहङ्) इस के तुल्य (च) भी (अन्यादृक्) और के समान (च) भी (सदृङ्) समान देखने वाला (च) भी (प्रतिसदृङ्) उस २ के प्रति सदृश देखने वाला (च) भी (मितः) मान को प्राप्त (च) भी (सं-मितः) अच्छे प्रकार परिमाण किया गया (च) और जो (समराः) समान धारणा को करने वाले वत्तेमान हैं वे व्यवहार संबंधी कार्यमिद्धि कर सकते हैं ॥ ८१ ॥

भावार्थः—जो मनुष्य ईश्वर के तुल्य उत्तम और ईश्वर के समान काम को करके सत्य का धारण करता और असत्य का त्याग करता है वही योग्य है ॥ ८१ ॥

ऋतश्चेत्यस्य सप्तऋषय ऋषयः । मरुतो देवताः ।

आर्षी गायत्री छन्दः । षड्जः स्वरः ॥

पुनरीश्वरः कीदृशोऽस्तीत्याह ॥

फिर ईश्वर कैसा है यह अगले मन्त्र में कहा है ॥

ऋतश्च सत्यश्च ध्रुवश्च धरुणश्च धर्ता च
विधर्ता च विधारयः ॥ ८२ ॥

ऋतः । च । सत्यः । च । ध्रुवः । च । धरुणः ।
च । धर्ता । च । विधर्तेति विधर्ता । च । वि-
धारयइति विधारयः ॥ ८२ ॥

पदार्थः—(ऋतः) सत्यज्ञानः (च) (सत्यः) सत्सु साधुः (च) (ध्रुवः) दृढनिश्चयः (च) (धरुणः) आधारः (च) (धर्ता) (च) (विधर्ता) (च) (विधारयः) यो विशेषेण धारयति सः ॥ ८२ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या य ऋतश्च सत्यश्च ध्रुवश्च धरुणश्च धर्ता च विधर्ता च विधारयः परमात्माऽस्ति तमेव सर्व उपासीरन् ॥ ८२ ॥

भावार्थः—ये मनुष्या विद्योत्साहसत्सङ्गपुरुषार्थैः सत्यविज्ञाने धृत्वा सुशीलतां धरन्ति तएव सुखिनो भवितुमन्यौश्चकर्तुं शक्नुवन्ति ॥ ८२ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो जो (ऋतः) सत्य का जानने वाला (च) भी (सत्यः) श्रेष्ठों में श्रेष्ठ (च) भी (ध्रुवः) दृढ़ निश्चय युक्त (च) भी (धरुणः) सब का आधार (च) भी (धर्ता) धारण करने वाला (च) भी (विधर्ता) विशेष कर के धारण करने वाला अर्थात् धारकों का धारक (च) भी और (विधारयः) विशेष करके सब व्यवहार का धारण कराने वाला परमात्मा है सब लोग उसी की उपासना करें ॥ ८२ ॥

भावार्थः जो मनुष्य विद्या उत्साह सज्जनों का संग और पुरुषार्थ से सत्य और विशेष ज्ञान का धारण कर अच्छे स्वभाव का धारण करते हैं वेही आप सुखी हो सकते और दूसरों को कर भी सकते हैं ॥ ८२ ॥

ऋतजिदित्यस्य सप्तऋषय ऋषयः । मरुतो देवताः ।

भुरिगाप्युष्णिक् छन्दः । ऋषभः स्वरः ॥

अथ विद्वांसः कीदृशा भवेयुरित्युच्यते ॥

अब विद्वान् लोग कैसे हों यह वि० ॥

ऋतजिच्च सत्यजिच्च सेनजिच्च सुपेणश्च ।

अन्तिमित्रश्च दुरेऽमित्रश्च गुणः ॥ ८३ ॥

ऋतजिदित्यृतजित् । च । सत्यजिदिति सत्यजित् । च । सेनजिदिति सेनजित् । च ।

सुपेणः । सुसेनऽइति सुऽसेनः । च । अन्तिमित्र
ऽइत्यन्तिऽमित्रः । च । दूरेऽअमित्रऽइति दूरेऽअमित्र ।
च । गणः ॥ ८३ ॥

पदार्थः—(ऋतजित्) य ऋतं विज्ञानमुत्कर्षति सः (च)
(सत्यजित्) सत्यं कारणं धर्मं चोन्नयति (च) (सेनजित्)
यः सेनां जयति सः (च) (सुपेणः) शोभना सेना यस्य सः
(चः) (अन्तिमित्रः) अन्तों समीपे मित्राः सहायकारिणो य-
स्य सः (च) (दूरेऽअमित्रः) दूरे अमित्राः शत्रवो यस्य सः
(च) (गणः) गणनीयः ॥ ८३ ॥

अन्वयः—य ऋतजिच्च सत्यजिच्च सेनजिच्च सुपेणश्चान्तिमि-
त्रश्च दूरेऽअमित्रश्च भवेत् स एव गणो गणनीयो जायते ॥ ८३ ॥

भावार्थः—ये मनुष्या विद्यासत्यादीनि कर्माण्युत्तमेषु मित्रसे-
विनः शत्रुद्वेषिणश्च भवेयुस्तएव लोके प्रशंसनीयाः स्युः ॥ ८३ ॥

पदार्थः—जो (ऋतजित्) विशेष ज्ञान को बढ़ाने हारा (च) और
(सत्यजित्) कारण तथा धर्म को उन्नति देने वाला (च) और (सेनजित्) सेना
को जीतने हारा (च) और (सुपेणः) सुन्दर सेना वाला (च) और (अन्तिमित्रः)
समीप में सहाय करने वाले मित्र वाला (च) और (दूरेऽअमित्रः) शत्रु जिस से
दूर भाग गये हों (च) और अन्य भी जो इस प्रकार का हो वह (गणः) गिनने
योग्य होता है ॥ ८३ ॥

भावार्थः—जो मनुष्य विद्या और सत्य आदि कामों की उन्नति करें तथा
मित्रों की सेवा और शत्रुओं से बचें वेही लोक में प्रशंसा योग्य होते हैं ॥ ८३ ॥

ईदृक्षास इत्यस्य सप्तऋषय ऋषयः । मरुतो देवताः ।

निचृदार्षी जगती छन्दः । निषादः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

ईदृक्षास एतादृक्षास ऊ पु णः सदृक्षासः प्र-
तिसदृक्षास एतेन । मितासश्च सम्मितासो नोऽ-
अथ सभरसो मरुतो यज्ञेऽस्मिन् ॥ ८४ ॥

ईदृक्षासः । एतादृक्षासः । उँऽल्यँ । सु । नः ।
सदृक्षास इति सदृक्षासः । प्रतिसदृक्षासऽइति प्र-
तिऽसदृक्षासः । आ । इतन । मितासः । च ।
सम्मितासऽइति समऽमितासः । नः । अथ । सभ-
रसऽइति सऽभरसः । मरुतः । यज्ञे । अस्मिन् ॥ ८४ ॥

पदार्थः—(ईदृक्षासः) एतल्लक्षणसहिताः (एतादृक्षासः)
एतैः पूर्वोक्तैरसदृक्षाः (उ) वितर्के (सु) सुष्ठु (नः) अस्मान्
(सदृक्षासः) पक्षपातं विहाय समानदृष्टयः (प्रतिसदृक्षासः)
आप्तसदृक्षाः (आ) (इतन) समन्तात्प्राप्तुत (मितासः) परिमितवि-
ज्ञानाः (च) (सम्मितासः) तुलावत् सत्यविवेचकाः (नः)
अस्मान् (अथ) (सभरसः) स्वसमानपोषकाः (मरुतः) ऋत्विजो
विद्वांसः (यज्ञे) संगन्तव्ये व्यवहारे (अस्मिन्) ॥ ८४ ॥

अन्वयः—हे मरुतो विद्वांसो यद्विद्वत्तास एतादृक्तासस्तद्वत्तासः
प्रतिसदृक्षासो नोऽस्मान् स्वेतन उ मितासः सम्मितासश्चास्मिन्
यज्ञे सभरसो भवताऽथ नो रक्षत तान् वयमपि सततं सत्कु-
र्याम ॥ ८४ ॥

भावार्थः—यदा धार्मिका विद्वांसः क्वापि मिलेयुर्यानुपागच्छेयु-
रध्यापयेयुः सुशिखैरैव तदेमे सर्वैः सत्कर्तव्याः ॥ ८४ ॥

पदार्थः—हे (मरुतः) ऋतु २ में यज्ञ करने वाले विद्वानो जो (ईदृक्तासः)
इस लक्षण से युक्त (एतादृक्तासः) इन पहिले कहे हुआओं के सदृश (सदृक्तासः)
पक्षपान को छोड़ समान दृष्टि वाले (प्रतिसदृक्तासः) शास्त्रों को पढ़े हुए सत्य बोल-
ने वाले धर्मात्माओं के सदृश हैं वे आप (नः) हम लोगों को (सु, आ, इतन)
अच्छे प्रकार प्राप्त हों (उ) वा (मितासः) परिमाणयुक्त जानने योग्य (सम्मितासः)
तुला के समान सत्य भूत को पृथक् २ करने (च) और (अस्मिन्) इस (यज्ञे)
यज्ञ में (सभरसः) अपने समान प्राणियों की पुष्टि पालना करने वाले हों वे (अथ)
आज (नः) हम लोगों की रक्षा करें और उन का हमलोग भी निरन्तर सत्कार
करें ॥ ८४ ॥

भावार्थः—जब धार्मिक विद्वान् जन कहीं मिलें जिन के समीप जावें पढ़ावें
और शिक्षा दें तब वे उन सब लोगों को सत्कार करने योग्य हैं ॥ ८४ ॥

स्वतवानित्यस्य सप्तर्षय ऋषयः । चातुर्मास्या मरुतो देवताः ।

स्वराडापी गायत्री छन्दः । षड्जः स्वरः ॥

पुनस्त विद्वान् कीदृशो भवेदित्याह ॥

किरवह विद्वान् कैसा हो यह वि० ॥

स्वतवाँश्च प्रयासी च सांतपनश्च गृहमेधी
च । क्रीडी च शाकी चोज्जेधी ॥ ८५ ॥

स्वतवानिति स्वतवान् । च । प्रयासीति प्र-
 ऽयासी । च । सान्तपनऽइति सामऽतपनः । च ।
 गृहमेधीति गृहमेधी । च । क्रीडी । च । शाकी । च ।
 उज्जेषीत्युन्ऽजेषी ॥ ८५ ॥

पदार्थः—(स्वतवान्) यः स्वान् तौति वर्द्धयति सः । अत्र
 तु धातोरौणादिक आनिः प्रत्ययः (च) (प्रयासी) बहवः प्रकृष्टा
 घासा भोज्यानि विद्यन्ते यस्य सः (च) (सान्तपनः) सम्पक्
 शत्रून् तापयति तस्यायम् (च) (गृहमेधि) प्रशस्तो गृहे मेधः
 संगमोऽस्यास्तीति सः (च) (क्रीडी (च) अवश्यं क्रीडितुं
 शीलः (शाकी) अवश्यं शक्तुं शीलः (च) (उज्जेषी)
 उत्कृष्टतया जेतुंशीलः ॥ ८५ ॥

अन्वयः—यः स्वतवांश्च प्रयासी च सान्तपनश्च गृहमेधी च
 क्रीडी च शाकी च भवेत् स उज्जेषी स्यात् ॥ ८५ ॥

भावार्थः—यो बहुवलान्सामर्थ्यो गृहस्थो भवति स सर्वत्र
 विजयमाप्नोति ॥ ८५ ॥

पदार्थः—जो (स्वतवान्) अपनों की वृद्धि कराने वाला (च) और (प्र-
 यासी) जिस के बहुत भोजन करने योग्य पदार्थ विद्यमान हैं ऐसा (च) और
 (सान्तपनः) अच्छे प्रकार शत्रुनों को तपाने (च) और (गृहमेधी) जिस का
 प्रशंसायुक्त घर में संग ऐसा (च) और (क्रीडी) अवश्य खेलने के स्वभाव वाला
 (च) और (शाकी) अवश्य शक्ति रखने का स्वभाव वाला (च) भी हो यह
 (उज्जेषी) मन से अत्यन्त जीतने वाला हो ॥ ८५ ॥

भावार्थः—जो बहुत बल और अन्न के सामर्थ्य से युक्त गृहस्थ होता है वह सब जगह विजय को प्राप्त होता है ॥ ८५ ॥

इन्द्रमित्यस्य सप्तऋषय ऋषयः । मरुतो देवताः ।

निचृच्छकरी छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

पुना राजप्रजाः कथं परस्परं वर्तेरन्नित्याह ॥

किर राजा और प्रजा कैसे परस्पर वर्ते यह वि० ॥

इन्द्रं देवीर्विशो मरुतोऽनुवर्त्मानोऽभवन् यथेन्द्रं
देवीर्विशो मरुतोऽनुवर्त्मानोऽभवन् । एवमिमं य-
जमानं देवीश्च विशो मानुषीश्चानुवर्त्मानो भव-
न्तु ॥ ८६ ॥

इन्द्रम् । देवीः । विशः । मरुतः । अनुवर्त्मा-
नुऽइत्यनुऽवर्त्मानः । अभवन् । यथा । इन्द्रम् । दे-
वीः । विशः । मरुतः । अनुवर्त्मानु इत्यनुऽवर्त्मानः ।
अभवन् । एवम् । इमम् । यजमानम् । देवीः । च ।
विशः । मानुषीः । च । अनुवर्त्मानुऽइत्यनुऽवर्त्मानः ।
भवन्तु ॥ ८६ ॥

पदार्थः—(इन्द्रम्) परमैश्वर्ययुक्तं धार्मिकं राजानम् (दे-
वीः) देवानां विदुषामिमाः (विशः) प्रजाः (मरुतः) ऋ-
त्विजो बिद्वांसः (अनुवर्त्मानः) अनुकूलो वर्त्मा मार्गो येषां ते

(अभवन्) भवन्तु (यथा) येन प्रकारेण (इन्द्रम्) अखि-
लैश्वर्य परमेश्वरम् (दैवीः) (विशः) (मरुतः) प्राणाइव
प्रियाः (अनुवर्त्मानः) अनुकूलाचरणाः (अभवन्) (एवम्)
(इमम्) (यजमानम्) विद्यासुशिक्षाभ्यां सुखदातारम् (दैवीः)
(च) (विशः) (मानुषीः) मानुषाणामविदुषामिमाः (च)
(अनुवर्त्मानः) (भवन्तुः) ॥ ८६ ॥

अन्वयः—हे राजैस्त्वं तथा वर्त्तस्व यथेमा दैवीर्विशो मरु-
तश्चेन्द्रमनुवर्त्मानोऽभवन् यथा मरुतो दैवीर्दिव्या विशश्चेन्द्र म-
नुवर्त्मानोऽभवन् । एवं दैवीश्च विशो मानुषीश्च विश इमं यजमा-
नमनुवर्त्मानो भवन्तु ॥ ८६ ॥

भावार्थः—अत्रोपमावाचकलु०—यथा प्रजा राजादीनां रा-
जपुरुषाणामनुकूला वर्त्तरंस्तथैतेऽपि प्रजानुकूला वर्त्तन्ताम् ।
यथाऽभ्यापकोपदेशकाः सर्वेषां सुखाय प्रयतेरंस्तथैव सर्व एतेषां
सुखाय प्रयतन्ताम् ॥ ८६ ॥

पदार्थः—हे राजन् आप वैसे अपना वर्त्ताव कीजिये (यथा) जैसे
(दैवीः) विद्वान् जनों के ये (विशः) प्रजाजन (मरुतः) अतु २ में यज्ञ कराने
वाले विद्वान् (इन्द्रम्) परमेश्वर्ययुक्त राजा के (अनुवर्त्मानः) अनुकूल मार्ग से
चलने वाले (अभवन्) हों वा जैसे (मरुतः) प्राण के समान प्यारे (दैवीः)
शास्त्र जानने वाले दिव्य (विशः) प्रजाजन (इन्द्रम्) समस्त ऐश्वर्ययुक्त परमेश्वर
के (अनुवर्त्मानः) अनुकूल आचरण करने हारे (अभवन्) हों (एवम्) ऐसे
(दैवीः) शास्त्र पढ़े हुए (च) और (मानुषीः) मूर्ख (च) ये दोनों (विशः)
प्रजाजन (इमम्) इस (यजमानम्) विद्या और अच्छी शिक्षासे सुख देने हारे सज्जन
के (अनुवर्त्मानः) अनुकूल आचरण करने वाले (भवन्तु) हों ॥ ८६ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में उपमा और वाचकलुः—जैसे प्रजा जन राजा आदि राजपुरुषों के अनुकूल वर्ते वैसे ये लोग भी प्रजाजनों के अनुकूल वर्ते जैसे अध्यापन और उपदेश करने वाले सब के मुख के लिये प्रयत्न करें वैसे सब लोग इन के मुख के लिये प्रयत्न करें ॥ ८६ ॥

इममित्यस्य सप्तर्षय ऋषयः । अग्निर्देवता ।

आर्षा भिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

पुनर्मनुष्यैः कथं वर्तितव्यमित्याह ॥

किं मनुष्यों को कैसे वर्तना चाहिये यह वि० ॥

इमं स्तनमूर्जस्वन्तं धयापां प्रपीनमग्ने सरिर-
स्य मध्ये । उत्सं जुषस्व मधुमन्तमवन्तसमुद्रियं
सदनमा विशस्व ॥ ८७ ॥

इमम् । स्तनम् । ऊर्जस्वन्तम् । धय । अपाम् ।
प्रपीनमिति प्रऽपीनम् । अग्ने । सरिरस्य । मध्ये ।
उत्सम् । जुषस्व । मधुमन्तमिति मधुऽमन्तम् ।
अर्वन् । समुद्रियम् । सदनम् । आ । विशस्व ॥ ८७ ॥

पदार्थः—(इमम्) (स्तनम्) दुग्धाधारम् (ऊर्जस्वन्तम्)
प्रशस्तबलकारकम् (धय) पितृ (अपाम्) जलानाम् (प्रपी-
नम्) प्रकृष्टतया स्थूलम् (अग्ने) पावकइव वर्तमान (सरिर-
स्य) बहोः । सरिमितिबहुना० निधं० ३ । १ । (मध्ये) (उ-
त्सम्) उन्दन्ति येन तं कूपम् । उत्समिति कूपना० निधं० ३ । २ । (जु-
षस्व) सेवस्व (मधुमन्तम्) प्रशस्तं मधु माधुर्यं विद्यते यस्मिन्-

स्तम् (अर्बन्) अश्वइव वर्तयन् (समुद्रियम्) सागरे भवम्
(सदनम्) सीदन्ति गच्छन्ति यत्तत् (आ) (विशस्व) अत्र
व्यत्ययेनात्मनेपदम् ॥ ८७ ॥

अन्वयः—हे अग्ने पालक त्वं प्रपीनं स्तनमिवेममूर्जस्वन्त-
मपां रसं धय सरिरस्य मध्ये मधुमन्तमुत्सं जुपस्व । हे अर्बस्त्वं
समुद्रियं सदनमा विशस्व ॥ ८७ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—यथा बालकावत्साश्च स्तनदुग्धं-
पीत्वा वर्द्धन्ते यथाबाश्वः शीघ्रं धावति तथा मनुष्या युक्ताहारवि-
हारेण वर्धमाना वेगेन गच्छन्तु यथाऽद्भिः पूर्णं समुद्रे नौकायां स्थि-
त्वा गच्छन्तः सुखेन पारावारे यान्ति तथैव सुसाधनैर्व्यवहारस्य पारा-
वारौ प्राप्नुवन्तु ॥ ८७ ॥

पदार्थः—हे (अग्ने) अग्नि के समान वर्तमान पुरुष तू (प्रपीनम्) अ-
च्छे दूध से भरे हुए (स्तनम्) स्तन के समान (इमम्) इम (उर्जस्वन्तम्) प्रशं-
सित चल करते हुए (अपाम्) जलों के रस को (धय) पी (सरिरस्य) बहुलों
के (मध्ये) बीच में (मधुमन्तम्) प्रशंसित मधुरतादि गुणयुक्त (उत्सम्) जिस
से पदार्थ गीले होते हैं उस कूप को (जुपस्व) सेवन कर वा हे (अर्बन्) घोड़ों
के समान बर्ताव रखने हारे जन तू (समुद्रियम्) समुद्र में हुए स्थान कि (सदनम्)
जिस में जाते हैं उस में (आ, विशस्व) अच्छे प्रकार प्रवेश कर ॥ ८७ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकलु०—जैसे बालक और बड़ड़े स्तन के दूध
को पी के बढ़ते हैं वा जैसे घोड़ा शीघ्र दौड़ता है वैसे मनुष्य यथायोग्य भोजन और
शयनादि आराम से बढ़े हुए वेग से चले जैसे जलों से भरे हुए समुद्र के बीच
नौका में स्थित हो कर जाते हुए सुखपूर्वक पारावार अर्थात् इस पार से उस पार
पहुँचते हैं वैसे ही अच्छे साधनों से व्यवहार के पार और अपार को प्राप्त
होवे ॥ ८७ ॥

घृतमित्यस्य गृहमद ऋषिः । अग्निर्देवता ।

निचक्षार्षो त्रिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

एनमनुष्यैरग्निः क कान्वेषणीय इत्याह ॥

फिर मनुष्यों को अग्नि कहाँ २ खोजना चाहिये इस वि० ॥

घृतं मिमिक्षे घृतमस्य योनिर्घृते श्रितो घृतम्ब-
स्य धाम । अनुष्वधमावह मादयस्व स्वाहाकृतं वृ-
षभ वक्षि हव्यम् ॥ ८८ ॥

घृतम् । मिमिक्षे । घृतम् । अस्य । योनिः ।
घृते । श्रितः । घृतम् । ॐ इत्यै । अस्य । धाम ।
अनुष्वधम् । अनुस्वधमित्यनुऽस्वधम् । आ ।
वह । मादयस्व । स्वाहाकृतमिति स्वाहाऽकृतम् । वृ-
षभ । वक्षि । हव्यम् ॥ ८८ ॥

पदार्थः—(घृतम्) उदकम् (मिमिक्षे) सिञ्चतुमिच्छ
(घृतम्) जलम् (अस्य) (योनिः) गृहम् (घृते) (श्रितः)
(घृतम्) उदकम् (उ) वितर्के (अस्य) पावकस्य (धाम)
अधिकरणम् (अनुष्वधम्) स्वधान्तस्यानुकूलम् (आ) (वह)
प्रापय (मादयस्व) हर्षयस्व (स्वाहाकृतम्) वेदवाणीनिष्पादि-
तम् (वृषभ) यो वर्षति तत्सम्बुद्धौ (वक्षि) कामयसे प्राप्नोषि
वा (हव्यम्) होतुमादातु मर्हम् ॥ ८८ ॥

अन्वयः—हे समुद्रवापिन त्वं घृतं मिमिक्षे उ अस्याग्नेर्घृतं

योनिरस्ति यो घृते श्रितो घृतमस्य धाम तमग्निमनुष्वधमावह हे
वृषभ त्वं यतः स्वाहाकृतं हव्यं वत्ति तेनास्मान् मादयस्व ॥८८॥

भावार्थः—यावानग्निर्जलेऽस्ति तावान् जलाधिकरण उच्यते
यथाज्येन वह्निर्वर्धते तथा जलेन सर्वे पदार्था वर्धन्ते । अन्नमनुकू-
लमाज्यं चानन्दकारि जायते तस्मात्सर्वैरेतत्कमनीयम् ॥ ८८ ॥

पदार्थः—हे समुद्र में जाने वाले मनुष्य आप (घृतम्) जल को (मिमिक्षे)
सींचना चाहो (उ) वा (अस्य) इस आग का (घृतम्) यी (योनिः)
घर है जो (घृते) घी में (श्रितः) आश्रय को प्राप्त हो रहा है वा (घृतम्) जल
(अस्य) इस आग का (धाम) धाम अर्थात् ठहरने का स्थान है उस अग्नि को
तू (अनुष्वधम्) अन्न की अनुकूलता को (आ, वह) पहुँचा हे (वृषभः) वर्षा ने
शाले जन तू जिस कारण (स्वाहाकृतम्) वेदवाणी से मिद्ध क्रियं (हव्यम्) लेने
योग्य पदार्थ को (वत्ति) चाहता वा प्राप्त होता है इस लिये हम लोगों को (माद-
यस्व) आनन्दित कर ॥ ८८ ॥

भावार्थः—जितना अग्नि जल में है उतना जलाधिकरण अर्थात् जल में
रहने वाला कहाता है जैसे घी से अग्नि बढ़ता है वैसे जल से सब पदार्थ बढ़ते हैं और
अन्न के अनुकूल घी आनन्द कराने वाला होता है इस से उक्त व्यवहार की चाहना
सब लोगों को करनी चाहिये ॥ ८८ ॥

समुद्रादित्यस्य वामदेव ऋषिः । अग्निर्देवता ।

निचृदार्षी त्रिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

पुनर्मनुष्यैः कथं वर्तितव्यमित्याह ॥

फिर मनुष्यों को कैसे वर्तव्य रखना चाहिये इस वि० ॥

समुद्रादर्मिर्मधुमाँ २ ॥ उदारदुपां शुनासम-
मृतत्वमा नट् । घृतस्य नाम गुह्यं यदास्ति जिह्वा
दैवानां ममृतस्य नाभिः ॥ ८९ ॥

समुद्रात् । ऊर्मिः । मधुमानिति मधुमान् । उत् ।
आरत् । उप । अंशुना । सम् । अमृतत्वमित्य-
मृतत्वम् । आनट् । घृतस्य । नाम । गुह्यम् ।
यत् । अस्ति । जिह्वा । देवानाम् । अमृतस्य ।
नाभिः ॥ ८९ ॥

पदार्थः—(समुद्रात्) अन्तरिक्षात् (ऊर्मिः) तरङ्गः
(मधुमान्) मधुरगुणयुक्तः (उत्) (आरत्) ऊर्ध्वं प्राप्नोति
(उप) (अंशुना) किरणसमूहेन (सम्) (अमृतत्वम्) अमृतस्य
भावम् (आनट्) समन्ताद् व्याप्नोति (घृतस्य) जलस्य (नाम)
संज्ञा (गुह्यम्) रहस्यम् (यत्) (अस्ति) (जिह्वा) वाणी
(देवानाम्) विदुषाम् (अमृतस्य) मोक्षस्य (नाभिः) स्तम्भनं
स्थिरीकरणं प्रबन्धनम् ॥ ८९ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या भवन्तो यत्समुद्रादंशुना मधुमानूर्मिरु-
दारत् सममृतत्वमुपानट् यद् घृतस्य गुह्यं नामास्ति या देवानां
जिह्वाऽमृतस्य नाभिरस्ति तत्सर्वं सेवन्ताम् ॥ ८९ ॥

भावार्थः—हे मनुष्या यथाऽग्निमिलितयोर्जलभूम्योर्विभागेन
मेघमण्डलं प्रापय्य मधुरं जलं संपादयति यत्कारणारूपमपां नाम
तद् गुह्यमस्ति मोक्षश्चैतत्सर्वमुपदेशे नैव लभ्यमिति वेद्यम् ॥ ८९ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो आप लोग जो (समुद्रात्) अन्तरिक्ष से (अंशुना)

किरणसमूह के साथ (मधुमान्) मिठास लिये हुए (ऊर्मिः) जलतरङ्ग (उदारत्)
 ऊपर को पहुँचे वह (सममृत्तस्वम्) अच्छे प्रकार अमृतरूप स्वाद के (उपानद्)
 समीप में व्याप्त हो अर्थात् अतिस्वाद को प्राप्त होने (यत्) जो (घृतस्य) जल
 का (गुह्यम्) गुप्त (नाम) नाम (अस्ति) है और जो (देवानाम्) विद्वानों
 की (जिह्वा) वाणी (अमृतस्य) मोक्ष का (नाभिः) प्रबन्ध करने वाली है इस
 सब का सेवन करो ॥ ८६ ॥

भावार्थः—हे मनुष्यो जैसे अग्नि मिले हुए जल और भूमि के विभाग से
 अर्थात् उन में से जल पृथक् कर मेघमंडल को प्राप्त करा उस को भी मीठा कर देता
 है (तथा) जो जलों का कारणरूप नाम है वह गुप्त अर्थात् कारणरूप जल अ-
 त्यन्त छिपे हुए और जो मोक्ष है यह सब विद्वानों के उपदेश से ही मिलता है ऐसा
 जानना चाहिये ॥ ८६ ॥

वयमित्यस्य वामदेव ऋषिः । अग्निर्देवता । विराडाधी

तिष्ठत् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

वयं नाम प्र ब्रवामा घृतस्यास्मिन् यज्ञे धार-
 यामा नमोभिः । उप ब्रह्मा शृणवच्छस्यमानं चतुः
 शृङ्गोऽवमीद् गौर एतत् ॥ ९० ॥

वयम् । नाम । प्र । ब्रवाम् । घृतस्य । अस्मिन् ।
 यज्ञे । धारयाम् । नमोभिरिति नमःऽभिः । उप ।
 ब्रह्मा । शृणवत् । शस्यमानम् । चतुःशृङ्गऽइति चतुः-
 ऽशृङ्गः । अवमीत् । गौरः । एतत् ॥ ९० ॥

पदार्थः—(वयम्) (नाम) पदार्थानां संज्ञाम् (प्र, ब्र-
वाम) उपदिशेम (घृतस्य) आज्यस्य जलस्य वा (अस्मिन्)
(यज्ञे) गृहाश्रम व्यवहारे (धारयाम) अत्रान्वेषामपीति दीर्घः
(नमोभिः) अन्नादिभिः (उप) (ब्रह्मा) चतुर्वेदवित् (गृ-
एवत्) गृणुयात् (शस्यमानम्) प्रशंसितं सत् (चतुः शृङ्गः)
चत्वारो वेदाः शृङ्खलदुत्तमा यस्य सः (अवमीत्) उपदिशेत् (गौरः)
यो वेदविद्या धाचि रमते स एव (एतत्) ॥ १० ॥

अन्वयः—यच्चतुः शृङ्गो गौरो ब्रह्माऽवमीदुपगृणवत्तद्घृ-
तस्य शस्यमानं गुह्यं नामास्त्येतद्द्वयमन्यान् प्रति प्रब्रवामास्मिन्
यज्ञे नमोभिर्धारयाम च ॥ १० ॥

भावार्थः—मनुष्या मनुष्यदेहं प्राप्य सर्वेषां पदार्थानां नामा-
न्यर्थाश्चाध्यापकेभ्यः श्रुत्वान्पेभ्यो ब्रूयुः । एतैः सृष्टिस्थैः पदार्थैः
सर्वाणि कार्याणि च साधयेयुः ॥ १० ॥

पदार्थः—जिस को (चतुः शृङ्गः) जिस के चारों वेद सीगों के समान
उत्तम हैं वह (गौरः) वेदवाणी में रमण करने वा वेदवाणी को देने और
(ब्रह्मा) चारों वेदों को जानने वाला विद्वान् (अवमीत्) उपदेश करे वा (उप,
गृणवत्) समीप में सुने वह (घृतस्य) घी वा जल का (शस्यमानम्) प्रशंसित
हुआ गुप्त (नाम) नाम है (एवत्) इस को (वयम्) हम लोग औरों के प्रति
(प्र, ब्रवाम) उपदेश करें और (अस्मिन्) इस (यज्ञे) गृहाश्रम व्यवहार में (न-
मोभिः) अन्न आदि पदार्थों के साथ (धारयाम) धारण करें ॥ १० ॥

भावार्थः—मनुष्य लोग मनुष्य देह को पाकर सब पदार्थों के नाम और
अर्थों को पढ़ाने वालों से सुन कर औरों के लिये कहें और इस सृष्टि में स्थित पदार्थों
से समस्त कामों की सिद्धि करावें ॥ १० ॥

चत्वारिंशस्य वामदेव ऋषिः । यज्ञ पुरुषो देवता ।

विराडापीं त्रिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

अथ यज्ञादिगुणानाह ॥

अथ यज्ञ के गुणों वा शब्दशास्त्र के गुणों को अगले० ॥

चत्वारिंशं शृङ्गा त्रयोऽस्य पादा द्वे शीर्षे सप्त
हस्तांसोऽस्य । त्रिधा बद्धो वृषभो रोरवीति म-
हो देवो मर्त्या २॥ आविवेश ॥ ९१ ॥

चत्वारिं । शृङ्गा । त्रयः । अस्य । पादाः । द्वे-
ऽइति द्वे । शीर्षेऽइति शीर्षे । सप्त । हस्तांसः । अस्य ।
त्रिधा । बद्धः । वृषभः । रोरवीति । महः । देवः । म-
र्त्यान् । आ । विवेश ॥ ९१ ॥

पदार्थः—(चत्वारि) (शृङ्गा) शृङ्गाणीव चत्वारो वेदा
नामाख्यातोपसर्गनिपाता वा (त्रयः) प्रातर्मध्यसायं सवनानि भू-
तभविष्यद्वर्त्तमानाः काला वा (अस्य) यज्ञस्य शब्दस्य वा
(पादाः) अधिगमसाधनानि (द्वे) (शीर्षे) शिरसी प्रायणी-
योदयनीये । नित्यः कार्यश्च शब्दात्मानौ वा (सप्त) एतत्संख्या-
कानि गायत्र्यादीनि छन्दांसि विभक्तयो वा (हस्तांसः) हस्ते-
न्द्रियमिव (अस्य) (त्रिधा) त्रिभिः प्रकारैर्मन्त्रब्राह्मणकल्पैः ।
उरसि कण्ठे शिरसि वा (बद्धः) (वृषभः) मुखानामभिवर्षकः

(रोरवीति) ऋग्वेदादिना सवनक्रमेण वा शब्दायते (महः) महान् (देवः) संगमनीयः प्रकाशको वा (मर्त्यान्) मनुष्यान् (आ, विवेश) आविशति । अप्राहुर्नैरुक्ताः :—चत्वारि शृङ्गेति वेदा वा एत उक्तास्त्रयोऽस्य पादा इति सवनानि त्रीणि द्वे शीर्षे प्रायणीयोदयनीये सप्तहस्तासः सप्त छन्दांसि त्रिधा बद्धस्तेधावद्धो मन्त्रब्राह्मणकल्पैर्वषभो रोरवीति । रोरवणमस्य सवनक्रमेण ऋग्भिर्यजुर्भिसामभिर्यदेनमृग्भिः संसन्ति यजुर्भिर्यजन्ति सामभिः स्तुवन्ति । महोदेव इत्येष हि महान् देवो ययज्ञो मर्त्या आ विवेशेत्येष हि मनुष्यानाविशति यजनाय । निरु० अ० १३ । खं० ७ । पञ्चान्तरं पतञ्जलिमुनिरेवमाह :—चत्वारि शृङ्गाणि चत्वारि पदजातानि नामाख्यातोपसर्गनिपाताश्च । त्रयो अस्य पादाः । त्रयः काला भूतभविष्यहर्तमानाः । द्वे शीर्षे द्वौ शब्दात्मानौ नित्यः कार्यश्च । सप्तहस्तासो अस्य । सप्तविभक्तयः । त्रिधा बद्धः त्रिषु स्थानेषु बद्ध उरसि कण्ठे शिरसीति । वषभो वर्षणात् रोरवीति शब्दं करोति कुत एतत् । रीतिः शब्दकर्मा । महादेवो मर्त्या आ विवेशेति । महान्देवः शब्दो मर्त्या मरणधर्माणो मनुष्यास्तानाविवेश । महामा० अ० १ । पा० १ । आ० १ ॥ ११ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या यूयं यस्यास्य त्रयः पादाश्चत्वारि शृङ्गा द्वे शीर्षे यस्यास्य सप्त हस्तासः सन्ति यस्त्रिधा बद्धो महो देवो वषभो यज्ञः शब्दो वा रोरवीति मर्त्यानाविवेश तमनुष्ठायाम्यस्य च सुखिनो विद्वांसो भवत ॥ ११ ॥

भावार्थः—अत्रोभयोक्त्या रूपकः श्लेषाऽलङ्कारश्च । ये मनुष्या यज्ञविद्यां शब्दविद्यां च जानन्ति ते महाशया विद्वांसो भवन्ति ॥ ११ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो त्वम जिस (अस्य) इस के (त्रयः) प्रातः सवन मध्यन्दिन सवन और सायंसवन ये तीन (पादाः) प्राप्ति के साधन (चत्वारि) चार वेद (शृङ्गा) सींग (द्वे) दो (शीर्षे) अस्तकाल और उदयकाल शिर वा जिस (अस्य) इस के (सप्त, हस्तासः) गायत्री आदि छन्द सात हाथ हैं वा जो (त्रिधा) मन्त्र ब्राह्मण और कल्प इन तीन प्रकारों से (बद्धः) बंधा हुआ (महः) बड़ा (देवः) प्राप्त करने योग्य (वृषभः) सुखों को सब ओर से वर्षाने वाला यज्ञ (रोः रवीति) प्रातः, मध्य और सायं सवन क्रम से शब्द करता हुआ (मर्त्यान्) मनुष्यों को (आ, विवेश) अच्छे प्रकार प्रवेश करता है उस का अनुष्ठान करके सुखी होओ ॥ ११ ॥

द्वितीयपक्षः—हे मनुष्यो त्वम जिस (अस्य) इस के (त्रयः) भूत भविष्यत् और वर्तमान तीन काल (पादाः) पग (चत्वारि) नाम आख्यात उपसर्ग और निपात चार (शृङ्गा) सींग (द्वे) दो (शीर्षे) नित्य और कार्य शिर वा जिस (अस्य) इस के (सप्त, हस्तासः) प्रथमा आदि सात विभक्ति सात हाथ वा जो (त्रिधा, बद्धः) हृदय कण्ठ और शिर इन तीन स्थानों में बंधा हुआ (महः) बड़ा (देवः) शुद्ध अशुद्ध का प्रकाशक (वृषभः) सुखों का वर्षाने वाला शब्दशास्त्र (रोः रवीति) ऋक् यजुः साम और अथर्ववेद से शब्द करता हुआ (मर्त्यान्) मनुष्यों को (आ, विवेश) प्रवेश करता है उस का अभ्यास करके विद्वान् होओ ॥ ११ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में उभयोक्ति अर्थात् उपमान के न्यूनाधिक धर्मों के कथन से रूपक और श्लेषालंकार है—जो मनुष्य यज्ञ विद्या और शब्दविद्या को जानते हैं वे महाशुभ विद्वान् होने हैं ॥ ११ ॥

भिधेत्यस्य वामदेव ऋषिः । पञ्चपुरुषो देवता ।

आर्षो त्रिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वर्गः ॥

अथ मनुष्यैः कथं वर्तितव्यमित्याह ॥

अथ मनुष्यों को कैसे वर्तना चाहिये यह वि० ॥

त्रिधा हितं पुण्यिभिर्गुह्यमानं गवि देवासो घृत-
मन्वविन्दन् । इन्द्र एकं१० सूर्य एकं११ जान वेना-
देकं१२ स्वधया निष्ठतक्षुः ॥ १२ ॥

त्रिधा । हितम् । पणिभिरिति पणिभिः । गु-
ह्यमानम् । गवि । देवासः । घृतम् । अनु । अ-
विन्दन् । इन्द्रः । एकम् । सूर्यः । एकम् । जजान ।
वेनात् । एकम् । स्वधया । निः । ततन्नुः ॥ ९२ ॥

पदार्थः—(त्रिधा) त्रिभिः प्रकारैः (हितम्) स्थितम्
(पणिभिः) व्यवहारज्ञैः स्तावकैः (गुह्यमानम्) रहसि स्थितम्
(गवि) वाचि (देवासः) विद्वांसः (घृतम्) प्रदीप्तं विज्ञानम्
(अनु) (अविन्दन्) लभन्ते (इन्द्रः) विद्युत् (एकम्)
(सूर्यः) सविता (एकम्) (जजान) जनयति (वेनात्)
कमनीयात् मेधाविनः । वेन इति मेधाविना • निधं • ३।१५ (एकम्)
विज्ञानम् (स्वधया) स्वेन धारितया क्षिपया (निः) नितराम्
(ततन्नुः) तनूकुर्युः ॥ ९२ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या यथा देवासः पणिभिस्त्रिधा हितं गवि
गुह्यमानं घृतमन्वविन्दन् यदीन्द्र एकं सूर्येकं जजान वेनाच्च
स्वधयैकं निष्ठतन्नुस्तथा यूयमप्याचरत ॥ ९२ ॥

भावार्थः—त्रिप्रकारकं स्थूलसूक्ष्मकारणविज्ञापकं तं विद्युत्-
सूर्यप्रकाशमिव प्रकाशितमात्मनो मनुष्याः प्राप्नुयुस्ते स्वकीयं
ज्ञानं व्याप्तं कुर्युः ९२ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो जैसे (देवासः) विद्वान् अन (पणिभिः) व्यवहार के
ज्ञाता स्तुति करने वालों ने (त्रिधा) तीन प्रकार से (हितम्) स्थित किये और
(गवि) वाणी में (गुह्यमानम्) छिपे हुए (घृतम्) प्रकाशित ज्ञान को (अनु,

अविन्दन् (सोजने के पीछे पाते हैं (इन्द्रः) विजुली जिस (एकम्) एक विज्ञान और (सूर्यः) सूर्य (एकम्) एक विज्ञान को (ज्ञान) उत्पन्न करते तथा (वेनात्) अतिमुन्दर मनोहर बुद्धिमान् से तथा (स्वधया) आप धारण की हुई क्रिया से (एकम्) अद्वितीय विज्ञान को (निः) निरन्तर (ततस्तु) अतितीक्ष्ण सूक्ष्म करते हैं वैसे तुम लोग भी आचरण करो ॥ ९२ ॥

भावार्थ—तीन प्रकार के स्थूल सूक्ष्म और कारण के ज्ञान कराने हारे विजुली तथा सूर्य के प्रकाश के तुल्य प्रकाशित बोध को आप्त अर्थात् उत्तमशास्त्रज्ञ विद्वानों से जो मनुष्य प्राप्त हों वे अपने ज्ञान को व्याप्त करें ॥ ९२ ॥

एता इत्यस्य वामदेव ऋषिः । यज्ञपुरुषो देवता ।

निचृदार्षी त्रिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

पुनर्मनुष्यैः कीदृशी वाक् प्रयोज्येत्याह ॥

फिर मनुष्यों को कैसी वाणी का प्रयोग करना चाहिये यह वि० ॥

एता अर्पन्ति हव्यात्समुद्राच्छतब्रंजारि पुणा
नावचक्षे।घृतस्य धारांऽअभि चाकशीमि हिरण्ययो
वेतसो मध्यंऽआसाम् ॥ ९३ ॥

एताः । अर्पन्ति । हव्यात् । समुद्रात् । शतब्रं-
जाऽइति शतऽब्रंजाः । त्रिष्टुप् । न । अवचक्षे-
इत्येवचक्षे । घृतस्य । धाराः । अभि । चाकशीमि ।
हिरण्ययः । वेतसः । मध्ये । आसाम् ॥ ९३ ॥

पदार्थः—(एताः) (अर्पन्ति) गच्छन्ति निस्सरन्ति (हृद्यात्) हृदये भवात् (समुद्रात्) अन्तरिक्षात् (शतव्रजाः) शतमसंख्याता व्रजा मार्गा यासां ताः (रिपुणा) शत्रुणा स्तेनेन रिपुरिति स्तेनना० निघं० ३ । २४ (न) निषेधे (अवचक्षे) अवस्थातव्याः (घृतस्य) आज्यस्य (धाराः) (अभि) (चाकशीमि) सर्वतोऽनुशास्मि (हिरण्ययः) तेजःस्वरूपः (वेतसः) कमनीयः (मध्ये) (आसाम्) वेदधर्मयुक्तवाणीनाम् ॥ ९३ ॥

अन्वयः—या रिपुणा नावचक्षे शतव्रजा एता वाचो हृद्यात्समुद्रादर्षन्त्यासां मध्ये या अग्नौ घृतस्य धाराइव जनेषु पतिताः प्रकाशन्ते ता हिरण्ययो वेतसोऽहमभिचाकशीमि ॥ ९३ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—यथोपदेशका विद्वांसो याः पविता विज्ञानयुक्ता अनेकमार्गा शत्रुभिरखण्ड्या घृतस्य प्रवाहोऽग्निमिव श्रोतुन् प्रसादयन्ति ता वाचः प्राप्नुवन्ति तथा सर्वे मनुष्याः प्रयत्नेनैताः प्राप्नुयुः ॥ ९३ ॥

पदार्थः—जो (रिपुणा) शत्रु चोर से (न, अवचक्षे) न काटने योग्य (शतव्रजाः) सैकड़ों जिन के मार्ग हैं (एताः) वे वाणी (हृद्यात्, समुद्रात्) हृदयाकाश से (अर्पन्ति) निकलती हैं (आसाम्) इन वैदिक धर्मयुक्त वाणियों के (मध्ये) बीच जो अग्नि में (घृतस्य) घी की (धाराः) धाराओं के समान मनुष्यों में गिरी हुई प्रकाशित होती हैं उन की (हिरण्ययः) तेजस्वी (वेतसः) अतिमुन्दर में (अभि, चाकशीमि) सब ओर से शिद्धा करता हूं ॥ ९३ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकलु०—जैसे उपदेशक विद्वान् लोग जो वाणी पवित्र विज्ञानयुक्त अनेक मार्गोंवाली शत्रुओं से अखण्ड्य और घी का प्रवाह अग्नि को जैसे उत्तेजित करता है वैसे श्रोताओं को प्रसन्न करने वाली हैं उन वाणियों को प्राप्त होते हैं वैसे सब मनुष्य अच्छे यत्न से इन को प्राप्त होंगे ॥ ९३ ॥

सम्यगित्यस्य वामदेव ऋषिः । यज्ञपुरुषो देवता ।

निचृदापीं त्रिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

सम्यक् स्त्रवन्ति सरितो न धेनाऽ अन्तर्हृदा
मनसा पूयमानाः । एतेऽर्पन्त्यूर्मयो घृतस्य मृगाः
इव क्षिपणोरीपमाणाः ॥ ९४ ॥

सम्यक् । स्त्रवन्ति । सरितः । न । धेनाः । अन्तः ।
हृदा । मनसा । पूयमानाः । एते । अर्पन्ति । ऊर्मयः ।
घृतस्य । मृगाः । इव । क्षिपणोः । ईपमाणाः ॥ ९४ ॥

पदार्थः—(सम्यक्) (स्त्रवन्ति) क्षरन्ति (सरितः) नद्यः ।
सरितइति नदीना० निघं० १ । १३ (न) इव (धेनाः) वाचः ।
धेनेति वाङ्मना० निघं १ । ११ (अन्तः) शरीरान्तर्व्यवस्थितेन
(हृदा) विषयहाकरकेण (मनसा) शुद्धान्तःकरणेन (पूयमानाः)
पवित्राः सत्यः (एते) (अर्पन्ति) गच्छन्ति प्राप्नुवन्ति (ऊर्मयः)
तरङ्गाः (घृतस्य) प्रकाशितस्य विज्ञानस्य (मृगाइव) (क्षिपणोः)
हिंसकस्य भयात् (ईपमाणाः) भयात्पलायमानाः ॥ ९४ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या या अन्तर्हृदा मनसा पूयमाना धेनाः
सरितो न सम्यक् स्त्रवन्ति ता ये चैते घृतस्योर्मयः क्षिपणोरीपमाणा-
मृगाइवार्पन्ति ताँश्च यूयं विजानीत ॥ ९४ ॥

भावार्थः—अत्रोपमावाचकलु०—यथा नद्यः समुद्रान् गच्छन्ति तथैवान्तरिक्षस्याशब्द समुद्राद्वाचो विचरन्ति । यथा समुद्रस्य तरङ्गाश्चलन्ति यथा च व्यावाहीता मृगा धावन्ति तथैव सर्वेषां प्राणिनां शरीरस्थेन विज्ञानेन पवित्राः सत्यो वाण्यः प्रचरन्ति ये शास्त्राभ्याससत्यवचनादिभिर्वाचः पवित्रयन्ति त एव शुद्धा जायन्ते ॥ १४ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो जो (अन्तः, हृद्) शरीर के बीच में (मनसा) शुद्ध अन्तःकरण से (पृथमानाः) पवित्र हुई (धेनाः) वाणी (सरितः) नदियों के (न) समान (सम्यक्) अच्छे प्रकार (स्वन्ति) प्रवृत्त होती हैं उन को जो (एते) ये वाणी के द्वारा (शृत्वा) प्रकाशित आन्तरिक ज्ञान की (ऊर्ध्वयः) लहरें (क्षिप्योः) हिंसक जन के भय से (ईषमाणाः) भागते हुए (मृगा इव) हरिणों के तुल्य (अर्पन्ति) उठती तथा सब को प्राप्त होती हैं उन को भी तुम लोग जानो ॥ १४ ॥

भावार्थः—इस कथ्य में दो उपमा और वाचकलु०—जैसे नदी समुद्रों को जाती हैं वैसे ही आकाशस्थ शब्द समुद्र से आकाश का शब्द गुण है इस से वाणी विचरती हैं तथा जैसे समुद्र की तरङ्गें चलती हैं वा जैसे बहेलिये से डरपे हुए मृग इधर उधर भागते हैं वैसे ही सब प्राणियों की शरीरस्थ विज्ञान से पवित्र हुई वाणी प्रचार को प्राप्त होती है जो लोग शास्त्र के अभ्यास और सत्य वचन आदि से प्राणियों को पवित्र करते हैं ये ही शुद्ध होते हैं ॥ १४ ॥

सिन्धोरित्यस्य वामदेव ऋषिः । यज्ञपुरुषो देवता ।

आर्षी त्रिष्टुप् छन्दः । भैषतः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

सिन्धोरिव प्राध्वने शूघ्रनासो वातप्रमियः पतय-

न्ति यद्वाः । घृतस्य धारां अरुषो न वाजीकाष्ठां
भिन्दन्नुर्मिभिः पिन्वमानः ॥ ९५ ॥

सिन्धोरिवेति सिन्धोःइव । प्राध्वने इति प्रऽ-
अध्वने । शूघनासः । वातप्रमिय इति वातऽप्रमियः ।
पतयन्ति । यद्वाः । घृतस्य । धाराः । अरुषः । न ।
वाजी । काष्ठाः । भिन्दन् । ऊर्मिभिरित्यूर्मिऽभिः ।
पिन्वमानः ॥ ९५ ॥

पदार्थः—(सिन्धोरिव) नद्या इव (प्राध्वने) प्रकृष्टश्वासा-
वध्वा च तस्मिन् । सप्तम्यर्थे चतुर्थी (शूघनासः) त्रिप्रगमनाः
शूघनास इति द्विप्रना० निघं० २ । १५ (वातप्रमियः) वातेन
प्रमातुं ज्ञातुं योग्याः (पतयन्ति) पतन्ति गच्छन्ति चुगदित्वात् स्वा-
र्थेणिच् (यद्वाः) महत्याः । यद्ध इति महत्त्वा० निघं० ३ । ३ (घृतस्य)
विज्ञानस्य (धाराः) वाचः (अरुषः) यञ्छत्यध्वानं सः (न ।
इव (वाजी) वेगवानश्वः (काष्ठाः) संग्राम प्रदेशान् । काष्ठा
इति संग्रामना० निघं० २ । १७ (भिन्दन्) विदारयन् (ऊर्मिभिः)
शत्रूभेदनात्यश्वमस्वेदोदकैः (पिन्वमानः) सिञ्चन् ॥ ९५ ॥

अन्वयः—हे मनुष्याः प्राध्वने सिन्धोरिव शूघनासा वातप्र-
मियः काष्ठा भिन्दन्नुर्मिभिर्भूमि पिन्वमानोऽरुषो वाजा नद्या यद्वा
घृतस्य धाराः पतयन्ति ता यूयं विजानीत ॥ ९५ ॥

भावार्थः—अत्राप्युपमाद्वयम्—ये नदीवन् कार्यसिद्धये तूर्ण-
गामिनोऽश्ववद् वेगवन्तः सर्वासु दिक्षु प्रवृत्तकीर्तियोजनाः परोप-
पकाराद्योपदेशेन महान्ति दुःखानि सहन्ते ते तेषां श्रोतारश्च ज-
गत्स्वामिनो भवन्ति नेतरे ॥ ९५ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो (प्राञ्जने) जन चलने के उत्तम मार्ग में सिन्धोरिव
नदी की जैसे (शूयनापः) शीघ्र चलने वाली (वातप्रमियः) वायु से जानने
योग्य लहरें गिरे और (न) जैसे (काष्ठाः) संग्राम के प्रदेशों को (भिन्दन्) विदीर्ण
करता तथा (ऊर्मिभिः) शत्रुओं को मारने के श्रम से उठे पसीने रूप मल से
पृथिवी को (पिन्वमानः) सींचता हुआ (अरुषः) आलाक (बाजी) वेगवान्
घोड़ा गिरे वैसे जो (यद्वाः) बड़ी गंभीर (वृत्तस्य) विज्ञान की (धाराः) बाणी
(पतयन्ति) उपदेशक के मृग से निकल के श्रोतारों पर गिरती हैं उन को तुम
जानो ॥ ९५ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में भी दो उपमालं०—जो नदी के समान कार्य सिद्धि के
लिये शीघ्र धावने वाले वा घड़े के समान वेग वाले जन जिन की सब दिशाओं में की-
र्ति प्रसिद्धान हो रही है और परोपकार के लिये उपदेश से बड़े २ दुःख सहते हैं वे
तथा उन के श्रोतानन संसार के स्वामी होते हैं और नहीं ॥ ९५ ॥

अभिप्रवन्तेत्यस्य त्रामदेव ऋषिः । गजपुरुषो देवता ।

निचृद्दार्थी तिष्ठुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

पुनस्तदेवाह ॥

फिर वही वि० ॥

अभिप्रवन्त सभनेव योषाः कल्याणयुः स्मयमा-
नासोऽत्राग्निम् । घृतस्य धाराः समिधौ नसन्त ता
जुषाणो हर्षति जातवेदाः ॥ ९६ ॥

अभि । प्रवन्त । समने वेति समनाऽइव । यो-
पाः । कल्याण्युः । स्मयमानासः । अग्निम् । घृत-
स्य । धाराः । समिधऽइति समऽधः । नसन्त ।
ताः । जुषाणः हर्षति । जातवेदाः ॥ १६ ॥

पदार्थः—(अभि) (प्रवन्त) गच्छन्ति । लङ्घ्यडभावः ।
(समनेव) समानं मनो यासां ता इव । सुपां सुत्तुगिति विभ-
क्तेर्डादेशः (योपाः) स्त्रियः (कल्याण्यः) कल्याणाचरणशीलाः
(स्मयमानासः) किञ्चिद्भासेन प्रसन्नताकारिण्यः (अग्निम्)
तेजस्विनं विद्वांसम् (घृतस्य) शुद्धस्य ज्ञानस्य (धाराः) वाचः
(समिधः) शब्दार्थसंबन्धैः सम्पद् दीपिताः (नसन्त) प्राप्नुवन्ति ।
नसत इति गतिकर्मा निघ्नं० २१४ (ताः) (जुषाणः) सेवमानः
(हर्षति) कामयते । हर्षतीति कान्तिकर्मा० निघ्नं० २१६ (जा-
तवेदाः) जातं वेदो विज्ञानं यस्य सः ॥ १६ ॥

अन्वयः—स्मयमानासः कल्याण्यः समनेव योपा याः स-
मिधो घृतस्य धारा अग्निमभिप्रवन्त नसन्त च ता जुषाणो जा-
तवेदा हर्षति ॥ १६ ॥

भावार्थः—अत्रोपमालं०—यथा प्रसन्नचित्ता हर्षं प्राप्ताः सौ-
भाग्यवत्यः स्त्रियः स्वस्वपतीन् प्राप्नुवन्ति तथैव विद्या विज्ञानाभ-
रणभूषिता वाचो विद्वांसं प्राप्नुवन्ति ॥ १६ ॥

पदार्थः—(स्मयमानासः) किञ्चित् हंसेन से प्रसन्नता कर्त्ते (कल्याण्यः)
कल्याण के लिये आचरण करने तथा (समनेव, योपाः) एक से चित्त वाली

स्त्रियां जैसे पतियों को प्राप्त हों वैसे जो (समिधः) शङ्ख, अग्नि और सम्बन्धों में सम्भक्त प्रकाशित (वृक्षस्य) शुद्ध ज्ञान की (धाराः) वाणी (अग्निम्) तेजस्वी विद्वान् की (अभि, प्रवन्त) तब और से पहुँचती और (नमन्) प्रप्त होती हैं (ताः) उन वाणियों का (जपामाः) सेवन करता हुआ (जलवेदा) ज्ञानी विद्वान् (हर्गति) शान्ति को प्राप्त होता है ॥ ६६ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में उपमाओं—जैसे प्रसन्नचित्त आनन्द को प्राप्त सोमा-
ग्यवर्ती स्त्रियों अपने २ पतियों को प्राप्त करती है वैसे ही विद्या तथा विज्ञानरूप
आभरण से शोभित वाणी विद्वान् पुरुष को प्राप्त होती है ॥ ६६ ॥

कन्या इवेत्यस्य वामदेव ऋषिः । यज्ञपुरुषो देवता ।

मित्रदार्पि विष्टुप् छन्दः । धेवनः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उगी वि० ॥

कन्या इव वहतुमेत ऋतं अज्यज्जानाऽअभि चा-
कशीमि । यत्र सोमः सृयते यत्र यज्ञो वृत्स्य धारा
अभि तत्पवन्ते ॥ ९७ ॥

कन्याऽइवेति कन्याऽइव । वहतुम् । एतवै ।
ऊँऽइयँ । अजिज । अज्जानाः । अभि । चाकशी-
मि । यत्र । सोमः । सृयते । यत्र । यज्ञः । वृत्स्य ।
धाराः । अभि । तत् । पवन्ते ॥ ९७ ॥

पदार्थः (कन्याइव) कुमार्यइव (वहतुम्) वहति प्राप्नोति । स्तवमिति वहतुर्मर्ता तम् (एतवै) एतुं प्राप्तुम् (उ) वितर्के (अग्नि) कमनीयरूपम् (अञ्जानाः) ज्ञापयन्तः (अग्नि) (चाकशीमि) पुनः पुनः प्राप्नोमि (यत्र) (सोमः) ऐश्वर्यसमूहः (सूयते) उत्पद्यते (यत्र) (यज्ञः) (घृतस्य) विज्ञानस्य (धाराः) (अभि) सर्वतः (तत्) (पवन्ते) पविर्ताभवन्ति ॥ १७ ॥

अन्वयः—अञ्जयञ्जाना वहतुमेतवै कन्याइव यत्र सोमः सूयते उ यत्र च यज्ञस्तथा घृतस्य धारा अभिपवन्ते ता अहमभिचाकशीमि ॥ १७ ॥

भावार्थः—अत्रोपमालङ्कारः—यथा कन्याः स्वयंवरविधानेन स्वाभीष्टान् पतीन् स्वीकृत्य शोभन्ते तथा ऐश्वर्योत्तरत्पवसरे यज्ञमष्टद्वौ च निदुषां वाच. पवित्रास्मत्. शोभन्ते ॥ १७ ॥

पदार्थः—(अग्नि) चाहने योग्य रूप को (अञ्जानाः) प्रकट करती हुई (वहतुम्) प्राप्त होने वाले पति को (एतवै) प्राप्त होने के लिए (कन्याइव) जैसे कन्या शोभित होती हैं वैसे (यत्र) जहां (सोमः) बहुत ऐश्वर्य (सूयते) उत्पन्न होता (उ) और (यत्र) जहां (यज्ञः) यज्ञ होता है (तत्) वहां जो (घृतस्य) ज्ञान की (धाराः) बाणी (अभि, पवन्ते) सच ओर से पवित्र होती हैं उन को मैं (अभिचाकशीमि) अच्छे प्रकार बारबार प्राप्त होता हूं ॥ १७ ॥

भावार्थः—इम मन्त्र में उपमालङ्कार है जैसे कन्या स्वयंवर के विधान से अपनी इच्छा के अनुकूल पतियों का स्वीकार करके शोभित होती हैं वैसे ऐश्वर्य उत्पन्न होने के अवसर और यज्ञ सिद्धि में विद्वानों की बाणी पवित्र हुई शोभायमान होती हैं ॥ १७ ॥

अभ्यर्षतेत्यस्य वामदेव ऋषिः । यज्ञपुरुषो देवता ।

आर्षी त्रिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

विवाहितैः स्त्रीपुरुषैः किं कार्यमित्याह ॥

विवाहित स्त्री पुरुषो को क्या करना चाहिये इस वि० ॥

अभ्यर्षत सुष्टुतिं गव्यमाजिमस्मासु भद्रा द्रविणानि धत्त । इमं यज्ञं नयत देवता नो घृतस्य धारा मधुमत्पवन्ते ॥ ९८ ॥

अभि । अर्षत । सुष्टुतिम् । सुस्तुतिमिति सुऽस्तुतिम् । गव्यम् । आजिम । अस्मासु । भद्रा । द्रविणानि । धत्त । इमम् । यज्ञम् । नयत । देवता । नः । घृतस्य । धाराः । मधुमादिति मधुऽमत् । पवन्ते ॥ ९८ ॥

पदार्थः—(अभि) सर्वतः (अर्षत) प्राप्तुन (सुष्टुतिम्) शोभनां प्रशंसाम् (गव्यम्) गवि वाचि भवं बोधं धेनौ भवं दुग्धादिकं वा (आजिम) अजन्ति जानन्ति सुकर्माणि येन तं संग्रामम् । इणजादिभ्य इतीण् प्रत्ययः (अस्मासु) (भद्रा) कल्याणकराणि (द्रविणानि) (धत्त) (इमम्) (यज्ञम्) संगम्यव्यं गृहाश्रमव्यवहारम् (नयत) प्रापयत (देवता) विद्वांसः अत्र सुषां सुलुगिति जसो लुक् (नः) अस्मान् (घृतस्य) प्रदीप्तस्य विज्ञानस्य सम्बन्धिन्यः (धाराः) सुशिक्षिता वाचः (मधुमत्) बहु मधु विद्यते यस्मिन्स्तद् यथास्यात्तथा (पवन्ते) प्राप्नुवन्ति॥९८॥

अन्वयः—हे स्त्रीपुरुषा यूयमुत्तमाचारेण सुष्टुतिमार्जिं गव्यं

चाभ्यर्पत देवतास्मासु मद्रा द्रविणानि धत्त न इमं यज्ञं नयत या
धृतस्य धारा विदुषो मधुमत्पवन्ते ता अस्मान्नयत ॥ १८ ॥

भावार्थः—स्त्रीपुरुषः सखिभिर्मृत्वा जगति प्रख्यातैर्भविष्यम् ।
यथा स्वभ्यस्तथान्येभ्योऽपि कल्याणकारकाणि द्रव्याण्युत्प्रेष्यानि
परमपुरुषार्थेन गृहाश्रमस्य शोभा कर्त्तव्या । वेदविद्या ज्ञातं
प्रचारणीया च ॥ १८ ॥

पदार्थः—हे विवाहित स्त्रीपुरुषो तुम उत्तम गर्वात् मे (मुष्टुतिम्) अच्छी
प्रशंसा तथा (आजिम्) जिस से उत्तम कामों को जानते हैं उस संग्राम और (ग-
व्यम्) बाणी में होने वाले बोन वा गाँ में होने वाले दुःख दुःही वी आदि को (अ-
भ्यर्पत) सब ओर से प्राप्त होओ (देवता) विद्वान् जन (अस्मासु) हम लोगों में
(मद्रा) अति आनन्द कराने वाले (द्रविणानि) धनों को (धत्त) स्थापित करो
(नः) हम लोगों को (इमम्) इस (यज्ञम्) प्राप्त होने योग्य गृहाश्रम व्यवहार
को (नयत) प्राप्त करवें ना (वृत्त्यम्) प्रकाशित विज्ञान में युक्त (धाराः) अ-
च्छी शिक्षायुक्त बाणी विद्वानों को (मधुमत्) मधुर आलाप जैसे हो वैसे (पवन्ते)
प्राप्त होती हैं उन वाणियों को हम को प्राप्त करो ॥ १८ ॥

भावार्थः—स्त्रीपुरुषों को चाहिये कि परस्पर मित्र होकर संसार में विख्यात
हों जैसे अपने लिये वैसे औरों के लिये भी अत्यन्त सुख करने वाले धनों को उ-
न्नति युक्त करें परम पुरुषार्थ से गृहाश्रम की शोभा करें और वेद विद्या का निरन्तर
प्रचार करें ॥ १८ ॥

धामन्वित्यस्य वामदेवक्रपिः । यज्ञपुरुषो देवता ।

स्वराडाभीं तिष्ठुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

अथेश्वरराज विषयमाह ॥

अब ईश्वर और राजा का वि० ॥

धामँस्ते विश्वं भुवंतमधि श्रितमन्तः समुद्रे हृ-
द्यन्तरायुपि । अपामनीके समिधे य आर्भूतस्तम-
श्याम मधुमन्तं त ऊर्मिम् ॥ १९ ॥

धामन् । ते । विश्वम् । भुवनम् । अधि । श्रि-
तम् । अन्तरित्यन्तः । समुद्रे । हृदि । अन्तरित्यन्तः ।
आयुषि । अपाम् । अनीके । समिथऽइति सम्-
इथे । यः । आभृतऽइत्याऽभृतः । तम् । अश्याम् ।
मधुमन्तमिति मधुमन्तम् । ते । ऊर्मिम् ॥ ९९ ॥

पदार्थः—(धामन्) इवाति यस्मिन्स्तस्मिन् (ते) तव
(विश्वम्) सर्वम् (भुवनम्) मवन्ति भूतानि यस्मिन् (अधि)
(श्रितम्) (अन्तः) मध्ये (समुद्रे) आकाशमिव व्याप्त-
स्वरूपे (हृदि) हृदये (अन्तः) मध्ये (आयुषि) जीवनहेतौ
(अपाम्) प्राणानाम् (अनीके) सैन्ये (समिथे) संग्रामे (यः)
संभारः (आभृतः) समन्ताद्धृतः (तम्) (अश्याम्) प्राप्नुयाम
(मधुमन्तम्) प्रशस्तमधुरादिगुणोपेतम् (ते) तव (ऊर्मिम्)
बोधम् ॥ ९९ ॥

अन्वयः—हे जगदीश यस्य तेऽधामनन्तः समुद्रे विश्वं भुव-
नमधिश्रितं तद्वयमश्याम हे सभापते तेऽपामन्तर्हृदायुष्पामनीके
समिथे यः सम्भार आभृतस्तं मधुमन्तमूर्मिं च वयमश्याम ॥ ९९ ॥

भावार्थः—मनुष्यैर्जगदीश्वरसृष्टौ परमप्रयत्नेन सख्युन्नतिः
कार्या सर्वाः सामग्रीधृत्वा युक्ताहारविहारेण शरीरारोग्यं संतत्य
स्वेषामन्येषां चोपकारः कार्य इति शम् ॥ ९९ ॥

अत्र सूर्यमेघगृहाश्रममगाणितविद्येश्वरादिपदार्थविद्यावर्णना-
देनदध्यायोक्तार्थस्य पूर्वाध्यायोक्तार्थेन सह संगतिरस्तीति बोद्ध-
व्यमिति ॥

पदार्थः—हे जगदीश्वर जिस (ते) आप के (धामन्) जिस में कि समस्त पदार्थों को आप धरते हैं (अन्तः, समुद्रे) उस आकाश के तुल्य सब के बीच व्याप्त स्वरूप में (विश्वम्) सब (भुवनम्) प्राणियों की उत्पत्ति का स्थान संसार (अवि, श्रितम्) आश्रित हो के स्थित है उस को हम लोग (अश्याम) प्राप्त होवें । हे तमापते (ते) तेरे (अपाम्) प्राणों के (अन्तः) बीच (हृदि) हृदय में तथा (आयुषि) जीवन के हेतु प्राणधारियों के (अनीके) सेना और (समिधे) संग्राम में (यः) जो भार (आभृतः) मली भांति धरा है (तम्) उस को तथा (मधुमन्तम्) यथा मधु मधुर गुणों से भरे हुए (उर्मिम्) बोध को हम लोग प्राप्त होवें ॥६२॥ परमपुरुषार्थिन

प्रचारणीया च ॥—मनुष्यों को चाहिये कि जगदीश्वर की सृष्टि में परम प्रयत्न से प्रयत्न करें

भावार्थः—हे त्रिवैर समस्त सामग्री को धारण कर के यथायोग्य आहार और मित्रों की उन्नति करें । जिसकी आरोग्यता का विस्तार कर अपना और पराया विहार अर्थात् परिश्रम से रहने लगे (देवता) विद्वान् उपकार करें ॥ ६२ ॥

इस अध्याय में सूर्य मेष गृहाश्रम और गणित की विद्या तथा ईश्वर आदि की पदार्थविद्या के वर्णन से इस अध्याय के अर्थ की पिछले अध्याय के अर्थ के साथ एकता है यह समझना चाहिये ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्याणां परमविदुषां श्रीयु-

तविरजानन्दसरस्वती स्वामिनां शिष्येण श्रीमद्भयानन्द-

सरस्वती स्वामिना विरचिते संस्कृताऽऽर्यभाषा-

भ्यां विभूषिते सुप्रमाणयुक्ते मज्जुवेदभाष्ये

सप्तदशोऽध्यायः समाप्तः ॥ १७ ॥

अथाष्टादशोध्यायारम्भः ॥

ॐ विश्वानिदेव सवितर्दुरितानि परांसुव । यद्
भद्रं तन्न आसुव ॥ १ ॥

वाजश्चम इत्यस्य देवा ऋषयः । अग्निर्देवता ।

शकरी छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

तत्रादौ मनुष्यैर्घज्ञेन किं किं साधनीयमित्याह ॥

अथ अठाहरवें अध्याय का आरम्भ है उस के प्रथम मन्त्र में मनुष्यों को ईश्वर
वा धर्मानुष्ठानादि से क्या २ सिद्ध करना चाहिये इस वि० ॥

वाजश्च मे प्रसवश्च मे प्रयतिश्च मे प्रसितिश्च
मे धीतिश्च मे क्रतुश्च मे स्वरश्च मे श्लोकश्च मे
श्रवश्च मे श्रुतिश्च मे ज्योतिश्च मे स्वश्च मे य-
ज्ञेन कल्पन्ताम ॥ १ ॥

वाजः । च । मे । प्रसवऽइति प्रऽसुवः । च ।
मे । प्रयतिरिति प्रऽयतिः । च । मे । प्रसितिरिति प्र-
ऽसितिः । च । मे । धीतिः । च । मे । क्रतुः । च ।

मे । स्वरः । च । मे । श्लोकः । च । मे । श्रवः ।
 च । मे । श्रुतिः । च । मे । ज्योतिः । च । मे स्वरिति-
 स्तुः । च । मे । यज्ञेन । कल्पन्ताम् ॥ १ ॥

पदार्थः—(वाजः) अजम् (च) विज्ञानादिकम् (मे)
 मम् (प्रसवः) ऐश्वर्यम् (च) तत्साधनानि (मे) (प्रयतिः)
 प्रयतते येन सुः । अत्र सर्वधातुभ्यः इत्यौणादिक इप्रत्ययः (च)
 तत्साधनम् (मे) एगोर को आंत् प्रबन्धः (च) रक्षणम् (मे)
 (धीतिः) धारणा (च) ध्यानम् (मे) (क्रतुः) प्रज्ञा (च)
 उत्साहः (मे) (स्वरः) स्वयंराजमानं स्वातंत्र्यम् (च) परं तपः
 (मे) (श्लोकः) प्रशंसिता शिद्धिता वाक् । श्लोक इति वाङ्
 ना० निर्व० १ । ११ । (च) वक्तृत्वम् (मे) (श्रवः) श्र-
 वणम् (च) श्रावणम् (मे) (श्रुतिः) शृण्वन्ति सकला
 विद्या यया सा वेदाख्या (च) तदनुकूला स्मृतिः (मे) (ज्यो-
 तिः) विद्याप्रकाशः (च) अन्यस्मै विद्याप्रकाशनम् (मे) (स्वरः)
 सुखम् (च) परमसुखम् (मे) (यज्ञेन) पूजनीयेन परमेश्वरेण
 जगदुपकारकेण व्यवहारेण वा (कल्पन्ताम्) समर्था भवन्तु ॥ १ ॥

अन्वयः—मे वाजश्च मे प्रसवश्च मे प्रयतिश्च मे प्रसिति-
 श्च मे धीतिश्च मे क्रतुश्च मे स्वरश्च मे श्लोकश्च श्रवश्च मे
 श्रुतिश्च मे ज्योतिश्च मे स्वश्च यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥ १ ॥

भावार्थः—हे मनुष्या युष्माभिरन्नाद्येन सर्वसुखाय यज्ञउपास-
 नीयः साधनीयश्च यतः सर्वेषां मनुष्यादीनामुच्चतिर्भवेत् ॥ १ ॥

पदार्थः—(मे) मेरा (वासः) अज (च) विशेषज्ञान (मे) मेरा (प्र-
सवः) ऐश्वर्य्य (च) और उस के ढंग (मे) मेरा (प्रयतिः) जिस व्यवहार से
अच्छा यत्र बनना है सो (च) और उस के साधन (मे) मेरा (प्रसितिः) प्रव-
न्व (च) और रक्षा (मे) मेरी (धीतिः) धारणा (च) और ध्यान (मे)
मेरी (क्रतुः) श्रेष्ठबुद्धि (च) उत्साह (मे) मेरी (स्वरः) स्वतन्त्रता (च) उत्त-
म तेज (मे) मेरी (श्लोकः) पदरचना करने हारी वाणी (च) कहना (मे)
मेरा (श्रवः) सुनना (च) और सुनाना (मे) मेरी (श्रुतिः) जिस से समस्त
विद्या सुनी जाती है वह वेदविद्या (च) और उस के अनुकूल स्मृति अर्थात् धर्मशा-
स्त्र (मे) मेरी (ज्योतिः) विद्या का प्रकाश होना (च) और दूसरे की विद्या का
प्रकाश करना (मे) मेरा (स्वः) सुख (च) और अन्य का सुख (यज्ञेन) से-
वन करने योग्य परमेश्वर वा जगत् के उपकारी व्यवहार से (कल्पन्ताम्) समर्थ
हों ॥ १ ॥

भावार्थः—हे मनुष्यो तुम को अज आदि पदार्थों से सब के सुख के लिये
ईश्वर की उपासना और जगत् के उपकारक व्यवहार की सिद्धि करनी चाहिये जिस
से सब मनुष्यादिकों की उन्नति हो ॥ १ ॥

प्राणश्चेत्यस्य देवा ऋषयः । प्रजापतिर्देवता ।

अतिजगती छन्दः । निषादः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

प्राणश्च मेऽपानश्च मे व्यानश्च मेऽसुश्च मे
चित्तं च मेऽआधीतिं च मे वाक् च मे मनश्च मे
चक्षुश्च मे श्रोत्रं च मे दक्षश्च मे बलं च मे यज्ञेन
कल्पन्ताम् ॥ २ ॥

प्राणः । च । मे । अपानऽइत्यपानः । च ।
 मे । व्यानऽइति विऽआनः । च । मे । असुः । च ।
 मे । चित्तम् । च । मे । आधीतमित्याऽधीतम् । च ।
 मे । वाक् । च । मे । मनः । च । मे । चक्षुः । च ।
 मे । श्रोत्रम् । च । मे । दक्षः । च । मे । बलम् ।
 च । मे । यज्ञेन । कल्पन्ताम् ॥ २ ॥

पदार्थः—(प्राणः) हृदिस्थो वायुः (च) उदानः कण्ठ-
 देशस्थः पवनः (मे) (अपानः) नाभेरधोगामी वातः (च)
 समानो नाभिसंस्थितो वायुः (मे) (व्यानः) शरीरस्य सर्वेषु
 संधिषु व्याप्तः पवनः (च) धनंजयः (मे) (असुः) नागा-
 दिर्मरुत् (च) अन्ये वायवः (मे) (चित्तम्) स्मृतिः (च)
 बुद्धिः (मे) (आधीतम्) समंताद्धृतिर्निश्चयवृत्तिः (च) रक्षि-
 तम् (मे) (वाक्) वाणी (च) श्रवणम् (मे) (मनः)
 संकल्पविकल्पात्मिका वृत्तिः (च) अहंकारः (मे) (चक्षुः)
 चक्षे पश्यामि येन तन्नेत्रम् (च) प्रत्यक्षप्रमाणम् (मे) (श्रो-
 त्रम्) शृणोमि येन तत् (च) आगमप्रमाणम् (मे) (दक्षः)
 चातुर्घ्यम् (च) सामयिकं भानम् (मे) (बलम्) (च)
 पराक्रमः (मे) (यज्ञेन) धर्मानुष्ठानेन (कल्पन्ताम्) ॥ २ ॥

अन्वयः—मे प्राणश्च मेऽपानश्च मे व्यानश्च मेऽसुश्च मे चित्तं
 च मे आधीतं च मे वाक् च मे मनश्च मे चक्षुश्च मे श्रोत्रं च मे
 दक्षश्च मे बलं च यज्ञेन कल्पन्तां समर्था भवन्तु ॥ २ ॥

भावार्थः—मनुष्याः ससाधनान् प्राणादीन् धर्मानुष्ठानाय नियोजयन्तु ॥ २ ॥

पदार्थः—(मे) मेरा (प्राणः) हृदय जीवन मूल (च) और कण्ठ देश में रहने वाला पवन (मे) मेरा (अपानः) नाभि से नीचे को जाने (च) और नाभि में ठहरने वाला पवन (मे) मेरे (व्यानः) शरीर की सन्धियों में व्याप्त (च) और धनंजय जो कि शरीर के रुधिर आदि को बढ़ाता है वह पवन (मे) मेरा (अमुः) नाग आदि प्राण का भेद (च) तथा अन्य पवन (मे) मेरी (चित्तम्) स्मृति अर्थात् सुधि रहनी (च) और बुद्धि (मे) मेरा (आधीतम्) अच्छे प्रकार किया हुआ निश्चित ज्ञान (च) और रत्ना किया हुआ विषय (मे) मेरी (वाक्) वाणी (च) और सुनना (मे) मेरी (मनः) संकल्प विकल्प रूप अन्तःकरण की वृत्ति (च) अहंकार वृत्ति (मे) मेरा (चक्षुः) जिस से कि मैं देखता हूं वह नेत्र (च) और प्रत्यय प्रमाण (मे) मेरा (श्रोत्रम्) जिस से कि मैं सुनता हूं वह कान (च) और प्रत्येक विषय पर वेद का प्रमाण (मे) मेरी (दक्षः) चतुराई (च) और तत्काल भान होना तथा (मे) मेरा (बलम्) बल (च) और पराक्रम ये सब (यज्ञेन) धर्म के अनुष्ठान से (कल्पन्ताम्) समर्थ हों ॥ २ ॥

भावार्थः—मनुष्य लोग साधनों के सहित अपने प्राण आदि पदार्थों को धर्म के आचरण करने में संयुक्त करें ॥ २ ॥

ओजश्चेत्पस्य देवा ऋषयः । प्रजापतिर्देवता ।

स्वराडतिशकरी छन्दः । पञ्चमः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

ओजश्च मे सहश्चमऽआत्मा च मे तनूश्च मे
शर्म च मे वर्म च मेऽङ्गानि च मेऽस्थीनि च मे पुरुश्च
षि च मे शरीराणि च मेऽआयुश्च मे जरा च मे
यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥ ३ ॥

ओजः । च । मे । सहः । च । मे । आत्मा ।
 च । मे । तनूः । च । मे । शर्म । च । मे । वर्म ।
 च । मे । अङ्गानि । च । मे । अस्थीनि । च । मे ।
 परूँषि । च । मे । शरीराणि । च । मे । आ-
 युः । च । मे । जरा । च । मे । यज्ञेन । कल्पन्ताम् ॥ ३ ॥

पदार्थः—(ओजः) शरीरस्थं तेजः (च) सेना (मे)
 (सहः) शरीरं बलम् (च) मानसम् (मे) (आत्मा) स्वस्व-
 रूपम् (च) स्वसामर्थ्यम् (मे) (तनूः) शरीरम् (च) स-
 म्वन्धितः (मे) (शर्म) गृहम् (च) गृह्याः पदार्था (मे)
 (वर्म) रक्तकं कवचम् (च) शस्त्रास्त्राणि (मे) अङ्गानि
 (च) उपाङ्गानि (मे) (अस्थीनि) (च) अन्यान्तरंगाणि
 (मे) (परूँषि) मर्मस्थलानि (च) जीवन निमत्तानि (मे)
 (शरीराणि) मत्सम्बन्धिनां देहाः (च) सूक्ष्मा देहावयवाः (मे)
 (आयुः) जीवनम् (च) जीवनसाधनानि (मे) (जरा)
 वृद्धावस्था (च) युवावस्था (मे) (यज्ञेन) सत्कृतेन पर-
 मात्मना (कल्पन्ताम्) ॥ ३ ॥

अन्वयः—मे ओजश्च मे सहश्च म आत्मा च मे तनुश्च मे
 शर्म च मे वर्म च मेऽङ्गानि च मेऽस्थीनि च मे परूँषि च मे शरी-
 राणि च मे आयुश्च मे जरा च यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥ ३ ॥

भावार्थः—राजपुरुषैः सवलाः सेनादयो धार्मिकरक्षणाय दु-
 ष्टाडनाय च प्रवर्तनीयाः ॥ ३ ॥

पदार्थः—(मे) मेरे (ओजः) शरीर का तेज (च) और मेरी सेना
(मे) मेरे (सहः) शरीर का बल (च) तथा मन (मे) मेरा (आत्मा) स्वरूप और
(च) मेरा सामर्थ्य (मे) मेरा (तनूः) शरीर (च) और सम्बन्धीन (मे) मेरा
(र्म) घर (च) और घर के पदार्थ (मे) मेरी (र्म) रक्षा जिस से हो वह
वस्त्र (च) और शस्त्र अस्त्र (मे) मेरे (अङ्गानि) शिरआदि अङ्ग (च)
और अङ्गुली आदि प्रत्यङ्ग (मे) मेरे (अस्थानि) हाड़ (च) और भीतर के अङ्ग
प्रत्यङ्ग अर्थात् हृदय मांस नसे आदि (मे) मेरे (पंखि) मर्मस्थल (च) और
जीवन के कारण (मे) मेरे (शरीराणि) सम्बन्धिनों के शरीर (च) और अत्यन्त
छोटे २ देह के अंग (मे) मेरी (आयुः) उमर (च) तथा जीवन के साधन अर्थात्
जिन से जीते हैं (मे) मेरा (जरा) बुढ़पा (च) और ज्वानी ये सब पदार्थ (यज्ञेन)
सत्कार के योग्य परमेश्वर से (कल्पन्ताम्) समर्थ हों ॥ ३ ॥

भावार्थः—राजपुरुषों को चाहिये कि धार्मिक सज्जनों की रक्षा और दुष्टों
को दण्ड देने के लिये बली सेना आदि जनों को प्रवृत्त करें ॥ ३ ॥

ज्यैष्ठ्यं चेत्यस्य देवा ऋषयः । प्रजापतिर्देवता ।

निचृदत्यष्टिश्छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

ज्यैष्ठ्यं च म॒ऽआधिपत्यं च मे न॒न्युश्च मे॒भामं-
श्च मे॒ऽमश्च मे॒ऽम्भश्च मे॒ जेमा च मे महि॒मा च
मे वरि॒मा च मे प्रथि॒मा च मे वरि॒मा च मे द्रावि-
मा च मे वृ॒द्धं च मे वृ॒द्धिश्च मे य॒ज्ञेन कल्पन्ताम् ॥४॥

ज्यैष्ठ्यम् । च । मे । आधिपत्यमित्याधिऽपत्यम् ।
 च । मे । मन्युः । च । मे । भामः । च । मे । अ-
 मः । च । मे । अम्भः । च । मे । जेमा । च ।
 मे । महिमा । च । मे । वरिमा । च । मे । प्रथिमा ।
 चे । मे । वर्धिमा । च । मे । द्राधिमा । च । मे ।
 वृद्धम् । च । मे । वृद्धिः । च । मे । यज्ञेन । क-
 ल्पन्ताम् ॥ ४ ॥

पदार्थः—(ज्यैष्ठ्यम्) प्रशस्यस्य भावः (च) उत्तमा-
 नि वस्तूनि (आधिपत्यम्) अधिपतेर्भावः (च) अधिपतिः (मे)
 (मन्युः) अभिमानः (च) शान्तिः (मे) (भामः) क्रोधः । भामइ-
 ति क्रोधना० निघं० २ । १३ (च) गुशीलम् (मे) (अमः) न्यायेन
 प्राप्तो गृहादिपदार्थः (च) प्राप्तव्यः (मे) (अम्भः) उदकम् ।
 अम्भइत्युदकना० निघं० १ । १२ (च) दुग्धादिकम् (मे)
 (जेमा) जेतुर्भावः (च) विजयः (मे) (महिमा) महतो भावः
 (च) प्रतिष्ठा (मे) (वरिमा) वरस्य श्रेष्ठस्य भावः (च) उत्तमा-
 चरणम् (मे) (प्रथिमा) प्रथीर्भावः (च) विस्तीर्णाः पदार्थाः
 (मे) (वर्धिमा) वृद्धस्य भाव (च) बाल्यम् (मे) (द्राधिमा)
 दीर्घस्य भावः (च) ह्रस्वत्वम् (मे) (वृद्धम्) प्रभूतं बहुरूपं
 धनादिकम् (च) स्वल्पमपि (मे) (वृद्धिः) वर्द्धन्ते यया सत्क्रियया
 सा (च) तज्जन्यं सुखम् (मे) (यज्ञेन) धर्मपालनेन
 (कल्पन्ताम्) समर्था भवन्तु ॥ ४ ॥

अन्वयः—मे जैष्ठ्यं च म आधिपत्यं च मे मन्युश्च मे
भामश्च मेऽमश्च मेऽम्भश्च मे जेमा च मे महिमा च मे वरिमा च
मे प्रथिमा च मे वर्षिमा च मे द्राघिमा च मे वृद्धं च मे वृद्धिश्च
यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥ ४ ॥

भावार्थः—हे सखायो जना यूयं यज्ञसिद्धये सर्वस्य जगतो
हिताय च प्रशंसितानि वस्तूनि संयुङ्गध्वम् ॥ ४ ॥

पदार्थः—[मे] मेरी [ज्यैष्ठ्यम्] प्रशंसा [च] और उत्तम पदार्थ [मे]
मेरा [आधिपत्यम्] स्वामीपन [च] और स्वकीय द्रव्य [मे] मेरा [मन्युः] अ-
भिमान [च] और शान्ति [मे] मेरा [भामः] क्रोध [च] और उत्तम शील
[मे] मेरा [अमः] न्याय से पाये हुए गृहादि [च] और पाने योग्य पदार्थ [मे]
मेरा [अम्भः] जल [च] और दूध दही घी आदि पदार्थ [मे] मेरा [जेमा]
जीत का होना [च] और विजय [मे] मेरा [महिमा] बड़प्पन [च] प्रतिष्ठा
[मे] मेरी [वरिमा] बड़ाई [च] और उत्तम वर्त्ताव [मे] मेरा [प्रथिमा] फै-
लाव [च] और फैले हुए पदार्थ [मे] मेरा [वर्षिमा] बुढ़ापा [च] और लड़-
काई [मे] मेरी [द्राघिमा] बढ़वार [च] और छुटाई [मे] मेरा [वृद्धम्]
प्रभुता को पाए हुए बहुत प्रकार का धन आदि पदार्थ [च] और थोड़ा पदार्थ तथा
[मे] मेरी [वृद्धिः] जिस अच्छी क्रिया से वृद्धि को प्राप्त होते हैं वह [च] और
उस से उत्पन्न हुआ सुख उक्त समस्त पदार्थ [यज्ञेन] धर्म की रक्षा करने से
[कल्पन्ताम्] समर्थित होंगे ॥ ४ ॥

भावार्थः—हे मित्रजनो तुम यज्ञ की सिद्धि और समस्त जगत् के हित के
लिये प्रशंसित पदार्थों को संयुक्त करो ॥ ४ ॥

सत्यञ्चेत्यस्य देवा ऋषयः । प्रजापतिर्देवता ।

अत्यष्टिश्छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

सत्यं च मे श्रद्धा च मे जगच्च मे धनं च मे
विश्वं च मे महश्च मे क्रीडा च मे मोदश्च मे जातं
च मे जनिष्यमाणं च मे सूक्तं च मे सुकृतं च मे
यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥ ५ ॥

सत्यम् । च । मे । श्रद्धा । च । मे । जगत् । च ।
मे । धनम् । च । मे । विश्वम् । च । मे । महः ।
च । मे । क्रीडा । च । मे । मोदः । च । मे । जा-
तन् । च । मे । जनिष्यमाणम् । च । मे । सूक्त-
मिति सुऽउक्तम् । च । मे । सुकृतमिति सुऽकृतम् ।
च । मे । यज्ञेन । कल्पन्ताम् ॥ ५ ॥

पदार्थः—(सत्यम्) यथार्थम् (च) सर्वहितम् (मे)
(श्रद्धा) श्रत् सत्यं दधाति यथा सा । श्रदिति सत्यना० निधं०
३ । १० (च) एतत् साधनानि (मे) (जगत्) यद्गच्छति
तत् (च) एतत्स्थाः सर्वे पदार्थाः (मे) (धनम्) सुवर्णादि-
कम् (च) धान्यम् (मे) (विश्वम्) सर्वम् (च) अखि-
लोपकरणम् (मे) (महः) महस्त्वयुक्तं पूज्यं वस्तु (च)
सत्कारः (मे) (क्रीडा) विहारः (च) एतत्साधनम् (मे)
(मोदः) हर्षः (च) परमानन्दः (मे) (जातम्) यावदुत्प-
न्नम् (च) यावदुत्पद्यते तावत् (मे) (जनिष्यमाणम्) उत्प-

स्त्वमानम् (च) यावत्सत्सम्बन्धि (मे) (सूक्तम्) सुष्टुकाधि-
तम् (च) सुविचारितम् (मे) (सुकृतम्) पुण्यात्मकं सु-
ष्टुनिष्पादितं कर्म (च) एतत्साधनानि (मे) (यज्ञेन)
सत्यधर्मोन्नतिकरणेनोपदेशाख्येन (कल्पन्ताम्) ॥ ५ ॥

अन्वयः—मे सत्यं च मे श्रद्धा च मे जगत् च मे धनञ्च मे
विश्वं च मे महश्च मे क्रीडा च मे मोदश्च मे जातञ्च मे जनि-
ष्यमाणं च मे सूक्तं च मे सुकृतं च यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥ ५ ॥

भावार्थः—ये मनुष्या विद्याध्ययनध्यापनश्रवणोपदेशान् कु-
र्वन्ति कारयन्ति च ते नित्यमुन्नता जायन्ते ॥ ५ ॥

पदार्थः—(मे) मेरा (सत्यम्) यथार्थ विषय (च) और सब का हित
करना (मे) मेरी (श्रद्धा) श्रद्धा अर्थात् जिस के सत्य को धारण करते हैं (च)
और उक्त श्रद्धा की सिद्धि देने वाले पदार्थ (मे) मेरा (जगत्) जेतन सन्तान
आदि वर्ग (च) और उस में स्थिर हुए पदार्थ (मे) मेरा (धनम्) सुवर्ण आदि
धन (च) और धान्य अर्थात् अनान आदि (मे) मेरा (विश्वम्) सर्वस्व (च)
और सभी पर उपकार (मे) मेरी (महः) बड़ाई से भरी हुई प्रशंसा करने योग्य
वस्तु (च) और सत्कार (मे) मेरा (क्रीडा) खेलना विहार (च) और उस के
पदार्थ (मे) मेरा (मोदः) हर्ष (च) और अति हर्ष (मे) मेरा (जातम्) उ-
त्पन्न हुआ पदार्थ (च) तथा जो होता है (मे) मेरा (जनिष्यमाणम्) जो उत्पन्न
होने वाला (च) और जितना उस से सम्बन्ध रखने वाला (मे) मेरा (सूक्तम्) अच्छे
प्रकार कहा हुआ (च) और अच्छे प्रकार विचारा हुआ (मे) मेरा (सुकृतम्) उत्तमता
से किया हुआ काम (च) और उस के साधन ये उक्त सब पदार्थ (यज्ञेन) सत्य
और धर्म की उन्नति करने रूप उपदेश से (कल्पन्ताम्) समर्थ हों ॥ ५ ॥

भावार्थः—जो मनुष्य विद्या का पठन पाठन श्रवण और उपदेश करते
या कराते हैं वे नित्य उन्नति को प्राप्त होते हैं ॥ ५ ॥

ऋतं चेत्यस्य देवा ऋषयः । प्रजापतिर्देवता । भुरिगति-
शक्ती छन्दः । पञ्चमः स्वरः ॥

पुनस्त्वमेव विषयमाह ॥

फिर उर्मा वि० ॥

ऋतं च मेऽमृतं च मेऽयक्ष्मं च मेऽनामयच्च मे
जीवातुश्च मे दीर्घायुत्वं च मेऽनमित्रं च मेऽभयं
च मे सुखं च मे शयनं च मे सुपाश्च मे सुदिनं च
मे यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥ ६ ॥

ऋतम् । च । मे । अमृतम् । च । मे । अयक्ष्मम् ।
च । मे । अनामयत् । च । मे । जीवातुः । च । मे ।
दीर्घायुत्वमिति दीर्घायुस्त्वम् । च । मे । अनमित्रम् ।
च । मे । अभयम् । च । मे । सुखमिति सुखम् ।
च । मे । शयनम् । च । मे । सुपा इति सुऽउपाः ।
च । मे । सुदिनमिति सुऽदिनम् । च । मे । यज्ञेन
कल्पन्ताम् ॥ ६ ॥

पदार्थः— (ऋतम्) यथार्थविज्ञानम् (च) एतत्साधकम् ।
(मे) (अमृतम्) स्वस्वरूपं मुक्तिसुखं यज्ञशिष्टमन्नं वा (च)
(पेयम्) (मे) (अयक्ष्मम्) यक्षमादिरोगरहितं शरीरादिकम्
(च) एतत्साधकं कर्म (मे) (अनामयत्) रोगादि रहितम्
(च) एतत्साधकमौषधम् (मे) (जीवातुः) येन जीवन्ति
यज्जीवयति वा (च) पथ्यादिकम् (मे) (दीर्घायुत्वम्) चि-

रायुषो भावः (च) ब्रह्मचर्यजितेन्द्रियत्वादिकम् (मे) (अन-
मित्रम्) आविद्यमानशत्रुः (च) पक्षपातरहितं कर्म (मे)
(अभयम्) भयराहित्यम् (च) शौर्यम् (मे) (सुखम्)
परमानन्दः प्रसन्नता (च) एतत्साधकं कर्म (मे) (शयनम्)
(च) एतत्साधनम् (मे) (सृषाः) शोभना उषा यस्मिन् स
कालः (च) एतत्संबन्धि कर्म (मे) (सुदिनम्) शोभनम्
च तद्दिने च तत् (च) एतदुपगोगि कर्म (मे) (यज्ञेन)
सत्यभाषणादिव्यवहारेण (कल्पन्ताम्) समर्था भवन्तु ॥ ६ ॥

अन्वयः—मे ऋतं च मेऽमृतं च मेऽयक्ष्मं च मेऽनामयञ्च
मे जीवतुश्च मे दीर्घायुत्वं च मेऽनमित्रं च मेऽभयं च मे सुखं च
मे शयनं च मे सृषाश्च मे सुदिनं च यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥ ६ ॥

भावार्थः—ये मनुष्याः सत्यभाषणादीनि कर्माणि कुर्वन्ति ते
सर्वदा सुखिनो भवन्ति ॥ ६ ॥

पदार्थः—(मे) मेरा (ऋतम्) यथार्थ विज्ञान (च) और उस की
सिद्धि करने वाला पदार्थ (मे) मेरा (अमृतम्) आत्मस्वरूप वा यज्ञ से बचा
हुआ अन्न (च) तथा पीने योग्य रस (मे) मेरा (अयक्ष्मम्) यक्ष्मा आदि रोगों
से रहित शरीर आदि (च) और रोगविनाशक कर्म (मे) मेरा (अनामयत्)
रोग आदि रहित आयु (च) और इस की सिद्धि करने वाली ओषधियां (मे)
मेरा (निवातुः) जिस से जीते हैं वा जो निलाता है वह व्यवहार (च) और पृथ्य
मोचन (मे) मेरा (दीर्घायुत्वम्) अधिक आयु का होना (च) ब्रह्मचर्य और
इन्द्रियों को अपने वश में रखना आदि कर्म (मे) मेरा (अनमित्रम्) मित्र (च)
और पक्षपात को छोड़ के काम (मे) मेरा (अभयम्) न डरपना (च) और
शूरपन (मे) मेरा (सुखम्) अति उत्तम आनन्द (च) और इस की सिद्ध करने
वाला (मे) मेरा (शयनम्) सो जाना (च) और उस काम की सिद्धि कराने
वाला पदार्थ (मे) मेरा (सृषाः) वह समय कि जिस में अच्छी प्रातः काल की बेला
हो (च) और उक्त काम का संबन्ध करने वाली क्रिया तथा (मे) मेरा (सुदिनम्)
सुदिन (च) और उपयोगी कर्म ये सब (यज्ञेन) सत्य वचन बोलने आदि व्यवहारों
से (कल्पन्ताम्) समर्थित होंगे ॥ ६ ॥

भावार्थः—जो मनुष्य सत्यभाषण आदि कामों को करते हैं वे सदा सुखी होते हैं ॥ ६ ॥

यन्ताचेत्यस्य देवा ऋषयः । प्रजापतिर्देवता । निचृद्
भुरिगतिजगती ब्रन्दः । निषादः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

यन्ता च मे धर्ता च मे क्षेमश्च मे धृतिश्च मे
विश्वं च मे महश्च मे संविच्च मे ज्ञात्रं च मे सूश्च
मे प्रसूश्च मे सीरं च मे लयश्च मे यज्ञेन कल्प-
न्ताम् ॥ ७ ॥

यन्ता । च । मे । धर्ता । च । मे । क्षेमः । च ।
मे । धृतिः । च । मे । विश्वम् । च । मे । महः । च ।
मे । संविदिति समऽवित् । च । मे । ज्ञात्रम् । च ।
मे । सूः । च । मे । प्रसूरिति प्रऽसूः । च । मे ।
सीरम् । च । मे । लयः । च । मे । यज्ञेन । कल्प-
न्ताम् ॥ ७ ॥

पदार्थः—(यन्ता) नियमकर्ता (च) निषतः मे (धर्ता)
धारकः (च) धृतः (मे) क्षेम रक्षणम् (च) रक्षकः (मे) (धृतः)
धारन्ति यथा सा (च) क्षमा (मे) (विश्वम्) अखिलं जगत्

(च) एतदनुकूला क्रिया (मे) (महः) महत् (च) महान्
 (मे) (संवित्) प्रतिज्ञा (च) विज्ञातम् (मे) (ज्ञात्रम्)
 जानामि येन (च) ज्ञातव्यम् (मे) (सूः) या सुवति प्रेरयति
 सा (च) उत्पन्नम् (प्रसूः) या प्रसूतं उत्पादयति सा (च)
 प्रसवः (मे) (सीरम्) कृषिसाधकं हलादिकम् (च) कृषी-
 बलाः (मे) (लयः) लीयन्ते यस्मिन्तः (च) लीनम् (मे)
 (यज्ञेन) सुनियमानुष्ठानारूपेण (कल्पन्ताम्) ॥ ७ ॥

अन्वयः—मे यन्ता च मे धर्ता च मे क्षेमश्च मे धृतिश्च मे
 विश्वं च मे महश्च मे संविच्च मे ज्ञातं च मे सूश्च मे प्रसूश्च मे
 सीरं च मे लयश्च यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥ ७ ॥

भावार्थः—ये शमदमादिगुणान्विताः सुनियमान्पालयेयुस्ते
 स्वाभीष्टानि साधयेयुः ॥ ७ ॥

पदार्थः—(मे) मेरा (यन्ता) नियम करने वाला (च) और नियमित
 पदार्थ (मे) मेरा (धर्ता) धारण करने वाला (च) और धारण किया हुआ
 पदार्थ (मे) मेरी (क्षेमः) रक्षा (च) और रक्षा करने वाला (मे) मेरी (धृतिः)
 धारणा (च) और सहनशीलता (मे) मेरे संबन्ध का (विश्वम्) जगत् (च)
 और उस के अनुकूल मर्यादा (मे) मेरा (महः) बड़ा कर्म (च) और बड़ा
 व्यवहार (मे) मेरी (संवित्) प्रतिज्ञा (च) और जाना हुआ विषय (मे) मेरा
 (ज्ञात्रम्) जिस से जानता हूँ वह ज्ञान (च) और जानने योग्य पदार्थ (मे) मेरी
 (सूः) प्रेरणा करने वाली चित्त की वृत्ति (च) और उत्पन्न हुआ पदार्थ (मे)
 मेरी (प्रसूः) जो उत्पत्ति कराने वाली वृत्ति (च) और उत्पत्ति का विषय (मे)
 मेरे (सीरम्) खेती की सिद्धि कराने वाले हल आदि (च) और खेती करने वाले
 तथा (मे) मेरा (लयः) लय अर्थात् जिस में एकता को प्राप्त होना हो वह विषय
 (च) और जो मुझ में एकता को प्राप्त हुआ वह विद्यादि गुण ये उक्त सब (यज्ञेन)
 अच्छे नियमों के आचरण से (कल्पन्ताम्) समर्थ हों ॥ ७ ॥

भावार्थः—जो शम दम आदि गुणों से युक्त अच्छे १ निषमों को भली यांति पालन करें वे अपने चाहें हुए कामों को सिद्ध करावें ॥ ७ ॥

शं चेत्यस्य देवा ऋषयः । आत्मा देवता ।

भुरिक् शकरी छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

शं च मे मयश्च मे प्रियंच मेऽनुकामश्च मे का-
मश्च मे सौमनसश्च मे भगश्च मे द्रविणं च मे
भद्रं च मे श्रेयश्च मे वसीयश्च मे यशश्च मे यज्ञेन
कल्पन्ताम् ॥ ८ ॥

शम् । च । मे । मयः । च । मे । प्रियम् । च ।
मे । अनुकामऽ इत्यनुऽकामः । च । मे । कामः ।
च । मे । सौमनसः । च । मे । भगः । च । मे ।
द्रविणम् । च । मे । भद्रम् । च । मे । श्रेयः । च ।
मे । वसीयः । च । मे । यशः । च । मे । यज्ञेन ।
कल्पन्ताम् ॥ ८ ॥

पदार्थः—(शम्) कल्याणम् (च) (मे) (मयः) ऐहि-
कं सुखम् (च) (मे) (प्रियम्) प्रीतिकारकम् (च) (मे)
(अनुकामः) धर्मानुकूला कामना (च) (मे) (कामः)

काश्यते येन यस्मिन् वा (च) (मे) (सौमनसः) शोभनं च
तन्मनः सुमनस्तस्य भावः (च) (मे) (भगः) ऐश्वर्यसंघा-
तः (च) (मे) (द्रविणम्) बलम् (च) (मे) (भद्रम्)
अन्दनीयं सुखम् (च) (मे) (श्रेयः) मुक्तिसुखम् (च)
(मे) (वसीयः) अतिशयेन वस्तु वसीयः (च) (मे)
(यशः) कीर्तिः (च) (मे) (यज्ञेन) सुखसिद्धिकरेणेश्वरेण
(कल्पन्ताम्) ॥ ८ ॥

अन्वयः—मे शं च मे मयश्च मे प्रियं च मेऽनुकामश्च मे का-
मश्च मे सौमनसश्च मे भगश्च मे द्रविणं च मे भद्रं च मे श्रेय-
श्च मे वसीयश्च मे यशश्च यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥ ८ ॥

भावार्थः—मनुष्यैरेन कर्मणा सुखादयो वर्द्धेरंस्तदेव कर्म स-
ततं सेवनीयम् ॥ ८ ॥

पदार्थः—(मे) मेरा (शम्) सर्व सुख (च) और सुख की सब सामग्री
(मे) मेरा (मयः) प्रत्यक्ष आनन्द (च) और इस के साधन (मे) मेरा (प्रियम्)
प्रियारा (च) और इस के साधन (मे) मेरी (अनुकामः) धर्म के (अनुकूल) कामना (च)
और इस के साधन (मे) मेरा (काम) काम अर्थात् जिस से वा जिस में कामना करें
(च) तथा (मे) मेरा (सौमनसः) चित्त का आच्छा होना (च) और इस
के साधन (मे) मेरा (भगः) ऐश्वर्य का समूह (च) और इस के साधन
(मे) मेरा (द्रविणम्) बल (च) और इस के साधन (मे) मेरा (भद्रम्)
अति आमन्द देने योग्य सुख (च) और सुख के साधन (मे) मेरा (श्रेयः)
मुक्ति सुख (च) और इस के साधन (मे) मेरा (वसीय) अतिशय करके
बसने वाला (च) और इस की सामग्री (मे) मेरी (यशः) कीर्ति (च) और
इस के साधन (यज्ञेन) सुख की सिद्धि करने वाले ईश्वर से (कल्पन्ताम्) समर्थ
होवें ॥ ८ ॥

भावार्थः—मनुष्यों को चाहिये कि जिस काम से सुख आदि की वृद्धि हो उस काम का निरन्तर सेवन करें ॥ ८ ॥

ऊर्क् चेत्यस्य देवा ऋषयः । आत्मा देवता ।

शक्ती छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर वही वि० ॥

ऊर्क् च मे सूनृतां च मे पयश्च मे रसश्च मे
घृतं च मे मधुं च मे सग्धिश्च मे सपीतिश्च मे
कृषिश्च मे वृष्टिश्च मे जैत्रञ्च मऽश्रौद्रिद्यं च मे
यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥ ९ ॥

ऊर्क् । च । मे । सूनृतां । च । मे । पयः । च ।
मे । रसः । च । मे । घृतम् । च । मे । मधु । च ।
मे । सग्धिः । च । मे । सपीतिरिति सऽपीतिः ।
च । मे । कृषिः । च । मे । वृष्टिः । च । मे । जै-
त्रम् । च । मे । अश्रौद्रिद्यमित्योत्सभिद्यम् । च ।
मे । यज्ञेन । कल्पन्ताम् ॥ ९ ॥

पदार्थः—(ऊर्क्) सुसंस्कृतमजम् (च) सुगन्ध्यादियुक्तम्
(मे) (सूनृता) प्रिया वाक् (च) सत्या (मे) (पयः)
दुग्धम् (च) उत्तमं पक्वमौषधम् (मे) (रसः) सर्वद्रव्यसार (च)
महौषधीभ्यो निष्पादितः (मे) (घृतम्) आज्यम् (च) सुसंस्कृतम्
(मे) (मधु) क्षौद्रम् (च) शर्करादिकम् (मे) (सग्धिः)

समानभोजनम् (च) भक्ष्यादिकम् (मे) (सपीतिः) स-
माना पीतिः पानं यस्यां सा (च) चूष्यम् (मे) (कृषि)
भूमिकर्षणम् (च) शस्यविशेषाः (मे) (वृष्टिः) जलवर्ष-
णम् (च) आहुतिभिः संस्क्रिया (मे) (जैत्रम्) जेतुं शी-
लम् (च) सुशिक्षितं सेनादिकम् (मे) (औद्भिधम्) उ-
द्भिदां पृथिवीं भित्वा जातानां भावम् (च) फलादिकम् (मे)
(यज्ञेन) सर्वरसपदार्थवर्द्धकेन कर्मणा (कल्पन्ताम्) ॥ ९ ॥

अन्वयः—म ऊर्क् च मे सूनृता च मे पयश्च मे रसश्च मे
घृतश्च मे मधु च मे सग्धिश्च मे सपीतिश्च मे कृषिश्च मे वृष्टिश्च मे
जैत्रश्च म औद्भिधं च यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥ ९ ॥

भावार्थः—मनुष्याः सर्वानुत्तमरसयुक्तान् पदार्थान् संचित्य
तान् पश्चात्कालं होमायुत्तमेषु व्यवहारेषु नियोजयेयुः ॥ ९ ॥

पदार्थः—(मे) मेरा (ऊर्क्) अच्छा संस्कार किया अर्थात् बनाया हुआ
अन्न (च) और सुगन्धि आदि पदार्थों से युक्त व्यञ्जन (मे) मेरी (सूनृता)
प्रियवाणी (च) और सत्य वचन (मे) मेरा (पयः) दूध (च) और उत्तम
पकाये औषधि आदि पदार्थ (मे) मेरा (रसः) सब पदार्थों का सार (च) और
बड़ी २ औषधियों से निकाला हुआ रस (मे) मेरा (घृत) घी (च) और उस का
संस्कार करने तपाने आदि से सिद्ध हुआ पक्का (मे) मेरा (मधु) सहत
(च) और खांड गुड़ आदि (मे) मेरा (सग्धिः) एकसा भोजन (च) और उ-
त्तमभोग साधन (मे) मेरी (सपीतिः) एकसा जिस में जल का पान (च) और
जो चूषने योग्य पदार्थ (मे) मेरी (कृषिः) भूमि की जुताई (च) और गेहूं आदि अन्न
(मे) मेरी (वृष्टिः) वर्षा (च) और होम की आहुतियों से पवन आदि की शुद्धि
करना (मे) मेरा (जैत्रम्) जीतने का स्वभाव (च) और अच्छे शिक्षित सेना

आदि जन तथा (मे) मेरे (औद्भिद्यम्) भूमि को तोड़ फोड़के निकालने वाले वृक्षों वा वनस्पतियों का होना (च) और फूल फल ये सब पदार्थ (यज्ञेन) समस्त रस और पदार्थों की बढ़ती करने वाले कर्म से (कल्पन्ताम्) समर्थ होंगे ॥ ६ ॥

भावार्थः—मनुष्य समस्त उत्तम रस युक्त पदार्थों को इकट्ठा करके उन को समय २ के अनुकूल होमादि उत्तम व्यवहारों में लगावे ॥ ६ ॥

रयिश्चेत्यस्य देवा ऋषयः । आत्मा देवता ।

निचृच्छकरी छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

रयिश्च मे रायश्च मे पुष्टं च मे पुष्टिश्च मे
विभु च मे प्रभु च मे पूर्णं च मे पूर्णतरं च मे कुर्यवंच
मेऽक्षितं च मेऽन्नं च मेऽक्षुच्च मे यज्ञेन कल्प-
न्ताम् ॥ १० ॥

रयिः । च । मे । रायः । च । मे । पुष्टम् । च ।
मे । पुष्टिः । च । मे । विभ्विति विऽभु । च । मे । प्र-
भ्विति प्रऽभु । च । मे । पूर्णम् । च । मे । पूर्ण-
तरमिति पूर्णस्तरम् । च । मे । कुर्यवम् । च । मे ।
अक्षितम् । च । मे । अन्नम् । च । मे । अक्षुत् ।
च । मे । यज्ञेन । कल्पन्ताम् ॥ १० ॥

पदार्थः—(रयिः) विद्याश्रीः (च) पुरुषार्थः (मे) (रायः)
प्रशस्तलक्ष्म्यः (च) पक्षानादिकम् (मे) (पुष्टम्) (च)
आरोग्यम् (मे) (पुष्टिः) पुष्टिकरणम् (च) (सुपथ्यम्) (मे)

(विभु) अखिलविषयेषु व्याप्तं मन आदि (च) परमात्म-
 ध्यानम् (मे) (प्रभु) समर्थम् (च) सर्वसामर्थ्यम् (मे) (पूर्णम्)
 अलंकारि (च) एतत्साधनम् (मे) (पूर्णतरम्) अतिशयेन-
 पूर्णमाभरणादिकम् (च) सर्वमुपकरणम् (मे) (कुपवम्)
 कुरितैर्यवैर्वियुक्तम् (च) ब्रीह्यादिकम् (मे) (अक्षितम्)
 क्षयरहितम् (च) तृप्तिः (मे) (अन्नम्) अतुं योग्यम् (मे)
 व्यञ्जनम् (मे) (अक्षुत्) क्षुधो राहित्यम् (च) तृषादिराहित्यम्
 (मे) (यज्ञेन) प्रशस्तधनप्रापकेणेश्वरेण (कल्पन्ताम्) ॥ १० ॥

अन्वयः—मे रयिश्च मे रायश्च मे पुष्टं च मे पुष्टिश्च मे विभु
 च मे प्रभु च मे पूर्णं च मे पूर्णतरं च मे कुपवं च मेऽक्षितं च
 मेऽन्नं च मेऽक्षुश्च यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥ १० ॥

भावार्थः—मनुष्यैः परम पुरुषार्थेन जगदीश्वरभक्तिप्रार्थना-
 भ्यां च विद्यादिकं धनं लब्ध्वा सर्वोपकारः साधनीयः ॥ १० ॥

पदार्थः—(मे) मेरी (रयिः) विद्या की कान्ति (च) और पुरुषार्थ
 (मे) मेरे (रायः) प्रशंसित धन (च) और पक्काज आदि (मे) मेरे (पुष्टम्)
 पुष्ट पदार्थ (च) और आरोग्यपन (मे) मेरी (पुष्टिः) पुष्टि (च) और पय्य
 भोजन (मे) मेरा (विभु) सब विषयों में व्याप्त मन आदि (च) परमात्मा का
 ध्यान (मे) मेरा (प्रभु) समर्थ व्यवहार (च) और सब सामर्थ्य (मे) मेरा
 (पूर्णम्) पूर्ण काम का करना (च) और उस का साधन (मे) मेरे (पूर्णतरम्)
 आभूषण गौ मेंस घोड़ा छेरी तथा अन्न आदि पदार्थ (च) और सब का उपकार
 करना (मे) मेरा (कुपवम्) निदित यवों से न मिला हुआ अन्न (च) और धान
 चावल आदि अन्न (मे) मेरा (अक्षितम्) अक्षय पदार्थ (च) और तृप्ति (मे)
 मेरा (अन्नम्) खाने योग्य अन्न (च) और बसाला आदि तथा (मे) मेरी

(अक्षुत) क्षुधा की तृप्ति (च) और व्यास आदि की तृप्ति ये सब पदार्थ (यज्ञेन) प्रशंसित धनादि देने वाले परमात्मा से (कल्पन्ताम्) समर्थ हों ॥ १० ॥

भावार्थः—मनुष्यों को परम पुरुषार्थ और ईश्वर की भक्ति प्रार्थना से विद्या आदि धन पाकर सब का उपकार सिद्ध करना चाहिये ॥ १० ॥

वित्तं चेत्पस्य देवा ऋषयः । श्रीमदात्मा देवता ।

भुरिक् शकरी छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

वित्तं च मे वेद्यं च मे भूतं च मे भविष्यच्च मे
सुगं च मे सुपथ्यं च मऽऋद्धं च मऽऋद्धिश्च
मे कृप्तं च मे कृत्तिश्च मे मतिश्च मे सुमतिश्च
मे यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥ ११ ॥

वित्तम् । च । मे । वेद्यम् । च । मे । भूतम् ।
च । मे । भविष्यत् । च । मे । सुगमितिः सुगमम् ।
च । मे । सुपथ्यमितिः सुपथ्यम् । च । मे । ऋद्धम् ।
च । मे । ऋद्धिः । च । मे । कृप्तम् । च । मे ।
कृत्तिः । च । मे । मतिः । च । मे । सुमतिरितिः
सुमतिः । च । मे । यज्ञेन । कल्पन्ताम् ॥ ११ ॥

पदार्थः—(वित्तम्) विचारितम् (च) विचारः (मे)
 (वेद्यम्) विचार्यम् (च) विचारकर्त्ता (मे) (भूतम्) अ-
 तीतम् (च) वर्त्तमानम् (मे) (भविष्यत्) आगामि (च)
 सर्वसामयिकम् (मे) (सुगम्) सुष्ठु गच्छन्ति यस्मिँस्तत् (च)
 उचितं कर्म (मे) (सुपथ्यम्) शोभनस्य पथो भावम् (च)
 निदानम् (मे) (ऋद्धम्) समृद्धम् (च) सिद्धयः (मे)
 (ऋद्धिः) योगेन प्राप्ता समृद्धिः (च) तुष्टयः (मे) (कृ-
 तम्) समर्थितम् (च) कल्पना (मे) (कृप्तिः) समर्थोहा
 (च) तर्कः (मे) (मतिः) मननम् (च) विवेचनम् (मे)
 (सुमतिः) शोभना प्रज्ञा (च) उत्तमा निष्ठा (मे) (यज्ञेन)
 शमदमादियुक्तेन योगाभ्यासेन (कल्पन्ताम्) ॥ ११ ॥

अन्वयः—मे वित्तं च मे वेद्यं च मे भूतं च मे भविष्यच्च मे
 सुगं च मे सुपथ्यं च मे ऋद्धं च मे ऋद्धिश्च मे कृप्तं च मे कृ-
 प्तिश्च मे मतिश्च मे सुमतिश्च यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥ ११ ॥

भावार्थः—ये शमादियुक्ताः संयता योगमभ्यस्यन्त्यृद्धिसिद्धिस-
 हिताश्च भवन्ति तेऽन्यानपि समर्द्धयितुं शक्नुवन्ति ॥ ११ ॥

पदार्थः—(मे) मेरा (वित्तम्) विचारा हुआ विषय (च) और वि-
 चारा (मे) मेरा (वेद्यम्) विचारने योग्य विषय (च) और विचारने वाला (मे)
 मेरा (भूतम्) व्यतीत हुआ विषय (च) और वर्त्तमान (मे) मेरा (भविष्यत्)
 होने वाला (च) और सब समय का उत्तम व्यवहार (मे) मेरा (सुगम्) सुगम
 मार्ग (च) और उचित कर्म (मे) मेरा (सुपथ्यम्) सुगम युक्ताहार विहार
 का होना (च) और सब कामों में प्रथम कारण (मे) मेरा (ऋद्धम्) अच्छी
 वृद्धि को प्राप्त पदार्थ (च) और सिद्धि (मे) मेरी (ऋद्धिः) योग से पाई हुई

अच्छी वृद्धि (च) और तुष्टि अर्थात् सन्तोष (मे) मेरा (कृप्तम्) सामर्थ्य को प्राप्त हुआ काम (च) और कल्पना (मे) मेरी (कृप्तिः) सामर्थ्य की कल्पना (च) और तर्क (मे) मेरा (मतिः) विचार (च) और पदार्थ २ का विचार करना (मे) मेरी (सुमतिः) उत्तम बुद्धि तथा (च) अच्छी निष्ठा ये सब (यज्ञेन) शम दम आदि नियमों से युक्त योगाभ्यास से (कल्पन्ताम्) समर्थ हों ॥ ११ ॥

भावार्थः—जो शम आदि नियमों से युक्त संयम को प्राप्त योग का अभ्यास करते और आदि सिद्धि को प्राप्त हुए हैं वे औरों को भी अच्छे प्रकार आदि सिद्धि दे सकते हैं ॥ ११ ॥

मोहयश्चेत्यस्य देवा ऋषयः । भान्यदा आत्मा देवता ।

मुरितिशकरी छन्दः । पञ्चमः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

ब्रीहयश्च मे यवाश्च मे माषाश्च मे तिलाश्च
मे मुद्गाश्च मे खल्वाश्च मे प्रियङ्गवश्च मेऽर्णवश्च
मे श्यामाकाश्च मे नीवाराश्च मे गोधूमाश्च मे मः
सूराश्च मे यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥ १२ ॥

ब्रीहयः । च । मे । यवाः । च । मे । माषाः ।
च । मे । तिलाः । च । मे । मुद्गाः । च । मे । ख-
ल्वाः । च । मे । प्रियङ्गवः । च । मे । अर्णवः । च ।
मे । श्यामाकाः । च । मे । नीवाराः । च । मे । गो-
धूमाः । च । मे । मसूराः । च । मे । यज्ञेन । क-
ल्पन्ताम् ॥ १२ ॥

पदार्थः—(ब्रीहयः) तण्डुलाः (च) षष्टिकाः (मे)
 (यवाः) (च) आढक्यः (मे) (माषाः) (च) कलायः
 (मे) (तिलाः) (च) नारिकेलाः (मे) (मुद्गाः) (च)
 तत्संस्काराः (मे) (खल्वाः) चणकाः (च) तत्साधनम्
 (मे) (प्रियङ्गवः) धान्यविशेषाः (च) अन्यानि क्षु-
 द्राणानि (मे) (अणवः) सूक्ष्मतण्डुलाः (च) तत्पाकः
 (मे) (श्यामाकाः) (च) (मे) (नीवाराः) त्रिना वपने-
 नोत्पन्नाः (च) एतत्संस्करणम् (मे) (गोधूमाः) (च) ए-
 तत्संस्करणम् (मे) (मसूराः) (च) एतत्सम्बन्धि (मे)
 (यज्ञेन) सर्वान्नप्रदेन परमात्मना (कल्पन्ताम्) ॥ १२ ॥

अन्वयः—मे ब्रीहयश्च मे यवाश्च मे माषाश्च मे तिलाश्च
 मे मुद्गाश्च मे खल्वाश्च मे प्रियङ्गवश्च मे अणवश्च मे श्यामा-
 काश्च मे नीवाराश्च मे गोधूमाश्च मे मसूराश्च यज्ञेन कल्प-
 न्ताम् ॥ १२ ॥

भावार्थः—मनुष्यैर्बोद्ध्यादिभ्यः सुसंस्कृतानोदनादीन् संपाद्य ते-
 ऽग्नौ होतव्या भोक्तव्या अन्ये भोजयितव्याश्च ॥ १२ ॥

पदार्थः—(मे) मेरे (ब्रीहयः) चावल (च) और सठों के धान (मे)
 मेरे (यवाः) जौ (च) और अग्रहर (मे) मेरे (माषाः) उरद (च) और
 मटर (मे) मेरा (तिलाः) तिल (च) और नारियल (मे) मेरे (मुद्गाः) मूंग
 (च) और उस का बनाना (मे) मेरे (खल्वाः) चणों (च) और उस का सिद्ध
 करना (मे) मेरी (प्रियङ्गवः) कंगुनी (च) और उस का बनाना (मे) मेरे
 (अणवः) सूक्ष्म चावल (च) और उन का पाक (मे) मेरा (श्यामाकाः)
 समा (च) और महुआ पटेरा चेना आदि छोटे अन्न (मे) मेरा (नीवाराः)

पसाई के चावल जो कि बिना गोए उत्पन्न होते हैं (च) और इन का पाक (मे) मेरे (गोधूमाः) गेहूं (च) और उन का पकाना तथा (मे) मेरी (मसूराः) मसूर (च) और इन का संबंधी अन्य अन्न ये सब (यज्ञेन) सब अन्नो के दाता परमेश्वर से (कल्पन्ताम्) समर्थ हों ॥ १२ ॥

भावार्थः—मनुष्यों को योग्य है कि चावल आदि से अच्छे प्रकार संस्कार किये हुए मात आदि को बना अग्नि में होम करें तथा आप खावें औरों को खवावें ॥ १२ ॥

अश्माचेत्यस्य देवा ऋषयः । रत्नवान्धनवान्त्मा देवता ।

भुरिगतिशक्वरी छन्दः । पञ्चमः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

अश्मां च मे मृत्तिका च मे गिर्यंश्च मे पर्व-
ताश्च मे सिकताश्च मे वनस्पतयश्च मे हिरण्यं
च मेऽयंश्च मे श्यामं च मे लोहं च मे सीसं च मे
त्रपु च मे यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥ १३ ॥

अश्मां । च । मे । मृत्तिका । च । मे । गिर-
यः । च । मे । पर्वताः । च । मे । सिकताः । च ।
मे । वनस्पतयः । च । मे । हिरण्यम् । च । मे ।
अयः । च । मे । श्यामम् । च । मे । लोहम् । च । मे ।
सीसम् । च । मे । त्रपु । च । मे । यज्ञेन । क-
ल्पन्ताम् ॥ १३ ॥

पदार्थः— (अश्मा) पाषाणः (च) हीरकादीनि) रत्नानि
 (मे) (मृत्तिका) प्रशंसिता मृत् (च) साधारणामृत् (मे)
 (गिरयः) मेघाः (च) अन्नादि (मे) (पर्वताः) ह्रस्वा
 महान्तः शैलाः (च) सर्वधनम् (मे) (सिकताः) (च) तत्त-
 स्थाः पदार्थाः सूक्ष्मा बालुकाः (मे) (वनस्पतयः) वटादयः
 (च) आम्नादयो वृक्षाः (मे) (हिरण्यम्) (च) रजतादि (मे)
 (अयः) (च) शस्त्राणि (मे) (श्यामम्) श्याममणिः
 (च) शुक्ल्यादि (मे) (लोहम्) सुवर्णम् । लोहमिति सुवर्ण-
 ना० निघ० १ । २ (च) कान्तिसारादिः (मे) (सीसम्) (च)
 जनु (मे) (त्रपु) (च) रङ्गम् (मे) (यज्ञेन) संगतिकरणयो-
 ग्येन (कल्पन्ताम्) ॥ १३ ॥

अन्वयः— मेऽश्मा च मे मृत्तिका च मे गिरयश्च मे पर्वताश्च
 मे सिकताश्च मे वनस्पतयश्च मे हिरण्यं च मेऽयश्च मे श्यामं
 च मे लोहं च मे सीसं च मे त्रपु च यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥ १३ ॥

भावार्थः— मनुष्याः पृथिवीस्थान् पदार्थान्सुपरीक्ष्यै तेभ्यो
 रत्नानि धातुंश्च प्राप्य सर्वहितायोपयुञ्जीरन् ॥ १३ ॥

पदार्थः— (मे) मेरा (अश्मा) पत्थर (च) और हीरा आदि रत्न
 मेरी (मृत्तिका) अच्छी माटी (च) और साधारण माटी (मे) मेरे (गिरयः)
 मेघ और (च) बहल (मे) मेरे (पर्वताः) बड़े छोटे पर्वत (च) और पर्वतों में हो-
 ने वाले पदार्थ (मे) मेरी (सिकताः) बड़ी बालू (च) और छोटी २ बालू (मे)
 मेरे (वनस्पतयः) बड़ आदि वृक्ष (च) और आम आदि वृक्ष (मे) मेरा
 (हिरण्यम्) सब प्रकार का धन (च) तथा चांदी आदि (मे) मेरा (अयः)
 लोहा (च) और शस्त्र (मे) मेरा (श्यामम्) नीलमणि वा लहसुनिआ आदि (च)
 और चन्द्रकान्तमणि (मे) मेरा (लोहम्) सुवर्ण (च) तथा कान्तीसार आदि

(मे) मेरा (सीसम्) सीसा (च) और लाख (मे) मेरा (त्रपु) जस्ता (च) और पीतल आदि ये सब (यज्ञेन) संग करने योग्य व्यवहार से (कल्पन्ताम्) समर्थ हों ॥ १३ ॥

भवार्थः—मनुष्य लोग पृथिवीस्थ पदार्थों को अच्छी परीक्षा से जान के इन से रत्न और अच्छे २ धातुओं को पाकर सब के हित के लिये उपयोग में लावें ॥ १३ ॥

अग्निश्चेत्यस्य देवा ऋषयः । अग्न्यादियुक्त आत्मा देवता ।

भुरिगण्डिश्चन्द्रः । मध्यमः रवरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

अग्निश्च म॒ऽआप॑श्च मे वी॒रुध॑श्च म॒ऽओप॑धय-
श्च मे कृ॒ष्टप॒च्याश्च॑ मेऽकृ॒ष्टप॒च्याश्च॑ मे ग्रा-
म्याश्च॑ मे प॒शव॑ आ॒र॒ण्याश्च॑ मे वि॒त्तं च॑ मे
वि॒त्तिश्च॑ मे भू॒तं च॑ मे भू॒तिश्च॑ मे य॒ज्ञेन॑ कल्प-
न्ताम् ॥ १४ ॥

अग्निः । च । मे । आपः । च । मे । वीरुधः । च ।
मे । ओपधयः । च । मे । कृष्टपच्याऽइति कृष्ट
पच्याः । च । मे । अकृष्टपच्याऽइत्यकृष्टपच्याः ।
च । मे । ग्राम्याः । च । मे । पशवः । आरण्याः ।
च । मे । वित्तम् । च । मे । वित्तिः । च । मे ।
भूतम् । च । मे । भूतिः । च । मे । यज्ञेन । क-
ल्पन्ताम् ॥ १४ ॥

पदार्थः—(अग्निः) वह्निः (च) विद्युदादिः (मे) (आपः) जलानि (च) जलरत्नानि (मे) (वीरुधः) गुल्मविशेषाः (च) तृणशाकादि (मे) (ओषधयः) यवसोमलताद्याः (च) सर्वोषधादि (मे) (कृष्टपच्याः) या कृष्टेषु क्षेत्रेषु पच्यन्ते ताः (च) उत्तमानि शल्मादीनि (मे) (अकृष्टपच्याः) या अकृष्टेषु जंगलादिषु पच्यन्ते ताः (च) पर्वतादिषु पक्तव्याः (मे) (ग्राम्याः) ग्रामे भवाः (च) नगरस्थाः (मे) (पशवः) गवाद्याः (आरण्याः) आरण्ये बने भवाः मृगादयः (च) सिंहादयः (मे) (वित्तम्) लब्धम् (च) सर्वं धनम् (मे) (वित्तिः) प्राप्तिः (च) प्राप्तव्यम् (मे) (भूतम्) रूपम् (च) नानाविधम् (मे) (भूतिः) ऐश्वर्यम् (च) एतत्साधनम् (मे) (यज्ञेन) संगतिकरणयोग्येन (कल्पन्ताम्) ॥ १४ ॥

अन्वयः—मेऽग्निश्च म आपश्च मे वीरुधश्च म ओषधयश्च मे कृष्टपच्याश्च मेऽकृष्टपच्याश्च मे ग्राम्याश्च म आरण्याश्च पशवो मे वित्तं च मे वित्तिश्च मे भूतं च मे भूतिश्च यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥ १४ ॥

भावार्थः—ये मनुष्याः पावकादिविद्यया संगन्तव्यं शिल्पयज्ञं साध्नुवन्ति त एश्वर्यं लभन्ते ॥ १४ ॥

पदार्थः—(मे) मेरा (अग्निः) अग्नि (च) और बिजुली आदि (मे) मेरे (आपः) जल (च) और जल में होने वाले रत्न मोती आदि (मे) मेरे (वीरुधः) लता गुच्छा (च) और शाक आदि (मे) मेरी (ओषधयः) सोम लता आदि ओषधि (च) और फल पुष्पादि (मे) मेरे (कृष्टपच्याः) खेतों में पकते हुए अन्न आदि (च) और उत्तम अन्न (मे) मेरे (अकृष्टपच्याः) जो जङ्गल

में पकते हैं वे अन्न (च) और जो पर्वत आदिस्थानों में पकने योग्य हैं वे अन्न (मे) मेरे (ग्राम्याः) गांव में हुए गौ आदि (च) और नगर में ठहरे हुए तथा (मे) मेरे (आरण्याः) वन में होने हारे मृग आदि (च) और सिंह आदि (पशवः) पशु (मे) मेरा (वित्तम्) पाया हुआ पदार्थ (च) और सब धन (मे) मेरी (वित्तिः) प्राप्ति (च) और पाने योग्य (मे) मेरा (भूतम्) रूप (च) और नाना प्रकार का पदार्थ तथा (मे) मेरा (भूतिः) ऐश्वर्य्य (च) और उस का साधन ये सब पदार्थ (यज्ञेन) मेल करने योग्य शिल्प विद्या से (कल्पन्ताम्) समर्थ हों ॥ १४ ॥

भावार्थः—जो मनुष्य अग्नि आदि की विद्या से संगति करने योग्य शिल्प विद्या रूप यज्ञ को सिद्ध करते हैं वे ऐश्वर्य्य को प्राप्त होते हैं ॥ १४ ॥

वसुचेत्यस्य देवा ऋषयः । धनादियुक्त आत्मा देवता ।

निचृदार्षी पङ्क्तिश्छन्दः । पञ्चमः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

वसुं च मे वसतिश्च मे कर्म च मे शक्तिश्च
मेऽर्थश्च म एमश्च मऽइत्या च मे गतिश्च मे य-
ज्ञेन कल्पताम् ॥ १५ ॥

वसुं । च । मे । वसतिः । च । मे । कर्म । च ।
मे । शक्तिः । च । मे । अर्थः । च । मे । एमः । च ।
मे । इत्या । च । मे । गतिः । च । मे । यज्ञेन ।
कल्पन्ताम् ॥ १५ ॥

पदार्थः—(वसु) वस्तु (च) प्रियम् (मे) (वसतिः)
यज्ञ वसन्ति सा (च) सामन्ता (मे) (कर्म) अभीप्सिततमा
क्रिया (च) कर्त्ता (मे) (शक्तिः) सामर्थ्यम् (च) प्रेम (मे)

(अर्थः) सकलपदार्थसंचयः (च) संचेता (मे) (एमः)
एति येन स प्रयत्नः (च) बोधः (मे) (इत्या) एमि जाना-
मि यथा रीत्या सा (च) युक्तिः (मे) (गतिः) गमनम्
(च) उत्क्षेपणादि कर्म (मे) (यज्ञेन) पुरुषार्थानुष्ठानेन
(कल्पन्ताम्) ॥ १५ ॥

अन्वयः—मे वसु च मे वसतिश्च मे कर्म च मे शक्तिश्च
मेऽर्थश्च मएमश्च मइत्या च मे गतिश्च यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥ १५ ॥

भावार्थः—हे मनुष्या ये जनाः सर्वे सामर्थ्यादिकं सर्वहिता-
यैव कुर्वन्ति त एव प्रशंसिता भवन्ति ॥ १५ ॥

पदार्थः—(मे) मेरा (वसु) वस्तु (च) और प्रिय पदार्थ वा पियारा
काम (मे) मेरी (वसतिः) जिस में वसते हैं वह वस्ती (च) और भृत्य (मे)
मेरा (कर्म) काम (च) और करने वाला (मे) मेरा (शक्तिः) सामर्थ्य (च)
और प्रेम (मे) मेरा (अर्थः) सब पदार्थों का इकट्ठा करना (च) और इकट्ठा
करने वाला (मे) मेरा (एमः) अच्छा यत्न (च) और बुद्धि (मे) मेरी (इ-
त्या) वह रीति जिस से व्यवहारों को जानता हूं (च) और युक्ति तथा (मे)
मेरी (गतिः) चाल (च) और उल्लाना आदि क्रिया ये सब पदार्थ (यज्ञेन) पुरुषार्थ के
अनुष्ठान से (कल्पन्ताम्) समर्थ होंगे ॥ १५ ॥

भावार्थः—हे मनुष्यो जो मनुष्य समस्त अपना सामर्थ्य आदि सब के हित
के लिये ही करते हैं वे ही प्रशंसा युक्त होते हैं ॥ १५ ॥

अग्निश्चेत्यस्य देवाः ऋषयः । अग्न्यादिविद्याविदात्मा

देवता । निचृदतिशकरी छन्दः । पञ्चमः स्वरः ॥

पुमस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

अग्निश्च म॒ऽइन्द्रश्च मे सोमश्च म॒ऽइन्द्रश्च मे
सविता च म॒ऽइन्द्रश्च मे सरस्वती च म॒ऽइन्द्रश्च

मे पुषा च मऽइन्द्रश्च मे बृहस्पतिश्च मऽइन्द्रश्च
मे यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥ १६ ॥

अग्निः । च । मे । इन्द्रः । च । मे । सोमः । च ।
मे । इन्द्रः । च । मे । सविता । च । मे । इन्द्रः ।
च । मे । सरस्वती । च । मे । इन्द्रः । च । मे ।
पुषा । च । मे । इन्द्रः । च । मे । बृहस्पतिः ।
च । मे । इन्द्रः । च । मे । यज्ञेन । कल्पन्ता-
म् ॥ १६ ॥

पदार्थः— (अग्निः) सूर्यः प्रसिद्धस्वरूपः (च) भौमः
(मे) (इन्द्रः) विद्युत् (च) वायुः (मे) (सोमः) सोम्य-
गुणसंपन्नो जनः पदार्थो वा (च) वृष्टिः (मे) (इन्द्रः) अन्याय-
विदारकः समेशः (च) सम्पदाः (मे) (सविता) ऐश्वर्ययुक्तः
(च) एतत्साधनानि (मे) (इन्द्रः) सकलाऽविद्याव्येदको-
ऽध्यापकः (च) विद्यार्थिनः (मे) (सरस्वती) प्रज्ञस्तत्रोपः शि-
क्षायुक्ता वाणी वा (च) सत्यवक्ता (मे) (इन्द्रः) विद्या-
र्थिनो जाड्यविच्छेदक उपदेशकः (च) श्रोतारः (मे) (पु-
षा) पोषकः (च) युक्ताहारविहारौ (मे) (इन्द्रः) यः पु-
ष्टिकरणविद्यायां रमते (च) वैद्यः (मे) (बृहस्पतिः) बृ-
हतां व्यवहाराणां रत्नकः (च) राजा (मे) (इन्द्रः) सकलै-
श्वर्यवर्द्धकः (च) समेशः (मे) (यज्ञेन) विधैश्वर्योन्नतिकरणेन
(कल्पन्ताम्) ॥ १६ ॥

अन्वयः—मेऽग्निश्च म इन्द्रश्च मे सोमश्च म इन्द्रश्च मे
सविता च म इन्द्रश्च मे सरस्वती च म इन्द्रश्च मे पूषा च म
इन्द्रश्च मे बृहस्पतिश्च म इन्द्रश्च यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥ १६ ॥

भावार्थः—हे मनुष्या युस्माभिः सुविचारेण स्वकीयाः सर्वे
पदार्थाः श्रेष्ठपालनाय दुष्टशिक्षणाय च सततं योजनीयाः ॥ १६ ॥

पदार्थः—[मे] मेरा [अग्निः] प्रसिद्ध सूर्यरूप अग्नि [च] और
पृथिवी पर मिलने वाला भौतिक [मे] मेरा [इन्द्रः] बिजुलीरूप अग्नि [च] तथा
पवन [मे] मेरा [सोमः] शान्तिगुण वाला पदार्थ वा मनुष्य [च] और वर्षा मेव
जल [मे] मेरा [इन्द्रः] अन्याय को दूर करने वाला सभापति [च] और सभा-
सद [मे] मेरा [सविता] ऐश्वर्य्य युक्त काम [च] और इस के साधन [मे]
मेरा [इन्द्रः] समस्त अविद्या का नाश करने वाला अध्यापक [च] और विद्या-
धी [मे] मेरा [सरस्वती] प्रशंसित बोध वा शिक्षा से भरी हुई बाणी [च] और
और सत्य बेलने वाला [मे] मेरे [इन्द्रः] विद्यार्थी की जड़ता का विनाश कर
ने वाला उपदेशक [च] और सुनने वाले [मे] मेरा [पूषा] पुष्टि करने वाला
[च] और योग्य आहार भोजन विहार सोना आदि [मे] मेरा जो [इन्द्रः] पुष्टि
करने की विद्या में रम रहा है वह [च] और वैद्य [मे] मेरा [बृहस्पतिः] बड़े १
व्यवहारों की रक्षा करने वाला [च] और राजा तथा [मे] मेरा [इन्द्रः] समस्त
ऐश्वर्य्य का बढ़ाने वाला उद्योगी और [च] सेनापति ये सब [यज्ञेन] विद्या और
ऐश्वर्य्य की उन्नति करने से [कल्पन्ताम्] समर्थ हों ॥ १६ ॥

भावार्थः—हे मनुष्यो तुम लोगों को अच्छे विचार से अपने सब पदार्थ उत्तमों
का पालन करने और दुष्टों को शिक्षा देने के लिये निरन्तर शुक्त करने चाहिये ॥ १६ ॥

मित्रश्चेत्यस्य देवा ऋषयः । मित्रैश्वर्य्यसहित आत्मा

देवता । स्वराट् शक्नोति ह्यन्दः । धैवतः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

मित्रश्च म इन्द्रश्च मे वरुणश्च म इन्द्रश्च मे

धा॒ता च॑ म॒ऽइन्द्र॑श्च मे त्व॒ष्टा च॑ म॒ इन्द्र॑श्च मे म॒-
रुत॑श्च म॒ इन्द्र॑श्च मे वि॒श्वे च॑ मे दे॒वा इन्द्र॑श्च मे
य॒ज्ञेन॑ कल्पन्ताम् ॥ १७ ॥

मि॒त्रः । च॒ । मे॒ । इन्द्रः॑ । च॒ । मे॒ वरु॑णः । च॒ ।
मे॒ । इन्द्रः॑ । च॒ । मे॒ । धा॒ता । च॒ । मे॒ । इन्द्रः॑ । च॒ ।
मे॒ । त्व॒ष्टा । च॒ । मे॒ । इन्द्रः॑ । च॒ । मे॒ । म॒रुतः॑ ।
च॒ । मे॒ । इन्द्रः॑ । च॒ । मे॒ । वि॒श्वे । च॒ । मे॒ । दे॒वाः ।
इन्द्रः॑ । च॒ । मे॒ । य॒ज्ञेन॑ । क॒ल्पन्ता॑म् ॥ १७ ॥

पदार्थः— (मित्रः) प्राणः (च) समानः (मे) (इन्द्रः)
विद्युत् (च) तेजः (मे) (वरुणः) उदानः । प्राणोदानौमि-
त्तावरुणौ श० ३ । १ । १३ (च) व्यानः (मे) (इन्द्रः)
सूर्यः (च) धृतिः (मे) (धाताः) धर्ता (च) धैर्यम् (मे)
(इन्द्रः) परमैश्वर्यप्रापकः (च) न्यायः (मे) (त्वष्टा)
बिच्छेदकोऽग्निः (च) पुरुषार्थः (मे) (इन्द्रः) शत्रुविदारको राजा
(च) शिल्पम् (मे) (मरुतः) ब्रह्माण्डस्था अग्नये वायवः (च)
शरीरा धातवः (मे) (इन्द्रः) सर्वाभिव्यापिका तडित् (च)
एतत्प्रयोगः (मे) (विश्वे) सर्वे (च) सर्वस्वम् (मे) (देवाः)
दिव्यगुणाः शुधिव्यादयः (इन्द्रः) परमैश्वर्यदाता (च) एतदु-
पयोगः (मे) (यज्ञेन) वायुविद्याविधानेन (कल्पन्ताम्) ॥ १७ ॥

अन्वयः—मे मित्रश्च म इन्द्रश्च मे वरुणश्च म इन्द्रश्च मे धाता च म इन्द्रश्च मे त्वष्टा च म इन्द्रश्च मे मरुतश्च म इन्द्रश्च मे विश्वे च देवा म इन्द्रश्च यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥ १७ ॥

भावार्थः—मनुष्याः प्राणविद्युदियां विज्ञापैतयोः सर्वत्राभिव्यसि च ज्ञात्वा दीर्घजीवनं सम्पादयेयुः ॥ १७ ॥

पदार्थः—(मे) मेरा (मित्रः) प्राण अर्थात् हृदय में रहने वाला पवन (च) और समस्त नाभिस्थ पवन (मे) मेरा (इन्द्रः) बिजुली रूप अग्नि (च) और तेज (मे) मेरा (वरुणः) उदान अर्थात् कण्ठ में रहने वाला पवन (च) और समस्त शरीर में विचरने वाला पवन (मे) मेरा (इन्द्रः) सूर्य (च) और धारणाकर्षण (मे) मेरा (धाता) धारण करने वाला (च) और धीरज (मे) मेरा (इन्द्रः) परम ऐश्वर्य का प्राप्त कराने वाला (च) और न्याययुक्त पुरुषार्थ (मे) मेरा (त्वष्टा) पदार्थों को द्वित्र मित्र करने वाला अग्नि (च) और शिल्प अर्थात् कारीगरी (मे) मेरा (इन्द्रः) शत्रुओं को विदीर्ण करने वाला राजा (च) तथा कारीगरी (मे) मेरे (मरुतः) इस ब्रह्माण्ड में रहने वाले और पवन (च) और शरीर के धातु (मे) मेरी (इन्द्रः) सर्वत्र व्यापक बिजुली (च) और उस का काम (मे) मेरे (विश्वे) समस्त पदार्थ (च) और सर्वस्व (देवाः) उत्तम गुण युक्त पृथिवी आदि (मे) मेरे लिये (इन्द्रः) परम ऐश्वर्य का दाता (च) और उस का उपयोग य सत्र (यज्ञेन) पवन की विद्या के विज्ञान करने से (कल्पन्ताम्) समर्थ होंगे ॥ १७ ॥

भावार्थः—मनुष्य प्राण और बिजुली की विद्या को जान और इन की सब जगह सब ओर से व्याप्ति को जान कर अपने बहुत जीवन को सिद्ध करें ॥ १७ ॥

पृथिवी चेत्यस्मै देवा ऋषयः । राज्ञैर्योर्ध्यादियु हात्मा

देवता । भुरिक्शकी छन्दः । धैवतः स्वरः॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

पृथिवी च मऽइन्द्रश्च मेऽन्तरिक्षं च मऽइन्द्रश्च
मे द्यौश्च मऽइन्द्र मे समाश्च मऽइन्द्रश्च मे नक्षत्रा-
णि च मऽइन्द्रश्च मे दिशश्च मऽइन्द्रश्च मे यज्ञेन
कल्पन्ताम् ॥ १८ ॥

पृथिवी । च । मे । इन्द्रः । च । मे । अन्तरि-
क्षम् । च । मे । इन्द्रः । च । मे । द्यौः । च । मे । इन्द्रः ।
च । मे । समाः । च । मे । इन्द्रः । च । मे । नक्ष-
त्राणि । च । मे । इन्द्रः । च । मे । दिशः । च । मे ।
इन्द्रः । च । मे । यज्ञेन । कल्पन्ताम् ॥ १८ ॥

पदार्थः—(पृथिवी) विस्तीर्णा भूमिः (च) अत्रस्थाः
पदार्थाः (मे) (इन्द्रः) विद्युत्क्रिया (च) बलप्रदा (मे)
(अन्तरिक्षम्) अक्षयमाकाशकम् (च) अत्रस्थाः पदार्थाः (मे)
(इन्द्रः) सर्वैश्वर्याधारः (च) एतत्प्रयोगः (मे) (द्यौः)
प्रकाशकर्मा (च) एतत्साधकाः पदार्थाः (मे) (इन्द्रः) स-
कलपदार्थविच्छेत्ता (च) विच्छेद्याः पदार्थाः (मे) (समाः)
संवत्सराः (च) क्षणादयः (मे) (इन्द्रः) कालज्ञाननिमित्तः
(च) गणितम् (मे) (नक्षत्राणि) यानि कारणरूपेण न
क्षीयन्ते तानि भुवनानि (च) एतत्संबन्धिनः (मे) (इन्द्रः)
लोकलोकान्तरस्था विद्युत् (च) (मे) (दिशः) पूर्वाद्याः

(च) एतत्स्थानि वस्तूनि (मे) (इन्द्रः) दिग्ज्ञापकः (च)
ध्रुवतारा (मे) (यज्ञेन) पृथिवीकालविज्ञापकेन (कल्पन्ताम्) ॥ १८ ॥

अन्ययः—मे पृथिवी च म इन्द्रश्च मेऽन्तरिक्षं च म इन्द्रश्च
मे द्यौश्च म इन्द्रश्च मे समाश्च म इन्द्रश्च मे नक्षत्राणि च म इन्द्रश्च
मे दिशश्च म इन्द्रश्च यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥ १८ ॥

भावार्थः—मनुष्याः पृथिव्यादिपदार्थास्तस्त्रस्थां विद्युतं च या-
वन्न जानन्ति तावदैश्वर्यं न ह्याप्नुवन्ति ॥ १८ ॥

पदार्थः—(मे) मेरी (पृथिवी) विस्तारयुक्त भूमि (च) और उस में
स्थित जो पदार्थ (मे) मेरी (इन्द्रः) बिजुलीरूप क्रिया (च) और बल देने
वाली व्यायाम आदि क्रिया (मे) मेरा (अन्तरिक्षम्) विनाशरहित आकाश (च)
और आकाश में ठहरे हुए सब पदार्थ (मे) मेरा (इन्द्रः) समस्त ऐश्वर्य का
आधार (च) और उस का करना (मे) मेरी (द्यौः) प्रकाश के काम कराने
वाली विद्या (च) और उस के सिद्ध करने वाले पदार्थ (मे) मेरा (इन्द्रः) सब पदार्थों को
छिल भिल करने वाला सूर्य आदि (च) और छिल भिल करने योग्य पदार्थ (मे)
मेरी (समाः) वर्षे (च) और क्षण, पल, विपल, घटी, मुहूर्त, दिन आदि (मे)
मेरा (इन्द्रः) समय के ज्ञान का निमित्त (च) और गणितविद्या (मे) मेरे (न-
क्षत्राणि) नक्षत्र अर्थात् जो कारण रूप से स्थिर रहते किन्तु नष्ट नहीं होते वे
लोक (च) और उन के साथ संबन्ध रखने वाले प्राणी आदि (मे) मेरी (इन्द्रः)
लोक लोकान्तरों में स्थित होने वाली बिजुली (च) और बिजुली से संयोग करते
हुए उन लोकों में रहने वाले पदार्थ (मे) मेरी (दिशः) पूर्व आदि दिशा (च)
और उन में ठहरी हुई वस्तु तथा (मे) मेरा (इन्द्रः) दिशाओं के ज्ञान का देने
वाला (च) और ध्रुव का तारा ये सब पदार्थ (यज्ञेन) पृथिवी और समय के वि-
शेष ज्ञान देने वाले काम से (कल्पन्ताम्) समर्थ होंगे ॥ १८ ॥

भावार्थः—मनुष्य लोग पृथिवी आदि पदार्थों और उन में ठहरी हुई बि-
जुली आदि को जबतक नहीं जानते तबतक ऐश्वर्य को नहीं प्राप्त होते ॥ १८ ॥

अथंशुश्चेत्यस्य देवा ऋषयः । पदार्थविदात्मा देवता ।

निचृदत्यष्टिश्छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

अथंशुश्च मे रश्मिश्च मेऽदाभ्यश्च मेऽधिपति-
श्च म उपाथंशुश्च मेऽन्तर्यामश्च मऽऐन्द्रवायवश्च
मे मैत्रावरुणश्च मऽआश्विनश्च मे प्रतिप्रस्थानश्च
मे शुक्रश्च मे मन्थी च मे यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥१९॥

अथंशुः । च । मे । रश्मिः । च । मे । अदा-
भ्यः । च । मे । अधिपतिरित्यधिऽपतिः । च ।
मे । उपाथंशुरित्युपऽअथंशुः । च । मे । अन्तर्या-
मऽइत्यन्तऽयामः । च । मे । ऐन्द्रवायवः । च । मे ।
मैत्रावरुणः । च । मे । आश्विनः । च । मे । प्रति-
प्रस्थानऽइति प्रतिऽप्रस्थानः । च । मे । शुक्रः ।
च । मे । मन्थी । च । मे । यज्ञेन । कल्पन्ताम् ॥१९॥

पदार्थः—(अंशुः) व्याप्तिमान् सूर्यः । अत्राशुङ् व्याप्तावि-
त्यस्माद्बाहुलकेनौणादिक उः प्रत्ययो नुगागमश्च (च) प्रतापः
(मे) (रश्मिः) येनाशनानि सः । अत्राश भोजने धातोर्बाहुलकान्
मिः प्रत्ययो रशादेशश्च । उ० ४ । ४६ (च) विविधम्
(मे) (अदाभ्यः) उपान्तपरहितः (च) रक्षकः (मे)
(अधिपतिः) अधिष्ठाता (च) अध्यस्तम् (मे) (उपां-
शुः) उपगताअंशवो यव स उपांशुर्जपः (च) रहस्यविचारः
(मे) (अन्तर्यामः) योऽन्तर्मध्ये याति स वायुः (च) बलम्
(मे) (ऐन्द्रवायवः) इन्द्रो विद्युदायुश्च तयोरयं सम्बन्धी
(च) जलम् (मे) (मैत्रावरुणः) प्राणोदानयोरयं सहचारी
(च) व्यानः (मे) (आश्विनः) अश्विनोः सूर्याचन्द्रमसो-
रयं मध्यवर्ती (च) प्रभावः (मे) (प्रतिप्रस्थानः) यः प्र-
प्रस्थानं गमनं प्रति वर्तते सः (च) भ्रमणम् (मे) (शुक्रः)
शुद्धस्वरूपः (च) वीर्यकरः (मे) (मन्थी) मथितुं शीलः
(च) पयः काष्ठादिः (मे) (यज्ञेन) अग्निपदार्थोपयोगेन
कल्पन्ताम् ॥ १९ ॥

अन्यथः—मेऽशुश्च मे रश्मिश्च मेऽदाभ्यश्च मेऽधिपतिश्च
मउपांशुश्च मेऽन्तर्यामश्च मऐन्द्रवायवश्च मे मैत्रावरुणश्च
मआश्विनश्च मे प्रतिप्रस्थानश्च मे शुक्रश्च मे मन्थी च यज्ञेन
कल्पन्ताम् ॥ १९ ॥

भावार्थः—यदि मनुष्याः सूर्यप्रकाशादिभ्योऽप्युपकारं गृह्णी-
युस्तर्हि विहासो भूत्वा क्रियाकौशलं कुतो न प्राप्नुयुः ॥ १९ ॥

पदार्थः—(मे) मेरा (अंशुः) व्याप्ति वाला सूर्य (च) और उस क प्रताप (मे) मेरा (रश्मिः) भोजन करने का व्यवहार (च) और अनेक प्रकार का भोजन (मे) मेरा (अदाभ्यः) विनाश रहित (च) और रक्षा करने वाला (मे) मेरा (अधिपतिः) स्वामी (च) और जिस में स्थिर हो वह स्थान (मे) मेरा (उपांशुः) मन में जप का करना (च) और एकान्त का विचार (मे) मेरा (अन्तर्यामिः) मध्य में जाने वाला पवन (च) और बल (मे) मेरा (ऐन्द्रवायवः) बिजुली और पवन के साथ सम्बन्ध करने वाला काम (च) और जल (मे) मेरा (मैत्रावरुणः) प्राण और उदान के साथ चलने हारा वायु (च) और ध्यान पवन (मे) मेरा (आश्विनः) सूर्य चन्द्रमा के बीच में रहने वाला तेज (च) और प्रभाव (मे) मेरा (प्रतिप्रस्थानः) चलने २ के प्रति वर्त्ताव रखने वाला (च) भ्रमण (मे) मेरा (शुकः) शुद्धस्वरूप (च) और वीर्य करने वाला तथा (मे) मेरा (मन्थी) विलोने के स्वभाव वाला (च) और दूध वा काष्ठ आदि ये सब पदार्थ (यज्ञेन) अग्नि के उपयोग से (कल्पन्ताम्) समर्थ हों ॥ १६ ॥

भावार्थः—जो मनुष्य सूर्यप्रकाशादिकों से भी उपकारों को लेवें तो विद्वान् हो कर क्रिया की चतुराई को क्यों न पावें ॥ १९ ॥

आग्रयणश्चेत्यस्य देवा ऋषयः । यज्ञानुष्ठानात्मा देवता ।

स्वराडतिधृतिश्छन्दः । षड्जः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

आग्रयणश्च मे वैश्वदेवश्च मे ध्रुवश्च मे वैश्वा-
नरश्च मे ऐन्द्राग्नश्च मे महावैश्वदेवश्च मे मरुत्व-
तीयाश्च मे निष्कैवल्यश्च मे सावित्रश्च मे सारस्व-
तश्च मे पात्नीवतश्च मे हारियोजनश्च मे यज्ञेन क-
ल्पन्ताम् ॥ २० ॥

आग्रयणः । च । मे । वैश्वदेवऽइति वैश्वदेवः ।
 च । मे । ध्रुवः । च । मे । वैश्वानरः । च । मे ।
 ऐन्द्राग्नः । च । मे । महावैश्वदेवऽइति महावै-
 श्वदेवः । च । मे । मरुत्वतीयाः । च । मे । नि-
 ष्केवल्यः । निऽकेचल्यऽइति निऽकेवल्यः । च ।
 मे । सवित्रः । च । मे । सारस्वतः । च । मे ।
 पात्नीवतऽइति पात्नीवतः । च । मे । हारियोज-
 नऽइति हारियोजनः । च । मे । यज्ञेन । कल्प-
 न्ताम् ॥ २० ॥

पदार्थः—(आग्रयणः) मार्गशीर्षादिमासनिष्पन्नो यज्ञविशेषः
 (च) (मे) (वैश्वदेवः) विश्वेषां देवानामयं सम्बन्धी (च)
 (मे) (ध्रुवः) निश्चलः (च) (मे) (वैश्वानरः)
 विश्वेषां सर्वेषां नराणामयं सत्कारः (च) (मे) (ऐन्द्राग्नः)
 इन्द्रो वायुरग्निर्विद्युच्च ताभ्यां निर्वृत्तः (च) (मे) (महावैश्व-
 देवः) महतां विश्वेषां सर्वेषामयं व्यवहारः (च) (मे) (म-
 रुत्वतीयाः) मरुतां सम्बन्धिनो व्यवहाराः (च) (मे) (नि-
 ष्केवल्यः) नितरां केवलं सुखं यस्मिँस्तस्मिन् भवः (च) (मे)
 (सवित्रः) सवितुः सूर्यस्यायं प्रभावः (च) (मे) (सारस्वतः)
 सरस्वत्या वाण्या अयं सम्बन्धी (च) (मे) (पात्नीवतः)
 प्रशस्ता पत्नी यज्ञसम्बन्धिनी तद्वतोऽयम् (च) (मे) (हारियो-
 जनः) हरीणामश्वानां योजयिता तस्यायमनुक्रमः (च) (मे)
 (यज्ञेन) संगतिकरणेन (कल्पन्ताम्) ॥ २० ॥

अन्वयः—सम्प्राग्रयणश्च मे वैश्वदेवश्च मे ध्रुवश्च मे वैश्वान-
रश्च मयेन्द्राग्नश्च मे महावैश्वदेवश्च मे मरुत्वतीयाश्च मे निष्के-
वलयश्च मे सावित्रश्च मे सारस्वतश्च मे पात्नीवतश्च मे हारियो-
जनश्च यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥ २० ॥

भावार्थः—ये मनुष्यास्तसामयिकीं क्रियां विद्वत्संगं चाश्रित्य
विवाहितस्त्रीव्रता भवेयुस्ते पदार्थाविद्यां कुतो न जानीयुः ॥ २० ॥

पदार्थः—(मे) मेरा (आग्रयणः) अग्रहन आदि महीनों में सिद्ध हुआ
यज्ञ (च) और इस की सामग्री (मे) मेरा (वैश्वदेवः) समस्त विद्वानों से संबन्ध
करने वाला विचार (च) और इस का फल (मे) मेरा (ध्रुवः) निश्चल व्यवहार
(च) और इस के साधन (मे) मेरा (वैश्वानरः) सब मनुष्यों का सत्कार (च)
तथा सत्कार करने वाला (मे) मेरा (ऐन्द्राग्नः) पवन और बिजुली से सिद्ध काम
(च) और इस के साधन (मे) मेरा (महावैश्वदेवः) समस्त बड़े लोगों का यह
व्यवहार (च) इन के साधन (मे) मेरे (मरुत्वतीयाः) पवनों का संबन्ध करने
हार व्यवहार (च) तथा इन का फल (मे) मेरा (निष्केवल्यः) निरंतर केवल
सुख हो जिस में वह काम (च) और इस के साधन (मे) मेरा (सावित्रः) सूर्य
का यह प्रभाव (च) और इस से उपकार (मे) मेरा (सारस्वतः) वाणी संबन्धी
व्यवहार (च) और इन का फल (मे) मेरा (पात्नीवतः) प्रशंसित यज्ञ संबन्धिनी
स्त्री वाले का काम (च) इस के साधन (मे) मेरा (हारियोजनः) घोड़ों का
रथ में जोड़ने वाले का यह आरम्भ (च) इस की सामग्री (यज्ञेन) पदार्थों के
मेल करने से (कल्पन्ताम्) समर्थ हों ॥ २० ॥

भावार्थः—जो मनुष्य कार्यकाल की क्रिया और विद्वानों के संग का आ-
श्रय ले कर विवाहित स्त्री का नियम किये हों वे पदार्थ विद्या को क्यों न जानें ॥ २० ॥

स्तुवश्चेत्यस्य देवा ऋषयः । यज्ञाङ्गावानात्मा देवता ।

विराड्धृतिश्छन्दः । ऋषभः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विपयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

स्रुचंश्च मे चमसाश्च मे वायव्यानि च मे द्रो-
णकलशश्च मे ग्रावाणश्च मेऽधिपवणे च मे पूतभृच्च
मऽआधवनीयश्च मे वेदिश्च मे बर्हिश्च मेऽवभृथश्च
मे स्वगाकारश्च मे यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥ २१ ॥

स्रुचः । च । मे । चमसाः । च । मे । वायव्यानि ।
च । मे । द्रोणकलशऽ इतिद्रोणऽकलशः । च । मे ।
ग्रावाणः । च । मे । अधिपवणे । अधिसवनेऽइत्य-
धिऽसवने । च । मे । पूतभदितिपूतऽभृत् । च । मे ।
आधवनीयऽइत्याऽधवनीयः । च । मे । वेदिः । च ।
मे । बर्हिः । च । मे । अवभृथऽइत्यवऽभृथः । च ।
मे । स्वगाकारऽइतिस्वगाऽकारः । च । मे । यज्ञेन ।
कल्पन्ताम् ॥ २१ ॥

पदार्थः—(स्रुचः) जुह्वादयः (च) तच्छुद्धिः (मे)
(चमसाः) होमभोजनपात्राणि (च) उपकरणानि (मे)
(वायव्यानि) वायुषु साधूनि (च) पवनशुद्धिकराणि (मे)

(द्रोणकलशः) द्रोणश्चासौ कलशश्च पात्रविशेषः (च) परि-
 माणविशेषाः (मे) (ग्रावाणः) शिलाफलकादयः (च)
 मुशालोलूखले (मे) (अधिषवणे) सोमलताद्योषधिसाधके
 (च) कुट्टनपेषणक्रिया (मे) (पूतभृत) येन पूतं विभक्तिं त-
 त्कुट्टिकरं सूर्यादिकम् (च) मार्जन्यादिकम् (मे) (आधवनी-
 यः) आधवनसाधनपात्रविशेषः (च) मल्लिकादयः (मे) (वेदिः)
 यत्र हूयते (च) चतुष्कादिः (मे) (बर्हिः) उपवर्धको दर्म
 समूहः (च) तद्योग्यम् (मे) (अवभृथः) यज्ञान्तःस्नानादि-
 कम् (च) सुगन्धलेपनम् (मे) (स्वगाकारः) येन स्वान्
 पदार्थान् गाते तं करोतीति (च) पवित्रीकरणम् (मे) (यज्ञेन)
 हवनादिना (कल्पन्ताम्) समर्थयन्तु ॥ २१ ॥

अन्वयः—मे स्त्रुचश्च मे चमसाश्च मे वायव्यानि च मे द्रोणक-
 लशश्च मे ग्रावाणश्च मेऽधिषवणे च मे पूतभृच्च म आध वनीयश्च मे
 वेदिश्च बर्हिश्च मे अवभृथश्च मे स्वगाकारश्च यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥ २१ ॥

भावार्थः—त एव मनुष्या यज्ञं कर्तुं न्याकुवन्ति ये साधनोप-
 साधनसामग्रिरलंकृति ॥ २१ ॥

पदार्थः—(मे) मेरे (स्त्रुच) स्त्रुवा आदि (च) और उन की शुद्धि (मे)
 मेरे (चमसाः) यज्ञ वा पाक बनाने के पात्र (च) और उन के पदार्थ (मे) मेरे
 (वायव्यानि) पवनों में अच्छे पदार्थ (च) और पवनों की शुद्धि करने वाले काम
 (मे) मेरा (द्रोणकलशः) यज्ञ की क्रिया का कलश (च) और विशेष परिमाण
 (मे) मेरे (ग्रावाणः) शिलबद्धा आदि पत्थर (च) और उखली मूशल (मे) मेरे
 (अधिषवणे) सोमबल्ली आदि ओषधि जिन से कूटी पीसी जावे साधन (च) और

कूटना पीसना (मे) मेरा (पूतभृत्) पवित्रता जिस से मिलती हो वह सूप आदि (च) और बुहारी आदि (मे) मेरा (आधवनीयः) अच्छे प्रकार घेने आदि का पात्र (च) और नलिका आदि यन्त्र अर्थात् जिस नली नरकुल की चोगी आदि से तारागणों को देखते हैं वह (मे) मेरी (वेदिः) होम करने की वेदि (च) और चौकोना आदि (मे) मेरा (बर्हिः) समीप में वृद्धि देने वाला वा कुशसमूह (च) और जो यज्ञसमय के योग्य पदार्थ (मे) मेरा (अवभृथः) यज्ञसमाप्तिसमय का स्नान (च) और चन्दन आदि का अनुलेपन करना तथा (मे) मेरा (स्वगाकारः) जिस से अपने पदार्थों को प्राप्त होते हैं उस कर्म को जो करे वह [च] और पदार्थ को पवित्र करना ये सब (यज्ञेन) होम करने की क्रिया से (कल्पन्ताम्) समर्थ हों ॥ २१ ॥

भावार्थः—वे ही मनुष्य यज्ञ करने को समर्थ होते हैं जो साधन उपसाधनरूप यज्ञ के सिद्ध करने की सामग्री को पूरी करते हैं ॥ २१ ॥

अग्निश्चेत्यस्य देवा ऋषयः । यज्ञवानात्मा देवता ।

भुक् शक्री द्युन्दः । धैवतः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

अग्निश्च मे घर्मश्च मेऽर्कश्च मे सूर्यश्च मे प्रा-
णश्च मेऽश्वमेधश्च मे पृथिवी च मेऽदितिश्च मे दि-
तिश्च मे द्यौश्च मेऽङ्गुल्यः शक्नरयो दिशश्च मे
यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥ २२ ॥

अग्निः । च । मे । घर्मः । च । मे । अर्कः ।
च । मे । सूर्यः । च । मे । प्राणः । च । मे । अ-
श्वमेधः । च । मे । पृथिवी । च । मे । अदितिः ।

च । मे । दितिः । च । मे । द्यौः । च । मे । अङ्गु-
लयः । शक्रयः । दिशः । च । मे । यज्ञेन । क-
ल्पन्ताम् ॥ २२ ॥

पदार्थः— (अग्निः) पावकः (च) तत्प्रयोगः (मे) (धर्मः)
तापः (च) शान्तिः (मे) (अर्कः) पूजनीयसामग्रीविशेषः
(च) एतच्छुद्धिकरो व्यवहारः (मे) (सूर्यः) सविता (च)
समूहः (च) (मे) (प्राणः) जीवनहेतुः (च) बाह्यो वायुः
जीवः (च) सुगन्धलेपनेष्टम् (च) राजनीतिः (मे) (पृथिवी)
(मे) (अश्वमेधः) इति (च) पाविते (अहिः)
भूमिः (च) एतत्स्थाः सर्वपदार्थाः (च) (अस्वाण्ड-
ता नीतिः (च) जितेन्द्रियत्वम् (मे) (दितिः) अस्वाण्डता
सामग्री (च) अनित्यं जीवनं शरीरादिकम् वा (मे) (द्यौः)
धर्मं प्रकाशः (च) अहर्निशम् (मे) (अङ्गुलयः) अङ्गानि
प्राप्नुवन्ति यामिस्ताः (शक्रयः) शक्तयः (दिशः) (च) (उप-
दिशः) (मे) (यज्ञेन) संगतिकरणयोग्येन परमात्मना (कल्प-
न्ताम्) ॥ २२ ॥

अन्वयः—मेऽग्निश्च मे धर्मश्च मेऽर्कश्च मे सूर्यश्च मे
प्राणश्च मेऽश्वमेधश्च मे पृथिवी च मेऽदितिश्च मे दितिश्च मे द्यौश्च
मेऽङ्गुलयः शक्रयो दिशश्च यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥ २२ ॥

भावार्थः—ये प्राणिसुखाय यज्ञमनुतिष्ठन्ति ते महाशयाः स-
न्तीति वेद्यम् ॥ २२ ॥

पदार्थः—(मे) मेरे (अग्निः) आग (च) और उस का काम में लाना (मे) मेरः (धर्मः) धाम (च) और शान्ति (मे) मेरी (अर्कः) सत्कार करने योग्य विशेष सामग्री (च) और उस की शुद्धि करने का व्यवहार (मे) मेरा (सूर्यः) सूर्य (च) और जीविका का हेतु (मे) मेरा (प्राणः) जीवन का हेतु वायु (च) और बाहर का पवन (मे) मेरे (अश्वमेधः) राजपदेश (च) और राजनीति (मे) मेरी (पृथिवी) भूमि (च) और इस में स्थिर सब पदार्थ (मे) मेरी (अदितिः) अखण्ड नीति (च) और इन्द्रियों को बश में रखना (मे) मेरी (दितिः) खण्डितसामग्री (च) और अनित्य जीवना वा शरीर आदि (मे) मेरे (धीः) धर्म का प्रकाश (च) और दिन रात (मे) मेरा (अंगुल्यः) अंगुली (शक्रयः) शक्ति (दिशः) पूर्व उत्तर पश्चिम दक्षिण दिशा (च) और ईशान वायव्य नैऋत्य आग्नेय उपदिशा ये सब (यज्ञेन) मेल करने योग्य परमात्मा से (कल्पन्ताम्) सामर्थ्य हों ॥ २२ ॥

भावार्थः—जो प्राणियों के सुख के लिये यज्ञ का अनुष्ठान करते हैं वे महाशय होने हैं ऐसा जानना चाहिये ॥ २२ ॥

व्रतं चेत्यस्य देवा ऋपयः । कान्तवियाविदात्मा

देवता । पङ्क्तिश्छन्दः । पञ्चमः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

व्रतं च मऽऋतवश्च मे तपश्च मे सँवत्सरश्च मेऽहोरात्रेऽऊर्वशीवे बृहद्रथन्तरे च मे यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥ २३ ॥

व्रतम् । च । मे । ऋतवः । च । मे । तपः । च । मे । सँवत्सरः । च । मे । अहोरात्रे इत्यहोरात्रे ।

ऊर्व॒ष्ठीवेऽइत्यूर्व॒ष्ठीवे । बृह॒द्रथ॒न्तरेऽइति॑ बृहत्प॒रथ॒
न्तरे॑ । च॒ । मे॒ । य॒ज्ञेन॑ । क॒ल्पन्ता॒म् ॥ २३ ॥ ॐ

पदार्थः—(व्रतम्) सत्याचरणनियमपालनम् (च) सत्य-
कथनं सत्योपदेशश्च (मे) (ऋतवः) वसन्ताद्याः (च)
अयनम् (मे) (तपः) प्राणायामो धर्मानुष्ठानं वा (च) शीतो-
ष्णादिहृन्द्सहनम् (मे) (संवत्सरः) द्वादशभिर्मासैरलंकृतः (च)
कल्पमहाकल्पादि (मे) (अहोरात्रे) (ऊर्व॒ष्ठीवे) ऊरूचाष्ठी-
वन्तौ च ते । अत्र अचतुरवि० । अ० ५। ४ । ७७। इति निपात
(बृह॒द्रथ॒न्तरे) बृहच्च रथन्तरं च ते (च) वोढृन् (मे) (य॒ज्ञेन॑
कालचक्रज्ञानधर्माद्यनुष्ठानेन (कल्पन्ता॒म्) ॥ २३ ॥

अन्वयः—मे व्रतं च मऋतवश्च मे तपश्च मे संवत्सरश्च
मेऽहोरात्रे ऊर्व॒ष्ठीवे बृह॒द्रथ॒न्तरे च य॒ज्ञेन॑ कल्पन्ता॒म् ॥ २३ ॥

भावार्थः—ये नियतसमये कार्याणि सततं धर्मं चाचरन्ति तेऽ-
भीष्टसिद्धिमाप्नुवन्ति ॥ २३ ॥

पदार्थः—(मे) मेरे (व्रतम्) सत्य आचरण के नियम की पालना (च)
और सत्य कहना और सत्य उपदेश (मे) मेरे (ऋतवः) वसन्त आदि ऋतु
(च) और उत्तरायण दक्षिणायन (मे) मेरा (तपः) प्राणायाम (च) तथा
धर्म का आचरण शीत उष्ण आदि का सहना (मे) मेरा (संवत्सरः) साल (च)
तथा कल्प महाकल्प आदि (मे) मेरे (अहोरात्रे) दिन रात (ऊर्व॒ष्ठीवे) जंघा और
घोंटू (बृह॒द्रथ॒न्तरे) बड़ा पदार्थ अत्यन्त सुन्दर रथ तथा (च) वोड़े वा बैल (य-
ज्ञेन॑) धर्मज्ञान आदि के आचरण और कालचक्र के अमण के अनुष्ठान से (क-
ल्पन्ता॒म्) समर्थ हों ॥ २३ ॥

भावार्थः—जो पुरुष नियम किये हुए समय में काम और निरन्तर धर्म का आचरण करते हैं वे चाही हुई सिद्धि को पाते हैं ॥ २३ ॥

एकाचेत्यस्य देवा ऋषयः । विषमाङ्कगणितविद्याविदात्मा देवता ।

पूर्वार्द्धस्य संकृतिश्छन्दः । एकविंशतिश्चेत्युत्त-

रस्य विंशत् संकृतिश्छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

अब गणितविद्याया मूलमुपदिश्यते ॥

अब गणित विद्या के मूल का उपा० ॥

एका च मे तिस्रश्च मे तिस्रश्च मे पञ्च च मे
पञ्च च मे सप्त च मे सप्त च मे नव च मे नव
च मऽएकादश च मऽएकादश च मे त्रयो दश च मे त्र-
योदश च मे पञ्चदश च मे पञ्चऽदश च मे सप्तदश
च मे सप्तदश च मे नवदश च मे नवदश च मऽए-
कविंशतिश्च मऽएकविंशतिश्च मे त्रयोविं-
शतिश्च मे त्रयोविंशतिश्च मे पञ्चविंशतिश्च
मे पञ्चविंशतिश्च मे सप्तविंशतिश्च मे
सप्तविंशतिश्च मे नवविंशतिश्च मे नवविं-
शतिश्च मऽएकत्रिंशच्च मऽएकत्रिंशच्च मे त्रय-
स्त्रिंशच्च मे यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥ २४ ॥

एकाः । च । मे । तिस्रः । च । मे । तिस्रः ।
 च । मे । पञ्च । च । मे । पञ्च । च । मे । सप्त । च ।
 मे । सप्त । च । मे । नव । च । मे । नव । च । मे । एकादश ।
 च । मे । एकादश । च । मे । त्रयोदशेति त्रयःऽदश ।
 च । मे । त्रयोदशेति त्रयःऽदश । च । मे । पञ्च-
 दशेति पञ्चऽदश । च । मे । पञ्चदशेति पञ्चऽदश ।
 च । मे । सप्तदशेति सप्तऽदश । च । मे । सप्तदशेति
 सप्तऽदश । च । मे । नवदशेति नवऽदश । च । मे ।
 नवदशेति नवऽदश । च । मे । एकविंशतिरित्येकंऽवि-
 ंशतिः । च । मे । एकविंशतिरित्येकंऽविंशतिः ।
 च । मे । त्रयोविंशतिरिति त्रयःऽविंशतिः । च ।
 मे । त्रयोविंशतिरिति त्रयःऽविंशतिः । च । मे ।
 पञ्च विंशतिरिति पञ्चऽविंशतिः । च । मे । प-
 ञ्चविंशतिरिति पञ्चऽविंशतिः । च । मे । स-
 प्तविंशतिरिति सप्तऽविंशतिः । च । मे । सप्त-
 विंशतिरिति सप्तऽविंशतिः । च । मे । नवविं-
 शतिरिति नवऽविंशतिः । च । मे । नवविंशति-
 रिति नवऽविंशतिः । च । मे । एकत्रिंशदित्येकंऽ-

त्रिंशत् । च । मे । एकविंशदित्येकंऽत्रिंशत् । च ।
मे । त्रयस्त्रिंशदिति त्रयःऽत्रिंशत् । च । मे ।
यज्ञेन । कल्पन्ताम् ॥ २४ ॥

पदार्थः—(एका) एकत्वविशिष्टा संख्या (च) (मे)
(तिस्रः) त्रित्वविशिष्टा संख्या (च) (मे) (तिस्रः) (च)
(मे) (पञ्च) पञ्चत्वविशिष्टा गणना (च) (मे) (पञ्च)
(च) (मे) (सप्त) सप्तत्वविशिष्टा गणना (च) (मे)
(सप्त) (च) (मे) (नव) नवत्वविशिष्टा संख्या (च)
(मे) (नव) (च) (मे) (एकादश) एकाधिका दश (च) (मे)
(एकादश) (च) (मे) (त्रयोदश) त्रयोधिका दश (च)
(मे) (त्रयोदश) (च) (मे) (पञ्चदश) पञ्चोत्तरा दश
(च) (मे) (पञ्चदश) (च) (मे) (सप्तदश) सप्ता-
धिका दश (च) (मे) (सप्तदश) (च) (मे) (नवदश)
नवोत्तरा दश (च) (मे) (नवदश) (च) (मे) (एक-
विंशतिः) एकाधिका विंशतिः (च) (मे) (एकविंशतिः)
(च) (मे) (त्रयोविंशतिः) त्रयोधिका विंशतिः (च) (मे)
(त्रयोविंशतिः) (च) (मे) (पञ्चविंशतिः) पञ्चाधिका
विंशतिः (च) (मे) (पञ्चविंशतिः) (च)
(मे) (सप्तविंशतिः) सप्ताधिका विंशतिः (च) (मे) (स-
प्तविंशतिः) (च) (मे) (नवविंशतिः) नवाधिका विंशतिः
(च) (मे) (नवविंशतिः) (च) (मे) (एकत्रिंशत्)
एकाधिका त्रिंशत् (च) (मे) (एकत्रिंशत्) (च) (मे)

(त्रयस्त्रिंशत्) (च) (मे) उपधिकास्त्रिंशत् (च) (मे) य-
(यज्ञेन) संगतिकरणेन योगेन दानेन वियोगेन वा (कल्पन्ताम्) ॥२४॥

अन्वयः—यज्ञेन सङ्गतिकरणेन स एका संख्या च—हे मे ति-
स्त्रः, च—पुनर्मे तिस्रश्च—हे मे पञ्च, च—पुनर्मे पञ्च च—हे मे
सप्त, च—पुनर्मे सप्त—च—हे मे नव, च—पुनर्मे नव च—हे मे एका-
दश, च—पुनर्मे एकादश च—हे मे त्रयोदश, च—पुनर्मे त्रयोदश च—हे
मे पञ्चदश, च—पुनर्मे पञ्चदश च—हे मे सप्तदश, च—पुनर्मे स-
प्तदश च—हे मे नवदश, च—पुनर्मे नवदश च—हे मे एकविंशतिः,
च—पुनर्मे एकविंशतिश्च—हे मे त्रयो विंशतिः, च—पुनर्मे त्रयोविंश-
तिश्च—हे मे पञ्चविंशतिः, च—पुनर्मे पञ्चविंशतिश्च—हे मे स-
प्तविंशतिः, च—पुनर्मे सप्तविंशतिश्च—हे मे नवविंशतिः, च—पुनर्मे
नवविंशतिश्च—हे मे एकविंशच्च—पुनर्मे एकविंशच्च—हे मे त्रयस्त्रिंश-
च्चादग्रेऽप्येवं संख्याः कल्पन्ताम् ॥ इत्ये को योगपक्षः ॥

अथ द्वितीयः पक्षः ॥

यज्ञेन योगतो विपरीतेन दानरूपेण वियोगमार्गेण विपरीताः
संगृहीताश्चान्यान्या संख्या द्वयोर्वियोगेन यथा मे कल्पन्तां तथा मे
त्रयस्त्रिंशच्च—द्वयोर्दानेन वियोगेन स एकविंशत्, च—पुनर्मे सप्त-
विंशच्च—द्वयोर्वियोगेन मे नवविंशतिः, च—पुनर्मे नवविंशति-
श्च—द्वयोर्वियोगेन मे सप्तविंशतिरेवं सर्वत्र ॥ इति वियोगेनान्तरेण
द्वितीयः पक्षः ॥

अथ तृतीयः ॥

स एका च मे तिस्रश्च, मे तिस्रश्च मे पञ्च च, मे पञ्च

च मे सप्त च, मे सप्त च मे नव च, मे नव च म एकादश चैवं-
विधाः संख्याः अग्रेपि यज्ञेन उक्तपुनःपुनर्योगेन गुणनेन कल्पन्तां
समर्था भवन्तु ॥ इति गुणनविषये तृतीयः पन्नः ॥ २४ ॥

भावार्थः—अस्मिन् मन्त्रे यज्ञेनेति पदेन योगवियोगौ गृह्येते
कुतो यजधातोर्हि यः सङ्गतिकरणार्थस्तेन सङ्गतिकरणं कस्याश्चित्
संख्यायाः कयाचिद्योगकरणं यश्च दानार्थस्तेनैवं संभाव्यं कस्या-
श्चिद्दानं व्ययीकरणमिदमेवान्तरमेवं गुणनभागवर्गवर्गमूलघनघन-
मूलभागजानिप्रभागजातिप्रभृतयो ये गणितभेदाः सन्ति ते योगवि-
योगाभ्यामेवोत्पद्यन्ते कुतः कांचित् संख्यां कयाचित् संख्याया सकृत्
संयोजयेत् स योगो भवति यथा $२ + ४ = ६$ द्वयोर्मध्ये चत्वारो
युक्ताः षट्संपद्यन्ते । इत्थमनेकवारं चेत् संख्यायां संख्यां योजयेत्तर्हि
तद्गुणनमाहुः । यथा $२ + ४ = ८$ अर्थात् द्विरूपां संख्यां चतुर्वारं
पृथक् पृथग् योजयेद्वा द्विरूपां संख्यां चतुर्भिर्गुणयेत्तदाष्टौ जायन्ते ।
एवं चत्वारश्चतुर्वारं युक्ता वा चतुर्भिर्गुणितास्तदा चतुर्णां वर्गः
षोडश संपद्यन्ते । इत्थमन्तरेण भाग-वर्गमूल-घनमूलाद्याः क्रिया
निष्पद्यन्ते । अर्थात् यस्यां कस्यां चित्संख्यायां कांचित्संख्यां यो-
जयेद्वा केनचित्प्रकारान्तरेण वियोजयेदित्यनेनैव योगेन वियोगेन
वा बुद्धिमतां यथा भक्तिकल्पनया व्यक्ताव्यक्ततराः सर्वा गणितक्रिया
निष्पद्यन्तेऽतोऽत्र मन्त्रे द्वयोर्योगेनोत्तरोत्तरा द्वयोर्वियोगेन वा पूर्वा
पूर्वा विषम संख्या प्रदर्शिता तथा गुणनस्यापि कश्चित्प्रकारः प्रद-
र्शितइति वेदितव्यम् ॥ २४ ॥

पदार्थः—(यज्ञेन) मेल करने अर्थात् योग करने से (मे) मेरी (एका)

(एक) संख्या (च) और दो (मे) मेरी (तिस्रः) तीन संख्या, (च) फिर (मे) मेरी (तिस्रः) तीन (च) और दो (मे) मेरी (पञ्च) पांच (च) फिर (मे) मेरी (पञ्च) पांच (च) और दो (मे) मेरी (सप्त) सात, (च) फिर (मे) मेरी (सप्त) सात (च) और दो (मे) मेरी (नव) नौ (च) फिर (मे) मेरी (नव) नौ (च) और दो (मे) मेरी (एकादश) ग्यारह (च) फिर (मे) मेरी (एकादश) ग्यारह (च) और दो (मे) मेरी (त्रयोदश) तेरह, (च) फिर (मे) मेरी (त्रयोदश) तेरह (च) और दो (मे) मेरी (पञ्चदशः) पन्द्रह, (च) फिर (मे) मेरी (पञ्चदश) पन्द्रह (च) और दो (मे) मेरी (सप्तदश) सत्रह (च) फिर (मे) मेरी (सप्तदश) सत्रह (च) और दो (मे) मेरी (नवदश) उन्नीश, (च) फिर (मे) मेरी (नवदश) उन्नीश (च) और दो (मे) मेरी (एकविंशतिः) इक्कीश, (च) फिर (मे) मेरी (एकविंशतिः) इक्कीश (च) और दो (मे) मेरी (त्रयोविंशतिः) तेईश, (च) फिर (मे) मेरी (त्रयोविंशतिः) तेईश (च) और दो (मे) मेरी (पञ्चविंशतिः) पच्चीश, (च) फिर (मे) मेरी (पञ्चविंशतिः) पच्चीश (च) और दो (मे) मेरी (सप्तविंशतिः) सत्ताईश, (च) फिर (मे) मेरी (सप्तविंशतिः) सत्ताईश (च) और दो (मे) मेरी (नवविंशति) उनतीश, (च) फिर (मे) मेरी (नवविंशतिः) उनतीश (च) और दो (मे) मेरी (एकत्रिंशत्) इकतीश, (च) फिर (मे) मेरी (एकत्रिंशत्) इकतीश (च) और दो (मे) मेरी (त्रयस्त्रिंशत्) तेतीश (च) और आगे भी इसी प्रकार संख्या (कल्पन्ताम्) समर्थ हों । यह एक योग पक्ष है ॥

अब दूसरा पक्ष

(यज्ञेन) योग से विपरीत दानरूप त्रियोगमार्ग से विपरीत संगृहीत (च) और संख्या दो के वियोग अर्थात् अन्तर से (मे) मेरी (कल्पन्ताम्) समर्थ हों वैसे (मे) मेरी (त्रयस्त्रिंशत्) तेतीश संख्या (च) दोके देने अर्थात् वियोग से (मे) मेरी (एकत्रिंशत्) इकतीश (च) फिर (मे) मेरी (एकत्रिंशत्) इकतीश (च) दो के वियोग से (मे) मेरी (नवविंशतिः) उनतीश, (च) फिर (मे)

मेरी (नवविंशतिः) उनतीश (च) दो के वियोग से (मे) मेरी (सप्तविंशतिः) सत्ताईस समर्थ हो ऐसे सब संख्याओं में जानना चाहिये ॥ यह वियोग से दूसरा पक्ष है ॥

अब तीसरा ॥

(मे) मेरी (एका) एक संख्या (च) और (मे) मेरी (तिस्रः) तीन संख्या (च) परस्पर गुणी, (मे) मेरी (तिस्रः) तीन संख्या (च) और (मे) मेरी (पञ्च) पांच संख्या (च) परस्पर गुणित, (मे) मेरी (पञ्च) पांच संख्या (च) और (मे) मेरी (सप्त) सात संख्या (च) परस्पर गुणित, (मे) मेरी (सप्त) सात संख्या (च) और (मे) मेरी (नव) नव संख्या (च) परस्पर गुणित, (मे) मेरी (नव) नव संख्या (च) और (मे) मेरी (एकादश) ग्यारह संख्या (च) परस्पर गुणित इस प्रकार अन्य संख्या (यज्ञेन) उक्त वार २ योग अर्थात् गुणन से (कल्पन्ताम्) समर्थ हों ॥ यह गुणन विषय से तीसरा पक्ष है ॥ २४ ॥

भावार्थः—इम मन्त्र में (यज्ञेन) इम पद से जोड़ना घटाना लिखे जाते हैं क्योंकि जो यज्ञ धातु का संगनिकरण अर्थ है उस से संग कर देना अर्थात् किसी संख्या को किसी संख्या में योग कर देना वा यज्ञधातु का जो दान अर्थ है उस से ऐसी संभावना करनी चाहिये कि किसी संख्या का दान अर्थात् व्यय करना निकाल डालना यही अन्तर है इस प्रकार गुणन, भाग, वर्ग, वर्गमूल, घन, घनमूल, भागजाति, प्रभागजाति आदि जो गणित के भेद हैं वे योग और अन्तर ही उत्पन्न होते हैं क्योंकि किसी संख्या को किसी संख्या से एक वार मिला दे तो योग कहाना है जैसे $२+४=६$ अर्थात् २ में ४ जोड़े तो ६ होते हैं ऐसे यदि अनेक वार संख्या में संख्या जोड़े तो उस को गुणन कहते हैं जैसे $२ \times ४ = ८$ अर्थात् २ को ४ वार अलग २ जोड़े वा २ को ४ चार से गुणे तो ८ होते हैं । ऐसे ही ४ को ४ चौगुना कर दिया तो ४ का वर्ग १६ हुए ऐसे ही अन्तर से भाग, वर्गमूल, घनमूल आदि निष्पन्न होते हैं अर्थात् किसी संख्या में किसी संख्या को जोड़ देवे वा किसी प्रकारान्तर से घटा देवे इसी योग वा वियोग से बुद्धिमानों को यथामति कल्पना से व्यक्त अव्यक्त अङ्क

गणित और बीज गणित आदि समस्त गणित क्रिया उत्पन्न होती हैं इस कारण इस मंत्र में दो के योग से उत्तरोत्तर संख्या वा दो के वियोग से पूर्व २ संख्या अच्छे प्रकार दिखलाई हैं वैसे गुणन का भी कुछ प्रकार दिखलाया है यह जानना चाहिये ॥२४॥

चतस्रश्चेत्यस्य पूर्वदेवा ऋषयः । समाङ्कगणितविद्या

विदात्मा देवता । पङ्क्तिश्छन्दः । चतुर्विंशति-

श्चेत्युत्तरस्याकृतिश्छन्दः । पञ्चमः स्वरः ॥

अथ समाङ्कगणितविषयमाह ॥

अथ सम अङ्कों के गणित वि० ॥

चतस्रश्च मेऽष्टौ च मेऽष्टौ च मे द्वादश च मे
द्वादश च मे षोडश च मे षोडशच मे विंशतिश्च
मे विंशतिश्च मे चतुर्विंशतिश्च मे चतुर्विंशति-
श्च मेऽष्टाविंशतिश्च मेऽष्टाविंशतिश्च मे द्वात्रिंश-
शच्च मे द्वात्रिंशच्च मे पट्त्रिंशच्च मे पट्त्रिंशच्च मे
चत्वारिंशच्च मे चत्वारिंशच्च मे चतुश्चत्वारिंशच्च
मे चतुश्चत्वारिंशच्च मेऽष्टाचत्वारिंशच्च मे यज्ञेन
कल्पन्ताम् ॥२५॥

चतस्रः । च । मे । अष्टौ । च । मे । अष्टौ ।
च । मे । द्वादश । च । मे । द्वादश । च । मे । षो-
डश । च । मे । षोडश । च । मे । विंशतिः ।

च । मे । विंशतिः । च । मे । चतुर्विंशतिरितिः
 चतुःऽविंशतिः । च । मे । चतुर्विंशतिरिति चतुः-
 ऽविंशतिः । च । मे । अष्टाविंशतिरित्यष्टाऽविं-
 शतिः । च । मे । अष्टाविंशतिरित्यष्टाऽविंश-
 तिः । च । मे । द्वात्रिंशत् । च । मे । द्वात्रिंशत् ।
 च । मे । षट्त्रिंशदिति षट्ऽत्रिंशत् । च । मे ।
 षट्त्रिंशदिति षट्ऽत्रिंशत् । च । मे । चत्वारिं-
 शत् । च । मे । चत्वारिंशत् । च । मे । चतुश्च-
 त्वारिंशदिति चतुःऽचत्वारिंशत् । च । मे । चतुश्च-
 त्वारिंशदिति चतुःऽचत्वारिंशत् । च । मे । अष्टाच-
 त्वारिंशदित्यष्टाऽचत्वारिंशत् । च । मे । यज्ञेन ।
 कल्पन्ताम् ॥ २५ ॥

पदार्थः—(चतस्रः) चतुष्टयविशिष्टा संख्या (च) (मे)
 (अष्टौ) अष्टत्वविशिष्टा संख्या (च) (मे) (अष्टौ) (च) (मे)
 (द्वादश) द्वययिका दश (च) (मे) (द्वादश) (च) (मे)
 (षोडश) षडयिका दश (च) (मे) (षोडश) (च) (मे)
 (विंशतिः) (च) (मे) (विंशतिः) (च) (मे) (चतुर्विंशतिः)

चतुरधिका विंशतिः (च) (मे) (चतुर्विंशतिः) (च) (मे)
 (अष्टाविंशतिः) अष्टाधिका विंशतिः (च) (मे) (अष्टा-
 विंशतिः) (च) (मे) (द्वात्रिंशत्) द्व्यधिकार्त्रिंशत् (च) (मे) (द्वात्रिं-
 शत्) (च) (मे) (षट्त्रिंशत्) षडुत्तरात्रिंशत् (च) (मे)
 (षट्त्रिंशत्) (च) (मे) (चत्वारिंशत्) (च) (मे)
 (चत्वारिंशत्) (च) (मे) (चतुश्चत्वारिंशत्) चतुरधिका-
 चत्वारिंशत् (च) (मे) (चतुश्चत्वारिंशत्) (च) (मे)
 (अष्टाचत्वारिंशत्) अष्टाधिकाचत्वारिंशत् (च) (मे) (यज्ञेन)
 योगेन वियोगेन वा (कल्पन्ताम्) समर्था भवन्तु ॥ २५ ॥

अन्वयः—यज्ञेन सङ्गतिकरणेन मे चतस्रः—चतुःसंख्या
 च—चतस्रोमेऽष्टौ, च—पुनर्मे अष्टौ—च—चतस्रो मे द्वादश, च
 पुनर्मे द्वादश च—चतस्रो मे षोडश, च—पुनर्मे षोडश च—च-
 तस्रो मे विंशतिः, च—पुनर्मे विंशतिश्च—चतस्रो मे चतुर्विंशतिः,
 च—पुनर्मे चतुर्विंशतिश्च—चतस्रो मेऽष्टाविंशतिः, च—पुनर्मेऽष्टा-
 विंशतिश्च—चतस्रो मे द्वात्रिंशत्, च—पुनर्मे द्वात्रिंशच्च—चतस्रो
 मे षट्त्रिंशच्च—पुनर्मे षट्त्रिंशच्च—चतस्रो मे चत्वारिंशत्, च—पु-
 नर्मे चत्वारिंशच्च चतस्रो मे चतुश्चत्वारिंशत्, च पुनर्मे चतुश्च-
 त्वारिंशच्च—चतस्रो मेऽष्टाचत्वारिंशत् आदरेऽपि पूर्वोक्तविधिना
 संख्या कल्पन्ताम् ॥ २५ ॥

इत्ये को योगपक्षः ॥

अथ द्वितीयः ॥

यज्ञेन योगतो विपरीतेन दानरूपेण वियोगमार्गेण विपरीताः संगृहीताश्चान्पान्पासंख्या चतुर्णां वियोगेन यथा मे कल्पन्तां तथा मेऽष्टाचत्वारिंशच्च-चतुर्णां दानेन वियोगेन मे चतुशश्चत्वारिंशत् च-पुनर्मे चतुश्चत्वारिंशच्च चतुर्णां वियोगेन मे चत्वारिंशत् च-पुनर्मे चत्वारिंशच्च-चतुर्णां वियोगेन मे शट्त्रिंशत्, च-पुनर्मे षट्त्रिंशच्च-चतुर्णां वियोगेन मे द्वात्रिंशदेवं सर्वत्र ॥
इति वियोगेन द्वितीयः पक्षः ॥ २५ ॥

अथ तृतीयः ॥

मे चतस्रश्च मेऽष्टौ च, मेऽष्टौ च मे द्वादश च, मे द्वादश च मे षोडश च, मे षोडश च मे विंशतिश्चैवं विधाः संख्या अग्रेपि यज्ञेन उक्त पुनः पुनर्योगेन गुणनेन कल्पन्तां समर्था भवन्तु । इति गुणन विषयेण तृतीयः पक्षः ॥ २५ ॥

भावार्थः—पूर्वस्मिन्नेकां संख्यां संगृह्य द्वयोर्योगवियोगाभ्यां विषमाः संख्याः प्रतिपादिताः । अतः पूर्वतः क्रमेणागतैकद्वित्रि-संख्या विहायात्र मन्त्रे चतसृणां योगेन वियोगेन वा चतुः संख्या-मारभ्य समसंख्याः प्रतिपादिताः । अनेन मन्त्रद्वयेन विषमसंख्यानां समसंख्यानाञ्च भेदान् विज्ञाय यथाबुद्धिकल्पनया सर्वा गणित-विद्या विज्ञातव्याः ॥ २५ ॥

पदार्थः—(यज्ञेन) मेल करने अर्थात् योग करने में (मे) मेरी (चतस्रः) चार संख्या (च) और चारि संख्या (मे) मेरी (अष्टौ) आठ संख्या, (च) फिर (मे) मेरी (अष्टौ) आठ संख्या (च) और चारि (मे) मेरी (द्वादश) बारह, (च) फिर (मे) मेरी (द्वादश) बारह (च) और चारि (मे) मेरी (षोडश)

जन्यं घृतादि (मे) (दित्यवाट्) दितौ खण्डितायां क्रियायां
 भवा दित्यास्तान्यो वहति पृथक् करोति सः (च) एतत्पालना
 (मे) (दित्यौही) तस्त्री (च) अन्यदपि (मे) (पञ्चाविः)
 पञ्चावयो यस्य सः (च) एतद्रक्षणम् (मे) (पञ्चावी) स्त्री
 (च) एतत्पालनम् (मे) (त्रिवत्सः) त्रयो वत्सा यस्य सः (च)
 एतच्छिक्षणम् (मे) (त्रिवत्सा) त्रयो वत्सा यस्याः सा (च)
 एतस्या रक्षा (मे) (तुर्यवाट्) यस्तुर्यं चतुर्यं वर्षं वहति प्राप्नोति
 स वृषभादिः । यस्य त्रीणि वर्षाणि पूर्णानि जातानि चतुर्यः प्रविष्टः
 स इत्यर्थः (च) अस्य शिक्षणम् (मे) (तुर्यौही) पूर्वोक्तसदृशी
 गौः (च) अस्याः शिक्षा (मे) (यज्ञेन) पशुपालनविधिना
 (कल्पन्ताम्) समर्थयन्तु ॥ २६ ॥

अन्वयः—मे व्यविश्च मे व्यवी च मे दित्यवाट् च मे दि-
 त्यौही च मे पञ्चाविश्च मे पञ्चावी च मे त्रिवत्सश्च मे त्रिव-
 त्सा च मे तुर्यवाट् च मे तुर्यौही च यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥ २६ ॥

भावार्थः—अत्र गोजाविग्रहणमुपलक्षणार्थम् । ये मनुष्याः
 पशून् वर्द्धयन्ति ते रसाढ्या जायन्ते ॥ २६ ॥

पदार्थः—(मे) मेरा (व्यविः) तीन प्रकार का भेड़ों वाला (च) और
 इस से भिन्न सामग्री (मे) मेरी (व्यवी) तीन प्रकार की भेड़ों वाली स्त्री
 (च) और इन से उत्पन्न हुए घृतादि (मे) मेरे (दित्यवाट्) खंडित क्रियाओं
 में हुए विधियों को पृथक् करने वाला (च) और इस के संबन्धी (मे) मेरी
 (दित्यौही) उन्हीं क्रियाओं को प्राप्त कराने वाली गाय आदि (च) और उस
 की रक्षा (मे) मेरा (पञ्चाविः) पांच प्रकार की भेड़ों वाला (च) और उस
 के घृतादि (मे) मेरी (पञ्चावी) पांच प्रकार की भेड़ों वाली स्त्री (च) और इस
 के उद्योग आदि (मे) मेरा (त्रिवत्सः) तीन बछड़े वाला (च) और उस के

बछड़े आदि (मे) मेरी (त्रिवत्सा) तीन बछड़े वाली गौ (च) और उस के वृ-
तादि (मे) मेरा (तुर्यावाट्) चौथे वर्ष को प्राप्त हुआ बैल आदि (च) और इस
को काम में लाना (मे) मेरी (तुर्यौही) चौथे वर्ष को प्राप्त गौ (च) और इस
की शिक्षा ये सब पदार्थ (यज्ञेन) पशुओं के पालन के विधान से (कल्पन्ताम्)
समर्थ होंगे ॥ २६ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में गौ ज्ञाग और भेड़ के उपलक्षण से अन्य पशुओं
का भी ग्रहण होता है । जो मनुष्य पशुओं को बढ़ाने हैं वे इन के रसों से आढ्य
होते हैं ॥ २६ ॥

प॒ठ॒वाट्चेत्यस्य दे॒वा ऋषयः । पशुपालनविद्याविदात्मा
दे॒वता । भुरि॒गार्भी प॒क्षिशृ॒न्दः । प॒ञ्चमः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

प॒ठ॒वाट् च॑ मे॒ प॒ठौही॑ च॑ मऽउ॒क्षा च॑ । मे॒ व॒-
शा च॑ मऽअ॒भश्च॑ मे॒ वे॒हश्च॑ मे॒ अ॒न॒ड्वौश्च॑ मे॒ धे॒नु-
श्च॑ मे॒ य॒ज्ञेन॑ क॒ल्पन्ता॑म ॥ २७ ॥

प॒ठ॒वाडि॑ति॒ प॒ठ॒वाट् । च॒ । मे॒ । प॒ठौही॑ ।
च॒ । मे॒ । उ॒क्षा । च॒ । मे॒ । व॒शा । च॒ । मे॒ । अ॒भः ।
च॒ । मे॒ । वे॒हत् । च॒ । मे॒ । अ॒न॒ड्वान् । च॒ । मे॒ ।
धे॒नुः । च॒ । मे॒ । य॒ज्ञेन॑ । क॒ल्पन्ता॑म् ॥ २७ ॥

पदार्थः—(प॒ठ॒वाट्) षः प॒ष्ठेन॑ पृ॒ष्ठेन॑ वहति सो हस्त्युष्ट्रादिः
(च) तत्सम्बन्धी (मे) (प॒ठौही) वडवादिः (च) हस्ति-

न्यादिभिरुत्थापिताः पदार्थाः (मे) (उक्ता) वीर्य सेचकः (च)
 वीर्यधारिकाः (मे) (वशा) बन्ध्या गौः (च) वीर्यहीनः (मे)
 (ऋषभः) बलिष्ठ (च) बलवती (मे) (वेहन) यस्य
 वीर्यं यस्या गमो वा विहन्यते स सा च (च) सामर्थ्यहीनः (मे)
 (अनड्वान्) हलशकटादिबहनसामर्थ्यः (च) शकटवाही जनः
 (मे) (धेनुः) दुग्धदात्री (च) दोग्धा (मे) (यज्ञेन) पशुशिक्षारूपेन
 (कल्पन्ताम्) समर्थयन्तु ॥ २७ ॥

वृषभमप्युच्यते—मे पण्टवाट् च मे पण्टौही च मे उक्ता च मे वशा
 च मे ऋषभश्च मे बलिष्ठश्च मे अनड्वौश्च मे धेनुश्च यज्ञेन कल्प-
 न्ताम् ॥ २७ ॥

भावार्थः—ये पशून् सुशिक्ष्य कार्येषु संयुज्जते ते सिद्धार्था
 जायन्ते ॥ २७ ॥

पदार्थः—(मे) मेरे (पण्टवाट्) पीठ से भार उठाने हारे हाथी ऊंट आदि
 (च) और उन के संबंधी (मे) मेरी (पण्टौही) पीठ से भार उठाने हारी घोड़ी
 ऊंटनी आदि (च) और उन से उठाये गये पदार्थ (मे) मेरा (उक्ता) वीर्य
 सेचन मे समर्थ वृषभ (च) और वीर्य धारण करने वाली गौ आदि (मे) मेरी (वशा)
 बन्ध्या गौ (च) और वीर्य हीन बैल (मे) मेरा (ऋषभः) समर्थ बैल (च)
 और बलवती गौ (मे) मेरी (वेहन) गर्भ गिराने वाली (च) और सामर्थ्यहीन गौ
 (मे) मेरा (अनड्वान्) हल और गाड़ी आदि को चलाने में समर्थ बैल (च)
 और गाड़ीवान आदि (मे) मेरी (धेनुः) नवीन व्यानी दूध देने हारी गाय (च)
 और उस को दोहने वाला जन ये सब (यज्ञेन) पशुशिक्षारूप यज्ञकर्म से (कल्प-
 न्ताम्) समर्थ होंगे ॥ २७ ॥

भावार्थः—जो पशुओं को अच्छी शिक्षा दे के कार्यों में संयुक्त करते हैं वे
 अपने अयोजन सिद्ध करके सुखी होते हैं—॥ २७ ॥

वाजायेत्यस्य देवा ऋषयः । संग्रामादिविदात्मा देवता ।

पूर्वस्थनिचृदातिशकरी छन्दः । पञ्चमः स्वरः ।

इयमित्युत्तरस्यार्चा बृहती छन्दः ।

ऋषभः स्वरः ॥

अथ कीदृशी वाक् स्वीकार्येत्याह ॥

अब कैसी वाणी का स्वीकार करना चाहिये यह वि० ॥

वाजाय स्वाहा प्रसवाय स्वाहा पिजाय स्वाहा
 क्रतवे स्वाहा वसवे स्वाहा हर्षतये स्वाहा हने मुग्धाय
 स्वाहा मुग्धायैवैनं शिनाय स्वाहा विनं शि-
 नंऽआन्त्याय नाय स्वाहान्याय भौवनाय स्वाहा
 भुवनस्य पतये स्वाहा धिपतये स्वाहा प्रजापतये
 स्वाहा । इयं ते राणिमन्त्राय यन्तामि यमेन ऊर्जे
 त्वा वृष्ट्यै त्वा प्रजानां त्वाधिपत्याय ॥ २८ ॥

वाजाय । स्वाहा । प्रसवायति प्रसवाय । स्वाहा ।
 अपिजाय । स्वाहा । क्रतवे । स्वाहा । वसवे । स्वा-
 हा । अहर्षतये । स्वाहा । अहने । मुग्धाय । स्वाहा ।

मुग्धाय । वैनंशिनाय । स्वाहा । विनंशिना
 इतिविनंशिने । आन्त्यायनाय । स्वाहा । आन्त्याय ।
 भौवनाय । स्वाहा । भुवनस्य । पतये । स्वाहा ।
 अधिपतय इत्यधिपतये । स्वाहा । प्रजापतयऽइति
 प्रजाऽपतये । स्वाहा । इयम् । ते । राट । मित्राय ।
 यन्ता । आसि । यमनः । ऊर्जे । त्वा । वृष्ट्यै ।
 त्वा । प्रजातामिति प्रजानाम् । त्वा । आपिपत्या-

॥ २७ ॥

यत्याधिपत्याय ॥ २८ ॥

पदार्थः—(वाजाय) संग्रामाय (स्वाहा) सत्या क्रिया
 (प्रसवाय) मन्त्रार्थाय सन्तानोत्पादनाय वा (स्वाहा) पुरुषा-
 र्थवल्लयुक्ता सत्या वाक् (अपिजाय) स्वीकाराय (स्वाहा)
 साध्वी क्रिया (क्रतवे) विज्ञानाय (स्वाहा) योगाभ्यासादिक्रि-
 या (वसवे) वासाय (स्वाहा) धनप्रापिका क्रिया (अह-
 र्तये) अह्नां पालकाय (स्वाहा) कालविज्ञापिता क्रिया
 (अह्ने) दिनाय (मुग्धाय) प्रापितमोहाय (स्वाहा) वैराग्य
 युक्ता क्रिया (मुग्धाय) मोहं प्राप्ताय (वैनंशिनाय) विनष्टुं
 शीलं यस्य तस्यायं ओषस्तस्मै (स्वाहा) सत्योपदेशिका वाक्
 (विनंशिने) विनष्टुं शालाय (आन्त्यायनाय) अन्ते भवमयनं

यस्य स अन्त्यायनः स एव तस्मै (स्वाहा) सत्या वाणी (आ-
न्त्याय) अन्ते भवायान्त्याय (भौवनाय) भुवनानामयं सम्बन्धी
तस्मै (स्वाहा) सुष्टूपदेशः (भुवनस्य) भवन्ति भूतानि यस्मि-
नस्य (पतये) स्वामिने (स्वाहा) उत्तमा वाक् (अधिपतये)
पतीनां पालिकानामधिष्ठात्रे (स्वाहा) राजव्यवहारसूचिका क्रिया
(प्रजापतये) प्रजारक्षकाय (स्वाहा) राजधर्मद्योतिका नीतिः
(इयम्) नीतिः (ते) तत्र (राष्ट्र) या राजते सा (मित्राय) सु-
हृदे (यन्ता) नियामकः (अस्ति) (यमनः) यस्य सद्गुणान् य-
च्छति सः (ऊर्जे) पराक्रमाय (त्वा) त्वाम् (वृष्ट्यै) वर्षणाय
(त्वा) त्वाम् (प्रजानाम्) पालनीयानाम् (त्वा) त्वाम् (आ-
धिपत्याय) अधिष्ठातृत्वाय ॥ २८ ॥

अन्ययः—येन विदुषा वाजायस्वाहा प्रसवाय स्वाहा पित्राय
स्वाहा क्रतवे स्वाहा वसवे स्वाहाऽर्हपतये स्वाहाऽहे मुग्धाय स्वा-
हा मुग्धाय वैनाशिनाय स्वाहा वैनाशिनऽअन्त्यायनाय स्वाहान्ऽऽत्याय
भौवनाय स्वाहा भुवनस्य पतये स्वाहाऽधिपतयेस्वाहा प्रजापतये
स्वाहा स्वीक्रियते यस्य ते तवेयं राडस्ति यो यमनस्त्वं मित्राय
यन्तासि तं त्वा त्वामूर्जे त्वा वृष्ट्यै त्वा प्रजानामाधिपत्याय च
वयं स्वीकुर्वीमहि ॥ २८ ॥

भावार्थः—ये मनुष्या धर्म्यवाक्क्रियाभ्यां सह प्रवर्तन्ते ते सु-
खानि लभन्ते ये जितेन्द्रियास्ते राज्यं रक्षितुं शक्नुवन्ति ॥ २८ ॥

पदार्थः—जिस विद्वान् में (बाजाय) संग्राम के लिये (स्वाहा) सत्य क्रिया (प्रसवाय) ऐश्वर्य वा सन्तानोत्पत्ति के अर्थ (स्वाहा) पुरुषार्थ बलयुक्त सत्य वाणी (अपिजाय) ग्रहण करने के अर्थ (स्वाहा) उत्तम क्रिया (क्रतवे) विज्ञान के लिये (स्वाहा) योगाभ्यासादि क्रिया (वमवे) निवाम के लिये (स्वाहा) धनप्राप्ति कराने वाली क्रिया (अहर्पतये) दिनों के पालन करने हारे के लिये (स्वाहा) कालविज्ञान को देने वाली क्रिया (अहने) दिन के लिये वा (मुग्धाय) मूढ़ जन के लिये (स्वाहा) वैराग्ययुक्त क्रिया (मुग्धाय) मोह को प्राप्त हुए के लिये (वैनंशिनाय) विनाशि अर्थात् विनष्ट होने हारे को जो बोध उस के लिये (स्वाहा) मृत्युहितोपदेश करने वाली वाणी (विनंशिने) विनाश होने वाले स्वभाव के अर्थ वा (आन्त्यायनाय) अन्त में पर जिस का हो उस के लिये (स्वाहा) सत्य वाणी (आन्त्याय) नीच वर्ण में उत्पन्न हुए (भौवनाय) भुवन संबन्धी के लिये (स्वाहा) उत्तम उपदेश (भुवनस्य) जिस संसार में सब प्राणी मात्र होते हैं उस के (पतये) स्वामी के अर्थ (स्वाहा) उत्तम वाणी (अधिपतये) पालने वालों को अधिष्ठाता के अर्थ (स्वाहा) राजव्यवहार को जनाने वाली क्रिया तथा (प्रजापतये) प्रजा के पालन करने वाले के अर्थ (स्वाहा) राजधर्म प्रकाश करने वाली नीति स्वीकार की जाती है तथा जिस (ते) आप की (इयम्) यह (राट्) विशेष प्रकाशमान् नीति है और जो (यमनः) अच्छे गुणों के ग्रहण कर्ता आप (मित्राय) मित्र के लिये (यन्ता) उचित सत्कार करने हारे (असि) हैं उन (त्वा) आप को (ऊर्जने) पराक्रम के लिये (त्वा) आप को (वृष्टये) वर्षा के लिये और (त्वा) आप को (प्रजानाम्) पालन के योग्य प्रजाओं के (आधित्याय) अधिपति होने के लिये हम स्वीकार करते हैं ॥ २८ ॥

भावार्थः—जो मनुष्य धनयुक्त वाणी और क्रिया से सहित वर्तमान रहते हैं वे सुखों का प्राप्त होते हैं और जो जितेन्द्रिय होते हैं वे राज्य के पालन में समर्थ होते हैं ॥ २८ ॥

अपुनर्ज्ञेनेत्यस्य देवा ऋषयः । यज्ञानुष्ठातात्मा देवता ।

पूर्वस्य स्वराड्भित्तिरुच्छन्दः । पञ्चमः स्वरः । स्तो-

मश्चेत्यस्य ब्राह्म्युष्णकू छन्दः । ऋषभः स्वरः ॥

अथ किं २ यज्ञसिद्धये नियोजनीयमित्याह ॥

अथ क्या २ यज्ञ की सिद्धि के लिये युक्त करना चाहिये यह० ॥

आयुर्_{यज्ञेन} कल्पतां प्राणो_{यज्ञेन} कल्पतां
चक्षुर्_{यज्ञेन} कल्पतां श्रोत्रं_{यज्ञेन} कल्पतां वाग्यज्ञेन
कल्पतां मनो_{यज्ञेन} कल्पतामात्मा यज्ञेन कल्पतां
ब्रह्मा यज्ञेन कल्पतां ज्योतिर्_{यज्ञेन} कल्पतां स्वर्ग्य-
ज्ञेन कल्पतां पृष्ठं यज्ञेन कल्पतां यज्ञो यज्ञेन
कल्पताम् । स्तोमश्च यजुश्च ऋक्च सामं च
बृहच्च रथन्तरं च । स्वर्देवा अगन्मामृता अभूम
प्रजापतेः प्रजा अभूम वेद स्वाहा ॥ २९ ॥

आयुः । यज्ञेन । कल्पताम् । प्राणः । यज्ञेन ।
कल्पताम् । चक्षुः । यज्ञेन । कल्पताम् । श्रोत्रम् ।
यज्ञेन । कल्पताम् । वाक् । यज्ञेन । कल्पताम् ।
मनः । यज्ञेन । कल्पताम् । आत्मा । यज्ञेन । क-
ल्पताम् । ब्रह्मा । यज्ञेन । कल्पताम् । ज्योतिः ।
यज्ञेन । कल्पताम् । स्वः । यज्ञेन । कल्पताम् ।
पृष्ठम् । यज्ञेन । कल्पताम् । यज्ञः । यज्ञेन । क-
ल्पताम् । स्तोमः । च । यजुः । च । ऋक् । च ।
सामं । च । बृहत् । च । रथन्तरमिति रथम्ऽत-

रम् । च । स्वः । देवाः । अगन्म । अमृताः । अभूम ।
 प्रजापतेरिति प्रजाऽपतेः । प्रजा इति प्रजाः ।
 अभूम । वेष्ट । स्वाहा ॥ २९ ॥

पदार्थः—(आधुः) एति जीवनं येन तत् (यज्ञेन) पर-
 मेश्वरस्य विदुषां च सत्कारेण (कल्पताम्) समर्थं भवतु (प्राणः)
 जीवनहेतुः (यज्ञेन) सङ्गतिकरणेन (कल्पताम्) (चक्षुः)
 नेत्रम् (यज्ञेन) (कल्पताम्) (श्रोत्रम्) श्रवणेन्द्रियम् (यज्ञेन)
 (कल्पताम्) (वाक्) वक्ति यथा सा वाणी (यज्ञेन) (क-
 ल्पताम्) (मनः) अन्तःकरणम् (यज्ञेन) (कल्पताम्) (आ-
 त्मा) अनति शरीरमिन्द्रियाणि प्राणांश्च व्याप्नोति सः (यज्ञेन)
 (कल्पताम्) (ब्रह्मा) चतुर्वेदविहिद्वान् (यज्ञेन) (कल्पताम्)
 (ज्योतिः) न्यायप्रकाशः (यज्ञेन) (कल्पताम्) (स्वः)
 सुखम् (यज्ञेन) (कल्पताम्) (षष्ठम्) ज्ञातुमिच्छा (यज्ञेन)
 अध्ययनारूपेण (कल्पताम्) (यज्ञः) सङ्गन्तव्यो धर्मः (यज्ञेन)
 सत्यव्यवहारेण (कल्पताम्) (स्तोमः) स्तुवन्ति यस्मिन् सोऽ-
 यर्वेदः (च) (यजुः) यजति येन स यजुर्वेदः (च) (ऋक्)
 ऋग्वेदः (च) (साम) सामवेदः (च) (बृहत्) महत्
 (च) (रथन्तरम्) सामस्तोत्रविशेषः (च) (स्वः) मोक्ष-
 सुखम् (देवाः) विद्वांसः (अगन्म) प्राप्नुयाम (अमृताः)
 जन्ममरणदुःस्वरहिताः सन्तः (अभूम) भवेम (प्रजापतेः) सक-
 लसंसारस्य स्वामिनो जगदीश्वरस्य (प्रजाः) पालनीयाः (अ-
 भूम) भवेम (वेष्ट) सत्क्रियया (स्वाहा) सत्यया वाण्या ॥ २९ ॥

अन्वयः—हे मनुष्यते तव प्रजानामाधिपत्यायायुर्यज्ञेन कल्पतां प्राणो यज्ञेन कल्पतां चक्षुर्यज्ञेन कल्पतां श्रोत्रं यज्ञेन कल्पतां वाग् यज्ञेन कल्पतां मनो यज्ञेन कल्पतामात्मा यज्ञेन कल्पतां ब्रह्मा यज्ञेन कल्पतां ज्योतिर्यज्ञेन कल्पतां स्वर्यज्ञेन कल्पतां पृष्ठं यज्ञेन कल्पतां यज्ञो यज्ञेन कल्पतां स्तोमश्च यजुश्च ऋक् च साम च बृहच्च रथन्तरं च यज्ञेन कल्पताम् । हे देवा विद्वांसो यथा वयम-
मृताः स्वरगन्म प्रजापतेः प्रजा अभूम वेद् स्वाहायुक्ताश्चाभूम त-
था युयमपि भवत ॥ २१ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—पूर्वमन्तात् (ते, आधिपत्याय)
इति पदद्वयमनुवर्तते । मनुष्या धार्मिकविद्वदनुकरणेन यज्ञाय सर्व
समर्थ परमेश्वरं न्यायाधीशं राजानं च सत्त्वा सत्ततं न्यायपरायणा
भूत्वा सुखिनः स्युः ॥ २१ ॥

पदार्थः—हे मनुष्य तेरे प्रजानों के स्वामी होने के लिये (आयुः) जि-
स से जीवन होता है वह आयुर्दा (यज्ञेन) परमेश्वर और अच्छे महात्माओं के
सत्कार से (कल्पताम्) समर्थ हो (प्राणः) जीवन का हेतु प्राण वायु (यज्ञेन)
संग करने से (कल्पताम्) समर्थ होवे (चक्षुः) नेत्र (यज्ञेन) परमेश्वर वा विद्वान्
के सत्कार से (कल्पताम्) समर्थ हो (श्रोत्रम्) कान (यज्ञेन) ईश्वर वा विद्वान्
के सत्कार से (कल्पताम्) समर्थ हों (वाक्) वाणी (यज्ञेन) ईश्वर० से (कल्पताम्)
समर्थ हो (मनः) संकल्पविकल्प करने वाला मन (यज्ञेन) ईश्वर० से (कल्पताम्)
समर्थ हो (आत्मा) जो कि शरीर इन्द्रिय तथा प्राण आदि पवनों को व्याप्त होता
है वह आत्मा (यज्ञेन) ईश्वर० से (कल्पताम्) समर्थ हो (ब्रह्मा) चारों वेदों का
जानने वाला विद्वान् (यज्ञेन) ईश्वर वा वि० से (कल्पताम्) समर्थ हो (ज्योतिः)
न्याय का प्रकाश (यज्ञेन) ईश्वर वा वि० से (कल्पताम्) समर्थ हो (स्वः)
मुख (यज्ञेन) ईश्वर वा वि० से (कल्पताम्) समर्थ हो (पृष्ठम्) जानने की

इच्छा (यज्ञेन) पठन रूप यज्ञ से (कल्पताम्) समर्थ हो (यज्ञः) पाने योग्य व-
र्ग (यज्ञेन) सत्यव्यवहार से (कल्पताम्) समर्थ हो (स्तोमः) जिस में स्तुति हो-
ती है वह अथर्ववेद (च) और (यजुः) जिस से जीव सत्कार आदि करता है वह
यजुर्वेद (च) और (ऋक्) स्तुति का साधक ऋग्वेद (च) और (साम) सामवेद
(च) और (बृहत्) अत्यन्त बड़ा वस्तु (च) और सामवेद का (रथन्तरम्) र-
थन्तर नाम वाला स्तोत्र (च) भी ईश्वर वा विद्वान् के सत्कार से समर्थ हो । हे (देवाः)
विद्वानों जैसे हंस लोग (अमृताः) जन्म मरण के दुःख से रहित हुए (स्वः) मोक्ष
सुख को (अग्नम्) प्राप्त हों वा (प्रजापतेः) समस्त संसार के स्वामी जगदीश्वर की
(प्रजाः) पालने योग्य प्रजा (अभूम) हों तथा (वेदू) उत्तम क्रिया और (स्वाहः)
सत्यवाणी से युक्त (अभूम) हों वैसे तुम भी होओ ॥ २६ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकलु०—यहां पूर्व मन्त्र से (ते, आधिपत्याय)
इस दो पदों की अनुवृत्ति आती है । मनुष्य धार्मिक विद्वान् जनों के अनुकरण से यज्ञ
के लिये सब समर्पण कर परमेश्वर और राजाको न्यायाधीश मान के न्याय परायण
हो कर निरन्तर सुखी हों ॥ २६ ॥

वाजस्येत्यस्य देवा ऋषयः । राज्य वानात्मा देवता ।

स्वराड्जगती छन्दः । निपादः स्वरः ॥

पुनर्मनुष्यैः कस्य कथमुपासना कार्येत्याह ॥

फिर मनुष्यों को कैसे किस की उपासना करना चाहिये यह वि० ॥

वाजस्य नु प्रसवे मातरं महीमदितिन्नाम वच-
सा करामहे । यस्यामिदं विश्वं भुवनमाविवेश त-
स्यान्नो देवः सविता धर्मं साविपत् ॥ ३० ॥

वाजस्य । नु । प्रसवइतिप्रसवे । मातरम् ।
महीम् । अदितिम् । नाम । वचसा । करामहे ।
यस्याम् । इदम् । विश्वम् । भुवनम् । आविवेशेत्या-

अविवेश । तस्याम् । नः । देवः । सविता । धर्म ।
साविषत् ॥ ३० ॥

पदार्थः—(वाजस्य) विविधोत्तमस्याजस्य (नु) एव (प्र-
सवे) उत्पादने (मातरम्) मान्यनिमित्ताम् (महीम्) महतीं
भूमिम् (अदितिम्) कारणरूपेण नित्याम् (नाम) प्रसिद्धौ (व-
चसा) वचनेन (करामहे) कुर्यामि । अत्र विकरणव्यत्ययेन
शप् (यस्याम्) पृथिव्याम् (इदम्) प्रत्यक्षम् (विश्वम्)
सर्वम् (भुवनम्) भवन्ति यस्मिंस्तत्स्थूलं जगत् (आविवेश)
आविष्टमस्ति (तस्याम्) (नः) अस्माकम् (देवः) शुद्ध-
स्वरूपः (सविता) सकलैश्वर्ययुक्त ईश्वरः (धर्म) धारणाम्
(साविषत्) सुवतु ॥ ३० ॥

अन्वयः—वाजस्य प्रसवे नु वर्तमाना वयं मातरमदिति महतीं
नाम वचसा करामहे यस्यामिदं विश्वं भुवनमाविवेश तस्यां सविता
देवो नो धर्म साविषत् ॥ ३० ॥

भावार्थः—येन जगदीश्वरेण सर्वस्याधिकरणं या भूमिनिर्मि-
ता सा सर्व धरति सएव सर्वैर्मनुष्यैरुपपासनीयः ॥ ३० ॥

पदार्थः—(वाजस्य) विविध प्रकार के उत्तम अन्न के (प्रसवे) उत्पन्न
करने में (नु) ही वर्तमान हम लोग (मातरम्) मान्य की हेतु (अदितिम्)
धारण रूप से नित्य (महीम्) भूमि को (नाम) प्रसिद्धि में (वचसा) वाणी से
करामहे) युक्त करें (यस्याम्) जिस पृथिवी में (इदम्) यह प्रत्यक्ष (विश्वम्)
मस्त (भुवनम्) स्थूल जगत् (आविवेश) व्याप्त है (तस्याम्) उस पृथिवी में
सविता) समस्त ऐश्वर्य युक्त (देवः) शुद्ध स्वरूप ईश्वर (नः) हमारी (धर्म)
तम कर्मों की धारणा को (साविषत्) उत्पन्न करे ॥ ३० ॥

भावार्थः—जिस जगदीश्वर ने सब का आधार जो भूमि बनाई और वह सब को धारण करती है वही ईश्वर सब मनुष्यों को उपासना करने योग्य है ॥ ३० ॥

विश्वेऽथेत्यस्य देवा ऋषयः । विश्वेदेवा देवताः ।

निचूदार्पो त्रिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

अथ प्राणिनां कर्तव्यमुपदिश्यते ॥

अब अगले मंत्र में प्राणियों के कर्तव्य वि० ॥

विश्वेऽथ मरुतो विश्वेऽऊती विश्वे भवन्व-
ग्नयः समिद्धाः । विश्वे नो देवा अवसा गमन्तु
विश्वमस्तु द्रविणं वाजोऽस्मे ॥ ३१ ॥

विश्वे । अथ । मरुतः । विश्वे । ऊती । विश्वे ।
भवन्तु । अग्नयः । समिद्धाऽइति सम्ऽद्धाः ।
विश्वे । नः । देवाः । अवसा । आ । गमन्तु । विश्वम्
अस्तु । द्रविणम् । वाजः । अस्मेऽइत्यस्मे ॥ ३१ ॥

पदार्थः—(विश्वे) सर्वे (अथ) (मरुतः) वायवः (विश्वे)
(ऊती) ऊत्या रक्षणदिना सह । अथ सुधां मुलुगिति पूर्वसव-
र्णादेशः (विश्वे) (भवन्तु) (अग्नयः) पावकाइव (समि-
द्धाः) सम्यक् प्रदीप्ताः (विश्वे) (नः) अस्माकं (देवाः)
विद्वांसः (अवसा) पालनादिना (आ) समन्तात् (गमन्तु)
गच्छन्तु । अथ बहुलं छन्दसीति शपो लुक् (विश्वम्) अस्वि-
लम् (अस्तु) प्राप्तं भवतु (द्रविणम्) धनम् (वाजः)
अन्तम् (अस्मे) अस्मभ्यम् ॥ ३१ ॥

अन्ययः—अस्यां पृथिव्यामथ विश्वे मरुतो विश्वे प्राणिनः प-
दार्थाश्च विश्वे समिद्धा अग्नय इव न ऊती भवन्तु विश्वे देवा अव-
साऽऽगमन्तु यतोऽस्मे विश्वं द्रविणं वाजश्चास्तु ॥ ३१ ॥

भावार्थः—ये मनुष्या आलस्यं विहाय विदुषः संगत्य पृथिव्या
प्रयतन्ते ते समग्रानुत्तमान् पदार्थान् प्राप्नुवन्ति ॥ ३१ ॥

पदार्थः—इस पृथिवी में (अथ) आज (विश्वे) सब (मरुतः) पवन
(विश्वे) सब प्राणी और पदार्थ (विश्वे) सब (समिद्धाः) अच्छे प्रकार लपट
दे रहे हूँ (अग्नयः) अग्नियों के समान मनुष्य लोग (नः) हमारी (ऊती) रक्षा
आदि के साथ (भवन्तु) प्रसिद्ध हों (विश्वे) सब (देवाः) विद्वान् लोग (अवसा)
पालन आदि से सहित (आ, गमन्तु) आवें अर्थात् आ कर हम लोगों की रक्षा करें
जिस से (अस्मे) हम लोगों के लिये (विश्वम्) समस्त (द्रविणम्) धन और
(वाजः) अल (अस्तु) प्राप्त हो ॥ ३१ ॥

भावार्थः—जो मनुष्य आलस्य को छोड़ विद्वानों का संग कर इस पृथिवी
में प्रयत्न करते हैं वे समस्त अतिउत्तम पदार्थों को पाते हैं ॥ ३१ ॥

वाजो न इत्यस्य देवा ऋषयः । अनवान् विद्वान् देवता ।

निचृदाण्यनुष्टुप् छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

अथ विद्वान् प्रजाश्च कथं वर्तेरन्नित्याह ॥

अव विद्वान् और प्रजाजन कैसे वर्ते इस वि० ॥

वाजो नः सप्त प्रदिशश्चतस्रो वा परावतः ।
वाजो नो विश्वेर्देवैर्धनं साताविहावतु ॥ ३२ ॥

वाजः । नः । सप्त । प्रदिशऽइति प्रदिशः । च-

तंस्रः । वा । परावतऽइति पराऽवतः । वाजः । नः ।
 विश्वैः । देवैः । धनसाताविति धनऽसातौ । इह ।
 अवतु ॥ ३२ ॥

पदार्थः—(वाजः) अजादिः (नः) अस्मान् (सप्त) (प्र-
 दिशः) प्रदिश्यन्ते ताः (चतस्रः) पूर्वाद्या दिशः (वा) चार्थे (परावतः)
 दूरस्थाः (वाजः) शास्त्रबोधो वेगो वा (नः) अस्माकम् (विश्वैः)
 अखिलैः (देवैः) विद्वद्भिः (धनसातौ) धनानां संविभक्तौ (इह)
 अस्मिन्ललोके (अवतु) रक्षतु प्राप्नोतु वा ॥ ३२ ॥

अन्वयः—हे विद्वांसो यथा विश्वेर्देवैः सह वर्त्तमानो वाजइह
 धनसातौ नोऽवतु वां नो वाजः सप्त प्रदिशः परावतश्चतस्रो दि-
 शोऽवतु तथैता यूयं सततं रक्षत ॥ ३२ ॥

भावार्थः—मनुष्यैः पुष्कलान्नेनस्वेपां पालनमस्यां पृथिव्यां
 सर्वासु दिक्षु सत्कीर्तिः स्यादिति सज्जना आदर्त्तव्याः ॥ ३२ ॥

पदार्थः—हे विद्वानो जैसे (विश्वैः) सप्त (देवैः) विद्वानों के साथ (वाजः)
 अजादि (इह) इस लोक में (धनसातौ) धन के विभाग करने में (नः) हम लोगों
 को (अवतु) प्राप्त होवे (वा) अथवा (नः) हमलोगों का (वाजः) शास्त्रज्ञान और
 वेग (सप्त) सात (प्रदिशः) जिन का अच्छे प्रकार उपदेश किया जाय उन लोक
 लोकान्तरो वा (परावतः) दूर २ जो (चतस्रः) पूर्व आदि चार दिशा उन को पाले
 अर्थात् उक्त सप्त पदार्थों की रक्षा करे वैसे इन की रक्षा तुम भी निरन्तर किया करो ॥ ३२ ॥

भावार्थः—मनुष्यों को चाहिये कि बहुत अन्न से अपनी रक्षा तथा इस पृ-
 थिवी पर सप्त दिशाओं में अच्छी कीर्ति हो इस प्रकार सत्पुरुषों का सम्मान किया करें ॥ ३२ ॥

वाजो न इत्यस्य देवा ऋषयः । अन्नपतिर्देवता ।

त्रिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

पुनर्मनुष्यैः किं किमभीप्सितव्यमित्याह ॥

किर मनुष्यों को क्या २ चाहने योग्य है यह वि० ॥

वाजो नोऽअद्य प्र सुवाति दानं वाजो देवाँः ॥
ऽऋतुभिः कल्पयाति । वाजो हि मा सर्ववीरं जजा-
न विश्वा आशा वाजपतिर्जयेयम् ॥ ३३ ॥

वाजः । नः । अद्य । प्र । सुवाति । दानम् ।
वाजः । देवान् । ऋतुभिरित्यूतुभिः । कल्पयाति ।
वाजः । हि । मा । सर्ववीरमिति सर्ववीरम् । जजान ।
विश्वाः । आशाः । वाजपतिरिति वाजपतिः ।
जयेयम् ॥ ३३ ॥

पदार्थः—(वाजः) अन्नम् (नः) अस्मभ्यम् (अद्य)
अस्मिन्दिने (प्र) (सुवाति) प्रेरयेत् (दानम्) (वाजः)
(देवान्) विदुषो दिव्यान्गुणान् वा (ऋतुभिः) वसन्तादिभिः
(कल्पयति) समर्थयेत् (वाजः) (हि) खलु (मा) माम्
(सर्ववीरम्) सर्वे वीरा यस्मात् तम् (जजान) जनयतु । अत्र
लोडर्थे लिट् (विश्वाः) समग्राः (आशाः) दिशः (वाजपतिः)
अन्नाद्यधिष्ठाता (जयेयम्) उत्कर्षेयम् ॥ ३३ ॥

तस्त्रः । वा । परावतऽइति परावतः । वाजः । नः ।
 विश्वैः । देवैः । धनसाताविति धनसातौ । इह ।
 अवतु ॥ ३२ ॥

पदार्थः—(वाजः) अजादिः (नः) अस्मान् (सप्त) (प्र-
 दिशः) प्रदिश्यन्ते ताः (चतस्रः) पूर्वाद्या दिशः (वा) चार्थे (परावतः)
 दूरस्थाः (वाजः) शास्त्रबोधो वेगो वा (नः) अस्माकम् (विश्वैः)
 अविलैः (देवैः) विद्वद्भिः (धनमातां) धनानां संविमक्तौ (इह)
 अस्मिन्लोके (अवतु) रत्नं प्राप्नोतु वा ॥ ३२ ॥

अन्वयः—हे विद्वांसो यथा विश्वेर्देवैः सह वर्तमानो वाजइह
 धनसातौ नोऽवतु वा नो वाजः सप्त प्रदिशः परावतश्चतस्रो दि-
 शोऽवतु तथैता यूयं सततं रक्षत ॥ ३२ ॥

भावार्थः—मनुष्यैः पुष्कलान्नेनस्वेषां पालनमस्यां पृथिव्यां
 सर्वासु दिक्षु सत्कीर्तिः स्यादिति सज्जना आदर्तव्याः ॥ ३२ ॥

पदार्थः—हे विद्वानो जैते (विश्वैः) सब (देवैः) विद्वानों के साथ (वाजः)
 अजादि (इह) इस लोक में (धनमातौ) धन के विभाग करने में (नः) हम लोगों
 को (अवतु) प्राप्त होवे (वा) अथवा (नः) हमलोगों का (वाजः) शास्त्रज्ञान और
 वेग (सप्त) सात (प्रदिशः) जिन का अच्छे प्रकार उपदेश किया जाय उन लोक
 लोकान्तरों वा (परावतः) दूर २ जो (चतस्रः) पूर्व आदि चार दिशा उन को गले
 अर्थात् उक्त सब पदार्थों की रक्षा करे वैसे इन की रक्षा तुम भी निरन्तर किया करो ॥ ३२ ॥

भावार्थः—मनुष्यों को चाहिये कि बहुत अन्न से अपनी रक्षा तथा इस पृ-
 थिवी पर सब दिशाओं में अच्छी कीर्ति हो इस प्रकार सत्पुरुषों का सम्मान किया करें ॥ ३२ ॥

वाजो न इत्यस्य देवा ऋषयः । अन्नपतिर्देवता ।

त्रिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

पुनर्मनुष्यैः किं किमभीप्सितव्यमित्याह ॥

फिर मनुष्यों को क्या १ चाहने योग्य है यह वि० ॥

वाजो नोऽअद्य प्र सुवाति दानं वाजो देवाँ२॥
ऽऋतुभिः कल्पयाति । वाजो हि मा सर्ववीरं जजा-
न विश्वा आशा वाजपतिर्जयेयम् ॥ ३३ ॥

वाजः । नः । अद्य । प्र । सुवाति । दानम् ।
वाजः । देवान् । ऋतुभिरित्युतुभिः । कल्पयाति ।
वाजः । हि । मा । सर्ववीरमिति सर्ववीरम् । जजान ।
विश्वाः । आशाः । वाजपतिरिति वाजपतिः ।
जयेयम् ॥ ३३ ॥

पदार्थः—(वाजः) अन्नम् (नः) अस्मभ्यम् (अद्य)
अस्मिन्दिने (प्र) (सुवाति) प्रेरयेत् (दानम्) (वाजः)
(देवान्) विदुषो दिव्याङ्गुणान् वा (ऋतुभिः) वसन्तादिभिः
(कल्पयति) समर्थयेत् (वाजः) (हि) खलु (मा) माम्
(सर्ववीरम्) सर्वे वीरा यस्मात् तम् (जजान) जनयतु । अत्र
जोडये लिट् (विश्वाः) समग्राः (आशाः) दिशः (वाजपतिः)
अन्नाद्यधिष्ठाता (जयेयम्) उत्कर्षेयम् ॥ ३३ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या यथाऽथ यद्वा जो नो दानं प्रमुवाति वाज ऋतुभिर्देवान् कल्पयातियद्धि वाजः सर्ववीरं मा जनान ते-
नाहं वाजपतिर्भूत्वा विश्वा आशा जयेयम् । तथा यूयमपि जयत ॥ ३३

भावार्थः—यावन्तीह खलु वस्तूनि संति तावतामन्नमेव श्रे-
ष्ठमस्ति यतोऽन्नवान् सर्वत्र विजयो जायते ॥ ३३ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो जैसे [अथ] आज जो [वाजः] अन्न [नः] ह-
मारे लिये [दानम्] दान हमारे को देना [प्रमुवाति] चित्तवै और [वाजः] वेग
रूपगुण [ऋतुभिः] वसन्त आदि ऋतुओं से [देवान्] अच्छे २ गुणों को [क-
ल्पयाति] प्राप्त होने में समर्थ करे वा जो [हि] ही [वाजः] अन्न [सर्ववीरम्]
सब वीर जिस से हों ऐसे अतिबलवान् [मा] मुझ को [जनान] प्रसिद्ध करे उस
सब से ही मैं [वाजपतिः] अन्नादि का अधिष्ठाता हो कर [विश्वाः] समस्त [आशाः]
दिशाओं को [जयेयम्] जीतूँ वैसे तुम भी जीता करो ॥ ३३ ॥

भावार्थः—जितने इस पृथिवी पर पदार्थ हैं उन सभी में अन्न ही अत्यन्त
प्रशंसा के योग्य है जिस से अन्नवान् पुरुष सब जगह विजय को प्राप्त होता है ॥ ३३ ॥

वाजः पुरस्तादित्यस्य देवा ऋपयः । अन्नपतिर्देवता ।

त्रिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

अन्नमेव सर्वान्पालयतीत्याह ॥

अन्न ही सब की रक्षा करता है यह वि० ॥

वाजः पुरस्तादुत मध्यतो नोवाजोदेवान् हविषा
वर्धयाति । वाजो हि मा सर्ववीरं चकार सर्वा
आशा वाजपतिर्भवेयम् ॥ ३४ ॥

वाजः । पुरस्तात् । उत । मध्यतः । नः । वाजः ।
देवान् । हविषा । वर्द्धयाति । वाजः । हि । मा ।
सर्ववीरमिति सर्ववीरम् । चकार । सर्वाः । आशाः ।
वाजपतिरिति वाजपतिः । भवेयम् ॥ ३४ ॥

पदार्थः—(वाजः) अन्नम् (पुरस्तात्) प्रथमतः (उत)
अपि (मध्यतः) (नः) अस्मान् (वाजः) अन्नम् (देवान्)
दिव्यान् गुणान् (हविषा) दानेनादानेन च (वर्द्धयाति) वर्द्ध-
येत् (वाजः) (हि) किल (मा) माम् (सर्ववीरम्) सर्वे
वीरा यस्य तम् (चकार) करोति (सर्वाः) (आशाः) दिशः
(वाजपतिः) अन्नादिरत्नकः (भवेयम्) ॥ ३४ ॥

अन्वयः—यद्वाजो हविषा पुरस्तादुत मध्यतो नो वर्द्धयाति
यद्वाजो देवाँश्च वर्द्धयाति यद्धि वाजो मा सर्ववीरं चकार तेनाहं
वाजपतिर्भवेयं सर्वा आशा जयेयं च ॥ ३४ ॥

भावार्थः—अन्नमेव सर्वान् प्राणिनो वर्द्धयति । अन्नेनैव
प्राणिनः सर्वासु दिक्षुभ्रमन्त्यन्नेन विना किमपि कर्तुं न शक्नु-
वन्ति ॥ ३४ ॥

पदार्थः—जो (वाजः) अन्न (हविषा) देने लेने और खाने से (पुरस्तात्)
पहिले (उत) और (मध्यतः) बीच में (नः) हम लोगों को (वर्द्धयाति) बढ़ावे
तथा जो (वाजः) अन्न (देवान्) दिव्यगुणों को बढ़ावे जो (हि) ही (वाजः)
अन्न (मा) मुझ को (सर्ववीरम्) सिस से समस्त वीर पुरुष होते हैं ऐसा (चकार)
करता है उस से मैं (वाजपतिः) अन्न आदि पदार्थों की रक्षा करने वाला (भवे-
यम्) होऊँ और (सर्वाः) सब (आशाः) दिशाओं को जीतूँ ॥ ३४ ॥

भावार्थः—अन्न ही सब प्राणियों को बढ़ाता है अन्न से ही प्राणी सब प्राणों में भ्रमते हैं अन्न के बिना कुछ भी नहीं कर सकते ॥ ३४ ॥

संमासृजामीत्यस्य देवा ऋषयः । सविद्याविद्विद्वान्
देवता । स्वराडार्ष्यनुष्टुप् छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

पुनर्मनुष्याः किं कुर्युरित्युपदिश्यते ॥

किर मनुष्य क्या करें यह वि० ॥

सं मां सृजामि पयसा पृथिव्याः सं मां सृजामि
म्यद्भिरोपधीभिः । सोऽहं वाजं सनेयमग्ने ॥ ३५ ॥

सम् । मा । सृजामि । पयसा । हो के पृथिव्याः ।
सम् । मा । सृजामि । अद्विरित्यतः । ओप-
धीभिः । सः । अहम् । वाजम् । सनेयम् ।
अग्ने ॥ ३५ ॥

पदार्थः—(सम्) एकीभावे (मा) माम् (सृजामि)
सं-जामि (पयसा) रसेन (पृथिव्याः) (सम्) (मा)
(सृजामि) (अद्भिः) संसाधितैर्जलैः (ओपधीभिः) सामलता-
दिभिः (सः) (अहम्) (वाजम्) अन्नम् (सनेयम्)
संभजेयम् (अग्ने) विद्वन् ॥ ३५ ॥

अन्वयः—हे अग्नेरसविद्याविद्विद्वन् योऽहं पृथिव्याः पयसा
मां संसृजामि । अद्भिरोपधीभिः सह च मां संसृजामि सोऽहं वाजं
सनेयमेवं त्वमप्याचर ॥ ३५ ॥

वाति
। ते-

। ३३

श्रे.

। ह

वे

क

—।।रम्
करे उ

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—हे मनुष्या यथाऽहं वैद्यकशास्त्री-
त्याऽलपानादिकं कृत्वा सुखी भवामि तथा यूषमपि प्रयतध्वम् ॥ ३५ ॥

पदार्थः—हे (अग्ने) रस विद्या के जानने हारे विद्वान् जो मैं (पृथिव्याः)
पृथिवी के (पयसा) रस के साथ (मा) अपने को (सं, सृजामि) मिलाता हूं
वा (अद्भिः) अच्छे शुद्ध जल और (ओषधीभिः) सोमलता आदि ओषधियों के
साथ (मा) अपने को (संसृजामि) मिलाता हूं (सः) सो (अहम्) मैं (वाज-
म्) अन्न का (सेनेयम्) सेवन करूं इसी प्रकार तू भी आचरण कर ॥ ३५ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकलु०—हे मनुष्यो जैसे मैं वैद्यक शास्त्र की
रीति से अन्न और पान आदि को करके सुखी होता हूं वैसे तुम लोग भी प्रयत्न
किया करो ॥ ३५ ॥

पयः पृथिव्यामित्यस्य देवा ऋपयः । रसविद्भिर्देवन्ता ।

आर्ष्यनुष्टुप् छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

मनुष्याः जलरसविदः स्युरित्याह ॥

मनुष्य जल के रस को जानने वाले हों यह वि० ॥

पयः पृथिव्यां पय ओषधीषु पयो दिव्यन्तरिक्षे
पयो धाः । पयस्वतीः प्रदिशः सन्तु मह्यम् ॥ ३६ ॥

पयः । पृथिव्याम् । पयः । ओषधीषु । पयः । दिवि ।
अन्तरिक्षे । पयः । धाः । पयस्वतीः । प्रदिशः । इति-
प्रदिशः । सन्तु । मह्यम् ॥ ३६ ॥

पदार्थः—(पयः) जलरसश्च (पृथिव्याम्) (पयः) (ओषधीषु)
(पयः) (दिवि) शुद्धे प्रकाशे (अन्तरिक्षे) सूर्यपृथिव्योर्मध्ये

(पयः) रसम् (धाः) दधीथाः (पयस्वतीः) पयो बहुरसो विद्यते
यासु ताः (प्रदिशः) प्रकृष्टा दिशः (सन्तु) (मह्यम्) ॥ ३६ ॥

अन्वयः—हे विद्वंस्त्वं पृथिव्यां यत्पय ओषधीषु यत्पयो दि-
व्यन्तरिक्षे यत्पयो धास्तत्सर्वपयोऽहमपि धरामि । याः प्रदिशः प-
यस्वती स्तुभ्यं सन्तु ता मह्यमपि भवन्तु ॥ ३६ ॥

भावार्थः—ये मनुष्या जलादिसंयुक्तेभ्यः पृथिव्यादिभ्यः उत्त-
मानान् रसांश्च संगृह्य खादन्ति पिवन्ति च तेऽरोगा भूत्वा
सर्वासु दिक्षु कार्यं साधुं गन्तुमागन्तुं वा शक्नुवन्ति दीर्घायुपञ्च
जायन्ते ॥ ३६ ॥

पदार्थः—हे विद्वान् तूँ (पृथिव्याम्) पृथिवी पर जिस (पयः) जल वा
दुग्ध आदि के रस (ओषधीषु) ओषधीयों में जिस (पयः) रस (दिवि) शुद्ध
निर्मल प्रकाश वा (अन्तरिक्षे) सूर्य और पृथिवी के बीच में जिस (पयः) रस
को (धाः) धारण करता है उस सब (पयः) जल वा दुग्ध के रस को मैं भी धारण
करूँ जो (प्रदिशः) दिशा विदिशा (पयस्वतीः) बहुत रस वाली तेरे लिये (सन्तु)
हों वे (मह्यम्) मेरे लिये भी हों ॥ ३६ ॥

भावार्थः—जो मनुष्य जल आदि पदार्थों से युक्त पृथिवी आदि से उत्तम
अन्न और रसों का संग्रह करके खाते और पीते हैं वे नारोग हो कर सब दिशाओं
में कार्य की सिद्धि कर तथा जा आ सकते और बहुत आयु वाले होते हैं ॥ ३६ ॥

देवस्य त्वेत्यस्य देवा ऋषयः । साम्राट् राजा देवता ।

आर्षी पङ्क्तिः ऋन्दः । पञ्चमः स्वरः ॥

पुनर्मनुष्याः कीदृशं राजानं मन्येरन्नित्युपदिश्यते ॥

फिर मनुष्य कैसे को राजा मानें यह वि० ॥

देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनो बाहुभ्यां पूष्णो

हस्ताभ्याम् । सरस्वत्यै वाचो यन्तु यन्त्रेणाग्नेः
साम्राज्येनाभिषिञ्चामि ॥ ३७ ॥

देवस्य । त्वा । सवितुः । प्रसव इति प्रसवे ।
अश्विनोः । बाहुभ्यामिति बाहुभ्याम् । पूष्णः ।
हस्ताभ्याम् । सरस्वत्यै । वाचः । यन्तुः । यन्त्रेण ।
अग्नेः । साम्राज्येनेति साम्राज्येन । अभिषिञ्चा-
मीत्यभिषिञ्चामि ॥ ३७ ॥

पदार्थः—(देवस्य) स्वप्रकाशस्येश्वरस्य (त्वा) त्वाम्
(सवितुः) सकलैश्वर्यप्रापकस्य (प्रसवे) प्रसूते जगति (अश्विनोः)
सूर्याचन्द्रमसोः प्रतापशीतलत्वाभ्यामिव (बाहुभ्याम्) भुजाभ्याम्
(पूष्णः) प्राणस्य धारणाकर्षणाभ्यामिव (हस्ताभ्याम्) करा-
भ्याम् (सरस्वत्यै) सरो विज्ञानं विद्यते यस्यास्तस्याः । अत्र
पष्ठ्यर्थे चतुर्थी (वाचः) वाण्याः (यन्तुः) नियन्तुः (यन्त्रेण)
कलाकौशलतयोत्पादितेन (अग्नेः) विद्युदादेः (साम्राज्येन)
यः समग्राया भूमेर्मध्ये सम्यक् राजते स सम्राट् तस्य भावेन सा-
र्वभौमत्वेन (अभिषिञ्चामि) ॥ ३७ ॥

अन्वयः—हे विहन् राजन् यथाऽहं त्वा सवितुर्देवस्य प्रसवेऽ-
श्विनोर्बाहुभ्याम् पूष्णो हस्ताभ्यां सरस्वत्यै वाचो यन्तुरग्नेर्यन्त्रेण
साम्राज्येनाभिषिञ्चामि तथा भवान्सुत्वेन मामभिषिञ्चतु ॥ ३७ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—मनुष्यैः सर्वविद्याविद्विर्भूत्वा सूर्यादिगुणकर्मसदृशस्वभावो राजा मन्तव्यः ॥ ३७ ॥

पदार्थः—हे विद्वन् राजन् जैसे मैं (त्वा) आप को (सवितुः) सकल ऐश्वर्य की प्राप्ति कराने हारा जो (देवस्य) आप ही प्रकाश को प्राप्त परमेश्वर उस के (प्रसवे) उत्पन्न किये हुए जगन् में (अश्विनोः) सूर्य और चन्द्रमा के प्रताप और शतिलपन के समान (बाहुभ्याम्) भुजाओं से (पृष्ठाः) पुष्टि करने वाले प्राण के धारण और खींचने के समान (हस्ताभ्याम्) हाथों से (सरस्वत्यै) विज्ञान वाली (वाचः) वाणी के (यन्तुः) नियम करने वाले (अग्नेः) विजुली आदि अग्नि की (यत्रेण) कारागरी से उत्पन्न किये हुए (साम्राज्येन) सब भूमि के राजपन से (अभिषिञ्चामि) अभिषेक करता हूं अर्थात् अधिकार देता हूं वैसे आप सुख से मेरा अभिषेक करें ॥ ३७ ॥

भावार्थः—इम मन्त्र में पाचकलु०—मनुष्यों को चाहिये कि समस्त विद्या के जानने हारे होके सूर्य आदि के गुण कर्म सदृश स्वभाव वाले पुरुष को राजा मानें ॥ ३७ ॥

ऋताषाडित्यस्य देवा ऋपयः । ऋतुविद्याविद्विहान्देवता ।

विराडापीं त्रिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

पुना राजा किं कुर्यादित्याह ॥

फिर राजा क्या करे यह वि० ॥

ऋताषाडुतधामाग्निर्गन्धर्वस्तस्योपधयोऽप्सर-
सो मुदो नाम । स न इदं ब्रह्म क्षत्रं पातु तस्मै
स्वाहा वाट् ताम्यः स्वाहा ॥ ३८ ॥

ऋताषाट् । ऋतधामेत्यतऽधामा । अग्निः । ग-
न्धर्वः । तस्य । ओपधयः । अप्सरसः । मुदः । नाम ।

सः । नः । इदम् । ब्रह्मम् । क्षत्रम् । पातु । तस्मै ।
स्वाहा । वाट् । ताभ्यः । स्वाहा ॥ ३८ ॥

पदार्थः—(ऋतापाट्) य ऋतं सत्यं व्यवहारं सहते सः
(ऋतधामा) ऋतं यथार्थं धाम स्थित्यर्थं स्थानं यस्य सः (अग्निः)
पावकः (गन्धर्वः) यो गां पृथिवीं धरति सः (तस्य) (ओष-
धयः) (अप्सरसः) या अप्सु सरन्ति ताः (मुदः) मोदन्ते यासु
ताः (नाम) ख्यातिः (सः) (नः) अस्माकम् (इदम्) (ब्रह्म)
ब्रह्मवित् कुलम् (क्षत्रम्) राजन्यकुलम् (पातु) रक्षतु (तस्मै)
(स्वाहा) सत्या वाणी (वाट्) येन वहति सः (ताभ्यः) (स्वाहा)
सत्या क्रिया ॥ ३८ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या य ऋतापाटृतधामा गन्धर्वोऽग्निरिवास्ति
तस्यौषधयोऽप्सरसो मुदो नाम सन्ति स न इदं ब्रह्म क्षत्रं च पातु
तस्मै स्वाहा वाट् ताभ्यः स्वाहाऽस्तु ॥ ३८ ॥

भावार्थः—यो जनोऽग्निवच्छतुर्दाहक ओषधिवदानन्दकारी भ-
वेत् स एव सर्वं राज्यं रक्षितुं शक्नोति ॥ ३८ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो जो (ऋतापाट्) सत्य व्यवहार को सहने वाला (ऋ-
तधामा) जिस के ठहरने के लिये ठीक २ स्थान है वह (गन्धर्वः) पृथिवी को धा-
रण करने हारा (अग्निः) आग के समान है वह (तस्य) उस की (ओषधयः)
ओषधि (अप्सरसः) जो कि जलों में पोंडती हैं वे (मुदः) जिन में आनन्द होता
है ऐसे (नाम) नाम वाली हैं (सः) वह (नः) हम लोगों के (इदम्) इस
(ब्रह्म) ब्रह्म को जान ने वालों के कुल और (क्षत्रम्) राज्य वा क्षत्रियों के कुल
की (पातु) रक्षा करे (तस्मै) उस के लिये (स्वाहा) सत्य वाणी (वाट्) जिस

से कि व्यवहारों को यथायोग्य वर्त्ताव में लाता है और (ताभ्यः) उक्त उन ओषधियों के लिये (स्वाहा) सत्य किया हो ॥ ३८ ॥

भावार्थः—जो मनुष्य अग्नि के समान दुष्ट शत्रुओं के कुल को दुःखरूपी अग्नि में जलाने वाला और ओषधियों के समान आनन्द का करने वाला हो वही समस्त राज्य की रक्षा कर सकता है ॥ ३८ ॥

सं०हित इत्यस्य देवा ऋषयः । सूर्यो देवता ।

भुरिगार्पी त्रिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

सं०हितो विश्वसामा सूर्यो गन्धर्वस्तस्य मरीचयोऽप्सरसं आयुवो नाम । स न इदं ब्रह्म क्षत्रम्पातु तस्मै स्वाहा वाट् ताभ्यः स्वाहा ॥ ३९ ॥

सं०हित इति सम्०हितः । विश्वसामेति विश्वसामा । सूर्यः । गन्धर्वः । तस्य । मरीचयः । अप्सरसः । आयुवः । नाम । सः । नः । इदम् । ब्रह्म । क्षत्रम् । पातु । तस्मै । स्वाहा । वाट् । ताभ्यः । स्वाहा ॥ ३९ ॥

पदार्थः—(सं०हितः) सर्वैर्भूतैर्द्रव्यैः सत्पुरुषैर्वा सह मिलितः (विश्वसामा) विश्वं सर्वं साम सन्निधौ समीपे यस्य सः (सूर्यः) सविता (गन्धर्वः) यो गां पृथिवीं धरति सः (तस्य) (मरीचयः)

किरणाः । मृकणिभ्यामीचिः उ० ४ । ७० (अप्सरसः) या
अप्स्वन्तरिक्षे सरन्ति गच्छन्ति ताः (आयुवः) समन्तात् सं
योजका वियोजकाश्च (नाम) स्वातिः (सः) (नः)
(इदम्) वर्तमानम् (ब्रह्म) विद्वत् कुलम् (क्षत्रम्) शूचीर
कुलम् (पातु) रक्षतु (तस्मै) (स्वाहा) सत्यां क्रियाम् (वाट्)
बहनम् (ताभ्यः) अप्सरोभ्यः (स्वाहा) सुष्ठुक्रियया ॥ ३९ ॥

अन्वयः—हे विद्वन् भवान् यः संहितो सूर्यो गन्धर्वोऽस्ति
तस्य मरीच्योऽप्सरस आयुवो नाम सन्ति ताभ्यो विश्वसामा स्वाहा
कार्यसिद्धिं करोतु यस्त्वं तस्मै स्वाहा प्रयुङ्क्ष्वे स भवान् न इदं
ब्रह्म क्षत्रं च वाट् पातु ॥ ३९ ॥

भावार्थः—मनुष्याः सूर्यकिरणान् युक्तया सेवित्वा विद्याशौर्ये
वर्द्धयित्वा स्वप्रयोजनं साधयेयुः ॥ ३९ ॥

पदार्थः—हे विद्वन् आप जो (संहितः) सब मूर्तिमान् वस्तु वा सत्पुरुषों
के साथ मिला हुआ (सूर्यः) सूर्य (गन्धर्वः) पृथिवी को धारण करने वाला है
(तस्य) उस की (मरीच्यः) किरणों (अप्सरसः) जो अन्तरिक्ष में जाती आती
हैं वे (आयुवः) सब ओर से संयोग और वियोग करने वाली (नाम) प्रसिद्ध हैं
अर्थात् जल आदि पदार्थों का संयोग करती और छोड़ती हैं (ताभ्यः) उन अन्त-
रिक्ष में जाने आने वाली किरणों के लिये (विश्वसामा) जिस के समीप सामवेद वि-
द्यमान वह आप (स्वाहा) उत्तम क्रिया से कार्यसिद्धि करो जिस से वे यथायोग्य काम
में आवें जो आप (तस्मै) उस सूर्य के लिये (स्वाहा) सत्य क्रिया को अच्छे
प्रकार युक्त करने हो (सः) वह आप (नः) हमारे (इदम्) इस (ब्रह्म) वि-
द्वानों और (क्षत्रम्) शूचीरों के कुल तथा (वाट्) कामों के निर्वाह करने की
(पातु) रक्षा करो ॥ ३९ ॥

भावार्थः—मनुष्य सूर्य की किरणों का युक्ति के साथ सेवन कर विद्या और शूरवीरता को बढ़ा के अपने प्रयोजन को सिद्ध करें ॥ ३६ ॥

सुषुम्णइत्यस्य देवा ऋषयः । चन्द्रमा देवता । निचृदार्षी
जगती छन्दः । निषादः स्वरः ॥

पुनर्मनुष्यैश्चन्द्रादिभ्य उपकारो ग्राह्यइत्याह ॥

किर मनुष्यों को चन्द्र आदि लोकों से उपकार
लेना चाहिये यह वि० ॥

सुषुम्णः सूर्यरश्मिश्चन्द्रमां गन्धर्वस्तस्य न-
क्षत्राण्यप्सरसो भेकुर्यो नाम । स न इदं ब्रह्म
क्षत्रम्पातु तस्मै स्वाहा वाट् ताभ्यः स्वाहा ॥४०॥

सुषुम्णः । सुसुम्नऽइति सुऽसुम्नः । सूर्यरश्मिरि-
ति सूर्यऽरश्मिः । चन्द्रमां । गन्धर्वः । तस्य । न-
क्षत्राणि । अप्सरसः । भेकुर्यः । नाम । सः ।
नः । इदम् । ब्रह्म । क्षत्रम् । पातु । तस्मै । स्वाहा ।
वाट् । ताभ्यः । स्वाहा ॥ ४० ॥

पदार्थः—(सुषुम्णाः) सु-शोभनं सुन्नं मुखं यस्मात्सः
(सूर्यरश्मिः) सूर्यस्य रश्मयः किरणा दीप्तयो यस्मिन् सः (चन्द्रमाः)
यस्सर्वान् चन्दत्याल्हादयति सः (गन्धर्वः) यो गाः सूर्यकिरणान्

धरति सः (तस्य) (नक्षत्राणि) अश्विन्यादीनि (अप्सरसः)
आकाशगताः किरणाः (भेकुरयः) या मां दीप्तिं कुर्वन्ति ताः ।
पृषोदरादिनाऽभीष्टरूपसिद्धिः (नाम) प्रसिद्धिः (सः) (नः)
अस्मभ्यम् (इदम्) (ब्रह्म) अध्यापककुलम् (क्षत्रम्)
दुष्टनाशकं कुलम् (पातु) रक्षतु (तस्मै) (स्वाहा) (वाट्)
(ताभ्यः) (स्वाहा) ॥ ४० ॥

अन्वयः—हे मनुष्या यः सूर्यरश्मिः सुषुम्णो गन्धर्वश्चन्द्रमा
अस्ति यास्तस्य नक्षत्राण्यप्सरसो भेकुरयो नाम सन्ति स यथा
न इदं ब्रह्म क्षत्रं पातु तथा विधाय तस्मै वाट् स्वाहा ताभ्यः
स्वाहा युष्माभिः संप्रयोज्या ॥ ४० ॥

भावार्थः—मनुष्यैश्चन्द्रादिभ्योऽपि तद्विधया सुखं साध-
नीयम् ॥ ४० ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो जो [सूर्यरश्मिः] सूर्य की किरणों वाला [सुषुम्णः]
जिस से उत्तम सुख होता [गन्धर्वः] और जो सूर्य की किरणों को धारण किये
है वह [चन्द्रमाः] सब को आनन्द युक्त करने वाला चन्द्रलोक है [तस्य] उस
के जो [नक्षत्राणि] अश्विनी आदि नक्षत्र और [अप्सरसः] आकाश में विद्यमान
किरणें [भेकुरयः] प्रकाश को करने वाली [नाम] प्रसिद्ध हैं वे चन्द्र की अप्सरा
हैं [सः] वह जैसे [नः] हम लोगों के [इदम्] इस [ब्रह्म] पढ़ाने वाले
ब्राह्मण और [क्षत्रम्] दुष्टों के नाश करने वाले क्षत्रिय कुल की [पातु] रक्षा
करे [तस्मै] उक्त उस प्रकार के चन्द्रलोक के लिये [वाट्] कार्य्य निर्वाह पूर्वक
[स्वाहा] उत्तम क्रिया और [ताभ्यः] उन किरणों के लिये [स्वाहा] उत्तम
क्रिया तुम लोगों को प्रयुक्त करनी चाहिये ॥ ४० ॥

भावार्थः—मनुष्यों को चन्द्र आदि लोकों से भी उन की विद्या से सुख
सिद्ध करना चाहिये ॥ ४० ॥

इषिर इत्यस्य देवा ऋषयः । वातो देवता ।

ब्राह्म्युष्णिक् छन्दः । ऋषभः स्वरः ॥

पुनर्मनुष्यैर्वातादिभ्य उपकारा ग्राह्या इत्याह ॥

किर मनुष्यों को पवन आदि से उपकार लेने चाहिये यह वि० ॥

इषिरो विश्वव्यचा वातो गन्धर्वस्तस्यापोऽअ-
प्सरस ऊर्जो नाम । स न इदं ब्रह्म क्षत्रं पातु
तस्मै स्वाहा वाट् ताभ्यः स्वाहा ॥ ४१ ॥

इषिरः । विश्वव्यचाः । वातः । गन्धर्वः । तस्य ।
आपः । अप्सरसः । ऊर्जः । नाम । सः । नः ।
इदम् । ब्रह्म । क्षत्रम् । पातु । तस्म । स्वाहा ।
वाट् । ताभ्यः । स्वाहा ॥ ४१ ॥

पदार्थः—(इषिरः) येनेच्छन्ति सः (विश्वव्यचाः) वि-
श्वस्मिन् सर्वस्मिञ्जगति व्यचो व्याप्तिर्यस्य सः (वातः) वाति
गच्छतीति (गन्धर्वः) यः पृथिवीं किरणांश्च धरति सः (तस्य)
(आपः) जलानि प्राणा वा (अप्सरसः) य अन्तरिक्षे जलादौ
च सरन्ति गच्छन्ति ताः (ऊर्जः) बलपराक्रमप्रदाः (नाम)
संज्ञा (सः) (नः) अस्मभ्यम् (इदम्) (ब्रह्म) सर्वेषां
सत्योपदेशेन वर्द्धकं ब्रह्मकुलम् (क्षत्रम्) विद्यावर्धकं राजकुलम्
(पातु) रक्षतु (तस्मै) (स्वाहा) (वाट्) (ताभ्यः) (स्वाहा) ॥ ४१ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या य इषिरो विश्वव्यचा गन्धर्वो वातोऽस्ति तस्य या आपोऽप्सरस ऊर्जो नाम वर्तन्ते यथा स न इदं ब्रह्म क्षत्रं च पातु तथा यूयमाचरत तस्मै स्वाहा वाट् ताम्यः स्वाहा संप्रयुङ्गध्वम् ॥ ४१ ॥

भावार्थः—शरीरे पावन्तश्चेष्टाबलपराक्रमा जायन्ते तावन्तो वायोः सकाशादेव जायन्ते वायव एव प्राणरूपा गन्धर्वाः सर्वधराः सन्तीति मनुष्यैर्वेद्यम् ॥ ४१ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो जो (इषिरः) जिस से इच्छा करते (विश्वव्यचाः) वा जिस की सब संसार में व्याप्ति है वह (गन्धर्वः) पृथिवी और किरणों को धारण करता (वातः) सब जगह भ्रमण करने वाला पवन है (तस्य) उस के जो (आपः) जल और प्राण, अपान, उदान, समान, व्यान आदि भाग हैं वे (अप्सरसः) अन्तरिक्ष जल में जाने आने वाले और (ऊर्जः) बल पराक्रम के देने वाले (नाम) प्रसिद्ध हैं जैसे (सः) वह (नः) हम लोगों के लिये (इदम्) इस (ब्रह्म) सत्य के उपदेश से सब की वृद्धि करने वाले ब्राह्मण कुल तथा (क्षत्रम्) विद्या के बढ़ाने वाले राजकुल की (पातु) रक्षा करे वैसे तुम लोग भी आचरण करो (तस्मै) और उक्त पवन के लिये (स्वाहा) उत्तम क्रिया की (वाट्) प्राप्ति तथा (ताम्यः) उन जल आदि के लिये (स्वाहा) उत्तम क्रिया वा उत्तम वाणी को युक्त करो ॥४१॥

भावार्थः—शरीर में जितनी चेष्टा और बल पराक्रम उत्पन्न होते हैं वे सब पवन से होते हैं और पवन ही प्राण रूप और जल गन्धर्व अर्थात् सब को धारण करने वाले हैं यह मनुष्यों को जानना चाहिये ॥ ४१ ॥

भुज्युरित्यस्य देवा ऋषभः । यज्ञो देवता । आर्षो

पङ्क्तिश्छन्दः । पञ्चमः स्वरः ॥

मनुष्या यज्ञानुष्ठानं कुर्वन्तिवत्याह ॥

मनुष्य लोग यज्ञ का अनुष्ठान करें यह वि० ॥

भुज्युः सुंपणों यज्ञो गन्धर्वस्तस्य दक्षिणा अ-

ऽप्सरसं स्तावा नाम स न इदं ब्रह्म क्षत्रं पातु तस्मै
स्वाहा वाट् ताभ्यः स्वाहा ॥ ४२ ॥

भुज्युः । सुपर्णोऽइति सुपर्णः । यज्ञः । गन्धर्वः ।
तस्य । दक्षिणाः । अप्सरसः । स्तावाः । नाम ।
सः । नः । इदम् । ब्रह्म । क्षत्रम् । पातु । तस्मै ।
स्वाहा । वाट् । ताभ्यः । स्वाहा ॥ ४२ ॥

पदार्थः—(भुज्युः) भुज्यते सुखानि यस्मात्सः (सुपर्णः)
शोभनानि पर्णानि पालनानि यस्मात्सः (यज्ञः) य इज्यते सं-
गम्यते सः (गन्धर्वः) यो गां वाणीं धरति सः (तस्य) (द-
क्षिणाः) दक्षन्ते दीयन्ते सुपात्रेभ्यस्ताः (अप्सरसः) या अप्सु
प्राणेषु सरन्ति प्राप्नुवन्ति ताः (स्तावाः) या स्तूयन्ते प्रशस्यन्ते
ताः (नाम) प्रसिद्धौ (सः) (नः) अस्मभ्यम् (इदम्) (ब्रह्म)
ब्राह्मणं विद्वांसम् (क्षत्रम्) चक्रवर्तिनं राजानम् (पातु) (तस्मै)
(स्वाहा) (वाट्) (ताभ्यः) (स्वाहा) ॥ ४२ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या यो भुज्युः सुपर्णो गन्धर्वो यज्ञोऽस्ति
तस्य या दक्षिणा अप्सरसः स्तावा नाम सन्ति स यथा न इदं ब्रह्म
क्षत्रं च पातु तथा यूयमप्यनुतिष्ठत तस्मै स्वाहा वाट् ताभ्यः स्वाहा
च प्रयुङ्ग्वम् ॥ ४२ ॥

भावार्थः—ये मनुष्या अग्निहोत्रादि यज्ञान् प्रत्यहं कुर्वन्ति ते
सर्वस्य संसारस्य सुखानि वर्द्धयन्तीन्ति वोध्यम् ॥ ४२ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो जो (मनुष्यः) सुखों के भोगने और (सुपर्णः) उत्तम१ पालना का हेतु (गन्धर्वः) बाणी को धारण करने वाला (यज्ञः) संगति करने योग्य यज्ञ कर्म है (तस्य) उस की (दक्षिणाः) जो सुपात्र अच्छे २ धर्मात्मा विद्वानों को दक्षिणा दी जाती हैं वे (अप्सरसः) प्राणों में पहुंचने वाली (स्तावाः) जिन की प्रशंसा किई जाती है ऐसी (नाम) प्रसिद्ध हैं (सः) वह जैसे (नः) हमारे लिये (इदम्) इस (ब्रह्म) विद्वान् ब्राह्मण और (क्षत्रम्) चक्रवर्ती राजा की (पातु) रक्षा करे वैसा तुम लोग भी अनुष्ठान करो (तस्मै) उस के लिये (स्वाहा) उत्तम क्रिया की (वाट्) प्राप्ति (ताम्यः) उक्त दक्षिणाओं के लिये (स्वाहा) उत्तम रीति से उत्तम क्रिया को संयुक्त करो ॥ ४२ ॥

भावार्थः—जो मनुष्य अग्निहोत्र आदि यज्ञों को प्रतिदिन करते हैं वे समस्त संसार के सुखों को बढ़ाते हैं यह जानना चाहिये ॥ ४२ ॥

प्रजापतिरित्यस्य देवा ऋषयः । विश्वकर्मा देवता । विरा.

डार्षी जगती छन्दः । निषादः स्वरः ॥

पुनर्जनैः कथं भवितव्यमित्युपदिश्यते ॥

फिर मनुष्य कैसे हों इस वि० ॥

प्रजापतिर्विश्वकर्मा मनो गन्धर्वस्तस्य ऋक्सामान्यप्सरस एष्टयो नाम । स न इदं ब्रह्म क्षत्रं पातु तस्मै स्वाहा वाट् ताम्यः स्वाहा ॥ ४३ ॥

प्रजापतिरिति प्रजाऽपतिः । विश्वकर्मेति विश्वऽकर्मा । मनः । गन्धर्वः । तस्य । ऋक्सामानीत्युक्त्वाऽसामानि । अप्सरसः । एष्टय इत्या ऽष्टयः ।

नाम । सः । नः । इदम् । ब्रह्म । क्षत्रम् । पातु ।
तस्मै । स्वाहा । वाट् । ताभ्यः । स्वाहा ॥ ४३ ॥

पदार्थः—(प्रजापतिः) प्रजायाः स्वामी (विश्वकर्मा) वि-
श्वानि सर्वाणि कर्माणि यस्य सः (मनः) ज्ञानसाधनमन्तःकरणम्
(गन्धर्वः) येन वागादीन् धरति सः (तस्य) (ऋक्सामानि)
ऋक् च सामानि च तानि (अप्सरसः) या अप्सु व्याप्येषु प्राणादि
पदार्थेषु सरन्ति गच्छन्ति ताः (एष्टयः) समन्तादिष्टयो विद्वत्पूजा
सत्संगो विद्यादानं च याभ्यस्ताः (नाम) संज्ञा (सः) (नः)
(इदम्) (ब्रह्म) वेदम् (क्षत्रम्) धनुर्वेदम् (पातु) (तस्मै)
(स्वाहा) (वाट्) (ताभ्यः) (स्वाहा) ॥ ४३ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या यूयं यो विश्वकर्मा प्रजापतिर्मनुष्योऽ-
स्ति तस्य मनो गन्धर्वऋक्सामान्यप्सरस एष्टयो नाम सन्ति
यथा स न इदं ब्रह्म क्षत्रं च पातु तथा तस्मै स्वाहा सत्या वाणी
वाट् धर्मप्रापणं ताभ्यः स्वाहा सत्यया क्रिययोपकारं च कुरुत ॥ ४३ ॥

भावार्थः—ये मनुष्याः पुरुषार्थिनो मनस्विनो वेदविदो जा-
यन्ते तएव जगद्भूषणाः सन्तीति वेद्यम् ॥ ४३ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो तुम जो (विश्वकर्मा) समस्त कामों का हेतु
(प्रजापतिः) और जो प्रजा का पालने वाला स्वामी मनुष्य है (तस्य) उस के
(गन्धर्वः) जिस से वाणी आदि को धारण करता है (मनः) ज्ञान की सिद्धि
करने हारा मन (ऋक्सामानि) ऋग्वेद और सामवेद के मन्त्र, (अप्सरसः)
हृदयाकाश में व्याप्त प्राण आदि पदार्थों में जाती हुई क्रिया (एष्टयः) जिन से
विद्वानों का सत्कार सत्य का संग और विद्या का दान होता है ये सब

(काम) प्रसिद्ध हैं जैसे (सः) वह (नः) हम लोगों के लिये (इदम्) इस (ब्रह्म) वेद और (क्षत्रम्) मनुर्वेद की (पातु) रक्षा करे वैसे (तस्मै) उस के लिये (स्वाहा) सत्य वाणी (वाट्) धर्म की प्राप्ति और (ताम्बः) उन उक्त पदार्थों के लिये (स्वाहा) सत्य क्रिया से उपकार को करो ॥ ४३ ॥

भावार्थः—जो मनुष्य पुरुषार्थी विचारशील वेद विद्या के जानने वाले होते हैं वे ही संसार के भूषण होते हैं ॥ ४३ ॥

स न इत्यस्य देवा ऋषयः । प्रजापतिर्देवता । भुरिगार्थी
पङ्क्तिश्छन्दः । पञ्चमः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

स नो भुवनस्य पते प्रजापते यस्य त उपरि
गृहा यस्य वेह । अस्मै ब्रह्मणेऽस्मै क्षत्राय महि
शर्म यच्छ स्वाहा ॥ ४४ ॥

सः । नः । भुवनस्य । पते । प्रजापतइति
प्रजापते । यस्य । ते । उपरि । गृहाः । यस्य ।
वा । इह । अस्मै । ब्रह्मणे । अस्मै । क्षत्राय ।
महि । शर्म । यच्छ । स्वाहा ॥ ४४ ॥

पदार्थः—(सः) विद्वान् (नः) अस्माकम् (भुवनस्य)
गृहस्य (पते) स्वामिन् (प्रजापते) प्रजापालक (यस्य) (ते)
तव (उपरि) ऊर्ध्वमुत्कृष्टे व्यवहारे (गृहाः) ये गृह्णन्ति ते
गृहस्थादयः (यस्य) (वा) (इह) अस्मिन्संसारे (अस्मै)
(ब्रह्मणे) वेदेश्वरविदेजनाय (अस्मै) (क्षत्राय) राजधर्मनिष्ठाय

(महि) महत् (शर्म) गृहं सुखं वा (यच्छ) देहि (स्वाहा)
सत्यया क्रियया ॥ ४४ ॥

अन्वयः—हे भुवनस्य पते प्रजापत इह यस्य ते तवोपरि
गृहा वा यस्य सर्वाः शुभाः क्रियाः सन्ति स त्वं नोऽस्मै ब्रह्मणेऽस्मै
क्षत्राय स्वाहा महि शर्म यच्छ ॥ ४४ ॥

भावार्थः—ये मनुष्या विद्वत्कुलं राजकुलं च नित्यं वर्द्धयन्ति
ते महत्सुखमाप्नुवन्ति ॥ ४४ ॥

पदार्थः—हे (भुवनस्य) घर के (पते) स्वामी (प्रजापते) प्रजा की
रक्षा करने वाले पुरुष (इह) इस संसार में (यस्य) जिस (ते) तेरे (उपरि)
अति उच्चता को देने हारे उत्तम व्यवहार में (गृहाः) पदार्थों के ग्रहण करने हारे
गृहस्थ मनुष्य आदि (वा) वा (यस्य) जिस की सब उत्तम क्रिया हैं (सः) सो
तू (नः) हमारे (अस्मै) इस (ब्रह्मणे) वेद और ईश्वर के जानने हारे मनुष्य
तथा (अस्मै) इस (क्षत्राय) राजधर्म में निरन्तर स्थित क्षत्रिय के लिये (स्वाहा)
सत्य क्रिया से (महि) बहुत (शर्म) घर और सुख को (यच्छ) दे ॥ ४४ ॥

भावार्थः—नो मनुष्य विद्वानों और क्षत्रियों के कुल को नित्य बढ़ाते हैं
वे अत्यन्त सुख को प्राप्त होते हैं ॥ ४४ ॥

समुद्रोसीत्यस्य शूनःशेष ऋषिः । प्रजापतिर्देवता ।

निचृदाष्टिश्छन्दः । मध्यमः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

समुद्रोसि नभस्वानार्द्रदानुः शम्भूमयोभूरभिमा
वाहिस्वाहा । मारुतोऽसि मरुतां गणः शम्भूमयो-

भूरभि मा वाहि स्वाहा । अवस्यूरमि दुवंस्वाञ्छ-
म्भूमयोभूरभि मा वाहि स्वाहा ॥ ४५ ॥

समुद्रः । असि । नभस्वान् । आर्द्रदानुरित्यार्द्र-
दानुः । शम्भूरिति शम्भूः । मयोभूरिति मयःभूः ।
अभि । मा । वाहि । स्वाहा । मारुतः । असि ।
मरुताम् । गणः । शम्भूरिति शम्भूः । मयोभूरिति
मयःभूः । अभि । मा । वाहि । स्वाहा । अवस्युः । असि ।
दुवंस्वान् । शम्भूरिति शम्भूः । मयोभूरिति मयः-
भूः । अभि । मा । वाहि । स्वाहा ॥ ४५ ॥

पदार्थः—(समुद्रः) समुद्रद्रवन्त्यापो यस्मिन्सः (असि)
(नभस्वान्) बहु नभो जलं विद्यते यस्मिन् सः । नभ इत्युदक-
ना०निर्घं० १ । १२ (आर्द्रदानुः) य आर्द्राणां गुणानां दानुर्दाता
सः (शम्भूः) यः शं सुखं भावयति सः (मयोभूः) यो मय आ-
नन्दं भावयति सः (अभि) आभिमुख्ये (मा) माम् (वाहि)
प्राप्नुहि (स्वाहा) सत्यया क्रियया (मारुतः) मरुतां पवनानामयं
सम्बन्धी हाता (असि) (मरुताम्) विदुषाम् (गणः) समूहः
(शम्भूः) शं कल्याण भावयति सः (मयोभूः) सुखं भावुकः
(अभि) (मा) (वाहि) (स्वाहा) (अवस्युः) आत्म-
नोऽव इच्छुः (असि) (दुवंस्वान्) दुवः प्रशस्तं परिचरणं

विद्यते यस्य सः (शंभूः) (मयोभूः) (अभि) (मा) (बाहि)
(स्वाहा) ॥ ४५ ॥

श्रन्वयः—हे विद्वन् यस्त्वं नमस्वानार्द्रदानुः समुद्रइवासि
स स्वाहा शंभूर्मयोभूः सन्माभिवाहि यस्त्वं मारुतो मरुतां गण-
इवासि स स्वाहा शंभूर्मयोभूस्तन्माभिवाहि यस्त्वं दुवस्वानव स्यू-
रिवासि स तस्मात्स्वाहा शंभूर्मयोभूः सन्माभिवाहि ॥ ४५ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु.—ये मनुष्या समुद्रवद्गंभीरा
रत्नाढ्या ऋजवो वायुवदालिष्ठा विद्वद्वत्परोपकारिणः स्वात्मवत्स-
र्वेषां रक्षकास्सन्ति त एव सर्वेषां कल्याणं सुखं च कर्तुं शक्नु-
वन्ति ॥ ४५ ॥

पदार्थः—हे विद्वन् जो तू (नमस्वान्) जिस के समीप बहुत जल (आ-
र्द्रदानुः) और शीतल गुणों का देने वाला (समुद्रः) और जिस में उलट पलट जल
गिरते उस समुद्र के समान (आसि) है वह (स्वाहा) सत्य किया से (शंभूः)
उत्तम सुख और (मयोभूः) सामान्य सुख उत्पन्न कराने वाला होता हुआ (मा)
मुझ को (अभि, बाहि) सब ओर से प्राप्त हो जो तू (मारुतः) पवनों का संबन्धी
जानने हारा (मरुताम्) विद्वानों के (गणः) समूह के समान (आसि) है वह
(स्वाहा) उत्तम किया से (शंभूः) विशेष पर जन्म के सुख और (मयोभूः)
इस जन्म में सामान्य सुख का उत्पन्न करने वाला होता हुआ (मा) मुझ को
(अभि, बाहि) सब ओर से प्राप्त हो जो तू (दुवस्वान्) प्रशंसित सत्कार
से युक्त (अवस्यूः) अपनी रक्षा चाहने वाले के समान (आसि) है वह (स्वाहा)
उत्तम किया से (शंभूः) विशेष सुख और (मयोभूः) सामान्य अपने सुख
का उत्पन्न करने हारा होता हुआ (मा) मुझ को (अभि, बाहि) सब ओर
से प्राप्त हो ॥ ४५ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकलु०—जो मनुष्य समुद्र के समान गम्भीर और रत्नों से युक्त कोमल पवन के तुल्य बलवान् विद्वानों के तुल्य परोपकारी और अपने आत्मा के तुल्य सब की रक्षा करते हैं वे ही सब के कल्याण और सुखों को कर सकते हैं ॥ ४५ ॥

यास्त इत्यस्य शुनःशेष ऋषिः । अग्निर्देवता ।

भुरिगार्घ्यनुष्टुप् छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

पुनर्विदुषा किं कर्तव्यमित्याह ॥

फिर विद्वान् को क्या करना चाहिये यह वि० ॥

यास्तै अग्ने सूर्योरुचो दिवमातन्वन्ति रश्मिभिः ।
ताभिर्नोऽअद्य सर्वाभि रुचे जनाय नस्कृधि ॥४६॥

याः । ते । अग्ने । सूर्ये । रुचः । दिवम् । आ-
तन्वन्तीत्याऽतन्वन्ति । रश्मिभिरिति रश्मिभिः ।
ताभिः । नः । अद्य । सर्वाभिः । रुचे । जनाय ।
नः । कृधि ॥ ४६ ॥

पदार्थः—(याः) (ते) तव (अग्ने) परमेश्वर विद्वन्
वा (सूर्ये) सवितरि प्राणे वा (रुचः) दीप्तयः प्रीतयो वा (दि-
वम्) प्रकाशम् (आतन्वन्ति) सर्वतो विस्तृणन्ति (रश्मिभिः)
(ताभिः) रुग्भिः (नः) अस्मान् (अद्य) (सर्वाभिः) (रुचे)
प्रीतिकराय (जनाय) (नः) अस्मान् (कृधि) कुरु ॥४६॥

अन्वयः—हे अग्ने विद्वन् याः सूर्ये रुचः सन्ति या रश्मिभि-

दिवमान्वन्ति ताभिः रुर्वाभिस्ते सग्भिरद्य नः संयोजय रुचे जनाय
च नस्कृषि ॥ ४६ ॥

भावार्थः—अत्र श्लेषालं०—यथा परमेश्वरः सूर्यादीनां प्रका-
शकानामपि प्रकाशकोऽस्ति तथाऽनुचानो विद्वान् विदुषामपि वि-
द्याप्रदो भवति यथेश्वरोऽत्र जगति सर्वेषां सत्ये रुचिमसत्येऽरुचि
जनयति तथा विद्वानप्याचरेत् ॥ ४६ ॥

पदार्थः—हे (अग्ने) परमेश्वर वा विद्वान् (याः) जो (सूर्ये) सूर्य वा
प्राण में (रुचः) दीप्ति वा प्राप्ति है और जो (रश्मिभिः) अपनी किरणों से दि-
वम्) प्रकाश को (आतन्वन्ति) सब ओर से फैलाती हैं (ताभिः) उन (सर्वाभिः)
सब (ते) अपनी दीप्ति वा प्राप्तियों से (अद्य) आज (नः) हम लोगों को संयुक्त
करो और (रुचे) प्राप्ति करने हारे (जनाय) मनुष्य के अर्थ (नः) हम लोगों को
(कृषि) नियत करो ॥ ४६ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में श्लेषालं०—जैसे परमेश्वर सूर्य आदि प्रकाश करने
हारे लोकों का भी प्रकाश करने हारा है वैसे सब शास्त्र को यथावत् कहने वाला वि-
द्वान् विद्वानों को भी विद्या देने हारा होता है जैसे ईश्वर इस संसार में सब प्राणियों
की सत्य में रुचि और असत्य में अरुचि को उत्पन्न करता है वैसा विद्वान् भी आ-
चरण करे ॥ ४६ ॥

यावद्व्यस्य गुनःशेष ऋषिः । बृहस्पतिर्देवता ।

आर्ष्यनुष्टुप् छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

या वो देवाः सूर्ये रुचो गोष्वश्वेषु या रुचः । इ-
न्द्राग्नी ताभिः सर्वाभी रुचं नो धत्त बृहस्पते ॥ ४७ ॥

याः । वः । देवाः । सूर्य्ये । रुचः । गोषु । अ-
श्वेषु । याः । रुचः । इन्द्राग्नी । ताभिः । सर्वाभिः ।
रुचम् । नः । धत्त । बृहस्पते ॥ ४७ ॥

पदार्थः—(याः) (वः) युष्माकम् (देवाः) विद्वांसः
(सूर्य्ये) चराचरात्मानि जगदीश्वरे (रुचः) प्रीतयः (गोषु)
किरणोद्भिद्येषु दुग्धादिदात्रीषु वा (अश्वेषु) वह्नितुरङ्गादिषु
(याः) (रुचः) प्रीतयः (इन्द्राग्नी) इन्द्रः प्रसिद्धो वि-
द्युदग्निः पावकश्च (ताभिः) सर्वाभिः (रुचम्) प्रीतिम् (नः)
अस्माकं मध्ये (धत्त) धरत (बृहस्पते) बृहतां पदार्थानां पते
पालकेश्वर ॥ ४७ ॥

अन्वयः—हे बृहस्पते देवा या वस्सूर्य्ये रुचो या गोष्वश्वेषु
रुचः सन्ति या वैतेष्विन्द्राग्नी वर्तेते तौ च ताभिस्तर्वाभिरुभिर्भौ
रुचं धत्त ॥ ४७ ॥

भावार्थः—अत्र श्लोपालं—यथा परमेश्वरो गवादिपालने
पदार्थविधायां च सर्वान्मनुष्यान् प्रेरयति तथैव विद्वांसोऽप्या-
चरेयुः ॥ ४७ ॥

पदार्थः—हे (बृहस्पते) बड़े २ पदार्थों की पालना करने वाले ईश्वर
और (देवाः) विद्वान् मनुष्यो (याः) जो (वः) तुम सबों की (सूर्य्ये) चराचर में
व्याप्त परमेश्वर में अर्थात् ईश्वर की अपने में और तुम विद्वानों की ईश्वर में (रुचः)
प्रीति हैं वा (याः) जो इन (गोषु) किरण इन्द्रिय और दुग्ध देने वाली गौ
और (अश्वेषु) अग्नि तथा घोड़ा आदि में (रुचः) प्रीति हैं वा जो इन में

(इन्द्राग्नी) प्रसिद्ध बिजुली और आग वर्तमान हैं वे भी (ताभिः) उन (सर्वाभिः) सब प्रीतियों से (नः) हम लोगों में (रुचम्) प्रीति को (धत्त) स्थापन करो ॥ ४७ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में श्लेषालं०—जैसे परमेश्वर गौ आदि की रक्षा और पदार्थविद्या में सब मनुष्यों को प्रेरणा देता है वैसे ही विद्वान् लोग भी आचरण किया करें ॥ ४७ ॥

रुचन्तइत्यस्य शुनःशेष ऋषिः । बृहस्पतिर्देवता ।

भुरिगार्घ्यनुष्टुप् छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

किर उसी विषय को अगले मन्त्र में कहा है ॥

रुचं नो धेहि ब्राह्मणेपु रुचं राजसु नस्कृ-
धि । रुचं विश्येषु शूद्रेपु मयि धेहि रुचा रुचं-
म् ॥ ४८ ॥

रुचंम् । नः । धेहि । ब्राह्मणेपु । रुचंम् । राजस्वि-
तिराजसु । नः । कधि । रुचंम् । विश्येषु । शूद्रेपु ।
मयि । धेहि । रुचा । रुचंम् ॥ ४८ ॥

पदार्थः—(रुचम्) प्रेम (नः) अस्माकम् (धेहि) धर
(ब्राह्मणेषु) ब्रह्मवित्सु (रुचम्) प्रीतिम् (राजसु) क्षत्रियेषु
राजपुत्रेषु (नः) अस्माकम् कधि कुरु (रुचम्) (विश्येषु)
विश्व प्रजासु भवेषु वणिग्जनेषु (शूद्रेषु) सेव्यैकषु (मयि) (धेहि)
(रुचा) प्रीत्या (रुचम्) प्रीतिम् ॥ ४८ ॥

अन्वयः—हे जगदीश्वर वा विद्वँस्त्वं नो ब्राह्मणेषु रुचा रुचं
धेहि नो राजसु रुचा रुचं कृधि विश्येषु शूद्रेषु रुचा रुचं मयि च
रुचा रुचं धेहि ॥ ४८ ॥

भावार्थः—अत्र श्लेषालं०—यथा परमेश्वरः पक्षपातं विहाय
ब्राह्मणादिवर्णेषु समानां प्रीतिं करोति तथैव विद्वांसोऽपि तुल्यां
प्रीतिं कुर्व्युः । ये हीश्वरगुणकर्मस्वभावाहिरुद्धा वर्तन्ते ते सर्वे
नीचास्तिरस्करणीया भवन्ति ॥ ४८ ॥

पदार्थः—हे जगदीश्वर वा विद्वन् आप (नः) हम लोगों के (ब्राह्मणे-
षु) ब्रह्मवेत्ता विद्वानों में (रुचा) प्रीति से (रुचम्) प्रीति को (धेहि) धरो
स्थापन करो (नः) हम लोगों के (राजसु) राजपूत क्षत्रियों में प्रीति से (रुचम्)
प्रीति को (कृधि) करो (विश्येषु) प्रजा जनों में हुए वैश्यों में तथा (शूद्रेषु)
शूद्रों में प्रीति से (रुचम्) प्रीति को और (मयि) मुझ में भी प्रीति से (रुचम्)
प्रीति को (धेहि) स्थापन करो ॥ ४८ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में श्लेषालं०—जैसे परमेश्वर पक्षपात को छोड़ ब्राह्मणा
आदि वर्णों में समान प्रीति करता है वैसे ही विद्वान् लोग भी समान प्रीति करें जो
ईश्वर के गुण कर्म और स्वभाव से विरुद्ध वर्तमान हैं वे सब नीच और तिरस्कार
करने योग्य होते हैं ॥ ४८ ॥

तत्त्वैत्यस्य शुनःशेष ऋषिः । बृहस्पतिर्देवता । निचृदार्षी

त्रिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

मनुष्यैर्विद्वद्वाचरणीयमित्याह ॥

मनुष्यों को विद्वानों के तुल्य आचरण करना चाहिये इस वि० ॥

तत्त्वां यामि ब्रह्मणा वन्दमानस्तदा शास्ते
यजमानो हविर्भिः । अर्हेडमानो वरुणेह बोध्युरुश-
ॐस मा न आयुः प्रमोषीः ॥ ४९ ॥

तत् । त्वा । यामि । ब्रह्मणा । वन्दमानः ।
 तत् । आ । शास्ते । यजमानः । हविर्भिरिति ह-
 विऽभिः । अहेडमानः । वरुण । इह । बोधि ।
 उरुशंसेत्युरुऽशंस । मा । नः । आयुः । प्र ।
 मोषीः ॥ ४९ ॥

पदार्थः—(तत्) (त्वा) त्वाम् (यामि) प्राप्नोमि (ब्र-
 ह्मणा) वेदेन (वन्दमानः) स्तुवन् सन् (तत्) प्रेम (आ)
 (शास्ते) इच्छति (यजमानः) यो यजते सः (हविर्भिः) हो-
 तुमर्हैः संस्कृतैर्द्रव्यैः (अहेडमानः) सत्कृतः (वरुण) वर (इह)
 (बोधि) बुध्धस्व (उरुशंस) य उरुन् बहून् शंसति तत्सम्बुद्धौ
 (मा) निषेधे (नः) अस्मान् (आयुः) (प्र) (मो-
 षीः) चोरयेः ॥ ४९ ॥

अन्वयः—हे उरुशंस वरुण ब्रह्मणावन्दमानो यजमानोऽहेड-
 मानो हविर्भिर्यदाशास्ते तदहं यामि यदुत्तममायुस्त्वाश्रित्याहं यामि
 तत्त्वमपि प्राप्नुहि त्वमिह तद्बोधि त्वं नोऽस्माकं तदायुर्मा
 प्रमोषीः ॥ ४९ ॥

भावार्थः—आप्ता विद्वांसो यदिच्छेयुस्तदेव मनुष्यैरेषितव्यम् ।
 न केनापिकेषां चिद्दिषुषामनादरः कार्यः । न खलु स्त्रीपुरुषैरब्रह्म-
 चर्यायुक्ताहारविहारव्यभिचारातिविषयासक्त्यादिभिरायुः कदापि ह-
 स्तनीयम् ॥ ४९ ॥

पदार्थः—हे (उरुशंस) बहुतों की प्रशंसा करने हारे (वरुण) श्रेष्ठ विद्वान् (ब्रह्मणा) वेद से (वन्दमानः) स्तुति करता हुआ (यजमानः) यज्ञ करने वाला (अहेदमानः) सत्कार को प्राप्त हुआ पुरुष (हविर्भिः) होम करने के योग्य अरुद्धे बनाये हुए पदार्थों से जो (आ, शास्ते) आशा करता है (तत्) उस को मैं (यामि) प्राप्त होऊँ तथा जिस उत्तम (आयुः) सौ वर्ष की आयुर्दा को (स्वा) तेरा आश्रय कर के मैं प्राप्त होऊँ (तत्) उस को तू भी प्राप्त हो तू (इह) इस संसार में उक्त आयुर्दा को (बोधि) जान और तू (नः) हमारी उस आयुर्दा को (मा, प्र, मोषीः) मत चोर ॥ ४६ ॥

भावार्थः—सत्यवादी शास्त्र वेत्ता सज्जन विद्वान् जो चाहे वही चाहना मनुष्यों को भी करनी चाहिये किसी को किन्हीं विद्वानों का अनादर न करना चाहिये तथा स्त्री पुरुषों को ब्रह्मचर्यत्याग, अयोग्य आहार, विहार, व्यभिचार, अत्यन्त विषयासक्ति, आदि खोटे कामों से आयुर्दा का नाश कभी न करना चाहिये ॥ ४६ ॥

स्वर्णधर्मइत्यस्य गुणःशेष ऋषिः । सूर्यो देवता ।

भुरिगार्घ्युणिक् छन्दः । ऋषमः स्वरः ॥

कीदृशा जनाः पदार्थान् शुन्धन्तीत्युपदिश्यते ॥

कैसे जन पदार्थों को शुद्ध करते हैं इति वि० ॥

स्वर्णं धर्मः स्वाहा स्वर्णार्कः स्वाहा स्वर्णं शुक्रः
स्वाहा स्वर्णज्योतिः स्वाहा स्वर्णं सूर्यः स्वाहा ॥ ५० ॥

स्वः । न । धर्मः । स्वाहा । स्वः । न । अर्कः ।
स्वाहा । स्वः । न । शुक्रः । स्वाहा । स्वः । न ।
ज्योतिः । स्वाहा । स्वः । न । सूर्यः । स्वाहा ॥ ५० ॥

पदार्थः—(स्वः) सुखम् (न) इव (धर्मः) तापः (स्वाहा) सत्यया क्रियया (स्वः) (न) इव (अर्कः) अग्निः

(स्वाहा) (स्वः) (न) इव (शुक्रः) वायुः (स्वाहा)
 (स्वः) (न) इव (ज्योतिः) विद्युतो दीप्तिः (स्वाहा) (स्वः)
 (न) इव (सूर्यः) (स्वाहा) ॥ ५० ॥

अन्वयः—हे मनुष्या यथा स्वाहा स्वर्न घर्म स्वाहा स्वर्ना-
 र्कः स्वाहा स्वर्न शुक्रः स्वाहा स्वर्न ज्योतिः स्वाहा स्वर्न सूर्यः स्यात्तथा
 यूयमप्याचरत ॥ ५० ॥

भावार्थः—अत्रोपमालं०—यज्ञकारिणो मनुष्याः सुगन्धादिद्र-
 व्यहोमैः सर्वान्वाय्वादिपदार्थान् शुद्धान् कर्तुं शक्नुवन्ति येन
 रोगराहित्येन सर्वेषां दीर्घायुः स्यात् ॥ ५० ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो जैसे (स्वाहा) सत्य क्रिया से (स्वः) सुख के (न)
 समान (घर्मः) प्रताप (स्वाहा) सत्य क्रिया से (स्वः) सुख के (न) तुल्य (अर्कः)
 अग्नि (स्वाहा) सत्य क्रिया से (स्वः) सुख के (न) सदृश (शुक्रः) वायु
 (स्वाहा) सत्य क्रिया से (स्वः) सुख के (न) समान (ज्योतिः) बिजुली की
 चमक (स्वाहा) सत्य क्रिया से (स्वः) सुख के (न) समान (सूर्यः) सूर्य हो
 जैसे तुम भी आचरण करो ॥ ५० ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में उपमालं०—यज्ञ के करने वाले मनुष्य सुगन्धियुक्त
 आदि पदार्थों के होम से समस्त वायु आदि पदार्थों को शुद्ध कर सकते हैं जिस से
 रोगक्षय हो कर सब की बहुत आयुर्दा हो ॥ ५० ॥

अग्निमित्यस्य शुनःशेष ऋषिः । अग्निर्देवता ।

स्वराडाधीं शिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

कीदृशा नराः सुखिनो भवन्तीत्युपदिश्यते ॥

कैसे नर सुखी होते हैं इस वि० ॥

अग्निं युनज्मि शवंसा घृतेन दिव्यं सुपूर्णं
 वयंसा बृहन्तम् । तेन वयं गमेम ब्रध्नस्यं विष्टप-

ॐस्वो रुहाणा अधिनाकं मुत्तमम् ॥ ५१ ॥

अग्निम् । युनज्मि । शवसा । घृतेन । दिव्यम् ।
सुपर्णमिति सुऽपर्णम् । वयसा । बृहन्तम् । तेन ।
वयम् । गमेम । ब्रध्नस्य । विष्टपम् । स्वः । रुहा-
णाः । अधि । नाकम् । उत्तमम् ॥ ५१ ॥

पदार्थः—(अग्निम्) पावकम् (युनज्मि) सुगन्धैर्द्रव्यैर्यु-
क्तं करोमि (शवसा) बलेन (घृतेन) आज्येन (दिव्यम्)
दिवि शुद्धगुणे भवम् (सुपर्णम्) सुष्ठुपालनपूर्तिकरम् (वयसा)
व्याप्त्या (बृहन्तम्) महान्तम् (तेन) (वयम्) (गमेम) गच्छेम ।
अत्र बहुलं छन्दसीति शपोलुक् (ब्रध्नस्य) महतः (विष्टपम्)
विष्टान् प्राविष्टान् पाति येन तत् (स्वः) सुखम् (रुहाणाः)
रोहतः (अधि) उपरिभावे (नाकम्) अविद्यमानदुःखम् (उ-
त्तमम्) श्रेष्ठम् ॥ ५१ ॥

अन्वयः—अहं वयसा बृहन्तं दिव्यं सुपर्णमग्निं शवसा घृ-
तेन युनज्मि तेन स्वो रुहाणा वयं ब्रध्नस्य विष्टपमुत्तमं नाकमधि-
गमेम ॥ ५१ ॥

भावार्थः—ये मनुष्या अग्नौ सुसंस्कृतानि सुगन्ध्यादि युक्ता-
नि द्रव्याणि प्रक्षिप्य वाय्वादिशुद्धिद्वारा सर्वान् सुखयन्ति तेऽत्यु-
त्तमं सुखमाप्नुवन्ति ॥ ५१ ॥

पदार्थः—मैं (वयसा) आयु की व्याप्ति से (बृहन्तम्) बड़े हुए (दिव्यम्) शुद्ध गुणों में प्रसिद्ध होने वाले (सुपर्णम्) अच्छे प्रकार रक्षा करने में परिपूर्ण (अग्निम्) अग्नि को (शतसा) बलदायक (धृतेन) धी आदि सुगन्धित पदार्थों से (युनक्ति) युक्त करता हूँ (तेन) उस से (स्वः) सुख को (रुहाणाः) आरूढ़ हुए (वयम्) हम लोग (ब्रध्नस्य) बड़े से बड़े के (विष्टपम्) उस व्यवहार को कि जिससे सामान्य और विशेष भाव से प्रवेश हुए जीवों की पालना की जाती है और (उत्तमम्) उत्तम (नाकम्) दुःखरहित सुख रूप स्थान है उस को (अधि, गमेम) प्राप्त होते हैं ॥ ५१ ॥

भावार्थः—जो मनुष्य अच्छे बनाए हुए सुगन्धि आदि से युक्त पदार्थों को आग में छोड़ कर पवन आदि की शुद्धि से सब प्राणियों को सुख देते हैं वे अत्यन्त सुख को प्राप्त होते हैं ॥ ५१ ॥

इमावित्यस्य शुनःशेष ऋषिः । अग्निर्देवता । विराडार्षी

जगती छन्दः । निषादः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

इमौ ते पक्षावजराँ पतत्रिणौ याभ्यांरक्षां
स्यपहंस्यग्ने । ताभ्यां पतेम सुकृतां लोको य-
त्रऽऋषयो जग्मुः प्रथमजाः पुराणाः ॥ ५२ ॥

इमौ । ते । पक्षौ । अजराँ । पतत्रिणौ । या-
भ्याम् । रक्षांसि । अपहंसीत्यपहंसि ।
अग्ने । ताभ्याम् । पतेम । सुकृतमिति सुकृतम् ।

ऊऽइत्यूम् । लोकम् । यत्र । ऋषयः । जग्मुः । प्र-
थमजाऽइति प्रथमऽजाः । पुराणाः ॥ ५२ ॥

पदार्थः—(इमौ) (ते) तव (पक्षौ) परिग्रही कार्य-
कारणरूपौ (अजरौ) अविनाशिनौ (पतत्रिणौ) पतत्राण्यूर्ध्वग-
मनानि सन्ति ययोस्तौ (याभ्याम्) (रक्षांसि) दुष्टान् दोषान्वा
(अपहंसि) दूरे प्रक्षिपसि (अग्ने) अग्निरिव वर्तमान तेजस्विन्
विद्वन् (ताभ्याम्) (पतेम) गच्छेम (सुकृताम्) शोभनमकार्षु-
स्ते सुकृतस्तेषाम् (उ) वितर्के (लोकम्) द्रष्टव्यमानन्दम्
(यत्र) (ऋषयः) वेदार्थविदः (जग्मुः) गतवन्तः (प्रथमजाः)
प्रथमे विस्तीर्णे ब्रह्मणि जाताः प्रसिद्धाः (पुराणाः) पुरा अध्य-
यनसमये नवीनाः ॥ ५२ ॥

अन्वयः—हे अग्नेतेयाविमौ पतत्रिणावजरौ पक्षौ स्तो याभ्यां
रक्षांस्यपहंसि ताभ्यामु तं सुकृतां लोकं वयं पतेम यत्र प्रथमजाः
पुराणा ऋषयो जग्मुः ॥ ५२ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—यथात्ता विद्वांसो दोषान् हत्वा
धर्मादिसद्गुणान् गृहीत्वा ब्रह्म प्राप्यानन्दन्ति तथैतान् प्राप्य म-
नुष्यैरपि सुखयितव्यम् ॥ ५२ ॥

पदार्थः—हे (अग्ने) अग्नि के समान प्रताप वाले विद्वान् (ते) आप के
जो (इमौ) ये (पतत्रिणौ) उच्चश्रेणी को प्राप्त हुए (अजरौ) कभी नष्ट नहीं
होते अजर अमर (पक्षौ) कार्य कारण रूप समीप के पदार्थ हैं (याभ्याम्) जिन
से आप (रक्षांसि) दुष्ट प्राणियों वा दोषों को (अपहंसि) दूर बहा देते हैं (ता-
भ्याम्) उन से (उ) ही उस (सुकृताम्) सुकृती सज्जनों के (लोकम्) देखने

योग्य आनन्द को हम लोग (पतेम) पहुँचे (यत्र) जिस आनन्द में (प्रथमजाः) सर्व व्याप्त परमेश्वर में प्रसिद्ध वा अति विस्तार युक्त वेद में प्रसिद्ध अर्थात् उस के जानने से कीर्ति पाये हुए (पुराणाः) पहिले पढ़ने के समय नवीन (श्रवणः) वेदार्थ जानने वाले विद्वान् अपि जन (जगुः) पहुँचे ॥ ५२ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकलु०—जैसे शास्त्र वेत्ता विद्वान् जन दोषों को लोके धर्म आदि अच्छे गुणों का ग्रहण कर ब्रह्म को प्राप्त हो के आनन्द युक्त होते हैं वैसे उन को पाकर मनुष्यों को भी सुखी होना चाहिये ॥ ५२ ॥

इन्दुरित्यस्य शुनःशेष अपिः । इन्दुर्देवता । आर्षी

पङ्क्तिश्छन्दः । पञ्चमः स्वरः ॥

विद्वद्भिः किं कार्यमित्याह ॥

विद्वानों को क्या करना चाहिये यह वि० ॥

इन्दुर्दक्षः श्येन ऋतावा हिरण्यपक्षः शकुनो
भुरण्युः । महान्तसधस्थे ध्रुव आ निपतो नमस्ते
अस्तु मां हिंसीः ॥ ५३ ॥

इन्दुः । दक्षः । श्येनः । ऋतावेत्यृतवा । हि-
रण्यपक्षइति हिरण्यपक्षः । शकुनः । भुरण्युः ।
महान् । सधस्थइति सधस्थे । ध्रुवः । आ । निपतः ।
निसंसत्तइति निसंसत्तः । नमः । ते । अस्तु । मा ।
मां । हिंसीः ॥ ५३ ॥

पदार्थः—(इन्दुः) चन्द्रइव आर्द्रस्वभावः (दक्षः) बलचा-
तुर्य युक्तः (श्येनः) श्येन इव पराक्रमी (ऋतावा) ऋतस्य सत्यस्य

सम्बन्धो विद्यते यस्य सः । अत्रान्येषामपीति दीर्घः । सुषो सुलु-
गिति डादेशः (हिरण्यपक्षः) हिरण्यस्य सुवर्णस्य पक्षः परिग्रहो
यस्य सः (शकुनः) शक्तिमान् (भुरण्युः) भर्ता (महान्)
(सधस्थे) सह स्थाने (ध्रुवः) निश्चलः (आ) समन्तात्
(निषत्तः) नितरां स्थितः (नमः) सत्करणम् (ते) तुभ्यम्
(अस्तु) (मा) माम् (मा) निषेधे (हिंसीः) ताडये ॥ ५३ ॥

अन्वयः—हे विद्वन् समेश समेश यस्त्वमिन्दुर्दक्षः श्येन ऋ-
तावा हिरण्यपक्षः शकुनो भुरण्युर्महान् सधस्थ आनिषत्तो ध्रुवः
सन्मा मा हिंसीसीस्तस्मै तेऽस्माकं नमोऽस्तु ॥ ५३ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—इह जगति विद्वांसः स्थिरा
भूत्वा सर्वान् विद्यार्थिनः सुशिक्षितान् कुर्यु र्यतस्ते हिंसका न
भवेयुः ॥ ५३ ॥

पदार्थः—हे विद्वन् सभापति जो आप (इन्दुः) चन्द्रमा के समान
शीतल स्वभाव सहित (दक्षः) बल चतुराई युक्त (श्येनः) बाज के समान परा-
क्रमी (अतावा) जिन का सत्य का सम्बन्ध विद्यमान है (हिरण्यपक्षः) और
सुवर्ण के लाभ वाले (शकुनः) शक्तिमान् (भुरण्युः) सब के पालने वाले (महान्)
सब से बड़े (सधस्थे) दूसरे के साथ स्थान में (आ, निषत्तः) निरन्तर स्थित (ध्रुवः)
निश्चल हुए (मा) मुझे (मा) मत (हिंसीः) मारो उन (ते) आप के लिये ह-
मारा (नमः) सत्कार (अस्तु) प्राप्त हो ॥ ५३ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकलु०—इस संसार में विद्वान् जन स्थिर हो-
कर सब विद्यार्थियों को अच्छी शिक्षा से युक्त करें जिस से वे हिंसा करने वाले
न हों ॥ ५३ ॥

दिव इत्यस्य गालत्र ऋषिः । इन्दुर्देवता ।

भुरिगार्घ्युणिक् छन्दः । ऋषभः स्वरः ॥

किं भूतो जनो दीर्घायुर्भवतीत्युपदिश्यते ॥

कैसा मनुष्य दीर्घ जीवी होता है इस वि० ॥

दिवो मूर्द्धासिं पृथिव्या नाभिरूर्गपामोषधीना-
म् । विश्वायुः शर्म सप्रथा नमस्पथे ॥ ५४ ॥

दिवः । मूर्द्धा । असि । पृथिव्याः । नाभिः । ऊ-
र्क् । अपाम् । ओषधीनाम् । विश्वायुरिति विश्व-
ऽआयुः । शर्म । सप्रथाऽइति सप्रथाः । नमः ।
पथे ॥ ५४ ॥

पदार्थः—(दिवः) प्रकाशस्य (मूर्द्धा) शिरइव वर्तमानः
(असि) (पृथिव्याः) (नाभिः) बन्धनमिव (ऊर्क्) रसः
(अपाम्) जलानाम् (ओषधीनाम्) (विश्वायुः) पूर्णायुः
(शर्म) शरणम् (सप्रथाः) प्रथसा प्रत्यया सह वर्तमानः (न-
मः) अन्नम् (पथे) मार्गाय ॥ ५४ ॥

अन्वयः—हे विहन् यस्त्वं दिवो मूर्द्धा पृथिव्या नाभिरपा-
मोषधीनामूर्गिव विश्वायुः सप्रथा असि स त्वं पथे नमः शर्म च
प्राप्नुहि ॥ ५४ ॥

भावार्थः—अस वाचकलु०—यो मनुष्यो न्यायवान् क्षमावान्-
श्रोषधसेवी युक्ताहारविहारो जितेन्द्रियो भवति स शतायुर्जा-
यते ॥ ५४ ॥

पदार्थः—हे विद्वन् जो आप (दिवः) प्रकाश अर्थात् प्रताप के (मूर्द्धा)
शिर के समान (पृथिव्याः) पृथिवी के (नामिः) बन्धन के समान (अपाम्) जलों
और (श्रोषधीनाम्) श्रोषधियों के (ऊर्क्) रस के समान (विश्वायुः) पूर्ण सौ
वर्ष जीने वाले और (सप्रथाः) कीर्ति युक्त (असि) हैं सो आप (पथे) सन्मार्ग
के लिये (नमः) अन्न (रम्यं) शरण और सुख को प्राप्त होओ ॥ ५४ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकलु०—जो मनुष्य न्यायवान् सहनशील श्रोषध
का सेवन करने और आहार विहार से यथा योग्य रहने वाला इन्द्रियों को बश में
रखता है वह सौ वर्ष की अवस्थावाला होता है ॥ ५४ ॥

विश्वस्येत्यस्य गालव ऋषिः । इन्दुर्देवता । आधी

जगती छन्दः । निषादः स्वरः ॥

पुनर्मनुष्यैः किं कर्तव्यमित्युपदिश्यते ॥

फिर मनुष्यों को क्या करना चाहिये यह वि० ॥

विश्वस्य मूर्द्धन्नधिं तिष्ठसि श्रितः समुद्रे ते ह-
दयमप्स्वायुरपो दत्तोदधिं भिन्त । दिवस्पर्जन्याद-
न्तरिक्षात्पृथिव्यास्ततो नो वृष्ट्याव ॥ ५५ ॥

विश्वस्य । मूर्द्धन् । अधिं । तिष्ठसि । श्रितः ।
समुद्रे । ते । हृदयम् । अप्सु । आयुः । अपः ।
दत्त । उदधिमित्युदधिम । भिन्त । दिवः । पर्जन-

न्यात् । अन्तरिक्षात् । पृथिव्याः । ततः । नः । वृ-
ष्ट्या । अत्र ॥ ५५ ॥

पदार्थः—(विश्वस्य) सर्वस्य जगतः (मूर्द्धन्) मूर्द्धनि(अधि)
उपरि (तिष्ठसि) (श्रितः) (समुद्रे) अन्तरिक्षवद्व्याप्ते पर-
मेश्वरे (ते) तव (हृदयम्) (अप्सु) प्राणेषु (आयुः) जीवनम्
(अपः) प्राणान् (दत्त) ददासि (उदधिम्) उदकधारकं सागरम्
(भिन्त) भिनत्सि (दिवः) प्रकाशात् (पर्जन्यात्) मेघात् (अन्त-
रिक्षात्) आकाशात् (पृथिव्याः) भूमेः (ततः) तस्मात् (नः)
(वृष्ट्या) (अत्र) रक्ष ॥ ५५ ॥

अन्वयः—हे विद्वन् यस्त्वं विश्वस्य मूर्द्धन् श्रितः सूर्य इवा-
धितिष्ठसि यस्य ते समुद्रे हृदयमप्स्वायुरस्ति स त्वमपोदत्तोदधिं
भिन्त यतः सूर्यो दिवोऽन्तरिक्षात्पर्जन्यात्पृथिव्या वृष्ट्या सर्वानवति
ततो नोऽस्मानव ॥ ५५ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकतुल्ये मनुष्याः सूर्यवत्सुखवर्षका
उत्तमाचारिणो भवन्ति ते सर्वान् सुखिनः कर्तुंशक्नुवन्ति ॥ ५५ ॥

पदार्थः—हे विद्वन् जो आप (विश्वस्य) सब संसार के (मूर्द्धन्) शिर
पर (श्रितः) विराजमान सूर्य के समान (अधि, तिष्ठसि) अधिकार पाये हुए हैं जिन
(ते) आपका (समुद्रे) अन्तरिक्ष के तुल्य व्यापक परमेश्वर में (हृदयम्) मन
(अप्सु) प्राणों में (आयुः) जीवन है उन (अपः) प्राणों को (दत्त) देते हो
(उदधिम्) समुद्र का (भिन्त) भेदन करते हो जिसे सूर्य (दिवः) प्रकाश (अन्तरि-
क्षात्) आकाश (पर्जन्यात्) मेघ और (पृथिव्याः) भूमि से (वृष्ट्या) वर्षा के
योग से सब चराचर प्राणियों की रक्षा करता है (ततः) इस से अर्थात् सूर्य के
तुल्य (नः) हम लोगों की (अत्र) रक्षा करो ॥ ५५ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकलु०—जो अनुष्य सूर्य के समान सुख वर्षाने और उत्तम आचरणों के करने हारे हैं वे सब को सुखी कर सकते हैं ॥ ५५ ॥

इष्टइत्यस्य गालव ऋषिः । यज्ञो देवता ।

आर्षुषिण्क् छन्दः । ऋषभः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

इष्टो यज्ञो भृगुभिराशीर्दा वसुभिः । तस्य न
इष्टस्य प्रीतस्य द्रविणेहागमेः ॥ ५६ ॥

इष्टः । यज्ञः । भृगुभिरिति भृगुऽभिः । आ-
शीर्दाऽ इत्याशीऽदाः । वसुभिरिति वसुऽभिः ।
तस्य । नः । इष्टस्य । प्रीतस्य । द्रविण । इह । आ ।
गमेः ॥ ५६ ॥

पदार्थः—(इष्टः) कृतः (यज्ञः) यष्टुमर्हः (भृगुभिः)
परिपक्वविज्ञानैः (आशीर्दाः) य इच्छासिद्धिं ददाति (वसुभिः)
प्राथमकल्पिकैर्विद्वद्भिः (तस्य) (नः) अस्माकम् (इष्टस्य)
(प्रीतस्य) कमनीयस्य (द्रविण) धनम् । अत्र सुपां सुलुगिति
विभक्तेर्लुक् (इह) संसारे (आ, गमेः) समन्ताद् गच्छ ।
वा छन्दसि सर्वे विधयो भवन्तीति छत्वाभावः ॥ ५६ ॥

अन्वयः—हे विद्वन् यो वसुभिर्भृगुभिराशीर्दा यज्ञ इष्टस्तस्ये-
ष्टस्य प्रीतस्य यज्ञस्य सकाशादिह त्वन्नो द्रविण आ गमेः ॥ ५६ ॥

भावार्थः—ये विद्वद्भ्यः प्रयतन्ते त इह पुष्कलां श्रियमाप्नु-
वन्ति ॥ ५६ ॥

पदार्थः—हे विद्वन् जो (भृगुभिः) परिपूर्ण विज्ञान वाले (वसुभिः)
प्रथम कक्षा के विद्वानों ने (आशीर्दाः) इच्छासिद्धि को देने वाला (यज्ञः) यज्ञ
(इष्टः) किया है (तस्य) उस (इष्टस्य) किये हुए (प्रीतस्य) मनोहर यज्ञ
के सकाश से (इह) इस संसार में आप (नः) हम लोगों के (द्रविण) धन को
(आ, गमेः) प्राप्त हूँनिये ॥ ५६ ॥

भावार्थः—जो विद्वानों के तुल्य अच्छा यत्न करते हैं वे इस संसार में बहुत
धन को प्राप्त होते हैं ॥ ५६ ॥

इष्ट इत्यस्य गालव ऋषिः । अग्निर्देवता ।

निचृदार्षी गायत्री छन्दः । ऋषभः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

इष्टोऽग्निराहुतः पिपर्तु न इष्टहविः । स्व-
गेदन्देवेभ्यो नमः ॥ ५७ ॥

इष्टः । अग्निः । आहुतः इत्याहुतः । पिपर्तु । नः ।
इष्टम् । हविः । स्वगेति स्वऽगा । इदम् । देवेभ्यः ।
नमः ॥ ५७ ॥

पदार्थः—(इष्टः) सत्कृत आहुतिभिर्वर्धितो वा (अग्निः)
समाधध्यक्षो विद्वान् पावको वा (आहुतः) समन्तात् तर्पितो
हुनो वा (पिपर्तु) पालयतु पूरयतु वा (नः) अस्मानस्माकं वा

(इष्टम्) सुखं तत्साधनं वा (हविः) हविषा संस्कृतद्रव्येण ।
विभक्तिव्यत्ययः (स्वगा) यत्स्वान् गच्छति प्राप्नोति तत् स्वगा ।
अत्र विभक्तेः सुपां सुलुगित्याकारादेशः (इदम्) (देवेभ्यः) विद्व-
द्भ्यः (नमः) अन्नं सत्कारो वा ॥ ५७ ॥

अन्वयः—हविराहुत इष्टोऽग्निर्न इष्टं पिपर्तु नः पिपर्तु
वा इदं स्वगा नमो देवेभ्योऽस्तु ॥ ५७ ॥

भावार्थः—मनुष्यैरग्नौ यत् सुसंस्कृतं द्रव्यं हूयते यदिह बद्ध-
न्नकारि जायतेऽतस्तेन विद्वदादीनां सत्कारः कर्त्तव्यः ॥ ५७ ॥

पदार्थः—[हविः] संस्कार किये पदार्थों से [आहुतः] अच्छे प्रकार तृप्त
वा हवन किया [इष्टः] सत्कार किया वा आहुतियों से बढ़ाया हुआ [अ-
ग्निः] यह सभा आदि का अध्यक्ष विद्वान् वा अग्नि [नः] हमारे [इष्टम्] सुख
वा सुख के साधनों को [पिपर्तु] पूरा करे वा हमारी रक्षा करे [इदम्] यह [स्वगा]
अपने को प्राप्त होने वाला [नमः] अन्न वा सत्कार [देवेभ्यः] विद्वानों के लिये हो ॥ ५७ ॥

भावार्थः—मनुष्य अग्नि में अच्छे संस्कार से बनाये हुए जिस पदार्थ का
होम करते हैं सो इस संसार में बहुत अन्न का उत्पन्न करने वाला होता है इस का-
रण उस से विद्वान् आदि सत्पुरुषों का सत्कार करना चाहिये ॥ ५७ ॥

यदेत्यस्य विश्वकर्मा ऋषिः । अग्निर्देवता । निचृदार्थो

जगती छन्दः । निषादः स्वरः ॥

अथ विद्वद्दिष्ये सत्यनिर्णयमाह ॥

अत्र विद्वानों के विषय में सत्य का निर्णय यह वि० ॥

यदाकूतात्समसुस्त्रोद्धृदो वा मनसो वा संभृतं
चक्षुषो वा तदनुप्रेतं सूकृतांमु लोकं यत्रऽऋषयो
जग्मुः प्रथमजाः पुराणाः ॥ ५८ ॥

यत् । आकूतादित्याऽकूतात् । समसु स्रोदिति
 समऽसुस्रोत् । हृदः । वा । मनसः । वा । संभृतमि
 ति समऽभृतम् । चक्षुषः । वा । तत् । अनुप्रेतेत्यनुऽ
 प्रेतम् । सुकृतमिति सुकृतम् । ऊर्ध्वैः । लोकम् । यत्र ।
 ऋषयः । जग्मुः । प्रथमजाः पुराणाः ॥ ५८ ॥

पदार्थः—(यत्) (आकूतात्) उत्साहात् (समसुस्रोत्)
 सम्यक् प्राप्नुयात् । अत्र बहुलं छन्दसीति शेषः श्लुः (हृदः) आ-
 त्मनः (वा) प्राणात् (मनसः) संकल्पविकल्पात्मकात् (वा)
 बुद्ध्यादेः (संभृतम्) सम्यग् धृतम् (चक्षुषः) प्रत्यक्षादेरिन्द्रि-
 योत्पन्नात् (वा) श्रोत्रादिभ्यः (तत्) (अनुप्रेतम्) आनुकूल्येन
 प्राप्नुत (सुकृतम्) मुमुक्षूणाम् (उ) (लोकम्) दर्शनसुख-
 संघातं मोक्षपदं वा (यत्र) यस्मिन् (ऋषयः) वेदविद्यापुरस्सरः
 परमयोगिनः (जग्मुः) गताः (प्रथमजाः) अस्मदादौ जाताः
 (पुराणाः) अस्मदपेक्षायां प्राचीनाः ॥ ५८ ॥

अन्वयः—हे सत्यासत्य जिज्ञासवो जना यूयं यदाकूताद्धृदो वा
 मनसो वा चक्षुषो वा संभृतमस्ति तत्समसुस्रोदतः प्रथमजाः पुराणा
 ऋषयो यत्र जग्मुस्तं सुकृतम् लोकमनुप्रेत ॥ ५८ ॥

भावार्थः—यदा मनुष्याः सत्यासत्यनिर्णयं जिज्ञासेयुस्तदा य-
 यदीश्वरगुणकर्मस्वभावात्सृष्टिकमात्प्रत्यक्षादिप्रमाणेभ्यः प्राप्ताचा-
 रादात्ममनोभ्यामनुकूलं स्यात्तत्तत्सत्यमितरदसत्यमिति निश्चिनुयुर्ष-
 एवं धर्मं परीक्ष्याचरन्ति तेऽतिसुखं प्राप्नुवन्ति ॥ ५८ ॥

पदार्थः—हे सत्य असत्य का ज्ञान चाहते हुए मनुष्यो तुम लोग (यत्) जो (आकृतात्) उत्साह (हृदः) आत्मा (वा) वा प्राण (मनसः) मन (वा) वा बुद्धि आदि तथा (चक्षुषः) नेत्रादि इन्द्रियों से उत्पन्न हुए प्रत्यक्षादि प्रमाणों से (वा) वा कान आदि इन्द्रियों से (संभृतम्) अच्छे प्रकार धारण किया अर्थात् निश्चय से ठीक जाना सुना देखा और अनुमान किया है (तत्) वह (सम-सुखोत्) अच्छे प्रकार प्राप्त हो इस कारण (प्रथमजाः) हम लोगों से पहिले उत्पन्न हुए (पुराणाः) हम से प्राचीन (ऋषयः) वेद विद्या के जानने वाले परम योगी ऋषि जन (यत्र) जहां (जग्मुः) पहुंचें उस (सुकृताम्) सुकृती मोक्ष चाहते हुए सज्जनों के (उ) ही (लोकम्) प्रत्यक्षसुखसमूह वा मोक्ष पद को (अनुप्रीत) अनुकूलतासे पहुंचो ॥ ५८ ॥

भावार्थः—जब मनुष्य सत्य असत्य के निर्णय के जानने की चाहना करें तब जो १ ईश्वर के गुण कर्म और स्वभाव से तथा सृष्टिक्रम प्रत्यक्ष आदि आठ प्रमाणों से अच्छे सज्जनों के आचार से आत्मा और मन के अनुकूल हो वह २ सत्य उस से भिन्न और झूठ है यह निश्चय करें जो ऐसे परीक्षा करके धर्म का आचरण करते हैं वे अत्यन्त सुख को प्राप्त होते हैं ॥ ५८ ॥

एतमित्यस्य प्रजापतिर्देवता । निचृदार्था-

तिष्ठुष्वन्दः । धैवतः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

एतत्सधस्थ परि ते ददामि यमावहाच्छेवधिं
जातवेदाः । अन्वागन्ता यज्ञपतिर्वेित्र तस्मिन्
जानीत परमेव्योमन् ॥ ५९ ॥

एतम् । सधस्थेति सधस्थ । परि । ते । ददामि । यम् ।
मावहादित्यावहात् । शेवधिमिति

शेवऽधिम् । जातवेदाऽइति जातऽवेदाः । अन्वाग-
न्तेत्यनुऽआऽगन्ता । यज्ञपतिरिति यज्ञऽपतिः ।
वः । अत्र । तम् । स्म । जानीत । परमे । व्योम्-
निति विऽओमन् ॥ ५९ ॥

पदार्थः—(एतम्) पूर्वोक्तम् (सधस्थ) समानस्थान (परि)
सर्वतः (ते) तुभ्यम् (ददामि) (यम्) (आवहात) समन्ता-
त्प्राप्नुयात् (शेवधिम्) शेवं सुखं धीयते यस्मिँस्तं निधिम् (जा-
तवेदाः) जातप्रज्ञो वेदार्थवित् (अन्वागन्ता) धर्ममन्वागच्छति
(यज्ञपतिः) यज्ञस्य पालकइव वर्त्तमानः (वः) युष्मभ्यम्
(अत्र) (तम्) (स्म) एव (जानीत) (परमे) प्रकृष्टे
(व्योमन्) व्योम्न्याकाशे ॥ ५९ ॥

अन्वयः—हे ईश्वर जिज्ञासवो मनुष्या हे सधस्थ च जात-
वेदा यज्ञपतिर्य शेवधिमावहादेतमत्र परमे व्योमन् व्याप्तं परमात्मा-
नमहं ते यथा परिददायन्वागन्ताऽहं यं वो युष्मभ्यमुपदिशानि स्म
तं यूयं विजानीत ॥ ५९ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—ये मनुष्या विहदनुकूलमाचरन्ति
ते सर्वव्यापिनमन्तर्यामिणमीश्वरं प्राप्तुमर्हन्ति ॥ ५९ ॥

पदार्थः—हे ईश्वर के ज्ञान चाहने वाले मनुष्यो और हे (सधस्थ) समान-
स्थान वाले सज्जन (जातवेदाः) जिस को ज्ञान प्राप्त है वह वेदार्थ को जानने वाला
(यज्ञपतिः) यज्ञ की पालना करने वाले के समान वर्त्तमान पुरुष (यम्) जिस

(शेषभिम्) सुखनिधि परमेश्वर को (आवहात्) अच्छे प्रकार प्राप्त होवे (एतम्) इस को (अत्र) इस (परमे) परम उत्तम (व्योमन्) आकाश में व्याप्त परमात्मा को मैं (ते) तेरे लिये जैसे (परि, ददामि) सब प्रकार से देता हूँ उपदेश करता हूँ (अन्वागन्ता) धर्म के अनुकूल चलने हारा मैं (वः) तुम सबों के लिये जिस परमेश्वर का (स्म) उपदेश करूँ (तम्) उस को तुम (जनीत) जानो ॥५९॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकुल०—जो मनुष्य विद्वानों के अनुकूल आचरण करते हैं वे सर्वव्यापी अन्तर्धामी परमेश्वर के पाने को योग्य होते हैं ॥ ५९ ॥

एतमित्यस्य विश्वकर्मर्षिः । प्रजापतिर्देवता ।

निचृदार्षी त्रिष्टुप् छन्दः । धेवतः स्वरः

पुनस्तएव विषयउपदिश्यते ॥

फिर उसी वि० ॥

एतं जानाथ परमे व्योमन् देवाः सधस्था विद-
रूपमस्य । यदागच्छात् पृथिभिर्देवयानैरिष्टापुर्ते कृ-
णवाथाविरस्मै ॥ ६० ॥

एतम् । जानाथ । परमे । व्योमन्निति विऽत्रो-
मन् । देवाः । सधस्थाऽइति सधऽस्थाः । विद् ।
रूपम् । अस्य । यत् । आगच्छादित्याऽगच्छात् ।
पृथिभिरिति पृथिभिः । देवयानैरिति देवऽयानः ।
इष्टापुर्ते इतीष्टाऽपुर्ते । कृणवाथ । आविः ।
अस्मै ॥ ६० ॥

पदार्थः—(एतम्) परमात्मानम् (जानाथ) विजानीत ।
 लेट् प्रयोगोऽयम् (परमे) (व्योमन्) (देवाः) विद्वांसः (स-
 धस्थाः) सहस्थानाः (विद) बुद्धयध्वम् (रूपम्) सच्चिदान-
 न्दस्वरूपम् (अस्व) (यत्) (आगच्छात्) समन्तात् प्राप्नुयात् (प-
 थिभिः) मार्गैः (दैवयानैः) देवा धार्मिका विद्वांसो गच्छन्ति येषु
 तैः (इष्टापूर्ते) इष्टं श्रौतं कर्म च पूर्तं स्मार्तं कर्म च ते (कृ-
 णवाथ) कुरुथ (आविः) प्राकट्ये (अस्मै) परमात्मने ॥ ६० ॥

अन्वयः—हे सधस्था देवा यूयं परमे व्योमन् व्याप्तमेतं जा-
 नाथास्य रूपं विद यद्देवयानैः पथिभिरागच्छादस्मै परमात्मने इष्टा-
 पूर्ते आविः कृणवाथ ॥ ६० ॥

भावार्थः—सर्वे मनुष्या विद्वत्सङ्गयोगाभ्यास धर्माचारैः परमे-
 श्वरमवश्यं जानीयुर्नोचेदिष्टापूर्ते साधयितुं न ककुयुः । न च मुक्तिं
 प्राप्नुयुः ॥ ६० ॥

पदार्थः—हे (सधस्थाः) एकसाधस्थान वाले (देवाः) विद्वानो तुम (प-
 रमे) परम उत्तम (व्योमन्) आकाश में व्याप्त (एतम्) इस परमात्मा को (जा-
 नाथ) जानो (अस्व) और इस के व्यापक (रूपम्) सत्य चैतन्य मात्र आनन्द-
 मय स्वरूप को (विद) जानो (यत्) जिस सच्चिदानन्द लक्षण परमेश्वर को (दे-
 वयानैः) धार्मिक विद्वानों के (पथिभिः) मार्गों से पुरुष (आगच्छात्) अच्छे
 प्रकार प्राप्त होवे (अस्मै) इस परमेश्वर के लिये (इष्टापूर्ते) वेदोक्त यज्ञादि
 कर्म और उस के साधक स्मार्त कर्म को (आविः) प्रकाशित (कृणवाथ) किया
 करो ॥ ६० ॥

भावार्थः—सब मनुष्य विद्वानों के सङ्ग योगाभ्यास और धर्म के आचरण से
 परमेश्वर को अवश्य जानें ऐसा न करें तो यज्ञ आदि श्रौत स्मार्त कर्मों को नहीं सिद्ध
 करा सकें और न मुक्ति पा सकें ॥ ६० ॥

उद्बुध्यस्वेत्यस्य गालव ऋषिः । प्रजापतिर्देवता ।

आर्षी त्रिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

पुनस्तएव विषयः प्रोज्यते

फिर वही विषय कहा जाता है ॥

उद्बुध्यस्वाग्नेप्रति जागृहि त्वमिष्टापूर्ते स-
१० संजेथामयं च । अस्मिन्सधस्थे अद्युत्तरस्मिन्
विश्वे देवा यजमानश्च सीदत ॥ ६१ ॥

उत् । बुध्यस्व । अग्ने । प्रति । जागृहि । त्वम् ।
इष्टापूर्तेऽइतीष्टापूर्ते । सम् । संजेथाम् । अयम् ।
च । अस्मिन् । सधस्थइति सधस्थे । अधि ।
उत्तरस्मिन्नित्युत्तरस्मिन् । विश्वे । देवाः । यज-
मानः । च । सीदत ॥ ६१ ॥

पदार्थः—(उत्) ऊर्ध्वम् (बुध्यस्व) जानीहि (अग्ने)
अग्निरिव वर्तमान पुरुष (प्रति) (जागृहि) यजमानं प्रबोध-
याविद्यानिद्रां पृथक्कृत्य विद्यायां जागरूकं कुरु (त्वम्) (इ-
ष्टापूर्ते) इष्टं च पूर्तं च ते (सम्) संसर्गे (संजेथाम्) नि-
ष्पादयेताम् (अयम्) ब्रह्मविद्योपदेष्टा (च) (अस्मिन्)
(सधस्थे) सह स्थाने (अधि) उपरि (उत्तरस्मिन्) उत्तमासने
(विश्वे) समग्राः (देवाः) विद्यायाः कामयितारः (यजमानः)
विद्या प्रदाता यज्ञकर्त्ता (च) (सीदत) तिष्ठत ॥ ६१ ॥

अन्वयः—हे अग्ने त्वमुद्बुध्यस्व प्रति जागृहि त्वंचायं इ-
ष्टा पूर्ते संसृजेथां हे विश्वेदेवा कृतेष्टापूर्तो यजमानश्च यूयं सध-
स्येऽस्मिन्नुत्तरास्मिन्नाधि सीदत ॥ ६१ ॥

भावार्थः—ये सचेतना धीमन्तो विद्यार्थिनः स्युस्तेऽध्यापकैः
सम्यगध्यापनीयाः स्युर्ये विद्याभाप्तवोऽध्यापकानुकूलाचरणाः स्युर्ये
च तदधीना अध्यापकास्ते परस्परं प्रीत्या सततं विद्योन्नतिं कुर्युर्ये-
ऽतोऽन्ये प्रशस्ता विद्वांसः स्युस्तएतेषां सततं परीक्षां कुर्युर्यत एते
विद्यावर्द्धने सततं प्रयतेरस्तथात्विग्यजमानादयोभवेयुः ॥ ६१ ॥

पदार्थः—हे (अग्ने) अग्नि के समान वर्तमान अतिवक् पुरुष (त्वम्)
तू (उद्बुध्यस्व) उठ प्रबोध को प्राप्त हो (प्रति, जागृहि) यजमान को अविद्यारूप-
निद्रा से जूड़ा के विद्या में चेतन कर तू (च) और (अयम्) यह ब्रह्मविद्या का
उपदेश करने द्वारा यजमान दोनों (इष्टापूर्ते) यज्ञसिद्धि कर्म और उस की सामग्री
को (संसृजेथाम्) उत्पन्न करो हे (विश्वे) समग्र (देवाः) विद्वानो (च) और
(यजमानः) विद्या देने तथा यज्ञ करने वाले यजमान तुम सब (अस्मिन्) इस (स-
धस्ये) एक साथ के स्थान में (उत्तरास्मिन्) उत्तम आसन (अधि, सीदत) पर
बैठो ॥ ६१ ॥

भावार्थः—जो चैतन्य और बुद्धिमान् विद्यार्थी हों वे पढ़ाने वालों को अच्छे
प्रकार पढ़ाने चाहिये जो विद्या की इच्छा से पढ़ाने वालों के अनुकूल आचरण करने
वाले हों और जो उन के अनुकूल पढ़ाने वाले हों वे परस्पर प्रीति से निरन्तर
विद्याओं की बढ़ती करें और जो इन पढ़ाने पढ़ाने वालों से पृथक् उत्तम विद्वान् हों वे
इन विद्यार्थियों की सदा परीक्षा किया करें जिस से ये अध्यापक और विद्यार्थी
लोग विद्याओं की बढ़ती करने में निरन्तर प्रयत्न किया करें वैसे अतिवक् यजमान
और सम्यगधीन विद्वान् लोग यज्ञ की उन्नति किया करें ॥ ६१ ॥

येनेत्यस्यदेवश्रव देववाताहवी । विश्वकर्माग्निर्वा देवता ।

निर्चृदार्ष्यनुष्टुप् छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

पुनः सएव विषयः प्रकाशयते ॥

फिर उसी वि०

येन वहसि सहस्रं येनाग्ने सर्ववेदसम् । तेनेमं
यज्ञं नो नय स्वर्गदेवेषु गन्तवे ॥ ६२ ॥

येन । वहसि । सहस्रम् । येन । अग्ने । सर्ववे-
दसमिति सर्ववेदसम् । तेन । इमम् । यज्ञम् ।
नः । नय । स्वः । देवेषु । गन्तवे ॥ ६२ ॥

पदार्थः—(येन) अध्यापनेन (वहसि) प्राप्नोषि (सह-
स्रम्) असंख्यमतुलं बोधम् (येन) अध्ययनेन (अग्ने) अध्या-
पकाध्येतुर्वा (सर्ववेदसम्) सर्वे वेदसो वेदा विज्ञायन्ते यस्मिन्-
स्तम् (तेन) (इमम्) वक्ष्यमाणम् (यज्ञम्) अध्ययनाध्याप-
नाख्यम् (नः) अस्मान् (नय) प्राप्नुहि प्रापय वा (स्वः)
सुखम् (देवेषु) दिव्येषु गुणेषु विहत्सु वा (गन्तवे) गन्तुम्
प्राप्तुम् ॥ ६२ ॥

अन्वयः—हे अग्ने त्वं येन सहस्रं सर्ववेदसं वहसि प्राप्नोषि
। न च प्रापयसि तेनेमं यज्ञं नो देवेषु स्वर्गन्तवे नय ॥ ६२ ॥

भावार्थः—ये धर्माचरणानिष्कपटवाण्यां विद्यां प्रयच्छन्ति
। ह्णान्ति च तएव सुखभागिनो भवन्ति ॥ ६२ ॥

पदार्थः—हे (अग्ने) पढ़ने वा पढ़ाने वाले पुरुष तू (येन) जिस पढ़ाने से (सहस्रम्) हजारों प्रकार के अतुल बोध को (सर्ववेदसम्) कि जिस में सब वेद जाने जाते हैं उस को (वहसि) प्राप्त होता और (येन) जिस पढ़ने से दूसरों को प्राप्त कराता है (तेन) उस से (इयम्) इस (यज्ञम्) पढ़ने पढ़ाने रूप यज्ञ को (नः) हम लोगों को (देवेषु) दिव्य गुण वा विद्वानों में (स्वर्गन्तवे) सुख के प्राप्त होने के लिये (नय) पहुँचा ॥ ६२ ॥

भावार्थः—जो धर्म के आचरण और निष्कपटता से विद्या देते और ग्रहण करते हैं वे ही सुख के भागी होते हैं ॥ ६२ ॥

प्रस्तरेत्यस्य विश्वामित्र ऋषिः । यज्ञो देवता ।

निचृदनुष्टुप् छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

पुनर्मनुष्यैः क्रियायज्ञः कथं साधनीय इत्युपादिश्यते ॥

फिर मनुष्यों को क्रियायज्ञ कैसे सिद्ध करना चाहिये यह वि० ॥

प्रस्तरेण परिधिना स्तुचा वेद्या च बर्हिषा । ऋचेमं यज्ञं नो नय स्वर्द्वेषु गन्तवे ॥ ६३ ॥

प्रस्तरेणेति प्रस्तरेण परिधिनेति परिधिना ।
स्तुचा । वेद्या । च । बर्हिषा । ऋचा । इमम् । यज्ञम् ।
नः । नय । स्वः । देवेषु । गन्तवे ॥ ६३ ॥

पदार्थः—(प्रस्तरेण) आसनेन (परिधिना) यः परितः सर्वतोऽधीते तेन (स्तुचा) येन यज्ञः साध्यते (वेद्या) यस्यां हूयते तथा (च) (बर्हिषा) उत्तमेन कर्मणा (ऋचा) स्तुत्या

ऋग्वेदादिना वा (इमम्) पदार्थमयम् (यज्ञम्) अग्निहोत्रा-
दिकम् (नः) अस्मान् (नय) (स्वः) सांसारिकं सुखम्
(देवेषु) दिव्येषु पदार्थेषु विद्वत्सु वा (गन्तवे) गन्तुं प्राप्तम् ॥ ६३ ॥

अन्वयः—हे विद्वत्स्वं वेद्यां सुचा बर्हिषा प्रस्तरेण परिधिर्नर्चा
चेमं यज्ञं देवेषु गन्तवे स्वर्गो नय ॥ ६३ ॥

भावार्थः—ये मनुष्या धर्मेण प्राप्तैर्द्रव्यैर्वेदरीत्या च साङ्गोपाङ्गं
यज्ञं साधुवन्ति ते सर्वप्राण्युपकारिणो भवन्ति ॥ ६३ ॥

पदार्थः—हे विद्वन् आप (वेद्या) जिस में होम किया जाता है उस वेदी
तथा (सुचा) होम ने का साधन (बर्हिषा) उत्तम क्रिया (प्रस्तरेण) आसन (प-
रिधिना) जो सब ओर घाट किया जाय उस यजुर्वेद (च) तथा (ऋचा) स्तुति
वा ऋग्वेद आदि से (इमम्) इस पदार्थमय अर्थात् जिस में उत्तम भोजनों के योग्य
पदार्थ होमे जाते हैं उस (यज्ञम्) अग्निहोत्र आदि यज्ञ को (देवेषु) दिव्यपदार्थ
वा विद्वानों में (गन्तवे) प्राप्त होने के लिये (स्वः) संसारसंबन्धी सुख (नः) हम
लोगों को (नय) पहुंचाओ ॥ ६३ ॥

भावार्थः—जो मनुष्य धर्म से पाये हुए पदार्थों तथा वेद की रीति से साङ्गो-
पाङ्ग यज्ञ को सिद्ध करते हैं वे सब प्राणियों के उपकारी होते हैं ॥ ६३ ॥

यदत्तमित्यस्य विश्वकर्मर्षिः । यज्ञो देवता ।

निचृदनुष्टुप् छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

किर उसी वि० ॥

यद्दत्तं यत्परादानं यत्पूर्तं याश्च दक्षिणाः ।
तदग्निर्वै श्वकर्मणः स्वर्देवेषु नो दधत् ॥ ६४ ॥

यत् । दत्तम् । यत् । परादानमितिपराऽदान-
म् । यत् । पूर्तम् । याः । च । दक्षिणाः । तत् ।
अग्निः । वैश्वकर्मण इति वैश्वऽकर्मणः । स्वः ।
देवेषु । नः । दधत् ॥ ६४ ॥

पदार्थः—(यत्) (दत्तम्) (सुपात्रेभ्यः समर्पितम् (यत्)
(परादानम्) परेभ्य आदानम् (यत्) (पूर्तम्) पूर्णा सामग्रीम्
(याः) (च) (दक्षिणाः) कर्मानुसारेण दानानि (तत्)
(अग्निः) पावकइव गृहस्थो विद्वान् (वैश्वकर्मणः) विश्वानि
समग्राणि कर्माणि यस्य स एव (स्वः) ऐन्द्रियं सुखम् (देवेषु)
दिव्येषु धर्म्येषु व्यवहारेषु (नः) अस्मान् (दधत्) दधातु ॥ ६४ ॥

अन्वयः—हे गृहस्थ त्वया यद्वत्तं यत्परादानं यत्पूर्तं याश्च
दक्षिणा दीयन्ते तत्स्वश्च वैश्वकर्मणोऽग्निरिव भवान् देवेषु नो
दधत् ॥ ६४ ॥

भावार्थः—ये याश्च गृहाश्रमं चिकीर्षेयुस्ते पुरुषास्ताः स्त्रिय-
श्च विवाहात् प्राक् प्रागल्भ्यादि सामग्रीं कृत्वैव गुवागस्थाषांस्वयं-
वरं विवाहं कृत्वा धर्मेण दानादानमानादिव्यवहारं कुर्युः ॥ ६४ ॥

पदार्थः—हे गृहस्थ विद्वन् आप ने (यत्) जो (दत्तम्) अच्छे धर्मा-
स्माओं को दिया वा (यत्) जो (परादानम्) और से लिया वा (यत्) जो (पू-
र्तम्) पूर्ण सामग्री (याश्च) और जो कर्म के अनुसार (दक्षिणाः) दक्षिणा दी
जाती है (तत्) उस सब (स्वः) इन्द्रियों के सुख को (वैश्वकर्मणः) जिस के
समस्त कर्म विद्यमान हैं उस (अग्निः) अग्नि के समान गृहस्थ विद्वान् आप (देवेषु)
दिव्य धर्मसंबन्धी व्यवहारों में (नः) हम लोगों को (दधत्) स्थापन करें ॥ ६४ ॥

भावार्थः—जो पुरुष और जो स्त्री गृहाश्रम किया चाहें वे विवाह से पूर्व प्रगल्भता अर्थात् अपने में बल पराक्रम परिपूर्णता आदि सामग्री कर ही के युवावस्था में स्वयंवरविधि के अनुकूल विवाह कर धर्म से दान आदान मान सन्मान आदि व्यवहारों को करें ॥ ६४ ॥

यत्र धारा इत्यस्य विश्वकर्मभिः । यज्ञो देवता ।

विराडनुष्टुप् छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

पुनर्मनुष्याः किं कुर्युरित्याह ॥

किं मनुष्यों को क्या करना चाहिये यह वि०

यत्र धारा अनपेता मधोर्धृतस्य च याः । तद्-
ग्निवैश्वकर्मणः स्वर्देवेषु नो दधत् ॥ ६५ ॥

यत्र । धाराः । अनपेता इत्यनपेताः । मधोः ।
धृतस्य । च । याः । तत् । अग्निः । वैश्वकर्मण
इति वैश्वकर्मणः । स्वः । देवेषु । नः । दधत् ॥ ६५ ॥

पदार्थः—(यत्र) यज्ञे (धाराः) प्रवाहाः (अनपेताः)
नापेताः पृथग्भूताः (मधोः) मधुरगुणान्वितस्य द्रव्यस्य (धृत-
स्य) आज्यस्य (च) (याः) (तत्) ताभिः (अग्निः)
पावकः (वैश्वकर्मणः) विश्वान्यखिलानि कर्माणि यस्मात् स
एव (स्वः) सुखम् (देवेषु) दिव्येषु व्यवहारेषु (नः) अ-
स्मभ्यम् (दधत्) दधाति । दधातेर्लेटो रूपम् ॥ ६५ ॥

अन्वयः—यत्र मधोर्घृतस्य च या अनपेता धारा विद्भिः
क्रियन्ते तद्वैश्वकर्मणोऽग्निर्नो देवेषु स्वर्दधत् ॥ ६५ ॥

भावार्थः—ये मनुष्या वेद्यादिकं निर्माय सुगन्धिमिष्टादियुक्तं
बहुघृतमग्नौ जुहति तं सर्वान् रोगान्निहत्यानुत्तं सुखं जनयन्ति ॥ ६५ ॥

पदार्थः—(यत्र) जिस यज्ञ में (मधोः) मधुरादि गुण युक्त सुगन्धित
द्रव्यों (च) और (घृतस्य) घृत के (याः) जिन (अनपेताः) संयुक्त (धाराः)
प्रवाहों को विद्वान् लोग करते हैं (तत्) उन धाराओं से (वैश्वकर्मणः) सब कर्म
होने का निमित्त (अग्निः) अग्नि (नः) हमारे लिये (देवेषु) दिव्य व्यवहारों में
(स्वः) सुख को (दधत्) धारण करता है ॥ ६५ ॥

भावार्थः—जो मनुष्य वेदि आदि को बना के सुगन्ध और मिष्टादि युक्त
बहुत घृत को अग्नि में हवन करते हैं वे सब रोगों का निवारण कर के अतुल सुख
को उत्पन्न करते हैं ॥ ६५ ॥

अग्निरस्मीत्यस्य देवश्रवो देववातात्पृषी । अग्निर्देवता ।

निचृतत्रिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

यज्ञेन किं जायत इत्याह ॥

यज्ञ से क्या होता है इस वि० ॥

अग्निरस्मि जन्मना जातवेदा घृतं मे चक्षुर-
मृतं म आसन् । अर्कस्त्रिधातू रजसो विमानोऽजस्रो-
घर्मो हविरस्मि नाम ॥ ६६ ॥

अग्निः । अस्मि । जन्मना । जातवेदा इति
जातऽवेदाः । घृतम् । मे । चक्षुः । अमृतम् । मे ।

आसन् । अ॒र्कः । त्रि॒धातुरिति॑ त्रि॒धातुः । रज॑सः ।
वि॒मान॒ इति॑ वि॒मानः । अज॑स्त्रः । ध॒र्मः । ह॒विः ।
अ॒स्मि । ना॒म ॥ ६६ ॥

पदार्थः—(अग्निः) पावकइव (आस्मि) (जन्मना) प्रा-
दुर्भावेन (जातवेदाः) यो जातेषु विद्यते सः (घृतम्) आज्यम्
(मे) मद्यम् (चक्षुः) दर्शकं प्रकाशकम् (अमृतम्) अमृतात्मकं
भोज्यं वस्तु (मे) मम (आसन्) आस्ये (अ॒र्कः) सर्वान्
प्राणिनोऽर्चन्ति येन सः (त्रिधातुः) त्रयो धातवो यस्मिन् सः (र-
जसः) लोकसमूहस्य (विमानः) विमानयानमिव धर्ता (अजस्त्रः)
अजस्रं गमनं विद्यते यस्य सः । अतार्शः आदिभ्योऽजित्यच् (धर्मः)
जिघ्रति येन सः प्रकाशइव यज्ञः (हविः) होतव्यं द्रव्यम् (अस्मि)
(नाम) स्थातिः ॥ ६६ ॥

अन्वयः—अहं जन्मना जातवेदा अग्निरिवास्मि यथाऽग्नेर्घृतं
चक्षुरस्ति तथा मेऽस्तु यथा पावके संस्कृतं हविर्हुतं सदमृतं जायते
तथा म आसन् मुखेऽस्तु यथा त्रिधातूरजसो विमानोऽजस्त्रो धर्मो-
ऽर्को यस्य नाम संशोधितं हविश्चास्ति तथाऽहमस्मि ॥ ६६ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—यथाग्निर्हुतं हविर्वायौ प्रसार्य
दुर्गन्धं निवार्य सुगन्धं प्रकटय्य रोगान् समूलघातं निहत्य सर्वान्
प्राणिनः सुखयति तथैव मनुष्यैर्भक्षितव्यम् ॥ ६६ ॥

पदार्थः—मैं (जन्मना) जन्म से (जातवेदाः) उत्पन्न हुए पदार्थों में विद्यमान (अग्निः) अग्नि के समान (अस्मि) हूँ जैसे अग्नि का (घृतम्) घृतादि (चक्षुः) प्रकाशक है वैसे (मे) मेरे लिये हो, जैसे अग्नि में अच्छे प्रकार संस्कार किया (हविः) हवन करने योग्य द्रव्य होमा हुआ (अमृतम्) सर्व रोग नाशक आनन्दप्रद होता है वैसे (मे) मेरे (आसन्) मुझ में प्राप्त हो जैसे (त्रिधातुः) सत्त्व रज और तमोगुण तत्त्व जिस में है उस (रजसः) लोक लोकान्तर को (विमानः) विमान यान के समान धारण करता (अजस्रः) निरन्तर गमनशील (धर्मः) प्रकाश के समान यज्ञ कि जिस से सुगन्ध का ग्रहण होता है (अर्कः) जो सत्कार का साधन जिस का (नाम) प्रसिद्ध होना अच्छे प्रकार शोभा हुआ हवन करने योग्य पदार्थ हूँ वैसे मैं (अस्मि) हूँ ॥६६॥

भावार्थः—इस मन्त्र में चाचकलु०—अग्नि होम किये हुये पदार्थ को वायु में फैला कर दुर्गन्ध का निवारण सुगन्ध की प्रकटना और रोगों को निर्मूल नष्ट कर के सब प्राणियों को सुखी कर्ता है वैसे ही सब मनुष्यों को होना योग्य है ॥ ६६ ॥

अचोनामेत्यस्य देवश्रवोदेववातावपी । अग्निर्देवता ।

आर्षो जगती छन्दः । निषादः स्वरः ॥

अथर्गादिवेदाध्ययनेन किं कार्यमित्युपदिश्यते ॥

अब ऋग्वेद आदि को पढ़के क्या करना चाहिये इस वि० ॥

ऋचो नामास्मि यजूंषि नामास्मि सामानि
नामास्मि । ये अग्नयः पाञ्चजन्या अस्यां पृथि-
व्यामधि । तेषामसित्वमुत्तमः प्रनोजीवातवेसुव ॥६७॥

ऋचः । नाम । अस्मि । यजूंषि । नाम । अ-
स्मि । सामानि । नाम । अस्मि । ये । अग्नयः ।
पाञ्चजन्या इति पाञ्चजन्याः । अस्याम् । पृथि-
व्याम् । अधि । तेषाम् । असि । त्वम् । उत्तमः ।
त्युत्तमः । प्र । नः । जीवातवे । सुव ॥ ६७ ॥

पदार्थः—(ऋचः) ऋग्वेदश्रुतयः (नाम) प्रसिद्धौ (अ-
स्मि) भवामि (यजूंषि) यजुर्मन्त्राः (नाम) (अस्मि)
(सामानि) सामवेदमन्त्रगानानि (नाम) (अस्मि) (ये)
(अग्नयः) आहवनीयादयः पावकाः (पाञ्चजन्याः) पञ्चजनेभ्यो
हिताः । पाञ्चजना इति मनुष्यना० निर्ध० २ । ३ (अस्याम्)
(पृथिव्याम्) (अधि) उपरि (तेषाम्) (असि) (त्वम्)
(उत्तमः) (प्र) (नः) अस्माकम् (जीवातवे) जीवनाय
(सुव) प्रेरय ॥ ६७ ॥

अन्वयः—हे विद्वन् योऽहमृचो नामास्मि यजूंषि नामास्मि
सामानि नामास्मि तस्मान्मत्तो वेदविद्यां गृहाण । येऽस्यां पृथिव्यां
पाञ्चजन्या अग्नयोऽधिषन्ति तेषां मध्ये त्वमुत्तमोऽसि स त्वं नो
जीवातवे शुभकर्मसु प्रसुव ॥ ६७ ॥

भावार्थः—यो मनुष्य ऋग्वेदमधीते स ऋग्वेदी यो यजुर्वेद-
मधीते स यजुर्वेदी यः सामवेदमधीते स सामवेदी योऽथर्ववेदं चा-
धीते सोऽथर्ववेदी यो ह्यैवेदावधीते स द्विवेदी यस्मिन् वेदानधीते
स त्रिवेदी यश्चतुरो वेदानधीते स चतुर्वेदी यश्च कमपि वेदं नाऽ-

धीते स कामपि संज्ञां न लभते ये वेदविदस्तेऽग्निहोत्रादियज्ञैः सर्वहितं सम्पादयेयुर्नत उत्तमा कीर्तिः स्यात् सर्वे प्राणिनो दीर्घायुषश्च भवेयुः ॥ ६७ ॥

पदार्थः—हे विद्वन् जो मैं (अचः) ऋचाओं की (नाम) प्रसिद्ध करता (अस्मि) हूं (यजूंषि) यजुर्वेद की (नाम) प्रख्यातिकर्ता (अस्मि) हूं (सामानि) सामवेद के मन्त्र गान का (नाम) प्रकाशकर्ता (अस्मि) हूं उस मुझ से वेदविद्या का ग्रहण कर (ये) जो (अस्याम्) इस (पृथिव्याम्) पृथिवी में (पाञ्चजन्याः) मनुष्यों के हितकारी (अग्नयः) अग्नि (अधि) सर्वोपरि हैं (तेषाम्) उन के मध्य (त्वम्) तू (उत्तमः) अत्युत्तम (असि) है सो तू (नः) हमारे (जीवातवे) जीवन के लिये सत्कर्मों में (प्र, सुव) प्रेरणा कर ॥ ६७ ॥

भावार्थः—जो मनुष्य ऋग्वेद को पढ़ते वे ऋग्वेदी जो यजुर्वेद को पढ़ते वे यजुर्वेदी जो साम वेद को पढ़ते वे सामवेदी और जो अथर्व वेद को पढ़ते हैं वे अथर्व वेदी जो दो वेदों को पढ़ते वे द्विवेदी जो तीन वेदों को पढ़ते वे त्रिवेदी और जो चार वेदों को पढ़ते हैं वे चतुर्वेदी जो किसी वेद को नहीं पढ़ते वे किसी संज्ञा को प्राप्त नहीं होते जो वेदवित् होंवे अग्निहोत्रादि यज्ञों से सब मनुष्यों के हित को सिद्ध करें जिस से उन की उत्तम कीर्ति होवे और सब प्राणी दीर्घायु होंवे ॥ ६७ ॥

वात्रेहत्यायेत्यस्य इन्द्र ऋषिः । अग्निर्देवता ॥

निचृद्गायत्री छन्दः ॥ षड्जः स्वरः ॥

सेनाध्यक्षः कथं विजयी भवेदित्याह ॥

सेनाध्यक्ष कैसे विजयी हो इस वि० ॥

वात्रेहत्यायु शर्वसे पृतनापाह्याय च । इन्द्र
त्वा वर्तयामसि ॥ ६८ ॥

वार्त्तहत्यायेति वार्त्तऽहत्याय । शवसे । पृतनाषा-
ह्याय । पृतनासह्यायेति पृतनाऽसह्याय । च ।
इन्द्र । त्वा । आ । वर्त्तयामसि ॥ ६८ ॥

पदार्थः—(वार्त्तहत्याय) विरुद्धभावेन वर्त्ततेऽसौ वृत्रः वृत्र-
एव वार्त्तः । वार्त्तस्य वर्त्तमानस्य शत्रोर्हत्या हननं तत्र साधुस्तरुमै
(शवसे) बलाय (पृतनाषाह्याय) ये मनुष्या पृतनाः सहन्ते
ते पृतनासाहस्तेषु साधवे । (च) (इन्द्र) परमैश्वर्ययुक्त से-
नेश (त्वा) त्वाम् (आ) समनृतात् (वर्त्तयामसि) प्र-
वर्त्तयामः ॥ ६८ ॥

अन्वयः—हे इन्द्र यथा वयं वार्त्तहत्याय शवसे पृतनाषा-
ह्याय तेनान्येन योग्यसाधनेन च त्वाऽऽवर्त्तयामसि तथा त्वं
वर्त्तस्व ॥ ६८ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—यो विद्वान् सूर्यो मेघमिव शत्रून्
हन्तुं शूरवीरसेनां सत्करोति स सततम् विजयी भवति ॥ ६८ ॥

पदार्थः—हे (इन्द्र) परमैश्वर्ययुक्त सेनापते जैसे हम लोग (वार्त्तहत्याय)
विरुद्ध भाव से वर्त्तमान शत्रु के मारने में जो कुशल (शवसे) उत्तम बल (पृतना-
साह्याय) जिस से शत्रुसेना का बल सहन किया जाय उस से (च) और अन्य
योग्य साधनों से युक्त (त्वा) तुझ को (आ, वर्त्तयामसि) चारों ओर से यथायोग्य
वर्त्तया करें वैसे तू यथायोग्य वर्त्ताकर ॥ ६८ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकलु०—जो विद्वान् जैसे सूर्य मेघ को वैसे
शत्रुओं के मारने को शूरवीरों की सेना का सत्कार कर्ता है वह सदा विजयी
होता है ॥ ६८ ॥

सहदानुमित्यस्येन्द्रविश्वामित्रावृषी । इन्द्रो देवता ।

आर्षी त्रिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

पुनर्जनैः कथम्भवितव्यमित्युपादिश्यते ॥

फिर मनुष्यों को कैसा होना चाहिये इस वि० ॥

सहदानुम्पुरुहूत क्षियन्तमहस्तमिन्द्र संपिणक्
कुणारुम् । अभि वृत्रं वर्द्धमानं पियारुमपादमिन्द्र
तवसा जघन्थ ॥ ६९ ॥

सहदानुमिति सहऽदानुम् । पुरुहूतेतिपुरुऽहूत ।
क्षियन्तम् । अहस्तम् । इन्द्र । सम् । पिणक् ।
कुणारुम् । अभि । वृत्रम् । वर्द्धमानम् । पियारुम् ।
अपादम् । इन्द्र । तवसा । जघन्थ ॥ ६९ ॥

पदार्थः—(सहदानुम्) यः सहैव ददानि तम् (पुरुहूत)
बहुभिस्सज्जनैः सत्कृत (क्षियन्तम्) गच्छन्तम् (अहस्तम्)
अविद्यमानौ हस्तौ यस्य तम् (इन्द्र) शत्रुविदारक सेनेश (सम्)
(पिणक्) पिनष्टि (कुणारुम्) शब्दयन्तम् । अत्र “क्वण शब्द”
इत्यस्माद्धातोरौणादिक आरुः प्रत्ययः (अभि) (वृत्रम्)
मेघमिव (वर्द्धमानम्) (पियारुम्) पानकारकम् (अपादम्)
पादोन्दिपराहितम् (इन्द्र) समेश (तवसा) बलेन । तव इति
बलना० निघं० २ । ९ (जघन्थ) जहि ॥ ६९ ॥

अन्वयः—हे पुरुहूतेन्द्र यथा सूर्यः सहदानुं क्षियन्तं कुषार-
रुमहस्तं पियारुमपादमभिवर्द्धमानं वृत्रं सम्पिणक् तथा हे इन्द्र श-
नूँस्तवसा जघन्थ ॥ ६९ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—ये मनुष्याः सूर्यवत्प्रतापिनो भ-
वन्ति तेऽजातशत्रवो जायन्ते ॥ ६९ ॥

पदार्थः—हे (पुरुहूत) बहुत विद्वानों से सत्कार को प्राप्त (इन्द्र)
शत्रुओं को नष्ट करने हारे सेनापति जैसे सूर्य (सहदानुम्) साथ देने हारे
(क्षियन्तम्) आकाश में निवास करने (कुषारुम्) शब्द करने वाले (अहस्तम्)
हस्त से रहित (पियारुम्) पान करने हारे (अपादम्) पादेन्द्रियरहित (अभि,
(वर्द्धमानम्) सब ओर से बढ़े हुए (वृत्रम्) मेव को (सं, पिणक्) अच्छे प्रकार
नर्णीभूत करता है वैसे हे (इन्द्र) सेनापति आप शत्रुओं को (तवसा) बल से (ज-
घन्थ) मारा करो ॥ ६९ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में वाचकलु०—जो मनुष्य सूर्य के समान प्रतापयुक्त
होते हैं वे शत्रुरहित होते हैं ॥ ६९ ॥

विनइत्यस्य शास ऋषिः । इन्द्रो देवता ॥

निचृदनुष्टुप् छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

अथ सेनापतिः कीदृशो भवेदित्युपदिश्यते ॥

अब सेनापति कैसा हो इस वि० ॥

वि न इन्द्र मृधो जहि नीचा यच्छ पृतन्यतः ।
योऽत्रस्माँ २॥ऽअभिदासत्यधरं गमया तमः ॥७०॥

वि। नः । इन्द्र । मृधः । जहि । नीचा । यच्छ ।

पृतन्यतः । यः । अस्मान् । अभिदासतीत्यभि-
ऽदासति । अधरम् । गमय । तमः ॥ ७० ॥

पदार्थः—(वि) (नः) अस्माकम् (इन्द्र) सेनेश (मृधः)
मर्धन्त्यार्द्धीभवन्ति येषु तान् संग्रामान् । मृधइति संग्रामना०
निर्ध० २ । १७ (जहि) (नीचा) न्यग्भूतान्म्रान् । अत्र सुपा-
सुलुगित्याकारः (यच्छ) निगृहणीहि (पृतन्यतः) आत्मनः पृ-
तनां सेनामिच्छतः (यः) विरोधी (अस्मान्) (अभिदास-
ति) अभिमुखेनोपक्षयति (अधरम्) अधोगतिम् (गमय)
प्रापय । अत्रान्येषामपीति दीर्घः (तमः) अन्धकारं का-
रागृहम् ॥ ७० ॥

अन्वयः—हे इन्द्र सेनेश त्वं मृधो वि जहि पृतन्यतो नः शत्रू
नीचा यच्छः योऽस्मानभिदासति तमधरं तमो गमय ॥ ७० ॥

भावार्थः—सेनेशेन संग्रामा जेतव्यास्तेन नीचकर्मकारिणां नि-
ग्रहः कर्तव्यो राजप्रजाविरोधकारयिता भृशदण्डनीयश्च ॥ ७० ॥

पदार्थः—हे (इन्द्र) परम बलयुक्त सेना के पति तू (मृधः) संग्रामों को
(वि, जहि) विशेष कर के जीत (पृतन्यतः) सेना युक्त (नः) हमारे अशुओं
को (नीचा) नीचगति को (यच्छ) प्राप्त कर (यः) जो (अस्मान्) हम को
(अभिदासति) नष्ट करने की इच्छा करता है उस को (अधरम्) अधोगतिरूप
(तमः) अन्धकार को (गमय) प्राप्त कर ॥ ७० ॥

भावार्थः—सेनापति को योग्य है कि संग्रामों को जीते उस विजयकारक
संग्राम से नीचकर्म करने हारों का निरोध करे राजाप्रजा में विरोध कराने हारे को अ-
त्यन्त दण्ड देवे ॥ ७० ॥

मृगोनेत्यस्य जय ऋषिः । इन्द्रो देवता । आर्षी

त्रिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

राजजनैः कीदृशैर्भवितव्यमित्युपदिश्यते ॥

रायपुरुषो को कैसा होना चाहिये इस वि० ॥

मृगो न भीमः कुचुरो गिरिष्ठाः परावत आ
जगन्था परस्याः । सुकम् सञ्शायं पविमिन्द्र
तिग्मं वि शत्रून्ताडि दिमृधौ नुदस्व ॥ ७१ ॥

मृगः । न । भीमः । कुचुर इति कुञ्चुरः । गि-
रिष्ठाः । गिरिस्था इति गिरिस्थाः । परावतः ।
आ । जगन्थ । परस्याः । सुकम् । सञ्शायेति
समञ्शायं पविम् । इन्द्र । तिग्मम् । वि । शत्रून् ।
ताडि । वि । मृधः । नुदस्व ॥ ७१ ॥

पदार्थः—(मृगः) मृगेन्द्रः सिंहः (न) इव (भीमः)
विभेत्तस्मात् सः (कुचुरः) यः कुत्सितां गतिं चरति सः (गिरिष्ठाः)
यो गिरौ तिष्ठति सः (परावतः) दूरदेशात् (आ) समन्तात्
(जगन्थ) गच्छ । अब पुरुषव्यत्ययः । अन्येषामपीति दीर्घश्च
(परस्याः) शत्रूणां सेनाया उपरि (सुकम्) वज्रतुल्यं शस्त्रम् ।
सुकइति वज्रना० निघं० २ । २० (सञ्शाय) सम्यक् सूक्ष्मब-
लान् कृत्वा (पविम्) पुनातु दुष्टान् दण्डयित्वा येन तम् (इन्द्र)
सेनाध्यक्ष (तिग्मम्) तीक्ष्णी कृतम् (वि) (शत्रून्) (ताडि)
आजहि (वि) (मृधः) (नुदस्व) ॥ ७१ ॥

अन्वयः—हे इन्द्रः त्वं कुचरो गिरिष्ठा भीमो मृगो न परावत आजगन्ध परस्यास्निग्मं पविं सृकं संशाय शत्रून् विताडि मृधो विनुदस्व च ॥ ७१ ॥

भावार्थः—ये सेनापुरुषाः सिंहवत् पराक्रम्य तीक्ष्णैः शस्त्रैः शत्रुसेनाङ्गानि च्छित्त्वा संग्रामान् विजयन्ते तेऽतुलां प्रशंसां प्राप्नुवन्ति नेतरे क्षुद्राशया भीरवः ॥ ७१ ॥

पदार्थः—हे (इन्द्र) सेनाओं के पति तू (कुचरः) कुटिल चाल चलता (गिरिष्ठाः) पर्वतों में रहना (भीमः) भयंकर (मृगः) सिंह के (न) समान (परावतः) दूर देशस्थ शत्रुओं को (आ, जगन्ध) चारों ओर से घेरे (परस्याः) शत्रु की सेना पर (तिग्मम्) अतितीव्र (पविम्) दृष्टों को दण्ड से पवित्र करने हारे (सृकम्) बज्र के तुल्य शस्त्र को (संशाय) सम्यक् तीव्र करके (शत्रून्) शत्रुओं को (वि, ताडि) ताड़ित कर और (मृधः) संग्रामों को (वि, नुदस्व) जीत कर अच्छे कर्मों में प्रेरित कर ॥ ७१ ॥

भावार्थः—जो सेना के पुरुष सिंह के समान पराक्रम कर तीक्ष्ण शस्त्रों से शत्रुओं के सेनाङ्गों का छेदन कर संग्रामों को जीतते हैं वे अतुल प्रशंसा को प्राप्त होते हैं इतर क्षुद्राशय मनुष्य विजय सुख को प्राप्त कभी नहीं हो सकते ॥ ७१ ॥

वैश्वानरो न इत्यस्य विश्वामित्र ऋषिः । अग्निर्देवता ।

आर्षी गायत्री छन्दः । ध्रुवनः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

वैश्वानरो न उतयऽआ प्र यातु परावतः । अ-

ग्निर्नः सुष्टुतीरुपं ॥ ७२ ॥

वैश्वानरः । नः । ऊतये । आ । प्र । यातु । प-
रावतऽइति पराऽवतः । अग्निः । नः । सुष्टुतीः ।
सुस्तुतीरिति सुऽस्तुतीः उप ॥ ७२ ॥

पदार्थः—(वैश्वानरः) विश्वेषु नरेषु यो राजते स एव (नः)
अस्माकम् (ऊतये) रक्षायाय (आ) (प्र) (यातु) प्राप्नोतु
(परावतः) दूरदेशात् (अग्निः) सूर्यः (नः) अस्माकम् (सु-
ष्टुतीः) या शोभनास्तुतयस्ताः (उप) ॥ ७२ ॥

अन्वयः—हे सेनेशसभेश यथा वैश्वानरोऽग्निः सूर्यः परावतः
सर्वान् पदार्थान् प्राप्नोति तथा भवानूतये न आ प्र यातु यथाऽ-
ग्निर्विद्युत् संहितास्ति तथा त्वं नः सुष्टुतीरुपगृण ॥ ७२ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—यः सूर्यवह्नूरस्थोऽपि न्यायेन स-
र्वान् पदार्थान् प्रकाशयति यथा च दूरस्थोऽपि सद्गुणाढ्यो जनः
प्रशस्यते तथा राजपुरुषैर्भवितव्यम् ॥ ७२ ॥

पदार्थः—हे सेना सभा के पति जैसे (वैश्वानरः) संपूर्ण नरों में विराजमान
(अग्निः) सूर्य रूप अग्नि (परावतः) दूरदेशस्थ सब पदार्थों को प्राप्त होता है वैसे
आप (ऊतये) रक्षादि के लिये (नः) हमारे समीप (आ, प्र, यातु) अच्छे प्र-
कार प्राप्त हूँजिये जैसे बिजुली सब में व्यापक होकर समीपस्थ रहती है वैसे (नः)
हमारी (सुष्टुतीः) उत्तम स्तुतियों को (उप) अच्छे प्रकार सुनिये ॥ ७२ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में वाचकलु०—जो पुरुष सूर्य के समान दूरस्थ होकर
भी न्याय से सब व्यवहारों को प्रकाशित कर देता है और जैसे दूरस्थ सत्यगुणों से
युक्त सत्पुरुष प्रशंसित होता है वैसे ही राजपुरुषों को होना चाहिये ॥ ७२ ॥

पृष्टोदिवीत्यस्य कुत्स ऋषिः । अग्निर्देवता ।

आर्षी बिष्टुप् छन्दः । धैयतः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उती वि० ॥

पृष्टो दिवि पृष्टोऽग्निः पृथिव्यां पृष्टो विश्वा
ओषधीराविवेश । वैश्वानरः सहसा । पृष्टो अग्निः
स नो दिवा स रिवस्पातु नक्तम् ॥ ७३ ॥

पृष्टः । दिवि । पृष्टः । अग्निः । पृथिव्याम् ।
पृष्टः । विश्वाः । ओषधीः । आ । विवेश । वैश्वानरः ।
सहसा । पृष्टः । अग्निः । सः । नः । दिवा । सः ।
रिषः । पातु । नक्तम् ॥ ७३ ॥

पदार्थः—(पृष्टः) ज्ञातुमिष्टः (दिवि) सूर्ये (पृष्टः)
(अग्निः) प्रसिद्धः पात्रकः (पृथिव्याम्) (पृष्टः) (विश्वाः)
अस्वित्ताः (ओषधीः) सोमयन्त्राद्याः (आ) (विवेश) बिष्टो-
ऽस्ति (वैश्वानरः) विश्वस्य नेता स एव (सहसा) बलैः (पृष्टः)
(अग्निः) विद्युत् (सः) (नः) अस्मान् (दिवा) दिवसे (सः)
(रिषः) हिंसकात् (पातु) रक्षतु (नक्तम्) रात्रौ ॥ ७३ ॥

अन्वयः—मनुष्यैर्यो दिवि पृष्ठोऽग्निः पृथिव्यां पृष्ठोऽग्निर्जले वायौ च पृष्ठोऽग्निः सहसा वैश्वानरः पृष्ठोऽग्निर्विश्वाओषधीरा-
विवेश स दिवा स च नक्तं यथा पाति तथा सेनेशो भवानोऽस्मान्
रिषः सततम् पातु ॥ ७३ ॥

भावार्थः—ये मनुष्या आकाशस्थं सूर्यं पृथिवीस्थं ज्वलितं
सर्वपदार्थव्यापितं विद्युदग्निं च विद्वद्भ्यो निश्चित्य कार्येषु संयुज्जते
ते शत्रुभ्यो निर्भया जायन्ते ॥ ७३ ॥

पदार्थः—मनुष्यों से कि जो (दिवि) प्रकाशस्वरूप सूर्य (पृष्ठः) जानने
के योग्य (अग्निः) अग्नि (पृथिव्याम्) पृथिवी में (पृष्ठः) जानने को इष्ट अग्नि
तथा जल और वायु में (पृष्ठः) जानने के योग्य पावक (सहसा) बलादि गुणों से
युक्त (वैश्वानरः) विश्व में प्रकाशमान (पृष्ठः) जानने के योग्य (अग्निः) विजुली
रूप अग्नि (विश्वाः) समग्र (ओषधीः) ओषधियों में (आ, विवेश) प्रविष्ट हो-
रहा है (सः) सो अग्नि (दिवा) दिन और (सः) वह अग्नि (नक्तम्) रात्रि
में जैसे रक्षा करता वैसे सेना के पति आप (नः) हम को (रिषः) हिंसक जन से
निरन्तर (पातु) रक्षा करें ॥ ७३ ॥

भावार्थः—जो मनुष्य आकाशस्थ सूर्य और पृथिवी में प्रकाशमान सब प-
दार्थों में व्यापक विद्युद्रूप अग्नि को विद्वानों से निश्चय कर कार्यों में संयुक्त करते हैं
वे शत्रुओं से निर्भय होते हैं ॥ ७३ ॥

अश्यामैत्यस्य भरद्वाज ऋषिः । अग्निर्देवता ।

निचृत्विष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

अथ प्रजाराजजनैरितरेतरं किं कार्यमित्याह ॥

अब प्रजा और राजपुरुषों को परस्पर क्या करना चाहिये इस वि० ॥

अश्याम तं काममग्ने तवोती अश्याम रयि० १८१-

यिवः सुवीरम् । अश्याम वाजम्भि वाजयन्तोऽश्यामं
द्युम्नमजरम् ते ॥ ७४ ॥

अश्याम । तम् । कामम् । अग्ने । तव । ऊती ।
अश्याम । रयिम् । रयिवऽइति रयिवः । सुवीर-
मिति सुवीरम् । अश्याम । वाजम् । अभि । वा-
जयन्तः । अश्याम । द्युम्नम् । अजर । अजरम् ।
ते ॥ ७४ ॥

पदार्थः—(अश्याम) प्राप्नुयाम (तम्) (कामम्) (अग्ने)
युद्धविद्यावित्सेनेश (तव) (ऊती) रक्षाधिया क्रियया । अत्र
सुपां सुलुगिति पूर्वसवर्णः (अश्याम) (रयिम्) राज्यश्रियम्
(रयिवः) प्रशस्ता रययो विद्यन्ते यस्य तत्सम्बुद्धौ । अत्र छन्द-
सीर इति मस्य वः (सुवीरम्) शोभना वीराः प्राप्यन्ते यस्मात्तम्
(अश्याम) (वाजम्) सङ्ग्रामविजयम् (अभि) वाजयन्तः संग्राम-
यन्तो बोधयन्तः (अश्याम) (द्युम्नम्) यशो धनं वा (अजर)
जरादोषरहित (अजरम्) जरादोषरहितम् (ते) तव ॥ ७४ ॥

अन्वयः—हे अग्ने वयं तवोती तं काममश्याम हे रयिवः
सुवीरंरयिमश्याम वाजयन्तो वयंवाजमभ्यश्याम हे अजर तेऽजरं
द्युम्नमश्याम ॥ ७४ ॥

भावार्थः—प्रजास्थैर्मनुष्यैराजपुरुषरक्षया राजपुरुषैः प्रजाज-
नरक्षणेन च परस्परं सर्वे कामा प्राप्तव्याः ॥ ७४ ॥

पदार्थः—हे (अग्ने) युद्ध विद्या के जानने हारे सेनापति हम लोग (तव)

तेरी (उती) रक्षा आदि की किया से (तम्) उस (कामम्) कामना को (अश्याम) प्राप्त हों हे (रथिवः) प्रशस्त धन युक्त (सुवीरम्) अच्छे वीर प्राप्त होते हैं जिस से उम (रथिम्) धन को (अश्याम) प्राप्त हों (वाजयन्तः) संग्राम करते कराते हुए हम लोग (वाजम्) संग्राम में विजय को (अम्यश्याम) अच्छे प्रकार प्राप्त हों हे (अजर) वृद्धापन से रहित सेनापते हम लोग (ते) तेरे प्रताप से (अजरम्) अक्षय (द्युम्नम्) धन और कीर्ति को (अश्याम) प्राप्त हों ॥ ७४ ॥

भावार्थः—प्रजा के मनुष्यों को योग्य है कि राजपुरुषों की रक्षा से और राज पुरुष प्रजाजन की रक्षा से परस्पर सब इष्ट कामों को प्राप्त हों ॥ ७४ ॥

वयमित्यस्योत्कील ऋषिः । अग्निर्देवता ।

आर्षी त्रिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

पुरुषार्थेन किं साध्यमित्याह ॥

पुरुषार्थ से क्या सिद्ध करना चाहिये इस वि० ॥

वयं ते अद्य ररिमा हि काममुत्तानहस्ता नम-
सोपसद्य । यजिष्ठेन मनसा यक्षि देवानस्त्रैधता
मन्मना विप्रोऽअग्ने ॥ ७५ ॥

वयम् । ते । अद्य । ररिम । हि । कामम् ।
उत्तानहस्ताऽइत्युत्तानहस्ताः । नमसा । उपसद्ये-
त्युपसद्य । यजिष्ठेन । मनसा । यक्षि । देवान् ।
अस्त्रैधता । मन्मना । विप्रः । अग्ने ॥ ७५ ॥

पदार्थः—(वयम्) (ते) तव (अद्य) अस्मिन्दिने
(ररिम) ददम् । रादानेलिट् । अन्येषामपि दृश्यतइति दीर्घः ।
(हि) खलु (कामम्) (उत्तानहस्ताः) उत्तानावूर्ध्वगतावभ-
यदातारौ हस्तौ येषां ते (नमसा) सत्कारेण (उपसद्य) सामीप्यं

प्राप्य (यजिष्ठेन) अतिशयेन यष्टु संगन्तु तेन (मनसा) विज्ञानेन
(यक्षि) यजसि (देवान्) विदुषः (अस्त्रेधता) इतस्ततो गम-
नरहितेन स्थिरेण (मन्मना) येन मन्यते विजानाति तेन (विप्रः)
मेधावी (अग्ने) विद्वन् ॥ ७५ ॥

श्रन्वयः—हे अग्ने उत्तानहस्ता वयं तेनमसोपसद्याय कामं
हि ररिम यथा विप्रोऽस्त्रेधता मन्मना यजिष्ठेन मनसा देवान् यज-
ति संगच्छते यथा च त्वं यक्षि तथा वयमपि यजेम ॥ ७५ ॥

भावार्थः—ये मनुष्याः पुरुषार्थेनालंकामाः स्युस्ते विद्वत्संगेनै-
तत् प्राप्तुं शक्नुयुः ॥ ७५ ॥

पदार्थः—हे (अग्ने) विद्वन् (उत्तानहस्ताः) उत्कृष्टता से अभय देने
हारे हस्तयुक्त (वयम्) हम लोग (ते) आप के (नमसा) सत्कार से (उपसद्य)
समीप प्राप्त हो के (अद्य) आज ही (कामम्) कामना को (हि) निश्चय (ररिम्)
देते हैं जैसे (विप्रः) बुद्धिमान् (अस्त्रेधता) इधर उधर गमन अर्थात् चंचलता र-
हित स्थिर (मन्मना) बल और (यजिष्ठेन) अतिशय करके संयम युक्त (मनसा)
चित्त से (देवान्) विद्वानों और शुभ गुणों को प्राप्त होता है और जैसे तू (यक्षि)
शुभ कर्मों में युक्त हो हम भी वैसे ही संगत होंगे ॥ ७५ ॥

भावार्थः—जो मनुष्य पुरुषार्थ से पूर्ण कामना वाले हों वे विद्वानों के संग
से इस विषय को प्राप्त होने को समर्थ होंगे ॥ ७५ ॥

धामच्छदग्निरित्यस्योत्कील ऋषिः । विश्वे देवा देवताः ।

मिचृदनुष्टुप् छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

अथ सर्वविद्वत्कर्तव्यमाह ॥

अब सब विद्वानों को जो करना चाहिये इस वि० ॥

धामच्छदग्निरिन्द्रो ब्रह्मा देवो बृहस्पतिः ।

सचैतसो विश्वे देवा यज्ञं प्रावन्तु नः शुभे ॥ ७६ ॥

धामच्छदिति धामञ्छत् । अग्निः । इन्द्रः । ब्रह्मा ।
देवः । बृहस्पतिः । सचेतस इति सञ्चेतसः ।
विश्वे । देवाः । यज्ञम् । प्र । अवन्तु । नः । शुभे ॥ ७६ ॥

पदार्थः—(धामच्छत्) यो धामानि छादयति संरक्षति
सः (अग्निः) विद्वान् (इन्द्रः) परमैश्वर्यवान् (ब्रह्मा) चतु-
र्वेदवित् (देवः) विद्यादाता (बृहस्पतिः) अध्यापकः (सचेत-
सः) ये चेतसा प्रज्ञया सह वर्तन्ते (विश्वे) सर्वे (देवाः)
विद्वांसः (यज्ञम्) उक्तम् (प्र) (अवन्तु) कामयन्ताम् (नः)
अस्माकम् (शुभे) कल्याणाय ॥ ७६ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या देवो धामच्छदग्निरिन्द्रो ब्रह्मा बृहस्प-
तिश्चेमे सचेतसो विश्वे देवा नः शुभे यज्ञं प्रावन्तु ॥ ७६ ॥

भावार्थः—सर्वे विद्वांसः सर्वेषां सुखाय सततं सत्योपदेशान्
कुर्वन्तु ॥ ७६ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो (देवः) विद्वान् (धामच्छत्) जन्म स्थान नाम का
विस्तार करने हारे (अग्निः) पावक (इन्द्रः) विद्वत् के समान अमात्य और राजा
(ब्रह्मा) चारों वेदों का जानने हारा (बृहस्पतिः) वेद वाणी का पठन पाठन से पालन
करने हारा (सचेतसः) विज्ञान वाले (विश्वे, देवाः) सब विद्वान् लोग (नः)
हमारे (शुभे) कल्याण के लिये (यज्ञम्) विज्ञान योग रूप क्रिया को (प्र, अ-
वन्तु) अच्छे प्रकार कामना करें ॥ ७६ ॥

भावार्थः—सब विद्वान् लोग सब मनुष्यादि प्राणियों के कल्याणार्थ निर-
न्तर सत्य उपदेश करें ॥ ७६ ॥

त्वमित्यस्योशना ऋषिः । विश्वे देवा देवताः ।

निचदनुष्टुप् छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

अथ समेशसेनेशयोः कर्त्तव्यमाह ॥

अथ समापति तथा सेनापति के कर्त्तव्य को अगले मं० ॥

त्वं यविष्ठ दाशुपो नृःपाहि शृणुधी गिरः ।
रक्षां लोकमुत त्मना ॥ ७७ ॥

त्वम् । यविष्ठ । दाशुपः । नृन् । पाहि । शृ-
णुधि । गिरः । रक्ष । लोकम् । उत । त्मना ॥ ७७ ॥

पदार्थः—(त्वम्) समेश (यविष्ठ) अतिशयेन युवन्
(दाशुपः) विद्यादातृन् (नृन्) अध्यापकान्मनुष्यान् (पाहि)
(शृणुधि) अत्रान्येषामपि दृश्यत इति दीर्घः (गिरः) विदुषां वि-
द्यासुशिक्षितावाचः (रक्ष) अवश्यचोऽतस्तिष्ठ इति दीर्घः (लोकम्)
पुत्रादिकम् (उत) (त्मना) आत्मना ॥ ७७ ॥

अन्वयः—हे यविष्ठ राजन् त्वं दाशुपो नृन्पाह्येतेषां गिरः
शृणुधि यो वीरो युद्धे म्रियेत तस्य लोकं त्मना रक्षोतापि स्त्रिया-
विकं च ॥ ७७ ॥

भावार्थः—समेशसेनेशयोर्द्वे कर्मणी अवश्यं कर्त्तव्ये स्त एकं
विदुषां पालनम् तदुपदेशश्रवणञ्च द्वितीयं युद्धे हतानामपत्य-
स्यादिपालनञ्चैव समाचरतां पुरुषाणां सदैव विजयः श्रीः सुखानि
च भवन्तीति विद्वाद्भिर्ध्येयम् ॥ ७७ ॥

अत्र गणितविद्याराजप्रजापठकपाठककर्मादिवर्णनादेतदध्यायोक्ता-
धानां पूर्वाध्यायोक्तार्थैः सह संगतिरस्तीति बोध्यम् ॥

पदार्थः—हे (यवष्टि) पूर्णयुवावस्था को प्राप्त राजन् (त्वम्) तू (दाशुषः) विद्या दाता (नृन्) मनुष्यों की (पाहि) रक्षा कर और इन की (गिरः) विद्या शिक्षा युक्त वाणियों को (शृणुषि) सुन जो वीर पुरुष युद्ध में मरजावे उस के (तोकम्) छोटे सन्तानों की (उत) और स्त्री आदि की भी (त्मना) आत्मा से (रक्ष) रक्षा कर ॥ ७७ ॥

भावार्थः—सभा और सेना के अधिष्ठाताओं को दो कर्म अवश्य कर्त्तव्य हैं एक विद्वानों का पालन और उन के उपदेश का श्रवण दूसरा युद्ध में मरे हुएओं के सन्तान स्त्री आदि का पालन, ऐसे आचरण करने वाले पुरुषों का सदैव विजय धन और सुख की वृद्धि होती है ॥ ७७ ॥

इस अठारहवें अध्याय में गणितविद्या राजा प्रजा और पढ़ने पढ़ाने हारे पुरुषा के कर्म आदि के वर्णन से इस अध्याय में कहे हुए अर्थों की पूर्व अध्याय में कहे हुए अर्थों के साथ सङ्गति है यह जानना चाहिये ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्याणां परमविदुषां
श्रीविरजानन्दसरस्वतीस्वामिनां शिष्येण श्रीमत्पर-
महंसपरिव्राजकाचार्येण श्रीदयानन्द सरस्वती
स्वामिना निमित्ते संस्कृतार्थभाषाभ्यां सम-
न्विते सुप्रमाणयुक्ते यजुर्वेदभाष्येऽष्टा-
दशोऽध्यायः सम्पूर्णः ॥ १८ ॥

3

1

2

4

अथैकोनविंशोऽध्याय आरभ्यते ॥

विश्वानि देव सवितर्दुरितानि परासुव । यद्भद्रं
तन्न आसुव ॥ १ ॥

स्वाहीमित्यस्य प्रजापतिर्ऋषिः । सोमो देवता ।

निचृच्छकरी छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

मनुष्यैर्धर्मार्थकाममोक्षसिद्धये किं कर्तव्यमित्याह ॥

अब उल्लेखिते अध्याय का आरम्भ है इस के प्रथम मन्त्र में मनुष्यों

को धर्म, अर्थ, काम और मोक्ष की सिद्धि के

लिये क्या करना चाहिये इस वि० ॥

स्वाहो त्वा स्वादुना तीव्रां त्रिब्रेणामृतममृतैः
मधुमतीम्मधुमता सृजामि स० सोमेन सोमोऽस्य-
शिव्यां पच्यस्व सरस्वत्यै पच्यस्वेन्द्राय सुत्रा-
मणै पच्यस्व ॥ १ ॥

स्वाद्दीम । त्वा । स्वादुना । तीब्राम् । तीब्रेण । अमृ-
ताम् । अमृतेन । मधुमतीमिति मधुऽमतीम् । मधु-
मतेति मधुऽमता । सृजामि । सम् । सोमेन ।
सोमः । असि । अश्विभ्याऽमित्यश्विभ्याम् । प-
च्यस्व । सरस्वत्यै । पच्यस्व । इन्द्राय । सुत्रा-
म्णऽइति सुऽत्राम्णे । पच्यस्व ॥ १ ॥

पदार्थः—(स्वाद्दीम) सुस्वादुयुक्ताम् (त्वा) त्वाम् (स्वादुना)
मधुरादिना (तीब्राम्) तीक्ष्णस्वभावाम् (तीब्रेण) आशुकारि-
गुणेन (अमृताम्) अमृतात्मिकाम् (अमृतेन) सर्वरोगप्रहार-
केण गुणेन (मधुमतीम्) प्रशस्तमधुरगुणयुक्ताम् (मधुमता)
स्वादिष्ठगुणेन (सृजामि) निष्पादयामि (सम्) (सोमेन)
सोमलताद्योषधिसमूहेन (सोमः) ऐश्वर्ययुक्तः (असि) (अश्विभ्याम्)
व्यातविद्याभ्यां स्त्रीपुरुषाभ्याम् (पच्यस्व) परिपक्वां कुरु (सर-
स्वत्यै) विद्यासुशिक्षितवाणियुक्तायै स्त्रियै (पच्यस्व) (इन्द्राय)
ऐश्वर्ययुक्ताय पुरुषाय (सुत्राम्णः) यः सर्वान् दुःखेभ्यः सुष्ठु
प्रापते तस्मै (पच्यस्व) ॥ १ ॥

अन्वयः—हे वैद्य यस्त्वं सोमोऽसि तं त्वोषधीविद्यायां संसृ-
जामि यथाऽहं यां स्वादुना सह स्वाद्दीं तीब्रेण सह तीब्राममृ-
तेन सहाऽमृतां मधुमता सोमेन सह मधुमतीमोषधीं संसृजामि
तथैतां त्वमश्विभ्यां पच्यस्व सरस्वत्यै पच्यस्व सुत्राम्णा इन्द्राय
पच्यस्व ॥ १ ॥

भावार्थः—मनुष्यैर्वैद्यकशास्त्ररीत्याऽनेकानि मधुरादिप्रशस्त
स्वादयुक्तान्यौषधानि निर्माय तत्तेवनेनारोग्यं सम्पाद्य धर्मार्थिकाम-
मोक्षसिद्धये सततं प्रयतितव्यम् ॥ १ ॥

पदार्थः—हे वैद्यराज जो तू (सोमः) सोम के सदृश ऐश्वर्य युक्त (असि)
है उस (स्वा) तुझ को ओषधियों की विद्या में (संमृतामि) अच्छे प्रकार उत्तम
शिक्षा युक्त करता हूँ जैसे मैं जिस (स्वादुना) मधुर रसादि के साथ (स्वाद्वीम्)
सुस्वादयुक्त (तीव्रेण) शीघ्रकारी तीक्ष्ण स्वभाव सहित (तीव्राम्) तीक्ष्ण स्व-
भावयुक्त को (अमृतेन) सर्वगोपापहारीगुण के साथ (अमृताम्) नाशरहित
(मधुमता) स्वादिष्ट गुण युक्त (सोमेन) सोमलता आदि से (मधुमतीम्) प्रशस्त
मीठे गुणों से युक्त ओषधी को सम्यक् सिद्ध करता हूँ वैसे तू इसको (अश्विभ्याम्)
विद्या युक्त स्त्री पुरुषों सहित (पच्यस्व) पका (सरस्वत्यै) उत्तम शिक्षित बाणी से
युक्त स्त्री के अर्थ (पच्यस्व) पका (सुत्राभ्ये) सब को दुःख से अच्छे प्रकार ब-
चाने वाले (इन्द्राय) ऐश्वर्य युक्त पुरुष के लिये (पच्यस्व) पका ॥ १ ॥

भावार्थः—मनुष्यों को योग्य है कि वैद्यक शास्त्र की रीति से अनेक मधु-
रादि प्रशंसित स्वादयुक्त अत्युत्तम ओषधों को सिद्ध कर उन के सेवन से आरोग्य
को प्राप्त होकर धर्मार्थ काम मोक्ष की सिद्धि के लिये निरन्तर प्रयत्न किया करें ॥ १ ॥

परीत इत्यस्य भारद्वाज ऋषिः । सोमो देवता ।

स्वराडनुष्टुप् छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

परीतो पिञ्चता सुत० सोमो य उत्तम०
हविः । दधन्वान् यो नर्योऽअप्स्वन्तरा सुषाव
सोममद्रिभिः ॥ २ ॥

परि । इतः । सिञ्चत । सुतम् । सोमः । यः ।
 उत्तममित्युत्तमम् । हविः । दधन्वान् । यः ।
 नर्यः । अप्सित्यप्सु । अन्तः । आ । सुषाव ।
 सुषावेति सुसाव । सोमम् । अद्रिभिरित्यद्रिभिः ॥२॥

पदार्थः—(परि) सर्वतः (इतः) प्राप्तः (सिञ्चत) अ-
 त्राऽन्वेषामपीति दीर्घः (सुतम्) निष्पन्नम् (सोमः) प्रेरको
 विद्वान् (यः) (उत्तमम्) (हविः) अनुमर्हम् (दधन्वान्)
 धरन् सन् (यः) (नर्यः) नरेषु साधुः (अप्सु) जलेषु (अन्तः)
 मध्ये (आ) (सुषाव) निष्पादयेत् (सोमम्) ओषधीसारम्
 (अद्रिभिः) मेघैः ॥ २ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या य उत्तमं हविः सोम इतः स्याद्यो
 नर्यो दधन्वानप्स्वन्तरासुषाव तमद्रिभिः सुतं सोमं यूयं परि-
 सिञ्चत ॥ २ ॥

भावार्थः—मनुष्यै रुतमा ओषधीर्जले संस्थाप्य मथित्वाऽऽ-
 सवं निस्सार्यानेन यथायोग्यं जाठराग्निं सेवित्वा बलारोग्ये
 वर्द्धनीये ॥ २ ॥

पदार्थः—हे मनुष्य लोगो (यः) जो (उत्तमं) उत्तम श्रेष्ठ (हविः) खाने योग्य
 अन्न (सोमः) प्रेरणा करने हारा विद्वान् (इतः) प्राप्त होवे (यः) जो (नर्यः)
 मनुष्यों में उत्तम (दधन्वान्) धारण करता हुआ (अप्सु) जलों के (अन्तः) मध्य
 में (आसुषाव) सिद्ध करे उस (अद्रिभिः) मेघों में (सुतम्) उत्पन्न हुए (सो-
 मम्) ओषधि गण को तुम लोग (परिसिञ्चत) सब ओर से सींच के बड़ाओ ॥२॥

भावार्थः—मनुष्यों को योग्य है कि उत्तम ओषधियों को जल में डाल मंथन कर सार रस को निकाल इस से यथायोग्य जाउराग्नि को सेवन करके बल और आरोग्यता को बढ़ाया करें ॥ २ ॥

वायोरित्यस्य आभूतिर्ऋषिः । सोमो देवता ।

भुरिक् त्रिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर भी उसी वि० ॥

वायोः पूतः पवित्रेण प्रत्यङ्सोमोऽतिद्रुतः ।
इन्द्रस्य युज्यः सखा । वायोः पूतः पवित्रेण प्राङ्सोमोऽतिद्रुतः इन्द्रस्य युज्यः सखा ॥ ३ ॥

वायोः । पूतः । पवित्रेण । प्रत्यङ् । सोमः ।
अतिद्रुत इत्यतिद्रुतः । इन्द्रस्य । युज्यः । सखा ।
वायोः । पूतः । पवित्रेण । प्राङ् । सोमः । अतिद्रुतः
इत्यतिद्रुतः । इन्द्रस्य । युज्यः । सखा ॥ ३ ॥

पदार्थः—(वायोः) पवनात् (पूतः) शुद्धः (पवित्रेण) शुद्धिकरेण (प्रत्यङ्) यः प्रत्यक्षमञ्चति प्राप्नोति सः (सोमः) सोमलताओषधिगणः (अतिद्रुतः) योऽतिद्रवति सः (इन्द्रस्य) इन्द्रियस्वामिनो जीवस्य (युज्यः) युक्तः (सखा) मित्रमिव (वायोः) शुद्धाच्छुद्धिनिमित्तात् (पूतः) निर्मलः (पवित्रेण) शुद्धिकरेण कर्मणा (प्राङ्) प्रकृष्टतयाऽञ्चति सः (सोमः) निष्पादितौषधिरसः (अतिद्रुतः) अत्यन्तं शीघ्रकारी (इन्द्रस्य) परमैश्वर्ययुक्तस्य राज्ञः (युज्यः) समाधातुमर्हः (सखा) सुहृदिव ॥ ३ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या यः सोमः प्राङ्तिद्रुतो वायोः पवित्रेण पूत इन्द्रस्य युज्यः सखेवास्ति यश्च सोमः प्रत्यङ्तिद्रुतो वायोः पवित्रेण पूत इन्द्रस्य युज्यः सखेवास्ति तं यूयं सततं सेवध्वम् ॥ ३ ॥

भावार्थः—या ओषधयः शुद्धे स्थले जले वायौ चोत्पद्यन्ते पूर्वापरान् रोगान् शीघ्रं निस्सारयन्ति च ता मनुष्यैर्मित्रवत्सदा सेवनीयाः ॥ ३ ॥

पदार्थः—हे मनुष्य लोगो जो (सोमः) सोमलतादि ओषधियों का गुण (प्राङ्) जो प्रकृष्टता से (अतिद्रुतः) शीघ्रगामी (वायोः) वायु से (पवित्रेण) शुद्ध करने वाले कर्म से (पूतः) पवित्र (इन्द्रस्य) इन्द्रियों के अधिष्ठाता जीव का (युज्यः) योग्य (सखा) मित्र के समान रहना है और जो (सोमः) सिद्ध किया हुआ ओषधियों का रस (प्रत्यङ्) प्रत्यक्ष शरीरों से युक्त हो के (अतिद्रुतः) अत्यन्त वेग वाला (वायोः) वायु से (पवित्रेण) पवित्रता कर के (पूतः) शुद्ध और (इन्द्रस्य) परमेश्वर्ययुक्तराजा का (युज्यः) अति योग्य (सखा) मित्र के समान है उस का तुम निरन्तर सेवन किया करो ॥ ३ ॥

भावार्थः—जो ओषधी शुद्ध स्थल जल और वायु में उत्पन्न होती और पूर्व और पश्चात् होने वाले रोगों का शीघ्र निवारण करती हैं उन का मनुष्य लोग मित्र के समान सदा सेवन करें ॥ ३ ॥

पुनातीत्यस्य आभूतिर्ऋषिः । सोमो देवता ।

आर्षी गायत्रीच्छन्दः । षड्जः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

पुनाति ते परिस्त्रुतं सोमं सूर्यस्य दुहिता ।
वारिणं शश्वता तना ॥ ४ ॥

पुनाति । ते । परिस्त्रुतमिति परिऽस्त्रुतम् । सो-
मम् । सूर्यस्य । दुहिता । वारेण । शश्वता । तना ॥ ४ ॥

पदार्थः—(पुनाति) पवित्रीकरोति (ते) तव (परिस्त्रुतम्)
सर्वतः प्राप्तम् (सोमम्) ओषधिरसम् (सूर्यस्य) (दुहिता)
पुत्रीवोषा (वारेण) वरणीयेन (शश्वता) सनातनेन गुणेन (तना)
विस्तृतेन प्रकाशेन ॥ ४ ॥

अन्वयः—हे मनुष्य या तना सूर्यस्य दुहितेवोषा शश्वता वा-
रेण ते परिस्त्रुतं सोमं पुनाति तस्यां त्वमोषधिरसं सेवस्व ॥ ४ ॥

भावार्थः—ये मनुष्याः सूर्योदयात्प्राक्छौचं विधाय यथानुकू-
लमोषधं सेवन्ते तेऽरोगा भूत्वा सुखिनो जायन्ते ॥ ४ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो जो (तना) विस्तीर्णप्रकाश से (सूर्यस्य) सूर्य की
(दुहिता) कन्या के समान उषा (शश्वता) अनादि रूप (वारेण) ग्रहण करने
योग्य स्वरूप से (ते) तेरे (परिस्त्रुतम्) सब ओर से प्राप्त (सोमम्) ओषधियों के रस
को (पुनाति) पवित्र करती है उस में तू ओषधियों के रस का सेवन कर ॥ ४ ॥

भावार्थः— जो मनुष्य सूर्योदय से पूर्व शौचकर्म कर के यथानुकूल ओषधी
का सेवन करते हैं वे रोगरहित हो कर सुखी होते हैं ॥ ४ ॥

ब्रह्मेत्यस्याभूतिर्ऋषिः । सोमो देवता ।

निचृज्जगतीच्छन्दः । निषादः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमह ॥

फिर उसी वि० ॥

ब्रह्मं क्षत्रं पवते तेजं इन्द्रियं सुर्या सोमः

सुत आसुतो मदाय । शुक्रेण देव देवताः पिष्टग्धि
रसेनान्नं यजमानाय धेहि ॥ ५ ॥

ब्रह्म । क्षत्रम् । पवते । तेजः । इन्द्रियम् । सु-
रया । सोमः । सुतः । आसुतइत्याऽसुतः । मदाय ।
शुक्रेण । देव । देवताः । पिष्टग्धि । रसेन । अन्नम् ।
यजमानाय । धेहि ॥ ५ ॥

पदार्थः—(ब्रह्म) विद्वत्कुलम् (क्षत्रम्) न्यायकारिक्षत्रि-
यकुलम् (पवते) पवित्रीकरोति (तेजः) प्रागल्भ्यम् (इ-
न्द्रियम्) मनआदिकम् (सुरया) या सूयते सा सुरा तथा (सोमः)
ओषधिरसः (सुतः) संपादितः (आसुतः) समस्ताद्रोगनिवारणे
सेवितः (मदाय) हर्षाय (शुक्रेण) आशुशुद्धिकरेण (देव)
सुखप्रदातः (देवताः) देवा एव देवतास्ताः (पिष्टग्धि) प्रीणीहि
(रसेन) (अन्नम्) भोज्यम् (यजमानाय) सुखप्रदात्रे (धेहि) धर ॥ ५ ॥

अन्वयः—हे देव विद्वन् यः शुक्रेण मदाय सुरया सुत आसुतः
सोमस्तेज इन्द्रियं ब्रह्म क्षत्रं च पवते तेन रसेनान्नं यजमानाय धेहि
देवताः पिष्टग्धि ॥ ५ ॥

भावार्थः—नात्त केनचिन्मनुष्येण नीरसमन्नमत्तव्यं सदा वि-
द्याशौर्यबलबुद्धिवर्द्धनाय महौषधिसारास्तेवनीयाः ॥ ५ ॥

पदार्थः—हे (देव) सुखदातः विद्वन् जो (शुकेण) शीघ्र शुद्ध करने हारे व्यवहार से (मदाय) आनन्द के लिये (सुरया) उत्पन्न होती हुई क्रिया से (सुतः) उत्पादित (आसुतः) अच्छे प्रकार रोगनिवारण के निमित्त सेवित (सोमः) ओषधियों का रस (तेजः) प्रगल्भता (इन्द्रियम्) मन आदि इन्द्रिय गण (ब्रह्म) ब्रह्मवित् कुल और (क्षत्रम्) न्यायकारी क्षत्रिय कुल को (पवते) पवित्र करता है उस (रसेन) रस से युक्त (अन्नम्) अन्न को (यजमानाय) धर्मात्मा जन के लिये (घेहि) धारण कर (देवताः) विद्वानों का (पिष्टुग्धि) प्रसन्न कर ॥ ५ ॥

भावार्थः—इस जगत् में किसी मनुष्य को योग्य नहीं है कि जो श्रेष्ठ रस के बिना अन्न खावे सदा विद्या शूरवीरता बल और बुद्धि की वृद्धि के लिये महौषधियों के सारों का सेवन करना चाहिये ॥ ५ ॥

कुविदङ्गैत्यस्यऽऽभूतिर्ऋषिः । इन्द्रो देवता ।

विराट् प्रकृतिश्छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

राजपुरुषैः किं कर्त्तव्यमित्याह ॥

राजपुरुषों को क्या करना चाहिये इस वि० ॥

कुविदङ्ग यवमन्तो यवं चिद्यथादान्त्यनुपूर्वं वि-
यूयं इहेहैषां कृणुहि भोजनानि ये बर्हिषो नम उ-
क्तिं यजन्ति । उपयामगृहीतोऽस्यश्विभ्यां त्वा
सरस्वत्यै त्वेन्द्राय त्वा सुत्राम्णांऽएष ते योनिस्तेज-
से त्वा वीर्याया त्वा बलाय त्वा ॥ ६ ॥

कुवित् । अङ्ग । यवमन्तऽइति यवऽमन्तः ।
 यवम् । चित् । यथा । दान्ति । अनुपूर्वमित्यनुऽपू-
 र्वम् । वियूयेति वियूयं । इहेहेतीहऽइह । एषाम् ।
 कृणुहि । भोजनाननि । ये । बर्हिषः । नमउक्ति-
 मिति नमऽउक्तिम् । यजन्ति । उपयामगृहीतऽइ-
 त्युपयामऽगृहीतः । असि । अश्विभ्यामित्याश्विऽ-
 भ्याम् । त्वा । सरस्वत्यै । त्वा । इन्द्राय । त्वा ।
 सुत्राम्ण इति सुऽत्राम्णै । एषः । ते । योनिः ।
 तेजसे । त्वा । वीर्याय । त्वा । बलाय । त्वा ॥६॥

पदार्थः—(कुवित्) बलम् । कुविदिति बल ना० निघं०
 १ । १ (अङ्ग) मित (यवमन्तः) बहवो यवा विद्यन्ते येषां
 ते (यवम्) यवादिधान्यम् (चित्) अपि (यथा) (दान्ति)
 जिन्दन्ति (अनुपूर्वम्) अनुकूलम् प्रथमम् (वियूय) विमज्ज
 (इहेह) अस्मिन् संसारे व्यवहारे च (एषाम्) कृषीबलानाम्
 (कृणुहि) कुरु (भोजनानि) पालनाव्यवहरणानि वा
 (ये) (बर्हिषः) अन्नादिप्रापकाः (नमउक्तिम्) नमसाम-
 न्नादीनामुक्ति वृद्धय उपदेशम् (यजन्ति) ददति (उपयाम-
 गृहीतः) कर्षकादिभिः स्वीकृतः (असि) (अश्विभ्याम्)
 आवापृथिवीभ्याम् (त्वा) त्वाम् (सरस्वत्यै) कृषिकर्मप्र-
 चारकायै वात्से (त्वा) (इन्द्राय) शत्रु विदारणाय (त्वा)

(सुत्राम्णो) सुष्ठुरक्षिप्रे (एषः) (ते) तव (योनिः) कारणम्
(तेजसे) प्रागल्भ्याय (त्वा) (वीर्याय) पराक्रमाय (त्वा)
(बलाय) (त्वा) ॥ ६ ॥

अन्वयः—हे अद्भ्यो ये बर्हिषो यवमन्तः कृषीबला नमउक्तिं
यजन्त्येषांपदार्थानामिहेह त्वं भोजनानि कृणुहि यथैते यवं चिद्
वियूयानुपूर्वं दान्ति तथा त्वमेषां विभागेन कुवित् प्रापय यस्य ते
तवैष योनिरस्ति तं त्वाऽश्विभ्यां त्वा सरस्वत्यै त्वेन्द्राय सुत्राम्णो
त्वा तेजसे त्वा वीर्याय त्वा बलाय ये यजन्ति यैर्वा त्वमुपयामगृ-
हीतोऽसि तैस्त्वं विहर ॥ ६ ॥

भावार्थः—अत्रोपमालं०—ये राजपुरुषाः कृष्यादिकर्मकर्तृन्
राज्ये करदातन् परिश्रमिणो जनोश्च प्रीत्या रक्षन्त्युपदिशन्ति ते-
ऽस्मिन् संसारे सौभाग्यवन्तो भवन्ति ॥ ६ ॥

पदार्थः—हे (अद्भ्यो) मित्र (ये) जो (बर्हिषः) अन्नादि की प्राप्ति
कराने वाले (यवमन्तः) यवादि धान्ययुक्त किसान लोग (नमउक्तिम्) अन्नादि
की वृद्धि के लिये उपदेश (यजन्ति) देते हैं (एषाम्) उन के पदार्थों का (इ-
हेह) इस संसार और इस व्यवहार में तू (भोजनानि) पालन वा भोजन आदि
(कृणुहि) किया कर (यथा) जैसे ये किसान लोग (यवम्) यव को (चित्)
भी (वियूय) बुझादि से पृथक् कर (अनुपूर्वम्) पूर्वापर की योग्यता से (दान्ति)
काटते हैं वैसे तू इन के विभाग से (कुवित्) बड़ा बल प्राप्त कर जिस (ते) तेरी
उन्नति का (एषः) यह (योनिः) कारण है उस (त्वा) तुझ को (अश्विभ्याम्)
प्रकाश भूमि की विद्या के लिये (त्वा) तुझ को (सरस्वत्यै) कृषि कर्म प्रचार क-
रने हारी उत्तम वाणी के लिये (त्वा) तुझ को (इन्द्राय) शत्रुओं के नाश करने
वाले (सुत्राम्णो) अच्छे रक्षक के लिये (त्वा) तुझ को (तेजसे) प्रगल्भता के

लिये (त्वा) तुझ को (वीर्याय) पराक्रम के लिये (त्वा) तुझ को (बलाय) बल के लिये जो प्रसन्न करते हैं वा जिन से तू (उपयामगृहीतः) श्रेष्ठ व्यवहारों से स्वीकार किया हुआ (असि) है उन के साथ तू विहार कर ॥ ६ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में उपमालं०—जो राजपुरुष कृषि आदि कर्म करने राज्य में कर देने और परिश्रम करने वाले मनुष्यों को प्रीति से रखते और सत्य उपदेश करते हैं वे इस संसार में सौभाग्य वाले होते हैं ॥ ६ ॥

नानेत्यस्याऽऽभूतिर्ऋषिः । सोमो देवता ॥

विराड्जगतीच्छन्दः । निषादः स्वरः ॥

राजप्रजे कथं स्यातामित्युपदिश्यते ॥

राजा और प्रजा कैसे हों इस वि० ॥

नाना हि वां देवहितं सदस्कृतं मा ससृ-
क्षाथां परमे व्योमन् । सुरा त्वमसि शुष्मिणी
सोमं एष मा मा हिंसीः स्वां योनिमाविशन्ती ॥ ७ ॥

नाना । हि । वाम् । देवहितमिति देवहितम् ।
सदः । कृतम् । मा । सम् । सृक्षाथाम् । परमे ।
व्योमन्निति विओमन् । सुरा । त्वम् । असि ।
शुष्मिणी । सोमः । एषः । मा । मा । हिंसीः ।
स्वाम् । योनिम् । आविशन्तीत्याविशन्ती ॥ ७ ॥

पदार्थः—(नाना) अनेकप्रकारेण (हि) किल (वाम्) युवाभ्याम् (देवहितम्) देवेभ्यः प्रियम् (सदः) स्थानम् (कृतम्) (मा) (सं, सृक्षाथाम्) संसर्गं कुरुतम् (परमे) उत्कृष्टे

(व्योमन्) व्योम्नि बुद्धयवकाशे (सुरा) सोमवल्यादिलता
अत्र पुञ् अभिषवे इत्यस्माद् घातोरौणादिकोरः प्रत्ययः (त्वम्)
सा (आसि) अस्ति (शुष्मिणी) बहुशुष्मबलं यस्यामस्ति सा
(सोमः) महौषधिगण (एषः) (मा) (मा) माम् (हिंसीः)
हिंस्याः (स्वाम्) स्वकीयाम् (योनिम्) कारणम् (आविशन्ती)
समन्तात् प्रविशन्ती ॥ ७ ॥

अन्वयः—हे राजप्रजाजनौ नाना सदस्कृतं देवहितं वां प्रा-
प्नोतु या हि स्वां योनिमाविशन्ती शुष्मिणी सुरास्ति त्वं परमे
व्योमन् वर्तमानाऽसि तां युवां प्राप्नुतम् । मादकद्रव्याणि मांससृ-
क्षाधाम् । विद्वन् एष सोमोऽस्ति तं मा च त्वं माहिंसीः ॥ ७ ॥

भावार्थः—ये राजप्रजास्थमनुष्या बुद्धिबलारोग्यायुर्वर्द्धकानो-
पधिरसान् सततं सेवन्ते प्रमादकरांश्च त्यजन्ति तेऽत्र परत्र च ध-
र्मार्थकाममोक्षसाधका भवन्ति ॥ ७ ॥

पदार्थः—हे राजा और प्रजा के जनो (नाना) अनेक प्रकार (सदः, कृतम्)
स्थान किया हुआ (देवहितम्) विद्वानों को प्रियाचरण (वाम्) तुम दोनों को प्राप्त
होवे जो (हि) निश्चय से (स्वाम्) अपने (योनिम्) कारण को (आविशन्ती)
अच्छा प्रवेश करती हुई (शुष्मिणी) बहुत बल करने वाली (सुरा) सोमबल्ली आदि
की लता है (त्वम्) वह (परमे) उत्कृष्ट (व्योमन्) बुद्धिरूप अवकाश में वर्त-
मान (आसि) है उस को तुम दोनों प्राप्त होओ और प्रमादकारी पद्यों का (मा)
मत (संसृक्षाधाम्) संग किया करो हे विद्वत्पुरुष जो (एषः) यह (सोमः) सो-
मादि ओषधिगण है उस को तथा (मा) मुझ को तू (मा) मत (हिंसी) नष्ट कर ॥७॥

भावार्थः—जो राजाप्रजा के संबन्धी मनुष्य बुद्धि, बल, आरोग्य और आयु

बढ़ाने हारे आंशधियों के रसों का सदा सेवन करते और प्रमादकारी पदार्थों का सेवन नहीं करते वे इस जन्म और पर जन्म में धर्म, अर्थ, काम और मोक्ष को सिद्ध करने वाले होते हैं ॥ ७ ॥

उपयामगृहीत इत्यस्याऽऽभूतिर्ऋषिः । सोमो

देवता । पङ्क्तिश्छन्दः । पञ्चमः स्वरः ॥

पुनर्मनुष्यैः किं कर्तव्यमित्युपदिश्यते ॥

फिर मनुष्यों को क्या करना चाहिये इस वि० ॥

उपयामगृहीतोऽस्याश्विनं तेजः सारस्वतं वीर्यं
मैन्द्रं बलम् । एष ते योनिर्मोदाय त्वाऽऽनन्दाय
त्वा महसे त्वा ॥ ८ ॥

उपयामगृहीत इत्युपयामऽगृहीतः । असि ।
आश्विनम् । तेजः । सारस्वतम् । वीर्यम् । ऐन्द्रम् ।
बलम् । एषः । ते । योनिः । मोदाय । त्वा । आ
नन्दायेत्याऽनन्दाय । त्वा । महसे । त्वा ॥ ८ ॥

पदार्थः—(उपयामगृहीतः) उपगतैर्धर्मैर्यामैर्यमसम्बन्धि-
भिर्नियमैर्गृहीतः संयुतः (असि) (आश्विनम्) आश्विनोः सूर्य-
चन्द्रमसोरिदम् (तेजः) प्रकाशः (सारस्वतम्) सरस्वत्या
वेदवाण्या इदम् (वीर्यम्) पराक्रमः (ऐन्द्रम्) इन्द्रस्य विद्युत
इदम् (बलम्) (एषः) (ते) तव (योनिः) गृहम् (मोदाय)
हर्षाय (त्वा) त्वाम् (आनन्दाय) परमसुखाय (त्वा) (म-
हसे) महते सत्काराय (त्वा) ॥ ८ ॥

अन्वयः—हे राजप्रजाजन यस्त्वमुपयामगृहीतोसि यस्य ते एष्योनिरस्त्रितस्य त आश्विनमिव तेजःसारस्वतं वीर्यमैन्द्रमिव बल-
उचास्तु तं त्वा मोदाय त्वानन्दाय त्वा महसे च सर्वे स्वीकुर्वन्तु ॥ ८ ॥

भावार्थः—ये मनुष्याः सूर्य चन्द्रवत्तेजस्विनो विद्यापराक्रमा विद्युद्वलिष्ठा भूत्वा स्वयमानन्दिनोऽन्येष्वो ह्यानन्दं प्रददति तेऽत्र परमानन्दभोगिनां भवन्ति ॥ ८ ॥

पदार्थः—हे राजप्रजाजन जो तू (उपयामगृहीतः) प्राप्त धर्मयुक्त यम सं-
बन्धी नियमों से संयुक्त (अस्ति) है जिस (ते) तेरा (एषः) यह (योनिः) घर
है उस तेरा जो (आश्विनम्) सूर्य और चन्द्रमा के रूप के समान (तेजः) तीक्ष्ण
कोमल तेज (सारस्वतम्) विज्ञानयुक्त वाणी का (वीर्यम्) तेज (ऐन्द्रम्) बिजुली
के समान (बलम्) बल हो उस (त्वा) तुझ को (मोदाय) हर्ष के लिये (त्वा)
तुझ को (आनन्दाय) परम सुख के अर्थ (त्वा) तुझे (महसे) महापराक्रम के
लिये सब मनुष्य स्वीकार करें ॥ ८ ॥

भावार्थः—जो मनुष्य सूर्य चन्द्रमा के समान तेजस्वी विद्या पराक्रमवाले
बिजुली के तुल्य अतिबलवान् होके आप आनन्दित हों और अन्य सब को आनन्द
दिया करते हैं वे यहां परमानन्द को भोगते हैं ॥ ८ ॥

तेजोसीत्यस्य आभूतिर्ऋषिः । सोमो देवता ।

शकरी च्छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

तेजोऽसि तेजो मयि धेहि वीर्यमसि वीर्यं मयि
धेहि बलमसि बलं मयि धेह्योजोऽस्योजो मयि
धेहि मन्युरसि मन्युं मयि धेहि सहोऽसि सहो म-
यि धेहि ॥ ९ ॥

तेजः। असि। तेजः। मयि। धेहि। वीर्यम्। अ-
 सि। वीर्यम्। मयि। धेहि। बलम्। असि। ब-
 लम्। मयि। धेहि। ओजः। असि। ओजः। म-
 यि। धेहि। मन्युः। असि। मन्युम्। मयि। धे-
 हि। सहः। असि। सहः। मयि। धेहि ॥ ९ ॥

पदार्थः—(तेजः) प्रागल्भ्यम् (असि) अस्ति । अत्र
 सर्वत्र पुरुषव्यत्ययः (तेजः) (मयि) (धेहि) (वीर्यम्) सर्वा-
 ङ्गस्फूर्तिः (असि) (वीर्यम्) (मयि) (धेहि) (बलम्)
 सर्वाङ्गदृढत्वम् (असि) (बलम्) (मयि) (धेहि) (ओजः)
 महाप्राणवत्त्वम् (असि) (ओजः) (मयि) (धेहि) (मन्युः)
 क्रोधः (असि) (मन्युम्) (मयि) (धेहि) (सहः) सह-
 नम् (असि) (सहः) (मयि) (धेहि) ॥ ९ ॥

अन्वयः—हे शुभगुणकर राजन् यत्त्वयि तेजोऽस्ति तत्ते-
 जो मयि धेहि यत्त्वयि वीर्यमस्ति तद्वीर्यं मयि धेहि यत्त्वयि
 बलमस्ति तद्बलं मयि धेहि यत्त्वयि ओजोऽस्ति तदोजो मयि धेहि
 यत्त्वयि मन्युरस्ति तन्मन्युं मयि धेहि यत्त्वयि सहोऽस्ति तत्सहो म-
 यि धेहि ॥ ९ ॥

भावार्थः—सर्वान् मनुष्यान् प्रतीयमीश्वरस्याज्ञास्ति यान् शु-
 भगुणकर्मस्वभावान् विद्वांसो धरेयुस्तानन्येष्वपि धारयेयुर्नृणां दुष्टा-
 चाराणामुपरि क्रोधं कुर्युस्तथा धार्मिकेषु प्रीतिं सततं कुर्युः ॥ ९ ॥

पदार्थः—हे सकल शुभ गुण कर राजन् जो तेरे में (तेजः) तेज (असि) है उस (तेजः) तेज को (मयि) मेरे में (धेहि) धारण कीजिये जो तेरे में (वीर्यम्) पराक्रम (असि) है उस (वीर्यम्) पराक्रम को (मयि) मुझ में (धेहि) धरिये जो तेरे में (बलम्) बल (असि) है उस (बलम्) बल को (मयि) मुझ में भी (धेहि) धरिये जो तेरे में (ओजः) प्राण का सामर्थ्य (असि) है उस (ओजः) सामर्थ्य को (मयि) मुझ में (धेहि) धरिये जो तुझ में (मन्युः) दुष्टों पर क्रोध (असि) है उस (मन्युम्) क्रोध को (मयि) मुझ में (धेहि) धरिये जो तुझ में (सहः) सहनशीलता (असि) है उस (सहः) सहनशीलता को (मयि) मुझ में भी (धेहि) धारण कीजिये ॥ ६ ॥

भावार्थः—सब मनुष्यों के प्रति ईश्वर की यह आज्ञा है कि जिन शुभ गुण कर्म स्वभावों को विद्वान् लोग धारण करें उन को ओरों में भी धारण करावें और जैसे दुष्टाचारी मनुष्यों पर क्रोध करें वैसे धार्मिक मनुष्यों में प्रीति भी निरन्तर किया करें ॥ ६ ॥

या व्याघ्रमित्यस्य हैमवर्चिर्ऋषिः । सोमो देवता ।

आर्ष्युष्णिक् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

पुनः स्त्रीपुरुषौ कथं वर्तेयातामित्याह ॥

फिर स्त्री पुरुष कैसे वर्ते इस वि० ॥

या व्याघ्रं विपूचिकोभौ वृकञ्च रक्षति । श्येनं पतत्रिणं॑ सि॑हं॑ सेमं पात्व॑ हंसः ॥ १० ॥

या । व्याघ्रम् । विपूचिका । उभौ । वृकम् । च । रक्षति । श्येनम् । पतत्रिणम् । सि॑हम् । सा । इमम् । पातु । अ॑हंसः ॥ १० ॥

पदार्थः—(या) विदुषी स्त्री (व्याघ्रम्) यो विशेषेणाजि-
घ्रति तम् (विषूचिका) या विविधानर्थान् सूचयति सा (उभौ)
(वृकम्) अजादीनां हन्तारम् (च) (रक्षति) (श्येनम्)
यः शीघ्रं धावित्वान्यान् पक्षिणो हन्ति तम् (पतत्रिणम्) पतत्रः
शीघ्रगन्तुं बहुवेगो यस्यास्ति तम् (सिंहम्) यो हस्त्यादीनपि
हिनस्ति तम् (सा) (इमम्) (पातु) रक्षतु (अंहसः)
मिथ्याचारात् ॥ १० ॥

अन्वयः—या विषूचिका व्याघ्रं वृकमुभौ पतत्रिणं श्येनं सिंहं
च हत्वा प्रजां रक्षति तेन राजानमंहसः पातु ॥ १० ॥

भावार्थः—यथा शूरवीरो राजा स्वयं व्याघ्रादिकं हन्तुं न्यायेन
प्रजां रक्षितुं स्वस्त्रियं प्रसादयितुं च शक्नोति तथैव राज्ञी भवेत्
यथा सुप्रियाचारेण राज्ञी स्वपतिं प्रमादात् पृथक् कृत्य प्रसादयति
तथैव राजापि तां सदा प्रसादयेत् ॥ १० ॥

पदार्थः—(या) जो (विषूचिका) विविध अर्थों की सूचना करने वाली
राजा की राणी (व्याघ्रम्) जो कूद के मारता है उस बाघ और (वृकम्) बकरे
आदि को मारने वाला भेड़िया (उभौ) इन दोनों को (पतत्रिणम्) शीघ्र चलने
के लिये बहुवेग वाले और (श्येनम्) शीघ्र धावन करके अन्य पक्षियों को मारने वाले
पक्षी और (सिंहम्) हस्ति आदि को (च) भी मारने वाले दुष्ट पशु को मार
के प्रजा की (रक्षति) रक्षा करती है (सा) सो राणी (इमम्) इस राजा को
(अंहसः) अपराध से (पातु) रक्षा करे ॥ १० ॥

भावार्थः—जैसे शूरवीर राजा स्वयं व्याघ्रादि को मारने न्याय से प्रजा की
रक्षा करने और अपनी स्त्री को प्रसन्न करने को समर्थ होता है वैसे ही राजा की
राणी भी होवे जैसे अच्छे प्रिय आचरण से राणी अपने पति राजा को प्रमाद से पृ-
थक् करके प्रसन्न करती है वैसे राजा भी अपनी स्त्री को सदा प्रसन्न करे ॥ १० ॥

यदित्यस्य हैमवर्चिर्ऋषिः । अग्निर्देवता ।

शक्तीरुद्धन्दः । धेवतः स्वरः ॥

सन्तानैः पितृभ्यां सह कथं वर्तितव्यमित्याह ॥

सन्तानों को अपने माता पिता के साथ कैसे वर्तना चाहिये यह वि० ॥

यदापिपेर्ष मातरं पुत्रः प्रमुदितो धयन् । ए-
तत्तदग्ने अनृणो भवाम्यहंतौ पितरौमया । सम्पृचं
स्थ सं मा भद्रेण पृङ्क्त वि पृचस्थविमां पाप्मनां
पृङ्क्त ॥ ११ ॥

यत् । आपिपेपेत्याऽपिपेर्ष । मातरम् । पुत्रः ।
प्रमुदित इति प्रऽमुदितः । धयन् । एतत् । तत् ।
अग्ने । अनृणः । भवामि । अहंतौ । पितरौ । मया ।
सम्पृच इति सम्ऽपृचः । स्थ । सम् । मा । भ-
द्रेण । पृङ्क्त । विपृच इति विऽपृचः । स्थ । वि ।
मा । पाप्मनां । पृङ्क्त ॥ ११ ॥

पदार्थः—(यत्) यः (आपिपेर्ष) समन्तात् पिनाष्टि (मातरम्)
जननीम् (पुत्रः) (प्रमुदितः) प्रकृष्टत्वेन हर्षितः (धयन्) दुग्धं
पिबन् (एतत्) वर्त्तमानं सुखम् (तत्) (अग्ने) विहन् (अ-
नृणः) अविद्यमानं ऋणं यस्य सः (भवामि) (अहंतौ) न हतौ
हिंसितौ (पितरौ) माता पिता च द्वौ (मया) अपत्येन (संपृचः)

ये सम्पृचन्ति ते (स्थ) भवत (सम्) (मा) माम् (भद्रेण)
मज्जीमेन व्यवहारेण (पृङ्क्तः) वधीत (विपृचः) ये विपुञ्जते
वियुक्ता भवन्ति ते (स्थ) (वि) (मा) (पाप्मना) पापेन
(पृङ्क्त) संसर्गं कुरुत ॥ ११ ॥

श्रन्वयः—हे अग्ने विद्वन् यद्यः प्रमुदितः पुत्रो दुग्धं धयन्
मातरमापिपेष तेन पुत्रेणानृणो भवामि यतो मे पितरावहतौ मया
भद्रेण सह वर्त्तमानो च स्याताम् । हे मनुष्या यूयं संपृचः स्थ मा
भद्रेण स पृङ्क्त पाप्मना विपृचः स्थ माप्यैतेन विपृङ्क्त तदेतत्
सुखं प्रापयत ॥ ११ ॥

भावार्थः—यथा मातापितरौ पुत्रं पालयतस्तथा पुत्रेण माता-
पितरौ सेवनीयौ सर्वैरत्वेदं ध्येयं वयं मातापितरौ सेवित्वा पितृऋणा-
न्मुक्ता भवेमेति यथा विद्वांसौ धार्मिकौ पितरौ स्वापत्यानि पापा-
चरणाद्विद्योज्य धर्माचरणे प्रवर्त्तयेयुस्तथा सन्ताना अपि पितृत्वेन
वर्त्तयेरन् ॥ ११ ॥

पदार्थः—हे (अग्ने) विद्वन् (यत्) जो (प्रमुदितः) अत्यन्त आनन्दयुक्त
(पुत्रः) पुत्र दुग्ध को (धयन्) पीता हुआ (मातरम्) माता को (आपिपेष) सब और
से पीड़ित करता है उस पुत्र से मैं (अनृणः) ऋणरहित (भवामि) होता हूं जिस
से मेरे (पितरौ) माता पिता (अवहतौ) हननरहित और (मया) मुझ से (भद्रेण)
कल्याण के साथ वर्त्तमान हों । हे मनुष्यो तुम (संपृचः) सत्य सम्बन्धी (स्थ) हो
(मा) मुझ को कल्याण के साथ (सं, पृङ्क्त) संयुक्त करो और (पाप्मना) पाप
से (विपृचः) पृथक् रहने हारे (स्थ) हो इस लिये (मा) मुझे भी इस पाप से
(विपृङ्क्त) पृथक् कीजिये और (तदेतत्) पर जन्म तथा इस जन्म के सुख को
प्राप्त कीजिये ॥ ११ ॥

भावार्थः—जैसे माता पिता पुत्र का पालन करते हैं वैसे पुत्र को माता पिता की सेवा करनी चाहिये सब मनुष्यों को इस जगत् में यह ध्यान देना चाहिये कि हम माता पिता का यथावत् सेवन करके पितृश्राद्ध से मुक्त हों वैसे विद्वान् धार्मिक माता पिता अपने सन्तानों को पापरूप आचरण से पृथक् करके धर्मचरण में प्रवृत्त करें वैसे सन्तान भी अपने माता पिता को वर्त्ताव करावें ॥ ११ ॥

देवा यज्ञमित्यस्य हैमवर्चिर्ऋषिः । विद्वांसो देवता ।

भुरिगनुष्टुप् छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

मातापित्रपत्यानि परस्परं कथं वर्त्तेरन्नित्याह ॥

माता पिता और सन्तान परस्पर कैसे वर्त्ते यह वि० ॥

देवा यज्ञमतन्वत भेषजं भिषजाश्विना । वाचा
सरस्वती भिषगिन्द्रियेन्द्रियाणि दधतः ॥ १२ ॥

देवाः । यज्ञम् । अतन्वत । भेषजम् । भिषजा ।
अश्विना । वाचा । सरस्वती । भिषक् । इन्द्राय ।
इन्द्रियाणि । दधतः ॥ १२ ॥

पदार्थः—(देवाः) विद्वांसः (यज्ञम्) सुखप्रदम् (अतन्वत)
विस्तृतं कुरुत (भेषजम्) रोगप्रणाशकमोषधरूपम् (भिषजा)
आयुर्वेदविदौ (अश्विना) आयुर्वेदांगव्यापिनौ (वाचा) तदा-
नुकूल्यया वाण्या (सरस्वती) सरः प्रशस्त आयुर्वेदबोधो विद्यते
यस्याः सा (भिषक्) चिकित्सायुक्त्वित् (इन्द्राय) परमैश्वर्याय
(इन्द्रियाणि) चक्षुरादीनि धनानि वा (दधतः) ॥ १२ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या यथेन्द्रियाणि दधतो भिषक् सरस्वती

भिषजाऽश्विना च देवा वाचेन्द्राय भेषजं यज्ञमतन्वत तथैव यूयं कुरुतः ॥ १२ ॥

भावार्थः—यावन्मनुष्याः पथ्यौषधिव्रह्मचर्यसेवनेन शरीरारोग्यबलबुद्धीर्न वर्धयन्ते तावत् सर्वाणि सुखानि प्राप्तुं न शक्नुवन्ति ॥ १२ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो जैसे (इन्द्रियाणि) उत्तम प्रकार विषय ग्राहक नेत्र आदि इन्द्रियों वा धनों को (दधतः) धारण करते हुए (भिष्क्) चिकित्सा आदि वैद्यकशास्त्र के अङ्गों को जानने वाली (सरस्वती) प्रशस्त वैद्यकशास्त्र के ज्ञान से युक्त विदुषी स्त्री और (भिषजा) आयुर्वेद के जानने वाले (अश्विना) औषधिविद्या में व्याप्तबुद्धि दो उत्तम विद्वान् वैद्य ये तीनों और (देवाः) उत्तम ज्ञानीजन (वाचा) वाणी से (इन्द्रियाय) परमैश्वर्य के लिये (भेषजम्) रोग विनाशक औषध रूप (यज्ञम्) सुख देने वाले यज्ञ को (अतन्वत) विस्तृत करें वैसे ही तुम लोग भी करो ॥ १२ ॥

भावार्थः—जब तक मनुष्य लोग पथ्य औषधि और ब्रह्मचर्य के सेवन से शरीर के आरोग्य बल और बुद्धि को नहीं बढ़ाते तब तक सब सुखों के प्राप्त होने को समर्थ नहीं होते ॥ १२ ॥

दीक्षायापित्यस्य हैमवर्चिर्ऋषिः । यज्ञो देवता ।

अनुष्टुप्छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

कीदृशा जनाः सुखिनो भवन्तीत्याह ॥

कैसे मनुष्य सुखी होते हैं इस वि० ॥

दीक्षायै रूपं शष्पाणि प्रायणीयस्य तोक्मानि । क्रयस्य रूपं सोमस्य लाजाः सोमांशवो मधु ॥ १३ ॥

दीक्षायै । रूपम् । शष्पाणि । प्रायणीयस्य ।
प्रायनीयस्येतिप्रऽत्रयनीयस्य । तोकमानि । क्र-
यस्य । रूपम् । सोमस्य । लाजाः । सोमांशवः-
इति सोमऽत्रऽंशवः । मधु ॥ १३ ॥

पदार्थः—(दीक्षायै) यज्ञसाधननियमपालनाय (रूपम्)
(शष्पाणि) आहत्य संशोध्य ग्राह्याणि धान्यानि (प्रायणीयस्य)
प्रकृष्टं सुखं यन्ति येन व्यवहारेण तत्र भवस्य (तोकमानि) अ-
पत्यानि तोकमेत्यपत्यना० निर्घं २ । २ (क्रयस्य) द्रव्यविक्रयस्य
(रूपम्) (सोमस्य) ओषधीरसस्य (लाजाः) प्रफुल्लिता ब्रीहयः
(सोमांशवः) सोमस्यांशाः (मधु) क्षौद्रम् ॥ १३ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या यानि प्रायणीयस्य दीक्षायै रूपं तो-
कमानि क्रयस्य रूपं शष्पाणि सोमस्य लाजाः सोमांशवो मधु च
सन्ति तानि यूयमतन्वत ॥ १३ ॥

भावार्थः—अत्रातन्वतेति क्रियापदं पूर्वमन्त्रादनुवर्तते । ये
मनुष्या यज्ञाऽर्हाण्यपत्यानि वस्तूनि च सम्पादयन्ति तेऽत्र सुखं
लभन्ते ॥ १३ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो जो (प्रायणीयस्य) जिस व्यवहार से उत्तम सुख को
प्राप्त होते हैं उस में होने वाले की (दीक्षायै) यज्ञ के नियम रक्षा के लिये (रू-
पम्) सुन्दर रूप और (तोकमानि) अपत्य (क्रयस्य) द्रव्यों के बेचने का (रूपम्)
रूप (शष्पाणि) छ्वांट फटक शुद्ध कर ग्रहण करने योग्य धान्य (सोमस्य)
सोमलतादि के रसके सम्बन्धी (लाजाः) परिपक्व फूले हुए अन्न (सोमांशव) सोम
के विभाग और (मधु) सहत हैं उन को तुम लोग विस्तृत करो ॥ १३ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में पूर्व मन्त्र से “ अतन्वत ” इस क्रिया पद की अनुवृत्ति आती है जो मनुष्य यज्ञ के योग्य सन्तान और पदार्थों को सिद्ध करते हैं वे इस संसार में सुख को प्राप्त होते हैं ॥ १९ ॥

आतिथ्यरूपमित्यस्य हैमवर्चिर्ऋषिः । अतिथ्यादयो

लिङ्गोक्ता देवताः । अनुष्टुप् छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

कीदृशा जना यशस्विनो भवन्तीत्याह ॥

कैसे जन कीर्ति वाले होते हैं यह वि० ॥

आतिथ्यरूपं मासरं महावीरस्य नग्नहुः ।

रूपमुपसदामेतत्त्रिस्तो रात्रीः सुरासुता ॥ १४ ॥

आतिथ्यरूपमित्यातिथ्यऽरूपम् । मासरम् । महावीरस्येति महाऽवीरस्य । नग्नहुः । रूपम् । उपसदामित्युपऽसदाम् । एतत् । त्रिस्तः । रात्रीः । सुरा । आसुतेत्याऽसुता ॥ १४ ॥

पदार्थः—(आतिथ्यरूपम्) अतिथीनां भावः कर्म वाऽऽतिथ्यं तद्रूपं च तत् (मासरम्) येनातिथयो मासेषु रमन्ते तत् (महावीरस्य) महांश्चासौ वीरश्च तस्य (नग्नहुः) यो नग्नान् जुहोत्यादत्ते (रूपम्) सुरूपकरणम् (उपसदाम्) य उपसीदन्ति तेषामतिथीनाम् (एतत्) (त्रिस्तः) (रात्रीः) (सुरा) सोमरसः (आसुता) समन्तान्निष्पादिता ॥ १४ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या यानि मासरमातिथ्यरूपं महावीरस्य न-
ग्नहूरूपमुपसदां तिस्रो राशीर्निवासनमेतद्रूपं सुता सुराऽऽमुता च
सन्ति तानि यूयं गृह्णीत ॥ १४ ॥

भावार्थः—ये मनुष्या धार्मिकाणां त्रिदुषामतिथीनां सत्कारसङ्-
गोपदेशान् वीराणां च मान्यं दरिद्रेभ्यो वस्त्रादिदानं स्वभृत्यानामुत्तमं
निवासदानं सोमरससिद्धिं च सततं कुर्वन्ति ते यशश्चिनो जायन्ते ॥ १४ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो जो (मासरम्) जिस से अतिथि जन महीनों में रमण
करते हैं ऐसे (आतिथ्यरूपम्) अतिथियों का होना वा उन का सत्कार रूपा कर्म वा
बड़े वीर (महावीरस्य) पुरुष का (नग्नहूः) जो नग्न अकिञ्चन का धारण करता है
वह (रूपम्) रूप वा (उपसदाम्) गृहस्थादि के समीप में भोजनादि के अर्थ ठह-
रने हारे अतिथियों का (तिस्रः) तीन (राशीः) रात्रियों में निवास कराना (एतन्)
यह रूप वा (सुरा) सोम रस (आमुता) सच और से सिद्ध किई हुई किया है
उन सब का तुम लोग ग्रहण करो ॥ १४ ॥

भावार्थः—जो मनुष्य धार्मिक विद्वान् अतिथियों के सत्कार संग और उप-
पदेशों को और वीरों के मान्य तथा दरिद्रों को वस्त्रादि दान अपने भृत्यों को निवास
देना और सोमरस की सिद्धि को सदा करते हैं वे कीर्तिमान् होते हैं ॥ १४ ॥

सोमस्येत्यस्य हैमवर्चिर्ऋषिः । सोमो देवता ।

अनुष्टुप् छन्दः । गन्धारः स्वरः ॥

कुमारीभिः किं कर्तव्यमित्याह ॥

कुमारी कन्याओं को क्या करना चाहिये इस वि० ॥

सोमस्य रूपं क्रीतस्य परिस्त्रुत्परिपिच्यते ।
अश्विभ्यां दुग्धं भेषजमिन्द्रायैन्द्रं सरस्व-
त्या ॥ १५ ॥

सोमस्य । रूपम् । क्रीतस्य । परिस्तुदिति प-
रिस्तुत् । परि । सिच्यते । अश्विभ्यामित्यश्वि-
भ्याम् । दुग्धम् । भेषजम् । इन्द्राय । ऐन्द्रम् ।
सरस्वत्या ॥ १५ ॥

पदार्थः—(सोमस्य) सोमलताद्योषधिसमूहस्य (रूपम्)
उत्तमस्वरूपम् (क्रीतस्य) गृहीतस्य (परिस्तुत्) यः परितः सर्वतः
स्रवतिप्राप्नोति स रसः (परि) सर्वतः (सिच्यते) (अश्विभ्याम्)
वैदिकविद्याव्यापिभ्यां विद्भ्याम् (दुग्धम्) गवादिभ्यः पयः
(भेषजम्) सर्वांषधम् (इन्द्राय) ऐश्वर्येच्छुकाय (ऐन्द्रम्)
इन्द्रो विद्युद्देवता यस्य तत् विज्ञानम् (सरस्वत्या) प्रशस्तविद्या-
विज्ञानयुक्तया पत्न्या ॥ १५ ॥

अन्वयः—हे स्त्रियो यथा सरस्वत्या विदुष्या क्रीतस्य सोमस्य
परिस्तुद्रूपमश्विभ्यां दुग्धं भेषजमिन्द्रायैन्द्रं परिषिच्यते तथा यूथम-
प्याचरत ॥ १५ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—सर्वाभिः कुमारीभिर्ब्रह्मचर्येण
व्याकरणाधर्मविद्यायुर्वेदादीनधीत्य स्वयंवरविवाहं कृत्वा प्रशस्ता
न्यौषधान्यौषधवदन्नव्यञ्जनानि च परिपच्य सुरसैः संयोज्य पत्या-
दीन् सम्भोज्य स्वयं च भुक्त्वा बलारोग्योन्नतिः सततं कार्या ॥ १५ ॥

पदार्थः—हे स्त्री लोगो जैसे (सरस्वत्या) विदुषी स्त्री से (क्रीतस्य) ग्रहण
किए हुए (सोमस्य) सोमादि ओषधि गण का (परिस्तुत्) सब ओर से प्राप्त होने
वाला रस (रूपम्) सुस्वरूप और (अश्विभ्याम्) वैदिक विद्या में पूर्ण दो विद्वानों

के लिये (दुग्धम्) दुहा हुआ (भेषजम्) औषधरूप दूध तथा (इन्द्राय) ऐश्वर्य चाहने वाले के लिये (ऐन्द्रम्) विद्युत् संबन्धी विशेष ज्ञान (परिषिच्यते) सब ओर से सिद्ध किया जाता है वैसे तुम भी आचरण करो ॥ १५ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकलु०—सब कुमारियों को योग्य है कि ब्रह्म-चर्य से व्याकरण, धर्मविद्या और आयुर्वेदादि को पढ़ स्वयंवर विवाह कर औषधियों को और औषधिवत् अन्न और दाल कढ़ी आदिको अच्छा पका उत्तम रसों से युक्त कर, पति आदि को भोजन करा तथा स्वयम् भोजन करके बल आरोग्य की सदा उन्नति किया करें ॥ १५ ॥

आसन्दीत्यस्य हैमवर्चिर्ऋषिः । यज्ञो देवता ।

भुरिगनुष्टुप् छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

मनुष्येण कथं कार्यं साध्यमित्युपादिश्यते ॥

मनुष्य को कैसे कार्य साधना चाहिये इस वि० ॥

आसन्दी रूपं राजासन्दी वेद्यै कुम्भी सु-
राधानी । अन्तर उत्तरवेद्या रूपं कारो तरो भि-
षक् ॥ १६ ॥

आसन्दीत्याऽसन्दी । रूपम् । राजासन्द्या इति
राजऽआसन्दी । वेद्यै । कुम्भी । सुराधानीति सु-
राऽधानी । अन्तरः । उत्तरवेद्या इत्युत्तरऽवेद्याः ।
रूपम् । कारो तरः । भिषक् ॥ १६ ॥

पदार्थः—(आसन्दी) समन्तारसन्यते सेव्यते या सा । “सन्”
तोरैणादिको द प्रत्ययस्ततो ङीष् (रूपम्) सुक्रिया (राजा-
न्दी) राजानः सीदन्ति यस्यां तस्यै (वेद्यै) विदन्ति सुखानि

यथा तस्यै (कुम्भी) धान्यादि पदार्थाऽऽधारा (सुराधानी) सुरा-
सोमरसो धीयने यस्यां सा गगरी (अन्तरः) येनानिति प्राणिति
सः (उत्तरवेद्याः) उत्तरा चासौ वेदी च तस्याः (रूपम्) (कारो-
तरः) कर्मकारी (भिपक्) वैद्यः ॥ १६ ॥

अन्वयः—हे मनुष्यो युष्माभिर्यज्ञायासन्दी रूपं राजासन्दी
वेद्यै कुम्भी सुराधान्युत्तरवेद्या अन्तरो रूपं कारोतरो भिपक् चैतानि
संग्राह्याणि ॥ १६ ॥

भावार्थः—मनुष्यो यद्यत्कार्यं कर्तुमिच्छेत्तस्य तस्य सकल
साधनानि सञ्चिनुयात् ॥ १६ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो तुम लोगों को योग्य है कि यज्ञ के लिये (आसन्दी)
जो सब ओर से सेवन की जाती है वह (रूपम्) सुन्दर क्रिया (राजासन्दी) राजा
लोग जिस में बैठते हैं उस (वेद्यै) सुख प्राप्ति कराने वाली वेदि के अर्थ (कुम्भी)
धान्यादि पदार्थों का आधार (सुराधानी) जिस में सोम रस धरा जाता है वह
गगरी (अन्तरः) जिस से जीवन होता है यह अन्नादि पदार्थ (उत्तरवेद्याः) उत्तर
की वेदी के (रूपम्) रूप को (कारोतरः) कर्मकारी और (भिपक्) वैद्य इन सब
का संग्रह करो ॥ १६ ॥

भावार्थः—मनुष्य जिस २ कार्य के करने की इच्छा करे उस १ के समस्त
साधनों का सञ्चय करे ॥ १६ ॥

वेद्यावेदिरित्यस्य हैमवर्चिर्ऋषिः । यज्ञो देवता ।

अनुष्टुप् छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

केषां कार्याणि सिध्यन्तीत्याह ॥

किन जनों के कार्य सिद्ध होते हैं यह वि० ॥

वेद्या वेदिः समाप्यते बर्हिषा बर्हिरिन्द्रियम् ।
यूपेन यूपं आप्यते प्रणीतोऽग्निरग्निना ॥ १७ ॥

वेद्यां । वेदिः । सम् । आप्यते । बर्हिषां । बर्हिः ।
इन्द्रियम् । यूपेन । यूपः । आप्यते । प्रणीतः ।
प्रणीत इति प्रऽणीतः । अग्निः । अग्निना ॥ १७ ॥

पदार्थः—(वेद्या) यज्ञसामग्र्या (वेदिः) यज्ञभूमिः (सम्)
सम्पर्क (आप्यते) प्राप्यते (बर्हिषा) महता पुरुषाधेन (बर्हिः)
वृद्धम् (इन्द्रियम्) धनम् (यूपेन) मिश्रितामिश्रितेन व्यवहा-
रेण (यूपः) मिश्रितो व्यवहारयत्नोदयः (आप्यते) (प्रणी-
तः) प्रकृष्टतया सम्मिलितः (अग्निः) पावकः (अग्निना)
विद्युदादिना ॥ १७ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या यथा विद्वद्भिर्वेद्या वेदिर्वर्हिषा बर्हिरि-
न्द्रियं समाप्यते यूपेन यूपोऽग्निना प्रणीतोऽग्निराप्यते तथैव यूपं
साधनैः साधनानि संमेल्य सर्वं सुखमाप्नुत ॥ १७ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—ये मनुष्याः साधकतमेन साधनेन
साध्यं कार्यं साधुमिच्छन्ति तएव सिद्धसाध्या जायन्ते ॥ १७ ॥

पदार्थः— हे मनुष्यो जैसे विद्वान् लोगो (वेद्या) यज्ञ की सामग्री से
(वेदिः) वेदि और (बर्हिषा) महान् पुरुषार्थ से (बर्हिः) बड़ा (इन्द्रियम्) धन
(समाप्यते) अच्छी प्रकार प्राप्त किया जाता है (यूपेन) मिले हुए वा पृथक् २
व्यवहार से (यूपः) मिला हुआ व्यवहार के यत्न का प्रकाश और (अग्निना) बिजुली
आदि अग्नि से (प्रणीतः) अच्छे प्रकार संमिलित (अग्निः) अग्नि (आप्यते)
प्राप्त कराया जाता है । वैसे ही तुम लोग भी साधनों से साधन मिला कर सब सुखों
को प्राप्त हो ॥ १७ ॥

भावार्थ—इस मन्त्र में वाचकलु०—जो मनुष्य उत्तम साधन से साध्य कार्य को सिद्ध करने की इच्छा करते हैं वेही साध्य की सिद्धि करने वाले होते हैं ॥१७॥

हविर्धानमित्यस्य हैमवर्चिर्ऋषिः । गृहपतिर्देवता ।

निचृदनुष्टुप् छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

स्त्रीपुरुषाभ्यां किं कार्यमित्याह ॥

स्त्री पुरुषों को क्या करना चाहिये इस वि० ॥

हविर्धानं यदश्विनाग्नीध्रं यत्सरस्वती इन्द्रा-
यैन्द्रः सदस्कृतं पत्नीशालं गार्हपत्यः ॥ १८ ॥

हविर्धानमिति हविः धानम् । यत् । अश्विना ।
आग्नीध्रम् । यत् । सरस्वती । इन्द्राय । ऐन्द्रम् ।
सदः । कृतम् । पत्नीशालमिति पत्नीशालम् । गा-
र्हपत्यइति गार्हपत्यः ॥ १८ ॥

पदार्थः—(हविर्धानम्) हवींषि ग्राह्याणि देयानि वा संस्कृ-
तानि वस्तूनि धीयन्ते यस्मिन् (यत्) (अश्विना) स्त्री पुरुषौ
(आग्नीध्रम्) अग्नीध ऋत्विजः शरणम् (यत्) (सरस्वती)
विदुषी स्त्री (इन्द्राय) ऐश्वर्यसुखप्रदाय पत्ये (ऐन्द्रम्) इन्द्र-
स्यैश्वर्यस्येदम् (सदः) सीदन्ति यस्मिँस्तम् (कृतम्) निष्प-
न्नम् (पत्नीशालम्) पत्न्याः शाला पत्नीशालम् (गार्हपत्यः)
गृहपतिना संयुक्तः ॥ १८ ॥

अन्वय—हे गृहस्था स्त्री पुरुषा यथा विद्वांसावश्विना यद्ध-
विर्धानं कृतवन्तौ यच्च सरस्वती आग्नीध्रं कृतवन्तौ इन्द्रायैन्द्रं

सदः पत्नीशालं च विद्वद्भिः कृतं तदिदं सर्वं गार्हपत्यो धर्मं
एवास्ति तथा तत् सर्वं यूयमपि कुरु ॥ १८ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—हे मनुष्या ययतिवजः सम्भारान्
सञ्चित्य यज्ञमलङ्कुर्वन्ति तथा प्रीतियुक्तौ स्त्री पुरुषौ गृहकृत्यानि
सततं साध्नुतम् ॥ १८ ॥

पदार्थः—हे गृहस्थ पुरुषो जैसे विद्वान् [अश्विना] स्त्री और पुरुष [यत्]
जो [हविर्धानम्] देने वा लेने योग्य पदार्थों का धारण जिस में किया जाता वह
और [यत्] जो [सरस्वती] विदुषी स्त्री [आग्नीध्रम्] ऋत्विज् का शरण करती
हुई तथा विद्वानों ने [इन्द्राय] ऐश्वर्य से सुख देने हारे पति के लिये [ऐन्द्रम्]
ऐश्वर्य के संबन्धी [सदः] जिस में स्थित होते हैं उस समा और [पत्नीशालम्]
पत्नी की शाला घर को [कृतम्] किया है सो यह सब [गार्हपत्यः] गृहस्थ का
संयोगी धर्म ही है वैसे उस सब कर्त्तव्य को तुम भी करो ॥ १८ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकलु०—हे मनुष्यो जैसे ऋत्विज् लोग सामग्री
का सञ्चय करके यज्ञ को शोभित करते हैं वैसे प्रीतियुक्त स्त्री पुरुष घर के कार्यों को
नित्य सिद्ध किया करें ॥ १८ ॥

प्रेषेमिरित्यस्य हैमवर्चिर्ऋषिः । यज्ञो देवता ।

निचृदनुष्टुप् छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

कीदृशो विद्वान् सुखमाप्नोतीत्युच्यते ॥

कैसा विद्वान् सुख को प्राप्त होता है इस वि० ॥

प्रेषेभिः प्रेषानीप्नोत्याप्रीभिराप्रीर्यज्ञस्य । प्रया-
जेभिरनुयाजान्वषट्कारेभिराहुतीः ॥ १९ ॥

प्रेषेमिरिति प्रऽप्रेषेभिः । प्रेषानिति प्रऽप्रेषान् ।
आप्नोति । आप्रीभिरित्याऽप्रीभिः । आप्रीरित्या-

ऽप्रीः । यज्ञस्य । प्रयाजेभिरिति प्रयाजेभिः । अनु-
याजानित्यनुऽयाजान् । वषट्कारेभिरिति वषट्कारे-
भिः । आहुतीरित्याहुतीः ॥ १९ ॥

पदार्थः—(प्रैषेभिः) प्रैषणकर्मभिः (प्रैषान्) प्रैषणीयान्
भृत्यान् (आप्नोति) (आप्रीभिः) याः समन्तात् प्रीणन्ति ता-
भिः (आप्रीः) सर्वथा प्रीत्युत्पादिका परिचारिकाः (यज्ञस्य)
(प्रयाजेभिः) प्रयजन्ति यैस्तैः (अनुयाजान्) अनुकूलान् यज्ञ-
पदार्थान् (वषट्कारेभिः) कर्मभिः (आहुतीः) याः आहू-
यन्ते प्रदीयन्ते ताः ॥ १९ ॥

अन्वयः—यो विद्वान् प्रैषेभिः प्रैषानाप्रीभिराप्रीः प्रयाजेभिरनु-
याजान् यज्ञस्य वषट्कारेभिराहुतीश्चाप्नोति स सुखी जायते ॥ १९ ॥

भावार्थः—यस्सुशिक्षितसेवकसेविकः साधनोपसाधनयुक्तः श्रे-
ष्ठानि कार्याणि करोति स सर्वान् सुखयितुं शक्नोति ॥ १९ ॥

पदार्थः—जो विद्वान् (प्रैषेभिः) भेजने रूप कर्मों से (प्रैषान्) भेजने योग्य
भृत्यों को (आप्रीभिः) सब ओर से प्रसन्नता करने वाली क्रियाओं से (आप्रीः)
सर्वथा प्रीति उत्पन्न करने वाली परिचारिका स्त्रियों को (प्रयाजेभिः) उत्तम यज्ञ के
कर्मों से (अनुयाजान्) अनुकूल यज्ञ पदार्थों को और (यज्ञस्य) यज्ञ की (वषट्का-
रेभिः) क्रियाओं से (आहुतीः) अग्नि में छोड़ने योग्य आहुतियों को प्राप्त होता है
वह सुखी रहता है ॥ १९ ॥

भावार्थः—जो सुशिक्षितसेवकों तथा सेविकाओं वाला साधनों और उपसाधनों
से युक्त श्रेष्ठ कार्यों को कर्त्ता है वह सब को सुखी करने में समर्थ होता है ॥ १९ ॥

पशुभिरित्यस्य हैमवर्चिर्ऋषिः । यजमानो देवता ।

भुरिगुणिक् छन्दः । षड्वचमः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

किं उसी वि० ॥

पशुभिः पशूनाप्नोति पुरोडाशैर्हवींष्या ।
छन्दोभिः सामिधेनीर्याज्याभिर्वषट्कारान् ॥ २० ॥

पशुभिरिति पशुभिः । पशून् । अप्नोति । पुरो-
डाशैः । हवींषि । आ । छन्दोभिरिति छन्दःभिः ।
सामिधेनीरिति सामऽधेनीः । याज्याभिः । वषट्का-
रानिति वषट्कारान् ॥ २० ॥

पदार्थः—(पशुभिः) गवादिभिः (पशून्) गवादीन् (आ-
प्नोति) (पुरोडाशैः) पचनक्रियासंस्कृतैः (हवींषि) होतुमर्हाणि
वस्तूनि (आ) (छन्दोभिः) प्रज्ञापकैर्गायत्र्यादिभिः (सामि-
धेनीः) सम्यगिध्यन्ते याभिस्ताः सामिधेनीः (याज्याभिः) याभिः
क्रियाभिरिज्यन्ते ताभिः (वषट्कारान्) ये वषट्धर्म्वा क्रियां कु-
र्वन्ति तान् ॥ २० ॥

अन्वयः—हे मनुष्या यथा सद्गृहस्थः पशुभिः पशून् पु-
डाशैर्हवींषि छन्दोभिस्सामिधेनीर्याज्याभिर्वषट्कारानाप्नोति तथैतान्
यूयमाप्नुत ॥ २० ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—योऽत्र बहुपशुर्हविर्भुवेदविस्त्रिक्रियो मनुष्यो भवेत् स प्रशंसामाप्नोति ॥ २० ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो जैसे सद्गृहस्थ (पशुभिः) गवादि पशुओं से (पशून्) गवादि पशुओं को (पुराहारैः) पचन क्रियाओं से पकेहुए उत्तम पदार्थों से (हवींषि) हवन करने योग्य उत्तम पदार्थों को (छन्दोभिः) गायत्री आदि छन्दों की विद्या से (सामिधेनीः) जिन से अग्निप्रदीप्त हों उन सुन्दर समिधाओं को (याज्याभिः) यज्ञ की क्रियाओं से (षष्टकारान्) जो धर्मयुक्त क्रिया को करते हैं उन को (आ, आप्नोति) प्राप्त होता है वैसे इन को तुम भी प्राप्त होओ ॥ २० ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकलु०—जो इस संसार में बहुत पशु वाला होम करके हुत शेष का भोक्ता वेदवित् और सत्यक्रिया का कर्त्ता मनुष्य होवे सो प्रशंसा को प्राप्त होता है ॥ २० ॥

धानाः करम्भइत्यस्य हैमवर्चिर्ऋषिः । सोमो देवता ।

अनुष्टुप्छन्दः । गान्धार स्वरः ॥

के पदार्था हविष्या इत्याह ॥

कौन पदार्थ होम के योग्य हैं इस वि० ॥

धानाः करम्भः सक्तवः परीवापः पयो दधि ।
सोमस्य रूपं हविषं आमिक्षा वाजिनम्मधु ॥ २१ ॥

धानाः । करम्भः । सक्तवः । परीवाप इति परिवापः । पयः । दधि । सोमस्य । रूपम् । हविषः । आमिक्षा । वाजिनम् । मधु ॥ २१ ॥

पदार्थः—(धानाः) भृष्टयवादयः (करम्भः) करोति स-
धनं येन सः (सक्तवः) (परीवापः) परितः सर्वतो वापो वी-
जारोपणं यस्मिन् सः (पयः) दुग्धम् (दधि) (सोमस्य)
अभिषोतुमर्हस्य (रूपम्) (हविषः) होतुमर्हस्य (आमिक्षा)
दधिदुग्धमिष्टैर्निर्मिता (वाजिनम्) वाजः प्रशस्तान्यन्नानि विद्यन्ते
येषु तेषामिदं सारं वस्तु (मधु) मधुरम् ॥ २१ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या यूयं हविषस्सोमस्य रूपं धानाः करम्भः
सक्तवः परीवापः पयो दध्यामिक्षा वाजिनं मधु च विजानीत ॥ २१ ॥

भावार्थः—ये पदार्थाः पुष्टिसुगन्धमधुररोगनाशकत्वगुणयुक्ता-
स्सन्ति ते हविःसंज्ञकाः सन्ति ॥ २१ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो तुम लोग (हविषः) होम करने योग्य (सोमस्य)
यन्त्र द्वारा खींचने योग्य ओषधि रूपं रस के (रूपम्) रूप को (धानाः) भुनेहुए
अन्न (करम्भः) मथन का साधन (सक्तवः) सत्तू (परीवापः) सब ओर से बीज
का बोना (पयः) दूध (दधि) दही (आमिक्षा) दही दूध मीठे का मिलाया हुआ
(वाजिनम्) प्रशस्त अन्नों की संबन्धी सार वस्तु (मधु) और सहत के गुण को जानो ॥ २१ ॥

भावार्थः—जो पदार्थ पुष्टिकारक सुगन्धयुक्त मधुर और रोगनाशक गुण-
युक्त हैं वे होम करने के योग्य हविः संज्ञक हैं ॥ २१ ॥

धानानामित्यस्य हैमवर्चिर्ऋषिः । यज्ञो देवता ।

अनुष्टुप् छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

कीदृशा ज्ञानाः नीरोगा भवन्तीत्युपदिश्यते ॥

कैसे मनुष्य नीरोग होते हैं इस वि० ॥

धानानां रूपं कुर्वन् परीवापस्य गोधूमाः ।

सक्तूनां रूपम्बर्दरमुपवाकाः करम्भस्य ॥ २२ ॥

धानानाम् । रूपम् । कुवलम् । परीवापस्य ।
 परीवापस्येति परिऽवापस्य । गोधूमाः । सक्तूनाम् ।
 रूपम् । बदरम् । उपवाका इत्युपऽवाकाः । कर-
 म्भस्य ॥ २२ ॥

पदार्थः—(धानानाम्) भृष्टयवाद्यन्नानाम् (रूपम्) (कु-
 बलम्) कोमलं बदरीफलमिव (परीवापस्य) पिष्टादेः (गोधूमाः)
 (सक्तूनाम्) (रूपम्) (बदरम्) बदरीफलवद्वर्णयुक्तम् (उ-
 पवाकाः) उपगताः प्राप्ता यवाः (करम्भस्य) दधिसंसृष्टस्य
 सक्तुनः ॥ २२ ॥

श्रवण्यः—हे मनुष्याः यूयं धानानां कुवलं रूपं परीवापस्य
 गोधूमा रूपं सक्तूनां बदरं रूपं करम्भस्योपवाका रूपमस्तीति वि-
 जानीत ॥ २२ ॥

भावार्थः—ये मनुष्याः सर्वेषामन्नानां सुरूपं कृत्वा भुञ्जते
 भोजयन्ति च त आरोग्यमानुवन्ति ॥ २२ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो तुम लोग (धानानाम्) भुंजे हुए जौ आदि अन्नों
 का (कुवलम्) कोमल बेर सा रूप (परीवापस्य) पिसान आदि का (गोधूमाः)
 गेहूं (रूपम्) रूप (सक्तूनाम्) सतुअों का (बदरम्) बेर फल के समान रूप
 (करम्भस्य) दही मिले हुए सक्तू का (उपवाकाः) समीप प्राप्त जौ (रूपम्)
 रूप है ऐसा जाना करो ॥ २२ ॥

भावार्थः—ओ मनुष्य सब अन्नों का सुन्दर रूप करके भोजन करते और
 कराते हैं वे आरोग्य को प्राप्त होते हैं ॥ २२ ॥

पयसो रूपमित्यस्य है मवर्चिर्ऋषिः । सोमो देवता ।

अनुष्टुप् छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

किं उसी वि० ॥

पयसो रूपं यद्यवा दध्नो रूपं कर्कन्धूनि । सो-
मस्य रूपं वाजिनं सौम्यस्य रूपमामिक्षा ॥२३॥

पयसः । रूपम् । यत् । यवाः । दध्नः । रूपम् ।
कर्कन्धूनि । सोमस्य । रूपम् । वाजिनम् । सौम्य-
स्य । रूपम् । आमिक्षा ॥ २३ ॥

पदार्थः—(पयसः) दुग्धस्य जलस्य (रूपम्) (यत्)
ये (यवाः) (दध्नः) (रूपम्) (कर्कन्धूनि) कर्कन्धुफलानि स्थूलानि
पक्वानि बदरीफलानीव (सोमस्य) (रूपम्) (वाजिनम्)
बद्धनसाररूपम् (सौम्यस्य) सोमानामोषधिसाराणां भावस्य (रू-
पम्) (आमिक्षा) मधुराम्लादिसंयोगयुक्ता ॥ २३ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या यद्यवास्ते पयसो रूपं कर्कन्धूनीव
दध्नो रूपं वाजिनमिव सोमस्य रूपमामिक्षेव सौम्यस्य रूपं सम्पा-
दयत ॥ २३ ॥

भावार्थः—अथ वाचकलुः—मनुष्यैर्यस्य ग्रस्यामस्य सुन्दरं
रूपं यथा स्यात्तस्य तस्य रूपं तथा सदा सम्पादनीयम् ॥ २३ ॥

पदार्थः—हे मनुष्योत्तम लोग (यत्) जो (यवाः) यव हैं उन को (पयसः) पानी वा दूध के (रूपम्) रूप (कर्कन्धूनि) मोटे पके हुए बेरी के फलों के समान (दध्रः) दही के (रूपम्) स्वरूप (वाजिनम्) बहुत अन्न के सार के समान (सोमस्य) सोम ओषधि के (रूपम्) स्वरूप और (आमिक्षा) दूध दही के संयोग से बने पदार्थ के समान (सौम्यस्य) सोमादि ओषधियों के सार होने के (रूपम्) स्वरूप को सिद्ध किया करो ॥ २३ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकलु०—मनुष्यों को चाहिये कि जिस २ अक्ष का सुन्दररूप जिस प्रकार हो उस २ के रूप को उसी प्रकार सदा सिद्ध करें ॥ २३ ॥

अथाश्रावयेत्यस्य हैमवर्चिर्ऋषिः । विद्वान् देवता ।

निचृदनुष्टुप्छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

कथं विद्वांसो भवन्तीत्युपदिश्यते ॥

कैसे विद्वान् होते हैं इस वि० ॥

आ श्रावयेति स्तोत्रियाः प्रत्याश्रावोऽश्रनुरूपः ।

यजेति धाय्यारूपं प्रगाथा येयजा महाः ॥ २४ ॥

आ । श्रावय । इति । स्तोत्रियाः । प्रत्याश्रावः

इति प्रतिऽआश्रावः । अश्रनुरूपऽइत्यनुऽरूपः ।

यजाइति । धाय्यारूपमिति धाय्याऽरूपम् । प्रगा-

थाइति प्रगाथाः । ये यजामहा इति येऽयजा-

महाः ॥ २४ ॥

पदार्थः—(आ) समन्तात् (आवय) विद्योपदेशान् कुरु (इति) प्रकारार्थे (स्तोत्रियाः) ये स्तोत्राण्यर्हन्ति ते (प्रत्याश्रावः) यः प्रतिश्राव्यते सः (अनु रूपः) अनुकूलः (यजा इति) (धाट्यारूपम्) या धेयमर्हा तस्या रूपम् (प्रगाथाः) ये प्रकर्षेण गीयन्ते ते (येयजामहाः) ये भृशं यजन्ति ते ॥ २४ ॥

अन्वयः—हे विद्वँस्त्वं विद्यार्थिन आश्रावय । ये स्तोत्रियास्तान् प्रत्याश्रावोऽनुरूपइति ये यजामहाः प्रगाथा इति यजेति धाट्यारूपं यथावत् जानीहि ॥ २४ ॥

भावार्थः—ये परस्परं प्रीत्या विद्याविषयान् शृण्वन्ति श्रावयन्ति च ते विद्वांसो जायन्ते ॥ २४ ॥

पदार्थः—हे विद्वन् तू विद्यार्थियों को विद्या (आ, आवय) सब प्रकार से सुना जो (स्तोत्रियाः) स्तुति करने योग्य हैं उन को (प्रत्याश्रावः) पीछे सुनाया जाता है और (अनुरूपः) अनुकूल जैसा यज्ञ है वैसे (ये यजामहाः) जो यज्ञ कर्त्ते हैं (इति) इस प्रकार अर्थात् उन के समान (प्रगाथाः) जो अच्छे प्रकार गान किये जाते हैं उन को (यजेति) संगत कर इस प्रकार (धाट्यारूपम्) धारण करने योग्य रूप को यथावत् जानें ॥ २४ ॥

भावार्थः—जो परस्पर प्रीति से विद्या के विषयों को सुनते और सुनाते हैं वे विद्वान् होते हैं ॥ २४ ॥

अर्द्धऽऋचैरित्यस्य हैमवर्चिर्ऋषिः । सोमो देवता ।

भुरिगनुष्टुप्छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

कथमध्यापकैर्भवितव्यमित्युपदिश्यते ॥

अध्यापकों को कैसा होना चाहिये इस वि० ॥

अर्द्धऽऋचैरुक्तथानां रूपं पदैराप्नोति निविदः ।

प्रणवैः शस्त्राणां रूपं पर्यसा सोमं आप्यते ॥ २५ ॥

अर्द्धऋचैरित्यर्द्धऋचैः । उक्त्यानाम् । रूपम् ।

पदैः । आप्नोति । निविदऽद्विति निविदः । प्रणवैः ।

प्रणवैरिति प्रणवैः । शस्त्राणाम् । रूपम् । पर्यसा ।

सोमः । आप्यते ॥ २५ ॥

पदार्थः—(अर्द्धऋचैः) ऋचामर्द्धान्यर्द्धर्चास्तेर्मन्त्रभागेः

(उक्त्यानाम्) स्तोत्रविशेषाणाम् (रूपम्) (पदैः) विभक्त्यन्तैः

(निविदः) ये निश्चयेन विन्दन्ति तान् (प्रणवैः)

(आप्नोति) ओङ्कारैः (शस्त्राणाम्) शसन्ति यैस्तेषाम् (रूपम्) (पर्यसा)

उदकेन (सोमः) रसविशेषः (आप्यते) प्राप्यते ॥ २५ ॥

अन्वयः—यो विद्वानर्द्धऋचैरुक्त्यानां रूपं पदैः प्रणवैः शस्त्राणां रूपं निविदश्चाप्नोति येन विदुषा पर्यसा सोमं आप्यते स वेदवित्कथ्यते ॥ २५ ॥

भावार्थः—ये विदुषः सकाशादधीत्य वेदस्थानां पदवाक्यमन्त्र-विभागशब्दार्थं सम्बन्धानां यथार्थं विज्ञानं कुर्वन्ति तेऽन्ताऽध्यापका भवन्ति ॥ २५ ॥

पदार्थः—जो विद्वान् (अर्द्धऋचैः) ऋचाओं के अर्ध भागों से (उक्त्यानाम्) कथन करने योग्य वैदिक स्तोत्रों का (रूपम्) स्वरूप (पदैः) सुबन्त तिबन्त पदों और (प्रणवैः) ओंकारों से (शस्त्राणाम्) शस्त्रों का (रूपम्) स्वरूप और (निविदः) जो निश्चय से प्राप्त होते हैं उन को (आप्नोति) प्राप्त होता है वा जिस विद्वान् से (पर्यसा) अन्न के साथ (सोमः) सोम ओषधि का रस (आप्यते) प्राप्त होता है सो वेद का जानने वाला कहलाता है ॥ २५ ॥

भावार्थः—जो विद्वान् के समीप बस के पद के वेदस्थ पद वाक्य मन्त्र विभागों के शब्द अर्थ और सम्बन्धों का यथावद्विज्ञान करते हैं वे इस संसार में अध्यापक होते हैं ॥ २५ ॥

अश्विभ्यामित्यस्य हैमवर्चिर्ऋषिः । यज्ञो देवता ।

अनुष्टुप्छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

सत्पुरुषः कथं भवितव्यमित्याह ॥

सत्पुरुषों को कैसा होना चाहिये यह वि० ॥

अश्विभ्यां प्रातःसवनमिन्द्रेणैन्द्रं माध्यन्दिनम् ।

वैश्वदेवसंस्वत्या तृतीयमाप्तं सवनम् ॥ २६ ॥

अश्विभ्यामित्यश्विभ्याम् । प्रातःसवनमिति

प्रातःसवनम् । इन्द्रेण । ऐन्द्रम् । माध्यन्दिनम् ।

वैश्वदेवमिति वैश्वदेवम् । संस्वत्या । तृतीयम् ।

आप्तम् । सवनम् ॥ २६ ॥

पदार्थः—(अश्विभ्याम्) सूर्याचन्द्रमोभ्याम् (प्रातःसवनम्) प्रातःकाले सवनं यज्ञक्रियाप्रेरणम् (इन्द्रेण) विद्युता (ऐन्द्रम्) ऐश्वर्यकारकम् (माध्यन्दिनम्) मध्याह्ने भवम् (वैश्वदेवम्) विश्वेषां देवानामिदम् (संस्वत्या) सत्यया वाचा (तृतीयम्) त्रयाणां पूरकम् (आप्तम्) व्याप्तं प्राप्तम् (सवनम्) आरोग्यकरं होमादिकम् ॥ २६ ॥

अन्वयः—यैराश्विभ्यां प्रथमं प्रातःसवनमिन्द्रेणैन्द्रं द्वितीयं माध्यन्दिनं सवनं संस्वत्या वैश्वदेवं तृतीयं सवनमाप्तन्ते जगदुपकारकाः सन्ति ॥ २६ ॥

भावार्थः—ये त्रिषु कालेषु सार्वजनिकहितमाचरन्ति तेऽपि सत्पुरुषास्सन्ति ॥ २६ ॥

पदार्थः—जिन मनुष्यों ने (अश्विन्याम्) सूर्य चन्द्रमा से प्रथम (प्रातः सवनम्) प्रातःकाल यज्ञक्रिया की प्रेरणा (इन्द्रेण) बिजुली से (ऐन्द्रम्) ऐश्वर्य-कारक दूसरा (माध्यन्दिनम्) मध्याह्न में होने और (सवनम्) आरोग्यता करने वाला होमादि कर्म और (सरस्वत्या) सत्यवाणी से (वैश्वदेवम्) सम्पूर्ण विद्वानों के सत्कार रूप (तृतीयम्) तीसरा सवन अर्थात् सायंकाल की क्रिया को यथावत् (आसम्) प्राप्त किया है वे जगत् के उपकारक हैं ॥ २६ ॥

भावार्थः—जो भूत भविष्यत् वर्तमान इन तीनों कालों में सब मनुष्यादि प्राणियों का हित करते हैं वे जगत् में सत्पुरुष होते हैं ॥ २६ ॥

वायव्यैरित्यस्य हैमवर्चिर्ऋषिः । यज्ञो देवता ।

भुरिगनुष्टुप्छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

विदुषा कथं भवितव्यमित्याह ॥

विद्वान् को कैसा होना चाहिये इस वि० ॥

वा॒य॒व्यै॒र्वा॒व्य॒यू॒न्या॒प्नोति॒ स॒तेन॒ द्रो॒ण॒क॒ल॒शम् ।
कु॒म्भी॒भ्या॒म॒म्भृ॒णौ॒ सु॒ते स्था॒लीभिः॑ स्था॒लीरा॑-
प्नोति ॥ २७ ॥

वा॒य॒व्यैः । वा॒य॒व्यानि॑ । आ॒प्नोति॑ । स॒तेन॑ ।
द्रो॒ण॒क॒ल॒शमिति॑ द्रो॒णऽक॒ल॒शम् । कु॒म्भी॒भ्या॒म् ।
अ॒म्भृ॒णौ । सु॒ते । स्था॒लीभिः॑ । स्था॒लीः । आ॒-
प्नोति॑ ॥ २७ ॥

पदार्थः—(वायव्यैः) वायुषु भवैर्वायुदेवताकैर्वा (वायव्यानि) वायुषु भवानि वायुदेवताकानि वा (आप्नोति) (सतेन) विभक्तेन कर्मणा (द्रोणकलशम्) द्रोणश्च कलशश्च तत् (कुम्भीभ्याम्) धान्यजलाधाराभ्याम् (अम्भृणौ) अपो विभर्ति याभ्यां तौ (सुते) निष्पादिते लिङ्गव्यत्ययश्चान्दसः (स्थालीभिः) यासु पदार्थान् स्थापयन्ति पाचयन्ति वा ताभिः (स्थालीः) (आप्नोति) ॥ २७ ॥

अन्वयः—यो विद्वान् वायव्यैर्वायव्यानि सतेन द्रोणकलशमाप्नोति कुम्भीभ्यामम्भृणौ सुते स्थालीभिः स्थालीराप्नोति स आढ्यो जायते ॥ २७ ॥

भावार्थः—कश्चिदपि मनुष्यो वायुकार्याण्यविदित्वैतत्कारणेन विना परिमाणविद्यामनया विना पाकविद्यां तामन्तरान्नसंस्कारक्रियाञ्च प्राप्तुन्न शक्नोति ॥ २७ ॥

पदार्थः—जो विद्वान् (वायव्यैः) वायु में होने वाले गुणों वा वायु जिन का देवता दिव्यगुणोत्पादक है उन पदार्थों से (वायव्यानि) वायु में होने वा वायु देवता वाले कर्मों को (सतेन) विभागयुक्त कर्म से (द्रोणकलशम्) द्रोणपरिमाण और कलश को (आप्नोति) प्राप्त होता है (कुम्भीभ्याम्) धान्य और जल के पात्रों से (अम्भृणौ) जिन से जल धारण किया जाता है उन (सुते) सिद्ध किये हुए दो प्रकार के रसों को (स्थालीभिः) जिनमें पदार्थ भरते वा पकाते हैं उन स्थालियों से (स्थालीः) स्थालियों को (आप्नोति) प्राप्त होता है वही घनाढ्य होता है ॥ २७ ॥

भावार्थः—कोई भी मनुष्य वायु के कर्मों को न जान कर इस के कारण के बिना परिमाण विद्या को इस विद्या के बिना पाकविद्या को और इस के बिना अन्न के संस्कार की क्रिया को प्राप्त नहीं हो सकता ॥ २७ ॥

यजुर्भिरित्यस्य हैमवर्चिर्ऋषिः । यज्ञो देवता ।

अनुष्टुप्छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

सर्वे वेदमभ्यस्येयुरित्याह ॥

सब लोग वेद का अभ्यास करें इस वि० ॥

यजुर्भिराप्यन्ते ग्रहा ग्रहै स्तोमाश्च विष्टुतीः ।

छन्दोभिरुक्थाशस्त्राणि साम्नावभूथ आप्यते ॥२८॥

यजुर्भिरिति यजुःऽभिः । आप्यन्ते । ग्रहाः ।

ग्रहैः । स्तोमाः । च । विष्टुतीः । विस्तुतीरिति वि-

स्तुतीः । छन्दोभिरिति छन्दःऽभिः । उक्थाशस्त्राणि

उक्थशस्त्राणीत्युक्थऽशस्त्राणि । साम्ना । अवभूथऽ-

इत्यवभूथः । आप्यते ॥ २८ ॥

पदार्थः—(यजुर्भिः) यजन्ति सङ्गच्छन्ते यैर्यजुर्वेदविद्यावय-
वैस्तैः (आप्यन्ते) (ग्रहाः) यैः सर्व क्रियाकारणं गृह्णन्ति ते व्यव-
हाराः (ग्रहैः) (स्तोमाः) पदार्थगुणप्रशंसाः (च) (विष्टुतीः)
विविधाश्च तास्तुतयश्च ताः (छन्दोभिः) गायत्र्यादिभिर्विद्वद्भिः
स्तोतृभिर्वा । छन्दइति स्तोत्रिणा० निबं १ । १६ (उक्थाशस्त्रा-
णि) उक्थानि च तानि शस्त्राणि च । अभ्रान्वेषामपीति पूर्वप-
दस्य दीर्घः (साम्ना) सामवेदेन (अवभूथः) शोधनम् (आ-
प्यते) प्राप्यते ॥ २८ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या युष्माभिर्घैर्यजुर्भिर्ग्रहाः ग्रहैः स्तोमा वि-
ष्टुतीश्च छन्दोभिरुक्थाशस्त्राणि चाप्यन्ते साम्नावभृथ आप्यते
तेषामुपयोगो यथावत्कर्त्तव्यः ॥ २८ ॥

भावार्थः—कश्चिदपि मनुष्यो वेदाभ्यासेन विना अखिलाः
साम्नापाङ्गविधाः प्राप्तुं नार्हति ॥ २८ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो तुम लोगों को जिन (यजुर्भिः) यजुर्वेदोक्त विद्या के
अवयवों से (ग्रहाः) जिन से समस्त क्रियाकाण्ड का ग्रहण किया जाता है वे व्यवहार
(ग्रहैः) ग्रहों से (स्तोमाः) पदार्थों के गुणों की प्रशंसा (च) और (विष्टुतीः)
विविध स्तुतियाँ (छन्दोभिः) गायत्र्यादि छन्द वा विद्वान् और गुणों की स्तुति क-
रने वालों से (उक्थाशस्त्राणि) कथन करने योग्य वेद के स्तोत्र और शस्त्र (आ-
प्यन्ते) प्राप्त होने हैं तथा (साम्ना) सामवेद से (अवभृथः) शोधन (आप्यते)
प्राप्त होता है उन का उपयोग यथावत् करना चाहिये ॥ २८ ॥

भावार्थः—कोई भी मनुष्य वेदाभ्यास के विना सम्पूर्ण साम्नापाङ्ग वेद वि-
द्याओं को प्राप्त होने योग्य नहीं होता ॥ २८ ॥

इडाभिरित्यस्य हैमवर्चिर्ऋषिः । इडा देवता ।

निचृदनुष्टुप् छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

गृहस्थैः पुरुषैः किं कर्त्तव्यमित्याह ॥

गृहस्थ पुरुषों को क्या करना चाहिये इस वि० ॥

इडाभिर्भक्षानाप्नोति सूक्तवाकेनाशिषः । शम्यु-
ना पत्नीसंयाजान्तसमिष्ट यजुषासंस्थां ॥ २९ ॥

इडाभिः । भक्षान् । आप्नोति । सूक्तवाकेनेति

सूक्तऽवाकेन । आशिषऽइत्याऽशिषः । शंयुनेति
 शमऽयुना । पत्नीसंयाजानिति पत्नीऽसंयाजान् ।
 समिष्टयजुषेति समिष्टऽयजुषा । संस्थास्यामिति
 सम्ऽस्थाम् ॥ २९ ॥

पदार्थः—(इडाभिः) पृथिवीभिः । इडेति पृथिवीनां निधेः ।
 १ । १ (भक्षान्) भक्षितुमर्हान् भोज्यान् पदार्थान् (आ-
 प्नोति) (सूक्तवाकेन) सुष्ठूच्यते तत् सूक्तन् तेन (आशिषः)
 इच्छाः (शंयुना) सुखमयेन (पत्नीसंयाजान्) ये पत्न्या सह
 समिज्यन्ते तान् (समिष्टयजुषा) सम्यगिष्टं येन भवति तेन
 (संस्थाम्) सम्यक् तिष्ठन्ति यस्यां ताम् ॥ २९ ॥

अन्वयः—यो विद्वानिडाभिर्भक्षान् सूक्तवाकेनाशिषः शंयुना
 पत्नीसंयाजान् समिष्टयजुषा संस्थामाप्नोति स सुखी कथं न
 स्यात् ॥ २९ ॥

भावार्थः—गृहस्था वेदविज्ञानेनैव पृथिवीराज्यभोगेच्छां तत्
 सिद्धिसंस्थितिं चाप्नुवन्तु ॥ २९ ॥

पदार्थः—नो विद्वान् (इडाभिः) पृथिवीयो से (भक्षान्) भक्षण करने
 योग्य भक्षादि पदार्थों को (सूक्तवाकेन) जो सुन्दरता से कहा जाय उस के कहने से
 (आशिषः) इच्छा सिद्धियों को (शंयुना) जिस से सुख प्राप्त होता है उस से

(पत्नी संयाजान्) जो पत्नी के साथ मिलते हैं उन को (समिष्टयजुषा) अच्छे इष्ट सिद्ध करने वाले यजुर्वेद के कर्म से (संस्थाम्) अच्छे प्रकार रहने के स्थान को (आप्नोति) प्राप्त होता है वह सुखी क्यों न होवे ॥ २९ ॥

भावार्थः—गृहस्थ लोग वेद विज्ञान ही से पृथिवी के राज्यभोग की इच्छा और उस की सिद्धि को प्राप्त होवें ॥ २९ ॥

व्रतेनेत्यस्य हैमवर्चिर्ऋषिः । यज्ञो देवता ।

अनुष्टुप् छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

मनुष्यैः सत्यं ग्राह्यमसत्यञ्च त्याज्यमित्याह ॥

मनुष्यों को सत्य का ग्रहण और असत्य का त्याग करना चाहिये इस वि० ॥

वृतेन दीक्षामाप्नोति दीक्षयाप्नोति दक्षिणाम् ।
दक्षिणा श्रद्धामाप्नोति श्रद्धया सत्यमाप्यते ॥ ३० ॥

वृतेन । दीक्षाम् । आप्नोति । दीक्षया । आप्नोति । दक्षिणाम् । दक्षिणा । श्रद्धाम् । आप्नोति । श्रद्धया । सत्यम् । आप्यते ॥ ३० ॥

पदार्थः—(व्रतेन) सत्यभाषण ब्रह्मचर्यादिनियमेन (दीक्षाम्) ब्रह्मचर्य विद्यादिसुशिक्षा प्रज्ञा (आप्नोति) (दीक्षया) (आप्नोति) (दक्षिणाम्) प्रतिष्ठा श्रियं वा (दक्षिणा) दक्षिणया । अत्र विभक्तिलोपः (श्रद्धाम्) अत्सत्यं दधाति ययेच्छया ताम् । अदिति सत्यना० निर्ध० ३ । १० (आप्नोति) (श्रद्धया) (सत्यम्) सत्सु नित्येषु पदार्थेषु व्यवहारेषु वा साधुस्तं परमेश्वरं धर्मं वा (आप्यते) प्राप्यते ॥ ३० ॥

अन्वयः—यो बालकः कन्यका मनुष्यो वा व्रतेन दीक्षामा-

प्नोति दीक्षया दक्षिणामप्नोति दक्षिणा श्रद्धामप्नोति तथा श्रद्धया वा येन सत्यमाप्यते स सुखी भवति ॥ ३० ॥

भावार्थः—कश्चिदपि मनुष्यो विद्यासुशिक्षाश्रद्धाभिर्विना सत्यान् व्यवहारान् प्राप्तुमसमर्थश्च त्वक्तुं न शक्नोति ॥ ३० ॥

पदार्थः—जो बालक कन्या वा पुरुष (वृत्तेन) ब्रह्मचर्यादि नियमों से (दीक्षाम्) ब्रह्मचर्यादि सत्कर्मों के आरम्भ रूप दीक्षा को (आप्नोति) प्राप्त होता है (दीक्षया) उस दीक्षा से (दक्षिणाम्) प्रतिष्ठा और धन को (अप्नोति) प्राप्त होता है (दक्षिणा) उस प्रतिष्ठा वा धन रूप से (श्रद्धाम्) सत्य के धारण में प्रीति रूप श्रद्धा को (अप्नोति) प्राप्त होता है वा उस (श्रद्धया) श्रद्धा से निमित्त (पत्त्यम्) निमित्त पदार्थ वा व्यवहारों में उत्तम परमेश्वर वा धर्म की (आप्यते) प्राप्ति की है वह सुखी होता है ॥ ३० ॥

भावार्थः—कोई भी मनुष्य विद्या अच्छी शिक्षा और श्रद्धा के बिना सत्य व्यवहारों को प्राप्त होने और दुष्ट व्यवहारों के छोड़ने को समर्थ नहीं होता ॥ ३० ॥

एतावद्रूपमित्यस्य हैमचिर्ऋषिः । यज्ञो देवता ।

अनुष्टुप्छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

पुनर्मनुष्या किं कुर्युरित्याह ॥

किं मनुष्यों को क्या करना चाहिये इम वि० ॥

एतावद्रूपं यज्ञस्य यद्देवैर्ब्रह्मणा कृतम् । तदेतत्सर्वमप्नोति यज्ञे सौवामणीसुते ॥ ३१ ॥

एतावत् । रूपम् । यज्ञस्य । यत् । देवैः । ब्रह्मणा । कृतम् । तत् । एतत् । सर्वम् । आप्नोति । यज्ञे । सौवामणी । सुते ॥ ३१ ॥

पदार्थः—(एतावत्) एतत् परिमाणमस्य तत् (रूपम्)
स्वरूपम् (यज्ञस्य) यजनकर्मणः (यत्) (देवैः) विद्वद्भिः
(ब्रह्मणा) परमेश्वरेण वेदचतुष्टयेन वा (कृतम्) निष्पादितं
प्रकाशितं वा (तत्) परोक्षम् (एतत्) प्रत्यक्षम् (सर्वम्)
(आप्नोति) (यज्ञे) (सौत्रामणी) सूत्राणि यज्ञोपवीतादीनि
मणिना ग्रन्थिनापुक्तानि अग्र्यन्तेयस्मिँस्तस्मिन् (सुते) सम्पादिते ॥ ३१ ॥

अन्वयः—यो मनुष्यो यदेवैर्ब्रह्मणा यज्ञस्यैतावद् रूपं कृतं तदे-
तत् सर्वं सौत्रामणी सुते यज्ञ आप्नोति स द्विजत्वारम्भं करोति ॥ ३१ ॥

भावार्थः—विद्वद्भिर्मनुष्यैर्यावद्यज्ञानुष्ठानानुसन्धानं क्रियेत ता-
वदेवानुष्ठाय महोत्तमं यज्ञफलमाप्तव्यम् ॥ ३१ ॥

पदार्थः—जो मनुष्य (यत्) जिस (देवैः) विद्वानों और (ब्रह्मणा)
परमेश्वर वा चार वेदों में (यज्ञस्य) यज्ञ के (एतावत्) इतने (रूपम्) स्वरूप को
(कृतम्) सिद्ध किया वा प्रकाशित किया है (तत्) उस (एतत्) इस (सर्वम्)
समस्त को (सौत्रामणी) जिस में यज्ञोपवीतादि ग्रन्थियुक्त सूत्र धारण किये जाते हैं
उस (सुते) सिद्ध किये हुए (यज्ञे) यज्ञ में (आप्नोति) प्राप्त होता है वह द्विज
होने का आरम्भ करता है ॥ ३१ ॥

भावार्थः—विद्वान् मनुष्यों को योग्य है कि जितना यज्ञ के अनुष्ठान का
अनुसन्धान किया जाता है उतना ही अनुष्ठान करके बड़े उत्तम यज्ञ के फल को
प्राप्त होंगे ॥ ३१ ॥

सुरावन्तमित्यस्य निचृदतिजगती च्छन्दः । इन्द्रो देवता ।

निषादः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर भी उसी वि० ॥

सुरावन्तं बर्हिषदं सुवीरं यज्ञं हिंन्वन्ति म०

हिषा नमोभिः । दधानाः सोमन्दिवि देवतासु मदे-
मेन्द्रं यजमानाः स्वर्काः ॥ ३२ ॥

सुरावन्तमिति सुराऽवन्तम् । बर्हिषदम् । बर्हि-
पदमिति बर्हिऽसदम् । सुवीरमिति सुऽवीरम् । यज्ञ-
म् । हिन्वन्ति । महिषाः । नमोभिरिति नमःऽभिः ।
दधानाः । सोमम् । दिवि । देवतासु । मदेम् । इ-
न्द्रम् । यजमानाः । स्वर्काऽइति सुऽअर्काः ॥ ३२ ॥

पदार्थः—(सुरावन्तम्) सुराः प्रशस्ताः सोमा विद्यन्ते य-
स्मिँस्तम् (बर्हिषदम्) यो बर्हिष्याकाशे सीदति तम् (सुवीरम्)
शोभना वीराः शरीरात्मबलयुक्तायस्मात्तम् (यज्ञम्) (हिन्वन्ति)
वर्धयन्ति (महिषाः) महान्तः पूजनीयाः (नमोभिः) अनैः
(दधानाः) धरन्तः (सोमम्) ऐश्वर्यम् (दिवि) शुद्धे व्यवहारे
(देवतासु) विद्वत्सु (मदेम्) हर्षे (इन्द्रम्) परमैश्वर्ययुक्तज-
नम् (यजमानाः) ये यजन्ति ते विद्वांसः (स्वर्काः) शोभना अर्का
अनादयः पदार्था येषान्ते ॥ ३२ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या ये महिषास्वर्का यजमाना नमोभिः
सुरावन्तं बर्हिषदं सुवीरं यज्ञं हिन्वन्ति ते दिवि देवतासु सोमामिन्द्रं
दधानाः सन्तो वयञ्च मदेम ॥ ३२ ॥

भावार्थः—ये मनुष्या अनाद्यैश्वर्यं सञ्चित्य तेन विदुषः स-
न्तोष्य सद्विद्यासु शिक्षाः संगृह्य सर्वहितैषिणः स्युस्तेऽत्र पुत्रकल-
त्रानन्दमाप्नुवन्तु ॥ ३२ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो जो (महिषाः) महान् पूजनीय (स्वर्गाः) उत्तम अन्न आदि पदार्थों से युक्त (यजमानाः) यज्ञ करने वाले विद्वान् लोग (नमोभिः) अन्नादि से (सुरावन्तम्) उत्तम सोम रस युक्त (बर्हिषदम्) जो प्रशस्त आकाश में स्थिर होता उस (सुवीरम्) उत्तम शरीर तथा आत्मा के बल से युक्त वीरों की प्राप्ति करने हारे (यज्ञम्) यज्ञ को (हिन्वन्ति) बढ़ाने हैं वे और (दिवि) शुद्ध व्यवहार में तथा (देवतासु) विद्वानों में (सोमम्) ऐश्वर्य्य और (इन्द्रम्) परमैश्वर्य्य युक्त जन को (दधानाः) धारण करते हुए हम लोग (मदेम) आनन्दित हों ॥ ३२ ॥

भावार्थः—जो मनुष्य अन्नादि ऐश्वर्य्य का सञ्चय कर उस से विद्वानों को प्रसन्न और सत्य विद्याओं में शिक्षा ग्रहण कर के सब के हितैषी हों वे इस संसार में पुत्र स्त्री के आनन्द को प्राप्त होवें ॥ ३२ ॥

यस्ते रसइत्यस्य द्वैमवर्चिर्ऋषिः । इन्द्रो देवता ।

लिष्टुपछन्दः । धैवतः स्वरः ॥

किम्भूता जना धन्या इत्याह ॥

कैसे पुरुष धन्यवाद के योग्य हैं हम वि० ॥

यस्ते रसः सम्भृतः श्रोपधीषु सोमस्य शुष्मः
सुरया सुतस्य । तेन जिन्व यजमानं मदेन सर-
स्वतीमद्विनाविन्द्रमग्निम् ॥ ३३ ॥

यः । ते । रसः । सम्भृत इति सम्भृतः ।
श्रोपधीषु । सोमस्य । शुष्मः । सुरया । सुतस्य ।
तेन । जिन्व । यजमानम् । मदेन । सरस्वतीम् ।
अद्विना । इन्द्रम् । अग्निम् ॥ ३३ ॥

पदार्थः—(यः) (ते) तव (रसः) आनन्दः (सम्भृतः)

सम्पद्भृतः (ओषधीषु) सोमलतादिषु (सोमस्य) अंशुमदादि सं-
ज्ञस्य चतुर्विंशतिधाभिधानस्य (शुष्मः) शुष्मं बलं विद्यते य-
स्मिन् सः (सुरया) शोभनदानशीलया स्त्रिया (सुतस्य) निष्पा-
दितस्य (तेन) (जिव्व) प्रीणीहि (यजमानम्) सर्वेभ्यः सुखं
ददमानम् (मदेन) आनन्दप्रदेन (सरस्वतीम्) प्रशस्तवि-
द्यायुक्तां स्त्रियम् (अश्विनौ) विद्याव्याप्तावध्यापकोदेशकौ (इ-
न्द्रम्) ऐश्वर्ययुक्तं सभासेनेशम् (अग्निम्) पावकवच्छत्रुदाहकं
योद्धारम् ॥ ३३ ॥

अन्वयः—हे विद्वन् यस्त ओषधीषु वर्तमानस्य सुतस्य सो-
मस्य सुरया सम्भृतः शुष्मो रसोऽस्ति तेन मदेन यजमानं सरस्व-
तीमश्विनाविन्द्रमग्निञ्च जिव्व ॥ ३३ ॥

भावार्थः—ये विद्वांसो जना महौषधिसारस्वयं संसेव्यान्या
न्सेवयित्वा सततमानन्दं वर्द्धयेयुस्ते धन्याः सन्ति ॥ ३३ ॥

पदार्थः—हे विद्वान् (यः) जो (ते) आप का (ओषधीषु) सोमलतादि
ओषधियों में वर्तमान (सुतस्य) सिद्ध किये हुए (सोमस्य) अंशुमान् आदि चौ-
बीस प्रकार के भेद वाले सोम का (सुरया) उत्तम दान शील स्त्री ने (सम्भृतः)
अच्छे प्रकार धारण किया हुआ (शुष्मः) बलकारी (रसः) रस है (तेन) उस
(मदेन) आनन्ददायक रस से (यजमानम्) सब को सुख देने वाले यजमान (स-
रस्वतीम्) उत्तम विद्यायुक्त स्त्री (अश्विनौ) विद्याव्याप्त अध्यापक और उपदेशक
(इन्द्रम्) ऐश्वर्य युक्त समा और सेना के पति और (अग्निम्) पावक के समान
शत्रु को जलाने वाले योद्धा को (जिव्व) प्रसन्न कीजिये ॥ ३३ ॥

भावार्थः—जो विद्वान् समुप्य महौषधियों के सारों को आप सेवन कर अन्यों
को सेवन कराके निरन्तर आनन्द बढ़ावें वे धन्यवाद के योग्य हैं ॥ ३३ ॥

यमश्विनेत्यस्य हैमवचिर्ऋषिः । सोमो देवता ।

तिष्ठत् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

कीदृशाः जनाः सुखिनो भवन्तीत्याह ॥

कैसे पुरुष सुखी होते हैं इस वि० ॥

यमश्विना नमुचेरासुरादधि सरस्वत्य सुनोदि-
न्द्रियाय । इमन्तं शुक्रमधुमन्तं मिन्दुं सोमं
राजानमिह भक्षयामि ॥ ३४ ॥

यम् । अश्विना । नमुचेः । आसुरात् । अधि ।
सरस्वती । असुनीत् । इन्द्रियाय । इमम् । तम् ।
शुक्रम् । मधुमन्तम् । इन्दुम् । सोमम् । राजानम् ।
इह । भक्षयामि ॥ ३४ ॥

पदार्थः—(यम्) (अश्विना) सभासेनेशौ (नमुचेः) यो
जलं न मुञ्चति तस्मात् (आसुरात्) असुरस्य मेघस्यायं तस्मात्
(अधि) (सरस्वती) विदुषी स्त्री (असुनीत्) सुनोति (इन्द्रि-
याय) धनायेन्द्रियबलाय वा (इमम्) (तम्) (शुक्रम्) शीघ्रं
बलकरम् (मधुमन्तम्) प्रशस्तमधुरादिगुणयुक्तम् (इन्दुम्) परमैश्वर्य
कारकम् (सोमम्) पुरुषार्थे प्रेरकम् (राजानम्) प्रकाशमानम् (इह)
अस्मिन् संसारे (भक्षयामि) भुञ्जे भोजयामि वा ॥ ३४ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या इहेन्द्रियाय यं नमुचेरासुरादधि शुक्रं
मधुमन्तमिन्दुं राजानं सोमं सरस्वत्यसुनोदश्विना सुनुतां तमिममहं
भक्षयामि ॥ ३४ ॥

भावार्थः—वे मनुष्या सारान्नरसभोजिनो भवन्ति ते बलि-
ष्ठेन्द्रियाः सन्तःसदानन्दं भुञ्जते ॥ ३४ ॥

पदार्थ—हे मनुष्यो (इह) इस संसार में (इन्द्रियाय) धन और इन्द्रिय
बल के लिये (यम्) जिस (नमुषेः) जल को जो नहीं छोड़ता (आसुरात्) उस
मेघ व्यवहार से (अधि) अधिक (शुकम्) शीघ्रबलकारी (मधुमन्तम्) उत्तम मधु-
रादिगुण युक्त (इन्दुम्) परमैश्वर्य करने वाले (राजानम्) प्रकाशमान (सोमम्) पुरुषार्थ
में प्रेरक सोम ओषधि को (सरस्वती) विदुषी स्त्री (अमृनोत्) सिद्ध करती तथा (अ-
श्विना) सभा और सेना के पति सिद्ध करते हैं (तम्, इमम्) उस इस को मैं (भक्ष-
यामि) भोग करता और भोगवाता हूँ ॥ ३४ ॥

भावार्थः—जो मनुष्य उत्तम अन्न रस के भोजन करने वाले होते हैं वे बल-
युक्त इन्द्रियों वाले होकर सदा आनन्द को भोगते हैं ॥ ३४ ॥

यदन्नमित्यस्य हैमवर्चिर्ऋषिः । सोमो देवता ।

विराट् बिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

मनुष्यैः सर्वं आनन्दयितव्यो इत्याह ॥

मनुष्यों को चाहिये कि सब को आनन्द करें इस वि० ॥

यदन्नं रित्तरसिनः सुतस्य यदिन्द्रोऽपिब-
च्छचीभिः । अहन्तदस्य मनसा शिवेन सोमं रा-
जानमिह भक्षयामि ॥ ३५ ॥

यत् । अन्नं । रितम् । रसिनः । सुतस्य । यत् ।
इन्द्रः । अपिबत् । शचीभिः । अहम् । तत् ।
अस्य । मनसा । शिवेन । सोमम् । राजानम् ।
इह । भक्षयामि ॥ ३५ ॥

पदार्थः—(यत्) (अत्र) अस्मिन् संसारे (रितम्)
लितं प्राप्तम् । अत्र लकारस्य रेफादेशः (रसिनः) प्रशस्तो रसो
विद्यते यस्मिँस्तस्य (सुतस्य) निष्पादितस्य (यत्) यम् (इन्द्रः)
सूर्यः (अपिव्रत्) (शचीभिः) क्रियाभिः शचीति कर्मना०
नियं० २ । १ (अहम्) (तत्) तम् (अस्य) (मनसा)
(शिवेन) मङ्गलमयेन (सोमम्) ओषधीरसम् (राजानम्)
देदीप्यमानम् (इह) (भक्षयामि) ॥ ३५ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या यथाहमिहास्य सुतस्य रसिनो यदन्न रि-
समऽस्तीन्द्रश्शचीभिर्यदपिव्रत् राजानं सोमं च शिवेन मनसा भ-
क्षयामि तथा यूयमपि भक्षयत ॥ ३५ ॥

भावार्थः—हे मनुष्या यथा सूर्यः स्वकिरणैर्जलान्याकृष्य वर्षि-
त्वा सर्वान् सुखयति तथैवानुकूलाभिः क्रियाभी रसान् संसेव्य ब-
लमुन्नीय यशोवृष्ट्या सर्वान् यूयमानन्दयत ॥ ३५ ॥

पदार्थः—हे मनुष्य लोगो जैसे (अहम्) मैं (इह) इस संसार में (अस्य)
इस (सुतस्य) सिद्ध किये हुए (रसिनः) प्रशंसित रस युक्त पदार्थ का (यत्)
जो भाग (अत्र) इस संसार ही में (रितम्) लित प्राप्त है वा (इन्द्रः) सूर्य
(शचीभिः) आकर्षणादि कर्मों के साथ (यत्) जो (अपिव्रत्) पीता है (तत्)
उस को और (राजानम्) प्रकाशमान (सोमम्) ओषधियों के रस को (शिवेन)
कल्याण कारक (मनसा) मन से (भक्षयामि) भक्षण करता और पीता हूं वैसे
तुम भी भक्षण किया और पिया करो ॥ ३५ ॥

भावार्थः—हे मनुष्यो जैसे सूर्य अपनी किरणों से जलों का आकर्षण कर
और वर्षा के सब को सुखी कर्ता है वैसे ही अनुकूल क्रियाओं से रसों का सेवन अच्छे
प्रकार करके बल को बढ़ा कीर्ति से सब को तुम लोग आनन्दित करो ॥ ३५ ॥

पितृभ्यः इत्यस्य प्रजातिर्ऋषिः । पितरोदेवताः ।

निचृदाष्टिषिष्टुप् छन्दः । मध्यमः स्वरः ॥

पित्रपत्यादिभिरितरेतरं कथं वर्तितव्यमित्याह ॥

माता पिता पुत्रादि को परस्पर कैसे वर्तना चाहिये इस वि० ॥

पितृभ्यः स्वधायिभ्यः स्वधा नमः पितामहेभ्यः
स्वधायिभ्यः स्वधा नमः । प्रपितामहेभ्यः । स्वधा-
यिभ्यः स्वधा नमः । अक्षन् पितरोऽमीमदन्त पि-
तरोऽतीतृपन्त पितरः पितरः शुन्धध्वम् ॥ ३६ ॥

पितृभ्यऽइति पितृभ्यः । स्वधायिभ्यऽइति स्व-
धायिभ्यः । स्वधा । नमः । पितामहेभ्यः । स्वधा-
यिभ्यऽइति स्वधायिभ्यः । स्वधा । नमः । प्रपितामहे-
भ्य इति प्रपितामहेभ्यः । स्वधायिभ्यऽइति स्व-
धायिभ्यः । स्वधा । नमः । अक्षन् । पितरः । अ-
मीमदन्त । पितरः । अतीतृपन्त । पितरः । पि-
तरः । शुन्धध्वम् ॥ ३६ ॥

पदार्थः—(पितृभ्यः) पालकेभ्यो जनकाध्यापकादिभ्यः (स्व-
धाधिभ्यः) ये स्वधामुदकमन्त्रं वैतुं प्राप्तुं शीलास्तेभ्यः । स्वधे-
त्युदकना० निघं० १ । १२ स्वधेत्यन्नना० निघं० २ । ७ (स्वधा)
अन्नम् (नमः) सत्करणम् (पितामहेभ्यः) ये पितॄणां पितर-
स्तेभ्यः (स्वधाधिभ्यः) (स्वधा) स्वात् दधाति यथा सा क्रि-
या (नमः) नमनम् (प्रपितामहेभ्यः) ये पितामहानां पितरस्तेभ्यः
(स्वधाधिभ्यः) (स्वधा) स्वेन धारिता सेवा (नमः) अन्ना-
दिकम् (अन्नन्) अदन्तु । योऽदधातोः स्थाने घञलृआदेश-
स्तस्य लुङि रूपम् (पितरः) ज्ञानिनः (अमीमदन्त) अति-
शयेन हर्षयत (पितरः) (अतीतृपन्त) अतिशयेन तर्पयत
(पितरः) (पितरः) (शुन्धध्वम्) पवित्रीकुरु ॥ ३६ ॥

अन्वयः—अस्माभिः पुत्रशिष्यादिमनुष्यैर्गर्भ्यः स्वधाधिभ्यः
पितृभ्यः स्वधा नमः स्वधाधिभ्यः पितामहेभ्यः स्वधा नमः स्वधा-
धिभ्यः प्रपितामहेभ्यः स्वधा नमः क्रियते हे पितरस्ते भवन्तोऽस्म-
त्सुपंस्कृतान्यन्नादीन्यन्नं हे पितरो यूयमानन्दिता भूत्वाऽस्मान्
मीमदन्त हे पितरो यूयं तृप्ता भूत्वाऽस्मानतीतृपन्त हे पितरो यूयं
शुद्धा भूत्वाऽस्मान् शुन्धध्वम् ॥ ३६ ॥

भावार्थः—हे पुत्रशिष्यस्नुषादयो जना यूयमुत्तमैरन्नादिभिः
पित्तादीन्वृद्धान्सततं सत्कुरुत पितरो युष्मानप्यानन्दयेयुः । यथा
मातापिषादयो बाह्यान्स्वर्गायां युष्मान् सेवन्ते तथैव यूयं वृद्धा-
न्यर्गायां तेषां सेवां यथावत्कुरुत ॥ ३६ ॥

पदार्थः—हम पुत्र शिष्यादि मनुष्य (स्वधायिभ्यः) जिन स्वधा अन्न और जल को प्राप्त होने के स्वभाव वाले (पितृभ्यः) ज्ञानियों को (स्वधा) अन्न देते और (नमः) सत्कार करते (स्वधायिभ्यः) बहुत अन्न को चाहने वाले (पितामहेभ्यः) पिता के पिताओं को (स्वधा) सुन्दर अन्न देते तथा (नमः) सत्कार करते और (स्वधायिभ्यः) उत्तम अन्न के चाहने वाले (प्रपितामहेभ्यः) पितामह के पिताओं को (स्वधा) अन्न देने और उन का (नमः) सत्कार करते हैं वे हे (पितरः) पिता आदि ज्ञानियों आप लोग हमने अच्छे प्रकार बनाये हुए अन्न आदि का (अक्षन्) मोनन कीजिये हे (पितरः) अध्यापक लोगो आप आनन्दित हो के हम को (अमीमदन्त) आनन्दशुक्त कीजिये हे (पितरः) उपदेशक लोगो आप तुम हो कर हम को (अतीतृपन्त) तृप्त कीजिये । हे (पितरः) विद्वानो आप लोग शुद्ध हो कर हम को (शुन्धध्वम्) शुद्ध कीजिये ॥ ३६ ॥

भावार्थः—हे पुत्र शिष्य और पुत्रवधू आदि लोगो तुम उत्तम अन्न आदि पदार्थों से पिता आदि वृद्धों का निरन्तर सत्कार किया करो तथा पितर लोग तुम को भी आनन्दित करें जैसे माता पितादि वाल्यावस्था में तुम्हारे सेवा करते हैं वैसे ही तुम लोग वृद्धावस्था में उन की सेवा यथावत् किया करो ॥ ३६ ॥

पुनन्तु मा पितरइत्यस्य प्रजापतिर्ऋषिः । सरस्वती
देवता । भुरिगष्टिच्छन्दः । मध्यमः स्वरः ॥

पुनस्तदेवाह ॥

फिर उसी वि० ॥

पुनन्तु मा पितरः सोम्यासः पुनन्तु मा पिता-
महाः । पुनन्तु प्रपितामहाः पवित्रेण शतायुषा ।
पुनन्तु मा पितामहाः पुनन्तु प्रपितामहाः । प-
वित्रेण शतायुषा विश्वमायुर्व्यूश्नवै ॥ ३७ ॥

पुनन्तु । मा । पितरः । सोम्यासः । पुनन्तु ।
 मा । पितामहाः । पुनन्तु । प्रपितामहाऽइति
 प्रऽपितामहाः । पवित्रेण । शतायुषेति शतऽआयु-
 षा । पुनन्तु । मा । पितामहाः । पुनन्तु । प्रपिता-
 महा इति प्रऽपितामहाः । पवित्रेण । शतायुषेति-
 शतऽआयुषा । विश्वम् । आयुः । वि । अश्नवै ॥ ३७ ॥

पदार्थः—(पुनन्तु) अगुद्धाद्व्यवहारान्निवर्त्य शुद्धे प्रवर्त्य
 पवित्रीकुर्वन्तु (मा) माम् (पितरः) ज्ञानप्रदानेन पालकाः
 (सोम्यासः) सोमे ऐश्वर्ये भवाः सोमवच्छ्रान्ता वा (पुनन्तु)
 (मा) (पितामहाः) (पुनन्तु) (प्रपितामहाः) (पवित्रेण)
 शुद्धाचरणयुक्तेन (शतायुषा) शतं वर्षाणि यस्मिन्नायुषि तेन
 (पुनन्तु) (मा) (पितामहाः) (पुनन्तु) (प्रपितामहाः)
 (पवित्रेण) ब्रह्मचर्यादिधर्माचरणयुक्तेन (शतायुषा) (विश्वम्)
 पूर्णम् (आयुः) जीवनम् (वि) विविधार्थे (अश्नवै) प्रा-
 नुयाम् लोटप्रयोगोऽयम् ॥ ३७ ॥

अन्वयः—सोम्यासः पितरः पवित्रेण शतायुषा मा पुनन्तु
 सोम्यासः पितामहाः पवित्रेण शतायुषा मा पुनन्तु सोम्यासः प्रपि-
 तामहाः पवित्रेण शतायुषा मा पुनन्तु सोम्यासः पितामहाः पवि-
 त्रेण शतायुषा मा पुनन्तु सोम्यासः प्रपितामहाः पवित्रेण शतायुषा
 मा पुनन्तु यतोऽहं विश्वमायुर्व्यश्नवै प्राप्नुयाम् ॥ ३७ ॥

भावार्थः—पितृपितामहप्रपितामहैः स्वकन्याः पुत्राश्च ब्रह्म-
चर्यसुशिक्षाधर्मोपदेशेन संयोज्य विद्यासुशीलयुक्ताः कार्याः सन्तानैः
सेवानुकूलचरणाभ्यां सर्वे नित्यं सेवनीयाः । एवं परस्परोपकारेण
गृहाश्रमे आनन्देन वर्त्तिनव्यम् ॥ ३७ ॥

पदार्थः—(सोम्यासः) ऐश्वर्य से युक्त वा चन्द्रमा के तुल्य शान्त (पि-
तरः) ज्ञान देने से पालक पितर लोग (पवित्रेण) शुद्ध (यतायुषा) सौ वर्ष की
आयु से (मा) मुझ को (पुनन्तु) पवित्र करे अतिबुद्धिमान् चन्द्रमा के तुल्य आ-
नन्द कर्त्ता (पितामहाः) पिताओं के पिता उस अतिशुद्ध सौ वर्ष युक्त आयु से
(मा) मुझ को (पुनन्तु) पवित्र करें । ऐश्वर्यदाता चन्द्रमा के तुल्य शीतल स्व-
भाव वाले (प्रपितामहाः) पितामहों के पिता लोग शुद्ध सौ वर्ष पर्यन्त जीवन से
(मा) मुझ को (पुनन्तु) पवित्र करें । विद्यादि ऐश्वर्ययुक्त वा शान्त स्वभाव (पि-
तामहाः) पिताओं के पिता (पवित्रेण) अतीव शुद्धानन्दयुक्त (यतायुषा) शत वर्ष
पर्यन्त आयु से मुझ को (पुनन्तु) पवित्राचरण युक्त करें । सुन्दर ऐश्वर्य के दाता
वा शान्ति युक्त (प्रपितामहाः) पितामहों के पिता पवित्र धर्माचरण युक्त सौ वर्ष
पर्यन्त आयु से मुझ को (पुनन्तु) पवित्र करें जिस से मैं (विश्वम्) सम्पूर्ण
(आयुः) जीवन को (व्यश्नवे) प्राप्त होऊँ ॥ ३७ ॥

भावार्थः—पिता, पितामह और प्रपितामहों को योग्य है कि अपने कन्या
और पुत्रों को ब्रह्मचर्य अच्छी शिक्षा और धर्मोपदेश से संयुक्त कर के विद्या और
उत्तम शील से युक्त करें सन्तानों को योग्य है कि पितादि की सेवा और अनुकूल
आचरण से पिता आदि सभी की नित्य सेवा करें ऐसे परस्पर उपकार से गृहाश्रम में
आनन्द के साथ वर्त्तना चाहिये ॥ ३७ ॥

अग्निप्रायूपि इत्यस्य वैखानस ऋषिः । इन्द्रो देवता ।

गायत्री छन्दः । षड्जः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

अग्न्_१आयूँ_२पि पव_३स_४आ सुवोर्ज_५मिषं च नः ।
आरे बाधस्व दुच्छुनाम् ॥ ३८ ॥

अग्ने । आयूँ_२पि । पव_३से । आ । सुव । ऊर्जम् ।
इषम् । च । नः । आरे । बाधस्व । दुच्छुनाम् ॥ ३८ ॥

पदार्थः—(अग्ने) विद्वन् पितः पितामह प्रपितामह (आयूँपि)
अन्नादीनि (पवसे) पवित्रीकुर्याः । लोटप्रयोगोऽयम् (आ) सम
न्तात् (सुव) प्रेर्ष्व (ऊर्जम्) पराक्रमम् (इषम्) इच्छासिद्धिम्-
(च) (नः) अस्माकम् (आरे) दूरे निकट (बाधस्व) निवर्त्तय
(दुच्छुनाम्) दुतो दुष्टाश्चानइव वर्तमानास्तेषाम् ॥ ३८ ॥

अन्वयः—हे अग्ने यस्त्वं न आयूँपि पवसे स त्वमूर्जमिषं
चासुव आरे दुच्छुनां संगं बाधस्व ॥ ॥३८ ॥

भावार्थः—पित्रादयोऽपत्येषु दीर्घायुःपराक्रमशुभेच्छा धारयि-
त्वा स्वसन्तानान् दुष्टानां सङ्गानिवार्य श्रेष्ठानां सङ्गे प्रवर्त्य धार्मि-
कान् दीर्घायुषः कुर्वन्तु यतस्ते वृद्धावस्थायामप्यप्रियाचरणं कदा-
चिन्न कुर्युः ॥ ३८ ॥

पदार्थः—हे (अग्ने) विद्वन् पिता, पितामह और प्रपितामह ओ आप (नः)
हमारे (आयूँपि) आयुर्दाओं को (पवसे)पवित्र करें सो आप (ऊर्जम्) पराक्रम (च)
और (इषम्) इच्छासिद्धि को (आ, सुव) चारों ओर से सिद्ध करिये और दूर और
निकट बसने हारे (दुच्छुनाम्) दुष्ट कुत्तों के समान मनुष्यों के संग को (बाधस्व)
छुड़ा दीजिये ॥ ३८ ॥

भावार्थः—पिता आदि लोग अपने सन्तानों में दीर्घ आयु पराक्रम और शुभ इच्छा का धारण कराके अपने सन्तानों को दुष्टों के संग से रोक और श्रेष्ठों के संग में प्रवृत्त करा के धार्मिक चिरञ्जीवी करें जिस से वे वृद्धावस्थामें भी अप्रियाचरण कभी न करें ॥ १८ ॥

पुनन्तुमादेवजनाडत्यस्य वैखानस ऋषिः । विद्वांसो देवताः ।

अनुष्टुप् छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

पुनन्तु मा देवजनाः पुनन्तु मनसा धियः । पुनन्तु
विश्वा भूतानि जातवेदः पुनीहि मा ॥ ३९ ॥

पुनन्तु । मा । देवजनाऽइति देवजनाः । पुनन्तु ।
मनसा । धियः । पुनन्तु । विश्वा । भूतानि । जातवेदऽ-
इति जातवेदः । पुनीहि । मा ॥ ३९ ॥

पदार्थः—हे (पुनन्तु) (मा) (देवजनाः) देवा विद्वांसश्च ते
जना धर्मे प्रसिद्धाश्च (पुनन्तु) (मनसा) विज्ञानेन (धियः)
बुद्धीः (पुनन्तु) (विश्वा) सर्वाणिः (भूतानि) (जातवेदः)
जातेषु जनेषु ज्ञानिन् विहन् (पुनीहि) (मा) माम् ॥ ३९ ॥

अन्वयः—हे जातवेदो विहन् यथा देवजना मनसा मां
पुनन्तु मम धियश्च पुनन्तु मम विश्वाभूतानि मा पुनन्तु तथा
त्वं मा पुनीहि ॥ ३९ ॥

भावार्थः—विदुषां विदुषीणां चेदमेव मुख्यं कृत्यमस्ति यत् पुत्राः पुत्र्यश्च ब्रह्मचर्यसुशिक्षाभ्यां विद्वांसः विदुष्यश्च सुशीलाः सततं संपादनीया इति ॥ ३९ ॥

पदार्थः—हे (मातवेदः) उत्पन्न हुए जनों में ज्ञानी विद्वान् जैसे (देव-जनाः) विद्वान् जन (मनसा) विज्ञान और प्रीति से (मा) मुझ को (पुनन्तु) पवित्र करें और हमारी (धियः) बुद्धियों को (पुनन्तु) पवित्र करें और (विश्वा) संपूर्ण (भूतानि) भूतप्राणिमात्र मुझ को (पुनन्तु) पवित्र करें वैसे आप (मा) मुझ को (पुनीहि) पवित्र कीजिये ॥ ३९ ॥

भावार्थः—विद्वान् पुरुष और विदुषी स्त्रियों का मुख्य कर्त्तव्य यही है कि जो पुत्र और पुत्रियों को ब्रह्मचर्य और सुशिक्षा से विद्वान् और विदुषी सुन्दर शील युक्त निरन्तर किया करें ॥ ३९ ॥

पवित्रेणेत्पस्य वैखानसश्रष्टिः । अग्निर्देवता ।

निचृद्गायत्री छन्दः । षड्जः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

पवित्रेण पुनीहि मा शुक्रेण देव दीद्यत् । अग्ने क्त्वा क्रतून् ॥ ४० ॥

पवित्रेण । पुनीहि । मा । शुक्रेण । देव । दीद्यत् । अग्ने । क्त्वा । क्रतून् । अनु ॥ ४० ॥

पदार्थः—(पवित्रेण) शुद्धेन (पुनीहि) (मा) (शुक्रेण) वीर्येण पराक्रमेण (देव) विद्यादातः (दीद्यत्) प्रकाशमान (अग्ने) विद्वन् (क्त्वा) क्रतुना प्रज्ञया कर्मणा वा (क्रतून्) प्रज्ञा कर्माणि वा (अनु) ॥ ४० ॥

अन्वयः—हे दीयदेवाग्ने त्वं पवित्रेण शुकेण स्वयं पवित्रं भूत्वा मा माञ्जैतेनानुपुनीहि स्वस्य कृत्वा प्रज्ञाया कर्मणा व स्वां प्रज्ञां स्वं कर्म च पवित्री कृत्वास्माकंकृतूननु पुनीहि ॥ ४० ॥

भावार्थः—पित्रध्यापकोपदेशकाः स्वयं धार्मिका विद्वांसं भूत्वा स्वसन्नानानपीदृशानेव योग्यान्धार्मिकान् विदुषः कुर्घुः ॥ ४० ॥

पदार्थः—हे (दीयत्) प्रमाशमान (देव) विद्या के देने हारे (अग्ने विद्वन् आप (पवित्रेण) शुद्ध (शुकेण) वीर्य पराक्रम से स्वयं पवित्र हो कर (म पुनः २ पवित्र किया करो ॥ ४० ॥

भावार्थः—पिता अध्यापक और उपदेशक लोग स्वयं धार्मिक और विद्वान् होकर अपने सन्तानों को भी ऐसे ही धार्मिक योग्य विद्वान् करें ॥ ४० ॥

यत्त इत्यस्य वैश्वानस ऋषिः । अग्निर्देवता ।

निचृद्गायत्री छन्दः । षड्जः स्वरः ॥

जनैः कथं गुह्यैर्भवितव्यमित्याह ॥

मनुष्यों को कैसे गुह्य होना चाहिये इस वि० ॥

यत्तं पवित्रमर्चिष्यग्ने विततमन्तरा । ब्रह्म तेन पुनातु मा ॥ ४१ ॥

यत् । ते । पवित्रम् । अर्चिषि । अग्ने । वितत-
मिति विस्तृतम् । अन्तरा । ब्रह्मम् । तेन । पुनातु ।
मा ॥ ४१ ॥

पदार्थः—(यत्) (ते) तव (पवित्रम्) शुद्धम् (अर्चिषि)
अर्चिर्नृयोग्ये शुद्धे तेजसि (अग्ने) स्वप्रकाशस्वरूपेश्वर (वित-
तम्) व्याप्तम् (अन्तरा) (ब्रह्म) बृहद्ब्रह्मं वेदचतुष्टयम् (तेन)
(पुनातु) (मा) माम् ॥ ४१ ॥

अन्वयः—हे अग्ने ते तवाचिष्यन्तरा यत् विततं पवित्रं ब्रह्मा-
स्ति तेन मा मां भवान् पुनातु ॥ ४१ ॥

भावार्थः—हे मनुष्या यूयं यो देवानां देवः पवित्राणां पवित्रो
व्याप्त्येषु व्याप्तोऽन्तर्यामीश्वरस्तद्ब्रह्म वेदश्चास्ति तदनुकूलाचर-
णेन सततं पवित्रा भवत ॥ ४१ ॥

पदार्थः—हे (अग्ने) स्वप्रकाशस्वरूप जगदीश्वर (ते) तेरे (अर्चिषि)
सत्कार करने योग्य शुद्ध तेज स्वरूप में (अन्तरा) सत्र से भिन्न (यत्) जो (विततम्)
विस्तृत सत्र में व्याप्त (पवित्रम्) शुद्ध स्वरूप (ब्रह्म) उत्तम वेद विद्या है (तेन)
उस से (मा) मुझ को आप (पुनातु) पवित्र कीजिये ॥ ४१ ॥

भावार्थः—हे मनुष्यो तुमलोग जो देवों का देव पवित्रों का पवित्र व्याप्तों में
व्याप्त अन्तर्यामी ईश्वर और उस की विद्या वेद है उस के अनुकूल आचरण से निर-
न्तर पवित्र हूजिये ॥ ४१ ॥

पवमान इत्यस्य धैरवानस ऋषिः । सोमो देवता ।

गायत्री छन्दः । षड्जः स्वराः ॥

पुनर्मनुष्यैः पुत्रादयः कथं पवित्राः करणीया इत्याह ॥

किं मनुष्यों को पुत्रादि कैसे पवित्र करने चाहिये इस वि० ॥

पवमानः सोऽअद्य नः पवित्रेण विचर्षणिः । यः
पोता स पुनातु मा ॥ ४२ ॥

पवमानः । सः । अद्य । नः । पवित्रेण । विचर्ष-

णिरिति विऽर्चयणिः । यः । पोता । सः । पुनातु ।

मा ॥ ४२ ॥

पदार्थः—(पवमानः) पवित्रः (सः) (अथ) (नः) अस्माकम् मध्ये (पवित्रेण) शुद्धाचरणेन (विचर्षणिः) विविधविद्याप्रद ईश्वरः (यः) (पोता) पवित्रकर्त्ता (सः) (पुनातु) (मा) माम् ॥ ४२ ॥

अन्वयः—यो नो मध्ये पवित्रेण पवमानो विचर्षणिरस्ति सोऽस्माकं पवित्रकर्त्तापदेशकश्चास्ति स पोता मा पुनातु ॥ ४२ ॥

भावार्थः—मनुष्या ईश्वरवद्धारमिका भूत्वा स्वसन्तानान् धर्मात्मनः कुर्युरीदृशानन्तराऽन्यानपि ते पवित्रयितुं न शक्नुवन्ति ॥ ४२ ॥

पदार्थः—(यः) जो जगदीश्वर (नः) हमारे मध्य में (पवित्रेण) शुद्ध आचरण से (पवमानः) पवित्र (विचर्षणिः) विविध विद्याओं का दाता है (सः) सो (अथ) आज हम को पवित्र करने वाला और हमारा उपदेशक है (सः) सो (पोता) पवित्र स्वरूप परमात्मा (मा) मुझ को (पुनातु) पवित्र करे ॥ ४२ ॥

भावार्थः—मनुष्य लोग ईश्वर के समान धार्मिक हो कर अपने सन्तानों को धर्मात्मा करें ऐसे किये बिना अन्य मनुष्यों को भी वे पवित्र नहीं कर सकते ॥ ४२ ॥

उभाभ्यामित्यस्य वैखानस ऋषिः । सविता देवता ।

निचृद्गायत्री छन्दः । षड्जः स्वरः ॥

मनुष्यैरधर्मात्कथं भेतव्यमित्याह ॥

मनुष्यों को अधर्म से कैसे डरना चाहिये इस वि० ॥

उभाभ्यान्देव सवितः पवित्रेण सवेन च । मा पुनीहि विश्वतः ॥ ४३ ॥

उभाभ्याम् । देव । सवितरिति सवितः । पवित्रेण ।
सवेन । च । माम् । पुनीहि । विश्वतः ॥ ४३ ॥

पदार्थः—(उभाभ्याम्) विद्यापुरुषार्थाभ्याम् (देव) सुख-
प्रदातः (सवितः) सत्कर्मसु प्रेरकेश्वर (पवित्रेण) शुद्धाचरणेन
(सवेन) ऐश्वर्येण (च) (माम्) (पुनीहि) (विश्वतः) सर्वतः ॥ ४३ ॥

अन्वयः—हे देव सवितर्जगदीश्वर त्वं पवित्रेण सवेन चोभा-
भ्यां विश्वतो मां पुनीहि ॥ ४३ ॥

भावार्थः—हे मनुष्या य ईश्वरः सर्वान् शुद्धिं धर्मं च ग्राहयति
तमाश्रित्याऽधर्माचरणात्सदा भयं कुरुत ॥ ४३ ॥

पदार्थः—हे (देव) मुक्त के देने हारे (सवितः) सत्यकर्मों में प्रेरकजगदी-
श्वर आप (पवित्रेण) पवित्र वर्तित (च) और (सवेन) सफलैश्वर्य तथा (उभा-
भ्याम्) विद्या और पुरुषार्थ से (विश्वतः) सब और से (माम्) मुक्त को (पुनीहि)
पवित्र कीजिये ॥ ४३ ॥

भावार्थः—हे मनुष्यो जो ईश्वर सब मनुष्यों को शुद्धि और धर्म को ग्रहण
कराता है उसी का आश्रय कर के अधर्माचरण से सदा भय किया करो ॥ ४३ ॥

वैश्वदेवीत्यस्य वैखानस ऋषिः । विश्वे देवा देवताः ।

विराट् त्रिष्टुप्छन्दः । धैवनः स्वरः ॥

कथं राज्ञा राज्यं वर्द्धनीयमित्याह ॥

राजा को कैसे राज्य बढ़ाना चाहिये इस वि० ॥

वैश्वदेवी पुनती देव्यागाद्यस्यामिमा बह्व्यूस्त-
न्यू वीतिष्टाः । तया मदन्तः सधमादेषु वयश्च
स्याम पतयो रयीणाम् ॥ ४४ ॥

वैश्वदेवीति वैश्वऽदेवी । पुनती । देवी । आ ।
 अगात् । यस्याम् । इमाः । बह्व्यूः । तन्वुः । वीत
 पृष्ठाइति वीतऽपृष्ठाः । तथा । मदन्तः । सधमादे
 प्विति सधऽमादेषु । वयम् । स्याम् । पतयः । र-
 यीणाम् ॥ ४४ ॥

पदार्थः—(वैश्वदेवी) विश्वासां देवीनां विदुषीणां मध्य इयं
 विदुषी (पुनती) पवित्रतां कुर्वति (देवी) सकलविद्याधर्माचर
 णेन प्रकाशमाना (आ) सर्वत (अगात्) प्राप्तुयात् (यस्यां-
 म्) (इमाः) (बह्व्यूः) अनेकाः (तन्वः) विस्तृतविद्याः
 (वीतपृष्ठाः) विविधाने इतानि विदितानि पृष्ठानि प्रच्छन्नानि या-
 मिस्ताः (तथा) (मदन्तः) हृष्यन्तः (सधमादेषु) सहस्थानेषु
 (वयम्) (स्याम्) (पतयः) (रयीणाम्) धनानाम् ॥ ४४ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या या वैश्वदेवी पुनती देव्यध्यापिका ब्र-
 ह्मचारिणी कन्यास्मानागात् यस्यां सत्यामिमा बह्व्यूस्तन्वो वीत-
 पृष्ठाः स्युस्तथा सुशिक्षिता भार्याः प्राप्य वयं सधमादेषु मदन्तो
 रयीणां पतयः स्याम ॥ ४४ ॥

भावार्थः—यथा राजा सर्वकन्याऽध्यापनाय पूर्णविद्यावतीः
 स्त्रीर्नियोज्य सर्वा बालिकाः पूर्णविद्यासुशिक्षायुक्ताः कुर्यात् तथै
 व बालकानपि कुर्याद्यदैते यौवनस्थाः स्युस्तदैव स्वयंवरं विवाहं
 कारयेदेवं राज्यवृद्धिं सदा कुर्यात् ॥ ४४ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो जो (वैश्वदेवी) सब विदुषी स्त्रियों में उत्तम (पु-
नती) सब की पवित्रता करती हुई (देवी) सकल विद्या और धर्म के आचरण से
प्रकाशमान विद्याओं की पढ़ाने हारी ब्रह्मचारिणी कन्या हम को (आ, भगात्) प्राप्त होवे
(यस्याम्) जिन के होने में (इमाः) ये (बह्व्यः) बहुत सी (तन्वः) विस्तृत
विद्यायुक्त (वीतपृष्ठाः) विविध प्रश्नों को जानने हारी हों (तथा) उस से अच्छी
शिक्षा को प्राप्त भार्याओं को प्राप्त होकर (ययम्) हम लोग (सधमादेषु) समान
स्थानों में (मदन्तः) आनन्द युक्त हुए (रयीणाम्) धनादि ऐश्वर्यों के (पतयः)
स्वाधी (स्याम) होवें ॥ ४४ ॥

भावार्थः—जैसे राजा सब कन्याओं को पढ़ाने के लिये पूर्ण विद्या वाली
स्त्रियों को नियुक्त करके सब बालिकाओं को पूर्णविद्या और सुशिक्षायुक्त करे वैसे
ही बालकों को भी किया करे जब ये सब पूर्णयुवावस्था वाले हों तभी स्वयंवर विवाह
करावे ऐसे राज्य की वृद्धि को सदा किया करे ॥ ४४ ॥

ये समाना इत्यस्य वैश्वानस ऋषिः । पितरो देवताः ।

निचृदनुष्टुप्छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

कुत्र जनाः सुखं निवसन्तीत्याह ॥

कहां मनुष्य सुखपूर्वक निवास करते हैं इस वि० ॥

ये समानाः समनसः पितरो यमराज्ये । तेषां
लोकः स्वधा नमो यज्ञो देवेषु कल्पताम् ॥ ४५ ॥

ये । समानाः । समनसः इति सऽमनसः ।
पितरः । यमराज्य इति यमऽराज्ये । तेषाम् । लो-
कः । स्वधा । नमः । यज्ञः । देवेषु । कल्पताम् ॥ ४५ ॥

पदार्थः—(ये) (समानाः) सदृशाः (समनसः) समान
मनो विज्ञानं येषां ते (पितरः) प्रजापालकाः (यमराज्ये) य-
मस्य सभाधीशस्य राष्ट्रे (तेषाम्) (लोकः) सभादर्शनं वा

(स्वधा) अन्नम् (नमः) सत्करणम् (यज्ञः) संगन्तव्यो न्यायः
(देवेषु) विद्वत्सु (कल्पताम्) समर्थितोऽस्तु ॥ ४५ ॥

अन्वयः—ये समानाः समनसः पितरो यमराज्ये सन्ति तेषां
लोकः स्वधा नमो यज्ञश्च देवेषु कल्पताम् ॥ ४५ ॥

भावार्थः—यत्र बहुदर्शनामन्नाद्यैश्वर्ययुक्तानां सज्जनैः सत्कृतानां
धर्मैकनिष्ठानां विदुषां सभा सत्यं न्यायं करोति तत्रैव सर्वे मनुष्या
ऐश्वर्ये सुखे च निवासं कुर्वन्ति ॥ ४५ ॥

पदार्थः—(ये) जो (समानाः) सदृश (समनसः) तुल्य विज्ञान युक्त
(पितरः) प्रजा के रज्जक लोग (यमराज्ये) यथावत् न्यायकारी सभाधीश राजा
के राज्य में हैं (तेषाम्) उन का (लोकः) सभा का दर्शन (स्वधा) अन्न (न-
मः) सत्कार और (यज्ञः) प्राप्त होने योग्य न्याय (देवेषु) विद्वानों में (कल्प-
ताम्) समर्थ होवे ॥ ४५ ॥

भावार्थः—जहां बहुदर्शी अन्नादि ऐश्वर्य से संयुक्त सज्जनों से सत्कार को
प्राप्त एक धर्म ही में जिन की निष्ठा है उन विद्वानों की सभा सत्यन्याय को करती
है उसी राज्य में सब मनुष्य ऐश्वर्य और सुख में निवास करते हैं ॥ ४५ ॥

ये समाना इत्यस्य वैखानस ऋषिः । श्रीदेवता ।

अनुष्टुप् छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

पितृसन्तानाः परस्परं कथं वर्तेरन्नित्याह ॥

माता पिता और सन्तान आपस में कैसे वर्तें इस वि० ॥

ये समानाः समनसो जीवा जीवेषु मामकाः ।
तेषां श्रीर्मयि कल्पतामस्मैल्लोके शतं समाः ॥ ४६ ॥

ये । समानाः । समनसः ऽइति सऽमनसः । जीवाः ।
जीवेषु । मामकाः । तेषाम् । श्रीः । मयि । कल्पताम् ।
अस्मिन् । लोके । शतम् । समाः ॥ ४६ ॥

पदार्थः—(ये) (समानाः) सदृग्गुणकर्मस्वभावाः (सम-
नसः) समाने धर्मे मनो येषान्ते (जीवाः) ये जीवन्ति ते (जी-
वेषु) (मामकाः) मदीया (तेषाम्) (श्रीः) राज्यलक्ष्मीः (म-
यि) (कल्पताम्) (अस्मिन्) (लोके) (शतम्) (समाः)
संवत्सराः ॥ ४६ ॥

अन्वयः—येऽस्मिँल्लोके जीवेषु समानाः समनसो मामका जी-
वास्सन्ति तेषां श्रीमयि शतं समाः कल्पताम् ॥ ४६ ॥

भावार्थः—सन्ताना यावत्पितरो जीवेषुस्तावत्तान् सेवन्ताम् ।
पुत्रा यावत्पितृसेवकाः स्युस्तावत्ते सत्कर्त्तव्याः स्युर्यत् पितृणां ध-
नादि वस्तु तत्पुत्राणां यत्पुत्राणां तत् पितृणाञ्चास्तु ॥ ४६ ॥

पदार्थः—(ये) जो (अस्मिन्) इस (लोके) लोक में (जीवेषु) जीवते
हुओं में (समानाः) समान गुण कर्म स्वभाव वाले (समनसः) समान धर्म में मन र-
खने हारे (मामकाः) मेरे (जीवाः) जीते हुए पिता आदि हैं (तेषाम्) उनकी (श्रीः)
लक्ष्मी (मयि) मेरे समीप (शतम्) सौ (समाः) वर्ष पर्यन्त (कल्पताम्) समर्थ
होवे ॥ ४६ ॥

भावार्थः—सन्तान लोग जब तक पिता आदि जीवें तब तक उन की सेवा
किया करें पुत्र लोग जब तक पिता आदि की सेवा करें तब तक वे सत्कार के योग्य
होवें और जो पिता आदि का धनादि वस्तु हो वह पुत्रों और जो पुत्रों का हो वह
पिता आदि का रहे ॥ ४६ ॥

हेसृती इत्यस्य वैखानस ऋषिः । पितरो देवता ।

स्वराट्पङ्क्तिश्चन्द्रः । पञ्चमः स्वरः ॥

जीवानां द्वौ मार्गौ स्त इत्याह ॥

जीवों के दो मार्ग हैं इस वि० ॥

द्वे सृतीऽश्रृणवं पितृणामहं देवानामुत मर्त्या-
नाम् । ताभ्यामिदं विश्वमेजत्समेति यदन्तरा पितरं
मातरं च ॥ ४७ ॥

द्वेऽइति द्वे । सृतीऽइति सृती । अश्रृणवम् । पि-
तृणाम् । अहम् । देवानाम् । उत । मर्त्यानाम् ।
ताभ्याम् । इदम् । विश्वम् । एजत् । सम् । एति ।
यत् । अन्तरा । पितरम् । मातरम् । च ॥ ४७ ॥

पदार्थः—(द्वे) (सृती) सरन्ति गच्छन्त्याऽऽगच्छन्ति
जीवा ययोस्ते (अश्रृणवम्) शृणोमि (पितृणाम्) जनकादीनाम्
(अहम्) (देवानाम्) आचार्य्यादीनां विदुषाम् (उत) अपि
(मर्त्यानाम्) मनुष्याणाम् (ताभ्याम्) (इदम्) (विश्वम्) सर्वं
जगत् (एजत्) चलत्सत् (सम्) (एति) गच्छति (यत्) (अन्तरा)
मध्ये (पितरम्) जनकम् (मातरम्) जननीम् (च) ॥ ४७ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या अहं ये पितृणां मर्त्यानां देवानां च हे सृती अगृणवं गृणोमि ताभ्यामिदं विश्वमेजस्समेत्युत यत् पितरं मातरमन्तरा शरीरान्तरेणान्यौ मातापितरौ प्राप्नोति तदेतद् यूयं विजानीत ॥ ४७ ॥

भावार्थः—हे एव जीवानां गती वर्त्तेते एका मातापितृभ्यां जन्म प्राप्य संसारे विषयसुखभोगरूपा द्वितीया विद्वत्संगादिना मुक्तिसुखभोगारूपाऽस्ति आभ्यां सहैव सर्वे प्राणिनश्चरन्ति ॥ ४७ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो (अहम्) मैं जो (पितृणाम्) पिता आदि (मर्त्यानाम्) मनुष्यों (च) और (देवान्) विद्वानों की (द्वे) दो गतियों (सृती) जिन में आते जाते अर्थात् जन्म मरण को प्राप्त होते हैं उन को (अगृणवम्) सुनता हूँ (ताभ्याम्) उन दोनों गतियों से (इदम्) यह (विश्वम्) सब जगत् (एजत्) चलायमान हुआ (समेति) अच्छे प्रकार प्राप्त होता है (उत्) और (यत्) जो (पितरम्) पिता और (मातरम्) माता से (अन्तरा) पृथक् होकर दूसरे शरीर से अन्य माता पिता को प्राप्त होता है सो यह तुम लोग जानो ॥ ४७ ॥

भावार्थः—दोही जीवों की गति हैं एक माता पिता से जन्म को प्राप्त होकर संसार में विषय सुख के भोग रूप और दूसरी विद्वानों के सङ्ग आदि से मुक्ति सुख के भोग रूप है इन दोनों गतियों के साथही सब प्राणी विचरते हैं ॥ ४७ ॥

इदं हविरित्यस्य वैखानस ऋषिः । अग्निर्देवता ।

निचृदष्टिश्छन्दः । मध्यमः स्वरः ॥

सन्तानैः किं कर्त्तव्यमित्याह ॥

सन्तानों को क्या करना चाहिये इस वि० ॥

इदं हविः प्रजननं मेऽस्तुदशवीर्यं सर्वग-

ए०७ स्वस्तये । आत्मसनि प्रजासनि पशुसनि
लोकसन्यभयसनि । अग्निः प्रजां बहुलां मे करो-
त्वन्नं पयो रेतोऽस्मासु धत्त ॥ ४८ ॥

इदम् । हविः । प्रजननमिति प्रजननम् । मे । अ-
स्तु । दशवीरमिति दशवीरम् । सर्वगणम् । स्व-
स्तये । आत्मसनीत्यात्मसनि । प्रजासनीति प्रजा-
सनि । पशुसनीति पशुसनि । लोकसनीतिलोक-
सनि । अभयसनीत्यभयसनि । अग्निः । प्रजा-
मिति प्रजाम् । बहुलाम् । मे । करोतु । अन्नम् ।
पयः । रेतः । अस्मासु । धत्तः ॥ ४८ ॥

पदार्थः—(इदम्) (हविः) होतुमर्हम् (प्रजननम्) प्रज-
नयन्ति येन तत् (मे) मम (अस्तु) (दशवीरम्) दश वीराः
पुत्रा यस्मात् तत् (सर्वगणम्) सर्वे गणाः गणयाः प्रशंसनीयाः
पदार्था यस्मात् (स्वस्तये) सुखाय (आत्मसनि) आत्मानं
सनति सम्भजति येन तत् (प्रजासनि) प्रजाः सनति येन तत्
(पशुसनि) पशून् सनति सम्भजति येन (लोकसनि) लोकान्
सनति सम्भजति येन (अभयसनि) अभयं सनति सम्भजति येन

(अग्निः) अग्निरिव देदीप्यमानः पतिः (प्रजाम्) पुत्रपौत्रप्र-
भृतिम् (बहुलाम्) बहूनि सुखानि ददाति या ताम् (मे) ममम्
(करोतु) (अन्नम्) (पयः) दुग्धम् (रेतः) वीर्यम् (अस्मासु)
(धत्त) ॥ ४८ ॥

अन्वयः—अग्निर्मे बहुलां प्रजां करोतु मे यदिदं प्रजननं ह-
विर्दशवीरं सर्वगणमात्मसनि प्रजासनि पशुसनि लोकसन्धभयसन्ध
पत्नं करोतु तत् स्वस्तयेऽस्तु । हे मातापित्रादयो यूयमस्मासु प्र-
जामन्नं पयो रेतो धत्त ॥ ४८ ॥

भावार्थः—ये स्त्रीपुरुषाः पूर्णोत्तमं ब्रह्मचर्येण सर्वा विद्याशिक्षाः
सङ्गृह्य परस्परं प्रीत्या स्वयंवरं विवाहं कृत्वा ऋतुगामिनो भूत्वा
विधिवत् प्रजामुत्पादयन्ति तेषां सा प्रजा शुभगुणयुक्ता भूत्वा पि-
तृन् सततं सुखयति ॥ ४८ ॥

पदार्थः—(अग्निः) अग्नि के समान प्रकाशमान पति (मे) मेरे लिये
(बहुलाम्) बहुत सुख देनेवाली (प्रजाम्) प्रजा को (करोतु) करे (मे) मेरा जो
(इदम्) यह (प्रजननम्) उत्पत्ति करने का निमित्त (हविः) लेने देने योग्य
(दशवीरम्) दश सन्तानों का उत्पन्न करने हारा (सर्वगणम्) सब समुदायों से
सहित (आत्मसनि) जिस से आत्मा का सेवन (प्रजासनि) प्रजा का सेवन (प-
शुसनि) पशु का सेवन (लोकसनि) लोकों का अच्छे प्रकार सेवन और (अ-
भयसनि) अभय का दान रूप कर्म होता है उस सन्तान को करे वह (स्व-
स्तये) सुख के लिये (अस्तु) होवे हे माता पिता आदि लोगो आप (अस्मासु)
हमारे बीच में प्रजा (अन्नम्) अन्न (पयः) दूध और (रेतः) वीर्य को (धत्त)
धारण करो ॥ ४८ ॥

भावार्थः—जो स्त्री पुरुष पूर्ण ब्रह्मचर्य से सकल विद्या का शिक्षार्थों का
संग्रह कर परस्पर प्रीति से स्वयंवर विवाह कर के ऋतुगामी हो कर विधि पूर्वक प्रजा

की उत्पत्ति करते हैं उन की वह प्रजा शुभ गुण युक्त हो कर माता पिता आदि को निरन्तर सुखी करती है ॥ ४८ ॥

उदीरतामित्यस्य शङ्ख ऋषिः । पितरो देवताः ।

स्वराट् त्रिष्टुप्छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

पितृभिः किम्भूतैः किं कार्घ्यमित्याह ॥

पिताआदि को कैसे होकर क्या करना चाहिये इस वि० ॥

उदीरतामवरं उत्परांस उन्मध्यमाः पितरः सो-
म्यासः । असुं य ईयुरवृका ऋतज्ञास्ते नोऽवन्तु
पितरो हवेषु ॥ ४९ ॥

उत् । ईरताम् । अवरं । उत् । परांसः । उत् । मध्य-
माः । पितरः । सोम्यासः । असुम् । ये । ईयुः । अवृकाः ।
ऋतज्ञा इत्यृतज्ञाः । ते । नः । अवन्तु । पितरः ।
हवेषु ॥ ४९ ॥

पदार्थः—(उत्) (ईरताम्) प्रेरताम् (अवरं) अर्वा-
चीनाः (उत्) (परांसः) प्रकृष्टाः (उत्) (मध्यमाः) मध्ये
भवाः (पितरः) पालकाः (सोम्यासः) साम्यगुणसम्पन्नाः (असुम्)
प्राणम् (ये) (ईयुः) प्राप्नुयुः (अवृकाः) अविद्यमानाः वृका-
श्चौरा येषु ये (ऋतज्ञाः) ये ऋतं सत्यं जानन्ति (ते) (नः)
अस्मान् (अवन्तु) रक्षन्तु (पितरः) रक्षितारः (हवेषु) संग्रा-
मादिषु व्यवहारेषु ॥ ४९ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या येऽष्टका ऋतज्ञाः पितरो हवेष्वसुमुदी-
युस्ते न उदवन्तु ये सोम्यासोऽवरे परासो मध्यमाः पितरस्सन्ति
तेऽस्मान् हवेषूदीरताम् ॥ ४९ ॥

भावार्थः—ये जीवन्तो निकृष्टमध्यमोत्तमाः स्तेयादिदोषर-
हिता विदितवेदितव्याऽधिगतयाथातथ्या विद्वांसस्सन्ति ते विद्या-
भ्यासोपदेशाभ्यां सत्यधर्मग्राहकत्वेन बाल्यावस्थायां विवाहनिषेधेन
सर्वाः प्रजाः पालयन्तु ॥ ४९ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो (ये) जो (अवृकाः) चौर्यादि दोष रहित ऋतज्ञाः)
सत्य के जानने हारे (पितरः) पिता आदि बड़े लोग (हवेषु) संग्रामादि व्यवहारों
में (असुम्) प्राण को (उदीयुः) उत्तमता से प्राप्त हों (ते) वे (नः) हमारी
(उत, अवन्तु) उत्कृष्टता से रक्षा करें और जो (सोम्यभ्यः) शान्त्यादि गुण स-
म्पन्न (अवरे) प्रथम अवस्थायुक्त (परासः) उत्कृष्ट अवस्था वाले (मध्यमाः) बीच
के विद्वान् (पितरः) पिता आदि लोग हैं वे हम को संग्रामादि कामों में (उदीरताम्)
अच्छे प्रकार प्रेरणा करें ॥ ४९ ॥

भावार्थः—जो जीते हुए प्रथम मध्यम और उत्तम चोरी आदि दोषरहित
जानने के योग्य विद्या को जानने हारे तत्त्वज्ञान को प्राप्त विद्वान् लोग हैं वे विद्या के
अभ्यास और उपदेश से सत्य धर्म के ग्रहण कराने हारे कर्म से बाल्यावस्था में विवाह
का निषेध करके सब प्रजाओं को पालें ॥ ४९ ॥

अङ्गिरस इत्यस्य शङ्ख ऋषिः । पितरो देवताः ।

निचृत्त्रिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

पितृसन्तानैरितरेतरं कथं वर्त्तितव्यमित्याह ॥

माता पिता और सन्तानों को परस्पर कैसे वर्त्तना चाहिये इस वि० ॥

**अङ्गिरसो नः पितरो नवंग्वा अर्थर्वाणो भगवः
सोम्यासः । तेषां वयं सुमतौ यज्ञियांनामपि भद्रे
सौमनसे स्याम ॥ ५० ॥**

अङ्गिरसः । नः । पितरः । नवग्वाऽइति नव-
 ऽग्वाः । अथर्वाणः । भृगवः । सोम्यासः । तेषाम् ।
 वयम् । सुमताविति सुमता । यज्ञियानाम् । अपि ।
 भद्रे । सौमनसे । स्याम ॥ ५० ॥

पदार्थः—(अङ्गिरसः) सर्वविद्यासिद्धान्तविदः (नः) अ-
 स्माकम् (पितरः) पालकाः (नवग्वाः) (अथर्वाणः) अहिंसकाः
 (भृगवः) परिपक्वविज्ञानाः (सोम्यासः) ये “सोम, मैश्वर्य”
 ते (तेषाम्) (वयम्) (सुमता) शोभना चासौ मतिश्च स्तुतिः
 (यज्ञियानाम्) ये यज्ञं महेन्ति तेषाम् (अपि) (भद्रे) प्रशंसा-
 करे (सौमनसे) शोभनं मनः सुमनस्तस्य भावे (स्याम)
 भवेम ॥ ५० ॥

अन्वयः—हे मनुष्या ये नोऽङ्गिरसो नवग्वा अथर्वाणो भृगवः
 सोम्यासः पितरः सन्ति तेषां यज्ञियानां सुमतां भद्रे सौमनसे वयं
 प्रवृत्तास्त्वयैव युयमपि भवत ॥ ५० ॥

भावार्थः—अपत्यैर्यद्यत् पितृणां धर्म्यं कर्म तत् तत्सेवनीयं
 यद्यदधर्म्यं तत्तत्पक्वव्यं पितृभिरप्येवं समाचरणीयम् ॥ ५० ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो जो (नः) हमारे (अङ्गिरसः) सब विद्याओं के सिद्धान्तों
 को जानने और (नवग्वाः) नवीन २ ज्ञान के उपदेशों को करने वाले (अथर्वाणः)
 अहिंसक (भृगवः) परिपक्वविज्ञानयुक्त (सोम्यासः) ऐश्वर्य पाने योग्य (पितरः)
 पितादि ज्ञानी लोग हैं (तेषाम्) उन (यज्ञियानाम्) उत्तम व्यवहार करने वालों
 की (सुमता) सुन्दर प्रज्ञा और (भद्रे) कल्याण कारक (सौमनसे) प्राप्त हुए

श्रेष्ठ बोध में (वयम्) हम लोग प्रवृत्त (स्याम) होवें वैसे तुम (अपि) भी होओ ॥५०॥

भावार्थः—सन्तानों को योग्य है कि जो २ पिता आदि बड़ों का धर्म युक्त कर्म होवे उस २ का सेवन करें और जो २ अधर्म युक्त हो उस २ को छोड़ दें ऐसे ही पिता आदि बड़े लोग भी सन्तानों के अच्छे २ गुणों का ग्रहण और बुरों का त्याग करें ॥ ५० ॥

ये न इत्यस्य शङ्ख ऋषिः । पितरो देवताः ।

भुरिक्पङ्क्तिश्छन्दः । पञ्चमः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

ये नः पूर्वं पितरः सोम्यासोऽनूहिरे सोमपीथं
वसिष्ठाः । तेभिर्यमः सञ्जराणो हवींष्युशन्तु-
शत्रिः प्रतिकाममन्तु ॥ ५१ ॥

ये । नः । पूर्वं । पितरः । सोम्यासः । अनू-
हिरऽइत्यनुऽऊहिरे । सोमपीथमिति सोमऽपीथम् ।
वसिष्ठाः । तेभिः । यमः । सञ्जराणऽइति सम्-
ञ्जराणः । हवींषि । उशन् । उशद्भिरित्युश-
त्सभिः । प्रतिकाममिति प्रतिऽकामम् । अन्तु ॥५१॥

पदार्थः—(ये) (नः) (पूर्वं) पूर्वजाः (पितरः)
ज्ञानिनो जनकाः (सोम्यासः) सोमगुणानर्हन्तः (अनूहिरे)

अनु वहन्ति पुनः पुनः प्राप्नुवन्ति च (सोमपीथम्) सोमपा-
नम् (वसिष्ठाः) येऽतिशयेन धनिनः (तेभिः) तैः (यमः) न्यायी
संयमी सन्तानः (संरराणः) सस्यक्सुखानि राति ददाति सः
(हवींषि) अत्तुमर्हाण्यनादीनि (उशन्) कामयमानः (उ-
शाद्भिः) कामयमानैः (प्रतिकामम्) कामं कामं प्रतीति प्रतिकामम्
(अत्तु) भुङ्क्ताम् ॥ ५१ ॥

अन्वयः—ये नः सोम्यासो वसिष्ठाः पूर्वे पितरः सो-
मपीथमनूहिरे तेभिरुशाद्भिः सह हवींष्युशान् संरराणो यमः प्रति
काममत्तु ॥ ५१ ॥

भावार्थः—पितृभिः पुत्रैः सह पुत्रैः पितृभिः सह च सर्वे
सुखदुःखभोगाः कार्य्याः प्रतिक्षणं सुखं वर्द्धनीयं दुःखं च ह्रास-
नीयम् ॥ ५१ ॥

पदार्थः—(ये) जो (नः) हमारे (सोम्यासः) शान्त्यादि गुणों
के योग से योग्य (वसिष्ठाः) अत्यन्त धनी (पूर्वे) पूर्वज (पितरः) पालन क-
रने हारे ज्ञानी पिता आदि (सोमपीथम्) सोम पान को (अनूहिरे) प्राप्त होते
और कराते हैं (तेभिः) उन (उशाद्भिः) हमारे पालन की कामना करने हारे पि-
तरों के साथ (हवींषि) लेने देने योग्य पदार्थों की (उशन्) कामना करने हारा
(संरराणः) अच्छे प्रकार सुखों का दाता (यमः) न्याय और योग युक्त संतान
(प्रतिकामम्) प्रत्येक काम को (अत्तु) भोगे ॥ ५१ ॥

भावार्थः—पिता आदि पुत्रों के साथ और पुत्र पिता आदि के साथ सब सुख
दुःखों के भोग करें और सदा सुख की वृद्धि और दुःख का नाश किया करें ॥ ५१ ॥

त्व॑ं सोम॑ इत्यस्य शङ्ख ऋषिः । पितरो देवताः ।

स्वराट् पङ्क्तिश्छन्दः । पञ्चमः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

त्व॑ं सोम॑ प्र चि॒कितो मनी॒षा त्व॑ं रजि॒ष्ठ-
मनु॑नेपि पन्थाम् । तव प्रणी॑ती पि॒तरो न इन्द्रो
दे॒वेषु रत्न॑मभजन्त॒ धीराः ॥ ५२ ॥

त्वम् । सोम । प्र । चि॒कितः । मनी॒षा । त्वम् ।
रजि॒ष्ठम् । अनु॑ । ने॒पि । पन्थाम् । तव । प्रणी॑ती ।
प्रनी॑तीतिप्रऽनी॑ती । पि॒तरः । नः । इन्द्रोऽइतिऽ
इन्द्रो । दे॒वेषु । रत्न॑म् । अभ॒जन्त॒ । धीराः ॥ ५२ ॥

पदार्थः—(त्वम्) (सोम) विविधैश्वर्ययुक्त (प्र) (चिकि-
तः) प्राप्तविज्ञान (मनीषा) सुसंस्कृतया प्रज्ञया । अत्र वाञ्छन्द-
सीत्येकाराऽऽदेशो न (त्वम् (रजिष्ठम्) अतिशयेन ऋजु को-
मलम् (अनु) (नेपि) नयासि । अत्र बहुलं छन्दसीति शङ्क-
भावः । (पन्थाम्) पन्थानम् (तव) (प्रणीती) प्रकृष्टा चासौ
नीतिश्च तथा । अत्र सुपां सुलुगिति पूर्वसवर्णादेशः (पितरः) पा-
लकाः (नः) अस्मभ्यम् (इन्द्रो) इन्द्रश्चन्द्रइव वर्तमान (दे-
वेषु) विद्वत्सु (रत्नम्) (अभजन्त) भजन्तु (धीराः) ध्यान-
वन्तः ॥ ५२ ॥

अन्वयः—हे सोम प्रचिकितस्त्वं मनीषा यं रजिष्ठं पन्थां
नेषि तं त्वं मामनुनय । हे इन्दो ये तव प्रणीती धीराः पितरो दे-
वेषु नो रत्नमभजन्त तेऽस्माभिर्नित्यं सेवनीयाः सन्तु ॥ ५२ ॥

भावार्थः—ये सन्तानाः पितृसेवकाः सन्तो विद्याविनयाभ्यां
धर्ममनुतिष्ठन्ति ते स्वजन्मसाफल्यं कुर्वन्ति ॥ ५२ ॥

पदार्थः—हे (सोम) ऐश्वर्ययुक्त (प्रचिकितः) विज्ञान को प्राप्त (त्वम्)
तू (मनीषा) उत्तम प्रज्ञा से जिस (रजिष्ठम्) अतिशय कोमल सुखदायक (पन्थाम्)
मार्ग को (नेषि) प्राप्त होता है उस को (त्वम्) तू मुझ को भी (अनु) अनुकू-
लता से प्राप्त कर । हे (इन्दो) आनन्दकारक चन्द्रमा के तुल्य वर्तमान जो (तव)
तेरी (प्रणीती) उत्तम नीति के साथ वर्तमान (धीराः) योगीराज (पितरः) पिता आदि
ज्ञानी लोग (देवेषु) विद्वानों में (नः) हमारे लिये (रत्नम्) उत्तम धन का (अ-
भजन्त) सेवन करते हैं वे हम को नित्य सत्कार करने योग्य हों ॥ ५२ ॥

भावार्थः—जो सन्तान माता पिता आदि के सेवक होते हुए विद्या और विनय
से धर्म का अनुष्ठान करते हैं वे अपने जन्म की सफलता करते हैं ॥ ५२ ॥

त्वयेत्यस्य शङ्ख ऋषिः । पितरो देवताः ॥

त्रिष्टुप्छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी पूर्वोक्त वि० ॥

त्वया हि नः पितरः सोम पूर्वे कर्माणि चक्रुः
पवमान धीराः । वन्वन्नवातः परि धीरः ॥ रपौणुं
वीरिभिरश्वैर्मघवा भवा नः ॥ ५३ ॥

त्वया । हि । नः । पितरः । सोम । पूर्वे ।
कर्माणि । चक्रुः । पवमान । धीराः । वन्वन् ।
अवातः । परिधीनिति परिधीन् । अप । ऊर्णु ।
वीरेभिः । अश्वैः । मघवेतिमघवा । भवानः ॥५३॥

पदार्थः—(त्वया) विदुषा (हि) खलु (नः) अस्मा-
कम् (पितरः) पित्रभ्यापकादयः (सोम) ऐश्वर्यसम्पन्न (पूर्वे)
प्राचीना वृद्धाः (कर्माणि) (चक्रुः) कृतवन्तः (पवमान)
पवित्र शुद्धकारक (धीराः) धीमन्तः (वन्वन्) धर्म सेवमानः
(अवातः) अविद्यमानो वातो हिंसनं यस्य (परिधीन्) यत्र प-
रितः सर्वतो धीयन्ते तान् (अप) दूरीकरणे (ऊर्णु) आच्छा-
दय (वीरेभिः) वीरैः (अश्वैः) तुरङ्गैः (मघवा) प्रशंसितधन
युक्त (भव) अत्र द्यचोऽतस्तिष्ठ इतिदीर्घः (नः)
अस्माकम् ॥ ५३ ॥

अन्वयः—हे पवमान सोम त्वया सह नः पूर्वे धीराः पितरो
यानि धर्म्याणि कर्माणि चक्रुस्तानि हि वयमप्यनुतिष्ठेम । अ-
वातो वन्वन् त्वं वीरोभिरश्वैश्च सह नः शत्रून् परिधीनपौर्णु मघवा
च भव ॥ ५३ ॥

भावार्थः—मनुष्या स्वेषां धार्मिकाणां पितृणामनुकरणं कृत्वा
शत्रून्निवार्य स्वसेनाङ्गप्रशंसायुक्तास्तन्तः सुखिनः स्युः ॥ ५३ ॥

पदार्थः—हे (पवमान) पवित्र स्वरूप पवित्र कर्म कर्त्ता और पवित्र करने
हारे (सोम) ऐश्वर्ययुक्त सन्तान (त्वया) तेरे साथ (नः) हमारे (पूर्वे)

पूर्वज (धीराः) बुद्धिमान् (पितरः) पिताआदि ज्ञानी लोग जिन धर्म युक्त (कर्मा-
णि) कर्मों को (चक्रुः) करने वाले हुए (हि) उन्हीं का सेवन हम लोग भी करें
(अवातः) हिंसा कर्म रहित (वन्वन्) धर्म का सेवन करते हुए सन्तान तू
(वीरेभिः) वीर पुरुष और (अश्वैः) घोड़े आदि के साथ (नः) हमारे शत्रुओं
की (परिधीन्) परिधि अर्थात् जिन में चारों ओर से पदार्थों का धारण किया जाय
उन मार्गों को (अपोर्णु) आच्छादन कर और हमारे मध्य में (मधवा) धनवान्
(भव) हजिये ॥ ५३ ॥

भावार्थः—मनुष्य लोग अपने धार्मिक पिताआदि का अनुकरण कर और श-
त्रुओं को निवारण करके अपनी सेना के अंगों की प्रशंसा से युक्त हुए सुखी होंगे ॥ ५३ ॥

त्वथं सोमेत्यस्य शंख ऋषिः । सोमो देवता ॥

भुरिक् पङ्क्तिश्छन्दः । पञ्चमः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

त्व॑ सोम॑ पितृभिः॑ संवि॒दानोऽनु॑ द्यावा॑ष्ट-
थि॒वीऽआ त॑तन्थ । तस्मै॑ तऽइन्द्रो ह॒विषा॑ विधेम
वय॑ स्याम॒ पत॑यो रयी॒णाम् ॥ ५४ ॥

त्वम् । सोम् । पितृभिरिति॑ पितृऽभिः । संवि-
दानइति॑ सम्ऽविदानः । अनु॑ । द्यावा॑ष्टथि॒वीऽइति॑
द्यावा॑ष्टथि॒वी । आ । त॒तन्थ॒ । तस्मै॑ । ते । इन्द्रोऽ-
इति॑ इन्द्रो । ह॒विषा॑ । विधेम॒ । वयम् । स्याम॒ ।
पत॑यः । रयी॒णाम् ॥ ५४ ॥

पदार्थः—(सोम) (सोम) सोमवहर्त्तमान (पितृभिः) ज्ञानयुक्तैः
(संविदानः) प्रतिजानन् (अनु) (द्यावापृथिवी) सूर्यश्च पृथिवी
च ते (आ) (ततन्थ) विस्तृणीहि (तस्मै) (ते) तुभ्यम् (इन्दो)
चन्द्रवत्प्रियदर्शन (हविषा) दातुमादातुमर्हेण पदार्थेन (विधेम)
परिचरेम (वयम्) (स्याम) भवेम (पतयः) अधिष्ठातारः
(रयीणाम्) राज्यश्रियादीनाम् ॥ ५४ ॥

अन्वयः—हे सोम सुसन्तान पितृभिः सह संविदानो यस्त्व-
मनुद्यावापृथिवी सुखमाततन्थ । हे इन्दो तस्मै ते वयं हविषा सुखं
विधेम यतो रयीणां पतयः स्यान् ॥ ५४ ॥

भावार्थः—हे सन्ताना यूयं यथा चन्द्रलोकः पृथिवीमभितो
भ्रमन्सन् सूर्यमनुभ्रमति तथैव पित्रध्यापकादीननुचरन् यतो यूयं
श्रीमन्तो भवत ॥ ५४ ॥

पदार्थः—हे (सोम) चन्द्रमा के सदृश आनन्दकारक उत्तम सन्तान (पितृ-
भिः) ज्ञानयुक्त पितरों के साथ (संविदानः) प्रतिज्ञा करता हुआ जो (त्वम्) तू
(अनु, द्यावापृथिवी) सूर्य और पृथिवी के मध्य में धर्मानुकूल आचरण से सुख का
(आ, ततन्थ) विस्तार कर । हे (इन्दो) चन्द्रमा के समान प्रियदर्शन (तस्मै) उस (ते)
तेरे लिये (वयम्) हम लोग (हविषा) लेने देने योग्य व्यवहार से सुख का (विधेम)
विधान करें जिस से हमलोग (रयीणाम्) धनों के (पतयः) पालन करने हारे स्वामी
(स्याम) हों ॥ ५४ ॥

भावार्थः—हे सन्तानो तुम लोग जैसे चन्द्रलोक पृथिवी के चारों ओर भ्रमण
करता हुआ सूर्य की परिक्रमा देता है वैसे ही माता पिता आदि के अनुचर होओ
जिस से तुम श्रीमन्त हो जाओ ॥ ५४ ॥

बर्हिषद इत्यस्य शङ्ख ऋषिः । पितरो देवताः ।

भुरिक् पङ्क्तिश्छन्दः । पञ्चमः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

बर्हिषदः पितरः उत्पूर्वाग्निमा वो हव्या चकृमा
जुषध्वम् । तऽआगतावसा शन्तमे नाथा नः शंयो-
ररपो दधात ॥ ५५ ॥

बर्हिषदः । बर्हिषदइति बर्हिषदः । पितरः ।
ऊती । अर्वाक् । इमा । वः । हव्या । चकृम । जु-
षध्वम् । ते । आ । गत । अवसा । शन्तमेनेति
शमस्तमेन । अर्थ । नः । शम् । योः । अरपः ।
दधात ॥ ५५ ॥

पदार्थः—(बर्हिषदः) ये बर्हिषि उत्तमायां समायां सीदन्ति
(पितरः) न्यायेन पालकाः (ऊती) ऊत्या रक्षणैकक्रियया
(अर्वाक्) पश्चात् (इमा) इमानि (वः) युष्मभ्यम् (हव्या)
अनुमर्हाणि (चकृम) संस्कृतानि कुर्याम । अन्येषामपि दृश्यत
इति दीर्घः (जुषध्वम्) सेवध्वम् (ते) (आ) (गत) गच्छन्
(अवसा) रक्षाधेन (शन्तमेन) अतिशयितं शं सुखं तेन

(अथ) अत्र निपातस्य चेति दीर्घः (नः) अस्मभ्यम् (शम्) सुखम् (योः) दूरीकरणे (अरपः) अविद्यमानं पापं यस्मिन् तत् सत्याचरणम् । रपो रिप्रमिति पाप नामनी भवतः । निरु० अ० ४ । २१ (दधात) ॥ ५५ ॥

अन्वयः—हे वहिषदः पितरो वयमर्वाग्भ्येभ्यो व उतीमा हव्या चकृम तानि यूयं जुषध्वं शन्तमेनावसा सहागत । अथ नः श-
मरपश्च दधात दुःखं च योः ॥ ५५ ॥

भावार्थः—येषां पितॄणां सेवां सन्तानाः कुर्युस्ते स्वापत्येषु सु-
शिक्षया सुशीलतां धारयेयुः ॥ ५५ ॥

पदार्थः—हे (वहिषदः) उत्तम सभा में बैठने हारे (पितरः) न्याय से पा-
लना करने वाले पितर लोगो हम (अर्वाक्) पश्चात् जिन (वः) तुम्हारे लिये (उती)
रक्षणादि क्रिया से (इमा) इन (हव्या) भोजन के योग्य पदार्थों का (चकृम)
संस्कार करते हैं उन का तुम लोग (जुषध्वम्) सेवन किया करो वे आप लोग (श-
न्तमेन) अत्यन्त कल्याण कारक (अवसा) रक्षणादि कर्म के साथ (आ, गत) आवें (अथ)
इस के अनन्तर (नः) हमारे लिये (शम्) सुख तथा (अरपः) सत्याचरण को
(दधात) धारण करें और दुःख को (योः) हम से दृष्टि रक्खें ॥ ५५ ॥

भावार्थः—जिन पितरों की सेवा सन्तान लोग करें वे अपने सन्तानों में अच्छी
शिक्षा से सुशीलता को धारण करें ॥ ५५ ॥

आहमित्यस्य शङ्ख ऋषिः । पितरो देवताः ।

त्रिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

आहं पितृन्सुविदत्राँ२॥ अविस्ति नपातं च

विक्रमणं च विष्णोः । बर्हिषदो ये स्वधया सुतस्य
भजन्त पित्वस्तऽइहागमिष्ठाः ॥ ५६ ॥

आ । अहम् । पितृन् । सुविदत्रानिति सुवि-
दत्रान् । अवित्सि । नपातम् । च । विक्रमणमिति
विऽक्रमणम् । च । विष्णोः । बर्हिषदइति बर्हिऽसदः ।
ये । स्वधया । सुतस्य । भजन्त । पित्वः । ते ।
इह । आगमिष्ठाऽइत्याऽगमिष्ठाः ॥ ५६ ॥

पदार्थः - (आ) (अहम्) (पितृन्) जनकान् (सुविदत्रान्)
सुष्ठुविविधानां सुखानां दातृन् (अवित्सि) वेद्मि (नपातम्)
न विद्यते पातो यस्य तम् (च) (विक्रमणम्) विक्रमन्ते यस्मिन्
जगति तत् (च) (विष्णोः) वेवेष्टि चराचरं जगत् तस्येस्वरस्य
(बर्हिषदः) उत्तम आसने सीदन्ति ते (ये) (स्वधया) अन्नेन
(सुतस्य) निष्पादितस्य (भजन्त) भजन्ते सेवन्ते (पित्वः)
सुरभिपानम् (ते) (इह) (आगमिष्ठाः) आगच्छन्तु । अत्र
लोडर्थे लुङ् पुरुषवचनव्यत्ययः ॥ ५६ ॥

अन्वयः—ये बर्हिषदः पितर इह स्वधया सुतस्य पित्वश्चा-
भजन्त सेवन्ते त आगमिष्ठा आगच्छन्तु य इह विष्णोर्नपातं
विक्रमणं च विदन्ति तान् सुविदत्रान् पितृन् अहमवित्सि ॥ ५६ ॥

भावार्थः—ये पितरो विद्यासुशिक्षां कुर्वन्ति कारयन्ति च ते
पुत्रैः कन्याभिश्च सम्यक् सेवनीयाः ॥ ५६ ॥

पदार्थः—(ये) जो (बर्हिषदः) उत्तम आसन में बैठने योग्य पितर लोग (इह) इस वर्तमान काल में (स्वधया) अन्नादि से तृप्त (सुतस्य) सिद्ध किये हुए (पितृः) सुगन्धयुक्त पानका (च) भी (आ, भजन्त) सेवन करते हैं (ते) वे (आगमिष्ठाः) हमारे पास आवें जो इस सैसार में (विष्णोः) व्यापक परमात्मा के (नपातम्) नाशरहित (विक्रमणम्) विविध सृष्टिक्रम को (च) भी जानते हैं उस (सुविद्वान्) उत्तम मुखादि के दान देने हारे (पितॄन्) पितरों को (अहम्) मैं (अविस्मि) जानता हूँ ॥ ५६ ॥

भावार्थः—जो पितर लोग विद्या की उत्तम शिक्षा करते और कराते हैं वे पुत्र और कन्याओं के सम्यक् सेवन करने योग्य हैं ॥ ५६ ॥

उपहूता इत्यस्य शङ्ख ऋषिः । पितरो देवताः ।

निचूत्पङ्क्तिश्छन्दः । पञ्चमः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर भी उसी वि० ॥

उपहूताः पितरः सोम्यासो बर्हिष्येषु निधिषु प्रियेषु । तऽआगमन्तु तऽइह श्रुवन्त्वाधि ब्रुवन्तु तेष्वन्त्वस्मान् ॥ ५७ ॥

उपहूताऽइत्युपहूताः । पितरः । सोम्यासः । बर्हिष्येषु । निधिष्विति निधिषु । प्रियेषु । ते । आ । गमन्तु । ते । इह । श्रुवन्तु । अधि । ब्रुवन्तु । ते । श्रुवन्तु । अस्मान् ॥ ५७ ॥

पदार्थः—(उपहृताः) समीप आहृताः (पितरः) जनका-
दयाः (सोम्यासः) ये सोममैश्वर्यमर्हन्ति ते (बर्हिष्येषु) बर्हिः-
षूतमेषु साधुषु (निधिषु) धनकोशेषु (प्रियेषु) प्रीतिकारकेषु
(ते) (आ) (गमन्तु) गच्छन्तु । अत्र बहुलं ब्रन्दसीति
शपो लुक् (ते) (इह) (श्रुवन्तु) अत्र विकरणव्यत्ययेन शः
(अधि) आधिक्ये (ब्रुवन्तु) (ते) (अवन्तु) रक्षन्तु (अ-
स्मान्) ॥ ५७ ॥

अन्वयः—ये सोम्यासः पितरो बर्हिष्येषु प्रियेषु निधिषूपहृतास्त
इहागमन्तु तेऽस्मद्भांसि श्रुवन्तु तेऽस्मानधिब्रुवन्तु तेऽवन्तु ॥ ५७ ॥

भावार्थः—ये विद्यार्थिनोऽध्यापकानुपहूय सत्कृत्यैतेभ्यो विद्यां
जिघृक्षेयुस्तौस्ते प्रीत्याऽध्यापयेयुः सर्वतो विषयासक्त्यादिभ्यो दुष्क-
र्मभ्यः पृथग्रक्षेयुश्च ॥ ५७ ॥

पदार्थः—जो (सोम्यासः) ऐश्वर्य को प्राप्त होने के योग्य (पितरः) पितर
लोग (बर्हिष्येषु) अत्युत्तम (प्रियेषु) प्रिय (निधिषु) रत्नादि से भरे हुए कोशों
के निमित्त (उपहृताः) बुलाये हुए हैं (ते) वे (इह) इस हमारे समीप स्थान में
(आ, गमन्तु) आवें (ते) वे हमारे वचनों को (श्रुवन्तु) सुनें वे (अस्मान्) हम
को (अधि, ब्रुवन्तु) अधिक उपदेश से बोधयुक्त करें (ते) वे हमारी (अवन्तु)
रक्षा करें ॥ ५७ ॥

भावार्थः—जो विद्यार्थी जन अध्यापकों को बुला उन का सत्कार कर उन
से विद्या ग्रहण की इच्छा करें उन विद्यार्थियों को वे अध्यापक भी प्रीति पूर्वक पढ़ावें
और सर्वथा विषयासक्ति आदि दुष्कर्मों से पृथक् रखें ॥ ५७ ॥

अयान्तिवत्यस्य शङ्खच्छपिः । पितरो देवताः ।

विराट्पङ्क्तिश्छन्दः । पञ्चमः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर भी उसी वि० ॥

आ यन्तु नः पितरः सोम्यासोऽग्निष्वात्ताः प-
थिभिर्देवयानैः । अस्मिन् यज्ञे स्वधयामदन्तोऽधि-
ब्रुवन्तु तेऽवन्त्वस्मान् ॥ ५८ ॥

आ । यन्तु । नः । पितरः । सोम्यासः । अ-
ग्निष्वात्ताः । अग्निस्वात्ताऽइत्याग्निऽस्वात्ताः । पथि-
भिरिति पथिऽभिः । देवयानैरिति देवऽयानैः । अस्मि-
न् । यज्ञे । स्वधया । मदन्तः । अधि । ब्रुवन्तु । ते ।
अब्रुवन्तु । अस्मान् ॥ ५८ ॥

पदार्थः—(आ) (यन्तु) आगच्छन्तु (नः) अस्माकम्
(पितरः) अन्नविद्यादानेन पालका जनकाध्यापकोपदेशकाः (सो-
म्यासः) सोमइव शमदमादिगुणान्विताः (अग्निष्वात्ताः) गृही-
ताग्निविद्याः (पथिभिः) मार्गैः (देवयानैः) देवा आता विद्वांसो-
यान्ति यैस्तैः (अस्मिन्) वर्त्तमाने (यज्ञे) उपदेशाध्यापनारूपे
(स्वधया) अन्नाद्येन (मदन्तः) आनन्दन्तः (अधि) अधिष्ठा-

तृभावे (ब्रुवन्तु) उपदिशन्तव्यापयन्तु वा (ते) (अवन्तु) रक्षन्तु
(अस्मान्) पुत्रान् विद्यार्थिनश्च ॥ ५८ ॥

श्रन्वयः—ये सोम्यासोऽग्निष्वात्ता नः पितरः सन्ति ते देव-
यानैः पथिमिरायन्त्वास्मिन्यज्ञे वर्त्तमाना भूत्वा स्वधया मदन्तः स-
न्तोऽस्मानथिब्रुवन्त्वस्मानवन्तु ॥ ५८ ॥

भावार्थः—विद्यार्थिमिविद्यावयोद्वेभ्यो विद्यां रक्षां च प्राप्या-
समार्गेण गत्वागत्य सर्वेषां रक्षा विधेया ॥ ५८ ॥

पदार्थः—जो (सोम्यासः) चन्द्रमा के तुल्य शान्त शमदमादि गुणयुक्त (अ-
ग्निष्वात्ताः) अग्न्यादि पदार्थ विद्या में निपुण (नः) हमारे (पितरः) अन्न और विद्या
के दान से रक्षक जनक अध्यापक और उपदेशक लोग हैं (ते) वे (देवयानैः) आस
लोगों के जाने आने योग्य (पथिभिः) धर्मयुक्त मार्गों से (आ, यन्तु) आवें (अस्मिन्) इस
(यज्ञे) पढ़ाने उपदेश करने रूप व्यवहार में वर्त्तमान हो के (स्वधया) अन्नादि से (म-
दन्तः) आनन्द को प्राप्त हुए (अस्मान्) हम को (अथिब्रुवन्तु) अधिष्ठाता होकर
उपदेश करें और पढ़ावें और हमारी (अवन्तु) सदा रक्षा करें ॥ ५८ ॥

भावार्थः—विद्यार्थियों को योग्य है कि विद्या और आयु में वृद्ध विद्वानों से
विद्या और रक्षा को प्राप्त होकर सत्यवादी निष्कपटी परोपकारी उपदेशकों के मार्ग
से जा आ के सब की रक्षा करें ॥ ५८ ॥

अग्निष्वात्ता इत्यस्य शब्दः ऋषिः । पितरो देवताः ।

निचृजगतीन्द्रः । निषादः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर भी उक्त वि० ॥

अग्निष्वात्ताः पितर एह गच्छतु सदः सदः सदत

सुप्रणीतयः । अत्ता हवींषि प्रयतानि बर्हिष्यथा
रयिं सर्ववीरं दधातन ॥ ५९ ॥

अग्निष्वात्ताः । अग्निष्वात्ताऽइत्यग्निऽस्वात्ताः ।
पितरः । आ । इह । गच्छत । सदः सदऽइति स-
दःऽसदः । सदत । सुप्रणीतयः । सुप्रणीतयइति
सुऽप्रणीतयः । अत । हवींषि । प्रयतानीति प्र-
यतानि । बर्हिषि । अथ । रयिम् । सर्ववीरमिति
सर्ववीरम् । दधातन ॥ ५९ ॥

पदार्थः—(अग्निष्वात्ताः) अधीताग्निविधाः (पितरः) पा-
लकाः (आ) (इह) अस्मिन् वर्तमाने काले विद्याप्रचाराय (ग-
च्छत) (सदःसदः) सीदन्ति यस्मिन् यस्मिन् तत्तद्गृहम् (सदत)
(सुप्रणीतयः) शोभना प्रगता नीतिर्न्यायो येषान्ते (अत्ता) अत्र
ह्यचोऽतस्तिष्ठ इति दीर्घः (हवींषि) अनुमर्हाण्यन्नादीनि (प्र-
यतानि) प्रयत्नेन साधितानि (बर्हिषि) उत्तमे व्यवहारे (अथ)
अत्र निपातस्य चेति दीर्घः (रयिम्) धनम् (सर्ववीरम्) सर्वे वीरा-
यस्मात्प्राप्यन्ते तम् (दधातन) धरत ॥ ५९ ॥

अन्वयः—हे सुप्रणीतयोऽग्निष्वात्ताः पितरो यूयमिहागच्छत
सदःसदः सदत प्रयतानि हवींष्यन्ताऽथ बर्हिषि स्थित्वाऽश्मदर्थं सर्व-
वीरं रयिं दधातन ॥ ५९ ॥

भावार्थः—ये विद्वांस उपदेशाय गृहङ्गृहं प्रति गत्वाऽऽगत्य च सत्यं धर्मं प्रचारयन्ति ते गृहस्थैः श्रद्धया दत्तान्यन्नपानादीनि सेवन्तां सर्वाङ्गरीरात्मबलयोग्यान् पुरुषार्थिनः कृत्वा श्रीमन्तः कुर्वन्तु ॥ ५९ ॥

पदार्थः—हे (सुप्रणीतयः) अत्युत्तम न्याय धर्म से युक्त (अग्निष्वात्ताः) अग्न्यादि पदार्थ विद्या में निपुण पितरः) पालन करने हारे पितरों ! आपलोग (इह) इस वर्त्तमान समय में विद्याप्रचार के लिये (आ, गच्छत) आओ (सदःसदः) जहाँ बैठें उस घर में (सदत) स्थित हो ओ (प्रयतानि) अति विचार से सिद्ध किये हुए (हवीषि) भोजन के योग्य अन्नादि का (अन्न) भोग करो (अथ) इस के पश्चात् (बहिषि) विद्या प्रचाररूप उत्तम व्यवहार में स्थित हो कर हमारे लिये (सर्ववीरम्) सब वीर पुरुषों को प्राप्त कराने हारे (रयिम्) धन को (दधातन) धारण काजिये ॥ ५९ ॥

भावार्थः—जो विद्वान् लोग उपदेश के लिये घर-घर के प्रति गमनागमन कर के सत्य धर्म का प्रचार करते हैं वे गृहस्थों में श्रद्धा से दिये हुए अन्नपानादि का सेवन करें सब को शरीर और आत्मा के बल से योग्य पुरुषार्थी करके श्रीमान् करें ॥ ५९ ॥

ये अग्निष्वात्ता इत्यस्य शङ्ख ऋषिः । पितरो देवताः ।

स्वराट्त्रिष्टुप्छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

मनुष्यैरीश्वरः कथं प्रार्थनीय इत्याह ॥

मनुष्यों को ईश्वर की प्रार्थना कैसे करनी चाहिये इस वि० ॥

येऽअग्निष्वात्ता येऽअनग्निष्वात्ता मध्ये दिवः स्व-
धया मादयन्ते । तेभ्यः स्वराडसुनीतिमेतां यथावशं
तुन्वं कल्पयाति ॥ ६० ॥

य। अग्निष्वात्ताः । अग्निष्वात्ताऽइत्याग्निऽस्वात्ताः । ये ।
 अनग्निष्वात्ताः । अनग्निष्वात्ताऽइत्यनग्निऽस्वात्ताः ।
 मध्ये । दिवः । स्वधया । मादयन्ते । तेभ्यः । स्व-
 राडिति स्वराट् । असुनीतिमित्यसुनीतिम् । ए-
 ताम् । यथावशमिति यथाऽवशम् । तन्वम् । कल्प-
 याति ॥ ६० ॥

पदार्थः—(ये) (अग्निष्वात्ताः) सम्यग्गृहीताऽग्निविद्याः
 (ये) (अनग्निष्वात्ताः) अविद्यमानाग्निविद्याग्रहणा ज्ञाननिष्ठाः
 पितरः (मध्ये) (दिवः) विज्ञानादिप्रकाशस्य (स्वधया) स्व-
 कीयपदार्थं धारणाक्रियया (मादयन्ते) आनन्दन्ति (तेभ्यः) पि-
 तृभ्यः (स्वराट्) यः स्वयं राजतेऽसौ परमात्मा (असुनीतिम्)
 याऽसून् प्राणान् नयति प्राप्नोति ताम् (एताम्) (यथावशम्)
 वशं कामनामनतिक्रम्य करोतीति (तन्वम्) (कल्पयाति) क-
 ल्पयेत् समर्थं कुर्वातु ॥ ६० ॥

अन्वयः—येऽग्निष्वात्ता ये अनग्निष्वात्ता दिवो मध्ये स्व-
 धया मादयन्ते तेभ्यः स्वराडेतामसुनीतिं तन्वं यथावशं कल्प-
 याति ॥ ६० ॥

भावार्थः—हे परमेश्वर येऽग्न्यादिपदार्थविद्यां विज्ञाप्य प्रवर्तयन्ति

ये च ज्ञाननिष्ठाः विद्वांसः स्वेनैव पदार्थेन तुष्टा भवन्ति तेषां शरी-
राणि दीर्घायुषि सम्पादय इति प्रार्थनीयः ॥ ६० ॥

पदार्थः—(ये) जो (अग्निप्वात्ताः) अच्छे प्रकार अग्निविद्या के ग्रहण करने तथा (ये) जो (अग्निप्वात्ताः) अग्नि से मिल्न अन्य पदार्थविद्याओं को जाने हारे वा ज्ञानी पितृलोक (दिवः) वा विज्ञानादिप्रकाश के (मध्ये) बीच (स्व-ध्या) अपने पदार्थ के धारण करने रूप किया से (मादयन्ते) आनन्द को प्राप्त होते हैं (तेभ्यः) उन पितरों के लिये (स्वराट्) स्वयं प्रकाशमान परमात्मा (एताम्) इस (असुनीतिम्) प्राणों को प्राप्त होने वाले (तन्मम्) शरीर को (यथावशम्) कामना के अनुकूल (कल्पयाति) समर्थ करे ॥ ६० ॥

भावार्थः—मनुष्यों को परमेश्वर से ऐसी प्रार्थना करनी चाहिये कि हे पर-मेश्वर जो अग्नि आदि की पदार्थ विद्या को यथार्थ ज्ञान के प्रवृत्त करते और जो ज्ञान में तत्पर विद्वान् अपने ही पदार्थ के भोग से सन्तुष्ट रहते हैं उन के शरीरों को दीर्घायु कीजिये ॥ ६० ॥

अग्निष्वात्तानित्यस्य शङ्ख ऋषिः । पितरो देवताः ।

निचृत् त्रिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

पितृसन्तानैरितरेतरं किं कर्त्तव्यमित्याह ॥

माता पिता और सन्तानों को परस्पर क्या करना चाहिये इस वि० ॥

अग्निप्वात्तानृतुमतौ हवामहे नाराश ॐ से सो-
मपीथं यऽआशुः । ते नो विप्रांसः सुहवा भवन्तु
वयं ॐ स्याम पतयो रयीणाम् ॥ ६१ ॥

अग्निप्वात्तान् । अग्निष्वात्तानित्याग्निऽस्वात्ता-
न् । ऋतुमतऽइत्यृतुऽमतः । हवामहे । नारास ॐ से ।

सोमपीथमिति सोमऽपीथम् । ये । आशुः । ते । नः ।
विप्रांसः । सुहवाऽइति सुहवाः । भवन्तु । वयम् ।
स्याम । पतयः । रयीणाम् ॥ ६१ ॥

पदार्थः—(अग्निष्वात्तान्) सुष्टु गृहीताऽग्निविधान्
(ऋतुमतः) प्रशस्ता वसन्तादय ऋतवो विद्यन्ते येषां तान् (ह
वामहे) (नाराशंसे) नराणां प्रशंसामये सत्कारव्यवहारे (सो-
मपीथम्) सोमपानम् (ये) (आशुः) अश्रीयुः (ते) (नः)
अस्मभ्यम् (विप्रांसः) मेधाविनः (सुहवाः) सुष्टुदानाः (भ-
वन्तु) (वयम्) (स्याम) (पतयः) स्वामिनः (रयीणाम्)
धनानाम् ॥ ६१ ॥

अन्वयः—ये सोमपीथमाशुर्यान्तुमतोऽग्निष्वात्तान् पितृन्
वयं नाराशंसे हवामहे ते विप्रांसो नः सुहवा भवन्तु वयं च तत्क-
पातो रयीणाम् पतयः स्याम ॥ ६१ ॥

भावार्थः—सन्तानाः पदार्थविद्याविदो देशकालज्ञान् प्रशस्तौ-
षधिरससेवकान् विद्यावयोवृद्धान् पित्रादीन् सत्कारार्थमाहूय तत्स-
हायेन धनाद्यैश्वर्यवन्तौ भवन्तु ॥ ६१ ॥

पदार्थः—(ये) जो (सोमपीथम्) सोम आदि उत्तम ओषधिरस को
(आशुः) पीवें जिन (ऋतुमतः) प्रशंसित वसन्तादि ऋतु में उत्तम कर्म करने वाले
(अग्निष्वात्तान्) अच्छे प्रकार अग्नि विद्या को जानने वाले पिताआदिज्ञानियों को हम
लोग (नाराशंसे) मनुष्यों के प्रशंसारूप सत्कार के व्यवहार में (हवामहे) बुलाते

हैं (ते) वे (विप्रासः) बुद्धिमान् लोग (नः) हमारे लिये (सुहृदाः) अच्छे दान देने वाले (भवन्तु) हों और (वयम्) हम उन की कृपा से (रयीषाम्) धनों के (पतयः) स्वामी (स्याम) होवें ॥ ६१ ॥

भावार्थः—सन्तान लोग पदार्थविद्या और देश काल के जानने और प्रशंसित ओषधियों के रस को सेवन करने वाले विद्या और अवस्था में वृद्ध पिता आदि को सत्कार के अर्थ बुला के उन के सहाय से धनादि ऐश्वर्यवाले हों ॥ ६१ ॥

अच्यजान्वित्यस्य शङ्ख ऋषिः । पितरो देवताः ॥

निचृत् त्रिष्टुप्छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

आच्य॒ जानुं दक्षिण॒तो नि॒षद्ये मं य॒ज्ञम॒भिर्गृ॒णीत॒ विश्वे॑ । मा हिं॒सिष्ट॒ पितरः॑ केन॑ चिन्तो यद्व॒
आगः॑ पुरुष॒ता करा॑म ॥ ६२ ॥

आच्येत्याऽअच्यं । जानुं । दक्षिणतः । निषद्यं ।
निसद्येति॑ निऽसद्यं । इमम् । यज्ञम् । अभि । गृ॒णीत॒ । विश्वे॑ । मा । हिं॒सिष्ट॒ । पितरः॑ ।
केन॑ । चि॒त् । नः । यत् । वः । आगः॑ । पुरुषतां ।
कराम ॥ ६२ ॥

पदार्थः—(आच्य) अधो निपात्य (जानु) (दक्षिणतः) दक्षिणपार्श्वतः (निषद्य) समास्य (इमम्) (यज्ञम्) सत्काराख्यम् (अभि) आभिमुख्ये (गृणीत) प्रशंसत (विश्वे) सर्वे (मा) (हिंसिष्ट) (पितरः) ज्ञानप्रदाः (केन) (चित्) (नः) अस्माकम् (यत्) (वः) (आगः) अपराधम् (पुरुषता) पुरुषस्य भावः (कराम) कुर्याम । अत्र विकरणव्यत्ययेन शप् ॥ ६२ ॥

अन्वयः—हे विश्वे पितरो यूयं केनचिद्धेतुना नो या पुरुषता तां मा हिंसिष्ट यतो वयं सुखं कराम यह आगस्तत्याजयेम यूयमिमं यज्ञमभिगृणीत वयमाच्य जानु दक्षिणतो निषद्य युष्मान् सततं सत्कुर्याम ॥ ६२ ॥

भावार्थः—येषां पितरो यदा सामीप्यमागच्छेयुः स्वयं वैतेषां निकटे समभिगच्छेयुस्तदा भूमौ जानुनी निपात्य नमस्कृत्यैतान् प्रसादयेयुः पितरश्चाशीर्विद्यासुशिक्षोपदेशेन स्वसन्तानान् प्रसन्नान् कृत्वा सततं रक्षेयुः ॥ ६२ ॥

पदार्थः—हे (विश्वे) सव (पितरः) पितृ लोगो नम (केन, चित्) किसी हेतु से (नः) हमारी जो (पुरुषता) पुरुषार्थता है उस को (मा, हिंसिष्ट) मत नष्ट करो जिस से हम लोग सुख को (कराम) प्राप्त करें (यत्) जो (वः) तुम्हारा (आगः) अपराध है उस को हम छुड़ावें तुमलोग (इमम्) इस (यज्ञम्) सत्कार क्रियारूप व्यवहार को (अभि, गृणीत) हमारे सम्मुख प्रशंसित करो हम (जानु) जानु अवयव को (आच्य) नीचे टेक के (दक्षिणतः) तुम्हारे दाक्षिण पार्श्व में (निषद्य) बैठ के तुम्हारा निरन्तर सत्कार करें ॥ ६२ ॥

भावार्थः—जिन के पितृ लोग जब समीप आवें अथवा सन्तान लोग इन के समीप आवें तब भूमि में घुटने टिका नमस्कार कर इन को प्रसन्न करें पितर लोग भी

आशीर्वाद विद्या और अच्छी शिक्षा के उपदेश से अपने सन्तानों को प्रसन्न करके सदा रक्षा किया करें ॥ ६२ ॥

आसीनास इत्यस्य शङ्ख ऋषिः । पितरो देवताः ।

स्वराट् त्रिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

आसीनासोऽअरुणीनामुपस्थे रयिं धत्त दाशुषे
मर्त्याय । पुत्रेभ्यः पितरस्तस्य वस्वः प्रयच्छत तऽ-
इहोर्जिं दधात ॥ ६३ ॥

आसीनासः । अरुणीनाम् । उपस्थेऽइत्युपऽस्थे ।
रयिम् । धत्त । दाशुषे । मर्त्याय । पुत्रेभ्यः । पितरः ।
तस्य । वस्वः । प्र । यच्छत । ते । इह । ऊर्जम् ।
दधात ॥ ६३ ॥

पदार्थः—(आसीनासः) उपस्थिनाः सन्तः (अरुणीनाम्)
अरुणवर्णानां स्त्रीणाम् (उपस्थे) उत्सङ्गे (रयिम्) श्रियम्
(धत्त) (दाशुषे) दात्रे (मर्त्याय) मनुष्याय (पुत्रेभ्यः) (पितरः)
(तस्य) (वस्वः) वसुनो धनस्य (प्र) (यच्छत) (ते) (इह) (ऊर्जम्)
पराक्रमं (दधात) दधीरन् ॥ ६३ ॥

अन्वयः—हे पितरो यूगमिहारुणीनामुपस्थ आसीनासः
सन्तः पुत्रेभ्यो दाशुषे मर्त्याय च रयिं धत्त तस्य वस्वोऽशान्प्रय-
च्छत यतस्त ऊर्जं दधात ॥ ६३ ॥

भावार्थः—तएव वृद्धाः सन्ति ये स्वस्त्रीव्रताः स्वपत्नीनां सत्कर्त्तारोऽपत्येभ्यो यथायोग्यं दायं सत्पात्रेभ्यो दानं च सदा ददति ते च सन्तानैर्माननीयाः सन्ति ॥ ६३ ॥

पदार्थः—हे (पितरः) पितृ लोगो तुम (इह) इस गृहाश्रम में (अरु-
णीनाम्) गौर वर्ण युक्त स्त्रियों के (उपस्थे) समीप में (आसीनाम्) बैठे हुए (पुत्रे-
भ्यः) पुत्रों के और (दाशुषे) दाता (मर्त्याय) मनुष्य के लिये (रयिम्) धन को (धत्त)
धरो (तस्य) उस (वस्त्रः) धन के मागों को (प्रयच्छत) दिया करो जिससे (ते)
वे स्त्री आदि सब लोग (उर्जम्) पराक्रम को (दधातुः) धारण करें ॥ ६३ ॥

भावार्थः—वेही वृद्ध हैं जो अपनी स्त्री ही के साथ प्रसन्न अपनी पत्नियों का
सत्कार करने हारे सन्तानों के लिये यथायोग्य दायभाग और सत्पात्रों को सदा दान
देते हैं और वे सन्तानों को सत्कार करने योग्य होते हैं ॥ ६३ ॥

यमग्नइत्यस्य शङ्खत ऋषिः । अग्निर्देवता ।

विराडनुष्टुपछन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर भी उसी वि० ॥

यमग्ने कव्यवाहन त्वं चिन्मन्यसे रयिम् ।
तन्नोऽगीभिः श्रवाय्यं देवत्रापनया युजम् ॥ ६४ ॥

यम् । अग्ने । कव्यवाहनेति । कव्यऽवाहन ।
त्वम् । चित् । मन्यसे । रयिम् । तम् । नः । गी-
भिरिति गीऽभिः । श्रवाय्यम् । देवत्रेति । देवऽत्रा ।
पुनय । युजम् ॥ ६४ ॥

पदार्थः—(यम्) (अग्ने) अग्निरिव प्रकाशमान वि-
हन् (कव्यवाहन) यः कविषु साधूनि वस्तूनि वहति प्रापयति
तत्सम्बुद्धौ (त्वम्) (चित्) अपि (मन्यसे) (रयिम्) ऐश्वर्यम्

(तम्) (नः) अस्मभ्यम् (गीर्भिः) (श्रवाय्यम्) श्राव-
यितुमर्हम् । श्रुदक्षीत्यादिना आय्य प्रत्ययः । उ० ३ । १६ (दे-
वत्रा) देवेषु विद्वत्सु (पनय) देहि । अत्रान्येषामपीति दीर्घः
(युजम्) योक्तुमर्हम् ॥ ६४ ॥

अन्वयः—हे कव्यवाहनाऽग्ने त्वं गीर्भिः श्रवाय्यं देवत्रा
युजं यं रयिं मन्यसे तं चिचः पनय ॥ ६४ ॥

भावार्थः—पितृभिः पुत्रेभ्यस्तत्पात्रेभ्यश्च प्रशंसनीयं धनं स-
ञ्चेयम् । तेनैतान्बिदुषो गृहीत्वा सत्यधर्मोपदेशकान्कारयित्वा वि-
द्याधर्मो प्रचारणीयो ॥ ६४ ॥

पदार्थः—हे (कव्यवाहन) बुद्धिमानों के समीप उत्तम पदार्थ पहुंचाने हारे
(अग्ने) अग्नि के समान प्रकाश युक्त (त्वम्) आप (गीर्भिः) कोमल वाणियों से
(श्रवाय्यम्) सुनाने योग्य (देवत्रा) विद्वानों में (युजम्) युक्त करने योग्य (यम्)
जिस (रयिम्) ऐश्वर्य को (मन्यसे) जानते हों (तम्) उस को (चित्) मी (नः)
हमारे लिये (पनय) दीजिये ॥ ६४ ॥

भावार्थः—पितामादि ज्ञानी लोगों को चाहिये कि पुत्रों और सत्पात्रों से प्र-
शंसित धन का संचय करें उस धन से उत्तम विद्वानों को ग्रहण कर उन को सत्य धर्म
के उपदेशक बना के विद्या और धर्म का प्रचार करें और करावें ॥ ६४ ॥

योऽअग्निरित्यस्य शङ्ख ऋषिः । अग्निर्देवता ।

अनुष्टुप्छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

योऽअग्निः कव्यवाहनः पितृभ्यश्च देवतावृधः । प्रेदुं
हव्यानि वोचति देवेभ्यश्च पितृभ्य आ ॥ ६५ ॥

यः । अग्निः । कव्यवाहनः इति कव्यऽवाहनः ।
 पितृन् । यक्षत् । ऋतावृधः । ऋतवृधऽइत्यृतवृधः ।
 प्र । इत् । ऊँऽइत्यूं । हव्यानि । वोचति । देवेभ्यः ।
 च । पितृभ्यऽ इति पितृभ्यः । आ ॥ ६५ ॥

पदार्थः—(यः) (अग्निः) अग्निरिव विद्यासु प्रकाशमानः
 (कव्यवाहनः) यः कव्यानि कवीनां प्रशस्तानि कर्माणि प्राप-
 यति सः (पितृन्) जनकादीन् (यक्षत्) सत्कुर्यात् (ऋतावृधः)
 य ऋतेन वेदविज्ञानेन वर्द्धन्ते । अत्रान्येषामपीति दार्ढ्यः (प्र)
 (इत्) एव (उ) वितर्के (हव्यानि) आदातुमर्हाणि विज्ञानानि
 (वोचति) वदति वचेर्लेट्यट् वचउमित्युमागमः (देवेभ्यः)
 विद्भ्यः (च) (पितृभ्यः) जनकादिभ्यः (आ) समन्तात् ॥ ६५ ॥

अन्वयः—यः कव्यवाहनोऽग्निर्विद्वान् ऋतावृधः पितृन् यक्षत् स
 इदु देवेभ्यः पितृभ्यश्च हव्यानि प्रावोचति ॥ ६५ ॥

भावार्थः—ये ब्रह्मचर्येण पूर्णविद्या भवन्ति ते विद्वत्सु विद्वांसः
 पितृषु पितरश्च गणयन्ते ॥ ६५ ॥

पदार्थः—(यः) जो (कव्यवाहनः) विद्वानों के श्रेष्ठ कर्मों को प्राप्त क-
 राने हारा (अग्निः) अग्नि के समान विद्याओं में प्रकाशमान विद्वान् (ऋतावृधः)
 वेद-विद्या से वृद्ध (पितृन्) पितरों का (यक्षत्) सत्कार करे सो (इत्) ही
 (उ) अच्छे प्रकार (देवेभ्यः) विद्वानों (च) और (पितृभ्यः) पितरों के लिये
 (हव्यानि) ग्रहण करने योग्य विज्ञानों का (प्रावोचति) अच्छे प्रकार सब ओर से
 उपदेश करता है ॥ ६५ ॥

भावार्थः—जो पूर्ण ब्रह्मचर्य से पूर्णविद्या वाले होते हैं वे विद्वान्में में विद्वान् और पितरों में पितर गिने जाते हैं ॥ ६५ ॥

तमग्नइत्यस्य शङ्ख ऋषिः । अग्निर्देवता ।

निचृत विष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

किं उसी वि० ॥

त्वमग्नइडितः कव्यवाहनावाङ्महव्यानि सुरभीणि
कृत्वी । प्रादाः पितृभ्यः स्वधया तेऽञ्क्षन्नादि त्वं
देव प्रयता हवींषि ॥ ६६ ॥

त्वम् । अग्ने । इडितः । कव्यवाहनेतिकव्यऽ-
वाहन । अवाङ् । हव्यानि । सुरभीणि । कृत्वी ।
प्र । अदाः । पितृभ्यऽइति पितृभ्यः । स्वधया ।
ते । अक्षन् । अदि । त्वम् । देव । प्रयतेति प्रऽ-
यता । हवींषि ॥ ६६ ॥

पदार्थः—(त्वम्) (अग्ने) पावकइव पवित्र (इडितः) प्रशं-
सितः (कव्यवाहन) कवीनां प्रागल्भ्यानि कर्माणि प्राप्त (अवाङ्)
बहसि (हव्यानि) अक्षुमर्हाणि (सुरभीणि) सुगन्धादियुक्तानि

(कृत्वी) कृत्वा । स्नात्वाद्यश्च अ० ७ । १ । ४९ (प्र)
 (अदाः) प्रवेहि (पितृभ्यः) (स्वधया) अग्नेन सह
 (ते) (अक्षन्) अदन्तु (अद्धि) भुङ्क्व (त्वम्) (देव)
 दातः (प्रयता) प्रयत्नेन साधितानि (हवींषि) आदातुम-
 र्हाणि ॥ ६६ ॥

अन्वयः—हे कव्यवाहमाग्ने विद्वन् पुत्र ईडितस्त्वं सुरभीणि
 हव्यानि कृत्वा तानि पितृभ्यः प्रादास्ते पितरः स्वधया स-
 हैतान्यक्षन् हे देव त्वं प्रयता हवींष्यद्धि ॥ ६६ ॥

भावार्थः—पुत्रादयः सर्वे सुसंस्कृतैः सुगन्धादियुक्तैरन्नपानैः
 पितृन् भोजयित्वा स्वयमेतानि भुञ्जीरन्नियमेव पुत्राणां यो-
 ग्यतास्ति । ये सुसंस्कृतान्नपाने कुर्वन्ति तेऽरोगाः शतायुषो
 भवन्ति ॥ ६६ ॥

पदार्थः—हे (कव्यवाहन) कवियों के प्रगल्भतादिकर्मों को प्राप्त हुए
 (अग्ने) अग्नि के समान पवित्र विद्वन् ! पुत्र ! (ईडितः) प्रशंसित (त्वम्) तू (सुरभीणि)
 सुगन्धादि युक्त (हव्यानि) खाने के योग्य पदार्थ (कृत्वी) कर के (अवाद्) प्राप्त करता
 है उन को (पितृभ्यः) पितरों के लिये (प्रादाः) दिया कर (ते) वे पितर लोग (स्व-
 धया) अन्नादि के साथ इन पदार्थों का (अक्षन्) भोग किया करें । हे (देव)
 विद्वन् दातः ! (त्वम्) तू (प्रयता) प्रयत्न से साधे हुए (हवींषि) खाने के योग्य
 अन्नों को (अद्धि) भोजन किया कर ॥ ६६ ॥

भावार्थः—पुत्रादि सब लोग अच्छे संस्कार किये हुए सुगन्धादि से युक्त
 अन्न पानों से पितरों को भोजन करा के आप भी इन अन्नों का भोजन करें यही पुत्रों
 की योग्यता है । जो अच्छे संस्कार किये हुए अन्न पानों को करते हैं वे रोग रहित
 होकर शत वर्ष पर्यन्त जीते हैं ॥ ६६ ॥

येचेहेत्यस्य शङ्खवक्त्रविः । पितरो देवताः ।

स्वराट्पङ्क्तिश्छन्दः । पञ्चमः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

किं उसी वि० ॥

ये चेह पितरो ये च नेह यँश्च विद्म यान्-
ऽउच न प्रविद्म । त्वं वेत्थ यति ते जातवेदः
स्वधाभिर्यज्ञं सुकृतं जुपस्व ॥ ६७ ॥

ये । च । इह । पितरः । ये । च । न । इह ।
यान् । च । विद्म । यान् । ऊँऽइत्थूँ । च । न ।
प्रविद्मेतिप्रऽविद्म । त्वम् । वेत्थ । यति । ते ।
जातवेदऽइति जातवेदः । स्वधाभिः । यज्ञम् । सु-
कृतमिति सुकृतम् । जुपस्व ॥ ६७ ॥

पदार्थः—(ये) (च) (इह) (पितरः) (ये) (च)
(न) (इह) (यान्) (च) (विद्म) जानीमः (यान्) (उ)
वितर्के (च) (न) (प्रविद्म) (त्वम्) (वेत्थ) (यति) या
सङ्ख्या येषान्तान् (ते) (जातवेदः) जाता वेदः प्रज्ञा यस्य
तत्सम्बुद्धौ हे विद्म (स्वधाभिः) (यज्ञम्) (सुकृतम्) सुष्ठु
कर्माणि क्रियन्ते यस्मिन् (जुपस्व) सेवस्व ॥ ६७ ॥

अन्वयः—हे जातवेदो ये चेह पितरो ये चेह न सन्ति वयं
यांश्च विद्म यैश्च न प्रविद्म तान् यति यावत्स्वं वेत्थ उ ते त्वां
विदुस्तत्सेवामयं सुकृतं यज्ञं स्वधाभिर्जुषस्व ॥ ६७ ॥

भावार्थः—हे मनुष्या ये प्रत्यक्षा वा येऽप्रत्यक्षा विद्वांसोऽ-
ध्यापका उपदेशकाश्च सन्ति तान् सर्वानाहूयाऽन्नादिभिस्सदा स-
त्कुरुत येन स्वयं सर्वत्र सत्कृता भवत ॥ ६७ ॥

पदार्थः—हे (जातवेदः) नवीन तीक्ष्ण बुद्धि वाले विद्वन् (ये)
जो (इह) यहां (च) ही (पितरः) पिताआदि ज्ञानी लोग हैं (च) और (ये) जो (इह)
यहां (न) नहीं हैं (च) और हम (यान्) जिन को (विद्म) जानते (च) और
(यान्) जिन को (न, प्रविद्म) नहीं जानते हैं उन (यति) यावत् पितरों को
(त्वम्) आप (वेत्थ) जानते हो (उ) और (ते) वे आप को भी जानते हैं उन
की सेवा रूप (सुकृतम्) पुण्यजनक (यज्ञम्) सत्काररूप व्यवहार को (स्वधाभिः) अ-
न्नादि से (जुषस्व) सेवन करो ॥ ६७ ॥

भावार्थः—हे मनुष्यो जो प्रत्यक्ष वा जो अप्रत्यक्ष विद्वान् अध्यापक और
उपदेशक हैं उन सब को बुला अन्नादि से सदा सत्कार करो जिस से आप भी स-
र्वत्र सत्कारयुक्त होओ ॥ ६७ ॥

इदमित्यस्य शङ्ख ऋषिः । पितरो देवताः ।

स्वराट् पङ्क्तिश्छन्दः । पञ्चमःस्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

इदम्पितृभ्यो नमोऽग्रस्त्वद्य ये पूर्वांसो यऽउ-
परास ईयुः । ये पार्थिवे रजस्या निरस्ता ये वा नूनं
संवृजनासु विक्षु ॥ ६८ ॥

इदम् । पितृभ्य इति पितृभ्यः । नमः । अस्तु ।
 अद्य । ये । पूर्वासः । ये । उपरासः । ईयुः । ये । पार्थिवे ।
 रजसि । आ । निषत्ताः । निषत्ता इति निषत्ताः । ये ।
 वा । नूनम् । सुवृजनास्विति । सुवृजनासु ।
 विष्णु ॥ ६८ ॥

पदार्थः—(इदम्) प्रत्यक्षम् (पितृभ्यः) जनकादिभ्यः (नमः)
 सुसंस्कृतमन्त्रम् (अस्तु) (अद्य) इदानीम् (ये) (पूर्वासः)
 अस्मत्तो वृद्धाः (ये) (उपरासः) बानप्रस्थसंन्यासाश्रममाप्ता गृहा-
 श्रमविषयभोगेभ्य उपरताः (ईयुः) प्राप्तयुः (ये) (पार्थिवे)
 पृथिव्यां विदिते (रजसि) लोके (आ) (निषत्ताः) कृतनिवासा
 (ये) (वा) (नूनम्) निश्चितम् (सुवृजनासु) शोभना वृजनाः
 गतयो यासां तासु (विष्णु) प्रजासु ॥ ६८ ॥

अन्वयः—ये पितरः पूर्वासो य उपरास ईयुर्ये पार्थिवे रजस्था
 निषत्ता वा नूनं ये सुवृजनासु विष्णु प्रयतन्ते तेभ्यः पितृभ्योऽद्येदं
 नमोऽस्तु ॥ ६८ ॥

भावार्थः—अस्मिन् संसारे ये प्रजाशोधका अस्मत्तो वरा
 विरक्ताश्रमं प्रप्ताः पित्रादयस्तन्ति ते पुत्रादिभिर्मनुष्यैः सदा सेवनी-
 या नोचेत् कियती हानिः ॥ ६८ ॥

पदार्थः—(ये) जो पितर लोग (पूर्वासः) हम से बिधा वा अवस्था में
 वृद्ध हैं (ये) जो (उपरासः) बानप्रस्थ वा संन्यासाश्रम को प्राप्त हो के गृहाश्रम
 के विषय भोग से उदासीन बित्त हुए (ईयुः) प्राप्त हों (ये) जो (पार्थिवे) पृथिवी

पर विदित (रजसि) लोक में (आ, निवृत्ताः) निवास किये हुए (वा) अथवा (ये) जो (नूनम्) निश्चय करके (सुवृजनासु) अच्छीगतिवाली (विद्धु) प्रजाओं में प्रयत्न करते हैं उन (पितृभ्यः) पितरों के लिये (अथ) आज (इदम्) यह (नमः) सुसंस्कृत अन्न (अस्तु) प्राप्त हो ॥ ६८ ॥

भावार्थः—इस संसार में जो प्रजा के शोधने वाले हम से श्रेष्ठ विरक्ताश्रम अर्थात् संन्यासाश्रम को प्राप्त पिताआदि हैं वे पुत्रादि मनुष्यों को सदा सेवने योग्य हैं जो ऐसा न करें तो कितनी हानि हो ॥ ६८ ॥

अधेत्यस्य शङ्खश्चतुर्भिः । पितरो देवताः ।

तिष्ठुल्लन्दः । धैवतः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर भी उसी वि० ॥

अथा यथा नः पितरः परासः प्रत्नासोऽअग्ने-
ऽऋतमाशुषाणाः । शुचीदयन्दीधितिमुक्थशासः
क्षामा भिन्दन्तोऽअरुणीरपं व्रन् ॥ ६९ ॥

अथ । यथा । नः । पितरः । परासः । प्रत्नासः ।
अग्ने । ऋतम् । आशुषाणाः । शुचिं । इत् । अयन् ।
दीधितिम् । उक्थशासः । उक्थशासऽइत्युक्थऽ-
शासः । क्षामा भिन्दन्तः । अरुणीः । अपं ।
व्रन् ॥ ६९ ॥

पदार्थः—(अथ) अथ । अन्न वर्षाव्यत्ययेन यस्य धः (यथा)
(नः) अस्माकम् (पितरः) (परासः) प्रकृष्टाः (प्रत्नासः) प्रा-

चीनाः (अग्ने) विद्वन् (ऋतम्) सत्यम् (आशुषाणाः) प्राप्नुवन्तः
 (शुचि) पवित्रम् (इत्) एव (अयन्) प्राप्नुवन्ति (दीधितिम्)
 विद्याप्रकाशम् (उक्थशासः) य उक्थानि वक्तुं योग्यानि वचनानि
 शंसन्ति (क्षामा) निवासभूमिम् । अत्र विमर्क्तेर्नुक् (भिन्दन्तः)
 विदारयन्तः (अरुणीः) सुशीलतया प्रकाशमयाः स्त्रियः (अप)
 (वन्) दूरीकुर्वन्ति ॥६९॥

अन्वयः—हे अग्ने विद्वन् यथा नः परास प्रत्नास उक्थ-
 शासः शुचि ऋतमाशुषाणाः पितरो दीधितिमरुणीः क्षामा चायन्-
 धाऽथाऽविद्यां भिन्दन्त इदावरणान्यपर्वै स्तांस्त्वं तथा सेवस्व ॥६९॥

भावार्थः—अत्रोपमालं०—ये जनकादयो विद्यां प्रापय्याऽ-
 विद्यां निवर्तयन्ति तेऽत्र सर्वैस्सत्कर्त्तव्याः सन्तु ॥ ६९ ॥

पदार्थः—हे (अग्ने) विद्वन् (यथा) जैसे (नः) हमारे (परासः) उत्तम
 (प्रत्नासः) प्राचीन (उक्थशासः) उत्तम शिक्षा करने हारे (शुचि) पवित्र (ऋत)
 सत्य को (आशुषाणाः) अच्छे प्रकार प्राप्त हुए (पितरः) पिताआदि ज्ञानी जन (दी-
 धितिम्) विद्या के प्रकाश (अरुणीः) सुशीलता से प्रकाश वाली स्त्रियों और (क्षामा)
 निवास भूमि को (अयन्) प्राप्त होते हैं (अघ) इस के अनन्तर अविद्या का (भि-
 न्दन्तः) विदारण करते हुए (इत्) ही अन्धकार रूप आवरणों को (अप,वन्) दूर
 करते हैं उन का तू वैसे सेवन कर ॥ ६९ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में उपमालं०—जो पिता आदि विद्या को प्राप्त करा
 के अविद्या का निवारण करते हैं वे इस संसार में सब लोगों से सत्कार करने योग्य
 हों ॥ ६९ ॥

उशन्त इत्यस्य शङ्खश्चपिः । पितरो देवताः ।

निचृत्त्रिष्टुब्धन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

पुनस्तमेव निषयमाह ॥

फिर उसी बि० ॥

उशन्तस्त्वा नि धीमह्युशन्तः समिधीमहि ।

उशन्नुशतऽश्रावंह पितृन्हविषेऽश्रत्तवे ॥ ७०

उशन्तः । त्वा । नि । धीमहि । उशन्तः । सम् ।

इधीमहि । उशन् । उशतः । आ । वह । पितृन् ।

हविषे । अश्रत्तवे ॥ ७० ॥

पदार्थः—(उशन्तः) कामयमानाः (त्वा) त्वाम् (नि)
(धीमहि) धरेम । अत्र बहुलं छन्दसीति शपो लुक् छन्दस्युभय-
धेत्यार्द्धधातुकसञ्ज्ञा घुमास्थेत्यादिना ईत्वम् (उशन्तः) (सम्) ए-
कीभावे (इधीमहि) दीपयेम (उशन्) कामयमानः (उशतः)
कामयमानान् (आ) (वह) प्राप्नुहि (पितृन्) जनकादीन् (ह-
विषे) हविर्दातुमर्हम् । अत्र व्यत्ययेन द्वितीयास्थाने चतुर्थी (अ-
श्रत्तवे) अश्रत्तुं भोक्तुम् ॥ ७० ॥

अन्वयः—हे विद्यार्थिन्पुत्र ! वा त्वामुशन्तो वयं त्वा निधीम-
ह्युशन्तः सन्तः समिधीमहि । उशस्त्वं हविषेऽश्रत्तवे उशतोऽस्मान्
पितृनावह ॥ ७० ॥

भावार्थः—यथा विद्वांसो धीमतो जितेन्द्रियान् कृतज्ञान् परिश्रमिणो विचारशीलान् विद्यार्थिनो नित्यं कामयेरँस्तथा विद्यार्थिनोऽपीदृशानध्यापकान् विदुषः संसेव्य विद्वांसो भवन्तु ॥ ७० ॥

पदार्थः—हे विद्या की इच्छा करने वाले अथवा पुत्र तेरी (उद्यन्तः) कामना करते हुए हम लोग (त्वा) तुम्हें को (नि,धीमहि) विद्या का निधिरूप बनवें (उद्यन्तः) कामना करते हुए हम तुम्हें को (सामिधीमहि) अच्छे प्रकार विद्या से प्रकाशित करें (उद्यन्तः) कामना करता हुआ तू (हविषे) भोजन करने योग्य पदार्थ के (अत्तवे) खाने को (उद्यन्तः) कामना करते हुए हम (पितृन्) पितरों को (आ, वह) अच्छे प्रकार प्रसन्न हो ॥ ७० ॥

भावार्थः—जैसे विद्वान् लोग बुद्धिमान् जितेन्द्रिय कृतज्ञ परिश्रमी विचारशील विद्यार्थियों की नित्य कामना करें वैसे विद्यार्थी लोग भी ऐसे उत्तम अध्यापक विद्वान् लोगों की सेवा कर के विद्वान् हों ॥ ७० ॥

अपामित्यस्य शङ्खवक्त्रपिः । इन्द्रो देवता ।

गायत्री छन्दः । षड्जः स्वरः ॥

अथ सेनेशः कीदृशः स्यादित्याह ॥

अथ सेनापति कैसा हो इस वि० ॥

अपां फेनेन नमुचेः शिरंऽइन्द्रोदवर्त्तयः । विश्वा यदजय स्पृधः ॥ ७१ ॥

अपाम् । फेनेन । नमुचेः । शिरः । इन्द्र । उत् । अवर्त्तयः । विश्वा । यत् । अजयः । स्पृधः ॥ ७१ ॥

पदार्थः—(अपाम्) जलानाम् (फेनेन) वर्द्धनेन (नमुचेः) योऽपः स्वस्वरूपं न मुञ्चति तस्य मेघस्य (शिरः) घनाकारमुपरिभागम् (इन्द्र) सूर्यइव वर्तमान सेनेश (उत) (अवर्तयः) ऊर्ध्वं वर्तय (विश्वाः) अखिलाः (यत्) याः (अजयः) जय (स्पृधः) याः स्पर्द्धन्ते ताः शत्रुसेनाः ॥ ७१ ॥

अन्वयः—हे इन्द्र यथा सूर्योऽपाम् फेनेन नमुचेर्मेघस्य शिरश्छिनत्ति तथैव त्वं स्वकीयाः सेना उदवर्तयो यथा विश्वाः स्पृधः सन्ति ता अजयः ॥ ७१ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०— यथा सूर्येणाच्छादितोऽपि मेघः पुनः पुनरुत्तिष्ठति तथैव ते शत्रवोऽपि पुनः पुनरुत्थानं कुर्वन्ति ते यावत् स्वं बलं न्यूनं परेषामधिकं च पश्यन्ति तावच्छान्ता वर्तन्ते ॥ ७१ ॥

पदार्थः—हे (इन्द्र) सूर्य के समान वर्तमान सेनापते जैसे सूर्य (अपाम्) जलों की (फेनेन) वृद्धि से (नमुचेः) अपने स्वरूप को न छोड़ने वाले मेघ के (शिरः) घनाकार बड़लों को काटता है वैसे ही तू अपनी सेनाओं को (उदवर्तयः) उत्कृष्टता को प्राप्त कर (यत्) जो (विश्वाः) सब (स्पृधः) स्पर्द्धा करने वाली शत्रुओं की सेना हैं उन को (अजयः) जीत ॥ ७१ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकलु०—जैसे सूर्य से आच्छादित भी मेघ बारंबार उठता है वैसे ही वे शत्रु भी बारंबार उत्थान करते हैं वे जब तक अपने बल को न्यून और दूसरों का बल अधिक देखते हैं तबतक शान्त रहते हैं ॥ ७१ ॥

सोमोराजेत्यस्य शङ्ख ऋषिः । सोमो देवता ।

भुरिक् त्रिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

के मुक्तिमाप्नुवन्तीत्याह ॥

कौन पुरुष मुक्ति को प्राप्त होते हैं इस वि० ॥

सोमो राजामृतं सुत ऋजुषिणो जहान्मृत्युम् ।
 ऋतेन सत्यमिन्द्रियं विपानं शुक्रमन्धस इन्द्रस्ये-
 न्द्रियमिदं पयोऽमृतं मधु ॥ ७२ ॥

सोमः । राजा । अमृतम् । सुतः । ऋजुषिणं ।
 अजहात् । मृत्युम् । ऋतेन । सत्यम् । इन्द्रियम् ।
 विपानमिति विपानम् । शुक्रम् । अन्धसः । इन्द्र-
 स्य । इन्द्रियम् । इदम् । पयः । अमृतम् । मधु ॥ ७२ ॥

पदार्थः—(सोमः) ऐश्वर्यवान् प्रेरकः (राजा) देदीप्यमानः
 (अमृतम्) अमृतात्मकं ब्रह्म ओषधेः सारं वा (सुतः) (ऋ-
 जीषेण) सरलभावेन (अजहात्) जह्यात् (मृत्युम्) (ऋतेन)
 सत्येन ब्रह्मणा (सत्यम्) सत्सु साधु (इन्द्रियम्) इन्द्रस्य जी-
 वस्य लिङ्गम् (विपानम्) विविधं पानं यस्मात् तत् (शुक्रम्)
 आशु कार्थ्यकरम् (अन्धसः) अन्नस्य (इन्द्रस्य) परमैश्वर्यस्य
 (इन्द्रियम्) धनम् (इदम्) जलम् । इदमित्युदकना० निर्य०
 १ । १२ (पयः) दुग्धम् (अमृतम्) एतत्स्वरूपमानन्दम् (मधु)
 क्षौद्रम् ॥ ७२ ॥

अन्वयः—य ऋतेनान्धसः सत्यं विपानं शुक्रमिन्द्रियमिन्द्र-
 स्येन्द्रियमिदम्पयोऽमृतं मधु च सङ्गृहणीयात्सोऽमृतं प्राप्तः सन्
 सुतस्सोमो राजर्जीषेण मृत्युमजहात् ॥ ७२ ॥

भावार्थः—ये सुशीलेन विद्वत्सङ्गात्सर्वाणि शुभलक्षणानि प्रा-
 पुवन्ति ते मृत्युदुःखं हित्वा मोक्षसुखं गृह्णन्ति ॥ ७२ ॥

पदार्थः—जो (ऋतेन) सत्य ब्रह्म के साथ (अन्धसः) सुसंस्कृत अन्धादि के सम्बन्धी (सत्यम्) विद्यमान द्रव्यों में उत्तम पदार्थ (विपानम्) विविध पान करने के साधन (शुक्रम्) शीघ्रकार्य कराने हारे (इन्द्रियम्) घन (इन्द्रस्य) परम ऐश्वर्य वाले जीव के (इन्द्रियम्) श्रोत्र आदि इन्द्रिय (इदम्) जल (पयः) दुग्ध (अमृतम्) अमृतरूप ब्रह्म वा ओषधि के सार और (मधु) सहित का संग्रह करे सो (अमृतम्) अमृतरूप आनन्द को प्राप्त हुआ (सुतः) संस्कारयुक्त (सोमः) ऐश्वर्यवान् प्रेरक (राजा) न्यायविद्या से प्रकाशमान राजा (ऋजीषेण) सरल भाव से (मृत्युम्) मृत्यु को (अजहात्) छोड़ देवे ॥ ७२ ॥

भावार्थः—जो उत्तम शील और विद्वानों के सङ्ग से सब शुभलक्षणों को प्राप्त होते हैं वे मृत्यु के दुःख को छोड़ कर मोक्षसुख को ग्रहण करते हैं ॥ ७२ ॥

अद्भ्य इत्यस्य शङ्ख ऋषिः । अङ्गिरसो देवताः ।

निचृत् त्रिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

के जना विज्ञानमाप्नुवन्तीत्याह ॥

कौन पुरुष विज्ञान को प्राप्त होते हैं इस वि० ॥

अद्भ्यः क्षीरं व्यपिबत् क्रुङ्ङाङ्गिरसो धिया ।
ऋतेन सत्यमिन्द्रियं विपानं शुक्रमन्धसं इन्द्र-
स्येन्द्रियमिदम्पयोऽमृतं मधु ॥ ७३ ॥

अद्भ्यऽइत्येतद्भ्यः । क्षीरम् । वि । अपिबत् ।
क्रुङ् । आङ्गिरसः । धिया । ऋतेन । सत्यम् ।
इन्द्रियम् । विपानमिति विपानम् । शुक्रम् । अ-
न्धसः । इन्द्रस्य । इन्द्रियम् । इदम् । पयः । अमृ-
तम् । मधु ॥ ७३ ॥

पदार्थः—(अद्भ्यः) जलेभ्यः (क्षीरम्) दुग्धम् (वि)
 (अपिबत्) पिबेत् (कुङ्) यथा पक्षी अल्पमल्पं पिबति तथा
 (आङ्गिरसः) आङ्गिरसो विदुषा कृतो विद्वान् (धिया) कर्मणा
 (ऋतेन) यथार्थेन योगाभ्यासेन (सत्यम्) अविनश्वरम् (इन्द्रियम्) दिव्यां वाचम् (विपानम्) विविधशब्दार्थसम्बन्धयुक्ताम् (शुक्रम्) पवित्राम् (अन्धसः) अन्नादियोगात् (इन्द्रस्य) परमैश्वर्ययुक्तस्य (इन्द्रियम्) दिव्यं श्रोत्रम् (इदम्) प्रत्यक्षम् (पयः) रसम् (अमृतम्) रोगनाशकम् (मधु) मधुरम् ॥ ७३ ॥

अन्वयः—य आङ्गिरसो धियाऽद्भ्यः क्षीरं कुङ् व्यपिबत्स ऋतेनेन्द्रस्यान्धसः सकाशादिदं सत्यं विपानं शुक्रमिन्द्रियं पयोऽमृतं मध्विन्द्रियं च प्राप्नुयात् ॥ ७३ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—ये सत्याऽऽचरणैर्वैद्यकशास्त्रविधानात् युक्ताहारविहारं कुर्वन्ति ते सत्यबोधं विज्ञानञ्चयान्ति ॥ ७३ ॥

पदार्थः—जो (आङ्गिरसः) अङ्गिरा विद्वान् से किया हुआ विद्वान् (धिया) कर्म के साथ (अद्भ्यः) जलों से (क्षीरम्) दूध को (कुङ्) कुछा पक्षी के समान थोड़ा करके (व्यपिबत्) पीबे वह (ऋतेन) यथार्थयोगाभ्यास से (इन्द्रस्य) ऐश्वर्ययुक्त जीव के (अन्धसः) अज्ञादि के योग से (इदम्) इस प्रत्यक्ष (सत्यम्) सत्य पदार्थों में अविनाशी (विपानम्) विविध शब्दार्थ सम्बन्धयुक्त (शुक्रम्) पवित्र (इन्द्रियम्) दिव्यवाणी और (पयः) उत्तम रस (अमृतम्) रोगनाशक ओषधि (मधु) मधुरता और (इन्द्रियम्) दिव्य श्रोत्र को प्राप्त होवे ॥ ७३ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकलु०—जो सत्याचरणादि कर्मों करके वैद्यक शास्त्र के विधान से युक्ताहारविहार करते हैं वे सत्य बोध और सत्य विज्ञान को प्राप्त होते हैं ॥ ७३ ॥

सोममित्यस्य शङ्ख ऋषिः । सोमो देवता ।

त्रिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

किं उसी वि० ॥

सोममद्भ्यो व्यापिबच्छन्दसा ह१ंसः शुचिषत् ।
ऋतेन सत्यमिन्द्रियं विपानं१ शुक्रमन्थसऽ इन्द्र-
स्येन्द्रियमिदं पयोऽमृतमधु ॥ ७४ ॥

सोमम् । अद्भ्यऽइत्यत्भ्यः । वि । अपिबत् ।
छन्दसा । ह१ंसः । शुचिषत् । शुचिसदिति शु-
चिऽसत् । ऋतेन । सत्यम् । इन्द्रियम् । विपान-
मिति विऽपानम् । शुक्रम् । अन्थसः । इन्द्रस्य ।
इन्द्रियम् । इदम् । पयः । अमृतम् । मधु ॥ ७४ ॥

पदार्थः—(सोमम्) सोमलतादिमहौषधिसारम् (अद्भ्यः)
सुसंस्कृतेभ्यो जलेभ्यः (वि) (अपिबत्) (छन्दसा) स्वच्छ-
न्दतया (हंसः) यो हन्ति दुःखानि सः (शुचिषत्) यः पवित्रेषु-
विद्वत्सु सीदति सः (ऋतेन) सत्येन वेदविज्ञानेन (सत्यम्)
सत्सु परमेश्वरादिपदार्थेषु साधु (इन्द्रियम्) प्रज्ञानम् (विपा-
नम्) विविधरक्षान्वितम् (शुक्रम्) शुद्धिकरम् (अन्थसः) सुसं-
स्कृतस्यान्नस्य (इन्द्रस्य) योगजन्यस्य परमेश्वरस्य (इन्द्रियम्)

जीवेन जुष्टम् (इदम्) प्रत्यक्षप्रत्ययालम्बम् (पयः) उत्तमरसम्
(अमृतम्) मोक्षम् (मधु) मधुविद्यासमन्वितम् ॥ ७४ ॥

अन्वयः—यः शुचिषट्सो विवेकी जनश्छन्दसाऽद्भ्यः सोमं
व्यपिबत्स ऋतेनाऽन्धसो दोषनिवर्तकं शुक्रं विपानं सत्यमिन्द्रिय-
मिन्द्रस्य प्रापकमिदं पयोऽमृतं मध्विन्द्रियं चाप्तुमर्हति स एवाखि-
लानन्दं प्राप्नोति ॥ ७४ ॥

भावार्थः—ये युक्ताहारविहारा वेदानधीत्य योगमभ्यस्याऽवि-
द्यादिक्लेशानिवर्त्य योगसिद्धीः प्राप्य तदभिमानमपि विहाय कैव-
ल्यमाप्नुवन्ति ते ब्रह्मानन्दम्भुञ्जते ॥ ७४ ॥

पदार्थः—जो (शुचिषत्) पवित्र विद्वानों में बैठता है (हंसः) दुःख का
नाशक विवेकी जन (छन्दसा) स्वच्छछन्दता के साथ (अद्भ्यः) उत्तम संस्कार युक्त
जलों से (सोमम्) सोमलतादि महौषधियों के सार रस को (व्यपिबत्) अच्छे प्र-
कार पीता है सो (ऋतेन) सत्य वेदविज्ञान से (अन्धसः) उत्तम संस्कार किये
हुए अज्ञ के दोष निवर्तक (शुक्रम्) शुद्धि करने हारे (विपानम्) विविध रक्षा से
युक्त (सत्यम्) परमेश्वरादि सत्य पदार्थों में उत्तम (इन्द्रियम्) प्रज्ञान रूप (इ-
न्द्रस्य) योग विद्या से उत्पन्न हुए परम ऐश्वर्य की प्राप्ति कराने हारे (इदम्) इस प्र-
त्यक्ष प्रतीति के आश्रय (पयः) उत्तम ज्ञान रस वाले (अमृतम्) मोक्ष (मधु)
और मधु विद्यायुक्त (इन्द्रियम्) जीव ने सेवन किये हुए सुख को प्राप्त होने को
योग्य होता है वही अखिल आनन्द को पाता है ॥ ७४ ॥

भावार्थः—जो युक्ताहार विहार करने हारे वेदों को पढ़, योगाभ्यास कर
अविद्यादि क्लेशों को छुड़ा, योग की सिद्धियों को प्राप्त हो और उन के अभिमान को
भी छोड़ के कैवल्य को प्राप्त होते हैं वे ब्रह्मानन्द का भोग करते हैं ॥ ७४ ॥

अन्नात्परिस्तुतइत्यस्व शङ्स्व ऋषिः । प्रजापतिर्देवता ।

भुरिगतिजगती छन्दः । निषादः स्वरः ॥

कथं राज्यमुन्नेयमित्याह ॥

कैसे राज्य की उन्नति करनी चाहिये इस वि० ॥

अन्नात्परिस्तुतो रसं ब्रह्मणा व्यपिबत्क्षत्रं पयः
सोमं प्रजापतिः । ऋतेन सत्यमिन्द्रियं विपानं
शुक्रमन्धस इन्द्रस्येन्द्रियमिदं पयोऽमृतं मधु ॥ ७५ ॥

अन्नात् । परिस्तुतऽइति परिऽस्तुतः । रसम् ।
ब्रह्मणा । वि । अपिबत् । क्षत्रम् । पयः । सोमम् ।
प्रजापतिरिति प्रजाऽपतिः । ऋतेन । सत्यम् । इन्द्रि-
यम् । विपानमिति विऽपानम् । शुक्रम् । अन्धसः ।
इन्द्रस्य । इन्द्रियम् । इदम् । पयः । अमृतम् ।
मधु ॥ ७५ ॥

पदार्थः—(अन्नात्) यवादेः (परिस्तुतः) सर्वतः स्तुतः
पक्वात् (रसम्) सारभूतम् (ब्रह्मणा) अधीतचतुर्वेदेन (वि)
(अपिबत्) गृह्णीयात् (क्षत्रम्) क्षत्रियकुलम् (पयः)
दुग्धमिव (सोमम्) ऐश्वर्ययुक्तम् (प्रजापतिः) प्रजापालकः
सभेशो राजा (ऋतेन) विद्याविनययुक्तेन न्यायेन (सत्यम्) सत्सु
व्यवहारेषु साधु (इन्द्रियम्) इन्द्रेणेश्वरेण दत्तम् (विपानम्) विविधं

पानं रक्षणं यस्मात् तत् (शुक्रम्) वीर्यकरम् (अन्धसः) अन्ध-
काररूपस्याऽन्यायस्य निवर्तकम् (इन्द्रस्य) समग्रैश्वर्यप्रदस्य
राज्यस्य (इन्द्रियम्) इन्द्रैराजभिर्जुष्टं न्यायाऽऽचरणम् (इदम्)
(पयः) पातुमर्हम् (अमृतम्) अमृतमिव सुखप्रदम् (मधु)
माधुर्यगुणोपेतम् ॥ ७५ ॥

अन्वयः—यो ब्रह्मणा सह प्रजापतिः परिस्रुतोन्नानिःसृतं पयः
सोमं रसं क्षत्रं च व्यपिबत् स ऋतेनाऽन्धसो निवर्तकं शुक्रं विपानं
सत्यमिन्द्रियमिन्द्रस्य प्रापकमिदं पयोऽमृतं मध्विन्द्रियं च प्राप्नु-
यात् स सदा सुखी भवेत् ॥ ७५ ॥

भावार्थः—ये विद्वदनुमत्या राज्यं वर्द्धितुमिच्छन्ति तेऽन्यायं
निवर्तयितुं राज्यं वर्द्धयितुं च शक्नुवन्ति ॥ ७५ ॥

पदार्थः—जो (ब्रह्मणा) चारों वेद पढ़े हुए विद्वान् के साथ (प्रजापतिः) प्रजा
का रक्षक समाध्वत् राजा (परिस्रुतः) सब ओर से पके हुए (अन्नात्) जौ आदि अन्न
से निकले (पयः) दुग्ध के तुल्य (सोमम्) ऐश्वर्ययुक्त (रसम्) साररूप रस और (क्षत्रम्)
क्षत्रिय कुल को (व्यपिबत्) ग्रहण करे सो (ऋतेन) विद्या तथा विनय से युक्त न्याय
से (अंधसः) अंधकार रूप अन्याय के निवारक (शुक्रम्) पराक्रम करने हारे (वि-
पानम्) विविध रक्षण के हेतु (सत्यम्) सत्य व्यवहारों में उत्तम (इन्द्रियम्) इन्द्र
नामक परमात्मा ने दिये हुए (इन्द्रस्य) समग्र ऐश्वर्य के देने हारे राज्य की प्राप्ति
कराने हारे (इदम्) इस प्रत्यक्ष (पयः) पाने के योग्य (अमृतम्) अमृत के तुल्य
सुखदायक रस और (मधु) मधुरादि गुण युक्त (इन्द्रियम्) राजादि पुरुषों ने सेवे हुए
न्यायाचरण को प्राप्त होवे वह सदा सुखी होवे ॥ ७५ ॥

भावार्थः—जो विद्वानों की अनुमति से राज्य को बढ़ाने की इच्छा करते हैं
वे अन्याय की निवृत्ति करने और राज्य को बढ़ाने में समर्थ होते हैं ॥ ७५ ॥

रेते इत्यस्य शङ्ख ऋषिः । इन्द्रो देवता । भुरिगति-
शक्ती छन्दः । पञ्चमः स्वरः ॥

शरीरात्कथं वीर्यमुत्पद्यत इत्याह ॥

शरीर से वीर्य कैसे उत्पन्न होता है इस वि० ॥

रेतो मूत्रं विजहाति योनिं प्रविशदिन्द्रियम् ।
गर्भे जरायुणावृतुल्वं जहाति जन्मना । ऋतेन स-
त्यमिन्द्रियं विपानं शुक्रमन्धस इन्द्रस्येन्द्रियमिदं
पयोऽमृतं मधु ॥ ७६ ॥

रेतः । मूत्रम् । वि । जहाति । योनिम् । प्रवि-
शदिति प्रविशत् । इन्द्रियम् । गर्भः । जरायुणा ।
आवृतुऽइत्याऽवृतः । उल्वम् । जहाति । जन्मना ।
ऋतेन । सत्यम् । इन्द्रियम् । विपानमिति
विपानम् । शुक्रम् । अन्धसः । इन्द्रस्य ।
इन्द्रियम् । इदम् । पयः । अमृतम् । मधु ॥ ७६ ॥

पदार्थः—(रेतः) वीर्यम् (मूत्रम्) प्रस्रावः (वि) (ज-
हाति) (योनिम्) जन्मस्थानम् (प्रविशत्) प्रवेशं कुर्वत सत्
(इन्द्रियम्) उपस्थः पुरुषलिंगम् (गर्भः) यो गृह्यते सः (ज-

रायुणा) बहिराच्छादनेन (आवृतः) (उल्बम्) आवरणम् (ज-
हाति) त्यजति (जन्मना) प्रादुर्भावेन (ऋतेन) बहिस्थेन वा-
युना सह (सत्यम्) वर्तमाने साधु (इन्द्रियम्) जिह्वादिकम् (वि-
पानम्) विविधं पानं येन तत् (शुक्रम्) पवित्रम् (अन्धसः)
आवरणस्य (इन्द्रस्य) जीवस्य (इन्द्रियम्) धनम् (इदम्)
(पयः) रसवत् (अमृतम्) नाशरहितम् (मधु) येन मन्यते
तत् ॥ ७६ ॥

अन्वयः—इन्द्रियं योनिं प्रविशत्सद् रेतो विजहाति । अतो
ऽन्यत्र मूत्रं विजहाति । तज्जरायुणावृतो गर्भो जायते जन्मनोल्बं
जहाति स ऋतेनान्धसो निवर्तकं विपानं शुक्रं सत्यमिन्द्रस्येन्द्रि-
यमिदं पयोऽमृतं मध्विन्द्रियं चैति ॥ ७६ ॥

भावार्थः—प्राणिना यत् किञ्चिद्भुज्यते पीयते तत् परंपरया
शुक्रं भूत्वा शरीरकारणं जायते पुरुषस्योपस्थेन्द्रियं स्त्रीसंयोगेन
शुक्रं मुञ्चति । अतोऽन्यत्र मूत्रं त्यजति तेन ज्ञायते शरीरे मूत्र-
स्थानादन्यत्र रेतस्तिष्ठति तद् यस्मात्सर्वेभ्योऽङ्गेभ्य उत्पद्यते तस्मा-
त्सर्वाङ्गाकृतिर्वर्तते । अतएव यस्य शरीराद् वीर्यमुत्पद्यते तदाकृ-
तिरेव सन्तानो जायते ॥ ७६ ॥

पदार्थः—(इन्द्रियम्) पुरुष का लिंग इन्द्रिय (योनिम्) स्त्री की योनि में
(प्रविशत्) प्रवेश करता हुआ (रेतः) वीर्य को (वि, जहाति) विशेष कर छोड़ता है
इस से अलग (मूत्रम्) प्रस्राव को छोड़ता है वह वीर्य (जरायुणा) जरायु से (आ-
वृतः) ढका हुआ (गर्भः) गर्भरूप हो कर जन्मता है (जन्मना) जन्म से (उ-
ल्बम्) आवरण को (जहाति) छोड़ता है वह (ऋतेन) बाहर के वायु से

(अन्वसः) आवरण को निवृत्त करने हारे (विपानम्) विविध पान के साधन (शुक्रम्) पवित्र (सत्यम्) वर्तमान में उत्तम (इन्द्रस्य) जीव के सम्बन्धी (इन्द्रियम्) धन को और (इदम्) इस (पयः) रस के तुल्य (अमृतम्) नाशरहित (मधु) प्रत्यक्षादि ज्ञान के साधन (इन्द्रियम्) चक्षुरादि इन्द्रिय को प्राप्त होता है ॥ ७६ ॥

भावार्थः—प्राणी जो कुछ खाता पीता है परंपरा से वीर्य होकर शरीर का कारण होता है पुरुष का लिंग इन्द्रिय स्त्री के संयोग से वीर्य छोड़ता और इस से अलग मूत्र को छोड़ता है इस से जाना जाता है कि शरीर में मूत्र के स्थान से पृथक् स्थान में वीर्य रहता है वह वीर्य जिस कारण सब अंगों से उत्पन्न होता है इस से सब अंगों की आकृति उस में रहती है इसी से जिस के शरीर से वीर्य उत्पन्न होता है उसी की आकृति वाला सन्तान होता है ॥ ७६ ॥

दृष्टेत्यस्य शङ्ख ऋषिः । प्रजापतिर्देवता ।

अतिशक्ती छन्दः । पञ्चमः स्वरः ॥

अथ धर्माधर्मौ कीदृशावित्युपदिश्यते ॥

अब धर्म अधर्म कैसे हैं इस वि० ॥

दृष्टा रूपे व्याकरोत्सत्यानृते प्रजापतिः । अ-
श्रद्धामनृतेऽदधाच्छ्रद्धा १० सत्ये प्रजापतिः । अतेन
सत्यमिन्द्रियं विपानं १० शुक्रमन्धसऽइन्द्रस्योन्द्रिय-
मिदं पयोऽमृतं मधु ॥ ७७ ॥

दृष्ट्वा । रूपेऽइतिरूपे । वि । आ । अकरोत् ।
सत्यानृतेऽइति सत्यऽअनृते । प्रजापतिरिति प्रजाऽ-

पतिः । अश्रद्धाम् । अनृते । अदधात् । श्रद्धाम् ।
 सत्ये । प्रजापतिरिति प्रजाऽपतिः । ऋतेन । सत्य-
 म् । इन्द्रियम् । विपानमिति विऽपानम् । शुक्रम् ।
 अन्धसः । इन्द्रस्य । इन्द्रियम् । इदम् । पयः ।
 अमृतम् । मधु ॥ ७७ ॥

पदार्थः—(दृष्ट्वा) संप्रेक्ष्य (रूपे) निरूपिते (वि)
 (आ) (अकरोत्) करोति (सत्पानृते) सत्यं चानृते च ते
 (प्रजापतिः) प्रजायाः पालकः (अश्रद्धाम्) अप्रीतिम् (अ-
 नृते) अविद्यमानमृतं यस्मिँस्तस्मिन्नधर्मे (अदधात्) दधाति
 (श्रद्धाम्) श्रुत् सत्यं दधानि यथा ताम् (सत्ये) सतसु भवे
 (प्रजापतिः) परमेश्वरः (ऋतेन) यथार्थेन (सत्यम्) (इन्द्रि-
 यम्) चित्तम् (विपानम्) विविधरक्षणम् (शुक्रम्) शुद्धिकरम्
 (अन्धसः) अधर्माऽऽचरणस्य नाशकम् (इन्द्रस्य) परमेश्वर्य-
 वतो धर्मस्य प्रापकम् (इन्द्रियम्) विज्ञानसाधकम् (इदम्) (पयः)
 सुखप्रदम् (अमृतम्) मृत्युरोगात् पृथक् करम् (मधु) मन्तव्यम् ॥ ७७ ॥

अन्वयः—यः प्रजापतिर्ऋतेन स्वकीयेन सत्येन विज्ञानेन स-
 त्पानृते रूपे दृष्ट्वा व्याकरोत् योऽनृतेऽश्रद्धामदधात् सत्ये श्रद्धां च
 यश्चाऽन्धसो निवर्त्तकं शुक्रं विपानं सत्यमिन्द्रियं यश्चेन्द्रस्य प्राप-
 कमिदं पयोऽमृतं मध्विन्द्रियं चाऽदधात् स एव प्रजापतिः सर्वैरुपा-
 सनीयः ॥ ७७ ॥

भावार्थः—ये मनुष्या ईश्वराज्ञापितं धर्ममाचरन्ति । अ-
धर्मं न सेवन्ते ते सुखं लभन्ते यदीश्वरो धर्माऽधर्मौ न ज्ञापये-
त्तर्ह्येतयोः स्वरूपविज्ञानं कस्यापि न स्यात् । य आत्मानुकूल-
माचरणं कुर्वन्ति प्रतिकूलं च त्यजन्ति ते हि धर्माऽधर्मबोधयुक्ता भ-
वन्ति नेतरे ॥ ७७ ॥

पदार्थः—जो (प्रजापतिः) प्रजा का रक्षक परमेश्वर (ऋतेन) यथार्थ
अपने सत्य विज्ञान से (सत्यानृते) सत्य और झूठ जो (रूपे) निरूपण किये हुए
हैं उनको (दृष्ट्वा) ज्ञानदृष्टि से देखकर (व्याकरोत्) विविध प्रकार से उपदेश करता
है जो (अनृते) मिथ्याभाषणादिमें (अश्रद्धाम्) अप्रीति को (अदधात्) धारण कराता
और (सत्ये) सत्य में (श्रद्धाम्) प्रीति को धारण कराता और जो (अन्धसः)
अधर्माचरण के निवर्त्तक (शुक्रम्) शुद्धि करने हारे (विपानम्) विविध रक्षा
के साधन (सत्यम्) सत्यस्वरूप (इन्द्रियम्) चित्त को और जो (इन्द्रस्य) पर-
मेश्वरयुक्त धर्म के प्रापक (इदम्) इस (पयः) अमृतरूप सुखदाता (अमृतम्)
मृत्यु रोग निवारक (मधु) मान ने योग्य (इन्द्रियम्) विज्ञान के साधन को
धारण करे वह (प्रजापतिः) परमेश्वर सब का उपासनीय देव है ॥ ७७ ॥

भावार्थः—जो मनुष्य ईश्वर के आज्ञा किये धर्म का आचरण करते और
निषेध किये हुए अधर्म का सेवन नहीं करते हैं वे सुख को प्राप्त होते हैं जो ईश्वरधर्म
अधर्म को न जनावे तो धर्माऽधर्म के स्वरूप का ज्ञान किसी को भी नहीं हो, जो
आत्मा के अनुकूल आचरण करते और प्रतिकूलाचरण को छोड़ देते हैं वेही धर्मा-
धर्म के बोध से युक्त होते हैं इतर जन नहीं ॥ ७७ ॥

वेदेनेत्यस्य शङ्ख ऋषिः । प्रजापतिर्देवता । भुक्ति

त्रिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

अथ वेदज्ञाः कीदृशा इत्युपदिश्यते ॥

अब वेद के जानने वाले कैसे होते हैं इस वि० ॥

वेदेन रूपे व्यपिबत्सुतासुतौ प्रजापतिः । ऋतेन

सत्यमिन्द्रियं विपानं शुक्रमन्धसः इन्द्रस्येन्द्रिय-
मिदं पयोऽमृतं मधु ॥ ७८ ॥

वेदेन । रूपेऽइति रूपे । वि । अपिबत् । सुता-
सुतौ । प्रजापतिरिति प्रजाऽपतिः । ऋतेन । स-
त्यम् । इन्द्रियम् । विपानमिति विऽपानम् । शुक्रम् ।
अन्धसः । इन्द्रस्य । इन्द्रियम् । इदम् । पयः ।
अमृतम् । मधु ॥ ७८ ॥

पदार्थः—(वेदेन) ईश्वरप्रकाशितेन वेदचतुष्टयेन (रूपे)
सत्यानृतस्वरूपे (वि) (अपिबत्) गृहीयात् (सुतासुतौ)
प्रेरिताप्रेरितौ धर्माधर्मौ (प्रजापतिः) प्रजापालको जीवः (ऋ-
तेन) सत्यविज्ञानयुक्तेन (सत्यम्) सत्सु धर्माचरणेषु साधु
(इन्द्रियम्) धनम् (विपानम्) विविधपाननिमित्तम् (शुक्रम्)
पराक्रमप्रदम् (अन्धसः) अज्ञादेः (इन्द्रस्य) ऐश्वर्ययुक्तस्य
जीवस्य (इन्द्रियम्) इन्द्रेणेश्वरेण दत्तं ज्ञानम् (इदम्) जलादि
(पयः) दुग्धादि (अमृतम्) मृत्युधर्मरहितं विज्ञानम् (मधु)
माधुर्यगुणोपेतम् ॥ ७८ ॥

अन्वयः—यः प्रजापतिऋतेन वेदेन सुतासुतौ रूपे व्यपिबत्
स इन्द्रस्यान्धसो विपानं शुक्रं सत्यमिन्द्रियमिदं पयोऽमृतं म-
ध्विन्द्रियं चाप्नुयात् ॥ ७८ ॥

भावार्थः—वेदवित् एव धर्माधर्मौ ज्ञातुं धर्माचरणेनाऽधर्म-
त्यागेन च सुखिनो भवितुं शक्नुवन्ति ॥ ७८ ॥

पदार्थः—जो (प्रजापतिः) प्रजा का पालन करने वाला जीव (ऋतेन)

सत्य विज्ञानयुक्त (वेदेन) ईश्वर प्रकाशित चारों वेदों से (सुतामुतौ) प्रेरित अ-
प्रेरित धर्माधर्म (रूपे) स्वरूपों को (व्यपिबत्) ग्रहण करे सो (इन्द्रस्य) ऐश्वर्ययुक्त
जीव के (अन्धसः) अज्ञादि के (विपानम्) विविध पान के निमित्त (शुक्रम्)
पराक्रम देने हारे (सत्यम्) सत्य धर्माचरण में उत्तम (इन्द्रियम्) घन और (इ-
दम्) जलादि (पयः) दुग्धादि (अमृतम्) मृत्युधर्मरहित विज्ञान (मधु) मधुरादि
गुण युक्त पदार्थ और (इन्द्रियम्) ईश्वर के दिये हुए ज्ञान को प्राप्त होवे ॥ ७८ ॥

भावार्थः—वेदों को जनाने वाले ही धर्माधर्म के जानने तथा धर्म के आ-
चरण और अधर्म के त्याग से सुखी होने को समर्थ होते हैं ॥ ७८ ॥

दृष्टेत्पस्य शङ्ख ऋपिः । प्रजापतिर्देवता ॥

भुरिगतिजगती छन्दः । निषादः स्वरः ॥

कीदृग्जनो बलमुन्नेतुं शक्नोतीत्याह ॥

कैसा जन बल बढ़ा सकता है इस वि० ॥

दृष्ट्वा परिस्त्रुतो रसं१ शुकेण शुक्रं व्यपिबत्
पयः सोमं प्रजापतिः । ऋतेन सत्यमिन्द्रियं वि-
पानं१ शुक्रमन्धसः१ इन्द्रस्येन्द्रियमिदं पयोऽमृ-
तं मधु ॥ ७९ ॥

दृष्ट्वा । परिस्त्रुतः१ इति परिस्त्रुतः । रसम् । शु-
केण । शुक्रम् । वि । अपिबत् । पयः । सोमम् ।
प्रजापतिरिति प्रजापतिः । ऋतेन । सत्यम् । इ-
न्द्रियम् । विपानमिति विपानम् । शुक्रम् । अन्ध-
सः । इन्द्रस्य । इन्द्रियम् । इदम् । पयः । अमृतम् ।
मधु ॥ ७९ ॥

पदार्थः—(दृष्ट्वा) पर्यालोच्य (परिस्त्रुतः) सर्वतः प्राप्तः

(रसम्) विद्यानन्दम् (शुकेण) शुद्धेन भावेन (शुक्रम्) शीघ्रं
 सुखकरम् (वि) (अपिबत्) पिबेत् (पयः) पातुमर्हम्
 (सोमम्) महौषधिरसम् (प्रजापतिः) प्रजायाः स्वामी (ऋ-
 तेन) यथार्थेन (सत्यम्) सतीष्वोषधीषु भवम् (इन्द्रियम्)
 इन्द्रेण विदुषा जुष्टम् (विपानम्) विशिष्टेन पानेन युक्तम्
 (शुक्रम्) वीर्यवत् (अन्धसः) संस्कृतस्यान्नादेः (इन्द्रस्य)
 परमैश्वर्यस्य (इन्द्रियम्) इन्द्रेणेश्वरेण सृष्टम् (इदम्)
 (पयः) सुरसम् (अमृतम्) मृत्युनिमित्तरोगनिवारकम् (मधु)
 ज्ञातं सत् ॥ ७९ ॥

अन्वयः—यः परित्युतः प्रजापतिऋतेन सत्यं दृष्ट्वा शुकेण
 शुक्रं पयः सोमं रसं व्यपिबत् सोऽन्धसः प्रापकं विपानं शुक्रमि-
 न्द्रियमिन्द्रस्येदं पयोऽमृतं मध्विन्द्रियञ्च प्राप्नुयात् ॥ ७९ ॥

भावार्थः—यो वैद्यकशास्त्ररीत्योत्तमानोषधीरसान्निर्माय यथा
 कालं यथायोग्यं पिबेत् स रोगेभ्यः पृथग्भूत्वा शरीरात्मबलं वर्द्धयि-
 तुं शक्नुयात् ॥ ७९ ॥

पदार्थः—जो (परित्युतः) सब ओर से प्राप्त (प्रजापतिः) प्रजा का
 स्वामी राजा आदि जन (ऋतेन) यथार्थव्यवहार से (सत्यम्) वर्तमान उत्तम ओषधि-
 यों में उत्पन्न हुए रस को (दृष्ट्वा) विचारपूर्वक देख के (शुकेण) शुद्ध भाव से
 (शुक्रम्) शीघ्र सुख करने वाले (पयः) पान करने योग्य (सोमम्) महौषधि के रस
 को तथा (रसम्) विद्या के आनन्दरूप रस को (व्यपिबत्) विशेष करके पीता वा
 ग्रहण करता है वह (अन्धसः) शुद्ध अन्नादि के प्रापक (विपानम्) विशेष पान
 से युक्त (शुक्रम्) वीर्य वाले (इन्द्रियम्) विद्वान् ने सेवे हुए इन्द्रिय को और (इ-
 न्द्रस्य) परम ऐश्वर्य युक्त पुरुष के (इदम्) इस (पयः) अच्छे रस वाले (अ-
 मृतम्) मृत्यु कारक रोग के निवारक (मधु) मधुरादि गुण युक्त और (इन्द्रियम्)
 ईश्वर के बनाये हुए धन को प्राप्त होवे ॥ ७९ ॥

भावार्थः—जो वैद्यक शास्त्र की रीति से उत्तम ओषधियों के रसों को बना उचित समय जितना चाहिये उतना पीवे वह रोमों से पृथक् हो के शरीर और आत्मा के बल के बढ़ाने को समर्थ होता है ॥ ८० ॥

सीसेनेत्यस्य शङ्ख ऋषिः । सविता देवता ।

भुरिक् त्रिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

विद्वद्दन्त्यैराचरणीयमित्याह ॥

विद्वानों के तुल्य अन्यो को भी आचरण करना चाहिये इस वि० ॥

सीसेन तन्त्रं मनसा मनीषिणं ऊर्णासूत्रेण क-
वयो वयन्ति । अश्विना यज्ञं सविता सरस्वती-
न्द्रस्य रूपं वरुणो भिषज्यन् ॥ ८० ॥

सीसेन । तन्त्रम् । मनसा । मनीषिणः । ऊ-
र्णासूत्रेणेत्यूर्णाऽसूत्रेण । कवयः । वयन्ति । अश्वि-
ना । यज्ञम् । सविता । सरस्वती । इन्द्रस्य । रू-
पम् । वरुणः । भिषज्यन् ॥ ८० ॥

पदार्थः—(सीसेन) सीसकधानुपात्रेणैव (तन्त्रम्) कुटुम्ब-
धारणमिव तन्त्रकलानिर्माणम् (मनसा) अन्तःकरणेन (मनी-
षिणः) मेधाविनः (ऊर्णासूत्रेण) ऊर्णाकम्बलेनेव (कवयः)
विद्वांसः (वयन्ति) निर्मिमते (अश्विना) विद्याध्यासावध्यापको-

पदेशकौ (यज्ञम्) सङ्गन्तुमर्हं व्यवहृत्य (सविता) विद्याव्यव-
हारेषु प्रेरकः (सरस्वती) उत्तमविज्ञानयुक्ता रत्नी (इन्द्रस्य)
परमैश्वर्यस्य (रूपम्) स्वरूपम् (वरुणः) श्रेष्ठः (भिषज्यन्)
चिकित्सुः सन् ॥ ८० ॥

अन्वयः—हे मनुष्या यथा कवयो मनीषिणः सीसेनोर्णासू-
त्रेण मनसा तन्त्रं वयन्ति यथा सविता सरस्वत्यश्विना च यज्ञं
कुरुतो यथा भिषज्यन् वरुण इन्द्रस्य रूपं विदधाति तथा यूय-
मप्याचरत ॥ ८० ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—यथा विद्वांसोऽनेकैर्धातुभिः सा-
धनविशेषैर्वस्त्रादीनि निर्माय कुटुम्बं पालयन्ति यज्ञं च कृत्वौषधानि-
च दत्त्वाऽरोजयन्ति शिल्पक्रियाभिः यथाजनानि साधनुवन्ति तथाऽ-
न्यैरप्यनुष्ठेयम् ॥ ८० ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो जैसे (कवयः) विद्वान् (मनीषिणः) बुद्धिमान् लोग
(सीसेन) सीसे के पात्र के समान कोमल (ऊर्णासूत्रम्) ऊन के सूत्र से कम्बल के
तुल्य प्रयोजन साधक (मनसा) अन्तःकरण में तन्त्रम्, कुटुम्ब के धारण के समान
यन्त्र कलाओं को (वयन्ति) रचते हैं जैसे (सविता) अनेक विद्या व्यवहारों में प्रेरणा
करने हारा पुरुष और (सरस्वती) उत्तम विद्या श्रुत स्त्री तथा (अश्विना) विद्याओं
में व्याप्त पढ़ाने और उपदेश करने वाले दो पुरुष (यज्ञम्) संगति मेल करने योग्य
व्यवहार को करते हैं जैसे (भिषज्यन्) चिकित्सा की इच्छा करता हुआ (वरुणः) श्रेष्ठ
पुरुष (इन्द्रस्य) परमेश्वर्य के (रूपम्) स्वरूप का विधान करता है वैसे तुम भी
किया करो ॥ ८० ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकलु० जैसे विद्वान् लोग अनेक धातु और साधन
विशेषों से वस्त्रादि को बना के अपने कुटुम्ब का पालन करते हैं तथा पदार्थों के मेल

रूप यज्ञ को कर पथ्य ओषधि रूप पदार्थों को देके रोगों से छुड़ाते और शिरूप क्रियाओं से प्रयोजनों को सिद्ध करते हैं वैसे अन्य लोग भी किया करें ॥ ८० ॥

तदित्यस्य शङ्ख ऋषिः । वरुणो देवता ।

भुरिक्त्रिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

के यज्ञमर्हन्तीत्याह ॥

कौन पुरुष यज्ञ करने योग्य हैं इस वि० ॥

तदस्य रूपममृतं शचीभिस्त्रिस्त्रो दधुर्देवताः
संरराणाः । लोमानि शर्षेर्बहुधा न तोकमभि-
स्त्वगस्य मांसमभवन्न लाजाः ॥ ८१ ॥

तत् । अस्य । रूपम् । अमृतम् । शचीभिः ।
त्रिस्त्रः । दधुः । देवताः । संरराणाऽइति सम्-
रराणाः । लोमानि । शर्षेः । बहुधा । न । तोकम-
भिरिति तोकमभिः । त्वक् । अस्य । मांसम् ।
अभवत् । न । लाजाः ॥ ८१ ॥

पदार्थः—(तत्) पूर्वोक्तं सत्यादिकम् (अस्य) यज्ञस्य
रूपम्) स्वरूपम् (अमृतम्) नाशरहितम् (शचीभिः) प्रज्ञा-
भिः कर्मभिर्वा (त्रिस्त्रः) अध्यापकाऽध्येतृपरीक्षकाः (दधुः) दध्युः
(देवता) देवा विद्वांसः (संरराणाः) सम्यग्दातारः (लोमानि)

रोमाणि (शष्पैः) दीर्घैर्लोमभिः (बहुधा) बहुप्रकारैः (न)
 (तोकमभिः) बालकैः (त्वक्) (अस्य) (मांसम्) (अमवत्) भवेत्
 (न) निषेधार्थं (लाजाः) ॥ ८१ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या यं संरराणास्तिस्त्रो देवताः शचीभि-
 बहुधा यं यज्ञं शष्पैः सह लोमानि च दधुस्तदस्यामृतं रूपं यूयं
 विजानीत । अयं तोकमभिर्नानुष्ठेयः । अस्य मध्ये त्वद्मांसं लाजा
 वा हविर्नाभवदिति च वित्त ॥ ८१ ॥

भावार्थः—ये दीर्घसमयावधिजटिला ब्रह्मचारिणो वा पूर्णावि-
 द्या जितेन्द्रिया भद्रा जनाः सन्ति त एव यजधातोरर्थं ज्ञातुमर्हन्ति
 न बाला अविद्वांसो वा स होमाख्यो यज्ञो यत्र मांसक्षाराश्लति-
 क्तगुणादिरहितं किन्तु सुगन्धिपुष्टमिष्टं रोगनाशकादिगुणसहितं ह-
 विः स्यात् तदेव होतव्यं च स्यात् ॥ ८१ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो (संरराणाः) अच्छे प्रकार देने (तिस्रः) पढ़ाने प-
 ढने और परीक्षा करनेहारे तीन (देवताः) विद्वान् लोग (शचीभिः) उत्तम प्रज्ञा
 और कर्मों के साथ (बहुधा) बहुत प्रकारों से निम यज्ञ को और (शष्पैः) दीर्घ
 लोमों के साथ (लोमानि) लोमों को (दधुः) धारण करें और (तत्) उस (अस्य)
 इस यज्ञ के (अमृतम्) नाश रहित (रूपम्) रूप को तुम लोग जानो यह (तो-
 कमभिः) बालकों से (न) नहीं अनुष्ठान करने योग्य और (अस्य) इस के मध्य
 (त्वक्) त्वचा (मांसम्) मांस और (लाजाः) भुंजा हुआ सूखा अन्न आदि होम
 करने योग्य (न, अमवत्) नहीं होता इस को भी तुम जानो ॥ ८१ ॥

भावार्थः—जो बहुत काल पर्यन्त डाढ़ीमूँक धारण पूर्वक ब्रह्मचारी अथवा
 पूर्ण विद्या वाले जितेन्द्रिय भद्र जन हैं वेही यज्ञ धातु के अर्थ को जानने योग्य अ-
 र्थात् यज्ञ करने योग्य होते हैं अन्य बालबुद्धि अविद्वान् नहीं होसकते वह हवन

रूप यज्ञ ऐसा है कि निम में मांस क्षार खट्टे से भिन्न पदार्थ वा तीखा आदि गुण रहित सुगन्धि पुष्ट मिष्ट तथा रोगनाशकादि गुणों के सहित हो वही हवन करने योग्य होवे ॥ ८१ ॥

तदित्यस्य शङ्ख ऋषिः । अभिनौ देवते ।

त्रिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

विदुषाभिः किं कर्त्तव्यमित्याह ॥

विदुषी स्त्रियों को क्या करना चाहिये इस वि० ॥

तदश्विना भिषजा रुद्रवर्तनी सरस्वती वयति
पेशोऽन्तरम् । अस्थि मज्जानं मासरैः कारोतरे-
ण दधतो गवां त्वचि ॥ ८२ ॥

तत् । अश्विना । भिषजा । रुद्रवर्तनी । इति रुद्र-
वर्तनी । सरस्वती । वयति । पेशः । अन्तरम् ।
अस्थि । मज्जानम् । मासरैः । कारोतरेण । दधतः ।
गवाम् । त्वचि ॥ ८२ ॥

पदार्थः—(तत्) पूर्वोक्तं हविः (अश्विना) विद्याव्यापिनौ
(भिषजा) वैद्यकशास्त्रविदौ (रुद्रवर्तनी) रुद्रस्य प्राणस्य
वर्तनिरिव वर्तनिर्मार्गो ययोस्तौ (सरस्वती) प्रशस्तज्ञानयुक्ता
पत्नी (वयति) सन्तनोति (पेशः) (अन्तरम्) मध्यस्थम्
(अस्थि) (मज्जानम्) (मासरैः) परिपक्वौषधिसंस्त्रावैः (कारो-

तरेण) कूपेनेव कारोतर इति कूपनामसु० निघं० ३। २३ (दध-
तः) धरतः (गवाम्) पृथिव्यादीनाम् (त्वचि) उपरि भागे ॥ ८२ ॥

अन्वयः—यत्सरस्वती वयति तत्पेशोऽस्थि मज्जानमन्तरं मास-
रैः कारोतरेण गवां त्वचि रुद्रवर्तनी भिषजाऽश्विना दधतो दध्या-
ताम् ॥ ८२ ॥

भावार्थः—अच वाचकलु०—यथा वैद्यकशास्त्रविदः पतयः
शरीरारोग्यादिकं विधाय स्त्रियः सततं सुखयेयुस्तथैव विदुष्यः स्त्रि-
यः स्वपतीन् रोगरहितान् कुर्युः ॥ ८२ ॥

पदार्थः—जिस को (सरस्वती) श्रेष्ठ ज्ञानयुक्त पत्नी (वयति) उत्पन्न
करती है (तत्) उस (पेशः) सुन्दर स्वरूप (अस्थि) हाड (मज्जानम्) मज्जा
(अन्तरम्) अन्तःस्थ को (मासरैः) परिपक्व ओषधि के सारों से (कारोतरेण) जैसे
कूप से सब कामों को वैसे (गवाम्) पृथिव्यादि की (त्वचि) त्वचा रूप उपरि भाग
में (रुद्रवर्तनी) प्राण के मार्ग के समान मार्ग से युक्त (भिषजा) वैद्यक विद्या के
जानने हारे (अश्विना) विद्याओं में पूर्ण दो पुरुष (दधतः) धारण करें ॥ ८२ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकलु० जैसे वैद्यक शास्त्र के जानने हारे पति
लोग शरीर को आरोग्य करके स्त्रियों को निरन्तर सुखी करें वैसे ही विदुषी स्त्री
लोग भी अपने पतियों को रोगरहित किया करें ॥ ८२ ॥

सरस्वतीत्यस्य शङ्ख ऋषिः । सरस्वती देवता ।

भुरिक् त्रिष्टुप छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

विद्वदितरैराचरणीयमित्याह ॥

विद्वानों के समान अन्यो को आचरण करना चाहिये इस वि० ॥

सरस्वती मनसा पेशलं वसुनासंत्याभ्यां व-

यति दर्शतं वपुः । रसं परिस्त्रुता न रोहितं नग्नहृर्धी-
रस्तसरं न वेम ॥ ८३ ॥

सरस्वती । मनसा । पेशलम् । वसु । नास-
त्याभ्याम् । वयति । दर्शतम् । वपुः । रसम् । परि-
स्त्रुतेति परिऽस्त्रुता । न । रोहितम् । नग्नहृः । धीरः ।
तसरम् । न । वेम ॥ ८३ ॥

पदार्थः—(सरस्वती) प्रशस्तं सरो विज्ञानं विद्यते यस्याः
सा (मनसा) विज्ञानेन (पेशलम्) उत्तमाङ्गवत् (वसु) द्र-
व्यम् (नासत्याभ्याम्) न विद्यते असत्यं ययोस्ताभ्यां मातापि-
तृभ्याम् (वयति) विस्तृणाति (दर्शतम्) दर्शनीयम् (वपुः)
शरीरमुदकं वा । वपुरित्युदकना० निघं० १ । १२ (रसम्)
आनन्दम् (परिस्त्रुता) परितः सर्वतः स्त्रुतम् । अप्र सुपां सुलु-
गित्याकारादेशः (न) इव (रोहितम्) प्रादुर्भूतम् (नग्नहृः)
नग्नं शुद्धं जुहोति गृह्णाति सः (धीरः) ध्यानशालिः (तसरम्)
तस्यत्युपक्षयति दुःखानि येन तम् (न) इव (वेम) प्रजनम् ॥ ८३ ॥

अन्वयः—सरस्वती मनसा वेम न यत् पेशलं दर्शतं वपुस्त-
सरं रोहितं परिस्त्रुता रसं न वसु वयति नासत्याभ्यां नग्नहृर्धीश्चाऽ
स्ति तौ द्वौ वयं प्राप्नुयाम ॥ ८३ ॥

भावार्थः—यथा विद्वांसावध्यापकोपदेशकौ सारं सारं वस्तु
गृह्णन्ति तथैव सर्वैः स्त्रीपुरुषैर्मात्रम् ॥ ८३ ॥

पदार्थः—(सरस्वती) उत्तम विज्ञानयुक्त स्त्री (मनसा) विज्ञान से (वेम)

उत्पत्ति के (न) समान जिस (पेशलम्) उत्तम अङ्गों से युक्त (दर्शितम्) देखने योग्य (वपुः) शरीर वा जल को तथा (तत्तरम्) दु खों के क्षय करने हारे (रोहितम्) प्रकट हुए (परिलुता) सन और से प्राप्त (रसम्) आनन्द को देने हारे रसके (न) समान (वसु) द्रव्य को (वयति) बनाती है जिन (नासत्याभ्याम्) असत्य व्यवहार से रहित माता पिता दोनों से (नमनहुः) शुद्ध को ग्रहण करने हारा (धीरः) ध्यानवान् तेरा पति है उन दोनों को हम लोग प्राप्त होवें ॥ ८३ ॥

भावार्थः—जैसे विद्वान् अध्यापक और उपदेशक सार२ वस्तुओं का ग्रहण करते हैं वैसे ही सन स्त्री पुरुषों को ग्रहण करना योग्य है ॥ ८३ ॥

पयसेत्यस्य शङ्ख ऋषिः । सोमो देवता ।

निचृत् त्रिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

स्वकुलं प्रशस्तं कर्त्तव्यमित्याह ॥

अपने कुल को श्रेष्ठ करना चाहिये इस वि० ॥

पयसा शुक्रममृतं जनित्रं सुरया मूत्राजनय-
न्त रेतः । अपामंतिं दुर्मतिं बाधमाना ऊर्वद्वयं वातं
सब्धुं तदारात् ॥ ८४ ॥

पयसा । शुक्रम । अमृतम् । जनित्रम् । सुरया ।
मूत्रात् । जनयन्त । रेतः । अप । अमंतिम् । दुर्म-
तिमिति दुःसमंतिम् । बाधमानाः । ऊर्वद्वयम् । वातम् ।
सब्धुम् । तत् । आरात् ॥ ८४ ॥

पदार्थः—(पयसा) जलेन दुग्धेन वा (शुक्रम) शुद्धम् (अमृतम्) अल्पमृत्युरोगनिवारकम् (जनित्रम्) अपत्यजन्मनिमित्तम् (सुरया) सोमलतादिरसेन (मूत्रात्) मूत्राभारेन्द्रियात्

(जनयन्त) उत्पादयेयुः । अत्र लुङ्यङमावः (रेतः) वीर्यम् (अप)
(अमतिम्) नष्टा मतिरमतिस्ताम् (दुर्मतिम्) दुष्टा चासौ मतिश्च
ताम् (बाधमानाः) निवर्त्तयन्तः (ऊवध्यम्) ऊरू वध्ये येन तत् ।
अत्र छान्दसो वर्णलोपो वेति रलोपः (वातम्) प्राप्तम् (स-
व्वम्) समवेतम् । अत्र सप समवाये धातोरौणादिको वः प्रत्ययः
(तत्) (आरात्) निकटात् ॥ ८४ ॥

अन्वयः—ये विद्वांसोऽमतिं दुर्मतिमपबाधमानाः सन्तो यदू-
वध्यं वातं सव्वं पयसा सुरयोत्पन्नं मूत्रात् जनित्रममृतं शुक्रं रेतोऽ-
स्ति तदाराज्जनयन्त ते प्रजावन्तो भवन्ति ॥ ८४ ॥

भावार्थः—ये दुर्गुणान् दुष्टसङ्गास्त्यक्त्वा व्यभिचारादूरे निव-
सन्तो वीर्यं वर्द्धयित्वा सन्तानानुत्पादयन्ति ते स्वकुलं प्रशस्तं
कुर्वन्ति ॥ ८४ ॥

पदार्थः—जो विद्वान् लोग (अमतिम्) नष्ट बुद्धि (दुर्मतिम्) वा दुष्ट
बुद्धि को (अप, बाधमानाः) हटाते हुए जो (ऊवध्यम्) ऐसा है कि जिस से परिचां
अंगुल आदि काटेजाय अर्थात् बहुत नाश करने का साधन (वातम्) प्राप्त (स
व्वम्) सब पदार्थों में सम्बन्ध वाला (पयसा) जल दुग्ध वा (सुरया) सोम लता
आदि ओषधी के रस से उत्पन्न हुए (मूत्रात्) मूत्राधार इन्द्रिय से (जनित्रम्)
सन्तानोत्पत्ति का निमित्त (अमृतम्) अल्पमृत्यु रोगनिवारक (शुक्रम्) शुद्ध (रेतः)
वीर्य है (तत्) उस को (आरात्) समीप से (जनयन्त) उत्पन्न करते हैं वे ही
प्रजा वाले होते हैं ॥ ८४ ॥

भावार्थः—जो मनुष्यों के दुर्गुण और दुष्ट सङ्गों को छोड़ कर व्यभिचार
से दूर रहते हुए वीर्य को बढ़ा के सन्तानों को उत्पन्न करते हैं वे अपने कुल को
प्रशंसित करते हैं ॥ ८४ ॥

इन्द्र इत्यस्य शङ्ख ऋषिः । सविता देवता ।

भुरिक् भिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

मनुष्यै रोगात् पृथक् भवितव्यमित्याह ॥

मनुष्यों को रोग से पृथक् होना चाहिये इस वि० ॥

इन्द्रः सुत्रामा हृदयेन सत्यं पुरोडाशेन सविता
जजान । यकृत् क्षोमानं वरुणो भिषज्यन् मतस्ने
वायव्यैर्न मिनाति पित्तम् ॥ ८५ ॥

इन्द्रः । सुत्रामेति सुऽत्रामा । हृदयेन । सत्यम् ।
पुरोडाशेन । सविता । जजान । यकृत् । क्षोमा
नम् । वरुणः । भिषज्यन् । मतस्नेऽइति मतस्ने ।
वायव्यैः । न । मिनाति । पित्तम् ॥ ८५ ॥

पदार्थः—(इन्द्रः) रोगविच्छेदकः (सुत्रामा) यः सुष्ठु
प्रापते रोगाच्छरीरं सः (हृदयेन) स्वात्मना (सत्यम्) पदार्थम्
(पुरोडाशेन) सुसंस्कृतेनाग्नेन (सविता) प्रेरकः (जजान)
जनयति । अथ व्यत्ययेन परस्मैपदम् (यकृत्) हृदयाद्
दक्षिणे स्थितं मांसपिण्डम् (क्षोमानम्) कण्ठनाडिकाम्

(वरुणः) श्रेष्ठः (भिषज्यन्) चिकित्सां कुर्वन् (मतस्ने)
हृदयोभयपार्श्वस्थे अस्थिनी (वायव्यैः) वायुषु साधुभिर्मार्गैः (न)
(मिनाति) हिनस्ति (पित्तम्) ॥ ८५ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या यथा सुत्रामा सवितेन्द्रो वरुणो विद्वान्
भिषज्यन् सन् हृदयेन सत्यं जजान पुरोडाशेन वायव्यैश्च यकृत् क्लो-
मानं मतस्ने पित्तं च नमिनाति तथैतत्सर्वं यूयं मार्हिस्त ॥ ८५ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु० सदैयाः स्वयमरोगा भूत्वाभ्येषां
शारीरं रोगं विज्ञायारोगान् सततं कुर्युः ॥ ८५ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो जैसे (सुत्रामा) अच्छे प्रकार रोग से शरीर की रक्ष
करने हारा (सविता) प्रेरक (इन्द्रः) रोगनाशक (वरुणः) श्रेष्ठ विद्वान् (भिष-
ज्यन्) चिकित्सा करता हुआ (हृदयेन) अपने आत्मा से (सत्यम्) यथार्थ भाव
को (जजान) प्राप्ति करता और (पुरोडाशेन) अच्छे प्रकार संस्कार किये हुये अन्न
और (वायव्यैः) पक्षों में उत्तम अर्थात् सुखदेने वाले मार्गों से (यकृत्) जो
हृदय से दाहिनी ओर में स्थित मांस पिंड (क्लोमानम्) कंठनाड़ी (मतस्ने) हृदय
के दोनों ओर के हाडों और (पित्तम्) पित्त को (न, मिनाति) नष्ट नहीं कर्त्ता
वैसे इन सबों की हिंसा तुम भी मत करो ॥ ८५ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकलु०—सदैव लोग स्वयं रोगरहित हो कर
अन्यों के शरीर में हुए रोग को जानकर रोगरहित निरन्तर किया करें ॥ ८५ ॥

आन्वाणीत्यस्य शङ्ख ऋषिः । सविता देवता ।

त्रिष्टुप्छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

किं उसी वि० ॥

आन्त्राणि स्थालीर्मधुपिन्वमाना गुदाः पात्राणि
सुदुघा न धेनुः । श्येनस्य पत्रं न ह्रीहा शचीभि-
रासन्दी नाभिरुदरं न माता ॥ ८६ ॥

आन्त्राणि । स्थालीः । मधु । पिन्वमानाः ।
गुदाः । पात्राणि । सुदुघेति सुदुघा । न । धेनुः ।
श्येनस्य । पत्रम् । न । ह्रीहा । शचीभिः । आस-
न्दीत्याऽसन्दी । नाभिः । उदरम् । न । माता ॥ ८६ ॥

पदार्थः—(आन्त्राणि) उदरस्था अन्नपाकाधारा नाडीः
(स्थालीः) वासु पच्यन्तेऽन्नानि (मधु) मधुगुणान्वितमन्नम्
(पिन्वमानाः) सेवमानाः प्रीतिहेतवः पिवि सेवने सेचने च
(गुदाः) गुह्येन्द्रियाणि (पात्राणि) यैः पिवन्ति तानि (सुदुघा)
(सुष्ठु) सुखेन दुह्यतइति । दुहः कप् घश्चेति कर्मणि कप् (न)
इव (धेनुः) गौः (श्येनस्य) (पत्रम्) पक्षः (न) इव (ह्रीहा)
(शचीभिः) प्रज्ञाकर्मभिः (आसन्दी) समन्तात् रसप्रापिका
(नाभिः) शरीरमध्यस्था (उदरम्) (न) इव (माता) ॥ ८६ ॥

अन्वयः—युक्तिमता पुरुषेण शचीभिः स्थालीरग्नेरुपरि निधा-
योपधिपाकान्विधाय तत्र मधु प्रक्षिप्य भुक्त्वाऽऽन्त्राणि पिन्वमाना
गुदाः पात्राणि भोजनार्थानि सुदुघा धेनुर्न ह्रीहा श्येनस्य पत्रं न
माता नासन्दी नाभिरुदरं पुष्येत् ॥ ८६ ॥

भावार्थः—अन्नोपमालंकारः—ये मनुष्या उत्तमैः सुसंस्कृतै-
रन्तरैः शरीरमरोगीकृत्य प्रयतन्ते तेऽभीष्टं सुखं लभन्ते ॥ ८६ ॥

पदार्थः—युक्ति वाले पुरुष को योग्य है कि (शचीभिः) उत्तम बुद्धि
और कर्मों से (स्थालीः) दास आदि पकाने के वर्तनों को अग्नि के ऊपर धर ओ-
षधियों का पाक बना (मधु) उस में सहत डाल भोजन करके (आन्त्राणि) उदरस्थ
अन्न पकाने वाली नाड़ियों को (पिन्वमानाः) सेवन करते हुए प्रीति के हेतु (गुदाः)
गुदेन्द्रियादि तथा (पात्राणि) जिन से खाया पिया जाय उन पात्रों को (सुदुग्धा)
दुग्धादि से कामना सिद्ध करने वाली (घेनुः) गाय के (न) समान (श्लोहा)
रक्तशोधक लेहू का पिण्ड (श्येनस्य) श्येन पक्षी के तथा (पत्रम्) पत्र के (न) स-
मान (माता) और माता के (न) तुल्य (आसन्दी) सब ओर से रस प्राप्त
कराने वाली (नाभिः) नाभि नाड़ी (उदरम्) उदर को पुष्ट करती हैं ॥ ८६ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में उपमालंकार है—जो मनुष्य लोग उत्तम संस्कार
किये हुए उत्तम अन्न और रसों से शरीर को रोग रहित करके प्रयत्न करते हैं वे अ-
मीष्ट सुख को प्राप्त होते हैं ॥ ८६ ॥

कुम्भद्वयस्य शङ्ख ऋषिः । पितरो देवताः ।

भुरिक् त्रिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

दम्पती कीदृशावित्याह ॥

श्री पुरुष कैसे हों इस वि० ॥

कुम्भो वानिष्टुज्जनिता शचीभिर्यस्मिन्नग्रे यो-
न्यां गर्भाऽऽन्तः । प्लाशिर्व्यक्तः शतधार उत्सो दु-
हे न कुम्भी स्वधां पितृभ्यः ॥ ८७ ॥

कुम्भः । वनिष्ठुः जनिता । शचीभिः । यस्मिन् ।
 अग्रे । योन्याम् । गर्भः । अन्तरित्यन्तः । प्लाशिः ।
 व्यक्तः इति विऽशक्तः । शतधारः इति शतऽधारः । उत्सः ।
 दुहे । न । कुम्भी । स्वधाम् । पितृभ्यः इति पितृऽभ्यः ॥ ८७ ॥

पदार्थः—(कुम्भः) कलशइव वीर्यादिधातुभिः पूर्णः
 (वनिष्ठुः) सम्भाजी । अत्र वनसम्भक्तावित्यस्मादौणादिक इष्ठुप्
 प्रत्ययः (जनिता) उत्पादकः (शचीभिः) कर्मभिः (यस्मिन्)
 (अग्रे) पुरा (योन्याम्) गर्भाधारे (गर्भः) (अन्तः) अ-
 भ्यन्तरे (प्लाशिः) यः प्रकृष्टतयाऽश्रुते सः (व्यक्तः) विविधाभिः
 पुष्टिभिः प्रसिद्धः (शतधारः) शतशो धारा वाचो यस्य सः
 (उत्सः) उन्दन्ति यस्मात् स कूपइव (दुहे) प्रपूर्तिकरे व्य-
 वहारे (न) इव (कुम्भी) धान्याधारा स्वधाम् (अन्नम्)
 (पितृभ्यः) पालकेभ्यः ॥ ८७ ॥

अन्वयः— यः कुम्भो वनिष्ठुर्जनिता प्लाशिव्यक्तः शचीभिः
 शतधार उत्सो दुहे न पुरुषो या च कुम्भीव स्त्री तौ पितृभ्यः
 स्वधां प्रदद्यातां यस्मिन्नग्रे योन्यामन्तर्गर्भाधीयेत तं सन्तं
 रक्षेताम् ॥ ८७ ॥

भावार्थः—अत्रोपमालं०—स्त्रीपुरुषौ वीर्यवन्तौ पुरुषार्थिनौ
 भूत्वा अन्नादिभिर्विद्वांसं सन्तोष्य धर्मेण सन्तानोत्पत्तिं कुर्या-
 ताम् ॥ ८७ ॥

पदार्थः—जो (कुम्भः) कलश के समान वीर्यादि घातुओं से पूर्ण (वनिष्ठः) सम विभाज्य करने वाली (जनिता) सन्तानों का उत्पादक (प्राणिः) अच्छे प्रकार भोजन का करने वाला (व्यक्तः) विविध पुष्टियों से प्रसिद्ध (शचीभिः) उत्तम कर्मों करके (शतधारः) सैकड़ों बाणियों से युक्त (उत्सः) जिस से गीला किया जाता है उस कूप के समान (दुहे) पूर्ण करने वाले व्यवहार में स्थित के (न) समान पुरुष और जो (कुम्भी) कुम्भी के सदृश स्त्री है इन दोनों को योग्य है कि (पितृभ्यः) पितरों को (स्वधाम्) अन्न देवे और (यस्मिन्) जिस (अग्रे) नवीन (योन्याम्) गर्भाशय के (अन्तः) बीच (गर्भः) गर्भ धारण किया जाता उस की निरन्तर रक्षा करें ॥ ८७ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में उपमालं०—स्त्री और पुरुष वीर्य वाले पुरुषार्थी हो कर अन्नादि से विद्वान् को प्रसन्न कर धर्म से सन्तानों की उत्पत्ति करें ॥ ८७ ॥

मुखमित्यस्य शङ्ख ऋषिः । सरस्वती देवता ।

स्वराट् त्रिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

किं उसी वि० ॥

मुखं० सदस्य शिर इत् सतेन जिह्वा पवि-
त्रमश्विना सन्त्सरस्वती । चध्यन्न पायुर्भिषगस्य
वालौ वस्तिर्न शेषो हरसा तरस्वी ॥ ८८ ॥

मुखम् । सत् । अस्य । शिरः । इत् । सतेन ।
जिह्वा । पवित्रम् । अश्विना । आसन् । सरस्वती ।
चध्यम् । न । पायुः । भिषक् । अस्य । वालः ।
वस्तिः । न । शेषः । हरसा । तरस्वी ॥ ८८ ॥

पदार्थः—(मुखम्) (सत्) (अस्य) पुरुषस्य (शिरः)
(इत्) एव (सतेन) उत्तमावधयैर्विमक्तेन शिरसा । सत् इत्यु-

त्तरना० निबं० ३ । २९ (जिह्वा) जुहोति गृह्णाति यथा सा
 (पवित्रम्) शुद्धम् (अश्विना) गृहाश्रमव्यवहारव्यापिनौ (आ-
 सन्) आस्ये (सरस्वती) वाणीष ज्ञानवती स्त्री (चक्षुषम्)
 चक्षुषु सान्त्वनेषु भवम् । चय सान्त्वने धातोरच् ततो यत् (न)
 इव (पायुः) रक्षकः (भिषक्) वैद्यः) (अस्य) (बालः)
 बालकः (वस्तिः) वासहेतुः (न) इव (शेषः) उपस्थेन्द्रियम्
 (हरसा) हरति येन तेन बलेन (तरस्वी) प्रशस्तं तरो विद्यते
 यस्य सः ॥ ८८ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या यथा जिह्वा सरस्वती रसस्य पत्युः
 सतेन शिरसा सह शिरः कुर्यादासन् पवित्रं मुखं कुर्यादेवमाश्विना
 हाविर्हर्तेतायदस्य पायुर्भिषग् बालो वस्तिः शेषो हरसा तरस्वी
 भवति स चक्षुषश्च सद् भवेत्तत्सर्वं यथावत्कुर्यात् ॥ ८८ ॥

भावार्थः—स्त्रीपुरुषौ गर्भाधानसमये परस्परालम्ब्यापिनौ भूत्वा
 मुखेन मुखं चक्षुषा चक्षुः मनसा मनः शरीरेण शरीरं चानुसंधाय
 गर्भं दध्यातां यतः कुरूपं वक्राङ्गं वाऽपत्यञ्च स्यात् ॥ ८८ ॥

पदार्थः—हे मनुष्ये जैसे (जिह्वा) जिस से रस ग्रहण किया जाता है वह
 (सरस्वती) वाणी के सहान स्त्री (अस्य) इस पति के (सतेन) सुन्दर अवयवों
 से विभक्त शिर के साथ (शिरः) शिर करे तथा (आसन्) मुख के समीप (प-
 वित्रम्) पवित्र (मुखम्) मुख करे इसी प्रकार (अश्विना) गृहाश्रम के व्यवहार
 में व्याप्त स्त्री पुरुष दोनों (इत्) हो बनें तथा जो (अस्य) इस रोग से (पायुः)
 रक्षक (भिषक्) वैद्य (बालः) और बालक के (न) समान (वस्तिः) वास
 करने का हेतु पुरुष (शेषः) उपस्थेन्द्रिय को (हरसा) बल से (तरस्वी) करने
 द्वारा होता है वह (चक्षुषम्) शान्ति करने के (न) समान (सत्) वर्तमान में
 सन्तानोत्पत्ति का हेतु होने लस सब को बनावत् करे ॥ ८८ ॥

भावार्थः--स्त्री पुरुष गर्भाधान के समय में परस्पर मिल कर प्रेम से पूरित होकर पुल के साथ पुल अल के साथ अल मन के साथ मन शरीर के साथ शरीर का अनुसंधान करके गर्भ का धारण करें जिस से कुरुष वा वक्राङ्ग सन्तान न होवे ॥ ८८ ॥

अश्विभ्यामित्यस्य शङ्ख अविः । अश्विनौ देवते ।

भुरिक् तिष्ठप् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

किं उसी वि० ॥

अश्विभ्यां चक्षुरमृतं ग्रहाभ्यां द्वागैन तेजो ह-
विषा शूतेन । पक्ष्माणि गोधूमैः कुर्वलैरुतानि पेशो
न शुक्रमसितं वसाते ॥ ८९ ॥

अश्विभ्यामित्यश्विभ्याम् । चक्षुः । अमृतम् ।
ग्रहाभ्याम् । द्वागैन । तेजः । हविषा । शूतेन ।
पक्ष्माणि । गोधूमैः । कुर्वलैः । उतानि । पेशः ।
न । शुक्रम् । असितम् । वसातेऽइति वसाते ॥ ८९ ॥

पदार्थः—(अश्विभ्याम्) बहुभोजिभ्यां स्त्रीपुरुषाभ्याम् (च-
क्षुः) नेत्रम् (अमृतम्) अमृतात्मकम् (ग्रहाभ्याम्) यौ

गृहीतस्तान्याम् (छागेन) अजादिदुग्धेन (तेजः) प्रकाशयु-
क्तम् (हविषा) आदातुमर्हेण (शृतेन) परिपक्वेन (पक्ष्माणि)
परिगृहीतान्यन्यानि (गोधूमैः) (कुवलैः) सुशब्दैः (उतानि)
संततानि वस्त्राणि (पेशः) रूपम् (न) इव (शुक्रम्) शुद्धम्
(असितम्) कृष्णम् (वसाते) वसेताम् ॥ ८९ ॥

अन्वयः—यथा ग्रहाभ्यामभिव्यम्हां सह कौचिद्दिहांसौ स्त्रीपुरु-
षावुतानिपक्ष्माणि वसाते यथा वा भवन्तोऽपि छागेनाऽजादिदु-
ग्धेन शृतेन हविषा सह तेजोऽमृतं चक्षुः कुवलैर्गोधूमैः शुक्रमसितं
पेशो न स्वीक्रियेरंस्तथाऽन्ये गृहस्थाऽपि कुर्युः ॥ ८९ ॥

भावार्थः—अभोमालं०—यथा कृतक्रियौ स्त्री पुरुषौ प्रियद-
र्शनौ प्रियभोजिनौ गृहीतपूर्णसामग्रीकौ भवतस्तथान्ये गृहस्था
अपि भवेयुः ॥ ८९ ॥

पदार्थः—जैसे (ग्रहाभ्याम्) ग्रहण करने हारे (अरिवभ्याम्) बहु मोमी
त्रां पुरुषों के साथ कोईभी विदुषी स्त्री और विद्वान् पुरुष (उतानि) बिने हुए वि-
स्तृत वस्त्र (पक्ष्माणि) और ग्रहण किये हुए अन्य रेशम और द्विशाले आदि को
(वसाते) ओढ़ें वहने वा जैसे आप भी (छागेन) अजा आदि के दूध के साथ और
(शृतेन) पकाये हुए (हविषा) ग्रहण करने योग्य होम के पदार्थ के साथ (तेजः)
प्रकाशयुक्त (अमृतम्) अमृतस्वरूप (चक्षुः) नेत्र को (कुवलैः) अच्छे गुन्दों
और (गोधूमैः) मेहू के साथ (शुक्रम्) शुद्ध (असितम्) काले (पेशः) रूप
के (न) समान स्वीकार करें जैसे अन्य गृहस्थ भी करें ॥ ८९ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में उपसालं०—जैसे किया किये हुए की पुरुष प्रिय-
दर्शन प्रियभोजनशील पूर्णसामग्री को ग्रहण करने हारे होते हैं जैसे अन्यगृहस्थ भी
होवे ॥ ८९ ॥

अविरित्यस्य शङ्खः । सरस्वती देवता ।

मुरिक् पङ्क्तिस्तुन्दः । पञ्चमः स्वरः ॥

अथ योगिकृत्यमाह ॥

अथ योगी का कर्तव्य भगले मन्त्र में कहते हैं ॥

अविर्न मेवो नसि वीर्याय प्राणस्य पन्था अमृ-
तो ग्रहाभ्याम् । सरस्वत्युपवाकैर्व्यानं नस्यानि
बर्हिर्बदरैर्जजान ॥ ९० ॥

अविः । न । मेवः । नसि । वीर्याय । प्राणस्य ।
पन्थाः । अमृतः । ग्रहाभ्याम् । सरस्वती । उपवा-
कैरित्युपवाकैः । व्यानमिति विद्वानम् । नस्यानि ।
बर्हिः । बदरैः । जजान ॥ ९० ॥

पदार्थः—(अविः) योऽवति रक्षति सः (न) इव (मेवः)
यो निवति स्वर्द्धते सः (नसि) नासिकायाम् (वीर्याय) योगब-
लाय (प्राणस्य) (पन्थाः) मार्गः (अमृतः) मृत्युधर्मरहितः
(ग्रहाभ्याम्) यो गृहीतस्ताभ्याम् (सरस्वती) प्रशस्तविज्ञान-
युक्ता स्त्री (उपवाकैः) उपयन्ति यैस्तैः (व्यानम्) विविधमनन्ति
येन तम् (नस्यानि) नासिकायां हितानि (बर्हिः) वर्द्धनम्
(बदरैः) बदरीफलैः (जजान) जनयति ॥ ९० ॥

अन्वयः—यथा ग्रहाभ्यां सह सरस्वती बदरैरुपवाकैर्जजान

तथा वीर्याय नसि प्राणस्याऽमृतः पन्था अविर्ने मेवो ह्मानं नस्या-
नि बहिर्ध्व उपयुज्यते ॥ ९० ॥

भावार्थः—अत्रोपमालं०—यथा धार्मिको न्यायाधीशः प्रजा
रक्षति तथैव प्राणायामादिभिः संसाधिताः प्राणा योगिनं सर्वेभ्यो
दुःखेभ्यस्त्रायन्ते यथा विदुषी माता विद्यासुशिक्षार्थं स्वसन्तानान्
वर्द्धयति तथाऽनुष्ठितानि योगकर्माणि योगिनो वर्द्धयन्ति ॥ ९० ॥

पदार्थः—अत्रे (महाश्वाम्) ग्रहण करने हारों के साथ (सरस्वती) प्र-
शस्त विज्ञानयुक्त स्त्री (बदरैः) बेरों के समान (उपवाकैः) सामीप्य भाव किया
जाय जिन से उन कर्मों से (ज्ञान) उत्पत्ति करती है वैसे जो (वीर्याय) वीर्य के
लिये (नसि) नासिका में (प्राणस्य) प्राण का (अमृतः) नित्य (पन्थाः) मार्ग
वा (मेवः) दूसरे से स्पर्द्धा करने वाला और (अविः) जो रक्षा करता है उस के
(न) समान (व्यानम्) सब शरीर में व्याप्त वायु (नस्यानि) नासिका के हित-
कारक वातु और (बहिः) बढ़ाने हारा उपयुक्त किया जाता है ॥ ९० ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में उपमालं०—जैसे धार्मिक न्यायाधीश प्रजा की रक्षा
करता है वैसे ही प्राणायामादि से अच्छे प्रकार सिद्ध किये हुए प्राण योगी की सब
दुःखों से रक्षा करते हैं जैसे विदुषी माता विद्या और अच्छी शिक्षा से अपने सन्ता-
नों को बढ़ाती है वैसे अनुष्ठान किये हुए योग के अङ्ग योगियों को बढ़ाते हैं ॥ ९० ॥

इन्द्रेत्यस्य शङ्ख ऋषिः । इन्द्रो देवता ।

भुरिक् बिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर इसी वि० ॥

इन्द्रस्य रूपमृषभो बलाय कर्णाभ्यां श्रोत्र-
ममृतं ग्रहाभ्याम् । यवान बहिर्धुवि केसराणि कर्क-
न्धुं जहो मधु सारघं मुखात् ॥ ९१ ॥

इन्द्रस्य रूपम् । ऋषभः । बलाय । कर्णाभ्याम् ।
श्रोत्रम् । अमृतम् । ग्रहाभ्याम् । यवाः । न । ब-
र्हिः । भ्रुवि केसराणि । कर्कन्धु । जज्ञे । मधु । सा-
रघम् । मुखात् ॥ ९१ ॥

पदार्थः—(इन्द्रस्य) परमेश्वर्यस्य (रूपम्) स्वरूपम्
(ऋषभः) विज्ञानवान् (बलाय) योगसामर्थ्याय (कर्णाभ्याम्)
कुर्वन्ति श्रवणं याभ्याम् (श्रोत्रम्) शब्दविषयम् (अमृतम्)
अमृतात्मकमुदकम् (ग्रहाभ्याम्) याभ्यां गृह्णीतस्नाभ्याम् (य-
वाः) धान्यविशेषाः (न) इव (बर्हिः) वर्द्धनम् भ्रुवि) नेत्र-
जलाटयोर्मध्ये (केसराणि) विज्ञानानि । अत किं ज्ञाने इत्य-
स्मादौणादिकः सारन् प्रत्ययः (कर्कन्धु) येन कर्म दधाति (ज-
ज्ञे) जायते (मधु) विज्ञानम् (सारघम्) यदारघ्यते स्वाद्येत तदारघं
समानं च तदारघं च तत् (मुखात्) ॥ ९१ ॥

अन्वयः—यथा ग्रहाभ्यां सहर्षभो बलाय यवा न कर्णा-
भ्यां श्रोत्रममृतं कर्कन्धु सारघं मधु बर्हिर्भ्रुवि केसराणि मुखात्
जनयति तथैतत् सर्वमिन्द्रस्य रूपं जज्ञे ॥ ९१ ॥

भावार्थः—अतोपमावाचकलु०—यथा निवृत्तिमार्गे परमयो-
गी योगबलेन सर्वाः सिद्धीः प्राप्नोति तथैवान्यैर्गृहस्थैरपि प्रवृत्ति-
मार्गे सर्वमेश्वर्यं प्राप्तव्यमिति ॥ ९१ ॥

पदार्थः—नेते (ग्रहाभ्याम्) भिन से ग्रहण करते हैं उन व्यवहारी के

साथ (अथः) ज्ञानी पुरुष बलाय योग साधन के लिये (यथाः) यन्त्रों के (न) समान (कर्थाध्याम्) कानों से (श्रोत्रम्) शब्दविषय को (अमृतम्) नीरोग जल को और (कर्कन्धु) जिस से कर्म को धारण करें उस को (सारधम्) एक प्रकार के स्वाद से युक्त (यधु) सहत (बहिः) बुद्धिकारक व्यवहार और (भ्रुवि) नेत्र और ललाट के बीच में (केसराणि) विज्ञानों अर्थात् मुकुम्भा में प्राण वायु का निरोध कर ईश्वर विषयक विशेष ज्ञानों को (मुखात्) मुख से उत्पन्न करता है वैसे यह सब (इन्द्रस्य) परमेश्वर्य्य का (रूपम्) स्वरूप (जज्ञे) उत्पन्न होता है ॥२१॥

भावार्थः—इस मन्त्र में उपमा और वाचकलु ०—जैसे निवृत्ति मार्ग में परम योगी योग बल से सब सिद्धियों को प्राप्त होता है वैसे ही अन्य गृहस्थ लोगों को भी प्रवृत्ति मार्ग में सब ऐश्वर्य्य को प्राप्त होना चाहिये ॥ २१ ॥

आत्मचित्तस्य शङ्ख ऋषिः । आत्मा देवता ।

त्रिपुच्छन्दः । धेवतः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

किं उसी वि० ॥

आत्मन्नुपरथे न तृकस्य लोम मुखे श्मश्रूणि
न व्याघ्रलोम । केशा न शीर्षेण्यशसे श्रियै शिखा
सिंहस्य लोम त्विषिरिन्द्रियाणि ॥ १२ ॥

आत्मन् । उपस्थऽइत्युपस्थे । न । तृकस्य । लोम ।
मुखे । श्मश्रूणि । न । व्याघ्रऽलोमेति व्याघ्रलोम ।
केशाः । न । शीर्षेण्य । अशसे । श्रियै । शिखा ।
सिंहस्य । लोम । त्विषिः । इन्द्रियाणि ॥ १२ ॥

पदार्थः—(आत्मन्) आत्मनि (उपस्थे) उपतिष्ठन्ति य
स्मिस्तस्मिन् (न) इव (वृकस्य) यो वृश्चति छिनत्ति तस्य (लोम)
(मुखे) (इमश्रूणि) (ने) इव (व्याघ्रलोम) व्याघ्रस्य लोम
व्याघ्रलोम (केशाः) (न) इव (शीर्षन्) शिरसि (यशसे)
(श्रिये) (शिखा) (सिंहस्य) (लोम) (त्विषिः) दीप्तिः
(इन्द्रियाणि) श्रोत्रादीनि ॥ १२ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या यस्यात्मन्नुपस्थे सति वृकस्य लोम न
व्याघ्रलोम न मुखे इमश्रूणि शीर्षिकेशा न शिखा सिंहस्य लोमेव
त्विषिरिन्द्रियाणि सन्ति स यशसे श्रियै प्रभवति ॥ १२ ॥

भावार्थः—अत्रोपमालंकारः—ये परमात्मानमुपतिष्ठन्ते ते
यशस्विनो भवन्ति ये योगमभ्यस्यन्ति ते वृकवद्व्याघ्रवत्सिंहवदेका
न्तदेशं सेवित्वा पराक्रमिणो जायन्ते ये पूर्णब्रह्मचर्यं कुर्वन्ति ते
क्षत्रिणाः पूर्णोपमा भवन्ति ॥ १२ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो जिस के (आत्मन्) आत्मा में (उपस्थे) समीप
स्थिति होने में (वृकस्य) मेढ़िया के (लोम) बालों के (न) समान वा (व्याघ्र-
लोम) बाघ के बालों के (न) समान (मुखे) मुख पर (इमश्रूणि) दाढ़ी और
मुँह (शीर्षन्) शिर में (केशाः) बालों के (न) समान (शिखा) शिखा (सिंहस्य)
सिंह के (लोम) बालों के समान (त्विषिः) कान्ति तथा (इन्द्रियाणि) श्रोत्रादि शुद्ध
इन्द्रियाँ हैं वह (यशसे) कीर्ति और (श्रिये) लक्ष्मी के लिये प्राप्त होने को सम्पर्ध
होता है ॥ १२ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में उपमालं०—जो परमात्मा का उपस्थान करते हैं

वे यशस्वी कीर्तिमान् होते हैं जो योगाभ्यास करते हैं वे भेड़िया व्याघ्र और सिंह के समान एकान्त देश का सेवन करके पराक्रम वाले होते हैं जो पूर्ण वृक्षचर्य करते हैं वे शूभ्रियंभेडिया व्याघ्र और सिंह के समान पराक्रम वाले होते हैं ॥ ६२ ॥

अङ्गानीत्यस्य शङ्ख ऋषिः । अश्विनौ देवते ।

तिष्ठत् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

पुनस्तमेवविषयमाह ॥

किं उती वि० ॥

अङ्गान्यात्मन् भिषजा तदश्विनात्मानमङ्गैः स-
मधात् सरस्वती । इन्द्रस्य रूपं शतमानमायुश्च-
न्द्रेण ज्योतिरमृतं दधानाः ॥ ९३ ॥

अङ्गानि । आत्मन् । भिषजा । तत् । अश्वि-
ना । आत्मानम् । अङ्गैः । सम् । अधात् । स-
रस्वती । इन्द्रस्य । रूपम् । शतमानमिति श-
तमानम् । आयुः । चन्द्रेण । ज्योतिः । अमृतम् ।
दधानाः ॥ ९३ ॥

पदार्थः—(अङ्गानि) योगाङ्गानि (आत्मन्) आत्मनि
(भिषजा) सहैषषदरोगो (तत्) (अश्विना) सिद्धसाधकी
(आत्मानम्) (अङ्गैः) योगाङ्गैः (सम्) (अधात्) समादधाति

(सरस्वती) योगिनी स्त्री (इन्द्रस्य) परमैश्वर्यस्य (रूपम्)
 (शतमानम्) शतमसंख्यं मानं यस्य तत् (आयुः) जीवनम्
 (चन्द्रेण) आनन्देन (ज्योतिः) प्रकाशम् (अमृतम्) (दधानाः)
 धरन्तः ॥ ९३ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या भिषजाऽश्विना सिद्धसाधकौ विद्वांसौ
 यथा सरस्वत्यात्मनिस्थरा सती योगाङ्गान्यनुष्ठायात्मानं समधात् त-
 थैवाङ्गैर्यदिन्द्रस्य रूपमस्ति तत् संदध्याताम् । यथा योगं दधानाः
 शतमानमायुर्धरन्ति तथा चन्द्रेणाऽमृतं ज्योतिर्दध्यात् ॥ ९३ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—यथा रोगिणः सदैवं प्राणौषधं
 पथ्यं च सेवित्वा नीरोगा भूत्वाऽऽनन्दन्ति तथा योगजिज्ञासवो
 योगिन इममवाप्य योगाङ्गान्यनुष्ठाय निष्केशा भूत्वा सततं सुखिनो
 भवन्ति ॥ ९३ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो (भिषजा) उत्तम वैद्य के समान रोग रहित (अ-
 श्विना) सिद्ध साधक दो विद्वान् जैसे (सरस्वती) योग युक्त स्त्री (आत्मन्)
 अपने आत्मा में स्थिर हुई (अङ्गानि) योग के अङ्गों का अनुष्ठान करके (आ-
 त्मानम्) अपने आत्मा को (समधात्) समाधान करती है वैसे ही (अङ्गैः) योगा-
 ङ्गों से जो (इन्द्रस्य) ऐश्वर्य का (रूपम्) रूप है (तत्) उस का समाधान
 करें जैसे योग को (दधानाः) धारण करते हुए जन (शतमानम्) सौ वर्ष पर्यन्त
 (आयुः) जीवन को धारण करते हैं वैसे (चन्द्रेण) आनन्द से (अमृतम्) अ-
 विनाशी (ज्योतिः) प्रकाशस्वरूप परमात्मा का धारण करो ॥ ९३ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकलु०—जैसे रोगी लोग उत्तम वैद्य को प्राप्त हो
 औषध और पथ्य का सेवन कर के रोगरहित होकर आनन्दित होते हैं वैसे योग को

ज्ञानने की इच्छा करने वाले योगी लोग इस को प्राप्त हो योग के अर्थों का अनुष्ठान कर और अविद्यादि बंधों से दूर हो के निरन्तर सुखी होते हैं ॥ ८१ ॥

सरस्वतीत्यस्य शङ्ख ऋषिः । सरस्वती देवता ।

विराट् पङ्क्तिश्चन्द्रः । पञ्चमः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

सरस्वती योन्यां गर्भमन्तराश्विभ्यां पत्नी सुकृतं
विभर्ति । अपां रसेन वरुणो न साम्नेन्द्रं
श्रियै जनयन्पसु राजा ॥ ९४ ॥

सरस्वती । योन्याम् । गर्भम् । अन्तः । अश्विभ्या-
मित्यश्विभ्याम् । पत्नी । सुकृतमिति सुकृतम् ।
विभर्ति । अपाम् । रसेन । वरुणः । न । साम्ना । इन्द्रम् ।
श्रियै । जनयन् । अस्वित्यप्सु । राजा ॥ ९४ ॥

पदार्थः—(सरस्वती) विदुषी (योन्याम्) (गर्भम्) (अन्तः)
आभ्यन्तरे (अश्विभ्याम्) अध्यापकोपदेशकाभ्याम् (पत्नी)
(सुकृतम्) पुण्ययात्मकम् (विभर्ति) (अपाम्) जलानाम्
(रसेन) (वरुणः) श्रेष्ठः (न) इव (साम्ना) सन्धिना (इ-
न्द्रम्) परमैश्वर्यम् (श्रियै) शोभायै (जनयन्) उत्पादयन्
(अप्सु) प्राणेषु (राजा) प्रकाशमानः ॥ ९४ ॥

अन्वयः—हे योगिन् यथा सरस्वती पत्नी स्वपत्युर्गोन्यामन्तस्तुक्तं गर्भं विमर्त्ति यथा वा वरुणो राजाऽश्विन्यामपां रसेनाप्सु साम्ना न सुखेनेन्द्रं श्रियै जनयन्विराजते तथा त्वं भवेः ॥ १४ ॥

भावार्थः—अथ वाचकलु०—यथा धर्मपत्नी पतिं शुश्रूषते यथा च राजा सामादिभीराज्यैश्वर्यमुन्नयति तथैव विद्वान् योगोपदेशकं संसेव्य योगाङ्कुर्योगसिद्धिमुन्नयेत् ॥ १४ ॥

पदार्थः—हे योग करनेहारे पुरुष जैसे (सरस्वती) विदुषी (पत्नी) की रूपने पति से (गोन्याम्) योनिके (अन्तः) भीतर (मुक्तम्) पुण्यरूप (गर्भम्) गर्भ को (विमर्त्ति) धारण करती है वा जैसे (वरुणः) उत्तम (राजा) राजा (अश्विन्याम्) अध्यापक और उपदेशक के साथ (अपाम्) जलों के (रसेन) रस से (अप्सु) प्राणों में (साम्ना) मेल के (न) समान सुख से (इन्द्रम्) ऐश्वर्य को (श्रियै) लक्ष्मी के लिये (जनयन्) प्रकट करता हुआ विराजमान होता है वैसे तू हो ॥ १४ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकलु०—जैसे धर्मपत्नी पति की सेवा करती है और जैसे राजा साम दाम आदि से राज्य के ऐश्वर्य को बढ़ाता है वैसे ही विद्वान् योग के उपदेशक की सेवा कर योग के भंगों से योगकी सिद्धियों को बढ़ाया करे ॥ १४ ॥

तेज इत्यस्य शङ्ख ऋषिः । अश्विनौ देवते ।

निचृज्जगती छन्दः । निषादः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

तेजः पशुना१० हविरिन्द्रियावत् परिस्रुता पर्य-

सा सारघं मधु । अश्विभ्यां दुग्धं भिषजा सरस्व-
त्या सुतासुताभ्याममृतः सोम इन्दुः ॥ ९५ ॥

तेजः । पशूनाम् । हविः । इन्द्रियावन्त । इन्द्रि-
यवदितान्द्रियऽवन्त । परिस्त्रुतेति परिऽस्त्रुता । पयसा ।
सारघम् । मधु । अश्विभ्यामित्यश्विऽभ्याम् । दुग्धम् । भि-
षजा । सरस्वत्या । सुतासुताभ्यामिति सुताऽसुता-
भ्याम् । अमृतः । सोमः । इन्दुः ॥ ९५ ॥

पदार्थः—(तेजः) प्रकाशः (पशूनाम्) गवादीनां सका-
शात् (हविः) दुग्धादिकम् (इन्द्रियावन्त) (प्रशस्तानि इन्द्रिया-
णि भवन्ति यस्मिन् (परिस्त्रुता) पयितः स्त्रवन्ति प्राप्नुवन्ति
येन तत् (पयसा) दुग्धेन (सारघम्) सुस्वादुयुक्तम् (मधु)
मधुरादिगुणोपेतम् (अश्विभ्याम्) विद्याव्यापिभ्याम् (दुग्धम्)
पयः (भिषजा) वैद्यकविद्याविदौ (सरस्वत्या) विदुष्या स्त्रिया
(सुतासुताभ्याम्) निष्पादिताऽनिष्पादिताभ्याम् (अमृतः)
मृत्युधर्मरहितः (सोमः) ऐश्वर्यम् (इन्दुः) सुस्नेहयुक्तः ॥ ९५ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या याभ्यां सुताऽसुताभ्यां भिषजाऽश्विभ्यां
पशूनां परिस्त्रुता पयसा तेज इन्द्रियावन्त सारघं मधु हविर्दुग्धं
सरस्वत्यामृतः सोम इन्दुश्चात्पाद्यते तौ योगसिद्धिं प्राप्नुतः ॥ ९५ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलुप्यया गोपा गवादीन् पशून्
संरक्ष्य दुग्धादिना संतुष्यन्ति तथैव मन आदीन्द्रियाणि दुष्टाचा-
रात् पृथक् संरक्ष्य योगिभिरानन्दितव्यमिति ॥ ९५ ॥

अत्र सोमादिपदार्थगुणवर्णनादतेदर्थस्य पूर्वाध्यायार्थेन सह
सङ्गतिरस्तीति वेद्यम् ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो जिन (सुतामुताम्ब्याम्) सिद्ध असिद्ध किये हुए
(विषया) वैद्यक विद्या के जानने हारे (अश्विभ्याम्) विद्या में व्यास दो विद्वान्
(पशूनाम्) गवादि पशुओं के सम्बन्ध से (परिक्षुता) सब ओर से प्राप्त होने वाले
(पयसा) दूध से (तेजः) प्रकाशरूप (इन्द्रियावत्) कि जिस में उत्तम इन्द्रिय
होते हैं उस (सारवम्) उत्तम स्वादयुक्त (मधु) मधुर (हविः) खाने पीने योग्य
(दुग्धम्) दुग्धादि पदार्थ और (सरस्वत्या) विदुषी स्त्री से (अमृतः) मृत्युघर्म
रहित नित्य रहने वाला (सोमः) ऐश्वर्य (इन्दुः) और उत्तम स्नेहयुक्त पदार्थ
उत्पन्न किया जाता है योग सिद्धि को प्राप्त होते हैं ॥ १५ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकलु०—जैसे गौ के चराने वाले गोपाल लोग गौ
आदि पशुओं की रक्षा करके दूध आदि से सन्तुष्ट होते हैं वैसे ही मन आदि इन्द्रियों
को दुष्टाचार से पृथक् संरक्षण करके योगी लोगों को आनन्दित होना चाहिये ॥ १५ ॥

इस अध्याय में सोम आदि पदार्थों के गुण वर्णन करने से इस अध्याय के
अर्थ की पूर्व अध्याय के अर्थ के साथ संगति जाननी चाहिये ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्याणां श्रीयुत परमविदुषां

विरजानन्द सरस्वतीस्वामिनां शिष्येण श्रीमदयानन्द-

सरस्वती स्वामिना विरचिते सुप्रमाणयुक्ते

संस्कृतार्थभाषाभ्यां विंशुषिते यजुर्वेद-

भाष्ये एकोनविंशोऽध्यायः

समाप्तिमगमत् ॥

अथ विंशोऽध्यायारम्भः ॥

श्रोम् विश्वानि देव सविनर्दुरितानि परांसुव ।
यद् भद्रं तन्न ऽत्रा सुव ॥ १ ॥

क्षत्रस्येस्यस्य प्रजापतिर्ऋषिः । समेशोदेवता ।

हिपदाविराड्गायत्री छन्दः । षड्जः स्वरः ॥

अस्यादितो राजधर्मविषयमाह ॥

अब बीसवें अध्याय का आरम्भ है इस के आदि से
राजधर्मविषय का वर्णन करते हैं ॥

क्षत्रस्य योनिरसि क्षत्रस्य नाभिरसि । मा त्वा
हिंसीन्मा मा हिंसीः ॥ १ ॥

क्षत्रस्य । योनिः । असि । क्षत्रस्य । नाभिः ।
असि । मा । त्वा । हिंसीत् । मा । मा । हिंसी-
सीः ॥ १ ॥

पदार्थः—(क्षत्रस्य) राज्यस्य (योनिः) निमित्तम् (असि)
(क्षत्रस्य) राजकुलस्य (नाभिः) नाभिरिव जीवनहेतुः (असि)
(मा) निषेधे (त्वा) त्वां समापत्तिम् (हिंसीत्) हिंस्यात्
(मा) (मा) माम् (हिंसीः) हिंस्याः ॥ १ ॥

अन्वयः—हे समेश यतस्त्वं क्षत्रस्य योनिरसि क्षत्रस्य नाभि-
रसि तस्मात् त्वा कोऽपि मा हिंसीत् त्वं मा मा हिंसीः ॥ १ ॥

भावार्थः—स्वामी भृत्यजनाभ्य परस्परमेवं प्रतिज्ञां कुर्युराज-
जनाः प्रजाजनान् प्रजातना राजजनोश्च सततं रक्षेयुः । येन सर्वे-
षां सुखोन्नतिः स्यात् ॥ १ ॥

पदार्थः—हे समापते जिस से तू (क्षत्रिय) राज्य का (योनिः) निमित्त
(अग्नि) है (क्षत्रिय) राजकुत का (नाभिः) नाभि के समान जीवनहेतु (अग्नि)
है इस से (त्वा) तुझ को कोई भी (मा, हिंसीत्) मत मारे तू (मा) मुझे (मा,
हिंसीः) मत मारे ॥ १ ॥

भावार्थः—स्वामी और भृत्यजन परस्पर ऐसी प्रतिज्ञा करें कि राजपुरुष
प्रजापुरुषों और प्रजापुरुष राजपुरुषों की निरन्तर रक्षा करें जिस से सब के सुख की
उन्नति होवे ॥ १ ॥

निषसादेत्यस्य प्रजापतिर्ऋषिः । सभेशोदेवता ।

भुरिगुष्णिग्वृन्दः । ऋषभः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

नि षसाद धृनव्रंतो वरुणः पस्त्यास्वा । सा-
म्राज्याय सुक्रतुः । मृत्योः पाहि विद्योत् पाहि ॥ २ ॥

नि । ससाद । धृतव्रंत इति धृतऽव्रतः । वरुणः ।
पस्त्यासु । आ । साम्राज्यायेति साम्राज्याय ।
सुक्रतुरिति सुऽक्रतुः । मृत्योः । पाहि । विद्योत् ।
पाहि ॥ २ ॥

पदार्थः—(नि) नित्यम् (ससाद) सीद (धृतव्रतः) धृतं व्रतं सत्यं येन (वरुणः) उत्तमस्वभावः (पस्त्यासु) न्याय-गृहेषु (आ) समन्तात् (साम्राज्याय) भूगोले चक्रवर्तिराज्य-करणाय (सुक्रतुः) शोभनकर्मप्रज्ञः (मृत्योः) अल्पमृत्युना । प्राणत्यागात् (पाहि) रक्ष (विद्योत्) दीप्यमानाग्न्यास्त्रादेः । अत्र द्युतधातोर्विच् (पाहि) रक्ष ॥ २ ॥

अन्वयः—हे समेश भवान् सुक्रतुर्धृतव्रतो वरुणः सन् साम्राज्याय पस्त्यास्त्रा निपसाद । अस्मान् वीरान्मृत्योः पाहि विद्योत्पाहि ॥ २ ॥

भावार्थः—यो धर्म्यगुणकर्मस्वभावो न्यायाधीशः समेशो भवेत् स चक्रवर्तिराज्यं कर्तुं प्रजाश्च रक्षितुं शक्नोति नेतरः ॥ २ ॥

पदार्थः—हे समापति आप (सुक्रतुः) उत्तम बुद्धि और कर्मयुक्त (धृत-व्रतः) मृत्यु का धारण करने वाले (वरुणः) उत्तम स्वभावयुक्त होते हुए (साम्राज्याय) भूगोल में चक्रवर्ती राज्य करने के लिये (पस्त्यासु) न्यायघरों में (आ, नि, पसाद) निरन्तर स्थित हूँजिये तथा हम वीरों की (मृत्योः) मृत्यु से (पाहि) रक्षा कीजिये और (विद्योत्) प्रकाशमान अग्नि अस्त्रादि से (पाहि) रक्षा कीजिये ॥ २ ॥

भावार्थः—जो धर्मयुक्त गुण कर्म स्वभाव वाला न्यायाधीश समापति होवे सो चक्रवर्ती राज्य और प्रजा की रक्षा करने को समर्थ होता है अन्य नहीं ॥ २ ॥

देवस्येत्यस्याश्विनादृषी । समेशो देवता ।

अतिधृतिश्छन्दः । षड्जः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो
हस्ताभ्याम् । अश्विनोर्भैषज्येन तेजसे ब्रह्मवर्चसाया-
भिषिञ्चामि । सरस्वत्यै भैषज्येन वीर्यायान्नाद्या-
याभिषिञ्चामि । इन्द्रस्येन्द्रियेण बलाय श्रियै य-
शसेऽभिषिञ्चामि ॥ ३ ॥

देवस्य । त्वा । सवितुः । प्रसव इति प्रऽसवे ।
अश्विनोः । बाहुभ्यामिति बाहुभ्याम् । पूष्णः ।
हस्ताभ्याम् । अश्विनोः । भैषज्येन । तेजसे ।
ब्रह्मवर्चसायेति ब्रह्मऽवर्चसाय । अभि । सि-
ञ्चामि । सरस्वत्यै । भैषज्येन । वीर्याय । अन्नाद्या-
येत्यन्नऽअद्याय । अभि । सिञ्चामि । इन्द्रस्य ।
इन्द्रियेण । बलाय । श्रियै । यज्ञसे । अभि ।
सिञ्चामि ॥ ३ ॥

पदार्थः—(देवस्य) सर्वतो दीप्यमानस्य (त्वा) त्वाम् (सवि-
तुः) सकलैश्वर्याऽधिष्ठातुः (प्रसवे) उत्पादिते जगति (अश्वि-
नोः) सकल विद्याभ्यासयोरध्यापकोपदेशकयोः (बाहुभ्याम्)
(पूष्णाः) पूर्णबलस्य (हस्ताभ्याम्) उत्साहपुरुषार्थाभ्याम्
(अश्विनोः) वैद्यकविद्यां प्राप्तयोरभ्यापनौषधिकारिणोः (भैषज्येन)

मिषजां वैद्यानां भावेन (तेजसे) प्रागल्भ्याय (ब्रह्मवर्च-
साय) वेदाध्ययनाय (अभि) सर्वतः (सिञ्चामि) मार्जनेन
स्वीकरोमि (सरस्वत्यै) सुशिक्षितायै त्वाचे (भैषज्येन) मिषजा-
मोषधीनां भावेन (वीर्याय) पराक्रमाय (अन्नाद्याय) अतुंषो-
ग्यायान्नाद्याय (अभि) (सिञ्चामि) सर्वया स्वीकरोमि
(इन्द्रस्य) परमैश्वर्यस्य (इन्द्रियेण) धनेन (बलाय) पुष्टत्वाय
(श्रियै) सुशोभितायै राजलक्ष्म्यै (यशसे) सत्कीर्त्यै (अभि)
(सिञ्चामि) ॥ ३ ॥

अन्वयः—हे शुभलक्षणान्वित पुरुष सवितुर्देवस्येश्वरस्य
प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यामश्विनोर्भैषज्येन तेजसे ब्रह्म-
वर्चसाय त्वा राजप्रजाजनोहमभिषिञ्चामि भैषज्येन सरस्वत्यै वी-
र्यायान्नाद्यायाऽभिषिञ्चामीन्द्रस्येन्द्रियेण बलाय श्रियै यशसेऽभि-
षिञ्चामि ॥ ३ ॥

भावार्थः—जनैरत्र जगति धर्म्यकर्मप्रकाशकरणाय शुभगुण-
कर्मस्वभावो जनो राज्यपालनायाऽधिकर्तृत्वः ॥ ३ ॥

पदार्थः—हे शुभ लक्षणों से युक्त पुरुष (सवितुः) सकल ऐश्वर्य्य के अ-
विद्याता (देवस्य) सब ओर से प्रकाशमान जगदीश्वर के (प्रसवे) उत्पन्न किये
हुए जगत् में (अश्विनोः) सम्पूर्ण विद्या में व्याप्त अध्यापक और उपदेशक के
(बाहुभ्याम्) बल और पराक्रम से (पूष्णः) पूर्ण बल वाले वायुवत् वर्तमान पु-
रुष के (हस्ताभ्याम्) उत्साह और पुरुषार्थ से (अश्विनोः) वैद्यक विद्या में व्याप्त
पढ़ाने और ओषधी करने हारे के (भैषज्येन) वैद्यकपन से (तेजसे) प्रगल्भता के
लिये (ब्रह्मवर्चसाय) वेदों के पढ़ने के लिये (त्वा) तुझ को राज प्रजा जन में
(अभि, सिञ्चामि) अभिवेक करता हूँ (भैषज्येन) ओषधियों के माव से (सरस्वत्यै)
अच्छे प्रकार शिक्षा की हुई बाणी (वीर्याय) पराक्रम और (अन्नाद्याय) अन्नादि

की प्राप्ति के लिये (अभि, पिञ्चामि) अभिषेक करता हूँ (इन्द्रस्य) परम ऐश्वर्य वाले के (इन्द्रिण) धन से (जलाय) पृष्ट होने (श्रियै) सुशोभायुक्त राजलक्ष्मी और (यशसे) पुण्य कीर्ति के लिये (अभि, पिञ्चामि) अभिषेक करता हूँ ॥ ३ ॥

भावार्थः—सब मनुजों को योग्य है कि इस जगत् में धर्मयुक्त कर्मों का प्रकाश करने के लिये शुभ गुण कर्म और स्वभाव वाले जन को राज्य पालन करने के लिये अधिकार देवें ॥ ३ ॥

कोऽसीत्यस्य प्रजापतिर्ऋषिः । राभापतिर्देवता ।

निचृदार्षी गायत्री छन्दः । पङ्कजः स्वरः ॥

दुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

कोऽसि कतमोऽसि कस्मै त्वा काय त्वा । सु-
इल्लोक सुमङ्गल सत्यराजन् ॥ ४ ॥

कः । असि । कतमः । असि । कस्मै । त्वा ।
काय । त्वा । सुइल्लोकेति सुइल्लोक । सुमङ्गलेति
सुमङ्गल । सत्यराजन्निति सत्यराजन् ॥ ४ ॥

पदार्थः—(कः) सुखस्वरूपः (असि) (कतमः) अतिशयेन सुखकारी (असि) (कस्मै) सुखस्वरूपाय परमेश्वराय (त्वा) त्वाम् (काय) को ब्रह्म देवता यस्य वेदमन्त्रस्य तस्मै (त्वा) (सुइल्लोक) शुभकीर्ति सत्यवाक (सुमङ्गल) प्रशस्त-मङ्गलाऽनुष्ठातः (सत्यराजन्) सत्यप्रकाशक ॥ ४ ॥

अन्वयः—हे सुइल्लोक सुमङ्गल सत्यराजन्यस्त्वं कोऽसि कतमोऽसि तस्मात्कस्मै त्वा काय त्वाऽहमाभिषिञ्चामि ॥ ४ ॥

भावार्थः—अत्र पूर्वमन्त्रादभिषिञ्चामीत्याभिसम्बध्यते । यः सर्वेषां मनुष्याणां मध्येति प्रशंसनीयो मदेत स भेदशत्वमर्हेत् ॥ ४ ॥

पदार्थः—हे (सुश्लोक) उत्तम कर्ति और सत्य बोलने हारे (सुमङ्गल) प्रशस्त मंगलकारी कर्मों के अनुष्ठान करने और (सत्यराजन्) सत्यन्याय के प्रकाश करने हारा जो तू (कः) सुखस्वरूप (असि) है और (कृतमः) अति सुखकारी (असि) है इस से (कस्मै) सुखस्वरूप परमेश्वर के लिये (त्वा) तुझ को तथा (काय) परमेश्वर जिस का देवता उसमन्त्र के लिये (त्वा) तुझ को मैं अभिषेक युक्त करता हूँ ॥ ४ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में पूर्व मन्त्र से (अभि, पिञ्चामि) इन पदों की अनुवृत्ति आती है । जो सब मनुष्यों के मध्य में अति प्रशंसनीय होवे वह समापतित्व के योग्य होता है ॥ ४ ॥

शिरो मे इत्यस्य प्रजापति ऋषिः । समापतिर्देवता ।

अनुष्टुप् छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विपयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

शिरो मे श्रीयंशो मुखं त्विषिः केशाश्च इमश्रूणि । राजा मे प्राणोऽमृतं सघ्राट् चक्षुर्विराट् श्रोत्रं ॥ ५ ॥

शिरोः । मे । श्रीः । यशः । मुखं । त्विषिः । केशाः । च । इमश्रूणि । राजा । मे । प्राणः । अमृतं । सघ्राडिति समऽराट् । चक्षुः । विराडिति विऽराट् । श्रोत्रं ॥ ५ ॥

पदार्थः—(शिरः) उत्तमाङ्गम् (मे) मम (श्रीः) श्रीः शोभा धनं च (यशः) सत्कीर्तिकथनम् (मुखम्) आस्यम् (त्विषिः) न्यायप्रदीप्तिरिव (केशाः) (च) (इमभ्रूणि) मुख केशाः (राजा) प्रकाशमानः (मे) (प्राणः) प्राणादिवायुः (अमृतम्) मरणधर्मराहितं चेतनं ब्रह्म (सम्राट्) सम्यक्प्रकाशमानम् (चक्षुः) नेत्रम् (विराट्) विविधशास्त्रश्रवणयुक्तम् (श्रोत्रम्) श्रवणेन्द्रियम् ॥ ५ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या राज्येऽभिषिक्तस्य मे मम श्रीः शिरो यशो मुखं त्विषिः केशाः इमभ्रूणि च राजा मे प्राणोऽमृतं सम्राट् चक्षुर्विराट् श्रोत्रं चास्त्येवं यं जानीत ॥ ५ ॥

भावार्थः—यो राज्येऽभिषिक्तस्त्वात्स शिरश्चाद्यवयवान् शुभ-कर्मसु प्रेरयेत् ॥ ५ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो राज्य में अभिषेक को प्राप्त हुए (मे) मेरी (श्रीः) शोभा और धन (शिरः) शिरस्थानी (यशः) सत्कीर्ति का कथन (मुखम्) मुखस्थानी (त्विषिः) न्याय के प्रकाश के समान (केशाः) केश (च) और (इम-भ्रूणि) दाढ़ी मूँछ (राजा) प्रकाशमान (मे) मेरा (प्राणः) प्राण आदि वायु (अमृतम्) मरण धर्मराहित चेतन ब्रह्म (सम्राट्) अच्छे प्रकार प्रकाशमान (चक्षुः) नेत्र (विराट्) विविध शास्त्रश्रवणयुक्त (श्रोत्रम्) कान है ऐसा तुम लोग जानो ॥ ५ ॥

भावार्थः—जो राज्य में अभिषिक्त राजा होवे सो शिर आदि अवयवों को शुभ कर्मों में प्रेरित रखे ॥ ५ ॥

जिह्वा म इत्यस्य प्रजापतिर्ऋषिः । समापतिर्देवता ।

मनुष्यं छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

किं उसी वि० ॥

जिह्वा मे भद्रं वाङ्महो मनो मन्युः स्वराङ् भा-
मः । मोदाः प्रमोदा अङ्गुलीरङ्गानि मित्रं मे सहः ॥ ६ ॥

जिह्वा । मे । भद्रम् । वाक् । महः । मनः । मन्युः ।
स्वराङिति स्वराट् । भामः । मोदाः । प्रमोदा इति
प्रमोदाः । अङ्गुलीः । अङ्गानि । मित्रम् । मे ।
सहः ॥ ६ ॥

पदार्थः—(जिह्वा) जुहोति शब्दमन्त्रं वा यथा सा जिह्वा
(मे) (भद्रम्) कल्याणकरानभोजिनी (वाक्) वक्ति यथा
सा (महः) पूज्यवेदशास्त्रबोधयुक्ता (मनः) मननात्मकमन्तः
करणम् (मन्युः) दुष्टाचारोपरिक्रोधकृत् (स्वराट्) बुद्धिः (भामः)
भाति येन सः (मोदाः) हर्षा उत्साहाः (प्रमोदाः) प्रकृष्टाऽऽ-
नन्दयोगाः (अङ्गुलीः) करचरणाऽवयवाः (अङ्गानि) शिर-
आदीनि (मित्रम्) सखा (मे) (सहः) सहनम् ॥ ६ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या मे जिह्वा भद्रं वाङ् महो मनो मन्युः
स्वराङ् भामो मोदाः प्रमोदा अङ्गुलीरङ्गानि मित्रं च सहो मे
सहायो भवेत् ॥ ६ ॥

भावार्थः—ये राजजना ब्रह्मचर्यजितेन्द्रियधर्माचरणैः प-
थवाहाराः सत्यवाचो दुष्टेषु क्रोधाविष्करा आनन्दन्तोऽन्यानान्द-
यन्तः पुरुषार्थिनः सर्वं सुहृदो बलिष्ठा भवेयुस्ते सर्वदा सुखिनः
स्युः ॥ ६ ॥

पदार्थः—हे समुप्यो (मे) मेरी (जिह्वा) जीभ (भद्रम्) कल्याण
कारक अन्तुदि के भोग करने हारी (वाक्) जिस से बोला जाता है वह वाणी
(महः) बड़ी पूजनीय वेद शास्त्र के बोध से युक्त (मनः) विचार करने वाला अन्तः-
करण (मन्युः) दुष्टाचारी मनुष्यों पर क्रोध करने हारा (स्वराट्) स्वयं प्रकाशमान
शुद्धि (भामः) जिस से प्रकाश होता है (मोदाः) हर्ष उत्प्रेषण (प्रमोदाः) प्रकृष्ट
आनन्द के योग (अङ्गुलीः) अङ्गुलियां (अङ्ग नि) और अन्य सब अङ्ग (शिरषित्रम्)
सखा और (सहः) सहन (मे) मेरे सहायक हों ॥ ६ ॥

भावार्थः—जो राजपुरुष ब्रह्मचर्य जितेन्द्रिय और धर्माचरण से पथ्य आहार
करने सत्य वाणी बोलने दुष्टों में क्रोध का प्रकाश करने हारे आनन्दित हो अन्यो
को आनन्दित करते हुए पुरुषार्थी सब के मित्र और बलिष्ठ हों वे सर्वदा सुखी
हैं ॥ ६ ॥

बाहू इत्यस्य प्रजापतिर्ऋषिः । राजा देवता । निचृद्वा-

यन्नीलुन्दः । पङ्जः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

बाहूमे बलमिन्द्रियं हस्तौ मे कर्म वीर्यम् । आ-
त्मा क्षत्रमुरो मम ॥ ७ ॥

बाहूऽइति बाहू । मे । बलम् । इन्द्रियम् । हस्तौ ।
मे । कर्म । वीर्यम् । आत्मा । क्षत्रम् । उरः । मम ॥ ७ ॥

पदार्थः—(बाहू) भुजौ (मे) मम (बलम्) (इन्द्रियम्)
धनम् (हस्तौ) करौ (मे) (कर्म) (वीर्यम्) पराक्रमः
(आत्मा) स्वयम्भूर्जीवः (क्षत्रम्) क्षताद्रक्षकम् (उरः) हृद-
यम् (मम) ॥ ७ ॥

श्रन्वयः—हे मनुष्या मे बलमिन्द्रियं बाहू मे कर्म वीर्यं
हस्तौ ममात्मा उरो हृदयं च क्षत्रमस्तु ॥ ७ ॥

भावार्थः—राजपुरुषरात्मान्तःकरणबाहुबलं विधाय सुखमु-
न्नेयम् ॥ ७ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो (मे) मेरा (बलम्) बल और (इन्द्रियम्) धन
(बाहू) भुजारूप (मे) मेरा (कर्म) कर्म और (वीर्यम्) पराक्रम (हस्तौ)
हाथ रूप (मम) मेरा (आत्मा) स्वस्वरूप और (उरः) हृदय (क्षत्रम्) अति-
दुःख से रक्षा करने हारा हो ॥ ७ ॥

भावार्थः—राजपुरुषों को योग्य है कि आत्मा, अन्तःकरण और बाहुओं
के बल को उत्पन्न कर सुख बढ़ावे ॥ ७ ॥

पृष्ठीरित्यस्य प्रजापतिर्ऋषिः । सभापतिर्देवता ।

निचृदनुष्टुप् छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

किं उसी वि० ॥

पृष्ठीमै राष्ट्रमुदरमशंसौ ग्रीवाश्च श्रोणी ।

ऊरूऽऽरत्नी जानुनी विशोमेऽङ्गानि सर्वतः ॥ ८ ॥

पृष्ठीः। मे । राष्ट्रम् । उदरम् । अ० सौ । ग्रीवाः ।
 च । श्रोणी इति श्रोऽणी । ऊरू इत्यूरू । अरत्नी ।
 जानुनीऽ इति जानुनी । विशः । मे । अङ्गानि ।
 सर्वतः ॥ ८ ॥

पदार्थः—(पृष्ठीः) पृष्ठदेशः पश्चाद्भागः । अत्र सुपां सु-
 लुगिति सोः स्थाने सुः (मे) (राष्ट्रम्) राजमानं राज्यम्
 (उदरम्) (अंसौ) बाहुमूले (ग्रीवाः) कण्ठप्रदेशाः (च)
 (श्रोणी) कटिप्रदेशौ (ऊरू) सक्थिनी (अरत्नी) भुजमध्य-
 प्रदेशौ (जानुनी) ऊरुजङ्घयोर्मध्यभागौ (विशः) प्रजाः (मे)
 (अङ्गानि) अवयवाः (सर्वतः) सर्वाभ्यो दिग्भ्यस्तर्वेभ्यो
 देशेभ्यो वा ॥ ८ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या मे मम पृष्ठीराष्ट्रमुदरमंसौ ग्रीवाः श्रोणी
 ऊरू अरत्नी जानुनी सर्वतोन्वानि चाङ्गानि मे विशः सन्ति ॥ ८ ॥

भावार्थः—यः स्वदेहाङ्गवत् प्रजाः जानीयात्स एव राजा स-
 र्वदा वर्द्धत ॥ ८ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो (मे) मेरा (राष्ट्रम्) राज्य (पृष्ठी) पीठ (उदरम्)
 पेट (अंसौ) स्कन्ध (ग्रीवाः) कण्ठ प्रदेश (श्रोणीः) कटिप्रदेश (ऊरू) जंघा
 (अरत्नी) भुजाओं का मध्यप्रदेश और (जानुनी) गोढ़ के मध्यप्रदेश तथा (स-
 र्वतः) सब ओर से (च) और (अङ्गानि) अङ्ग (मे) मेरे (विशः) प्रजा-
 जन हैं ॥ ८ ॥

भावार्थः—जो अपने अङ्गों के तुल्य प्रजा को जाने वही राजा सर्वदा ब-
 द्धता रहता है ॥ ८ ॥

नाभिर्महत्स्यस्य प्रजापतिर्ऋषिः । समेशो देवता ।

निचृज्जगती छन्दः । निषादः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

नाभिर्मे चित्तं विज्ञानं पायुर्मेऽपचितिर्भसत् ।
आनन्दनन्दावाण्डौ मे भगः सौभाग्यं पसं । जङ्घा-
भ्यां पद्भ्यां धर्मोऽस्मि विशि राजा प्रतिष्ठितः ॥ ९ ॥

नाभिः । मे । चित्तम् । विज्ञानमिति विज्ञानम् ।
पायुः । मे । अपचितिरित्यपऽचितिः । भसत् । आ-
नन्दनन्दावित्यानन्दऽनन्दौ । आण्डौ । मे । भगः ।
सौभाग्यम् । पसं । जङ्घाभ्याम् । पद्भ्या-
मिति पत्ऽभ्याम् । धर्मः । अस्मि । विशि । राजा ।
प्रतिष्ठितः । प्रतिस्थितऽइति प्रतिऽस्थितः ॥ ९ ॥

पदार्थः—(नाभिः) शरीरमध्यदेशः (मे) मम (चित्तम्)
(विज्ञानम्) सम्यग् ज्ञानं विविधज्ञानं वा (पायुः) गुदेन्द्रि-
यम् (मे) (अपचितिः) प्रजाजनकम् (भसत्) भगेन्द्रियम्
(आनन्दनन्दौ) आनन्देन संमोगजनितसुखेन नन्दतस्तौ (आ-

एडौ) अण्डाकारौ वृषणौ (मे) (भगः) ऐश्वर्यम् (सौभाग्यम्) उत्तमैश्वर्यस्य भावः (पसः) लिङ्गम् (जङ्घाम्याम्) (पद्भ्याम्) (धर्मः) पद्मपातरहितो न्यायो धर्म इव (अस्मि) (विशि) प्रजायाम् (राजा) प्रकाशमानः (प्रतिष्ठितः) प्राप्त-प्रतिष्ठः ॥ १ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या मे चित्तं नामिर्विज्ञानं पायुर्मेऽपचिति-
र्भसदाण्डावानन्दनन्दौ मे भगः पसः सौभाग्यं सौभाग्ययुक्तं स्या-
देवमहं जङ्घाम्यां पद्भ्यां सह विशि प्रतिष्ठितो धर्मो राजाऽस्मि
यस्माद्युयं मदनुकूला भवत ॥ १ ॥

भावार्थः—यस्तर्वैरङ्गैः शुभं कर्माऽऽचरेत् स धर्मात्मा सन्
जायां सुप्रतिष्ठितो राजा स्यात् ॥ १ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो (मे) मेरी (चित्तम्) स्मरण करने हारी वृत्ति
(नाभिः) मध्य प्रदेश (विज्ञानम्) विशेष वा अनेक ज्ञान (पायुः) मूलन्द्रिय
(मे) मेरी (अपचितिः) प्रजाजनक (मसत्) योनि (अण्डौ) अण्ड के आकार
वृषणावयव (आनन्दनन्दौ) संभोग के सुख से आनन्द कारक (मे) मेरा (भगः)
ऐश्वर्य (पसः) लिंग और (सौभाग्यम्) पुत्र पौत्रादि युक्त होने इसी प्रकार में
(जङ्घाम्याम्) जंघा और (पद्भ्याम्) पगों के साथ (विशि) प्रजा में (प्रति-
ष्ठितः) प्रतिष्ठा को प्राप्त (धर्मः) पद्मपात रहित न्याय धर्म के समान (राजा)
राजा (अस्मि) हूं जिससे तुम लोग मेरे अनुकूल रहो ॥ १ ॥

भावार्थः—जो सब अंगों से शुभ कर्म करता है सो धर्मात्मा होकर प्रजा में
सत्कार के योग्य उत्तम प्रतिष्ठित राजा होवे ॥ १ ॥

प्रतीत्यस्य प्रजापतिर्ऋषिः । समेशोदेवता ।

विराट् शकवरी छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

प्रतिं क्षत्रे प्रतिं तिष्ठामि राष्ट्रे प्रत्यश्वेषु प्रतिं
तिष्ठामि गोषु । प्रत्यङ्गेषु प्रतिं तिष्ठाम्यात्मन्प्रतिं
प्राणेषु प्रतिं तिष्ठामि पुष्टे प्रतिं द्यावापृथिव्योः
प्रतिं तिष्ठामि यज्ञे ॥ १० ॥

प्रतिं । क्षत्रे । प्रतिं । तिष्ठामि । राष्ट्रे । प्रतिं ।
अश्वेषु । प्रतिं । तिष्ठामि । गोषु । प्रतिं । अ-
ङ्गेषु । प्रतिं । तिष्ठामि । आत्मन् । प्रतिं । प्राणेषु ।
प्रतिं । तिष्ठामि । पुष्टे । प्रतिं । द्यावापृथिव्योः ।
प्रतिं । तिष्ठामि । यज्ञे ॥ १० ॥

पदार्थः—(प्रति) प्रतिनिधौ (क्षत्रे) क्षताद्रक्षके क्षत्रियकुले
(प्रति) (तिष्ठामि) (राष्ट्रे) प्रकाशमाने राज्ये (प्रति) (अश्वेषु)
तुरङ्गादिषु (प्रति) (तिष्ठामि) (गोषु) गोषु पृथिव्यादिषु
च (प्रति) (अङ्गेषु) राज्याऽवयवेषु (प्रति) (तिष्ठामि)
(आत्मन्) आत्मनि (प्रति) (प्राणेषु) (प्रति) (तिष्ठामि)
(पुष्टे) (प्रति) (द्यावापृथिव्योः) सूर्याचन्द्रवर्न्यायप्रकाश-
भूम्भ्योः (प्रति) (तिष्ठामि) (यज्ञे) विहृत्सेवासङ्गविद्यादा-
नादिक्रियायाम् ॥ १० ॥

अन्वयः—विशि प्रतिष्ठितो राजाऽहं धर्म्येण क्षत्रे प्रति ति-
ष्ठामि राष्ट्रे प्रति तिष्ठाम्यश्वेषु प्रति तिष्ठामि गोषु प्रतितिष्ठा-
म्यङ्गेषु प्रतितिष्ठाम्यात्मन् प्रतितिष्ठामि प्राणेषु प्रति तिष्ठामि
पुष्टे प्रति तिष्ठामि द्यावापृथिव्योः प्रति तिष्ठामि यज्ञे प्रति ति-
ष्ठामि ॥ १० ॥

भावार्थः—यो राजाप्रियाऽप्रिये विहाय न्यायधर्मेण प्रजाः प्रशा-
स्य सर्वेषु राजकर्मसु चारचतुर्भूत्वा मध्यस्थता कृत्वा सर्वाः प्रजाः
पालयित्वा सततं विद्यासुशिक्षावर्धको भवेत्त एव सर्वपूज्यो
भवेत् ॥ १० ॥

पदार्थः—प्रजा जनों में प्रतिष्ठा को प्राप्त मैं राजा धर्मयुक्त व्यवहार से
(क्षत्रे) क्षत्र से रक्षा करने हारे क्षत्रिय कृत् में (प्रति) प्रतिष्ठा को प्राप्त
होता (राष्ट्रे) राज्य में (प्रति, तिष्ठामि) प्रतिष्ठा को प्राप्त होता हूं (अश्वेषु)
घोड़े आदि बाहनों में (प्रति) प्रतिष्ठा को प्राप्त होता (गोषु) गौ और पृथिवी
आदि पदार्थों में (प्रति, तिष्ठामि) प्रतिष्ठित होता हूं (अङ्गेषु) राज्य के अंगों
में (प्रति) प्रतिष्ठित होता (आत्मन्) आत्मा में (प्रति, तिष्ठामि) प्रतिष्ठित
होता हूं (प्राणेषु) प्राणों में (प्रति) प्रतिष्ठित होता (पुष्टे) पुष्टि करने में
(प्रति, तिष्ठामि) प्रतिष्ठित होता हूं (द्यावापृथिव्योः) सूर्य चन्द्र के समान न्याय
प्रकाश और पृथिवी में (प्रति) प्रतिष्ठित होता (यज्ञे) विद्वानों की सेवा संग और
विद्यादानादि क्रिया में (प्रति, तिष्ठामि) प्रतिष्ठित होता हूं ॥ १० ॥

भावार्थः—जो राजा प्रिय अप्रिय को छोड़ न्याय धर्म से समस्त प्रजा
का शासन सब राजकर्मों में चाररूप आलों वाला अर्थात् राज्य के गुप्त हाल को देने
वाले ही निष्ठा के नेत्र के समान वैसा हो मध्यस्थ कृति से सब प्रजाओं का पालन कर
करा के निरन्तर विद्या की शिक्षा को बढ़ावे वही सब का पूज्य होवे ॥ १० ॥

त्रया इत्यस्य प्रजापतिर्ऋषिः । उपदेशका देवताः ।

पङ्क्तिरुच्छन्दः । पञ्चमः स्वरः ॥

अथोपदेशकविषयमाह ॥

अथ उपदेशक वि० ॥

त्रया देवा एकादश त्रयास्त्रिंशः सुरार्धसः ।
बृहस्पतिपुरोहिता देवस्य सवितुः सवे । देवा दे-
वैरवन्तु मा ॥ ११ ॥

त्रयाः । देवाः । एकादश । त्रयस्त्रिंश इति त्र-
यः त्रिंशः । सुरार्धस इति सुरार्धसः । बृहस्पति-
पुरोहिता इति बृहस्पतिः पुरोहिताः । देवस्य ।
सवितुः । सवे । देवाः । देवैः । अवन्तु । मा ॥ ११ ॥

पदार्थः—(त्रयाः) त्रयाणामवयवभूताः (देवाः) दिव्यगु-
णाः (एकादश) एतत्तत्ख्याताः (त्रयस्त्रिंशः) अयधिकस्त्रिं-
शत (सुरार्धसः) सुप्तु राधसः संमिद्धयो येष्वस्ते (बृहस्पति-
पुरोहिताः) बृहस्पतिः सूर्यः पुरः पूर्वं हितो धृतो येषु ते (देव-
स्य) प्रकाशमानेश्वरस्य (सवितुः) सकलजगदुत्पादकस्य (सवे)
परमेश्वर्ययुक्ते प्रेरितव्ये जगति (देवाः) विद्वांसः (देवैः) द्योत-
मानैः (अवन्तु) रक्षन्तु (मा) माम् ॥ ११ ॥

अन्वयः—ये त्रया देवा बृहस्पतिपुरोहिताः सुरार्धस एकादश
त्रयस्त्रिंशः सवितुर्देवस्य सवे वर्तन्ते ते देवैः सहितं मा देवा अव-
न्तु उन्नतं सम्पादयन्तु ॥ ११ ॥

भावार्थः— ये पृथिव्यप्तेजोवाग्वाकाशद्युचन्द्रनक्षत्राण्यष्टौ
प्राणादयो दश वायव एकादशो जीवात्मा द्वादश मासा विद्युयज्ञ-

श्चैतेषां दिव्यपृथिव्यादीनां पदार्थानां गुणकर्मस्वभावोपदेशेन सर्वान् मनुष्यानुत्कर्षयन्ति ते सर्वोपकारका भवन्ति ॥ ११ ॥

पदार्थः—जो (त्रयाः) तीन प्रकार के (देवाः) दिव्यगुण वाले (बृहस्पति-पुरोहिताः) जिन में कि नडों का पालन करने हारा सूर्य प्रथम धारण किया हुआ है (सुराधसः) जिन से अच्छे प्रकार कार्यों की सिद्धि होती वे (एकादश) ग्यारह (त्रयस्त्रिंशः) तैंतीस दिव्यगुण वाले पदार्थ (सवितुः) सब जगत् की उत्पत्ति करने वाले (देवस्य) प्रकाशमान ईश्वर के (सबे) परमेश्वर्य युक्त उत्पन्न किये हुए जगत् में हैं उन (देवैः) पृथिव्यादि तैंतीस पदार्थों से सहित (मा) मुझ को (देवाः) विद्वान् लोग (भवन्तु) रक्षा और बढ़ाया करें ॥ ११ ॥

भावार्थः—जो पृथिवी, जल, तेज, वायु, आकाश, सूर्य, चन्द्र, नक्षत्र ये आठ और प्राण, अपान, व्यान, उदान, समान, नाग, कूर्म, कृकल, देवदत्त, धनञ्जय तथा ग्यारहवां जीवात्मा बारह महिने बिजुली और यज्ञ इन तैंतीस दिव्यगुण वाले पृथिव्यादि पदार्थों के गुण कर्म और स्वभाव के उपदेश से सब मनुष्यों की उत्पत्ति करते हैं वे सर्वोपकारक होते हैं ॥ ११ ॥

प्रथमा इत्यस्य प्रजापतिर्ऋषिः । विश्वेदेवा देवताः ।

प्रकृतिश्छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

प्रथमा द्वितीयैर्द्वितीयास्तृतीयैस्तृतीयाः सत्येन सत्यं यज्ञेन यज्ञो यजुर्भिर्यजूंश्च सामभिः सामान्यग्निर्ऋचः पुरोऽनुवाक्याभिः पुरोऽनुवाक्या याज्याभिर्याज्या वपट्कारैर्वपट्कारा आहुतिभिराहुतयो मे कामान्तसमर्धयन्तु भूः स्वाहा ॥ १२ ॥

प्रथमाः । द्वितीयैः । द्वितीयाः । तृतीयैः । तृती-
याः । सत्येन । सत्यम् । यज्ञेन । यज्ञः । यजुर्भिरिति
यजुः ऽभिः । यजूंषि । सामभिरिति सामं ऽभिः ।
सामानि । ऋग्भिरित्यृक् ऽभिः । ऋचः । पुरोनु-
वाक्याभिरिति पुरः ऽअनुवाक्याभिः । पुरोनुवाक्या
इति पुरः ऽअनुवाक्याः । याज्याभिः । याज्याः । व-
षट्कारैरिति वषट् ऽकारैः । वषट्कारा इति वषट् ऽका-
राः । आहुतिभिरित्याहुति ऽभिः । आहुतय इत्याहु-
तयः । मे । कामान् । सम् । अर्धयन्तु । भूः ।
स्वाहा ॥ १२ ॥

पदार्थः—(प्रथमाः) आदिमाः पृथिव्यादयो ऽष्टौ वसवः
(द्वितीयैः) एकादशप्राणाद्यैरुद्वैः (द्वितीयाः) रुद्राः (तृतीयैः)
द्वादशमासैः (तृतीयाः) (सत्येन) कारणेन (सत्यम्) (यज्ञेन)
शिल्पक्रियया (यज्ञः) (यजुर्भिः) (यजूंषि) (सामभिः)
(सामानि) (ऋग्भिः) (ऋचः) (पुरोनुवाक्याभिः) अथ-
र्ववेदप्रकरणैः (पुरोनुवाक्याः) (याज्याभिः) यज्ञसम्बन्धक्रिया-
भिः (याज्याः) (वषट्कारैः) उत्तमकर्मभिः (वषट्काराः)
(आहुतिभिः) (आहुतयः) (मे) मम (कामान्) इच्छाः
(सम्) सम्यगर्थे (अर्धयन्तु) (भूः) अस्मां भूमौ (स्वाहा)
सत्यक्रियया ॥ १२ ॥

अन्वयः—हे विद्वांसो यथा प्रथमा द्वितीयैर्द्वितीयास्तृतीयैस्तृतीयाः सत्येन सत्यं यज्ञेन यज्ञो यजुर्भिर्वजृंषि सामभिः सामान्यृग्भिर्ऋचः पुरोऽनुवाक्याभिः पुरोऽनुवाक्या याज्याभिर्भाज्या ऋषट्कारैर्ऋषट्कारा आहुतिभिराहुतयः स्वाहैते सर्वे भूर्मे कामान्समर्चयन्तु तथा मां भवन्तो बोधयन्तु ॥ १२ ॥

भावार्थः—अध्यापकोपदेशकाः पूर्वं वेदानध्याप्य पृथिव्यादिपदार्थविद्याः संज्ञाप्य कारणकार्यसम्बन्धेन तद्गुणान्साक्षात्कारयित्वा हस्तक्रियया सर्वान् जनान् कुशलान् संपादयेयुः ॥ १२ ॥

पदार्थः—हे विद्वान् लोगो जैसे (प्रथमाः) आदि में कहे पृथिव्यादि आठ वसु (द्वितीयैः) दूसरे ग्यारह प्राण आदि रुद्रों के साथ (द्वितीयाः) दूसरे ग्यारह रुद्र (तृतीयैः) तीसरे बारह महिनों के साथ (तृतीयाः) तीसरे महिने (सत्येन) नाशरहित कारण के सहित (सत्यम्) नित्य कारण (यज्ञेन) शिल्पविद्यारूप क्रिया के साथ (यज्ञः) शिल्प क्रिया आदि कर्म (यजुर्भिः) यजुर्वेदोक्त क्रियाओं से युक्त (यजृंषि) यजुर्वेदोक्त क्रिया (सामभिः) सामवेदोक्त विद्या के साथ (सामानि) सामवेदस्थ क्रिया आदि (ऋग्भिः) ऋग्वेदस्थ विद्या क्रियाओं के साथ (ऋचः) ऋग्वेदस्थ व्यवहार (पुरोऽनुवाक्याभिः) अथर्व वेदोक्त प्रकरणों के साथ (पुरोऽनुवाक्याः) अथर्ववेदस्थ व्यवहार (याज्याभिः) यज्ञ के संबन्ध में जो क्रिया है उन के साथ (याज्याः) यज्ञ क्रिया (ऋषट्कारैः) उत्तम कर्मों के साथ (ऋषट्काराः) उत्तम क्रिया (आहुतिभिः) होम क्रियाओं के साथ (आहुतयः) आहुतिवा (स्वाहा) सत्य क्रिया के साथ ये सब (भूः) भूमि में (मे) मेरी (कामान्) इच्छाओं को (समर्चयन्तु) अच्छे प्रकार सिद्ध करें जैसे मुझ को आप लोग बोध कराओ ॥ १९ ॥

भावार्थः—अध्यापक और उपदेशक प्रथम वेदों को यदा पृथिव्यादि पदार्थ विधाओं को जना कार्य कारण के संबन्ध से उन के गुणों को साक्षात् करा के हस्त किया से सब मनुष्यों को कुशल अच्छे प्रकार किया करें ॥ १२ ॥

लोमानीत्यस्य प्रजापतिर्ऋषिः । अध्यापकोपदेशकौ
देवते । अनुष्टुप् छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

किं उसी वि० ॥

लोमानि प्रयतिर्मम त्वङ्मऽ आनतिरागतिः ।
मा१७सं मऽ उपनतिर्वस्वस्थि मज्जा मऽ आनतिः
॥ १३ ॥

लोमानि । प्रयतिरिति प्रयतिः । मम । त्वक् ।
मे । आनतिरित्याऽनतिः । आगतिरित्याऽगतिः ।
मा१७सम् । मे । उपनतिरित्युपनतिः । वसु । अ-
स्थि । मज्जा । मे । आनतिरित्याऽनतिः ॥ १३ ॥

पदार्थः—(लोमानि) रोमाणि (प्रयतिः) प्रयतन्ते यया
सा (मम) (त्वक्) (मे) (आनतिः) आनमन्ति यया सा
(आगतिः) आगमनम् (मासम्) (मे) (उपनतिः) उप-
नमन्ति यया सा (वसु) द्रव्यम् (अस्थि) (मज्जा) (मे)
(आनतिः) समन्तात् नमनम् ॥ १३ ॥

अन्वयः—हे अध्यापकोपदेशका यथा मम लोमानि प्रयतिर्मे त्वगानतिर्मांसमागतिर्मे वसूपनतिर्मेऽस्थि मज्जा चानतिः स्यात् तथा यूयं प्रयतध्वम् ॥ १३ ॥

भावार्थः—अध्यापकोपदेशकैरेवं प्रयतितव्यं यतः सुशिक्षया युक्ताः सर्वे पुरुषाः सर्वाः कन्याश्च सुन्दराङ्गस्वभावा दृढबलाः धार्मिका विद्यायुक्ताः स्युरिति ॥ १३ ॥

पदार्थः—हे अध्यापक और उपदेशक लोगो जैसे (मम) मेरे (लोमानि) रोम वा (प्रयतिः) जिस से प्रयत्न करते हैं वा (मे) मेरी (त्वक्) त्वचा (आनतिः) वा जिस से सब ओर से नष्ट होते हैं वा (मांसम्) मांस वा (आगतिः) आगमन तथा (मे) मेरा (वसु) द्रव्य (उपनतिः) वा जिस से नष्ट होते हैं (मे) मेरे (अस्थि) हाड और (मज्जा) हाडों के बीच का पदार्थ (आनतिः) वा अच्छे प्रकार नमन होता हो जैसे तुम लोग प्रयत्न किया करो ॥ १३ ॥

भावार्थः—अध्यापक उपदेशक लोगों को इस प्रकार प्रयत्न करना चाहिये कि जिस से सुशिक्षा युक्त सब पुरुष मन कन्या सुन्दर अङ्ग और स्वभाव वाले दृढ बलयुक्त धार्मिक विद्याओं से युक्त हों ॥ १३ ॥

यदित्यस्य प्रजापतिर्ऋषिः । अग्निर्वैवता ।

निचृदनुष्टुप् छन्दः । गान्धारा स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

किं उसी वि० ॥

यद्देवा देवहेडनं देवासश्चकृमा वयम् । अग्नि-
र्मा तरमादेनसौ विश्वान्मुञ्चत्वहंसः ॥ १४ ॥

यत् । देवाः । देवहेडनमिति देवऽहेडनम् । दे-
वासः । चकृम । वयम् । अग्निः । मा । तस्मात् ।
एनसः । विश्वात् । मुञ्चतु । अंहसः ॥ १४ ॥

पदार्थः—(यत्) ये (देवाः) अध्यापकोपदेशका विद्वांसः
(देवहेडनम्) देवानां हेडनमनादरम् (देवासः) विद्वांसः (चकृम)
कुर्याम । अत्र संहितायामिति दीर्घः (वयम्) (अग्निः) अग्निरिव
सर्वासु विद्यासु देदीप्यमानो विद्वान् (मा) माम् (तस्मात्) (एन-
सः) अपराधात् (विश्वात्) समग्रात् (मुञ्चतु) पृथक्करोतु (अं-
हसः) दुष्टाद् व्यसनात् ॥ १४ ॥

अन्वयः—हे विद्वन् यत् वयं देवा अन्ये देवासश्च परस्परं
देवहेडनं चकृम तस्माद्विश्वादेनसोहसश्चाग्निर्मा मुञ्चतु ॥ १४ ॥

भावार्थः—यदि कदाचिदकस्माद्भ्रान्त्या कस्याऽपि विदुषोऽ-
नादरं कश्चित् कुर्यात्तर्हि तदैव क्षमां कारयेत् । यथाग्निः
सर्वेषु प्रविष्टः सन् सर्वान् स्वस्वरूपस्थान्करोति तथा विदुषा स-
त्योपदेशेनासत्याचाराद् वियोज्य सत्याचारे प्रवर्त्य सर्वे धार्मिकाः
कार्म्याः ॥ १४ ॥

पदार्थः—हे विद्वन् (यत्) जो (वयम्) हम (देवाः) अध्यापक और उप-
देशक विद्वान् तथा अन्य (देवासः) विद्वान् लोग परस्पर (देवहेडनम्) विद्वानों का
अनादर (चकृम) करें (तस्मात्) उस (विश्वात्) समस्त (एनसः) अपराध और
(अंहसः) दुष्ट व्यसन से (अग्निः) पावक के समान सब विद्याओं में प्रकाशमान आप
(मा) मुझ को (मुञ्चतु) पृथक् करो ॥ १४ ॥

भावार्थः—जो कभी अकस्माद् भ्रान्ति से किसी विद्वान् का अनादर कोई करे तो उसी समय क्षमा करावे जैसे अग्नि सब पदार्थों में प्रविष्ट हुआ सब को अपने स्वरूप में स्थिर करता है वैसे विद्वान् को चाहिये कि सत्य के उपदेश से भ्रम-त्याचारण से पृथक् और सत्याचार में प्रवृत्त करके सब को धार्मिक करे ॥ १४ ॥

यदीत्यस्य प्रजापतिर्ऋषिः । वायुर्देवता ।

निचृदनुष्टुप्छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

किं उक्तं वि० ॥

यदि दिवा यदि नक्तमेनां॑सि चकृमा वयम् ।
वायुर्मा तस्मादेनसो विश्वांन्मुञ्च व॑हंसः ॥ १५ ॥

यदि॑ । दिवा॑ । यदि॑ । नक्त॑म् । एना॑ंसि । चकृ॑म ।
वय॑म् । वायुः॑ । मा॑ । तस्मा॑त् । एन॑सः । विश्वा॑त् । मुञ्च॑-
तु । अ॑हंसः ॥ १५ ॥

पदार्थः—(यदि) (दिवा) दिवसे (यदि) (नक्तम्) रात्रौ
(एनांसि) अपराधान् (चकृम) अभि पूर्ववद् दीर्घः (वयम्) (वायुः)
वायुरिव वर्त्तमान आसः (मा) माम् (तस्मात्) (एनसः) (विश्वात्)
(मुञ्चतु) (अहंसः) ॥ १५ ॥

अन्वयः—हे विद्वन् यदि दिवा यदि नक्तमेनांसि वयं चकृम
तस्माद्विश्वादेनसोऽहंसश्च मा वायुर्मुञ्चतु ॥ १५ ॥

भावार्थः—यदहोरात्रे अज्ञानात् पापं कुर्युस्तस्मादपि पापात् सर्वान् शिष्यान् शिक्षकाः पृथक्कुर्वन्तु ॥ १५ ॥

पदार्थः—हे विद्वन् (यदि) जो (दिवा) दिवस में (यदि) जो (नक्तम्) रात्रि में (एनांसि) अज्ञात अपराधों को (वयम्) हम लोग (चकृम) करें (तस्मात्) उस (विश्वात्) समग्र (एनसः) अपराध और (अंहसः) दुष्टव्यसन से (मा) मुझे (वायुः) वायु के समान वर्तमान आस (मुञ्चतु) पृथक् करे ॥ १५ ॥

भावार्थः—जो दिवस और रात्रि में अज्ञान से पाप करें उस पाप से भी सब शिष्यों को शिक्षक लोग पृथक् किया करें ॥ १५ ॥

यदीत्यस्य प्रजापतिर्ऋषिः । सूर्यो देवता ।

निचृदनुष्टुप्छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

यदि जाग्रद्यदि स्वप्नऽएनांसि चकृमा वयम् ।
सूर्यो मा तस्मादेनसो विश्वान्मुञ्चत्व अंहसः ॥ १६ ॥

यदि । जाग्रत् । यदि । स्वप्ने । एनांसि । च-
कृम । वयम् । सूर्यः । मा । तस्मात् । एनसः । वि-
श्वात् । मुञ्चतु । अंहसः ॥ १६ ॥

पदार्थः—(यदि) (जाग्रत्) जागरणे (यदि) (स्वप्ने) निद्रायाम् (एनांसि) (चकृम) अपराधि पूर्ववद् दीर्घः (वयम्) (सूर्यः) सवितृवद् वर्तमानः (मा) माम् (तस्मात्) (एनसः) (विश्वात्) (मुञ्चतु) (अंहसः) ॥ १६ ॥

अन्वयः—हे विद्वन् यदि जाग्रत् यदि स्वप्न एनांसि वयं च-
क्रम तस्माद्दिश्वदेनसोऽहस्तश्च सूर्यइव भवान् मा मुञ्चतु ॥ १६ ॥

भावार्थः—यां काचित् दुश्चेष्टां जनाः कुर्युर्विद्वांसस्तस्यास्तान्
सर्वान् सद्यो निवारयेयुः ॥ १६ ॥

पदार्थः—हे विद्वन् (यदि) जो (जाग्रत्) जाग्रत् अवस्था और (यदि)
जो (स्वप्ने) स्वप्नावस्था में (एनांसि) अपराधों को (वयम्) हम (चक्रम) करें
(तस्मात्) उस (विश्वात्) समग्र (एनसः) पाप और (अहसः) प्रमाद से (सूर्यः)
सूर्य के समान वर्तमान आप (मा) मुझ को (मुञ्चतु) पृथक् करें ॥ १६ ॥

भावार्थः—जिस किसी दुष्ट चेष्टा को मनुष्य लोग करें विद्वान् लोग उस
चेष्टा से उन सब को शीघ्र निवृत्त करें ॥ १६ ॥

यदित्यस्य प्रजापतिर्ऋषिः । लिङ्गोक्ता देवताः ।

भुरिक् त्रिष्टुप् छन्दः । धेवतः स्वरः ॥

युनस्तमेव विषयमाह ॥

किं उसी वि० ॥

यद् ग्रामे यदरण्ये यत्सभायां यद्विन्द्रिये । य-
च्छूद्रे यदर्ये यदेनश्चक्रमा वयं यदेकस्याऽधि धर्मेणि
तस्यावयजनमसि ॥ १७ ॥

यत् । ग्रामे । यत् । अरण्ये । यत् । सभायाम् । यत् । इ-
न्द्रिये । यत् । शूद्रे । यत् । अर्ये । यत् । एनः । चक्रम् । वयम् । यत् ।

एकस्य । अग्नि । धर्मणि । तस्य । अवयजेन मित्यव
ऽवयजनम् । असि ॥ १७ ॥

पदार्थः—(यत्) (ग्रामे) (यत्) (अरये) जज्ञले (यत्) (स-
भायाम्) (यत्) (इन्द्रिये) मनसि (यत्) (शूद्रे) (यत्) (अग्ने)
स्वामिनि वैश्ये वा (यत्) (एनः) (अकृम) कुर्मो वा करिष्यामः
(वयम्) (यत्) (एकस्य) (अग्नि) (धर्मणि) (तस्य) (अवयज-
नम्) दूरीकरणसाधनम् (असि) ॥ १७ ॥

अन्वयः—हे विद्वन् वयं यद्ग्रामे यदरये यत्सभायां यदिन्द्रि-
ये यच्छूद्रे यदग्नौ यदेकस्याधिधर्मणि यदेनअकृम तस्य सर्वस्य त्वम-
वयजनमसि तस्मान्महाशयोसि ॥ १७ ॥

भावार्थः—मनुष्यः कदाचिन्क्वापि पापाचरणं नैव कर्त्तव्यं यदि
कथंचित् क्रियेत तर्हि तत्सर्वं स्वकुटुम्बविद्वत्सन्निधौ राजसभायां च
सत्यं वाच्यम् । येऽध्यापकोपदेशकाः स्वयं धार्मिका भूत्वाऽन्यान्सम्पा-
दयन्ति तेभ्योऽधिकः को भूषकः परः ॥ १७ ॥

पदार्थः—हे विद्वन् (वयम्) इमं लोग (यत्) जो (ग्रामे) गांवमें
(यत्) जो (अरये) जज्ञल में यत् जो (सभायाम्) सभा में (यत्) जो
(इन्द्रिये) मन में (यत्) जो (शूद्रे) शूद्र में (यत्) जो (अग्ने) स्वामी
वा वैश्यमें (यत्) जो (एकस्य) एक के (अग्नि) ऊपर (धर्मणि) धर्ममें
तथा (यत्) जो और (एनः) अपराध (अकृम) करते हैं वा करने वाले
हैं (तस्य) उस सब का आप (अवयजनम्) कुहाले के साधन हैं इस से
महाशय (असि) हैं ॥ १७ ॥

भावार्थः—मनुष्यों को योग्य है कि कभी कहीं पापाचरण न करें
जो कथंचित् करते वन पड़े जो सब सब को अपने कुटुम्ब और विद्वान् के
सामने और राजसभा में सत्यता से कहें जो पढ़ाने और उपदेश करने वाले
स्वयं धार्मिक होकर अन्य सब को अपराधमें डुब करते हैं उनसे अधिक
मनुष्यों को सुश्रुति करने वाला दूसरा लोग है ॥ १७ ॥

यदित्यस्य प्रजापतिर्कषिः । वरुणो देवता ।

भुरिगत्यष्टिद्वन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर वसी वि० ।

यदापो ऽअघ्न्या इति वरुणेति
शपामहे ततो वरुण नो मुञ्च । अवं-
भृथ निचुम्पुण निचेरुरसि निचुम्पुणः
अवंदे वैदेवकृतमेनोऽयक्षय मर्त्यैर्म-
र्त्यैकृतम्पुरु रावर्णो देव रिपस्पाहि ॥१८॥

यत् । आपः । अघ्न्याः । इति । वरुण । इति ।
शपामहे । ततः । वरुणे । तः । मुञ्च । अवंभृ ।
थेत्यनङ्भृथ । निचिम्पुणेति निचुम्पुण । निचेरुरिति
निचेरुः । असि । निचुम्पुण इति निचुम्पुणः । अवं ।
देवैः । देवकृतमिति देवकृतम् । एनः । अयक्षि ।
अवं । मर्त्यैः । मर्त्यैकृतमिति मर्त्यैकृतम् । पुरु-
रावणइति पुरुऽरावणः । देव । रिपः । पाहि ॥१८॥

पदार्थः— (यत्) याः (आपः) प्राणाः (अघ्न्याः) हन्तुम-
योग्या गावः (इति) (वरुण) सर्वोत्कृष्ट (इति) अनेन प्रका-
रेण (शपामहे) उपात्तभामहे (ततः) तस्मादविद्यादिक्लेशादध-
र्माचरणाच्च (वरुण) वरप्रापक (नः) अस्मान् (मुञ्च) पृथक्
कुरु (अवभृथ) विद्याव्रतस्नात (निचुम्पुण) मन्दगामिन् । अब्र-
चुप मन्दायां गतावित्यस्मादीणादिक उखान्प्रत्यय उमागमश्च (नि-
चेरुः) निश्चिन्तानन्दप्रदः (अमि) (निचुम्पुणः) निश्चिन्तानन्द-
युक्तः (अब्र) (देवैः) विष्टम्भिः (देवकृतम्) देवैराचरितम् (ए-
नः) पापम् (अयाक्षि) नाशयामि (अब्र) (मर्त्यैः) अविष्टदुर्भिर्म-
नुष्यैः (मर्त्यकृतम्) मर्त्यैराचरितम् (पुरुरावक्षो) बहुदुःखप्रदात्
(देव) दिव्यबाधप्रद (रिषः) हिंसनात् (पाहि) ॥ १८ ॥

अन्वयः— हे वरुण देव यत्स्त्वं यदापांऽघ्न्याइति वरुणे-
ति वयं शपामहे ततो नो मुञ्च । हे अवभृथ निचुम्पुण त्वं निचेरु
निचुम्पुणोऽसीति पुरुरावक्षो रिषस्पाहि यदेवकृतमनोऽस्ति तद् दे-
वैरवायाक्षि यन्मर्त्यकृतमनोऽस्ति तन्मर्त्यैः महावायाक्षि ॥ १८ ॥

भावार्थः— अध्यापकोपदेशकैः शिष्या ईदृशाः सत्यवादिनः
संपादनीया यदेतैः कापि शपथः कर्त्तव्यो न स्यात् यणन् मनुष्यैः
श्रेष्ठ कर्माचरितं भवेत् तत्सर्वैराचरणीयं यद्यत् पापात्मकं तत्तत्
कदाचित् केनचित् नो अनुष्ठेयम् ॥ १८ ॥

पदार्थः— हे (वरुण) उत्तम प्राप्ति कराने और (देव) दिव्य बोध
का देने द्वारा तू (यत्) जो (आपः) प्राण (अघ्न्याः) नारन को
अयोग्य गीये (इति) इसप्रकार से वा हे (वरुण) सर्वोत्कृष्ट (इति)
इस प्रकार से हम लोग (शपामहे) उलाहना देते हैं (ततः) उस अवि-
द्यादि क्लेश और अधर्माचरण से (नः) हम को (मुञ्च) अलग कर दे

(अवमृष्य) ब्रह्मवर्च्य और विद्या से निस्नात (निमुन्पुण) मन्द गमा करने हारे तू (निचेतः) मिश्रित आनन्द का देने हारा और (नि पुण) मिश्रित आनन्द युक्त (असि) है इस हेतु से (पुरुराब्धः) बहुत दुःख देने हारी (रिषः) हिंसा से (पाहि) रक्षा कर (देवकृतम्) जो विद्वानों का किया (एनः) अपराध है उस को (देवैः) विद्वानों के साथ (अवायति) नाश करता है जो (मर्त्यकृतम्) मनुष्यों का किया अपराध है उस को (मर्त्यैः) मनुष्यों के साथ से (अव) लुटा देता है ॥ १४ ॥

भावार्थः— अध्यापक और उपदेशक मनुष्यों को शिष्य जन ऐसे गद्दी सिद्ध करने चाहिये कि जो इन को कहीं शपथ करना न पड़े सत्यवचन आचरण करने हो वह २ सत्य को आचरण जो २ मनुष्यों को श्रेष्ठ कर्म के लिए १५ को कमी न करना चाहिये ॥ १५ ॥ करना चाहिये और अथर्वकृत हो वह १ कर्म ।

समुद्रद्वयस्य प्रजापतिकर्षिः । आपो देवताः ।

निचृदतिजगती रुन्दः । निषादः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

किं तसी वि ॥

समुद्रेते हृदयमप्स्वन्तः सन्त्वा विशु-
न्त्वोर्षधीरु तापः । सुमित्रिया नऽआपऽ-
ओर्षधयः सन्तुदुमित्रियास्तस्मै सन्तु-
योऽस्मान् द्वेष्टि यं च वयं द्विष्मः ॥ १५ ॥

समुद्रे । ते । हृदयम् । अपस्वित्यप्सु । अन्त-
रित्यन्तः । सम । त्वा । विशन्तु । ओर्षधीः । उ-
त । आपः । सुमित्रिया इति सुमित्रियाः ।

नः । आपः । ओषधयः । सन्त । दुर्मित्रियाऽ इति
दुऽमित्रियाः । तस्मै । सन्तु । यः । अस्मान् । द्वे-
ष्टि । यम् । च । वयम् । द्विष्मः ॥ १९ ॥

पदार्थः—(समुद्रे) अन्तरिक्षे (ते) तव (हृदयम्) आत्मबलं
जीवनहेतुस्थानम् (अप्सु) प्राणेषु (अन्तः) अन्तःकरणम् (सम) सम्य-
गर्थे (तत्र) (विशन्तु) (ओषधीः) ओषधयः (उत) (आपः) प्रा-
णाः (सुमित्रियाः) सुमित्रा इव (नः) अस्मभ्यम् (आपः) प्राणा ज-
लानि वा (ओषधयः) सोमगवाद्याः (सन्तु) (दुर्मित्रियाः) दुर्मित्राः
शत्रव इव (तस्मै) (सन्तु) (यः) (अस्मान्) (द्वेष्टि) (यम्)
(च) (वयम्) (द्विष्मः) अप्रीतयामः ॥ १९ ॥

अन्वयः—हे शिष्य ते हृदयं समुद्रे अपस्वन्तरस्तु त्वौषधीः संविश-
न्तूताः संविशन्तु एते न आप ओषधयश्च सुर्मित्रियाः सन्तु योऽस्मान् द्वेष्टि
यं वयं द्विष्मस्तस्मै दुर्मित्रियाः सन्तु ॥ १९ ॥

भावार्थः अध्याकैरेवं चिकीर्षितव्यं येन शिष्योऽपि मनुष्या माव-
काशाः प्राणबौधोविद्यावेगारः सद्यः स्युः । ओषधय आपः प्राणश्च सम्य-
क्सेविता मिषवत् विदुषः पालयेयुर्विदुषश्च प्रबुधोदयेयुस्तेषां सेवनं
तेषां त्यागश्चावश्यं कर्तव्यः ॥ १९ ॥

पदार्थः—हे शिष्य । ते) तेरा (हृदय) हृदय (समुद्रे) आकाशस्थ
(अप्सु) प्राणी के (अन्तः) बीच में ही (तत्र) तुमको (ओषधीः) ओ-

पृथिव्यां (स, विशन्तु) अच्छे प्रकार प्राप्त हों (उत) और (आपः) प्राण
वा जल अच्छे प्रकार प्रविष्ट हों जिस से (नः) हमारे लिये (आपः)
जल और (ओषधयः) ओषधी (सुमित्रियाः) उत्तम मित्र के समान सुख-
दायक (सन्तु) हों (यः) जो (अस्मान्) हमारा (द्वेष्टि) द्वेष करे
(यं, च) और जिसका (वयम्) हम (द्विष्टः) द्वेष करें (तस्मै) उसके
लिये ये सब (दुर्मित्रियाः) शत्रुओं के समान (सन्तु) हों ॥ १९ ॥

भावार्थः—अध्यापक लोगों को इस प्रकार करने की इच्छा करना
चाहिये जिस से शिक्षा करने योग्य समुप्य अवकाश सहित प्राण तथा ओ-
षधियों की विद्या के ज्ञानने वाले शीघ्र हों ओषधी जल और प्राण अच्छे
स्थिति में किये हुये मित्र के समान विद्वानों की पालना करें और अवि-
प्रकार सेवाओं को अर्पण कर पीडा दें जल का सेवन और उनका त्याग अ-
ज्ञान लोगों को शत्रु के समान ही रह जायें ॥ १९ ॥

द्रुपदादिवेन्यस्य प्रजापतिर्ऋषिः । आपो देवताः ।

भुरिगनुष्टुपऋन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

द्रुपदादिव सुमुचानः स्विन्नः स्ना-
तो मलादिव । पूतं पवित्रैरेवाज्यमा-
पः शुन्धन्तु मेनसः ॥ २० ॥

द्रुपदादिवेति द्रुपदात्ऽइव । सुमुचानः । स्विन्नः ।
स्नातः । मलादिवेति मलात्ऽइव । पूतम् । पवित्रै-
रेवेति पवित्रेणऽइव । आज्यम् । आपः । शुन्धन्तु ।
मा । एतसः ॥ २० ॥

पदार्थः—(द्रुपदादिव) वृक्षात्फलादिवत् (मुमुक्षानः) पृथग्भू-
तः (स्विन्नः) स्वेदयुक्तः (स्नातः) कृतस्नानः (मलादिव) यथा
मलिनतायाः (पूतम्) (पवित्रेणैव) यथा शुद्धिकरेण (आज्यम्)
घृतम् (आपः) प्राणा जलानीव विद्वांसः (शुन्धन्तु) पवित्रय-
न्तु (मा) माम् (एनसः) दुष्टाचारान् ॥ २० ॥

अन्वयः—हे आपो भवन्तो द्रुपदादिव मुमुक्षानः स्विन्नः स्ना-
तो मलादिव पवित्रेणैव पूतमाज्यं भवन्ति मेनसःशुन्धन्तु ॥ २० ॥

भावार्थः—अत्रापमालं०-अध्यापकोपदेशकैरित्थं सर्वे सुशि-
क्षिताः कार्य्यायेन ते पवित्रात्मारोगशरीरधर्मयुक्तकर्माख्यःस्युः ॥२०॥

पदार्थः— हे (आपः) प्राण वा जलों के समान निर्मल विद्वान् लोगो
आप (द्रुपदादिव, मुमुक्षानः)वृक्ष से जैसे फल, रस, पुष्प, पत्ता आदि अलग
होते वा जैसे (स्विन्नः) स्वेदयुक्त मनुष्य (स्नातः) स्नान करके (मलादिव)
मल से कूटता है वैसे वा (पवित्रेणैव) जैसे पवित्र करनेवाले पदार्थ से
(पूतम्) शुद्ध (आज्यम्) घृत होता है वैसे (मा) मुझको (एनसः)
अपराध से पृथक् करके (शुन्धन्तु) शुद्ध करें ॥ २० ॥

भावार्थः— इस मंत्र में उपमालं० अध्यापक उपदेशक लोगों को योग्य
है कि इस प्रकार सबको अच्छी शिक्षा से युक्त करें जिससे वे शुद्ध आत्मा
भीरोग शरीर और धर्मयुक्त कर्म करने वाले हों ॥ २० ॥

उद्वयमित्यस्य प्रस्मैव ऋषिः । सूर्यो देवता ।

विराडनुष्टुप्छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

अथ प्रकृतविषये उपासनाविषयमाह ॥

अब प्रकृतविषयमें उपासना वि० ॥

उद्वयं तमसस्परि स्तुः पश्यन्त उत्तरम् ।
देवं देवत्रा सूर्यमगन्म ज्योतिरुत्तम-
म् ॥ २१ ॥

उत् । वयम् । तमसः । परि । स्वः । पश्यन्तः ।
 उत्तरमित्युत्तरम् । देवम् । देवत्रेति । देवऽत्रा । सूर्यम् ।
 अगन्म । ज्योतिः । उत्तममित्युत्तमम् ॥ २१ ॥

पदार्थः— (उत्) (वयम्) (तमसः) अन्धकारात् (परि) सर्वतः
 (स्वः) सुखरूपम् (पश्यन्तः) (उत्तमम्) सर्वेभ्यः सूक्ष्मत्वादुत्तमम्
 (देवम्) दिव्यसुखप्रदम् (देवत्रा) दिव्यगुणेषु देवेषु (सूर्यम्) सविता-
 रं चराचरात्मानं परमेश्वरं वा (अगन्म) प्राप्नु-
 यामः (उत्तमम्) सर्वोत्कृष्टम् ॥ २१ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या यथा वयं तमसः परं ज्योतिः सूर्यं परिपश्यन्तः
 सन्तो देवत्रा देवं स्वमन्तरमुत्तमम् ज्योतिः स्वप्रकाशं परमेश्वरमुदगन्म तथैव
 यूयमप्येतं प्राप्नुत ॥ २१ ॥

भावार्थः—अब वाचकलु०—यः सूर्यवत्स्वप्रकाशः सर्वोत्तमनांप्रकाश-
 को महादेवो जगदीश्वरोऽस्ति तमेव सर्वे मनुष्या उपासीरन् ॥ २१ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो जैसे (वयम्) हम लोग (तमसः) अन्धकार से
 परे (ज्योतिः) प्रकाशस्वरूप (सूर्यम्) सूर्य लोक वा चराचर के आत्मा
 परमेश्वर को (परि) सब ओर से (पश्यन्तः) देखते हुए (देवत्रा) दि-
 व्यगुण वाले देवों में (देवम्) उत्तम सुख के देने वाले (स्वः) सुखस्वरूप
 (उत्तमम्) सब से सूक्ष्म (उत्तमम्) उत्कृष्ट स्वप्रकाशस्वरूप परमेश्वर को
 (उदगन्म) उत्तमता से प्राप्त हों वैसे ही तुम लोग भी इसको प्राप्त होओ ॥ २१ ॥

भावार्थः—इत मंत्र में वायुकलु-ओ सूर्यके समान स्वप्रकाश सब आत्मा-
ओं का प्रकाशक महादेव जगदीश्वर है सभी की सब समुच्च तबलना करें ॥२२॥

अपइत्यस्य प्रजापतिर्ऋषिः । अग्निर्देवता ।

पङ्क्तिश्छन्दः । पञ्चमःस्वरः ॥

पुनरध्यापकोपदेशकविषयमाह ॥

फिर अध्यापक और उपदेशक वि० ॥

अपो अद्यान्वचारिषथुरसेन समसृ-
क्ष्महि । पयस्वानग्नेऽग्नमन्तं मासथु
सृज वर्चसा प्रजया च धनेन च ॥ २२ ॥

अपः । अध । अनु । अचारिषम् । रसेन । सम ।
असृक्ष्महि । पयस्वान् । अग्ने । आ । अगमम् ।
तम् । मा । सम् । सृज । वर्चसा । प्रजयेति पूज-
या । च । धनेन । च ॥ २२ ॥

पदार्थः—(अपः) जलानि (अद्य) अस्मिन्दिने
(अनु) (अचारिषम्) चरेयम् (रसेन) मधुरादिना
(सम्) (असृक्ष्महि) संसृजेम व्यायेयनात्मनेपदम् (पय-
स्वान्) प्रशस्तजलविद्यायुक्तः (अग्ने) अग्निरिव विद्वन्
(आ) (अगमम्) प्राप्नुयाम् (तम्) (मा) माम्
(सम्) (सृज) संयोजय (वर्चसा) साङ्गोपाङ्गवेदाध्ययनेन
(प्रजया) सुसन्तानैः (च) (धनेन) (च) ॥ २२ ॥

अन्वयः—हे अग्ने यः पयस्वानहं त्वामागममद्य

रसेन सहापोऽन्वचारिणं तं मा वर्चसा प्रजया च धनेन च
संसृज यत इमेऽह च सर्वं वयं सुखाय समसृक्षमहि ॥ २२ ॥

भावार्थः— यदि विद्वांसोऽध्यापनोपदेशाभ्यामन्या-

न्विदुषः कुर्युस्तर्हि तंऽपि प्रत्यहमधिकविद्याःस्युः ॥ २२ ॥

पदार्थः— हे (अग्ने) अग्नि के समान विद्वान् जो (पयस्वान्) प्रशं-
सित जल की विद्या से युक्त मैं तुम्ह को (आ, अगमन्) प्राप्त होऊँ वा
(अद्य) आज (रसेन) मधुरादिरस से युक्त (अपः) जलों की (अन्वचा-
रिणम्) अनुकूलता से पान करूँ (तम्) उस (मा) तुम्हको (वर्चसा)
साङ्गोपाङ्ग वेदाभ्ययन (प्रजया) प्रजा (च) और (धनेन) धन से (च)
भी (संसृज) सम्यक् संयुक्त कर जिससे ये लोग और मैं सब हम तुम्ह के
लिये (समसृक्षमहि) संयुक्त होवें ॥ २२ ॥

भावार्थः— यदि विद्वान् लोग पढ़ाने और उपदेश करने से अन्य लोगों
को विद्वान् करें तो वे भी निश्चय अधिक विद्या वाले हों ॥ २२ ॥

एधोऽसीत्यस्य प्रजापतिर्ऋषिः । समिद्रेवता ।

स्वराडतिशक्करीछन्दः । पञ्चमः स्वरः ॥

अथ प्रकृतविषये पुनरुपासनाविषयमाह ॥

अब प्रकरणगत विषय में फिर उपासना विषय कहते हैं ॥

एधोऽस्येधिप्रीमहि समिदसि तेजोऽ-
सि तेजो मयि धेहि । सुमाववर्तिपृथि-
वी समुषाः समु सूर्यः । समु विश्वमिदं
जगत् । वैश्वानरज्योतिर्भूयासं विभू-
न्कामाग्व्युपनवै भूः स्वाहा ॥ २३ ॥

एधः । असि । एधिषीमहि । समिदिति समुडत् । असि ।
तेजः । असि । तेजः । मयि । धेहि । समाववर्तीति समुऽआ-
ववर्ति । पृथिवी । सम् । उपाः । सम् । ऊँऽइत्यू । सूर्यः ।
सम् । ऊँऽइत्यू । विश्वम् । इदम् । जगत् । वैश्वानर-
ज्योतिरिति वैश्वानरज्योतिः । भूयासम् । विभूनि-
तिविभून् । कामान् । वि । अश्नवै । भूः । स्वाहा ॥२३॥

पदार्थः—(एधः) वर्द्धकः (असि) (एधिषीमहि)

वर्द्धिषीमहि (सप्रित्) अग्नेरिन्धनमिव मनुष्याणामात्मनां
प्रकाशकः (असि) (तेजः) तीव्रप्रज्ञः (असि) (तेजः)
ज्ञानप्रकाशम् (मयि) (धेहि) (समाववर्ति) सम्यग्-
वर्तते । अत्र व्यत्ययेन परस्मैपदं शपः श्लुश्च (पृथिवी)
भूमिः (सम्) (उपाः) प्रभानः (सम्) (उ) इति वि-
सर्क (सूर्यः) (सम्) (उ) (विश्वम्) (इदम्) (ज-
गत्) (वैश्वानरज्योतिः) विश्वेषु नरेषु प्रकाशमानं वै-
श्वानरं वैश्वानरं च तज्ज्योतिश्च वैश्वानरज्योतिः (भू-
यासम्) (विभून्) व्यापकान् (कामान्) संकल्पितान्
(वि) विविधतया (अश्नवै) प्राप्नुयाम् (भूः) सत्ता-
त्मिकाम् (स्वाहा) सत्यया वाचा क्रियया च ॥ २३ ॥

अन्वयः—हे जगदीश्वर त्वमेधोऽसि समिदसि तेजो-
 ऽसि तस्मात् तेजोमयि धेहि यो भवान् सर्वत्र समाववर्त्ति
 येन भवता पृथिव्युपाश्च संसृष्टा सूर्यः संसृष्ट इदं विश्वं
 जगत् संसृष्टं तदु वैश्वानरज्योतिर्ब्रह्म प्राप्य वयमेधिषीमहि
 यथाऽहं स्वाहाभूर्विभून् कामान् व्यशनवै सुखीच भूयासमु
 तथैव यूयमपि सिद्धकामाः सुखिनः स्यात् ॥ २३ ॥

भावार्थः—हे मनुष्या यच्छुद्धं सर्वत्र व्यापकं स-
 र्वप्रकाशकं जगत्स्रष्टिधर्तृ प्रलयकृद्ब्रह्मोपास्य यूयमान-
 न्दिता यथा भवत तथैतल्लब्ध्वा वयमप्यानन्दिताभवेमा-
 ऽऽकाशकालदिशोपि विभून् जानीयाम ॥ २३ ॥

पदार्थः—हे जगदीश्वर आप (पृथः) बड़ाने हारे (असि) हैं (समित्) जैसे अग्नि का प्रकाशक इन्धन है वैसे मनुष्यों के आत्मा का प्रकाश करने हारे (असि) हैं और (तेजः) तीव्रबुद्धि वाले (असि) हैं इस से (तेजः) ज्ञान के प्रकाश की (मयि) मुझ में (धेहि) धारण कीजिये जो आप सर्वत्र (समाव-
 वर्त्ति) अच्छे प्रकार व्याप्त हो जिन आप ने (पृथिवी) भूमि और (उपाः) उपा (सम्) अच्छे प्रकार उत्पन्न की (सूर्यः) सूर्य (सम्) अच्छे प्रकार उत्पन्न किया (इदम्) यह (विश्वम्) सब (जगत्) जगत् (सम्) उत्पन्न किया (उ) उसी (वैश्वानरज्योतिः) विश्व के नायक प्रकाशस्वरूप ब्रह्म को प्राप्त होके हम लोग (एधिषीमहि) नित्य बड़ा करें जैसे मैं (स्वाहा) सत्य वाणी वा क्रिया से (भः) सत्ता वाली प्रकृति (विभून्) व्यापक पदार्थ और (कामान्) कामों को (व्यशनवै) प्राप्त होऊँ और सुखी (भूया-
 सम्) होऊँ (उ) और वैसे तुम भी सिद्ध काम और सुखी होओ ॥ २३ ॥

भावार्थः—हे मनुष्यो जिस शुद्ध सर्वत्र व्यापक सब के प्रकाशक जगत् के उत्पादन धारण पालन और प्रलय करने हारे ब्रह्म की उपासना करके तुम लोग जैसे आनन्दिता होत हो वैसे इस की प्राप्त हो के हम भी आनन्दिता होवें आकाश, काल और दिशाओं को भी व्यापक जानें ॥ २३ ॥

अभ्यादधामीत्यरयाश्वतराशिव ऋषिः । अग्निर्देवता ।

निचृदनुष्टुप् छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर तसी वि० ॥

अभ्यादधामि समिधमग्नें व्रतपते
त्वयि । व्रतं च ऋद्धां चोपैपीन्धे त्वा
दीक्षितोऽहम् ॥२४॥

अमि । आ । दधामि । समिधमिति सम्ऽइधम् ।
अग्ने । व्रतपतऽइति व्रतऽपते । त्वयि । व्रतम् ।
च । ऋद्धाम् । च । उपै । एमि । इन्धे । त्वा । दी-
क्षितः । अहम् ॥ २४ ॥

पदार्थः—(अमि) (आ) (दधामि) (समिधम्) समिध-
मिव ध्यानम् (अग्ने) स्वयंकाशस्वरूप जगदीश्वर (व्रतपते)
सत्यभाषणादीनां व्रतानां कर्मणां वा पालक । व्रतमिति
कर्मना० निघ० २।१। (त्वयि) (व्रतम्) सत्यभाषणादिकं कर्म
(च) (ऋद्धाम्) सत्यधारिकां क्रियाम् (च) (उपै) (एमि)
प्राप्नोमि (इन्धे) प्रकाशयामि (त्वा) त्वाम् (दीक्षितः)
ब्रह्मचर्यादिदीक्षां प्राप्य जातविदः (अहम्) ॥ २४ ॥

अन्वयः—हे व्रतपतेऽग्ने त्वयि स्थिरीभूयाहं स-
मिधमिव ध्यानमभ्यादधामि यतो व्रतं च ऋद्धां चोपैमि
दीक्षितः संस्तुमिन्धे ॥ २४ ॥

भावार्थः—ये मनुष्याः परमेश्वराज्ञप्तानि सत्य-
भाषणादीनि व्रतानि धरन्ति तेऽतुलां श्रद्धां प्राप्य धर्माऽर्थ-
काममोक्षसिद्धिं कर्तुं शक्नुवन्ति ॥ २४ ॥

पदार्थः—हे (व्रतपते) सत्यभाषणादि कर्मों के पालन करने हारे
(करने) स्वप्रकाश स्वरूप जगदीश्वर (त्वयि) तुझ में स्थिर हो के (अ-
हम्) मैं (समिधम्) अग्नि में समिधा के समान ध्यान को (अभ्यास-
यामि) धारण करता हूं जिस से (व्रतम्) सत्यभाषणादि व्यवहार (च)
और (श्रद्धाम्) सत्य के धारण करने वाले नियम को (च)
भी (उपैति) प्राप्त होता हूं (दीक्षिनः) ब्रह्मचर्यादि दीक्षा को प्राप्त हो
कर विद्या को प्राप्त हुआ मैं (त्वा) तुझे (इन्द्रे) प्रवागित करता हूं ॥ २४ ॥

भावार्थः—ओ मनुष्य परमेश्वर ने करने के लिये आज्ञा दिये हुए स-
त्यभाषणादि नियमों को धारण करते हैं वे अतुल श्रद्धा को प्राप्त होकर
धर्म, अर्थ, काम और मोक्ष की सिद्धि को करने में समर्थ होते हैं ॥ २४ ॥

यत्र ब्रह्मेत्यस्य श्वतराशिव ऋषिः । अग्निर्देवता ।

अनुष्टुप्छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

किर उसी वि० ॥

यत्र ब्रह्म च सत्रं च सम्यञ्चौ चरतः
सह । तं लोकं पुण्यं प्रज्ञैषं यत्र देवाः
सहाग्निना ॥ २५ ॥

यत्र । ब्रह्म । च । सत्रम् । च । सम्यञ्चौ ।
चरतः । सह । तम् । लोकम् । पुण्यम् । प्र ।
ज्ञैषम् । यत्र । देवाः । सह । अग्निना ॥ २५ ॥

पदार्थः—(यत्र) यस्मिन् ब्रह्मणि (ब्रह्म) ब्राह्मण-
कुलमर्थाद्विद्वत्कुलम् (च) (क्षत्रम्) क्षत्रियकुलमर्थाद्वि-
द्याशीर्यादिगुणोपेतम् (च) वैश्यादिकुलानि (सम्यञ्चौ)
सम्यगेकीभावेनाञ्जुतस्तौ (चरतः) वर्तन्ते (सह)
सार्द्धम् (तम्) (लोकम्) द्रष्टव्यम् ((पुण्यम्) निष्पापं
सुखस्वरूपम् (प्र) ((ज्ञेयम्) जानीयाम् । जानातेर्लटि सिपि
रूपम् (यत्र) (देवाः) दिव्याः पृथिव्यादयो विद्वांसी
वा (सह) (अग्निना) विद्युता ॥ २५॥

अन्वयः—हे मनुष्या यथाऽहं यत्र ब्रह्म च क्षत्रं
सह सम्यञ्चौ च चरतो यत्र देवा अग्निना सह वर्तन्ते तं
लोकं पुण्यं प्रज्ञेयम् । तथा यूयमप्येतं विजानीत ॥ २५ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—यद् ब्रह्मैकचेतनमात्रं
सर्वेषामधिकारि निष्पापं ज्ञानेन द्रष्टुं योग्यं सर्वत्राऽभि-
व्याप्तं सहचरितं वर्तने तदेव सर्वैरुपास्यम् ॥ २५ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो जे ते में (यत्र) जिस परमात्मा में (ब्रह्म) ब्राह्मण
अर्थात् विद्वानों का कुल (च) और (क्षत्रम्) विद्या शीर्यादि गुणयुक्त क्षत्रिय
कुल ये दोनों (सह) साथ (सम्यञ्चौ) अच्छे प्रकार प्रीतियुक्त (च) तथा
वैश्य आदि के कुल (चरतः) मिल कर व्यवहार करते हैं और (यत्र) जिस
ब्रह्म में (देवाः) दिव्यगुण वाले पृथिव्यादि लोक वा विद्वान् जन (अग्निना)
बिजुली रूप अग्नि के (सह) साथ वर्तते हैं (तम्) उस (लोकम्)
देखने के योग्य (पुण्यम्) सुखस्वरूप निष्पाप परमात्मा को (प्र, ज्ञेयम्)
जानूँ जैसे तुम लोग भी इस को जानो ॥ २५ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में वाचकलु०—जो ब्रह्म एक चेतनमात्र स्वरूप
सब का अधिकारी वापरहित ज्ञान से देखने योग्य सर्वत्र व्याप्त सब के
साथ वर्तमान है वही सब मनुष्यों का उपास्य देव है ॥२५॥

मनुष्य छन्दः ।

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

यत्रेन्द्रश्च वायुश्च सम्यञ्चौ चरतः
सह । तं लोकं पुण्यं प्रज्ञेयं यत्र सेदिर्न
विद्यते ॥ २६ ॥

यत्र । इन्द्रः । च । वायुः । च । सम्यञ्चौ । चरतः ।
सह । तम् । लोकम् । पुण्यम् । प्र । ज्ञेयम् । यत्र ।
सेदिः । न । विद्यते ॥ २६ ॥

पदार्थः—(यत्र) यस्मिन्नीश्वरे (इन्द्रः) सर्व-
त्राऽभिव्याप्ता विद्युत् (च) (वायुः) धनञ्जयादिस्वरूपः
पवनः (च) (सम्यञ्चौ) (चरतः) (सह) (तम्)
(लोकम्) सर्वस्य द्रष्टारम् (पुण्यम्) पुण्यजन्यज्ञानेन
ज्ञातुमर्हम् (प्र) (ज्ञेयम्) जानीयाम् (यत्र) यस्मिन्
(सेदिः) नाश उत्पत्तिर्वा (न) निषेधे (विद्यते) ॥ २६ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या यथाऽहं यत्रेन्द्रश्च वायुः सह
सम्यञ्चौ चरतश्च यत्र सेदिर्न विद्यते तं पुण्यं लोकं प्रज्ञेयं
तथैतं यूयं विजानीत ॥ २६ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलुप्यदि कश्चिद्विद्वान् वा-
युविद्युदाकाशादीनामियन्तां जिज्ञासेत् तर्ह्यन्तं न प्रा-
प्नोति यत्र चैते व्याप्याः सन्ति तस्य ब्रह्मणोऽन्तं ज्ञातुं
न शक्नुयात् ॥ २६ ॥

पदार्थः—

हे मनुष्यो जैसे मैं (यत्र) जिस ईश्वर में (इन्द्रः) सर्वब्रह्माप्त बिजुली (च) और (वायुः) धनञ्जय आदिवायु (सह) साथ (सम्बन्धौ) अच्छे प्रकार मिले हुए (अरतः) विवरते हैं (च) और (यत्र) जिस ब्रह्म में (भेदिः) नाश वा उत्पत्ति (न, विद्यते) नहीं विद्यमान है (तम्) तम (पुण्यम्) पुण्य से उत्पन्न हुए ज्ञान से जानने योग्य (लोकम्) सब को देखने हारे परमात्मा को (प्र, ज्ञेयम्) जानूँ जैसे इस को तुम लोग भी जानो ॥ २६ ॥

भावार्थः—

इस मंत्र में वाचकतुः—जो कोई विद्वान् वायु बिजुली और आकाशादि की सीमा को जानना चाहें तो अन्न को प्राप्त नहीं होना जिस ब्रह्म में ये सब आकाशादि विभु पदार्थ भी व्याप्य हैं उस ब्रह्म के अन्त को जानने का कौन समर्थ हो सकता है ॥ २६ ॥

अथ शुनेत्यस्य प्रजापतिर्ऋषिः । सोमो देवता ।

विराडनुष्टुप्छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

अथ शुना ते अथुः पृच्यतां परुषा परुः । गन्धस्ते सोममवतु मदाय रसोऽअच्युतः ॥ २७ ॥

अथुः शुना । ते । अथुः । पृच्यताम् । परुषा । परुः । गन्धः । ते । सोमम् । अवतु । मदाय । रसः । अच्युतः ॥ २७ ॥

पदार्थः—

(अंशुना) भागेन (ते) तव (अंशुः) भागः (पृच्यताम्) संबध्यताम् (परुषा) मर्मणा (परुः) मर्म (गन्धः) (ते) तव (सोमम्) ऐश्वर्यम् (अवतु) (मदाय) आनन्दाय (रसः) सारः (अच्युतः) नाशरहितः ॥ २७ ॥

अन्वयः—हे विद्वन् ते सवांशुनांशुः ५

रुः पृच्यतां तेऽच्युतो गन्धो रसश्च मदाय सोममवतु ॥२७॥

भावार्थः—यदा ध्यानावस्थितस्य मनुष्यस्य मनसा सहेन्द्रियाणि प्राणाश्च ब्रह्मणि स्थिरा भवन्ति तदा स नित्यमानन्दसि ॥ २७ ॥

पदार्थः—हे विद्वन् (ते) तेरे (अंशुना) भाग से (अंशुः) भाग और (परुषा) मर्म से (परुः) मर्म (पृच्यताम्) मिले तथा (ते) तेरा (अच्युतः) नाशरहित (गन्धः) गन्ध और (रसः) रस पदार्थ सार (मदाय) आनन्द के लिये (सोमम्) पेश्वर्य की (अवतु) रक्षा करे ॥ २७ ॥

भावार्थः—जब ध्यानावस्थित मनुष्य के मन के साथ इन्द्रियां और प्राण ब्रह्म में स्थिर होत हैं तभी वह नित्य आनन्द को प्राप्त होता है ॥ २७ ॥

सिञ्चन्तीत्यस्य प्रजापतिर्ऋषिः । इन्द्रो देवता ।

भुरिगुणिकृच्छन्दः । ऋषभः स्वरः ॥

अथ विद्वद्विषये शारीरिकाविषयमाह ॥

अथ विद्वानों के विषय में शरीरसंबंधी वि० ॥

सिञ्चन्ति परि पिञ्चन्त्युत्सिञ्चन्ति पुनन्ति च । सुरायै बभ्रै मदं किन्त्वो वदति किन्त्वः ॥ २८ ॥

सिञ्चन्ति । परि । सिञ्चन्ति । उत् । सिञ्चन्ति । पुनन्ति । च । सुरायै । बभ्रै । मदं । किन्त्वः । वदति । किन्त्वः ॥ २८ ॥

पदार्थः—(सिञ्चन्ति) (परि) सर्वतः (सिञ्चन्ति)
(उत्) (सिञ्चन्ति) (पुनन्ति) पवित्रीभवन्ति (च) (सुरायै)
सोमाय (वभ्यै) बलधारकाय (मदे) आनन्दाय (किन्त्वः)
किमसौ (वदति) (किन्त्वः) किमन्यः ॥ २८ ॥

अन्वयः—ये वभ्यै सुरायै मदे महौषधिरसं सिञ्चन्ति
परिसिञ्चन्त्युत्सिञ्चन्ति पुनन्ति च ते शरीरात्मबलमाप्नुव
न्ति यः किन्त्वः किन्त्वश्चेति वदति स किञ्चिदपि नाप्नोति ॥ २८ ॥

भावार्थः—येऽन्नादानि पवित्रीकृत्य संस्कृत्यात्तमरसैः
परिषिच्य युक्ताहारविहारेण भुञ्जन्ते ते बहु सुखं लभन्ते यो-
मूढतयैवं नाचरन्ति स बलवृद्धिहीनः सततं दुःखं भुङ्क्ते ॥ २८ ॥

पदार्थः—जो (वभ्यै) बल के धारण करने द्वार (सुरायै) सोम वा
(मदे) आनन्द के लिये महौषधियों के रस को (सिञ्चन्ति) जाठराग्नि में सीं-
चते सेवन करते (परि, सिञ्चन्ति) सब ओर से पीते (उत्सिञ्चन्ति) उत्कृष्टता
से ग्रहण करते (च) और (पुनन्ति) पवित्र होते हैं वे शरीर और आत्मा के
बल को प्राप्त होते हैं और जो (किन्त्वः) क्या वह (किन्त्वः) क्या और
ऐसा (वदति) कहता है वह कुछ भी नहीं पाता है ॥ २८ ॥

भावार्थः—जो अन्नादि को पवित्र और मन्हार कर उत्तम रसों से युक्त
करके युक्त आहार विहार से खाने पीते हैं वे बहुत सुख को प्राप्त होते हैं जो मूढ़ता
से ऐसा नहीं करता वह बल वृद्धि हीन हो निरन्तर दुःख को भोगता है ॥ २८ ॥

धानावन्तमित्यस्य विश्वामित्र ऋषिः । इन्द्रो देवता ।

गायत्रीच्छन्दः । षड्जः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

किं उमी वि० ॥

धानावन्तां करम्भिणामपूपवन्तमविष्य-
नेम् । इन्द्रं प्रातर्जुं षस्व नैः ॥ २९ ॥

धानावन्तमिति धानाऽवन्तम् । करम्भिणम् । अपूपवन्तमित्यपूपऽवन्तम् । उक्थिनम् । इन्द्र । प्रातः । जुषस्व । नः ॥ २९ ॥

पदार्थः—(धानावन्तम्) सुसंस्कृतैर्धान्यान्नेयुक्तम् (करम्भिणम्) सुष्ठुक्रियया निष्पन्नम् (अपूपवन्तम्) सुष्ठु संपादितापूपसहितम् (उक्थिनम्) प्रशस्तोक्तवाक्य-
पदार्थः—^{नो धान्यानिष्पादितम्} (इन्द्र) सुखेच्छो विदीश्वर्ययुक्त जन
जन्मयः (नः) अस्माकम् ॥ २९ ॥
(प्रातः) प्रभाते (जुषस्व) सेव (रसः) रसावन्तं करम्भिणमपू-

अन्वायः—हे इन्द्र त्वं नो धान्यान्ना करम्भिणमपूपवन्तमुक्थिनं भक्ष्यादन्वितं भोज्यमन्नरसादिकं प्रातर्जुपत्स्व ॥ २९ ॥

भावार्थः—ये विद्याध्यापनोपदेशीः सर्वेषामलङ्कर्तारो विश्वोद्धारका विद्वांसो जनाः सुसंस्कृतैरसादिभिर्युक्तान्यन्नादीनि यथासमयं भुञ्जते, ये च तान् विद्यासुशिक्षायुक्तां वाचं ग्राहयेयुस्ते धन्यवादाहा जायन्ते ॥ २९ ॥

पदार्थः—हे (इन्द्र) सुख की इच्छा करने और विद्या और ऐश्वर्य से युक्त जन तू (नः) हमारे (धानावन्तम्) अन्नप्रकार से संस्कार किये हुए धान्य अन्ना से युक्त (करम्भिणम्) और अच्छी क्रिया से मिद्ध किये और (अपूपवन्तम्) सुन्दरता से इकट्ठ किये हुए पालपुय आदि से युक्त (उक्थिनम्) तथा उत्तम वाक्य से उत्पन्न हुए वाच को मिद्ध करने और भक्ष्य आदि से युक्त भोजन योग्य अन्न रसादि को (प्रातः) प्रातःकाल (जुषस्व) सेवन किया कर ॥ २९ ॥

भावार्थः—जो विद्या के पढ़ाने और उपदेशों से सब को सुभूषित और विश्व का उद्धार करने और विद्वान् जन अच्छे संस्कार किये हुए रसादि पदार्थों से युक्त अन्नादि को ठीक समय में भोजन करते हैं और जो उन को विद्या सुशिक्षा से युक्त वाणी का ग्रहण करावे वे धन्यवाद् के योग्य होते हैं ॥ २९ ॥

बृहदित्यस्य नृमेधपुरुषमेधावृषी । इन्द्रो देवता ।

बृहती छन्दः । मध्यमः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उक्ती वि० ॥

बृहदिन्द्राय गायतु मरुतो वृत्रहन्त-
मम् । येन ज्योति रजनयन्नृतावृधो देव
देवाय जागृवि ॥ ३० ॥

बृहत् । इन्द्राय । गायतु । मरुतः । वृत्रहन्तम् ।
मिति वृत्रहनऽन्तमम् । येन । ज्योतिः । अजनयन् ।
ऋतावृधः । ऋतवृधऽवृत्तऽवृधः । देवम् । देवाय ।
जागृवि ॥ ३० ॥

पदार्थः— (बृहत्) महत् साम (इन्द्राय) पर-
मैश्वर्ययुक्ताय (गायतु) प्रशंसत (मरुतः) विद्वांसः
(वृत्रहन्तमम्) यो वृत्रं मेघं हन्ति तमतिशयितं सूर्यमिव
(येन) (ज्योतिः) तेजः (अजनयन्) उत्पादयन्तु
(ऋतावृधः) ये ऋतं सत्यं वर्द्धयन्ति ते (देवम्) दिव्य-
सुखप्रदम् (देवाय) दिव्यगुणाय (जागृवि) जागरूकम् ॥ ३० ॥

अन्वयः—हे मरुत ऋतावृधो भवन्तो येन देवायेन्द्राय
देयं जागृवि ज्योतिरजनयन्स्तद्वृत्रहन्तम् बृहत् तस्मै
गायत ॥ ३० ॥

भावार्थः—मनुष्यैः सदैव युक्ताहारविहारेण शरीरा-
त्मरोगान् निवार्य पुरुषार्थमुन्नीय परमेश्वरप्रतिपादकं
गानं कर्त्तव्यम् ॥ ३० ॥

पदार्थः— हे (मरुतः) विद्वान् लोगो (ऋग्भिर्णम् । अ-

द्वाने हारे आप (येन) जिससे (देवाय) दिव्यगुण वाले (इन्द्राय) पर-
मैश्वर्य से युक्त ईश्वर के लिये (देवम्) दिव्य सुख देने वाले (जागृषि)
जागरूक अर्थात् अतिप्रसिद्ध (ज्योतिः) तेज पराक्रम को (अजनयम्)
उत्पन्न करें उस (वृत्रहन्तम्) अतिशय करके मेघहृता सूर्य के समान
(बृहत्) बड़े सामगान को उक्त उस ईश्वर के लिये (गायत) गाओ ॥३०॥

भावार्थः— मनुष्यों को योग्य है कि सर्वदा युक्त आहार और
व्यवहार से शरीर और आत्मा के रोगों का निवारण कर पुरुषार्थ को
बढ़ा के परमेश्वर का प्रतिपादन करनेहारे गान को किया करें ॥ ३० ॥

अध्वर्यो इत्यस्य प्रजापतिर्ऋषिः । इन्द्रो देवता ।

गायत्री छन्दः । पङ्क्तः स्वरः ॥

पुनः प्रकारान्तरेणोक्तविषयमाह ॥

फिर प्रकारान्तर में उक्त वि० ॥

अध्वर्योऽद्रिभिः सुतश्चसोमं पवि-
त्रं नय । पुनीहीन्द्राय पातवे ॥३१॥

अध्वर्योऽइत्यध्वर्यो । अद्रिभिरित्यद्रिऽभिः । सुतम् ।
सोमम् । पवित्रं । आ । नय । पुनीहि । इन्द्राय ।
पातवे ॥ ३१ ॥

पदार्थः— (अध्वर्यो) यो अध्वरं यज्ञं युनक्ति
तत्संशुद्धौ (अद्रिभिः) मेघैः । अद्रिरिति मेघना० १ । १०
(सुतम्) निष्पन्नम् (सोमम्) सोमवत्यादोषधिसारं
रसम् (पवित्रं) शुद्धे व्यवहारे (आ) (नय) (पुनीहि)
पवित्रय (इन्द्राय) परमैश्वर्याय (पातवे) पातुम् ॥ ३१ ॥

बृहदित्युक्तं हे अध्वर्यो त्वमिन्द्राय प्रातवे अद्रिभिः
सुतं सोमं पवित्र आनय तेन त्वं पुनीहि ॥ ३१ ॥

भावार्थः--वैद्यराजैः शुद्धदेशोत्पन्नौषधिसारान् नि-
र्मायैतद्दानेन सर्वेषां रोगनिवृत्तिः सततं कार्या ॥ ३१ ॥

पदार्थः--हे (अध्वर्यो) यज्ञ को युक्त करने वाले पुरुष तू (इन्द्राय)
परमेश्वर्यवान् के लिये (प्रातवे) पीने को (अद्रिभिः) सेधों से (सुतम्) उत्पन्न
हुए (सोमम्) सोमबलपादि औषधियों के सार रूप रस को (पवित्रे)
शुद्धव्यवहार में (आनय) लेआ उस से तू (पुनीहि) पवित्र हो ॥ ३१ ॥

भावार्थः--वैद्यराजों को योग्य है कि शुद्ध देश में उत्पन्न हुई
औषधियों के सारों को बना उस के दान से सब के रोगों की निवृत्ति
निरन्तर करें ॥ ३१ ॥

यो भूतानामित्यस्य कौण्डिन्य ऋषिः । परमात्मा देवता ।

पङ्क्तिश्छन्दः । पञ्चमः स्वरः ॥

पुनर्विद्वद्विषयमाह ॥

फिर विद्वानों के वि० ॥

यो भू तानां अधिपतिर्यस्मिँल्लोका अधि-
श्रिताः । य ईशं महतो मुहूर्तास्ते न गृह्णामि
त्वामहं मयि गृह्णामि त्वामहम् ॥ ३२ ॥

यः । भूतानां । अधिपतिरित्यधिऽपतिः ।

यस्मिन् । लोकाः । अधि । श्रिताः । यः । ईशं । महतः ।

महान् । तेन । गृह्णामि । त्वाम् । अहम् । माय-
गृह्णामि । त्वाम् । अहम् ॥ ३२ ॥

पदार्थः—(यः) परमेश्वरः (भूतानाम्) पृथिव्यादित-
त्त्वानां तत्कार्याणां लोकानाम् (अधिपतिः) अधिष्ठाता
(यस्मिन्) (लोकाः) संघाताः (अधि) (श्रिताः) (यः)
(ईशे) ईशे । अत्र लोपस्त आत्मनेपदेष्विति तलोपः (महतः)
आकाशादेः (महान्) (तेन) (गृह्णामि) (त्वाम्) (अहम्)
(मयि) (गृह्णामि) (त्वाम्) (अहम्) ॥ ३२ ॥

अन्वयः—हे सर्वहितेच्छो यो भूतानामधिपतिर्महानो
महानस्ति य ईशे यस्मिन् सर्वे लोका अधिश्रितास्तेन
त्वामहंगृह्णामि मयि त्वामहं गृह्णामि ॥ ३२ ॥

भावार्थः—य उपासकी जनन्तब्रह्मनिष्ठो ब्रह्मभिन्नमुपा-
स्यं किंचिद्वस्तु न जानाति स एवात्र विद्वान्मन्तव्यः ॥ ३२ ॥

पदार्थः—हे सबके हित की इच्छा करने वाले पुरुष (यः) जो
(भूतानाम्) पृथिव्यादि तत्वों और उन से उत्पन्न हुए कार्यरूप लोकों का
(अधिपतिः) अधिष्ठाता (महतः) बड़े आकाशादि से (महान्) बड़ा
है (यः) जो (ईशे) सब का ईश्वर है (यस्मिन्) जिस में सब (लोकाः)
लोक (अधिश्रिताः) अधिष्ठित आश्रित हैं (तेन) उस से (त्वाम्)
तुम्हें (अहम्) मैं (गृह्णामि) ग्रहण करता हूँ (मयि) मुझ में (त्वाम्)
तुम्हें (अहम्) मैं (गृह्णामि) ग्रहण करता हूँ ॥ ३२ ॥

भावार्थः—जो उपासक अनन्त ब्रह्म में निष्ठा रखने वाला ब्रह्म
से भिन्न किसी वस्तु को उपास्य नहीं जानता वही इच्छन्त में विद्वान्
माना जाना चाहिये ॥ ३२ ॥

बृहदित्यम्

गृहीतोसीत्यस्य काक्षीवतसुकीर्त्तिं ऋषिः । सोमो-
देवता । विराद् त्रिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

पुनस्तमेवाह ॥

किं उसी वि० ॥

उपयामगृहीतोस्यशिवभ्यां त्वा स-
रस्वत्यै त्वेन्द्राय त्वा सुत्राम्णा ऽएष
ते योनिरशिवभ्यां त्वा सरस्वत्यै त्वे-
न्द्राय त्वा सुत्राम्णा ॥ ३३ ॥

उपयामगृहीत इत्युपयामगृहीतः । असि । अशिव-
भ्यामित्यशिवभ्याम् । त्वा । सरस्वत्यै । त्वा । इन्द्राय ।
त्वा । सुत्राम्ण इति सुत्राम्णे । एषः । ते । योनिः ।
अशिवभ्यामित्यशिवभ्याम् । त्वा । सरस्वत्यै । त्वा ।
इन्द्राय । त्वा । सुत्राम्ण इति सुत्राम्णे ॥ ३३ ॥

पदार्थः— (उपयामगृहीतः) उपयामैरुत्तमनि-
यमैः संगृहीतः (असि) अशिवभ्याम्) पूर्णविद्याध्या-
पकोपदेशकाभ्याम् (त्वा) त्वाम् (सरस्वत्यै) सुशिक्षि-
तायै वाचे (त्वा) त्वाम् (इन्द्राय) परमैश्वर्याय (त्वा)
(सुत्राम्णे) सुष्ठुरक्षकाय । अत्र कृतो बहुलमित्यनेन
करणे मनिन् (एषः) (ते) तव (योनिः) विद्यासंबन्धः

(अश्विभ्याम्) (त्वा) (सरस्वत्यै) प्रशस्तगुणार्थः ५
 दुष्यै (त्वा) (इन्द्राय) परमोत्तमव्यवहाराय (त्वा)
 (सुत्राम्णे) सुष्ठु रक्षकाय ॥ ३३ ॥

अन्वयः— हे विद्वन् यस्त्वमश्विभ्यामुपयामगृही-
 तोऽसि यस्य त एषोऽश्विभ्यां सह योनिरस्ति तं त्वा
 सरस्वत्यै त्वेन्द्राय त्वा सुत्राम्णे चाहं गृह्णामि सरस्वत्यै
 त्वेन्द्राय त्वा सुत्राम्णे त्वा गृह्णामि ॥ ३३ ॥

भावार्थः— यो विद्वद्भिः शिक्षितः स्वयं सुपूजो-
 जितेन्द्रियो विविधविद्यो विद्वत्प्रियः स्यात् स एव
 विद्याधर्मप्रवृत्तयेऽधिष्ठाता कर्तव्यो भवेत् ॥ ३३ ॥

पदार्थः— हे विद्वान् जो तू (अश्विभ्याम्) पूर्ण विद्या बाल अध्यापक
 और उपदेशक से (उपयामगृहीतः) उत्तम नियमों के साथ ग्रहण किया हुआ
 (असि) है जिस (ते) नेरा (एषः) यह (अश्विभ्याम्) अध्यापक और
 उपदेशक के साथ (योनिः) विद्यासंबन्ध है उस (त्वा) तुझ को (सरस्वत्यै)
 अश्वि शिक्षायुक्त बाणी के लिये (त्वा) तुझ को (इन्द्राय) उत्कृष्ट ऐश्वर्य
 के लिये और (त्वा) तुझ को (सुत्राम्णे) अच्छे प्रकार रक्षा करने हारे के
 लिये मैं ग्रहण करता हूँ (सरस्वत्यै) उत्तम गुण वाली विदुषी स्त्री के लिये
 (त्वा) तुझ को (इन्द्राय) परमोत्तम व्यवहार के लिये (त्वा) तुझ को
 और (सुत्राम्णे) उत्तम रक्षा के लिये (त्वा) तुझ को ग्रहण करता हूँ
 ॥ ३३ ॥

भावार्थः— जो विद्वानों से शिक्षा पाये हुए स्वयं उत्तम बुद्धिमान्
 जितेन्द्रिय अनेक विद्याओं से युक्त विद्वानों में भय करने हारा होवे वही विद्या
 और धर्म की प्रवृत्ति के लिये अधिष्ठाता करने योग्य होने ॥ ३३ ॥

प्राण इत्यस्य प्रजापतिर्ऋषिः । लिङ्गोक्ता देवताः ।

अनुष्टुप् छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

किं उच्यते ॥

प्राणपा मेऽअपानपाश्चक्षुष्पाः श्रोत्र-
पाश्च मे । वाचो मे विश्वभेषजो मन-
सोऽसि विलायकः ॥ ३४ ॥

प्राणपाऽइति प्राणऽपाः । मे । अपानपा इत्य-
पानऽपाः । चक्षुष्पाः । चक्षुऽपा इति चक्षुऽपाः ।
श्रोत्रपाऽइति श्रोत्रऽपाः । च । मे । वाचः । मे । विश्व-
भेषजइतिविश्वभेषजः । मनसः । असि । विलायक
ऽइतिविऽलायकः ॥ ३४ ॥

पदार्थः (प्राणपाः) यः प्राणं पाति रक्षति (मे) मम
(अपानपाः) योऽपानं पाति (चक्षुष्पाः) यश्चक्षुः पाति
(श्रोत्रपाः) यः श्रोत्रं पाति (च) (मे) मम
(वाचः) (मे) (विश्वभेषजः) (मनसः) (असि)
(विलायकः) येन विविधतया लीयते श्लिष्यते ॥ ३४ ॥

अन्वयः-- हे विदुन् यतस्त्वं मे प्राणपा अपानपा मे
चक्षुष्पाः श्रोत्रपाश्च मे वाचो विश्वभेषजो मनसो विज्ञा-
नसाधकस्य विलायकोऽसि तस्मात् त्वं पितृवत् सर्वकर्त्त-
व्योऽसि ॥ ३४ ॥

भावार्थः—मनुष्यैर्ये बाल्याऽवस्थामारभ्य विद्वान्पु-
 शिक्षाभ्यां जितेन्द्रियत्वं विद्यासत्पुरुषसङ्गप्रियत्वं धर्मा-
 त्मपरोपकारित्वं च ग्राहयन्ति ते मातृवत् मित्रवच्च
 विज्ञेयाः ॥ ३४ ॥

पदार्थः— हे विद्वन् जिससे तू (मे) मेरे (प्राणपाः) प्राण का
 रक्तक (अपानपाः) अपान का रक्तक (मे) मेरे (चतुष्पाः) नेत्रों का रक्तक
 (श्रोत्रपाः) श्रोत्रों का रक्तक (च) और (मे) मेरी (वाचः) वाणी का
 (विश्वधेषजः) संपूर्ण ओषधिरूप (मनसः) विज्ञान का सिद्ध करने वाले
 मन का (वित्तायकः) विविध प्रकार से संबन्ध करने वाला (असि) है
 इस से तू हमारे पिता के समान सत्कार करने योग्य है ॥ ३४ ॥

भावार्थः— मनुष्यों को योग्य है कि जो बाल्यावस्था का आरम्भ
 कर बिद्या और अच्छी शिक्षा से जितेन्द्रियपन विद्या सत्पुरुषों के साथ
 प्रीति तथा धर्मात्मा और परोपकारीपन को ग्रहण कराते हैं वे माता के समान
 और मित्र के समान जानने चाहिये ॥ ३४ ॥

अश्विनकृतस्येत्यस्य प्रजापतिर्ऋषिः । लिङ्गोक्ता देवताः ।

निष्पदुपरिष्ठाद्बृहती छन्दः । मध्यमः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

अश्विनकृतस्य ते सरस्वतिकृतस्ये-
 न्द्रेण सुत्राम्णा कृतस्य । उपहूत उप-
 हूतस्य भक्षयामि ॥ ३५ ॥

अश्विनकृतस्येत्यश्विनकृतस्य । ते । सरस्वति-
कृतस्येति सरस्वतिकृतस्य । इन्द्रेण । सुत्राम्णेति
सुत्राम्णा । कृतस्य । उपहूतऽ इत्युपहूतः । उप-
हूतस्येत्युपहूतस्य । भक्षयामि ॥ ३५ ॥

पदार्थः—(अश्विनकृतस्य) यौ सद्गुणमश्नुवा-
ते तावदश्विनौ तावेवाश्विनौ ताभ्यां कृतस्य । अत्राश्विन्
शब्दात् स्वार्थेऽण् वृद्धयभावस्त्वार्थः (ते) तव (सरस्वति-
कृतस्य) विदुष्या स्त्रिया कृतस्य । अत्र स्वार्थेऽण् संज्ञाछन्द-
सोर्यहूलमिति पूर्वपदस्य ह्रस्वः (इन्द्रेण) विद्वैश्वर्येण रा-
ज्ञा (सुत्राम्णा) सुष्ठुतया रक्षकेण (कृतस्य) (उपहूतः)
सत्कृत्याहूतः (उपहूतस्य) (भक्षयामि) ॥ ३५ ॥

अन्वयः—हे विद्वन्नुपहूतोऽहंतेऽश्विनकृतस्य सर-
स्वतिकृतस्य सुत्राम्णेन्द्रेण कृतस्योपहूतस्यान्नादिकं भक्ष-
यामि ॥ ३५ ॥

भावार्थः—मनुष्यैर्विद्वदैश्च यं युक्तेजं नैरनुष्ठितमनु-
ष्ठेयम् । सुशिक्षितनिष्पादितमन्नमसह्यं सत्कर्तुः सत्कार-
श्च कार्यः ॥ ३५ ॥

पदार्थः—हे विद्वन् (उपहूतः) बुद्ध्या हुआ मैं (ते) तेरा (अश्वि-
नकृतस्य) जो सद्गुणों को व्याप्त होते हैं उन के लिये (सरस्वतिकृतस्य)
विदुषी स्त्री के लिये (सुत्राम्णा) अच्छे प्रकार रक्षा करने वाले (इन्द्रेण) वि-
द्या और ऐश्वर्य से युक्त राजा के (कृतस्य) किये हुए (उपहूतस्य) समीप में
जाये भक्षादि का (भक्षयामि) भक्षण कर्ता हूँ ॥ ३५ ॥

भावार्थः--मनुष्यों को योग्य है कि विद्वान् और ऐश्वर्ययुक्त मनुष्य अनुष्ठान किये हुए का अनुष्ठान करें और अच्छी शिक्षा किये हुए पाक कर्त्ता के बनाये हुए भोजन को खाने और सत्कार करने वाले का सत्कार किया करें ॥ ३५ ॥

समिद्ध इत्यस्याङ्गिरस ऋषिः । इन्द्रो देवता ।

त्रिष्टुप्छन्दः । धैवतः स्वरः ।

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर वही वि० ॥

समिद्धऽ इन्द्रं उपसामनीके पुरोरुचा
पूर्वकृद्वावृधानः । त्रिभिर्देवैस्त्रिंशता-
वज्रं बाहुर्जघान वृत्रं विदुरो ववार ॥ ३६ ॥

समिद्ध इति सम्ऽइद्धः । इन्द्रः । उपसाम् । अनी-
के । पुरोरुचेति पुरऽरुचा । पूर्वकृदिति पूर्वकृत् । व-
वृधान इति ववृधानः । त्रिभिरिति त्रिभिः । देवैः ।
त्रिंशतां । वज्रं बाहुरिति वज्रं बाहुः । जघान । वृत्र-
म् । वि । दुरः । ववार ॥ ३६ ॥

पदार्थः— (समिद्धः) प्रदीप्तः (इन्द्रः) सूर्यः
(उपसाम्) प्रमातानाम् (अनीके) सैन्ये (पुरोरुचा)
पाक प्रसृतया दीप्त्या (पूर्वकृत्) पूर्वं करोतीति पूर्व-
कृत् (वावृधानः) वहुमानः (त्रिभिः) (देवैः) (त्रिं-
शता) त्रयस्त्रिंशत्संख्याकैः पृथिव्यादिभिर्दिव्यैः पदार्थैः
(वज्रबाहुः) वज्रो बाहो यस्य सः (जघान) हन्ति
(वृत्रम्) प्रकाशावरकं मेघम् (वि) विगताये (दुरः)
द्वाराणि (ववार) विवृणोति ॥ ३६ ॥

अन्वयः— हे विद्वन् पूर्वकृद्वावृधानो वज्रबाहुः सन्न-
पसामनीके यथा पुरोरुचा समिद्ध इन्द्रस्त्रिभिरधिकैः त्रिंश-
ता देवैः सह वर्त्तमानः सन् वृत्रं जघान दुरो विववार
तथातिबलैर्योद्धुभिः सह शत्रून् हत्वा विद्याधर्मद्वाराणि
प्रकाशितानि कुरु ॥ ३६ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—विद्वांसः सूर्यवद्विद्याधर्म-
प्रकाशकाः स्युर्यिद्वदभिः सह शान्त्या प्रीत्या सत्याऽसत्य-
योर्यिवेकाय संवादान्कृत्वा सुनिश्चित्य सर्वाङ्गिः संशया-
ञ्जनान् कुर्युः ॥ ३६ ॥

पदार्थः— हे विद्वन् (पूर्वकृत्) पूर्व करने हारा (वावृधानः)
बहुता हुआ (वज्रबाहुः) जिसके हाथ में वज्र है वह (उपसाम्) प्रभात वेला-
ओं की (अनीके) सेना में जैसे (पुरोरुचा) प्रथम विथुरी हुई दीप्ति से
(समिद्धः) प्रकाशित हुआ (इन्द्रः) सूर्य (त्रिभिः) तीन अधिक (त्रिंशता)
तीस (देवैः) पृथिवी आदि दिव्य पदार्थों के साथ वर्त्तमान हुआ (वृत्रम्)
मेघ को (जघान) मारता है (दुरः) दारों को (विववार) प्रकाशित
करता है वैसे अत्यन्त बलयुक्त योद्धाओं के साथ शत्रुओं को मार विद्या और
धर्म के दारों को प्रकाशित कर ॥ ३६ ॥

भावार्थः— इस मंत्र में वाचकलु०—विद्वान् लोग सूर्य के समान
विद्या धर्म के प्रकाशक हों विद्वानों के साथ शान्ति प्रीति से सत्य और असत्य
के विवेक के लिये संवाद कर अच्छे प्रकार निश्चय करके सब मनुष्यों को
संशय रहित करें ॥ ३६ ॥

नाराशंसइत्यस्याङ्गिरस ऋषिः । तनूनपाद्वेषता ।

त्रिष्टुप्कुन्दः । धैवतः स्वरः ॥

अथा प्रकारान्तरेण विद्वद्ब्रूयिष्यमाह ॥

किं प्रकारान्तरं ते विद्वानो के वि० ॥

नराशथ्सः प्रति शूरो मिमानस्तनू-
नपात्प्रति यज्ञस्य धाम । गोभिर्व-
पावान्मधुना समज्जन्निहरणैश्चन्द्री
यजति प्रचेताः ॥ ३७ ॥

नराशथ्सः । प्रति । शूरः । मिमानः । तनून-
पादिति तनूनपात् । प्रति । यज्ञस्य । धाम ।
गोभिः । वपावानिति वपावान् । मधुना । सम-
ज्जन्निति समज्जन् । हिरण्यैः । चन्द्री । यज्ञ-
ति । प्रचेता इति प्रचेताः ॥ ३७ ॥

पदार्थः-- (नराशंसः) यो नरैराशस्यते स्तूयते सः
(प्रति) व्याप्नोति (शूरः) सर्वतो निर्भयः (मिमानः)
योऽनेकानुत्तमान् पदार्थान्निममीते (तनूनपात्) यस्तनू-
नं पातयति (प्रति) (यज्ञस्य) सत्यव्यवहारस्य
(धाम) (गोभिः) धेनुवृषभैः (वपावान्) वपन्ति यथा
क्रिययासा वपा सा प्रशस्ता विदधते यस्य सः
रमेन (समज्जन्) व्यस्तीकुर्यन्

अथः) सुवर्णादिभिः(चन्द्री)चन्द्रं बहु सुवर्णं विद्यते यस्य सः (यजति) (प्रचेताः) प्रकृष्टं चेतः प्रज्ञा यस्य सः॥३७॥

अन्वयः—हे मनुष्या यो नराशंसो यज्ञस्य धाम प्रति मिमानः शूरस्तनूनपाद् गोभिर्वपावान् मधुना समज्जन् हिरण्यैश्चन्द्री प्रचेताः प्रति यजति सोऽस्माभिराश्रयितव्यः ॥ ३७ ॥

भावार्थः—मनुष्यैः कश्चिन्निन्दितो भीरुः स्वशरीरनाशक उद्गमहीनोऽलसो मूढो दरिद्रश्च नैव संगन्तव्यः ॥३७॥

पदार्थः—हे मनुष्यों (नराशंसः) जो मनुष्यों से प्रशंसा किया जाता (यज्ञस्य) सत्य व्यवहार के (धाम) स्थान का और (प्रति, मिमानः) अनेक उत्तम पदार्थों का निर्माण करने द्वारा (शूरः) सब ओर से निर्भय (तनूनपात्) जो शरीर का पात न करने द्वारा (गोभिः) गाय और बैलों से (वपावान्) जिस से जेव बोये जाते हैं उस प्रशंसित उत्तम क्रिया से युक्त (मधुना) मधु-रादि रस से (समज्जन्) प्रकट कर्त्ता हुआ (हिरण्यैः) सुवर्णादि पदार्थों से (चन्द्री) बहुत सुवर्णवान् (प्रचेताः) उत्तम प्रज्ञायुक्त विद्वान् (प्रति, यजति) यज्ञ करता कराता है सो हमारे आश्रय के योग्य है ॥ ३७ ॥

भावार्थः—मनुष्यों को योग्य है कि किसी निन्दित भीरु अपने शरीर के नाश करने हारे उद्यमहीन आलसी मूढ़ और दरिद्री का संग कभी न करे ॥ ३७ ॥

ईडितइत्यस्याङ्गिरस ऋषिः । इन्द्रो देवता ।

त्रिष्टुप्छन्दः । धैवतः स्वरः ।

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

किं उसी वि० ॥

ईडितो देवैर्हरिवांशः॥ अभिष्टिराजुह्वी-
नो हविषा शर्द्धमानः । पुरन्दरो गौत्र-
भिद्वज्रबाहुरायतुयज्ञमुप नो जुषाणः॥३८॥

ईडितः । देवैः । हरिवानिति हरिऽवान् । अभिष्टि .
 आजुह्वानऽइत्याऽजुह्वानः । हविषा । शर्द्धमानः ।
 पुरन्दरऽइतिपुरमऽदरः । गोत्रभिदिति गोत्रऽभित् ।
 वज्रबाहुरिति वज्रबाऽहुः । आ । यत्तु । यज्ञम् ।
 उप । नः । जुषाणः ॥ ३८ ॥

पदार्थः— (ईडितः) स्तुतः (देवैः) विद्वद्भिः
 (हरिवान्) प्रशस्ता हरयोऽश्वा विद्वन्ते यस्य सः (अ-
 भिष्टिः) अभितः सर्वत इष्टयो यज्ञा यस्य सः । अत्र
 छान्दसो वर्णलोपो वेति इकारलोपः (आजुह्वानः) सर्वतो
 विद्वद्भिः कृताह्वानः (हावेषा) सद्विदयादानाऽऽदा-
 नेन (शर्द्धमानः) सहमानः (पुरन्दरः) यो रिपुपुराणि
 दृणाति सः ((गोत्रभित्) यो गोत्रं मेघं भिनत्ति सः
 (वज्रबाहुः) वज्रहस्तः (आ) (यातु) आगच्छतु (य-
 ज्ञम्) (उप) (नः) (जुषाणः) प्रीतः सन् ॥ ३८ ॥

अन्वयः— हे विद्वन् यथा हरिवान् वज्रबाहुः पु-
 रन्दरः सेनेशो गोत्रभित्सूर्यो रसानिव स्वसेनां सेवते तथा
 देवैरीडितोऽभिष्टिराजुह्वानो हविषां शर्द्धमानो जुषाणो
 भवान्नो यज्ञमुपायातु ॥ ३८ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु—यथा सेनापतिः सेनां
 सूर्यो मेघं च वर्द्धयित्वा सर्वं जगद्रक्षति तथा धार्मिकैर-
 ध्यापकैरध्येतृभिः सहाऽध्यापनाध्ययने कृत्वा विद्यया स-
 र्वप्राणिनो रक्षणीयाः ॥३८॥

भावार्थः—हे विद्वन् आप जैसे (हरिवान्) उत्तम घोड़ों वाला (वज्रवर्धनः) जिस की भुजाओं में वज्र विद्यमान (पुरन्दरः) जो शत्रुओं के नगरों को विदीर्ण करने द्वारा सेनापति (गोत्रपितृ) मेघ को विदीर्ण करने द्वारा सूर्य के चारों रसों का सेवन कर वैसे अपनी सेनाका सेवन करता है वैसे (देवैः) विद्वानों से (इन्द्रिः) प्रसूतित (अभिष्टिः) सब ओर से यज्ञ के करने द्वारा (आजुश्वानः) विद्वानों ने सत्कार पूर्वक बुलाये हुए (हविषा) सद्धिया के दान और ग्रहण से (शर्दमानः) सहन करने (जुषाणः) और प्रसन्न होते हुए आप (नः) हमारे (यज्ञम्) यज्ञ को (उप, आ, यानु) अच्छ प्रकार प्राप्त हुईये ॥ ३८ ॥

भावार्थः—इम पत्र में वाचकलु०—जैसे सेनापति सेना को और सूर्य मेघ को बड़ा कर सब जगत् की रक्षा करता है वैसे धार्मिक अध्यापकों को अध्ययन करने हारों के साथ पढ़ना और पढ़ाना कर विद्या से सब प्राणियों की रक्षा करनी चाहिये ॥ ३८ ॥

जुषाण इत्ययद्गिरस ऋषिः । इन्द्रो देवता ।

निष्कृत् त्रिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ।

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर वही विषय ॥

जुषाणो बर्हिर्हरिवान् इन्द्रः प्राचीनश्च सी-
दत्प्रदिशा पृथिव्याः । उरुप्रथाः प्रथ-
मानश्च स्योनमादित्यैरुक्तं वसुभिः सजो-
षाः ॥ ३९ ॥

जुषाणः । बर्हिः । हरिवानिति हरिश्चान् । नः ।

इन्द्रः । प्राचीनम् । सीदत् । प्रदिशेति प्रऽ दिशा ।

पृथिव्याः । उरुप्रथा इत्युरुप्रथाः । प्रथमानम् ।

स्योनम् । आदित्यैः । उक्तम् । वसुभिरिति वसुऽ भिः ।

सजोषाऽइति सऽजोषाः ॥ ३९ ॥

पदार्थः—(जुषाणः) सेवमानः (बहिः) अन्तरिक्षम् । बहिरित्यन्तरिक्षना० निघं० १ । ३ (हरिवान्) बहवो हरयो हरणशीलाः किरणा विद्यन्ते यस्य सः (नः) अस्माकम् (इन्द्रः) जलानां धर्ता (प्राचीनम्) प्राक्तनम् (सीदत्) सीदति (प्रदिशा) उपदिशा (पृथिव्याः) भूमेः (उरुपथाः) बहुविस्तारः (प्रथमानम्) (स्योनम्) सुखकारकं स्थानम् (आदित्यैः) मासैः (अक्तम्) प्रसिद्धम् (वसुभिः) पृथिव्यादिभिः (सजोषाः) सह वर्तमानः ॥ ३६ ॥

अन्वायः—हे विद्वन् यथा बहिर्युषाणो हरिवान् उरुपथा आदित्यैर्वसुभिः सजोषा इन्द्रः पृथिव्याः प्रदिशा प्रथमानमक्तं प्राचीनं स्योनं सीदत् तथा त्वं नोऽस्माकं मध्ये भव ॥ ३६ ॥

भावार्थः—मनुष्यैरहर्निशं प्रयत्नादादित्यवदविद्यान्धकारं निवार्य जगति महत्सुखं कार्यं यथा पृथिव्याः सकाशात्सूर्यो महान्वर्तते तथाऽविदुषां मध्ये विद्वानिति बोध्यम् ॥ ३६ ॥

पदार्थः—हे विद्वन् जैसे (बहिः) अन्तरिक्ष को (जुषाणः) सेवन करता हुआ (हरिवान्) जिस के हरणशील बहुत किरणें विद्यमान (बहवः) बहुत विस्तार युक्त (आदित्यैः) महीनों और (वसुभिः) पृथिव्यादि लोकों के (सजोषाः) साथ वर्तमान (इन्द्रः) जलों का धारणकरता सूर्य (पृथिव्याः) पृथिवी से (प्रदिशा) उपदिशा के साथ (प्रथमानम्) विस्तीर्ण (अक्तम्) प्रसिद्ध (प्राचीनम्) पुरातन (स्योनम्) सुखकारक स्थान को (सीदत्) शिथिल होता है जैसे तू हमारे मध्य में हो ॥ ३६ ॥

भावार्थः—मनुष्यों को योग्य है कि रात दिन प्रयत्न से आदित्य के तुल्य अविद्यारूपी अन्धकार का निवारण करके जगत् में बड़ा सुख प्राप्त करें जैसे पृथिवी से सूर्य बड़ा है वैसे अविद्वानों में विद्वान् को बड़ा जानें ॥३९॥

इन्द्रमित्यस्याङ्गिरस ऋषिः । इन्द्रो देवता ।

भुरिक् त्रिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

पुनः प्रकारान्तरेणोपदेशविषयमाह ॥

किं प्रकारान्तर से उपदेश वि० ॥

इन्द्रं दुरः कवृष्यो धावमाना वृषा-
णयन्तु जनयः सुपत्नीः । द्वारो दे-
वीरभितो विश्रयन्ताश्च सुवीरा वीरं
प्रथमाना महोभिः ॥ ४० ॥

इन्द्रम् । दुरः । कवृष्यः । धावमानाः । वृषाणम् ।
यन्तु । जनयः । सुपत्नीरिति सुपत्नीः । द्वारः । देवीः ।
अभितः । वि । श्रयन्ताम् । सुवीराऽ इति सुवीराः ।
वीरम् । प्रथमानाः । महोभिरिति महोभिः ॥ ४० ॥

पदार्थः—(इन्द्रम्) परमैश्वर्यवन्तम् (दुरः) द्वा-
राणि (कवृष्यः) शब्दे साधवः (धावमानाः) शीघ्रं गच्छ-
न्त्यः (वृषाणम्) अतिवीर्यवन्तम् (यन्तु) प्राप्तु वन्तु (जनयः)
जनिकाः (सुपत्नीः) शोभनाः (द्वारः) (देवीः) विद्यादिगुणैः
प्रकाशमानाः (अभितः) (वि) (श्रयन्ताम्) (सुवीराः) शो-
भनाश्च वीराश्च तं (वीरम्) बलवन्तम् (प्रथमानाः) पूज्या-
ताः (महोभिः) सुपूजितैर्गुणैः ॥ ४० ॥

अन्वयः—हे मनुष्या यथा कवच्यो वृषाणं वीर-
मिन्द्रन्धावमानाः दुरो यन्तु यथा पृथमानाः सुवीराः
होभिर्द्वारो देवीः सुपत्नीरभितो विश्रयन्तां तथा यूयम-
प्याचरत ॥ ४० ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—यत्र परस्परस्य प्रीत्या
स्वयंवरं विवाहं कुर्वन्ति तत्र मनुष्याः सदा नन्दन्ति ॥ ४० ॥

पदार्थः—हे मनुष्या जैसे (कवच्यः) बोलने में चतुर (वृषाणम्)
अति वीरवान (इन्द्रम्) परमैश्वर्य वाले (वीरम्) वीर पुरुष के प्रति (धाव-
मानाः) दौड़नी हुई (जनयः) सन्तानों को जनने वाली स्त्रियाँ (दुरः) द्वा-
रों को (यन्तु) प्राप्त हों वा जैसे (पृथमानाः) प्रख्यात (सुवीराः) अत्यु-
त्तम वीर पुरुष (महोभिः) अच्छे पूजित गुणों से युक्त (द्वारः) द्वार के तु-
ल्य वर्चमान (देवीः) विद्यादि गुणों से प्रकाशमान (सुपत्नीः) अच्छी स्त्रि-
यों को (अभितः) सब ओर से (विश्रयन्ताम्) विश्रय कर आश्रय करें वे
से तुम भी किया करो ॥ ४० ॥

भावार्थः—इस मंत्र में वाचकलु०—जिन कुल वा देश में परस्पर
र प्रीति से स्वयंवर विवाह करने हैं वहाँ मनुष्य सदा आनन्द में रहते हैं ॥ ४० ॥

उपासान्कृत्यस्य ङ्गिरस ऋषिः । उपासान्कृता देवते ।

त्रिष्टुप्छन्दः । धैवतः स्वरः ।

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

उपासान्कृता बृहती बृहन्तं पर्यस्व-
ती सुदुघे शूरमिन्द्रम् । तन्तुं तृतां पे-
शसा संवयन्ती देवानां देवं यजतः सु-
रुक्मे ॥ ४१ ॥

उपासानक्ता । उपासानक्तेत्युपसाऽनक्ता । बृहतीऽ-
इति बृहती । बृहन्तम् । पयस्वती ऽइति पयस्वती ।
सुदुघेऽइति सुदुघे । शूरम् । इन्द्रम् । तन्तुम् । त-
तम् । पेशसा । संवयन्ती ऽ इति सुप्रऽवयन्ती । देवानाम्
देवम् । यजतः । सुरुक्मेऽइति सुऽरुक्मे ॥ ४१ ॥

पदार्थः—(उपासानक्ता) उपाश्च नक्तं च ते (बृ-
हती) बृद्धमाने (बृहन्तम्) महान्तम् (पयस्वती) रात्र्य-
न्धकारयुक्ते (सुदुघे) सुष्ठुप्रपूरिके (शूरम्) निर्भयम्
(इन्द्रम्) सूर्यम् (तन्तुम्) विस्तारकम् (ततम्) वि-
स्तृतम् (पेशसा) रूपेण (संवयन्ती) प्रापयन्तयौ ।
अत्र सर्वत्र बृहती इत्यादौ सुपां सुलुगिति पूर्वसवर्णदी-
र्घः (देवानाम्) पृथिव्यादीनाम् (देवम्) दद्योतकम्
(यजतः) संगच्छेते (सुरुक्मे) सुष्ठुदीप्यमाने ॥ ४१ ॥

अन्वयः—हेमनुष्या यथा पेशसा संवयन्ती पयस्वती सु-
दुघे बृहती सुरुक्मे उपासानक्ता ततं देवानां देवं बृहन्तमिद्रं
सूर्यं यजतस्तथैव तन्तुं शूरं पुरुषं यूथं सद्गच्छध्वम् ॥ ४१ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु—यथा सर्वे लोका अ-
खिलेभ्यो बृहत्तमं सूर्यलोकमाश्रयन्ति तथैव सर्वे श्रेष्ठतमं
पुरुषमाश्रयन्तु ॥ ४१ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो नैसे (पेशसा) रूपे से (संवयन्ती) प्राप्त

कराने हारे (पयस्वती) रात्रि के अन्धकार से युक्त (सुरुषे) अच्छे प्रकार पूर्ण करने वाले (बृहती) बढ़ते हुए (सुरुक्ष्ये) अच्छे प्रकाश वाले (उषा-सानक्ता) रात्रि और दिन (ततम्) विस्तारयुक्त (देवानाम्) पृथिव्यादिकों के (देवम्) प्रकाशक (बृहन्तम्) बड़े (इन्द्रम्) सूर्यमंडल को (यज्ञतः) संग करते हैं वैसे ही (तन्तम्) विस्तार करने हारे (शूरम्) शूरवीर पुरुष को-तुम लोग प्राप्त होओ ॥ ४१ ॥

भावार्थः — इस मंत्र में वाचकलुः—जैसे सब लोक सब से बड़े सूर्यलोक का आश्रय करते हैं वैसे ही श्रेष्ठ पुरुष का आश्रय सब लोग करें ॥ ४१ ॥

दैव्येत्यस्याङ्गिरस ऋषिः । दैव्याध्यापकोपदेशकौ

देवते । त्रिष्टुप्छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

किं उसी वि० ॥

दैव्या मिमांना मनुषः पुरुत्रा हो-
ताराविन्द्रं प्रथमा सुवाचा । मूर्धन्य-
ज्ञस्य मधुना दधाना प्राचीनं ज्योति-
हविषा वृधातः ॥ ४२ ॥

दैव्या । मिमांना । मनुषः । पुरुत्रेति पुरुत्रा ।
होतारौ । इन्द्रम् । प्रथमा । सुवाचेति सुवाचा ।
मूर्धन् । यज्ञस्य । मधुना । दधाना । प्राचीनम् ।
ज्योतिः । हविषा । वृधातुः ॥ ४२ ॥

पदार्थः—(दैव्या) देवेषु भवौ (मिमाना) निर्मातारौ (मनुषः) मनुष्यान् (पुरुत्रा) बहून् (होतारौ) दातारौ (इन्द्रम्) परमैश्वर्यम् (प्रथमा) आदिमौ विद्वांसौ (सुवाचा) सुशिक्षिता वाग्ययोस्ती (मूर्द्धन्) मूर्द्धनि (यज्ञस्य) संगन्तव्यस्य (मधुना मधुरेण (दधाना) धरन्तौ (प्राचीनम्) पुरातनम् (ज्योतिः) प्रकाशम् (हविषा) होतव्येन द्रव्येण (वृधातः) वर्द्धताम्। अत्र छेति विकरणव्यत्ययेन शः परस्मैपदं च ॥ ४२ ॥

अन्वयः—यौ दैव्या मिमाना होतारौ सुवाचा यज्ञस्य मूर्द्धन् प्रथमा वर्त्तमानौ पुरुत्रा मनुषो दधाना मधुना हविषा प्राचीनं ज्योतिरिन्द्रं वृधातस्ती सर्वैर्मनुष्यैः सत्कर्तव्यौ ॥ ४२ ॥

भावार्थः—ये विद्वांसोऽध्यापनोपदेशाभ्यां सर्वान् मनुष्यानुकलयन्ति तेऽखिलजनसुभूषकाः सन्ति ॥ ४२ ॥

पदार्थः—जो (दैव्या) दिव्य पदार्थों और विद्वानों में हुए (मिमाना) निर्माण करने वाले (होतारौ) दाता (सुवाचा) जिन की सुशिक्षित वाणी से विद्वान् (यज्ञस्य) संग करने योग्य व्यवहार के (मूर्द्धन्) ऊपर (प्रथमा) प्रथम वर्त्तमान (पुरुत्रा) बहुत (मनुषः) मनुष्यों को (दधाना) धारण करते हुए (मधुना) मधुरादिगुणयुक्त (हविषा) होम करने योग्य पदार्थ से (प्राचीनम्) पुरातन (ज्योतिः) प्रकाश और (इन्द्रम्) परम ऐश्वर्य को (वृधातः) बढ़ाते हैं वे सब मनुष्यों के सत्कार करने योग्य हैं ॥ ४२ ॥

भावार्थः—जो विद्वान् पढ़ाने और उपदेश से सब मनुष्यों को उन्नति देते हैं वे संपूर्ण मनुष्यों को सुभूषित करने वाले हैं ॥ ४२ ॥

तिस्रोदेवीरित्यस्याङ् गिरस्रऋषिः । तिस्रोदेव्यो-
 देवताः । त्रिष्टुप्छन्दः । धैवतः स्वरः ॥
 पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

तिस्रो देवीर्हविषा वर्द्धमाना इन्द्रं
 जुषाणा जनयो न पत्नीः । अच्छिन्नं त-
 न्तुं पयसा सरस्वतीडा देवी भारती
 विश्वतूर्तिः ॥ ४३ ॥

तिस्रः । देवीः । हविषा । वर्द्धमानाः । इन्द्रम् ।
 जुषाणाः । जनयः । न । पत्नीः । अच्छिन्नम् । तन्तु-
 म् । पयसा । सरस्वती । इडा । देवी । भारती ।
 विश्वतूर्तिरिति विश्वतूर्तिः ॥ ४३ ॥

पदार्थः—(तिस्रः) त्रित्वसंख्याकाः (देवीः) दे-
 दीप्यमानाः (हविषा) दानाऽदानेन प्राणेन वा (वर्द्ध-
 मानाः) (इन्द्रम्) विद्युत्तम् (जुषाणाः) सेवमानाः
 (जनयः) जनित्र्यः (न) इव (पत्नीः) स्त्रियः (अ-
 छिन्नम्) छेदभेदरहितम् (तन्तुम्) विस्तीर्णम् (पय-
 सा) शब्दार्थसंयन्धरसेन (सरस्वती) प्रशस्तविज्ञानवती
 (इडा) शुभैर्गुणैः स्तोतुं योग्या (देवी) देदीप्यमाना
 (भारती) धारणपोषणकर्त्री (विश्वतूर्तिः) विश्वस्मि-
 स्त्वरमाणा ॥ ४३ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या या विश्वतूर्तिदेवी सरस्वतीडा भारती च तिस्रो देवीर्देव्यः पयसा हविषा वर्द्धमाना जनयः पत्नीर्नैवाऽच्छिन्नं तन्तुमिन्द्रं जुषाणाः सन्ति ता यूयं सेवध्वम् ॥ ४३ ॥

भावार्थः—अत्रोपमालं०—या विद्वत्संयुक्ता वाङ्मा-
डीधारणशक्तयस्त्रिविधाः सर्वाभिव्याप्ताः सर्वदा प्रसूता
व्यवहारहेतवः सन्ति ता मनुष्यैर्द्व्यवहारेषु यथावत्संप्रयो-
क्तव्याः ॥ ४३ ॥

पदार्थः— हे मनुष्यो जो (विश्वतूर्तिः) जगत् में शीघ्रता करनेहारी
(देवी) प्रकाशमान (सरस्वती) उत्तम विज्ञानयुक्त वा (इडा) शुभगुणों
से स्तुति करने योग्य तथा (भारती) धारण और पोषण करनेहारी ये
(तिस्रः) तीन (देवीः) प्रकाशमान शक्तियाँ (पयसा) शब्द अर्थ और
संबन्ध रूप रसमे (हविषा) देने लेने के व्यवहार और ग्राण से (वर्द्धमाना)
वर्द्धता हुई (जनयः) सन्तानोत्पत्तिकरने हारी (पत्नीः) स्त्रियों के (न)
समान (अच्छिन्नम्) छेदभेदरहित (तन्तुम्) विस्तारयुक्त (इन्द्रम्) विजुली
का (जुषाणाः) सेवन करने हारी हैं उनका सेवन तुम लोग किया करो ॥ ४३ ॥

भाषार्थः— इस मंत्र में उपमालं०—जो विद्वानों से युक्त बाणी

नाड़ी और धारण करने वाली शक्ति ये तीन प्रकार की शक्तियाँ सर्वत्र व्याप्त
सर्वदा उत्पन्न हुई व्यवहार के हेतु हैं उनको मनुष्य लोग व्यवहारों में यथावत्
प्रयुक्त करें ॥ ४३ ॥

त्वष्टेत्यस्याङ्गिरस ऋषिः । त्वष्टा देवता ।

निश्चूत् त्रिष्टुप्छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

पुनर्विद्वद्विषयमाह ॥

फिर विद्वज्जन के वि० ॥

त्वष्टा दधच्छुष्ममिन्द्राय वृष्णोऽपा-
कोऽचिष्टुर्यु शसैपुरूणि । वृषा यज-

वृषणं भूरिरेता मूर्ध्नि यज्ञस्य समन-
क्तु देवान् ॥ ४४ ॥

त्वष्टा । दधत् । शुष्मम् । इन्द्राय । वृष्णे ।
अपाकः । अचिष्टुः । यशसे । पुरुणि । वृषा । यज-
न् । वृषणम् । भूरिरेताऽइति भूरिरेताः । मूर्ध्नि ।
यज्ञस्य । सम् । अनक्तु । देवान् ॥ ४४ ॥

पदार्थः— (त्वष्टा) विदुदिव वर्त्तमानो विद्वान्

(दधत्) दधन् (शुष्मम्) यलम् (इन्द्राय) परमैश्वर्या-
य (वृष्णे) परशक्तिबन्धकाय (अपाकः) अपशस्यः ।
पाक इति पशस्यना० निघं० ३८ (अचिष्टुः) गममकर्त्ता
(यशसे) कीर्त्य (पुरुणि) यहूनि (वृषा) सेक्ता
(यजन्) संगच्छमानः (वृषणम्) मेघम् (भूरिरेताः)
बहुवीर्यः (मूर्ध्नि) मूर्ध्नि (यज्ञस्य) रांगतरय जगतः ।
(सम्) (अनक्तु) कामयताम् (देवान्) विदुषः ॥४४॥

अन्वयः—हे विद्वन् यथा त्वष्टा वृषेन्द्राय वृष्णे
शुष्ममपाकोऽचिष्टु यशसे पुरुणि दधद्भूरिरेता वृषणं
यजन् यज्ञस्य मूर्ध्नि देवान् समनक्तु तथा त्वमपि
कुरु ॥ ४४ ॥

भावार्थः—यायन् मनुष्यः शुद्धान्तःकरणो न भवेत्
तावद्विद्वत्सद्गत्यशास्त्रप्राणायामाभ्यासं च कुर्याद्
यतः शीघ्रं शुद्धान्तःकरणः स्यादिति ॥ ४४ ॥

पदार्थः— हे विद्वान् जैसे (त्वष्टा) विदुदिव के समान वर्त्तमान विद्वान्
(वृषा) मेघनकर्त्ता (इन्द्राय) परमैश्वर्य (वृष्णे) और पराये साधार्थ्य को रोकने
हार के लिये (शुष्मम्) बलको (अपाकः) अपशंसनीय (अचिष्टुः) प्राप्त होने हारा

(यशसे) कीर्ति के लिये (पुरुषे) बहुत पदार्थों को (दधत्) धारण करते हुए (भूरिरेताः) अत्यन्तपराक्रमी (वृषणम्) मेघ को (यजन) संगत करता (यज्ञस्य) संगति से उत्पन्न हुए जगत् के (मूर्धन्) उत्तम भाग में (देवान्) विद्वानों की (समनक्तु) कामना करे वैसे तू भी कर ॥ ४४ ॥

भावार्थः-- जब तक मनुष्य शुद्धान्तःकरण नहीं होवे तब तक विद्वानों का संग सत्यशास्त्र और प्राणायाम का अभ्यास किया करे जिससे शीघ्र शुद्धान्तःकरणवान हो ॥ ४४ ॥

वनस्पतिरित्यस्याङ् गिरस ऋपिः । वमस्पतिर्देवता ।

त्रिष्टुप्छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

वनस्पतिरवसृष्टो न पाशैस्त्वन्यास-
मज्जज्जन्मिता न देवः । इन्द्रस्य हव्यै
जठरं पृणानः स्वदाति यज्ञं मधुना
घृतेन ॥ ४५ ॥

वनस्पतिः । अवसृष्टऽइत्यवसृष्टः । न । पाशैः ।
(न्यास) । समज्जन्मिति समऽअज्जन् । शमिता ।
न । देवः । इन्द्रस्य । हव्यैः । जठरम् । पृणानः ।
स्वदाति । यज्ञम् । मधुना । घृतेन ॥ ४५ ॥

पदार्थः-- (वनस्पतिः) वनस्य वृक्षसमूहस्य पतिः
पालकः (अवसृष्टः) आज्ञप्तः पुरुषः (न) इव (पाशैः)
दृढबन्धनैः (त्वन्या) आत्मना । अत्र सुपां सुलुगिति
टास्थाने यादेशः (समज्जन्) संपृच्छानः (शमिता)

यज्ञः (न) इव (देवः) दिव्यसुखदाता (इन्द्रस्य)
 ऐश्वर्यस्य (हव्यैः) अत्तुमर्हैः (जठरम्) उदरमिव
 कोशम् (पृणानः) पूर्णं कुर्यन् (स्वदाति) आस्वदेत
 अत्र लेटि व्यत्ययेन परस्मैपदम् (यज्ञम्) अनुष्ठेयम्
 (मधुना) क्षौद्रेण (घृतेन) आश्रयेन ॥ ४५ ॥

अन्वयः-- यः पार्श्वेनस्पतिरवसृष्टो न त्मन्या सम-
 ज्जन् देवः शमिता नेन्द्रस्य जठरं पृणानो हव्यैर्मधुना
 घृतेन च सह यज्ञं कुर्यन् स्वदाति स रोगहीनः स्यात् ॥ ४५ ॥

भावार्थः-- अत्रोपमालं०—यथा वनस्पतिः वर्धमानः
 सन् फलानि ददाति यथा पार्श्वदुश्चोरः पापान्निवर्त्तते
 यथा वा यज्ञः सर्वं जगद्रक्षति तथा यज्ञसेवी युक्ताऽहार-
 विहारी जनो जगदुपकारको भवति ॥ ४५ ॥

पदार्थः-- जो (पार्श्वः) दृढ बन्धनों से (वनस्पतिः) वृक्ष समूह
 का पालन करनेवाला (अवसृष्टः) आज्ञा दिए हुए पुरुष के (न) समान
 (त्मन्या) आत्मा के साथ (समज्जन्) संपर्क करता हुआ (देवः) दिव्य
 सुख का देने वाला (शमिता) यज्ञ के (न) समान (इन्द्रस्य) ऐश्वर्य के
 (जठरम्) उदर के समान कोश को (पृणानः) पूर्ण करता हुआ (हव्यैः)
 खाने के योग्य (मधुना) सहित और (घृतेन) घृत आदि पदार्थों से (यज्ञम्)
 अनुष्ठान करने योग्य यज्ञ को करता हुआ (स्वदाति) अच्छे प्रकार स्वाद
 लेवे वह रोगरहित होवे ॥ ४५ ॥

भावार्थः-- इस मंत्र में उपमालं—जैसे बड़ आदि वनस्पति बढ़कर
 फलों को देता है जैसे बन्धनों से बंधा हुआ चोर पाप से निवृत्त होता है वा
 जैसे यज्ञ सब जगत् की रक्षा करता है वैसे यज्ञ कर्त्ता युक्त आहार विहार
 करने वाला अनुष्ठाय जगत् का उपकारक होता है । ४५ ॥

स्तोकानामित्यस्याद्गिरस ऋषिः । स्वाहाकृतयो देवताः ।

त्रिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर समी वि० ॥

स्तोकानामिन्दुं प्रति शूर इन्द्रो वृषा-
यमाणो वृष भस्तुरापाट् । घृतप्रुषा म-
नसा मोदमानाः स्वाहा देवाऽ अमृ-
ता मादयन्ताम् ॥ ४६ ॥

स्तोकानाम् । इन्दुम् । प्रति । शूरः । इन्द्रः ।
वृषायमाणः । वृषयमाणऽइति वृषयऽमाणः । वृष-
भः । तुरापाट् । घृतप्रुषेति घृतऽप्रुषा । मनसा । मो-
दमानाः । स्वाहा । देवाः । अमृताः । मादयन्ताम् ॥ ४६ ॥

पदार्थः—(स्तोकानाम्) अल्पानाम् (इन्दुम्)
आर्द्रस्वभाविनं जनम् (प्रति) (शूरः) शत्रूणां हिंसकः
(इन्द्रः) ऐश्वर्यवान् (वृषायमाणः) धलिष्ठः सन् (वृ-
षभः) उत्तमः (तुरापाट्) तुरान् हिंसकान् सहते (घृ-
तप्रुषा प्रकाशसेविना (मनसा) विज्ञानेन (मोदमा-
नाः आनन्दिताः सन्तः (स्वाहा) सत्यया क्रियया
(देवाः) विद्वांसः (अमृताः) आत्मना स्वस्वरूपेण मृ-
त्युरहिताः (मादयन्ताम्) तृप्ता भूत्वाऽस्मानानन्दयन्तु ॥ ४६ ॥

अन्वयः—यथा वृषायमाणो वृषभस्तुरापाट् शूर

इन्द्रस्तोकानामिन्दुं प्रत्याऽऽनन्दति तथा घृतप्रुषा मन-
सा स्वाहा च मोदमाना अमृता देवा मादयन्ताम् ॥ ४६ ॥

भावार्थः--अत्र वाचकलु०--ये जना अल्पगुणमपि-
जनं दृष्ट्वा द्रुचित्ता भवन्ति ते सर्वतः सर्वान् सुखयन्ति ॥ ४६ ॥

पदार्थः--जैसे (वृषापमाणः) बलिष्ठ होता हुआ (वृषभः) वृषभ (तुरा-
पाद्) हिंसक शत्रुओं को सहने हारा (शूरः) शूरवीर ऐश्वर्य वाला
(स्तोकानाम्) धोड़ों के (इन्दुम्) कोमल स्वभाव वाले मनुष्य के (प्रति)
प्रति आनन्दित होता है वैसे (घृतप्रुषा) प्रकाश के सेवन करने वाले (मनसा)
विज्ञान से और (स्वाहा) सत्य क्रिया से (मोदमानाः) आनन्दित होते हु-
ए (अमृताः) आत्मस्वरूप से मृत्युधर्मरहित (देवाः) विद्वान् लोग (मादय-
न्ताम्) आप तृप्त हो कर हम को आनन्दित करें ॥ ४६ ॥

भावार्थः-- इस मंत्र में वाचकलु०--जो मनुष्य अल्पगुणवाले
भी मनुष्य को देख कर स्नेहयुक्त होते हैं वे सब ओर से सब को सुखी कर
देते हैं ॥ ४६ ॥

आयात्त्रित्यय वामदेवऋषिः । इन्द्रो देवता ।

भुरिक्पङ्क्तिश्छन्दः । पञ्चमः स्वरः ॥

अथ राजधर्मविषयमाह ॥

अब राजविषय की० ॥

आयात्त्रिवन्द्रोऽर्धसुऽर्धं न इह स्तु-
तः सधुमादस्तु शूरः । वावृधानस्तवि-
षीर्यस्य पूर्वीर्द्यौर्नक्षत्रमभिभूति पु-
ष्यात् ॥ ४७ ॥

। आ यातु । इन्द्रः । अवसे । उप । नः । इह ।
स्तुतः । सधमादितिसधमात् । अस्तु । शूरः । वा-
वृधानः । ववृधानऽइति ववृधानः । तविषीः । यस्य ।
पूर्वीः । द्यौः । न । क्षत्रम् । अभिभूतीत्याभिभूति ।
पुण्यात् ॥ ४७ ॥

पदार्थः—(आ) यातु (आगच्छतु) (इन्द्रः) प-
रमैश्वर्यधारकः (अवसे) रक्षणादाय (उप) (नः)
अस्मान् (इह) अस्मिन् काले (स्तुतः) प्रशंसितः (स-
धमात्) समानस्थानात् (अस्तु) (शूरः) (वावृधानः)
अत्यन्तं वर्द्धयमानो जनः (तविषीः) सेनाः (यस्य)
(पूर्वीः) पूर्वैर्विद्वद्भिः सुशिक्षयोत्तमाः कृताः । (द्यौः) सूर्य-
प्रकाशः (न) इव (क्षत्रम्) राज्यम् (अभिभूति)
शत्रूणामभिभवकर्त्री (पुण्यात्) पुष्टिकुर्यात् ॥ ४७ ॥

अन्वयः—य इन्द्र इह स्तुतः शूरः पूर्वोस्तविषीर्वा-
वृधानो यस्याभिभूति क्षत्रं द्यौर्न वर्त्तते यो नः पुण्यात्
सोऽस्माकमवस उपायातु सधमादस्तु ॥ ४७ ॥

भावार्थः—ये मनुष्याः सूर्यवत् न्यायविदोभयप्र-
काशकाः सत्कृतहृष्टपुष्टसेनाः प्रजापोषका दुष्टविनाशका-
स्युस्तं राज्याधिकारिणः सन्तु ॥ ४७ ॥

पदार्थः—जो (इन्द्रः) परम ऐश्वर्य का धारण करने द्वारा (इह) इस
वर्त्तमान काल में (स्तुतः) प्रशंसा को प्राप्त हुआ (शूरः) निर्भय वीर

रूप (पूर्वीः) पूर्व विद्वानों ने अच्छी शिक्षा से उत्तम की हुई (तविषीः)
सेनाओं को (बावृधानः) अत्यन्त बढ़ाने द्वारा जन (यस्य) जिस का (अ-
भिभूति) शत्रुओं का तिरस्कार करने द्वारा (क्षत्रम्) राज्य (यौः) सूर्य के
प्रकाश के (न) समान वर्त्तता है जो (नः) हम को (पुण्यात्) पुष्ट कर वह हमारे
(भवसे) रक्षा आदि के लिये (उप, आ, यात्) समीप प्राप्त होंगे और
(सधपात्) समान स्थान वाला (अस्तु) होंगे ॥ ४७ ॥

भावार्थः—जो मनुष्य सूर्य के समान न्याय और विद्या दोनों के प्रकाश
करने द्वारा जिन की सत्कृत हर्ष और पुष्टि से युक्त सेना वाले भजा की पुष्टि
और दुष्टों का नाश करने द्वारा हों वे राज्याधिकारी होंगे ॥ ४७ ॥

आनङ्गत्यस्य धामदेव ऋषिः । इन्द्रो देवता ।

निचृत् त्रिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

पनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर वसी वि० ॥

आ नु इन्द्रो' दुरादानं आसादभि-
ष्टिकृदवसे यासदुग्रः । ओजिष्ठेभिर्न-
पतिर्वज्रबाहुः सङ्गे समत्सु'तुर्वणिःप-
तन्यून ॥ ४८ ॥

आ । नुः । इन्द्रः । दूरात् । आ । नः । आसात् ।
अभिष्टिकृदित्यभिष्टिकृत् । अवसे । यासत् । उग्रः ।
ओजिष्ठेभिः । नृपतिरिति नृपतिः । वज्रबाहुरिति
वज्रबाहुः । सङ्गइति सम्गो । समत्स्विति समत्सु ।
तुर्वणिः । पतन्यून ॥ ४८ ॥

पदार्थः—(आ) (नः) अस्माकम् (इन्द्रः) शत्रु-
विदारकः (दूरात्) विप्रकृष्टाद्देशात् (आ) (नः)
(आसात्) समीपात् (अभिष्टिकृत्) योऽभिष्टिं सर्व-
त इष्टं सुखं करोति सः (अवसे) रक्षणादाय (यासत्)
यायात् (उग्रः) दुष्टानामुपरि क्रोधकृत् (ओजिष्ठेभिः)
बलिष्ठैर्योद्धुभिः (नृपतिः) नृणां पालकः (वज्रबाहुः)
वज्रमिव दृढौ बाहु यस्य (सङ्गे) सह (समत्सु) सं-
ग्रामेषु (तुर्वणिः) शीघ्रशत्रुहन्ता (पृतन्यून्) आत्मनः
पृतनाः सेना इच्छून् ॥ ४८ ॥

अन्वयः—योऽभिष्टिकृद् वज्रबाहुर्नृपतिरोजिष्ठेभिरुग्र-
स्तुर्वणिरिन्द्रो नोऽवसे समत्सु संगे दूरादासादायासन्ना-
ऽस्मान् पृतन्यून्सततमारक्षेन्मानयेच्च सोऽस्माऽभिरपि सदा
माननीयः ॥ ४८ ॥

भावार्थः—त एव राज्यं कर्तुं मर्हन्ति ये दूरस्थाः स-
मीपस्थाः सर्वाः प्रजा अवेक्षणदूतप्रचाराभ्यां रक्षन्ति-
शूरवीराणां सत्कारं च सततं कुर्वन्ति ॥ ४८ ॥

पदार्थः—जो (अभिष्टिकृत्) सब ओर से इष्ट सुख करे (वज्रबाहुः)
जिस की वज्र के समान दृढ़ भुजा (नृपतिः) नरों का पालन करने हारा (ओ-
जिष्ठेभिः) अति बल वाले योधों से (उग्रः) दुष्टों पर क्रोध करने और
(तुर्वणिः) शीघ्र शत्रुओं का मारने हारा (इन्द्रः) शत्रुविदारक सेनापति
(नः) हमारी (अवसे) रक्षादि के लिये (समत्सु) बहुत संग्रामों में (सङ्गे)
प्रसंग में (दूरात्) दूर से (आसात्) और समीप से (आयासत्) आवे
और (नः) हमारे (पृतन्यून्) सेना और संग्राम की इच्छा करने हारों की
(आ) सदा रक्षा और मान्य कर वह हम लोगों का भी मदद माननीय होवे ॥ ४८ ॥

भावार्थः—वे ही पुरुष राज्य करने को योग्य होते हैं जो दूरस्थ और
समीपस्थ सब मनुष्यादि प्रजाओं की यथावत् समीक्षण और दूत भेजने से रक्षा
करते और शूरवीर का सत्कार भी निरन्तर करते हैं ॥ ४८ ॥

आनङ्गित्यस्य वामदेव ऋषिः । इन्द्रो देवता ।

पङ्क्तिश्छन्दः । पञ्चमः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

निर उतौ वि० ॥

आ न इन्द्रो हरिभिर्यात्वच्छावा-
चीनोऽवसे राधसे च । तिष्ठाति वज्री
मघवा विरप्शीमं यज्ञमनु नो वाज-
सातो ॥ ४६ ॥

आ । नः । इन्द्रः । हरिभिरिति हरिभ्यः । यातुः
अच्छ । अर्वाचीनः । अवसे । राधसे । च । तिष्ठाति ।
वज्री । मघवेति मघवा । विरप्शीति विरप्शी । इमम् ।
यज्ञम् । अनु । न । वाजसाताविति वाजसातो ॥ ४६ ॥

पदार्थः—(आ) (नः) अस्माकम् (इन्द्रः) ऐ-
श्वर्यप्रदः सेनाधीशः (हरिभिः) सुशिक्षितैरश्वैः (यातु)
प्राप्नोतु (अच्छ) सुष्ठुरीत्या (अर्वाचीनः) विद्यादिव-
लेनाभिगन्ता (अवसे) रक्षणादाय (राधसे) धनाय
(च) (तिष्ठाति) तिष्ठेत् (वज्री) प्रशस्तशस्त्रविद्या-
शिक्षितः (मघवा) परमपूजितधनयुक्तः (विरप्शी)
महान् (इमम्) (यज्ञम्) सत्यं न्यायाख्यम् (अनु)
आनुकूल्ये (नः) अस्माकम् (वाजसातो) संग्रामे ॥ ४६ ॥

अन्वयः— यो मघवा विरपश्यर्वाचीनो वजीन्द्रो
हरिभिर्नोवसेराधसे च वाजसातौ तिष्ठाति स न इमं यज्ञ-
मच्छान्वयातु ॥४८॥

भावार्थः— ये युद्धविद्याकुशला महाबलिष्ठाः प्रजाध-
नवर्द्धकास्सुशिक्षिताऽश्वहस्त्यादियुक्ता मङ्गलकारिणस्सु-
स्ते हि राजपुरुषास्सन्तु ॥ ४८ ॥

भावार्थः— जो (मघवा) परम प्रशंसित धन युक्त (विरप्शी) महान्
(अर्वाचीनः) विद्यादि बलसे सम्मुख जान वाला (वजी) प्रशंसित शस्त्र
विद्या की शिक्षा पाये हुए (इन्द्रः) ऐश्वर्य का दाता सेनाधीश (हरिभिः)
अच्छी शिक्षा किये हुए घोड़ों से (नः) हम लोगों की (अवसे) रक्षा आदि
के लिये (धनाय, च) और धन के लिये (वाजसातौ) संग्राम में (अनु,
तिष्ठाति) अनुकूल स्थित हो वह (नः) हमारे (इमम्) इस (यज्ञम्) सत्यन्या-
यपालन करने रूप राज्यव्यवहार को (अच्छ, आ, यातु) अच्छे प्रकार प्राप्त हो ॥४९॥

पदार्थः— जो युद्धविद्या में कुशल बड़े बलवान् प्रजा और धन की वृद्धि
करनेहारे उत्तम शिक्षा युक्त हार्थी और घोड़ों से युक्त कल्याण ही के आचरण
करनेहारे हों वेही राजपुरुष हों ॥ ४८ ॥

त्रातारमित्यस्य गर्ग ऋषिः । इन्द्रो देवता ।

विराट्त्रिण्डुपच्छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

त्रातारमिन्द्रमवितारमिन्द्रॐ हवै हवे सु-
हवॐ शूरमिन्द्रम् । ह्वयामि शक्रं पुं रुहू त-
मिन्द्रॐ स्वस्ति नो मघवा धात्विन्द्रः ॥५०॥

त्रातारम् । इन्द्रम् । अवितारम् । इन्द्रम् । हवै-
हवऽइति हवैऽहवे । सुहवमिति सुऽहवम् । शूरम् ।

इन्द्रंम् । हव्यामि शक्रम् । पुरुहूतमिति पुरुऽहूतम् ।

इन्द्रंम् । स्वस्ति । नः । मघवेति मघऽवा । धातु ।

इन्द्रः ॥ ५० ॥

पदार्थः— (व्रातारम्) रक्षितारम् (इन्द्रम्) दुष्टविदारकम् (अवितारम्) प्रीणयितारम् (इन्द्रम्) परमैश्वर्यपूदम् (हवेहवे) युद्धेयुद्धे (सुहवम्) सुगृह्वाहानम् (शूरम्) शत्रुहिंसकम् (इन्द्रम्) राज्यधारकम् (हव्यामि) आहव्यामि (शक्रम्) आशुकर्तारम् (पुरुहूतम्) पुरुभिर्विद्वद्भिराहूतम् (इन्द्रम्) शत्रुदलविदारकम् (स्वस्ति) सुखम् (नः) अस्मभ्यम् (मघवा) (परमपूज्यः) (धातु) दधातु (इन्द्रः) प्रशस्तसेनाधारकः ॥ ५० ॥

अन्वयः— हे सभाध्यक्ष यं हवेहवे व्रातारमिन्द्रमवितारमिन्द्रं सुहयं शूरमिन्द्रं शक्रं पुरुहूतमिन्द्रं त्वां हव्यामि स मघवेन्द्रस्त्वं नः स्वस्ति धातु ॥ ५० ॥

भावार्थः— मनुष्यास्तमेव सर्वदा सत्कुर्युर्यो विद्यान्यायधर्मसेवकः सुशीलो जितेन्द्रियः सन् सर्वेषां सुखवर्द्धनाय प्रयतेत ॥ ५० ॥

पदार्थः— हे सभाध्यक्ष तिम (हवेहवे) प्रत्येक संग्राम में (व्रातारम्) रक्षा करने (इन्द्रम्) दुष्टों के नाश करने (अवितारम्) प्रीति कराने (इन्द्रम्) उत्तम ऐश्वर्य के देने (सुहवम्) सुन्दरता से बुलाये जाने (शूरम्) शत्रुओं का विनाश कराने (इन्द्रम्) राज्य का धारण करने और (शक्रम्) कार्यों में शीघ्रता करनेहार (पुरुहूतम्) बहुतों से सत्कार पाये हुए तथा (इन्द्रम्) शत्रुमेना के विदारण करनेहार तुमको (हव्यामि) सत्कार पूर्वक बुलाता हूँ सो (मघवा) बहुत धनयुक्त (इन्द्रः) उत्तम सेना का धारण करनेहारा तू (नः) हमारे लिये (स्वस्ति) सुख का (धातु) धारण कर ॥ ५० ॥

भावार्थः— यजुष्य उसी पुरुष का सदा सत्कार करै जो विद्या न्याय और धर्म का सेवक सुशील और नितेन्द्रिय हुआ सब को सुख को बढ़ाने के लिये निरन्तर यत्न किया करे ॥ ५० ॥

इन्द्र इत्यस्य गर्ग ऋषिः । इन्द्रो देवता ।

भुरिक् पंडक्ति श्छन्दः । पञ्चमः स्वरः ॥

पुना राजविषयमाह ॥

फिर राज वि०

इन्द्रः सुत्रामा स्ववाँ ॥ २॥ अवीभिः
सुमृडीको भवतु विश्ववेदाः । वाधतां
द्वेषोऽ अभयं कृणोतु सुवीर्यस्य पतयः
स्याम ॥ ५१ ॥

इन्द्रः । सुत्रामेति सुत्रामा । स्ववानिति स्ववान् ।
अवीभिरित्यवःभिः । सुमृडिकेति सुमृडीकः ।
भवतु । विश्ववेदाऽइति विश्ववेदाः । वाधताम् । द्वेषः ।
अभयम् । कृणोतु । सुवीर्यस्येति सुवीर्यस्य । पतयः ।
स्याम् ॥ ५१ ॥

पदार्थः— (इन्द्रः) ऐश्वर्यवर्द्धकः (सुत्रामा) सुष्ठु
रक्षकः (स्ववान्) बहवः स्वे स्वकीया उत्तमा जना विद्व-
न्ते यस्य सः (अवीभिः) न्यायपुरस्सरै रक्षणादिभिः (सु-
मृडीकः) सुखकरः (भवतु) (विश्ववेदाः) समग्रधनः
(वाधताम्) (द्वेषः) शत्रून् (अभयम्) (कृणोतु)
(सुवीर्यस्य) सुष्ठुपराक्रमस्य (पतयः) पालकाः (स्या-
म) भवेम ॥ ५१ ॥

अन्वयः—यः सुत्रामा स्ववान् विश्ववेदाः सुमृहीको-
ऽभत् । इन्द्रोऽवोभिः प्रजा रक्षेत् स द्वेषो बाधतामभयं कृ-
णोतु स्वयमपि तादृश एव भवतु यतो वयं सुवीर्यस्य पत-
यः स्याम ॥ ५१ ॥

भावार्थः—यदि राजपुरुषा विद्याविनयाभ्यां युक्ता
भूत्वा प्रजा रक्षका नाभविष्यन्तर्हि सुखवृद्धिरपि नाभ-
विष्यत् ॥ ५१ ॥

पदार्थः—जो (सुत्रामा) अच्छे प्रकार रक्षा करने हारा (स्ववान्)
स्वकीय बहुत उत्तम जनों से युक्त (विश्ववेदाः) समग्र धनवान् (सुमृहीकः)
अच्छा सुख करने और (इन्द्रः) ऐश्वर्य का बढ़ाने वाला राजा (अवोभिः)
न्यायपूर्वक रक्षादि से प्रजा की रक्षा करे वह (द्वेषः) शत्रुओं को (बाधना-
म्) हटावे (अभयम्) सब को भयरहित (कृणोतु) करे और आप भी वै-
सा ही (भवतु) हो जिस से हम लोग (सुवीर्यस्य) अच्छे पराक्रम के (पत-
यः) पालने हारे (स्याम) हों ॥ ५१ ॥

भावार्थः—जो विद्या विनय से युक्त हो के राजपुरुष प्रजा की रक्षा
करने हारे न हों तो सुख की वृद्धि भी न होवे ॥ ५१ ॥

तस्येत्यस्य गर्गश्चरुषिः । इन्द्रोदेवता । भुक्ति-

पह्क्तिश्छन्दः । पञ्चमः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

तस्य वयं सुमन्तो यज्ञियस्यापि भ-
द्रैर्सा मनसे स्याम । स सुत्रामा स्वर्वा-
राऽइन्द्रोऽस्मेऽआराच्चिद्द्वेषः सनु-
तर्ह्युयोतु ॥ ५२ ॥

तस्य । वयम् । सुमताविति सुऽमता । यज्ञि-
यस्य । अपि । भद्रे । सौमनसे । स्याम् । सः ।
सुत्रामेति सुऽत्रामा । स्ववानिति स्वऽवान् । इन्द्रः ।
अस्मेऽइत्यस्मे । आरात् । चित् । द्वेषः । सनुतः ।
युयोतु ॥ ५२ ॥

पदार्थः--(तस्य) पूर्वोक्तस्य सभेशस्य राज्ञः (वयम्)
राजप्रजाः (सुमती) सुष्ठुसंमती (यज्ञियस्य) यज्ञमनु-
ष्ठातुमर्हस्य (अपि) (भद्रे) कल्याणकरे (सौमनसे)
शोभने मनसि भवे व्यवहारे (स्याम्) (सः) (सुत्रामा)
सुष्ठुत्रामा (स्ववान्) प्रशस्तं त्वं विद्यते यस्य सः
(इन्द्रः) पितृवद्वर्तमानः सभेशः (अस्मे) अस्माकम् (आ-
रात्) दूरात्समीपाद्वा (चित्) अपि (द्वेषः) शत्रून्
(सनुतः) सदा (युयोतु) दूरीकरोतु ॥ ५२ ॥

अन्वयः--यस्सुत्रामा स्ववानिन्द्रः सभेशोऽस्मे द्वेष आ-
राञ्चित्सनुतर्युयोतु तस्य यज्ञियस्य सुमती भद्रे सौमनसेऽय-
नुकूलाः स्याम सोऽस्माकं राजा वयं तस्य प्रजाश्च ॥ ५२ ॥

भावार्थः--मनुष्यैस्तस्यैव संमती स्थातव्यं यः पक्षपात-
हीनो धार्मिकः ग्यायेन प्रजापालनतत्परः स्यात् ॥ ५२ ॥

पदार्थः--जो (सुत्रामा) अच्छे प्रकार से राजा करने (स्ववान्) औ-
र प्रशंसित अपना कुल रखने द्वारा (इन्द्रः) पिता के समान वर्तमान सभा
का अध्यक्ष (अस्मे) हमारे (द्वेषः) शत्रुओं को (आरात्) दूर और समीप

ते (चित्) भी (सनुतः) सब काल में (युयोतु) दूर करे (तस्य) उस पूर्वोक्त (यज्ञियस्य) यज्ञ के अनुष्ठान करने योग्य राजा की (सुमती) सुन्दर मति में और (भद्रे) कन्याण करनेहारे (सौमनसे) सुन्दर मन में उत्पन्न हुए व्यवहार में (अपि) भी इस लोग राजा के अनुकूल बरतने शारे (स्याम) होंगे और (सः) वह हमारा राजा और (वयम्) हम उस की प्रजा अर्थात् उस के राज्य में रहने वाले हों ॥ ५२ ॥

भावार्थ :—मनुष्यों को उस की संमति में स्थिर रहना उचित है जो पक्षपात रहित और न्याय से प्रजापालन में तत्पर हो ॥ ५२ ॥

आमन्दैरित्यस्य विश्वामित्र ऋषिः । इन्द्रो देवता ।

निचृद्बृहतीछन्दः । मध्यमः । स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि०

आ म॒न्दैरि॒न्द्र ह॒रिभि॒र्य॒हि म॒यूर॒-
रोम॒भिः । मा त्वा॒ केचि॒न्निय॑म॒न्विं न
पा॒शिर्नो॑ऽति ध॒न्वेव॒ तां॒ ॥ ५३ ॥

आ । म॒न्दैः इ॒न्द्र । ह॒रिभि॒रिति॒ हरि॑ऽभिः ।
या॒हि । म॒यूर॑रोम॒भिरिति॒ म॒यूर॑रोमऽभिः । मा । त्वा ।
के । चि॒त् । नि । य॒मन् । विम् । न । पा॒शिर्नः ।
अति॑ध॒न्वेत्याति॑ध॒न्वंऽव । तां॒ । इ॒हि ॥ ५३ ॥

पदार्थः—(आ) (मन्द्रैः) प्रशंसितैः (इन्द्र) पर-
मैश्वर्यवर्द्धक (हरिभिः) अश्वैः (याहि) (मयूररोम-
भिः) मयूरस्य रोमाणीव रोमा येषां ते (मा) (त्वा)
त्वाम् (केचित्) (नि) विनिग्रहार्थं (यमन्) यच्छे-
युः (विम्) पक्षिणम् (न) इव (पाशिनः) बहुपाशयुक्ता
व्याधाः (अतिधन्वेव) महेष्वासा इव (तान्) (इहि) ॥ ५३ ॥

अन्वयः—हे इन्द्र सेनेश त्वं मन्द्रैर्मयूररोमभिर्हरिभि-
स्तान् शत्रून् विजेतुं याहि तत्र (त्वा) त्वां पाशिनो विन्न
केचिन्मा नियम स्त्वमतिधन्वैहि ॥ ५३ ॥

भावार्थः—अत्रोपमावाचकलु०—यदा शूराः शत्रुवि-
जयाय गच्छेयुस्तदा सर्वतो बलं समीक्ष्याऽलं सामग्र्या
शत्रुभिस्सह युद्ध्वा स्वविजयं कुर्यु र्यथा शत्रवो वशं न
कृषु स्तथाऽनुतिष्ठन्तु ॥ ५३ ॥

पदार्थः—हे (इन्द्र) उत्तम ऐश्वर्य के बढ़ाने हारे सेनापति तू
(मन्द्रैः) प्रशंसायुक्त (मयूररोमभिः) मोर के रोमों के सदृश रोमों वाले
(हरिभिः) घोड़ों से युक्त हो के (तान्) उन शत्रुओं के जीतने को (याहि)
जा वहाँ (त्वा) तुझ को (पाशिनः) बहुत पाशों से युक्त व्याध लोग (वि-
म्) पक्षि को बांधने के (न) समान (केचित्) कोई भी (मा) मत (नि-
यमन्) बांधे तू (अतिधन्वेव) बड़े अनुष्थारी के समान (इहि) अच्छे प्रकार
र आओ ॥ ५३ ॥

भावार्थः—इत मंत्र में उपमा और वाचकलु०—जब शत्रुओं के
विजय को आवे तब सब ओर से अपने बल की परीक्षा कर पूर्ण सामग्री

ये शत्रुओं के साथ युद्ध करके अपना विजय करें जैसे शत्रु लोग अपने को यश न करें वैसे युद्धारम्भ करें ॥ ५३ ॥

एवमित्यस्य वसिष्ठ ऋषिः । इन्द्रो देवता ।

भुरिक्पण्डक्ति शृणुन्दः । पञ्चमः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

जिर उसी वि०

एवेदिन्द्रं वृषणं वज्रबाहुं वसि-
ष्ठासोऽन्यभ्यर्चन्त्यर्केः । स नः स्तुतो
वीरवतातु गोमद्यूयं पात स्वस्तिभिः
सदा नः ॥ ५४ ॥

एव । इत् । इन्द्रम् । वृषणम् । वज्रबाहुमिति
वज्रऽबाहुम् । वसिष्ठासः । अभि । अर्चन्ति । अर्केः ।
सः । नः । स्तुतः । वीरवदिति वीरऽवत् । धातु ।
गोमदिति गोऽमत् । यूयम् । पात । स्वस्तिभिरि-
ति स्वस्तिऽभिः । सदा । नः ॥ ५४ ॥

पदार्थः—(एव) निश्चये (इत्) अपि इन्द्रम्) श-
त्रुविदारकम् (वृषणम्) बलिष्ठम्) (वज्रबाहुम्) व-
ज्रवद्भुजम् (वसिष्ठासः) अतिशयेन वसवः (अभि)
सर्वतः (अर्चन्ति) सत्कुर्वन्ति (अर्केः) पूजितैः) क-
र्मभिः (सः) (नः) अस्मान् (स्तुतः) प्रशंसि-
तः (वीरवत्) वीर्युक्तम् (धातु) दधातु

(गोमत्) प्रशंसिता गावो गवाक्षयः पशवो यस्मिन्
(यूयम्) (पात) स्वस्तिभिः कल्याणकरैः कर्मभिः
(सदा) सर्वस्मिन् काले (नः) अस्मान् ॥ ५४ ॥

अन्वयः—हे वसिष्ठासो यं वृषणं वज्रबाहुमिन्द्रमर्कै-
र्विद्वांसोऽभ्यर्चन्ति तमेव यूयमिदं च तं स स्तुतो नो गोमत्
वीरवद्राज्यं धातुयूयं स्वस्तिभिर्नः सदा पात ॥ ५४ ॥

भावार्थः— अत्रोपमावाचकलु०—यथा राजपुरुषाः
प्रजा रक्षेयुस्तथैतान् पूजाजना अपि रक्षन्तु ॥ ५४ ॥

पदार्थः— हे (वसिष्ठासः) अतिशय वास करनेहारे जिस (वृषणम्)
बलवान् (वज्रबाहुम्) शस्त्रधारी (इन्द्रम्) शत्रु के मारनेहारे को (अर्कैः)
प्रशंसित कर्मों से विद्वान् लोग (अभ्यर्चन्ति) यथावत् सत्कार करते हैं (एव)
उसीका (यूयम्) तुम लोग (इत्) भी सत्कार करो (सः) सो (स्तुतः)
स्तुति को प्राप्त होके (नः) हमको और (गोमत्) उत्तम गाय आदि पशुओं
से युक्त (वीरवत्) शूरवीरों से युक्त राज्य को (धातु) धारण करे और
तुमलोग (स्वस्तिभिः) सुखों से (नः) हमको (सदा) सब दिन (पात)
सुरक्षित रखो ॥ ५४ ॥

भावार्थः— इस मंत्र में उपमालं०—जैसे राजपुरुष प्रजा की रक्षा
करें वैसे राजपुरुषों की पूजाजन भी रक्षा करें ॥ ५४ ॥

समिद्धोऽग्निरित्यस्य विदभिर्ऋषिः । अश्विसरस्वतीन्द्रा
देवताः । अनष्टुच्छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

अथ स्त्रीपुरुषयोर्यिष्यमाह ॥

अथ स्त्रीपुरुषों का यि० ॥

समिद्धोऽग्निरश्विना तृप्तो घृर्मो
विराट् सुतः । दुहे धेनुः सरस्वती सो-
मश्च शुक्रमिहेन्द्रियम् ॥ ५५ ॥

समिद्धोऽइति समऽइदः । अग्निः । अश्विना ।
 तप्तः । धर्मः । विराडिति विरः । सुतः । दुहे ।
 धेनुः । सरस्वती । सोमम् । शुक्रम् । इह ।
 इन्द्रियम् ॥ ५५ ॥

पदार्थः— (समिद्धः) सम्यक् प्रदीप्तः
 कः (अश्विना) शुभगुणेषु व्याप्तौ (तप्तः) (अग्निः) पाव-
 इव संगतियुक्तः (विराट्) विविधतया राजतं (सुतः) यज्ञ-
 प्रेरितः (दुहे) (धेनुः) दुग्धादात्री गौरिव (सरस्वती)
 शास्त्रविज्ञानयुक्ता वाक् (सोमम्) ऐश्वर्यम् (शुक्रम्)
 शुद्धम् (इह) अस्मिन् संसारे (इन्द्रियम्) धनम् ॥५५॥

अन्वयः— यथेह धेनुस्सरस्वतीशुक्रंसोममिन्द्रियं च
 दोग्धि तथैतमहं दुहे अश्विना तप्तो विराट् सुतः समिद्धो-
 घर्मोऽग्निं यथा विश्वं पानि तथाहमेतत्सर्वं रक्षेयम् ॥५५॥

भावार्थः— अत्र वाचकलुप-अस्मिन् संसारे तुल्य-
 गुणकर्मस्वभावी स्त्रीपुरुषौ सूर्यवत्सत्कीर्तिप्रकाशमानौ
 पुरुषार्थिनी भूत्वा धर्मणैश्वर्यं सत्तत्वं संचिनुताम् ॥ ५५ ॥

पदार्थः— जैसे (इह) इस संसार में (धेनुः) दुध देने वाली गाय व-
 के समान (सरस्वती) शास्त्र विज्ञान युक्त बाणी (शुक्रम्) शुद्ध (सोमम्)
 ऐश्वर्य और (इन्द्रियम्) धन को परिपूर्ण करती है वैसे इसे मैं (दुहे) परि-क-
 पूर्ण करूं । हे (अश्विना) शुभगुणों में व्याप्त स्त्री पुरुषों (तप्तः) तपासे-
 (विराट्) और विविध प्रकार से प्रकाशमान (सुतः) प्रेरणा को प्राप्त (समिद्धः) प्रदीप्तानु

(धर्मः) यज्ञ के समान संगति युक्त (अग्निः) पावक जगत् की रक्षा करता है वैसे मैं इस सब जगत् की रक्षा करूँ ॥ ५५ ॥

भावार्थः-- इस मंत्र में वाचकलुप्त संसार में तुल्य गुण कर्मस्वभाव वाले श्री पुरुष सूर्य के समान कीर्ति से प्रकाशमान पुरुषार्थी होके धर्मसे ऐश्वर्य्य को निरन्तर संचित करें ॥ ५५ ॥

तनूपाइत्यस्य विदभिर्ऋषिः । अश्विसरस्वतीन्द्रा
देवताः । विराडनुष्टुप्छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

अथ प्रकृतविषये वैद्याविद्यासं चरणमाह ॥

अथ इस प्रकृत विषय में वैद्य विद्या के संचार को अगले मंत्र में कहते हैं ॥

तनूपा भिषजा सुतेऽश्विनो उभा सरस्वती । मध्वा रजांसीन्द्रियमिन्द्राय पृथिभिर्वहान् ॥ ५६ ॥

तनूपेति तनुपा । भिषजा । सुते । अश्विना ।
उभा । सरस्वती । मध्वा । रजांसीन्द्रियम् ।
इन्द्राय । पृथिभिरिति पृथिभिः । वहान् ॥ ५६ ॥

पदार्थः-- (तनूपा) यौ तनुं पातस्ती (भिषजा) वैद्यकविद्यावेत्तारी सुते उत्पन्ने जगति (अश्विना) व्याप्तशुभगुण कर्मस्वभावौ (उभा) उभौ (सरस्वती) सरो बहु विज्ञानं विद्यते ययोस्ती (मध्वा) मधुरेण द्रव्येण (रजांसि) लोकान् (इन्द्रियम्) धनम् (इन्द्राय) राज्ञे (पृथिभिः) मार्गैः (वहान्) वहन्तु प्राप्तुवन्तु ॥ ५६ ॥

अन्वयः— हे मनुष्या यथा भिषजा तनूपोभाश्विना विद्यासुशिक्षितौ स्त्रीपुरुषौ सरस्वती च मध्वा सुतेऽस्मिन् जगति स्थित्वा पथिभिर्निद्राय रजांसीन्द्रियं च दध्यातां तथैतद्वहान् ॥ ५६ ॥

भावार्थः— अत्र वाचकलु० यदि स्त्रीपुरुषा वैद्यकविद्यां न जानीयुस्तर्हि रोगाद्विवृत्तिं स्वास्थ्यसंपादनं च कर्त्तुं धर्मं व्यवहारे निरन्तरं चरितुं च न शक्नुयुः ॥ ५६ ॥

पदार्थः— हे मनुष्यो आप लोग जैसे (भिषजा) वैद्यक विद्या के जाने वाले हों (तनूपा) शरीर के रक्षक (उभा) दोनों (अश्विना) शुभगुण कर्म स्वभावों में व्याप्त स्त्री पुरुष (सरस्वती) बहुत विज्ञान युक्त बाण्णी (मध्वा) पीठे गुण से युक्त (सुते) उत्पन्न हुए इस जगत् में स्थित होकर (पथिभिः) मार्गों से (इन्द्राय) राजा के लिये (रजांसि) लोकों और (इन्द्रियम्) धन को धारण करें जैसे इनको (वहान्) प्राप्त हुआये ॥ ५६ ॥

भावार्थः— इस मंत्र में वाचकलु० जो स्त्री पुरुष वैद्यक विद्या को न जानें तो रोगों को निवारण और शरीरादि की स्वस्थता को और धर्म व्यवहार में निरन्तर चलने को समर्थ नहीं होंगे । ५६ ॥

इन्द्रायेत्यस्य विदभिर्ऋषिः । अश्विसरस्वतीन्द्रादेवताः ॥

अनुष्टुप्छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

अथ प्राधान्येन भिषजां व्यवहारमाह ॥

अत्र पञ्चानता से वैद्यों के व्यवहार को कहते हैं ॥

इन्द्रायेन्दुश्च सरस्वती नराशश्चैन
नृग्नहृम् । अर्धात्ताम श्विना मधु मे-
षजं भिषजा सुते ॥ ५७ ॥

इन्द्राय । इन्दुम् । सरस्वती । नराशंसैन ।
नग्नहुम् । अधाताम् । अश्विना । मधु । मेषजम् ।
भिषजा । सुते ॥ ५७ ॥

पदार्थः—(इन्द्राय) दुःखविदारणाय (इन्दुम्)
परमैश्वर्यम् (सरस्वती) प्रशस्तविद्यायुक्तावाणी (नराशंसैन)
नरैः तुस्तंन (नग्नहुम्) यो नन्दयति स नग्नस्तमाददा-
तीति (अधाताम्) दध्याताम् (अश्विना) वैद्यकविद्या-
व्यापिनौ (मधु) ज्ञानवर्द्धकं मधुरादिगुणयुक्तम् (मेषजम्)
औषधम् (भिषजा) सद्गैदौ (सुते) उत्पन्नेऽस्मिज्-
जगति ॥ ५७ ॥

अन्वयः—अश्विनाभिषजेन्द्राय सुते मधु मेषजम-
धाताम् । नराशंसैन सरस्वती नग्नहुमिन्दुमादधातु ॥ ५७ ॥

भावार्थः—वैद्या द्विधा एके उवरादिशरीररोगाऽप-
हारकाश्चिकित्सकाः । अपरे मानसाविद्यादिरोगविनाशका
अध्यापकोपदेशकास्सन्ति यत्रैते वर्तते तत्र रोगाणां
विनाशात्सर्वे प्राणिन आधिव्याधिमुक्ता भूत्वा सुखिनो
भवन्ति ॥ ५७ ॥

पदार्थः—(अश्विना) वैद्यक विद्या में व्याप्त (भिषजा) उत्तय वैद्य
जन (इन्द्राय) दुःख नाश के लिये सुते) उत्पन्न हुए इस जगत् में (मधु)
ज्ञानवर्द्धक कीमलतादिगुणयुक्त (मेषजम्) औषध को (अधाताम्) धारण
करें और (नराशंसैन) समुष्यों से स्तुति किये हुए वचन से सरस्वती प्रश-
स्तविद्यायुक्त बाणी (नग्नहुम्) आज्ञा कराने वाले विषय को ग्रहण करने
वाले (इन्दुम्) ऐश्वर्य को धारण करे ॥ ५७ ॥

भावार्थः—वैद्य दो प्रकार के होते हैं एक उवरादि शरीररोगों के
नाशक चिकित्सा करने वाले और दूसरे जन के रोग जो कि अविद्यादि

मानस क्रोध हैं उन को निवारण करने हारे अध्यापक उपदेशक हैं जहां वे रहते हैं वहां रोगों के विनाश से प्राणी लोग शरीर और मन के रोगों से छूट कर सुखी होते हैं ॥ ५७ ॥

आजुह्वानेत्यस्य विदर्भिर्ऋषिः । अश्विनसरस्वतीन्द्रा देवताः ।

निचृदनुष्टुप् छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

किर उसी वि० ॥

आजुह्वाना सरस्वतीन्द्रायेन्द्रियाणि
वीर्यम् । इडाभिरुश्विनाविपश्चु समू-
र्जश्च रयिं दधुः ॥ ५८ ॥

आजुह्वानेत्याऽजुह्वाना । सरस्वती । इन्द्राय ।
इन्द्रियाणि । वीर्यम् । इडाभिः । अश्विनौ । इपम् ।
सम् । ऊर्जम् । सम् । रयिम् । दधुः ॥ ५८ ॥

पदार्थः—(आजुह्वाना) समन्तात् शब्दायमाना
(सरस्वती) प्रशस्तज्ञानयती स्त्री (इन्द्राय) परमैश्वर्य-
युक्ताय पत्ये (इन्द्रियाणि) श्रोत्रादीनि, ऐश्वर्यजनकानि
सुवर्णादीनि वा (वीर्यम्) शरीरबलकरं घृतादि (इडाभिः)
प्रशंसिताभिरोषधीभिः (अश्विनौ) सूर्याचन्द्रमसाविव
वैद्यकविद्याकार्ये प्रकाशमानौ (इपम्) अक्षादिकम् (सम्)
(ऊर्जम्) पराक्रमम् (सम्) रयिम् (धर्मश्रियम्) दधुः
दधुः ॥ ५८ ॥

अन्वयः—आजुह्वाना सरस्वतीन्द्रायेन्द्रियाणि वीर्यं
चाश्विनाविडाभिरोषधिभिरिपं समूर्जं रयिं च दधुः ॥ ५८ ॥

भावार्थः—त एव विद्यावन्तः सन्ति ये मनुष्याणां
रोगान् नाशयित्वा शरीरात्मबलमुन्नयन्ति सैव पतिव्रताः।
स्त्री ज्ञेया या पत्युः सुखाय धनघृतादि वस्तु स्थापयति ॥५८॥

पदार्थः—(आजुह्वाना) सब ओर से प्रशंसा किई हुई (सरस्वती)
उत्तम ज्ञानवती स्त्री (इन्द्राय) परमेश्वर्ययुक्त पति के लिये (इन्द्रियाणि)
शरीर आदि इन्द्रिय वा ऐश्वर्य्य उत्पन्न करने वाले सुवर्ण आदि पदार्थों और
(वीर्यम्) शरीर में बल के करने वाले घृतादि का तथा (अश्विनौ) सूर्यचंद्र
के समूह वैद्यक विद्या के कार्य में प्रकाशमान वैद्यजन (इहाभिः) अतिउ-
त्तम औषधियों के साथ (इवम्) अन्न आदि पदार्थ (समूर्जम्) उत्तम परा-
क्रम (रयिम्) और उत्तम धर्मश्री को (संदधुः) सम्यक् धारण करें ॥ ५८ ॥

भावार्थः—वे ही उत्तम विद्यावान् हैं जो मनुष्यों के रोगों का नाश
करके शरीर और आत्मा के बल को बढ़ाते हैं, वही पतिव्रता स्त्री जाननी
चाहिये कि जो पति के सुख के लिये धन और घृत आदि वस्तु धर
रखती है ॥ ५८ ॥

अश्विनेत्यस्य विदभिर्ऋषिः । अश्विसरस्वतीन्द्रा देवताः ।

अनुष्टुप्छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

किं उमी वि० ॥

अश्विना नमुचेः सुतश्च सोमश्च शुक्रं
परिस्त्रुता । सरस्वती तमाभरद्बर्हिषेन्द्राय
पार्तवे ॥ ५९ ॥

अश्विना । नमुचे । सुतम् । सोमम् । शुक्रम् ।
परिस्त्रुतेति परिस्त्रुता । सरस्वती । तम् । आ । अभ-
रत् । बर्हिषा । इन्द्राय । पार्तवे ॥ ५९ ॥

पदार्थः--(अश्विना) सद्गुणकर्मस्वभावव्यापिनी

(नमुचेः) यो न मुञ्चति तस्यासाध्यस्यापि रोगस्य (सुत-
म्) सम्यक् निष्पादितम् (सोमम्) सोमादोषधिगणम्
(शुक्रम्) वीर्यकरम् (परिस्तुता) परितः सर्वतो गच्छन्ता-
वव्याहतगती । स्तु गतौ धातोः क्तिप् तुक् द्विवचनस्य सु-
पामित्यात्वम् (सरस्वती) प्रशंसिता गृहिणी तथा पुरुषः
(तम्) (आ) (अभरत्) विभर्ति (ग्रहिणा) सुख-
वर्द्धकेन कर्मणा (इन्द्राय) परमैश्वर्यमुखाय (पातवे) पातुं
अत्र पा धातोस्तुमर्थेनवेन् प्रत्ययः ॥ ५६ ॥

अन्वयः--यो परिस्तुनाऽश्विना सरस्वतीग्रहिणेन्द्राय
नमुचेर्निवारणाय च शुक्रं सुतं सोमं पातवे तमाभिरत् सम-
न्ताद्भरतः सदा तावेव सुखिनी भवतः ॥ ५६ ॥

भावार्थः--ये साङ्गोपाङ्गान् वेदान् पठित्व हस्त-
क्रियां विजानन्ति तेऽसाध्यानापि रोगान्निवर्तयन्ति ॥ ५६ ॥

पदार्थः--जो (परिस्तुता) सब ओर से अच्छे चलन युक्त (नमुचे-
ना) शुभ गुण कर्म स्वभावों में व्याप्त (सरस्वती) प्रशंसा युक्त स्त्री तथा पु-
रुष (ग्रहिणा) सुख बढ़ाने वाले कर्म से (इन्द्राय) परमैश्वर्य के सुख के
लिये और (नमुचेः) जो नहीं छोड़ता उस असाध्य रोग के दूर होने के लिये
(शुक्रम्) वीर्यकारी (सुतम्) अच्छे मिट्ट किये (सोमम्) सोम आदि ओष-
धियों के समूह की (पातवे) रक्षा के लिये (तम्) उस रस को (आ, अभ-
रत्) धारण करती और करता है बेही सर्वदा सुखी रहते हैं ॥ ५६ ॥

भावार्थः--जो अंग उपांग सहित वेदों को पढ़ के हस्तक्रिया जानते
हैं वे असाध्य रोगों को भी दूर करते हैं ॥ ५६ ॥

कवण्य इत्यस्य विदर्भिर्ऋषिः । अश्विसरस्वतीन्द्रा देवताः ।

अनुष्टुप्छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

अथ विद्वद्विषयमाह ॥

अत्र विद्वद्वि० ॥

कवण्यो न व्यचस्वतीरश्विभ्यां न
दुरो दिशः । इन्द्रो न रोदसीऽ उभे दु-
हे कामान्त्सरस्वतः ॥ ६० ॥

कवण्यः । न । व्यचस्वतीः । अश्विभ्यामित्य-
श्विभ्याम् । न । दुरः । दिशः । इन्द्रः । न । रो-
दसीऽइति रोदसी । उभे इत्युभे । दुहे । कामान् ।
सरस्वती ॥ ६० ॥

पदार्थः—(कवण्यः) प्रशस्ताः । अत्र कु शब्दे
धातोर्बाहुलकादौणादिकोऽपट् प्रत्ययः (न) इव (व्यच-
स्वतीः) व्याप्तिमत्यः (अश्विभ्याम्) सूर्याचन्द्रमोभ्याम्
(न) (इव) (दुरः) द्वाराणि (दिशः) (इन्द्रः) विदु-
त् (न) इव (रोदसी) दयावापृथिव्यौ (उभे) (दुहे)
पिपर्मि (कामान्) (सरस्वती) प्रशस्तविज्ञानयुक्ता ॥ ६० ॥

अन्वयः—सरस्वत्यहमिन्द्र अश्विभ्यां व्यचस्वतीः
कवण्यो दिशो न दुरो न उभे रोदसी न वा कामान् दुहे ॥ ६० ॥

भावार्थः—अत्रोपमालं०—यथेन्द्रः सूर्याचन्द्रमो-
भ्यां दिशां द्वाराणां चान्वकारं विनाशयति यथा वां भू-
मिप्रकाशौ धरति तथा विदुषी पुरुषार्थेनेच्छाः प्रपूरयेत् ॥ ६० ॥

पदार्थः—(सरस्वती) अतिश्रेष्ठ ज्ञानवती में (इन्द्रः) बिजुली (अश्विन्याम् सूर्य और चन्द्रमा से (उपसरस्वतीः) व्याप्त होने वाली कवयः) अत्यन्त प्रशंसित (दिशः) दिशाओं को (न) जैसे तथा (दुरः) द्वारों को (न) जैसे वा (उभे) दोनों (रोदसी) आकाश और पृथिवी को जैसे (न) वैसे (कामान्) कामनाओं को (दुहे) पूर्ण करती हूँ ॥ ६० ॥

भावार्थः—इस मंत्र में उपमालं०—जैसे बिजुली सूर्यचन्द्रमा से दिशाओं के और द्वारों के अन्धकार का नाश करती है वा जैसे पृथिवी और प्रकाश का धारण करती है वैसे पंडिता स्त्री पुरुषार्थ से अपनी इच्छा पूर्ण करे ॥ ६० ॥

उपासानक्तमित्यस्य विदभिर्ऋषिः । अश्विसरस्वतीन्द्रा

देवताः । अनुष्टुप् छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

पुस्तमेव विषयमाह ॥

किं उच्यते वि०

उपासानक्तमश्विना दिवेन्द्रं सुसा-
यमिन्द्रियैः । संजानाने सुपेशसा समज्-
जाते सरस्वत्या ॥ ६१ ॥

उपासा । उपसे युपसा । नक्तम् । अश्विना ।
दिवा । इन्द्रम् । सायम् । इन्द्रियैः । संजानानेऽ-
इति समज्जानाने । सुपेशमेति सुपेशसा । सम् ।
अज्जातेऽइत्यज्जाते । सरस्वत्या ॥ ६१ ॥

पदार्थः—(उपासा) प्रभाते । अत्रान्येषामपीत्यु-
पधादीर्घः (नक्तम्) रात्रौ (अश्विना) सूर्याचन्द्रमसौ (दिवा)
दिने (इन्द्रम्) विद्युत्तम् (सायम्) संध्यासमये (इन्द्रि-
यैः) इन्द्रस्य जीवस्य सिद्धैः (संजानाने) (सुपेशसा)

सुहृषौ (सम्) (अञ्जाते) प्रसिध्यतः (सरस्वत्या)
प्रशस्तसुशिक्षितया वाचा ॥ ६१ ॥

अन्वयः— हे विद्वांसो यथा सुपेशसाऽश्विना सर-
स्वत्योषासा नक्तं सायं च दिवेन्द्रियैरिन्द्रं च संजानाने
समञ्जाते तथा यूयमपि प्रसिध्यत ॥ ६१ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—यथोपा रात्रिं सायं च
दिनं निवर्त्तयति यथा विद्वद्भिरविद्याकुशिक्षे निवार्य सर्व
विद्यासुशिक्षायुक्ताः संपादनीयाः ॥ ६१ ॥

पदार्थः— हे विद्वान् लोगो जैसे (सुपेशसा) अच्छे रूप वा-
ले (अश्विना) सूर्य और चन्द्रमा (सरस्वत्या) अच्छी उत्तम शिक्षा पाई
हुई वाणी से (उषासा) प्रभात (नक्तम्) रात्रि (सायम्) संध्याकाल
और (दिवा) दिन में (इन्द्रियैः) जीव के लक्षणों से (इन्द्रम्) बिजुली
को (संजानाने) अच्छे प्रकार प्रकट करते हुए (समञ्जाते) प्रसिद्ध हैं वैसे
तुम भी प्रसिद्ध होओ ॥ ६१ ॥

भावार्थः— इस मंत्र में वाचकलु०—जैसे प्रातः समय रात्रि को
और संध्याकाल दिन को निवृत्त करता है वैसे विद्वानों को भी चाहिये कि
अविद्या और दुष्ट शिक्षा का निवारण करके सब लोगों को सब विद्या
ओं की शिक्षा में नियुक्त करें ॥ ६१ ॥

पातमित्यस्य विदभिर्ऋषिः । अश्विसरस्वतीन्द्रा देवताः ।

अनुष्टुप्छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

अथ विद्वद्विषये सामयिकं रक्षादिविषयं भैषज्यादिवि० ॥

अब विद्वद्विषय में सामयिक रक्षा विषय और भैषज्यादि वि० ॥

पातन्नाऽअश्विना दिवा प्राहि नक्तं
सरस्वति । दैव्या होतारा भिषजा प्रा-
तमिन्द्रं सचा सुते ॥ ६२ ॥

पातम् । नः । अश्विना । दिवा । पाहि ।
 नक्तम् । सरस्वति । दैव्या । होतॄरा । भिषजा ।
 पातम् । इन्द्रम् । सचा । सुते ॥ ६२ ॥

पदार्थः—(पातम्) रक्षतम् (नः) अस्मान् (अश्विना) अध्यापकोपदेशकौ (दिवा) दिवसे (पाहि) रक्ष (नक्तम्) रात्रौ (सरस्वति) बहुविद्यायुक्तमातः (दैव्या) दिव्यगुणसम्पन्नौ (होतॄरा) सर्वस्य सुखदातारौ (भिषजा) वैद्यौ (पातम्) रक्षतम् (इन्द्रम्) ऐश्वर्यप्रदं सोमरसम् (सचा) समवेतौ (सुते) उत्पन्ने ऽस्मिञ्जगति ॥ ६२ ॥

अनवयः—हे दैव्या ऽश्विना युवां दिवा नक्तं नः पातम् । हे सरस्वति नः पाहि । हे होतॄरा सचा भिषजा सुतइन्द्रं पातम् ॥ ६२ ॥

भावार्थः—यथा सद्वैद्यो रोगनिवारकान्यौषधानि जानन्ति तथा ऽध्यापकोपदेशकौ मातापितरौ चा ऽविद्यारोगनिवारकानुपायाज्जानन्तु ॥ ६२ ॥

पदार्थः— हे (दैव्या) दिव्य गुण युक्त (अश्विना) पढ़ाने और उपदेश करने वाले तुम लोग (दिवा) दिन में (नक्तम्) रात्रि में (नः) हमारी (पातम्) रक्षा करो । (हे सरस्वति) बहुत विद्याओं से युक्त माता तू हमारी (पाहि) रक्षा कर । हे (होतॄरा) सब लोगों को सुख देने वाले (सचा) अच्छे मिले हुए (भिषजा) वैद्य लोगों तुम (सुते) उत्पन्न हुए इस जगत् में (इन्द्रम्) ऐश्वर्य देने वाले सोमलता के रस की (पातम्) रक्षा करो ॥ ६२ ॥

भावार्थः—जैसे अच्छे वैद्य रोग मिटाने वाली बहुत औषधियों को जानते हैं वैसे अध्यापक और उपदेशक और माता पिता अविद्या रूप रोगों को दूर करने वाले उपायों को जानें ॥ ६२ ॥

तिस्र इत्यस्य विदमिर्ऋषिः । अश्विनसरस्वतीन्द्रा देवताः ।

अनुष्टुप्छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

पुनर्भेषज्यादिविषयमाह ॥

क्षिर भेषज्यादि वि० ॥

तिस्रस्त्रेधा सरस्वत्यश्विना भार-
तीडा । तीव्रंपरिस्त्रुतासोममिन्द्राय
सुषुवर्मदम् ॥ ६३ ॥

तिस्रः । त्रेधा । सरस्वती । अश्विना । भारती ।
इडा । तीव्रम् । परिस्त्रुतेति परिऽस्त्रुता । सोमम् ।
इन्द्राय । सुषुवुः । सुषुवुरिति सुषुवुः । म-
दम् ॥ ६३ ॥

पदार्थः—(तिस्रः) त्रित्वसंख्याविशिष्टाः (त्रेधा)
त्रिभिः प्रकारैः (सरस्वती) सुशिक्षिता वाणी (अश्वि-
ना) सद्देवी (भारती) धारिका माता (इडा) स्तोतुं
योग्योपदेशिका (तीव्रम्) तीव्रगुणस्वभावम् (परिस्त्रुता)
परितः सर्वतः स्रवन्ति येन तेन (सोमम्) ओषधिरसं प्रे-
रणास्वरं व्यवहारं वा (इन्द्राय) ऐश्वर्याय (सुषुवुः)
निष्पादयन्तु (मदम्) हर्षकम् ॥ ६३ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या यथा सरस्वती भारतीडा च

तिस्रोऽश्विना चेन्द्राय परिखुता तीव्रं मदं सोमं व्रीधा सु-
पुवुस्तथा यूयमपेघनं सुपुनोत ॥ ६३ ॥

भावार्थः—मनुष्यैः सोमाद्योषधिरसं निर्माय पीत्वा-
ऽऽरोग्यं कृत्वा वाचं धियं वक्तृत्वं चोन्नेयम् ॥ ६३ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो वैसे (सरस्वती) अच्छे प्रकार शिखा
पाई हुई वाणी (भारती) धारण करने हारी माता और (वृद्धा) स्तुति
के योग्य उपदेश करने हारी ये (तिस्रः) तीन और (अश्विना) अच्छे
दो वैद्य (इन्द्राय) ऐश्वर्य के लिये (परिखुता) सब ओर से करने के साथ
(तीव्रम्) तीव्रगुणस्वभाव वाले (मदम्) हर्षकर्म (सोमम्) औषधि के
रस वा मेरणा नाम के व्यवहार को (व्रीधा) तीव्र प्रकार से (सुपुवुः) उ-
त्पन्न करें वैसे तुम भी इस की सिद्धि अच्छे प्रकार करो ॥ ६३ ॥

भावार्थः—मनुष्यों को चाहिये कि सोम आदि औषधियों के र-
स की सिद्ध कर उस की पीके शरीर आरोग्य करके उत्तम वाणी सुद्ध बु-
द्धि और यथार्थ वक्तृत्व शक्ति की सम्पत्ति करें ॥ ६३ ॥

अश्विनेत्यस्य विदभिर्ऋषिः । अश्विसरस्वतीन्द्रा

देवताः । अनुष्टुप् छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

अश्विना भेषजं मधु भेषजं नः स-
रस्वती । इन्द्रे त्वष्टायशः श्रियं धरु-
पश्चरूपमधुः सुते ॥ ६४ ॥

अश्विना । भेषजम् । मधु । भेषजम् । नः । स-
रस्वती । इन्द्रे । त्वष्टा । यज्ञः । श्रियम् । रूपश्च-
रूपमिति रूपम् ऽरूपम् । अधुः । सुते ॥ ६४ ॥

पदार्थः—(अश्विना) विदधा शिक्षकी (भेषजम्) औषधम् (मधु) मधुरादिगुणोपेतम् (भेषजम्) (नः) अस्मभ्यम् (सरस्वती) विदुषी शिक्षिता माता (इन्द्रे) परमेश्वर्ये (त्वष्टा) तनूकर्ता (यशः) (श्रियम्) लक्ष्मीम् (रूपंरूपम्) अत्र वीप्सायां द्वित्वम् (अधुः) दध्यासुः (सुते) निष्पादिते ॥ ६४ ॥

अन्वयः—नोऽश्विना सरस्वती त्वष्टा च विद्वांसः सुत इन्द्रे भेषजं मधुभेषजं यशः श्रियं रूपंरूपं चाऽधुः ॥ ६४ ॥

भाष्यार्थः—यदा मनुष्या ऐश्वर्यं प्राप्नुयुस्तदैतान्युत्तमान्यौषधानि यशः सुशोभां च निष्पादयितुं शक्नुयुः ॥ ६४ ॥

पदार्थः—(नः) हमारे लिये (अश्विना) विद्या विज्ञाने वाले अध्यापकोपदेशक (सरस्वती) विदुषी शिक्षापाई हुई माता और (त्वष्टा) सूक्ष्मता करने वाला ये विद्वान् लोग (सुते) उत्पन्न हुए (इन्द्रे) परमेश्वर्य में (भेषजम्) सामान्य और (मधु, भेषजम्) मधुरादि गुणयुक्त औषध (यशः) कीर्ति (श्रियम्) लक्ष्मी और (रूपंरूपम्) रूप रूप की (अधुः) धारण करने की समर्थ होवें ॥ ६४ ॥

भाष्यार्थः—जब मनुष्य लोग ऐश्वर्य की प्राप्ति होवें तब इन उत्तम औषधिकी कीर्ति और उत्तम शोभा को सिद्ध करें ॥ ६४ ॥

ऋतुधेत्यस्य विदभिर्ऋषिः । अश्विसरस्वतीन्द्रा देवताः ॥

अनुष्टुप्छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

किं उच्यते ॥

ऋतुधेन्द्रो वनस्पतिः शशमानः परि-

त्या स्वाहेन्द्रे गोभिर्दुग्धादि न सुतं मधु सोमं पुष्पं समधा-
तम् ॥ ६६ ॥

भावार्थः—अत्रोपमालं०—वैद्यः श्रेष्ठया हस्तक्रि-
यया सर्वोषधिरसं संगृह्णीयुः ॥ ६६ ॥

पदार्थः—हे (अश्विना) अच्छी शिखा पाए हुए बैद्यो (वासरेण) प्रमा-
ण युक्त मांड (परिस्रुता) सब ओर से मधुर आदि रस से युक्त सरस्वत्या
अच्छा शिखा औ० ज्ञान से युक्त नाणी से और (स्वाहा) सत्यक्रियो से तथा
(इन्द्रे) परमेश्वर्य के होते (गोभिः) गोओं से दुग्ध आदि पदार्थों को जैसे
(न) बैसे (मधु) मधुर आदि गुणों से युक्त (सुतम्) सिद्ध किये (सोमम्)
ओषधिया के रस को तुम (समधातम्) अच्छे प्रकार धारण करो ॥ ६६ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में उपमालं०—वैद्य लोग वक्ष्य हस्तक्रिया से सब ओ-
षधियों के रस को ग्रहण करें ॥ ६६ ॥

अश्विनाहविरित्यस्य विदर्भिर्ऋषिः । अश्विनसरस्वती-
र्द्धा देवताः । भुरिगनुष्टुप्छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

किं उसी वि० ॥

अश्विनाहविरिन्द्रियं नमुचेर्धिया
सरस्वती । आशुक्रमासुराद्वसु मध-
मिन्द्राय जम्बिरे ॥ ६७ ॥

अश्विना । हविः । इन्द्रियम् । नमुचेः । धिया ।
सरस्वती । आ । शुक्रम् । आसुरात् । वसु । मधम् ।
इन्द्राय । जम्बिरे ॥ ६७ ॥

पदार्थः—(अश्विना) सुवेदघौ (हविः) आदा-
तुमर्हम् (इन्द्रियम्) मनआदि (नमुचेः) अविमश्वरा-
त्कारणादुत्पत्त्यात्कार्यात् (धिया) प्रज्ञया (सरस्वती)
(आ) (शुक्रम्) वीर्यम् (आसुरात्) मेघात् (वसु)
(मघम्) पूज्यम् (इन्द्राय) ऐश्वर्याय (जभिरे)
धरेयुः ॥ ६० ॥

अन्वयः—अश्विना सरस्वती च धिया नमुचेर्ह-
विरिन्द्रियमासुराश्चक्रं मघं वस्विन्द्रायाजभिरे ॥ ६० ॥

भावार्थः—स्त्रीपुरुषैरेश्वर्यसुखप्राप्तय औषधानि-
संसेव्यानि ॥ ६० ॥

पदार्थः—(अश्विना) अच्छे वैदघ और (सरस्वती) अच्छी शिक्ता-
युक्त की (धिया) बुद्धि से (नमुचेः) नाशरहित कारण से उत्पन्न हुए
कार्य से (हविः) ग्रहण करने योग्य (इन्द्रियम्) मन को (आसुरात्)
मेघ से (शुक्रम्) पराक्रम और (मघम्) पूज्य (वसु) धन को (इन्द्राय)
ऐश्वर्य के लिये (आजभिरे) धारण करें ॥ ६१ ॥

भावार्थः—स्त्री और पुरुषों को चाहिये कि ऐश्वर्य से सुख की प्राप्ति
के लिये औषधियों का सेवन किया करें ॥ ६१ ॥

यमिस्थस्य विदभिर्भृषिः । अश्विसरस्वतीन्द्रा देवताः ।

अनुष्टुप्छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

जि र वसी कि० ॥

यमश्विना सरस्वती हविषेन्द्रमय-

दर्धयन् । सविभेद बलं मधनमु चावासुरे
सचा ॥ ६८ ॥

यम् । अश्विना । सरस्वती । हविषा । इन्द्रम्
अवर्द्धयन् । सः । विभेद । बलम् । मधम् । नमुचौ
आसुरे । सचा ॥ ६८ ॥

पदार्थः—(यम्) (अश्विना) अध्यापकोपदेशकी
(सरस्वती) विदुषी स्त्री (हविषा) सुसंस्कृतहोमसाग्न्या
(इन्द्रम्) ऐश्वर्यम् (अवर्द्धयन्) वर्द्धयन्तु (सः) (विभे-
द) भिन्द्यात् (बलम्) (मधम्) परमपूज्यम् (नमुचौ)
अविनाशिकारणे (आसुरे) असुरे मेघे भवे (सचा)
संयुक्ती ॥ ६८ ॥

अन्वयः—सचाऽश्विना सरस्वती च नमुचावासुरे
हविषा यमिन्द्रमवर्द्धयन् स मधं बलं विभेद ॥ ६८ ॥

भावार्थः—यद्योषधिरसं क्रियागुणैरुत्तमं कुयुस्त-
र्हि स रोगहन्ता स्यात् ॥ ६८ ॥

पदार्थः—(सचा) संयोग किये हुए (अश्विना) अध्यापक और उपदि-
शक तथा (सरस्वती) विदुषी स्त्री । नमुचौ) नाशरहित कारण से उत्प-
न्न (आसुरे) मेघ में होने के निमित्त घरमें (हविषा) अच्छी बनाई
हुई होम की सामग्री से (यम्) जिस (इन्द्रम्) ऐश्वर्य की (अवर्द्धयन्)
बढ़ाते (सः) वह (मधम्) परमपूज्य (बलम्) बल का (विभेद) भेदकरे ॥ ६८ ॥

भावार्थः जो औषधियों के रस की कर्तव्यता के मुकी से उत्तम करें
वह रोग का नाश करने हारा देवे ॥ ६८ ॥

तमित्यस्य विदभिर्ऋषिः । अश्विसरस्वतीन्द्रा देवताः ।
निचूदनुष्टुप् छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

अथ विद्वद्विषयमाह ॥

अथ विद्वानों के वि० ॥

तमिन्द्रं पशवः सचाश्विनोभा सर-
स्वती । दधाना अभ्यनूषत हविषा य-
ज्ञे इन्द्रियैः ॥ ६८ ॥

तम् । इन्द्रम् । पशवः । सचा । अश्विना । उभा ।
सरस्वती । दधानाः । अभि । अनूषत । हविषा ।
यज्ञे । इन्द्रियैः ॥ ६९ ॥

पदार्थः—(तम्) (इन्द्रम्) ब्रह्मादिगुणधारकं
सोमम् (पशवः) गवादयः (सचा) विद्यासमवेतौ (अ-
श्विना) वैद्यकविद्यानिपुणावध्यापकोपदशकौ (उभा) द्वौ
(सरस्वती) सत्यविज्ञानयुक्ता (दधानाः) धरन्तः (अभि)
सर्वतः (अनूषत) प्रशंसत (हविषा) सामग्र्या (यज्ञे) इन्-
द्रियैः) धनैः ॥ ६९ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या सचाश्विनोभा इन्द्रियैर्यमिन्द्रं
दध्याताम् तं सरस्वती दध्यात् यं च पशवो दध्युस्तं हवि-
षा दधानाः सन्तो यज्ञे अभ्यनूषत ॥ ६९ ॥

भावार्थः—ये धर्माचरणाद् धनेन धनं वर्धयन्ति ते
प्रशंसां प्राप्नुवन्ति ॥ ६९ ॥

पदार्थः—हे ननुष्य लोगो (सभा) विद्या से युक्त (अभिषेका) वैद्य-
क विद्या में चतुर अध्यापक और उपदेशक (उभा) दोनों (इन्द्रियैः) ध-
नों से जिन (इन्द्रम्) बल आदि गुणों के धारण करने हारे सोम की धा-
रण करें (तम्) उस का (सरस्वती) सत्य विज्ञान से युक्त स्त्री धार-
ण करे और जिस को (पशवः) गौ आदि पशु धारण करें उस को
(हविषा) सामग्री से (दधानाः) धारण करते हुए जन (यज्ञे) यज्ञ में
(अभ्यनूषत) सब ओर से प्रशंसा करें ॥ ६९ ॥

भावार्थः—जो लोग धर्म के आचरण से धन के साथ धन को बढ़ाति
हैं वे प्रशंसा को प्राप्त होते हैं ॥ ६९ ॥

य इत्यस्य विदभिर्ऋषिः । इन्द्रसवितृवरुणा देवताः ।

अनुष्टुप् छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

यऽइन्द्रऽइन्द्रियं दधुःसविता वरु-
णो भर्गः । स सुत्रामा हविर्षति यज-
मानाय सश्चत ॥ ७० ॥

ये । इन्द्रे । इन्द्रियम् । दधुः । सविता । वरुणः ।
भर्गः । सः । सुत्रामेति सुत्रामा । हविर्षति । हविः-
पतिरिति हविऽपतिः । यजमानाय । सश्चत ॥ ७० ॥

पदार्थः—(ये) (इन्द्रे) ऐश्वर्यं (इन्द्रियम्)
धनम् (दधुः) (सविता) ऐश्वर्यमिच्छुः (वरुणः) श्रेष्ठः
(भगः) भजनीयः (सः) (सुत्रामा) सुष्ठुरक्षकः (हवि-
ष्पतिः) हविषां पालकः (यजमानाय) यज्ञाऽनुष्ठात्रे (स-
श्रुत) भजतु । पञ्च सेवने लोढर्थं लङ् सुमागमोऽडभाव-
श्च छान्दसः ॥ ७० ॥

अन्वयः— हे विद्वन् य इन्द्र इन्द्रियं दधुस्ते सु-
खिनः स्युरतो यो भगो वरुणः सविता सुत्रामा हविष्पति-
र्जनो यजमानायेन्द्रियं सश्रुतसेवते स प्रतिष्ठां प्राप्नुयात् ॥ ७० ॥

भाषार्थ—तथा पुरोहितो यजमानस्यैश्वर्यं वर्द्धयति तथा
यजमानोपि पुरोहितस्य धनं वर्द्धयेत् ॥ ७० ॥

पदार्थः—हे विद्वन् (ये) जो लोग (इन्द्रे) ऐश्वर्य में (इन्द्रियम्)
धन को (दधुः) धारण करें वे सुखी होंगे । इस कारण जो (भगः) सेवा
करने के योग्य (वरुणः) श्रेष्ठ (सविता) ऐश्वर्य की इच्छा से युक्त (सु-
त्रामा) अच्छे प्रकार रक्षक (हविष्पतिः) होम करने योग्य पदार्थों की रक्षा करने
हारा अनुष्ठ (यजमानाय) यज्ञ करने वाले के लिये धन को (सश्रुत)
सेवे (सः) वह प्रतिष्ठा को प्राप्त होवे ॥ ७० ॥

भाषार्थः—जैसे पुरोहित यजमान के ऐश्वर्य को बढ़ाता है वैसे यज-
मान भी पुरोहित के धन को बढ़ावे ॥ ७० ॥

सवितेत्यस्य विदभिर्ऋषिः । इन्द्रसवितृवरुणा देवताः ।

अनुष्टुप् छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि०

सविता वरुणो दधुव्यजमानाय द्वा-
शुषे । आदत्त नमुचेर्वसु सुत्रामा व-
लमिन्द्रियम् ॥ ७१ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो जैसे (वरुणः) उत्तम पुरुष (सविता) ऐश्वर्योत्पादक (सुत्रामा) अच्छे प्रकार रक्षा करने हारा सभा का अध्यक्ष (भगेन) ऐश्वर्य के साथ वर्तमान (सत्रम्) राज्य और (इन्द्रियम्) मन आदि (श्रियम्) राज्यलक्ष्मी और (यज्ञम्) यज्ञ को प्राप्त होता है वैसे यशसा कीर्ति के साथ (बलम्) बल को (दधानाः) धारण करते हुए तुम (आशत) प्राप्त होओ ॥ ७२ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में वाचकलु०—ऐश्वर्य के बिना राज्य राज्य के बिना राज्यलक्ष्मी और राज्यलक्ष्मी के बिना भोग प्राप्त नहीं होते इसलिये निम्न पुरुषार्थ करना चाहिये ॥ ७२ ॥

अश्विनैत्यस्य विदुर्भिर्ऋषिः । अश्विसरस्वतीन्द्रा देवताः ।

निचृदनुष्टुप्छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

अश्विना गोभिरिन्द्रियमश्वेभिर्वीर्यं
बलम् । हविषेन्द्रं सरस्वती यज-
मानमवर्द्धयन् ॥ ७३ ॥

अश्विना । गोभिः । इन्द्रियम् । अश्वेभिः । वी-
र्यम् । बलम् । हविषा । इन्द्रम् । सरस्वती । य-
जमानम् । अवर्द्धयन् ॥ ७३ ॥

पदार्थः—(अश्विना) अध्यापकोपदेशकौ (गो-
भिः) सुशिक्षिताभिर्वाणीभिः पृथिवीधेनुभिर्वा (इन्द्रियम्)
धनम् (अश्वेभिः) सुशिक्षितैस्तुरङ्गादिभिः (वीर्यम्) प-
राक्रमम् (बलम्) (हविषा) उपादत्तेन पुरुषार्थेन (इ-
न्द्रम्) ऐश्वर्ययुक्तम् (सरस्वती) सुशिक्षिता विदुषी स्त्री
(यजमानम्) सत्यानुष्ठानस्य यज्ञस्य कर्तारम् (अव-
र्द्धयन् ॥ ७३ ॥

अन्वयः--अश्विना सरस्वती च गोभिरश्वेभिर्हवि-
षेन्द्रियं वीर्यं बलमिन्द्रं यजमानमवर्द्धयन् ॥ ७३ ॥

भावार्थः--ये येषां समीपे निवसेयुस्तेषां योग्यता-
स्ति ते तान् सर्वैः शुभगुणकर्मभिरैश्वर्यादिना च समुन्न-
येयुः ॥ ७३ ॥

पदार्थः—(अश्विना) अध्यापक उपदेशक और (सरस्वती) शिक्षा युक्त विदुषी स्त्री (गोभिः) अच्छे प्रकार शिक्षायुक्त वाणी वा पृथिवी और गौओं तथा (अश्वेभिः) अच्छे प्रकार शिक्षा पाये हुए घोड़ों और (हविषा) अंगीकार किये हुए पुरुषार्थ से (इन्द्रियम्) धन(वीर्यम्) पराक्रम (बलम्) बल और (इन्द्रम्) ऐश्वर्य युक्त (यजमानम्) सत्य अनुष्ठानरूप घन के करने हारे को (अवर्द्धयन्) बढ़ावे ॥ ७३ ॥

भावार्थः— जो लोग जिन के समीप रहें उन को योग्य है कि वे उन को सब अच्छे गुणकर्मों और ऐश्वर्य आदि से उन्नति को प्राप्त करें ॥ ७३ ॥

ता नासत्येत्यस्य विदभिर्ऋषिः । अश्विसरस्वतीन्द्रा-

देवताः । निचृदनुष्टुप् छन्दः । गांधारः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

ता नासत्या सुपेशसा हिरण्यवर्त्तनी
नरा । सरस्वती हविष्मतीन्द्र कर्मसु
नोऽवत ॥ ७४ ॥

ता । नासत्या । सुपेशसेति सुपेशसा । हिर-
ण्यवर्त्तनीऽइति हिरण्यऽवर्त्तनी । नराः । सरस्वती ।
हविष्मती । इन्द्र । कर्मस्विति कर्मऽसु । नः ।
अवत ॥ ७४ ॥

पदार्थः—(ता) तौ (नासत्या) असत्याचर-
णरहितौ (सुपेशसा) सुरूपा (हिरण्यवर्त्तनी) यौ हि-
रण्यं सुवर्णं वर्त्तयतस्तौ (नराः) सर्वगुणानां नेतारौ (स-
रस्वती) विज्ञानवती (हविष्मती) प्रशस्तानि हवीं-
ष्यादातुमर्हाणि विद्वन्ते यस्याः सा (इन्द्र) ऐश्वर्यवन्
(कर्मसु) (नः) अस्मान् (अवत) ॥ ७४ ॥

अन्वयः—हे इन्द्र विद्वांस्ता नासत्या सुपेशसा
हिरण्यवर्त्तनी नराऽध्यापकोपदेशकौ हविष्मती सरस्वती
स्त्री त्वं च कर्मसु नोऽवत ॥ ७४ ॥

भावार्थः—यथा विद्वांसोऽध्यापनोपदेशैः सर्वान् दु-
ष्टकर्मभ्यो निवर्त्य श्रेष्ठेषु कर्मसु प्रवर्त्य रक्षन्ति तथैवैते स-
र्वे रक्षणीयाः ॥ ७४ ॥

पदार्थः—हे (इन्द्र) ऐश्वर्य वाले विद्वन् (ता) वे (नासत्या)
असत्य आचरण से रहित (सुपेशसा) अच्छे रूप युक्त (हिरण्यवर्त्तनी)
सुवर्ण का वर्त्ताव करने वाली (नरा) सर्वगुण प्रापक पहाने और उपदेश
करने वाली (हविष्मती) उत्तम ग्रहण करने योग्य पदार्थ जिस के विद्य-
मान वह (सरस्वती) विदुषी स्त्री और आप (कर्मसु) कर्मों में (नः)
हमारी (अवत) रक्षा करो ॥ ७४ ॥

भावार्थः—जैसे विद्वान् पुरुष पढ़ने और उपदेश से सब को दुष्ट कर्मों
से दूर करके अच्छे कर्मों में प्रवृत्त कर रक्षा करते हैं वैसे ही ये सब को रक्षा
करने के योग्य हैं ॥ ७४ ॥

ताभिषजेत्यस्य विदर्भिर्ऋषिः । अश्विसरस्वतीन्द्रा-
देवताः । अनुष्टुप्छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥
पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

ता भिषजा सुकर्मणा सा सुदुघा स-
रस्वती । स वृत्रहा शतक्रतुरिन्द्राय
दधुरिन्द्रियम् ॥ ७५ ॥

ता । भिषजा । सुकर्मणेति सुऽकर्मणा । सा ।
सुदुघेति सुऽदुघा । सरस्वती । सः । वृत्रहेति वृ-
त्रऽहा । शतक्रतुः । इन्द्राय । दधुः । इन्द्रियम् ॥ ७५ ॥

पदार्थः—(ता) तौ (भिषजा) शरीरात्मरोग-
निवारकौ (सुकर्मणा) सुष्ठुघर्म्यया क्रियया (सा) (सु-
दुघा) कामान् या सुष्ठु दोग्धि प्रपूर्ति सा (सरस्वती) पू-
र्णविदायुक्ता (सः) (वृत्रहा) यो वृत्रं मेघं हन्ति स
सूर्यः (शतक्रतुः) अतुलप्रज्ञः (इन्द्राय) ऐश्वर्याय (दधुः)
दध्यासुः (इन्द्रियम्) धनम् ॥ ७५ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या यथा ता भिषजा सुकर्मणा सा
सुदुघा सरस्वती स वृत्रहेव शतक्रतुश्चेन्द्रायेन्द्रियं दधुस्तथा
यूयमप्याचरत ॥ ७५ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलुप-अस्मिञ् जगति यथा
विद्वांसः श्रेष्ठाचारिवत्प्रयत्य विद्वाधने समुक्तावन्ति तथा
सर्वे मनुष्याः कुर्याः ॥ ७५ ॥

पदार्थः—हे मनुष्य लोगो जैसे (ता) वे (भिषजा) शरीर और आत्मा के रोगों के निवारण करने हारे (सुकर्मणा) अच्छी धर्मयुक्त क्रिया से युक्त दो वैद्य (सा) वह (सुदुषा) अच्छे प्रकार इच्छा को पूरण करने हारी (सरस्वती) पूर्ण विद्या से युक्त स्त्री और (सः) वह (वृत्रहा) जो मेघ का नाश करता है उस सूर्य के समान (शतक्रतुः) अत्यन्त बुद्धिमान् (इन्द्राय) ऐश्वर्य्य के लिये (इन्द्रियम्) धन को (दधुः) धारण करें वैसे तुम भी आचरण करो ॥ ७५ ॥

भाषार्थः—इस मंत्र में वाचकलु०—जगत् में जैसे विद्वान् लोग उत्तम आचरण वाले पुरुष के समान प्रयत्न करके विद्या और धन को बढ़ाते हैं वैसे सब मनुष्य करें ॥ ७५ ॥

युवमित्यस्य विदभिर्ऋषिः । अश्विसरस्वतीन्द्रा
देवताः । विराडनुष्टुप् छन्दः ॥ गान्धारः स्वरः ॥
पुनः प्रकारान्तरेण विद्वद्विषयमाह ॥

फिर प्रकारान्तर से विद्वानों के वि० ॥

युवश्च सुराममश्विना नमु चावासुरे
सचा । विपिपानाः सरस्वतीन्द्रं कर्म-
स्त्रावत ॥ ७६ ॥

युवम् । सुरामम् । अश्विना । नमुचौ । आसु-
रे । सचा । विपिपानाऽइति विपिपानाः । सरस्व-
ति । इन्द्रम् । कर्मस्विति कर्मऽसु । आवत ॥ ७६ ॥

पदार्थः—(युवम्) युवाम् (सुरामम्) सुष्ठुरभ्यम्
(अश्विना) रक्षादिकर्मव्यापिनी (नमुचौ) प्रवाहेण
नित्यस्वरूपे (आसुरे) असुरो मेघ एव तस्मिन् (सचा)

समवेताः (विपिपानाः) विविधरक्षादिकर्तारः । अत्र द्य-
त्ययेन लुम्बिषये श्लुरात्मनेपदं च बहुलं छन्दसीतीत्वम्
(सरस्वति) या प्रशस्तविज्ञानयुक्ता प्रजा तत्सम्बुद्धौ (इ-
न्द्रम्) परमैश्वर्यम् (कर्मसु) (आवत) पालयत ॥ ७६ ॥

अन्वयः—हे अश्विना सचा युवं हे सरस्वती त्वं
च यथा नमुचावासुरे कर्मसु सुरामिन्द्रमावत तथा वि-
पिपाना अप्याचरत ॥ ७६ ॥

भावार्थः—ये पुरुषार्थेन महदैश्वर्यं प्राप्य धनं सुर-
क्षयाऽनन्दं भुञ्जते ते सदैव वर्द्धन्ते ॥ ७६ ॥

पदार्थः—हे (अश्विना) पालन आदि कर्म करने हारे अध्यापक
और उपदेशक (सचा) मिले हुए (युवम्) तुम दोनों और हे (सरस्वती)
अतिश्रेष्ठ विज्ञान वाली प्रजातृ जैसे (नमुची प्रवाह से नित्यस्वरूप (आ-
सुरे) मेघ में और (कर्मसु) कर्मों में (सुरामम्) अति सुन्दर (इन्द्रम्) प-
रमैश्वर्य का (आवत) पालन करते हो वैसे (विपिपानाः) नामा प्रकार
से रक्षा करने हारे होते हुए आचरण करो ॥ ७६ ॥

भावार्थः—जो लोग पुरुषार्थ से बड़े ऐश्वर्य को प्राप्त हो कर धन की
रक्षा करके आनन्द को भोगते हैं वे सदा ही बढ़ते हैं ॥ ७६ ॥

पुत्रमित्यस्य विदभिर्ऋषिः । अश्विसरस्वतीन्द्रा
देवताः । विराडनुष्टुप्छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

पुनः प्रकारान्तरेण विद्वद्विषयमाह ॥

फिर प्रकारान्तरसे विद्वानों के वि० ॥

पुत्रमिव पितरावश्विनोभेन्द्रावथुः
काव्यैर्दं ११ सनाभिः । यत्सुरामं व्यपि-
बः शचीभिः सरस्वती त्वा मघवन्न-
भिष्याक् ॥ ७७ ॥

पुत्रमिवेति पुत्रम् इव । पितरौ । अश्विना ।
 उभा । इन्द्र । आवथुः । काव्यैः । दंसनाभिः ।
 यत् । सुरामम् । वि । अपिबः । शचीभिः । सर-
 स्वती । त्वा । मघवन्निति मघऽवन् । अभिष्णक् ॥ ७७ ॥

पदार्थः—(पुत्रमिव) (पितरौ) (अश्विनी)
 अध्यापकोपदेशका (उभा) (इन्द्र) विद्वैश्वर्ययुक्त वि-
 दून् (आवथुः) रक्षताम् । पुरुषव्यत्ययः (काव्यैः) क-
 विभिर्निर्मितैः (दंसनाभिः) कर्मभिः (यत्) (सुरामम्)
 सुष्ठु रमन्ते यस्मिन् तत् (वि) (अपिबः) पिबेः (श-
 चीभिः) प्रज्ञाभिः (सरस्वता) सुशिक्षिता स्त्री (त्वा)
 त्वाम् (मघवन्) पूजितधनयुक्त (अभिष्णक्) उपसेवे-
 त । अत्र भिष्णज् उपसेवायामित्यस्य कण्ठ्वादेर्लङि यको
 व्यत्ययेन लुक् ॥ ७७ ॥

अन्वयः—हे मघवन्निन्द्र त्वं शचीभिर्यत् सुरामं
 व्यपियस्तत् सरस्वती त्वाभिष्णगुभाश्विना काव्यैर्दंसना-
 भिः पितरौ पुत्रमिवत्वामाऽवथुः ॥ ७७ ॥

भावार्थः—अत्रोपमालं—यथा मातापितरौ स्वस-
 न्तानान् रक्षित्वा नित्यमुन्नयेतां तथाऽध्यापकोपदेशकाः
 शिष्यान् सुरक्ष्य विदधया वर्द्धयेयुः ॥ ७७ ॥

पदार्थः—हे (मघवन्) उत्तम धन (इन्द्र) विद्वत् और ऐश्वर्य युक्त
 विदून् तू (शचीभिः) बुद्धियों के साथ (यत्) जिस से (सुरामम्) अति
 रमणीय महौषधि के रस को (व्यपिबः) पीता है इस से सरस्वती उत्तम शिक्षावती

स्त्री (त्वा) तुम्ह को (अभिष्णक्) समीप सेवन करे (उभा) दोनों (अश्विना) अध्यापक और उपदेशक (काठ्यैः) कवियों के किये हुए (दंसनाभिः) कर्मों से जैसे (पितरौ) माता पिता (पुत्रमिव) पुत्र का पालन करते हैं वैसे तेरी (आवपुः) रक्षा करें ॥ ३९ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में उपमालं०— जैसे माता पिता अपने सन्तानों की रक्षा करके सदा बढ़ावें वैसे अध्यापक और उपदेशक शिष्य की रक्षा कर के विद्या से बढ़ावें ॥ ३९ ॥

यस्मिन्नित्यस्य विदभिर्ऋषिः । अग्निर्देवता ।

जगती छन्दः । निषादः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि०॥

यस्मिन्नश्वास ऋषभास उक्षणा व-
शा मे षा अवसृष्टास आहुताः । कीला-
लपे सोमपृष्ठाय वेधसे हृदा मतिं ज-
नय चारु मग्नये ॥ ७८ ॥

यस्मिन् । अश्वासः । ऋषभासः । उक्षणाः । व-
शाः । मे षाः । अवसृष्टासऽइत्यवसृष्टासः । आहु-
ताऽइत्याहुताः । कीलालपऽइति कीलालपे । सो-
मपृष्ठायेति सोमऽपृष्ठाय वेधसे । हृदा । मतिम् ।
जनय । चारुम् । अग्नये ॥ ७८ ॥

पदार्थः—(यस्मिन्) व्यवहारे (अश्वासः) वा-
जिनः (ऋषभासः) वृषभाः (उक्षणः) सेक्कारः (वशाः)
बन्ध्या गावः (मेषाः) अवयः (अवसृष्टासः) सुशिक्षिताः
(आहुताः) समन्ताद्गृहीताः (कीलालपे) यः कीला-
लमन्त्ररसं पिबति तस्मै (सोमपृष्ठाय) सोमः पृष्ठो येन
तस्मै (वेधसे) मेधाधिने (हृदा) अन्तःकरणेन (मति-
म्) बुद्धिम् (जनय) (चारुम्) श्रेष्ठाम् (अग्नये)
अग्निवत्प्रकाशमानाय जनाय ॥ ७८ ॥

अन्वयः—हे विद्वन्अश्वास ऋषभास उक्षणो वशा
मेषा अवसृष्टास आहुतास्सन्तो यस्मिन् कार्यकराः स्यु-
स्तस्मिँस्त्वं हृदा सोमपृष्ठाय कीलालपे वेधसेऽग्नये चारु
मतिं जनय ॥ ७८ ॥

भावार्थः—पशवोऽपि सुशिक्षितास्सन्त उत्तमानि
कार्याणि कुर्यन्ति किं पुनर्विद्याशिक्षायुक्ता जनाः सर्वान्यु-
त्तमानि कार्याणि साद्वृत्तशक्नुवन्ति ॥ ७८ ॥

पदार्थः—हे विद्वन् (अश्वासः) घोड़े और (ऋषभासः) उत्तम बैल तथा
(उक्षणः) अति बली वीर्य के सेवन करने वाले बैल (वशाः) बन्ध्या गायें और
(मेषाः) भेड़ा (अवसृष्टासः) अच्छे प्रकार शिक्षा पाये और (आहुताः)
सब ओर से ग्रहण किये हुए (यस्मिन्) जिस व्यवहार में काम करने हा-
रे हों उस में तू (हृदा) अन्तःकरण से (सोमपृष्ठाय) सोम विद्या को
पूढ़ने और (कीलालपे) उत्तम अन्न के रस को पीने वाले (वेधसे) बुद्धि-
मान् (अग्नये) अग्नि के समान प्रकाशमान जन के लिये (चारुम्) अति
उत्तम (मतिम्) बुद्धि को (जनय) प्रगट कर ॥ ७८ ॥

भावार्थः—पशु भी सुशिक्षापाये हुये उत्तम कार्य सिद्ध करते हैं क्या
फिर विद्या की शिक्षा से युक्त मनुष्य लोग सब उत्तम कार्य सिद्ध नहीं कर-
सकते ? ॥ ७८ ॥

अहावीत्यस्य विदर्भिर्ऋषिः । अग्निर्देवता ।

भुरिक्पङ्क्तिश्छन्दः । पञ्चमः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

अहाव्यग्ने हविरास्ये ते सुचीव घृतं
चम्बीव सोमः । वाजसनिष्ठुरयिमस्मे
सुवीरं प्रशस्तं धेहि यशसं बृहन्तम् ॥ ७८ ॥

अहावि । अग्ने । हविः । आस्ये । ते । सुची-
वेति सुचिऽइव । घृतम् । चम्बीवेति चम्बीऽइव ।
सोमः । वाजसनिमिति वाजऽसनिम् । रयिम् । अस्मे-
ऽइत्यस्मे । सुवीरमिति सुऽवीरम् । प्रशस्तमिति प्रऽ-
शस्तम् । धेहि । यशसम् । बृहन्तम् ॥ ७८ ॥

पदार्थः—(अहावि) हूयते (अग्ने) विद्वन् (हविः)
होतुमर्हम् (आस्ये) मुखे (ते) तव (सुचीव) यथा
सुहृमुखे (घृतम्) आज्यम् (चम्बीव) यथा चम्बी
यज्ञपात्रे (सोमः) ऐश्वर्यसम्पन्नः (वाजसनिम्)
वाजस्य सनिर्विभागो यस्य तस्मिन् (रयिम्) राज्यश्रि-
यम् (अस्मे) अस्मासु (सुवीरम्) शोभना वीरा यस्मा-
त्तम् (प्रशस्तम्) उत्कृष्टम् (धेहि) (यशसम्) कीर्ति-
करम् (बृहन्तम्) महान्तम् ॥ ७८ ॥

अन्वयः—हे अग्ने विद्वन् ! येन त्वया सोमो हवि-
स्त आस्ये घृतं सुचीव चम्बीव हविरहावि स त्वमस्मे प्र-
शस्तं सुवीरं वाजसनिं यशसं बृहन्तं रयिं धेहि ॥ ७९ ॥

भावार्थः—अत्रोपमालंकारः—गृहस्थैस्तेषामेव भो-
जनादिना सत्कारः कर्तव्यो येषां पदोपदेशसुकर्मानुष्ठानै-
र्जगति बलवीर्यकीर्त्तिधनविज्ञानानि वर्द्धयेयुः ॥ ७९ ॥

पदार्थः—हे (अग्ने) उत्तम विषायुक्त पुरुष जिस तूने (सोमः) ऐश्वर्य
युक्त (हविः) होम करने योग्य वस्तु (ते) तेरे (आस्ये) मुख में (घृतम्,
सुचीव) जैसे घृत सूत्र के मुख में और (चम्बीव) जैसे यज्ञ के पात्र में होम
के योग्य वस्तु वैसे (अहावि) होमा है वह तू (अस्मे) हम लोगों में (प्र-
शस्तम्) बहुत उत्तम (सुवीरम्) अच्छे वीर पुरुषों के उपयोगी और (वा-
जसनिम्) अन्न विज्ञान आदि गुणों का विभाग (यशसम्) कीर्त्ति करने हारी
(बृहन्तम्) बड़ी (रयिम्) राज्यलक्ष्मी को (धेहि) धारण कर ॥ ७९ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में उमालंकार है—गृहस्थ पुरुषों को चाहिये कि उन्हीं
का भोजन आदि से सत्कार करें जो लोग पढ़ाना उपदेश और अच्छे कर्मों के
अनुष्ठान से जगत में बल, पराक्रम, यश, धन और विज्ञान को बढ़ावें ॥ ७९ ॥

अश्विनेत्यस्य यिदभिर्भृषिः । अश्विसरस्तीन्द्रा

देवताः । विराडनुष्टुप् छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

अश्विना तेजसा चक्षुः प्राणेन सरस्व-
ती वीर्यम् । वाचेन्द्रो बलेनेन्द्राय दधु-
रिन्द्रियम् ॥ ८० ॥

अश्विना । तेजसा । चक्षुः । प्राणेन । सरस्वती ।
वीर्यम् । वाचा । इन्द्रः । बलेन । इन्द्राय । दधुः ।
इन्द्रियम् ॥ ८० ॥

पदार्थः—(अश्विना) अध्यापकोपदेशकी (तेजसा)
प्रकाशेन (चक्षुः) प्रत्यक्षं चक्षुः (प्राणेन) जीवनेन (स-
रस्वती) विद्यावती (वीर्यम्) पराक्रमम् (वाचा) वा-
ण्या (इन्द्रः) समेशः (बलेन) (इन्द्राय) जीवाय (दधुः)
धरेयुः (इन्द्रियम्) इन्द्रस्य जीवस्य लिङ्गम् ॥ ८० ॥

अन्वयः—हे मनुष्या यथा सरस्वती अश्विनेन्द्रश्चे-
न्द्राय प्राणेन वीर्यं तेजसा चक्षुर्वाचा बलेनेन्द्रियं दधुस्त-
था धरन्तु ॥ ८० ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—मनुष्या यथा यथा
विद्वत्संगेन विद्यां वर्तयेयुस्तथा तथा विज्ञानरुचयः स्युः
॥ ८० ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो जैसे (सरस्वती) विद्यावती स्त्री (अश्विना) अ-
ध्यापक और उपदेशक और (इन्द्रः) सभा का अधिष्ठाता (इन्द्राय)
जीव के लिये (प्राणेन) जीवन के साथ (वीर्यम्) पराक्रम और (तेजसा)
प्रकाश से (चक्षुः) प्रत्यक्ष नेत्र (वाचा) वाणी और (बलेन) बल से (इ-
न्द्रियम्) जीव के बिहू को (दधुः) धारण करें वैसे तुम भी धारण करो ॥ ८० ॥

भावार्थः—इस संक्षेप में वाचकलु०—मनुष्य लोग जैसे-र विद्वानों के संग
से विद्या को बढ़ावें वैसे-र विज्ञान में रुचि वाले हों ॥ ८० ॥

गोमदूषु जेत्यस्य गृत्समद ऋषिः । अश्विनो देवते ।

विराड् गायत्री छन्दः । षड्जः स्वरः ॥

अथ विद्वद्विषये पञ्चादिभिः पालनाविषयमाह ॥

अथ विद्वानों के विषयमें पशु आदिकों से पालना वि० ॥

गोमदूषु शासत्या अश्ववावद्यातम-

श्विना । वर्त्ति रुद्रा नृपाय्यम् ॥ ८९ ॥

गोमदिति गोऽमत् । ऊँऽइत्यै । सु । नासत्या ।

अश्ववावत् । अश्ववदिति अश्ववत् । यातम् ।

अश्विना । वर्त्तिः । रुद्रा । नृपाय्यमिति नृपा-

य्यम् ॥ ८९ ॥

पदार्थः—(गोमत्) गावो विद्यन्ते यस्मिंस्तत्
(उ) वितर्के (सु) (नासत्या) सत्यव्यवहारयुक्तौ (अ-
श्ववावत्) प्रशस्ततुरङ्गयुक्तम् । अत्र सोमाश्वेन्द्रिय० इति
दीर्घः (यातम्) प्राप्तम् (अश्विना) विद्वान्वृद्धौ (व-
र्त्तिः) वर्त्तमानं मार्गम् (रुद्रा) दुष्टानां रोदयितारौ (नृ-
पाय्यम्) नृणां पाय्यं मानम् ॥ ८९ ॥

अन्यथः—हे नासत्या रुद्राश्विना यथा युवां गो-
सद्वर्त्तिरु अश्ववावन्नृपाय्यं सुयातं तथा वयमपि प्राप्नुवा-
म ॥ ८९ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु० गोऽश्वहस्तिपृभृतिभिः
पालितैः पशुभिः स्वकीयमन्यदीयं च पालनं मनुष्यैः का-
र्यम् ॥ ८९ ॥

पदार्थः—हे (नास्तया) सत्य व्यवहार से युक्त (रुद्रा) दृष्टों को रोदन कराने हारे (अश्विना) विद्या से बड़ेहुए लोगों तुम जैसे (योमत) भी जिस में विद्यमान उस (वर्तिः) वर्तमान मान (उ) और (अश्वावत्) उत्तम घोड़ों से युक्त (नृपाययम्) मनुष्यों के मान के (सुयातम्) अच्छे प्रकार प्राप्त होओ वैसे हम लोग भी प्राप्त होवें ॥ ८१ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में वाचकलु०—गाय, घोड़ा, हाथी, आदि पालन किये पशुओं से अपनी और दूसरे की मनुष्यों को पालना करनी चाहिये ॥ ८१ ॥

नयादित्यस्य गृत्समदऋषिः । अश्विनी देवते ।

विराड्गायत्रीछन्दः । षड्जः स्वरः ॥

अथ राजधर्मविषयमाह ॥

अथ राजधर्म वि० ॥

न यत्परो नान्तर आदधर्षदृषण्व-
सू । दुःशशंसो मर्त्यो रिपुः ॥ ८२ ॥

न । यत् । परः । न । अन्तरः । आदधर्षदित्याऽ-
दधर्षत् । दृषण्वसू । दुःशशंसोऽइ-
तिदुःशशंसः । मर्त्यः । रिपुः ॥ ८२ ॥

पदार्थः—(न) (यत्) यस्मात् (परः) (न)
(अन्तरः) मध्यस्थः (आदधर्षत्) आदधर्षीत्समन्तादधृ-
ण्णुधात् (दृषण्वसू) यी दृष्णी वासयतस्तौ (दुःशंसः)
दुःखेन शासितुं योग्यः (मर्त्यः) मनुष्यः (रिपुः) शत्रुः ॥ ८२ ॥

अन्वयः—हे वृषण्वसू सभासेनेशौ युवां यत् यस्मा-
दुःशंसः परो मर्त्यो रिपुर्न स्यात् नान्तरश्च योऽस्मानादध-
र्षत् तं प्रयत्नतो वशं नयतम् ॥ ८२ ॥

भावार्थः—राजपुरुषैर्यः प्रबलो दुःष्टतमः शत्रुर्भवेत्स
प्रयत्नेन विजेतव्यः ॥ ८२ ॥

पदार्थः—हे (वृषण्वसू) धेष्टों को बाम कराने हारे सभा और सेना के
पति तुम (यत्) जिससे (दुःशंसः) दुःख से स्तुति करने योग्य (परः) अन्य
(मर्त्यः) मनुष्य (रिपुः) शत्रु (न) न हो और (न) न (अन्तरः) मध्यस्थ
हो कि जो हम को (आदधर्षत्) सब ओर से धर्षण करे उस को अच्छे यत्न से
वश में करो ॥ ८२ ॥

भावार्थः—राज पुरुषों को चाहिये कि जो अति बलवान् अत्यन्त दुष्ट
होवे उस को बड़े यत्न से जीते ॥ ८२ ॥

स्तत्

तान इत्यस्य गृत्समदऋषिः । अश्विनौ देवते ।

निषृद्गायत्रीछन्दः । षड्जः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि०

ता न् आ वोढमश्विना रयिंपिश-
ङ्गसन्दृशम् । धिष्ण्यां वरिवोविदम् ॥ ८३ ॥

ता । नः । आ । वोढम् । अश्विना । रयिम् ।
पिशङ्गसन्दृशमिति पिशङ्गऽसन्दृशम् । धिष्ण्यां । व-
रिवोविदमिति वरिवऽविदम् ॥ ८३ ॥

पदार्थः—(ता) तौ (नः) अस्मान् (आ) (बोढम्) वहतम् (अश्विना) सभासेनेशौ (रयिम्) धनम् पिशङ्गसंहशम्) यः पिशङ्गवत्सुवर्णवत्सम्यग् दृश्यते सः (धिण्या) धिषणया धिया (वरिवोविदम्) येन वरिवः परिचरणं विन्दन्ति तम् ॥ ८३ ॥

अनवयः—हेऽश्विना धिण्या ता युवां नो वरिवोविदं पिशङ्गसंदृशंरयिमाबोढम् ॥ ८३ ॥

भावार्थः—सभासेनेशौ राज्यसुखाय सर्वमैश्वर्यं संपादनीयं येन सत्यधर्माचरणं वर्द्धेत ॥ ८३ ॥

पदार्थः—हे (अश्विना) सभा और सेना के पालने हारो (धिण्या) बुद्धि के साथ वर्त्तमान (ता) वे तुम (नः) हम को (वरिवोविदम्) जिस से सेवन को प्राप्त हों और (पिशङ्गसंहशम्) जो सुवर्ण के समान देखने में आता है उस (रयिम्) धन को (आ,बोढम्) सब ओर से प्राप्त करो॥८३॥

भावार्थः—सभापति और सेनापतियों को चाहिये कि राज्य के सुख के लिये सब ऐश्वर्य को सिद्ध करें जिस से सत्यधर्म का आचरण बढ़े ॥८३॥

पावकान इत्यस्य मधुच्छन्दा ऋषिः । सरस्वती देवता

गायत्री छन्दः । षड्जः स्वरः ।

पुनरध्यापकोपदेशकविषयमाह

किं अध्यापक और उपदेशक के वि० ॥

**पावका नः सरस्वती वाजैभिर्वा-
जिनीवती । यज्ञं वष्ट धियावसुः ॥ ८४ ॥**

पावका । नः । सरस्वती । वाजेभिः । वाजिनी-
वतीति वाजिनीऽवती । यज्ञम् । वष्टु । धियावसु-
रिति धियाऽवसुः ॥ ८४ ॥

पदार्थः—(पावका) पवित्रकारिका (नः) अ-
स्माकम् (सरस्वती) सुसंस्कृता वाक् (वाजेभिः) विज्ञ-
नादिभिर्गुणैः (वाजिनोवती) प्रशस्तविद्यायुक्ता (यज्ञम्)
(वष्टु) (धियावसुः) धिया वसुर्धनं यस्याः । तृती-
याया अलुक्— ॥ ८४ ॥

अन्वयः—हे अध्यापकोपदेशकी यथा वाजेभि-
र्वाऽजिनोवती पावका धियावसुः सरस्वती नो यज्ञं वष्टु
तथा युवामस्मान् शिक्षेताम् ॥ ८४ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—मनुष्यैर्धार्मिकानाम-
ध्यापकोपदेशकानां सकाशात् विद्यासुशिक्षे संगृह्य वि-
ज्ञानवृद्धिर्नित्यं कार्या ॥ ८४ ॥

पदार्थः—हे पढ़ाने वाले और उपदेशक लोगो जैसे (वाजेभिः) वि-
ज्ञान आदि गुणों से (वाजिनोवती) अच्छी उत्तम विद्या से युक्त (पावका)
पवित्र करने वाली (धियावसुः) बुद्धि के साथ जिस से बन हो वह (सर-
स्वती) अच्छे संस्कार वाली वाणी (नः) हमारे (यज्ञम्) यज्ञ को (व-
ष्टु) शोभित करे जैसे तुम लोग हम लोगों को शिक्षा करो ॥ ८४ ॥

भावार्थः—इस अर्थ में वाचकलु०—मनुष्यों को चाहिये कि धर्मात्मा
अध्यापक और उपदेशकों से विद्या और सुशिक्षा अच्छे प्रकार ग्रहण
करके विज्ञान की वृद्धि कर शिक्षा करे ॥ ८४ ॥

चोदयित्रीत्यस्य मधुच्छन्दा ऋषिः । सरस्वती देवता ।

निषुद्गायत्री छन्दः । षड्जः स्वरः ॥

अथ स्त्रीशिक्षाविषयमाह ॥

अब स्त्रियों की शिक्षा का वि० ॥

चोदयित्री सूनृतानां चेतन्ती सुम-
तीनाम् । यज्ञं दधे सरस्वती ॥ ८५ ॥

चोदयित्री । सूनृतानाम् । चेतन्ती । सुमतीना-
मिति सु० मतीनाम् । यज्ञम् । दधे । सरस्वती ॥ ८५ ॥

पदार्थः—(चोदयित्री) प्रेरयित्री (सूनृतानाम्)
सुशिक्षितानां वाणीनाम् (चेतन्ती) संज्ञापयन्ती (सुम-
तीनाम्) शोभनानां बुद्धीनाम् (यज्ञम्) (दधे) धरा-
मि (सरस्वती) प्रशस्तविज्ञानयुक्ता ॥ ८५ ॥

अन्वयः—हे स्त्रियो यथा सूनृतानां चोदयित्री सु-
मतीनां चेतन्ती सरस्वती सत्यहं यज्ञं दधे तथायं युष्माभि-
रग्यनुष्ठेयः ॥ ८५ ॥

भावार्थः—या स्त्रीणां मध्ये विदुषी स्त्री स्यात्सा
सर्वाः स्त्रियः सदा सुशिक्षेत यतः स्त्रीणां मध्ये विद्यावृद्धि-
स्स्यात् ॥ ८५ ॥

पदार्थः—हे स्त्री लोगो जैसे (सूनृतानाम्) सुशिक्षा पाई हुई वाणि-
यों की (चोदयित्री) प्रेरणा करने वाली (सुमतीनाम्) सुप्त बुद्धियों
की (चेतन्ती) अच्छे प्रकार ज्ञापन करती (सरस्वती) उन्नत विज्ञान से
युक्त हुई हैं (यज्ञम्) यज्ञ की (दधे) धारण करती हैं वैसे यह यज्ञ सुप्त
की भी करना चाहिये ॥ ८५ ॥

भावार्थः—जो स्त्रियों के बीच में विदुषी ली हो वह सब स्त्रियों के सदा सुशिक्षा करे जिस से स्त्रियों में विद्या की वृद्धि हो ॥ ८५ ॥

महोअर्ण इत्यस्य मधुच्छन्दा ऋषिः । सरस्वती देवता
गायत्रीच्छन्दः । षड्जः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

म॒होऽअ॒र्णः सर॑स्वती प्रचे॒तयति॑-
के॒तुना॑ । धिय॑ो वि॒श्वा वि॒ राज॑ति ॥ ८६ ॥

म॒हः । अ॒र्णः । सर॑स्वती । प्र । चे॒तय॑ति । के॒-
तुना॑ । धियः॑ । वि॒श्वा । वि । रा॒जति॑ ॥ ८६ ॥

पदार्थः--(महः) महत् (अर्णः) अन्तरिक्षस्थ
शब्दसमुद्रम् (सरस्वती) वाणी (प्रचेतयति) प्रज्ञा-
पयति (केतुना) प्रज्ञानेन (धियः) बुद्धयः (विश्वाः) स-
र्वाः (वि) (राजति) प्रकाशयति ॥ ८६ ॥

अन्वयः—हे स्त्रियो यथा सरस्वती केतुना महो
अर्णः प्रचेतयति विश्वा धियो विराजति तथा विद्यासु
यूयं प्रवृत्ता भवत ॥ ८६ ॥

भावार्थः--अत्र वाचकलु०—कन्याभिर्ब्रह्मचर्येण वि-
द्यासुशिक्षे पूर्ण संगृह्य बुद्धयो वर्द्धयितव्याः ॥ ८६ ॥

पदार्थः—हे ली लोगों जैसे (सरस्वती) वाणी (केतुना) उत्तम
ज्ञान से (महः) बड़े (अर्णः) आकाश में स्थित शब्द रूप समुद्र को
(प्रचेतयति) उत्तम प्रकार से जतलाती है और (विश्वाः) सब (धियः)
बुद्धियों को (वि, राजति) नाना प्रकार से प्रकाशित करती है वैसे वि-
द्याओं में तुम प्रवृत्त होओ ॥ ८६ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में वाचकलुप्त-कन्याओं को चाहिये कि ब्रह्मचर्य में विद्या और बुद्धि का संग्रह करके अपनी बुद्धियों को बढ़ावें ॥८६॥

इन्द्रायाहीत्यस्य मधुच्छन्दाश्रयिः । इन्द्रो देवता ।

निचृद्गायत्रीछन्दः । षड्जः स्वरः ॥

अथ सामान्योपदेशविषयमाह ॥

अथ सामान्य उपदेश वि० ॥

इन्द्रायाहि चित्रभानो सुता इमे
त्वायवः । अण्वीभिस्तना पूतासः ॥८७॥

इन्द्र । आ । याहि । चित्रभानो इति चित्रभा-
नो । सुताः । इमे । त्वायवः इति त्वाऽयवः । अ-
ण्वीभिः । तना । पूतासः ॥ ८७ ॥

पदार्थः—(इन्द्र) तमेश (आ) (याहि) आ-
गच्छ (चित्रभानो) चित्राभानवी विद्याप्रकाशा यस्य
तत् संबुद्धौ (सुताः) निष्पादिताः (इमे) (त्वायवः)
ये त्वां युवन्ति मिलन्ति ते (अण्वीभिः) अङ्गुलीभिः
(तना) विस्तृतगुणेन (पूतासः) पवित्राः ॥ ८७ ॥

अन्वयः—हे चित्रभानो इन्द्र त्वं य इमे अण्वीभि-
स्तुतास्तना पूतासस्त्वायवः पदार्थाः सन्ति तानायाहि ॥८७॥

भावार्थः—मनुष्याः सत्क्रियया पदार्थान् संशोध्य
भुञ्जताम् ॥ ८७ ॥

पदार्थः—हे (चित्रभानो) चित्र विचित्र विदया प्रदं हाशों वाले (इन्द्र) सभापति आप जो (हमे) ये (अरवीभिः) अङ्गुलि देयों से (सुता) सिद्ध किए (तना) विस्तारयुक्त गुण से (पूतासः) पवित्र (तुम को मिलते हैं उन पदार्थों को (आ, याहि) प्राप्त हूजिये ॥ ८७ ॥

भावार्थः—मनुष्य लोग अच्छी क्रिया से पदार्थों को अच्छे करके भोजन आदि करें ॥ ८७ ॥

इन्द्रायाहि धियेत्यस्य मधुच्छन्दा ऋषिः । इन्द्रो ह्येति ॥

गायत्रीच्छन्दः । पङ्क्तयः खरः ॥

पुनर्बिद्वद्विषयमाह ॥
इन्द्रायाहि धियेत्यस्य मधुच्छन्दा ऋषिः ॥

इन्द्रायाहि धियेषितो विप्रजूतः सु-
तावतः । उप ब्रह्माणि वाघतः ॥ ८८ ॥

इन्द्र । आ । याहि । धिया । इषितः । विप्रजूत
इति विप्रजूतः । सुतावतः । सुतावत इति सुत-
वतः । उप । ब्रह्माणि । वाघतः ॥ ८८ ॥

पदार्थः—(इन्द्र) विद्वैश्वर्ययुक्त (आ) (याहि)
(धिया) प्रज्ञया (इषितः) प्रेरितः (विप्रजूतः) वि-
प्रैर्मैधाविभिर्जूतः शिक्षितः (सुतावतः) निष्पादितवतः
(उप) (ब्रह्माणि) अन्धानि धनानि वा (वाघतः)
यश्चिक्षया वाचा हन्ति जानाति सः ॥ ८८ ॥

अन्वयः—हे इन्द्र इषितो विप्रजुतो वाचतस्त्वं धिया सुतावतो ब्रह्माण्युपायाहि ॥ ८८ ॥

भावार्थः—विद्वान्मो जिज्ञासून् जनान् संगन्यैतेषु विद्याकोशं स्थापयन्तु ॥ ८८ ॥

पदार्थः—हे (इन्द्र) विद्या और ऐश्वर्य से युक्त (इषितः) प्रेरित और (विप्रजुतः) बुद्धिमानों से शिक्षा पाके वेगयुक्त (वाचतः) शिक्षा पाई हुई वाणी से जानने द्वारा तू (धिया) सम्पूर्ण बुद्धि से (सुतावतः) सिद्ध किये (ब्रह्माणि) अन्न और धनों को (उप आ, याहि) सब प्रकार से समीप प्राप्त हो ॥ ८८ ॥

भावार्थः—विद्वान् लोग जिज्ञासा वाले पुरुषों से मिल के हम में विद्या के निधि को स्थापित करें ॥ ८८ ॥

इन्द्रायाहि तूतुजान इत्यम्य मधुच्छन्दा ऋषिः ।

इन्द्रो देवता । गायत्री छन्दः । षड्जः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

इन्द्रायाहि तूतु'जान् उपब्रह्माणि
हरिवः । सुते दधिष्व नृचनः ॥ ८९ ॥

इन्द्र । आ । याहि । तूतु'जानः । उप । ब्रह्मा-
णि । हरि'वः इति हरि'वः । सुते । दधिष्व । नः
चनः ॥ ८९ ॥

पदार्थः—(इन्द्र) विद्वैश्वर्यवर्द्धक (आ) (याहि^१)
 (तूतुजानः) क्षिप्रकारी तूतुजान इति क्षिप्रकारिना^०
 निघं० २। १५ (उप) ब्रह्माणि) धर्म्येण प्राप्तव्यानि
 (हरिवः) प्रशस्ता हरयोऽश्वा विद्वन्ते यस्य तत्सम्बुद्धौ
 (सुते) निष्पन्ने व्यवहारे (दधिपू) धर (नः) अस्मान्
 (चनः) भोग्यमन्नम् ॥ ८९ ॥

अन्वयः—हे हरिव इन्द्र त्वमुपायाहि तूतुजानो नः
 सुते ब्रह्माणि चनश्च दधिपू ॥ ८९ ॥

भावार्थः—विद्या धर्मवृद्धये केनाप्यालस्यं न कार्यम् ॥ ८९ ॥

पदार्थः—हे (हरिवः) अच्छे उत्तम घोड़ों वाले (इन्द्र) विद्या और
 ऐश्वर्य के बढ़ाने हारे विद्वन् आप (उपायाहि) निकट आइये (तूतुजानः)
 शीघ्र कार्यकारी हों के (नः) हमारे लिये (सुते) उत्पन्न हुए व्यवहार
 में (ब्रह्माणि) धर्म युक्त कर्म से प्राप्त होने योग्य धन और (चनः) भोग
 के योग्य अन्न की (दधिपू) धारण कीजिये ॥ ८९ ॥

भावार्थः—विद्या और धर्म बढ़ाने के लिये किसी की आलस्य न
 करना चाहिये ॥ ८९ ॥

अश्विनेत्यस्य मधुच्छन्दाऋषिः । अश्विसरस्वतीन्द्रा

देवताः । निचूदनुषुच्छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

अश्विनी पिवतां मधु सरस्वत्या
 सजोषसा । इन्द्रः सुत्रामा वृत्रहा जुष-
 न्तां सुसोम्यं मधु ॥ ९० ॥

अश्विना । पिबताम् । मधु । सरस्वत्या । स-
जोषसेति सजोषसा । इन्द्रः । सुत्रामेति सुत्रामा ।
वृत्रहेति वृत्रहा । जुपन्ताम् । सोम्यम् । मधु ॥ ९ ॥

पदार्थः—(अश्विना) अध्यापकोपदेशकौ (पि-
बताम्) (मधु) मधुरादिगुणयुक्तमन्नम् (सरस्वत्या)
सुसंस्कृतया वाचा (सजोषसा) समानं जोषः सेवनं
ययोस्ती (इन्द्रः) ऐश्वर्यवान् (सुत्रामा) सुष्ठु रक्षकः
(वृत्रहा) यो वृत्रं मेघं हन्ति ससूर्यस्तद्वद्वर्त्तमानः (जु-
पन्ताम्) सेवन्ताम् (सोम्यम्) सोमे सोमलताद्याष-
धिगणे भवम् (मधु) मधुरविज्ञानम् ॥ ९० ॥

अन्वयः—हे मनुष्या यथा सजोषसाऽश्विना सर-
स्वत्या मधु पिबतां यथाचेन्द्रः सुत्रामा वृत्रहा च सोम्यं
मधु जुपन्तां तथा युष्माभिरप्यनुष्ठेयम् ॥ ९० ॥

भावार्थः—अध्यापकोपदेशकाः स्यात्मवत्सर्वेषां वि-
द्यासुखं वर्द्धितुमिच्छेयुर्यतः सूर्यः सुखिनः स्युः ॥ ९० ॥

अत्र राजप्रजाधर्माङ्गाङ्गिगृहाश्रमव्यवहारब्रह्मक्षत्रस-
त्यव्रतदेवगुण प्रजारक्षकाऽभयपरस्परसंमतिस्त्रीगुणधनादि-
वृद्ध्यादिवर्णनादेतदर्थस्य पूर्वाध्यायोक्तार्थेन सह संगतिर-
स्तीति बोध्यम् ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो जैसे (सजोषसा) समान सेवन करने हारे (अ-
श्विना) अध्यापक और उपदेशक (सरस्वत्या) अच्छे प्रकार संस्कार पाई
हुई वाणी से (मधु) मधुर आदि गुण युक्त विज्ञान को (पिबताम्) पान

करें और जैसे (इन्द्रः) ऐश्वर्यवान् (सुव्रता) अच्छे प्रकार रक्षा करने हार (वृत्रहा) मूर्य के समान वर्त्ताव वर्त्तने वाला (मोक्षयन्) मोक्षलता आदि (ओषधिगण में हुए (मधु) मधुरादि गुण युक्त अन्न का (जुषन्ताम्) नि
वन करें वैसे तुम लोगों को भी करना चाहिये ॥ ९० ॥

भावार्थः—अध्यापक और उपदेशक अपने जैसे सब लोगों के विद्या, और सुख बढ़ाने की इच्छा करें जिससे सब सुखी हों ॥ ९० ॥

इस अध्याय में राज प्रजा, धर्म के अंग और अंगि, गृहाश्रम का व्यवहार, ब्राह्मण, क्षत्रिय, सत्त्वव्रत, देवों के गुण, प्रजा के पालक, अभय, परस्पर संमति स्त्रियों के गुण धन आदि की वृद्ध्यादि पदार्थों का वर्णन होने से इस अध्याय के अर्थ की इस से प्रथम अध्याय में कहे अर्थ के साथ संगति है ऐसा जानना चाहिये ॥

इति श्रीमन्परमहंसपरिव्राजकाचार्याणां परमविदुषां

श्रीयुतविरजानन्दसरस्वती स्वामिनां शिष्येण

परमहंसपरिव्राजकाचार्येण श्रीमद्भयानन्द

सरस्वतीस्वामिना निर्मिते सुप्रमाण

युक्ते संस्कृतायभाषाभ्यां विभूषिते

यजुर्वेदभाष्येविंशतितमोऽध्यायः

पूर्तिं मगात् ॥ २० ॥

समाप्ता चेयं पूर्वविंशतिः ॥

वीर सेवा मन्दिर

पुस्तकालय

क्रमांक

100

100

विवरण

शीर्षक

पृष्ठ

क्रम संख्या